

674 / 1105

EGYETEMES

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR

HARMINCZNEGYEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1910

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1910-ben:*

Alszegehy Zsolt	Katona Lajos
Asbóthné-Ferenczi Sári	Kégl Sándor
Baciu János	Kelecsényi János
Bajza József	Kelemen Béla
Bayer József	Kemény Lajos
Binder Jenő	Kempf József
Birkás Géza	Kerekes Emil
Bittenbinder Miklós	Kertész Ármin
Bitzó Sarolta	Király György
Bleyer Jakab	Klimkó Károly
Boros József	Kristóf György
Császár Ernő	Kurtz Sándor
Csengeri János	Laban Antal
Cserép József	Láng Margt
Csermelyi Sándor	László Béla
Czóbel Ernő	Loósz István
Darkó Jenő	Marmorstein Artúr
Dercsényi Móricz	Marót Károly
Elek Oszkár	Melich János
Endrei Gerzson	Nagy Dénes
Finály Gábor	Némethy Géza
Frisch Ármin	Nyilasi Lajos
Fodor Gyula	Nyusztay Antal
Gaál Pál	Pais Dezső
Gálos Rezső	Papp Ferencz
Gärtner Henrik	Cs. Papp József
Geréb József	Pécsy Béla
Germán Zakariás	Pecz Vilmos
Germanus Gyula	Petz Gedeon
Gragger Róbert	Rácz Lajos
Gulyás Pál	Reichard Piroška
Gyárfás Tihamér	Révay József
Harsányi Ferencz	Sas Andor
Harsányi István	Szász Béla
Hartmann János	Szabó Dezső
Hegedüs István	Szigetvári Iván
Heinrich Gusztáv	Szinnyei Ferencz
Hellebrant Árpád	Tolnai Vilmos
Henrich Arnold	Thótt Rezső
Heppner Antal	Váczy János
Himpfner Béla	Vári Rezső
Hornyánszky Gyula	Vass Béla
Horváth Czirill	Vértessy Dezső
Incze Béni	Vértessy Jenő
Kallós Ede	Wéber Artúr
Karl Lajos	Weiner Imre

TARTALOM.

74

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bayer József</i> , Adatok a soproni magyar színészet történetéhez	385
<i>Boros József</i> , Pindaros első olympiai ódájának metruma	704, 776
<i>Császár Elemér</i> , Katona Lajos	545
<i>Csengeri János</i> , Euripides Medeiája	1
<i>Csermelyi Sándor</i> , Cicero a rabszolgák kivallatásáról	189
<i>Darkó Jenő</i> , Emlékeszéd Krumbacher Károly fölött	244
<i>Gálos Rezső</i> , Arany János esztétikája	683, 745
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Az ál-shakespearei drámák	617
<i>Himpfner Béla</i> , A Gellért-legenda énekes szolgája	391
<i>Horváth Cziráll</i> , A Gellért-legenda énekes szolgája	313
<i>Kelecsényi János</i> , Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez	680
<i>Kemény Lajos</i> , Bocatius János	194
<i>Kertész Armin</i> , A görög accentus physiologiája	346, 566
<i>Laban Antal</i> , Schink és Goethe «Faust»-ja	695
<i>László Béla</i> , Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában	339, 396
<i>László István</i>, Adatok Kemény Zsigmond «A rajongók» című regényének forrásaihoz	161, 253
<i>Némethy Gyza</i> , Ad quintum Vergilii Catalepton	241
<i>Pais Dezső</i> , Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok	760
<i>Papp Ferencz</i> , B. Kemény Zsigmond gyermekkora	10, 81
<i>Reichart Proská</i> , Telamon históriája	29, 136
<i>Révay József</i> , A Prudentius-féle Diitochæon	20, 95, 171
<i>Sas Andor</i> , Hölderlin Frigyes	262, 319
<i>Vári Rezső</i> , Parerga Opplanca	672
<i>Vértessy Jenő</i> , Donnay és Aristophanes	561
<i>Wéber Artúr</i> , Szigligeti «Rózsá»-jának forrásai	548

II. Hazai irodalom.*

<i>Barabás Ábel</i> : Nietzsche és Petőfi. IV. A.	312
<i>Beöthy Zolt</i> : Írói arcképek. <i>Gálos Rezső</i>	215
<i>Blau Lajos</i> : Bachar Vilmos élete és működése. <i>Marmorstein Artúr</i>	587
<i>Bleyer Jakab</i> : Gottsched hazánkban. <i>Gragger Róbert</i>	107

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek, a †-tel jelöltek a Könyvészet rovatában vannak ismertetve.

*

	La p
Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. sz.-ban	717
<i>Alszegehy Zsolt</i>	217
Böhm Dezső: Orczy Lőrincz élete és költészete. <i>Alszegehy Zsolt</i>	744
†Csüri Bálint: Az ige	413
Elek Artur: Poe Edgar. <i>Elek Oszkár</i>	410
Garzó Miklós: Alfred de Musset, az ember és a lírikus. <i>Birkás Géza</i>	410
✓ Gyergyai Albert: Historia egy Argirus nevű királyfiról és egy tündér szüz leányról; kiadta Balassa József. <i>Bittenbinder Miklós</i>	586
Haimann Henrik: Alfred de Vigny filozofiája és művészete. <i>Elek Oszkár</i>	586
Hartmann János: Petőfi-tanulmányok. <i>Tolnai Vilmos</i>	580
Hegedüs István: Menander redivivus. <i>Vértessy Dezső</i>	108
Heinrich Gusztáv: Magyar elemek a német költészetben. <i>Gálos Rezső</i>	216
Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története. <i>Alszegehy Zsolt</i>	792
Homeros Odyszeiája, ford. Vértessy Jenő. <i>Hegedüs István</i>	102
*Juventus. L.	74
Kaposi József: Dante és Magyarország. — Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante kódexek. <i>Cs. Papp J.</i>	214
†Kelemen Béla: Idegen szavak és nevek szótára	158
Kiss Ernő: Mikszáth Kálmán. <i>Király György</i>	585
König György: Alfred de Musset. <i>Birkás Géza</i>	410
Kudrun, ford. Körös Endre. <i>Petz Gedeon</i>	783
Magyar Emil: Musset lírai költészete. <i>Elek Oszkár</i>	791
Marton Lajos: Magnus Aurelius Cassiodorius Senator isagogikai gyűjteménye. <i>Revay József</i>	711
Mészáros Gyula: Török költők. <i>Germanus Gyula</i>	716
Némethy G.: De Ovidio elegia in Messallam auctore. <i>Fodor Gyula</i>	409
Némethy G.: Vergilius VI. eclogája. <i>Hegedüs István</i>	41
Oláh Gábor: Írói arcképek. <i>Király György</i>	279
Oláh Gábor: Petőfi képzelete. <i>Hartmann János</i>	52
Patai József: Héber költők I. <i>Frisch Armin</i>	282
Petőfi István versei; összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta Bajza József. <i>Alszegehy Zsolt</i>	281
Platon válogatott művei. III. köt. Symposium, Phaidros: ford. Dercsényi Móricz. <i>Pécsi Béla</i>	276
†Prohászka János: Petőfi költői nyelvének fősajátságai stb.	239
Radó Antal: A fordítás művészete. <i>Gálos Rezső</i>	790
†Regénytár, Klasszikus. 10. sororat	434
†Réthei Prikkel Marián: Csúzy Zsigmond szavai. <i>Ki. Sándor István</i>	240
nyelvtudománya. <i>U. az.</i>	210
Revay József: Comedianus élete és kora. <i>Fodor Gyula</i>	312, 616
†Revue de Hongrie 1910.	714
Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. <i>Kerekes Emil</i>	361
Sallustius Crispus összes munkái. Ford. Cserép József. <i>Kempf József</i>	119
Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. <i>Király György</i>	605
*Siklóssy László: Roma. <i>Findly Gábor</i>	54
Szemelvények a XVIII. század iskoladramáiból. <i>Alszegehy Zsolt</i>	412
Szentgyörgyi László: Szígligeti népszínművei. <i>Alszegehy Zsolt</i>	579
Szilasi Vilmos: Platon. <i>Hornyánszky Gyula</i>	47
Szinnyei Ferencz: Arany János. <i>Váczy János</i>	715
Szoják Rezső: Kerényi Frigyes élete és költészete. <i>Gálos Rezső</i>	217
Szűgyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. <i>Császár Ernő</i>	118
Tacitus Corn., évkönyveiből, ford. Ozorai Lajos. <i>Kurtz Sándor</i>	50
Tasso fordítások. <i>Vértessy Jenő</i>	106
Vadász Norbert: Dukai Takách Judit élete és munkái. <i>Császár Elemér</i>	364
Váradi Béla: Mikszáth Kálmán. <i>Thótt Rezső</i>	384
†Zempléni Árpád: Turáni dalok	366
Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok. <i>Alszegehy Zsolt</i>	

III. Külföldi irodalom.

	Lap
Adam Julie: Der Natursinn in der deutschen Dichtung. <i>Vass Béla</i> ...	224
Anonymi de rebus bellicis liber (ed. Schneider). <i>László Béla</i> ...	60
Birt Th.: Zur Kulturgeschichte Roms. <i>Geréb József</i> ...	370
Blaufuss H.: Römische Feste und Feiertage nach den Traktaten über fremden Dienst <i>Marmorstein Artúr</i> ...	417
Bloedau, C. A. von: Grimmelshausens Simplicissimus. <i>Gálos Rezső</i> ...	597
Boissier Gaston: La fin du paganisme. <i>Révay József</i> ...	218
*Brugmann Karl: Der Gymnasialunterricht und die Sprachwissen- schaft. <i>Henrich Arnold</i> ...	612
Brukner Fritz: Zwei unbekannte Stücke Nestroys. <i>Gálos Rezső</i> ...	595
Brunot F.: Histoire de la langue française III. <i>Birkás Géza</i> ...	64
Carotti Giulio: L'arte dell' evo antico. <i>Láng Nándor</i> ...	121
Champion E.: Rousseau et la Révolution française. <i>Császár Elemér</i> ...	65
Churton Collins: Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England. <i>Elek Oszkár</i> ...	297
Couard, L.: Altchristliche Sagen über das Leben Jesu und der Apostol. <i>Révay József</i> ...	795
Croiset A.: Les démocraties antiques. <i>Nagy Dénes</i> ...	724
Cumont Franz: Die orientalischen Religionen im römischen Heiden- tum. <i>Révay József</i> ...	592
Daniels E.: Das antike Kriegswesen. <i>László Béla</i> ...	798
Dauzat A.: La vie du langage. <i>Gulyás Pál</i> ...	300
*De rebus bellicis liber. <i>László Béla</i> ...	741
Deissmann A.: Die Urgeschichte des Christentums im Lichte der Sprachforschung. <i>Révay József</i> ...	719
Diehl Charles: Excursions archéologiques en Grèce. <i>Láng Nándor</i> ...	284
Diehl E.: Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes. <i>Endrei Gerzson</i> ...	796
Dissertationes Philologæ Vindobonenses. <i>Kallós Ede</i> ...	372
Eichendorff, Tagebücher des Freiherrn J. v. <i>Weber Artúr</i> ...	59
Elter A.: Prolegomena zu Minucius Felix. <i>Révay József</i> ...	302
Ferrero G.: Grandeur et décadence de Rome. <i>Szabó Dezső</i> ...	293
Gibb E. J. W.: A history of ottoman poetry. <i>Kégl Sándor</i> ...	222
Gruhn A.: Der Schauplatz der Ilias u. Odyssee. <i>Cserép József</i> ...	124
Hindu Tales, transl. by John Jacob Meyer. <i>Kégl Sándor</i> ...	120
Ippel A.: Der dritte pompejanische Stil. <i>Csermelyi Sándor</i> ...	722
Istel Edgar: Die Blütezeit der musikalischen Romantik in Deutsch- land. <i>Sas Andor</i> ...	422
Jagelitz K.: Über den Verfasser der Schrift de mortibus persecutorum. <i>Révay József</i> ...	730
Két új Petőfi-fordítás. (Schnitzertől és Neugebauer-től). <i>Asbóthné Ferenczi Sári</i> ...	728
Krausz S.: Antoninus und Rabbi. <i>Marmorstein Artúr</i> ...	731
Krumbacher Karl: Populäre Aufsätze. <i>Henrich Arnold</i> ...	223
Lacôte F.: Essai sur Guṇādhyā et la Brhatkāthā. <i>Kégl Sándor</i> ...	727
Lietzmann D. H.: Lateinische altkirchliche Poesie. <i>Révay József</i> ...	796
Lippmann E. O. von: Chemisches und Alchemisches aus Aristoteles. <i>Gärtner Henrik</i> ...	802
Ludwich A.: Homerischer Hymnenbau. <i>Harsányi Ferenz</i> ...	62
Masson Maurice: Alfred de Vigny. <i>Elek Oszkár</i> ...	127
Müller C. F. W.: Syntax des Nom. und Acc. im Lateinischen. <i>Incze Béni</i> ...	58
Norden A. G. E.: Einleitung in die Altertums-Wissenschaft. <i>Darkó Jenő</i> ...	588

	Lap
Nowack W.: Liebe u. Ehe im deutschen Roman zu Rousseaus Zeiten.	
<i>Bíró Sarolta</i>	125
Rosenmeyer L.: Quaestiones Tertullianae ad librum adversus Praxean pertinentes. <i>Révay József</i>	721
Sallet Alfred von: Die antiken Münzen. <i>Csermelyi Sándor</i>	602
Schmidtbon, Otto: Chr. E. v. Houwald als Dramatiker. <i>Heinrich Gusztáv</i>	793
Stolz Fr. - Schmalz J. H.: Lateinische Grammatik. 4. kiad. <i>Kertész Ármin</i>	418
Szinnyei Josef dr.: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. <i>Melich János</i>	374
Τεσσαρονταετηρίς τῆς καθ' ἑσθίας κ. Σ. Κόρυς. <i>Pecz Vilmos</i>	367
Textes persans relatifs à la secte des houroufis; publ. par C. Huart. <i>Kégl Sándor</i>	298
The Marzubán-náma. <i>Kégl Sándor</i>	726
Waltzing J. P.: Octavius de M. Minucius Felix. <i>Révay József</i>	415
Wendland P.: Die hellenistisch-römische Kultur. <i>Révay József</i>	55
Wilhelm Adolf: Urkunden dramatischer Aufführgen in Athen. <i>Kallós Ede</i>	286
Wolf H.: Geschichte des antiken Socialismus und Individualismus. <i>Hornyánszky Gyula</i>	369
Zeller Franz H.: Die Zeit Kommodians. — Scheifler H.: Quaestiones Comodianae. <i>Révay József</i>	221
Ziebart Erich: Aus dem griechischen Schulwesen. <i>Láng Margit</i>	597
Zielinski Th.: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. <i>Gaál Pál</i>	799

IV. Philologiai program-értekezések.

Bakóczy Károly: Kármán és Faunija. <i>Heinrich Gusztáv</i>	176
Biró Lajos: Adatok a Petőfi-kultuszhoz. <i>Gálos Rezső</i>	230
Dékán Samu: Gellert meséi és elbeszélései. <i>Heinrich Gusztáv</i>	805
Farkas Pál, Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata. <i>Kristóf György</i>	68
Futó Jenő: Az idill eredete és fejlődése. <i>Császár Elemér</i>	70
Horváth Gyula: A Forum Romanum hajdan és most. <i>Findly Gábor</i>	225
Kertész János: A görög gyalogság taktikája. <i>Gaál Pál</i>	227
Kolosvári Aladár: Arany László élete. <i>Kristóf György</i>	226
Madarász Flóris: Kritikai irányelvek. <i>Heinrich Gusztáv</i>	803
Nagy Balázs: A régi fegyverek fizikai szempontból. <i>László Béla</i>	69
Német Gábor: J. G. von Salis-Seewis költészete. <i>Heinrich Gusztáv</i>	804
Perényi József: Kemenes Ferenc. <i>Nyilasi Lajos</i>	304
Pétergál Henrik: A «Heimatkunst» a legifjabb Németország költészetében. <i>Heinrich Gusztáv</i>	806
Pintér Jenő: Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. <i>Császár Ernő</i>	226
Precup Gavril: Educatia la Romani. <i>German Zakariás</i>	304
Prónai Lajos: Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. <i>Gálos Rezső</i>	229
Rózsa Vítal: Szent Agoston «De civitate Dei» cz. munkája. <i>Révay József</i>	66
Seraphin Fr. W.: Die Bedeutung der Antike. <i>Révay József</i>	67
Sróff Gábor: Gaál József szépirodalmi munkásságának eszméi értékelése. <i>Császár Ernő</i>	604
Strauch Béla: Nagyszében a magyar irodalomban. <i>Nyilasi Lajos</i>	303
Szabó Ignác: A virágok költője. <i>Nyilasi Lajos</i>	605
Szentiványi Béla: Tárkányi Béla világi költészete. <i>Nyilasi Lajos</i>	605

V. Budapesti Philologiai Társaság.

	Lap
A Társaság XXXV. közgyűlése 1910. január 15-én	128
I. Elnöki megnyitó. <i>Heinrich Gusztáv</i>	128
II. Titkári jelentés. <i>Vári Rezső</i>	134
III. Emlékeszéd Bartal Antal fölött. <i>Cserép József</i>	138
IV. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	146
V. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	150
VI. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	150
Fülszólás és választmányi ülések. 71, 128, 150, 230, 306, 377, 425, 723,	807
A B. Ph. T. könyvtárlománya. <i>Vári Rezső</i>	809
A B. Ph. Társaság tagjai	823

VI. Vegyesek.

Adalék a «Jóka ördögé»-nek forrásaihoz. <i>Weiner Imre</i>	381
Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. <i>Harsányi István</i>	737
Adatok az iskolai dráma történetéhez. <i>Gyárfás Tihomér</i>	308
A kalocsai középelnömet kódexről. <i>b. j.</i>	426
A magyar Bebecus-dráma. <i>Alszegehy Zsolt</i>	233
A Pancsatantra egy másik török származékáról. <i>Bittenbinder Miklós</i>	382
A philologia halottai 1909-ben.	236
Arany János irodalomtörténetéről. <i>Gálos Rezső</i>	383
A régi német kéziratok leltározása. <i>Gragger Róbert</i>	235
Az Irene-mondáéhoz. <i>k.</i>	378
A syphilis szó eredete. <i>Marót Károly</i>	742
A «Szép Ilonka» keletkezése. <i>Király György</i>	231
A Toldi-monda egy oláh nyelvemlékben. <i>Baciu János</i>	157
Az első pesti magyar előadáshoz. <i>Heppner Antal</i>	433
Az Irene-mondáéhoz. <i>Klimkó Károly</i>	152
Bock Mihály «Füves kertecské»-jének magyar kiadásai. <i>Czöbel Ernő</i>	607
Claudius «Rheinweinlied»-jének paródiája. <i>Gragger Róbert</i>	431
Czuczor «Mátyás király»-ának forrásai. <i>Weber Artur</i>	428
Dessewffy gróf a humorról. <i>Szinnyei Ferencz</i>	158
Die Bürgschaft. <i>h.</i>	734
Domborművek a capitoliumi ünnepek köréből. <i>Cs. S.</i>	380
Élő alakban megjelenő kincsek. <i>Nyusztay Antal</i>	427
Felix Bellator sive Thomas Erdődíus. <i>Alszegehy Zsolt</i>	307
Goethe-nek Gruber Károlyhoz intézett válasza. <i>Bleyer Jakab</i>	230
Historia egy Pyramus nevű ifiúról, es Thysberul, kik egy máséhoz való Szeretekért hálalokat nem szánták. <i>Bitzó Sarolta</i>	809
†Kanyaró Ferencz (1859–1910.) — YT	378
Kazinczy «Ajánlás»-a. <i>Kelemen Béla</i>	606
Kazinczy Gábor a Toldy-mondáról. <i>Pais Dezső</i>	610
Krumbacher Károly. <i>D. J.</i>	73
Megjegyzések Gragger Róbert bírálatára. <i>Bleyer Jakab</i>	238
Megjegyzések Pécsy Béla bírálatára. <i>Dercsényi Miklós</i>	613
Megjegyzések Váczy János bírálatára. <i>Szinnyei Ferencz</i>	156
Mikszáth és a Gesta Romanorum. <i>Szigetvári István</i>	735
Római orvos sírja Veronában. <i>Cs. S.</i>	427
Society for the promotion of Roman (Latin) studies	154
Société Jean-Jacques Rousseau. <i>Rácz Lajos</i>	235
Szentjóni Szabó László és a népiesség. <i>Gálos Rezső</i>	75

	Lap
† Szeremley Császár Loránd. <i>Bajza József</i>	306
Tobler Adolf. <i>K. I.</i>	733
Új adatok a rúnairáshoz. <i>Bittenbinder Miklós</i>	610
Válasz Bleyer Jakab megjegyzéseire. <i>Grugger Róbert és szerk.</i>	310
Válasz Bokornak. <i>Binder Jenő</i>	78
Válasz Dercsényi Móríczt «Megjegyzései»-re. <i>Pécsy Béla</i>	614
Válasz Szinnyei Ferencz megjegyzéseire. <i>Váczy János</i>	157
Verses «testamentum» (congé) a XVIII. századból. <i>Szász Béla</i>	154
Wieland és Gál György? <i>Bleyer Jakab</i>	424
Zrinyi Miklós Pisában. <i>cs.</i>	397 (2)

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1909-ban. Összeállította <i>Hellebrant Árpád</i>	405
Budapesti és kolozsvári doktori disszertációk 1909-ben	159
Philologiai programm-értekezések 1908/9	79
Beküldött könyvek jegyzéke 78, 158, 239, 312, 384, 433, 615, 744	

EURIPIDES MEDEIÁJA.¹⁾

«Sok derék hős élt Agamemnon előtt - mondja Horatius²⁾ — de mindnyájukat a feledés hosszú éje takarja, mert nem jutottak az isten ihlette költő lantjára.» Az Iliasban és Odysseiában megénekelt hősökkel szemben bátran alkalmazhatjuk Horatius mondását az *argonautákra*, és a trójai eseményeket egy nemzedékkel megelőző híres, kalandos vállalatukra. Hogy e monda Homeros korában már kialakult s egyes részeit költők is megénekelték, azt maga Homeros tudtunkra adja, mikor azt mondja az *Argo* hajóról, hogy az *mindenkit érdekeli*.³⁾ Azok a kisebb, népies költemények azonban, melyek az argonauták dolgairól szóltak, mind elvesztek; Homerosuk nem akadt s a homerosi alkotásokkal szemben más kisebb epikus dalokkal együtt feledésbe merültek. A homerosi eposzoknak, kivált az Odysseiának, több helye bizonyítja, hogy költőjük ismerte az argonauták dolgait. Az Odysseia 22. énekében pl. elbeszéli Kirke, Helios napisten varázsló leánya, Aietes testvére Aia szigetén (a hol a nap — Helios — fölkel), hogy az összezsapódó szirtek (symplegasok) közt csak az *Argo* juthatott keresztül Aietestől jövet, mert Hera kedvelte és pártolta Jasont. Míg azonban a varázsló Kirke fontos szerepet játszik az Odysseiában, addig *Medeia* alakja és neve — úgy látszik — teljesen ismeretlen Homeros előtt. *Hesiodos* azonban⁴⁾ már ismeri Medeiát, Aietes király leányát s tudja, hogy Jason az ő segítségével teljesítette a Peliastól rárótt feladatokat, aztán Jasonnal együtt Jolkosba szökött. A Homeros-utáni, úgynevezett kyklikus eposzok több részletét feldolgozták az argonauta-mondakörnek. A lírikusok lantját is megihlette az érdekes monda, mint Alkman, Mimnermos és Simonides költeményei bizonyítják. Olyan nagyobb epikus költemény, mely az egész mondát végérvényes formába öntötte volna, nem támadt egészen az alexandriai

¹⁾ Bevezetés magyar fordításához.

²⁾ Carm. IV. 9, 25.

³⁾ Ἀργὼ πᾶσι μέλουσα (Od. 12, 70.).

⁴⁾ Theog. 956—962.

Apollonios Rhodiosig; ő azonban már Euripides hatása alatt áll. A mondának azt az alakját, melyben Euripides korában ismeretes volt, úgy látszik, *Pindaros* negyedik pythiai ódája tünteti fel leghívebben. S ez fontos ránk nézve; mert ha a költő alkotását érteni és méltatni akarjuk, nem térhetünk ki az elől a kérdés elől: mily alakban találta a mondát a költő és miképen alakította. Más szavakkal: mit tudott vagy tudhatott Medeiáról az a közönség, mely Kr. e. 431-ben a nagy Dionysos-ünnepen az Akropolis déli lejtőjének ülősorait betöltötte, hogy egyebek közt Euripides Medeiájában gyönyörködjék? S milyen hatással lehetett ez a tragédia reá és az utókorra?

Pindaros említett ódájában Arkesilaos kyrenei királyt, mint győztest, azzal ünnepli, hogy dicsóíti egyik őst, az argonauta Euphemost s egyúttal az egész kalandos vállalatot fényes színekkel festi. Részletesen elbeszéli, hogy Pelias, a thessaliai Jolkos királya, féltvén trónját Jasontól, az általa elűzött Aeson fiától, veszedelmes vállalatra küldi Kolchisba az aranygyapjúért. Jason egybegyűjti a görög hősoket. A Pelion-hegy fenyőiből ácsolt Argo hajó szerencsésen megteszi a nagy tengeri utat, áthatol a Bosporos bejáratát őrző össze-összecsapódó szirtek (symplegasok) között, melyek azóta mozdulatlanok, s eljutnak Kolchisba, Aietes királyhoz. Aphrodite eszeveszett szerelemre lobbantja a király leányát, Medeiát, az ifjú hős iránt s ezt bűvös szavakra tanítja, melyek Medeia szívéből kioltják a szülői iránt való tiszteletet és vágyat keltenek benne Hellas után. A Medeiától kapott varázsszerek segítségével Jason teljesíti a rá rótt feladatot, ekébe fogja a tűzokádó bikákat, megfékezi a sárkányt, birtokába ejti az aranygyapjat s megszöktette Medeiát, kivel halált vitt Peliasra. — Azt nem említi Pindaros, hogy Medeia saját öcsését, Apsyrtost is megölte vagy még otthon (Sophokles, Euripides) vagy a tengeren, s teste darabjait szétszórta, hogy atyját fia tetemeinek összeszedése késleltesse az üldözésben.

Nagyon természetes, hogy ez a gazdag monda, melyet a logographosok és mythographosok is kibővítettek, különösen a drámai költészetnek kínálkozott alkalmas anyagul. *Aischylos* hat drámájának és egy satyros-játékának tárgyát vette e mondakörből. *Sophokles* hét drámát és egy satyros-játékot írt belőle. A *Kolchisi nőkben* pl. az aranygyapjú megszerzéséről volt szó. A *Gyökérszedők* (Rhizotomoi) tárgya Pelias bűnhődése volt: Medeia varázsszerei, melyek ifjúságot ígértek neki, halálát okozzák. Épen ez a tárgy ragadta meg legelőször a fiatal Euripides képzeletét is. Ezt dolgozta fel legelső darabjában, *Pelias leányaiban* (Peliades, 454 Kr. e.). Mily tragikus ellentét: az apjukat megfiatalítani óhajtó ártatlan leányok tapasztalatlansága és a férje ellenségén bosszút álló varázsló nő kaján, rút csele! — Egy

másik darabjában, *Aigeusban*¹⁾ Medeianak Athénben való szereplését vitte színre. A Jasontól megvált Medeia nőül megy Aigeushoz, Athén királyához s álnokul rá akarja venni, hogy fiával Theseusszal, kit nem ismer, mérget itasson. Ebben az *Aigeusban* Medeia még nem szerepelhetett úgy, mint gyermekeinek gyilkosa. Hogy nyerhette volna meg akkor Aigeus vonzalmát? S valóban az akkorig ismert hagyomány szerint nem Medeia ölte meg őket, hanem a korinthesiak. Pelias halála után ugyanis Jasonék, mint számkivetettek, Korinthusba menekültek s ott valami módon uralomra jutottak. Egy Pindaroshoz való scholion²⁾ szerint Medeia Korinthusban lakott s egy Demeternek bemutatott áldozat által éhínségtől szabadította meg a várost. Zeus beleszeretett Medeiába, de Medeia tartott Hera haragjától s Zeus szerelmét nem fogadta el. Hálából Hera megígérte neki, hogy gyermekeit halhatatlanokká fogja tenni; a korinthesiak tisztelték Medeia gyermekeit haláluk után s félbarbároknak nevezték őket (*μυζοβάρβαροι*). Pausanias — Eumelosra hivatkozva — úgy adja elő a dolgot,³⁾ hogy Medeia — ki mint istennő, maga is halhatatlan volt — Hera templomában halhatatlanokká akarta tenni gyermekeit, de ez nem sikerült. Mikor Jason e kísérleten rajta kapta, Medeia elhagyta és visszatért Jolkosba; Korinthus uralmát Sisyphosnak adta át. Nyilvánvaló, hogy a gyermekek, a helyett, hogy halhatatlanokká váltak volna, elpusztultak. Egy Euripideshez való scholion⁴⁾ *Parmeniskosra* hivatkozva azt állítja, hogy Medeia hét fiát és hét leányát a korinthesiak ölték meg Hera Akraia oltáránál, hová azok menekültek, mert nem akarták tűrni az idegen varázsló nő uralmát. Ezért aztán pestis támadt, melyet a jósszék tanácsára azzal szüntetnek meg, hogy évenként egy Heraia nevű gyászünnepet ülnék, melyen a megöltékért engesztelésül hét fiút és hét leányt szentelnek egy évre Hera szolgálatára. Pausanias⁵⁾ látta is Korinthusban Medeia gyermekeinek síremlékét s azt mondja, hogy a korinthesiak Medeianak a királyleányon elkövetett gonoszságát torolták meg a gyermekek megölésével. Bővebb megokolással szolgál az a scholion,⁶⁾ mely Didymos adatára hivatkozva azt mondja, hogy Medeia Kreonon és leányán bosszút állva elmenekült; a korinthesiak megölték gyermekeit és azt a hírt terjesztették, hogy Medeia

¹⁾ Első része volt annak a trilogiának, melyhez *Hippolytos* első feldolgozása is hozzátartozott.

²⁾ Schol. ad Pind. Ol. 13, 74.

³⁾ Paus. II. 3, 10.

⁴⁾ Schol. ad Eur. Med. 273.

⁵⁾ Paus. II. 3, 6.

⁶⁾ Schol. ad Eur. Med. 273.

ölte meg őket. Olyan mende-monda is maradt fenn,¹⁾ mely szerint a korinthesiak megvesztegették Euripidest, hogy a gyermekgyilkosságot hárítsa róluk Medeiára. Bármily hihetetlen ez az adat, annyit minden-
esetre bizonyít, hogy *Medeiat először Euripides szerepeltette gyermekei gyilkosaként.*

Minthogy Medeia Helios napisten unokája, s a napistennek Akrokorinthosban kiváló kultusza volt, érthető, hogy a kolchisi királyleányt Korinthosban is lokalizálták. Egy Pindaroshoz való scholion szerint²⁾ Medeia atyja, Aietes Korinthosból vándorolt ki Kolchisba, e szerint Jason hazájába vitte vissza Medeiat, mikor Kolchisból megszöktette, s Medeia Korinthosban apja uralmát nyerte vissza s az ő révén lett Jason korinthesi királylány. Gyermekeik elvesztése után azonban mindketten oda hagyták Korinthost.

Medeia gyermekeit tehát vagy szándékosan a korinthesiak, vagy *akaratlanul* Medeia maga ölte meg. A korinthesiak évi engesztelő ünnepe az első versiót támogatja.

Euripides a genialis feltalálás isteni ihletével az egész eseménynek igazán tragikus fordulatot adva, magát Medeiat teszi gyermekei tudatos gyilkosává. A testvérgyilkos, Pelias-gyilkos kolchisi varázsló nő miért ne mehetett volna tovább rémes földi pályáján? Medeia maga ölte meg gyermekeit, de miért? hogy a hozzá hűtelen Jasonon szörnyű, de jogos bosszút álljon. Ime a legtragikusabb költőnek legtragikusabb gondolata: a szerető anyát a szenvedély hatalma józan belátása ellenére gyermekei gyilkosává, saját boldogságának is megsemmisítőjévé teszi.

A drámaíró nem könnyű feladata pedig az volt, hogy úgy rajzolja e szörnyű tettet s az ezt merészlő női lelket, hogy az anya megnyerje rokonszenvűnket s el ne veszítse részvétünket. S a «nőgyűlölő» költő csakugyan rokonszenvet ébreszt Medeia iránt az első percztől fogva nemcsak a Korinthesi nőkben (kiknek legalább passiv támogatására szüksége van Medeianak), hanem a nézőkben is. Medeia bosszúja jogos, a hitszegő, szívtelen Jason megérdemli a neki szánt büntetést. Medeia honát, szüleit elhagyta, testvérét feláldozta, Peliast megtorolta érte s most Jason képes egy fényesebbnek álmódott jövőért hideg számítással érekházasságot kötve, az útjában levő idegen nőt saját gyermekeivel együtt barátságtalan idegenbe, ijesztő nyomorba taszítani. Ezt nem tűrheti egy Heliosból származó királylány, a józan mértéklet nem ismerő, szenvedélyes barbár nő, a mély érzésű, óriási akaraterejű, büszke önértében megalázott nagy lélek. Inkább ön-

¹⁾ Schol. ad Eur. Med. 10. Parmeniskosra hivatkozva.

²⁾ Schol. ad Pind. Ol. 13, 74. Eumelosra hivatkozva.

magát is a legboldogtalanabbá teszi, legdrágább kincseitől megfosztja, csakhogy az e kincsekre érdemetlen hitszegőt érdeme szerint megbüntesse. A korlátokat, akadályt nem ismerő bosszúvágy, mint a Sámsoné, mint Teleki Petroniusáé: ha kell, önmagát is feláldozza, csakhogy bosszúját megállhassa. Föl kell tennünk Medeiaról is, hogy ha másképp nem állhatna bosszút, saját élete árán is megtenné. S a mai ember talán így is visszásnak találja, hogy Medeia nem dobja el magától a becsevesztett életet. Hiszen csaknem naponként olvasunk olyan újsághíreket, hogy elhagyott, kétségbeesett anyák gyermekeikkel együtt magukat is megölik. Ez ma egészen természetes, szinte «humanus» követelmény. Ámbár nem mindig az osztó igazság érdekében történik, hanem sokszor a büntető törvénykönyvtől való félelem sugálja. De jó, alkalmazzuk követelményünket Medeiára. Miért nem öli meg Medeia magát is? Hogy tud egy anya ilyen bosszút állva győzelmesen ujjongani s új életet kezdeni? Mikor erre felelünk, nem mérhetünk mai mértékkel. Hiszen Medeia voltaképp nem is halandó. Nem foglalkozunk itt mythosának magyarázatával. Bajos volna eldönteni, vajjon azoknak van-e igazuk, kik Ed. Gerharddal és Prellerrel Medeiában holdistennőt látnak, vagy azoknak, a kik őt Wilamowitzczal az alvilági király (Aietes = Hades) leányának tartják. Annyi bizonyos, hogy hekatei lénye nincs alávetve a halandóságnak: ezért iparkodik Korinthosban gyermekeit is halhatatlannokká tenni. Továbbá a monda szerint — melyet «Aigeus»-ában, mint láttuk, Euripides is elfogadott¹⁾ — Medeia még nem fejezte be földi szerepét: Athénben még egy szerep vár reá. Végre is az olyan emberfölötti dæmoni nagyság, mint Medeia, fél munkával be nem érheti. A «sok embertől sokban különböző» tudós és büszke kolchisi királyleány teljes diadalt akar ülni a félemleren, a törpe Jasonon. Éreztetni akarja vele hatalmát, ő, a megvetett, és el akarja kerülni, hogy rajta valakinek kedve legyen nevetni. Ezért életben kell maradnia. Euripides Medeijában nem a férje szerelmére féltékeny, szerelmes nő tragédiája van előttünk. mint *Grillparzer*nek az antik dráma erős essenciáját ugyancsak felhígító tragédiájában. Euripidesnél a kitaszított hitves küzd hitvesi jogáért, a ház úrnője torolja meg úrnői jogainak meggyalázását. E tekintetben Euripides mélyen belenyúl kora szociális viszonyaiba s a nő jogának védelmére kel. Jason, a számító, önző sophista nem is szerelemből, hanem önző érdekből veszi el Kreusát, mert ahhoz az élethez, melyet tervez, nem illik a barbár leány. Gyermekeit szereti, de a maga módja szerint: számít reájuk, mint jövődő támasza, a

¹⁾ Épen ezért Aigeus mindenesetre korábbi keletű darab (Wilamowitz, *Hermes* XV. 482.).

kiknek segítségével hontalaná lett nemzetsége egykor felvirul. Annál érzékenyebb csapás reá nézve, hogy egyszerre a remélhetőt is, a meglevőt is elveszíti. A szívtelen egoistának — mint Sophokles Kreonjának — az az igazi büntetése, ha drága-magúra marad s kénytelen belátni, hogy önmagában semmi. Ezért marad Jason életben. Csak így teljes Medeia bosszúja.

Euripides a gyermekgyilkos Medeiat concipiálva, egy minden ízében tragikus és nagy emberismeretre valló cselekvényt teremtett, melynek legnagyobb dicsérete az, hogy a költői géniusz feltaláló ihletét tisztelve, minden kor ezt a Medeiat fogadta el valóságnak.

Az említett mende-mondán kívül azonban, mely Medeia gyermekgyilkosságának gondolatát a koriinthosiaktól származtatta, még egy másik támadásban is részesült Euripides inventiójának eredetisége. A dráma bevezetéseül fennmaradt első hypothesis ugyanis azt állítja, hogy «Medeia» Dikaiarchos és Aristoteles bizonyossága szerint a sikyoni Neophron drámájának az átdolgozása, vagyis Euripides Neophront plagizálva írta meg az ő Medeiját.¹⁾ A scholionok idéznek is három részletet ebből a Neophron-féle Medeiaból. Az első részlet jobban motiválja Aigeus föllépését (a mi Euripidesnél pusztá véletlennek tűnik fel) t. i. azzal, hogy Aigeus magától Medeiatól akarja meg tudakolni a Delphiben kapott jóslat értelmét. A második részlet²⁾ a gyermekeit meggyilkolni készülő Medeia tépelődését foglalja magában: e szerint tehát Medeia gyermekgyilkossága Neophronnak az inventiója. A harmadik részletben Medeia megjósolja Jason halálát, de nem úgy, mint Euripidesnél, hogy az Argo hajó egy darabja fogja Jasont megölni, hanem hogy Jason maga fogja magát felakasztani.

Ha azonban ezeket a töredékeket tartalom és nyelv tekintetében megvizsgáljuk, arra az eredményre kell jutnunk, hogy csakis Neophron lehet az utánczó,³⁾ a ki Aristotelesnek némely hibáztatásán felbuzdulva, melyben az *Poetikájában* Euripides Medeiját részesítette, *javítani akarta Euripidest*. Aristoteles ugyanis kifogásolja Aegeus motiválatlan föllépését Euripides Medeijában. S ebben igaza is van. Neophron kapta magát és jobban megokolta Aigeus föllépését, azzal, hogy Aigeus nem is Troizénbe, hanem egyenesen Medeiahoz, Korinthosba megy. Neophron Medeijája tehát *filia ante matrem* volna,

¹⁾ Hogy ezt «mondják», azt *Diogenes Laërtius* (II. 134.) és — valószínűleg az ő adata alapján — *Suidas* is említi.

²⁾ Stobaeusnál Flor. XX. 34.

³⁾ Ha egy londoni papyruson nem rég fölfedezett Medeia-töredékek, melyeket *Crönert* tett közzé (*Archiv für Papyrusforschung* 1903. I. s. k. l.) Neophrontól valók, szintén csak Neophron utánczó-voltát bizonyítják.

annyival inkább, mert hiszen Suidas adata szerint a szóban forgó Neophron Nagy Sándor korában élt. Ha elfogadjuk is többeknek azt a véleményét, hogy Suidas a korra nézve tévedett, illetőleg Neophront Nearchossal cserélte össze s fölteszszük, hogy Neophron vagy *egy* Neophron Euripidesnek kortársa volt, abból még nem következik, hogy ő inspirálta Euripidest, mint H. Weil hiszi. Tudjuk ugyanis, hogy épen Euripides az a tragikus, a ki legbátrabban eltér a mythosi hagyománytól. Medeiájában azonban Aigeus szerepeltetése és Jason megjósolt halála-módja a hagyományos mondával egyező, míg az állítólagos Neophron, a példaadó, a töredékek bizonyossága szerint már Euripides előtt eltért a monda eseményeitől. Ha Euripides Medeiája plágium lett volna, annak nagyobb híre volna a régi tudósításokban. Igaz, hogy az Aristotelesre való hivatkozás elég súlyos argumentum, de minthogy Aristoteles *Poetikájában* semmit sem tud Euripides plágiumáról s a neki tulajdonított *Hypomnemata* a legnagyobb valószínűség szerint nem tőle való: az Euripides ellen bizonyító argumentum minden súlyát elveszíti. Feltűnő az is, hogy — bár Suidas 120 darabot tulajdonít Neophronnak — az ókor az állítólagos Medeián kívül egyikről se tud semmit. Sajátságos mindenesetre, hogy ilyen mende-monda keletkezhett, de nem példátlan, hogy kiváló szellemi termékek alkotóinak babérját az irigység vagy rosszakarat, vagy a törpe tehetetlenség megtépdesi. Ezért juthatott Wilamowitz arra a gondolatra, hogy a sikyoni Neophron Medeiájáról való historia nem egyéb, mint rosszakaratú mystificatio, melynek az volt a célja, hogy a tragikus művészet egyik legragyogóbb alkotását az athéniektől elvitatva a peloponnesosi Sikyon számára szerezzék meg.¹⁾

Nincs tehát okunk eltérni attól, hogy «Medeia» egészen Euripides alkotása s hogy tőle származik a gyermekgyilkosság inventiója, melylyel egészen új bélyeget nyomott Medeiára s alkotása oly nagy hatást tett a köztudatra, hogy Medeiáról ezt a bélyeget letörölni azontúl senki sem vállalkozott.

Medeia azonban csak akkor állhatja meg szörnyű bosszúját, ha magának menedékhelyet biztosított; jobban mondva: épen e menedékhelyre való biztos kilátás alakítja ki véglegesen bosszúja módját. Ennélfogva Aigeus szereplését, mely Medeiának a menedékhelyet biztosítja, Euripides leleményének kell tartanunk. A monda, melyet «Aigeus»-ában már feldolgozott, megadta erre a fogantyút. Medeia a monda szerint is Athénbe került és Aigeusnak felesége lett. Már említettük Aristoteles hibáztatását és elismertük, hogy Aigeus föl-

¹⁾ Megemlítem, hogy Pecz Vilmos A gör. tragédia című műve 250. lapján elismeri Neophronnak Euripidesre tett jelentékeny hatását.

lépése a drámai cselekvény szempontjából nincs kellőleg megokolva. Az Athénből Troizénbe vivő út akkor sem ment Korinthuson keresztül. De az ilyen geographiai vargabetűkkel a tragikusok nagyon bátran operáltak, akár csak Shakespeare. Másfelől Euripides tudta, hogy közönsége elfogadja Aigeus megjelenését, mert a monda igazolja s a mi most véletlenségnak tűnik fel, az későbbi okozatok megértetőjévé válik. Aigeus szerepeltetése egyúttal alkalmat adott a költőnek Athén dicsőítésére s a cselekvénynyel némi vonatkozásba hozására.

«Medeia» a ránk maradt hypothesis bizonyossága szerint a peloponnesosi háború előestéjén, Kr. e. 431-ben, a nagy Dionysia-ünnepen, Wilamowitz számítása szerint április 22-ikén került színre az athéni Dionysos-színházban, mint egy tetralogia egyik tagja. E tetralogia többi részei: *Philoktetes*, *Diktys* és *Theristai* satyrosdráma. E darabok, melyek közt tartalmi összefüggés egyáltalában nem volt, a *Medeia* kivételével mind elvesztek. A satyrosjátéknak már az alexandriai korban nyoma veszett. Azt is elmondja a hypothesis, hogy Euripides csak a harmadik díjat nyerte tetralogiájával; az első díjat Euphoriionnak, a másodikat Sophoklesnek ítélték oda. Ha meggondoljuk, hogy *Medeia* a világirodalomnak egyik első rangú remeke, valóban csodálkozunk kell az athéni pályabírák ítéletén s vagy azt kell hinnünk, hogy *Medeával* jogtalanság történt vagy igazán boldognak kell magasztalnunk Perikles fényes századát, melyben ilyen drámák csak harmadik díjat nyertek. Minckwitz — fordítása bevezetésében — valószínűnek tartja, hogy a pályabírák is észrevették *Medeia* remek-voltát és azt hiszi, Euripides azért bukott meg, mert versenytársainak tetralogiái egészben külömbek voltak. Részemről inkább azt hiszem, hogy az athéni pályabírák nem találták meg *Medeában*, a barbár föld grandiosus szülöttében a görögök *σωφροσύνη*-jét, józan mértékét s talán megdöbbenek attól a realizmustól, melylyel Euripides a korlátja-vesztett szenvedély gigaszi erejét rajzolta. Egyébiránt nem volt pusztán véletlenség, hogy a költő Jasonban a hitszegés tragikus bűnhődését tüntette fel. Mint mondtuk, *Medeia* épen a peloponnesosi háború előestéjén került színre, mikor a görög törzsek farkasszemét néztek egymással, mikor az adott szó, a megkötött frigy szálai meglazultak vagy elszakadtak. Ez a hangulat, ez az érzés «*Medeán*» is végig vonul s mutatja, hogy a görög tragikusok az ősi mythosokat is sokszor a kortörténet-tükrévé tudták tenni.

Medeianak, mint sok első rangú remekműnek, az utókor adta meg a teljes elismerést. Gondolatgazdagságára nézve jellemző, hogy Chrysippos stoikus filozofus egyik művében *Medeianak* csaknem minden sorát idézte és tárgyalta. Más kisebb görög tragikusok utánózták. Ezek közül való Neophron és a londoni papyruson fenn-

maradt töredékek szerzője. A római költők közül Ennius, Ovidius, Seneca és mások utánózták Euripides *Medeaiáját*. Újabb időben az osztrák Grillparzer *Medeaiáját* ismerik és méltányolják még érdemén felül is.¹⁾ Mert azokon csak mosolyogni lehet, a kik Grillparzer *Medeaiáját* az Euripidesé fölé helyezik. Euripides remekének kiválóságát épen az bizonyítja legjobban, hogy egy utánzó se közelítette meg. Bevált a görög anthológiának az az epigrammája,²⁾ mely Euripides utánzását nehezebbnek mondja érdes kőszikla megmászásánál s különösen *Medeia* utánzását mondja koszorút nem termő, reménytelen vállalkozásnak. Magyarul így hangzik:

Oh dalos, Euripides útjára ne lépj te, ne törtess,
Emberi láb nehezen járja meg azt az utat.
Símának látszik s csalogat bár, ám a ki rálép,
Látja, hogy érdesb az, mint meredek hegyorom.
És ha talán *Medeia* magas csúcsára törekszel,
Elfeledetten lenn fekszel, oh hagyd e babért!

Nem kis mértékben bizonyítják az euripidesi *Medeia* hatását a művészi ábrázolások. A görög képzőművészet régtől fogva szívesen táplálkozott az argonauták mondájából. Hiszen már az olympiai Kypselos-ládán ábrázolva volt *Medeia* és Jason egybekelése. De még jobban fokozta az érdeklődést Euripides tragédiája. Kivált *Medeia* bosszúja volt kedvelt tárgya a képzőművészeteknek. A gyermekgyilkosságot ábrázolta pl. a byzantioni *Timomachos* hírneves képe, melyet Césár az Őrjengő Aiaszt ábrázoló képpel együtt 80 talentumért (432.000 kor.) vett meg s Rómában a Venus Genitrix templomában helyezett el. Nagyon valószínű, hogy ennek utánzata a pompeii kép a Dioskurok házából, mely a gyilkosság előtt lelki harcát vívó *Medeiat* ábrázolja: gyermekei gondtalanul játszanak mellette, a háttérben pedig aggódalmas arczezel áll a nevelő. A tragikus pathos megragadó kifejezésében még közelebb állhat *Timomachos* képéhez az a herculaneumi fresko, mely *Medeiat* önmagában ábrázolja hasonló helyzetben.³⁾

Medeia bosszúját sarkophagos-reliefeken is találjuk. Az ismert hét relief közül talán legkiválóbb a Louvrenak az a sarkophagosa, melyen sorban az ajándékok átadása, a királyleány halála, a gyer-

¹⁾ Írtak még *Medeia*-tragédiát a franczia Corneille, Legouvé Longepierre, az angol Glover, a német Klinger, Soden, Georg Conrad (=György porosz herceg) stb.

²⁾ Anthol. VII. 50. Archimelostól.

³⁾ Ókori Lexikon 376. kép.

mekek megölése s Medeia menekülése négy egymásután következő s egymás mellett elhelyezett jelenetben drámai mozgalmassággal van ábrázolva.¹⁾

A vázáképek közt legkiválóbb a Münchenben levő canossai díszváza, mely a kirülyeány halálát, a gyermekek megölését s Medeia sárkányfogatra szállását egy sok inventióval komponált csoportos képben tünteti fel.²⁾

Vannak ezeken kívül terrakották, gemmák és szobrok. Bár nem nagy művészetre, de az euripidesi *Medeiának* mindenesetre messze-terjedő hatására mutat az Aquincumban talált szoborcsoportozat.³⁾

(Kolozsvár.)

CSENGERI JÁNOS.

B. KEMÉNY ZSIGMOND GYERMEKKORA.

I.

Gyulafehérvár és Nagyenyed környékén rakta a Kemény-család legtöbb ősi fészket. Nehéz volna eldönteni, mi vonzotta a család tagjait e vidékhez. Talán lelki szükségletük volt a műveltség, mely századok hangyaszorgalmán épül fel, s azt hitték, hogy honuk szellemi életének innen adhatnak irányt, hol egykor Róma vezérei s később Erdély fejedelmei osztották parancsaikat. Talán érezték, hogy bátor szívükre, erős karjukra szüksége van nemzetüknek a rablócsapatokkal szemben, melyek a Maros völgyének kincseire áhítoztak. Avagy talán a természet szépségei bővölték el az edzett harcziakat?

A vidék közepén ezüstös fűzfalombok mellett halad a Maros. Körülötte zöld réteken nyájak legelésznek vagy munkás-nép sűrög a mezőkön. Itt fák közül egy-egy falu tornya fehérlik, ott a folyó kanyarulatánál úri lak kupolája tűnik elő, amott valamely város körvonalai bontakoznak ki; a síkság szélén meg fel egészen az égig — merész hegyek emelkednek, melyeket kék színnel vont be a tiszta tavaszi levegő. Mennyi tárgy az ábrándozó lélek számára, mely a színek és vonalak változataiban s a természet képeiben mélyebb tartalmat keres!

Századokon keresztül tartották birtokukban a Kemények a Maros völgyének legszebb részeit. Voltak közöttük vitéz katonák, államférfiak, fejedelmi tanácsadók, forradalmi férfiak, a tudományoknak s művé-

¹⁾ Ókori Lexikon 110. kép.

²⁾ Ókori Lexikon 878. kép.

³⁾ Ókori Lexikon 111. kép.

szeteknek pártfogói. Gáldon lakott a vitéz Kemény Simon, ki Hunyadi öltözetét cserélte el, hogy a szentimrei csatatéren megtevéssze a pogány török dühét s életét áldozza hazájáért. Bükkösön született, Gyulafehérvárott nevelkedett Kemény János, ki mint hadvezér s államférfiú egyaránt nevezetes szerepet játszott hazája történetében. Két Rákóczinak volt hadvezére, majd Erdély fejedelmi trónján II. Rákóczi György politikai kalandjainak örököse. Azt hitte, hogy boldogtalan hazáját ő válthatja meg a török uralomtól s merész lelkét ott lehelte ki a rohanó paripák patkói alatt. Gerend a békés munkának, a Kemény grófok tudós elmélyedésének emlékét őrzi. Itt élt a XIX. század első felében József gróf, Erdély történetének egyik legkiválóbb kutatója, ki az erdélyi történeti kútfőket oly éles elmével bírálta s adta ki. Kastélya valóságos múzeum volt, mely Erdély leggazdagabb történeti könyvtárát s kéziratgyűjteményét foglalta magában. Méltó társa volt a kutatásban és gyűjtésben Sámuel gróf. Mindkettőt hazájuk és fajuk szeretete vezérelte; együttesen vetették fel az erdélyi országos múzeum eszméjét s alapjául nagyszerű könyvtáraikat s gyűjteményeiket ajánlották fel. Míg Gerend a tudós kutatót kecsegtette ritka élvezettel, addig Csombordon b. Kemény Dénes kastélyában a politikus bocsátkozhatott tartalmas vitákba. Az erdélyi ellenzék itt állapította meg hadi tervét s a báró vendégserege néha egész ministertanácsot helyettesített, melynek döntésétől Erdély sorsa függött.

A merész kalandoknak, nemes áldozatoknak, melyeket a történet a Keményekről feljegyzett, valóságos élő történeti könyve volt a Kemény-család, mely Erdély legterjedelmesebb családjai közé tartozik. Ennek az erős akaratú családnak sarja volt az a b. Kemény Sámuel is, ki a XVIII. század végén s a XIX. század elején Alvinczen lakott. Mint a fejedelem testvérének ükunokája, a családnak abból az ágából származott, mely sem hírre, sem befolyásra nézve nem vetekehdett a fejedelmi ággal.¹⁾ Legközelebbi ősei és rokonai között nem igen talált kiválóbb egyénre, kinek emléke magasabb czélok felé irányította volna a késő utód figyelmét. Saját egyénisége és családi élete is irodalmunkban inkább a találgatások tárgya volt; a homályos alaknak körvonalaait csak végrendeletéből, családi periratokból, az alvinczi ref. egyház anyakönyvéből s jegyzőkönyvéből, valamint az Alvinczen élő hagyományból állapíthatjuk meg.

B. Kemény Sámuel 1758-ban született.²⁾ Úgy látszik, szülei

¹⁾ A Kemények családfáját s történetét lásd Kőváry Lászlónak *Erdély nevezetesebb családai* című munkájában.

²⁾ Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve szerint b. Kemény Sámuel 1823-ban 65 éves korában halt meg.

után nem valami nagy vagyon nézhetett rá, azonban a báró erős akaratú ember volt s a vagyonszerzést tette életének főcéljává. Már első feleségével, b. Győrfi Agnessel, szép birtokra tett szert; még inkább növelte vagyonát vétel és csere útján. A hol eladó földről vagy jó cseréről volt szó, sohasem sajnálta sem a pénzt, sem a fáradságot. Értett a gazdálkodáshoz is; birtokaiban értékes felszerelést hagyott örököseire. A vagyonszerzés valóságos szenvedélyévé lett, úgy hogy néha az eszközöket sem igen válogatta meg. Sógora, Barók Dániel, egész felháborodással mond el erre vonatkozólag egy jellemző esetet.¹⁾ Ikafalvi Barók Dániel, az erdélyi bányatörvényszék elnöke, Zalatnán lakott s nagyon szerette volna feleségének kisenyedi, mági és szecseli jóságát sógorának, Nemes grófnak, marosváradjai birtokával elcserélni, mely inkább keze ügyébe esett. A baj csak az volt, hogy a két sógor ritkán találkozott. Barók Dániel szóvá is tette óhaját b. Kemény Sámuel előtt. A báró megígérte a közvetítést, a bizalommal azonban visszaélt s a váradjai jóságot magának szerezte meg. Így aztán Barók kénytelen volt Kemény báró birtokával cserélni s ráfizetésül 4000 forintról szóló kötelezvényt adni. Barók, kinek külömben is 3500 frt. követelése volt a bárón, azzal a gondolattal egyezett a cserébe, hogy legalább megtérül az a pénz, mit — saját kifejezése szerint — semmiképen sem tudott sógorától kivájni. A törvényszéki elnök számítása azonban itt is csődöt mondott. Kemény bárónak első feleségétől származott gyermekei atyjok halála után per útján hajtották be a 4000 forintot.

B. Kemény Sámuel szívós akaratának meg is volt az eredménye. Négy megyében voltak kisebb nagyobb birtokai; Szeben megyében: Mágon, Ecsellőn és Szecselen; Alsó-Fehér megyében: Kisenyeden, Alvinczen, Marosváradján, Vingárdon, Magyarkapudon és Diódon; Torda-Aranyos megyében: Detrehemben; Kolozs megyében: Gyerőmonostoron, Pusztakamaráson, Szentmihálytelkén, Mezőszombattelkén és Tekén.²⁾ Egyik-másik helyen, mint Alvinczen s Pusztakamaráson, gazdatisztek vezették a gazdaságot. A szántóföldek elég bőven termettek gabonát s törökbúzá, a Maros környéke pedig kitűnő kaszálól szolgált. A birtok értékét változatos állattenyésztés növelte. A periratok gyakran emlegetik nemcsak a gabonatermést, hanem a lovakat, szarvasmarhákat, bivalyokat, juhokat s hízott sertéseket is. Ha mindezekhez hozzászámítjuk az erdők, kisebb jóságok jóvedelmét, a szőlő-

¹⁾ Barók Dániel irata b. Kemény János leveles ládájában van, melyet Pusztakamaráson őriz a b. Kemény-család.

²⁾ A kamarási családi levéltárban levő periratok ezekről a birtokokról tesznek említést.

termést, a dézmákat, árendákat, be kell látnunk, hogy b. Kemény Sámuel jövedelme, ha nem is tartozott a legirigyeltebbek közé, teljesen megfelelt valamely jól rendezett háztartás igényeinek.

A báró inkább a tett, mint az érzelem embere volt, mindazonáltal számításában, küzkódéseiben mégis magasabb cél lebegett szeme előtt, az, hogy családjának illő helyet biztosítson az erdélyi társadalomban. Végrendeleiben is önérzettel mutat munkájának vezérgondolatára, azt mondja, hogy egész életében szerzett, de azt is kijelenti, hogy egész életét gyermekei boldogságára szentelte. Mint a tevékeny emberek rendesen, ő is hajlott a zsarnokságra; feltétlen engedelmességet követelt gyermekeitől, közülök azt a hálátlant, ki végső rendelkezését nem akarja tiszteletben tartani, minden szerzeményéből kizárja.

B. Kemény Sámuel legszívesebben Alvinczen lakott. A község, mely régente az erdélyi fejedelmeknek szinte nyaralóhelye volt, a Habsburgok uralma idején sokat veszített egykori fényéből és jelentőségéből. A fejedelmi lak, egykor annyi ragyogó ünnepnek s megrendítő jelenetnek tanúja, lassankint romba dőlt. Eltűntek azok az előkelő családok is, melyek az udvar közelében úgy sűrögtek-forogtak, mint a színes pillangók a napsugárban. Mindazonáltal Alvinez vonzó lakóhelyül kínálkozott egy-két arisztokrata és jobbmódú nemes család számára. Határa dús és nagy volt, vidéke gyönyörű, a szétágazó utak pedig a közlekedést minden irányban megkönnyítették. A község felső végén állott Kemény báró udvarháza; körülötte harmincz hold belsőség terülhetett el, merre a gazdasági épületek húzódtak meg. Egy öreg ember, ki úrdolgára járt egykor az udvarba s a Csóka-családnak egyik tagja maig is emlékeznek a szép, oszlopos, félkörben épített udvarházra. Ma már a kellemes udvarházat s a park árnyékos útjait csak a képzelet alkotja újra egy-egy rövid pillanatra, hogy a valóság annál hamarabb rombolja le a légies alkotást. A kellemes úri lak anyagából az új tulajdonos szeszgyárhoz való raktárt épített, a terjedelmes parkból pedig csak néhány magas jegenyefa maradt meg, mint a régi mozgalmas idők emléke. Az udvarház helye most hepehupás kaszáló, hol a magas fű között kötörmelékek vagy egy-egy régi fal nyomai akasztják meg az oláh kaszás munkáját.

Nem így volt ez hajdan.

A XVIII. század végén vitte b. Kemény Sámuel Alvinczre első feleségét, b. Győrfi Ágnest.¹⁾ Ekkor már a báró közeljárt nyeggyene-

¹⁾ Dr. Garda Samu az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891. évi folyamában b. Kemény Sámuel első feleségét b. Győrfi Karolinának nevezi, holott az alvinczi s kapudi ref. gyülekezet anyakönyvében a megholtak rovatában b. Győrfi Ágnes neve fordul elő. Kőváry is *Erdély nevezeteseiből*

dik évéhez; bizonyára a báróné is kinőtt gyermekábrándjaiból, hisz 1770-ben született s csak 1799-ben hozta világra első gyermekét.¹⁾ Házasságuk idejéből, melynek legnagyobb része a XIX. század első évtizedére esik, hét keresztelőt jegyez fel az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve. A család azonban a megholtak rovatát is eléggé gazdagította, a mennyiben a hét gyermek közül csak három ért magasabb kort: Anna, Károly és Sámuel.²⁾ Vajjon a báróné boldognak érezte-e magát erősakarátú férje oldalán, vajjon nem talált-e bántó ellentétet az erőszakos jelenetek, a zajos családi ünnepek s szomorú gyászesetek között, arra nézve nincs határozott adatunk. Csak sejtjük, hogy Alvinczhez nem a legkellemesebb emlékek köthették lelkét, mert határozott kívánsága volt, hogy holttestét Kapudra vigyék s ott temessék a földbe. A bárónénak ez a vágya teljesült is 1810-ben.³⁾

B. Kemény Sámuel újra egyedül maradt családi gondjaival s napról napra jobban látta, hogy gyermekeinek nevelő anyára van szükségük s hogy a gazdaság is megérzi a segítőtárs hiányát. Özvegy-sége idején gyakran ellátogatott Alvinczen a közeli Csóka-kuriába. Vonzotta a család fejének, Csóka Sámuelnek, józansága, kinek gyakorlatias gondolkodásában lelki rokonára ismert;⁴⁾ vonzotta az úri laknak egyszerű kényelme s az a természetesség, mely annyi bájjal veszi körül a magyar vidéki földbirtokos otthonát; de leginkább vonzotta Csóka Sámuel leányának, Rozáliának, egyénisége, kiben szíve, esze mindazt felfedezte, minek hiányát magányos állapotában leginkább érezte.

A Csóka-család tisztos helyet vívott ki magának Alvinczen. Terjedelmes birtokai a határ legszebb részén feküdtek. Úgy látszik, a

családai című munkájában mind a Kemény-, mind a Győrfi-család történetében az Ágnes nevet említi. Barók Dániel panaszos levelében s a periratokban is b. Győrfi Ágnes szerepel, mint b. Kemény Sámuelnek első felesége. A Karolina név az 1807-ik évi keresztelés alkalmával tűnik fel az alvinczi anyakönyvben, talán az új papnak, Kolosvári Istvánnak, tévedése következtében.

¹⁾ Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve szerint 1810. decz. 14-ik napján halt meg «M. L. Baronissa Győrfi Ágnes asszony Mélt. L. B. Kemény Sámuel Ur ő Nagysága kedves házas társa életének mintegy 40. esztendejében». Ugyancsak az anyakönyv szerint keresztelte az alvinczi ref. lelkész 1799 februárjában «L. B. Kemény Sámuel ur ő Ngának Annát».

²⁾ A pusztakamarási periratokban csak ez a három szerepel.

³⁾ Az alvinczi és magyarkapudi ref. gyülekezet anyakönyvéből vett adatok.

⁴⁾ A gyakorlatias gondolkodásnak legérdekesebb bizonyítéka az a levél, melyet Csóka Sámuel intéz leányához özvegy br. Kemény Sámuelnéhoz.

Csókák a gazdaságban ügyesek voltak, a társadalmi életben pedig a mérsékelt irányok felé hajoltak. A család férfitagjai ép úgy viselték az alvinczi ref. gyülekezetben a kurátori tiszteket, mint az Intzédiek s Bánffyok. Őket is, mint a gyülekezetnek előkelő érdemes tagjait, megillette a dísz-sírhalom a templom körül elterülő czinteremben. Nem csoda tehát, ha a Csókák s az arisztokraták között gyakori a rokonsági kapcsolat; Csóka Sámuel felesége is Josintzi bárónő volt. Mindazáltal a családot hagyományos józansága megóvta az oktalan versenytől.

A család minden erénye megvolt Csóka Sámuel leányában. Mint korában általában a nőnek, neki sem sok alkalma volt nagyobb műveltség szerzésére, de éles értelme gyakran eligazodott oly bonyolult állapotok között is, melyek a legműveltebb férfit is könnyen zavarba tudták volna hozni. A kor nagy kérdéseit átengedte a férfiaknak, annál inkább kivette részét a háztartás gondjaiból; mondják, hogy még öreg korában sem győzték vendégei eléggé dicsérni kitűnő konyháját. Egyszerűségét megtartotta mindig, bármennyire kitette is magát az előkelő rokonok csípős megjegyzéseinek. Fiához írt egyik levele mély kedélyről tanuskodik, de ha az atyai ház komolyabb életnézetei elűzték a rajongás csalóka ábrándképeit, hamar kioltották a kedélyélet derűjét is.

B. Kemény Sámuel érezte, hogy csak ily hölgy tudja megoldani azokat a feladatokat, melyek második feleségére várnak. Megkönnyítette elhatározását az is, hogy Rozália, ki 1780-ban született, már túl volt harminczadik évén.¹⁾

1812 körül költözhetett az új asszony Kemény báró udvarházába. Vele együtt bevonult újra a rend s a komoly munka is. A báró újra átadhatta magát szanaszét fekvő jószágainak, nyugodtan szőhette terveit, mikor eladó birtokról hallott. A fiatal hölgynek egyszerűsége, önzetlensége s gondossága teljesen meghódították az öregedő férjet, ki már nem sok örömet remélt az élettől. Még nagyobb volt a báró öröme, mikor kései házasságát a sors gyermekkel is megáldotta.

1814 júniusában született második házasságából első gyermeke. A keresztlő pap csak a keresztelés idejét, 1814 jún. 26-ikát jegyezte fel; minthogy azonban a születés és keresztelés közé rendesen nem nagy időköz szokott esni, a kis gyermek 1814 jún. elseje s 26-ika között

¹⁾ A pusztakamarási ref. gyülekezet anyakönyve szerint «özv. b. Kemény Sámuelné ngs. Csóka Rozália urasszony 1855 decz. 2-án élte 75-ik évében halt meg». — Pitroff Pál Kemény Zsigmondról szóló munkájában Csóka Rozáliát b. Kemény Sámuel harmadik feleségének tartotta. Tévedése úgy származhatott, hogy az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyvében előforduló Ágnes és Karolina nevek mögött két személyt sejtett.

láthatta meg először a napvilágot. A kis gyermek fiú volt s a kereszt-ségben a Zsigmond nevet kapta.¹⁾ Születésének idejére nézve pontosabb adathoz vezet bennünket az a napló, melyet b. Kemény Zsigmond 1846-ban és 1847-ben saját kezével írt. A napló írója a függelékben azt mondja, hogy Szent János napján született;²⁾ így tehát a júniusi János napok közül kell valamelyiket választanunk. Az egyik, mely június 24-ikére esik, annyira közel van a keresztelés napjához, hogy a közbeeső idő alig lett volna elég a szülők és kereszt-szülők intézkedésére. Leginkább összehangzik következtetésünk a családi körülményekkel, ha b. Kemény Zsigmond születésének idejét 1814 jún. 12-ikére tesszük.

Hogy b. Kemény Sámuel milyen nagyra becsülte nejét, azt legjobban mutatja végrendelete, annyi áldatlan pernek előidézője. A báró 1816-ban rendelkezett vagyonáról s mint egész életében, e fontos pillanatban is érvényesíteni kívánta akaratát. Különösen szívén hordta feleségének s kis fiának sorsát. A kisenyedi jószágot a hozzá tartozó mági jószág részszerrel együtt, továbbá mindazt, a mit Kisenyeden és Ecsellőn szerzett, özvegyi birtokul rendelte, felesége halála után pedig Zsigmond fiára hagyta. A többi birtokkal kissé önkényesen végzett, azt kívánta, hogy a kétféle gyermekek mindenféle szerzeményből teljesen egyformán részesüljenek.³⁾

Alig gondoskodott a báró kis fiáról, elég rövid időközökben még három gyermeke született: Ágnes, Rozália s János, kik közül csak Rozália halt meg fiatalon.⁴⁾ A különböző korú s kétféle eredetű gyermekek sok gondot adhattak a fiatal anyának, de a báróné családi örökségként őrizte vallásos érzését s keresztényi megadással teljesítette kötelességét. Férje szeretetén kívül Istenbe vetett hite adott neki erőt.

Az alvinczi ref. gyülekezet jegyzőkönyvvében ma is olvasható az a feljegyzés, mely hirdeti, hogy b. Kemény Sámuelnének mennyire lelki szükséglete volt a vallásos áhítat. A jegyzőkönyv szerint, mint-hogy a méltóságos asszonyoknak a templomban nem volt külön helyük,

¹⁾ Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve szerint, melyre először dr. Garda Samu hívta fel az irodalomtörténet figyelmét az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891-ik évi folyamában.

²⁾ B. Kemény Zsigmond naplója nem volt kezemben, mivel a Kemény Zsigmond-társaság kéziratgyűjteményéből elveszett. A rá vonatkozó adatokat részint Gyulai Pál egyetemi előadásából vettem, ki a decemberi János-napra gondolt s Kemény születésének napjául 1815. decz. 27-ikét állapította meg, részint Tóth Sándor munkájából, ki a *Magyar Helikonban* a napló függelékéből néhány mondatot idéz.

³⁾ A végrendelet a pusztakamarási családi levéltárban van.

⁴⁾ Ágnest nem említi az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve, annál többször emlegeti leveleiben b. Kemény Zsigmond.

Mikó grófné s Kemény báróné 1820-ban a szőszék közelében a többi pad elé külön széket csináltattak. A gyülekezet érdemes papja, Kolosvári esperes még azt is feljegyezi, hogy a szükséges deszkát a grófné vette, a báróné meg a mesterembert fizette. Bizonyára gyakran ellátogatott a báróné az ódon templomba, hogy annál keressen enyhülést aggódo lelkének, ki meghallgatja a bánatos szív sóháját s megnyugtatja az elfáradtakat.

A kis Zsigmond mindkét szülejének lelki tulajdonságaiból örökölt egyet-mást s a kétféle örökség közt levő ellentét nem egy kínos órát szerzett az egyénnek, hogy az egyéni fájdalomból a magyar műveltség értékes alkotása jöjjön létre. Atyjától örökölte azt az erős akaratot, mely őseit hol magasztos önfeláldozásra ragadta, hol meg merész kalandokba s erőszakos vállalatokba sodorta. Anyai öröksége volt az a mély kedély, mely nagy értéket fedezett fel ott, hol a sivár lélek érzéketlenül haladt tova; a mint az anya nagyra becsülte a vallásos áhitat óráit, ép úgy fia is később nagy áldozatokat hozott költői ábrándképeiért. A mi arisztokratikus gondolkodás maradt a fejlődő lélekben, az a Kemény-családból származott; a Kemények nagy multja ébresztette fel azt a becsvágyat is, mely az ifjút a nemzeti ügy s az emberi műveltség hőisévé avatta fel. Bizonyára a Csóka-család gondolkodásának is része van Kemény Zsigmond demokratikus elveiben, puritán egyszerűségében, valamint éles ítélő erejében, mely kedvét találta a szenvedélyek túlzásainak elemzésében.

Valahányszor Kemény Zsigmond visszaemlékezik születésének helyére, mindig úgy gondol az igénytelen városra és vidékére, mint a boldog megelégedés helyére, mely gondtalanul csügg a jelen pillanatain, nem sok vídat érez a múltért s keveset követel a jövőndőtől. Mint bájos idill maradt meg lelkében a kedves tájnak képe; «domb és róna, erdős bérczek, mosolygó völgy, hullámai a Marosnak, kis házak s bennök csak akkora gondok, szóval minden együtt, mi kellemes». ¹⁾ A vonzó képhez való színek annak a kilencz évnek emlékeiből kerülhettek ki, melyeket Kemény, mint kis gyermek, atyjának udvarházában töltött el.

Az a kilencz év Kemény életének leggondtalanabb része. A kis gyermek alig vehette észre a nagy repedéseket, melyek családi életüket összeomlással fenyegették. Ha mostoha testvéreinek lelkében a bizalmatlanság napról napra erősödött is, az apai akarat egy ideig feltartóztathatta az elfojtott ellenérzés kitörését. A komor gondolatokat külsőmben is elűzte volna az anyai szeretet, melynek gyöngédségét a

¹⁾ Lásd az *Izabella királyné és a remete* című regénytörredék előszavát.

költő nem tudta volna oly meghatóan festeni, ha gyermekkorában nem érezte volna.

Az apai ház elég változatos jelenetekkel foglalkoztatta a kis Zsigmond képzeletét. Az alvinczi Kemény-udvarban, honnan b. Kemény Sámuel mint középpontból kormányozta jószágait, a társadalomnak legkülömbözőbb alakjai fordultak meg: ügyes-bajos cigányok, kik színleléssel akartak valami csekély előnyt kiravaszkodni, szegény jobbágyok, kiknek rossz gunyája a nép nyomorát hirdette, alázatos cselédek, edzett gazdatisztek, kik uruk rendelését várták, előkelő vendégek, kik néha-néha a politikai élet kérdéseit is szóba hozták. Egy-egy aratás vagy szüret egész sereg embert hozott mozgásba; a gazdasági épületekben meg elég alkalom volt a sok állat megfigyelésére, melyeket az öreg báró oly szívesen mutogatott vendégeinek s melyekről a cselédek oly érdekes történeteket tudtak elbeszélni. S ha egy idő múlva mindez már mindennapivá kezdett válni, a természet, mely folyton változtatta a vidék képét, gondoskodott új meglepetésekről.

Szemben Kemény báró udvarházával, a Maroson túl lejtős szőlő-hegyek emelkedtek, távolabb pedig erdős hegyoldalak fogták el a szem tekintetét. Mily bájos volt e tájrészlet, mikor a napsugaras levegőben szinte minden fűszál, minden falomb előtűnt! S hogy megváltozott minden, mikor felhők fedték el a sötétkék hegyvormokat s az esővíz patakokban szaladt alá a hegyszakadékokon! A Maros vize is, mely forró nyári délutánokon nagy kanyarulatokban csendesesen haladt tova a fűzfák lombja alatt, hóolvadások vagy nagy esőzések idején vad zúgással töltötte be a vidéket. Ilyenkor -- mint a ref. gyülekezet gondos lelkésze feljegyezte -- pusztítva rohant végig a megáradt folyam a mezőkön s a városon, úgy hogy az utcákon csak csónakkal lehetett közlekedni. Az árvíz, mely a kertetek s utcákat nagy jégdarabokkal, az elszaggatott gátaknak és malmoknak részeivel töltötte meg, bizonyára Kemény báró parkjába is behatolt s gyakran nyaldosta az udvarház lépcsőjét.

Az emberi életnek s természetnek e szoros kapcsolata mennyi benyomást hagyott a fejlődő lélekben, melynek igazi értékét csak a költői képzelet fedezte fel! A gyermekléleknek egy-egy homályos érzése sejtelmes hangulata később talán a legbonyolultabb gondolatsorok kiindulópontjává lett. Valószínű, a költő gyermekkori megfigyeléseit is felhasználta, mikor regényeiben egyik-másik állatnak vagy a nép egyszerű fiának rajzában oly egyéni vonásokat emelt ki s mikor a *rajongók*-ban a Maros áradásának mozgalmas jeleneteit vázolta.

Egyébiránt Alvincz és környéke Erdélynek azon részei közé tartozik, hol a történelmi emlékek letűnt korok világába csábítják a képzeletet, hol a múlt a jelenbe hajol át. A szántóvetőnek ekevasa

őskori sírmezőket forgat fel, a Marosnak omlós partjából meg régi római cserepek s bronz csákányok kandikálnak ki. E régiségek, melyeket szakértő tekintettel vizsgál a tudós, talán elkerülték a gyermek figyelmét, de a történelem itt is, ott is elébe került egy-egy monda vagy emlékmű alakjában s ráerőszakolta magát a kis gondolkodó lélekre.

Hányszor pillantotta meg a kis fiú a távolnak kékes kódében egyik meredek hegycsúcson Zebernyik várának romjait, mely dajkája meséiben is gyakran feltűnt előtte. Kemény az *Erdélyi Hiradó*-ban emlegeti, mily izgalommal hallgatta egykor azokat a tündérregéket, melyeket esténként dajkája mesélt, hogy a korai szendergés el ne űzze az egész éjszaka álmát.¹⁾ A kis fiú, ki az ébredő léleknek minden kapcsával csüngött a mondákon, alig sejtette, hogy egyik regényének hőse, Gyulai Pál, Zebernyik várát fogja szeszélyes ura számára felszerelni; alig gondolta, hogy egyik legérdekesebb alakja, Gergely diák is a regényes vár felé siet majd vakmerő terveivel. Akkor még nem ismerte a köszvényes Bartalicsnak okos leányát sem, ki *A szerelem élete* című novellában annyi bájjal vonja be környezetét s még azt is tudja, hogy Zebernyik várának ura bivalybőrbe varrta aranyait. Az az érdeklődés azonban, melyet Kemény Zsigmond Zebernyik vára iránt mutat költői alkotásaiban, bizonyítja, hogy a gyermek képzeletét is erősen foglalkoztatta a romantikus vár hatalmas tündéreivel s fényes lovagjaival.

A múlt szólt a kis Zsigához akkor is, mikor anyjával istenitiszteletre ment. A templom ma már szinte romnak látszik; a három hajóból a századok viharai csak a főhajót kímélték meg, melyen az éktelen támasztékok között alig maradt meg valami az alkotó művész tervéből. Az egykori szentélynek magas, csúcsíves ablakain még feltűnik a fejedelmi kor pompájának nyoma, de a mogorva falak sötét repedéseikkel, az idomtalan őrtorony, a bástyaromok arról a korról beszélnek szomorú történeteket, melyben a hívők zsolozsmájába rablócsapatok győzelmi kiáltása vegyült.

Keménynek saját vallomása szerint egy van Alvinczen, mi szívre és elmére egyaránt megrázólag hat, mi a kedves táj benyomásainak összhangját megzavarja, — az a sötét várrom, melyhez Erdély egyik legnagyobb államférfiának, Martinuzzinak, vére tapad. A vár egykori ura ép oly aszkéta volt szűk fülkéjének imazsamolyán, mint a mily hatalmas zsarnok volt az ország kormányzásában, hol legnagyobb ellenségeit is merész eszméjének rabjává tudta tenni. A kapun, melyet

¹⁾ Lásd az *Erdélyi Hiradó* 1842-ik évi folyamában, a 2. számban *A codificatio és historiai iskola* című vezércikket.

a bíboros czímere diszít, egykor előkelő fogatok robogtak be; a tágas udvaron fényes ünnepek játszódtak le, melynek különös érdekét talán az emeleten, a magas reneszánsz-stílusú ablakban egy finom női kéz intése adott; a kényelmes lépcsőkön, hol olyan idegenszerűen hangzanak lépteink, egykor talán Izabella királyné selyemruhája suhogott. Vajjon eléledtek-e már a gyermeklélekben a multnak megrendítő alakjai és jelenetei? Annyi bizonyos, hogy Kemény Zsigmond férfikorában is úgy gondolt Vinczre, mint saját születésének s Martinuzzi halálának helyére; másrészt a nagy bíboros alakja gyermekkorától egész életén végig folyton izgatta a költő képzeletét és érzésvilágát. Hányszor járt a kis gyermek a sötét bástyán, honnan Martinuzzi vére a padlóra folyt, hányszor állott meg egyik ablaknál, mely gyönyörű kilátást nyújtott Kenyérmezőig! Erdély fejedelmeinek kora csak halvány körvonalakban jelent meg a tapasztalatlan képzelet előtt, de azért e körvonalakból alakultak ki azok a nagy történeti képek, melyeket Kemény történeti regényeiben festett nemzete elé.

(Budapest.)

(Vége következik.)

PAPP FERENCZ.

A PRUDENTIUS-FÉLE DITTOCHÆON.

I. Bevezetés.

Midőn 1908. júliusában a berlini Königl. Bibliothekben a Cod. Berol. 167. (Phill. 1825; Meerm. 708) alapján Commodianus *Instructiones*-ének szövegét iparkodtam véglegesen megállapítani, a nevezett kódex 25—29. levelein 49 négy-négysoros versre akadtam, melyeknek semmiféle czímet nem adott a kódex írója. Azonban *Rose* jegyzéke felvilágosított a versek szerzője s mivoltuk felől. E versek a *Prudentius*-nak tulajdonított Dittochæon versei; *Rose* jegyzéke ezt mondja a kis gyűjteményről:¹⁾ f. 25. (ohne allg. Überschrift, mit der des ersten Stücks beginnt, r. kap.):

Adam et Eva.

Eva columba fuit . . . d. h. das dem Prudentius zugeschriebene Büchlein der Tetrasticha aus dem A. und N. Test. (Migne 60, 89 — eine Gelehrtenhand hat a. R. die Ausgabe der Bibl. Patr. Par. 1624 angeführt: To. VIII, p. 560. 702.), welches Fabricius in der vita Aldhelmi (M. 89, 71) diesem beizulegen scheint: mit alten Besse-
rungen. — *Dombart* is megemlékszik e versekről, bár sokkal rövidab-

¹⁾ Die Handschriften-Verzeichnisse d. kön. Bibl. zu Berlin. XII. Bd. Verzeichniss d. lat. Hss. von Val. Rose. I-er Bd. (Berlin, A. Asher et Co. 1893), p. 376.

ben:¹⁾ a folio 25 sequuntur tetrasticha enchiridii Prudentiani, quorum primum inscribitur «Adam et Eva». — Mint alább látni fogjuk, Rose is, Dombart is tévedésben vannak, mikor elfogadják a Migne által²⁾ használt «enchiridion» jelzést; ezek a versek ugyanis nem alkotnak önálló költői művet, hanem műtárgyakat írnak le verses alakban. Így tehát én a Dittochæon címet fogom használni, melyről különben alább szintén lesz szó.

Már első olvasásra nagyon felkeltették érdeklődésemet ezek a versek, melyekben Prudentius stílusának eleganciáját s verseselésének folyékonyágát hiába kerestem. Nem én voltam az első, a ki ennek alapján gyanút fogott s kétségbevonta Prudentius szerzőségét. Azóta kutatásaim meggyőztek kételkedésem alaptalan voltáról, s ma már bizonyos vagyok abban, hogy a szerző Prudentius. A szokatlan, gyakran száraz és legtöbbször nem költői stílus, a gyenge verseselés tehát másban kell, hogy magyarázatra találjanak. A beható tanulmányozás meggyőzött arról, hogy e versek megírásánál a költő keze kötve volt, adott témákat kellett költői alakban kifejeznie, vagyis — mint azt alább bizonyítom — műtárgyak (festmények) alá kellett rövid, tájékoztató költői ismertetést írnia.

E kérdések fejtegetése adja az alább következő fejezetek tárgyát. E fejezetek bevezetésül szolgálnak a Dittochæon nak munkám második felében adott kiadásához, mely az eddigi számottevő kiadások (Migne, Obbarius, Dressel) figyelembe vételével első sorban az eddig kiaknázatlan Cod. Berol. 167. alapján készült. A tárgyi jegyzeteket az idevágó gazdag irodalom feleslegessé teszi, ellenben a párhuzamos bibliai helyeket a szöveg alatt összeállítottam.

A Prudentiusról szóló irodalmat a maga teljességében összeállította *Schanz*: *Gesch. d. röm. Lit. IV*, 1. 212–253. l. Ebből csak azokat a munkákat használtam, melyeket a Dittochæon tárgyalásával is bővebben foglalkoznak. A használt irodalmat a következőkben állítottam össze:³⁾

1. Irodalomtörténetek, lexikonok.

Hauck: *Realencyklopädie für. prot. Theol. u. Kirche*. 1. kiad. XII, 306–308. Ebert cikke Prudentiusról, mely nagyobb fontossággal nem bír, minthogy ugyanezekkel a nézetekkel találkozunk Ebert nagy irodalomtörténeti munkájában is. — *Pauly-Wissowa*: *Realencykl. d. klass. Altertumswissensch. s. v.* — *Wetzer-Welte*: *Kirchenlexikon s. v.* (Rösler cikke). *Ökri lexikon* II, 601. — *Kraus*: *Realencykl. d. christl. Altertümer*. *Bähr*: *Die christlichen Dichter u. Geschichtschreiber Roms*. 2. Aufl. Karlsruhe 1872, I. p. 41–49. — *Ebert*: *Allg. Gesch. d. Lit. des Mittelalters*, Leipzig, 1889; I, 251–293. — *Manitius*: *Gesch. d. christl.-lat. Poesie*, Stuttgart, 1891, 61–99. — *Schanz*: *Gesch. d. röm. Litteratur IV*, 1. (München, 1904), 211–253. — *Kraus*: *Gesch. d. christlichen Kunst*. 1896.

2. Monografiák:

Cl. Brockhaus: *Aurelius Prudentius Clemens in seiner Bedeutung für die Kirche seiner Zeit*. Leipzig, 1872, VIII + 234. l. —

¹⁾ Commodiani carmina p. VIII.

²⁾ Patr. lat. 61, 1075.

³⁾ A kéziratokról és kiadásokról a 2. fejezetben lesz szó.

A Dittochæont a 158—161. lapokon ismerteti irodalomtörténeti szempontból, míg a IX. fejezetben: «Die archæologische Bedeutung des Prudentius» — P. költészetének és az őskeresztény művészetnek vonatkozásait nyomozza, és a Dittochæont művészettörténeti szempontból behatóan tárgyalja. Ez munkájának legbecsesebb fejezete. *Rösler*¹⁾ így ír róla: Der ganze Werth der Brockhaus'schen Arbeit über Prudentius besteht darin, dass er das Dittochæon im neunten und zehnten Kapitel derselben zur Anerkennung gebracht hat. A Brockhaus-féle munka művészettörténeti utalásai valóban megbecsülhetetlenek. — *A. Rösler*: Der katholische Dichter Aurelius Prudentius Clemens. Ein Beitrag zur Kirchen- und Dogmengeschichte des vierten und fünften Jahrhunderts. Freiburg i. Br., Herder, 1886. XII + 486. A Dittochæont a 122—143. lapokon tárgyalja, különös figyelemmel az egyes leírt jelenetek typologikus vonatkozásaira. — *Sixt*: Die lyr. Gedichte des A. P. Cl. Stuttgart, 1889. — *Schmitz*: Die Gedichte des Prud. u. ihre Entstehungszeit; Progr. Aachen, 1889. — *Dr. S. Merkle*: Prudentius' Dittochæum. A «Festschrift zum 1100-jährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Rom; herausg. v. Dr. St. Ehes. Freiburg i. Br., Herder, 1897; IX + 307,» című munka 33—45. lapjain. Eddig az egyetlen önálló monografia a Dittochæonról, de — különösen ennek művészettörténeti vonatkozásait tekintve — nem elég kimerítő. Egyébiránt igen hasznavehető és magas színvonalon álló munka.

3. Kisebb czikkek:

Brandes: Wiener Studien XII (1890), p. 287. *Weyman*: Commentationes Wœlfflinianæ p. 287.

4. A művészettörténeti vonatkozásokhoz:

Aringhi: Roma subterranea; Roma 1651 s. k. — *Perret*: Les catacombes de Rome. Paris, 6. köt. — *De Rossi*: La Roma sotterranea cristiana. Roma 1864 és 1867.

Munkám megírásánál komolyan gondolkodóba ejtett *Rösler* következő mondata:²⁾ Mehr als wünschenswerth wäre hierbei, dass dem Leser die im Dittochæon beschriebenen Scenen so viel als möglich durch Illustrationen anschaulich gemacht würden. Nagyon szerettem volna munkámba Aringhi, Perret és De Rossi remek gyűjteményeiből a megfelelő illusztrációkat felvenni. Sajnos azonban, anyagi eszközeim elégtelensége miatt le kellett mondanom erről a sokat ígérő és valóban hasznos vállalkozásról.

Jelen értekezés és a függelékül csatolt szöveg közzététele egy régibb ígéret beváltása.³⁾ Bár sikerülne e munkámmal felébresztetni s állandóvá tenni philol. irodalmunkban az óker. latin irodalom annyira becses és érdekes termékei iránt való érdeklődést!

¹⁾ Alább ismertetendő munkájában 122. l.

²⁾ Der kath. Dichter A. Prudentius Cl., p. 127.

³⁾ Commod. élete, művei és kora. Budapest, 1909. 8. l. 3. jegyz. és. 9. l. 2. jegyz.

• II. Prudentius élete és művei.

Aurelius Prudentius Clemens életére vonatkozólag nagyon gyér adatokkal rendelkezünk.¹⁾ Két forrásunk van, melyekből egyet-mást kihámozhatunk a költő életére és műveire vonatkozólag. Ezek egyike *Gennadius* czikke, másik pedig a költő verses előszava, összes műveinek kiadása előtt.

Gennadius catal. vir. inl. XIII.²⁾ ezeket írja: Prudentius, vir sæculari litteratura eruditus, composuit *διτοχάων*³⁾ de toto veteri et novo testamento personis excerptis. Commentatus est et in morem Græcorum hexameron de mundi fabrica usque ad condicionem hominis et prævaricationem eius. Composuit et libellos, quos græca appellatione prætitulavit *ἀποθέωσις, ψυχομαχία, ἀμαρτιγένησις*, id est, de divinitate, de compugnancia animi, de origine peccatorum; fecit et 'in laudem martyrum' sub aliquorum nominibus invitorium ad martyrium librum unum et 'hymnorum' alterum, speciali tamen intentione adversus Symmachum idololatriam defendentem, ex quorum lectione agnoscitur Palatinus miles fuisse. — *Gennadius*nak ebből a közléséből nem sokat tanulunk. Mint látjuk, adja *Prudentius* műveinek jegyzékét, de ezt már a kódexek révén úgyis ismerjük. Azzal pedig, hogy Prudentiust Commodianus előtt tárgyalja, súlyos kronológiai tévedésbe esik. Alább vissza fogok térni a «hexameron»-ra s Prudentius «Palatinus miles» voltára tett megjegyzésére is.

*Prudentius*nak összes művei elé írt előszava (önéletrajza) már valamivel jobban tájékoztat a költő életviszonyai felől. Ez a tizenöt háromsoros strófából álló előszó⁴⁾ sok tekintetben pontos adatot szolgáltat s ha egyes kitételei kissé homályosak is, egészében véve mégis becses adalék. Ennek 22–25. soraiban így ír a költő:

- 22 Hæc dum vita volans agit
Inrepsit subito canities seni
Oblitum veteris me Salia consulis arguens:
25 Sub quo prima dies mihi.

E szerint költőnk Salia consulsága alatt született, ki Philippusszal együtt Constans és Constantius császárok alatt 348-ban viselte a consuli méltóságot.⁵⁾ Az előszó 1–3. sorai:

- 1 Per quinquennia iam decem,
Ni fallor, fuimus: septimus insuper
3 Annum cardo rotat, dum fruimur sole volubili

¹⁾ Először említi őt Sidonius Apollinaris Epist. II, 9: Similis scientiæ viri, hinc Augustinus, hinc Varro, hinc Horatius, hinc Prudentius lectitabantur.

²⁾ Ed. Herding p. 76–77.

³⁾ Vat. troceum; Bamb. trocheum; Bern. ditrocheum. Erről a III. fejezetben.

⁴⁾ Első sor: Glyconeus, második: Asclep., harmadik: choriamb. Callimach.

⁵⁾ Obbarius: A. Prudentii Cl. carmina, p. II, 2. jz. — Brockhaus, i. m. p. 14. — Cassiod. chron. ad a. 348: Sallia.

szerint ennek írásakor 57 éves volt. Ebből könnyen megállapítható, hogy műveit 405-ben adta ki, valamint az is bizonyosra vehető, hogy az ezen előszóban jelzett műveit 405 előtt írta. Ezeket a Præf. 37–42. verseiben így írja körül:

- 37 Hymnis continuet dies,
Nec nox ulla vacet, quin Dominum canat:
Pugnet contra hereses, catholicam discutiat fidem,
40 Conculcet sacra gentium:
Labem Roma tuis inferat idolis,
Carmen martyribus devoveat, laudet apostolos,

hol is a 37–38. versek a *Cathemerinon*, a 39. v. az *Apotheosis*, a 40–41. v. a *Contra Symmachum* és a 42. v. a *Peristephanon* cz. munkáira vonatkoznak. Egyenes utalást nem találunk a *Psychomachia*, *Hamartigenia*¹⁾ s a *Dittochæon* cz. műveire, de ezeknek hitelességét *Gennadius* bizonyítja, viszont az is lehet, hogy az idézett sorokkal e műveire is akart célozni a költő, bár ez esetben a célzás igen homályos. Valószínű ezek mellett az is, hogy a *Dittochæon*t nem is akarta említeni, minthogy ez nem készült összefüggő olvasmánynak.

A költő hazája Hispania, mint azt a *Perist.* VI, 145, II, 537 mutatják, hol a költő önmagát is a *terrarum Pyrenearum populi* közé sorozza. *Manitius*²⁾ úgy nyilatkozik, hogy szülővárosát nem lehet megállapítani. A kutatók nézete *Cæsaraugusta* (Saragossa) és *Calagurris* közt ingadoznak. *Ebert*³⁾ a *Peristeph.* IV, 97 s k. alapján *Cæsaraugusta* mellett tör lándsát, mert id. h. *noster est* stb. olvasható, a mi egy *cæsaraugustai* vértanúra vonatkozik, ellenben a *Perist.* IV, 31-ben *nostra Calagurris* olvasható! Hasonlóképen *Perist.* I, 116-ban *oppidum nostrum*-nak nevezi *Calagurrist*; *Perist.* IV, 1-ben *Cæsaraugusta* népét nevezi *noster populus*-nak, VI, 143-ban pedig *Tarraco*-t nevezi *nostra urbs*-nak.⁴⁾ Mindez inkább csak arra való, hogy a költő hispaniai voltát emelje ki vele. *Brockhaus*⁵⁾ belső okok alapján, minthogy a költő *Cæsaraugusta* iránt különös érdeklődést tanúsít, ezt a várost tartja születési helyének; *Rösler* szintén.⁶⁾

Rösler bizonyítja, hogy ker. szülőktől származott s maga is gyermekora óta keresztény volt.⁷⁾ Szigorú mesterek keze alatt nevelkedett, mint a præf. 7–8-ban maga is mondja:

Aetas prima crepantibus
Flevit sub ferulis,

majd a toga virilis felöltése után a rhetori iskolákba járt, a miről a Præf. ezt mondja v. 8. s k.:

1) I. m. p. 62, 1. jz. — Schmitz i. m. p. 1, 2. jz. — Brockhaus i. m. p. 15.

2) *Ebert* szerint (i. m. 253. l.) a 39. sor első fele a *Hamartigenia*-ra, a 41. sor pedig a *Psychomachia*-ra vonatkozik.

3) I. m. 252, 2. jegyz.

4) *Obbarius* i. m. p. 241, jegyz.

5) I. m. 15. l., 4. jegyz.

6) I. m. p. 14.

7) I. m. 24–25.

mox docuit toga
Infectum vitiis falsa loqui, non sine crimine.

Ifjúsága kicsapongásokban telt el, miről a præfatio szintén megemlékszik (v. 10—12.). A rhetori iskola elvégzése után az ügyvédi pályára lépett, præf. 13—15:

Exin iurgia turbidos
Armarunt animos et male pertinax
Vincendi studium subiacuit casibus asperis,

majd a hivatalnoki ranglétrán felfelé haladva, valamelyik hispaniai provincia helytartója (rector) lett, mely tisztséget két ízben töltötte be; ide vág Præf. 16—18:

Bis legum moderamine
Frenos nobilium reximus urbium,
Jus civile bonis reddidimus, terruimus reos.

A præf. 19—21 szerint:

Tandem militiæ gradu
Evectum pietas principis extulit
Adsumptum propius stare iubens ordine proximo,

a mit némelyek arra magyaráztak, hogy magas katonai méltóságot viselt. Így *Ebert*; ¹⁾ *Manitius* ²⁾ szerint a császári palotaórség parancsnoka lett; maga Gennadius is azt írja róla, hogy «Palatinus miles» volt; talán innen származik néhány tudósnak ³⁾ ebbeli tévedése. Ugyanis nem vették észre, hogy a militia szó az V. sz.-tól kezdve általában udvari méltóságot, udvari hivatalt jelent. Így értelmezi ezt a kifejezést *Brockhaus* ⁴⁾ és *Schanz* ⁵⁾ a Præf. 21. alapján megerősíti e véleményt azzal, hogy *Prudentius comes primi ordinis* volt. ⁶⁾

Ez *Manitius* ⁷⁾ szerint 394-ben történt s ekkor Prudentiusnak természetesen Rómába kellett költöznie. Római útjáról maga a költő értesít bennünket; így Perist. IX, 3:

cum peterem te rerum maxima Roma,

továbbá Perist. XI, 1—2:

Innumeros cineres sanctorum Romula in urbe
Vidimus,

¹⁾ I. m. 252. l.

²⁾ I. m. 63. l.

³⁾ Így *Kayser* és *Sixt* (idézve *Schanznál* 212. l.), valamint *Rösler*, i. m. 4. l. és 18. l., hol a Perist. VII. hymnusa (Passio Quirini episcopi) kapcsán azt a véleményét fejezi ki, hogy Pr. Theodosius kíséretében részt vett a Siscia melletti csatában 388, mint magasrangú katona s ekkor kapott ösztöndzést, hogy Quirinus vértanúságát is megénekelje. — E mellett azonban nem kellett katonának lennie!! Mint magasrangú udvari hivatalnok is kísérhette a császárt! Egyébiránt R. véleménye pusztá feltevés.

⁴⁾ I. m. 16, 2. jegyz.

⁵⁾ I. m. 212. l.

⁶⁾ I. m. 63. l.

⁷⁾ Bähr, i. m. p. 41: «Civil- oder Hofdienst».

hol elbeszéli a katakombákban tett látogatását, míg Perist. XII, 57—66-ban elmondja, hogy részt vett Rómában Péter és Pál ünnepén; a 65—66. versekben ezt írja:

Hæc didicisse sat est Romæ tibi: tu domum reversus,
Diem bifestum sic colas memento,

a miből Rösler (p. 9.) azt olvassa ki, hogy e verseket hazatérte után írta. Ez lehetséges, bár mint a császár környezetében élő hivatalnok, csak akkor mehetett haza, ha vagy lemondott, vagy gyenge egészségére való hivatkozással felmentését kérte. Ez az utóbbi eset valószínű, mint alább rá is fogok térni.

Római utazása a 402–403. évekre esik. Ugyanis a Perist. XII. hymnusa, mint láttuk, feltételezi a költő római utazását, mert ebben¹⁾ a Pál apostol tiszteletére épült, 386-ban megkezdett hatalmas öthajós bazilikát, mint befejezettet s teljes pompájában ragyogót (*regia pompa loci est*, v. 47.) írja le. Ezt pedig 400 táján fejezték be, tehát terminus post quem 400. De a Perist. XII. költeményének (s így az egész Peristephanonnak) benne kellett lennie 405-ben kiadott művei közt, mert nincs Pr.-nak más költeménye, melyre a Præf. 42. sorának ez a kitétele: *laudet apostolos* — vonatkozhatnék. Így tehát terminus ante quem 405. De tovább is mehetünk. A *Contra Symmachum* II. II-ből vehetünk néhány bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy ez a munka Rómában keletkezett. Mi értelme lett volna annak, hogy a hispaniai magányában élő Prudentius fellépjen Symmachus ellen, ki Rómában hirdette pogány tanait? E műben oly eleven a római nép akkori hangulatának a rajza, hogy azt így csak szemtanú tolla vethette papírra. Ezenfelül a C. Symm. I, 36-ban ezt olvassuk: *felix nostrae respublica Romae*, az I, 192-ben pedig a költő a római népet *noster populus*-nak nevezi. Sőt a II, 732-ben egyenesen e szavakkal hívja a császárt Rómába: *Huc Christo comitante veni*. Továbbá a II, 696. s k. és 717—720. bizonyítják, hogy a könyv a Pollentia melletti csata után keletkezett, tehát 402—403-ban; a II, 1125:

Tu mortis miserorum hominum prohibeto litari

kérés a császárhoz, hogy törölje el a gladiatori játékokat. Ezt *Honorius* 404-ben meg is tette.²⁾ Alapos a feltevés, hogy a C. Symm. cz. munkát Honoriusnak 403-ban nyújtották át, mikor ő Rómába jött s tiszteletére épen véres játékokat akartak rendezni. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy Ravennában adták át a császárnak, mikor a C. Symm. II, 732 jobban érthető. A római út ideje tehát kétségtelenül a 402—403. év. Ez útjának okáról itt bővebben szólnom felesleges.³⁾

Prudentius, miután egészsége meggyengült s halálsejtelmek kezdtek körülvenni, minden valószínűség szerint odahagyta magas hivatását s hazatért Hispaniába. Erre mutat a Perist. XII, 65—66. (fentebb idézett) verse; a halálának közeledését pedig érezte, sőt kívánta, mint a præf. 43–45:

¹⁾ A 45—54. v.-ben.

²⁾ V. ö. Rösler 11—13; Brockhaus 80. l.; Theodoret. Hist. Eccl. V, 26.

³⁾ Rösler 21—22. l.

Hæc dum scribo vel eloquor,
 Vinculis o utinam corporis emicem
 Liber, quo tulerit lingua sono mobilis ultimo

és Perist. II, 581—584:

Audi benignus supplicem
 Christi reum Prudentium,
 Et servientem corpori
 Absolve vinculis sæculi

mutatják. Egyébiránt, hogy korán megöregedett és törődött ember volt, mutatja még a Præf. 23. verse:

Inrepsit subito canities seni.¹⁾

Halála évét bizonyosan nem tudjuk, de nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy kevésel 405 után²⁾ s mindenesetre 410 előtt³⁾ halt meg.⁴⁾

Prudentius munkái körülbelül 320 kéziratban maradtak ránk, melyek közül mintegy 27 tartalmazza a költő összes műveit. E kéziratokról bőven tájékoztat *Schanz*, ki az idevágó irodalmat is részletesen ismerteti.⁵⁾

A kiadásokról szintén *Schanz* világosít fel kimerítően. Ezeknek történetét és kritikáját adja *Dressel*.⁶⁾ A fontosabbak ezek:

Migne: Patrol. lat. tom. LIX—LX; ez a kiadás változatlan le nyomata *F. Arevalus*-nak Rómában 1788—89-ben 2 kötetben megjelent kiadásának, melyet a felhalmozott gazdag anyag még ma is nélkülözhetelenné tesz.⁷⁾ — *Th. Obbarius*: Aurelii Prudentii Clementis carmina. Tübingæ, 1845. — *A Dressel*: Aurelii Prudentii Clementis carmina. Lipsiæ, 1860. — Mint *Schanz* értesít, *Bergman* stockholmi tanár most dolgozik *Prudentius* műveinek új, kritikái kiadásán.

Mint említettem, *Prudentius* 405-ben adta ki összes műveit, vagyis mindazokat, melyek ma az ő neve alatt szerepelnek. Mindazonáltal valószínűnek tartom, hogy a *Dittochæon* nem foglalt helyet ebben a gyűjteményben, egyrészt azért, mert nem volt olvasásra, tehát könyvbe szánt munka, másrészt pedig, mivel valószínűleg ő maga sem tartotta egyéb műveihez méltó alkotásnak, a mit nemcsak az bizonyít, hogy tényleg gyenge költői alkotás, hanem az is, hogy az előszóból még halvány célzást sem lehet reá vonatkozólag kiolvasni. Valószínűleg halála után került bele műveinek gyűjteményébe.

Munkáinak hitelessége minden kétségen felül áll,⁸⁾ bizonyításra legfeljebb a *Dittochæon* hitelessége szorul. Erről a következő fejezetben lesz szó.

¹⁾ V. ö. Præf. v. 27: nix capitis.

²⁾ Rösler p. 26.

³⁾ Brockhaus p. 15.

⁴⁾ V. ö. mindezzel a középkori írók teljesen önkényes és költött adatait P. életéről: Obbarius i. m. III, 8. jz.

⁵⁾ I. m. 235. l.

⁶⁾ Ed. p. XXV.

⁷⁾ Schanz i. m. 253. l.

⁸⁾ Brockhaus i. m. 17. l. — Rösler i. m. 39. l.

Gennadius fentebb idézett cikkében még egy «Hexameron» cz. munkát is tulajdonít *Prudentius*nak. Lehet, hogy volt ilyen munkája is, de elveszett, mint *Brockhaus*¹⁾ gondolja; *Rösler*²⁾ azt hiszi, hogy ezzel *Gennadius* a *Hamartigenia* 158 353. verseire céloz, a mi nagyon valószínűtlen feltevés, hiszen G. határozottan említi a *Hamartigeniá*-t. *Manitius* pedig *Dressel* nyomán egy becsűszott glossára gondol s azt hiszi, hogy *Prudentius*nak ilyen című költeménye nem is volt. Ez a feltevés a legelfogadhatóbb.³⁾

Itt ismertetem néhány szóval *Prudentius* műveit.

1. *Cathemerinon* (*Καθημερινὸν*), 12 hymnus, melyek közül az első hat a mindennapi imák idejére, a másik hat bizonyos alkalmakra való.⁴⁾

2. *Peristephanon* (*Περὶ Στεφάνου*), 14 költemény, ugyanannyi vértanú szenvedésének leírása s erényeinek dicsőítése.⁵⁾

3. *Apotheosis*, 1084 hexameter Krisztus istenségéről, a szentháromságról, a lélekről; apologetikus-polemikus költemény különféle hæreresiek ellen (patripassianismus, sabellianismus, zsidók, ebioniták, manichæusok), mely leginkább *Tertullianus* nyomain jár.⁶⁾

4. *Hamartigenia* (*Ἠμαρτήγινεια*) hexameterben írt költemény (Præf. 63 és 965 sor) a gnosticus *Marcion* ellen a bűn eredetéről. Polemikus jellegénél fogva mintegy folytatása az előbbinek. *Prudentius*nak költői szempontból legsikerültebb alkotása.⁷⁾

5. *Contra Symmachum libri duo*, (I. könyv: præf. 89. és 657. II. k. præf. 66 és 1132 sor) a nevezett hírneves szónokhoz címzett polemia a római államvallás ellen; *Ambrosius* 17. és 18. levelének hatása alatt, melyekben Valentinianus császárhoz a pogány vallásnak *Symmachus* által tervezett felélesztése ellen ír (a 384. évben). Egyike *Prudentius* legjobban sikerült költeményeinek.⁸⁾

¹⁾ I. m. 18. l.

²⁾ I. m. 40. l. Igaz, hogy G. a *Peristephanon*t «Invitatorium ad martyrium» néven említi, de ez itt nem bizonyít semmit!

³⁾ Merkle (Röm. Quartalschrift X [1896], 196. s. k. lk.) a *Hexameron*ra vonatkozó *Gennadius*-féle adatot *Ambrosius*sra vonatkoztatja; ép így *Gennadius*nak azt a homályos megjegyzését is a Ditt.-ra vonatkozólag: personis excerptis. Tényleg közelfekvő az a gondolat, hogy e két adat egy *Ambrosius*ról szóló cikknek a maradványa, mely azonban egészében ma már nincs meg. Mindkét adat tökéletesen illik *Ambrosius*sra, a *Hexameron* és a *De Cain et Abel*, *De Noe et arca*, *De Isaac et anima*, *De Abraham*, *De Jacob et vita beata*, *De Joseph patriarcha*, *De interpellatione Job et David*, *De Elia et ieiunio*, *De Nabuthe Iesraelita*, *De Tobia* stb. munkák szerzőjére. *Gennadius* kritikájához ez mindenestre rendkívül fontos adalék.

⁴⁾ Irodalom: Ebert 253—258; Brockhaus 81—100; Manitius 64—67; Rösler 40—122; Schanz 214—217; Bähr 42.

⁵⁾ Irodalom: Ebert 259—269; Br. 100—158; Man. 85—96; Rösler 143—189; Schanz 217—221; Bähr 42—43.

⁶⁾ Irodalom: Ebert 269—272; Brockhaus 20—27; Manitius 67—70; Rösler 189—223; Schanz 221—223; Bähr 43.

⁷⁾ Irodalom: Ebert 272—276; Br. 27—36; Man. 70—73; Rösler 189—223; Schanz 223—224; Bähr 43.

⁸⁾ Irodalom: Ebert 276—280. és 169; Br. 44—80; Man. 77—85; Rösler 223—238; Schanz 225—227; Bähr 44.

6. *Psychomachia* (*Ψυχμαχία*), Prudentius legsajátságosabb költeménye (præf. 68, 915 sor), mely hexameterekben az erény és bűn (pogányság és kereszténység) harcát tárgyalja, a mint az az ember lelkében lefolyik. Pompás összefoglalása a keresztény erkölcsstannak allegorikus képek sorozatában. Mint *Ebert* megjegyzi, ez Prudentiusnak költőileg leggyengébb, irodalomtörténeti szempontból azonban legjelentékenyebb munkája.¹⁾

A Dittochæonról a következő fejezet szól.

(Folytatása következik.)

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

TELAMON HISTÓRIÁJA.

A British Museum egyik unikumának címlapján olvashatjuk: «Nyomatott Colosuárat Heltaj Gaspárné Műhelyébe 1578 Eftendőben». — Az irodalomtörténet koordinata rendszerében, a véges és végtelen vonalán, e szavakkal nagy általánosságban meg van határozva a mű szelleme, gondolköre, célja, eszközei, meg van adva mintegy a határ, melyen belül mozog itt minden: kül- és belforma, jellemzés és nyelv. Mielőtt még átlapoznók az alig néhány levélből álló kis könyvet, már tudhatjuk, hogy magasabb művelvezetre nem számíthatunk, hogy primitív formában, primitív kompozícióban primitív jellemek fognak elénk lépni egy éneklésre szánt «széphistória» barnult lapjairól. A költő nem a mi nyelvünket beszéli és közönsége nem a mi érzéseinkkel hallgatta. De míg végigolvassuk a szokatlan helyesírással írt nehézkes verseket, mintha oszlanék a századok köde, és homályosan, elmosódó körvonalakkal megjelennek előttünk a költő és közönsége. Szinte látni véljük, mint illesztgeti gondolatait ügyetlen rímekbe, szinte érezzük, mely soroknál csillant meg hallgatói szemében az érdeklődés és a tetszés. Mire megismerkedünk Diomedes királyfi történetével, a naiv XVI. századi hangulatból kilépve egy sereg kérdés fogad: ki írta ezt a széphistóriát? és mikor? Vajjon az eredeti szöveg van előttünk? S honnan került Telamon históriája hozzánk? Alábbi fejtegetésekben talán egyik-másik kérdésre választ kapunk.

I.

Telamon históriájának két szövegéről van tudomásunk: egyik a már említett 1578-i nyomtatott szöveg, mely a British Museum birtokában van, a másik kéziratban maradt fenn s Széll Farkas tulajdona.

A ma ismeretes egyetlen nyomtatott példány Jankovics Miklós birtokában volt és az ő említése nyomán ír róla Toldy (*A magyar költészet története*² [1867.] 126. l.): «A régi görög mondakörhöz tartozik még egy, históriás ének az *Telamon királyról* és az ő fiának(?)

¹⁾ Irodalom: Ebert 280—288; Br. 36—43; Man. 73—77; Rösler 189—223; Schanz 214—225; Bähr 43—44.

Diomedesnek szörnyű haláláról, mely Jankovich szerint Kolosvárt Heltainál 1578. jelent meg. Én mindeddig nem láthatván azt, róla nem szólhatok. Toldy tehát a görög hősmondák Telamonjára gondolt, ez magyarázza meg a Diomedes neve elé tett kérdőjelet is: a görög hősmondában Telamon fia, ki szörnyű halált hal, Ajas.

Telamon históriája egyetlen nyomtatott példányának sorsát nyomon kísérhetjük bibliografiai irodalmunkban. Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*ban I. 143. alatt említi e széphistóriát, de itt még nincs meg a teljes cím, s nincs megemlítve, hogy e széphistória jelenleg hol található. Szabónál következő adatokat olvashatjuk: „Koloszvár 1578. Szép Historiás ének az Telamon királyról. Colosvár. özv. Heltai Gáspárné műhelyében 1578. 4. r. A—B = 8 sztlan levél. Egyetlen példánya Jankovics Miklós hagyatékából megvolt Nagy István ktárában. Lásd: List et Francke Catalogue 1870. 98 l. Has. Toldy. M. költ. tört. 1. kiad. 1. köt. 138 l. és 2. kiad. 126. l.” A British Museum a List és Francke cézegtől az 1870. évben több magyar könyvet vásárolt, ezek közt volt Telamon is. 1880-ban Felméri Lajos feljegyezte a széphistória pontos címét Szabó Károly számára, ki azt a *Magyar Könyvszemle* 1880. 219. l.-ján közölte. A kéziratról Széll Farkas *Egy XVI. századi codex históriás énekei* című művéből van tudomásunk (32—44. l.), hol a kódex tulajdonosa ismerteti Telamon meséjét közbe szöve szemelvényeket kézírata szövegéből.

Régebbi irodalmunkban sehol nem találjuk Telamon említését. Nem ismerünk dalt vagy széphistóriát, melyet „Telamon nótájára” énekeltek volna; a dal- és széphistóriaszerzők, mikor a kor divatja szerint a szerencsétlen szerelmes párok példáit sorolják fel, a klaszikus szerelmes párok és a magyar széphistóriákból is ismert Lucretia és Gismonda mellett Kataristát és Diomedest nem említik. Minthogy semmi külső adatunk nincs, melyek a Telamonhoz fűződő problémákat megvilágítanak, magából a széphistóriából kell kiindulnunk s ezért célszerűnek tartom előre bocsátani a Br. Mus.-ban levő unicum hú szövegmását.

SZÉP HISTORIÁS ÉNEK AZ TELAMON KIRÁLYRÓL, ES AZ Ó FIANAC DIO medes Bőrnű haláláról. | Ad Notám | Hatalmas wram Etc. | Nyomtatot Colosuárat Helta | Gaspárné Mű | helyébe. | 1578. | Eftendőben. |

- 1 Emlékezem mostan Telamon Királyról,
És Diomedesnek Bőrnű haláláról,
Az Varga leanyac meg keduelefséről,
A Szeretet miat történt haláláról.
- 5 Mind Szegény 's mind kazdag ebből tanólnatnac,
Ehöz hafonlatoft nem fokat találnac,
Miként az Iltentől büntetne ez felec,
Kic Bemélt válogatnac öröcké kárhoznac.
- 9 Lakic vala régen az Görög országban,
Az Telamon Király Antiockiaban,
Kinec czac egy Fia vala vduarában,
Diomedes neue nagy Bep allattyában.
- 13 Hafonlatofságra ő magát gondola,
Telamon Királynac ha lenne halála,
Külfő házafságban ne lenne halála,
Addig ra gondolna mig lenne halála.

- 17 Szóla ő Attyánac Telamon Királynac,
Hogy rea gondolna ő Házafságának,
Kit ő meg keduelne vennye magának,
Vagy Begény, vagy kazdag vennye magának.
- 21 Az Telamon Kiraly felele Fiánac,
Ennékem is tetzic mint édes Attyádnac,
Hogy magadat addod törúeny házafságra,
Czac a Személt erezem kit keduelß magadnac.
- 25 Nem meßße az Vártól czac Bomßéd faluban,
Egy néhány Begény nép lakic vala abban
Egy Varga is vala akkor az Faluban,
Nestorkius varga neue az Faluban.
- 29 Annál egy Leány vala Bép termetben,
Szegény nemzetfégből nagy fcs ekfétségben,
Katarifta neue az Görög neuekben,
Leány állazatos bölcz ő erkölczében.
- 33 Telamon Királynac fia Diomedes,
Aranyas ruhában vala Naptól fényes,
Külömb külömb fele öltözeti ekes
Attyánac Királynac fia igen ekes.
- 37 Öt az kis Faluban gyakorlatásáual,
Miként Király azokat minden mulatfággal,
Azon alá 's fel iár minden bodogfággal,
Vtánna nagy fcs Wrak az vduarából.
- 41 Nestorkius varga Leanyát gyakorta,
Telamon Királynac egygetlen egy Fia,
Leánt Katariftát mindennap hogy láttya,
Jaratát erkölczét mindennap czudállya.
- 45 Diomedes Király Leánt Katariftát,
Meg Berette vala minden állapatyát,
Hogy ötet el venne törúeny házafságra,
Czaßarfágból tárlot nem kéuán magának.
- 49 Erről Diomedes Bölá ő Attyánac
Hogy ő Bereznéye az Leánt magának.
Tanácزت kérd vala ha venne magának
Hogy gongyát vifele Mennyegző napjánac.
- 53 Az Telamon Király az ő édes Attya,
Ő Fia beßédét czodalúan halgáttya,
Hogy az Varga leánt kéuánna magának,
Hogy mely Begény nemzetet aßt czudállya vala.
- 57 Oly nagy harag Bölául Bölá ő Fiánac,
Vay te Diomedes alitaz bolondnac,
Illy Begény nemzetet hogy kéuánß magadnac,
Czac bú keres ezzel nekem és magadnac.
- 61 Nekem mert nem tetzic a fele bolondfág,
Hogy Begény nemzetet vennél nagy bolondfág,
Még Varga nemzetet az nagy oktalanfág,
El venni nem tetzic nekem, nagy bolondfág.
- 65 Az Menelaonnac vadnac Bép Leanyi,
Agamemnonnak is igen Bép Leanyi.
Polus Hertzegneç is igen Bép Leanyi,
És az Peleufnac igen Bép Leanyi.
- 69 Azoknac egyyiket tenéked meg Berzem,
Mert Begény Leanyát neked nem kéuánom,
Még az Czaßarét is meg Berzem tenéked,
Akar mely Nagylágos Wr Leanyát neked.
- 73 Nem akarom fiam magam neuettetni,
Hiremmelel neuemet magamat czuffolni,

- Szombéd Királyoktól magam czuffolni,
 Soc fele nemzettől magam bídalmazni.
- 77 Diomedes Bóla Telamon Királynac,
 Bizuán Bóloc neked mint édes Attyámnac,
 Nem engedec ebben Felséged Bauánac,
 Nem adom magam semély válogatásuac.
- 81 Kiket meg neuezél nekem nem kellene
 Kazdag Királyoknac az ő Bép Leányoc,
 Czaßárnac, Királynac az ő Bép Leányoc,
 Kit már meg Berettem mást már nem válaßtoc.
- 85 Neftorkius varga látom igen Bégény,
 Azon Isten vagyon vele is miért Bégény,
 Nem gondoloc aul hogy ő volna Bégény,
 Az Bégényekkel is vele vagyon Isten.
- 89 Azért kerlec Attyám ellent ne tartcz benne
 Személy válogatást nem néz az Wr Isten,
 Szegént és Kazdagot lám nem vtál Isten,
 Benne bizo semélt vltet ő Békiben.
- 93 De az keüéllyeket az ő Szent Békiből,
 Nyiluán alá veti az nagy dúczófségből,
 De a Bégényeket állazatos Bűből,
 El fel magasztallya ő Bent erdeméből.
- 97 Katarista Leány vagyon Berelmemben,
 Nyiluán hozzám véßem Isten törvényében,
 Hanem ha ellene mást gondolnál ebben,
 Mást én nem válaßtoc mert ez Berelmemben.
- 101 Mert én édes Attyám meg őlsz te engemet,
 Ha te fortélt gondolj vgyekezetedben,
 Ha én aßt erteném el táuoznál tölled,
 Szerelmes matkámmal mostan el táuoznál.
- 105 Az Telamon Király gondolkodic vala,
 Magában nagy fokát foházkodic vala,
 Keferuefeu magában lápolódic vala,
 Mert neki nem tétzéc Diomedes dolga.
- 109 Egy Országos hadat hamar támaßtatta,
 Fiát Diomedest válaßtá az Attya,
 Az Országos haddal fiát ő boczátá,
 Nem tudgya Attyánac mi volna Bándéka.
- 113 Neftorkius varga hazához indula,
 Az ő Aprodgyauul hazához nyomtatá,
 Az Varga hazában Diomedes intá,
 Neftorkius varga ebéde felöt vala.
- 117 Ebéd el végezuén Vargát felen hiua,
 Az ő Leanyáról emlekezet vala,
 Egy kéz fogo gyüröt Leannac mutatá,
 Attya Annya elöt iegyül gyüröt adá.
- 121 Nékem er kel mennem lattátoc az Hadban,
 Én iegyefem légyen im az Katarista,
 Ha fokát képném is mást ne válaßtana
 Mert végre meg bánya ha mást válaßtana.
- 125 Eggyenként az Király kezeket fogdofa,
 Előlec ki méne Zaßlókat fogatá,
 Haddal el indula Király hon maradá,
 De Fiánac dolgát annyira nem tutta.
- 129 Telamon Királynac vala fő tanácsza,
 Vitéz Polidorus mindenben dolgofsa,
 Királynac mindenben idő tanács adóya,
 És a Bent Iráfnac ertőye tudóya.

- 133 Tanacztát hiuatá fel felé magánac,
Meg beßélle neki ő Fiánac dolgát,
Mi tanácztot adná ebből az Királynac
Polidorus Bóla ebből az Királynac.
- 137 Te Felféged Báuát hallom mind iól ertem,
De az nagy czudánac nem láttattya nekem,
Hogy Begény nemzetet kedvelt mind iól ertem,
Diomedes dolgát Felfégedtől ertem.
- 141 Felféged gondollya czac Istennek dolgát,
És álaatozon bent irgalmasságát,
Személynec nem nezi ő valogatafsát,
A Begényekért Isten sem Bánta halalát.
- 145 Nektorkius Leanyát ha meg kedvelte,
Tóruény házasságra ha ő meg kéánta,
Ellent ne tarcz benne, iobbat nem téß velle,
Mert a Szeretetért változic erkölczze.
- 149 Mert minden felől nyúl az nagy Bép Beretet,
Nem kiffebiti meg euel Felfégedet,
És nem alázza meg hiredet neuedet,
Ha te Fiad véßi a Begény nemzetet.
- 153 Mert emberek között ki kiffebnec tettzic,
Nyiluan Isten elót nagyfágofnac tettzic,
Ez világi kazdag mind czac abban bizic,
És az keuély kazdag ot meg aláztatic.
- 157 Királynac nem tettzéc az tanácznac Báuá,
Jóüendő mondókat hamar hiuattatá,
Diomedes dolgát Király mongya vala,
Hogy Begént venneye Fia feleségül.
- 161 Nekem meg mongyátoc mi jóüendő vólna,
Illyen történt dolog ha illendő vólna,
És végre ezekből mi Bármazo vólna,
Mert nekem nem tettzic Begénfégnec dolga.
- 165 Az jóüendő mondóc Királynac mondánac,
Mi ertőy vagyunc immár ez dolognac,
Hogy Begény nemzetet kéuant ő magánac,
Eßt azért Felféged ne velye Czudánac.
- 169 Felféged meg hidgye hogy Iftentől vagyon,
Felfégednec ez czac példayára vagyon,
Diomedes dolgát erttyüc miként vagyon,
Hogy Begént nem vtál ez Iftentől vagyon.
- 173 Király felféged ne vtállyon Begént,
Mert te Felféged eßt hogy iól meg ertthesse,
Az Iftent felféged ezzel czac meg bánttya,
Szegényért, kazdagért az Christus meg hala.
- 177 Mert ha te Fiadnac nagyfágos nemzetet
Szerzenél és hoznál ha Czaßár nemzetet,
Ő el nem feleyti előb kit Beretet,
Gyűlölfég léßen ott az nagy Bép Beretet.
- 181 Nekem az nem tettzic az Király aßt mongya:
Hogy illyen felfégből ki ótoznéc mongya,
Hogy Begény nemzetre iútna Fia dolga,
Mert a Királyoknac meg nem Bakat magna.
- 185 Az Görög országban vagyon foc nemzetifég,
Kinec ő Leanyát nem lehet olly felfég,
Hogy az én Fiamnac meg nem Berezhetem,
Mert nekem nem tettzic nyiluan a Begénfég.
- 189 Ott igen Bólánac az nagy ieles bölczec,
Nem válogat Isten foha Beméllyeket,

- Czac válogattya Isten ott az iő hiueket,
Egy aránt Bereti az kic benne biznac.
- 193 Mert az kazdagfűgot el veheti Isten,
És a keuéllyeket meg bünteti Isten,
De a Begény embert Békiben vlteti,
Mert meg kazdagittya a Begént az Isten.
- 197 Iőuendő vődöben el veřted Fiadat,
Nyiluán a Szeretet meg őli Fiadat,
Léřen ő halála vizben veřted őtet,
Kiért közel ęred te is halálodat.
- 201 Kettő a Beretet teřten és Lélekben,
Az teřti Beretet tiřteletlenřęben,
Gonoř kėuanfűggal Lucipperrel léřen,
Az Lelki Beretet egy Iřtentől léřen.
- 205 Az Telamon Király Bőla az Bőlczeknec,
Nyiluán nem engedec ebből tanácsztoknac,
Mennyetec el tőllem monda az Bőlczeknec,
Nem adá helt többé az ő beřédeknek.
- 209 Bőlczec el menėnec haza indulánac
Az Király ott veti magát nagy bánatnac,
Eřében forgattya dolgát ő Fiánac,
Miként el veřthetne az Varga Leanyát.
- 213 Neřtorkius Vargát Király hiuattatá,
Leanyáual egyyűt iőue hamar hozza,
Leant Katarilřtát Király meg fogatá,
Xantus neuő vizben be vettete vala.
- 217 Diomedes Király álmában meg látá,
Hogy az ő Matkayát Király az ő Attya,
Meg őlette volna álmában meg látá,
Hogy meg rettent vala ő fel vęrot vala.
- 221 Minden teřte igen meg hidegűlt vala,
Az orřágos haddal el haza indula,
Hadát be řalita igen buřűlt vala,
Az ő Aprodgyáual el haza indula.
- 225 Az Varga hazához nagy bánattal iuta,
Mingyárt Beretőyét Matkayát meg kęrde,
Az te Attyád vęymond vizben be vettete,
Xantusnac vizében vagon Matkát teřte.
- 229 Az Telamon Királt meg átkořta vala,
Az ő édes Attyát meg vtálta vala,
Neřtorkius Vargát őleřeti vala,
Te vagy az én Attyám řirua mongya vala.
- 233 Te řép Leanyodat én kėuántam vala,
Tőrueny házafřságra én kedueltem vala,
Eřte adom maydan halálra magamat,
Ez nagy búcz Beretet viřen az halálra.
- 237 Tőlle ki indula igen kőnyuez vala,
Ő keřerű kőnyuét igen tőřli vala,
Aranyas kęzkenőczke őuemezet vala,
Halalát nem řánnya el végeřte vala.
- 241 Attya eleiben czac őmaga mēne,
Attyát nagy fel řőual vęy átkořta vala,
Atkozot Attyánac řemébe mongya vala,
Éř álnac czalárdnac Attyát mongya vala.
- 245 Az řő řő Wrackal mulatni indula,
Titkon kőnyues řemmel vęy keřereg vala
Mi vőlna řándėka Attya ařt nem tudgya,
Eęéř Vduar népe mind vtánna vala.

- 249 Xantus vize parttyán mikor mégyen vala
Az fő fő Wrakat meg állatta vala
Es nagy fepegessel vgy kérdezi vala
Leánt hól vetette tudakozic vala.
- 253 Az ő Bép Matkayát melly helyen vetette,
Xantufnac vizében melly aránt vetette,
Az én gonoß Attyám ötet reckentette,
Nekem meg mongyátoc melly aránt vetette.
- 257 Miért ő kérdezne nem tudhattyác vala,
Hogy miért kérdezi okát kérdic vala
Kézkenezkeyével Bémét törli vala,
Wraknac felele és eßt mongya vala.
- 261 Ötet ki vétetem és el temettetem,
Mert az Kataristát Búuemben Berettem,
Az én gonoß Attyám nem Beretet engem,
Már minden vigalság el táuozéc töllem.
- 265 Kóßtec egy köueczkét vizben be veténec,
Ez aránt vetette Wrac vgy Bólanac,
Aßt iól meg aránza Bóla az Wraknac,
Mennyetec el töllem maradgyatoc magatoknac.
- 269 Szent kereßtnek iegvét Xantufnac vizében,
Diomedes Király háromßor ra vette,
Imatfágot kezde eghre fel tekinté,
Wrakra tekinté Bókölléc az vizben.
- 273 Mihelten meg latác az nagylágos vrak,
Gyorßan fieténec az partra menénec
Diomedes Királt sohól nem láthatác,
Telamon Királynac Attyánac meg mondác.
- 277 Az Telamon Király mihelten meg hallá
Fia haláláról igen meg iyede,
Fia Berelméről igen meg remüle,
Az Leánhoz valo Berelmét iól érté.
- 281 Hamar Bereztete Király Buiárokat,
Xantufnac vizében hamar küldé őket,
Vizben meg találác Királt és az Leánt,
Ölelue őBue vadnac czudalác aßt igen.
- 285 Keferuefen Király vgy firattya vala
Atkozot Attyánac magát mongya vala,
Ennen magam öltem Fiamat az vizben,
Nagy keferues Bemmél reayok néz vala.
- 289 Mindenec halljátoc az Király aßt mongya,
Iftenec átkában légyen ő aßt mongya,
Mikoron Ifteni két Berető volna
Ki egymáßtól őket el Bakaßtanáya.
- 293 En édes Iftenem ha aßt tuttam volna,
Ha a Berelmet én annyira tuttam volna,
Még az halálnac is nem engettem volna,
Es annac felette mindent fellyül múlta.
- 297 De én édes Fiam vay ha az lehetne
Kiuel te mostan vagy őBue ölgetve,
Ha fel állhatnátoc előttem pletre,
Szent házafsagtoknak lennéc örüendőye.
- 301 Nem kéuánom immár ez világon eltem,
Iob immáron nekem gletnél az halál,
Mert gletem lenne czac nagy keferűfég,
El táuozéc töllem már nagy gyönyörűfég.
- 305 Ölelue őBue vadnac egymáßtól el véuéc,
Aranyas ruhában Leánt öltößtetéc,

- És drága gyűrőckel wyait be tóué
 Mind az két holt testet Bépen öltőstetéc.
- 309 Olly nagy tihteféggel őket temettete,
 Czac egy koporlóban firlan temettete,
 Mint Menyét az Leánt Bépen temettete,
 Mint Fia hűtösét vgyan keferüle.
- 313 Ki a Szegény embert alábnac alíttya,
 Az kazdag embernél az Király ašt mongya,
 Az ki az kazdagot nagyobnac alíttya,
 Istennec átkában lenne Király mongya.
- 317 Oh te nagy Wr Isten Bemélt nem válogatz.
 De keuély emberrel együt nem marathatz,
 Alazatos Búuet látom te nem vtálß,
 Mind Segént kazdagot látom te nem tartaz.
- 321 De vgy legyen Wram az mint te kéuántad,
 Oh te Bent Beretet Lelki Bent Beretet,
 Töllem el Bakaßtád fiamat el vóuéd,
 Mert ašt akartad az vgy légyen azért.
- 325 Telti Beretéből Fiamtól meg váltam,
 Az ő hólta vtán magam meg aláztam.
 Teltimmal Lelkemmél czac Istenben biztam,
 Az telti Beretet czac vgyon órában.
- 329 Neftorkius Vargát be hozza hazában,
 Az mig ő elhete tarta vdnarában,
 Nem foc vđó mulua az Király meg hala,
 Neftorkius Vargát örömben ott hagyá.
- 333 Az Telamon Király azért így iárt vala,
 Az Beretet miat vizben hala Fia,
 Hißem czac Királynac lón az példayára,
 Hogy meg ismerneye hogy Istene vólna.
- 337 Az nagy Wr Istennec az ő Bent igeyét,
 Nem kel tarsá venni az ő teremtőyét,
 Mert Szegént s Kazdagot egyaránt ő Beret
 Mert lám mindenekért ként, halált Benuedet.
- 341 Senkit ő nem vtál az Irás ašt mongya,
 Személy válogataft nem néz az Wr Isten,
 Az kic benne biznac hozzaya fogadgya,
 Öröckén öröcké Bent Orßagát adgya.

Finis.

Mikor keletkezett e szép história? Szerzője — a kor divatától eltérően — nevét nem «jelenti meg versfejekben» és végső soraiban sem említi a keletkezés helyét, idejét vagy más, a maga személyére vagy művére vonatkozó adatot. Mint a cím lap jelzi, a széphistória «Ad Notam Hatalmas wram» éneklendő. E *Hatalmas uram* kezdetű verset nem sikerült megtalálnom, de nem gondolom, hogy ez a kor meghatározásánál döntő lehetne, mert nem bizonyos, hogy ez a széphistoria régi dallama, lehet, hogy csak a nyomtatás korában énekeltek e nótára. Például a *Historia Regis Volteris*, mely 1539-ben keletkezett, az 1574-iki debreczeni és 1580-iki kolozsvári kiadás szerint a *Vitéz Franciskó* nótájára énekelendő, holott Ráskay *Vitéz Franciskója* 1552-ből származik. *Telamon* nyomtatott szövege, mint tudjuk, az 1578-ik évből való. Ezt megelőző vagy követő kiadásról nincs tudomásunk, a mi azonban még nem jelenti, hogy nem is lehetett, hiszen tudjuk, hogy legkedveltebb, sok kiadást ért régi könyveinknél is elő-

fordul, hogy egy-egy kiadásuk nyomtalanul eltűnt. De ha nem is volt Telamon históriájának régibb kiadása, mint látni fogjuk, az 1578-ik év csak a nyomtatás éve, a széphistória keletkezését pár évtizeddel hátrább kell helyeznünk.

A Széll Farkas birtokában lévő kézirat — bár a kiadvány címe a XVI. századot említi — Széll saját véleménye szerint (id. m. 63. l.) a XVII. század elejénél nem régibb. E kézirat nincs teljesen kiadva. (A széphistória nyomtatott szövege 344 sor, Széll 96 sornyi szöveget közöl, lehet azonban, hogy a kézirat a nyomtatott szövegnél hosszabb, mert már e 96 sor között is van kettő, mely a nyomtatott szövegben nincs meg.) Már a szemelvényeknek a nyomtatott szöveggel való összehasonlítása nem csupán azt mutatja meggyőzően, hogy a két szöveg nem egyenlő, de azt is, hogy közvetlen forrásuk sem lehet ugyanazon szöveg, vagyis, hogy közös forrásból eredő, de számos kézen keresztül ment két változat van előttünk. A Széll Farkas kódexében lévő széphistóriák, pl. *Volter és Griseldis* vagy Ráskay *Vitéz Franciskója* az ismert nyomtatott szövegeknél épebb szöveggel maradtak fenn. Valószínű, hogy *Telamon* kéziratosszövege is némely tekintetben közelebb áll az eredetihez. Mindjárt a legszembetűnőbb eltérésre nézve is, t. i. a kéziratban Katarista atyja fürdős, a nyomtatvány szövegében varga. Talán nem tévedünk, ha ezt úgy magyarázzuk, hogy a fürdőség, mint foglalkozás kissé szokatlan lehetett, s a mint a széphistória szélesebb körben elterjedt, valamelyik másoló vagy előadó az idegenszerű fürdős helyébe vargát tett. Ez által a széphistóriának mintegy két ága keletkezett s mindkét szöveg aztán még tovább változott a másolók helytelen olvasása és írása, dictálás utáni hibás írás, nyomdahiba stb. által s változhatott a szöveg az előadók ajkán is, mert jelesebb éneklők bizonyára könyv nélkül is tudták ezt az aránylag rövid széphistóriát s feledékenységéből egy-egy szót vagy sort mással helyettesítettek. A végeredmény az, hogy mindkét szöveg romlott, mindkettő másképen és más helyeken, s így Széll Farkas kéziratának teljes kiadása által sok apró részletet lehet majd tisztázni. Szövegek ilyen elváltozásához bizonyos időre van szükség s így feltehetjük, hogy *Telamon* régibb széphistóriáink közé tartozik. Ezt látszik bizonyítani szerzőjének a renaissance-szal szemben tanúsított viszonya is. A széphistóriában előforduló nevek a klasszikus irodalomból vannak véve nagyrészt, de ez inkább csak külső díz, magában a történetben s az elbeszélés módjában semmi sincs, a mi a renaissance-ot juttatná eszünkbe: nincsenek képei, hasonlatai, mik a klasszikus irodalomba, mythológiára vonatkoznak. «Lucipert» említi a költő, de — bár a szerelem oly végzetes nagy szerepet játszik — Venus nevét itt hiába keressük. Különösen feltűnő ez, ha összehasonlítjuk *Telamont* e szempontból a XVI. század utolsó negyedének más széphistóriáival, pl. *Euryalus és Lucretiával* vagy Enyedi *Gismondájával*, melyhez tendenciájában különben is feltűnően hasonlít.¹⁾ *Telamon* szerzőjének képzelmet nem népesítették be a renaissance-költés alakjai.

Hogy ki volt e költő, azt nem tudjuk. Széll Farkas hypothesise szerint (id. m. 38- 41. l.) Istvánfi Pál, *Volter és Griseldis* szerzője,

¹⁾ Riedl Frigyes: A magyar irodalom története a XVI. században. (Egyetemi előadás, könyvnyomatos kiadás.) 181 l.

írta Telamon históriáját is. Véleményét következő mozzanatokra alapítja: mindkét széphistória a hűség megkapó példáját énekli, mindkettőben járása-kelése közben ismerkedik meg a hős és hősnő, mindkettőben öntudatosan nyilatkozik, a szegény és gazdag Isten előtt való egyenlőségének gondolata, mindkettőben ugyanaz a versforma, előfordulnak néhol középírmek s végül: van néhány hasonló sor. Ez érvek egyenként gyengék, csak ha mindet elfogadhatónak találjuk, összességük adhat némi valószínűséget. Nézzük tehát egyenként.

A hűség és a hűség magasztalása nagyon elterjedt és nagyon általános költői motivum, mit aligha szükséges példákkal bizonyítani, a XVI. század széphistóriáiban is több helyen megtaláljuk (*Vitéz Franciskó, Gismonda, Argirus*). És míg Volter és Griseldis történetében szerencsés véghez vezet, Telamonban katastrophát idéz elő, tehát nagyobb az eltérés, mint a hasonlóság. A megismerkedés módja mindkét helyen oly természetesen folyik a mese természetéből, expositiójából, hogy ebben véletlen hasonlóságnál többet alig láthatunk. Volter Griseldist termetéért, szépségeért szereti meg, *Telamonban* is:

29 Annál egy Leánya vala Bép termetben

32 Leány állazatos bölcz ő erkölcsében

43 Leánt Katariftát mindennap hogy láttya
Jarafát erkölcsét mindennap czudállyá.

Női alakok ilyenféle leírása szinte közhely lehetett (pl. Kákonyi Péter *Ahasverus királyában* Eszter).

A XVI. század széphistóriáiban szokásos tanító-tendenzia megvan *Volterben* ép úgy, mint *Telamonban*, de más-más a «tanulság» és másképen van a költeménybe beillesztve. Nem érthetünk egyet Széll Farkassal, ki azt mondja: «Volternél ám csak felvett ürügy a leánynak, paraszt nemzetiségből való származása, de ott is, *Telamon*-nál is ez a kifogás tekinthető a vers góczpontjául» és hogy mindkét mű célja «balzsamot csepegtetni úgy a nemesség, mint a paraszt nemzet sebeire». Paner Károly, ki a *Figyelőben* (XVIII. 23—27.) ismertette Széll könyvét, elfogadja ugyan a föltevést, de kétségeit nem tudja egészen elnyomni. Mi tovább megyünk. Ugy gondoljuk: ha Istvánfit befolyásolta volna a tárgyválasztásban ez a mozzanat, akkor ezt valamiképen kiemelte volna, de ő csak átvette forrásából, a nélkül, hogy e tendenciát erősítette volna. És a tanulság, a mit Istvánfi ki akar fejezni, nem ez, hanem ugyanaz, a mit forrásának már címe is mutat, «*De obedientia ac fide uxoria mythologia*», a mit a Griseldis történetek általán kifejeznek: az engedelmesség és hűség mintaképét állítja hallgatói elé: «kin csudálkozhattok, Asszonyházastoknak példájul adhatjátok.» S vajjon ez előkelő katolikus úr arra gondolt, hogy a nép fogja hallani verseit, mikor «hertelen indula király örömében» s magyarrá átírta Griseldis történetét? A néphez hajló gondolkodást inkább e kor református pap- és tanító-íróinál kereshetjük. *Telamon* históriájában egészen határozottan ki van fejezve tanulságul, hogy «Személy válogataft nem néz az Wr Isten» és ha ez mint «tanulság» talán nem is következik önkényt a történetből, elég természetesen hozzáfűzhető. S míg a *Historia Regis Volterisben* pár

szóba van szorítva, úgyszólván csak jelezve van a tanítói célzat, addig *Telamon históriájában* hosszasan, prédikációszerűen van kifejtve, mi igen feltűnő s igen lényeges különbség, mert sokkal inkább, a szerzők egyéniségéből folyik, sokkal belsőbb természetű, mint a két költemény eddig említett hasonlóságai.

A verselés egyezése is inkább csak külsőleges. Az összehasonlítást némileg megnehezíti, hogy mindkét széphistória szövege kissé romlott. Egyező: a versmérték s pár sorban a középrím használata. De a 12 szótagú vers egyike legelterjedtebb versformáinknak, a középrím pedig talán nem is szándékos. Inkább a nyelvből és a verstechnika fejlettségéből indulhatunk ki, nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy itt nem gyakorlott írókkal állunk szemben, nem nyelv művészekkel, kiknek határozott egyéni stílusuk van. kik sajátos új fordulatokra törekednek s kerülnek az irodalomban immár közhelylyé lett szólásokat. E széphistóriák írói többnyire dilettáns írók, némelyik egy széphistóriánál többet talán nem is írt s ragaszkodnak bizonyos tradíciókhoz (pl. kezdősorokban a tárgy megnevezése, mi némileg a klasszikus eposzokra emlékeztet, a végsorok stb.) felhasználnak készen kapott kifejezéseket (pl. *Volter*, *Szilágyi és Hajmási* és *Vitéz Franciskó* csaknem egyező kezdő soraiban). Így a széphistóriák nyelve már eredetileg is sokban hasonló volt, mert hatottak egymásra keletkezésükkor s aztán még hasonlóbbá lehetett: hathattak egymásra keletkezésük után is, mint a hogyan hatnak egymásra ma is a népköltés szájról-szájra terjedő termékei. Ez állítás igazolására legalkalmasabb lesz ama sorokat felhasználni, melyeket Széll Farkas *Volter* és *Telamon*-ból, a két költemény hasonlóságának bizonyítására kiemelt. Tekintetbe kell vennünk természetesen *Telamon*nak mindkét s *Volter*nek mindhárom ismert szövegét.

Széll először következő sorokra utal *Volter*ben:

Nem messze hozzájuk egy kis falu vala,
Egy néhány szegény nép kiben lakik vala

*Telamon*ban:

Nem messze a várban¹⁾ szomszéd faluban
Egy néhány szegény nép lakik vala abban.

Volter kolozsvári kiadása még közelebb áll *Telamon*hoz: «Nem messze az Vártól...» Itt e két sor hathatott egymásra, talán az előadók által, s hogy a hatás nem teljesebb, hogy a 2—2 sor nem lett teljesen azonos, annak okát a rímekben kereshetjük: a következő két sor ríme, a négyes rím összetartó ereje eredeti állapotukban megőrizte az első két sor rímét is.

A második példa Istvánfinál:

Vagy szegény, vagy gazdag kit én megkedvelek
Miként asszontokat ugyan tiszteljétek.

¹⁾ E sor valószínűleg hibásan van idézve, mert a 33. oldalon így idézi Széll: «Nem messze az vártól, szomszéd faluban» s a nyomtatott szövegben is: Nem méßze az Vártól czac somßéd faluban.

Telamonnál:

Vagy szegény, vagy gazdag kit én megkedvelek,
Istennek engedek, csak aztat elveszek.

E két sor a nyomtatott szövegből hiányzik. Helye valahol a 13—21 sorok körül lehet, hol Diomedes megmondja atyjának házassági szándékát, ez a költemény egyetlen helye, hova teljesen beillenek, de előfordulhat esetleg a 84. vagy 100. sor közelében, bár itt már kevésbé illik be a mese menetébe, mert itt már megmondta Diomedes, hogy a szegény Kataristát szereti. Fontos volna tudni, hogy a kéziratban hol állanak e sorok és milyen kapcsolatban, hogy szerves összefüggésben vannak-e a megelőző és következő sorokkal, vagy — a mi könnyen lehet — Volter históriájából mentek át.

Hasonló jelenségeket találunk a többi sorok egybevetésénél is, s mert nem lehet megállapítani, hogy a változatok közül melyek az eredetibbek: a hol a két szöveg hasonló sorai egymáshoz közelebb állanak, vagy a hol jobban különböznek s mert e hasonlóság oly különböző tényezők eredménye lehet: e pár hasonló sorból nem ismerhetünk még Istváni tollára.

Említettem, hogy Telamon kézírata némely tekintetben eredetibb, mint a nyomtatvány s ha most mégis azt mondom, hogy egyes soroknál nem lehet megállapítani, melyik változatban állnak közelebb az eredetihez, e látszólag ellentmondó kijelentést könnyen igazolhatom azzal, hogy rámutatok néhány olyan sorra, hol a nyomtatott szöveg föltétlenül helyesebb, eredetibb. A kéziratban:

Diomedes király álmában meglátá
Hogy az ő magzatját király az ő atyja
Megölette volna.

A nyomtatott szöveg (218. sor) Diomedes mátkájáról beszél s világos, hogy ez a helyes változat. Ép így eredetibbek pl. a nyomtatás 29—30, 126, 150-dik sorai. Természetesen ép ily könnyű volna kimutatni, hogy hol eredetibb kétségtelenül a kézirat. E kérdés eldöntése csak ott okoz nehézségeket, hol rím, ritmus és tartalom tekintetében mind a változatok beleillenek a versbe, vagy mind romlottak. Tudjuk, hogy ma is mennyire változhatik egy-egy szöveg gondatlan utánnomások által. Mennyivel inkább ki voltak téve a szövegek változásoknak oly korban, mikor az írói tulajdon tisztelete még nem volt kifejlődve, mikor a másolók jogosítva érezték magukat tetszés szerinti változtatásokra, mikor a szöveg gyakran az énekmondók emlékeztére volt bízva.¹⁾ Mind ez mutatja, hogy oly szövegekkel szemben, melyek nem jelentek meg mindjárt nyomtatásban, különösen óvatosaknak kell lennünk.

Ha *Volter* és *Telamon históriáját* egymásután elolvassuk, nagyon szembetűnő különbséget találunk arra nézve, miként tudja a két széphistória szerzője mondanivalóját versbe szorítani, bár ennek megítélésében is akadályoz némileg a szövegek romlott volta. Azt a különbséget, a mi a két széphistória szerzőjének verselő képességében

¹⁾ Széll Farkas kódexének szövegeiről ezt írja: «úgy látszik emlékezetből írtak össze» 63 l.

mutatkozik, legrövidebben így fejezhetjük ki: *Volter históriájában* az elbeszélés minden sorral halad, henye, csupán a versforma kedvéért betoldott sorok úgyszólván nincsenek, az elbeszélés símán folyik, Istvánfi nagyon jól bele tudja helyezni mondatait a négy sorú strófába: *Telamon szerzője* kevésbé ügyes verselő, a strófakeretet nem tudja mindig tartalommal megtölteni, s ezért igen gyakran megeskik, hogy a negyedik sorban mintegy megáll az elbeszélés, hogy e sor csak az előbbi sorok tartalmát foglalja össze vagy ismétli, pedig jó elbeszélőnél épen a strófa utolsó sorának kellene súlyosnak lenni. Ily versszak például:

Telamon királynac fia Diomedes
Aranyos ruhában vala Naptól fényes,
Külömb külömb fele öltözeti ékes
Attyánac királynac fia igen ékes.

S még sok más példát idézhetnénk.¹⁾ Az elbeszélésnek vannak sikerült részei, egészben véve azonban nem oly folyamatos, mint Istvánfinál.

Mindent összegezve: magában a költeményben nem találunk semmi oly adatot, oly mozzanatot, mely a szerző kilétére engedne következtetni. Telamon szerzőjének nevét nem fogjuk megtudni, ha csak valami véletlen fel nem deríti. Ha a XVI. századi viszonyokat szem előtt tartva végig gondoljuk *Telamon históriáját*, képzeletünkben egy református pap vagy tanító alakja elevenedik meg, ki az Isten előtt való egyenlőség hatásosabb hirdetésére versbe szedi Diomedes szomorú történetét.

(Vége következik.)

199. l. a.

(Budapest.)

REICHARD PIROSKA.

HAZAI IRODALOM.

Vergilius hatodik eclogája.

Némethy Géza *De sexta Vergilii ecloga* cím alatt felolvasást tartott a Magyar Tud. Akadémia I. osztályának 1909 márcz. 22-iki ülésén. Ez értekezés megjelent az *Értekezések* XXI. kötete 4. számaképen. Érdekesnek tartom azt a legújabb magyarázatot, melyet Némethy e sokfélelekép értelmezett eclogához fűz.

Némethy két ízben kísérté meg e pásztor-költészet keretébe foglalt allegorikus elemek voltaképi célzatának megoldását. *Vergilius élete és kora* cz. könyvében (1902.) ez ecloga tárgyalása után a következő összefoglalást adja: «Ezek után már világos fogalmat alkotunk magunknak az egész ecloga szerkezetéről, céljáról. A Varushoz intézett bevezetés, valamint az idyll kerete, a két pásztorinak

¹⁾ Ilyenek, pl. 13—16 sor (bár itt a szöveg feltűnően romlott) 53—56, 61—64, 85—88, 137—140, 169—172, 209—12, 221—24, 253—56, 321—24.

Silenusszal való találkozására Vergilius leleménye s ő tőle származik a világ keletkezésének Epicurus szerint való előadása is (1—40. vs.). Innen kezdve nem tesz egyebet, minthogy szemelvényesen ismerteti Gallus három költeményének tartalmát és pedig először a Hesiodus cz. művét (41—63. vs.), a melyekhez fűzi Gallusnak költői fölavatását a Helicon-hegyen (64—71.), azután a gryneumi berekről szólót (72—73.), végre az Apollót (74—87.), a melyet Gallus már nem Euphorionból, hanem Alexander Aetolusból fordított.» Egész terjedelmében közöltem Némethynek e magyarázatát, melyet maga e kijelentéssel vezet be: «Az összes eddigi magyarázók tehetetlenül állottak e problémával szemben (t. i. hogy az ecloga befejező részének [74—86. vs.] a megelőzőkkel való összefüggését mint kell megérteni), melynek megoldását ezúttal magunk kísértjük meg.»

És mi ez az újabb hozzávetés, melylyel Némethy járult az ecloga szerkezetének megfejtéséhez? Alexander Aetolus *Apollo*-jának, mint forrásnak fölfedezése, különösen az elbeszélés azon módja, hogy *Apollo*-isten ajkára adja a *Scylla*- és *Tereus*-monda elbeszélését. Mint-hogy e két monda a bűnös szerelem vezeklését tartalmazza és Alexander Aetolus költemény-ciklusa szintén a szerencsétlen szerelmeket fűzte egybe: Némethy az Alexander Aetolus *Apolló*-jából vett köleszöszést bizonyítottottnak tekinti. Schanz 1899-ben ez eclogára nézve a *Gesch. d. Röm. Litt.* II. 1., 35. lapján így nyilatkozik: «wir werden die längst ausgesprochene Vermuthung billigen müssen, dass es eben der Hesiod des Euphorion war, den Gallus übersetzt hatte, und dass er mit einem zweiten Werk desselben Euphorion beschäftigt war, in dem die Geschichte des gryneischen Orakels vorkam.»

Némethy, úgy látszik, Schanznak itt érintett föltevését a termékeny kutatásra alkalmasnak találta (ha bár Schanzot nem említi ez újabb értekezésében); másfelől fáradhatatlan bűvárszellemét izgatta *Deuticke* legújabb kijelentése, ki a Vergilius Ladewig és Schaper-fele most már 8-ik kiadásában (1907.), melyet maga eszközölt, ez ecloga magyarázatát e rezignációt kifejező sorokkal vezeti be: «Dies Gedicht, das nur im Anfang und Schluss etwas an die bukolische Richtung erinnerte, ist selber ein Wunder, wenigstens für uns ein Rätsel. Mivel egy újabb megfejtést kísérel meg: maga előre elhárítja vélelmének vakmerősége ellen netán intézhető támadást e szavakkal: «Verendum igitur mihi est, ne multis nimia videatur mea audacia, qui nunc, clarissimos Vergilii interpretes meliora docere in animum duxi.»

És megindul épen a *Deuticke* által sejdített nyomokon. Ugyanis *Deuticke* azt a gyanuját fejezi ki, hogy valami aktualis vonatkozása van ez eclogának, de lemond a reményről, hogy az egykönnyen föl-

deríthető. «Leider lässt sich kaum erwarten, dass die vermutlich vorliegenden Beziehungen auf allerlei Ereignisse in der Umgebung des Dichters oder in der Literatur des Tages jemals klar zu Tage treten.»

Nos Némethy hite szerint ez aktualitást megtalálta. Az egész költemény tartalmának részletes ismertetése után, az eclogában több monda egyedüli forrását Euphorionban találja. Szóról-szóra ezt mondja: «Quid est igitur cantus Sileni? Nihil aliud nisi excerptum ex tribus Euphorionis carminibus: vss. 41—43. ex Hesiodo, cuius partem ad nemus Gryneum pertinentem in Latinum transtulit Gallus; vss. 74—81, ex Mopso, vss. denique 82—84. ex Hyacintho. Ergo omnes fabulae a Sileno narratae ex Euphorione sunt sumptae et totus cantus Sileni ex epylliis eiusdem contextus, tanquam epitome poeseos Euphorioneae.» És megtalálja az aktualitást Cicero heves támadásában, melyet a *neoterikusok* ellen intézett. Vergilius lelkesedéssel csatlakozott ez irányhoz és azért választá ki Euphorion epyllionjait és azoknak rövid tartalmát azért szövi bele az ecloga keretébe olyképen, hogy két pásztor az alvó Silenust meglesi, az ő mámoros fejéről lehulló koszorúból fűznek köteléket és őt így megkötván, rábírájk arra, hogy énekeljen és Silenus, sőt hátrább Apollo is az Euphorion költeményeiből vett részleteket fűznek egybe, hogy Cicero támadására feleljen. Sőt Némethy tovább megy: kimutatni törekszik, hogy a *Tusculanæ Disputationes* eme helyével száll szemben: «O poetam egregium, quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur» (III. 19.). Cicero más helyen: *De div. II.* 611. így nyilatkozik: «Nimis etiam obscurus Euphorion; non Homerus», mi ismét a *decadens* Euphoriont állítja szembe *Homeros*-szal, mint a *cantores Euphorionis*-t *Ennius*-szal. Tehát a *secessio*, az ízlésben történt nagy változás sodorta Vergiliust, és ifjú hévvel száll síkra a régi ízlés képviselőivel szemben. Némethy igen elmés és új magyarázatát adja Servius ez ecloga 11. verséhez írott következő megjegyzésének: «Dicitur autem (ecloga sexta) *inijenti favore* a Vergilio esse recitata.» Szerinte Vergilius a *Corn. Gallus*-kedvelte Euphorion cantorává teszi Silenust meg Apollót, így vágva vissza Cicerónak, ki a *cantor* szót gúnyosan használja. Kronologiai összefüggést is vél fölfedezni ez ecloga keletkezése és a *Tusc. Disputationes* megjelenése közt. Ugyanis a *Tusc. Disp. I.* 114. előfordul a következő jellemző hely: «Adfertur etiam de Sileno fabella quædam: qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum quam primum mori.» Némethy egyenes összefüggést lát e hely és az ecloga keretes berendezése közt, hol szintén foglyul esik Silenus és a *violentia dulcis* után kezdi el énekét.

Vergilius nyilvános előadásra szánta rá magát. Fényes diadalt

aratott (*•ingens favor•* Servius.) Itt találja meg Némethy a Denticke által keresett aktuális körülményt, mely a hatodik ecloga írására ihlette a költőt. Némethy utal is az ecloga elemzése közben Hesiodus azon töredékeire, melyek esetleg az Euphorion Hesiodusában feldolgozva lehettek. Igaz ugyan, hogy Euphorion összes töredékei közt, melyeket Meineke adott ki 1823-ban, ép a *Hesiodusból* hiányzik idézet; de azért a hiteles tanuságtételek alapján a Hesiodus *Catalogi Dies et Opera* és *Theogonia* cz. műveiben föltalálni véli az Euphorion-féle feldolgozás nyomait tartalmazó töredékeket.

Corn. Gallus Euphorion-fordításának akar tehát Vergilius népszerűséget szerezni, egyben védeni a neoterikusokat és allegorikus formában dícsfénnyel venni körül az új iskolát és ennek élén a cantor Euphorionist: Cornelius Gallust. Ha Alfenus Varus harci dicsőségét zengeni nem érzett magában erőt, mert Apollo az ő fülét megtépve intette, hogy Tityrus csak pásztorokról énekeljen: érzett elég bátorságot és harci kedvet az irodalmi ízlés felett kitört küzdelemben.

Ime Némethy magyarázata. Volt alkalmam kifejezni kételyemet az iránt, hogy költeményt úgy lehessen megszerkeszteni, a mint azt Némethy 1902-ben megjelent nagy művében ez ecloga keletkezéséről föltételezte. Hiszen az, mint ez ismertetés elején olvasható idézetből kitűnik, valóságos összetákolása lett volna különféle kölcsönvett részleteknek és Euphorion és Alexander Aetolus két munkája contaminatiója.

Hét év mulva megváltozott Némethy felfogása. Most csupán Euphorion epyllionjaiban keresi a Silenus meséinek forrását és az irodalmi élet aktualitásában találja meg az alapotívumot, mely mintegy áthatja az egész költeményt.

A gyöngéd, a finom lelkű Vergilius harcias föllépése volna hát az indíték.

Mintha csak Hugo Viktor Hernanija előadásának forradalmi korszakához hasonló új hang, új felfogás, új érzésmód, új képzeletvilág pirkadt volna e költeményben. Elmésnek elmés; de nyert-e e költemény azzal, ha az allegorikai elem még egy újjal gyarapszik: mert a leplezett támadás nem allegoria? Vergilius 1., 4., 6., 9. eclogái allegorikus szerkezetének úgy is súlyos következményei lettek a világköltészet fejlődésében, a Petrarca és Boccaccio allegorikus idilljeiben és a XVIII. század roccoco-idilljében.

Az én felfogásom szerint: a VI. ecloga keletkezésénél az öntudatos célzatosságot ki kell zárunk, ha e bájos idill igazi költői értékét a Vergilius költői tehetségében méltóképp akarjuk megbecsülni. Vergilius, mikor ez idillt írta: költő volt és költőképp alkotta meg az egész idill szerkezetét. A súlyt *Silenus* alakjára kell helyezni. Mily

megragadó kép a mánoros Silenus megkötözése a saját fejére fűzött koszorúból készült köteléssel. A *douce violence* finomabb, költőibb formája alig képzelhető.

A mánoros isten ajkára adott mesék összevisszasága érthetővé válik és a költő csodálatos ügyességgel bővítette a költemény elején Alfenus Varus és a költemény közepén a Corn. Gallus magasztalását. A mi a meséket illeti: Euphorion, Alexander Aetolus, egyáltalán az alexandriai iskola epyllionjai zsonghattak a költő agyában, de ő nem fordított, nem vett át részletet, mint a hogy nem fordított Theokritos-ból sem.

Mert hát miért kezdte Silenus a világ keletkezését elmesélni erősen epicureus felfogással, mely részlet önállóságát Némethy ez újabb magyarázata sem vonja kétségbe? Azért, mert egy isten, ki a világ rejtélyeibe beavatott lehet, az egyszerű pásztoroknak kezdheti a világ keletkezésén a mesét, az utána következő csodás szerelmek ugyancsak találnak a Bacchus-kultusz ez ősalakjának ajakára, a diadalmas érzéki gyönyör meséjét különben is örömmel hallgatták a római pásztorok, azaz a Vergilius köre. Csak tisztelettel kell megemlékeznünk arról a csodás erkölcsi tisztulásról, melyen átment Vergilius lelke, hogy a Georgicon és az Aeneis fennkölt légkörébe emelkedjék.

Corn. Gallust épen szerénységből vitte bele ez idillbe. Mintha csak az ő visszhangja lett volna. De hát a X. idillben nem a Corn. Gallus szerelmét zengi a Corn. Gallus hangján a Corn. Gallus lelke szerint? A szerelmi elegia mélabús, édes zöngelmű panaszát oly híven pendíti meg, hogy Corn. Gallus elegia-költésének mintáját látja benne az, ki az elegia történetével behatóan foglalkozik. És hozzá a Silenus énekébe szőtt szerelmek szintén a szerelmi elegia légkörébe vonnak, mely a Corn. Gallus költésének légköre. Linus fölavatja költővé, mint hajdan a Múzsák az «askrai agg»-ot. Az Eurotas mellett verseken gondolkodó Apollo is ép úgy jelenik meg e költemény végén, mint a X. eclogában, hol szánalommal kérdi Gallustól:

Galle, quid insanis? — tua cura Lycoris

Perque nives alium perque horrida castra secuta est.

Hogy pedig Corn. Gallus épen Euphorionból fordít részleteket és ép e részleteket érinti a Silenus éneke: az nem jogosít föl arra az igazán finom elmeéllel kiesztelt föltevésre, melyet Némethy e szavakkal fejez ki: «Vergilius igitur ardenti studio neotericis addictus Euphorionem a Cicerone castigatum dignum esse imitatione hac ecloga demonstrare voluit. Qua de causa ex Sileno ipso fecit *cantorem Euphorionis* eumque cantare finxit pulcherrimas Euphorionis narrationes.»

A *Tusculanae Disputationes*, hol a Cicero gáncsa előfordul, 44-ben látott napvilágot, ez eclogát Vergilius 40-ben írta: mégis csak igen messze esik egymástól a két terminus, hogysen irodalmi harcra buzdítsa a szelíd lelkű Vergiliust és pedig egy oly költemény alakjában, melybe a világ keletkezésének felfogásába Lucretius tankölteményéből vesz elemeket, hiszen maga Némethy mondja: «non secundum poeticam illam Hesiodi cosmogoniam, quam poetæ vulgo sequuntur, sed secundum Epicuri disciplinam.»

Nos Lucretius váratlan halála után éppen Cicero volt az ő örökecsű művének kiadója. De a költeményt sokféle meséi mellett is egységesnek tartom. A Silenus alakja képezi a középpontot. Ő kezdi a világkeletkezés mythosán, mert Hesiodus is ott kezdi és Euphorion Hesiodusát fordítja Corn. Gallus; rátér a szerencsétlen szerelmek meséire, mert Corn. Gallus a szerencsétlen szerelem édes ajkú lantosa, mint a X. ecloga is bizonyítja. Ezért ez ecloga mintegy a Corn. Gallus költői avatására írt magasztaló költemény. Sajátos faja a pásztorkölteménynek: eredeti lelemény, magáé Vergiliusé, bár Theokritos is írt magasztalást Ptolomaiosra. A magasztalás hangja szól az I., a IV. eclogában. Ez a lírai elem az eclogába szöve. Ily felfogással nem lesz «*tamquam epitome poeseos Euphorioneae*», mert így oly költeményt írni, mely igaz ihletés szülötte, képtelenség és éppen nem válnék Vergilius dicsőségének javára.

Némethy 1902-ben elfoglalt álláspontjához mérten jelenlegi derék tudományos érveléssel megokolt nézete a Vergilius VI. eclogájáról, nagy haladás, mert egy irodalmi harcra kész hangulat oly forrás, melyből egy költő ihletet meríthet, és e hangulatnak van is elég leve, hogy a széteső elemeket egységes szerkezetbe olvaszsza. Ez haladás. De az allegoria oly kiesztelt formája, minőt Némethy igyekszik velünk elhíttetni, minőt csak Boccaccio és Petrarca korában öltött az idill, távol állt Vergiliustól, kinek az összes latin költők között legfinomabb érzéke volt a költői mű egysége iránt. Midőn ez eclogát írta: akkor már költői képeességének teljes birtokában volt, költői egyénisége csodás erejében nyilatkozik. A legkülömbözőbb elemek lehetnek a hatodik eclogában is, de nem szorul oly mesterkélty magyarázatra, minőt Némethy fűz hozzá. Némethy latin értekezése rendkívül becses. Azt hiszem, szélesebb körökben is figyelmet fog költetni. Érveinek van súlya, megokolása módszeres. Sokszor volt alkalmam az ő dolgozataival foglalkozni. Azt a benyomást tette rám nem egyszer, hogy az ő philologiai apparatusa maga bámulatosan konstruált állvány, mely miatt néha magát az épületet nem látjuk tisztán.

A költői szerkesztést igen mechanikusnak képzei azért, mert a «doctus» poeta tanultságának sok benyomását szövi bele művébe. De

valódi költő e tanultságot magát nem teszi költeményének fő tárgyává. A műalkotás egysége ihlet nélkül el nem képzelhető. Vergilius pedig ihlet nélkül soha sem írt.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Szinnyei Ferencz: Arany János. Budapest, Franklin-Társulat, 1909. K. 8-r. 2, 166 l. Ára 2:50 K.

E könyv a Kisfaludy-Társaság «Költők és Írók» című vállalatában jelent meg, a melyről az utolsó pár évben igen különböző véleményeket olvashattunk. Annyi bizonyos, hogy a vállalat eszméje a mi irodalmi állapotunkban nagyon figyelemre méltónak ígérkezett, s a mi eddig napvilágot látott, a figyelmet többé-kevésbé meg is érdemelte, habár ifjú kritikusaink egyikről-másikról kemény ítéleteket mondtak. Nincs miért ez ítéletekről szólnunk. A szóban levő munka bizonyosan nem tartozik a vállalat legsikerültebb füzetei közé, de a vállalat célját elég jól szolgálja. Érthető, hogy egy Arany Jánosról írt életrajzt fokozott követeléssel fogad az olvasó azon kísérletek után, a melyek Koltai Virgil és Gyöngyössy László anyaggyűjtéseit tartalmazzák, még inkább a Gyulai, Beöthy és Salamon kitűnő tanulmányai s a Riedl Frigyes nagybecsű esztétikai művének harmadik kiadása után, a mely Arany János költői művészetét oly tanulságosan magyarázza. S ha e fokozott követelést Szinnyei Ferencz nem tudja kielégíteni, ebből még nem következik, hogy munkája kárbaveszett.

Ha a bíráló az igazságot ismeri ítéletének alapjául: meg kell vallania, hogy Szinnyei Ferencz az adott keretben becsületesen oldotta meg feladatát, noha inkább a tanuló ifjúságot tartotta szem előtt, mint a művelt közönséget. Sem maga az életrajz, sem Arany János műveinek fejtegetése nem mutat ugyan oly írói tehetséget, a mely hősének nagy alakjával igazi arányban volna; de az egész mű a már megállapított irodalomtörténeti adatoknak és ítéleteknek józan, tisztességes összefoglalása. Az életrajz ellen kevés kifogás tehető; hiszen nagyrésztben Arany János önvallomásán épül. De azért egyik-másik adatán kissé gondolkozóba esik az olvasó. Hogy a «szalontaiak csodájára járnak a kis tudósnak», ez legalább is félreértésre adhat okot. Csak annyi igaz, hogy könnyen az első tanuló tekintélyére jutott s bizonyos hírnévre, mint kisvárosban ma is tapasztaljuk egy-egy kiváló tanuló-ról. Még kevésbé helyes Szinnyeinek az a véleménye, hogy Arany Jánosnak a tanulás mellett a tanítás «sok fejtörésébe és fáradságába is kerül s egyik oka koravénységének». Megengedjük, hogy a serdülő ifjú az önállóságra törekvő fáradságát efféle működésében csakugyan érzi, de hogy sok fejtörést kell e miatt kiállania, éppen nem hihető.

A korai öregségből pedig csak annyi igaz, hogy gyermeki kedvtelésienek, még a legszerényebbeknek is, hamarosan búcsút kellett mondania s komolyan fogta fel az életet, azzal a tudattal, hogy neki magának kell ösvényt vágnia, a melyen jövőjét biztosíthatja. «Koravéniségről» még a Petőfivel való barátsága idején sincs szó, mint költeményeinek s leveleinek számos helye mutatja.

Arany Jánost születése s életkörülményei a népies és régies felé vonzották, de azért a nyelvújítás vívmányait felhasználó költők iránya csak annyiban maradt idegen előtte, a mennyiben pályája kezdetén mindjárt sokkal bővebb forrásul használta a nép- s a régi nyelvet, mint a korabeli irodalmi nyelvet. Voltakép ő is osztozott Vörösmarty merészségében, s mint minden nagy író, újító volt ő is, csak hogy a nyelv szellemét jobban érezte és tisztelte, mint bárki más. Ámde a nép- s a régi nyelv alapján senki sem újított inkább, mint ő; senki sem volt korlátalanabb ura nyelvünknek. A nyelvújítás költőitől, helyesebben Vörösmartyéktól, tehát ő is tanult s épen a nyelvvel bánás ritka készségét, csak hogy más eszközöket s módokat használt, mint Kazinczy közvetlen tanítványai.

Színnyei az életrajz kapcsán oly kérdéseket is fölvet, a melyekre a felelettel adós marad. Hogy mért lett Arany János epikus? «Epikus lett — írja — mert szükségképen azzá kellett lennie.» Ez nem okadás; e helyett jobban tette volna az író, ha egyszerűen a tényekkel számol s epikus művészetét magyarázza. De nem külön-külön minden nagyobb művét, hanem összefoglalva azokat, a melyek művészetének csúcspontján mutatják az alkotó lángelmét. Így bizonyos elaprózódás és ismétlés nem volt elkerülhető, a mi ilyen kis terjedelmű műben felölő szerkezeti hiba.

Kevésbé tetszetős lapjai a könyvnek az esztétikai fejtegetések. Nem az ellen van kifogásunk, a mit mond, inkább az ellen, a hogy mondja. Például, hogy mennyiben különbözik Arany János *Toldija* az Ilosvaiétól: ezt az iskolában jól teszi, ha elmondja a szerző, de Arany Jánosnak a nagyközönség számára írt életrajzában ilyen száraz összehasonlítást nem tarthatunk helyén valónak. Még kevésbé illik a műbe a *Toldi szerelme* tartalmának énekek szerint való elmondása. Az efféle lajstromozás iskolakönyvben talán megjárja, de valamelyes szerkezeti szabályokat követő munka el nem bírja.

Az eposzok magyarázatában nem igen látjuk a tárgyába elmélyedő esztétikus oly pillantásait, a melyek a költői lángelme egyéniségére s művészetére épen annyi világot vetnek, mint a műfajnak a legnagyobb költőknél nyilatkozó sajátságaira s a művész korára. Viszont azonban nem tagadható, hogy Színnyei legkitűnőbb kritikuskaink magyarázataiból szerencsés kézzel választja ki azokat, a melyek Arany

János epikus művészetét a főpontokban találóan jellemzik. Ha az ilyeneket elhagyja vagy nem elég vigyázattal veszi át s a maga ítéletét kockáztatja, ritkábban találja el a helyeset. Például nem osztozhatunk azon véleményében, hogy az olvasó rossz néven veszi Arany Jánostól a *Buda halálában*, hogy Attilát nem mutatja be a harcban. Hisz az ő nagysága annyira a köztudatban gyökerezik s az eposz levegője ha szabad így szólunk — annyira Attila hadvezéri talentumából táplálkozik, hogy a költő bátran figyelmen kívül hagyhatta a szerző kívánságát. A *Murány ostromában* nem egy lélektani botlást lát, a minek magyarázatát részben Arany János forrásaiban találja, másfelől azonban tekintetbe kellett volna vennie a tárgy kényes természetét s a költői célzatot, a mely, szerény véleményünk szerint, a mű alapeszméjét hírül sem oly elhibázottan érzékíti meg, mint a szerző tanítja. A műnek a nyelvét is megrója, alaptalanul. Kiszedett szavai voltaképp semmit sem magyaráznak, csak azt erősítik, a mit főtebb Arany Jánosnak a megújított nyelvvel való kapcsolatáról érintettünk.

Sikerültebb a balladák fejtegetése, a tragikus hősök rövid jellemzése, csak Arany János rendkívüli szerkesztői tehetségének elemzésével nem tudott a szerző megbirkózni. Legkevésbé dicsérhetjük a lírai művek eszméinek s a bennök nyilvánuló hévnek magyarázatát. Inkább csak a tartalmat foglalja össze pár szóval, semmint a lírai felindulásba olvadt művészi egyéniséget mutatja be. Igazi érdeme szerint nem is méltányolja Arany János líráját, s a mint a fejezet végén ítéletét összevonja, sok tekintetben igazságtalan a korabeli más jeles magyar költők iránt.

A szerző stílje gondos, bár ritkán lendületes. Csak a szórendre s a jóhangzatra nem eléggé figyelt. (P. o. a 73. l. *«nincs sok köszönet»*, e h. nem sok köszönet van benne; *«nem volt nagy hatása»*, 87. l. e h. nem nagy hatása volt; a 93. l. *elméláz s szívja*... stb.)

Mellékesen megjegyezve, nem szeretjük a szerzőnek a mű végén olvasható mentegetőzését, s közben sem, a hol olyan kitéréseket tesz, hogy rámutat a már elmondottakra, stb. Az efféle közbevetések a szigorú szerkezetű művekben nagyon naivak, mintha a szerző érezné, hogy a kapcsolatot az olvasó nem találja meg.

Nem hagyhatjuk szó nélkül a hanyag nyomdai kiállítását; egész szavak és szótagok kitörték a sorokból, p. o. a 3, 60, 79, 139. lapokon. Művelt közönségnek szánt műben valósággal bosszantók az ily sajtóhibák.

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

Tasso-fordítások. Goethe: *Torquato Tasso*. Ford. Csengeri János.

Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. XLIII. kötet. 59—201. l. —

• U. a. Ford. *Marczali Erzsé*. Budapest, 1909. Athenæum r.-t. 125. l. —

U. a. Ford. *Pitroff Pál*. A győri m. kir. áll. főreáliskola XXXII. évi értesítője az 1908/9. tanévről. 3—49. l. — U. a. Ford. *Teveli Mihály*.

Körmöczbánya, 1909. 113. l. Ára 1-50 K.

Csengeri bevezetésében a következőket mondja Goethe e művéről: «Ma rendesen könyvdrámának tekintik. Ma mentül több külső cselekvényt, mentül kevesebb lelki élményt s mentül kevesebb beszédet kívánnak a színpadtól.» Az érdemes fordítónak nincs igaza. A modern dráma képe a legutolsó tíz-tizenöt év alatt teljesen megváltozott, a legrészletezőbb lelki analysis egyre nagyobb helyet foglal el benne. *Tassot* ma igazán modernnek érezzük. Mutatja a példa is. Mikor a Kisfaludy-Társaság kiírta a pályázatot Euripides, Marlowe, Calderon vagy Goethe egy darabjának fordítására, a legtöbben *Tassot* választották. E pályázatnak köszönhetjük, hogy irodalmunk egy régi hiányát töltötték be, s nem kevesebb, mint négyféle alakban fekszik előttünk Goethe felséges drámája.

A *Torquato Tasso* mellett talán Goethe legszebb drámái munkája. Hősét antik szoborra emlékeztető tökéletességgel faragta meg. Behat a szív legmélyére, az érző és gondolkozó agy legfinomabb idegszálaig. Ibsen legmodernebb tanítványa se rajzolhatná behatóbban az ideges, csodásan érzékeny, gyöngéd, hiú és tépelődő költő lelki-világát, a ki örökké az álmok országában kóborol s nem a reális életre termett. A hős köré rajzolt alakok befejezett volta, a fölfogás nemes-sége valami csodás harmóniát ad a darabnak, melyet még emel a nyelv ragyogó tisztasága s a verselés tökéletessége. Ilyen drámát fordítani a legszebb műfordítói feladatok közé tartozik s egyúttal a leg-hálásabbak közé is, mert nemes, emelkedett, költői nyelv, hibátlan verselés visszaadja az eredeti hatását, a nélkül, hogy a fordítótól akár verselési erőmutatványt, akár valami túlságosan elvont vagy különlegesen nemzeti, vagy egyéni stílusba való behatolást kívánna.

Csengeri János néhány éve lefordította Goethe *Iphigeniaját*, s *Tassoja* méltán sorakozik e mellé. A többi három fordításnak határozottan fölötte áll, megvan benne a nyelvnek az az emelkedettsége, mely megadja a dráma hangulatát. Ha kikeressük legsikerültebb jele-neteit, mint p. o. a IV. felvonásban Tasso első monológját vagy a darab utolsó jelenetét, mintha csak magyarul íródott volna, oly könnyedén simulnak a sorok egymáshoz. Gondosságát bizonyítja, hogy még az eredeti trimetereit is megtartja, a melyek végre bátran mellőzhetők. Annál föltűnőbb, hogy verselése nem mindenütt olyan gördülő, mint Csengeritől méltán várhattuk volna, kivált a darab elején. Csak a 77. oldalt jegyzem meg példaképen. Egy-két helyen az «egy» névelő használata sérti a fület: «Üdülve kezdjek *egy* új életet» (95. l.). Néhány szót is szívesen kiküszöbölne az ember. Így a «kúrá», mely komoly drámában meglehetősen visszás, nemkülömben a «lényt», mely több helyen is előfordul. Egyike a legszerencsétlenebb, idejeműlt szavaknak. Megjegyzem, hogy e szót benne találtam mind a négy fordításban. Mind e kifogások csekélységek, de éppen azért tűnnek föl, mert rontják a szép fordítás összhangját.

A *Marczali Erzsi* fordításában lapozva, mindjárt szemünkbe ötlök a mérték. Ötös trochæusokban fordította. Siettem átolvasni a rövid előszót, de semmi szó sem esik benne a versmérték ez önkényes megváltoztatásáról. Nem kellemetlen ez a forma, de nincs semmi ok a megszokott eredetit fölcserélni. Verselése különben meglehetősen laza, pedig éppen Goethét nem szabad pongyola mértékben fordítani. Mindazonáltal szívesen foglalkoztunk e kísérlettel. A fiatal fordító költői léleknek látszik, de némely sajátsága elárulja a kezdőt. Küzd a kifejezéssel. A hűségre törekvés a gyakorlatlansággal karöltve elfelejti, hogy teljesen elég a gondolat s a szavak pontos visszaadása. Már a mondatszerkezetnek minden nyelvben más a törvénye. Így keletkeznek p. o. az ilyen sorok: «Önmagadtól saját magad óva.» («Von dir und mit dir selbst allein bewacht.») Nem egyszer prózaivá válik. A «tartam, tényleg, néember, dupla» stb. szavak nem illenek versbe. «Nem-é itt csodáltam» ú. n. pesti szólásmód. Azonban nem egy helyen leveti a fordító a szorító békókat s a szabadabb, magyarabb kifejezésekre talál. Némelyik sora egyszerűségével kap meg. Így az V. felvonás 4. jelenetében: «A padlózat csak úgy tündökölné.» («Es soll das Estrich blank und reinlich glänzen») — ez az igazi jó fordítás, a hol fején találja a szöveget. Nem csak egyes sorok vannak ilyenek. Nyissunk rá Ariosto jellemzésére:

Virágozó fák alatt tanyázik,
Virágosó hull reája lassan,
Körülötte rózsailat árad,
Es enyelgő, pajkos Amorettek
Incelkednek búbajos véle.
Mellette a bőség patakjába'

Tarka, bűvös hadsereg ficzánkol;
Csodás szárnyas tölti meg a léget,
Rétet, erdőt soh'sem látott nyájak.
Csintalanság bujkál benn a zöldben,
Felnék hangzik aranyködből olykor
Fennkölt szava a nagy bölcsességnék.

Valóban ezeket alig lehetne szebben és magyarosabban elmondani. Itt csak úgy peregnék a sorok egymás után, s nem hiányzik a nyelvből sem a szín, sem az erő. Az igen csinosan kiállított kis könyv határozott reményekre jogosít a jövőt illetőleg. Csak még egy megjegyzést. Az utolsó felvonásban Tasso leírja a zarándok jelmezét. Marczalinál kimaradt a «Pilgermuschel», a mi oly jellemzően plasztikus formát ad a rövid leírásnak. Az ilyen apró gyöngyöket nem szabad elhullatni.

A másik két fordítás aránylag egyforma színvonalon áll, bár különböző előnyeik és hibáik vannak. Mindkettőn látszik az iparkodás, egyik se emelkedik magasabb értékig. A *Pitroff Pál* fordításának főhibája, hogy eléggé prózai, s verselése egyenesen rossz. Minduntalan kitérik a iambus egyik másik lába. Nyelve elég természetes, de sehol se emelkedett; elég magyaros, de az olyan társasági szólások, mint a «jól áll», mely kétszer is előfordul benne, bántóan hatnak. Miért fordítja a «muthiger Gesang»-ot «csatadálnak»? Az eposz nem csatadal. (Marczalinál igen szépen: «Bátor dalban a magasba szárnyalt»). Egy-két helyen botlik az értelmet illetőleg is. P. o. a II. felvonás 3. jelenetében Tasso Antonio gúnyos szavaira így tör ki: «Hier ist noch Raum, den Busen Luft zu machen», azaz: van még annyi hely, hogy lelkét kiöntse. Pitroff anyagi értelemben veszi: «Azért egy léknek van még rajt helye», azaz: elbír még egy sebet is, holott ez egészen más. Ugyanitt Tasso ajkára e szavakat adja: «Ha vagy olyan nemes,

mint én, mutasd meg.» A névmás betoldott. Csekélységnek látszik, de mindjárt más árnyalatot ad a jellemnek, mintha Tasso nemes-ségével kérkednék, holott magát az előbb épen mint egyszerű nemesst állította szembe a fényes származású Antoniával.

Teveli Mihály ügyesebben versel, de nyelve rosszabb. Mondatai nehézkesek, kötőszókkal túlterheltek, nincs benne semmi könnyedség. A hol emelkedett akar lenni, a 40—50-es évek lírájára emlékeztet. Itt-ott népies hangot próbál megütni, noha félénken, pedig az *Tasso*-fordításban stilszerűtlen. (A 90. lapon: «kitenné szűrömet!»). Egész koszorút lehetne kötni ide nem illő szavakból. Ime: «hatványoz, létesül, tárgytalan, tényleg, vibrál, kötelem, ügylet» stb. Alfonso azt mondja: «Márványfejemnek van már dísze» (16. l.). Nem hangzik ez komikusan? A herczeg a kertben álló márvány mellszobrokról beszél. Antonio nem szólíthatja Leonorát «kedvesemnek» (66. l.). Ez talán az udvari etiquette ellen volna. Hogy pedig kis igyekezettel s talán több merészséggel Teveli is rátalálhatna az igaz útra, hivatkozom Antonio beszédére az 50. lapon. Csakhogy az ilyen helyek kivételek. Nem mondom, hogy az eredetivel nem ismerős olvasó ne élvezhetné e két utóbbi fordításban is a drámát, de e hibák nekünk nagyon is szembetűnnek, főkép a Csengeri fordítása után olvasva.

(Budapest.)

VÉRTESEY JENŐ.

Oláh Gábor: Petőfi képelete. A Csokonai-kör tulajdona. Budapest, Franklin, 1909. 295 l. Ára 4 K.

Külső súlyára nézve jelentékeny könyv, melynek szerzője lázas türelmetlenséggel döngöti az elismerés kapuját. Ez a mohóság arra viszi, hogy műveit azon nyersen dobja az olvasónak. De ez csak egyik hiba. A másik: hogy merő külsőségekkel akar hatni (pl. könyve nagyságával) s ezért lapokká nyújt szét gondolatokat, mik két-három mondatba beleférnek. A gondolat így persze oly finom szállá vékonyodik, hogy Petőfi képelete láthatná csak meg. «Petőfi képeletének» jellemzésére pl. kiírja a költőnek minden hasonlatát és metaforáját. Aztán magyarázza. Magyarázza a végtelenségig. Végül kifogyva a gondolatokból, magyarázza azt, a mit már magyarázott: vagyis önmagát. Így lesz a tanárból lírikus, a ki önmagáról beszél; majd az íróból tanár, ki a legvilágosabb dolgot is annyit ismétli, mintha minden olvasója számárpadban ülne. — De vajjon mit vétett a költő szerzőnknek, hogy összes képeit prózúra fordította? Könyve így nagy virágkosár, de tépett levelekből. Szükséges volt-e az összes hasonlatokat külön fejezetek alatt csoportosítani, hogy számot adjunk Petőfi képzelméről? És szükséges volt-e mindezt szerzőnk hasonlataival megtoldani? Oláh Gábor ugyanis az oly szölamokat, mint: Petőfi élete hasonló az égről lefutott csillaghoz, ép oly bátran leírja, mint egy középiskolai tanuló. Efféle hasonlatoknak helye van vidéki pohárköszöntőkben (jól elzárt különszobákban), de nem oly könyvben, mely magasabb — akár erkölcsi, akár anyagi — célokat ostromol.

A költői képzelmét mindenestre jellemzően megvilágítják a hasonlatok, képek. De ha ezeket összegyűjtjük: még nem bontakoznak ki belőlük a képzelm törvényei. Shakespeare képzelméről szólva ki-mérlitenők-e azt nyelve metaforáival? Nem lényegesebb-e, ha alakjai-

nak rajzában, meséjének az ajándékol kapott anyagtól való eltéréseben nyomozzuk fantáziája erejét? S ha a költői képzelem sajátosságait a mese növesztésében, indító okok kitalálásában, lelki vonások meglátásában észrevettük, még mindig nem fogtuk körül tárgyunkat. Petőfi képzeletét pl., úgy hisszük, legérdekesebb oldalán az tükrözi, midőn egy érzelm verseiben szakról-sakra erősödik, lombosodik s végül mindent elárasztó ereje tetőpontján szakad meg. Nagy költők képzele kitűnő társalgó módjára ott töri meg beszédét, hol az érdeklődés szinte lábujjhegyre álló figyelemmel függ rajt; rossz költők (s költők rossz magyarázói) akkor is fecsegnek még, midőn az érdeklődés lanyhul. A tömérdek kép-anyag összehalmozása helyett Oláh Gábor értékesebb munkát végzett volna, ha Petőfi egy-két remekét elemzi végig; s hogy még lelkiismeretesebb legyen, a költőnek oly kéziratát tanulmányozza át, melyen az több javítást végzett. Így képzele működését s a benne nyilatkozó törvényszerűséget azon pillanattól kezdve, midőn a tárgy a költőt ihletre veri fel: addig, míg a kész vers egész költőiségében csillog — mennyivel világosabban szemléltethette volna! Szerzőnket követjük a közhelyekben, ha hangsúlyozzuk, hogy az esztétikus földadata nem merül ki abban, hogy tele tudóval szívja be a művészi szépet minden nyilatkozatában; abban sem, hogy nagy szorgalommal, de bírálatlan halmoz fel tömérdek anyagot. Nézzem mélyére a lelki tünetményeknek s ezeket magyarázza, ne önmagát.

Oly részletesen, mint szerzőnk ismerteti magát, mi nem ismer-tethetjük könyvét. Oláh Petőfit vezeti ugyan élénk (hasonlatokká tör-delve), de ő is mindig — mint Dante Vergiliuszal — karongfoga jó vele. A könyvből kiérzik, hogy az nem kevésbbe Petőfi, mint Oláh méltatása akar lenni. Mintha azt mondaná: A költő nagy, de — én is itt vagyok. Szerzőnk a helyett, hogy Petőfin csüngne összetett kézzel s igaz elmélyedéssel: lépten-nyomon kifelé gesztikulál az olvasónak. E tekintetben hasonlít az oly udvarlóhoz, kinek felszeme mindig vetély-társaira hunyorít: vajjon látják-e, mily kitűnően és élénken társalog? E hiúság súlyos felszegezés s igen jól mulatnánk rajta, ha nem tartana oly sokáig. Szerzőnk minden fejezete elején beszámol olvasmányairól s hol Spencer, hol Lugossy József, vagy Kandra Kabos pártfogása mellett teszi meg sétakörútját. Említettük, hogy Petőfi képeit el-ska-tulázva adja. «Az idő», «A csillagos ég», «A csillagok», «A hold», «A nap», «A felhők» stb. cím alatt csoportosítja a képeket tárgyaik szempontjából. «A csillagos ég» cz. fejezetet így kezdi: «Az őse-mber képzeletére talán semmi sem volt olyan hatással, mint a felette el-ter-jedt csillagos ég. Nemcsak a görögök, hanem a khaldeaiak, egyipto-miak, persák és finnek mithologiaja is ebből az égitáradatból sarjad-t ki» stb. «A csillagok» cz. fejezet: «Az őse-mber magas hegyek tetejére temette nagy vezéreit; a hegyek tartják szerinte a mennyboltozatot, a mennyországot, az elhaltak örök tanyáját. Az égbolt csillagaiba most már személyeket öltöztet fantáziája; a megdicsőültek, a félistenek azok. Innen erednek az astrologia fantomjai» stb. «A nap» cz. fejezet: «Az égboltozatnak, földünk-től tekintve, a nap a legnagyobb, legragyo-góbb csillaga. Keleten való feltörése a sugártörés nagyító káprázatá-ban, zenithre hágása és nyugaton mintegy föld alá merülése: a mai ember lelkét is a fennség hatalmával ragadja meg; hát az őskor pri-mitiv népei hogyan imádták volna istenként? Hiszen, ha Spencer

azt tartja . . . stb. stb. Az olvasót bizonyára meglepi, hogy mi vonatkozásban van Petőfi az ősemberrel? A vonatkozás Oláh Gábor révén van meg. Szerzőnknek megtetszett Spencer sociológiája s minthogy legközelebb megjelenő munkája Petőfiről szól, ebben kellett számot adni olvasmányairól. Ha a folytonosan egy tenorban zúgó nagy hang Oláh stílusát lapítja el: e folytonosan újrakezdő bevezetések könyve szerkezetét sebzik. Ezekre azonban szükség volt, hogy a névmutatóban felsorolt íróktól vett idézetek elhelyezhetők legyenek.

Oláh Gábor könyve mondanivalóját tömörre fogva két íven is megírhatta volna. Így lapokon át kell bukdácsolnunk egy-egy figyelemreméltóbb gondolataért. Magyar olvasó, ki különben is félenken fog bele e nemű könyvek olvasásába, több gyöngédséget vár az írótól, mint hogy szavakban tombolja ki magát az ő rovására. Valóságos lelki üdüléssel fordulunk tehát vissza e könyvtől Gyulai Pál kritikai dolgozataihoz s azt hisszük, hogy a meghalt nagy ember emlékét nem ünnepeljük méltatlanul, valahányszor az önbálványozás és hiúság ily vaskosra nőtt plántáit tördeljük.

(Székelyudvarhely.)

HARTMANN JÁNOS.

Szemelvények a XVIII. század iskoladrámáiból. Idegen kútfőkből magyarra átirta: P. Kiss Arisztid. Kfadjja: A nagyatyádi áll. s közs. polg. fiúiskola. 1908. 12-r. 90 l. Ára 1 K.

Claus Antal jezsuita atya munkás életének két drámakötet az emléke; az egyiket Bahlmann is idézi¹⁾ (Tragædiæ. Aug. Vindob. 1741. Bpesti Egy. Kvt. Hf. 1032. Tartalma: P. Corn. Scipio sui victor; Stilico; Themistocles; Protasius), a másik — úgy látom — kimaradt felsorolásából (Exercit. dram. Ingolst. Bpesti Egy. Kvt. Hf. 1056.). A két kötet egyes darabjainak nemcsak latin előadásairól van tudomásunk, hanem a kézdivásárhelyi iskoladráma-kézirat darabjai közt *Neumayr* Papinianus-a, *Anastasius*-a, *Agoston*-a, *Szt. István*-ja, *Constantinus*-a, *Le Jay* Eustachius-a, *Pontanus* Izsák-ja mellett ott találjuk *Claus*nak négy darabját, és pedig a *Tonsiastrus*-t és *Pœna contempti missæ*-t latin szövegben, *Mauritius*-t és *Sz. Paulinus*-t ellenben magyar fordításban, a mint azt Kovács Bernárdin²⁾ szegényes argumentumközlése után meghatároztam. Másfélszázad eltelte után íme most a második gyűjtemény három drámájának³⁾ magyar fordítását

¹⁾ Bahlmann: Jesuitendramen der niederrheinischen Ordensprovincz. 1896.

²⁾ Kézdivásárhelyi-kantai főgimn. Értesítője. 1905/6., melynek programmértékezése ép oly kevés anyagismeretet mutat, mint Czapáry vagy Fülöp Áron közlései. A fenn említett forrásmeghatározásokon kívül be fogom mutatni legközelebb részletesen a VII. számúnak Simai *Váratlan vendég*-ével és a Beöthy-kézirat XIV. sz. vígjátékával, *Stolander procator*-nak a *Ravasz* és *Szerencsés* sel (Pállya), a X. számúnak Illei *Ptolomæus*-ával (melyekre magam jutottam), végül a VIII. számúnak az *Urhatnám polgár*-ral, a XI. számúnak pedig a *Tornyos Péter* rel való azonosságát illetőleg rokonságát (a két utóbbira Császár Elemér is volt szíves figyelmeztetni).

³⁾ *Mauritius* — S. Paulinus — Gula punita. A gyűjteményben még ezek a darabok vannak: *Charitas Christ.* — *Moyse*s — *Dasius* — *Picus Mirandulanus* — *Ieiunium sabbathinum* — S. Stanislaus Kostka — *Pœna*

találja az érdeklődő Kiss Arisztid könyvében; mennyivel érdekesebb és értékesebb volna a kis könyv, ha a régi fordításokat közölné! Hisz maga a fordító is így állapítja meg a jezsuita iskoladramák kiválóságát: «stíljok Sallustiuséval vetekedik finomságban, a tartalom Shakespearevel erőben és szépségben.» Nem akarom ezt a meghatározást, különösen annak második részét taglalni, és kellő értékre lesszálítani; annyi kétségtelen, hogy fordítónk is tudta és érezte, hogy Claus drámái egyik főjelentőségüket veszítették el az ő átültetéseiben: latin stíljok kiválóságát. Nem is más, mint az e drámákban rejlő nevelő érték, ösztönözte Kiss Arisztidet e drámák lefordítására; és ha csak ez volt a célja, ha csak a mai kor iskolai színpadjának akart anyagot szolgáltatni, hogy értékesebbet nyújtson az olyan férczdrámáknál, mint a milyen például nyolcz esztendővel ezelőtt a nagyszombati érs. gimnázium Értesítőjében látott napvilágot, akkor csak azt kifogásolhatjuk, hogy — mint bevezető értekezése is mutatja — az iskoladrama-irodalomnak igazán csak parányi részét ismervén, nem keresett szebbet és értékesebbet a közölt három drámánál. Ámde bevezető lapjainak lelkes szavai szerint irodalomtörténeti célt is akar szolgálni, pedig hiába; kis könyve, bár a bevezetés nagyításokkal és tévedésekkel felcizfírozott volta ellenére is elég ügyes, teljesen értéktelen a magyar irodalomtörténet szempontjából. Vajha az egykori fordítások látának napvilágot az e kis könyvhöz hasonló kísérletek helyett!

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Dr. Paul Wendland: Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Von Dr. P. W. o. Prof. in Breslau. Mit 5 Abbildungen im Text und 12 Tafeln. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1907. Lex. 8-r. IV+190 l. [Handbuch zum neuen Testament. I. Bd. 2. Theil.] Ára 5 M.

Droysen utalt először a hellenizmus világtörténeti nagy jelentőségére. *Kaerst*: A hellenisztikus kor története című művének első kötete a hell. alapvető gondolataival, kezdeteivel foglalkozik, különös tekintettel a filozófiai speculációra. W. munkája röviden, de tömören és kimerítően foglalkozik a hell. kor kultúrájának a zsidóságra s a kereszténységre gyakorolt befolyásával. Módszere kitűnő, irodalmi apparátusa bámulatosan gazdag, olvasottsága egyenesen meglepő.

Igaz ugyan, hogy a Kr. e. V. és IV. sz. eredeti és termékenyítő gondolatok egész özönét hozta létre s úgy a filozófiai gondolatok

contempti missæ sacrificii -- S. Catharina -- Bos ad præsepe -- Declamatio -- Josephus ab Arimathea -- Spiritus sine spiritu -- Cædes Abelis -- Joannes in vinculis -- Tonsiastrius -- Prima ad cælum via -- Felix ad cælum viæ terminus (Josephus; Mauritius; Antiochus).

præcisírozásában, mint a művészi formák tökéletesítésében maradan-dót és halhatatlant alkotott, de e mellett nem lehet tagadni azt sem, hogy a hellenizmus is új kultúrát teremtett, mely egyes nyilvánulásaiban még ma is él és hat. A h. új műfajokat teremtett és fejlesztett nagygyá, a szaktudományokat virágoztatva emelte, s ha kicsinylené is valaki az általa teremtett új szellemi értékeket, annyit el kell ismernie, hogy általa lett a görögség a kereszténység mellett mai kultúránk alapja. Általa teljesül a görögségnek a népek szellemi meghódítására s nevelésére irányított történelmi nagy hivatása.

Ezt a nagy nevelő hatását a hell. elsősorban is a római népre gyakorolta. Ő adta a római népnek az erőt, hogy a nyugati államok kultúrájának zászlóvivője lehessen. A hell. révén alakulnak meg az új római irodalmi műfajok, lesz hajlékonyabbá a nyelv, keletkezik egy új stílus, melynek főképviselőjét Tacitusban láthatjuk. Ép így a tudományos terminológiát is a hell.-nak köszönhetik a rómaiak. A hellenisztikus királyság fogalma és formái alakítják át a római államszervezetet monarchiává, s ennek az államalkotásnak formái ma is élnek az állami és egyházi szervezetekben. A hell. ébreszt először érdeklődést idegen kultúrák iránt s ledöntve a nemzetiség korlátait, kosmopolita világnézetnek csinál helyet, melybe kultúrális középpont gyanánt az egyént illeszti s ezzel megteremtí az individualizmus nagy gondolatát. Háttérbe szorul az aristotelesi *ζῶον πολιτικόν*, helyet adva az egyénnek, mint *ζῶον κοινωνικόν*-nak, mely már nem az állami élet küzdelmeiben, nem a politika porondján keresi munkakörét, hanem az egyetemes kultúraért folyó munkában érvényesíti erejét. Nagyobb és bensőbb lesz a társadalmi közösség érzete, a közös nagy célokat különféle egyletek szolgálják (*Ziebarth: Das griechische Vereinswesen*), nagyobb jelentőségre jut a családi élet s ennek keretében a nő. A nő helyzete, mely Spartában és Rómában még valamivel kedvezőbb volt, mint Athénben, a hell. korban folyton jobban emancipált lesz, s a két nem egymás iránti érzésének bensőbbé válását mindjobban hangsúlyozza az előtérbe nyomuló erotikus költészet.

A munka első öt fejezete ezeknek az eszméknek fejtegetésével foglalkozik. A következő öt fejezetben a hell. vallás-történeti jelentőségét s ezzel együtt a zsidóságra és kereszténységre gyakorolt hatását méltatja W. Ezen öt fejezet (54—179. l.) a mű tulajdonképeni gerince. Ebből a részből is különösen kiemelkedik mélyen járó és alapos fejtegetéseivel a VI. (*Hellenistische Religionsgesch.*), a VIII. (*Die religiöse Entwicklung unter der Römerherrschaft*) és a IX. (*Hellenismus und Christentum*) fejezet. Alaptétele, melyből fejtegetései kiindulnak, a következő: az óker. egyház hitében, tanaiban, erkölceiben, kultuszformáiban, irodalmában és művészetében nem egyéb, mint az őskereszténység s a görög-római kultúra közt létrejött kompromisszum eredménye. De az a görögség, melyvel a kereszténységnek elsősorban dolga akadt, melytől a kölcsönös harcok alatt annyit tanult és átvett: a hellenisztikus görögség, melynek *dæmonologiája*, a túlvilágról szóló tanai, népmondái, babonái és kultuszformái óriási befolyást gyakoroltak a fejlődő kereszténységre.

E fejezetek során végigvezet bennünket a szerző azon a titkos műhelyen, melyben e kor vallási nézetei a filozofia rationalista retortájában főnek, forrnak, átalakulnak. E nagy átalakulás megindítói

Hekataios (323–285), ki *Αἰγυπτιακά* cz. művében először igyekezett a mythosoknak rationalista magyarázatát adni — továbbá *Euhemeros*, a *Ἱερῶν ἀναγραφῇ* szerzője, kit Némethy kitűnő kritikai kiadásából (*Euhemeri reliquiæ*, Budapest, 1889) a magyar philologus közönség is jól ismer, — végül pedig *Dionysios Skytobrachion* (II. sz.). S bár magam az euhemerizmus theologiájának jelentőségét nagyobbbnak látom, mint W. (73. l.), különösen a mi a ker. apologetikát illeti — abban mégis igaza van, hogy alapeszméje, a kiváló emberek istenné válása. hű tükörképe a hell. kor theol. áramlatainak. Az emberek istenítése s az uralkodók kultusza is e kor theologiájának s világnézetének gyümölcse. A mystikus irányzat kedvezett ennek az áramlatnak, mert erősen hangsúlyozza az emberi lélek isteni voltát. *Aristoteles* *Platon*nak oltárt emelt. *Alexandriában* *Homeros*nak volt kultusza, *Alexander* isteni tisztetelét követel magának még életében s *IV. Polemaios* óta (221–205) minden uralkodó istentiszteletben részesül *Alexandertől* számítva, a minek ékesen szóló bizonyítéka a rosettei háromnyelvű felirat (Kr. e. 196 márcz. 27.), melyet szerző a 76–77. lapon közöl. A *Demetrios Poliorketes* fogadására 307-ben szerzett pæan magasztaló szavakkal dicséri az uralkodót, ki valósággal isteni segítő és üdvözítő (*σωτήρ*) s kiben az istenség megtestesült (*ἐναργής ἐπιφάνεια*, præsens deus). Ez az istenítés azután, mint a római történetből ismeretes, tradícióvá lett.

Ha már a vallási rationalizmus és az uralkodók kultusza aláásta az antik vallást, megadta annak a legnagyobb csapást a synkretizmus. A polytheizmus türelmes volt más vallások iránt s így magyarázható, hogy már az V. sz. óta voltak bizonyos társulatok (*ἑταῖροι, θίασοι*), melyek *Kybele*, *Adonis*, *Ammon*, *Isis*, *Sabazios* stb. kultuszát ápolták. Természetes, hogy a mint az idegen kultuszok mind nagyobb tért hódítottak, megmételtyezték a régi vallást, egyes kultuszok összeolvadtak régi kultuszokkal, mások önállóan fejlődtek és hatalmas lendületet vettek. Ilyen a *Mithras*-kultusz (melynek keretében azonban szintén bukkannak azonosításokra), mely, a mint a római vallás *Augustus* ideje óta hellenizálódni kezd, *Invictus* néven vonul be a római kultuszok közé. Az uralkodó-kultusz új formát talál a római császárok apotheosisában; *Panaithios* tanaiban a stoicizmus új, rationalistikus alakban lép a rómaiak elé s talál viszhangra *Ciceron*nál (megfelelő helyei idézve Wendl. 85. l. 2. jz.), míg *Poseidonios* pythagoreista mystikája *Oridius*nál kap hangokat (id. a helyek u. o.), valamint *Varro* nagy syncretisticus vallási rendszere is teljesen Poseid. alapján épült fel (*Antiquitates rer. hum. et divinarum*). Bevonul lassankint az ős római vallásba az astrologia és a mágia, a nap- és csillagimádás s ezzel együtt bizonyos fatalizmus, melyet perzsa mágusok és egyéb csalók jól tudtak értékesíteni, s mely annyi babonának és mondának forrása lett.

A syncretizmusnak ebbe a chaosába lép bele az ifjú kereszténység, és könnyen érthető, hogy a hell. óriási befolyást gyakorol reá. Különösen a hellenizmus *dæmonologiája* az, mely a kereszténységre nagy erővel hat, s melynek alapján a kereszténység angyalokról és ördögökről szóló tana kialakul. W. idevágó fejtegetései rendkívül tanulságosak. — Ép úgy, mint az angelologia és *dæmonologia*, a keresztiség és úrvacsora is hell. képzetek hatása alatt fejlődik és alakul.

Az e fejtegetések során W.-tól közölt csodatörténetek s a melegség, melylyel tárgyába belemélyed, mutatják, hogy ez a terület az ő igazi otthona. Valóban, az idevágó fejezetek (VI., VII., IX.) művének legszebb lapjai. — Ezek után tárgyalja még a keresztények exclusivitasát s ebből folyó örökös harcát az államhatalommal, az apologetikát és az üldözéseket, hol helyesen foglalja össze az apologetika alapgondolatait, bár itt szívesen olvastam volna még néhány lapot az apologetika forrásairól; a kérdést ugyan érinti W., de nem tárgyalja kimerítően. Azonban ez művének ökonomiájában leli magyarázatát, megjegyzésem tehát tisztán szubjektív természetű. — Művének utolsó fejezetében a syncretismus és gnosticismus viszonyáról olvasunk mélyen szántó fejtegetéseket, a VIII. fejezetben pedig a hell. zsidóságot s ennek keretében különösen *Philo* hatalmas egyéniségét jellemzi éles körvonalakkal.

A kötetet, melynek ára fényes kiállításához képest igazán csekély, „Bilderanhang” zárja be, melyhez a magyarázó szöveget Hans *Lietzmann*, a kiváló theologus írta. A közölt öt kép és 12. fénynyomatú lap a reprodukáló művészet remeke. A képek legnagyobb-részt a mystikus kultuszokra vonatkoznak.

W. könyve nem könnyű olvasmány, de rendkívül hálás és tanulságos könyv, mint adatgyűjtemény pedig valósággal megbecsülhetetlen. Elolvasását minden class. philologusunknak a legmelegebben ajánlom.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

C. F. W. Müller. Syntax des Nominativs und Akkusativs im Lateinischen. (Historische Grammatik der Lateinischen Sprache, Supplement.) Leipzig u. Berlin (Teubner), 1908. (8-r. VI, + 175 l.) Ára 6 márka.

Posthumus munka, melynek megjelenését F. Skutsch gondozta. Az ő szerepe azonban csak annyi, hogy a könyvet sajtó alá rendezte, minthogy a kézirat a szerző halálakor már teljesen készen volt, magában foglalván a nominativus, vocativus és az accusativus mondatát.

Anyaggyűjtés tekintetében a mű, kivált az accusativusra vonatkozó rész, azt hiszem teljesnek mondható s ez igen nagy érdeme. Adatait nemcsak a classicus kor íróiból meríti, hanem — mint történeti műhöz illik — kiterjeszkedik az egész római irodalomra. Hogy aztán ezek az adatok és idézetek mennyiben hibátlanok, az csak hosszas használat és tanulmányozás után fog kiderülni.

Mindenütt azt kutatja első sorban, hogy az illető nyelvi jelenség megfelel-e a classicus latinság, illetőleg a latin nyelv törvényeinek. Nyelvtörténeti szempontból szükségesnek tartanám az egyes jelenségek eredetének kutatását és valószínű magyarázatát is, ezt azonban szerző, úgy látszik, feladatán kívül állónak tekintette.

Szerző felfogására nézve, mely a német tudományosságban általánosan elfogadott álláspontot mutatja, meg kell jegyeznem, hogy a syntaktikai törvényeknek alaktani kategóriák szerint való tárgyalását semmiképen sem tudom helyesnek tartani. Igaz, hogy a mondatrészeket éppen a szók alakbeli változásai teszik felismerhetőkké s

így nem jogosulatlan pl. az accusativusnak mondatbeli szerepéről beszélni. De a helyes álláspont mégis csak az volna, ha a mondat-tant a mondatrészek szempontjából tárgyalnók. Nálunk is a Bartal—Malmosi-féle latin nyelvtan az egyedüli, a mely mindvégig ezen az elven alapul. De én hiszem, hogy ennek a felfogásnak eljön még a maga ideje.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

Tagebücher des Freiherrn Joseph von Eichendorff. Mit Vorwort und Anmerkungen von *Wilhelm Kosch*. Regensburg. J. Habel. 1908. 426 lap.

Kosch Vilmos és Sauer Ágost kiadják Becker Fülöp Ágost közreműködésével Eichendorff összes műveit tizenkét kötetben. Ennek a kritikai kiadásnak megjelent a XI-dik kötete, a mely Eichendorff naplóját tartalmazza. Ifjúságának és fejlődésének legfontosabb adalékai épen ezen naplójegyzetei, a miknek nagy műveltség-történeti értékük is van. Tíz éves korában kezdi feljegyezgetni a lubovitz-i kastélyban történő dolgokat. Első feljegyzései még az 1798., 1799., 1800. évek-ből valók. 1800. nov. 12. hozzákezd rendszeres napló vezetéséhez. Nagy változás következik be a naplóírás módorában, a mikor Boroszlóba kerül a jezsuita konviktusba. Míg otthon minden érdekelte, minden apróságot feljegyzett, addig itt más tárgykör kelti fel különösen érdeklődését: a színház. Sokáig jegyzetei egyszerűen csak felsorolása a látott daraboknak. Azonkívül a barátaival való érintkezésnek és néha-néha konviktusi csinyek leírásának szentel néhány sort. Mintha már komolyabb, határozottabb volna. Halleba kerülve inkább azokat a kirándulásokat és multságokat rajzolja, a melyeken mint hallei diák vett részt. Heidelbergben már érintkezésbe lép az irodalmi körökkel. Itt köt barátságot Loebennel is, a kinek közbenjárására első költeményei (1808.) Ast Frigyes folyóiratában (*Zeitschrift für Wissenschaft und Kunst*) megjelentek. Majd Berlinbe kerül, a hol szintén szoros érintkezésben áll az irodalmi körökkel. Bécsben aztán belevegyül az előkelő társaságba, megismerkedik első regényének az «Ahnung und Gegenwart»-nak műzsájával és mintaképével Juliával. Ujabban egy irodalomtörténeti tévedés folytán azt hitték, hogy ez a nő gr. Zichy Károlyné, Festetich Julia.¹⁾ Kosch helyreigazítja ezt a tévedést, a mikor rámutat arra, hogy Julia a költőnek egy rokona, Hoverden Julia grófnő, a ki 1815-ben Matuschka Gusztáv gróf felesége lesz. Eichendorff Bécsben folytonos összeköttetésben áll az irodalmi körökkel is. Itteni tartózkodása alatt készül első regénye.

A napló 1812-ig néhány hézaggal majnem teljesen megvan. Három évi hézag után ezután még következik egy fia másolatában meglevő rövid rész, a mely 1815-iki franciaországi táborozásáról szól. Fia tanúsága szerint ugyan naplóját 1846-ig vezette, de az utolsó évekből ezen rövid töredék kivételével semmi sem maradt fenn.

Egész naplóján végigvonul a költő egy sajáttsága, a melylyel költészetében is minduntalan találkozunk: természetszeretetével. Érde-

¹⁾ EPhK. 1907. 966—7.

kes, de egyuttal meglepő az, hogy míg mindenféle más dolgot feljegyez, olvasmányairól igen ritkán emlékszik meg. Bécsi tartózkodását megelőzőleg mindössze Jean Paul három regényéről tesz említést. Berlinben és Bécsben már irodalmi dolgokról való beszélgetéseket is feljegyez.

A kiadás a legnagyobb gonddal készült. Erre szükség is volt, mert Novack, a ki újabban két munkájában is felhasználta Eichendorff naplóját (*Luboritzer Tagebuchblätter* 1907.¹), és *Fahrten und Wanderungen der Freiherrn Joseph und Wilhelm v. Eichendorff* 1907.), csak töredékesen közli őket és nem ad betűszerinti szöveget. Jelen kiadás a leggondosabb kritikai módszert követi; értéket különösen növeli a hozzáfűzött nagyszámú jegyzet (313—390. lk.). Diszére válik azonkívül a kötetnek több arckép, a költőnek néhány sajátkezü rajza, facsimilek, valamint az Eichendorffok családfája.

(Budapest.)

WÉBER ARTHÚR.

Anonymi de rebus bellicis liber. Text und Erläuterungen von *Rudolf Schneider*. Mit 10 in den Text gedruckten Abbildungen, Berlin. Weidmann 1908. (40 l.) Ára 1-20 M.

Ez a kis munka, a melynek szerzője és keletkezésének ideje egyaránt ismeretlen, már sok vita tárgya volt. Tulajdonképen nem a szó igazi értelmében vett hadtudományi munka, mint a Vegetiusé, hanem inkább szociális emlékirat, a melyet szerzője valamelyik császárhoz a közállapotok javítása végett intéz. Nyolve elárulja, hogy a szerzőnek nem latin az anyanyelve, nem is ezen a nyelven gondolkodik, s csak azért ír latinul, mert ez az állam hivatalos nyelve.

A munka előszóból és 25 fejezetből áll. Az előszóban az író figyelmébe ajánlja a császárnak művét, a mely főleg alkalmasabb hadigépek terveivel szándékozik a nyomorúságos közviszonyokon javítani. Az első öt fejezetben elpanaszolja, hogy az alattvalók helyzete kétségbeesztő, az adósdedők kiszípolozzák, a pénzverők hamis pénzzel árasztják el őket, a bíráknál sem találnak igazságot, mert ezek megvesztegethetők. A katonaság is a helyett, hogy védelmére szolgálna a polgárságnak, csak zsarolja, mintha ellensége volna.

Az utóbbi bajon úgy lehetne segíteni, hogy a katonai szolgálati időt öt évre leszállítanák, hogy ennek eltöltése után a katonák is polgári foglalkozást űzzenek. A hadsereg számbeli megfogyatkozását, a mely illetén módon előállana, megfelelő fegyverekkel, hadigépekkel kellene pótolni, hogy a hadsereg ereje azért ne gyöngüljön. Ezután leírja a töle konstruált hadigép-terveket. Ezek: *ballista quadrirotis*, *tichodifrus* (falak megmászását elősegítő szekér), *clipeocentrus* (szöges pajzs), *plumbata tribolata* és *plumbata mamillata* (lándzsafajták), *currodrepanus* és ennek fajtái: *c. singularis* és *c. clipeatus*, *thoracomachus* (gyapoting, a páncél kibélelésére), *ascofregus* (tömlőhíd: ácszósból és *γέφυρα*-ból összetéve), *liburna* (lapátkerekű hajó) és *ballista fulminalis*.

A kis munka a *Notitia Dignitatum* függeléke gyanánt szerepel

¹) Ism. EPhK. 1908. 143—144. l.

a kéziratokban és a baseli kiadás (1552) kiadója azt hiszi, hogy Theodosius (megh. Kr. u. 395.) az a császár, a kinek ajánlva volt. *Mommsen* is (*Chronica minora* I. 528.) az ókor végére teszi keletkezése idejét. Hasonlóképen vélekedik Pauly-Wissowa *Realencyklopädie*-jában *Anonymi de rebus bellicis* című szó alatt *O. Seeck*, a ki azt véli, hogy Valentinianus és Valens császárok uralkodása idejében (366 és 368 között) írták a munkát. *Köchly-Rüstow* (*Griechische Kriegsschrift-tseher* I. 414. és köv. lapokon) ugyancsak az ókorból eredőnek tartják, bár minden értéket megtagadnak tőle és a kódexekben található képeket későbbi eredetű, értéktelen rajzoknak, valamelyik szerzetes-másoló értelmetlen tákolmányainak minősítik.

Pedig, mint Schneider mondja, ha a munka csakugyan ókori eredetű, akkor olyan könnyedén nem lehet vele elbánni. Hiszen akkor igen kevés idő választja el Vegetiustól, s a római, amúgy is szegény katonai irodalomban díszes hely illeti meg. Mert, ha a közölt tervek kivihetetlenek is, a tervek elemeiből vissza lehet következtetni a meglevő állapotokra.

A tervek csakugyan használhatatlanok és mutatják, hogy a szerző a mechanikában meglehetősen járatlan. Nem szólva az értéktelen kaszásszekér- és egyéb tervekről, gondoljunk csak a *liburna* tervére. A *liburna* lapátkerek forgásától hajtott hajó, a melynél a hajtóerőt a hajóban elhelyezett ökrök munkája szolgáltatja. Pedig a lapátkerek hajók továbbvitelére csak akkor alkalmasak, ha igen nagy erő hat rájuk, s mindaddig, míg a gőzt nem használták erre, ilyen hajók előállítása nem is sikerült.

Azonban ez a hely megmutatja, hogy milyen időben keressük a munka keletkezését. S ez az idő csak a középkor lehet, mert csak ekkor kezdenek arról gondolkodni, hogyan lehetne a lapátkereket hajtásra használni. A fűlőhajtású malomkereket is ebben az időben váltják föl az alsóhajtásúak. Középkorra vall a *ballista quadrirotis* és a *b. fulminalis* leírása is. A középkorban a torsiós ágyúk már ismeretlenek, lövegekül csak az emelőslövegek és az óriás-íjak szolgálnak: az előbbieknél ellensúly, az utóbbiaknál az íj anyagának rugalmassága szolgáltatja a hajtóerőt. Az emlékirat ballista-tervei nem egyebek, mint óriás-íjak. „Sciendum est autem, quod hoc ballistæ genus duorum opera virorum sagittas ex se non ut aliæ funibus, sed *radius* ei aculatur.” (11. l.) És a képek, a melyek ilyen körülmények között a szöveggel egyidejűeknek tekinthetők, csakugyan ilyen íjat tüntetnek föl.

E ballisták, a mennyire az ókoriakat ismerjük, még ha előállíthatók volnának is, össze sem hasonlíthatók az ókori torsiós ágyúkkal, s csak olyan kor fia tekintheti nagyjelentőségű konstrukcióknak, a mely korban számbavehető hatású lövegek egyáltalában nincsenek használatban. És a középkor, a mely már a torsiós ágyúkat nem ismeri, csakugyan ilyen.

Schneider fejtegetései (25—40. lk.) tehát, ámbár negatív eredményhez vezetnek, a mennyiben e kis könyvről kimutatja, hogy középkori eredetű s így az ókori hadirégiségek megismeréséhez nem nyújthat adalékot — mégis igen értékesek. Megszüntetik azt a téves hitet, hogy a munka az ókorból származik, s elejét veszik mindennemű hibás következtetésnek, a melyet pedig le kellene belőle vonni, ha

továbbra is megmaradhatna az a vélemény, hogy ókori eredetű. Ezzel Schneider az ókori hadirégiségek kutatása körül szerzett érdemeit ismét szaporította.

(Fogarasz.)

LÁSZLÓ BÉLA.

Arthur Ludwig: Homerischer Hymnenbau nebst seinen Nachahmungen bei Kallimachos, Theokrit, Vergil, Nonnos und Anderen. Leipzig, 1908, Hirzel. 8-r. XII, 380 l. 12 M.

Ludwig a hymnosok szerkezetének vizsgálása közben észrevette, hogy a mondában meglevő számviszonyok és a hymnos formai szerkesztése között bizonyos viszony áll fön. Ebből következteti, hogy a hymnos szoros összefüggésben áll a vallásos számsymbolikával és a szertartási költészettel. Szembeszáll Bergk Tivadarnak azon állításával, hogy a hymnosok epikus természetűek s hogy a sacralis énekek csak a «*νόμοι*» voltak. Kimutatja ugyanis, hogy a hymnosban előforduló szubjektívizmus, a felszólítás és elbeszélés gyakori váltokozása és más lírikus jellegek a hymnost a lírikus költészethez hozzák közelebb. Azután bizonyítgatja, hogy a «*νόμος*» és a «*ὕμνος*» két rokonfajú költemény, melyek ugyanazon metrumban voltak írva, ugyanazon zenekíséret («*χορoίς*») mellett előadva és a mint a szerző a hymnosról is kimutatja, ugyanazon szent, sacralis szám szerint voltak felosztva. A «*νόμος*» és «*ὕμνος*» rokonságát még a «*νόμος*»-ban, «*παίαν*»-ban és «*ὕμνος*»-ban egyaránt előforduló ismétlődő kifejezések is bizonyítják.

Ludwig a könyvében feldolgozott hymnosokat perikopékre osztja föl. A perikope egy bizonyos számú, egyenlő hosszúságú sorokból álló systema, melynek végződése nem esik össze a tartalom, illetőleg a gondolat végződésével. Tehát a perikopékre való felosztás valami egészen külső dolog, mely a gondolatok tagozását nem követeli meg. A perikopének ilyen felfogása annál inkább jogosult, mivel látjuk, hogy még a kardalok stórfái sem végződnek mindig egy befejezett gondolattal; sőt ily példákat a modern költészetből is lehetne említeni.

A perikopék száma és terjedelme a mondában levő számviszonyoktól és a hymnos sorainak számától függ. A monda pedig rendszeren kettős számviszonyt tüntet föl (így pl. a Hermes h. 10 és 4-et); ezért a hymnosok nagy részét kétféle különböző terjedelmű perikopékre lehet felosztani. Amde a hymnos nyilvános, tánczczal és zenével összekötött előadása alkalmával mindakét felosztás nem jutott érvényre. Ludwig azt hiszi, hogy a nagyobb perikopék voltak összefüggésben a tánczczal és zenével, míg a kisebbek nem. E kettős perikopékre való felosztást, az ú. n. *dualisztikus szerkezetet* a következő hymnosokban találja:

A *homerosi Hermes hymnos*ban. A költő azt a két számot, melyet mindjárt a prooimionban, mint Hermesre nézve fontos számot emel ki, a h. formai szerkesztésére használta föl. A hagyomány szerint ugyanis Hermes 10 hónapig volt anyja, Maia, méhében és a hónap 4-ik napján született. A Hermes h. pedig 580 hexameterből áll; az említett két szám segítségével a költeményt 10 v. 4 soros perikopékre lehet osztani; így kapunk 58 dekast, v. 145 tetrast.

Theokritos Herakleitosát szintén a 10 és 4 alapján osztja fel L. perikopékre. Herakles is 10 hónapig volt anyja méhében és a hónap

4-ik napján született; Hermes a görög ifjúság szellemi, Herakles testi nevelésének gondozója volt. Herakles mintegy képmása Hermesnek s így sacralia számaik is megegyeznek.

*Theokritos*nak «Adonis halálát sirató nők» cz. hymnosából kiragadja a 100-tól 145-ig terjedő sorokat s a 3 és 5 alapján triasokra és pentasokra osztja föl.

A *homerosi Apollon h.* 7 és 3 soros perikopékra osztható. Apollon ugyanis a hónap 7-ik napján született. A 3 pedig onnan származik, hogy Apollon Artemis-szel és Letóval egy isteni háromságot alkot; Apollon három művészetet kedvel leginkább: cziterajátékot, jóslást és ifjazást; delosi tisztelői háromféleképen gyönyörködtek: ökölvívással, tánczczal és énekkel; a hymnos szerzője három melléknévvel tiszteli: *Πύθιος, Τελφούσιος* és *Δελφίνιος*.

Érdekes, hogy Ludwig szerint még az *Ilias prooimionja* is (az Aristarchos-féle csonkított alakban) alkalmazkodik a 7-hez és 3-hoz. L. sok hasonlóságot fedezett fel az említett Apollon h. és az *Ilias prooimionja* között s ennek alapján azt állítja, hogy az *Ilias prooimionja* mintául szolgálhatott több más h. megírására szerkezet, nyelv és metrum tekintetében. Ilyen alapra fektetett dualisztikus fölosztást mutat ki *Kallimachos* Apollon-, Zeus- és Demeter-hymnusai-ban. Csak monisztikus szerkezetet talál a *homerosi Pan*, *Aphrodite*, *Selene*, *Helios*, *Gaia* és *Dioskurok*-hymnusokban. *Isyllos* Arklepios-hymnusában egyesülten jelentkezik a monisztikus és dualisztikus szerkezet. Taglalja továbbá *Aristophanes* Madaraiból a fellegekakukvárról szóló részt (451—538, 539—626.).

A részlet szerkezeti felosztására a költő a Meton csillagász által megállapított számokat alkalmazza. Meton az évek helyesebb felosztása céljából 19 évből álló ciklust vett fel, melynek keretén belül 63 nap után egy szökő nap (*ἐξαίρεσιμος*) következik. A konzervatív jellemű Aristophanes gúnyt űzni az újító astronomusból és azért a fentemlített részletet 63 és 19 számok szerint osztotta föl.

A Meton-féle számok nemcsak Aristophanesnél fordulnak elő; megtaláljuk őket *Theokritos*nál és ennek hatása alatt *Vergilius*nál is. Így a 19-et az V. és VII., a 63-at a IV. és XI. idyllben; de sem az egyiket, sem a másikat nem alkalmazhatjuk a költemény egész szerkezetére, hanem csak egy részére: vagy a bevezetés, vagy a költemény közepe osztható föl hosszabb, vagy rövidebb szakaszokra, melyek összesen 19, vagy 63 hexameterből állanak. Vergiliusnál az V. és IX. ecloga egyes szakaszaira alkalmazható a 19; az I., II. és III. ecloga pedig a 63 számot mutatja egyes részletekben; mindakét számviszony és az egész szerkezetre kiterjesztve alkalmazható a IV. eclogában. A költemény épen 63 hexameterből áll, mely 9 heptasra osztható. A szerző felosztja e költeményt még 21 triasra is; de hogy a 3-at miért alkalmazza, azt nem okolja meg. *Theokritos* Thyrsise és Varázsiódnének taglalása után *Bion* Adonis epitaphiosára és a *Bion*-epitaphiosra, *Nonnos* Hymnos-neniájára alkalmazza felosztását.

Ludwich szerint, mint láttuk, a hymnosok szerkezete meghatározott számviszonyon alapul; a számviszonyokat az istenség életéből vették, rendszeren két számot alkalmaztak, így keletkezett a dualisztikus felosztás. Ide tartoznak: a három nagyobb homerosi hymnos, *Theokritos*, *Kallimachos* és más költők néhány darabja. Egy

idő múlva elhagyták a dualizmust és csak egy számot alkalmaztak, melynek segítségével az egész hymnust egyenlő számú perikopékre osztották föl; a dualizmusra csak a befejező, a szerkezeten kívül álló 2—3 sor emlékeztet. Ide tartoznak a homerosi Pan-hymnos, Aphrodite- és Selene-hymnos. A fejlődés harmadik fokán állanak azok a költemények, melyeknek szerkezete nem az egyes istenségek symbolikus számain alapszik, hanem általános, leggyakrabban a Meton-féle számokon. Az utolsó folyamat az, hogy a perikopék megállapítására a refraineik is használtattak.

Ludwich nagy apparatussal fölépített elmélete nem oldja meg a hymnos-okhoz fűződő ismert nehézségeket; érdekes, de korántsem meggyőző kísérlet, melynek következetes keresztülvitele, a perikopék kimutatása érdekében a tudós szerző maga is sok engedményt kénytelen tenni; az eredeti sorhelyek megállapításánál eljárása akárhányszor önkényes.

(Kolozsvár.)

HARSÁNYI FERENCZ.

Ferdinand Brunot: Histoire de la Langue française des Origines à 1900. Tome III. (1600—1660. Première partie.) Paris, Armand Colin, 1909. Legn. 8-r. XXXIV, 419 l. 12-50 Fr.

A XVII. század első fele a francia nyelv történetének egyik legfontosabb időszaka. Ekkor alakul ki a klasszikai nyelv, mely azután főbb vonásaiban több mint másfélszáz éven át nem fog változni. Ezen nevezetes korszaknak két vaskos kötetet szentel Brunot, s így műve előreláthatólag a tervezettnél jóval nagyobb terjedelmű lesz.

Feladata nehéz volt. Az előmunkálatok még nem haladtak annyira, hogy a korról teljesen tiszta és teljes képet lehetne festeni. Hiányzanak az írók kritikai kiadásai és hiányzanak az egyes írók nyelvanyagát pontosan feldolgozó monografiák. Az is megnehezítette munkáját, hogy a XVII. század ezen évtizedeiben nemcsak a nyelvészek és írók dolgoztak a nyelv fejlesztésén, hanem az egész akkori művelt társadalom, a királyi udvarban és a szalonokban jártas nők és férfiak egyaránt. Malherbe, Vaugelas s a többi grammatikus gyakran nem csinált egyebet, mint elfogadta és szabályba foglalta valamely szalon döntését, sőt ilyen külső behatások alatt állott az akadémia is. A nyelv fejlődése tehát nem individuális többé, mint az előző században, hanem collectiv. Ezért kénytelen a szerző több kérdést megoldatlanul hagyni, s a dátumok pontos meghatározásáról lemondani. Pedig nagyon sokat olvasott, nagyon sok adatot gyűjtött össze s felhasználta Ch. L. Livet, az elhunyt kiváló nyelvésznek, a *Lexique de la Langue de Molière* (1897.) szerzőjének tekintélyes adatgyűjteményét.

Részletesen fejtegeti Malherbe szerepét, kivel különben már egy régebbi munkájában is foglalkozott. (*La Doctrine de Malherbe d'après son Commentaire sur Desportes*, 1891.). Szabatosan meghatározza irónyelveit s igyekszik elosztatni a Malherberől uralkodó balvéleményeket. Malherbe a nyelvtisztaság híve volt, nem gazdagítani, inkább megtisztítani akarta a nyelvet. Van egy híres, gyakran idézett mondása, melyet felre szoktak magyarázni. Kijelentette egy ízben, hogy ő Port au-Foin teherhordóit hallgatja meg, midőn valamely

nyelvészeti kérdésben kételyei vannak. Ezt sokan, még Vaugelas is úgy magyarázták, mintha Malherbe a népies nyelvnek, az irodalmi nyelvnek népies elemekkel való gazdagításának lett volna a híve. Épen ellenkezőleg. Malherbe száműzni akart a nyelvből minden köznapias és idegen elemet, megteremteni egy előkelő, választékos, arisztokratikus irodalmi nyelvet, a mely szigorú szabályokkal legyen megkötve. A világgosszág, szabatosság, tisztaság: ezek voltak eszményei az egyéni szabadság és gazdagság rovására.

Ép így törekszik helyes megvilágításban mutatni be a précieuse-ök szerepét, kikről Molière nyomán szintén téves nézetek uralkodnak. A précieuse-ök nagy szolgálatot tettek a művelődés ügyének, művelték a nyelvet is. Új szokat nem alkottak, de megteremtettek és népszerűsítették egész sereg új szólásmódot, melyek határozott nyereségére váltak a franczia nyelvnek. Molière támadásainak volt némi egészségre hatása, de magát az irányzatot sem Molière gúnyolódásai, sem Boileau támadásai nem szüntették meg.

A második és harmadik részben Brunot a szótant és alaktant tárgyalja. A hangtan s a helyesírás története a következő kötetre maradt.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Edme Champion: J. J. Rousseau et la Révolution française.

Paris, Armand Colin, 1909. 8-r. VIII+276 l. Ára 3-50 Fr.

Ez a könyv az irodalomtörténet, történelem és politika határmezsgyéjén jár, mert pusztán annak a kérdésnek vizsgálatát tűzte ki tárgyul, milyen hatással volt Rousseau a francia forradalmi törekvésekre. Teljes pártatlanságra törekedve, határozottan elkülönítve magát úgy Rousseau bámulóitól, mint ellenségeitől, szembe száll az eddigi meggyökerezett véleménynyel, melynek legutóbb Henri Rodet egy egész könyvben (*Le contrat social et les idées politiques de J. J. Rousseau*, 1909.) s Émile Faguet egy cikkben adott kifejezést. (*Revue des Deux Mondes*, 1909. szept. 15.). A tétel, a melynek megdöntésére vállalkozik, a következő: Rousseau volt a forradalom rossz szelleme, a ki az egyenlőség apostolának szerepében az 1793-ik év borzalmait előidézte. A tétel szerint már alapjában elhibázott. Egy embert felelőssé tenni az egész nemzetet fölforgató mozgalomért képtelenség. S különben is Rousseau épen nem volt az az ember, a kinek föl-tüntetik. Nem okoskodással, hanem történeti vizsgálat útján kell ki-deríteni, mi volt és milyen mélyen hatott Rousseau. Nem magyarázni kell a *Contrat social*-t, hanem a tényeket megszólaltatni. Rousseau művei azt tanítják, hogy igazi vezető gondolata a társadalmi reformot illetőleg nem volt, s távol állott tőle, hogy az elméletileg fölforgatott társadalmi rend helyébe a maga politikai rendszerének megfelelőt állítson. Annál inkább, mert ilyen rendszer alkotására nem is volt képes. Kortársainak ítéleteiből és magasztalásaiból pedig ki akarja mutatni, hogy ha volt is Rousseau hatása a nemzetgyűlés és törvényhozó gyűlés idejében, a konvent cselekedetei semmiképen sem kapcsolódnak hozzá, s könyveinek korántsem volt akkora hatása a történelem eseményeire, mint állítják.

Az egész könyv, nagyobb felét a Rousseau műveiben

található politikai, vallásos és közgazdasági eszmék elemzése foglalja el, valójában ugyanazzal a módszerrel dolgozik, a melyet ellenfeleinél hibáztat: magyarázza Rousseau műveit. Csakhogy a mit azok rosszul értelmeztek, azt ő helyes világításba iparkodik helyezni. Úgy tetszik nekünk, hogy érvelése érdekes, de nem elég meggyőző. Alapgondata, hogy nem a filozofusok csinálják a forradalmat, észszerű, de nem új. s Rousseaura vonatkozólag egy-két túlzó pártemberen kívül senki sem állította. Arról azonban megfeledkeznek, hogy a filozofusok éppen azért hirdetnek időnként forradalmi eszméket, mert a levegő tele van velük, s Rousseau is, ha nem előidézője, de képviselője a társadalmi rend fölforgatására irányuló törekvéseknek. Ily értelemben félreismerhetetlen a kapcsolat közte és a halála után tizenegy évre kitört forradalom között.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908/1909.

1. Rózsa Vitál: Néhány fejezet szent Ágostonnak *«De civitate Dei»* című munkájából. (Esztergomi kath. főgimn. ért. 3—34. l.) — Mindig különös örömmre szolgál, ha a program-értekezések közt olyanra akadok, mely tárgyát a ker. latin irodalomtörténetből veszi, hisz ez a tér nálunk eddig úgyszólván teljesen parlagon hevert, míg a Horatiusról, a római irodalomtörténet egyéb jól ismert alakjairól, a római régiségek agyoncsépeelt fejezeteiről valóssággal gombamódra szaporodnak az értekezések. Ha már közlünk valamit az értesítőben, mindenesetre helyesebb olyasmit közölni, a mi a fiúk ismereteit bővíti, a mi előttük addig ismeretlen — de érdekes dologról szól — mint az iskolában is únosúntig hallott magyarázatokat esetleg kevésbé sikerült tanári szakdolgozatokat. Meg kell tehát dicsérnem szerzőt tárgya megválasztásáért; mindenki, a ki hivatottnak érzi magát a munkára, s ezen a nálunk még alig művelt téren csak valamit is produkál, már is dicséretre méltó, mert új csapásokon halad, új utakat tör a magyar philologiai munkásságnak. Augustinus pedig oly nagyszabású írói egyéniség, hogy méltán kelthet szélesebb körökben is érdeklődést a róla szóló munka.

Szerzőnk dolgozata nem philologus-munka és nem philologusoknak készült. Népszerű ismeretése Augustinus életének és műveinek, vagy még inkább tanító célzatú erkölcsös olvasmány az ifjúság számára. Nem akarok tehát philologiai szempontból igényeket támasztani vele szemben, hanem csak az említett szempontból nézve bírálok. Ennek a szempontnak a kis értekezés (tulajdonképen bevezetés a Civ. Dei IV. 2—4; V. 11, 15, 16; VI. 12; XIV. 28; XX. 5, 17; XXII. 10, 30. fejezeteinek fordításához, mely a 15—34. lapokat foglalja el) derekasan megfelel. A 3—7. lapokon kiemeli az egyházatyák irodalom- és vallástörténeti jelentőségét; kívánja a munkáikból vett szemelvényeknek a középiskolában való olvastatását, a mire vonatkozólag Bódisz cikkére (ÉPhK. XXV. [1901], 698—711.) utalok, melylyel

egészen véve magam is egyetértek. A 7—11. lapokon adja szerzőnk Augustinus életét, főszólyt fektetve megterésére, teljesen mellőzve irodalmi fejlődését. A 12. és 13. lapokon adja Augustinus munkáinak katalógusát; ez a sok cím itt igazán felesleges. Néhány sort szentel a Retractationesnek s a Confessionesnek, míg egy lapot a «De civitate Dei»-nek, a mit — ha már ebből közöl szemelvényeket — alaposabban kellett volna ismertetnie. Magam, ha szabad ezt a megjegyzést tennem, inkább a Confessiones-t választottam volna értekezés tárgyául, mert ez a mellett, hogy Augustinus belső fejlődését híven leírja, egyszersmind megbecsülhetetlen adatokat szolgáltat a kor s az egyház történetének ismeretéhez is s így két szempontból is érdekes (v. ö. Ebert: Allg. Gesch. d. Lit. der Mittelalters I. 222.), de meg a nagyon is elvont és sokat bölcsekedő «Civitas»-szal szemben egyszerűbb, áttekinthetőbb, érdekesítőbb előadása is ajánlja. — A fordítás ellen lényegesebb kifogásaim nincsenek; a 31. l. 3. p. kissé zavaros a magyartalanságok miatt; több helyen a fordítás nehézkes. — Nem tudom jó szemmel nézni még népszerű munkában sem az ilyen átfírásokat: Jeromos, Aurél Ágoston e h. Hieronymus, Aurelius Augustinus; hogy a németek megcsönkítják a latin és görög neveket, az nem javít az ilyen írásmód helytelenségén; mindig rosszul esik Lactantiust Laktanz-nak olvasni. — Az eleven tollal megírt kis munkát a fiúk mindenestre érdeklődéssel és haszonnal fogják olvasni. Öröndetes volna, ha szerző jövőre is Confessiones-t ismertetné, ennek meg volna a pädagogiai haszna is.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

2. Fr. W. Seraphin: Die Bedeutung der Antike für die Gegenwart. (Brassói Honterus-gimn. ért. 1—26. l.) — A klasszikus világnak ezt az ügyes kis apológiáját, melyből szülő és tanuló egyaránt érthet, nem kell bőven ismertetnem. Főbb gondolatai ismerősek előttünk Zielinski finom és szellemes munkájából (Die Antike u. wir, Leipzig 1905; ism. EPhK. XXX. [1906], 452—458. l.), valamint Gerébnek: «Classikus világ és modern műveltség» cz. értekezéséből (Megj. Magyar Közművelődés, 1907 május 1. sz. [I. köt. 3. füz.], 142. l.), mely kimondottan Zielinski nyomán készült. — Seraphin munkáját azonban még sem lehet feleslegesnek vagy czéltalannak mondani. Jelentőségét abban látom, hogy: 1. a mai klasszikus-ellenes világban napirenden tartja a klasszicizmus jogosultságának és ma is szükséges voltának kérdését; 2. pedig, hogy elsősorban a tanulók és a szülők kiváló haszonnal forgathatják. Szerző ugyan általánosságban a klassz. ókor ellenségei ellen fordul, de világos beosztása, könnyen érthető, az abstrahálástól ment stílusa, nemes lelkesedése bizonyára kedves olvasmányyná teszik értekezését tanítványai számára. Erre pedig szükség van, mert bizony a modern, klasszikus-ellenes áramlat már a tanulók köréből is kap híveket s ennek zápcsove, a sajtó (melyről S. némi lenézéssel nyilatkozik, 1. l.) mindinkább megmételjezi tanítványaink fogékony értelmét. Dicséret tehát szerzőnek a helyesen és alkalmas időben megválasztott tárgyért, nemkülömben a lelkes, magával ragadó, vonzó előadásért.

Értekezése három részre oszlik; az első fejezetben (2—5. l.) kimutatja a klassz. nyelvek tanulásának praktikus hasznát; a másó-

dikban (5—17.) szól azoknak észfejlesztő és nevelő erejéről, a harmadikban (17—26.) a klassz. ókornak a modern kultúrára való hatásáról s az emberi műveltségben fellelhető nyomairól szól. Gondolatai, mint már említettem, nem újak. Zielinski munkáján kívül használja az idevágó legjobb forrásokat: *Roethe: Humanistische und nationale Bildung* (Berlin, 1906), *Cauer: Unsere Erziehung durch Griechen und Römer* (Berlin, 1890), *Harnack: Die Notwendigkeit der Erhaltung des alten Gymnasiums in der modernen Zeit* (Tägliche Rundschau 1904, 288. sz.), *Natorp: Was uns die Griechen sind* (Marburg, 1901). Ezeket okosan és ügyesen használja fel, kezében az anyag valósággal hajlékonyná lesz, tárgyalása kimerítő, részletes és még sem hosszadalmas, példái szembeszökök, frappánsak. Legértékesebb mégis a harmadik fejezet. Miután általánosságban szólt a klassz. ókornak a modern népek politikai és kulturális életére tett nagy hatásáról, néhány markáns vonással festi a pogány kultúrának a keresztény vallás fejlődésére gyakorolt befolyását; kimutatja, hogy a modern költészet külső alakjai, műfajai s nagyrészt tárgyai is az antik világ költészetének örökségei. Történetírás, filozófia, államszervezés, jog, szociális-kérdések, matematika és természettudományok, legfőképpen pedig a művészet — mind a klasszikus világban gyökereznek. Mindez lebilincselő, kedves, vonzó előadásban, úgy, hogy valódi élvezettel olvassa az ember!

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

3. 4. Farkas Pál; dr. Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata. (Balassagyarmati áll. főgimn. 3—24.; a nagyváradi áll. főreálisk. 5—31. l.) — Farkas Pál felfogása szerint *Az ember tragédiájának* tartalma: párbaj az Istennel; az ember életcélzt keres Isten nélkül, de az Úr legyőzi. Am ezzel a mű nem végződik. Ádám a lét megfejthetetlen problémáján töpreng s újra kérdezi, hogy vajjon az arasznyi lét korlátain kívül van-e a léleknek jutalma, tere, célja; mert hisz az arasznyi lét csupa bukás és csalódás; van-e megnyugtató biztosíték, hogy az egyén roncsain legalább a nagy emberiség fejlődik és halad. Madách felelete Farkas szerint az, hogy az emberi élet céltalan és boldogtalan tragédia. Hogy a tartalom nem egyéb, mint párbaj, azt bizonyítani akarja a Madách (Erdélyihez írott) levelével (a melyet azonban nem a Palágyi közléséből ismerünk, mint Farkas gondolja, hanem az Erdélyi *Pályák és pálmák* című munkájából) és az egyes színek elemző vizsgálatával. A lesujtó feleletre pedig az utolsó színek s a költő magyarázata között vélt ellentétből következtetve jut el. Az elsőre nézve vitatkoznunk sem kell, olyan nyilvánvaló a szerző nézetének tarthatatlansága. Ádám egyetlenegy színből sem igyekszik ateistikus czélok megvalósítására. Ádám nem istentagadó, ily szándék nincs benne. Hisz még a három pogány szint (Fáraó, Sergiolus, Miltiades) is átélheti s át is éli a legkeresztényibb ember is. A lesujtó feleletre nézve sem érthetünk egyet Farkassal. Ha nem *sejtenők*, hogy élünknek nagy és örök célja van, melyet ugyan az értelem korlátoltsága miatt világosan nem láthatunk, akkor nem volna különbség jó és rossz, igaz és hamis, szép és rút között. Az öntudatra semmi szükség nem volna, állattá sülyednénk. Ez az ellentét nincs is a műben, s a költő levele is a kiegyezés el-

fogadására utal. Az Ádám álma a kielégedés hiányával végződik; de a mű nem azzal, hogy tehát nincs ilyen cél, ilyen mindent boldogító eszme. Van, csak hogy ennek a tudása számunkra nincs adva.

Kardeván szerint a mű helyes értelmezése, az alapgondolat megértése azon a kérdésen fordul meg, hogy mit akar Lucifer s ki ő. Lucifer a hideg tudásnak, mely minden érzelemtől abstrahálva van, symbolikus alakja. Küzdelme arra irányul, hogy a tudással a hitben kétséget támaszson. A hideg tudás egyelőre győz, de az új eszmében új alakot ölt a hit, s Lucifer az *emberiség* történetében kudarcot vall. Ennek alapján a mű alapeszméje ez: az embert földi küzdelmeiben a hit és a tudás viszi előre. A tudás megtámadhatja a hitet s győz is felette rövid időre, de csak azért, hogy a hitet még jobban megerősítse, mert hit nélkül a tudásnak is el kell pusztulnia. Ezt példázza a bibliai keret s ezt az ú. n. tört. színek is. S így a mű a tudás tragédiája s mint ilyen pesszimista; de a pesszimizmus a hitben olvad fel. A hit felemel a kétségbeesésből s bizalommal tölt el a küzdelemben.

Sem az egyik, sem a másik állásponttal vitatkozni nem akarunk. Szívesen elismerjük a szerzők ügyességét a maguk álláspontjának a bizonyításában. Azonban a mű egészének értelme pusztán philologiai elemzéssel meg nem állapítható. Azért a szerzők felfogása is egyoldalú, nem teszi a mű egészét. Nézetünk szerint a mű metafizikai gondolatvilága csak egyetemes filozófiai pillantással fogható fel s magyarázható meg.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

5. Nagy Balázs: A régi fegyverek fizikai szempontból. (Kőszegi főgimn. 3—42. l.) — Ezt az értekezést fizikus írta, de, mivel értekezése substratumál az antik fegyvereket választotta, joggal foglalkozhatunk vele e folyóirat hasábjain is. Célja az antik fegyverek leírása mellett ezeknek működését fizikai szempontból magyarázni a diákok számára. Tudományos igényekkel tehát nem lép föl, innen magyarázható az, hogy a fegyverek leírásában is szorosan ragaszkodik forrásaihoz, a melyek elég szegényesek. Mindössze négy munkát említ: *I. Müller Handbuch IV. 2. Abth.* (Schiller: Röm. Staats-, Rechts- und Kriegsalterthümer), *Reinhard: Griech. u. röm. Kriegsalterthümer*, *Bárczay: A hadügy fejlődése I. köt.* és *Wagner-Horváth: Római régiségek. (I)*

El kell ismernünk, hogy szerző tanítványai sok érdekes dolgot tanulhatnak értekezéséből, de az is kétségtelen, hogy sok hibát is követ el az értekezés írója, a mi ilyen forrásgyűjtemény mellett természetes is. Pedig az ilyen szerény igényű dolgozatnál is, ha már új tudományos eredményeket nem ígér és nem is ad, legalább a már megállapított eredmények hibátlan összefoglalását várhatjuk. De Köchly-Rüstow nélkül, hogy Schneider Rudolf újabb nagybecsű kutatásait ne is említsük, ez elérhetetlen. A szerző az antik lövegek leírásánál megelégszik Bárczay leírásaival, ezért aztán egy-egy dologra nézve, a melynél különben semmi kétség sincsen, föltevésnekbe kénytelen bocsátkozni, a melyek fölöslegeseek s nem felelnek meg a valóságnak. Így jár, mikor a *catapulta* emelő karjáról írva, így elmélkedik: «A kar belső vége, az én nézetem szerint nem volt teljesen szabad; vagy bele volt eresztve forgathatólag a feszítő szekrény belső

oszlopába, vagy más megakasztásának kellett lennie ezen belső oszlophoz.» (27. l.) S ezt fejtegeti majdnem két lapon keresztül (27—28. lk.), csak azért, mert a tankönyvben (Wagner-Horváth) levő (Köchly- és Rüstow-féle) képen a kar belső végéből semmit sem lehet látni és onnan róla semmit sem lehet megtudni. — Holott Köchly-Rüstownál (Griech. Kriegswesen 383. l.-on) is megtalálta volna, a mit Heron 17. (Köchly-Rüstow: Griech. Kriegsschriftsteller 218. l.) és Philon IV. 35. (U. o. 282. l.) alapján a szerzők erre vonatkozólag megállapítottak, hogy a feszítő szekrény belső oszlopán levő kis púpba (*ὀπότερον*) kapaszkodott a feszítő kar horgas végével (*πρέονα*). Ugyanilyen hibás a ballista karjáról való elmélkedése is. (31. l. V. ö. Köchly-Rüstow: 396. l.)

Teljesen naiv a *tormentum* szó levezetése is (31. l.), a mely szerző szerint a motolla *csavarásától* kapta nevét, míg a valóság az, hogy a torsiós köteg *csavarodásáról* nevezték így a lövegeket.

Az *onager*-ről elmondja, hogy «egészen római eredetű hajtó gép», a mi ugyan Schneider fejtegetései után (Anfang u. Ende der Torionsgeschütze, Neue Jahrb. XXIII. 133—146. lk.) kissé problematikus, de nem említi meg, hogy ez a catapultával és a ballistával nem egy idős, s így olvasói azt következtethetik, hogy a rómaiak egy időben háromféle *nehéz löveget* használtak. — Az ókori ágyúk hibájául rója fel, hogy «oldalirányításuk nehéz volt, mert az egész gépet kellett mozgatni, ez pedig lassan és nehezen ment». Pedig a modern ágyúkat is csak ilyen módon lehet irányozni. — A középkori lövegeket túlságosan sokra becsüli, pedig, ha ezek csakugyan olyan értékesek lettek volna, a kezdetben minden számbavehető hatás nélkül működő puskaporos ágyúk nem szorították volna ki őket olyan gyorsan. Azt hiszi, hogy a régi lövegeket is ideérti, úgy látszik a torsiósakat is a lőporos ágyúkkal eleinte együtt használták, holott azokat már évszázadokkal előbb teljesen elfeledte a középkor, csakis így lehettek használatban az értéktelen középkori emelős gépek.

Katonai tárgyról lévén szó, ragaszkodnia kellett volna szerzőnek a megállapított katonai műszavakhoz. Egyetlen egyszer használja csak a *lövedék* szót, mikor az ólomlövedékekről szól, másutt mindig *löveget* említ helyette. Tudni való, hogy *löveg* (Geschütz, Gewehr) a miből lőnek, és *lövedék* (Geschoss) a mit lőnek. Igen sokszor olvassuk a dolgozatban ezt a kifejezést: a *závárzatot elcsettenítették*, a mivel azt akarja mondani, hogy a megfeszített hűrt elpendítették. A *závárzat* szó le van foglalva a fegyvernek arra a részére, a mely megakadályozza, hogy a fegyver hátrafelé süljön el. (Verschluss.) Talán helyesebben mondhatott volna *zárókészülék*-et.

Sajnáljuk, hogy ennyi kifogást kellett emelnünk a dolgozat ellen, a mely különben igen kellemes olvasmány és sok becses tanulsággal szolgálhat a laikus olvasónak, különösen a tanuló ifjúságnak. Épen ezért kár, hogy megfelelő források használatával szerző e könnyen elkerülhető hibákat el nem kerülte; a különben érdemes és szorgalommal megírt dolgozatnak javára vált volna.

(Fogaras.)

LÁSZLÓ BÉLA.

6. Futó Jenő: Az idill eredete s fejlődése. (Pápai főiskola ért. 45—101. l.) — Szép és hálás tárgyat választott a szerző, de sem

ereje, sem készsége nem volt elég a megoldásához. Lelkiismeretesen dolgozott s pontosan megjelölte a forrásait, melyekből merített, de a mint munkáját végezte, az rendkívül kezdetleges. Az idill történetét úgy állította össze, hogy az egyes nemzetek irodalmára vonatkozólag, melyekben virágzott az idill, elővett egy-egy összefoglaló irodalomtörténetet (Csengeriét a latin, Radóét az olasz, Baumgartnerét a francia, Wülkerét és Taineét az angol irodalomra vonatkozólag), s ezekből kikereste és egymáshoz fűzte az idillköltőkről szóló méltatásokat, vagy követte a meglévő monografiákat (Bászelét a görög, Harrachét a németre vonatkozólag). Ezt megtoldotta a saját értékelésével, melynek vezető szempontjai azok, hogy az idill alapja az érzelmi mozzanat és hogy a naiv és szentimentális fölfogás (nála érzelm és tárgy) vegyületének mértéke és természete szabja meg az idill becsét. Fölteszszük, hogy a tárgyalt idilleket ismeri is: de a feldolgozás nem tanúsítja. A bevezető fejezet, mely pszichológiai alapon kísérli eldönteni az idill keletkezésének kérdését, rendkívül bőbeszédű s ép oly zavaros. Hogy mennyire nincs tisztában nemcsak a pszichológiának és esztétikának alapfogalmaival, hanem még a tudományos értekezések hangjával és problémáival sem, azt igazolják a következő, egy lapról szedett idézetek: «az idill létezését ép úgy nem lehet az emberiség előtt feltételeznünk, mint általában a költészetét sem... mi azt hisszük, hogy a költőt soha sem az isten ihleti meg.» «Az ismeretlen legelső idillköltő (egy más helyen, 62. l., a Theokritost megelőző idillköltők «ezéről» sőt «millió»-járól beszél), nem tanulta a költés mesterségét valamely könyvből, de nem is vett magánórákat kora Harsdörffereitől.» (46. l.)

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philológiai Társaság 1909. december hó 9-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgya volt:

1. *Ferenczi Sári*: A székely népballadáról. A rímetlen, strófátlan, nem éneklésre szánt, rapszódikus és homályos előadású székely népballadát Greguss Ágost óta valami ősi, primarius népköltészeti műfajnak tartják. Abból a korból valók ezek a balladák, midőn «költészetünk csak a ritmus báját ösmerte» és még mérték, rím, strófa nélkül szűkölködött. Másrészt homályos előadásuk is azt bizonyítja, hogy közvetlenül az esemény hatása alatt keletkeztek, midőn előadó és hallgató még élénk emlékezetében tartotta a részleteket és így sokat lehetett a képzeletre bízni. Ez az elmélet azonban a népköltészet mai kritikai vizsgálata előtt nem állja meg helyét. Tárgyuk vagy helyesebben a hozzájuk fűződő történeti nevek tanúsága szerint keletkezésük nem vezethető vissza a XVI. vagy XVII. századnál korábbi időre. Ekkor pedig népköltészetünk, a mint számos példa mutatja, már nemcsak a ritmus, hanem a rím báját is ismerte. (L. p. o. a Thaly *Adalekainak* II. kötetbeli *Koronczói csatáról* szóló énekét összevetve ugyanennek egy 1861-iki följegyzésével, mely utóbbi töredékes, rímetlen, balladás.) A rímetlen, töredékes alak, tehát nem ősi, eredeti, hanem épen kopás, romlás útján jött létre. (V. ö. Arany-Gyulai I. kötetben a *Szilágyi és Hajmási* két változatát, a *Molnár Annáéit* stb., melyekről kétségtelen, hogy a rímetlen alak a későbbi.) Hasonló alakulás látható más népek költészetében is. (L. Otto Böckel *Psychologie der Volks-*

dichtung című műve *Verschwinden der Volkslieder* című fejezetét.) Balladái homályból és rapszódikus előadásból korántsem szabad az esemény közvetlen hatására következtetni. Mert hiszen e balladák tárgya — a sok történeti név ellenére is — általános, anthropologiai. Minden népnek vannak olyan tárgyú balladái, mint a *Molnár Anna*, *Szilágyi és Hajmási*, *Káddár Kata*, *Kis Júlia* stb., stb. Ezek az események fikciók, az előadó és hallgatók nem voltak jelen, nem is lehettek jelen megtörténtükkor.

A felolvasó ülést követő (és folytatólag decz. 23-án tartott) *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császárs és Láng szerkesztők, Cserép, Finály, Gombocz, Herald, Incze J., Katona, Maywald, Papp, Székely, Zlinszky vál. tagok és Schmidt H. másodtitkár mint jegyző.

1. Bevétel 1909 jan. 1-től 12625-98 K, kiadás 5871-77 K. Tartozás a Franklin-Társulatnál 5376 K.

2. A Vallás- és közoktatásügyi Minister úr 50,000 korona államsegélyt engedélyez a görög-magyar szótár számára. Ez összeg tíz éven át évi 5000 koronás részletekben fog folyósíttatni, de a szótárnak már 1917-re el kell készülnie. A választmány jegyzőkönyvileg köszöni meg a Nagyméltóságú Vallás- és közoktatásügyi Minister úrnak áldozatkészségét, melylyel a Társaság tudományos törekvéseit támogatja. Egyszersmind köszönetet mond Hegedüs alelnöknek, a görög szótárbizottság elnökének, a görög-magyar szótár ügyében eddig folytatott odaadó tevékenységéért.

3. Kallós Ede tagtársunk a következő beadványt intézi a választmányhoz: •A Philologiai Társaság tekintetes Választmányának, Budapesten.

Tisztelettel alulírott a következő indítványnyal bátorodik a Tekintetes választmány elé járulni.

Ha a külföld philologiai munkálkodását szemmel akarjuk kísérni, az önálló művek megismerésénél nagyobb nehézséget okoz a *folyóiratokban* elhelyezett anyag tudomásul vétele. Elvégre egy-egy művet, mely az ember speciális tanulmányi köréből való, többé-kevésbé mindenki maga is megszerezhet. Azt azonban aligha teheti meg valaki, hogy minden folyóiratot, melyben a maga számára szükséges cikket vár, maga járasson — s még kevésbé, hogy egy-egy régebbi évfolyamot egyetlen szükséges cikk miatt megvásároljon. Folyóiratoknak a közkönyvtárakban van a helyük. — De mindenki tudja, hogy e tekintetben nálunk mennyi a baj. Az ember nem tudja, hol keressen valamely folyóiratot; *igen sok kiváló revue egyáltalán nincs meg sehol*; midőn végre valamelyiket valahol megeljük, gyakran elkeseredve tapasztaljuk, hogy ép a keresett évfolyam hiányzik.

Ennélfogva azt javasolnám, hogy a Philologiai Társaság vegye kezébe ez ügyet. Állapítsa meg, mely folyóiratok járnak a nagyobb könyvtárakba, mely régebbi évfolyamok vannak meg, melyek hiányoznak részben vagy egészben — hogy azután az összes számbajöhető könyvtárakat «consortium»-ban egyesítse s e *consortium egérszének céljául az összes philologiai folyóiratok teljes ciklusának bírását tűzze ki*. Azon előnyökkel szemben, melyeket egy a *folyóiratok rendelkezést egységesítő központi hivatal* a maga közbenjárásával, felvilágosításával s egyéb később kialakulandó könnyítéseivel nyújtana, bármely közkönyvtárunk vagy gimnáziumi tanári könyv-

tár alávetné magát e hivatal abbeli rendelkezésének, hogy pl. egy sok helyen meglevő német folyóirat helyett egy nem kevésbé értékes francziát vagy angolt járasson vagy pedig budgetjébe valamely kis összeget a hiányok pótlására felvegyen. Azt hiszem, némi jóakarattal nem lenne nehéz elérni, hogy a «Bibliotheca Phil. Class.»-ban felsorolt kb. 200 philologiai folyóirat — az Akadémiai könyvtárba amúgy is járó külföldi akadémiai kiadványokat nem számítottam bele — a tudományos munkálkodásnak rendelkezésére álljon.

Csak azt akarom még megjegyezni, hogy e rendezést követhetné azután hasonló intézkedés, mely az összes auctorok leghasználhatóbb kiadásának megvételét egyesítené (erre a legnagyobb könyvtárak egyesülése is elég lenne).

Indítványomat a tekintetes Választmány szíves figyelmébe ajánlom. stb.

A választmány úgy határoz, hogy megkéri az egyetemi könyvtár igazgatóját, Ferenczi Zoltán drt, ki úgysis régóta foglalkozik ez ügyvel, hogy véleményét és tapasztalatait e kérdésre vonatkozólag a Társasággal közölni szíveskedjék.

4. Új rendes tagok: Hartmann János dr., székelyudvarhelyi főreáliskolai tanár, Bitzó Sarolta dr., mezőtúri felsőbb leányiskolai tanár, Latzkó Géza dr., budapesti leányiskolai tanár (aj. Császár), Popovics Iván budapesti főgimn. tanár (aj. Zlinszky), dr. Alleram Gyula bpesti tanár (aj. Vári), Rózsa Dezső budapesti tanár, valamint dr. Sas Andor, budapesti tanár (aj. Láng), Bölcsház István, Einzig Miklós, Gergely Alajos, Greszler Gyula dr., Harmos Sándor dr., Khin Antal, Komanczy Gáspár, Köblös Samu, Néveri János dr., Rácz Imre, Szentgyörgyi Béla, Székely Simon, Feleki István dr., Varga Antal és Vasáry Dániel dr. volt rk. tagok (aj. Schmidt H.); új rk. tag: Heppner Antal egyetemi hallgató (aj. Hegedüs).

5. Tiszteleti tagokul ajánlja Heinrich Gusztáv dr. Goldziher Ignác, egyet. tanárt, Hegedüs István dr. Szász Károly, min. oszt. tanácsost és Láng Nándor dr. Dörpfeld Vilmos tanárt, az athéni német archæol. intézet vezetőjét; az ajánlást a választmány elfogadja és a közgyűlés elé terjeszti.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— † Krumbacher Károly, a müncheni egyetemen a közép- és újgörög philologia tanára, Társaságunk tiszteleti tagja, meghalt a múlt év december 12-én. Váratlanul és korán (53 éves korában) történt elhunytát pótolhatatlan veszteséget jelent a byzantiumi philológiára nézve, melynek megalapítása az ő nevéhez fűződik s melynek szervezése, megszilárdítása és elismertetése körül vívott ő kemény harcokat hatalmas szellemének és munkabírájának minden energiájával férfikora kezdetétől fogva úgyszólván utolsó szívdobbanásáig. Negyedszázadra terjedő tanári és tudományos pályáját szinte bámulatos siker koronázta. Mint tudós a «Geschichte der byzantinischen Literatur» (I. kiadás: 1890, II. kiadás: 1896) cz. úttörő munkájával, mely legnagyobb részben saját kutatásainak a gyümölcse, biztos irányítást s egyúttal ösztönzést nyújtott a további kutatások szá-

mára; az 1892-ben megalapított és mintaszerűen szerkesztett «Byzantinische Zeitschrift»-ben, továbbá az 1898-ban megindított «Byzantinisches Archiv»-ben egyesítette a tudományos erőket s e folyóiratok kritikai és bibliografiai rovataiban teljes képét adta az összes kultúr-nemzetek irodalmában megjelenő, byzantiumi vonatkozású tudományos munkálatoknak. Mint tanár (1884-ben lett magán-, 1892-ben rendkívüli és 1897-ben rendes tanár) főként arra törekedett, hogy tanítványaiból segítő társakat neveljen magának nagy vállalatához. Az 1898-ban megalapított közép- és újjörög philologiai szemináriumában az ó- és új világrész csaknem minden nemzete képviselve volt, s tanítványai közül ma már számosan tanítanak Európa különböző egyetemén. Nagy érdemei iránt Társaságunk, melyhez az elhunytat szorosabb kötelék is fűzte, egyik közeli ülésében fogja leróni a kegyelet adóját.

d. j.

— Juventus, *ephemeris in usum iuventutis studiosae* czímen latin képes ifjúsági folyóirat indult meg dr. Székely István, budapesti főgimnázium tanár szerkesztése mellett, melynek 1. száma gazdag, érdekes és tanulságos tartalmával méltán biztathat avval a reménnyel, hogy gimnáziumi tanulónk megkedvelik, s hogy ilyformán elérí kitűzött czélját: «Qui IUVENTUTEM legent, tempore non solum opera scriptorum Romanorum facilius in sermonem Hungaricum convertent, sed etiam ea, quae ipsi cogitant, melius latine exprimere poterunt». Ez rá is fér tanulóságunkra s azért örömmel köszöntjük a kis diáklapot, mely közvetve hasznos szolgálatokat tehet a latin nyelvi tanításnak.

A karácsonykor megjelent 1. szám tartalma: *Christus nascitur* (Lukács evangéliuma szerint, Domenico Ghirlandajónak «A pásztorok imádják Jézust» cz. finom kivitelű képével díszítve); *De vita privata Romanorum* cz. olvasmány megkezdí a római élet ismertetését (antik eredetű képektől kísérve, melyek azonban az átrajzolás következtében kissé modernizálódtak; czélszerűbb volna az ilyen képeket az eredetihez híven reprodukálni); a következő czikk *De origine Hungarorum* Anonymus krónikájáról szól, melynek egy részét hasonmásban (és mellette átirásban) közli; ehhez csatlakozik Petőfi «A jó öreg kocsmáros» cz. versének prózai fordítása. «Lectores minimi» számára való a *Bellum Troianum* elmesélésének megkezdése és egy kis *Colloquium*. A modern Ikarosznak, Blériotnak, budapesti fölszállásáról szól a *De arte volandi* (sikerült képpel), az aktualitások rovata, *Nuntii recentissimi*, Gyulai Pál haláláról, a Petőfiházról, Kossuth Lajos mauzoleumának fölavatásáról, és — ismerve az ifjúság sporthajlamait — a budapesti középiskolai tanulók úszóversenyéről emlékezik meg. Az olvasók mulattatásáról gondoskodnak a *Iocose dicta* és *Aenigmata* közlései. Ügyes dolog, hogy az ifjúságot munkálkodásra, közreműködésre serkentik: az *Arena iuventutis* rovat, a vonal alatt, egy IV. osztályú budapesti diáknak a vakok intézetében tett látogatásról beszámoló kedves levelét közli, egy másik diák meg latinra fordította «A szamár füle» cz. népmesét.

Tudtunkkal ez az első latin nyelvű ifjúsági lap, a többi modern latin lap: *Vox populi* (Róma), *Alaudae* (Aquila dei Abruzzi), *Civis Romanus* (Bremerhaven), *Praeco Latinus* (Philadelphia, ez utóbbinak szerkesztője magyar ember, Mogyoróssy Árkád) felnőtteknek szól. Kívánjuk, hogy a lelkes kiadóknak (több budapesti tanár) vállalkozása sikert arasson s a tanárok és tanulók részéről a megérdemelt pártolásban részesüljön. A havonként kétszer megjelenő folyóiratnak ára egész évre 4 K, félévre 2 K; az előfizetési pénzek Danczer Béla czímére (VIII., József-körút 48) küldendők, a ki szívesen küld minden érdeklődőnek mutatványszámot.

l.

-- Szentjóni Szabó László és a népiesség. Szabó László költészetének legismertebb vonása a népiesség. Német és klasszikus hatás alatt ír — úgymond róla Váczy János a Nagy Képes Irodalomtörténet új kiadásában¹⁾ — de „áthajlik a népi irányhoz.” Horatius és Ovidius hatását költőnkre már kimutattuk. (Erd. Múzeum, 1906. 112. l.) Tibullust is Szabó mesterei közé kell sorolnunk: költőnknek *A reményhez* cz. verse Tibullus-átdolgozás, a mely egészen egy sorba tartozik Ovidius-fordításával. Sikertől azokra a forrásokra is rámutatunk, a melyek Szabó költészetét a német irodalomhoz kötik. Oxymoron talán, hogy mi a népi irányhoz való vonzódást is német hatásból magyarázzuk, de teljesen érthető azok között a viszonyok között, melyekben irodalmunk a XVIII. század nyolczvanas és kilenczvenes éveiben volt. Kazinczytól és körétől Szabó semmi esetre sem tanulhatta a népiesnek szeretetét. Orczy költői leveleiben van ugyan vonás, mely népdal-motivumokra emlékeztet, de tudatos népiességről abban az írói körben, a melylyel Szabó érintkezett, nem lehetett szó.

Kazinczyék figyelmét elkerülte, de Szabó Lászlóra, úgy látszik, nem maradt hatás nélkül a Hainbund költészetében itt-ott megcsillanó népiesség. A népdal és a népballada ekkoriban már megkezdte hódító körútját a német irodalomban. Herder volt tudvalevőleg ez iránynak legbuzgóbb apostola. Bürger mindenesetre tudott a népballadáról, hiszen (nem tekintve, hogy népiessége itt-ott póriasság) a naiv fölfogást ezekből tanulta. Goethe-nek egyik legbájosabb alkotása, a *Heidenröslein* Edward Schröder és Erich Schmidt kutatásai szerint egy régi népdalnak művészi át dolgozása. — Ez a néhány, találmánra kikapott pont is jellemzi talán a német irodalomban már tudatosan szereplő népies irányt. De ott van ez az irány a Hainbundban is, élén a jó *Wandsbecker Bote*val, mint magát nevezte Matthias Claudius-szal. Ugyanily című lapjában mint határozottan népies író lép fel s alkotja meg ezt az irányt. Legfőbb jellemvonása: die kraftvolle Volkstümlichkeit.²⁾

Ez a Musen-Almanachokban is megcsendülő hang bizonyosan ismerős volt Szabó László előtt. Magával hozta a nép nyelvének emlékét szülőfalujából, Ottományról. Falun nőtt fel. Atyja elszegényedett, egyszerű, falusi nemes ember volt. Költőnk a falut jól ismerte gyermekkorából. Hogy szerette is a népet, azt a Rousseautól tanult eszmék igazolják.³⁾ E kettőnek találkozása magyarázhatja meg a népies vonások fejlődését Szabó költészetében. Már egyhangú, száraz költői levelében (*Zrínyi Péter Horváth Országi Bán I. Leopoldhoz*) ott van a nyoma ez iránynak s a telegdi szüret emlékeiben föl-fölszendül a népies hang. (L. különösen a *Bús puttonost*). Gellert-fordításának szólásmódjai mind népi eredetűek. (L. Magyar Nyelvőr 1906. VI.) Még *A' sóhajts Phillishez* cz. költeményében is (44. l.), a mely pedig pásztorköltemény, ilyen sorokra bukkanunk:

Phillis! Phillis! kedves lélek
Érted halok, érted élek!

Jól ismerjük ez utóbbi sort: Csokonai is ezt énekli a csikóbőrös kulacshoz. Tiszta népies reminiscencia. Ámde a népiességnek senki sem hivottabb bírálója, mint maga a nép. Tudjuk, hogy költőnk Overbeck-fordítását (*Fakad! piros rózsá, fakadj! tündésen*) a múlt század húszas éveinek ifjúsága énekelte;⁴⁾ ugyanezt Erdélyi János 1846-ban már mint népdalt

¹⁾ Budapest, 1906. I. 708.

²⁾ M. Claudius' ausgew. Werke. Hrg. u. mit einer Einleitung versehen von Dr. G. Behrmann. Leipzig, 1908. Bevezetés.

³⁾ Irodalomtört. Közl. 1908. I. f.

⁴⁾ Vö. Jókai, Ne nyulj hozzám.

közi a *Népdalok és mondák* I. kötetében. Nem érdektelen, hogy ugyanakkor Szigligeti is a *Széköt katonában* egy népdalt alkalmaz (I. felv. 4. jel.), a mely Szabó költeményeire vihető vissza:

Amott a hegyek lábában,
a kősziklák oldalában,
ott sírok én mindszüntelen,
a hol senki sincsen jelen.

Voltaképen Szabó László két költeményének soraiból van véve s így annak a bizonyossága e kis versike, hogy a nép mindakettőt énekelte. A *Chlór' bús estvéje* címűt is és a *Dámon* is. A megfelelő sorai ezek:

DÁMON.

Ott ama hegyek lábánál,
A' Hold' tiszta világánál,
— — — — —
E' kősziklák' üregébe,
[Itt gyászolom szerelmemet.]

CHLÓÉ' BÚS ESTVÉJE.

[Itt e' tölgyek árnyékába]
— — — — —
E' kősziklák' oldalába,
Itten sírok én szüntelen,
Midőn senki nintsen jelen.

Mindebből két tanulságunk van. Az egyik tanulság negatív: bizonyos, hogy Szabó a népiességet nem a régebbi vagy az egykorú magyar irodalomtól tanulta. A másik, hogy a népies elem költészetében megvan, hogy ez a népiesség egyéniségének egészen megfelelt, s ha a német irodalom hatással volt rá ez irányban is, csak tudatossá tette úgys ki-kitűnő érzékét és tehetségét.

Kortársai nem igen hatottak Szabóra. Fölfogásában, elveiben talán érezhető néha Bacsányi vezetése, de költészetében senki magyar íróé. Csak a népé. Viszont Szabó hatása is első sorban e pár népdalban, azután a népies irányú debreczeni kör költészetében nyilvánul. Más kortársak közül csak Kis Jánosnál érezhető Szabó hatása; a Kazinczynak ajánlott¹⁾ *Flórája* I. kötetében olvashatjuk (123. l.) A' meg elégedő Házas társ című költeményét:

Kis:

Békesség követ nyomban,
A leghüségeseb szerelem
Nyájassága vesz körül,
A' leg-nagyobb Fejedelem
Annyit mint én nem örül.

Szabó:

— — — Melly megelégedtem velem
A' sárga hibák körül!
Semmi király Fejedelem
Illy igazán nem örül.²⁾

A debreczeni kör költészetében *Az egygyűgyű Paraszt* hatását mutathatjuk ki. Szabónak mindenestre, mindmáig ez a legismertebb költeménye; új irányt is jelöl irodalmunk történetében. Nemcsak azért, a miért Váczy János írja: mert máig is szinte páratlan, tréfás költői elbeszélés, hanem mert az igazi népiességnek első tudatos, művészi nyilatkozása elbeszélő költészetünkben. Személy- és jellemrajzai örökéletű típusok, mert típusos jellemzésükkel is hű képei a valónak. Tárgyának történetével irodalmunkban többen is foglalkoztak. Bognár Theophil vetette föl azt a gondolatot, hogy vándorló mesetárgygyal van dolgunk.³⁾ A költemény tárgyát, minden motívumában egyezően megtalálta a *Demokritos ridens* cz. anekdotongyűjteményben. (Második kiadás. Ulm, 1689.) A magunk részéről arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy ez a gyűjtemény Szabó Lászlónak közvetetlen forrása volt, s itt nem a nép száján is élő mesetípussal,

¹⁾ Dömölkön, 1803.

²⁾ A két költemény hangja és menete is egyezik.

³⁾ EPhK. 1899 : 318. l.

vagy, mondjuk, genre-képpel van dolgunk, hanem egyszerű anekdotával. Ahhoz, hogy a költő életképet adjon, egy bizonyos magaslát kell, a melyről a modellt meglássa, a melyről a pillanatfölvétel megtörténjék. A népi tárgyaknál ez a magaslát, ez a szemlélő-pont vagy nincs meg, vagy csupán az erkölcs, esetleg az evvel összefüggő mesei igazságszolgáltatás fix pontja az. Szabó László képe, vagy az anekdota pillanatfölvétele azonban ilyen emelkedettebb álláspontból készült, a melyre csak az intelligencia emelkedik. Itt mindössze arról lehet szó, hogy Szabó egy — a nép száján vagy más földolgozásban még meg nem levő — anekdotát versbe öntött s a magyar földre tett át, népi alakokat vitt bele.

Nem dönti meg e véleményünket Hajnóci Iván adata sem, a ki egy Pesten, 1790-ben megjelent *Post nubila Phoebus* című röpiratra utalt, a melyben szintén megvan ez az elbeszélés. Hogy Szabó ebből vette-e a tárgyat, vagy közvetlenül a *Demokritos ridens*-ből, az nem változtat azon, hogy forrása ez az anekdota-gyűjtemény, s legföljebb származása válik kétségesse, mert az a *Demokr. ridens* → *Post nubila Phoebus* → *Az egygyűgyű Paraszt* származást is megengedi, de megengedheti a

Demokritos ridens

Az egygyűgyű Paraszt.

Post nubila Phœbus

filiatiót is.

A tárgy tehát idegen, külföldön is ismeretes.¹⁾ De Szabó László földolgozásában tökéletesen magyarrá vált. Sajnos, hogy ez a kor, a melyben és a melynek Szabó írt, nem élvezhette a költemény népiességét. Kezdősora azonban magának Szabónak újra fülébe csengett. *Amott a' hegyek oldalába* — énekel e versében. *Ott, ama' hegyek lábánál* van a *Dámon* cz. költeménye szerint kedvese (l. fönt), *A' haszontalan áldozatban* meg Vénus temploma *Ott, ama' hegyek' völgyében* épült.

Hatása csak a debreczeni kör költészetében mutatkozik, a mely Szabó emléket kalendáriumában is híven istápolta néhány kézirat kiadásával. (L. EPhK. 1907: 536. s. k. lk.) *Az egygyűgyű Paraszt* hatása érzik Kerekes Ferencnek egyik költeményén, a melyben a szőlőkapásról és a fiáról szóló ismert mesét mondja el. *A' fogyanatos nevelés* a költemény címe s Fazekasék *Debreceni Kalendáriumának* 1827-iki kötetében jelent meg. Népiességét már Haraszi Gyula kiemelte a debreczeni kör költészetéről írt tanulmányában.²⁾ Ez a költemény nemcsak egy-egy sort vett át Szabótól, nemcsak a népies hangot, a stílus egyszerűségét, a mondatszerkesztést utánozza, hanem még ritmusában is tökéletesen egyezik Szabó költeményével:

Szabó:

Kerekes:

Amott a' hegyek oldalába
Egy kis mező falutskába
Egy földes uraság lakozott.

Amott a' hegyek oldalábann
Szőlőtskéje kis táblájábann
Egy szegény ember kapálgatott.

'S mint ki szénáját jól rendelé
Pipát tölt. stb.

'S mint más, ki dolgát jól végezé,
A tálba nyúl. stb.

Az egygyűgyű Paraszt Szabó Lászlónak egyetlen költeménye, a mely ma is él és ismeretes. De ennél jóval nagyobb a jelentősége a magyar irodalom történetében: jelenti azt a tetőpontot, a melyet Szabó költészete népies irányban elért és jelenti azt a magaslátot, a melyet a népies irány már ebben az időben elfoglal költészetünkben addig is, a míg Csokonai föllépésével véleg útát tör magának.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSÓ

¹⁾ A Nyr. XXXVII. 44. l. olvasható *Becsapódott mint a kefekötő* cz. szólásmagyarázat helytelenül utal e tárgyra. Nem sok köze van vele.

²⁾ Figyelő. III. kötet.

— Válaszul Bokornak az EPhK. 1909: 783. lapján olvasható *Megjegyzéseire (Binder Jenő bírálatára)*. 1. Bírálatomban azt állítottam, hogy Párizs csak valószínűséggel mondható Boccaccio születéshelyének s ezen az állításomon Bokor megjegyzése után sincs okom változtatni. — 2. Arra nézve, hogy az egyes életrajzírók mikor kezdetik Boccaccióval a kánonjog tanulását, nem hibáztattam senkit, hanem szembeállítottam egymással néhány véleményt annak feltűntetésére, hogy mennyire ingadozó a Boccaccio kronologia. Arnaldo della Torre, kire Bokor hivatkozik, erre vonatkozólag a következőt mondja: «la questione è la più intricata di quelle che riguardano la cronologia del Boccaccio, come la prova subito il fatto che i quattro critici [Baldelli, Koerting, Landau, Casetti] che vi si sono applicati *ex professo* sono giunti a quattro diverse conclusioni», vagyis ugyanazt, a mit jó magam. Hogy ő még egy ötödik «proposta»-val áll elő, fejtegetésének éleselműsége mellett sem jelenti a kérdés végleges eldöntését. — 3. Az «Ameto»-ban foglalt novellákat illetőleg egy perczig sem kételkedtem abban, hogy Boccaccio e történetkékeknek symbolikus jelentést tulajdonít. Megjegyzésemmel, melyet — bevallom — félreérthetően stilizáltam, csak arra akartam rámutatni, hogy mennyire a lehetetlenséggel határos feladat, kapcsolatot találni e sikamlós históriák s Boccaccio szóban forgó művének erkölcsi czélzata között. E léha novellák a főthémához körülbelül oly viszonyban állanak, mint a «Gesta Romanorum» egy-egy obscoen elbeszélése a belőlük levont «moralizáció»-hoz.

Abban igaza van a szerzőnek, hogy bizonyos mérvű egyoldalúsággal bíraltam művét. Bírálatomat, a mennyire az igazság sérelme nélkül meg-
eshetett, elejétől végig a legegyszerűbb jóindulat sugalmazta.

(Budapest.)

BINDER JENŐ.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

A szabadoktatás országos szervezete. Az orsz. közoktatási tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai. Közreadja az orsz. közoktatási tanács. Budapest, 1909. 4-r. 259 l.

Brunot, Ferdinand: Histoire de la Langue Française. Tome III. (1600—1660. 1. partie.) Paris, Armand Colin, 1909. Legn. 8-r. XXXIV, 419 l. 12*50 Fr. (Ism. l. e füzet 64—65. lapján.)

Champion, Edme: J. J. Rousseau et la Révolution Française. Leírását és ism. l. e füzet 65—66. l. ján.

Giesswein Sándor, dr.: Egyiptom és a Biblia. I. Budapest, Szent István-Társ. 1909. K. 8-r. 119 l.

**Kaposi József:* Dante és Magyarország. Budapest, 1909. N. 8-r. 25 l.

**Kaposi József:* Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek. Budapest, 1909. N. 8-r. 52 l.

Könyvtár, Magyar. Szerk. Radó Antal. Budapest, Lampel, 1909. K. 8-r. Ára számonként 30 f.

570. Guy de Maupassant: Walter Schnaffs kalandja. Ford. Zoltán Vilmos. 60 l.

571. Írói arcképek. II. Beöthy Zsolt: Szász Károly. Kovács Pál. 50 l.

572. Berczik Árpád: Ügyetlen udvarló és egyéb vidám történetek.

**Seidl, Otto Dr.:* Der Schwan von der Salzach. Nachahmung und Motivmischung bei dem Pleier. Dortmund, F. W. Ruhfus, 1909. 8-r. 74 l.

**Sikabonyi Antal:* Komjáthy Jenő. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1909, Rákosi Jenő újságvállalata. 8-r. 207 l. 4 K.

**Szinnyei József (dr.):* Magyar nyelvhasznítás. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Hornyánszky, 1909. N. 8-r. X, 175 l. Ára 8 K.

**Takách Judit, Dukai élete és munkái.* Közli Vadász Norbert. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. VIII, 210 l. 3 K.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908 1909.

I. Magyar nyelv és irodalom.

Bakóczy Károly: Kármán és Fannija. Székelyudvarhelyi ref. collegium 30—59. l.

Babics Mihály: Stilisztika és retorika a gimnáziumban. Fogarasi áll. főgimn. 13—15. l.

B. D.: Nyelvtani és irodalomelméleti műszavaink. Pancsovai főgimn. 6—9. l.

Bíró Lajos: Adatok a Petőfi-kultuszhoz. Kézdivásárhelyi főgimn. 3—30. l.

Demeter Béla: Gróf Mikó Imre irodalmi működése. II. rész. Sepsiszentgyörgyi ref. Székely Mikó-kollegium 3—19. l.

Farkas Pál: Az Ember Tragédiája. Balassagyarmati áll. főgimn. 3—24. l. L. e füzet 58. l.-ján.

Dr. Fest S.: Az irodalmi romanticismus. Brassói áll. főreáliskola 3—18. l.

Horváth Cyrill: Az irodalomtörténet tanításának módszere. Budapesti IV. ker. közs. főreáliskola 1—33. l.

Horváth Ferencz: Arany János lyrája. Karczagi ref. főgimn. 13—47. l.

Huszár György: Arany János költészetének pädagogiai jelentősége. Nagykőrösi főgimn. 3—13. l.

Karleván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata. Nagyvárad főreálisk. 5—31. l. L. e füzet 58. l.-ján.

Kolosevári Aludár: Arany László élete. Mezőtúri ref. főgimn. 3—65. l.

Lány Sándor: Észrevételek a magyar nyelv tanításáról. Karánsebesi áll. főgimn. 3—12. l.

Maitlarász Flóris: Kritikai irányelvek. Egri kath. főgimn. 3—19. l.

Móczár József: Régi magyar tankönyveink. Nagyszalontai főgimn. 3—31. l.

Pallós István: Bolyai Farkas a «Párisi Per» című érzékeny játéka. Tordai főgimn. 3—13. l.

Parcsetich Vincze: Nagy költőink és az erkölcsi nevelés. Budapesti VIII. ker. áll. főgimn. 3—43. l.

Perényi József: Kemenes Ferenc. Veszprémi főgimn. 3—82. l.

Prónai Lajos: Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. Selmeczbányai kath. főgimn. 3—73. l.

Pintér Jenő: Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. Jászberényi áll. főgimn. 5—17. l.

Sáhó János: A hazai prot. iskolák a XVII. és XVIII. században. Kiskunhalasi ref. főgimn. 13—24. l.

Sróff Gábor: Gaal József szépirodalmi munkásságának eszmei értékelése. Nagykarolyi főgimn. 3—15. l.

Steiner, Robert: Ueber die Eigentümlichkeiten der Laut- und Formenlehre in der Sprache des Werkes von Nicolaus Telegdi, dem Bischof von Pécs (Fünfkirchen), das den Titel führt: Antwort auf Peter Bornemiszas Buch «Entwickelung». Szászsebesi gimn. 3—28. l.

Strauch Béla: Nagyszeben a magyar irodalomban. Nagyszebeni áll. főgimn. 3—41. l.

Szabó Adorján: A kassai jezsuiták a Rákóczi-korban. Kassai főgimn. 13—56. l.

Szabó Imácz: A virágok költője. Wagner Manó rákospalotai főgimn. 3—16. l.

Szentiványi Béla: Tárkányi Béla világi költészete. Tatai algimn. 3—18. l.

II. Modern philologia.

Chocanacsák István: A modern filologusok nemzetközi kongresszusa Párisban, 1909 ápr. 14—17. Budapesti VIII. ker. közs. főreáliskola 1—17. l.

Dekán Samu: Gellert meséi és elbeszélései. Székelyudvarhelyi r. f. collegium 3—29. l.

Futó Jenő: Az idill eredete és fejlődése. Pápai főiskola 45—101. l. L. e. füzet 70. l.-ján.

Lang János: Német nyelvi tanításunk. Szarvasi főgimn. 3—11. l.

Nagy Jenő: A német nyelvnek direkt úton való tanítása a középiskolában. Kolozsvári ref. coll. 15—25. l.

Német Gábor: Johann Gaudenz von Salis-Seewis költészete. Budapesti ref. főgimn. 3—19. l.

Netolicszka, O. dr.: Aus der Praxis des deutschen Unterrichts. Brassói Honterus-gimn. 27—61. l.

Pétergál Henrik: A «Heimatkunst» a legifjabb Németország költészetében. Budapesti II. ker. áll. főreáliskola 16—29. l.

Pitroff Pál: Torquato Tasso (fordítás). Győri áll. főreálisk. 3—49. l.

Schottsch, Gustav: Deutsche Familiennamen aus den Matrikeln der evang. Kirche A. B. in Segesvár. Segesvári főgimn. 3—34. l.

Suciu, Trajan: Noțiuni de poezie populară. Brádi gör. kel. román gimn. 3—15. l.

III. Classica-philologia.

Galambos Dezső: A latin nyelv tanítása a II. osztályban a Dent-féle angol nyelvkönyv alapján. Nagykállói áll. gimn. 3—16. l.

Geréb József dr.: A latin nyelv gimnáziumi tanítása. Budapesti gyakorló főgimn. 3—18. l.

Gulovics Tivadar: Az ungvári kir. kath. főgimnázium Érem-Régiség-tárának ismertetése. Ungvári főgimn. 5—59. l.

Horráth Gyula: A Forum Romanum régen és most. Budapesti VII. ker. István-úti főgimn. 3—12. l.

János B.: Kollegiumunk éremtára. Szászvárosi collegium 3—37. l.

Károlyi Gábor: Aiskhylos színháza (a szinpadkérdés szempontjából). Nagyszombati főgimn. 1—56. l.

Kertész János: A görög gyalogság taktikája. Budapesti I. ker. áll. főgimn. 1—48. l.

Kiss Kolos Jenő: Egy hét Olaszországban. Nagyváradai főgimn. 13—55. l.

Kőhalmi M. Szevér: A magyar mondattanhoz alkalmazott latin mondat tanítás körűl. Szilágysomlyói gimn. 3—38. l.

Lukács József: Uti vázlat. (Róma.) Nagykanizsai k. főgimn. 13—43. l.

Nagy Balázs: A régi fegyverek fizikai szempontból. Kőszegi főgimn. 3—42. l. — L. e. füzet 69. l.-ján.

Negovetich Arthur: Egy új kísérlet a kezdő latin nyelvi tanításban. Fiumei főgimn. 3—23. l.

Pálfi Márton: Tapasztalatok a latin nyelvnek új módszer szerint való tanítása körül. Kolozsvári unit. collegium 3—9. l.

Precup, Gavril: Educația la Romani. Balázsfalvai gör. kath. főgimn. 3—32. l.

Rózsa Vitéz: Néhány fejezet szent Ágostonnak «De civitate Dei» c. munkájából. Esztergomi szt. benedekrendi kath. főgimn. 3—34. l. L. e. füzet 66. l.-ján.

Seraphin, W.: Die Bedeutung der Antike für die Gegenwart. Brassói Honterus-gimn. 1—26. l. L. e. füzet 67. l.-ján.

Tóth Sándor: A kecskeméti r. kath. főgimnázium éremgyűjteménye. Kecskeméti kath. főgimn. 3—80. l.

B. KEMÉNY ZSIGMOND GYERMEKKORA.

(Vége.)

II.

Az első nagyobb változást b. Kemény Zsigmond gyermekkorában az az adat jelzi, mely már 1853-ban felbukkanik az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*-nak V. kötetében s azóta itt is, ott is előkerül a költőnek egy-egy vázlatos életrajzában. E szerint Kemény a zalatnai róm. katolikus iskolában kezdte meg tanulását. Az ismerettár szerkesztését a III. kötettől fogva Pákh vette át. Minden körülmény arra mutat, hogy ő írta b. Kemény Zsigmond életrajzát is, s hogy a cikkírónak titkos jele: a *h* betű mögött a szerkesztő neve rejtőzik.¹⁾ Pákhnak, mint szerkesztőnek és írónak egyénisége eléggé biztosít bennünket arról, hogy a cikk szerzője a leghitelesebb forrásból merítette adatait. Kevés ember ismerte b. Kemény Zsigmond írói pályáját jobban, mint Pákh; hisz a szabadságharcz előtt ő is a *Pesti Hírlap* dolgozótársa volt, melynek hasábjain b. Kemény Zsigmond vívta nagy tudományos készüllettel politikai harczeit, Kemény pedig szintén kapcsolatban volt az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*-val, melyet több becses czikkkel gazdagított.

Másfelől gondolkodóba ejthet bennünket, hogy a *Vasárnapi Ujság*-ban 1866-ban egy szóval sem említi Zalatnát az az értékes kis életrajz, melyet Dömötör János «egyik kitűnő írónk»-nak tulajdonít,

¹⁾ A mint az ismerettárban Csengery titkos jegye *Y* vagy *y* volt, ép úgy használhatta Pákh a *h* betűt. Ilyenformán Tóth Lőrinczre is gondolhatnánk ugyan, ki az I. és II. kötetet szerkesztette s a többi kötet számára is írt cikkeket, azonban az ő dolgozatai alatt *T* vagy *T. L.* betűk állanak. Az *Uj Magyar Múzeumban* (1850/1. I. 236.) megjelent ismertetés szerint a fordítások Molnár Sándortól s Pákh Alberttől valók, s valóban a fordított cikkek alatt *M. S.* vagy *h* betűket látunk. Egy hosszabb fordítást a szerzők *M. S. h.* betűkkel jelelték meg, a Dániáról szóló dolgozatnak felét *M. S.*, felét *h* írta. Mindezek a jegyek a két fordítónak; Molnár Sándornak és Pákhnak nevére mutatnak.

s melynek egész szelleme Gyulai Pál gondolkodására vall. Még feltűnőbbnek látszik, hogy Szász Károly *B. Kemény Zsigmond emlékezeté*-ben, Gyulai Pál pedig emlékbeszédében mélyen hallgatnak a zalatnai iskolázásról. Kételkedésünket talán még inkább növelik azok az ellentmondások, melyek b. Kemény Zsigmond élettörténetére gyakran oly sűrű ködöt vonnak. Mindazonáltal a körülmények mégis az ismerettár czikkirójának adnak igazat.

Az alvinczi ref. iskola semmiképen sem felelt meg a b. Kemény-család igényeinek. Épen, mikor a kis Zsiga hat esztendő volt, küldte el a gyülekezet rossz magaviseletéért és sok hibájáért a tanítót.¹⁾ Annál híresebbek voltak Zalatna iskolái. A kis bányaváros lassankint az erdélyi bányavidék középpontjává fejlődött, s társadalmát, mely kincstári tisztviselők, orvosok, kereskedők, iparos polgárok családjaiból állott, kiválóan jellemezte a jó mód és a magasabb értelmiség. Ily hely szinte teremtvé volt iskolák számára. Már a XIX. század elején két tanító működött a róm. kath. gyülekezet elemi iskolájában; a kir. gimnázium pedig, mely a zalatnai róm. kath. esperes vezetése alatt állott, eleinte négy-, később hatosztályú volt. A fejlődő intézetek sok gyermeket vonzottak a városba nemcsak a bányavidékről, hanem a szomszédos Hunyad és Zaránd vármegyékből is.²⁾

A zalatnai iskolák annál alkalmasabbak voltak b. Kemény Sámuel gyermekei számára, minthogy a báró testvére Zalatnára ment férjhez Ikafalvi Barók Dánielhez, a bányatörvényszék elnökéhez s így helyettesíthette a gondos édes anyját. A rászédett elnök el is panaszolja fentebb említett iratában, hogy sógorának két gyermekét hat évig tartotta a maga költségén. Hogy Zsigmond volt az egyik gyermek, azt bizonyítja Barók törvényszéki elnök fiának Kemény Zsigmondhoz később intézett levele, mely a Barók-család legszívesebb rokoni érzéseit tolmácsolja.³⁾ Legfontosabb bizonyíték Kemény Zsigmondnak *A szerelem élete* című beszélyfüzére, melynek csak egy része jelent meg 1854-ben a *Divatcsarnok*ban. E beszélytöredék határozott zalatnai benyomásokból épült fel, a költő képzelete azonban annyi szeszélylyel használta fel a gyermekkori emlékeket, hogy a képzelet játékában a valóságot

¹⁾ Az alvinczi ref. gyülekezet jegyzőkönyve szerint.

²⁾ Ily értelemben írnak Zalatnáról id. Zeyk János a *Nemzeti Társulkozó* 1837-ik évi folyamában, b. Kemény Gábor *Naggyenyednek és vidékének veselelme 1848—49-ben* című könyvében, Szilágyi Farkas *Alsó Fehér-megye 1848—49-ben* című munkájában, Lukács Béla a *Vasárnapi Ujság* 1867-ik évi folyamában s Kovács Gáspár *A bányavidéki r. k. esperesi ke-rület plébániáinak történeté*-ben.

³⁾ A levél b. Kemény János leveles ládájában van.

mindig pontosan felfedezni szinte lehetetlenség. Itt-ott a kapcsolat világosabb.

Kemény novellájában mintegy régi emlékek ködfátyola mögött tűnik fel előttünk Zalatna és vidéke. Látjuk a hosszú, kanyargó utcákat, a házak deszkakerítését. A meredek hegyéleken köd borong, majd a reggeli pára szétfoszlik, s verőfény ragyogja be a völgyben szétszórt épületeket. Egyszerre a preszákai erdőkből fellegek emelkednek a hegyormokra s átvitorláznak a város felett. Lent az Ompoly zúgása ragadja meg figyelmünket; a sárga hullámok zúgva szállítják a száraz ágakat, melyeket a zivatar a hegyen letört s az esőmosás a völgybe sodort. — A ki mindezt élénk varázsolta, annak szívnia kellett a zalatnai havasok tiszta levegőjét, annak el kellett merengenie az Ompoly partján, hogy lelkében minden hangot és minden színt megjegyezzen.

Míg Kemény *A szerelem élete* című novellájában a zalatnai havasok életének pontos ismeretével lép meg bennünket, egyúttal oly mozzanatokat emel ki a kis bányaváros világából, melyek mögött határozott gyermekkori benyomásokat kell sejttenünk. A helyrajzi adatok a legapróbb részletekig megegyeznek a valósággal. A novella egyik hőse, a kis Szánthó Eduárd, ki szívesebben gondol gyermekes szerelmének tárgyára, Marira, mint a latin rendhagyó igékre, azon búsul, hogy a leányok mért csak egy épületben, mért nem egy padon tanulnak velük. S valóban a zalatnai római katolikus plébánia történetében olvassuk, hogy 1820-ban az uralkodó jóvoltából közös épület készült az elemi iskolák s a gimnázium számára. Bizonyára ráakadnánk a zalatnai tanítók között annak a Schlauch páternek mintájára is, kire a kis Eduárd oly szent borzalommal gondol, ki aranyos szent képeket osztogat a jó tanulónak s oly szigorú rendet tart a fiú- és leány-gyermekek között. Talán épen a derék Schlauf Sebestyén volt az élő minta, ki oly sokáig volt Zalatna plébánosa s az iskolák igazgatója.

Ha mindez nem világítaná meg eléggé Kemény novellájának eredetét, teljesen útba igazít bennünket a zalatnai társadalom rajza. A ki a bányaváros bonyolult viszonyainak, kicsinyes pártharczainak oly reális rajzát tudta adni, annak szemtől szembe kellett látnia a zalatnai társadalom alakjait. Még a novellában előforduló nevek is, mint Kimmerli, Macsicsek, Bartalics, zalatnai családok nevei, melyekkel gyakran találkozunk a római katolikus egyház anyakönyvében. Kinyomozhatjuk a novellában rajzolt két ellenséges pártnak valódi vezéreit is. A Graber-párt a valóságban a Geruberek körül tömörülhetett, kik, mint előkelőbb bányahivatali tisztviselők, nagy hatással lehettek a zalatnai társadalomra. A magyar párt vezérében, Bikfalvi Szánthó

Dánielben b. Kemény Sámuel sógorára, Ikafalvi Barók Dánielre, ismerünk. A novellában szereplő pártvezér ép úgy bányatörvényszéki elnök, ép úgy székely nemesi család sarjadéka, mint Ikafalvi Barók Dániel. A két alaknak nemcsak neve rokon hangzású, de családi viszonyaik s főbb jellemvonásaik is megegyeznek. Mindkettő báró-kisasszonyt vesz nőül, az egyiknek felesége Adorján Katalin bárónő, a másiké Kemény Katalin bárónő; s a mint Szánthó Dániel gyakran indul abrándképei után, Barók Dániel is nem egyszer esik áldozatul hiszékeny elméjének.

Egészen bizonyos tehát, hogy b. Kemény Zsigmond Zalatnán a római katolikus iskolába járt s hogy hosszabb időt töltött Ikafalvi Barók Dániel házában. A novellában felhasználott legközvetlenebb benyomások után ítélve arra következtethetünk, hogy a kis Zsiga 1820 őszén látta először a zalatnai havasokat. Ekkor már hat esztendő volt, s fejlődő lelkének épen arra lehetett legnagyobb szüksége, mit Alvinczen nem talált meg, jó iskolára. Ezt a feltevést megerősíti az is, hogy Barók Dániel a Kemény-gyermekeket még atyjuk életében, 1823 deczembere előtt, fogadta házába. Így megmagyarázhatjuk azt is, mért nem fordul elő Kemény Zsigmond neve a zalatnai kir. gimnázium jegyzőkönyvében, holott gondos kezek az egész könyvet megmentették a szabadságharcz idején. A nyolcz éves gyermek talán többet tudott, mint sok gimnáziumi tanuló, de koránál fogva még a kezdők osztályában sem foglalhatott helyet.

Sokat köszönt Kemény Zsigmond Zalatnának. A róm. kath. gyülekezet iskoláiban több derék szerzetes tanított, kik minden idejüket és erejüket hivatásuknak szentelték. Egyik-másik szívesen látott vendége volt a zalatnai családoknak, úgy hogy iskola és család között benső kapcsolat jött létre. Így a kis Zsigmond, ki alig kerülhetett ki lelkes tanítói figyelmét, legalább annyit vagy többet tanult rokonai házábanál, mint az iskolában. De Kemény nem csak későbbi tanulmányainak alapját vetette meg Zalatnán, már itt megszerezte világnézetének egyik értékes elemét, a vallási türelmet. Hogyan tudta volna gyűlölni azt a derék szerzetest, ki annyi önfeláldozással és szeretettel vezette tanítványait, ki télen-nyáron, éjjel-nappal, esőben és sárban mindig rendelkezésére állott legszegényebb híveinek is? Hogyan látott volna bűnbarlangot a templomban, mely iskolájuk közelében állott s melynek rejtelmessége annyira kedélyéhez szólt? Nem lehetetlen, hogy Mikes Móricznak, a nemes lelkű jezsuitának egyik-másik jellemvonása zalatnai benyomásokra vezethető vissza.

Új világ tárult fel a gyermek előtt a bányatörvényszéki elnök otthonában is. Új eszmék vették körül s új képek nyomódtak lelkébe. A beszélgetés tárgyát többé nem a gazdaság, hanem a bánya szolgál-

tatta. A zúzók zaja, a kohók füstje az uteza porondjában csillogó ércdarabok mind a bányára terelték a kis fiu figyelmét. A bányai életben új alakok jelentek meg előtte: komoly bányatisztek, nyugtalan kereskedők, kik arannyal fizérkedtek, halvány arcú bányászok, kik szurtos ruhájukban, pislogó mécsükkel úgy tűntek el a föld üregében, mintha valamely alvilági szellem rabszolgái volnának. A nagy hatás, melyet Zalatna társadalma és bányái b. Kemény Zsigmondra gyakoroltak, tovább rezeg egyik-másik hasonlatában, mely a bányák sötét üregeibe vezetí képzeletünket, ott rezeg regényeinek kincsvágyó alakjaiban s különösen *A szerelem élete* című beszélyfüzérében. A hatás nagyságát semmi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy a költő még néhány évtized múlva is egészen frissen őrizte meg gyermekkori benyomásait. A novellában a kis bányavárost és vidékét egész sor vázlat örökíti meg, melyeken a színek oly ragyogók, mintha most kerültek volna oda a felfogó lélek palettájáról. A törvényszéki elnök családi életének képén pedig annyi szeretet ömlik el, mintha a novellaíró nem is képzeleti alakokat festett volna, hanem a valóság után készített volna tanulmányképen arczképeket.

Ha a bánya a maga titokzatosságával izgatta a gyermek képzeletét, még inkább foglalkoztatta egész kedélyvilágát a havas. Úgy látszik, Kemény, mint gyermek, lelki rokona volt a kis Szánthó Eduárdnak, *A szerelem élete* című novella hőségnek. Szerette az andalgást s álmadozásra hajolt. Novellájában is zalatnai benyomásaihoz sok hosszú édes ögyelgés emléke kötődik. Bizonyára sokszor elmerengett a havasi réteken. Körülötte a sok tavaszi virág ép úgy elborította a köves földet, mint a valóság borzalmait az ábránd. A kakukfű-ágyak, a vadrózsák halvány virágai, a sötétkék zsályák fűszeres illattal töltötték meg a levegőt, a környék rigófűttytől hangzott, s fent az ég oly ragyogó kék volt, mintha tündérek mosták volna meg. A színes ábrándokat, melyek a boldog gyermekleiket körülzibongták, máskor hatalmas képek váltották fel, mikor a természeti erők féktelenül tomboltak a meredek hegyoldalak között. Ilyenkor a völgy elátkozott várnak tűnt fel, hol gonosz szellemek rombolásban találják gyönyörűségüket. A villám a kopár hegyormokba csapkodott, a havasi vihar tördelte a fenyveseket, az Ompoly meg zúgva rohant alá a sziklákon, hogy kötörmelékkal töltse meg a gondozott réteket. Ha a tájnak van átalakító hatása a bonyolultabb lélekre is, akkor Zalatna bizonyára melegágya a romantikus vágnak és képzelődésnek. Nem épen véletlen, hogy b. Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*-ban a Komjáti-várat, melyben romantikus képzelete szinte végletesen nyilatkozik meg, az Ompoly környékére kopár havasok ormára helyezi.

1823-ban a nyár közeledtével vett búcsút Kemény a Barók-csa-

lástól s a zalatnai havasoktól.¹⁾ A mint kocsija a keskeny hegyi úton lejjebb szállott, egy ideig mellette haladt az Ompoly. A hullámok felfodrozódtak, a mint itt is, ott is beleütődtek a sötét kövekbe, aztán susogva rohantak tova széles medrükben; talán visszahivogatták a kis utast a bányaváros görbe ház-sorai felé, a kedves családhoz, mely annyi szeretettel vette körül, a virágos mezőkre, hol olyan zavartalanul adhatta magát át gyermekes ábrándozásainak. A meredek hegyoldalok lassanként elfedték a kohók füstjét, a völgy mind inkább kiszélesült s az Ompoly is egyre távolabb került a kocsitűttől. Nem sokára előtűnt Gyulafehérvár magas tornya, majd a Maros völgyében az alvinczi udvarház.

Új feladatok vártak a gyorsan fejlődő gyermekekre. Júniusban kilencz éves lett s így itt volt az ideje, hogy komolyan fogjon iskolai tanulmányaihoz. Az öreg báró aggodalommal gondolhatott kisebb gyermekeinek sorsára. Oly nagy életkort nem remélhetett, hogy mind felnevelhesse őket; sok keserűséget szerzett neki az az idegenség is, melyet idősebb gyermekei s nevelő anyjuk és mostoha testvéreik között tapasztalt. A kis Zsigát még maga helyezhette el a nagyenyedi ref. kollegiumban, hol a b. Kemény-család férfi-tagjai nevelődni szoktak.²⁾

Szegény fiú nem is gondolta, hogy az utolsó nyarat töltötte a szülei házbán, nem sejtette, hogy mire újra látja az ősi udvarházat, már atyját nem találja életben. Úgy látszik, az edzett férfiú túlbecsülte erejét s nem nagyon vigyázott egészségére; tüdőgyulladásba esett s december elsején hirtelen meghalt. Három nap múlva a ref. templom szomszédságában a czinteremben temették el, hol a gyülekezet kiváló tagjai pihentek.³⁾ A koporsó körül még egyszer összegyűlt a

¹⁾ Ha Kemény Zsigmondot szülei 1823 őszén iratták be a nagyenyedi ref. kollegiumba, akkor alapos az a feltevés, hogy az előkészületek kedvéért már a nyár elején hazavitték Zalatnáról.

²⁾ B. Kemény Zsigmond — mint rövid életrajzaiból kitűnik — 1823-ban lett a nagyenyedi ref. kollegium növendéke. Ezt bizonyítja az az 1824-ben írt panaszos levél is, melyben özvegy b. Kemény Sámuelné említi, hogy neki Enyeden tanuló fia van s a taníttatás sok költségébe kerül. Az irat az év első felére vonatkozik, minthogy a család tagjai az év második felében, szeptemberben egyezsége jutottak; tehát a taníttatás költségei is az 1823/24-ik iskolaévre szólnak. Az 1823-ik év őszén b. Kemény Sámuel még maga gondoskodhatott kis fiáról, hisz az év végén hirtelen halállal múlt ki. — Ezek után Pitroff Pálnak Kemény Zsigmondról szóló munkájában tévedésnek kell tekintenünk azt az állítást, hogy Kemény Zsigmond atyja halála után került Zalatnára.

³⁾ Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyvében a megholtak rovatában

gyászoló család, de már nem érezte többé az erős férfiú vasakarátát, a temetés után szétbomlott, mint oldott kéve.

III.

Még el sem hervadtak a virágok az új síron, mikor az elfojtott indulatok teljes erővel törtek ki a családban, hogy szétrombolják a legszentebb kötelékeket s elvesztegessék a családi életnek minden erkölcsi értékét. A vizály valódi oka a boldogult bárónak végső rendelkezése volt, ki azt akarta, hogy gyermekei minden szerzeményéből, melyet halálakor találnak, egyformán részesüljenek. A b. Gyórfi Ágnestől származott gyermekek ezt az intézkedését a legnagyobb igazságtalanságnak tartották. Valószínű, azt hitték, hogy a családi vagyon növekedésének fő alapja anyjok hozománya, b. Gyórfi- és b. Bánffy-birtok volt; így szemükben mostoha anyjok és gyermekei úgy tűntek fel, mint a kik jogtalanul helyezkedtek el a családi fészekben. Bonyolultabbá tette az ügyet az is, hogy a birtokcsere s a zálogos jószágok kiváltása miatt ősi birtok és szerzemény közt alig lehetett biztos határt vonni. Így aztán az erdélyi perrendszer mellett évekig támadhatta a végintézkedést az ügyvédi fufang.

Nagyon csalódott az öreg báró, ha azt hitte, hogy akarata a síron túl is kormányozhatja családját. Elfelejtette, hogy gyermekei örökölték atyjuknak erőszakos természetét s nem sokat fognak törődni az atyai átokkal, ha jogaikban sértve érzik magukat. Megindult tehát a harcz, melyben erőszak állott szemben az özvegy bús könnyeivel s fájdalmas panaszaival. A mily megdöbbenő a mostoha gyermekek szenvedélye, mely lassanként minden erkölcsi szempontot elvetett s a legnagyobb igazságtalanságokra ragadtatta magát, ép oly megható az elhagyott özvegy kitartása, ki majd gyermekei neveléséről gondoskodik, majd az ítélőmesternél kopogtat be, majd megyéről megyére jár, hogy árvái számára megmentse, a mi megmenthető.

1824-ben egymást érték az özvegy panaszai a erdélyi fő igazgató-tanácsnál. Úgy látszott, mintha az egész világ ellene fordult volna. Ott látta ellenfelei közt két mostoha fiát, mostoha leányának férjét, gyámjukat, a feddhetetlen jellemű b. Kemény Dénest. Minden nap új meg új erőszakos tett hírért hozta. Hiába rendelkezett Kama-

áll a következő bejegyzés, mely az 1823-ik évre vonatkozik: «4^a 10bris Eltemettetett Mélt. L. B. Kemény Sámuel Ur ő Nagysága [a tziinteremben]. Megholt 1^a ejusdem éjtszaka életének 65-ik esztendejében tüdőgyuladásban, amint gondoltatik». — Barók Dániel pedig panaszos levelében sógorának «véletlenül és hirtelen történt halálát» emlegeti.

ráson, Alvinczen, mostohái gondoskodtak, hogy senki se teljesítse rendelkezéseit. Tulajdon birtokának sem vehette hasznát; gabonáját, marháját elvették gazdatisztjei. A régi rend teljesen felfordult az alvinczi udvarban, mindenki parancsolt és senki sem engedelmeskedett. A rendbontásban — mint az özveggy egyik levelében panaszkodik — az örökösök maguk jártak elől példával. Míg az öreg báróné távol volt, egyik mostoha fia felforgatta az egész udvarházat, a cselédséget leitatta, s a melyik szekér vagy ló megtetszett szemének, önkényesen elvitette.¹⁾

Végre a zürzavart megelévelte b. Kemény Dénes is s megegyeztetette az ellenséges feleket Nagyenyeden. Az egyezség szerint az öreg báróné lemondott minden Győrfi-birtokról, csak azt tartotta meg, mit özveggyi jogon nyert, b. Kemény Sámuel szerzeményei pedig a törvényes osztályig a kétféle gyermekeket egyformán illették. Az egyezség megerősítette az özveggynek az alvinczi udvarházhoz való jogát is, de a többi épületeket s a jövedelem legnagyobb részét a mostoháknak juttatta, a birtokok kormányzását meg b. Kemény Dénesre bízta.

Az enyedi egyezségben nyugvópontra jutottak a féke-vesztett szenvedélyek, hogy azután annál nagyobb erővel tomboljanak. Már előbb sem volt maradása az özveggynek az alvinczi udvarházban, még kevésbbé remélhetett nyugodalmat az egyezség után, mely minden pillanatban alkalmat szolgáltatott a surlódásra. Fájdó szívvel vett búcsút az udvarháztól, hol egy évtizeden keresztül annyi örömet s annyi bánatot ért meg. Üldözött vadnak tekintette magát és árváit, s leginkább az fájt lelkének, hogy azok elől kellett menekülnie, kiknek nevelő anyja volt. Arra határozta magát, hogy pusztakamarási jószágán telepszik meg, melyről perirataiban folyton hangoztatta, hogy csak fiát illeti meg.

A kis falu a Mezőség egyik félreeső völgyében nem sok élvezettel kecsegtette volna a világfit, annál több nyugodalmat ígért a lemondó, fáradt léleknek. Az özveggy azonban hiába kereste nyugodalmát Kamaráson is; évről évre megújította panaszait a királyi fő igazgatótanácsnál, hol sikerrel, hol eredmény nélkül. Elhagyatottságában fő támasztékai atyja és öcsese voltak. Az öreg Csóka Sámuel aggkora ellenére szívesen járt-kelt leánya ügyében, el-ellátogatott Kamarásra is, hogy legalább tanácscsal szolgáljon vagy kis unokáiban gyönyörködjek. E korból való leányához intézett levele, mely ma is megvan Kamaráson b. Kemény János leveles ládájában. Hű képét adja e levél a mozgékony öreg úrnak, ki minden iránt érdeklődik és ép úgy ismeri

¹⁾ Az örökösödre vonatkozó periratok Pusztakamaráson a családi levéltárban vannak.

az ügyvédi fogásokat, mint a gazdasági élet csínját-bínját, ki ítéleteiben ép oly határozott, a mily gyengéd biztatásaiban és tanácsaiban.

Legtöbb panaszra adtak okot a cselédek s a gazdatiszt. Alig érkezett meg az özvegy Kamaráson, a gazdatiszt kijelentette, hogy csak a mostoháknak fog engedelmeskedni; a cselédség pedig szintén megtagadott minden szoigálatot. Az engedetlenek elnyerték ugyan büntetésüket, de azért a házi forradalmak egyre sűrűbben törtek ki. Különösen 1825-ben sehogy sem akart a botrányoknak vége lenni. Míg az özvegy nevelőintézetbe helyezte két gyermekét s intézkedett a kisenyedi szüreten, azalatt — egyik panaszos irat szerint — a mostohák Kamaráson «a juhokat, sertéseket, marhákat eladták, elhajtatták s maguk között felosztották, a gabonát elcsepeltették, eladogatták». Az örökösök erőszakoskodása megzavarta környezetük erkölcsi érzését s a cselédek is szabadon garázdálkodtak a kamarási jószágban, hazatérő úrnőjüket pedig úgy fogadták, mint valami idegent, nem is hederítettek szavára. Az özvegy érezte, hogy botrányokkal akarják Kamarásról elüldözni, szinte kétségbeesve kért védelmet gyermekei s vagyonuk számára. Elhihetjük neki, hogy birtokaiból nem sok jövedelmet látott, hogy az utolsó időben gyűrűinek s gyöngyeinek árából fedezte a taníttatás költségeit. Nem csoda, ha elkeseredésében irigyelte a rab sorsát, ki legalább tudja, miért nyomorog.

A hatóság elítélte az erőszakot, mindazonáltal a következő évben még szomorúbb napok vártak a kis családra. Az özvegy báróné épen Kamaráson időzött. A nyár összegyűjtötte mind a három gyermekét; otthon volt Ágnes leánya, ki Kolozsvárott tanult és Zsigmond fia is, kinek fejlődéséhez nagyenyedi tanárai oly nagy reményeket fűztek. Szomorú magányában öröm volt a szegény anyának az is, hogy együtt láthatta szeretteit. A Mezőség hegyhullámain, melyek mint szigetet vették körül a kis falut, nem hatolt keresztül a nagyvilág zaja, de nem hallatszottak a rokonoknak éles megjegyzései sem, kik annyi gúnnyal tárgyalták Kolozsvárott az özvegy dolgait.¹⁾ Egyszerre, mintha felhőtelen égből csapna le a villám, tiszti rendelés érkezik, hogy az özvegynek tizenöt nap múlva a pusztakamarási jószágból el kell távoznia. Hiába volt minden törvényes ellentállás, az alispán karhatalmat vett igénybe, a mostohákkal együtt az udvarba rontott, mindent lefoglalt, a mit talált, úgy hogy a kiülőzött család újra otthon nélkül maradt az ég alatt. Mikor az özvegy az igazgatótanácsához kérdést intézett a rendelet miatt, azt a feleletet kapta, hogy mostohái és kurátoruk pazarlással vádolták.

Évekig folyt még az áldatlan per. Igaz ugyan, hogy 1827 őszén

¹⁾ Csóka Sámuel ír róluk fentebb említett levelében.

kimondták az osztályos ítéletet, végrehajtása azonban sokáig tartott, minthogy az örökösök az osztozás költségeit nem térítették meg. Csak 1840 körül rendelkezhetett az özvegy báróné szabadabban birtokával. Szervezetét, lelkének erejét megviselték az izgalmak és aggodalmak, de kitartása győzött: a megmentett vagyon legalább mennyiségre nézve — elég jelentősnek látszott. Nagyságáról az osztályos ítélet nélkül is fogalmat alkothatunk magunknak a periratokból és családi levelekből. Az özvegy tartására rendelt birtoknak legnagyobb része Kisenyeden volt; ehhez tartoztak a mági, ecsellői és szecseli birtokrészek, jobbára erdők és rétek. Az árvák leginkább Torda és Kolozs megyében kapták ki örökségüket. Úgy látszik, szépen örökölték Detrehemben s Gyerőmonostoron; b. Kemény Zsigmond nem bánta volna később, ha a két község közül valamelyikben egy helyen kapta volna ki részét. A legértékesebb birtok a kamarási volt, hol a több száz hold fekete mezőségi föld szép jövedelmet ígért; ezzel együtt szokták kezelni a szentmihálytelki és szombattelki gazdaságokat. A szabadságharc után b. Kemény János körülbelül nyolczszáz holdon gazdálkodott Kamaráson. Az özvegynek s gyermekeinek jutott Alsó-Fehér megyében a kapudi jószágrész is; ez eredetileg elzalogosított b. Győrfi-birtok volt, melyet valamikor b. Győrfi Ágnes örökölhett anyjától, b. Bánffy Borbálától, mégis a szerzemények közé került, mert az öreg báró második feleségével együtt váltotta ki. Értékét leginkább az mutatja, hogy az öreg báró bérlojének évi 1000 frt. bér mellett még kőépületet is kellett rá emelnie.

Ez adatok szerint az özvegynek elég tekintélyes birtok állott rendelkezésére, melyből ügyes gazda megfelelő tőkével s szorgalommal szép jövedelmet mutathatott volna fel. Hogy a család mégis oly gyakran került nehéz körülmények közé, annak fő oka, hogy a rendetlen gazdálkodásnak s hűtlen kezelésnek nyomait csak lassan lehetett eltüntetni; a folyton változó gazdatisztek elhanyagolták a földeket, a felszerelést pedig elprédálták. Másrészt a szétszórt birtokok között levő nagy távolság szinte lehetetlenné tette az ellenőrzést. A haszonbérlők rendetlenül fizették a bért, kényük-kedvük szerint pusztították a legszebb erdőket.

A per váratlan fordulatai, melyek a bárónénak annyi keserű csalódást szereztek, mély nyomot hagytak az idősebb fiúnak, Zsigmondnak, lelkében is. Mit érezhetett a kis tanuló, mikor elhagyta Enyedet, a Maros mosolygó völgyét s végig haladva a Mezőség girbe-görbe útjain, egyik hegyhátról megpillantotta a távolban Pusztakamarást, anyjának egyszerű otthonát? Talán összehasonlította az igénytelen lakot a kellemes alvinczi udvarházzal; talán elkomorult, homályosan érezve, hogy az emberi élet csak eszköz valamely ismeretlen hatalom

kezében; talán körülfogta a csend, mely a lejtős hegyoldalakon s a kis falun uralkodott s titkos reményt lopott az álmodozó lélekbe, hogy ábrándjait semmi sem zavarja meg a békés völgyben. Mily más érzésekkel érkezik haza az úrfi, ki büszke négyes fogaton repül az ősi várkastély felé! A magas boltíves termek, az ősöknek képei, kedvelt tárgyai, a parkban a hatalmas platánok mind a családi dicsőségről beszélnek. Ily benyomások között, mikor az urfi kastélyának erkélyéről széttekint a vidéken s a szemhatárig mindenütt saját birtokát látja, nem csoda, ha valóját átjárja az arisztokratikus gondolat s családját kiválasztott népnek hiszi. Ily arisztokratikus érzés felébresztésére épen nem volt alkalmas b. Kemény Sámuel özvegyének otthona. A gazdasági épületek a pusztulásnak kétségtelen jeleit mutatták, az udvaron barátságtalan cselédek lézengtek, az igénytelen háznak minden zúgába meg kiült a gond, mely kiöli az életnek minden örömét.

Azonban, ha a gazdagságnak vannak örvényei, vannak a szegénységnek is. A szenvedélyes egyén előtt a vágy kielégítése oly nagy értékke nő, hogy mellette az életnek minden java elveszti becsét. Elfecsérelt vagyonának romjain így vetette el összes családi hagyományait Orleans Fülöp, s így támadta mint Égalité mindazt, a miért ősei életüket áldozták volna fel. Ily szerep számára semmi ösztönt sem nyújtott a kamaráisi környezet. Az özvegy bárónénak puritán gondolkodása megóvta fiát az irigység szörnyetegeitől. Kemény szerette az élet örömeit, de szívesen dolgozott értök, egész életében őszinte híve volt a demokratikus eszméknek, politikai küzdelmeiben azonban semmi nyoma sincs a hitehagyott nemtelen érzéseinek; a családi hagyományok szentségének nem volt nála igazabb tisztelője. Külömben sem szabad b. Kemény Zsigmond szegénységét, melyet életírói néha oly feltűnően emlegetnek, tulságos sötét szemüvegen néznünk. Egyrészt az erdélyi arisztokrácia mindig többre becsülte az egyéni kiválóságot, a szellemet s férfias bátorságot, mint a nagy vagyont s a külső formásokat. Másrészt igaz ugyan, hogy b. Kemény Sámuel vagyona a per befejezésével eléggé elforgácsolódott, azért mégis mindegyik Kemény-fiúnak jutott annyi, hogy az élet gondjai ellen biztosítva volt. Maga b. Kemény Zsigmond írja 1846-ban Wesselényi bárónak, hogy, ha magasabb élvezetek után nem vágyódnék, bú nélkül megélhetne az apai örökségből, tarthatna, ha kellene, egy pár lovat meg egy legényt, aztán farsangonként vesztegethetne is valami keveset néhány hétig.

Legmélyebb hatást gyakorolt a családi viszály Kemény Zsigmond kedélyére. Saját szemével látta a családi tűzhely szétrombolását, a gyermeket anyjával, a testvért testvérével harczban, saját fülével hallotta anyjának fájdalmas panaszait, s esze már felfogta, mit jelent

a gyenge nőnek az elhagyatottság. A jégeső nem szaggatja inkább szét a törekeny növény leveleit, mint a hogyan széttépte a gyermek hitét az a pillanat, mely előtte az élet borzalmait tárta fel. A kínos tapasztalatok űzték a gyermeket a magányba, s az, kinek vidám társak között kellett volna kacagnia, játszania, elvonult könnyvei közé, egyedül bolyongott a hegyoldalakon vagy ott járt a temetőnek bedőlt sírhalmai között s hallgatta az ágak között sutogó szellőt. «Vadócز gyerek voltam — mondja magáról Kemény az *Erdélyi Híradó*-ban — méla és magamba vonult. Nem kelle nékem báb s festett koci, előtte daczos vágatató falovakkal, benn úri ékes hölgygyel. Gyermektársaim s játékuk iránt is részvétlen és unatkozó valék». ¹⁾ Mennél több szelleme, mennél érzékenyebb lelke volt az ifjúnak, heves képzelete annál gazdagabbnak tűntette fel a magányt s annál sivárabbnak a valóságot. Lassanként a búskomorság ép úgy eltakarta az életnek vonzó összhangját, mint a hogyan az alkony homálya kísérteties lepellel vonja be a fák lombjait s a rétek virágjait. A gyermek borult kedélyének emlékét őrzi a költő világnézete is; hisz ebben is oly könnyen varázsolja át valamely zord dæmon a mosolyt a kín vonalaivá.

Kitörölhetetlenül vésődött Kemény lelkébe annak a nyári napnak emléke, melyen mostoha bátyjai s Kolozs megye alispánja karhatalommal jelentek meg a pusztakamarási otthonban s melyen az özvegy és árvái hajléktalanul költöztek el a letarolt Mezőségről. Ha idősebb lett volna Kemény, alig nézte volna tétlenül anyjának könnyeit, valószínű, bosszút állott volna értök, a mint — Beksics tudomása szerint — később egy végrehajtás alkalmával megtámadta szülője házában az alispánt és darabontjait. Mit tehetett a tizenkét éves fiú a marczona alakokkal szemben? Talán összeszorította kis öklét s megesküdött, hogy kérlelhetetlen ellensége lesz egész életében az erőszak minden fajtájának. Az a nemes felháborodás, mely a kis fiú lelkén hatalmasodott el a kínos jelenetnél, ott működött azokban a komoly harcokban is, melyeket a férfitű folytatott Debreczenben a «flamingók» zsarnoksága s a *Pesti Napló*-ban az önkényuralom rendszere ellen.

A keresztény hit, mely az isteni szenvedést dicsfénnyel veszi körül, méltán tulajdonít a szenvedésnek nagy jelentőséget az emberi lélek fejlődésében, de be kell vallanunk, hogy a sors-csapások gyakran többet rombolnak, mint építenek s nem egyszer Néró lángözlönére emlékeztetnek bennünket, mely ezrek életét és vagyonát pusztítja el néhány szép utca tervéért. Sokat veszített b. Kemény Zsigmond is gyermekkorában, mikor a csalódások oly korán megrontották lelkének

¹⁾ Az *Erdélyi Híradó* 1842-ik évi folyamában, a 2. számban *A codificatio és historiai oshola* című vezércikk kezdete.

összhangját. Azonban ha volt is idő, mikor a kis fiú merő ellentétet látott az életben és senkiben sem tudott bízni, egy érzése, anyja iránt való szeretete sohasem ingott meg. Ekkor szövődött az a megható viszony, mely anyát és gyermekét egészen a sírig annyi finom szállal fűzte egymáshoz. A kis fiú volt az özvegy bárónénak legmeghittebb barátja, ő volt legszebb reménye, mely erőt adott neki a kétségbeesés határain; a fiút meg csodálattal töltötték el azok az áldozatok, melyekben az anya csak övére gondolt s teljesen számításán kívül hagyta saját kényelmét és jövőjét. A nemes viszony az évekkel csak erősebb és gyengédebb lett. Az özvegynek egyetlen fennmaradt levele, melyet élete alkonyán reszkető kézzel írt fiához, megható jele az örökké gondos anyai szeretetnek. Az öreg nő annyi gyengéd figyelemmel gondoskodik férfiúvá nőtt gyermekéről, mintha a családi gondok, a betegség s a törődés nyomot sem hagytak volna lelkén. Várva várja fia látogatását, rendel számára útiköltséget s előre megállapítja úti tervét, főkép a pihenő helyeket.¹⁾ Kemény sem tudott — még férfi korában sem — meghatottság nélkül anyjára gondolni. Örült, ha valami kis örömet szerezhetett neki; mikor betegségéről hallott, hozzá sietett s el nem mozdult hazulról, míg a beteg jobban nem lett. A szabadságharcz után ritkábban látta Erdélyt. Ekkor írt leveleiben egyre foglalkoztatja anyja boldogsága, mély hálát érez János öcsese iránt, hogy szülőjüknek utolsó éveit nyugodtakká tette, anyja sírjánál pedig önmagát vádolja, hogy nem tett eleget a megholtnak boldogságáért. Kemény egyéniségének fejlődése többet köszön az egyszerű anya önfeláldozó szeretetének, mint Tolsztoj világnézete azoknak az előkelő, házasságtörő asszonyoknak, kiknek szerelmétől annyi csodát várt az orosz írónak előrelátó nagynénje. Az események forgatagában hányszor látta Kemény, hogy a legszentebb eszmék mögött a legdurvább érdekek küzködnek s hogy az ellentétek között az erkölcsi életnek leghatározottabb elvei mállanak szét. Ha az általános felfordulás érintetlenül hagyta a bonyolult egyéniség erkölcsi érzékét, az részben annak az egyszerű anyának hatása volt, kinek önfeláldozása a legszebb vallástétel volt a keresztény erkölcsiség mellett. Az anyai szeretet gyakran űzte el a komor legényszoba kísérteteit is. Mily ridegnek érezte a költő magányát, mikor mindenütt elfecsérelt érzéseinek emlékeivel találkozott; egyszerre aztán mennyi értéket fedezett fel az életben, mikor szülőjére gondolt, ki valahol az erdélyi hegyek között fia boldogságáért imádkozik a mindenség urához.

Úgy látszik, a fiúnak anyjához való benső viszonya nyújtotta az első mélyebb bepillantást a női lélek valójába. Ha *A szerelem életé*-ben

¹⁾ A levél a pusztakamarási családi levéltárban van.

a kis Eduárd szerelme nem is egyéb, mint a költői képzelet alkotása, mégis annyit sejtet velünk, hogy a költő mély vonzalmat érzett a női nem iránt. Anyja küzdelmében a női léleknek diadalmas erejét csodálhatta. A férfi talán merészebben, hevesebben támadott volna, de könnyen türelmét vesztette volna; az elhagyott özvegy gyakran volt önmagához következtelen, de éveken keresztül szívósan ragaszkodott minden röghöz, melyhez hite szerint gyermekeinek joga volt. Minél férfiasabb lélek fejlődött a gyermekből, annal őszintébb hódolattal hajolt meg a női erények előtt. Ez a lovagias érzés enyhíti azoknak a sötét színeknek hatását is, melyek Kemény költészetét oly komorrá teszik. Kemény költészetében szinte természetfölötti erő szállja meg a szenvedések idején a nőt, különösen az anyát; a bátoratlan merésszé, az egyszerű leleményessé változik. Így lesz a félénk Eleonora, Gyulai Pál ellensége, erélyes nagyvilági hölgygé, a kételkedő Mikes Zsigmondné az egész család vigasztalójává; így áll előttünk Klára, az egyszerű szombatos papné is, mint a hitvesi és anyai szeretet hősnője, ki a legellenségesebb viszonyok között is kiáll a síkra övéért.

Kemény gyermekkorából hiányzik az az összhang, mely Goethet szülei házában vette körül. A Goethe-ház dúsan elhalmozta a fejlődő gyermeket mindazzal, a mit jó mód, műveltség és szeretet nyújthat. Az apának sokoldalú ismereteit kellemesen ellensúlyozta az anyának költői kedélye; a kényelmes otthon hatását meg teljesebbé tette az ősi bíródahni város s a Majna gyönyörű vidéke. Mindezzel mily éles ellentétben áll Pusztakamarás! Itt a pusztuló ház, a züllő gazdaság, minden az özvegynek nehéz küzdelméről beszélt. S mily fájó lehetett az anyai gond s az elhagyottság érzete a félreeső völgyben, az oláh nép viskói között, melyekben oly sötét műveletlenség s annyi vad szenvedély rejtőzött! Goethet gyermekora szinte egyenes úton vezet a ahhoz az egyetemes világnézethez, melyet költészetében egy évszázad múlva is csodál a gyorsan haladó európai műveltség. Keménynek gyermekkori benyomásai inkább szaporították azokat az akadályokat, melyeket a költőnek és államférfiúnak le kellett győznie, míg magas szempontjaihoz küzdötte fel magát. Mindazonáltal a gyermeknek magányos töprengései s komor gondolatai nem veszttek kárba. Ezek hívták fel a gyermek figyelmét az élet komolyabb feladataira s a dolgoknak erkölcsi oldalára; ezek növelték azt a finom erkölcsi érzéket, mely később a politikai írónak is mindig biztos irányt jelelt harcaiban. A korai csalódások nélkül talán a költő sem értette volna meg azokat a nagy tragédiákat, melyeket az egyeseknek, családoknak és bérczes hazájának életében látott.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

A PRUDENTIUS-FÉLE DITTOCHÆON.

III. A Dittochæon.

1. *Prudentius szerzősége.* Már említettem, hogy a Dittochæont többen nem tartják *Prudentius* művének. És pedig egyrészt azon az alapon, hogy ennek a munkának a stílusa, verselése nagyban eltér *Pr.* egyéb műveinek stílusától és verselésétől, másrészt az *argumentum ex silentio* alapján, t. i. szerintük *Prudentius* a *Præfatió*ban erre a művére nem tesz célzást. Még abból is merítenek ervet *Prudentius* szerzősége ellen, hogy nagyon sok kódex, köztük a legrégibb és legjobb, a *Paris.* (*Puteanus*) 8084. a Dittochæont nem adja. Végezzünk ezekkel az ellenvetésekkel.

a) Tény az, hogy a Dittochæon *költői* szempontból alatta áll *Prudentius* egyéb műveinek. Ez azonban természetes. Többi műveiben nem kötötte semmi a költő fantáziáját, alkotás közben nem volt korlátok közé szorítva, a Dittochæon azonban mint már többször említettem s mint alább bizonyítani is fogom nem egyéb, mint képek alá szerkesztett ismertető versek gyűjteménye. E versek megírásánál adva volt a kép, a költőnek ehhez kellett tartania magát, igyekeznie kellett minden lényegeset kiemelni, de adva volt a terjedelem is: mindezt négy sorban!¹⁾ Ez mindent megmagyaráz az előtt, a ki meg tudja érteni, hogy az ilyen előre megadott utasítás mennyire bénítólag hat a költői fantáziára. De tovább megyek. Bár költői szempontból lehet is ezt a különbséget tenni a Dittochæon s *Prudentius* egyéb művei között, meg kell állapítanom azt a tényt, hogy a mi a felfogást és a kifejezősmódot illeti, a Dittochæon teljesen egyezik a költő egyéb műveivel. Helyesen ítélt *Ebert*, mikor ezt mondja:²⁾ „... es zeigt ... das Werkchen dem Kenner des *Prudentius* eine solche Uebereinstimmung mit verschiedenen seiner andern Dichtungen in Bezug auf Inhalt wie Ausdruck, dass einem solchen auch nicht der geringste Zweifel an seiner Autorschaft kommen kann. Aber wie viele haben darüber geurtheilt, ohne *Prudentius* überhaupt, oder mit Aufmerksamkeiten gelesen zu haben!” És tényleg, a figyelmes kutató annyi egyezést talál, hogy pusztán e belső ok alapján is *Prudentiust* kell a szerzőnek tartani. Így a Dittochæon a szentírást lépten-nyomon allegorikusan magyarázza, a mi a költő egyéb műveiben is bőven előfordul. Ilyen egyezések: *Ditt.* II, 4. és *Ham. præf.* 5; *Ditt.* VI, 4. és *Cath.* IV, 68; *Ditt.* XV, 4. és *Cath.* XII, 179; *Ditt.* XLII, 1 és *Cath.* IX, 86, *Perist.* VIII, 16. *Ditt.* VIII, 1 és *Apoth.* 55; *Ditt.* XXVII, 4 és *Cath.* XII, 69; *Ditt.* XXIX, 3 és *Cath.* XII, 99; *Ditt.* XXXVI, 1 és *Cath.* IX, 55.³⁾ — De egyes szók használata s bizonyos

¹⁾ Merkle i. m. 36. l.

²⁾ Hogy mennyire igaza van *Ebert*nek, bizonyítja a Rösler-től fel-említett köv. eset (i. m. 39. l.): Nirschl az ő *Patrologie* cz. munkájában azt írja, hogy *Migne* nem közli a Dittochæont *Prudentius* munkái között. Pedig a LX. köt. 89—112. col. ban közli. Érdekes, hogy Rösler e tévedés helyreigazítása közben maga is tévedésbe esik, t. i. ő *Migne* 59-ik kötetében véli a *Ditt.*-t.

³⁾ V. ö. *Obbarius* i. m. XIII. Ugyanott egyéb egyezések is.

szótagok sajátosságos időmértéke is azonos úgy a Dittochæonban, mint P. egvéb költeményeiben. Így altar (e helyett altare) Ditt. XX, 4 és Perist. III, 212; IX, 100; cuna (cunæ helyett) Ditt. XXVIII, 4 és Cath. XII, 100; favilla (= a halott hamvai, porai) Ditt. V, 4 és Cath. IX, 100; X, 142; mitificus (mirificus?) Ditt. XX, 1 és Perist. VII, 42; peccamen Ditt. XXIII, 1 és Cath. IX, 96; Ham. 618; Perist. X, 517; pudescio Ditt. VII, 4. és Cath. II, 26; Apoth. 776; allophylus Ditt. XVIII, 3 és Ham. 499; örëmus Ditt. XII, 1 és Cath. V, 89; Psychom. 371; heresis Ditt. XVIII, 4 és Præf. 39; Gabriel Ditt. XXV, 2 és Perist. II, 454; Mæria XXV, 4 és Apoth. 643, Psychom. 88.¹⁾ A majdan elkészült *Bergman*-féle *Lexicon Prudentianum*²⁾ alapján mindeerre vonatkozólag kimerítő párhuzamokat lehet majd egybeállítani. Azonban az eddig említett egyezések is kétségtelen bizonyossággal szólnak Prudentius szerzősége mellett.³⁾

b) Abból, hogy Prudentius a Præfatióban nem czéloz a Dittochæonra, szerzősége ellen érv nem meríthető. Ugyanis nagyon valószínű, hogy azért nem tett semmi czélzást, mert ezt a művét költőileg oly gyenge alkotásnak tartotta, hogy nem akart rá hivatkozni; az pedig bizonyos, hogy a Dittochæon nem készült könyvnek; már fentebb is kifejeztem azt a véleményemet, hogy nem is volt benn P.-nak 405-ben megjelent összes művei közt, hanem csak halála után került többi költeményei közé. Hiszen ezeknek a képek alá írt verseknek úgys megvolt a maguk olvasóközönsége⁴⁾: az illető templomot látogató közönség; másrészt ezek az amúgy sem valami kiváló költemények csekély költői értékükből csak veszítettek azáltal, ha könyvben közlötetnek s nincs mellettük a kép, melyet magyaráznak s mely nélkül viszont teljesen hatástalanok. Így hát a Præfatio hallgatása nem zárja ki P. szerzőségét. De ha valaki ezt az érvelést elfogadhatatlannak tartja s bizonyítéknak veszi a Præfatio hallgatását, akkor tovább megyek, és azt kérdezem: Prudentiusnak minden egyéb műve jelezve van a Præfatióban és: bebizonyítható-e, hogy a Dittochæon nincs jelezve? Vegyük csak sorra a Præf. 37–42. verseit; kétségtelen, hogy a 37–38. versek:

Hymnis continuet dies,
Nec nox ulla vacet, quin Dominum canat —

csak a *Cathemerinon* himnuszaira vonatkozhatnak; a 40. és 41. versek:

Conculcet sacra gentium:
Labem Roma tuis inferat idolis —⁵⁾

csak a *Contra Symmachum* két könyvére érthetők, mert a pogány kultuszok elleni polemiával P. más művében nem foglalkozik; a 42. sor:

¹⁾ V. ö. *Obbarius* i. m. XIII. l. 50. jz., XIX. l. 67., 68., 69. jz. és XX. l. 74. jz.

²⁾ *Schanz* i. m. 235. l.

³⁾ L. még Merklenél az idevágó irodalmat 36. l. 5., 6., 7. jz.

⁴⁾ Merkle 34. l.

⁵⁾ Ebert 253. l. 3. jz. azt hiszi, hogy e sor a Psychomachiára vonatkozik. Ez tökéletesen elfogadhatatlan.

Carmen martyribus devoveat, laudet apostolos

teljes bizonyossággal a *Peristephanon*-ra czéloz, mert ebben foglalkozik a vértanúkkal s ennek XII. hymnusa énekli meg Péter és Pál apostolok szenvedését és dicsőíti őket. Marad a 39. sor:

Pugnet contra hereses, catholicam discuntiat fidem,

melynek első fele teljesen illik az *Apotheosis*-ra, melyben csakugyan egész csomó eretnokség ellen polemizál a költő; némi jóakarattal vonatkozatható azonban a *Hamartigeniára* is, mely bár a bűnök eredetéről szól, de éle a gnosztikus Marcion és követői ellen irányul. A «catholicam discuntiat fidem» minden valószínűség szerint az *Apotheosis*-ra vonatkozik (esetleg a *Hamartigeniára* is), mert ebben fejt ki a költő a Krisztus istenségéről, a szentháromságról stb. szóló tanokat.¹⁾ Tehát, mint látható, nemcsak a *Dittochæon* nincs jelezve, de nincs Prudentiusnak irodalmilag legértékesebb munkája sem: a *Psychomachia*. Ha tehát a Præfatio hallgatása alapján tagadja valaki a *Dittochæon* hitelességét, akkor feltétlenül meg kell vonnia a hitelességet a *Psychomachiától*, esetleg a *Hamartigeniától* is. Minthogy pedig ezeknek hitelessége kétségen felül áll, a *Dittochæont* is P. hiteles művének kell tartanunk. De ezenfelül a következőkre is hivatkozhatom: ha *Ebert* jónak látja a Præf. 39. sort a *Hamartigeniára* is, a 41. sort pedig a *Psychomachiára* vonatkoztatni, ez utóbbinál minden alap nélkül, úgy sokkal több joggal vonatkozathatjuk a Præf. 39. sorának «catholicam discuntiat fidem» kifejezését a *Dittochæonra* is,²⁾ mely a ker. hit egyetlen forrásának, a bibliának fontosabb fejezeit öltözteti verses alakba. Tehát: míg egyrészt a Præfatio nem említi P. olyan művét (műveit?), melyről teljes bizonyossággal tudjuk, hogy tőle való, addig az sem bizonyítható be, hogy a Præf. 39. sora nem vonatkozik esetleg a *Dittochæonra* is. Ki kell tehát jelentenem, hogy a P. művei előtt olvasható Præfatio az egyes művek hitelességének megállapításánál irányadó nem lehet. A *Dittochæon* hitelessége e szerint az argumentum ex silentio alapján nem vonható kétségbe.

c) Nem fogadhatom el azt az érvet sem, hogy a *Dittochæon* nem hiteles, mert számos kódexből, így a Paris. 8084-ből is, hiányzik. Épen ebből a legjobb és irányadó kódexből hiányzik ezenkívül még a Præfatio, a *Peristephanon* nagy része³⁾ és a C. Symmachum mindkét könyve. Pedig mindezek kétségtelenül P. művei. Egyébiránt elég itt utalnom arra a fentebbi adatra, hogy a mintegy 320 Prudentius-kézirat közül alig 27 adja a költő összes műveit. Megjegyzem egyszersmind azt is, hogy a *Dittochæon* a kódexek nagy részében megvan; hogy csak egy példát említsek: az *Obbarius*-nál felhozott 24 vatikáni kézirat közül 14 hozza a *Dittochæont*. — Azon az ingatag alapon tehát, hogy egyik-másik kódexből hiányzik a *Dittochæon*, hitelességét kétségbevonni nem lehet, mert hiszen akkor könnyű volna a kódexből olyan sorozatot egybeállítani, melyből pl. az *Apotheosis*, vagy olyant, melyből a *Cathemerinon* etc., etc. hiányzik s

¹⁾ Ebert i. m. 253. 2. jz.

²⁾ Merkle i. m. 34. l.

³⁾ V. ö. Obbarius i. m. XLVI. és Merkle i. m. 34. l.

ezen az alapon P. valamennyi művének hitelességét meg lehetne támadni (Merkle 35. l.). Ezzel az érvel szemben is megáll tehát a *Dittochaeon* hitelessége.

Prudentius szerzősége azonban minden kétségen felül áll a következő bizonyítékok alapján:

a) *Gennadius* már idézett cikkének mindjárt az elején említi a *Dittochaeont*. Értesítését hitelesíti az a körülmény, hogy a *Dittochaeon* P. egyéb műveivel kapcsolatban igen sok kódexben előfordul.

b) A Ditt. XLII. 1—2-ben a költő azt a sajátos véleményét fejezi ki, hogy Krisztus mellén két seb volt s az egyikből vér, a másikkól víz folyt:

*Traiectus per utrumque latus, laticem atque cruorem
Christus agit. Sanguis victoria: lympa lavacrum est.*

Ugyanezt a sajátos (és úgy látszik, neki nagyon kedves) nézetet felhossa még a *Perist.* VIII, 15 16-ban is:

*Ipsae loci est dominus, laterum cui vulnere utroque
Hinc cruor effusus fluxit et inde later.*

Továbbá visszatér rá a *Cath.* IX, 85 87-ben, majdnem ugyanazon szavakkal, hol ezt a dolgot mint csodát említi:

*O novum caede stupenda vulneris miraculum!
Hinc cruoris fluxit unda, lympa parte ex altera:
Lympa nempe dat lavacrum, tum corona ex sanguine est.*

Mint látjuk, majdnem szóról-szóra a Ditt. XLII, 2 verse! Érdekes idevonatkozólág idézni *Arevalus* véleményét (Migne i. m. LX, col. 108, jz.): Vel ex hoc solo tetrasticho asseri potest Prudentium Dittochæi esse auctorem sibi ubique constantem.¹⁾

c) *Prudentius* szerzőségét bizonyítja az a körülmény is, hogy két ízben összetéveszti a Siloe tavát a Bethesda tavával. János evangéliumában 9, 7 leírja egy vaknak a Siloe tavánál történt csodálatos meggyógyítását; ezt a csodát írja le Pr. is a Ditt. XXXIII-ban:

*Morborem medicina latex, quem spiritus horis
Eructat variis, fuseum ratione latenti,
Siloam vocitant: sputis ubi conlita caeci
Lumina Salvator iussit de fonte lavari.*

Ezzel egyezően írja le *Prudentius* a Siloe tavát az *Apoth.* 680—681. versében:

*Variis Siloa refundit
Momentis latices, nec fluctum semper anhelat.*

E helyeken tehát a költő a Siloe tavát úgy írja le, mint a mely időközönként felbuzog, mintegy hullámozásba jön. Csakhogy éppen itt van a tévedése, mert az, a tó, mely ilyen tulajdonsággal bír, János 5, 4 szerint a Bethesda tava, melynél Krisztus nem a vakot, hanem a 38 év óta betegeskedő inaszakadtat gyógyította meg. Ez a tévedés

¹⁾ *Prudentius*nak erről a különös nézetéről l. Rösler i. m. 139. l. 1. jz.

bizonyítja, hogy a Dittochæont is az Apotheosis szerzője írta, vagyis Prudentius.

d) *Gregorius* ostiai püspök *Hadrianus* pápához 786-ban írt egyik levelébe a Dittoch. I. 3 sorát ezzel a hozzáadással idézi: *dicente Prudentio*.¹⁾

e) *Eiricus* (Heiric, Heinrich) 834–881 közt élt szerzetesnek *Vita S. Germani Autissidorensis* cz. verses munkájában²⁾ az ott használt «*præstolari*» szó prosodiájának igazolására ez áll a margón:

Prudentius: Præstolatur ovans sponsam de gentibus Isaac.

Ugyanez a vers feltalálható a Paris. 12949 sz. kódexben, szintén ezzel a hozzáadással: *Prudentii*. A vers azonban nem Prudentiustól való, hanem az *Ambrosius*-féle «*Tituli*»-ból. Az a körülmény azonban, hogy az itt említett két helyen mint Prudentiusé idéztetik, ékesen szolgál bizonyíték a mellett, hogy Prudentiusról tudták, hogy «*Tituli*»-féle munkát írt. Azt pedig tudjuk, hogy a *Dittochæon* több kódexben (*Migne* Patr. lat. LX, col 89, comment.) a *Tituli* címet viseli.³⁾

f) A *Dittochæon* hitelessége mellett talán az is felhozható bizonyítékul, hogy valamint P. egyéb műveinek, úgy ennek a címe is görög.⁴⁾

Az első, ki P. szerzőségét kétségbe vonta, *Johannes Sichard* volt. Prudentius-kiadásában (Basel, 1527) egy régi strassburgi kódex alapján azt a gyanúját fejezi ki, hogy a *Dittochæon* vagy *Sedulius*, vagy valami *Amoenus* műve. A *Sedulius* szerzőségére vonatkozó állítás merő combinatio, mely minden biztos alapot nélkülöz. A mi az *Amoenus* nevet illeti, erre nézve elfogadható *Migne* állítása, ki ezt mondja:⁵⁾ *Existimo etiam, Prudentio nomen Amoeni adhæsisse ex ipso opere, quod amoenum ab aliquo dictum fuerit. Weitzius ex codice, ut videtur, Goldasti Dittochæum hac inscriptione, et versibus antiquis decoravit: Prudentii Amoeni Diptychon, sive Tituli historiarum Veteris et Novi Testamenti. Incipiunt Tituli libri manualis amoeni.... Non dubito, quin auctor vetus horum versuum Manuale amoenum vocaverit, sive librum manulem amoenum. Aliquis intellexit Manuale amoeni, ut Facetus quidam poeta nunc nominatur, quia in principio carminis anonymi vox facetus occurrit. Az Amoenus név tehát fictio. És csodálatos: Migne, a ki ezeket írta, a Patrologia LXI. kötetében a col. 1075--1080 on (igaz, hogy némi tekintetben hiányosan) így közli a Dittochæont: Exeunte sæculo quinto. Amoenus. Enchiridion veteris et novi testamenti. Ez bizony elég súlyos következtetlenség. Obbarius is felemlíti,⁶⁾ hogy a Dittochæont némelyek a (fent említett) cod. Argentoratensis alapján bizonyos Prudentius Amoenusnak tulajdonítják, de mindjárt említi *Casp. Barth* véleményét, a ki kifejti, hogy Prudentius is olyanformán jutott az Amoenus melléknévhez, mint a hogy *Sallustius* s más írók a külön-*

¹⁾ Ebert 289, I. jz.

²⁾ Bähr i. m. III. Suppl. Bd. 111–113. l.

³⁾ Merkle i. m. 35–36. l.

⁴⁾ Merkle i. m. 40. l.

⁵⁾ Patr. lat. t. LX, col. 91.

⁶⁾ Ed. p. XIII.

féle melléknevekhez. Végleg szembeszállott *Amoenus*-szal *Manitius*. Kimutatta, hogy ez az *Amoenus*, kinek neve alatt a Dittochæont (kissé elváltoztatott és rövidített alakban) *Fortunatus* néhány versével kapcsolatban mint *Enchiridion Amoenit* némelyek kiadták, egyáltalán nem létezett s így az irodalomtörténetből törlendő. A neve alatt járó költemények (a Dittochæon kivételével) nem egyebek, mint *Fortunatus* töredékei.¹⁾

2. A *Dittochæon* címe. Fentebb említettem, hogy a D. több kódexben a Tituli címet viseli. Egyébiránt ennek a műnek a különféle kódexekben annyiféle címe van, hogy már különlegesség gyanánt is érdemesnek tartom őket ideiktatni. A cod. Pragensisben a cím: *Dicta Aurelii Prudentii* és a versek egyfolytában mennek külön címek nélkül. A cod. Mar.: Incipiunt *tituli historiarum* per Adam et Adam (olv. et Evam). A cod. Vatic. 3859-ben nincs cím, a 3860-ban: *Tituli historiarum* per Adam et Evam. A cod. Alex.-ban: Incipiunt *tituli historiarum*;²⁾ a cod. Urbin.-ban: Incipit liber *Ditrocheus*, qui continetur in titulis historiarum; a cod. Cauch.: *Tetrasticha* de veteri et novo test. a cod. Vatic. 348-ban: Incipiunt *tituli historiarum* per Adam et Eva.³⁾ A cod. Guelferbytanus (Ms. August. 56. 16. s IX): Incipit *Diptychon* (ms. 2); cod. Oxoniensis glossája: Iste liber proprie *Ditrocheum* dicitur; más codexekben: *Enchiridion*⁴⁾ [veteris et novi Testamenti]. E címek közül legérthetőbb a *tituli historiarum*, mint-hogy tudjuk, hogy a középkorban a bibliából vett templomi ábrázolások neve *historiæ* volt, ezek a versek pedig mintegy címei, feliratai, titulusai voltak ezeknek a képeknek; azonban a Dittochæon ezen elnevezése mégsem lett általánossá. Némely kódex az «enchiridion» elnevezést adja; ez nem felel meg a mű céljának és jellegének, minthogy ezek a versek nem könyv számára készültek. A «dicta» cím nem fejezi ki a mű tárgyát és tartalmát: dictán mindig csak életszabályokat, erkölcsi mondasokat értettek. A «tetrasticha» név a versek külső alakjára vonatkozik csak. A *diptychon*, *ditrocheus*, *ditrocheum* s a Gennadius cod. Vat.-ban olvasható *troceum*,⁵⁾ cod. Bamb.-ban olvasható *trocheum* s a cod. Bern.-ben levő *dithrocheum* nyilvánvalóan corruptélák, de minthogy ezek fordulnak elő leggyakrabban s szinte csodálatos változatosságban, mégis közelekvő az a gondolat, hogy ezek közt rejlik a mű helyes címe. Ezen természetesen nem azt értem, hogy az a cím, melyet a költő adott művének, mert hiszen minden jel arra mutat, hogy Prudentius egyáltalán semmiféle közös címet nem adott verseinek, minthogy nem szánta őket könyvbe: hanem az a cím, mely a mű tárgyának s céljának legjobban megfelel. Ez pedig a: Dittochæon, *διττοχαιων*. A *Diptychon* elnevezést *Bähr* és *Obbarius* megtartják. *Bähr*⁶⁾ kétségtelennek tartja, hogy ez a cím a helyes, *Obbarius* pedig így ír:

¹⁾ Zeitschr. für die österr. Gymn. 1886, 401. s k. l.

²⁾ A margón ez az értékes jegyzet: *Iste liber Ditrocheum vocatur, id est duplex refectio.*

³⁾ L. Migne, i. m. LX, 89.

⁴⁾ Obbarius p. 300.

⁵⁾ Tropæum.

⁶⁾ I. m. 46. l. 2. jz.

diptychi... nomen in illis signis (Vetus et nov. test.) latere, non est quod amplius moneam, cum et... codices aliquot hoc nomen servant.¹⁾ Ma már a tudósok legnagyobb része a Dittochæon elnevezés mellett foglal állást és magam is ezt a nevet fogadom el és használom.

A *Dittochæon* szó etymológiáját illetőleg a következők érdemelnék figyelmet: *Aldus* Prudentius életrajzában így ír: *Διττοχᾶιον*, duplex cibus, *διττός* duplex, et *ὄχη* cibus. Sunt enim tituli historiarum Veteris et Novi Testamenti, atque hinc puto Dittochæum, hoc est, duplicem cibum appellatum hunc librum a Prudentio.²⁾ Ez az etymologia azóta is a legtöbb hívőre talált. Így ezt fogadja el Brockhaus is, mikor ezeket írja: Diese Überschrift ist in den Handschriften vorherrschende. Die Bedeutung desselben von *διττός* und *ὄχη* ist duplex refectio, duplex cibus und bezieht sich auf die beiden Testamente, die wahre Seelenspeise, denen der Stoff entnommen ist.³⁾ *Ebert* is említi ezt az értelmezést: Von *διττός* und *ὄχη*, in Hinsicht auf die beiden Testamente, woraus die Stoffe genommen, — de valamint magát a címet is nagyon homályosnak tartja, úgy annak fentebbi értelmezését is elveti, mint a mely szerinte: vollständig abgeschmackt, nyelvtanilag nem igazolható s a műnek, mint képeket magyarázó szövegnek, különleges jellegéhez épen nem illik.⁴⁾ *Rösler* Eberttel szemben az adott etymologia mellett foglal állást.⁵⁾ Ugyanő felhozza *Garrucci* kísérletét, ki a *διττοχᾶιον* szót *διταχέιον*-nal akarja helyettesíteni a *διταχῆ* vagy *διταχώς*-ból, esetleg *διταχέιον*-nal a *διταχώς*-ból⁶⁾; mondanom sem kell, hogy ez a találgatás kissé kalandos és ab ovo elfogadhatatlan. A «duplex cibus»-féle értelmezést magából Prudentiusból vett idézetekkel szokták támogatni. Így a Cath. IV, 33–36-ban ezt olvassuk:

Hic pastus animæ est saporque verus:
Sed nos tu gemino fovens paratu
Artus atque animas utroque pastu
Confirmas pater ac vigore complex.⁷⁾

Mindez azonban csak a testi és lelki kettős táplálékra vonatkozik; még halvány vonatkozást sem fedezhetünk fel P. műveiben, mely a szentírást nevezné tápláléknak. De fölösleges is a párhuzam-keresés, fölösleges az az érvelés is, hogy a cím (és értelmezése) azért nem helyes, mert P. egyáltalán nem használ allegorikus címeket, hiszen már fentebb utaltam arra, hogy a Dittochæon cím nem származhatik Prudentiustól, mert egyáltalán valószínűtlen, hogy ő bármiféle címet is adott volna ennek a munkának.

¹⁾ Ed. p. XII, 41. jz. Ebert szerint (p. 291, 2. jz.) a diptychon szó csak a humanismus korának tudálékos coniecturája a Dittochæonhoz. V. ö. Dressel, ed. p. 470.

²⁾ Migne i. m. IX, col. 90.

³⁾ I. m. 158. l. 1. jz.

⁴⁾ I. m. 291. l. és 2. jz.

⁵⁾ I. m. 29. l. 1. jz. Felhozza bizonyítéku Paulinus Nolanus egy helyét (Natal. de S. Felice, carm. IX, 515): sibi pascet... mentem. V. ö. Rösler i. m. 124, 2. jz.

⁶⁾ I. m. 127. l. jz.

⁷⁾ Egyéb idézetek: Schanz i. m. 229.

Tehát igazat kell adnom *Ebert*nek, a ki azt mondja, hogy ennél a munkánál a cím okozza a legtöbb fejtörést és hogy a duplex-cibus-féle értelmezés helytelen s már grammatikai szempontból is kifogás alá esik. Olyan értelmezést kell tehát keresnünk, mely elfogadhatóan megmagyarázza, miért választották a másolókat, vagy a versek első kiadói ezt a címet. *Brandes*¹⁾ a *Dittochaëon* romlott alaknak tartja s szerinte *Diteichion* vagy *Ditoechion* a helyes (kettős fal); a magyarázat helyes úton jár, mert az elnevezést a versek rendeltetéséből igyekszik magyarázni s magam is azt hiszem, hogy ez az értelmezésnek legelfogadhatóbb módja s egyedül helyes iránya. De nem fogadom el *Brandes* fejtegetéseit azért, mert elveti a *Dittochaëon* szó mai alakját s önkényesen más szókkal helyettesíti. Én egészében szeretném megtartani a *Dittochaëon* szót, mert ezt a hagyomány szentesíti s ezért szívesebben fogadom el *Weyman* etymológiáját,²⁾ aki *διτορχαῖον* nak (kettős fal: a *διτο-τορχαῖον*-ból) értelmezi a kérdéses szót, a mi latinos átírásban: *Dittochaëon* volna, ez pedig legközelebb áll a *Dittochaëon* alakhoz. Ezt az etymológiát annál is inkább elfogadom, mert *Merkle* igen találó párhuzamot ad hozzá. A második nicæai zsinaton ugyanis bibliai jeleneteknek a templomokban való ábrázolásáról van szó; tovább így szólnak az akták: *Πέτρος* (római archipresbyter) *καὶ Πέτρος* (Saba apátja) *οἱ θεοφιλέστατοι πρεσβύτεροι καὶ τοποτηρηταὶ Ἀδριανοῦ πάπυ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης εἶπον τοιοῦτόν τι καὶ ὁ ἐν θείᾳ τῇ λήξει Κωνσταντῖνος πάλαι πεποίηκεν οἰκοδομήσας γὰρ ναὸν τοῦ σωτῆρος ἐν Ῥώμῃ ἐν τοῖς οὐσὶ τοίχοις τοῦ ναοῦ ἱστορίας παλαιᾶς καὶ νέας ἐνετύπωσεν, ἐνταῦθα τὸν Ἰδοῦν τοῦ παραδείσου εἰσιόντα, ἐκείσε δὲ τὸν ληστήν εἰς τὸν παράδεισον εἰσιόντα etc.*³⁾

Ez a magyarázat a leglogikusabb és ezt elfogadva a *Dittochaëon* szó alatt magam is az illető templom hajójának két falát értem, melyeken az itt leírt képek helyet foglaltak.

(Vége következik.)

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Homeros Odysseiája. Fordította *Vértesy Jenő*. Budapest, (Révai és Salamon könyvnyomdája, 1909. 8-r. 373 l. Ara 5 K.

Szerző a bevezetésben így nyilatkozik: «Az «Odysseia» fordítását veszi az olvasó kezemből, rímtelen alexandrinusokban. Jól tudom, hogy sok ellenzője lesz e formának; túlságosan egyszerű, nélküli a

¹⁾ Wiener Studien XII (1890) p. 287, 5. jz.

²⁾ Commentationes Wœlfflinianæ. Lipsiæ, Teubner, 1891. 287. l. 3. jz. — Nyelvtanilag is helyes!

³⁾ Mansi S. conc. nova et ampl. coll. XIII, 36. s k. lk., Merkle i. m. 41. l.

rímes forma csengő-bongó báját s a hexameter kötött művésziességét. De azt hiszem, csak ez a forma adhatja vissza híven Homeroszt.» És hivatkozik Péterfy Jenőnek a Budapesti Szemlében (1897) Baksay Sándor Homeros fordításáról írt bírálatára, melyben azt a véleményét fejezi ki, hogy Homeros fordítására a rímtelen alexandrinus a megfelelő mérték. Érdekes dolog volna a három versformáról: a hexameterről, rímes és rímtelen alexandrinusról, mint Homeros epikájának visszaadására alkalmas mértékekről szólni, de a műfordításnál a fő dolog azon szellem ihletétől megihletve lenni, mely az eredeti művet átlengi: ez ihlet megtalálja a formát, mely se meg nem köt, se szabad utánzásra nem csábít. És e tekintetben előre jelzem, hogy Vértessy Jenő költői lélek, ki a népköltés szellemében látni és érezni tud, ki a görög rapszód szólásmódját nem mesterkélt, erőltetett utánzattal tudja eltalálni.

Midőn e fordítást először vettem kezembe, tartottam attól, hogy egy ily nagy fáradsággal és igazán kitartó szorgalommal létrejött munkát kénytelen lennék tisztán a versforma miatt elítélni. De ez aggodalmam nem valósult; mert Vértessy hivatott arra, hogy Homeroszt tolmácsolja. A rímtelen alexandrinus nagy veszedelmétől: az egyhangúságtól és ellaposodástól ment maradt. Népköltési hangulat, népies fordulatok, jól megalkotott ismétlések, a verssorokban belső élet lüktetése találhatók e fordításban. Nem bírt ugyan menekülni nem egy helyen az enjambement-től, mi a rímtelen hosszú soroknál már tűrhetetlen, de kárpótól ezzel szemben pompásan megalkotott pársorokkal. Kárpótól azzal, hogy a mi a hexameteres fordításoknál igen sűrűn fordul elő: nincs pótlékszó, nincs stílszerűtlen, modern hang, lírai hullámszó, epikai nyugalom helyett. Bizonyos egyenetlenség érzik ugyan a munkán. Az első énekeknél még a tapogatózás, a bizonytalanság hatása látszik meg a vers alkotásán: nem a sorok szoros kapcsolódását látni egy költői gondolat, festés vagy mesemondás kifejezésére, pedig csak ez különbözteti meg a rímtelen sort a prózától, de már az ötödik éneken túl Vértessy teljesen birtokába ejti a formát, a tartalom már beleilleszkedik és nem szorong, mint a hexameteres fordításoknál nem egyszer tapasztaljuk, s nem terjeszkedik mint a rímes fordításnál észre-észre vesszük. Az epikus mesemondás kedves báját eltalálta és nem modernizálta. Törekedett az epikus hagyomány legértékesebb mozzanatát, az epikus *jelzőket* is híven visszaadni. Így a *πολύτας*-t: «bajedzett»-tel elég szerencsésen eltalálta, sokkal jobb és zengzetesebb mint a Kemenes (Kempff) «sokat türt»-je vagy szintelen «bajnok»-ja. (*Homeros Odysseiája*. Az eredeti versmértékben ford. Kemenes (Kempff) József. Budapest, 1905.) Ez a *πολύτας* jelző majdnem kimaradhatatlan Odysseus mellett, mert

hiszen a bujdosó, a hányt-vetett hősnek ez oly jelzője, mint a mi *bujdosó* jelzőnk a kurucz mellett vagy a *szegény* a legény mellett. De az *εὐπράγνια* jelző (*δ*, 246), mely már az előrehaladottabb építkezést (Athén, Troia) jelzi, szemben a kisebb községek sikátoros építésével, *széles utcájú*-nak volna fordítandó, nem pedig *«utczás»*-nak. Kemenesnél *«meredek vár»*-ról van szó, mi az eredeti szövegben nem fordul elő.

Ezúttal összehasonlításoktól tartózkodom; mert külön tanulmányt kellene a Homeros-fordítások ez újabb lendületéről írnom. Most csak egynehány példával kívánom igazolni azt, hogy az a jellemzés, melyet fentebb adtam a Vértesy fordításáról, nem elfogult rokonszenvből származott. Négy külön hanggal kell bírni annak, ki kiváltkép az Odyszeiát fordítja. Egyik a mesemondás bájos közvetlenségének lágyan csengő hangja. Ilyen kell az Alkinoos-mesék (*Ἀλκινόου ἀπόλογοι*) előadására. Midőn a kikonoknál szenvedett vesztésről mesél, így végzi:

De hogy a nap hajolt ökör-kifogásra,
Tapodott a kikon az akhaj nyakára,
Mindegyik gályáról hat bajtárs esett el,
S mi megfutottunk a véstől, a haláltól.
És tovább hajóztunk bánattépte szívvel,
Éltünknek örültünk, bajtársink ott veszttek.

E két utolsó sor, mely refrainszerűen visszatér minden újabb kaland elmesélésének kezdetén oly balladás tömörséggel és a népies mondatalkotás parataktikus, szakadékos természetéhez híven van visszaadva, hogy jobban a mese hangját nem lehetne eltalálni. Második hang az idillikus tájfestés hangja. Kalypso barlangjának leírásához ez kell:

Barlangját zöld bozót körülvirágozta,
Fekete nyár, éger, illatos ciprusfa.
Repdese repesők fészket raktak belé,
Fülesbagoly, sólyom, hosszúnyelvű varju,
De tengeri, melyet a tengerár táplál.

Az előadás ritmikus bája, a vers belső élete lüktet minden sorában.

Harmadik hang a drámai hangulat hangja, mely minden népies cselekvény közvetlen, természetes hangja.

Erre példája híres fölismerési jelenetből veszek, melyben Penelope sok babozás, a csalódástól remegve félő tartózkodás után végre csallhatatlan jelekből győződik meg arról, hogy a kivel beszél, az a bujdosó. Mikor Penelope kiadja a parancsot, hogy a vendégnek a termen

kívül ágyazzanak, melyet maga ácsolt, így akarván urát próbára tenni, Odysseus így felel:

Hej, te asszony, asszony, szívmaró a szavad!
 Ki vitte ki ágyam? nehéz munka volna
 Ügyes embernek is, istenszegély nélkül,
 Hogy könnyen vihesse oda, hova tetszik.

És midőn elmesélte a nászágy megható történetét, mely az egynejlőség legszebb hagyománya. Penelope

Ráismert a jelre, mit ízig elmondott.
 Sírva futott hozzá, nyakába öltötte
 A kezét, csókolta az arczát, így szólván:
 «Óh ne haragudj rám, Odysseus, te vagy
 A legbölcsebb ember! Istenek vertek meg,
 Kik irigykedtek, hogy egymás mellett érünk
 Édes ifjúságból vénség küszöbére.

Negyedik hang a családi melegség hívogató hangja. Különös bájjal szól hozzánk e hang azon jelenetben, midőn az öreg Laertes fölsimeri fiát. Íme, mint mondja el Odysseus a gyümölcsöskert fáit, melyet édesatyja neki gyermekkorában adott.

«Vagy elmondom sorra a fákat a kertben,
 Miket nekem adtál, hogy kicsi koromban
 Kéregtettem tőled, kísérve a kertben,
 Elmentünk alattuk s megnevezted sorban.
 Tizenhárman voltak körtefák, almafa
 Tíz, fügefa negyven, ötven szőlőtőke,
 Külömböző faj mind, más időben érő
 — Csüggött gerezd rajtuk mindenféle fajta
 A hogyan érlelik úr Zeus Hórái.»
 Szólt s néki merev lön minden tagja, szíve,
 Ráismert a jelre...

A tartalmi hűség tekintetében is jelentősebb kifogásom nincs. Egy helyen találtam igazán csodálatos tévedést. Kalypsóról mondja: «Szóvéⁿ guzsalyá^{nál} aranyos vesszővel,» hol bizonyára erre gondolt: «Szóvéⁿ szörvöszé^{knél}...»

Mindenkép irodalmi nyereségnek tekintem Vértesy fordítását, a mi távolról sem csökkenti azt az édes reménységet, hogy Baksay Sándor az Odysseiát is hozzácsatolja remek Ilias-fordításához, melyben a népies költés mélységeiből oly tömérdek kincset hozott napfényre és értékesített.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Dukai Takách Judit élete és munkái. Közli *Vadász Norbert*, esornapremontrei kanonok. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. VIII, 210 l. Ára 3 K.

Malvinának, a XIX. század elején mindenfelé ünnepelt nőköltőnek verses és prózai írásait gyűjtötte össze igen csinos kötetbe Vadász Norbert. Nem végzett fölösleges munkát. Takách Judit ugyan nem szolgált rá arra a magasztalásra, melylyel Kazinczy és a dunántúli költők illeték, s inkább csak költői természet volt, mint hivatott költő, de versei szétszórtan s ritka kiadványokban jelenvén meg, az irodalomtörténet csak most méltathatja valójában. Tudományunknak azonban nincs oka, hogy a költőnőről vallott nézetét e gyűjtemény alapján megváltoztassa. Van egy pár csinos, kedves alkotása, különösen azon egyszerű versek között, melyekben a szívéből természetesen fölbuzgó érzelmeknek ad hangot. Ilyen p. o. leghangulatosabb költeménye, *Az én lakhelyem*, a mely sok tekintetben odaállítható Tompának hasonló tárgyú és szellemű idillje, a *Falusi órák* mellé. Egész költészete azonban nem valósította meg azt a reményt, melyet zsenéi alapján Malvinához fűzni lehetett. Egyhangú, nem elég mély s nem elég művészi. Költői eszméi nincsenek, érzelemvilága erősebb megindultságot nem mutat, s a belső hév hiányát más költőktől vett szólamokkal iparkodik pótolni. A népköltészet helyett, a mely legalább kezdetben hatott rá, a műköltőkhöz fordul, sorban: Kis Jánoshoz, Ányoshoz, Berzsenyiehez, de mást, mint költői cifraszókat, nem tanul el tőlük. Versei hidegek s élettelenek, előadása áradozó, lapos, köznap, a miért nem pótolják kárunkat az elég zengzetes formák. Prózai munkái közül csak az önéletrajznak van irodalomtörténeti értéke.

Vadász Norbert a kötetet a honleányoknak szánta, hogy tanuljanak Judit példájából. Nem hiszszük, de nem is kívánjuk, hogy óhajtsa megvalósuljon.

A kötet élén álló s a költőné értékéhez mérten terjedelmes életrajz nem újság előttünk. Tulajdonképen bővített lenyomata annak az értekezésnek, mely V. N. aláírással a szombathelyi gimnázium 1905/06-iki értesítőjében jelent meg. Ügyesen, kellemesen beszéli el a költőné életét s némi elfogultsággal fejtegeti írói munkásságát. Többet nem is igen lehetett várni. A dolgozatnak már a tárgya olyan, hogy mélyebb pszichológiai vagy esztétikai vizsgálódásra nem nyújt alkalmat. Nagyobb fogyatkozása az életrajznak, hogy helyenként, különösen a képek használatában s a kifejezések megválogatásában, nem tanusodik tisztult ízlésről. Így mindjárt a bevezető párhuzam, a mely a név azonossága révén a biblia Juditjával hozza kapcsolatban költőnket, nemcsak teljesen fölösleges, de mivel kettejük között rokonvonások egyáltalán nem találhatók, semmitmondó. A szerző kritikai érzéke

sem elég fejlett. Közül mythosokat (p. o. Judit első versének keletkezése, első szerelmének tárgya). a nélkül, hogy kifejténé belőlük az igazat, vagy leszállítaná kellő értékükre.¹⁾

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Irodalomtörténeti tanulmány.
Budapest, Akadémia, 1909. N. 8-r. 180 l.

Gottschednek, «a felfuvalkodott tudákosság szellemének» — a mint legújabb korban történt rehabilitációjáig nevezték — befolyását a magyar irodalomra csekély jelentőségűnek ismerjük. Ezt megerősíti most Bleyer ritka szorgalommal és nagy körültekintéssel készült értekezése, a mely a szerző ígérete szerint első dolgozata lenne egy sorozatnak. Ennek a tanulmány sorozatnak célja a magyar és német irodalmi érintkezésekre vonatkozó adatok összegyűjtése és feldolgozása, hogy ez által ezen érintkezések történetének rendszeres megírása előkészítettessék. — Gottsched az első modern író, a ki ha nem is valami mélyenjáró, de észrevehető hatással volt irodalmunkra, s ezért joggal választotta B. első tanulmánya tárgyául.

Az értekezés négy részből áll. Az első fejezet Gottschednek az ausztriai, illetőleg bécsi irodalomra tett hatását vázolja. A lassabban haladó osztrák kultúrában G. irodalmi és filozófiai elvei akkor mentek át a tudatba, mikor hirdetőjük hazájában már gúny tárgyává lett. Bécs útján íróink is tudomást vettek róla. Először a magyarországi német írók használták fel, s élükön *Windisch K. G.*, a ki G. szellemében dramaturgizált, majd a magyar szellemi életben is mutatkozik nyoma: több magyar levelet intéz G.-hez s Orczy Lőrincz említi egy költeményében.

A francia dráma, a mely a magyar írókra is hatott, némileg Gottsched nyomán terjedt el annyira Bécsben, de már előtte is divatos volt. Ezt a hatást tehát csak kis részben és közvetve tulajdoníthatjuk G.-nek. Közvetetlen hatása drámánkra nem bizonyítható be. Az egyetlen Ágisi sem. Bleyer az Agis-kérdésben a legbehatóbb tanulmánynak, a Binder Jenőének eredményeit fogadja el, Bayer József pótlásaival, azt t. i., hogy Bessenyei Ágisi Gottsched darabja, nem pedig Plutarchos elbeszélése után készült, a mint Lázár Béla vitatta. Ezúttal is eldöntetlen maradt azonban az a kérdés, hogyan: közvetlenül, olvasás alapján, színpadi reminiscenciák hatása alatt, vagy csak tartalom után ismerte és használta-e fel Bessenyei G. darabját. Ez G. egyetlen drámája, a mely valószínűleg hatott irodalmunkra. De hatott több más íróé, melyek G. *Schaubühne*jében jelentek meg. Ezek ugyan távol esnek G. egyéniségétől, sőt többször egyenesen ellenkeznek az ő elveivel (Bramarbas), mégis nem joggalalanul tárgyalja őket Bleyer, mint

¹⁾ A kötetet Judit arczképe díszíti. Eredetije állítólag arról a csészéről való, melyet Festetich gróf ajándékozott a költőnek. Hitelességét nincs módunkban eldönteni, de óvatosságra int, hogy a kép egy gesztenyebarna hajú, barna szemű leányt ábrázol. Malvinának pedig fekete haja és kék szeme volt.

G. működési körébe tartozókat. Pállya István latin Dáriusának, magyar nyelvű Pazarlay és Szűkmarkosy, Ravaszi és Szerencsés ének forrásait (Pitschel, Destouches, Holberg), valamint Dugonics Gyöngyösi, Opimius és Tárházi cz. darabjaiét (Holberg) már ismertük. Még kevesebb szál fűzi Gottschedhez Fejér György Tisztségre vágyódók-ját, a mely nem is a Schaubühnebeli fordítás, hanem valószínűleg Pállya Ravaszi-ja után készült. Teljesen távol áll Quistorp Aurelius, melynek egy latin nyelvű, nem magyar szerzőtől származó átdolgozását a szakolczai jezsuitáknál előadták. --- Bleyer kutatásai bizonyossá tették, hogy Gottsched hatása drámairomalmunkra alig számbavehető; mint költő és esztétikus pedig nálunk egyáltalában nem hatott.

Nyelvtaniromalmunkra tett hatása (harmadik fejezet) művelődés-történeti érdekű. A Mária Terézia alatt rendszerezett német nyelvi oktatás tankönyvéül Gottsched *Kern der deutschen Sprachkunst*-ját dolgozták át először latin (1760), később magyar nyelven (Kratzer János Ágoston 1780). Gottsched hatását azonban csakhamar kiszorította az *Adelungé*, a ki valamivel nagyobb lendítet a magyar nyelvtudomány haladásán. Bleyer kimutatja az átmenetet Gottsched hatásától az *Adelungéhoz* és vele értékes adalékot ad a magyar nyelvtan-irodalomhoz.

Az értekezés utolsó fejezete szövegközlésekből áll: Magyarok leveleit G.-hez (Wanckhel, Soterius, Beer, Festetich Pál, Esterházy Miklós gróf, Batthány Károly József gróf, Bajthay és Pamer leveleit), Quistorp Aureliusának szakolczai latin színlappját, párhuzamos mutatóványokat Pállya Dáriusából, Fejér Tisztségre vágyódók-jából és forrásaikból, Wanckhel költeményeit és Pamer Györgynek Mária Teréziáról szóló ódáját találjuk benne.

Végeredményképen Bleyer értekezésének érdeméül azt ugyan nem mondhatjuk, hogy a tárgyalt kérdést véglegesen feldolgozta volna — hiszen a benne legfontosabb problémát, az Agis kérdést sem meg nem oldotta, sem újabb nézettel előbbre nem vitte — de kiemelendő érdeme, hogy nagy szorgalommal és hatalmas könyvészeti apparattal mindent felkutatott, a mi G. nevét hazánkhoz fűzi és így az e téren kutatóknak forrásmunkául szolgálhat. Nagyon kíváncsok, hogy e minta után minél többen kapjanak kedvet hasonló kérdéseknek ilyen megbízható feldolgozására, hogy e dolgozatok sorából mielőbb kialakulhasson a magyar és német irodalmi érintkezések rendszeres története.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

Hegedüs István: Menander redivivus. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. 3. Budapest, Akadémia. 1909. 138 l. 2-80 K.

Wilamowitz mondja Menandrosról, Lefebvre felfedezésekor: Aus dem Grabe ist er erstanden, wir müssen ihn lebendig machen. Hegedüs is Menander redivivusnak nevezte dolgozatát, s elmondhatjuk, hogy a költő általa revixit nobis Hungaris. Nemcsak olyan árnyéltre támadt fel: ἀμεινώνον χάριτον gyanánt; igaz élet sugára hullott rája. El hát magyarul is az élet nagy költője, a sírjából kikelő, kiről Quintilianus finom izlése hagyott (Inst. X. 1. 69. squ.) tökéletes gonddal dombo-ritott írói jellemképet: ... ita omnem vite imaginem expressit, tanta

in eo inveniendi copia et eloquendi facultas . . . Ille . . . omnibus eiusdem operis auctoribus abstulit nomen et fulgore quodam suae claritatis tenebras obdixit. S ez a homály mégis rászállott ő rá is, s ezer évek kellettek, hogy Quintilianus ítéletét maga a költő igazolhassa. Egyiptom áldott földje milyen termést hajt buján termő klasszikus mezőin ma is! *Τύχη* istanasszony teli marokkal szórja onnét kincseit, s két karral nyújtja felénk egyszülött istenfíát, kicsiny *Πλοῦτος*-át. Mily igaz, a mit Pausanias, Xenophon és Kallistonikos közös művéről mond (IX. 16.): *σοφὸν τὸ βούλευμα εἰσθεῖναι Πλοῦτον ἐς τὰς χεῖρας ἅτε μητρὶ ἢ τροφῶν τῇ Τύχῃ* . . .

Hegedüs nemcsak a Lefebvre felfedezte papyrusok négy darabját adja fordításában, az 1898 óta ismert *Γεωγραφός* fragmentumokat is felvette művébe. Carl Robert in usum scholarum suarum készült edíciója a *Κόλαξ* töredékeit is hozzáfűzi ez öt darabhoz: Menandri sex fabularum reliquiæ. Sajnos, csak a Berliner Philologische Wochenschrift híradásából (1909 No. 48) értesülünk róla, mert exempla publice non dividuntur. Első fecskéje a majdan eljövendő, a lehetőségig teljes Menandros-edíciónak! Hegedüstől is *ilyet* várnánk még . . .

Hegedüs fordítását *bevezetéssel* (3—23. l.) látta el, melyben igyekszik Menandros költői képét, kora lelkét élénk varázsolni. Költői lélekből lelkedzett, tűzzel, gondolatok gazdagságával szárnyalóan írt sorok ezek. Tán kevesebb rendszerességgel élénk tárt, kevésbé kifejtett gondolatok; de költőjének annál igazibb megértését, szeretetét, átérzését beszéli e bevezetés minden lapja. Megkapó a költő *Ἐρω*s-áról emlékező rész. Költőien szép, a mint szép tárgyához illik. Észreveszi nemesebbé válni kezdő kultuszát a *πανδαμίτωρ*-istennek. Gyönyörű sorokat idéz Alkiphron leveléből, a nagy művészettel költött *Γλυκέρα Μενάνδρῳ*-leveléből (Schepers. 19.). Kár, hogy a mit legszebbnek idéz belőle, nem világos fordításban írja. Mikor Ptolemaioshoz indul a költő, így ír neki földi Musája: *«δέομαι χάρινο παρασκευάσασθαι τὸ δῶμα, ἐν ᾧ ἐμὲ γέγραφας*, hogy lássa a király, mily sokat adsz arra *(ὅσον ἰσχύει καὶ παρὰ σοι)*, hogy legalább írásban vidd magaddal szerelmedet *(σεαυτοῦ*-ra javítanám a *ἑαυτοῦ* írást!), ha már a valódit itt kelle hagynod a városban». H. azonban így adja a végét: *«... mily nagy jelentősége van annak, hogy hozzád viszi el megírott szerelmét, ha a valódit nélkülözni kénytelen»*. Így nem érthető, mert *ἄφεις ἐν ἄστει* csak a költőre vonatkozhatik (kit hagy el Ptolemaios, s mely városban? *Ἄστυ* = Athenæ!); ez bizonyosodik meg az egész levél lelkéből, még ha lehetséges volna is, a *ἑαυτοῦ* olvasásból, a királyra gondolni. Ezt bizonyítja a köv. sor bájos gondolata: *ἀλλ' οὐδὲ τούτους (ἀλθινοὺς ἔρωτας τ. ἔ.) ἀφίσεις... ταῖς ἐμαῖς χερσὶν ἀκύμονα ναυστολήσω πλέουσα*.

Ilyen, talán kissé gyorsabb formulázásból fakadó zökkenések akadnak itt is, meg a fordításban is. De a mi tüskebozót néhol untunkat állaná a zavartalan élvezésben, sokkal több virág kárpótol érte. Mily mély tartalmú pl. a párhuzam, mit Aischylosék korának irodalmi hitvallása és Menandros írói felfogása között von. Keresi a csapást Euripides költészetében, mely Menandrosig vezet. A költőtől, a ki Aristophanes ajakán hirdeti (Ranæ 1057): *χοῖ φράζειν ἀνθρωπείως*, a költőig, a ki omnem vitæ imaginem expressit az antik műbíró szerint, s a ki maga vallja elvéül: *ἀνδρῶπον ὄντα δεῖ φρονεῖν ἀνδρώπῳ* (Meineke

fr. IV. 160). Keresi és fejtegeti a költő hitvallását meséinek, személyeinek megválasztásában: A *Πλοῦτος*-nak áldozó, katonai tyrannis alatt nyögő korban Epikuros híve *λάθε βιώσας* nyújtja a lelkek vigaszát. Euripidesi reminiscenciákkal teli a lelke, drámai motívumai is a színpad nagy reformerétől vezetnek az új komédiáig. Bonczolja a drámák finom szövését is, s a dimidiatus Menanderrel hasonlítva taglalja a görög költő finom lelki rajzát.

Csupa költészet e bevezetés végesvégig. Problémák nem igen kerülnek benne eldöntésre — arra tán még az idő kereke sem elég-szer fordult a költő feltámadása óta —, van úgy is, hogy a lelkesedés tüze a tartalom rendjének lesz a rovására... de a mit kapunk ezen a pár lapon: kedves, szép gondolatok, csupa érzés, csupa szív. Költői írás végesvégig.

H. említi a sírjából kikelő M. olvasására támadó philologiai lázat, mely rövid három évré annyi munkát teremtett M.-ről. (Azóta megint vagy félszer annyit. Leeuwen kiadása is másodszor jelent meg azóta. H. még csak az elsőt használhatta. S a leletek is szaporodtak. Töredékek biztosabb elhelyezést nyertek. S íme, mire H. könyve napvilágot látott, szinte újabbnak érezzük már a szükségét!) Hogy e lázban a mi könyvünk is részes lett: dicséretére váljék. Hiszen mentül előbb magyar Menandrost akart nekünk nyújtani. De viszont innét lehet a C. Roberthez (*Scenen aus Menander's Komödien*) való saját-ságos viszony is. Különösen a hiányzó jelenetek tartalomreconstru-tiójában kelletlenül nagyobb hatással van rá. Pedig H. költői lelke, ha nem a teuton után indul, nem egy helyütt szerencsésebb ered-ményt ér vala el. Ép művének egyes helyei bizonyítják. Bevezetésé-ben több jogos és helyes mérsékletű kritikát gyakorol Robert eljárása felett, mint a mennyit a fordításban követ. Kár, hogy ott jobban es-küszik a szavára. Hiszen mikor, főkép a *Περικειρομένη*-ben, megsza-badul e hatás alól, az eredmény majdnem mindig neki ad igazat. Bizonyára tökéletesebbet alkot, ha mindenütt a szöveghagyomány lesz vala vezető csillaga és a saját költőibb lelke, józanabb ízlése és ítélő képessége szerint gondolkozik a darabok elveszett jeleneteiről. Mert a német fordító végtelen túlzásokba téved. Vezetője nem a könnyed röptű, nem a költőt költő szemével néző lélek. Bár könyve termé-szetét nagyrészen menti annak célja, eljárása mégsem kedvünk sze-rint való. S csak rosszul esik látni, hogy e szeszélyes német könyv hatása a szöveghagyomány felfogásában sem csekély H.-nél. Beleesik varázskörébe, s a hagyományozott szöveg helyett itt ott a német for-dító varázssíppja után indul. Pedig legtöbbszire hamis hangú a síp... S ez jobban bánt H.-nél, mint akárkinél. Mert csak össze kell vetni — megtettük sorról sorra — a két fordítást a költő szövegével, s teljes önérzettel gyönyörködhetünk édes, szép nyelvünk búbajos ékességeiben. E komédiák nyelve csupa könnyedség, finom szövésű dialektika, s röpke, pajzán szellem, melyről Propertius dalol (IV. III. 28): *Libaboque tuos scite Menandre sales*. Nem minden nyelvnek van ilyen tüköre, a mely visszaverné e fénylő lángsugarakat. S e mi tükörünk, H. Menandrosa, mennyivel fényesebb lapú; a német nyelvén mennyivel homályosabb, mint a miénk! Robertnél is túlteng a német fordítók elkerülhetetlen lapossága. Lám a nagy Wilamowitz, ez a száz évében csak egyszer támadó *μεγαλήτωρ* germán, meg is irigylí a francziától nyelve köny-

nyed báját. (Neue Jahrb. für. kl. Altert. 1908 41. 1.) Mily kár, hogy H. a kinek fordításai úgy csillogtatják nyelvünk hatalmas fegyverzetét, mégis a laposságból vesz kölcsön néhol. Mintha a gazdagabb kérne a szegénytől. A szellem szenved az idegen laposság kedvéért. Van, hogy Arany János nyelvét odaveti néha Roberték nyelveért. Bizonyára, mert hamarosan akarta adni Menandrosát, nem fejtette ki benne minden jelességeit, melyek majd egy másik gazdagabb, teljesebb kiadásban mind élénk tárulnak. Addig majd jobban megtörik az avart is. Hisz azóta is, hogy H. könyve iródott, szabadabb már az út Menandros berkeiben. S több virág nyit benne, egyre több . . .

Azt szeretnők, ha H. bokrétába kötné ezeket az új virágszálakat is a régiék mellé. Egy *bilinguis Menandrost várnánk tőle*. Ígéri a Greenfell-Hunt papyrusainak a fordítását. Quod felix faustum-lucidum-que sit. Ebben a teljesebb editióban azonban a Cobet, Jernstedt-féléket stb. is várnók, sőt az volna a derék, ha a régi fragmenta potiorák is egy kötetbe kerülnének a majdnem teljes darabokkal. Nem *terjedelmük* szerint nézve. Sorok is beszélnek Epikuros *συνέσρητος*-ánál! Hisz a *γέλωτος ποιητής* dallá Mimnermos lelkével: *ὄν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος*. S ez is csak így kiszakítva maradt. A komoly bölcselő (Plut. Cons. ad Apoll. p. 119 E.) nem állalja rámondani: *καλῶς ὑπὸ Μενάνδρου ρηθέν*. Hiszen görög volt ő is . . .

A szöveg tanulmányok is annyira haladnak, hogy maholnap nálunk is lehetségessé válik egy ilyen bilinguis Menandros-editio közreadása, mely a szöveg kérdéséhez is alkalmasan szólana hozzá. Hisz H. most sem egy editióhoz köti fordítását, bár Leeuwen a fővezetője. S van Leeuwen második kiadása is sokkal megbízhatóbb kalaúz már annál, a melyet H. követett. Leeuwen követése pedig a legjobb választás, mert a nyugodt mérséklettel, furor teutonicus nélkül készült hollandus editio legkedvesebb, mert legszerényebb Menandrosunk. A szellem szárnyalása ugyan nem adatott meg szerzőjének, magyarázatait olvasva nem tudjuk feledni a jó hollandusok csendes életképeit. Mosolygó egészséges életboldogság ez az egész könyv is. Jól végzett csendes szerény munka!

H. e művében is utal olykor a követte lectiókra, de az elszórt figyelmeztető jegyzetek helyett mennyivel hálásabban vennők a szöveget a *saját electiója* szerint. Könyve mutatja, hogy nem lenne az külső országbeli kiadások lenyomata. Mennyi tér nyílik itt az egyéniségnek. Lefebvre facsimile-i kényelmessé is teendik majd e munkát. S így a Menandros-hagyományt is csonkítatlanul kapnánk e két nyelvű kiadásban, s a meglévő munkát is javítás, pótlás és első sorban *gondos revisio* tenné tökéletesebbé. Mert hemzseg a hibáktól, melyeket valami idegen kéz szórhatott beléje foltokat ejtve H. lelkiismeretes munkáján. Ha nem tudnám is, látnom kellene, hogy e *gondatlan revisio nem a szerző hibája*. Hisz' ép a szerző ellenére történt, mert sem helyesírásának a vers kívánta egyéni voltát nem tartotta tiszteletben, sem a verset nein versnek olvasta, a ki az utolsó korrigálást végezte rajta; s görög tudásának hiányát is bizonyítja a tengersok sajtóhiba, majd annyi, a hány görög szó (4, 11, 14, 26, 29, 53 [két sorban 3!], 66, 68, 115, 123. l. stb. stb.); innét lehet a következtetlen helyesírás is és a sok értelmet zavaró sajtóhiba, a magyar szavakban is (21. l. ismeretlen helyett ismeretes; 32. l. *tevé* — *tevéd* h.; u. o.

(15. v.) most — mást h.; 33. (87. v.) melyet — melyek h.; 110. 218. v. megmondhattam kell stb.). Nem is említve az interpunctio teljes pontatlanságát, úgyszólván hiányát. A corrector metrikai érzékének a hiányát mutatja a sok ἄμετρον-nak hagyott sor: nem vette észre a szedő-kifejedte egész vagy fellábnyi szavakat (Ἥπειρ. 290, Σαμ. 101, 296. stb.). A dialogos tagolását sem kísérte figyelemmel, s a személyek közt is zavart okoz Arra is van eset, hogy a több személy közt megosztott verssort egybe írja. Ἥπειρ. 260. előtt nincs jelezve, hogy Habrotonon beszél; 394.-nél zűrzavar! Botránvos állapotban van a 71. l. is: a II. jelenet személyjelzője és az első beszélő megnevezése közt két név kiesett. Három sor egybe íródott. Zavar van a 89. l.-on is. A Sam.-ban nincs jelezve a II. felv. kezdete stb. stb. Mindez a szerző hibáján kívül eshetett meg.

Egyéb zökkenései, a mint már mondtuk, abban a kedves törekvésben lehetik magyarázatukat, hogy nem akarta sokáig halogatni H. a magyar Menandros érkezését így eshetett, hogy itt ott nem teljesen áttetsző a fordítás szövege. Van, hogy összekuszálódik a finom dialektika szövete, s néhol csak a gölögéből tudjuk kibogozni gondolatmenetét. A stichomythia gondolatbeli ritmusa sem mindenütt csillog egyforma fényvel, s nem mindig érezteti a fordítás, a mit oly szépen jellemez a bevezetés: a dialogus gondos szövését, a szó hatalmát, a dialektika pompás erejét. Különösen arra nem ügyel H., hogy a mi a költőnél idézés számba megy a szócsatában, mikor enfegyverével veri vissza az ellen ellenét — a fordításban is ilyennek maradjon. Az Ősnek tartalomrekonstrukciójában pedig a személyek összecserélődnek, s lesz az apa leánya kedvese, s a fiú anyja szeretője.

A metrumon annyi változás esik, hogy a trimetert ötös iambus helyettesíti. Megszokott és természetes eljárás. De a 31. l. 50—52 v. trimeter marad; első sorában ἄμετρον. Miért e különböztetés, mikor M.-nál a rendes metrum szerepel itt is! A trochaicus részek maradnak eredeti köntösükben, s pompásan, bővülően zengnek magyar Menandrosunkban is...

Részletkérdésekül ezeket ragadjuk ki az öt darab fordításához: Ἐπιτρέποντες. A «Választott bíró» helyett ismertebb, s terminusként a nélkül is járatos név volna: Békebíró. — A Lefebvre-szöveg elé a régibb töredékeket is közli H., Robert összeállítása szerint. Közéjük kerülhetett volna a Jernstedt-féle is, melylyel az előzmények rendje tovább ismerszik. A fr. 177 Kock után fűzve. Bár E. Capps: The plot of M.-s Epitrepontes a harmadik felvonásba helyezné, s Chairestratosszal beszélgetné benne a szolgát, inkább Leeuwenal tartunk az elhelyezésében. Leeuwen ugyan nagyobb részét homályosnak tekinti, s ezt mondja: nescimus qui loquantur; mégis, csak pár sor okozhat benne nehézséget: πολλὰς ἐβουλόμην ἄμα κτλ. Így gondolnám: Smikrines jó a faluról. Vejét tobzódó társaságban leli. Onesimos csillapítja a dühös öreget. Kár, hogy H. nem foglalkozik e gondolattal, mert ép a Robert szerint adott szöveghypotesis tenné alkalmassá e szöveg felhasználását. A 3. Scene tartalmához pompásan illenék. Dialogus kelne ki belőle az öreg és Onesimos közt. A jelzett kétes sorokban tán így igazodhatnánk el: Onesimos bement, Chairisios jó kifelé az öreg elé. Ekkor folynak köztük ilyen beszéd: Ch. Sok asszony kell nekem! Sm. (meggütődve kérdi): Ugyan, ugyan sok-e? (πολλὰς;). Igaz,

itt egyéni felfogásba tévedhetünk, de hát Robert jelenetezése nem véges-végig egyéni felfogás-e? — Smikrines első fellépte elé scenikai magyarázat szükséges. A nélkül nem látja az olvasó a lacuna mögötti tartalmat. — Inkább Leeuwen szerint kezdenők a II. felv.-t. Főérv a *χορός* jelzés lehet, bár a valószínű tartalom is elég gazdag anyagot ad az I. felv.-ra. — v. 6. H.-nél «Jó lesz ez úr?» Máshol is egyre «jó uram» szerepel a *βέλτιστε, πάτερ* helyett. A görög szöveg itt is: *τοῦτον λαβεῖν βούλει χριτήν*: H. Robert hatására fordítja amúgy. De ép e hatás ellen van szavunk, mert demokratábbul görögöbb, ha a göröghöz hívebben adjuk. S a mi nyelvünkön hívebben adható vissza e komédiák hol tömör-erős, hol meg csipős-borsos nyelve is. Ép H. fordítása a bizonyítéka, sok egyéb helyén. Nem is megvetni való a tengersok véletlenül közös logikájú, közös képzeletirányra valló kifejezés a két nyelvben! Érdemes volna, hogy buvárra akadjon e kérdés. Nemcsak a ki érinti — ilyen cikkek jelentek meg a M. Nyelvőrben — hanem a ki leszáll a két nyelv mélyére s átkutatja az egész tengerfenéket. Gazdag gyöngyhalászat esik ottan. Itt is: sokszor Robert a hívebb szavakban, de kevesebbet ad lélek szerint. Színben nem hű. El is hagyja, a mit nem adhat németül. Leginkább kiténik ez erőtlensége, mikor a görög komédia erősebb szólásait, sőt — káromlásait kellene tolmácsolnia. S csodálatos: a hellén nyelv lelke ez oldaláról is — mely különben, sit venia verbo, a nyelv energiáját, mondhatnám: képzeletgazdagságát tükrözi — a miénkkel hasonlítható. S nem megvetendő nyelvtanyag az! A lélek tüze, ereje, borsa olvasható belőle. v. 38. *τί φροντῖδων ἐμοί*; elhagyásával egy láncszem esik ki a Daos lelke rajzából. H.-nél kérdés helyett kijelentés, töprengés helyett kedélyrajz. Részben új, részben nem egészen hű. — 40. Syriskost nem ott találta Daos, hanem ő Daost, mert *ἡλθον ἐκπρίσων*. H.: találtam — ott vágafát. 55—6. két vers vége nagyon monoton. — 117. cselekvéseket, nem helyesen, olvaszt egybe. A fősúly: *λαβόν*, s ezt hagyja el H. Robert nagy laposan, de pontos tartalommal adja: nun, nimm mal an... — 135—6. *χρῖνον* és *εὐχρίτα* szójátéka könnyen megőrizhető lett volna — 141 után 145 echóját sem őrzi meg. 146—7. nem tartok H.-sel, hogy Robert és Lefebvre helyesen adják Smikrines szájába. H.-nél jobban oda illik, igaz, de ő se *δειξόν*-t nem fordítja, se *περιφέρεις*-t. A görög szöveg teljessége Leoéknak ad igazat: Syriskos beszél, sürgeti Daost. Nem is a «tarisznyát», csak tartalmát adja át. — 153. is Syriskos szájába való. Sem Robert, sem H. nem fordítják le, a mi benne van. H.: «— érezve vesztit». M.-nál nyoma sincs; ő ezt mondja: hogy rajtavesztett! bizony magam se hittem volna. — 145—6.-ra «ebül szerezted, ebül vesztet el» kínálkozik, de H. csak: gonosz valál = (?) *πονηρός ἦσθ' ἔχεις πονηρού*. Elesik a fohászkodás is. — 160. nem *csomót*, hanem batyút czepele az asszony. — 163. a számadó juhász *beszámol*, de nem «bért fizet». — 174. mikor Onesimos ráismer a gyűrűre H.-nél, így szól: «Az ám». De ez nem is világos (legfeljeb: ez ám) s nem is az összefüggésbe illő. Meglepődik: ez a, biz Isten! Kérdik: *τίς*, felel: *ὁ δακτύλιος*. 179. és 183.-ban is a replika echohangja némul el a fordításban. 187. *σπρεπτόν* H.-nél szövet, holott nyakláncz. — 190. toldás: ki vagy magad? Főlöszleg, mert Syriskos a nélkül is bemutatja magát. — 196. csak *készül* a vendégség. — A II. felv. elé megírandó,

hogy közben egy éjtszaka telt el; 196—7. szerint. — 219. H.-nél úgy tetszik, mintha Onesimos a jajveszékkelő Habrotonont észrevenné, s arról bölcsелеgne: «Különös». De csak két jelenet miúva jönnek össze, s ott sem tűnik ki, hallotta-e a lány jajait, *ἀτοπον* csak a szolgálégény háborgó, töprengő elméjét tükrözi. — 220. 1. közé kapcsolat kell: mennyit költe értem, s mégsem élvezi szerelmem . . . — 227—8.-ból elmarad a fele, s az első része sem kapcsolódik az előzőkhöz. — 232. nem világos szöveg: Apjává teszem | Annak, kinél volt. T. i. a gyűrű. De messze esik tőle, s innét a homály. *Μεθ' οὗ συνεζέχευτο* = a *kitett gyermekeknek*. Leeuwen roppant tévedéssel így értené: cum aliis noctem foris transegit. Sem a szóhasználat, sem az összefüggés nem menti a legtávolabbról sem e csúf baklövést az érdemes munkában. — 242. *halogatra* keveset ad a görögből. — 281.-re sokkal jobban illik *ἐπὶ τοῦτω δ' ἔμ' οἶον συμμαχεῖν* olvasás. Onesimos közös munkára hívja fel a lányt 282. is ehhez jobban illő felelet. A másik, H. követte olvasás, inkább pleonasmus, mert 280. negatívumával egyet mond pozitívumban. — ad 297—8. a gyűrűt maga Ch. pillantja majd meg (299.). H.-nél: «a gyűrűt add, megmutatom neki». Nem mutatja, hanem *észrevéteti* vele. 302. nincs fordítva. — 306. nem «sorra szépeu», hanem: ész nélkül, bolond fővel. *Προπετῶς*-t olvasunk. H. phrasisa csak gúnyosan állhatua meg, de Habrotonon a *μεθύων* tartalmát szövi tovább. — 307. «En színelek» helyett inkább: én csak helyeselek, v. bölongatok kellene. (*Προσομολογήσω*!) Elmaradt ez a gondolat is: magam nem szólva előbb, hogy el ne áruljam magam. — 310. nem ügyel a *διαμαρτεῖν* ismétlésre. S elhagyja: *τὰ κοῖνα ταῦτα*, hogy nem mer, csak általánosságokat mondani, hogy el ne árulja magát. A nőtermészet e pompás tüköre halovány lesz e ford.-ban. «Simulva hozzá, mit se' vétve el». — 314. a gyerekeskókálás pompás vonás, nem elhagyni való. — 350. squ. nem érezteti a gondolatok logikáját a szolga elmélkedésében. — 356. gondolatszövege is elrongyollik. H. «Hogy észre ne vegyék kezem művét». De ép e váratlan menekülése hitére fogadja, hogy ezentúl *χαίρετω τὰ πολλὰ πράττειν*. — 359. H. ford.-ba pompásan illik: «törje ki fogam», de azért semmiesetre sem *ὀδόντας* lehetett a tárgy *ἐκτεμεῖν* mellett. (Leeuwen helyesen gondolja: *ὀρχεις*). A jegyzet utalhatna, hogy az obscenum kerüléseért van így. — 361. nem mellőzhető: *πραχτικῶς ἔγων*. Ezen alapulnak Onesimos további szavai. — 377. squ. Robert-féle kiegészítést nem való a szövegbe illeszteni. — *Δωφρόνη*-t H. Roberttel Pamphile anyjának veszi. Inkább Leeuwennek tartunk, ki *τροφός*-nak gondolja. Euripide-re gondoljunk (a dajka szerepe pl. Hippolytosban!)! 386—7. hangjából még inkább erre mernék következtetni: a ház úrnőjével bizonyára nem úgy beszélne Habrotonon. — 428. mért megtorló a megtartó (*σώτηρ*!) *Ζεύς*. — 445. squ. helyesebbnek tetszik Robert felfogása, bár máshol előnyére tér el tőle H. De itt erőszakot ejt a fragmentum szövegén, mert hogy illjenek Pamphilére (H. szerint) e szavak: *οἶονπερ οἶσθα* (Arnim *ἴσθα*) *πιστός*. Csak Onesimosra vonatkozhatnak. A töredék vége lehet Habrotononhoz intézve, de ott már Smikrinos szól. Mert ha a szolgát hűségeért dicséri gazdája, a lányra sem dühödhetik. H. feltevése (Ch. Pamphile védelmére kél) nagyon is modern ízű, s nem meggyőző. Ellenben természetes, hogy a szolga nála keres menedéket. — 463—4. ford.-ban egyéni coniectura érzik! Ilyenkor érezzük a bilinguis kiadás hiányát. — 465.

«Lányom én hazahozom» elhatározás hangja. De itt a férj feleségét citálja: *προπετως ἀπάρω* inconsulter abduco...? Leeuwen commentálása szerint. H. Robert tévedésébe esik. — 470.-t is helyesebbnek látom a Smikrines szájában. Ott is neje ellenvetését citálja. Felesége nem is engedi szóhoz, csak előző szavaiért perel rá. — 471. H. Roberttel tartva tévesen. «Kipörlöm azt, mit lányommal adék». Holott: *τὸ ἐπιχοίνομαι πρὸς Σω.*; Mit vitázzak én S.-vel? Az ingerült férj meggondolja magát. A köv. *μετάπεισον αὐτὴν* (jobb, ha a lányod fejével beszélj) is ezt bizonyítja. Úgy tetszik, Robert nem M. szellemében fogja fel a szülők gondolkozását. — 477. A szöveg utasításba kerül. «Nem halljátok» csak Robertnél van. — 493. Robert nem szerencsés szereposztását fogadja el. Pedig látnivaló az ellentét az atheista szolga szabadgondolata s a maradi öreg jámbor istenes lelke között. Csak nem tér más hitre az első szabadszellemtű szó után! A nyelvi szerkezetből is világos: nem *λένεις ἄν*, hanem *λέγεις γάρ*, bizony magad is azt mondd erre, hogy... A heves újító elragadtatott stílusa ez, a ki hiszi nagy-tűzű lelkével, hogy így van. Hiszi, hogy tért. 502. is mutatja, hogy Smikrines nem tart vele. 517. *ἐπίταμον* H.-nél «kedves». Cseppet sem illik rá. Hisz ebben van a fulánk: no jól vigyáztál eladó lányodra... .

Περὶ τοῦ ἐπιχοίνου. Leeuwen mai felfogásán már nem találja H. megróni valót. Körülbelül egy az övével. Új kiadásában ő is Actus I. sc. 2.-vel kezd. E darabban *II. nagy*rész *önálló Roberttől*, s rekonstrukciója sokkal többet ér, mint a Robert nagy bonyodalmassággal szőtt tartalom pótlása. Hozzáértőbb, egyszerűbb s így költőibb. *Igazabb és több lélekkel látott*. Berendezése teljesen megnyugtató. Csak az a kár, hogy nem mondja el mindazt, a mire gondol. Az olvasó nem látja, miben tér el voltaképp Roberttől. Pedig *nagy és értékes eltérés!* R. féltékenységi combinációja helyett az 1. jelenetbe Glykera magagigazoló panaszát, a 2.-ba a prologust pótló *Ἰγνοία*-t gondolja. Pompás gondolat az is, hogy a leány Myrrhine házában talál menedéket. Mert erről van szó, mikor a német fordító útszéli csárdá (= lustrum) színpala helyett a hármassajtót Pataikos, Myrrhine. Polemon házára gondolja. De ez sincs megmagyarázva. Homályban hagyja a laikus olvasót. Robert rekonstrukcióját ezzel szemben ismertetni is kár, de még kevésbé verse szedni a szöveg pótlását. H. a német szövegből told a görög elé! — 3. Nem érteti, hogy a nő kívánczított gyermek után. Pedig ez a fő. — 8. Nagy euphemismussal: «nőül adja». 24.-ben is férjet említ. Pedig csak «szerető», csak később a cselekvény által lesz férjé. Nem hogy morálból kellene a distinctio, hanem a dráma szellemen kívánja. Mert pl 29. is élesen megkülömbözteti e viszonyt a házastársétól. — 17. nem általános reflexio, hanem a halódó vénasszony balsejtelmére céloz. — 38.-ra Leeuwen coniecturáját tartom szerencsésnek, mert *ἡμαρτ' οὐχ ἐχών* nal *Ἰγνοία* műve van kiemelve, a mit máshol is emleget. — 43. tartalmát nem kapjuk H.-nél. A szenvedélyek viharos kitörése, *ἐνεκα τοῦ μέλλοντος*, hogy később jóra forduljon minden. (Minden jó, ha jó a vége! a görög színpadon.) H. így adja: «mert én akartam». De *μέλλει* itt nem ebben a jelentésében van. — 45—46. H. «Fölismerésre a harag vezet». De nem *μῆνις*, hanem: *μῆνις* a szövegben! *Ἰσχυρὸν δ' ἵνα λάβοι | μὴνύσεως τὰ λοιπὰ...* «Mesterkedésem csak azért volt, hogy így vegye kezdetét a felismerés».

szélteti Polemont. De ha a szolga kijön Myrrhinétől, minek a betörés? S minek jön a szolga a zörgetés előtt? Hogy a betörésre készülő nem lehet Polemon, bizonyosság a 183—4. Így csak szolgatárssal beszélhet Daos. 191. nem akadály, hogy Sosiasnak mondja Daos: *τετραδράχμιον τοιου[των] βλέπω* (Sudhaus. Én így egé-zíteném — *λεών*). Gazdájára értlétli. 267—8. is e mellett bizonyít. — 209. squ. sokkal tetszetősből dialogosnak Daos és Doris közt. — 227. pompás komikumát kár elejteni. — A 87. l. jegyz. Wilamowitz coniecturájára hivatkozik, de a ford.-ban ép e coniectura esik el. *εὐδής ἐπαρόφουν τοιγαροῦν ἀπιγγόμεν* (Wil. Gr. Hunt *ἀπωλόμην*). H. Majd megfojtottam. Tehát a sor második fele nincs fordítva, s a két állítmány összeeserélve. *Ἀπιγγόμεν* azonban intransitivus, s *καλῶς πόων* (338.) még inkább ilyenül emeli ki. Kár elhagyni, hisz oly jellemző a magát szidó kijózanodó katonára. — 363. nem érezeti a törvényes nőül adás nagy súlyú fogalmát. *Ταύτην γνησίῳ παιδίῳ ἐπ' ἀρότῳ*, H. csak: «nőül adom».

Συμψύχαια. Robert nagy körülményességgel kifundált tartalompótlásáról H. helyes kritikával ítél. De minek veszi át mégis? Mennyivel célszerűbben józanabb Leeuwen² argumentuma. S különben is: a feltétlenül szükséges előzményeket oly könnyű megszöni: a többi meg? — úgyis süppedékes talaj, . . Robert itt is szinte új darabot ír. Szöveget is komponál, nemcsak mesét. S H. ez új szövegből is vesz át. Túláságos megbecsülése a teuton félszepszégnek. Meg aztán: Robert fordítása színre alkalmazott Menandros. Ott lát helyén való ez az eljárás, a mi H. tudományos jellegű kiadásában szemet szúr. A görög szöveg elé is három verset vesz át a németből, s nem is jelöli. — E darab fordításának különben *pompás, eleven, fordulatos a nyelve*. Kitűnően jellemzi az alakokat. Pl. az öreg dajka beszédmódja; Demeas hosszig magánbeszéde! Az ilyen lírai ízü, pathosszal teli részekben csillog leginkább H fordítói művésze. Kár, hogy az inter punctio gondatlansága úgy megzavarja az élvezését. S azonkívül is: 40. és 42. Világosabb és gondolatban hívebb volna: súgva és fennszóval. H.-nél: «rögtön így szól» s «majd hangot cserél». — 51. nem «jött felém» a samosi, hanem az öreg gazda: mellette menve el . . . — 82. H. «A tálat add át . . .» De a piacra szatyorral jártak *σφυρίς* = sportula! — 87.-ből nem tűnik ki H.-nél, hogy az anyó szereti a borocskát. Inkább olyan munkától való kíméletnek tetszik: . . . ne bántsa az edényt . . . — 185. Nikeratos most hozza a piacról szegényes báránkját. Tehát nem: «volt vére». *Αἷμα γὰρ ἔχει*. Még nem áldozott. E kedves jelenet genre-hangja sokat veszít a ford.-ban. A szegény ember csendes megnyugvását, magabiztatását nem olyan büszke hangon adja Menandros; 183—4. inkább istenes megbéküléssel mondja: Az isteneknek csak jut belőle . . . (de nekünk? . . .); 187. E bőrcsékét is szétosztom aztán, hiszen több se' marad belőle . . . E drága gyöngy, a szegény ember felséges jellemképe nem ragyog eléggé H.-nél. — H. átveszi a 6. jelenet (111. l.) után Robert utasítását: Demeas házába menekszik Ch. De Robert téved. Chrysist még kinn leli Nikeratos (229.). Az előző jelenet is ezt bizonyítja. Robert persze (kényelmes eljárás!) e bizonyosságokat sorra eltüntet, hogy feltevéését igazolja. S H. követi őt a dialogus megmásként, de Robert óvatossága nélkül. S különben is hézagosan adja: egész láncszemek kiesnek belőle. Chrysis pedig

csak 231. után szalad be a házba. — 259. Nem világos magyar vers. 308. squ.-ben is Robert követésével elejti H. a szolga lelki állapotának fokenként rajzolt érdekes képét. Csupa halomra toluló gondolat, de a német hatásra ellapulnak, elhomályosodnak. — 312. *ὄψος*-ra jól illenék szolgálhívónak: hél! — 319. H. csak *δεῖσται*-t fordítja. Meghagynám *πρόσεισι*-t is, mert e gondolat is értékes. Arra gondol az ifjú, hogy, ha apja neszit veszi (ál)tervének, szalad őt visszatartani. S 324. is jól összecseeng vele: *ἔστιν προίων*. — Leeuweenel tartok, hogy egész 333.-ig Parmenon szerepel. Demeas szereplése (H. nél) sokkal valószerűtlenebb. A dialogus tartalma miatt. Nem mondhatja fiának: *διὰ κενῆς σαυτὸν πράττεις*. A szolga azonban, most jövén haza, újságot lát. S azt hiszi kis gazdájának is az. Ő komolyan veheti a katonának készülést. Moschion türelmetlen, közbeszólásai is valósággal Parmenonhoz vannak intézve. Természetesebb így, mint H. felfogása, «mintha apját P.-nak nézné» — színlelve. Nagyon egyéni hypothesis. Robert nyugodtabb mérséklettel Leeuwent követi. Az apa verésének torz jele nete cseppet sem menandrosi. Aristophanes-reminiscentiának sem hihetnők, hisz a Felhőkben merőben más felhőktől terhes az ég. Azok megszülhetik ezt a vihart, Menandros finom lelke *ilyet* nem terem . . . S még Moschion végső szavain is erőszakot kell elkövetnie: a történendőt, sejtethető, tervezést — megtörténtnek venni: *τοὺτ' ἄρτι παρέλιπον* H.: «Majd hogy így esett ez». De a fiú nem erre gondol; *ἄνδρ' ἐμὸν μὴ δέητ'*, erről meg majd elfeledkeztem . . . Pompás M.-nál e gondolat helye is, hogy támad ez új gondolata. A ford. e finom fokozású lelki rajzból alig juttat valamit . . .

Ἡρώς. Ad 21. Nem: Tibeios lakik e helyt. Mert ekkor már meghalt. L. 30. squ. S itt is: *ποιμὴν γὰρ ἦν Τίβριος*.

Γεωργός, gondos szép összeállításban fűzi egybe a megmaradt részeket. Nemcsak Nicole felfedezését, melyben Weil (*Études sur l'antiquité grecque*: Deux comédies de Menandre, scènes récemment découvertes pp. 253—281) szövegét követi. Így, a hogy itt kapjuk, sze retnők a teljes Menandrost, melyről fentebb beszéltünk.

Ez előttünk lévő fordítás biztosítéka annak, hogy van okunk várni, kívánni. Ép ezért volna kívánatos, hogy egy bilinguis, lehetőleg teljes szövegű Menandros is Hegedüstől lásson napvilágot. Hogy még teljesebben bizonyítsa Quintilianus ítéletét: Menander, qui vel n nus diligenter lectus ad cuncta quæ præcipimus, efficienda suffici(a)t. Wilamowitz szabja elénk: Unsere Aufgabe ist zu verstehen und erläutern, was Menander *gewollt und gekonnt hat*. Hegedüs István könyve dicsőséges kezdet e feladat megoldása felé.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Cornelius Tacitus Évkönyveiből. Ford. dr. Ozorai Lajos. Budapest, Lampel, é. n. (Magyar Könyvtár 558—59. sz.).

E füzet az Ann. I. könyvének fordítását tartalmazza, bevezetéssel, a melyben fordító Tacitusnak írói egyéniségét jellemzi, továbbá a magyarázatra szoruló helyekhez kapcsolt jegyzetekkel. A bevezetésben igen találó párhuzamat állapít meg O. Tacitus és Kemény Zs. írói egyénisége, illetőleg ama hatás között, a melyet ezen két író a maga olvasó közönségére tett. Tacitust fordítani nem csekély feladat. Csak

a ki kísérletet tett már ezen a téren, annak lehet fogalma arról, hogy mily szinte áthidalhatatlan ellentét mutatkozik azonos gondolatok kifejezésében azon nyelvi eszközök közt, a melyek egyrészt a latin írónak, másrészt magyar tolmácsolójának rendelkezésére állanak. Ha összehasonlítja valaki első teljes Tacitus-fordításunkat, Csikynek a munkáját, az eredetivel, szerény nézetem szerint nem fogja kétségbe vonni a további kísérleteknek jogosultságát ezen a téren. Ehhez képest O.-nak kísérletét is jogosultnak tartom, annyival is inkább, mert szemlátomást jó munkát végzett. Megértette Tacitust, ismeri nyelvezetének sajátosságait s tud úgy bánni a magyar nyelvvel, hogy fordításából magunk elé állíthatjuk a nagy római történetírónak komoly, pathetikus, szavakban fukarkodó, erőteljes írói egyéniségét. Mindenesetre maradt fordításában itt-ott némi egyenetlenség, a mi annál bántóbban hat, mivel általában folyékony és élvezhető fordítást nyújtott; csak további enemű munkálkodásának irányítására teszem alábbi megjegyzéseimet.

3. f. «Marcus Agrippát pedig, egy alacsony származású férfiút» — T. rómaiaknak írt római történetet, a melyben A. oly jelentékeny szerepet vitt, hogy így nem szólhatott róla történetírónk. 7. f. «Consulok, atyák és lovagok rohantak a szolgaságba» — oly tropus, a mely idegen a mi nyelvünk szellemétől. 35. f. «Mikor azonban a lázadásról kezdettek beszélni» — nyilván sajtóhiba, vagy valami félreértés. 42. f. «Minő nevet adjak e csöcselkeknek» (cœtui) — túlságosan erős szó, a melynek használatára sem latin mása, sem a helyzet, a melyben használva van, nem jogosítja a fordítót. 57. f. «Mereven nézett terhes hasára (gravidum uterum intuens)» — bántóan drasztikus.

Bizonytalanságot vettem észre némely katonai műszónak fordításában; így a *vacatio*-t (szabadságolás) egyszer (17. f.) a *munka alól való fölmentés* nek, máskor (35. f.) *kiszabadulás*-nak értelmezi. Hasonlóképp félreértette a 39. f.-ben a veterani mellett álló *missi*-t (szolgálatból elbocsátott, obsitos katonák), a minek következményeképp egy egész szólam értelmét fonákul adta vissza.

(Budapest.)

KURTZ SÁNDOR.

Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1909. Rákosi J. Ujságvállalata. 8-r. 207 l. Ára 4 kor.

Komjáthy Jenőnek van szentelve ez a könyv, az élte virágában elhunyt nagytehetségű költőnek, a kit a közönség életében nem ismert s halála (1895) után megjelent egyetlen verskötetét (*A Homályból*) is hamar elfelejtette. Csak későn és elszórtan újította föl nevét egy-egy újságcikk, különösen a legifjabb költői nemzedék néhány tagja (Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső) emelte föl a szót mellette, mint a kiben szellemi elődét látta. Sikabonyi könyve azonban az első nagyobb monografia, mely a költő emlékének hódolva igazságot akar neki szolgáltatni. Tanulmánya kétségtelenül szép olvasottságot árul el, és szerzője nem is mulasztja el, hogy lépten-nyomon tanúságot ne tegyen róla. Ha nem hirdetné oly szent meggyőződéssel Komjáthy geniejében való hitét, szinte azt kellene vélünk, hogy ez csak alkalom volt saját tudása, helyesebben tanultsága bemutatására, annyira túlterhelik munkáját az idézetek és hivatkozások. Külömben folyékony és könnyen olvasható nyelven írott dolgozat ez, melyet áthat a hőséhez (mert

valóban hőse neki Komjáthy) való ragaszkodása, szeretetének melege. Kivált azoknak lesz kedves ez a könyv, a kik ismerik a 80-as évek költészetét kísérő irodalmat, az akkori folyóiratok cikkeit. Szerzőnk annyira leletanulmányozta magát ezekbe, hogy talán öntudatlanul is eltanulta stílusukat. Olvasás közben úgy hat ez a könyv, mintha nem is ma, hanem húsz évvel ezelőtt íródott volna, ugyanazzal a nemes emelkedettséggel, azzal a sokszor naiv lelkesedéssel, melylyel Reviczky és társai küzdöttek a maguk igazáért. — Behatóan fejtegeti szerzőnk hősének életét és költészetét, az ismert alkotásokon kívül fölhasználva a kéziratokat is. Nem analizál, ez nem is a célja, inkább csak ismerteti, sokszor nagyon is általánosságban, de mindig érdekesen, a nagyközönség tudását és ízlését tartva szembe előtt. Erős elmelyedésről, a költészet és élmény közti viszony megvilágításáról, a költő benső fejlődésének kinyomozásáról, helyének megállapításáról a külső fejlődésben — minderről szó sincs. Nem annyira irányok, mint inkább egyes írókhoz való viszonyában állapítja meg Komjáthy helyét az irodalomban. Komjáthy «az eljövendő koroké», ez szilárd meggyőződése. De nem fejt ki (bár a IV. fejezetnek ez volna a feladata), hogy a mai líra fejlődésében hol rejtőznek azok az eszmeáramlatok, melyek oly szükségszerűen fogják fölvetni Komjáthy költészetét, mint a francia naturalizmus fejlődése fölvetette Stendhált. Erősen várja Komjáthy föllendülését a mai dekadencia bukásától. Ezért kelletlenül jobban lenézi ezt a lírát, melyet nem ismer eléggé és nem ért. Pedig a mai líra fejlődése szerint akárki meg lehet róla győződve, hogy Komjáthy már a múlté. Előkelő költő, hatalmas egyéniség, ezt el kell ismernünk s azért köszönettel is tartozunk Sikabonyinak és társainak, hogy elég fáradhatatlanok voltak erre rámutatni. Reméljük, a nagyközönség is meg fogja ismerni és becsülni, de csak úgy, mint a múlt költőjét, a tegnapiét, azzal a kedves mellékhangulattal, melylyel történeti érzékünk és ízlésünk a múlt alkotásait élveztetni velünk. Az ő helye meg van már állapítva a 80-as évek költői között; odatartoznak a Reviczky lavendulái, a Vajda orchideái közé az ő misztikus rózsái is. Nem áll a korán kívül, hanem igazi gyermeke neki, annak a kornak, melynek késő, de kedves bizonyossága ez a tanulmány is.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hindu Tales. An english translation of *Jacobi's* Ausgewählte Erzählungen in Mahārāshtri. By *John Jacob Meyer*. London, 1909. 305 l.

Mindinkább ismertté lesz India óriási mesevilága. Egymásután jelennek meg az érdekesnél-érdekesebb fordítások, ismertetések és a tudomány mai színvonalán álló szövegkiadások. A legrégebb hindu népmesék, a szent legendákká alakított *Dsátákák* hatalmas gyűjte-

ménye már egészen le van fordítva angolra¹⁾ és németül most jelenik meg *Dutoittól*.²⁾ A híres mesekönyvnek, a világirodalomban oly nagy szerepet játszó *Pancsatantranak*, már egész irodalma van. *Hertel* ide vágó kutatásai a meseirodalom történetére nézve elsőrendű források. Hamisítatlan hindu szellem nyilatkozik ezekben a *dsaina*-mesékben. A világi gyönyörökről való lemondás és a forró érzékiség váltják fel bennök egymást. *The tales here presented, úgymond Meyer, are of no small interest to the student of Indian antiquity and of folklore.* (Preface VII.)

Fordításában a lehető hűségre törekszik a szerző. Pompás jegyzeti a prákritul tanuló munkáját nagyban megkönnyítik és érdekesen illusztrálják a *dsaina* tanokat. Mert a *dsaina* theologia némi ismerete nélkül lehetetlen jól megérteni ezeket a meséket.

Érdekességre nagy a különbség a mesék között, talán a legsebbebb a *Mūladēva*-legendája. (Mūladeva, 193 l.) Meyer elég szerény czélt tűzött ki maga elé. *This book is intended, így fejezi ki magát to smooth the way a little for the beginner.* (Preface VIII. l.) Ezt valóban el is éri és műve pompás segédeszköze lesz a kezdő indianistának.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Giulio Carotti: L' arte dell' evo antico. (Corso elementare di storia dell' arte. Vol. I.) Con 590 incisioni. Milano, Ulrico Hoepli, 1907. K. 8-r. LV, 413 l. Kötve 6 L 50.

Carotti könyve a művelt nagy közönséghez forduló, ú. n. népszerűsítő munka. Mint ilyen az értékesek közül való. Szerzője, a milánói szépművészeti akadémiának tanára, a római egyetemnek docense, kiváló szakember, a ki jó érzéssel válogatta meg s helyesen csoportosította a legjellegzetesebb műalkotásokat, hogy azok segítségével eleven képet rajzoljon az ókori népek művészetéről.

Nem kezd, mint annyi társa, in medias res, a piramosokon a tárgyalást, hanem szükségét érzi annak, hogy előzetesen, igen elevenen megírt bevezetésben (I—LII. l.), tájékoztasson a művészet fogalmáról, eredetéről, tárgyról és terjedelméről; arról a befolyásról, melyet a környezet, valamint az alkalmazott anyag a művészet fejlődésére és alkotásaira gyakorol; szól a művészet és művelődés kölcsönös viszonyá-

¹⁾ *Jataka or stories of the Buddha's former births.* Transl. from the Pali by var. hands under the editorship of E. B. Cowell. (Cambridge, 1895—1907). VI. köt.

²⁾ *Jātakam. Das Buch der Erzählungen aus früheren Existenzen Buddha's.* Aus dem Pāli übers. v. J. Dutoit. Lipcse, 1907. Liefgr. 1—9.

ról, a fejlődés általános törvényeiről és irányairól, a művész egyéniségéről, szóval mind arról, a mi olvasóit képessé teszi arra, hogy bizonyos magasabb szempontokból figyelhessék meg a művészeti tevékenységnek népek és korok szerint különböző megnyilatkozásait. Az anyag beosztásában a hagyományos rendet követi: kelet művészete címen (1–100. l.) ismerteti az egyiptomi, a kald, utána — s ez újítás számba megy — a ,mykene-krétai' (szerinte l'arte egea o mediterranea), majd az asszír, kisázsiai és perzsa művészetet. A 2. rész, ,l'arte greca', a művészet fontosságának megfelelően a legterjedelmesebb (103–242. l.); a 3. rész, ,l'arte antica in Italia', az etruszkokról és rómaiakról szól (243–353. l.); ehhez csatlakozik függelékként, rövid tíz lapon az indus és újperzsa műemlékek leírása. A könyvet gondosan szerkesztett s jól használható index zárja. Az építészetet, szobrászatot és festészetet sem különíti el egymástól, hanem az egyes korokon, századokon belül együttesen tárgyalja a művészeti tevékenység mindennemű alkotását. Épen csak az iparművészet termékeivel tesz — igazságtalanul — kivételt, a mennyiben ezeket mind a görögöknél, mind a rómaiaknál külön szakaszban ismerteti, jöllehet azok az iparművészetet nem választották el soha a másiktól, a nagy művészettől. A különválasztással elkövetett igazságtalanságot még tetézi azzal, hogy túlságosan röviden bánik el velük, a görög vázafestéssel pl. három lapon végez. Aránytalanságról esvén szó, meg kell említenünk azt is, hogy a hellenisztikus építészetnek ismertetése az emlékek nagy számával és sokféleségével szemben szegényes.

A tárgyalás módja ügyes és a célnak megfelelő; nem kábítja el az olvasót művészek és műemlékek tömeges felsorolásával, melyek aztán pusztán nevek maradnak, hanem minden korból kiválaszt egy-két tipikus, kiváló alkotást, s azt részletesen leírja, nem holmi üres dicsérő szövegekkel, hanem okosan, tartalmasan méltatván jellemző vonásait, a vele elért haladást (l. pl. 139. l.-on az olympiai ormokról); a fejezetek végén pedig összeállítja az illető kornak a bemutatott példával rokon főműveit. Kár, hogy a képek nem támogatják kellőképpen a szöveget, nagyon kicsinyek, némelyik 3–4 cm²-nyi; az az alkalmatlan, semmitmondó képnagyság, mely Reinach Salamonnak (Lázár Bélától magyarra fordított) kis műtörténetében szerepel: annak, a ki az illető műveket akár látásból, akár nagyobb képből ismeri, jó emlékeztető az ilyfajta illusztrációk, másoknak azonban többnyire nem nyújtanak módot arra, hogy azt, a mit rajtuk látni kellene, megláthassák. Pedig a képek igen jól vannak megválogatva; jó eredetük után készültek, úgy hogy egyik-másik kicsinysége ellenére (pl. a 22., 229. stb.) jobb fogalmat nyújt az emlékről, mint más kézikönyvek nagyobb méretű képe; az elkerülhetetlen törzsállományon kívül akárhány új, máshon-

nan alig ismeretes ábra fordul elő (63, 151, 218, 253. stb.); sok köztük a jó rekonstrukció. Némelyiknek helyébe mást kívánnánk, pl. a mykenei falfestésre már szebb példákkal rendelkezünk Krétából — épen az olaszoknak ásatásai révén — mint a tirynsi bikafreskó (56. kép).

Mindaz, a mi az előadás folyamatosságát zavarhatná, a jegyzetekbe kerül; ott találhatók a szükséges mythologiai, történeti, régiségtani magyarázatok, ott szól egyes leletek körülményeiről, emlékek külső történetéről avagy a megítélésben fennálló ellentétes nézetekről; sikerült, mert elevenen szemléltető, egy-egy antik műemlék méreteinek modern épülettel való összevetése (pl. a milánói dóm és az akragasi Zeus-templom, 134. l.). Kevésbé sikerült azonban a párhuzamba-állítás, mikor az egyes régi szobrászoknak megfelelő mestereket keres a renaissanceban (143. l.).

Általában a kutatás magaslatán áll, csak itt-ott ad alkalmat ellentmondásra. Mýron Athena-Marsyas csoportjáról szólva azt mondja, hogy Athena alakját nem ismerjük. Sauer már megtalálta, Sieveking pedig már föl is állította a teljes csoportozat gipszutánzatát Münchenben. Érdekes, hogy a diskobolosnak Castel Porzianóból való új, kitűnő másáról nem vesz tudomást. A pheidiaszi olympiai Zeus mását nem keresi többé az otricoli mellképben, hanem a vatikáni Sarapisban és a ny-carlsbergi fejben, holott annak fenséges szépségét a Mylasából való Zeus-fej őrizte meg leghívebben. A Lemnia még mindig biztos Pheidias műként szerepel. Nem méltatja Lysippos művei között a delphi Agias-szobrot. A firenzei birkozók datálása késő, előbbre valók. A művésznevek említésében néha túlságosan fukar: így lesz pl. Polyuktos Demosthenese egyszerűen Lysippos-irányú szoborrá; nem említi az antiochiai Tyche mesterét, Eutychidest, mely szobor minket közelebből érdekel azóta, hogy Szépművészeti Múzeumunk egyik sikerült replikáját megszerezte. Föltűnő, hogy a római művészet méltatásánál, a hol igen tárgyilagosan mutat rá annak Hellasztól való függésére, teljesen mellőzi Afrika emlékeit, holott azok nagy számuk, kiválóságuk s jó fennmaradásuk miatt előkelő helyet foglalnak el az itáliai emlékek mellett.

Carotti könyve a „Manuali Hoepli“ sorozatában látott napvilágot; innét van, hogy nyomtatása, az ott használatos apró betűkkel kissé fárasztja a szemet. Angol fordítása,¹⁾ melynek gyors megjelenése a munka jósága mellett tanuszkodhatik, már méltóbb külsőt nyert.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

¹⁾ A history of art. Vol. I. Ancient art. Revised by Mrs. A. Strong, London (Duckworth) 1908.

Albert Gruhn: Der Schauplatz der Ilias und Odyssee. Erstes Heft. *Die Lage der Stadt Troja.* Mit einer Karte. Selbstverlag. Berlin-Grunewald, 1909. 59 l.

A szerző neve nem ismeretlen már a Homeros-kutatás terén. A *N. Phil. Rundschau* 1906. évi 24. s 1907. évi 9—12. füzetében kemény érveket sorakoztat a Leukas-Ithaka-elmélet ellen.¹⁾ Ugyanazon erős kritikai érzék nyilvánul f. i. dolgozatában, melyen kívül még hármat akar közzétenni a trójai háború színhelyéről (ú. m. 2. a város környékéről, 3. a harctétről, 4. a hajótáborról), mintegy ötöt pedig az Odysseia színteréről (17. l.). Már a *Vossische Zeitung* 1909. júl. 22. számában közzétett akadémiai felolvasásában jelezte egész röviden kutatásai eredményét, hogy t. i. a homerosi Ilion helye nem Hissarlik, hanem Duden, Alkinoos városa Leukas szigetén volt, a Nap szigete Corfù, Kalypsóé Lagosta, s hogy a küklopsok hazája a dalmát partvidék. Egyedüli kalauza Homeros; ennek alapján jutott arra a meggyőződésre, hogy a homerosi költemények színhelye teljes biztossággal kijelölhető a mai világban. *„Dadurch verlieren die Homerischen Gedichte ihren Ruf, Sagehaftes und Erdichtetes zu überliefern. Ihr Inhalt wird zur Geschichte.“*

E műve első fejezetében homerosi adatok alapján kimutatja, hogy a homerosi Trója a síkságon feküdt, különböző hőfokú forrásai mellett egy olyan folyónak, mely a síkságon eredt. E feltételek egyegyedül a *Dudennél* romban heverő városra illenek. U. o. gondolta Demetrios (Skepsisből) és Strabon az *Ἰλιὸν χώραν*-t. (22—27. l.) A 2. fejezetben egész halmaz homerosi adattal erősíti, hogy a homerosi Trója síkság szélén feküdt különböző magasságban, épen mint a dudeni romváros. Felső- és alsó-városból állt, de egységes város volt, melyet egyetlen, bár tagolt, de sehol meg nem szakított fal kerített. Ilios a szemita, Trója szerinte az idg. neve. Megnevezett két kapuja közül egyik nyugotnak a síkságra szolgált, a másik pedig keletnek a hegység felé nézett s magasabban feküdt az előbbinél. Kellett azonban lenni még más kapunak („Ausfallspforten“) is. A *ὀψίπυλος* jelző a kapuk magas voltára értendő, nem magas fekvésére. Az alsó város rendes neve *ἄστυ*, a felsőé *πόλις* (*πόλις ἀρχή, πόλις ἀρχοτάτη, ἀρχόπολις, Πέριγμος*); e két névszót ismételten használja a költő ugyanolyan értelemben, mint *τείχος*-t. E három azonban váltakozva fordul elő olyan helyeken, a hol az egész várost együttvéve akarja értetni. Az *αἰπὺς* s *αἰπεινός* jelzők valószínűleg a városfal meredekségére vonatkoznak, bár „büszke“ jelentésben is vehetők, mint Il. 11, 601. Az *ἀρχών* nem az egész körfal jelenlétét körülfutó „szeglet“, hanem a fal púpszerű emelkedése ott, a hol átfut a fellegrvár és a hegység között. (28—51. l.)

Hissarlik csupa magaslat; kerülete csak 500 m., melyet tehát lépve körüljárhat az ember 6—8 perc alatt. Sikterülete mindössze 20000 m², mely minden épületestül, utczástul, terestül együtt csak 250 léleknek ad helyet, ha egy öttagú családra 400 m²-t számítunk. Pedig Ilionnak legalább is százszor annyi (25000) ember számára kel-

¹⁾ A rokontárgyú dolgozatomról szóló, az EPhK. XXXIII. 728. l. olvasható válasza félreértés eloszlatása céljából meg kell jegyezni, hogy „Homeros Ithakéja“ hónapokkal a kinyomtatása előtt más oldalról jövő buzditásra került bemutatásra a M. T. Akadémia elé s rendeltetését a felajánláskor el nem hallgattam.

lett helyet adnia. A fellegrvár területét (3 templom: Priamos, Hektor, Alexandros és Deiphobos palotája: agore, épületközők, utcák) mintegy 20800 m²-re számíthatni s már ez maga több, mint Hissarlik síkja. Az alsó városnak 20000 lakót számítva legalább 800,000 m², 30000 et számítva pedig 1,200,000 m² területet kellett kitenne. Hát még a nagy baromállomány, a miről gyakran tesz említést Homeros? Azonkívül virágzó lótenyésztése is volt Ilionnak (5, 551). Csakis ilyen nagyobb kerületű város felel meg azon adatoknak is, melyek Achilleus és Hektor viadalának, körfutásának elbeszélésében előfordulnak. A város e körülfutása sík területen folyt; ilyen pedig csak Dudenél található, Hissarliknál nem. (52—59. l.)

Szerző fejtegetésének rövid foglalata ez: Minthogy Hissarlik nem felel meg a Homerosból kiolvasható feltételeknek, nem feködhetett rajta a homerosi Trója, hanem a Duden mellett romban heverő város helyén, mely minden tekintetben megfelel a hom. adatoknak.

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

Wilhelm Nowack: Liebe und Ehe im deutschen Roman zu Rousseaus Zeiten, 1747—1774. Eine Studie zum achtzehnten Jahrhundert. Bern, 1908. 121 l.

A munka címe érdeklődést kelthet bennünk, bár, ha a regényeket ismerjük, előre sejtjük, mit fog a szerző mondani. Valóban a mű a regényekre nézve nem sok újat nyújt, azonban nem is ezeknek tárgyalása célja szerzőnknek, hanem őket, mint koruk erkölcsait legjobban visszatükröztető irodalmi termékeket, eszközül használja fel annak kimutatására, milyen fokozatosan változik át az emberek érzelmvilága a XVIII. század második felében, miért fordulópont az 1774-ik esztendő, miért áll Rousseau a mi korunk küszöbén, mennyiben emelkedett *Werther* már a mi felfogásunk színvonalára, és mennyiben találhatjuk meg a XX. századnak a férfi és nő viszonyára vonatkozó eszméinek csiráit már ebben a korban? A szerző munkája tehát az irodalomtörténet bűvárainak figyelmére számot tarthat annyiban, hogy irodalmi művekre támaszkodva, az ember egyik legnagyobb hatású érzelmének fejlődését állapítja meg.

A bevezetésnek első részében vázolja a szerző, hogy a XVIII. sz. közepe táján a politikában, filozófiában, irodalomban s művészetben is közeledett az udvari és nemesi kör a polgári felé, a második részben pedig a szerelem rövid történetét találjuk a Minnesangtól kezdve. 1150 körül lesz tudatossá a szerelem: az asszony kilép visszavonultságából. A troubadourok sovágásai tisztán érzékiek, a renaissance már különbséget tesz a szívbéli s érzéki szerelem között. Luther ehhez képest visszafelé halad. A felvilágosodás megérti az érzékek jogát s nem iparkodik a szívet nemesíteni. Rousseau hatása alatt Goethe lett a modern, azaz a lelkek belső, mélységes megértésén alapuló, szerelem felfedezője. A Sturm és Drang a «Machtweib» típusát teremti meg, de az asszony egyéniségének tisztelete hiányzik; még Rousseaunál sincs meg a női lélek harmonikus szépségének megértése, melyhez Goethe a *Werther*ben eljutott. A szenvedélyt felfogják a «Kraftgeniek», de feltételét, a lelkek egymásba mélyedését, még nem látják meg. A mai kor viszonyaira térve szól a szerző August Bebel felfogásáról s az Ellen Key indította mozgalomról.

1774-ben tehát teljes érzelemváltozás áll be az emberi szívben. Szerzőnk most ennek előzményeit vizsgálja, bebizonyítván, hogy Gellert józanságától *Werther*ig nincs ugrás, hanem állandóan emelkedő fejlődés, mely e nevekhez fűződik: Gellert, Richardson-Sterne, Fielding, Wieland; Rousseau-Goethe. A fejlődést a szerző az 1747—74 közti idő tipikus regényein mutatja be. Igen érdekes, és azt hiszem, helyes a szempont, melyből kiindul: azt vizsgálja, talál-e az író valami problematikusát a szerelmen, feltűnteti-e hősei lelki állapotát, hogyan keletkezik és milyen a felébredt érzés? Gellertnél nincs semmi csodás, vagy érthetetlen a szerelemben: a nő kezdettől fogva alárendeltségre nevelkedik, férjhez megy ahhoz, kihez szülei akarják, s azután uralomra rendelkezik vele. Rousseau-nál a nő már felébred: Júlia ingadozik, engedjen-e szíve vonzalmának vagy szülei akaratának, de nem ő dönt; így Rousseau nem ad belső megoldást. Mindamellet a *Nouvelle Héloïse* a szívnek az ész fölötti győzelmét jelenti, s St. Preux már érzi, hogy egy életben csak egy igazi szerelem lehet. Wieland *Agathon*-jában nemcsak a hős, hanem Danae érzelmi világa is fejlődést mutat; ezért kétségtelen, hogy Wieland a lélektani regény megalapítója. Danae számos kalandja után igazán megszereti Agathont, ez pedig kigyógyul fiatalos idealizmusából. De Wielandnál sem probléma a szerelem; milyen más a lelki élet Goethe regényében! *Werther* már a megismerkedés után érzi, hogy mennyire meg tudná őt Lotte érteni, szíve tele lesz boldogsággal és «nie war seine Empfindung an der Natur bis aufs Steinchen, aufs Gräschen herunter, voller und inniger». *Werther* véget vet életének, mert biztosan tudja, hogy mindent megtett szenvedélye legyőzésére, de hiába, és Lotte nyugalma zavarni nem akarja. A szerző újra felveti a kérdést: vajon bűn-e *Werther* vágyakozása? Nincs-e joga Lottéhez, mikor lelki rokonok? Mikor az ő szerelme képes volna e finom női lélek minden kívánságát megérteni és teljesíteni? Eddig a férfi a házasságban szenvedélyei kielégítését kereste, de hogy azután halás legyen, arról szó sem volt; milyen más tehát a házasság felfogása s a nő értéke *Werther*ben! Így állapítja meg a szerző a fejlődést s érdeme, hogy lélektani jelenségek pontos megkülömböztetésével teszi azt.

Ezután külön fejezetekben szól a leányok neveléséről, az ifjúság érintkezéséről, a szerelem keletkezéséről, a beszélgetés hangjáról, valomásokról, elválásról, vizionlátásról stb. Munkájának ilyen beosztásánál fogva ismételésekbe esik s kissé unalmassá válik, mert a regényeket mindig sorban vizsgálja s ugyanazon eredményre jut. Külön részt szentel a szerző az írók házasságáról és szerelemről szóló elmékedéseinek, végül pedig német szokás szerint statisztikával zárja művét: kimutatja, hogy e kor nevezetesebb német írói hány éves korukban s hányszor házasodtak meg s hány éves nőt vettek el. Mindez igen érdekes lehet, de nem tartozik szorosan a tárgyhoz.

Az eredmény tehát, hogy az 1747—74 közti idő csakugyan változást jelent az emberek érzésvilágában és hogy Gellert, Wieland és Goethe neve nemcsak az irodalomtörténetben jelöl korszakot, hanem az érzésvilág változásainak kutatója is velük jelöli meg a végbement átalakulásokat. A kis tanulmány kétségtelenül érdekes és nincsen tanulság híján, de világos, hogy a fölvetette kérdést csupán a regények alapján még sem lehet megoldani.

(Mezőtúr.)

BITZÓ SAROLTA.

Maurice Masson: Alfred de Vigny. (Académie française. Prix d'éloquence.) Paris, Bloud et Cie, 1908. 93 l.

Masson Vignynek abból a kijelentéséből indul ki, hogy költőnk lelke és végzete mindig ellentétesek. Mintha csak ennek a mondásnak a megvilágítására szolgálna Masson műve. Nem is törődik a költő életének minden mozzanatával. Különösen azt emeli ki, hogy ez az előkelő szellem a Bourbon-család bukása után a nép kívánságainak a jogosultságát hirdeti, de a demokrácia túlkapásai láttára újból elzárkózik előle. Író alig emelte még ki ezt a mozzanatot olyan élesen, mint Masson. Majd a magányába vonuló költő remeteéletét festi. Vignynek csak egy menedéke volt: a tiszta eszmék világa. A szerelem is kísérti, mint Stellót, kinek lelke testével szállott perbe. Ez a rajz megfelel ugyan annak a célnak, melyet Masson maga elé tűzött, de az olvasót nem elégíti ki. Inkább lélekfestésre törekedett, mint életrajzra, s ebből nem használt fel annyit, mint a mennyit megkívánna amaz. Mellőzi Vigny házasságát, pedig tudjuk, hogy Lydia Bunbury az angol irodalmat szeretteti meg vele. Csak homályosan czéloz Dorvallal szőtt viszonyára, pedig Dorval hűtlensége a költő lelkét erősen megrázkódtatá.

Vigny gondolatvilágának a rajza kiváló megfigyelő tehetségről tanuskodik. Az eszmék egymásutánjában szigorú sorrendet követ: a költő kéjes borzongást érez gondolatai között; hogy így elzárkózik, a szellem szomorúsága lepi meg; könyörület támad benne az eszmék vértanui iránt; *Chatterton*, az anyagiás környezet, *Eloa*, *Jephthé*, a száanalom áldozatai megihletik; keserűség fogja el a nagy igazságtalanság láttára, hogy Isten közönyösen fordul el a szenvedőtől, hogy a természet csak temetőnk; mégis van két vigasztalója: emberi méltóságának tudata és benső ösztöne, mely részvétre indítja a szenvedés iránt. Ez így egy lélek története, s jól látjuk, hogy Masson ezt a lelket hányódásaiban válságról-válságra követi. De a képbe beleférhetett volna még valami: a költő műveltségének és sztoicizmusának rajza. Vigny a bibliát, a XVIII. század bölcseleti íróit s az angol költőket olvassa. Moore és Byron hatása épen úgy érzik *Eloán*, mint a költő lelki világában. Már Dorison is kiemelte, hogy Vigny pesszimizmusának az életen kívül még egy forrása van: az irodalom. A biblia hatása tárgyválasztására jellemző, a XVIII. század íróinak a tanulmányozása bölcseleti hajlamára vet világot. Sztoicizmus *La mort du loupban* jutott mesteri kifejezésre.

Vignyt működése uralkodó szempontjából jellemzi Masson. Vigny a gondolatot sokkal finomabbnak és eszményibbnek tartotta, mintsem a legátlatzóbb szó is ki tudná fejezni. Művei egy-egy gondolat jelképei. Még *Cinq-Marsban* is arra utal, hogy az írónak a bennünk küzdő háromfajta becsvágy harcát és egy nemes gondolat előtt való meghódolásunkat kell festenie. A *Bouteille à la merben* épen úgy tükröződik Vigny élete, mint az Aranyé *Epilogusában*. Ha valaki Eötvöst *Végrendelete* tükrében akarná jellemezni, Masson eljárását követné. Vigny a szellem életét élte, szellemvilágot teremtett magának, s költészete a gondolatnak hódolt. Ezért Masson leginkább a költő műveiből, naplójából, leveleiből merít. Álláspontja csupán azzal menthető, hogy Vigny csalódásai után tour d'ivoire-

jába zárkozott. De ezt a visszavonulást katonáskodása és szerelme előzte meg, melyek a költőre nézve olyan fontosak, mint romantizizmus a irodalmi munkásságára. Egyoldalúságával magyarázható, hogy Masson a *Le cor* jelentőségét nem hangoztatja, hogy a költőt a kor szempontjából nem jellemzi. De Vigny nemcsak a saját lelkéből merít, hanem a romantikus irodalmi forrásaiból is. Nodierhez gyakran bejár, kinél Hugóval ismerkedik meg. *Cinq-Mars*ban nemcsak eszméi képét látjuk, hanem Walter Scott hatását is, melyre Maigrón éppen olyan élesen rámutatott,¹⁾ mint Brandes a *Dryadé*ben André Chénier módorára.²⁾ Masson Vigny művészetének jellemzésében elhallgatja azt, mire Faguet utalt,³⁾ hogy költőnkben sokszor erősebb volt a gondolkodó, mint a művész. Nem élezi ki, milyen helyet foglal el Vigny a francia lírában, mit Brunetière éleslátással jelzett: «Il a rendu le lyrisme romantique capable... de porter la pensée.»⁴⁾ Ezeket a fogatkozásokat csupán azért említjük, hogy az essay-írók «piczinyke rés»-ében az egyoldalúság buvóhelyére rámutassunk, miről Masson műve, noha különben józan felfogásra vall, éppen olyan tanubizonyosságot tesz, mint Péterfy Jenő Jókai-tanulmánya.

(Eger.)

ELK OSZKÁR.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXV. KÖZGYÜLÉSE

1910. január 15.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt társaság! Talán nem vétek senki és semmi ellen, midőn azt a rövid negyedórát, mely mai napirendünk mellett rendelkezésemre áll, egyedül annak a férfinak szentelem, a ki a múlt év halottjai közül nemcsak tudományunkhoz és társaságunkhoz, hanem szívünkhez is legközelebb állt. Gyulai Pál halála napja nem lett határhő irodalmunkban, mert, sajnos, már évekkel halála előtt kivette az aggkor és kedvezőtlen egészségi állapota a mesteri tollat reszkető kezéből. Mégis, midőn múlt évi november 9-én megtudtuk, hogy erős és jó szíve megszünt dobogni, úgy éreztük, hogy nemzeti költészetünknek és tudományos irodalmunknak egy kimagasló alakja és évtizedeken keresztül irányadó fontos tényezője befejezte földi futásával nagyjelentőségű,

¹⁾ Maigrón: Le roman historique à l'époque romantique, 252—277. lk.

²⁾ Brandes: Hauptströmungen der Lit. im XIX. Jh. V. k. 72. l.

³⁾ Faguet: Dix-neuvième siècle 34-ik kiadás, 145. l.

⁴⁾ Brunetière: L'évolution de la poésie lyrique en France au dix-neuvième siècle, II. k. 37. l.

maradandó nyomokban gazdag munkásságát, és sokfelé fölhangzott a kétkedő kérdés, van-e vagy lesz-e valaki és vajjon kicsoda, a ki megürült helyét méltóan elfoglalni képes lesz?

Ha más kiváló halottaknál is bajos, közvetlenül haláluk után pontosan körülvonalozni egyéniségök jellemző vonásait és irodalmi tevékenységök maradandó érdemét, Gyulainál ez épen teljesen lehetetlen, nemcsak azért, mert egy félszázadon keresztül nagyon sokat és sokfélét dolgozott, hanem azért is, mert igen szövevényes egyéniség volt, a ki az ellentétes irányok és pártok harcaiba belekeverve különböző szempontokból sok tekintetben eltérő világításban tűnik föl. Ma csak annyit mondhatunk mint teljesen biztos, kétségtelen igazságot, hogy Gyulai Pál hazánkban a múlt század második felének legnagyobb és legbefolyásosabb kritikusa, legkiválóbb lírai költője és legjobb, legmagyarabb stilisztája volt. E jelességei maradandó helyet biztosítanak neki nemcsak általában a magyar irodalom történetében, hanem egyenesen nem nagy számú valódi remekíróink sorában is. Korszakos kritikai és irodalomtörténeti működésének részletes fejtegetése és méltatása most még nem lehetséges, nem is volna ily rövid alkalmi beszéd keretében elintézhető. Azért engedelmet kérek arra, hogy inkább személyes, sok évre terjedő érintkezésem alapján csupán néhány jellemző vonásra szorítkozzam, melyek nem is annyira az író, mint inkább az ember jellemére vonatkoznak, de talán nagy halottunk írói munkásságára is tanulságos világot vetnek.

Gyulai Pállal a hetvenes évek elején ismerkedtem meg Csengery Antal házában, melyhez őt a szeretettel párosult legmélyebb tisztelet és legmelegebb hála kötelékei fűzték, hisz jóformán mindent, a mit erkölcsi és anyagi javakban elért, első sorban Csengery benső és semmi áldozattól vissza nem riadó barátságának köszönhetette. Irodalmi műveltségére és fejlődésére is a legnagyobb és legjótékonyabb hatással volt Csengery, a ki sokoldalú, általános műveltséggel erős nemzeti szellemet párosított és lelke mélyéig át volt hatva attól a meggyőződéstől, mely őt minden tevékenységében vezette, hogy Magyarország és a magyarság fennmaradása első sorban a nemzet műveltségének és szellemi haladásának kérdése. De egyéniségökben is sok volt a közös rokon vonás. Mindketten tiszta, puritán, önzetlen, hozzáférhetetlen jellemek voltak, mindketten nyíltak és őszinték baráttal és ellenféllel szemben, mindketten látszólagos ridegségek mellett jószívűek és készségesek, mindketten erős pártemberek, kiket azonban tudatosan mindig csak a legtisztább szándék, a legszentebb célok vezéráltak. Midőn Gyulai utóbb Csengeryről emlékbeszédet mondott, elköltözött kitűnő barátjának jellemzésében nem egy vonást emelt ki, melylyel önmagát is jellemezte.

Midőn vele megismerkedtem, Gyulai voltakép már irodalmi pályája magaslatán állt. Köteményei és novellái, Bánkbánról és Vörösmartyról megírt kiváló könyvei, kritikáinak túlnyomó és legbecsesebb tömege, emlékbeszédei közül a legszebbek és legértékesebbek már mind megjelentek és ép akkor vette át a Csengerytől halottaiból föltámasztott, még pedig egyenesen Gyulai számára föltámasztott Budapesti Szemle szerkesztését, melynek már régibb folyamaiban is számos kitűnő és nagyhatású dolgozata megjelent. Bizonyára én is első sorban Csengery jóakarátának köszönhettem, hogy Gyulai, a ki nem szívesen látta, hogy a Pester Lloydnak szorgalmas külmunkatársa voltam, noha egyébként nagyon méltányolta a magyar irodalom ismertetése körül kifejtett fáradozásaimat — mégis nagyon szívesen fölkarolt és dolgozó társává avatott. Első cikkem 1876-ban jelent meg a Budapesti Szemlében és azóta több mint 120 kisebb-nagyobb dolgozatot írtam e folyóiratba, nevemmel és nevem nélkül, a mint a szerkesztő óhajtotta. Gyulai nem osztozott mindig véleményemben, de azért kiadta cikkeimet, és csak egyszer törölt ki egyik bírálatomból egy mellékmondatot, melyben Jókairól dicsérőleg emlékeztem meg, egyszer pedig jegyzettel védekezett a tragikumról kifejtett, szerinte 'forradalmi' fölfogásom ellen. Viszonyunk általában igen kellemes és reám nézve rendkívül ösztönző volt, pedig nagyon sokszor voltunk eltérő véleményben, mert Gyulai többre becsülte vagy legalább szívesebben látta azokat az embereket, a kik vele szembeszállani mertek, mint a kik vele szemben minden önálló ítéletről lemondtak. Nekem főleg konzervativizmusa ellen volt sok kifogásom, mert Gyulai, valamint a politikában, úgy az esztétikában és irodalomtörténetben is kezdett erősen konzervatív lenni, a nyolczvanas évek elején pedig, mondhatni, épenséggel megállt és elvesztette érzékét a haladó magyar és külföldi irodalom iránt. Mert nemcsak a magyar írók új nemzedékét (egy-két személyében kedvelt író-t nem tekintve) nem értette meg és nem tudta méltányolni, hisz alig olvasott is dolgozataikból valamit; de a világirodalomnak újabb fejlődését a realizmus és naturalizmus felé sem akarta ismerni, nem értette, nem szívelte, egyszerűen csak romlásnak, hanyatlásnak, kinővésnek tekintette, melynek legkisebb értéke vagy érdeme nincsen. Az orosz és a skandináv írók, Ibsen és Zola, a symbolisták és impressionisták, Wilde és Maeterlinck, Hauptmann és Sudermann nem léteztek számára, vagy, a mennyiben nagyon kivételesen tudomást vett egyik vagy másik munkájukról, nem győzött ellenszenvének mennél erősebb kifejezést adni. De az esztétika és irodalomtörténet terén sem ismerte már a tudomány haladását és makacsul elzárkózott minden újabb eszme vagy fölfogás előtt. Ez a főoka, hogy hatása a nyolczvanas évek közepe óta oly föltűnően csökkent — ép akkor, mikor irányító, intő, feddő sza-

vára legtöbb szükség lett volna — és hogy a közönség szélesebb rétegei a Budapesti Szemlét nem olvasták többé. Idővel túlélte magát és egy letűnt korszak embere lett, mit ő, sajtóságos önámítással, az irodalmi hagyományok ápolásának nevezett.

Gyulaira mint emberre, de mint íróra is leginkább két vonás jellemző, melyek csak látszólag ellentétesek. Első: lelkének igazsága, mely őt a nagy közönség szemében is a legfeltűnőbbben jellemezte. Mindig meggyőződésének volt embere és mindig volt bátorsága ezt a meggyőződését nyíltan mindenkinek szemébe kifejezésre juttatni. Ebben annyira ment, hogy valóságos kéjjel ragadta meg az alkalmat, midőn a közfelfogással ellentétes véleményt nyilváníthatott vagy valakinek kellemetlen dolgot mondhatott. A személyes érintkezésben még sokkal erősebb és lelkesebb polemikus és kritikus volt, mint nyomtatásban megjelent polemiái és kritikái alapján is gondolhatnók. Innen van, hogy társasága oly eleven, oly ösztönző, oly termékeny volt, és hogy bizalmasabb körben tőle bajosan juthatott valaki szóhoz, ha támadó kedvében volt, pedig ritkán nem volt ilyenben. Vagdalt jobbra és balra és rendkívül örült, mikor nyílt szavával valakit sarokba szoríthatott vagy kényes helyzetbe juttathatott. És e folytonos támadásaiban vagy csipkedéseiben nem vezette rosszakarat vagy a sértés szándéka, hanem egyedül igazságérzete, mely nem engedte, hogy valamit elhallgasson, a mit nem helyeselhetett, ha ez másoknak rosszul esett is. Sokszor sietett is a megtámadottat kiengesztelni, és csak akkor volt kérlelhetetlen, ha azt hitte, hogy ellenfele erkölcsi gyarlóságból, főleg hogy önző érdekből cselekedett. Mert morális érzéke még erősebb volt, mint igazságszeretete: e tekintetben nem ismert türelmességet vagy megalkuvást.

Jellemének ez egyik fővonásáva' natra bajosan egyeztethető össze egyéniségének másik fővon. Soha életemben nem ismertem kiváló férfiút, a ki annyira a rokonszenv és ellenszenv embere lett volna mint Gyulai, természetesen nem tudatosan vagy szándékosan, hanem egyszerűen természetének vagy lelkének hatalmából. Neki az emberek két csoportra oszlottak: olyanokra, a kiket kedvelt, és olyanokra, a kiket ki nem állhatott. A ki sem az egyik, sem a másik csoportba nem tartozott, az nem létezett számára, a mennyiben sem érzését, sem ítéletét nem vonta magára. Bizonyára más emberek is úgy vannak, hogy szeretnek és nem szeretnek; de Gyulainál e magatartás az emberekkel szemben mindig nyíltan érvényesült is, a mi azután sokszor baj volt, erősen befolyásolta az irodalmi kritikus éles szemét is. Mert ő rokonszenvét vagy ellenszenvét átvitte az emberek munkáira is, és így történt, hogy az igazság lelkes bajnoka igen sokszor nagyon igazságtalan volt. Rokon- vagy ellenszenve, mond-

hatni, majd mindig megokolt volt, hisz ő azokat az embereket kedvelte, a kik, mint ő maga is, tiszta jelleműek, önzetlenek, igazságosak voltak, és természetesen nem szerette azokat, a kiknek lelkéből e jelességek hiányoztak. De talán nem szükséges épen e körben hangsúlyoznom, hogy oly emberek is írhatnak értékes és kiváló dolgokat, a kik mint emberek nem kifogástalanok, és hogy irodalmi termékek megítélésénél végre is nem kell tekintenünk szerzőik emberi gyarlóságaira. Ezt Gyulai nem tette, és ezért volt gyakran igazságtalan; ezért nem juthattak be szenvedélyes ellentállása folytán, vagy csak nagy nehezen jutottak be tehetséges és érdemes írók az Akadémiába vagy a Kisfaludy-Társaságba; ezért hiányzanak a Budapesti Szemle sok száz füzetéből egyes írók, a kik az utolsó évtizedekben az irodalomnak számottevő munkásai közé tartoztak, míg mások, sokszor gyöngé írók, főleg gyöngé poeták és műfordítók, helyet foglalhattak legtekintélyesebb folyóiratunkban. Hogy e magatartása mennyire befolyásolta őt, főleg haladottabb korában, mindnyájan megdöbbenve tapasztalhattuk, midőn egy akadémiai költségvetés alkalmával valaki kifogásolta, hogy csupa fordított novellát közöl a Szemlében, mire Gyulai a legnagyobb nyugodtsággal kijelentette, hogy magyar írók nem írnak oly novellákat, melyeket ő közölhetne. És ezt kijelentette oly időben, a kilenczvenes évek vége felé, midőn magyar novellisták dolgozatai mind nagyobb számmal jelentek meg német és francia fordításokban és a külföldön mindenfelé a legnagyobb tetszésben részesültek. Midőn egy alkalommal e helyen kifejtettem, hogy a XIX. század második felének irodalmát kötelességünk volna alaposan tárgyalni és hogy az egyetem nagy mulasztást követ el, mikor e kötelessége alól kivonja magát: Gyulai, a ki Közlönyünket nagyra becsülte és rendszeren olvasta, erélyesen megtámadott, mert szerinte élő írókat nem lehet tudományosan tárgyalni és ez irodalommal foglalkozni különben sem érdemes. Sajátszerű elfogultságában képes volt oly élő írókat teljesen tehetségteleneknek és figyelemre nem méltóknak mondani, kiknek tehetségét és érdemét az egész ország készséggel elismerte, csak azért, mert az illetők mint emberek nem voltak neki rokonszenvesek. E magatartását az utolsó években írt csekély számú bírálati is igazolják, noha tollal kezében pályájának második felében kissé óvatosabb volt.

Az irodalom volt egyetlen szenvedélye, melynek minden egyebet föláldozott, a magyar irodalom pedig az ő szemében az Akadémiában, a Kisfaludy-Társaságban és a Budapesti Szemlében központosult. Ezeknek érdekében fáradott és izgatott szüntelen, ezek foglalták el egész idejét és minden érdeklődését. Az egyetem, melynek egy negyed századon keresztül tanára volt, soha sem állt oly közel lelkéhez. Kezdetben még kedvvel és bizonyos ambícióval tartotta meg előadásait;

de csakhamar únta a dolgot, kicsibe vette és ép csakhogy megtette kötelességét. Különösen utálta a colloquiumokat és vizsgálatokat, az egyetem egyéb ügyei iránt pedig egy csöppet sem érdeklődött. Tanári hivatalát azért minden lelkismereti furdalás nélkül hagyta ott, be sem várva a teljes nyugdíjra jogosító harmincz esztendő. Egészen más hatással volt reá, midőn a Kisfaludy-Társaság elnökségétől meg kellett válnia. E katastropha, melyet csökönysége és egyes tagok iránt egyébként méltán érzett, de nagyon is élesen nyilvánított ellenszerve okozott, oly fájdalmas sebet ütött szívében, mely sohasem hegedt be. Mintha testének egy eleven részét elveszítette volna, oly bénának érezte magát, és sohasem akarta beismerni, hogy nyugodtabb magatartással elkerülhette volna, a mi neki annyira fájt. Még jobban ragaszkodott az Akadémiához, melyben az osztálytitkári tiszttől csak akkor vált meg, midőn teste fölmondta a szolgálatot, midőn nehezeére esett a rövid lépcsőn fölmennie és sajátkezűleg írt jegyzőkönyveit maga sem tudta már fölolvasni. A Budapesti Szemle szerkesztésétől pedig nem akart és nem tudott megválni, bármennyire észrevehette, hogy nem ő szerkeszti többé. A patriarchák életkorán túl ez az erős és szívós szervezet is fölmondta a szolgálatot, testi és szellemi ereje, főleg emlékező tehetősége, nagyon megfogyatkozott. E gyöngéit kedves önámítással tagadta önmaga és mások előtt, és meg volt győződve arról, hogy az akadémiai első osztály ügyeit vagy a Budapesti Szemle szerkesztését még mindig ő és egyedül ő intézi el, mikor sem az egyikről, sem a másiktól nem volt és nem lehetett többé szó. Szomorú, végtelenül szomorú volt hosszas hanyatlása és haldoklása, melynek barátjai és tisztelői mély részvételt voltak tanúi, főleg azok, a kik mint én Gyulai Pált teljes testi és szellemi erejében, páratlan elevenségében, rendkívül élénk szellemében, lebilincselő szeretetreméltóságában ismerték. Maradjon is így emlékezetünkben, mint irodalmunk legújabb korának egyik legkiválóbb, leghasznosabb és legkedvesebb bajnoka, kinek alakja az évek haladásával és a távolság nagyobbodásával értékben, tiszteletben és szeretetben bizonyára még tetemesen nőni fog. Szerény társaságunknak nemcsak az irodalomtörténet és kritika révén van köze hozzá. Tudjuk, hogy a legnagyobb jóakarattal viseltetett irántunk, hogy alapító tagjaink sorába lépett, hogy örömmel vette, midőn tiszteleti tagunkká megválasztottuk, és hogy Közlönyünket mindig figyelemmel kísérte és szorgalmasan olvasta azon czikkeit és bírálatait, melyek tárgyuknál fogva figyelmét felkeltették. Nekünk tehát kétszeresen van jogunk és kötelességünk, hogy ennek a kitűnő és jó embernek emlékezetét mindig nagy tiszteletben tartsuk. Maradjon is köztünk tiszta jelleme, magyar lelke és szíve mélyén gyökerező igaz irodalomszeretete.

Ez óhajtással megnyitom Társaságunknak XXXV. évi közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

T. Közgyűlés! Közlönyünk múlt évi folyamának 315. lapján olvashattuk, hogy a német philologusok és tanférfiaknak 1907-ben Baselben tartott gyűlésén nyomatékosan hangoztatták — nem tudom már hanyadszor — a classica és modern philológiának egymásra való utaltsága axiomáját. Az élet régen összehozta a kettéágazott folyam ernyedetlen bűvárait: mindegyiknek munkásait ideális cél hevíti, mindegyik tudatában van annak a feladatnak, melyet az emberi kor-szakok hömpölygő áradata medrének, kulturális tevékenységének föl-derítésében végez. Ez a közös cél tömöríti lankadatlan munkásságra a mi társaságunkat is, mely annál melegebben él nemes hivatásának, mentől inkább idegenkedik tőle az a milieu, melyben él, s az a szertelen hatalomra duzzadt, inkább társadalmi, mint irodalmi tényező, mely hazai fogalmak szerint az egyetlen forum, mely bírt ad, tekintélyt kölcsönöz s vele előbb-utóbb jövedelmező állásokhoz juttat, s melynek szemöldöke ránczolásától retteg hazánkban oly sok boldog és boldog-talan. Közös cél fűz össze bennünket s ez minden alkalommal külsőleg is megnyilvánul: barátságos összejöveteleinken szakasztott úgy, mint közgyűléseinken.

S megnyilatkozik abban a versenyben, mely klasszikus philo-logusainkat azon mód, mint a modern philologia művelőit egyforma vonzalommal szólítja a felolvasó asztalhoz. Az elmúlt esztendőnek megnyitó közös és hét felolvasó-gyűlése eleven bizonyossága ennek. Ez üléseken a legkülömbözőbb tárgyú értekezések kerültek felolvasásra, a mint arról a t. Társaság meggyőződhetik, ha hagyományos szokás szerint itt szemlét tartunk a felolvasott tanulmányok felett.

Januárius hó 9-én tartott XXXIV. közgyűlésünket *t. elnökünk* nyitotta meg «Faust az ókorban» című értekezésével; febr. hó 10-én *Karl Lajos* olvasott fel Jeanne d'Arc-ról; márczius hó 10-én *Hegedüs István* újabb adalékokkal szolgált a magyarországi latin költészet történetéhez s *Vass Árpád* az «Embervásár» című Lukianosból esz-közölt fordítását mutatta be; április hó 14-én *Papp Ferencz* b. Jósika Miklós és Kemény Zsigmond című tanulmányát olvasta fel, *Vértesy Jenő* pedig az Ilias III. énekét rimtelen alexandrinusokban; május hó 12-én *Radó Antal* egy nagyobb munkája egyik fejezetével ismertetett meg bennünket «Formahűség a versfordításban» czímmel, *Elek Oszkár* Attila az olasz hagyományban című értekezésével, *Osztern Salamon Pál* A párszi kultúra nyomaival az iszlám hagyományaiban; október hó 13-án *Cserép József* A Leukas-Ithaka-kérdés jelenlegi állását ismer-tette, *Révay József* pedig a Prudentius-féle Dittochaonról értekezett; november hó 10-én *Gragger Róbert* Egy magyarországi verses német

kódexről, *Gulyás Pál* Franczianyelvű iskolai drámákról hazánkban czímen értekeztek tanulságosan; végre deczember 7-én *Ferenczi Sári* a székely népballadáról szóló elméletét mutatta be nagyszámú közönség jelenlétében. A felolvasó üléseinken bemutatott értekezéseknek jelentékeny része azonban *nem* közlönyünkben látott napvilágot.

Mert ezt a mi folyóiratunkat igen sokan, ezúttal 75-en keresték fel munkálataikkal, s nekünk örvidenünk kell, ha egyébiránt máshova szánt jeles tanulmányok minálunk kerülnek bemutatásra. Folyóiratunk 1909-iki évfolyama 50 íven, 800 lapon, elsősorban rövidebb értekezéseknek nyitotta meg kapuit, de tájékoztatni óhajtott a hazai philologiai könyvpiacz minden valamelyest számbavehető jelenségének értékéről s a külföldön talált fontosabb leletekről is. Ha ilyen módon megállapított s körülvonalozott kereteit összéb kellene szorítania, ez oly súlyos áldozatot jelentene, melynek elsősorban és főképpen kezdő tudósaink éreznék szinte elviselhetetlen terhét. Az egyes dolgozótársakkal szemben oly gazdaságosan, annyira rőf szerint mérő igazságossággal kellene akkor a szerkesztőknek a dolgozatok megválogatásában eljárniok, hogy az erősebb talentum alig-alig juthatna az érvényesülés azon grádusához, a mely őt joggal megilleti. Azért nagy hálával és mély köszönettel kell vennünk a M. Tud. Akadémia és a Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minisztérium értékes támogatását, mely lehetővé teszi, hogy a Közlönyt abban a keretben tartjuk fenn, mely a magyar tudományosságnak is váltig szívünkön hordozott, mert jól felfogott érdeke.

Törekvéseinknek egyébiránt most sem hiányoztak meleg áldozatkészségű barátai: nevezetesen *Heinrich Gusztáv*, ki 556 koronás alapítványát 574 koronára egészítette ki, *Pecz Vilmos*, ki két évvel ezelőtt tett 200 koronás alapítványát 282 koronára szöktette fel s *Pintér Jenő*, ki 200 koronás alapítványával tanuságot tett arról, hogy a társaság anyagi megerősödését szem elől nem téveszthető elsőrendű czélnek tekinti. Így elértük azt, hogy alapítványaink összege jelenleg 6621 K 03 f-t teszen ki. Igaz barátaink közé sorolhatjuk továbbá mindazokat, kik fáradhatatlan buzgalommal odahatottak, hogy tagtársaink és előfizetőink száma a tavalyi év végén kimutatott 845-ről 879-re szökött fel: közöttük főként *Csengeri János*-nak és *Császár Elemér*-nek kérek köszönetet szavazni. S last not least újra csak meg kell említenem a Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. minisztériumot s jelesen annak III. b ügyosztályát, melynek szeretetreméltó és nagyműveltségű vezetője, legifj. *Szász Károly*, minisztériumi osztálytanácsos úr, *gróf Apponyi Albert*, vallás- és közoktatásügyi minisztert, ki épen ezért már is «dente magis mordetur invido», megnyerte egy 100 ívre tervezett, a Társaság auspiciumai alatt meg-

induló Görög-magyar szótár kiadási költségeinek 10 éven át 5000 koronával való fedezésére, s ezzel a görög studiumoknak hosszú-hosszú időkre megvetette Magyarországon az alapjait. Jelentem, hogy a miniszter úr Ó Excellentiájának az elnökség a választmány nevében a Társaság mélyen érzett köszönetét tolmácsolta, míg legifj. Szász Károlylyal szemben a közgyűlésre bizza, alkalmazni a hálaadásnak azt a külső meguyilvánítását, melyre megvan ugyan a forma, megvan az epitheton ornansot élén viselő terminus, de mely korántsem képes kifejezést adni azon hálás érzelmeknek, melyek bennünket eltöltenek.

Elkövetkezik így tán az az idő, melyben rendületlenül hiszek hogy a klasszikus tanulmányok a magyar intelligencia rétegeiben elfoglalják azt a magas polczot, melyet jogosan megérdemelnek. Ma t. i. egyáltalában nem mondhatjuk, hogy a klasszikus, nevezetesen a görög világ, éreztetné a maga befolyását a magyar irodalomra és művészetre. Ma még ritka tájékozatlansággal írhatnak irodalmi művet, melynek meséje a régi görög világban játszik, s alig van ember, ki észrevénné az e téren löni szokott vaskos baklövéseket. Mert csak úgy magyarázhatjuk, ha tárczák jelennek meg, minő pld. egyik legolvasottabb lapunk karácsonyi tárczája, mely «Messene földjén játszik — igaz, bizonytalan időben — de tele van szemenszedett csodabogarakkal. Amféa és Fárisz nevű személyek lépnek fel ott a színtéren, mi körülbelül úgy fest, mint ha mi magyar nőknek a Dombóvár és Miskolcz neveket adnók. A Gorgó benne százkarú s kóstoltatják az ókorban ismeretlen, egyébképen elsősorban a Kanári-szigetek vulkánikus talaján termelt malváziait, hivatkoznak szinte egy füst alatt Dianára és Artemizá(!)-ra, Pallas Athene-szobrát a Pantheon-ba helyezik, a szandált gomboltatják, a görög nők ruháját peplon-nak keresztelik el, nyilván a paplan szó analogiájára. Készséggel aláírom, hogy az ilyen dolgok nem érinthetik egy-egy műnek szerkezeti és tartalmi szépségeit, de tanúságot mégis csak tesznek arról, hogy a szerző tárczája hőseit egy ezeknek idegen kultúra világába állította bele — s nem annak a kulturának a világításába, melyet mégis csak tanulmányoznia kellett volna.

Azért még jó ideig munkás, törhetetlen, csüggedést nem ismerő, céltudatos philologusokra van szükség az egész vonalon, nem olyanokra, kik szabad idejükben kishitű siránkozással a *τιθυμ*-t ragozzák magukban, vagy váratlanul kitört természettudományi örjögésükben a Blériot-kkal veszik fel a versenyt lenn a tanügyi pályának már jó ideje ugaroltatott szántóföldjén, hanem egyénekre, kiket a vásári láрма meg nem zavar, kiknek a túloldalon megnyilvánuló taps exophthalmust nem okoz, kik át vannak hatva attól a tudattól, hogy nem a tömeget elragadó gyors siker koronázza a mi tudomá-

nyos tevékenységünket, hanem az énünk meggyőződéseihöz szilárdan alkalmazkodó, kitartó, folytonos munka annak az ideális eszmének a szolgálatában, mely a kultúrember multjának történeti megismerését hirdeti lengő lobogóján. Ilyen egyén volt *Gyulai Pál* (+ 1909 nov. 9.), 1893 óta tiszteleti és alapító tagtársunk, kinek jelentőségét irodalmunk történetében az én szavamnál hivatottabb szavak csak kevéssel előbb kidomborították. S bizonyos tekintetben ilyen egyén volt (az 1909 szept. 6-án elhalálozott) *Bartal Antal* is, tiszteleti tagunk 1891 óta, kit egy hosszú életen át a humanisztikus tanulmányok szeretete a műhelybe szólított mindenütt ott, hol érdekükben tenni, alkotni lehetett. Az ő haláluk mindnyájunk szívében a legfájdalmasabb érzéseket keltette, hiszen ők ἀρξίσιον ἡέ περ ἡμῖν ἀνδράσιον ὠμίλησαν — úgy ő, az irodalom szókimondó, meggyőződésében megvesztegethetlen Bayard-ja, az irodalom vásott művelőinek feddő fegyelmezője, mint a másik, ki a maga szakmájában — legalább úgy, a hogy a mi emlékezetünkben él — jósággal, példaadással nevelt és buzdított.

S elvesztettük tagtársaink sorából még *Révai Sándort* (1903 óta tagtársunkat), *Berger Ev. Jánost*, *Szamosi Jánost*, egykori tagtársunkat *Kassai Gusztávot* és *Krumbacher Károlyt*. *Berger* (szül. 1841-ben) 1884 óta volt rendes tagja a Társaságnak, az egyetemen a szentírás-magyarozatnak s a héber nyelvnek ny. r. tanára, ki fiatalabb korában, mint a Pallas L.-a följegyzí, latin és magyar ódákon kívül görög költeményeket is írt; bár társaságunk ülésein nem fordult meg, működését mindvégig érdeklődéssel kísérte. *Szamosi János*, ki 1875 óta volt tagtársunk, 1909 ápr. 27-én halt meg, miután 37 évig tanította a classica-philológiát a kolozsvári egyetemen s görög és latin tankönyveivel jelentékenyen hozzájárult a klasszikus studiumoknak a középiskolákban való megerősödéséhez. Az 1875 augusztus 6-án tartott közgyűlésen ő indítványozta egy «philologiai közlöny»-nek a kiadását. Mióta csak vidéki választmányi tagjaink vannak, tagja volt a választmánynak, melyben sokáig (1881-1891) helyet foglalt philológiánk egy másik halottja, *Kassai Gusztáv* (+ 1909 okt. 4-én) is, ki mint a latin ciceronianus-stílus virtuóza, Közönyünket is megajándékozta latin nyelvű értekezésekkel, minők a «De Tacito philosopho» (VI, 185—200) és a «Variæ Quæstiones» (VII, 609—622) címűek, melyeket egy ezeknél értékesebb, magyar nyelven írottal toldott meg, mely a Közöny 1888. évfolyamában (241—263) jelent meg e címmel: «Vajjon Plato a föld nyugvását vagy forgását tanította-e?» Először említett, nézetem szerint azonban tárgyát korántsem ki-merítő értekezésében fejtegeti, hogy Tacitus istenekben nem hitt, mert euheremista volt, felfogása a világ rendjéről pessimistikus, mert isteni igazságszolgáltatásról nem akart tudni, s szerinte a fatum vagy

a véletlen a dolgok intézője. Másodsorban említett értekezése mindenekelőtt Suidas-nak Sophoklesre vonatkozó egy állítását védelmezi meg Schoell szemten, aztán megállapítja, hogy Sophokles úgy alkalmazza a figura etymologica-t, hogy benne az ige tárgyát mindig még jelzővel emeli ki vagy legalább is a névelővel határozza meg s végre Spengelnak azon — egyébiránt úgyszólván még mindenkitől elfogadott — nézete ellen kel ki, melynek értelmében Plato *Φαῖδρος*-át 396-ban Kr. e. kellett, hogy írta legyen, mit Kassai szerint szükség-telen feltenni, hiszen Isokratésnak kirohanása a filozófia ellen úgy sem Sokratesék, hanem Antisthenesék ellen irányul. Harmadsorban említett értekezésében, melyet az idevágó irodalom teljes ismeretével írt, meggyőzően kifejti, hogy Plato a föld forgását tanította. Örök kár, hogy ez a jól képzett philologusunk, ki bécsi tanulókorában Vahlennek egyik kedvenc hallgatója volt, a férfikora derekán követett irányokkal szakítva, a tudomány valódi követelményei iránt valóságos hebetudóba esett, mi nyilván testi bajának fokozódó hatása alatt történt; e baja következtében élete alkonyán örök sötétség borult egykor fáradhatatlanul kutató szemekre. Halála szomorúan megilletett, de váltság volt számára az élet tengernyi bajainak hínározatában: megnyugodtunk Isten változhatatlan végzésében. Viszont valósággal megrendítőleg hatott a hír, mely *Krumbacher Károly* tiszteleti tagunknak 1909 december 12-én történt váratlan halálát jelentette; a byzantiumi philologia megalapítóját veszítette benne s a veszteség oly nagy, mely elhúnytával a tudományos világot érte, hogy azt vázolni annál kevésbé érzem magam hivatva, mert már legközelebbi ülésünkön az a választmányi tagtársunk fog emlékével és tudományos jelentőségével behatóbban foglalkozni, kinek vele személyes érintkezésben is állnia adatott.

Mi, kik a *πρωτοστάτης*-ek helyét az évek haladtával mint gyengébb képességű *ἐπιστάτης*-ek foglaljuk el, álljuk meg helyünket azzal a tárgy- és ügyszeretettel legalább, mely az öregebbeket jellemezte, folytassuk a tőlük kezdett munkát s ne engedjük, hogy szívünkbe a csüggettség lopózzon, mit amazok nem ismertek.

VÁRI REZSŐ,
első titkár.

III. Emlékezés Bartal Antal fölött.

Tisztelt közgyűlés! Ezen ünnepies alkalommal, midőn Társaságunk egy egész évi sáfárkodásáról számolunk be, évi közgyűlésünk színe előtt fájó bár, de illő kötelességünk megemlékezni ama nagy veszteségről, mely az elmúlt év nyarának vége felé, szeptember 6.-án *Bartal Antal* elhunytával érte társaságunkat és tudományos életünket. Ha a gyász hír keltette megdöbbenés nyomában feltámadt érzelmi

hullámok, a melyektől érintetlen nem maradhatott egyikünk sem azok közül, a kiknek a boldogult lelkébe csak belepillantania is megadott, elismulnak is idővel; ha életküzdelseink forgatagában a változatos életviszonyok közepett nem lehet is majd állandó az a kép, melyet az ő nevével kapcsolatban bensőnkbe foglaltunk: mindazáltal sohasem fog eltűnni az a jelentékeny nyom, melyet az ő munkássága hagyott tudományos életünk talajában s mely neve fennmaradását biztosítja.

Bartal harmincz éves irodalmi munkássága ismertetésében a TEK. 1887. januáriusi füzetében azt írja róla Kőrösi Henrik: «A class. philologia minden nagy kérdésénél ott látjuk őt a philologusok jobbjai között, mint az eszmék kezdeményezőjét és előkészítőjét». Ebbeli érdemes munkássága elismeréseül indítványozza négy évvel később a Budapesti philologiai társaság 1891. januárius 25 iken tartott közgyűlésén Fináczy Ernő akkori másodtitkár a választmány megbízásából, «hogy a közgyűlés Bartal Antal kir. tanácsost és nyug. főgymnasiumi igazgatót, a M. T. Akadémia tagját, kinek a hazai philologia felvirágoztatása körül maradandó érdemei vannak, válaszsza meg tiszteletbeli tagjának.» A közgyűlés pedig egyhangúlag megválasztotta őt tiszteletbeli taggá tizediknek az előbbi év két külföldi és hét honi tudósa mellé. De, fájdalom, a mai nappal záruló 34. munkaévünk a nyolcz külföldi s öt honi tudósból álló tiszteletbeli tagjaink ominosus számából itt is ott is áldozatot követelt. És a Bartal Antal elköltözésével bennünket ért veszteségnek igen nagy része esik reánk, a philologiai társaságra, mert mintegy fél évszázadon át folytatott irodalmi munkásságának javarésze a classica philológiáé. Egyenesen a mi feladatunk tehát ebbeli munkásságának vázolásával megmutatni azt az előkelő helyet, a melyet a classica philologia művelése terén jeleseink sorában magának kivívott.

«Bartal tanári korszaka a magyar középiskolai újjászületés korszaka» — írja Veress Ignác a TEK. 1886. 7. évfolyamában megjelent «Visszhang» cz. cikkében. Irodalmi munkálkodását is eleinte leginkább a középiskolai latin nyelvtanítás szükségletei foglalják le. Miután a gimnázium hat osztályát szülővárosában, Besztercebányán, s a lyceumi két osztályt Vácztól kijárta (1838 9—1845. 6.), először papi pályára készült s el is végezte a theologiai tanfolyamot a besztercebányai és a budapesti papnevelő-intézetben. De három évi nevelősködés után 1853-ban a bécsi tudomány-egyetemre ment a bölcslelettudományi tanfolyamra, melynek harmadik évében, 1855. 6-ban, mint a bécsi józsefvárosi kegyesrendi gimnázium próba-éves tanára a cl. philológiából előbb al-, majd felgimnáziumra is képesítést nyervén, 1856. szeptember 5-ikén az ungvári kir. kath. gimnáziumhoz neveztetett ki rendes tanárrá. Tanári pályája itt töltött első két esztendejére esik irodalmi munkásságának kezdete. A Családi Lapokban (1856.) röviden ismertetni, majd a Tanodai Lapokban (1857.) bírálja Sárváry Béla «C. Julius Caesar művei» cz. munkáját, majd a Tanodai Lapok (1858.) őt cikkében ismerteti Télfy Iván «Platon apologiája és Kritonja» magyar fordítását. Az ungvári főgimnázium e két évi értesítőiben látott világot első értekezése, «Sophocles Electrája», melynek első részéről Krichenbauer Antal irt rövid bírálatot a Zeitschrift f. d. österr. Gymn. 1858. évi folyamában, hibáztatva Elektra és Orestes bosszújának modern szempontból való megítélését s stílusát. «Pedig ismételt olvasás után

mondhatom» — írja Veress Ignác főntebb említett cikkében — «hogy habár német bírálójának volt kifogása ellene, leendő tanáraink még mindig tanulhatnak belőle. Fontosabb lesz e munkácska előttünk, ha tudjuk, hogy a német egyetemen készült szerző... képes volt 1857-ben a hazai középiskoláinkban országszerte elharapódzó német nyelv és szellem mellett magyarul írni». Úgy látszik, már ebben az időben különös szeretettel foglalkozott Herodotos magyarra fordításának gondolatával, és bár Bonitz, a ki tanára volt a bécsi egyetemen, le akarta erről beszélni Veress útján, mert «jeles német fordítások mellett egy magyar Herodotosnak úgy sem volna Magyarországon jövője» (u. o. 369. l.): mégis megjelent tőle 1862-ben a VIII. könyvnek («Urania»), melyet a Tanodai Lapok 1860. évi füzeteiben magyarázott, s 1863-ban tőle és Veress Ignácztól a IX. könyvnek («Kalliope») magyar fordítása.

Az 1858. évi okt. 11 ikén kelt bécsi min. rendelet alapján a pesti második kath., a mostani V. ker. állami főgimnázium rendes tanára lett. Iskolai használatra írt könyvei sorát a «Szótár C. Julius Cæsar műveihez» nyitja meg 1862-ben; erre következnek: 1864. (Bartal-Veress) «Magyar-latin szótár», 1865. P. Vergílii Maronis epitome és Elemi latin nyelvtan; 1866. Latin mondattan, 1868. Latin gyakorló- és olvasókönyv. E kezdő művei értékét nem a mai, hanem az akkori viszonyokhoz mérve lehet helyesen méltatnunk. E közben több bírálata is jelent meg a Kalauz ban s a Kritikai Lapok-ban, ú. m. Vagács latin irályképző gyakorlatairól, Imre Sándor magyar fordítási gyakorlatairól, Dávid István «Uebungsbuch der lat. Formeulehre»-jéről, Dávid-Kolmár latin, Travnicsek görög és latin nyelvtanairól, Bánhegyi «Erasmus redivivus»-áról, úgyszintén nyílt levele P. Thewrewk Emilhez Virg. Aen., II, 178. v. ügyében. Mindezen művei együttvéve teszik azt a munkásságot, melynek alapján 1868-ban a római cl. philológiára magántanári képesítést nyert a budapesti tudomány-egyetemen.

1871-ben lett a tanárképző-intézet igazgatója. A tanárképző-intézeti gyakorló-iskola igazgatasára már 1872 ben kapott ugyan megbízást, de csak 1873-ban neveztetett ki ennek rendes tanárává, 1876-ban pedig véglegesen igazgatójává.

A cl. philologia hathatóssabb művelése és terjesztése céljából indította meg Hóman Ottóval együtt 1871-ben a «Philologiai Közlöny»-t. Feladatukul tűzték ki, «a mulasztottakat helyre pótolni és így a tudomány jelenlegi színvonalára állni és az elfoglalt alapon teljes önállósággal tovább haladni». Vállalatuk azouban pártolás hiánya következtében a második évfolyammal megszakadt. Ebben jelent meg Bartal tollából «Kalauz az összehasonlító nyelvészet terén» (3 közl.), «A római történetírók» (4 közl.) és néhány mutatvány Fustel de Coulanges, a párizsi École normale supérieure igazgatójának «La cité antique» című munkájából, melynek kilenczedik (1881.) kiadását 1883-ban adta ki az ő magyar fordítá-ában a M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága «Az ó-köri község» címen.

Ha művei eddigi sorozatához hozzáveszszük még bírálatait, melyeket Szepesi Imre «Jelen viszonyaink az ó klassikai irodalomhoz» című dolgozatáról (TEK. és Hazánk. 1869.), Iványi Livius-kiadásáról (TEK. 1871.) s Málk Vincze latin mondattanáról (Magy. Tanügy. 1872.) írt, előttünk áll a vázlata Bartal azon tizenhat évi serény

szakirodalmi munkálkodásának, melynek alapján őt a M. Tud. Akadémia 1873-ban levelező-tagjává megválasztotta. Székfoglalóját a következő évben tartja meg «A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban» című nagy szorgalommal készült, hézagpótló munkájával. Műve első két részében áttekintést nyújt a cl. philologia terén teljesített munkálkodásunkról s rámutat ennek hiányaira. «Nem tagadhatni» — írja — «hogy a philologia mezején öröndetes élet kezd fejlődni; de tekintve philologiai terményeinket, azért még nem mondhatjuk, hogy azokat valami tervszerűség és a philológiának ama criteriuma, mely a külföld tudósainak ezen részben való munkálkodását becessé teszi, kitűntetné; hiszen nagyobb részt még idegen nyomokon járunk, az eredetiségnek csekély a száma. Ez áll, csekély kivétellel, az egész iskolai philologiai tanirodalomra nézve. A szöveg kritikájában a magyarázó jegyzetes kiadásokban vajmi keveset vagyunk még eddig képesek felmutatni.... Pedig volna tehetségünk.... Csak ama gyúpont hiányzik, mely ezen erőket maga köré gyűjthetné; hiányzik a törekvés eredményébe vetett bizalom.....; hiányzik a philologiai termények élvezhetésére való fogékonyság és ennek következtében a komolyabb irányú class. philologiai munkálkodásnak pártolása». Ott, a hol Szénásy Sándor munkásságát rövid jellemzés kíséretében bemutatja, így szól: «A megkezdett munkát tovább folytatni, ezen tudomány meghonosítására törekedni és a barátom elhunytával beállott hézagot némileg betölteni tűztem ki életem feladatául».

Ebben az időtájban szövetkezett sógorával, Malmosi Károlylyal, a cl. philologia középiskolai tanításának reformálására. Mindaketten meg voltak arról győződve, hogy a classicus nyelvek tanításának sikertelensége onnan ered, mert a használt módszer végkép helytelen. Szakítottak tehát a multtal s nyelvtanaik rendszerét tudományos alapra fektették. Az eszme nem volt új, mert ilyen nézeteket már előbb pengettek egyesek a külföldön; de új volt a kivitel: a rendszer megalkotása. Nyelvtanaik az ő módszerükben a rendszeres összefoglalására voltak szánva annak, a mit a tanulók a módszeres oktatás folyamán megértettek és megtanultak. Mert «a kezdő csak akkor érthet meg idegen nyelven előadott gondolatot, ha az idegen nyelvalakok mindenféle lehetséges használatát előbb tapasztalta s azután rendszeresen át is tekintette.» Így az iskolai nyelvtanítás nem a holt alakokból indul ki, hanem magából az eleven nyelvhasználatból vonja le szabályait. E célra szolgáltattak kitűnően szerkesztett latin olvasó- és gyakorlókönyveik. Latin alaktanukat s gyakorlókönyvüket a kiadó cég «több oldalról jövő kívánságnak engedve» Heinrich Károly fordításában német nyelven is kiadta 1880-ban s a Philol. Rundschau 1881. évi folyamában igen kedvező bírálatot tett közzé róluk G. Stier, a zerbsti Franciscum igazgatója; kérdést intézett Teubnerhez is, nem volna-e hajlandó ezen iskolai könyvek német kiadására vállalkozni, s a reményről még akkor sem mondott le, mikor Teubner tagadó választ adva felhozta, hogy Németországban a latin nyelvi oktatás számára annyira nincs hiánytan- és olvasókönyvekben, hogy nem látja szükségesnek, hogy magyar könyvet fordíttasson németre (EPhK. VI. 281-2.). A «Latin olvasókönyv Livius- és Ovidiusból» felől Pecz Vilmos így ítélt bírálatában (EPhK. II, 317. s k. lk.): «Hasonló fajú tankönyveink között az első

helyet foglalja el.... Legerősebb oldala...., hogy egy szépen átgondolt tanterv szerint készült. Sorban következtek ezek után magyarázó jegyzetekkel ellátott kiadásai, ú. m. Livius 21. és 22. könyve, Sallustiusus és Bartal legkedvesebb auctorának, Horatiusnak, összes művei (2 k.). 1885. jún. 25-ikén hunyt el buzgó munkatársa s így nem érthette meg a «Jegyzetek Horatius költeményeihez» megjelenését, melyről azt írja Pirchala (TEK. XX. 435. s k. lk.): «E jegyzetek nagy gondnal készültek, lelkiismeretes utánjárással, a legjobb források felhasználásával össze van ott állítva minden, a mi lényegeset a költemények magyarázatára mondhatni. A szerzők nem térnek ki semmiféle nehézség elől, sőt ha valamiben vétének, azt inkább az ellenkező irányban teszik, hogy magyaráznak oly dolgokat is, melyek magyarázatra nem szorultak, és általában kissé bőbeszédűek». 1887-ben már, L. Havet latin nyelvtana ismertetésében (EPHK. XI, 282. s k. lk.) elégedetten jelenti ki Bartal, hogy mi már nem vagyunk köteve olyan tekintetektől, mint volt a francia szerző; «magyar szakember előtt» — írja — «bizony elég különösnek tűnik föl, hogy Franciaországban a Collège de France egy tanára sem meri ilyen újítás apaságát elvállalni, hanem Lhomond patronatusához folyamodik, hogy „novarum rerum cupidus“-nak ne higgyék. Ezt az újítást nálunk az olvasmányból kiinduló nyelvtanítás s általában az utasítások követelményei.... már jó régen megvalósították».

E közben a középiskolai oktatás legszükségesebb kellékeinek előteremtésén kívül a cl. philologia tudományos művelése érdekében is munkálkodott. 1876-ban adta ki az akadémiai székfoglalójában ígért Görög-Latin Hangtan-át, azt az alapot, «a melyből minden fegyelmezett nyelvtanítás kiindul», hogy «biztos kalauzul szolgáljon azoknak, kik az indogermán összehasonlító nyelvészetnek a görög és latinra vonatkozó eredményeivel megismerkedni óhajtanak». 1883-ban jelent meg «Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba különös tekintettel a classicus nyelvekre» cz. műve E. Egger francia eredetije nyomán, a melyről a többi közt ezt írja Csengeri János az EPHK. VII. 1096. lapján: «Az összehasonlító nyelvészet alapfogalmaira, eljárására nézve igen helyes tájékoztató úgy a grammatikai fogalmak, elvek tisztázása, önálló felfogása, mint a jegyzetekben kimerítően csoportosított bibliographia által». Ez a Philologiai Társaság első kiadványa, melynek említésekör Ábel Jenő a titkári jelentésében «philologiai irodalmunk meleg, önzetlen barátja»-nak nevezi Bartalt (EPHK. VIII, 96. l.). Bartal visszagondolva az akadémiai beköszöntőjében vázolta viszonyokra az Előszóban így jellemzi az azóta eltelt évtized eredményeit: «Mennyire változtak azóta az állapotok! Munkakedv váltotta fel a közönyt, tudományosság a felületes tudakosságot. Vizsgálatunk és tanulmányunk tárgyai a különböző nyelveknek hang-, alak- és mondat-tani törvényei. Nem elégszünk meg többé az adatok dogmatikus közlésével, hanem magunk kutatunk, fürkésünk, hogy az igazságnak, a valódi tudásnak nyitjára akadjunk». Hogy láthassuk, mily tekintélyes rész esik Bartalra ezen évtizedes philologiai munkásság eredményéből, csak néhány cikkét kell még megemlítenünk; ú. m. Vaniček «Elementar Grammatik der lat. Sprache» című könyvének bírálatát (M. Tanügy 1874.), valamint az EPHK. hasábjain megjelent, jobbára ismertető vagy bíráló cikkeit; ezek: három programmértekezésről

szóló ismertetései (I, 66. s k.), Két coniectura (u. o. 298. s k.), Spicilegium Ábel Jenő «Janus Pannonius életéhez és műveihez» című értekezéséből (III, 118. s k.), A classica philologia művelése hazánkban (főnt említett akadémiai székfoglalójának kiegészítése; u. o. 343—368. l.), végül még «Homeros magyar fordító!» című dolgozatát (V, 485—499.), melyben P. Thewrewk Emilnek nyújtja a pálmát s buzdítja is, hogy «dum valemus et vigemus, minden erejének összepontosításával irodalmunkat egy bizonyára becses Homeros-fordítással gazdagítsa».

A jelzett éven innen esnek már többi bírálatai, szintén közlőnyünk hasábjain, ú. m. Finály Henrik latin-magyar szótáráról, melyet a maga nemében alapvetőnek nyilvánít, «nem csak azért, mert sokat felölel, hanem, és legfőképen azért, mert a latin kifejezések megfelelő æquivalens és helyes magyar visszaadására törekedett (VII, 577—581. l.); a Szepesi-Tóth-féle latin nyelvtanról (X, 71. s k. lk.), Polgár György «Kis Livius»-áról (u. o. 311—3.), Lévay és Vida Görög-magyar s magyar-görög szótára második kiadásáról (XII, 303—6.), «Középkori emlékeink latinsága és Akadémiánk kiadványai»-ról (u. o. 380—391.), Dávid és Pozder Tacitus-szemelvényeiről (XIII, 735—8.), Hegedüs István szemelvényes magyar Thukydides-kiadásáról (XVI, 406. s k. lk.).

Midőn itt e nembeli munkássága harminczadik évéhez s egyúttal, ha jól tudom, végéhez érkeztünk, nem lesz érdektelen összegeznünk e cikkei azon vonásait, melyek némiképen szerzőjük lelkébe pillantanunk engednek. Jankadatlan, hűséges őre e téren az elészabott oktatásügyi irányelveknek, a czélszerűeknek bizonyult vagy mutakozó szempontoknak és eszközöknek, valamint a tudományos eredményeknek. A tévedést el nem hallgatja, a hibát megrójjá, sőt többnyire csak erre szorítkozik; dicséret, elismerés osztogatásában fukar; úgy tesz, mint a kinek csakis a javítás a feladata, úgy, hogy néha csak a végső ítéletéből következtethető, van-e a műnek jó oldala is és mily arányú. Málik latin mondattanáról például a többi közt így szól: «A Szerző úr méhszorgalommal sokat, és a mi dicséretére válik, a legjobb kútforrásokból összehordott, de mivel azt nem rendszeresítette, az egész élvezhetetlen tömkeleggé vált». A Spicilegium-ban sajtóhibák kimutatását végezte remélve, hogy evvel a szerző kedves, de eltorzított gyermekét egy kissé rendbehozta; egyéb jutalmat nem vár érte, «mint-hogy a szedő és a revisor, megemlékezvén ezen cikkekre, jövőre ne adjon alkalmat egy különben nyugodt polgárnak arra, hogy bosszankodjék». A Dávid- és Pozder-féle Tacitus-szemelvények elvető bírálata, miután a másik kedvező bírálat alapján a könyv approbálást nyert, igen heves válasza provokálta a szerzők egyikét; pusztá alanyi véleménynek, önkényes ítéletnek, rosszakaró magyarázatnak mondja azt; szörszálhasogatást, kiméletlenséget, rosszakaratot, határtalan cinizmust s kenyeririgységet lát benne. A hosszas cikkekre igen röviden felel Bartal. «Nagyot téved» — úgymond — «ha azt képzei, hogy dühös kifakadásaira és tisztességtelen gyanúsításaira hasonló módon felelek. En részemről ezeket a gyönyörű stílyakorlatokat egyszerűen nyugtázom avval a kijelentéssel, hogy sem a jelenben, sem a jövőben ezt neki vissza nem fizetem.... Nem rajtam múlt, hogy jót nem mondhattam róla» (t. i. a könyvről) stb. Nem ily mérges, de keményebb volt az a mérkőzés, mely közte és Szilágyi Sándor közt folyt az EphK. 1888. évi folyamában. Bartal «Középkori emlékeink latin-

sága és Akadémiánk kiadványai»-ról szóló hét pontban összegezett észrevételei közt a kellő pontosság és szigor hiányában találja a kiadások hibáját. E bajon — mondja — utólagos revisióval kell segíteni; az újonnan kiadandó okmányok pedig előleges revisió alá bocsátandók; e feladatot csakis a latin nyelvben nagyon jártas munkaerő végezheti, mert magyar történetíró a latin nyelv tudása nélkül nem képzelhető (XII, 380—391. l.). Szilágyi a mérséklet és a le nem szállított becsülés hangján válaszolva kiemeli, hogy hibát mindenütt találhatni; de rosszul tette, hogy philológiai skepsisével a túlságba ment s, különösen, hogy ott is a Történelmi Bizottságot szidja, a hol tulajdonkép a nyelvi sajátságokban való megbotránkozásának ad kifejezést. «Szeretem» — úgymond — «ha pontos és correct editiót kívánsz; de nem szeretem, ha a teknőből a vízzel együtt a gyermeket is kiöntöd». Példákat idézve mutatja ki, hogy ő, az elismert tudós, a ki szakmájában a legkitűnőbbek közé tartozik, maga sem volt képes sajtóhibáktól mentebb publicatiót tenni közzé, mint az általa ócsárolt «Ragúzai Okmánytár». Nem volt tehát oka a sajtóhibák szűnyogját a tudatlanság elefántjává fűjni fel. Bartal erre a «Diplomatarium Alvincianum»-ból vett idézetekkel felel, «melyek» — úgymond — «nem ugyan elefántok, de nem is szűnyogok, hanem meglehetősen bakok», melyeknek lövése ott, a hol tisztán másolásokról van szó, nincs megengedve már Horatiusnál sem:

Ut scriptor si peccat idem librarius usque,
Quamvis est monitus, venia caret.

Midőn egyszer következtelenségeit megrójjá Szénásv, ezt írja róla Szepesinek a «Kritika kritikájának a kritikája»-ban (TEK. 1869.): «Én is voltam következtelen az elemi latin nyelvtanban, ... lakoltam is érte. Szénásy barátom helyesen megvagdalt, miért neki csak köszönetet szavazhatok.... Nem tudom, hogy ugyanezen háklra lekötélezem-e magamnak szerző urat? de azért csak földeritem ellenmondásait».

Az 1890-ben megjelent «Magyar jogtörténeti Emlékek» II. kötete I. felének nyelvét vizsgálja az EPhK. XIV, 394—402. lapjain s főleg azon hibákat emeli ki, melyekért corrector, másoló és kiadó egyenlő mértékben felelősek, nevezetesen az egyszerű sajtóhibákat, a téves olvasásból keletkezett hibákat, továbbá, hogy a másoló hol alkalmazta helytelenül s hol mulasztotta el alkalmazni a kifogás alá eső helyek jelét. Összegyűjti végül beszédrészek szerint csoportosítva azon szokat, melyekkel e statutumok fogalmazói a latin nyelvet gyarapították; «mert ez a glossarium» — úgymond — «melyre máris felette nagy szükségünk van, anyagot fog szolgáltatni a leendő 'Latinitatis Hungarorum Dictionarium' szerkesztőinek». Szemléjét így fejezi be: «Azt hiszem, hogy sok időbe és fáradságba kerülő munkámnak hasznát vehetik a szerzők, valamint a magyarországi latinsággal foglalkozók; különösen pedig az okmányoknak leendő kiadói, kik figyelmeztetésemre bizonyosan arra fognak törekedni, hogy kiadásai minél pontosabbak és lehetőleg hibátlanok legyenek».

Nem heveskedő, nem mérges tehát az ő kritikája; nem üldöz, nem áskálódik, nem irigy vagy boszúálló; hanem javít kéréssel teljességgel és fáradhatatlanul, kitartó buzgalommal folytatja philológiánk alapvető munkáját és egyengeti tudományos művelésének útját.

Ez az 1890-ik esztendő egyszersmind záró-éve is az ő harmincz-négýeves tanári pályafutásának. Ekkor vonul a királyi tanácsosi czímmel kitüntetve nyugalomba; megválnak a nevelés és oktatás, valamint a tudomány-hirdetés palæstráitól, de nem a tudomány művelésétől. 1894-ben látott világot közlönyünk hasábjain három közleménye «Találkozások a classicus és modern költészetben» czímen. Nem a czimból, hanem az összegyűjtött tekintélyes anyagból s annak elrendezéséből láthatni csak meg az igazi becsét e nagy szorgalomról tanúskodó dolgozatnak, mely — mint szerzője írja — «inkább csak kísérlet akar lenni ezen a még gyengén taposott úton». Ezentúl egy sokkal nehezebb s fontosabb feladat kötö le nyugalomba vonult tudósunk szorgalmát és tudását: a magyar latinság szótára. Már 1787-ben tűztek ki nálunk száz aranyat jutalmul annak, a ki a latinos köntösben forgó idegen szókat összegyűjti, németül, magyarul s szlávul magyarázza és közzéteszi. Ennek azonban nem lett foganatja. Csak a múlt század utolsó negyedében jutott végre ez eszme a megvalósulás stádiumába. Bartal Finály Henrik azon indítványa vitte a tervezgetésbe, hogy ideje s fölötte hasznos volna a régibb íróinknál s okiratainkban előforduló latin szókincset összegyűjteni és az enyészettől megmenteni; de a kivitel mezejére Hunfalvy Jánosnak a M. Tud. Akadémia 1888. évi januárius 30-án tartott közös ülésén való hasonló tartalmú felszólalása terelte. Még ez évben tette közzé a «Középkori emlékeink latinsága és Akadémiánk kiadványai», két évvel később pedig a Magyar jogtörténeti emlékek II. kötete I. feléről írt, föntebb már említett cikkeit közlönyünkben. Az ő kísérletein és készségén kívül első sorban akkori vezér-philologusaink: P. Thewrewk Emil, Finály Henrik, Imre Sándor és Hegedüs István buzgó fáradozásának köszönhető, hogy e rég pengetett eszme kivitele a rendes kerékvágásba jutott. A classica-philologiai bizottság előkészítő munkálatai után a M. Tud. Akadémia 1894-ben Bartalt bizta meg a magyar latinság szótárának elkészítésével s 1901-ben végre előttünk, kezünkben volt nyomtatásban ősz tudósunk tizenkét évi kitartó, buzgó munkájának kincset érő termése, a *Glossarium Mediæ et Infimæ Latinitatis Regni Hungariæ*. Valóban a senectus érett tudása s az ætas virilis ereje és kitartása kellett a megvalósításához ennek az óriási munkának, melyről némi fogalmat nyújt készítőjének a «Pristaldus szó származása» czímen közlönyünk XXII. évfolyamában közzétett cikke 1898-ban, azon évben, a melyikben rendes tagjává választotta őt meg a M. Tud. Akadémia. Ha talán nem volt is a legelső, de bizonyára legilletékesebb forrásból eredt az a szerencsekívárat, melyet az utolsó javító-ívek átnézése után Hegedüs István intézett hozzá; ugyanő méltatta művét közlönyünk 1902. évi folyama 81—90. lapjain a megilletődés meleg hangján nyilvánítva elismerését «a tudomány és tanügy tisztos szolgálatában megöregedett» barátjának, a ki szerencsekíváratára azt írta neki, hogy ő iránta annyi jóval volt a Haza, hogy ő e szerény áldozattal csak tartozását akarta részben törleszteni. Nem ugyanazon Bartal-e ez, mint a ki 1860. évben Corzán Gáborral, Dunay Ferenczcel és Veress Ignáczczal kijárta a mostani V. ker. gimnázium megmagyarosítását, a mi idegen, cseh és német tanárainak — számszerint tíznek — elbocsájtásával vette kezdetét? Erre a következő év meghozta többi ilyen középiskolaink megmagyarosodását is. (L. TEK. XX. 369. l.)

A mienk hát Bartal Antal irodalmi munkássága legnagyobb részével, a melynek az ő emlékezetének szentelt eme szerény vázolója is mutatja, mi volt ő nekünk s mekkora veszteség ért bennünket elhúnytaival. Mert ha a pädagogus vett is el a tudós mélységéből: a lelkes, kitartó, odaadó tevékenység azon jelesein közé avatja őt, a kik a classica-philologia úttörő, terjesztő s népszerűsítő munkájában legtöbbet tettek, buzgólkodtak.

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

IV. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés! A Budapesti Philologiai Társaság választmánya Gyulai Ágost, Incze József és Finály Gábor választmányi tagoknak azt a megbízást adta, hogy a Társaság pénztárát vizsgálják meg és tegyenek erről jelentést a közgyűlésnek.

F. évi január hó 6-án délután a pénztáros lakásán megbízásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni:

A) alatt előterjesztjük a Társaság 1909. évi zárszámadását, szembeállítva az 1909. évi előirányzatot az elért eredménnyel. Az eredmény 13,198·32 K bevétel és 13,074·01 K kiadás volt, vagyis a pénzmaradvány 1909 végén 124·31 K. Az 1909. év pénzügyileg az 1908. évvel szemben a tagdíjfizetéseket illetőleg sokkal kedvezőbbnek mondható, mert 1908-ban tagdíjakban csak 8,514·21 K, ellenben 1909-ben 8,805·27 K folyt be, 1908 végén 90 hátralékos és 1,220·40 K hátralék volt, ellenben 1909 végén csak 82 hátralékos és 1,083 K hátralék. Ennek a kedvező eredménynek oka az, hogy a tagok száma főképen dr. Császár Elemér lankadatlan buzgó-sága folytán 1909-ben 845-ről 879-re emelkedett, s hogy tagtársaink valóban dicséretes buzgalmat fejtettek ki a tagdíjak fizetésében, mert az a körülmény, hogy 879 tag közül csak 82 hátralékos maradt, tehát a tagoknak még 10%-a sem maradt hátralékban, talán egyedül áll hazai egyleteink és társaságaink körében. Ennek a kedvező eredménynek következménye volt aztán az, hogy az 1909. évet deficit nélkül fejeztük be. Maradt ugyan 103·72 K kifizetetlen tartozás, de ezzel szemben viszont 124·31 K pénzkészletünk is maradt, tehát a kifizetetlen számla teljesen fedezve van.

B) alatt előterjesztjük Társaságunk 1909. évi vagyonmérlegét, mely 9,390·13 K vagyonnal szemben 103·72 K terhet tüntet fel. A Társaság tiszta vagyona e szerint 9,286·41 K. Az 1908. évvel szemben 652·30 K-val gyarapodott Társaságunk tiszta vagyona. Ennek oka az, hogy alapítványaink összege 374·50 K-val és könyvtárunk értéke 327·56 K-val növekedett 1909 folyamán.

C) alatt bemutatjuk az 1910. évi költségvetést 11,924·31 K bevételről és 11,920·72 K kiadásról. A bevételeket az eddigi eredmények figyelembevételével állapítottuk meg; a kiadásokat az eddigi átlagok alapján irányoztuk elő, kivéve a nyomdai költségeket, melyeknél figyelembe kellett venni a nyomdai költségeknek 1910 májusától kezdődő, valószínűleg 10%-nyi emelkedését. A megejtett számítások szerint a pénzügyi egyensúly fentartására szükséges azonban a Köz-

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1910. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1909. évi zárószámadása.

Idő: 1909 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 254. lap 1. tételétől 270. lap 201. tételéig.

Rovat	Bevétel		Előirányzat		Eredmény	Hozzá	Kiadás		Előirányzat		Eredmény	
	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.
1 Pénzmaradvány	157	87	157	87	157	87	1	Kifizetetlen tartozások 1908-ból	293	80	293	80
2 Előzetes 1909-re	2,450	—	2,387	20	2,387	20	2	A Közlöny 1909. évi nyomdai költs. (50 iv)	5,600	—	5,874	97
3 Rendes tagdíj 1909-re	4,500	—	4,715	96	4,715	96	3	Széktülségi költségek	500	—	442	06
4 Rendkívüli tagdíj 1909-re	400	—	492	—	492	—	4	Czímzalagokért	126	—	140	—
5 Rendes tagdíjhatalmák	650	—	750	40	750	40	5	Írói tisztelődíjak	2,300	—	2,221	80
6 Rendkívüli tagdíjhatalmák	100	—	63	—	63	—	6	Szerkesztőknek	1,000	—	1,000	—
7 A Közlöny eladásából	60	—	86	44	86	44	7	Pénztárnoknak	1,000	—	986	80
8 Kamatok	300	—	310	27	310	27	8	Szolgátnak	96	—	60	—
9 A M. Tud. Akadémia segélye	2,000	—	2,000	—	2,000	—	9	Irodai költségek	600	—	733	38
10 A vall. és közokt. min. segélye	1,000	—	1,000	—	1,000	—	10	Egyéb nyomtatványok	200	—	153	37
11 Különféle bevételek	250	—	151	04	151	04	11	Különféle kiadások	50	—	193	81
12 Hirdetéseikért	100	—	100	—	100	—	12	A társaság könyvtárára	200	—	272	08
13 Idegen pénz	—	—	76	24	76	24	13	Idegen pénz	—	—	76	24
14 Különlenyomatokért kaptunk	—	—	342	—	342	—	14	400 K n. é. koronajáradékot vetünk	—	—	370	20
15 Alapítványokból	—	—	373	—	373	—	15	Különlenyomatokért fizettünk	—	—	255	50
16 Pesti Hazai Első Takarékp. től adomány	—	—	100	—	100	—						
17 Reményi hagyatéka után visszatérített illeték	—	—	92	90	92	90						
	Összesen	11,967	87	13,198	32	32		Összesen	11,965	80	13,074	01

Budapesten, 1910. évi január hó 6-án.

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezően találtuk.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Finály Gábor s. k.,
biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. elnök.

Incze József s. k.,
biz. tag.

B) A Budapesti Philológiai Társaság 1909. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: elkölthető	55	43	1	Kifizetetlen tartozások 1909-ből	103	72
2	" alapítvány	68	88	2	Tiszta vagyon:		
3	6,900 K n. é. koronafaradék alapítvány	6,572	15	a) alapítványok	K 6,641-03		
4	Tagdíjhátralékok	1,083	—	b) gazdálkodási eredmény	" 2,645-38	9,286	41
5	A Közlöny rakatári készlete	600	—				
6	Az irodai felszerelés értéke	50	—				
7	A könyvtár értéke	960	67				
	Összesen	9,390	13		Összesen	9,390	13

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtnak.

Budapesten, 1910. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Fridly Gábor s. k.,
biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. elnök.

Incze József s. k.,
biz. tag.

C/ A Budapesti Philologiai Társaság 1910. évi költségvetése.

Hovat	Bevétel		Kiadás		Rovat	kor.	fill.	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány	---	---	---	1	124	31	103	72
2	Előfizetés 1910-re	---	---	---	2	2,400	—	5,845	—
3	Rendes tagdíj 1910-re	---	---	---	3	4,700	—	450	—
4	Rendkívüli tagdíj 1910-re	---	---	---	4	400	—	126	—
5	Rendes tagdíjhátralék	---	---	---	5	600	—	2,300	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	---	---	6	50	—	1,000	—
7	A Közlöny eladásából	---	---	---	7	70	—	1,000	—
8	Kamatok	---	---	---	8	320	—	96	—
9	A M. T. Akadémia segélye	---	---	---	9	2,000	—	600	—
10	A vallás- és közoktatásügyi min. segélye	---	---	---	10	1,000	—	150	—
11	Különféle bevételek	---	---	---	11	160	—	50	—
12	Hirdetésekért	---	---	---	12	100	—	200	—
Összesen						11,924	31	11,920	72

Budapest, 1910. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Finály Gábor s. k.,
biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. elnök.

Incze József s. k.,
biz. tag

löny ívszámának apasztása oly módon, hogy a philologiai repertorium — összeállítójának eddigi honoráriumát érintetlenül hagyva a szerkesztők által adandó utasítások szemmel tartásával az eddigi hét ív helyett öt ívre szoríttassék, tehát a Közlöny 48 ívnyi terjedelemmel jelenjék meg.

A mi pedig a pénztárnok működését illeti, a bizottság a pénztári ügyvitelt és értékeket ezúttal is mintaszerű rendben találta s indítványozza, hogy a t. Közgyűlés Cserhalmi Samu pénztárnok úrnak példás buzgóságáért és pontosságáért elismerése és köszönete nyilvánításával adja meg a felmentést.

Budapest, 1910 január hó 6-án.

FINÁLY GÁBOR GYULAI ÁGOST INCZE JÓZSEF
a számvizsgáló bizottság tagjai.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1910. januárius 15-én, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak a következők: Hegedüs alelnök, Vári főtítkár, Császár és Láng szerkesztők, Bleyer, Cserép, Fináczy, Finály, Gedeon, Gombocz, Gyulai, Herald, Hornyánszky, Incze J., Katona, Kempf, Maywald, Némethy, Papp, Pauler, Pecz, Petz, Székely, Szinnyi, Váczy, Vértessy, Zlinszky vál. tagok és Schmidt H. másodtitkár mint jegyző.

1. Gyulai Ágost bemutatja a pénztárvizsgáló bizottságnak a közgyűlés elé terjesztendő jelentését. A választmány a maga részéről tudomásul veszi és a pénztárnak buzgó működésének elismerése mellett a fölmentvényt megadja.

2. Új rendes tagok: Molnár Lajos szőlőbirtokos Nagyvárad, (aj. Csermelyi), Huszák József budapesti tanár (aj. Hornyánszky), Danczer Béla volt rk. tag (aj. Székely); új rk. tagok: Ulm László tanárjelölt (aj. Császár), Bokros Béla tanárjelölt (aj. Finály), Obermüller Ferenc tanárjelölt (aj. Schmidt H.).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

VI. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1910. évi január 15-én tartott XXXV. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Vári Rezső.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Schmidt Henrik leköszönt másodtitkár, Császár Elemér és Láng Nándor szerkesztők, Alexics György, Alsözeghy Zsolt, Badics Ferencz, Bán Aladár, Baros Gyula, Bleyer Jakab, Binder Jenő, Cserép József, Csermelyi Sándor, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Erdélyi Lajos, Ferenczi Zoltán, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Fodor Gyula, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Gagyhy Dénes, Gedeon Alajos, Geréb József, Giesswein Sándor, Glatz Ernő, Gombocz Zoltán, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Heinlein István, Hellebrant Árpád, Herald Ferencz,

Hornyánszky Gyula, Incze József, Jacobi Károly, Kaiblinger Fülöp, Kallós Ede, Katona Lajos, Karl Lajos, Kelemen Ignác, Kempf József, Knubels Rezső, Laczkó Géza, Madarász László, Madzsar Imre, Maywald József, Melich János, Némethy Géza, Pais Dezső, Papp Ferencz, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Perényi Adolf, Petz Gedeon, Posch Árpád, Prónai Antal, Siegescu József, Strauch Béla, Székely István, Szigeti Gyula, ifj. Szinnyei József, Szigetvári Iván, Szőke Adolf, Tolnai Vilmos, Várdai Béla, Vértesy Jenő, Viszota Gyula, Voinovich Géza, Waldapfel János, Zimányi Dániel, Zlinszky Aladár (76).

1. Elnök megnyitja a közgyűlést s felolvassa az EPhK. 128—133. lapján közölt elnöki beszédét.

2. *Cserép József* felolvassa Bartal Antal t. és al. tagról szóló emlékbeszédét, mely az EPhK. 138—146. lapjain lát világot.

3. Elnök indítványára a közgyűlés szavazatszedő bizottságot küld ki s e bizottság tagjainak Finály Gábort, Szigeti Gyulát és Viszota Gyulát választja meg. Miután Császár Elemér megállapította, hogy az ú. n. hivatalos lista mellett még egy lista forog közkézen, Hornyánszky Gyula pedig fölhívta a közgyűlés figyelmét arra, hogy az ú. n. nem hivatalos listából Némethy Géza neve kimaradt, elnök felfüggeszti a gyűlést, a szavazó-bizottság pedig a szavazatok összegyűjtése után a mellékteremben a szavazatokat megszámlálja.

4. Szünet után elnök ismét megnyitja az ülést s *Vári Rezső* felolvassa az EPhK. 134. s következő lapján közölt titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

5. *Gyulai Ágost* előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését a Társaság 1909. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1910. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést elfogadja, Cserhalmi Sámuel pénztárosnak buzgó fáradozásaiért köszönetet és elismerést szavaz s az 1909. évre a felmentvényt megadja.

6. Elnök indítványozza, hogy a közgyűlés válaszsza meg tiszteleti tagoknak *Goldziher Ignác* egyetemi ny. r. tanárt, a sémi philologia európai hírű művelőjét, legifj. *Szász Károlyt*, kinek a Társaság anyagi megerősödésében és céljainak hivatalos támogatásában felette nagy érdemei vannak, s *Dörpfeld Vilmost*, a német archaológiai intézet athéni titkárát, ki a Görögországban megforduló magyar embereket mindig becses útbaigazításokkal látja el. A közgyűlés az elnöki indítványt lelkesedéssel magáévá teszi s az említett férfiakat közfelkiáltással tiszteleti tagoknak választja; utasítja az I. titkárt, hogy Dörpfeldre vonatkozólag a miniszteri megerősítésért folyamodjék s az okleveleket állítsa ki.

7. *Viszota Gyula* kihirdeti a szavazás eredményét, melynek értelmében 75 szavazatot adtak be. Második titkárnak választott 75 szavazattal Papp Ferencz. Budapesti választmányi tagok lettek: Binder Jenő (49), Cserép József (73), Fináczy Ernő (75), Finály Gábor (75), Förster Aurél (50), Giesswein Sándor (72), Gombocz Zoltán (75), Gyulai Ágost (75), Haraszi Gyula (48), Herald Ferencz (56), Hornyánszky Gyula (75), Incze József (75), Katona Lajos (74), Kempf József (74), Kuzsinszky Bálint (74), Maywald József (72), Melich János (75), Négyesy László (75), Pecz Vilmos (75), Petz Gedeon (75), Pruzsinszky János (44), Riedl Frigyes (75), Schmidt József (74), Simonyi Zsigmond

(43), Székely István (74), ifj. Szinnyei József (75), Váczy János (47), Vértessy Jenő (75), Wirth Gyula (75), Zlinszky Aladár (74). Ezeken kívül szavazatokat kaptak: Alexics György (36), Ferenczi Zoltán (34), Vikár Béla (29), Kallós Ede (27), Várdai Béla (25), Fodor Gyula (24), Geréb József (13), Bán Aladár (2), Gyomlay Gyula (2), Badics Ferencz (1), Gulyás Pál (1), Siegescu József (1). — Vidéki választmányi tagok lettek: Bászel Aurél (75), Bleyer Jakab (75), Bódiss Jusztin (75), Boros Gábor (74), Burány Gergely (75), Burián János (73), Csengeri János (75), Darkó Jenő (75), Dézsi Lajos (75), Dombi Márk (72), Dóczi Imre (75), Erdélyi Pál (75), Gedeon Alajos (48), Horváth Balázs (75), Incze Béni (75), Kacs Kovics Kálmán (75), Kanyaró Ferencz (75), Kardos Albert (45), Karl Lajos (69), Némethy Géza (68), Pauler Ákos (75), Pirchala Imre (75), R. Prikkel Márián (74), Pröhle Vilmos (73), Révay József (74), Schmidt Henrik (75), Vietorisz József (74), Werner Adolf (71), Zsoltvány Irén (74), Zsoldos Benő (74). Azonkívül kaptak még szavazatot Pécsy Béla (29), Spitkó Lajos (23), Szigeti Gyula (24), Pintér Jenő (3), Bán János, Czeizel János, Loosz István, Madarász Flóris (1—1).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ér.

VEGYESEK.

— Az Irene-mondához. Király György alapos értekezésében (*Mikes Törökországi leveleinek forrásai*) az Irene-tárgy feldolgozásairól is szól. (EPhK. XXXIII. 257—277.) Pótlásképen ezekhez rá akarok mutatni három olyan feldolgozásra, a mely eddig elkerülte a figyelmet. Gryphius tragédiáinak olvasása közben találtam rájuk. Gryphius hihetőleg 1647-ben kezdett bele abba a szomorújátékba, a melybe az Irene-mondát is beleszőtte, a *Catharina von Georgienbe* (megj. 1657-ben). Forrása Pietro della Valle munkája volt. (V. ö. Zsch. f. vgl. Lit.-gesch. V. E. 207. Pariser. és EPhK. XVII. 235.) Chardin János lovag, ki 1666—67. és 1673—77. volt Perzsiában, szintén elmondja a királynő történetét, a ki 1624-ben szenvedett mártírhalált, I. Abas perzsa uralkodótól. A tragédia menete most nem érdekel bennünket, elég tudnunk, hogy Iréne története ott kapcsolódik bele a cselekvénybe, mikor az orosz czár a perzsák szövetségét kéri és a készség zálogaként a georgiai Catharina szabadon bocsátását kéri. Abas elhamarkodva meg is ígéri, de újra erőt vesz rajta rabnője iránt érzett régi szerelme. Ujból felajánlja a büszke Catharinának a perzsa koronát és kezét, de a királyné — többre becsülve hitét és özvegyi becsületét — utoljára is visszautasítja. Ide szövi bele Irene történetét egy dialógba a költő. Seinelcan, Abas tanácsadója, ügyes politikus. Látja, hogy Oroszország támogatása milyen nagy hasznára lenne Perzsiának. Tehát teljesíteni kell a kívánságot: szabadon kell bocsátani Catharinát. Igaz, hogy Abas szerelmes belé. De egy királynak fel kell áldoznia szerelmét az ország javáért. Persze ezt nem lehet ridegen megmondani Abasnak. Seinelcan tudja a módját.

Doch wissen wir, dass Chach sich selbst könn überwinden,
Den niemand überwand.

Hogy miben és hogyan győzze le magát: Mohamed és Irene tör-

ténete mutatja. Konstantinápoly hódítója szépséges Irénije karjaiban megfedekezik a dicsőségről, «Biss ihn sein Mustaphas als aus dem traum erweckt». Mikor azonban megtudja, hogy katonái zúgolódnak, gyűlésbe hivatja őket. Megjelenik előttük és

Irene neben ihm voll funckelnder rubinen,
Voll schimmernd-heller pracht; doch glänzt ihr angesicht
Mehr als der kleider gold und diamante licht.
Wer nur verhanden, starrt auf anblick dieser sonnen,
Die auch das kaltest' eyss mit einem strahl gewonnen.

Szépsége mindenkit megigéz; senki sem tud zúgolódní.

Die ists, sprach Mechmet, die uns einig kont entzündén;
Doch lernt, dass nichts vermög' uns sinn und hand zu binden,
Dass Mechmet allzeit sein!

És lefejezi Irénét. Abas ezt feleli tanácsosának:

Er war in diesem stück ein unmensch gleich als du.

Seinelcan megjegyzi:

Es ist die meynung nicht, dass man, was Mechmet thu,
Nur (was viel leichter scheint) man lasse willig fahren,
Was selbst nicht bleiben wil und man nicht kan bewahren!

(A. Gryphius Trauerspiele, hg. von H. Palm, Tübingen, 1882; Bibl. d. Litt. Vereins. in Stuttgart. Bd. CXII. 193–4. 1. II. felv. 294–327. sor.). Abas felháborodik Mohamed tettén, s ő még kegyetlenebbül fogja megöletni a szegény királynét!

Gryphius szomorújátékaihoz jegyzeteket is szokott csatolni, részint a homályosabb helyek megmagyarázására, részint költői eljárásának megokolására. Bámulatos olvasottságról, nem csekély kritikáról és lelkiismeretességről tanúskodnak ezek a jegyzetek. Gyakran valóságos tudományos vitatkozások. Mások meg bemutatják a költő eszközeit, fogásait: belepillanthatunk rajtuk a költő műhelyébe.

A tárgyalt részhez két jegyzetet is adott. Bennünket különösen a második érdekel (a 301. sorhoz), mert az Irene-monda két feldolgozására utal: «Iren. Diese traurige und schreckliche mordthat wird von unterschiedenen erzehlet; der autor Icaria hat sie weitläufftig bechrieben, am allertrefflichsten aber Ludovicus Cellotius S. J. in seinem übermass schönen lateinischen gedichte, welches nebenst andern seinen poematibus ausgegangen.» (Palm. kiad. 254 l.). Hogy kicsoda az *Icaria* szerzője, nem sikerült felderítenem. Ludovicus Cellotiusról többet tudunk.¹⁾ A theologia tanára volt Párizsban, majd a collegium igazgatója La Flècheben és Rouenban, végül a franciaországi jezsuiták provinciálisja. († 1658.). Elismert tudós és költő volt. Művei a következő czímmel jelentek meg: «Ludovici Cellotii Parisiensis e societate Jesu opera poetica. Parisiis apud Sebastianum Cramoisy, 1630.» Egy Mauritias cz. eposzt, 3 tragediát. (S. Adrianus Martyr, Sapor admonitus, Chosroes) és egy tragikomédiát (Reviviscentes) irt. Verse, melyre Gryphius czéloz: *Mahumetis II. Turcarum Imperatoris Nuptiae tragicae*.

Ez a három feldolgozás is az Irene-monda közkedveltségét bizonyítja. (Kolozsvár.) KLIMKÓ KÁROLY.

¹⁾ V. ö. W. Harring: Andreas Gryphius u. das Drama der Jesuiten. Halle, 1907. Boysse: Le théâtre des Jésuites, Paris, 1880. — V. ö. még Jöcher, Ersch-Gruber encyclopædiájának és La grande encyclopédie megfelelő cikkét.

— «Society for the promotion of Roman (Latin) studies». Németországban általános a panasz, hogy a görög philologia fölvirágozásával a latin távolról sem tart lépést, hogy a fiatal erők túlnyomó része a görögök szellemi és emlékbeli hagyatékának tanulmányozására adja magát, úgy, hogy az egyetemi tanszékek betöltésénél már is érzik a kiváló latin philologusok hiányát. Úgy látszik, hogy Angliában is hasonlóak a viszonyok. Erre enged következtetni az a fölhívás, melyet a «Society for the promotion of Hellenic studies» nagyérdemű elnöke, *Percy Gardner*, és tiszteletbeli titkára, G. A. Macmillan, közléstesznek, hogy Londonban a görög studiumokat művelő tekintélyes társasághoz hasonló társaság alapíttassék a latin tanulmányok előmozdítására. Ennek a tervezett «Society for the promotion of Roman (Latin) studies» nevű tudományos társaságnak célja volna a római művelődésnek és emlékeinek, valamint a középkori latin nyelvnek tanulmányozása mindazokban az országokban, melyek egykor a római birodalomhoz tartoztak; így tehát mi magyarok is érdekelve vagyunk. Mint a régebbi egyesületben, úgy itt is a tagok évenként 1 guineát (= 21 shilling, azaz 25 K 26 fillért) fizetnek s ennek fejében megkapják az alapítandó «Journal of Roman (Latin) studies»-t, a mely remélhetőleg méltó társa lesz a jól ismert kitűnő «Journal of Hellenic studies» cz. folyóiratnak. Az első két évben belépő tagok fölvételi díjat nem fizetnek. Minthogy ily társaság alapításához legalább 500 tag szükséges, fölszólíttatnak a philologusok, archæologusok és történészek, hogy minél előbb jelentsék be csatlakozásukat. A jelentkezéseket a következő címre kell küldeni: Mr. J. Baker-Penoyre, the secretary of the Hellenic Society, London, W., Albemarle Street 22. Óhajtanád volna, hogy hazánk-ból is mind egyesek, mind tudós egyesületek vagy intézetek tagokul jelentkezzenek.

— Verses «testamentum» (congé) a XVIII. századból. Arra a középkorban igen népszerű és elterjedt műfajra, mely a francia, német és új-latin irodalomban *congé* néven ismeretes, s melynek legkiválóbb művelője *François de Villon*, XI. Lajos korának hányatott életű nagy lírikusa, a modern francia szellem első képviselője volt, tudtunkkal az alább közölt *Testamentum* első példa a magyar irodalomban. A congék és testamentumok középkori divatjához képest elkésztetnek mondható a magyar testamentum, melynek keletnélküli kézírata Dálnoki V. Gerzson és Petróczy Kata Szidonianak az EPhK.-ben (1908: III. f.) ismertetett leveleivel került elő s írása után ítélve sem lehet régiebb a XVIII. század első évtizedeinél. A minden humor nélkül való, bár rosszul verselt költemény kései hajtásában is érdekes terméke a villoni congéknak, miknek címét és szellemét utánozni igyekszik. (Fr. Villon: *Grand Testament et Pt. T.*) A szövegéből tudjuk, hogy Hosszúfalván készült; bizonyára a szatmármegyei Hosszúfalván, a Teleki-grófok régi birtokán. A testamentum utóírata (Kelt Utopiába... stb.) nyomán valami vice-notárius-félet kell az íróban gyanítanunk, a ki korához képest nem lehetett híján minden műveltségnek. A francia vagy latin congék ismerete nélkül nem írhatott volna azokhoz csak ennyire is hasonlatos dolgot, s az Utopia emlegetése, Morus Tamás művének legalább czímszerű ismerete is felülmúlja az e korbéli, de tán a mai segédjegyző vagy más falusi hivatalos személy fogalmi körét. A gondatlan írású, korához képest eléggé ügyetlen verselésnek, a mondatfűzés erőltetett, néhol zavaros voltának főokozója a kézirat

sajátságos alakja, mely mintegy megszorította a sorok mértékét. Az egész ugyanis kettős ékalakban keskenyedő papirosra íródott, minek külseje valami elfeledett ethnographiai tréfa, húsvéti szokás takarója lehet. A költemény egy húsvéti bárány monologja, s szegényes «állatköltészet»-ünkhöz is adat.

Testamentum.

A tzeremonia már töröltetett
 Ugy vagyon Krisztus is eljött s megöletett.
 Ki a Páscha által nekünk jelentetett
 S általa igazság visszaszeresztetett
 Annak mindazáltal emlékezetieért
 Hosszúfalván szoktak ontani bárányvért
 Húsvét napban, melyet meg is esznek azért
 Kell nekem meg halnom látjátok ezekért
 Mikor szolgabíró engem idehoza
 S a méltóságos grófnak ajándékoza
 Legottan a széna s a tej meghizlala
 S nem gondoltam, hogy még tesznek az asztalra
 Most pedig mivelhogy látom meg kell halnom
 S világból ártatlan lévén ki kell mulnom
 Im testamentumot teszek s minden tagom
 Külön külön ilyen embereknek hagyom
 A méltos Gróf mivel feltartattatott
 Anyám teje mellett tejet adattatott
 A 3 asszony is én rám jó gondot tartatott
 Az úrnak s asszonynak nem praescribáltatott
 A melyik porciót testemben szeretni
 Fogják s azzal mást is most gazdálkodni
 Akarnak, légyen meg, de én most bárányi
 Testámentom szerint
 Fogok procedálni
 A fejemet hagyom a nagy fejűeknek
 A maga tanásán járó eszűeknek
 Fejemnek velejét szegedi Memihetnek
 Nyelvemet pedig a prokatori rendnek
 A nyakamat hagyom hosszú nyakuaknak
 Hogy azzal ő nyakuk meg vastagodjanak
 Fogamat pediglen a vén asszonyoknak
 A sok közül kettőt a vén Kiss Annának
 Az államot hagyom az ásitozóknak
 Ehkoppot gyakorta jól lakó dádéknak
 Azok közt a szegény Nigrelli Kárának
 Hogy ő ezt megrágván ne tartassék váznak.
 Torkomat gégemet hagyom kántoroknak
 Vastagon éneklő vén discantistáknak
 Betegségemet is ugyanazonoknak
 Hogy meg feleljenek Eufoniának
 Oromat testálom a Tubákosoknak
 Fülemet pediglen a rest lustálkodóknak
 Szivemet májammal hagyom a mátkámnak
 Tüdőmet pediglen a Szegény Frájoknak
 Hát néked mit hagyjak jó Szász Gyurkó Furkó
 Tudok, hogy megijedt tőlem társad Szajkó
 Tsak ez utolsó szavamra hallgató
 Im természetem néked hagyom s a vesémet
 Emellett kevésbé keserű epémet

Tudván hogy haragos Szász légy
 Vedd jó néven kérlek
 mig adhatok többet
 A zuzámat testálom az hazugoknak
 Azok közt Öbester Vizvári Uramnak.
 Ki akaratjából az igaz szóknak
 Nem lehet mondója, hanem hazugságnak
 Lábamait hagyom az kőműveseknek
 Bőrömet, béletem pedig az szőtsőknek
 A farkát testálom az konyhamesternek.

— *Kelt Utopiába, melyet hagyott Notárius uram, hogy írjam bé a protoco-lumba.* —

(Marosvásárhely.)

SZÁSZ BÉLA.

— Megjegyzések Váczy János bírálatára. (L. EPhK. XXXIV: 1.)
 T. bírálóm nem helyesli, hogy Ilosvai Toldiját részletesen egybevetem Aranyéval. A Toldi hosszas fejtegetésével az volt a célom, hogy ezzel többi epikai alkotását, epikus eljárásának fő jellemző vonásait is megvilágítsam. A kompozícióinak vizsgálatában igen fontos, hogy forrásait hogyan dolgozza fel. Ezt akartam bemutatni a Toldin. Azt hiszem, nagy hibát követtem volna el, ha ezt a részt mellőzőm. Az Arany-ismerő kü-lömben elég újat talál ebben a párhuzamban, vagy legalább az ismert adatokat új világításban látja.

Még kevésbé tartja könyvembe illőnek a Toldi Szerelme «tartalmának énekek szerint való» elmondását, a mely iskolakönyvbe való «lajstromozás». Csodálom, hogy t. bírálóm nem vette észre, hogy a mit ott elmondok, nem a mű tartalma, hanem Toldi és Piroska szerelmének lélekrajza, a mit különben meg is említék (144. l.).

Nem ért velem egyet abban sem, hogy a Murány Ostromát gyengébb műnek tartom s védelmébe veszi A. t. Erre vonatkozó néhány megjegyzésével szemben könyvem megfelelő fejtegetésére hívom fel az olvasó figyelmét. Azt hiszem, nekem fog igazat adni. A mű nyelvére vonatkozó megjegyzéseim szerint «semmit sem magyaráznak», csak azt bizonyítják, hogy A. is újító volt. Azt hiszem, mégis magyaráznak valamit, még pedig azt, hogy nem sikerült A.-nak a népies és irodalmi nyelv tervezett összeolvasztása, mert az ilyen szavak, mint: nyugtanya, üdvének roham, szíve hölgye, közbő, közügy, egyéni szabadság, méltányol stb. bizony kirívók egyszerű, népies nyelvben s legtöbb közülük költői nyelvbe sem való.

Az az állításom, hogy «a szalontaiak csodájára jártak a kis tudós-nak», t. bírálóm szerint félreértésre adhat okot. Nem hinném. A «kis tudós»-t senki sem veszi szó szerint, Arany pedig maga mondja önéletrajzában, hogy «csodámra jártak». Hogy a gyermek Aranyt *koraréne*k mondóm, talán szintén nem túlzás annak, a ki A. egyéniségét jól ismeri s emlékezetébe idézi önéletrajzában következő szavait: «a *korá komolyság* ettől van kedélyemben». A két fogalom, azt hiszem, nagyon közel jár egymáshoz.

A. lírájának a szűkre szabott keretben való rövid ismertetése, lehet, hogy nem a legsikerültebb, de hogy «sok tekintetben igazságtalan» volnék más jeles költők iránt, nem gondolnám. Szerintem «ő adott példát az ifjú lírikusoknak, hogyan kell *értékes tartalmat művészi formába önteni*». Ezzel nem akartam Tompát, Gyulait, Lévyt s a jobbakat kisebbiteni, noha meg kell vallanunk, hogy az említettnél tekintetben A. volt az ő útmutatójuk is.

Esztétikai fejtegetéseimet sem tartja sikerülteknek. Erre csak azt jegyzem meg, hogy fejtegetéseimben A. saját esztétikai szempontjait alkal-

maztam műveire (a mi szintén új dolog). Ez jobban ki fog derülni legközelebb a Bp. Szemlében megjelenendő A. tanulmányomból.

Még volna több apró megjegyzésem is V. bírálatára, de nem akarok olyannak látszani, a ki a maga igazát körömszakadtáig védi, a következőket azonban nem hallgathatom el, mert ezek a bírálat egész szellemét érintik.

A jó bírálatnak szerény nézetem szerint az a célja, hogy valamely munkának *értékét* tárgyilagosan megállapítsa lehetőleg magasabb szempontokra emelkedve. V. bírálatának ilyenféle passzusai: «az egész mű a már megállapított irodalomtörténeti adatoknak és ítéleteknek józan, tisztességes összefoglalása», vagy «legkitűnőbb kritikusaink magyarázataiból szerencsés kézzel választja ki azokat...» — az olvasóban azt a hitet keltik, hogy munkám a nálunk nem szokatlan gyenge kompilációk közé tartozik, pedig, ha valaki sine ire et studio elolvassa könyvemet, látnia kell, hogy nem az.

T. bírálóm, «ha az igazságot ismeri ítéletének alapjául», megemlíthette volna, hogy munkám annyiban hízagpótló, a mennyiben ez idő szerint Aranyinak a mai tudományos és irodalmi színvonalon álló életrajza, mely a művek méltatását is magában foglalja, ezen kívül nincsen. (Riedl kiváló művének más a célja, Gyöngyösyében pedig csak az új életrajzi adatok becsesek.)

Kiemelhette volna, hogy A. humorának és humoros műveinek fejtegetése, önálló kutatásaimon alapul (*Arany humora*. Bp. Szemle, 1905), hasonlóképen megemlíthette volna, hogy gondos forrástanulmányokat végeztem s ezekben is van új dolog (a Toldi Szerelmének forrásait pl. én állapítottam meg). Még egy-két részlet megérdemelt volna néhány elismerő szót, talán az a szerető gond is, melylyel a nagy költő egyéniségét és műveit vizsgáltam s melyet az olvasó, azt hiszem, megérez könyvemben.

Ha ezeket, nem dicséretképen, csak a mű helyes értékelése szempontjából, kiemeli, az A. irodalommal nem foglalkozó olvasó is látta volna, hogy könyvem nem valamely irodalomtörténeti műkedvelő munkája, hanem egy, bár szerény, Arany-kutatóé.

(Budapest.)

SZINNYEI FERENCZ.

— Válasz Szinnyei Ferencz megjegyzéseire. Köszönet a T. Szerkesztő Úrnak, hogy Szinnyei F. megjegyzéseit megjelenésük előtt velem közölni szíves volt.

E megjegyzésekre azonban, bármily tiszteletreméltó forrásból származnak, a szóban forgó bírálatban kifejezett véleményemet nincs miért megmásítanom. Egyéb válaszszal nem érzem magam adósnak.

(Budapest.)

VÁCY JÁNOS.

— A Toldi-monda egy oláh nyelvemlékben. Talán valamicskével hozzájárul a Toldi-monda irodalmához a következő adat. Balázsfalván, a Cipariu-féle könyvtárban, őrzik a legkitűnőbb, sajnos, kéziratban maradt latin-oláh szótárt. Írója egy Todor Corbea nevű brassói ember, a ki szótárát magyar hatás alatt — Molnár vagy Páriz-Pápai nyomán — írta. Ha Molnár volt a mintája, akkor 1700 táján írhatta, ha pedig Páriz, akkor a benne foglalt datumok alapján csakis 1708 (Páriz első kiadása) és 1713 között. Az oláh szótár — különösen a földrajzi helyeket és tulajdonneveket illetőleg — sokkal bővebb mind Molnárnál, mind Páriznál. E bősége juttatta bele Toldit is, a kinek neve a következő sorokban fordul elő: «Milo, nis, g. m. un roman; iarăși un hărțuitor, care cu pumnul intro lovire au omorât ori fieștece bou tare, *nau fost mai slab decât Toldi*». Fordításban: Milo, római; szintén olyan harczos, a ki öklével egy csapásra megölt bármily erős ökröt, *nem volt gyengébb Toldi-nál*. Corbea — szótára után ítélve — tanult ember volt, s így valószínű, hogy

Ilosvai Toldiját ismerte; alig gondolhatunk arra, hogy a nép szájából hallotta a mondát.

(Budapest.)

BACIU JÁNOS.

— Dessewffy gróf a humorról. Az EPhK. 1903. évfolyamában közölt cikkemben (A humorról szóló magyar elméleti irodalom) «A kedvi csiklandról, vagy kedvi csapongásról, azaz a szeszélyről és humorról» (Tud. Gyűjt. 1825.) cz. igen érdekes tanulmányt Döbrentéinek tulajdonítottam, pedig azt a névtelen közleményt Dessewffy József gr. írta. Igaz Sámuelnek u. i. ezt írja 1825 ápr. 15-iki levelében: «Én a minap egy hosszú értekezést küldtem a Tudományos Gyűjteménybe a szeszélyről» (Gr. Dessewffy József munkái III. Levelek. 1888. Kiadja Ferenczy József. 157 l.). Fáy Andrásnak 1825 márcz. 6-án pedig ezt írja: «Olyan tárgyról írtam egy értekezést, melynek a tekintetes úrtól kellett volna irattatni: a szeszélyről és szeszélyességről t. i. . . . Elolvasom munkámat a tekintetes úrnak . . . Csak akkor kérendem beiktatását a Tud. Gyűjteménybe, ha a tekintetes úrnak fog tetszeni» (u. o. 155. l.). Tehát a humornak első, alapos fejtegetése irodalmunkban Dessewffy József gr. munkája.

(Budapest.)

SZINNYEI FERENCZ

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. I—II. k. Budapest, Kisfaludy-Társaság, 1909. N. 8-r. XVI, 476 + XII, 386 l. Ára 18 K.

*Borbély István, dr.: Unitárius polemikuskok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár. N. 8-r. 78 l.

Kelemen Béla: Idegen szavak és nevek szótára. Budapest, Athenæum, (1910). 8-r. VIII, 224 l. Ára kötve 4 K.

Kelemen Bélának legújabb szótára talán minden előbbi szótáránál praktikusabb és szükségesebb, mert a maga nemében Radóéval együtt páratlanul áll. Az élő nyelvünkben járatos idegen szókat és tulajdonneveket magyarázza, s az utóbbiak magyarázatában tudtunkkal az első. Négy feladatot tűzött ki maga elé: az idegenből hozzánk került szókknak, szólásoknak, szállóigéknek, tulajdonneveknek eredetével, helyesírásával, helyes kiejtésével, pontos értelmével megismertetni a magyar olvasó közönséget. Lelkiismeretes gondnal oldván meg feladatát, igen használható segédkönyvet ad kezünkbe, a mely bizonyos tekintetben még a lexikonok szerepét is teljesíti. (V. ö. csak az *f* kezdőbetűs szavak magyarázatai közül a következőket: faience, Falstaff, Faraday, fiscalitas, Fletcher, frutti di mare). Természetesen mindenki talál majd benne hiányzókat, de de a kis terjedelmű könyvben még lehető teljességről is le kellett mondani a szerzőnek.

H. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére. Szerkesztette —. I. k. Budapest, Benkő, 1909. Legn. 8-r. XV, 367 l.

I. rész. R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés története.

II. rész. Császár Elemér: Az utolsó nemesi felkelés az irodalomban.

III. rész. Rexa Dezső: Az insurrectio anekdota-kincse.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, (1910). K. 8-r. Szamunként 30 f.

573. Henri Lavedan: A fiatalok. Ford. Benedek Marcell. 59 l.

574. Bölsche Vilmos: A tengerészek titkaiból. Ford. Dr. Fülöp Zsigmond. 53 l.

575—576. Ibsen Henrik: A tenger asszonya. Ford. Forbáth Sándor. 115 l.

Rerue de Hongrie. XV: 1. Budapest, 1910. N. 8-r. 128 l.

Szinnyei József (id.): Magyar Írók. 118. f. (XIII: 9). Bpest, Hornyánszky, 1909. 8-r. 1281—1440 h. Ára 1 K.

*Szügyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. Debrecen, 1910. 8-r. 43 l. Ára 50 fill.

Verseghy Ferenc kisebb költeményei. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. (Régi Magyar Könyvtár 24.) Budapest, Franklin, 1910. 8-r. 408 l. Ára 6 K.

Zodányi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. N. 8-r. XII, 255 l.

DOKTORI DISSERTATIÓK 1909-BEN.¹⁾

Budapestiek.

Alszeghy Zsolt: Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, 1908. 8-r. 122 l.

Arthauer Gizella: Az -it képző története. Székesfehérvár, 8-r. 25 l.

Baros Gyula: Kazinczy Ferencz és Radvánszky Teréz. 1908. N. 8-r. 44 l.)

Hartóthy Ilonka: Dugonics és Barclay. N. 8-r. 40 l.

Bitzó Sarolta: Kisfaludy Sándor mint drámaköltő. N. 8-r. 95 l.

Bódis István: M. Minucius Felix Octaviusa. Kassa, 1908. 8-r. 42. l.

ifj. Böhm Károly: A Landsknechtek. N. 8-r. 112. l.

Böszörményi Sándor: A Balassa Comœdiáról. 8-r. 63 l.

Czebe Gyula: Az athéni társadalom Alkiphrón leveleiben. N. 8-r. 37 l.

Dohány József: Werther hatások a magyar irodalomban a 18-ik század végéig. Nagyvárad. 8-r. 60 l.

Éntén Manó: József Ben Jehuda Ibn Aknim Széfer Hammuszar-ja. 8-r. 22, XVI l.

Farkas József: Boruth Elemér élete és költészete. Komárom. 8-r. 72 l.

Fehér Sámuel: Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloïse. Pécs. 8-r. 45 l.

Ferenczi Sári: Ráday Pál «Lelki Hódolás» cz. imádságos könyvének első kézírata. N. 8-r. 23 l.

Gedeon Endre: Beöthy László élete és művei. N. 8-r. 79 l.

Gerstl Izsák Ignác: Izsák Aráma. Künszentmiklós. 8-r. 34 l.

Glatz Ernő: Az álom a költészetben. N. 8-r. 84 l.

Görög Manó: Ifjabb Dumas Sándor morálja. Párkány, 1908. 8-r. 45 l.

Gragger Róbert: Beck Károly és a német politikai költészet. 8-r. 82 l.

Haiman Henrik: A. de Vigny filozófiája és művészete. 8-r. 73 l.

Haraszi Károly: Bajza és Toldy levelezésének irodalmi jelentősége. 8-r. 38 l.

Horváth R. Béla: Az arany- és ezüstkori latin költők invocatioi. N. 8-r. 68 l.

Horvát Rebeka: Czakó Zsigmond és a francia romantikus dráma. 1908. 8-r. 44 l.

Kálmán Ödön: Jób könyve a középkor magyarázatában. 8-r. 77 l.

Kandel Sámuel: Genizai kéziratok. 8-r. 32, VI l.

Kármán Miklós: Szent Ambrózius milánói püspök közéletű munkássága. N. 8-r. 84 l.

Kerekes Ábris: François Rabelais. Győr. 8-r. 74 l.

¹⁾ Pótlásokkal 1908-ról. A Budapesten megjelenteknél a hely, az 1909-eseknél az év megjelölését elhagytuk. Esetleges hiányok pótlására vonatkozó megjegyzéseket szívesen fogadunk, sőt kérünk is.

- Kundt Ernő*: Lenau és a természet. 1908. 8-r. 158 l.
Langheim Irma: Kemény Zsigmond nóalakai. Komárom. N. 8-r. 74 l.
Lukács György: A dráma formája. 8-r. 36 l.
Madaai Gyula: A hajdúk beszéde. N. 8-r. 55 l.
Magyar Emil: Musset lyrai költészete. N. 8-r. 102 l.
Marczinkó Ferenc: Bertrandon de la Brocquière utazása Magyarországon át. N. 8-r. 61 l.
Mészáros Gyula: A csuvas ősvallás emlékei. N. 8-r. 112 l.
Meszlényi Rikárd: Gerstenberg költészete. 1908. N. 8-r. 70 l.
Mező (Grünfeld) Ferenc: Tibullus a magyar irodalomban. 1908. 8-r. 62 l.
Mittler Frigyes: Simrock Károly Wieland der Schmied c. eposzának mondái és mythikus elemei. N. 8-r. 176 l.
Mohai Lajos: Jelentéstanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról. Székesfehérvár, 8-r. 44 l.
Molnár István: Rosnyai Dávid török deák. N. 8-r. 128 l.
Nagy Pál: A hymnos-költészet a görög irodalom első korszakában. Kolozsvár. N. 8-r. 41 l.
Nichi Lázár: Ismerte-e Petrarca Silius «Punica»-ját. N. 8-r. 27 l.
Pápai Géza: Seneca Medejáról. 1908. 8-r. 43 l.
Pfeiffer Nina: Richardson a német irodalomban. 8-r. 53 l.
Pogány József: Arany János politikai nézetei. 8-r. 33 l.
Polgár György Ödön: Szigeti József színműíró. Arad, 1908. N. 8-r. 35 l.
Porsche Rezső: Harteneck alakja a magyar és erdélyi szász költészetben. 8-r. 58 l.
Prohászka János: Petőfi költői nyelvének fősajátságai. N. 8-r. 70 l.
Prónai Lajos: Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. Selmezbánya. N. 8-r. 73 l.
Radnai Oszkár: Vörösmarty mint prózaíró. Temesvár. 8-r. 74 l.
Rádlits Dusan: Vitkovics Mihály életrajza. Ujvidék. 8-r. 92 l.
Rédey Tivadar: Péterfy Jenő. N. 8-r. 141 l.
Réti Hugó: Csokonai hatása Petőfire. 8-r. 48 l.
Sántha György: Lenz, mint drámaíró. N. 8-r. 160 l.
Steiner Vilmos: Három arab kézirat az ó-kairói genizából. 8-r. 24, VIII l.
Szildgyi Adolf: Thukydides hatásának nyomai Sallustiusnál. Debrecen, 1908. 8-r. 45 l.
Szóják Rezső: Kerényi Frigyes élete és költészete. Breznóbánya. 8-r. 53 l.
Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830—1847. 8-r. 120 l.
Tolnai István: Meyer Konrád Ferdinánd és történeti elbeszélései. 1908. 8-r. 51 l.
Vékony István: Bolla Márton. 1908. 8-r. 118 l.
Visegrádi János: A podolini piarista rendház története. 8-r. 47 l.
Zibolén Endre: Halálra vonatkozó vizsgálatok az ó-korban. 1908. N. 8-r. 39 l.

Kolozsváriak.

- Böhm Dezső*: Orcy Lőrinc élete és költészete. Kolozsvár. N. 8-r. 94 l.
Csura Miklós: Argirus a magyar irodalomban. Nagyikinda, Begjákov Iván, 1908. N. 8-r. 85 l.
Leményi Eleonora: Bernardin de Saint-Pierre élete és művei. Kolozsvár, 1908. N. 8-r. 81 l.
Loisch János: Classicus nyomok Buda Halálában. Mezőtúr. N. 8-r. 41 l.
Schweighoffer Tamás: Kazinczy Ferenc æsthetikája. Nagykanizsa. 8-r. 105 l.

ADATOK KEMÉNY ZSIGMOND «A RAJONGÓK» CZÍMŰ REGÉNYÉNEK FORRÁSAIHOZ.

Erdély vallási élete a XVII. században hálás anyagot nyújt mindazoknak, kik a korszakot mozgó eszmék forrongását behatóbban vizsgálják. Kemény nem mindennapi történeti érzéke is felismerte, hogy a harminczéves háború korában Erdély története vallási küzdelmeivel és politikai túlsúlyával nagyon hálás anyaga lehet olyan történeti regénynek, a mely bonyodalalmát a vallási ellentétekből és sűrűlódásokból szövi. Különösen I. Rákóczi György kora vonzotta a költőt. Rövid egymásutánban két regénye jelent meg ebből a korból, az egyik az *Ozvegy és leánya*, a másik *A rajongók*, a mely 1858-ban jelent meg. Mindkét regény meseje azt az erős befolyást mutatja, a melyet a vallás Erdély társadalmi és politikai viszonyaira gyakorolt.

Miként Kemény minden történeti regényét, úgy ezeket is a korszak és a történeti személyek hű és mélyreható jellemzése emeli a többi historiai regényünk fölé. Magyarázata pedig az, hogy Kemény történeti regényeinek megírásakor beható forrástanulmányokat végzett, a mint eddig három történeti regényén kimutattam. Ez irányú tanulmányaim szinte kötelességemmé tették, hogy Kemény negyedik történeti regényét is ugyanezen szempontból vegyem vizsgálat alá.

I. Rákóczi Györgyöt Kemény úgy az *Ozvegy és leányában*, mint *A rajongókban* bizonyos mértékig rokonszenves vonásokkal rajzolja meg. Ez a felfogás vezetett rá, hogy Keménynek főforrása Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* lehetett, mert az egykorúak között csak Szalárdi ad róla kedvező ismertetést. Az újabb levéltári kutatások alapján a kortársak elfogultságával szemben Szilágyi Sándor¹⁾ bizonyos mértékig megtisztítva és a történelmi valósághoz híven rajzolta meg Rákóczi alakját. Ezen újabb és hiteles megítélése Rákóczi-nak mindenképen igazolul látszik Szalárdi rokonszenves ismertetését uráról. Szalárdi János ugyanis 1634-től I. Rákóczi György szolgálatában állott, még pedig, mint maga mondja,²⁾ a gyulafehérvári fejedelmi levéltár rendezője és felügyelője volt és mint belső titkos iradeák a fejedelem bizalmas közelében élt. Így módjában volt Rákóczit jó és rossz tulajdonságaival együtt megismerni.

Kemény Szalárdi munkájának szellemét jól ismerte, mert a fennmaradt kéziratok alapján a *Siralmas krónikát* ő bocsátotta közre.³⁾

¹⁾ *I. Rákóczi György*. Magyar történeti életrajzok. 1893.

²⁾ *Siralmas krónika*. IV. könyv. XVI. rész. 244. lap.

³⁾ *Újabb nemzeti könyvtár*. II. évf. Pest. 1853.

Egészen természetes tehát, hogy a mikor forrásmunkára volt szüksége, első sorban ehhez folyamodott, mert aprólékos megfigyelései, bőbeszédűsége és megbízhatósága sok olyan mellékkörülmény ismeretéhez juttatta, a melyet máshelyütt nem igen találhatott volna meg.

Az *Ozvegy és leánya* meg *A rajongók* bizonyos tekintetben kiegészítik egymást a Rákóczi György korának megrajzolásában. Az első regény Rákóczi uralkodásának (1630—1648) első felét, körülbelül az 1634—38-ig terjedő időszakot mutatja be, a másik pedig bizonyos előrepillantással 1638—42. évek történetét foglalja magában. Ez sokkal szélesebb alapra fektetett korrajzot nyújt, mint a másik. *A rajongók* cselekvénye a szombatosok sectája körül forog. E tiltott felekezet üldözése és elnyomása a keret, a melyben Erdély két hatalmas főúrnak, Kassainak és Pécsinek, gyűlölködő küzdelmét mutatja be. A regénynek tágabb, mintegy külső kerete a harmincéves háború, a mely — bár Erdély csekély szerepet játszott benne — mégis nagyban befolyásolta e kis ország közéletét. *A rajongók* bevezető sorai rövid összefoglalást adnak a harmincéves háború kiemelkedő mozzanatairól egészen 1638-ig. Ezután a külső események hatását rajzolja Gyulafehérvár népére, melyet nagy izgalomban tart a vallásszabadság ügye. Az erdélyi fejedelmek a harmincéves háborúban csak mellékesen vettek részt. A kedvező alkalmat felhasználva háborúikkal a magyarországi protestánsoknak jogokat, Erdély számára pedig néhány vármegyét igyekeztek szerezni.

I. Rákóczi György, a mint *A rajongók*ban olvassuk, kezdetben csak izgatott és reményekkel táplálta a szenvedett sérelmek miatt hit-sorsosait; de később az evangélikus rendek követelő fellépése őt is döntő elhatározásra bírta. A regény a két ellenséges párt hangulatát rajzolja. Az egyik Dajka püspökkel élén türelmetlenül sürgeti, hogy a felső-magyarországi evangélikus rendeknek fegyveres erővel siessenek segítségére. A másik rész, főként a katolikusok, ellenzi a háborút. Rákóczi a felizgatott közhangulatra való tekintettel, mint a protestánsok érdekeinek védője 1638-ban Gyulafehérvárra gyűlést hívott össze. Az erdélyiek ezen közhangulatának és a politikai háttérnek megrajzolásához Kemény Szalárdi munkájának alábbi részletét használta fel:

Mint az 1638-beli gyűlésben, noha az egész evangelicus status, s azok között a fejedelem követi is, azoknak elővételét és orvoslását valóban urgeálták, de csak elhallgattatván, mutogattatván, semmire azokban elő nem mehettek vala. Erre alkalmatosságot hozott vala az is, hogy a svécziái királytól, s több evangelicus keresztyén fejedelmektől, kik abban társak valának, nem is kevésbé kezdetnék szorgalmaztatni, azon hadakozásban vélek való társalkodásra. Mellyben noha mind elég okai volnának, mind maga személyére nézve, de főképen keresztyéni vallásának Magyarországbán is kezdetett nagy oppressiója-, üldöztetésére nézve, mindazáltal mind megőszült idejére, s a portáival megerősödött állapotjára, s az haza szép csendességére nézve is nem örömet akarja vala magát olly bajos nehéz dologban egyvelíteni, mellynek kimenetele igen bizonytalan és nagy szerencsén forgana, féltvén szép békességes országát, fejedelmi házát és szép gazdagságát kockáztatni. De minekutána nevekedni látá az evangeliumi tudománynak üldöztetését, s magának is injuriáltatását, s azonban amazok is nem szünnének szorgalmaztatni, s a szegény, üldözésben, nyomorogatásban levő evangelicusak is nagy óhajta kívánnák az oppressio, elnyomattatás, inség alól való szabadittatásokat, végre meggyőzöttetvén az

isten tiszteletinek oltalmazására néző zelustól, tractát indíta vélek, feltevént azt, ha török császárnak s a portának is arra (hogy a szegény hazának oltalma, megmaradása isten után onnan szokott vala függeni) engedelmet nyerhetné. Indító okai pedig arra nem kevesek valának, többek között ezek is: hogy az helvetica és augustana evangelica confessiók szabados gyakoroltatások végett Bocskai s Bethlen Gábor jó emlékezetű fejedelmek által lett pacificatiókban valaminémű complanatiók, igazítások voltak, azok mindenestül felforgattatván, semmiben is azokra nem hajtának, hanem mintha azokról soha semminémű végzése, hittel tölt ígéretek nem löttek volna, csak nagy szabadosan megyen vala elébb elébb a nagy persecutio, vallásbeli üldöztetés. Ez okokra nézve azért a keresztyén fejedelmektől is jövőn menvén hozzája az internuncius, postakövetek, hogy az fejedelem is conföderálna, szövetséget szerezne vélek. Mellyben nem sok munkával török császárnak s portának is engedelmet nyerte vala. Az ország népét is megintette vala, ugyan a készenlétel fölől; de mi volna szándéka, a belső embereken kívül, senki nem tudhatja vala. Hogy pedig indulatjának is hire idő előtt ki ne terjedne, ad diem 3. Januarii anni 1644 Fehérvárra gyűlést hirdettétvén, minekutána tized nap alatt minden közönséges országos dolgok végbementének volna, a gyűlés végén a statusoknak maga terjesztette vala eleikbe abbeli feltett czélját, annak indító okait bő szóval előszámálván; ugyanakkor szóval parancsolta vala meg az egész országnak, azelőtti parancsolat szerint már elkészülvén, indulnának úgy minden hadi készülékekkel. (S. K.¹⁾ 145—147. l.)

Az itt közölt részlet hatása látszik meg a regényen pl. ott is, a midőn elbeszéli, hogy a háborúpárt már bizonyosnak hitte a rég óhajtott vallásháború kitorését, s a békepárt is érezte, hogy a közhangulattal szemben tehetetlen. Ezért a közvélemény úgy tűnteti föl Rákóczi, mint a ki már rendelkezéseket tesz a fegyveres előkészültre és a svédek unszolásának engedve megkezdi a háborút (R.²) I: 7—8. l.). De végre is egyidőre győz az óvatosabb álláspont, és Kassai tanácsára a fejedelem arra az időre halasztja a háborút, míg reá a porta jóváhagyását meg nem nyeri. De ugyanekkor az óvatos Rákóczi megígéri azt is, hogy «ha szükséges lesz, a hadrakészülésre is kiterjesztjük figyelmünket» (R. I: 54. l.). Mivel azonban a politikai viszonyok alakulása a porta hangulatát engedékenyebbé tette Rákóczi iránt, a háborúpárt megint kezdte unszolni a fejedelmet, hogy az evangélikusok érdekében kezdje meg a háborút (R. II: 102, 198. l.). A porta beleegyezése után Rákóczi kezébe vette a vallásszabadság zászlaját, szervezte a felkelést. Magára a háborúra vonatkozólag a regény csak annyit jelez, hogy Rákóczi hat hét mulva ötvenezred magával útra kel a morva és sziléziai határ felé (R. II: 331. l.). Ezzel aztán be is fejeződik a regény külső történeti hátterének rajza, a melyhez Szalárdin kívül még Kemény János *Önéletírása* is szolgált egy-két vonással. Így a regényben Rákóczinak kívülről való unszolása a háborúra az *Önéletírás* ezen sorait juttatják eszünkbe: «Sok időtől pedig mind fordogála alattomban az svecusok izgatása római császár ellen, Magyarországból is az evangélikus status ottan-ottan ingerli vala a fejedelmet, mert vala is nagy oppressiója és persecutiója az evangelica religiónak» (Ö.³) 296. l.). A tö-

¹⁾ Szaládi Siralmas Magyar Krónikája, szerkeszté B. Kemény Zsigmond, 1853.

²⁾ A rajongók. (Magyar Regényírók. 17—18. kötet, 1904.)

³⁾ Kemény János erdélyi fejedelem *Önéletírása*. Kiadta Szalay László. 1856.

rök porta idegenkedését Rákóczitól pedig az *Önéletírás* ezen szavaiból láthatjuk: «Tudjuk vala pedig azt, hogy az töröknél nem volna kedvességben az fejedelem személye» (Ö. 299. l.).

Rákóczi halogató elhatározására a porta beleegyezésének megnyerése volt az igazi döntő ok. Ezt a felfogást képviselte Kassai is, a kinek a befolyása meggyőzőbb volt Rákóczira, mint a vallásszabadságon elkövetett sérelmek megbosszulása. A békepárt politikájának diadalát Kemény Kassai személyes sikerének tünteti fel (R. I: 8, 52. l.), a melynek nyoma megint Kemény János *Önéletírásához* vezet, a hol ezen kérdést illetőleg ezt olvashatjuk: «De Kassai István tanácsa praevaléala, ki felette igen austriacus ember vala, hadi állapotra félelmes ember is; és mintha azt mondotta volna: „Római császár, íme én, ha el nem bonthatom is ez indulatját az fejedelemnek; de elvonytatom fél esztendőig; azalatt készülj hozzá“ — arra bírá azért az fejedelmet, hogy az portán elkezdené annak tractáját» (Ö. 301. l.).

A vallásháború egyidőre való elodázása, a mi egyrészt Rákóczi magatartásának kedvezett, másrészt igen alkalmas volt Kassai valódi politikai céljainak eltakarására, vetette felszínre a szombatosok üldözésének gondolatát. Kassai, hogy kimutassa vallásához való ragaszkodását s lecsendesítse a háborúpártot, rendeletet ad ki a fejedelem nevében a szombatosok üldözésére. A felizgatott közhangulat most egész erejével a szombatosok ellen fordul. A rendelet felolvasása után a tömeg felszabadított indulatát, a mely utczai zavargásokat eredményez és a legképtelenebb vádakot kovácsolja a szombatosok ellen, művészesen mutatja be a regény (R. I: 62—66, 79—91. l.). Ebbe a zavaros háttérbe illeszkedik bele a regény meséje, a mely alkalmat ad a költőnek, hogy bizalmas közeliünkbe hozza Rákóczi egész udvarát és a korszak vezető egyéniségeit.

Már az *Örvegy és leánya* forrásainak kimutatásánál¹⁾ volt alkalmam kiemelni, hogy Szalárdi krónikás adatai minő művészi erővel elevenednek meg a regényben, midőn a költő Rákóczi korának udvari, diplomáciai, jogi és vallási életét rajzolja. Az itt adott jellemzés azonban Rákócziról nem teljes, természetesen illeszkedik hozzá *A rajongók* alapján megalkotható kép. Itt a költő első sorban Rákóczit, a politikust, jellemzi, ki a harminczéves háború küzdelmeit a maga és a protestáns érdekek szempontjából igyekszik kiaknázni. Rákóczi körültekintő, és óvatos politikájának jellemzését a regényben több helyütt láthatjuk; de leghatározottabb ítéletet ezen szavak foglalnak magukban: «Reményekkel táplálá a szenvedett sérelmek miatt panaszkodó hitsorsosait. Ha szerét teheté, egyenlenséget szított a katolikus főurak sorában. Segélylyel kecsegtette a csüggedező protestánsokat, ki-tartásra s jogkövetelésre inté az erélyeseket. Körülmények szerint volt félénk és vakmerő, de a német ügyek folyamáról pontosan lévén értesítve, a vallásérzelmi vitákért csak addig haladt előre, honnan könnyen vissza lehet lépni, s a hol, míg biztat és követel, nincs erkölcsiileg lekötelve a kardot kivonni, nincs kényszerülve hangzatos ígéreteit ágyúdörejjel támogatni» (R. I: 6. l.). Ezek a sorok úgy tetszik mintha visszhangjai volnának Szalárdi ezen megjegyzésének: «Az haza szép csendességére nézve is nem örömet akarja vala magát olly bajos nehéz

¹⁾ *Egyetemes Philologiai Közlöny*, XXIX: 214. s. k. lk.

dologban egyvelíteni, mellynek kimenetele igen bizonytalan és nagy szerencsén forgana, féltvén szép békességes orszagát, fejedelmi házát és szép gazdagságát kockáztatni» (S. K. 145. l.).

Rákóczi törvénytisztelte, méltányos igazságszeretete és alkotmányos érzelme mind alkalomszerűen kifejezésre talál a regény folyamán. A kormányzásban országnagyjai tanácsa szerint jár el, meghallgatja az ellentétes nézeteket is. Az ország törvényeinek tekintélyt tud szerezni; de azért ha büntet, méltányos is tud lenni, mint Pécsivel tanúsított magatartása mutatja. Mindezeket a vonásokat Szalárdi is feljegyzí róla, a midőn azt mondja, hogy «jól kezdvén magát mutogatni az haza igazgatásában», és «minden esztendőnkint az ország lakosinak az ő szokott napjokon való terminusit és diétákat fogvatkozás nélkül kiszolgáltatván» (S. K. 81—82.). Rákóczinak a szombatosok ellen tett törvényes fellépésére vonatkozólag is igazolást találunk Szalárdinál, a hol ezt olvashatjuk: «Haza belső zúrzavaraí lecsendesedvén, a fejedelem szokott szorgalmatossága szerint ismét az építések s œconomia, terminusok, törvények kiszolgáltatásában való dolgaihoz lát vala. A director azért az országban mindenütt a szombatosokat (kiknek Kolosvárott és a Székelységen vala fundamentumok) inquisitio által kikerestetvén őket, hogy ez ilyen nótát illető pörök csak ország gyűlési alatt szoktak volna itiltetni» (S. K. 133. l.).

A szombatosok üldözése és az ellenük kiadott rendelet nem pusztán politikai okokra vezethető vissza, hanem Rákóczi mély válasos érzületéből is eredt, mely nem tűrhette, hogy egy tiltott felekezet az országos törvényeknek félszázadon át folytatott kijátszásával egyre erősödjék. sőt túlkapásokra is ragadtassa magát. A szombatosok elleni törvényes fellepés Rákóczi vallomása szerint is két célzt szolgált, a mint azt az írónak a fejedelem szájába adott szavaiból láthatjuk: «A szigorú törvény föléleztésével már elértük célunkat, mely a magyar király ellen indítandó háborúnak időelőtti sürgetését akarta háttérbe szorítani» (R. II : 216. l.).

Több történetíró a szombatosok üldözését a fejedelem fukarságával is összefüggésbe hozza, a mennyben az elítéltek vagyona, mint köztudomású dolog, reá szállott. Szalárdi is írja: «a sententiák szerint minden javok jószágok confiscáltatván, főképen a kik vakmerőül megátalkodtak volnának, némelyek közülök másoknak is adatnak» (S. K. 134—135. l.). Ezáltal sok birtok szállt a fiscusra és a fejedelmi házra; de Rákócziról a regényben ilyenféle megjegyzésnek nyoma sincsen. Bár Kemény Pécsi elítélését erre az okra vezeti vissza, ezt olyképen módosítja, hogy a fejedelem helyett Kassai kapzsisága lesz Pécsi bukásának titkos rugója. A fejedelem fősvénységéről egyébként a regényben több helyütt esik szó. Szenvedélyes üzérnek és pénzszerezőnek mondja, a ki a fejedelmi palota egy részének földszintjét is bérbe adta kalmároknak (R. I : 27., 186. II : 309. l.). Szerzési ösztönét még Szalárdi is megrója, a ki egyébként Rákócziban a szorgalmas és serény gazdát példaképül emlegeti, a midőn azt írja róla, hogy «nem esik vala az ország lakosainak is bántódások nélkül, hogy minden szabados kereskedésbeli jövedelmeket csak a fiscus számára igyekszik vala fordítani» (S. K. 82. l.). Rákóczi ismert fősvénysége és egyszerű életmódja környezetére is átragadt (R. I : 186. l.), a mint erről Szalárdi följegyzése is tanúságot tesz: «Az minthogy pedig maga

is igen józan és mértékletes életet szeretne és követne, úgy másokban is, s főképen szolgálban, s annál inkább, kiknek belső hivataljok lévén, előtte gyakran meg kellene jelenni, nagy józan életet kíván vala» (S. K. 236. l.). De a mi legtöbb fősvény emberre nézve jellemző, Rákócziiban is megvolt, t. i. hogy bizonyos irányú hiúsága vagy gyengédsége pazarlásra ragadja. Ezt látjuk Báthory Zsófiával, fiának, Györgynek, mennyasszonyával szemben, a kinek nincs olyan szeszélyes és fényűző kívánsága, a mit a fukar Rákóczi ne teljesítene. Ennek oka, mint Kemény is megjegyzi, az lehetett, hogy Rákóczi és neje hiúságának egyaránt hízelt a Báthory-ház dicső múltja, a melylyel akkor még nem versenyezhetett a Rákóczi-név (R. II : 74. l.).

Rákóczi mély vallásossága a regényben mindenütt kitetszik, a hol a fejedelemlről van szó. Ezért szerepelnek a regényben is, mint udvarának nélkülözhetlen alakjai, Dajka püspök, a Rákóczi család bizalmasa, és Csulai udvari káplán, a protestantizmus túlzásainak megszemélyesítője. Rákóczi környezetében élőknek mutatja be Szalárdi krónikája is. Erős befolyásuk a fejedelmi házra a korszak szelleménél fogva természetes és érthető. Mindketten az «ecclesia militans» képviselői. A fejedelemnek és nejének szigorú vallásossága környezetére is áthatott, vagy mint Szilárdi mondja: «Tiszta istenes ember lévén, másokban is olyat szeret és kíván vala» (S. K. 236. l.). Kemény is megjegyzi róla, hogy mennyire kedveli az egyházi szertartásokat és minden fontosabb alkalomkor szigorúan megköveteti pontos végrehajtásukat (R. II : 308. l.). De azért vallási türelmetlensége nem ragadtatja túlzásokba; ettől megóvta fontolgató józansága és igazságszeretete (R. II : 216. l.).

Rákóczi fősvény udvartartása, miként az *Özvegy és leányában* láttuk,¹⁾ itt is szembe van állítva Bethlen Gábor udvarának műízlésével és fényével. Ennek itt felejtett pompáját Báthory Zsófia lakosztálya képviseli, mely élénk ellentétben van Rákóczi színtelen és polgári ízlésével. A fejedelmi udvar egyszerűsége magán viseli uraik puritán erkölcsét és fősvénységét. A két udvar ellentétének visszfényét árasztja felénk Pécsinek és Kassainak háztartása is. Amaz, mint Bethlen Gábor egykori kancellárja, utánozni látszik urának műízléssel párosult pompáját, emez pedig túlzásig hajtva mutatja az ízléstelen zsugoriságot. De hogy Rákóczi nem volt méltatlan utóda Bethlennek, a regény egész iránya mutatja. Ebben is Szalárdi szellemét követi, ki Bethlen Gábornak és a Rákócziaknak egyaránt nagy tisztelője. Vagy hogy a krónika szavaival éljünk, Rákóczi «minden dolgaiban az egy nagy pompán, és bőköltőségű pompás nagy udvarban tartáson kívül, kiváltképen egy ideig Bethlen fejedelem magaviseletét az igazgatásban követni igyekezvén, semmit az laza megmaradására, épületire való jó dolgokban hátra nem hágy» (S. K. 82. l.).

A *rajongók* megismertet bennünket a fejedelem családi életével is. A komoly és száraz Rákóczi családja tagjaival gyengéd és kedélyes tud lenni, a mint azt megkapó közvetetlenséggel olvashatjuk a nevével folytatott beszélgetéséből, vagy azon udvari ünnepség alkalmából, a mely az ifjú Rákóczinak és mátkájának esküvőjét megelőző első kihirdetésekor az udvari méltóságok előtt végbe ment (R. II : 208—217,

¹⁾ V. ö. id. értekezésemet, EPhK. XXIX : 214. l.

327—332. l.). Midőn a komoly Rákóczi tiszta és bensőséges családi életét a regény alapján elképzeljük magunknak, a valóságnak is megfelelő képet kapunk. Ennek igazolására legyen szabad utalnom a Rákócziak családi levelezésére,¹⁾ a mely a keresetlen őszinteség hangján tárja fel I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bizalmas családi életét és háztartását is, és így tanúsítja, hogy Kemény, habár határozott forrásra nincs módomban utalhatni, e tekintetben sem tér el a történeti valóságtól.

A regény meséje keretében megismerkedünk Rákóczi fiaival, György és Zsigmond hercegekkel is. Az utóbbiról csak pár szó említés történik mint józanéletű, tudós és istenfélő ifjúról, kit kortársai inkább főrangú írődeáknak, mint fejedelmi sarjadéknak tartottak (R. I: 18. l.). Szalárdi is úgy ír róla mint «istenfélő, józan életű, tudós s fiatal idejére nézve értelmes ifjúról» (S. K. 137. l.). Annál többször találkozunk a daliás György úrfival. Látjuk túlzott önbizalmát, mely elbizakodottsá tette; testi és szellemi kiválóságait, mely hiúságát nagyra-vágyság fokozta; ügyességét, mely vakmerőségre ragadta és vitézi hajlamait, mely később hadi babérokra sarkalta. Szóval a népszerű hercegben már atyja oldalán kibontakozni látjuk a leendő uralkodót, ki nagyra-vágásával és meggondolatlanságával Erdély romlását és a maga szerencsétlenségét idézte elő. A gondtalan kedélyű ifjú itt a boldog mátkaság napjait éli, s csak szerelme tartja vissza, hogy meggondolatlansága valami veszedelemben nem sodorja.

A két Rákóczi fiúra vonatkozó történeti adatokért Kemény ismét Szalárdihoz fordult, a kinél olvashatjuk, mekkora gondja volt az öreg Rákóczinak arra, hogy fiai igaz protestáns nevelésben részesüljenek. György úrfi jó protestáns voltának igazolására említi, hogy «Rákóczi György mind szép tudományokat, s az evangélium: igaz értelmű helvetiai keresztyén vallásban való fundamentumokat is elegendőképen megbizonyítván, a *Christianus luctans* nevű könyvecskéjek annak bizonyosságára ugyan szem elejébe bocsátatott vala» (S. K. 137.). Ezt az adatot Kemény bizonyos szatirikus felfogással használja fel, midőn ezt írja: «És e huszárnak való hercegúrfi még a tudományosság hírében is állott. A *Küzdő keresztyén*, melyet senki sem olvasott, mert papírra téve sem volt, híres rőpiratnak tartaték, mely szerzőjét az annyi vérbe került koreszmék élére emelé. Tartalmát a Rákóczi-családhoz ragaszkodó hittanárok úgy kikürtölték s előre is saját eszméikkel úgy felvirágozták, hogy György úrfi, a nagy gondolkozó, ha lóra pattant, csakhamar az ablakhoz csődíté az egész nívilágot» (R. I: 18. l.). György herceg váradi kapitányságára vonatkozó megjegyzései a regénynek megint a *Siralmas krónika* alábbi szavait juttatja eszünkbe: «Nagyobbiknak azért, Rákóczi Györgynek, a váradi főkapitányság rendeltetett vala, hogy azt eleitől fogva nagyméltóságos urak, kik azon tisztekből fejedelemségre is emeltettek (mint Báthori Kristóf, Bocskai István s többek) birták volna. Azonban Rákóczi György a váradi tisztben azon esztendőben die 21. Augusti Kassai István és több becsületes uri commissariusok által behelyheztetett vala» (S. K. 137. l.). De a regényben erről csak mint György herceg kedves vágyáról van szó (R. II:

¹⁾ A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632—1660. Kiadta Szilágyi Sándor. 1875.

313, 327, 329. lk.), melynek teljesítését azonban a fejedelem még korainak tartja, de rövid idő múlva György herczeg vágya megvalósult, mert a kézfogó után alig egy hónapra Várad kapitánya lett. György eljegyzéséről és mátkájáról, Báthory Zsófiáról, Kemény megint Szalárdi útbaigazításait követi. E házasság, mivel Báthory Zsófia katolikus volt, az erősen protestáns érzésű fejedelmi szülőknek eleinte némi aggodalmat okozott; de egyéb családi tekintetek és a menyasszonynak attérése a protestáns vallásra mégis létrehozták a frigyet. Báthory Zsófia fiatal kora miatt, és hogy a protestáns vallás szelleme minél jobban áthassa, az esküvő csak 1643 elején ment végbe. A közbeeső három év alatt a menyasszony a fejedelmi udvarban élt. A regényünk Báthory Zsófia életének éppen ezen időszakát mutatja be. Dajka püspök és Csulai udvari káplán vallási oktatásai válllvetve igyekeznek mennél lívebb protestánssá nevelni a szeszélyes herczegleányt, a ki azonban minden fáradozásuk mellett érzésben megmarad a réginek. Ezt Kemény az egykorú feljegyzések nyomán különösen a karácsonyi communicio alkalmával tanúsított viselkedésével igazolja: a herczegleány a szent kenyérszeletet ajka elé vont zsebkendőbe rejtve egyik meghitt kísérőjének átadta, hogy azt elégesse (R. I: 44. l.).

A mennyire kirí Rákóczi udvarának polgari egyszerűségéből Báthory Zsófia pompás lakosztálya: éppen olyan nehezen tud beilleszkedni a XVII. századi protestántizmus képmutató és puritán szigorúságába a nem rég még katolikus herczegleány, ki egészben véve könnyen hangolható, gyerekes szeszélyű, de nemes indulatú kedves nő. Habár ily módon a fejedelmi szülőknek nagy felfogásbeli ellentét választotta el leendő menyüktől, mégis szokatlan gyengédség fűzte őket hozzá; mert a vallásos érzésnél is erősebb volt bennük a hiúság, hogy szoros rokon kapcsolat fűzze őket a nagymúltú Báthory családhoz. «Bár — hogy Kemény szavait idézem — a nyugodt kedélyű és biztos ítéletű Rákócziné soha sem nyomhatta el azt az aggodalmát, hogy fiát Zsófia boldoggá nem fogja tenni; de gyanúi és szorongásai ellen mindig talált oszlatószert a herczegkisasszony fiatal éveiben» (R. II: 75. l.). Mindezeket, valamint a regény többi történeti hitelű adatait Báthory Zsófiáról Szalárdi alábbi soraiban (138—139. l.) megtalálhatjuk:

Vala már előttök ezen fiok házasságának állapotja, mellyben hol s kit találhatnának, ki hozzá illendő, s keresztyéni vallásával is egyező lehetne, éjjel nappal istenes keresztyén szüléi magokat azon törik vala. Kiknek láttatik vala alkalmatosságnul néhai somlyai Báthory Andrásnak szép hajadon árva leánya, hogy az atyjáruul is régi méltóságos úri nagy és fejedelmi igaz magyar nemzet, anyjáruul is pedig noha lengyel, de nagy úri ágbul származott volna, kinek Lengyelországban nagy úri atyjaifai és szép urasággal való jószága is volnának. Melly alkalmatosság különben mindenképen tetszenék, csak hogy pápistaságban születettvén, neveltetvén, nagyon irtóztatná elméjököt, tartván hogy jövendőben familiájokra kár ne kezdene fordulni belőle. Mindazáltal végre sok törekedések után elhitetvén magokkal, hogy gyermek levén, az istenes tanítások és ige hallgatása által ki fogna belőle épülni. Mellyre képest míg az meglenne, hogy magok mellett kellene tartaniok, és az igaz evangéliumi tudományban nevelniök, és szorgalmasan taníttaniok. Ifjú kapitány fiokat azért Várađuul behivatván, s az dologban értelmét vevén, hogy nagy kedvét tapasztalnák a dologhoz, fejedelem ottan irván, izenvén Béltekre Prépostvári Zsigmondnak, a

dolgot elindíták, s nem nagy munkával hamar is végbevitetett és kéz-fogások is Somlyón die 29-a Julii celebráltakott vala Báthory Zsófiával. Ezen 1641. esztendőben ad 9. diem Junii Kolosvárra papok zsinatjok promulgáltakottván, az fejedelem és fejedelemasszony is mind végig jelen lőnek. Az Báthory kisasszony már eljegyeztetve levén, hogy nevedékeny gyermek volna, váratik vala gyarapodása.

Kemény Báthory Zsófia mátkaságát a menyegző előtt való utolsó hetekig rajzolja; ezzel sem akarja túllépni a történeti keretet, a mely körülbelül 1642-vel zárul be.

Míg az *Ozvegy és leányában* egész eleven erővel éled fel előttünk a múltból I. Rákóczi György udvari környezete a maga tevékenységében, addig *A rajongók* a fejedelemtől udvartartását tárja fel ugyanolyan közvetetlenséggel. A palotarész egyszerű külseje egészen harmoniában van kolostorszerű belsejével, melynek polgáriás butorzata kényelmet nyújtó tartósságával nélkülöz minden fényűzést és hivatkozást. Ebbe a keretbe egészen beleillik Erdély nagyasszonya, kinek parancsoló külsején áhitatos szigor, jószív és keresztényi alázatosság ömlik el. Lorántffy Zsuzsánna a kegyes és tisztaéletű nők mintaképe volt, kit azonban erős vallásos érzése sohasem ragadott más vallásfelekezetek elnyomására. Udvarát szigorú rendtartás és egyszerű takarékoság jellemzi. Palotahölgyei egészen természetesen igazodnak hozzá. Az ő körükből is száműzve minden hivatkozás, szorgos tevékenységben női kézimunkával töltik napjaikat. Ha Lorántffy Zsuzsannának és környezetének rajza bizonyos mértékig költői színű is, a történeti tudattól nem tér el; de alakjának megrajzolásánál határozott történeti forrás nem mutatható ki.

A fejedelmi család jellemzése mellett még határozottabban meglátszik Szalárdi befolyása a költőre, a mikor a fejedelmi palota leírását adja. Ebben nyomról-nyomra követhetjük Szalárdi leírását. Annak igazolására, hogy Kemény a külsőségekben is mekkora gondot fordít a történeti hűségre, egész teljességében ideiktatjuk a gyulafehérvári fejedelmi palota leírását a krónikából (243—245. l.):

Az fejevári székeshelyi fejedelmi házak, melyeknek építések felől odafel emlékeztünk, mind a három curiában, udvarban levők Bethlen fejedelemtől nagy pompásan olasz fokokra, sűrű csatornákra építettek vala, és noha nagyobbára a csatornák pléhvel, ónnal egyberaggattatva s borítatva volnának, de hogy mégis csorganának, s a szép, friss, drága menyegzőtő házakban miattok sok károk volnának, az olasz fokokat itt is mind lehányatván, szép magos szarúfás cserép alatt való héjjáratokba vetette vala mindenütt. Az szegletben levő fejedelmi friss házak felett gyönyörűséges szellős mulatozó függőlábos ablakú házakat mind boltokra csináltatván, s azoknak némelyikét mesterséges képirással úgy megíratván, azon házaknak némelyikében ruháit tartván, kolcsa csuhadárja kezében áll vala, az szegletben levőkbe pedig mindenféle leveleit költöztetvén, Ugyanazon szegletben az fejedelmi házakon kívül, a mely nagy két öregszárnyú bástyát Bethlen fejedelem építtetett vala, melyben a régiának, fejedelmi udvarnak nagyobb része foglaltatva volna, annak az éjszak felől való kásmátáján telul a fejedelemasszony számára gyönyörűséges házakat építtetett vala, egész azon bástyának külső szárnya szegletire által mind igen szép boltokra, melynek a bástyaszegletin valóból azon bástya megtöltése tetején ajtó hagyatott vala ki, hogy azon bástyának a részről való meredek töltése jó ganajos földdel megzsírosittatván, különbnél különb szép szőlőkkel, s barackfákkal beültetett, rakattatott, alatt pedig a térje gyönyörűséges

virágos kert formájában építette volna. Az országgyűlési azelőtt az öreg egyházban szoktak vala lenni, mely miatt hogy nehánykor a közönségesen való isteni tiszteletnek, hogy múlása is esnék, azt a fejedelem nem kevésé nehezteli vala; minek okáért az öreg egyház faránál napkelet felől az vár harmadik udvarának (melyben a fejedelmi istállók, lovászmesterek házai volnának) a piac felől való sorján fenn a második contignatióban ugyan-csak országgyűléseire csináltatott vala egy nagy öreg palotát, melynek szép üveg ablaki éjszak felé a belső város piacára hagyatván, azon egész öreg palotának külső része alatt tizenkét jó boltok építettettek, és minden ajtajokkal, zárjokkal, nagy öreg vas rudjokkal mindenképen elkészítettettek vala. úgy, hogy ha a piac a külső városból oda beköltöztetnék is, azokban mindenféle áros emberek nagy alkalmatossággal árullhatnának. Azon ország-házára ugyanonnan a piacról is a vár harmadik udvarának kapuja felett szép körsós, folyósós grádiönök mehetnek fel, s azon házból által a fejedelem házaira minden palotákon általmehetnek vala. A táblaház ismét mindjárt belől mellette vala.

A regénynek a fejedelmi palotáról adott leírását (I: 27–29. l.) a hely kémelése végett csak kivonatosan és kihagyásokkal közöljük; de ebből is kitetszik, hogy mennyire szem előtt tartotta Kemény a forrását.

A három udvarra osztott fejedelmi palotának ú. n. «harmadik udvara» kelti fel első sorban figyelmünket, mely «nagy nehézkes ötszögű két emeletes épület magas cserepfedéllel. Homloka a templom utcára néz s földszint tizenkét áruraktára van. Az utczasor első emeletében György és Zsigmond úrfi lakik s fölöttük az országgyűlés és a királyi tábla termei vannak. A többi szárnyakon a főlovászmester, a nemesi társaság kapitánya, az apródok és a külső cselédség számos osztályai fészkelnek. A kaszárnya-alakú épület nehéz és izléstelen tömegével nyomja kedélyünket. Egy a fejedelem családcsimerével ékitett és féldombor oszlopokra nyugvó bejárat minket a «második udvarhoz» vezet, mely a főépületen kívül több csinos, tündéri szeszélyes alakú lakokból áll. Ezek csak széparányi kapcsolatban vannak egymással, s mindenik külön ígézetet gyakorol a szemre; de azért az egészen is emeli kellemét és kifejezését. De lehetetlen azt is észre nem vennünk, hogy az építőmesterek, kiket Bethlen Gábor Olaszországból hozatott, több gondot fordítottak a szépségre, mint a célirányosságra. A lapos fedélzetet vastag hó borítja s víz levezetésére szánt pléh-csatornák mellett sem birunk azon aggálytól megválni, hogy a beszívargó nedv a termék gyönyörű falfestményeinek és drága szőnyegeknek előbb-utóbb ártani fog. S a nagy függő vagy erkélyes ablakok úgy vannak dél tájékairól zordabb éghajlatunk alá átvive, hogy a szép palotahölgyeket — mert a második udvar leginkább ezeknek van szánva — a csipős északi szél hatásától a márvány-kandallók festői lángjának és kedélyes melegének ellenére is féltünk kell. Nem kárhoztatjuk tehát Rákóczi György fejdelmet, hogy a «második udvar» hátterén két bástyaszárnyat az összhangzás megsértésével magas fedél alá vett. A bástyaszárnyak szegleteiből phantastikus alakú toronyok nőnek ki, légben függő kioszkokat alkotva. A két bástyaszárnyat a várfalnak itt kertté alakított terrásza köti egymással össze. E terrász a tulsó oldalon fokozatokban száll alá, s barackz-fákkal és szőlőtőkékkel van beültetve. A téren pedig, mely lenn meglehetősen távolra nyúlik el, a fejedelemasszony virágos kertje van.»

(Vége következik.)

(Szabadka.)

Loósz István.

A PRUDENTIUS-FÉLE DITTOCHÆON.

3. *A Dittochæon tárgya és szerkezete.* A Dittochæon néhány 6- és újtestamentumi jelenetnek, helynek költői leírása. Negyvenkilenc kisebb költeményből áll, melyeknek mindegyike négyverses; innen a már említett «tetrasticha» elnevezés. A 49 költemény közül 24 az 6- és 25 az újtestamentumból veszi tárgyát. Voltak, a kiknek sehogyszem tetszett a páratlan szám s mindenáron ki akarták kerekíteni a gyűjteményt. Így *Ebert* azt a véleményét hangoztatta, hogy az ótestamentumi részből egy négyverses vers elveszett; ez a feltevés minden alapot nélkülöz. Helyesen jegyzi meg erre *Rösler*, hogy az utolsó (vagy esetleg az utolsó három) kép valószínűleg a többitől elkülönítve, a chorusra volt festve, míg a többi a két oldalfalat díszítette. *Ebert* viszont azt hiszi, hogy az utolsó (az Apocalypsisből vett) kép volt csak a többitől elválasztva s hogy ez az apsis ívét ékesítette, hova épen ilyenfajta képeket szoktak illeszteni. A kérdés felett való vitatkozás minden biztos adat hiányában teljesen akadémikus jellegű. Annyit azonban megjegyzek, hogy a 49 költemény hitelességét rendületlenül vallom, már akárhogyan voltak is a vonatkozó képek az illető bazilikában elhelyezve. Vallom ezt a hitelességet azokkal szemben is, a kik úgy akarják a páratlan szám által felfordított symmetriát helyreállítani, hogy az újtestamentumra vonatkozó versek közül egyet, és pedig a XLIII.-at törlik, illetőleg nem Prudentiustól valónak nyilvánítják és pedig azon az alapon, mert néhány kéziratból hiányzik. Ennek az elméletnek szöszólója *Garrucci* (*Hagioglypta* p. 55.),¹⁾ régebből pedig *Migne* és *Obbarius*. Ez utóbbi csak a kritikai jegyzetben közli az említett tetrastichont azzal, hogy némely kiadó felveszi a Dittochæonba, de ő a mellett tör ládsát, hogy elhagyandó: Recte omittitur, quod Prud. novo testamento etiam XXIV. tetrasticha adsignasse videtur et quod sepulcrum Christi et monumentis et carminibus raro a vett. Christ. celebratum est.²⁾ *Migne*³⁾ is megjegyzi erre a négy sorra: Versus hi non videntur Prudentiani, de a mi Krisztus sírjának, illetőleg feltámadásának ábrázolását illeti, arra vonatkozólag *Obbariustól* nagyon is eltérőleg nyilatkozik, mikor így ír: sed constat nihilominus ex antiquis monumentis, sepulcrum et resurrectionem pingi et sculpi olim consuevisse. Bizonyítékul rajzban is bemutatja a Borgia-múzeum egy érmét, melynek egyik oldalán Krisztus nyitott (kupolás) sírja látható, mellette két római katona a földön fekvő, felül ezzel a körirattal: ANACTACIC. Az érem másik oldalán Krisztus glóriás mellképe látható.

Én azt tartom, hogy nincs okunk a XLIII. (*Speculcrum Christi*) tetrastichontól a hitelességet megtagadni csak azért, mert ez a vers néhány codexből hiányzik. A 49-es szám mellett meg kell maradnunk, mert ha ezt jobban szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy ez a szám a 7-es számnak önmagával való szorzata ($7 \times 7 = 49$). Erről a számról

¹⁾ Rösler, i. m. 129. l. jz.

²⁾ I. m. 305. l.

³⁾ Illetőleg *Arevalus*. *Migne* Patr. lat. LX, col. 108—109.

pedig tudjuk, hogy a zsidóknál s a régi keresztényeknél szent szám volt. Így a Dittocæon, mint irodalmi mű, mint könyv, nem egyéb, mint ú. n. *liber septiformis*.¹⁾

Az egyes négysoros versek az ó- és újtestamentum fontosabb jeleneteit írják le. Címeik a következők:²⁾

Ótestamentum:	Újtestamentum:
I. Adam et Eva	XXV. Gabriel ad Mariam
II. Cain et Abel	XXVI. Civitas Bethlehem
III. Arca Noe	XXVII. Magorum munera
IV. Ad ilicem Mambre	XXVIII. Ab angelis pastores admoniti.
V. Monumentum Saræ	XXIX. Occiduntur infantes in Bethlehem
VI. Somnium Pharaonis	XXX. Baptizatur Christus
VII. Joseph a fratribus agnitus	XXXI. Pinna templi
VIII. Ignis in rubo	XXXII. Ex aqua vinum
IX. Iter per mare	XXXIII. Piscina Siloe
X. Moses accipit legem	XXXIV. Passio Johannis
XI. Manna et coturnices	XXXV. Per mare ambulat Christus
XII. Serpens æneus in eremo	XXXVI. Dæmon missus in porcos
XIII. Lacus myrrhæ in eremo	XXXVII. Quinque panes et duo pisces
XIV. Elim lucus in eremo	XXXVIII. Lazarus suscitatus a mortuis
XV. Duodecim lapides in Jordane	XXXIX. Ager sanguinis
XVI. Domus Raab meretricis	XL. Domus Caiphæ
XVII. Samson	XLI. Columna, ad quam flagellatus est Christus
XVIII. Item Samson	XLII. Passio Salvatoris
XIX. David	XLIII. Sepulcrum Christi
XX. Regnum David	XLIV. Mons Oliveti
XXI. Aedificatio templi	XLV. Passio Stephani
XXII. Filii prophetarum	XLVI. Porta speciosa
XXIII. Captivitas Israel	XLVII. Visio Petri
XXIV. Domus Ezechiz regis	XLVIII. Vas electionis
	XLIX. Apocalypsis Johannis.

Ha a verseket tüzetesebben megfigyeljük, úgy látjuk, hogy 31 a bibliai történetből veszi tárgyát, 18 pedig bibliai helyeket, épületeket, tárgyakat ír le. A bibliai történet egyes jeleneteire vonatkoznak a következők (rövidség okáért arabs számot írok a római helyett): 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 45, 47, 48. Bibliai helyeket, épületeket, tárgyakat írnak le ezek: 4, 5, 14, 15, 16, 20, 21, 24, 26, 31, 33, 39, 40, 41, 43, 44, 46. Ide sorozható a 49. is, mely az Apocalypsis Joh. egyik jelenetét írja le.

A mennyiben elfogadjuk azt a feltevést — melyet alább részletesen fogok bizonyítani — hogy e versek templomi képek alá készültek magyarázatul, el kell fogadnunk az ebből önként folyó következtetést is, hogy a képek tárgyának megválasztása nem a költő, hanem a festő dolga volt. Ugyanis míg az oly fontos események,

¹⁾ Commodianus élete, művei és kora cz. munkám 8. l., 2. és 3. jz.

²⁾ A címek nem Prudentiustól valók. Dressel i. m. 470. l.

mint Ábrahám áldozata, Sodoma pusztulása, Jónás, Dániel története — kimaradtak, addig Dávid királyi jelvényeinek, Elim ligetének s a Jordánba tett 12 kódarabnak leírása mindenesetre feltűnő. Ha már most figyelembe vesszük azt, hogy a Dittochæonban bizonyos kronológiai rendet kétségtelenül felismerhetünk, s hogy úgy az ó-, mint az újtestamentum fontosabb jelenetei szerepelnek (a fentebbi négy kivételével), úgy a XIV., XV. és XX. tetrasticha csak abban az esetben igazolhatók, ha van oly fontos szempont, mely jelenlétüket — csekélyebb jelentőségük ellenére — érthetővé, esetleg szükségessé teszi. Ez a szempont tényleg megvan s nem más, mint a symbolicus, typológiai szempont. Így pl. a XIV. és XV. tetrastichon a 12. apostolt symbolizálja. A művészt tehát a tárgy megválasztásában a kronológiai szempont mellett a typológiai szempont is befolyásolta. A Dittochæon verseit tehát e kettős szempont alapján kell megítélnünk.

A költeményeknek e kettős szempont szerint való vizsgálata arra a feltevésre vezet bennünket, hogy a Ditt.-nak ótestamentumi tárgyú versei tulajdonképen csak az újtestamentumra vonatkozó verseknek illusztrációi és viszont, vagyis, hogy a fentebb párhuzamba állított összes tetrasticha közt az egymással szemben álló ó- és újtestamentumi vers pendantja egymásnak, és a tertium comparationis épen az egyes képek symbolikus (typologikus) jelentésében van.¹⁾ Tekintettel most már arra, hogy épen Prudentius idejében a bibliának allegorikus (symbolikus) értelmezése nagyon is divatos volt, tekintettel továbbá arra, hogy különösen Hispaniában a IV. sz. vége felé a priscillianisták épen az ótestamentum allegorikus értelmezésére alapították lehetetlen tanításait — Rösler azt állítja, hogy a Dittochæon is tisztán ezen az alapon van berendezve s hogy egy-egy ó- és újtestamentumi kép között seholsem hiányzik a typologikus vonatkozás.²⁾ Ebert épen az ellenkező véleményen van; azt tartja, hogy ez a vonatkozás csak néhány, amúgy is szembetűnő esetben állapítható meg. Rösler bizonyítására pedig, melylyel az a typologikus vonatkozásokat kimutatni igyekszik, megjegyzi, hogy nagyon mesterkelt és erőszakos.³⁾ Nézzünk ennek kissé utána.

Az I. és XXV. tetrastichon párhuzamba állítása szembetűnő typológiai egyezésen alapszik és így szerencsésnek mondható, a felhozott óker. sarkophag pedig (V. sz. elejéről), melyen a bűnbeesés és Krisztus megtestesülése egymás mellett ábrázoltatnak, valamint az egyházatyák bőséges tanúságára való hivatkozás kétségtelenül megerősítik a párhuzam helyességét.⁴⁾ Épen ez viszi Rösler arra, hogy ezt az egyezést általánosítsa az egész Dittochæonra: Wenn nun.... gerade diese Bilder als Typus und Antitypus den Cyklus eröffnen, sind wir dann nicht berechtigt, im ganzen Cyklus diese typologische Beziehung zu erwarten? Folytatva párhuzamait, egybeállítja a II. és XXVI. sz. verseket, mert az egyházatyáknál Abel = egyház, Kain = világ, zsinagóga,⁵⁾ az őskeresztény műemlékek tanúsága szerint pedig

¹⁾ Rösler 137. l. Egyébiránt tény az, hogy az óker. ábrázolások 95%-a symbolikus természetű. V. ö. Realencykl. d. chr. Alterth. II, 287.

²⁾ I. m. 137. l.

³⁾ I. m. 291. l. és 1. jz.

⁴⁾ Rösler 135. l.

⁵⁾ Ambros. De Abel et Cain I, 2; August. civ. Dei XV, 2.

Bethlehem (és Jeruzsálem) = az egyház.¹⁾ Még ez is elfogadható. Kissé merész, de még megállja helyét a VII. és XXXI. tetr. egybeállítás is; valamint Józsefet eladják testvérei, de később fájdalmas bűnbánattal újra felismerik, úgy Krisztust is megvetik a zsidók, de ő újra felépíti az általuk ledöntött templomot (Joh. II, 19) és annak sarokköve lesz s a zsidók késői bűnbánattal ismernek rá.²⁾ Szerecsés a Ditt. IX. és XXXIII. párhuzamba állítása, mert úgy a Vörös-tengeren való átkelés, mint a vaknak a Bethesda tavánál való meggyógyítása a keresztséget symbolisálja.³⁾ A Ditt. XIV. és XXXVIII. szintén helyesen vannak egymás mellé állítva, mert valamint Elím ligetének üdítő vize új életet öntött a zsidókba, úgy Krisztus is újra életre keltette a halott Lázárt.⁴⁾ Az erős hit hatalma s a hitetlenség veszedelmes volta adja az összekötő kapcsolatot a XVI. és XL. tetr. között; ezeknek párhuzamba állítása is elfogadható.⁵⁾ Ép így helyes a XVIII. és XLII. párhuzama is ha meggondoljuk, hogy Sámson az ökeresztény egyház Krisztus előképének tartotta.⁶⁾ Ellenben erőltetett és elfogadhatatlan a következő versek párhuzamba állítása: Ditt. IV. és XXVIII, V. és XXIX, VI. és XXX. Eunyiról beszél *Rösler*, a többire vonatkozólag nem is igyekszik fentebbi állítását igazolni. Miután még a magam részéről a helyesen párhuzamba állítható versek közé felveszem a XIX. (Dávid megöli Góliátot) és XLIII.-at (Krisztus feltámadása; Kr. legyőzi a halált), továbbá a XXIV. (Ezechias csodálatos gyógyulása) és XLVIII.-at (Saul megtérése; lelki gyógyulás), - *Rösler* állítását *Eberttel* együtt merésznek és bebizonyíthatatlannak kell nyilvánítanom. Ítéletemet a kérdésre vonatkozólag így foglalhatom össze: helyes ugyan a typologiai szempont figyelembevétele a kronologiai mellett, s ámbár a typologiai vonatkozást egy-egy ó- és újtestamentumi tetrastichon közt mintegy 8 esetben meg is lehet állapítani, mégis ki kell mondanom, hogy ez az összefüggés minden esetben nem konstatalható s így a Dittochaon egyes verseinek vizsgálatánál főszempontul a kronologiait kell elfogadnunk. A typologiai szempontnak nem annyira az ó- és újtestamentumi tetrastichonok párhuzamba állításánál van szerepe, mint inkább annak a kérdésnek megfejtésénél, hogy miért maradt ki egy és más fontos ótest. jelenet⁷⁾ s miért választotta a költő (vagyis inkább a festő) éppen a szóban forgó témákat az ótest. ból? Erre pedig a helyes felelet az, hogy azért szerepelnek éppen ezek az ótest. témák, mert éppen ezekben rejlik valami symbolikus vagy typologikus vonatkozás. Ilyen symbolikus-typologikus jelentése van a fentebb tárgyaltakon kívül a következő tetrastichonoknak: XIII. (a Mara tavát megédesítő fadarab; v. ö. Cath. V, 93. s k.); XII. (a rézkigyó, mint a megfeszítettnek jelképe); XI.

¹⁾ Realencykl. d. chr. Alterth. II, 172.

²⁾ *Rösler* 138. l.

³⁾ U. o. 136. l.

⁴⁾ U. o. 137. l.

⁵⁾ U. o. 136. l.

⁶⁾ U. o. 138—139. l. és 138. l. 2. jz.

⁷⁾ Pl. Jónás és Dániel azért maradtak ki, mert mindketten a feltámadást symbolizálják, erre pedig már Dávidnak győzelme elég példát szolgáltat (Ditt. XIX.). *Rösler* i. m. 136. l.

(a zsidók táplálása mannával és fürjekkel, utalás a Krisztus által való szellemi táplálásra; v. ö. Cath. V. 97. s. k.); XVI. (Rahab vörös zsinégje, mint Krisztus vérenek jelképezője); XVII. (a megölt oroszlán testéből kifolyó méz, mint az okosság, s a számár állkapcsából kifolyó víz, mint a balgaság jelképe); XX. (Dávid királyi jelvényei, mint Krisztus királyi méltóságának típusa); XVIII. (Sámson rókái az égő fáklyákkal, mint a háeresisek jelképei) stb.¹⁾

Az ótestamentumból tehát leginkább oly tárgyak szerepelnek, melyek valami konkrétet, képből ábrázolható, valami történeti dolgot foglalnak magukban, viszont az újtestamentumból leginkább azok a részek találhatók fel, melyek Krisztus istenségét és hatalmát a legprægnansabban bizonyítják. Így Krisztus tanításával és szavaival a Dittochæon alig foglalkozik (csak a XXXI. tetr.), míg csodáit bőségesen kiaknázza. Ezenfelül néhány tetr. vonatkozik Kr. szenvedéseire, négy meríti tárgyát az Acta-ból s egy az Apocalypsisből.

A Dittochæon szerkezetileg egységes mű, mert a magukban önálló költeményeket összeköti egy egységes gondolat, mely nem más, mint a megváltás művének folyamatát a maga történeti fejlődésében bemutatni. Ez az egységes gondolat annyira szembeütő, hogy *Rösler* ezen az alapon a Dittochæont összefüggő szentbeszédnek nevezte,²⁾ melyen vörös fonalként húzódik keresztül a Krisztus iránt való szeretet és Krisztus dicsőítése, a mi Prudentius egyéb költeményeinek is jellemző sajátja.

Költői szempontból a munka — mint már többször említettem — alatta áll P. egyéb költeményeinek, a mi az ilyen mondhatni — alkalmi költeménynél (Ebert) természetes is. Érdekes Manitiusz megfigyelése, a ki említi, hogy némelyik tetrastichon utolsó sora nem is függ össze szorosan az előbbi hárommal, hanem mintegy csak hozzá van ragasztva, hogy az obligát négy sor meglegyen; ilyenek szerinte a Ditt. II, 4; III, 4 és XXXVII, 4; más tetrastichonokban pedig (mint a XIV, XV, XX, XXI, XXVII, XXXI, XLIV-ben) a symbolikus magyarázat foglalja el a legnagyobb helyet; a Ditt. XL, 3 és XLI, 4 verse pedig egyáltalán nem tartozik a kép leírásához, mert erkölcsi tanítás (didaktikus elem) foglaltatik bennük.³⁾

Hexameterei elég könnyen folyók, mindazonáltal a verselés és költői nyelv prudentiusi elegantiája hiányzik belőlük.

4. *A Dittochæon célja és viszonya az óker. művészethez.* A Dittochæon nem egyéb, mint templomi festmények alá írt magyarázó versek (tituli) gyűjteménye. Ez a módja a versírásnak valóságos divat volt a IV. század végétől kezdve. Elég itt utalni az *Ambrosius*-féle Tituli-ra, az *Ausonius*nak tulajdonított Tetrastichára (ezek a 12 hónap képeit magyarázzák) és *Paulinus Nolanusra*.⁴⁾ Mielőtt fentebbi állításom bizonyítására rátérnék, meg kell említenem, hogy némely tudósok a Dittochæon célzatát egészen másban látják. Így *Obbarius* azt hiszi, hogy a D. nem más, mint a bibliának a hívek épülésére készült

¹⁾ Ezekhez és a következőkhöz v. ö. Brockhaus i. m. 229—236. lk.

²⁾ I. m. 132. l.

³⁾ Manitiusz, i. m. 97. l.

⁴⁾ Merkle 37. l. 2. jz. Ebert 289. l. 2. jegyz. Brockhaus 272—278. lk.

rövid verses kivonata.¹⁾ *Bähr* is ezen a véleményen van.²⁾ Némely tudósak az a feltevése, hogy e versek egy képes biblia képeit magyarázták, az alább következő fejtegetések után színtén tarthatatlannak fog feltűnni. *Th. Hach* szerint a D. nem más, mint a bibliának kronologikus rendben összeállított encyclopædiája, mely a szent helyek iránt való lelkesedésből keletkezett, hogy a híveket a szentföldre való zárándoklásra buzdítsa; ezt az elméletet *Merkle* tökéletesen megczáfolta.³⁾

Hogy a Dittochæon tényleg nem egyéb, mint templomi festmények költői leírása, az világosan kitűnik az itt következő bizonyítékokból.⁴⁾

1. Képekre utal a határozott hang, az előadás rövidsége, szemléltető volta, mely csak a jellemző dolgokra szorítkozik, de egyben a kép minden fontosabb mozzanatát kiemeli, úgy, hogy a kép valósággal meglevenedik előttünk. Ilyen pl. Ditt. II. stb.

2. Némelyik vers, különösen azok, melyek valamely helyet írnak le, meg sem érthető kép nélkül. Ilyenek pl. Ditt. IV, V, XIV. stb.

3. Egyenesen mutatja a képekkel való szoros összefüggést az a körülmény, hogy némelyik tetrastichon «hic» szóval kezdődik, mint a XXIV, XXVII, XLVIII, másokban pedig a «hoc», vagy «ista» szók fordulnak elő. Így pl. IV. stb.

Hogy ebben az időben szokás volt már a templomokat falfestményekkel díszíteni, bizonyítja *Paulinus Nolanus* példája, ki a 403-ban épült Félix-templomot képekkel díszíttette, melyek tárgyakat az ótestamentumból vették; az ugyanakkor restaurált régi templom falai újtestamentumi tárgyú festményekkel voltak ékesítve. Mindezt maga *Paulinus* írja le a Natale X. S. Felicis cz. költeményében. De bizonyítja a templomi festészet virágzását az a körülmény is, hogy a 306.-ban megtartott elvirai zsinat ez ellen tilalmat bocsátott ki,⁵⁾ a mi világos jele annak, hogy az egyházi festészet, legalább is Hispaniában, ez időtájt már lendületnek indult. Bizonyítékul szolgálhat erre *Gregorius* [Magnus] következő helye is (Lib. IX. ep. 105): *Pictura in ecclesiis adhibetur, ut hi, qui literas nesciunt, saltem in parietibus videndo legant, quæ legere in codicibus non valent.*⁶⁾

A Dittochæonban leírt képek a költő hazájának, Hispaniának, valamelyik templomát ékesítették. Erre mutat a Ditt. XVIII, 3—4:

sic callida vulpes
Nunc hæresis flammas vitiorum spargit in agros,

a mi annak a kornak legnagyobb hæresisére vonatkozik, a priscillianismusra, melynek főfészke Hispania volt.

De közelebbről is meghatározható az az egyház, melyben a Dittochæonban leírt képek láthatók voltak. *Prudentius* szerzőségének

¹⁾ Ed. p. XIII.

²⁾ Suppl. Bd. I, 45.

³⁾ I. m. 36—38. lk.

⁴⁾ Rösler i. m. 123—127. lk.

⁵⁾ Can. XXXVI: *Placuit picturas in ecclesia esse non debere, ne quod colitur et adoratur, in parietibus depingatur.*

⁶⁾ Rösler 125. l.

megállapításánál említettem azt a sajátságos felfogását, mely szerint Krisztus oldalán két seb volt s egyikből vér, másikból víz folyt ki. Idéztem a Perist. VIII, 15—16. sorát, melyek erről szólnak. Azonban, ha jól szemügyre vesszük ugyanezen költemény következő sorait (v. 3—6):

*Hic duo purpureum Domini pro nomine cæsi
Martyrium pulcra morte tulere viri.
Hic etiam liquido fluit indulgentia fonte
Ac veteres maculas diluit amne novo,*

feltűnik, 1. a »hic«, mely nyilván jelzi, hogy ez a költemény is felirat; meglepő az egyezés e szócška alkalmazása tekintetében a Dittochæon-nal; 2. a »liquido fonte fluit«, »diluit amne novo« kifejezések¹⁾ világosan mutatják, hogy ez a felirat csak valamely baptisterium felirata lehetett²⁾; hogy ez a baptisterium a calagurrisi volt, bizonyítja számos codex, melyek a nevezett költemény címét is így adják: De loco, quo martyres passi sunt, nunc baptisterium Calaguri. Ha már most figyelembe vesszük, hogy ez a költemény is, mint a Dittochæon, nem más, mint felirat, ha továbbá kellő súlylyal latba vetjük a rokonságot, mely e költemények közt fennáll s melyet a »hic« szócška használata s a Krisztus két sebének sajátságos említése állapít meg, úgy legalább is nagyon valószínűnek kell tartanunk azt a véleményt, hogy a *Dittochæon képei a calagurrisi templom falait díszítették.*³⁾

Kétségtelen tehát, hogy a *Dittochæon* célja nem volt más, mint a nevezett templom falfestményeit röviden leírni, magyarázni s ezáltal a híveket buzdítani, tanítani s velük a bibliát megkedveltetni. Sajátságos találkozás, hogy az ókeresztény művészetnek szintén ugyanez a célja. E révén tehát a Dittochæon (de egyébként P. egész költészete) különös fontossággal bír az óker. művészet történetére nézve.

Az óker. művészet nem l'art pour l'art, hanem valósággal symbolikus művészet. Minden alkotásnak mélyén rejlik valami mélyebb gondolat, minden alkotásnak van fontos erkölcsi célzata. Ez a művészet, mely a katakombákból indul hódító útjára, elsősorban és mondhatni tisztán a bibliában gyökerezik. Így pl. a Prudentius költeményeiben található bibliai helyek nagyobbrészt megjelennek előttünk az óker. művészet alkotásaiban.⁴⁾ E kérdés tárgyalásánál nem elegendő utalnunk a bibliára, mint a művészet és Prudentius közös forrására, hanem egyenesen ki kell mondanunk azt a véleményünket, hogy P. függ a műalkotásoktól, verseinek azok a forrásai. Erre nézve érdekes bizonyítékokkal szolgál Brockhaus,⁵⁾ melyekre elég e helyen puszta utalnom.

Hogy mily fontos a Dittochæon művészettörténeti szempontból, mutatja az a körülmény, hogy az egyes verseknek megfelelő óker.

¹⁾ V. ö. 10. sor: lotæ animæ.

²⁾ V. ö. Arevalus és Obbarius ugyanez irányú véleményét: Obbarius ed. p. 245. jz.

³⁾ V. ö. Rösler 125—127. lk. és 139—140. lk.

⁴⁾ Brockhaus 262. l. Az alább következő összeállításban legfőbb segítőm Brockhaus volt.

⁵⁾ I. m. 264—265. lk.

művészeti alkotások megítélésére, koruknak meghatározására, felfogásuknak megmagyarázására s így az óker. művészet számos kérdésének tisztázására becses felvilágosításokat nyújt. Már az a tény is utal erre, hogy a Dittochæonban leírt képeknek majdnem felét sikerült eddig az óker. művészet termékei közt feltalálni. Igaz ugyan, hogy e képek nagy része a katakombákból való, a Dittochæonban leírt képek pedig nem ölelik fel a katakomba-képek leggyakoribb ábrázolásait (hal, Dániel, a három ifjú a tüzes kemenczében, Jónás stb.), tehát valószínűleg nem is vonatkoznak a katakombák képeire¹⁾ vagy ezekhez hasonlókra. De bár a Dittochæonban leírt képek a calagurrisi templom falképei voltak is, mégis ki kell fejeznem abbéli véleményemet, hogy ezeknek modora, felfogása, berendezése, kiállítása nem lehetett nagyon eltérő a katakombaképektől, mert hiszen tudjuk azt, hogy az óker. művészet alkotásai általában stereotypek s az is bebizonyított dolog, hogy a művésznek abban az időben szigorúan megállapított szabályok szerint és felügyelet alatt kellett dolgoznia.²⁾ Így nem annyira az a fontos, hogy a nevezett nagy gyűjteményekben feltaláljuk a Pr. által leírt képeket oly alakban, mint ő leírta, mint inkább az, hogy megtaláljuk az azonos tárgyakat, melyek őt és az óker. művészetet foglalkoztatták. Ez pedig a Dittochæon tetrastichonjainak körülbelül felénél kimutatható s így, ha az óker. művészetről való eddigi ismereteink nem is oly tágak, hogy az összefüggést a Dittochæon valamennyi versére kimutassuk, mindenesetre az eddigi eredmény is fontos az óker. irodalom és művészet összefüggő kérdéseinek tisztázására nézve.

Képekkel tudjuk illusztrálni a Dittochæon következő tetrastichonjait:

1. Ditt. I. *Adam et Eva*.³⁾ Ábrázolásai katakombaképeken: *Aringhi* I, 314; II, 45, 49, 87; sarkophagokon: *Aringhi* I, 177, 199, 351. [V. ö. még: *Kraus*: Roma sotterr. 313. l.]

2. Ditt. II. *Cain et Abel*, ábrázolva egy sarkophagreliefen, teljesen P. leírása szerint: *Aringhi* I, 254.

3. Ditt. III. *Arca Noe*, ábrázolása igen gyakori s bár a holló a katakombaképeken nem szerepel, de egy algiri, Djemila-ban talált reliefen teljesen úgy látható, mint P. leírja, t. i. a mint a hullákat falja. [V. ö. *Revue archéolog.* IV, 196.]

4. Ditt. IV. *Ad ilicem Mambre* ábrázolva a ravennai *San Vitale* templom egy mozaikján, teljesen úgy, mint P. leírja. A mozaik a VI. sz.-ból való. [Rösler 134. l.]

5. Ditt. VIII. *Ignis in rubo*, Mózes leoldja saruit (v. 4: solvit vincla pedum), ábrázolva a Callixtus-katakomba képein; egyike a legpompásabb katakombaképeknek ez az ábrázolás: *Aringhi* I, 331; *Perret* I, 24; *Rossi* tav. B.

¹⁾ Már bebizonyítottam, hogy templomi képekre vonatkoznak. Itt azonban azért kellett a kérdést újra felvetnem, mert Aringhi, Perret, De Rossi gyűjteményei a katakombák képeit mutatják be.

²⁾ Rösler 130. l.

³⁾ V. ö. Brockhaus rendkívül értékes jegyzetét 239. l. 3., hol Piper nyomán P. leírásának két pogány képbeli pendantját hozza fel és pedig a Hesperidák aranyalmájának elrablását Hercules által és a tripusrablást (a Villa Albani-ban levő festmény).

6. Ditt. IX. *Iter per mare*, átkelés a Vörös-tengeren; ábrázolása igen ritka; egyet említ egy sarkophagon *Aringhi* II, 191.

7. Ditt. X. *Moses accipit legem*, sarkophagokon igen gyakori. [V. ö. Brockhaus 243. l.]

8. Ditt. XI. *Manna et coturnices*, ábrázolva egy képen, melyen egy férfi botjával a telt kosarakat érinti, melyet azonban némelyek Krisztus ötkenyér-esodájára vonatkoztatnak. [Brockhaus 243. l.]

9. Ditt. XIX. *David*; Góliát legyőzésének csak egy képe ismeretes a Callixtus-katakomba menyezetéről: *Aringhi* I, 317.

10. Ditt. XXV. *Gabriel ad Mariam*, a fogantatás, ábrázolva a S. Priscilla freskóján [Kraus: Realencykl. II, 934]. V. ö. Merkle sikerült polemiájával *Hach* ellen: Merkle i. m. 43-44 lk.

11. Ditt. XXVII. *Magorum munera*, gyönyörű képen ábrázolva a Callixtus-katakombában: *Aringhi* I. 321, 331; II, 47 és sarkophag-reliefeken *Aringhi* I, 197, 1, 2; 199; II, 61; 191 stb.¹⁾ [Az ajándékok, mint symbolamok: Cath. XII, 69, Brockhaus 252. l.]

12. Ditt. XXVIII. *Ab angelis pastores admoniti* ábrázolva reliefeken; *Aringhi* II, 191.

13. Ditt. XXX. *Baptizatur Christus*, ábrázolása ritka; *Aringhi* II, 191. későbbi időbe való, I, 228. és II, 275. a középkor elejére, de hogy már az V. sz.-ban is ábrázolták, mutatja a ravennai San Giovanni in Fonte mozaikja s *Paulinus Nolanus*, ki szintén megfestette Krisztus kereszteleését az ő templomában [Epist. XII. ad Sever. — V. ö. Brockhaus 253. l.]

14. Ditt. XXXI. *Pinna templi*, ábrázolva a nápolyi katakombák egy sajátos képén, melyen az angyalok toronyszerű templomot építenek. [V. ö. Hermas Vis. I, 3, 3, 4, 5; Bellermann: Über die ältesten christlichen Begräbnisstätten, Taf. 5. és Brockhaus 260—261 l.]

15. Ditt. XXXII. *Ex aqua vinum*, ábrázolása sarkophagokon gyakori: *Aringhi* I, 183, 191; II, 72.

16. Ditt. XXXIII. *Piscina Siloe*, vagyis a vak meggyógyítása (Joh. IX, 7.), ábrázolása igen gyakori; *Aringhi* I, 183, 191, 2; 201; 253; 254; 347, 1; 351, 2. [Egyébíránt l. Brockhaus 257. l.]

17. Ditt. XXXV. *Per mare ambulat Christus*, ábrázolásai *Aringhi* II, 244; *Rossi* II, 347. stb.

18. Ditt. XXXVII. *Quinque panes et duo pisces*, ábrázolása igen gyakori, különösen sarkophagokon: *Aringhi* I, 183; 191; 195; katakombaképeken szintén előfordul: *Rossi* II, Atlas, tav. 14-17. [Symbolikus jelentősége Brockhaus 254. l.]

19. Ditt. XXXVIII. *Lazarus suscitatus a mortuis*, ábrázolása igen sűrű; előfordul a katakombák képein: *Rossi* II, Atl. tav. 14—15, 24; *Aringhi* II, 32; 43; III, 37; 153; IV, 49; 88. stb.; sarkophagokon: *Aringhi* I, 195, 197, 201, 253, 254, 351, II, 191; sírköveken: *Aringhi*: II, 12, 284. stb.

20. Ditt. XL. *Domus Caiphae*, Krisztust megtagadja Péter, ábrázolva *Aringhi* I, 193, 2, hol Krisztus és Péter közt látható

¹⁾ A Rösler művének elején levő kép nem egyezik Pr. leírásával mert azon csak két mágus szerepel, holott P. világosan mondja: Ditt., XXXII, 2: *Dona ferunt . . . myrrhaeque et turis et auri*.

a kakas, a háttérben pedig több épület. Hogy azonban P. nevezett tetrastichonjával kapcsolatba hozható-e, Brockhaus szerint kétséges.

21. Ditt. XLII. *Fassio Salvatoris*, a keresztrefeszítés; ábrázolásairól igen érdekesen elmélkedik Merkle (i. m. 44. l.); ábrázolva pl. a római S. Sabina templomban. [V. ö. Rösler 140. l.]

22. Ditt. XLIII. *Sepulcrum Christi*, Krisztus feltámadása; ábrázolva egy érmen a Borgia muzeumban; *Migne* Patr. lat. LX. col. 109., hol a kép is közölve van.

23. Ditt. XLV. *Passio Stephani*, István vértanúságának ábrázolásáról megemlékszik *Augustinus* Serm. 94, D. natal. Steph.: «Dulcissima pictura est hæc ubi videtis S. Stephanum lapidari.» V. ö. Brockhaus 261. l.

24. Ditt. XLIX. *Apocalypsis Johannis*, a bárány imádása, ábrázolása az V. sz. óta mozaikokon igen sűrűn található.

Már fentebb szoltam arról, hogy miért maradt ki egy és más fontosabb ótestamentumi jelenet a Dittochæonból, jobban mondva a calagurrisi templom falfestményei közül. Most összeállítom a Dittochæon azon verseit, melyekhez képet vagy bármiféle egyéb ábrázolást eddig nem sikerült találni. Ezek a következők: 5, 6, 7, 12—18, 20—24, 26, 29, 34, 36, 39, 41, 44, 46, 47, 48. Ezek közül a Ditt. XLVIII: *Vas electionis*, mely Pál apostolra vonatkozik, hol maga Pál a «kiválasztott edény»; ez a symbolikus kifejezés jelzi a teremtményt a teremtőhöz való viszonyában, jelzi továbbá a testet, mint a lélek edényét. (V. ö. Pál nyilatkozataival: Rom. IX, 21. s k., II. Cor. 4, 7.) A katakombák sírkövein sűrűn találkozunk edényekkel, melyeket *De Rossi* teljesen Prudentius sorainak és Pál nyilatkozatainak értelmében magyaráz s melyek e szerint bizvást Pálra vonatkoztathatók. Így tehát minden valószínűség szerint feltaláltuk a Ditt. XLVIII. ábrázolását is.¹⁾

A fentebb felsorolt tetrasticha közt találunk több olyant, melyek művészi ábrázolásra különösen alkalmasak; ilyenek pl. V. (Monumentum Saræ), VII. (Joseph a fratribus agnitus), XII. (Serpens æneus in eremo), XIV. (Elim lucus in eremo), XVII. és XVIII. (Samson), XX. (Regnum David), XXIX. (Occiduntur infantes in Bethlehem), XXXIV. (Passio Johannis), XLI. (Columna ad quam flagellatus est Christus), XLIV. (Mons Oliveti). S az a körülmény, hogy ezeknek ábrázolásait mindez ideig nem sikerült feltalálnunk, újabb bizonyíték a mellett, hogy az óker. művészetről való ismereteink bizony még mindig hiányosak. Ime a Dittochæon jelentősége: új irányt mutat, új utakat jelöl ki az e téren való kutatásnak!

¹⁾ Brockhaus 261—262. lk. és *De Rossi* i. m. II, 324—326. lk.

Dittochæon sive tetrasticha veteris et novi testamenti.

I. Adam et Eva.

Eva columba fuit, tunc candida, nigra deinde
Facta per auginea malesuada fraude, venenum
Tinxit et innocuum maculis sordentibus Adam;
Dat nudis ficulna draco mox tegmina victor.

II. Cain et Abel.

- 5 Fratrum sacra deus nutu distante duorum
Aestimat accipiens viva et terrena refutans.
Rusticus invidia pastorem sternit. In Abel
Forma animæ exprimitur, caro nostra in munere Cain.

III. Arca Noe.

- Nuntia diluvii iam decrescentis ad arcam
10 Ore columba refert ramum viridantis olivæ.
Corvus enim ingluvie per fœda cadavera captus
Hæserat, illa datæ revehit nova gaudia pacis.

IV. Ad ilicem Mambre.

- Hospitium hoc domini est, ilex ubi frondea Mambre
Armentale senis pertexit culmen: in ista
15 Risit Sara casa, sobolis sibi gaudia sera
Ferri et decrepitem sic credere posse maritum.

V. Monumentum Saræ.

- Abraham mercavit agrum, quo conderet ossa
Coniugis; in terris quoniam peregrina moratur
Iustitia atque fides. Hoc illud milibus emptum
20 Spelæum, sanctæ requies ubi parta favillæ est.

VI. Somnium Pharaonis.

Bis septem spicæ, vaccæ totidem Pharaoni
Per somnum visæ portendunt dispare forma

A Dittochæon szövege általában jó állapotban maradt ránk, nagy eltérés az egyes kódexek lectiói közt nincsenek. Szövegkritikai szempontból kimerítő a Migne (= Arecalus), Obbarius és Pressel kiadásai, azért elégnek tartom ezeket itt pusztán utalni s nagyobb terjedelemben csak a Berol. 167 (C) lectióit közölni, melyeket magam jegyeztem ki. Adandó alkalommal utalok a Migne Patr. LXXI, 1075 s k. columnáin le nyomott „Amenus, Enchiridion etc.” feliratú szövegére is a Dittochæon-nak. Ezért Migne LX. kötetét Migne₁, a LXI. kötetet pedig Migne₂-vel jelzem. — A címről l. fentebb a bevezető értekezés III. fejezetében. — M₁: Testamentum vetus, C nem ad feliratot. — I. Gen. III. 2. anguinum M_{1,2}. — II. Gen. IV. 7. pastorum C. — 8. munera C. — III. Gen. VIII. 10. O se C, oliue C. — 12. heserat C, daterenehit C. — IV. Genes. XVIII. Ad ilicem Mambre C M₁, Ilex Mambræ M₂. 13. dñi ē C. — 14. ptexit C protexit M_{1,2}. — 15. sarra C sabolis C caudi//a C. — V. Genes. XXIII. SQRRE C. 17. mercavit C, mercatus M₁, mercatur M₂. — 19. millibus M_{1,2}. — 20. speleum C, favilla C. — VI. Genes. XII. 21. faraoni C.

Uberis, atque famis duo per septennia tempus
Instare: hoc solvit patriarcha interprete Christo.

VII. A fratribus agnitus Ioseph.

- ²⁵ Venditus insidiis fratrum puer: ipse vicissim
Cratera in farris sacco clam præcipit abdi
Utque reos furti Ioseph tenet, auctio fallax
Proditur, agnoscunt fratrem veniaque pudeſcunt.

VIII. Ignis in rubo.

- Sentibus involitans deus igneus ore corusco
³⁰ Compellat iuvenem, pecoris tunc forte magistrum.
Ille capit iussus virgam: fit vipera virga,
Solvit vincla pedum: properat Pharaonis ad arcem.

IX. Iter per mare.

- Tutus agit vir iustus iter vel per mare magnum:
Ecce Dei famulis scissim freta rubra dehiscunt,
³⁵ Cum peccatores rabidos eadem freta mergant;
Obruitur Pharao: patuit via libera Moysi.

X. Moyses accipit legem.

- Fumat montis apex divinis ignibus, in quo
Scripta decem verbis saxorum pagina Moysi
Traditur. Ille suos suscepta lege revisit,
⁴⁰ Forma sed his vituli solus deus et deus aurum.

XI. Manna et coturnices.

Panibus angelicis albenſ tentoria patrum.
Certa fides facti: tenet urceus aureus exin
Servatum manna; ingratiss venit altera nubes
Atque avidos carnis saturat congesta coturnices.

XII. Serpens in eremo.

- ⁴⁵ Fervebat via sicca eremi serpentibus atris,
Iamque venenati per vulnera livida morsus
Carpebant populum; sed prudens aere politum
Dux cruce suspendit, qui virus temperet, anguem.

23. dū C. — **24.** Ista re C. — **VII.** Genes. XLV. A fratribus agnitus Joseph C. Joseph a fr. agn. $M_{1,2}$ IOSEP C. — **26.** Craterā C. — **27.** Utq^{ue}reos C. — **VIII.** Exod. III. — **32.** fara onis C. — **IX.** Exod. XIV. P C. — **35.** rapidos C, ea de C. — **36.** moysi — C. **X.** Exod. XXXI—XXXII. Moses accipit $M_{1,2}$ MOÏSES ACCEPIT C. — **38.** moysi C. — **40.** vitulis C. — **XI.** Exod. XVI. — **42.** tenetur ceu aureus exim C. — **43.** nubis C. — **XII.** Num. XXI. Serpens æneus in eremo $M_{1,2}$ Serpens in heremo C. — **45.** heremi C, serpentib^{us} C. — **46.** venati C, livida vulnera $M_{1,2}$. — **48.** qui /// usus tēperat C.

XIII. *Lacus Mara in eremo.*

Aspera gustatu populo sitiente lacuna

50 Tristificos latices stagnanti felle tenebat.

Moyses sanctus ait: lignum date, gurgite in isto

Coniicite, in dulcem vertentur amara saporem.

XIV. *Elim lucus in eremo.*

Devenere viri Moyse duce, sex ubi fontes

Et sex forte alii vitreo de rore rigabant

55 Septenas decies palmas: qui mysticus Elim

Lucus apostolicum numerum libris quoque pinxit.

XV. *Duodecim lapides in Iordane.*

In fontem refluo Iordanis gurgite fertur,

Dum calcanda Dei populis vada sicca reliquit.

Testes bis seni lapides, quos flumine in ipso

60 Constituere patres in formam discipulorum.

XVI. *Domus Raab meretricis.*

Procubuit Iericho, sola stant atria Raab.

Hospita sanctorum meretrix (tanta est fidei vis)

Incolumis secura domus spectabile coceum

Ignibus adversis in signum sanguinis offert.

XVII. *Samson.*

65 Invictum virtute comæ leo frangere Samson

Aggreditur: necat ille feram, sed ab ore leonis

Mella fluunt; maxilla asini fontem vomit ultro.

Stultitia exundat lymphis, dulcedine virtus.

XVIII. *Item Samson.*

Tres centum vulpes Samson capit, ignibus armat,

70 Pone faces caudis circumligat, in sata mittit,

Allophylum segetesque cremat. Sic callida vulpes

Nunc hæresis flammæ vitiorum spargit in agros.

XIII. Exod. XV. Lacus myrrhæ in eremo M_1 , Lacus deserti amarus M_2 , Lacus MYRA in heremo C. — 49. siciente C. — 51. Moyses C a't C, gurgite in isto C gurgitem in istum M_1 , 2. — 52. Concite C. — XIV. Exod. XV. Elim lucus in eremo M_1 , Fontes duodecim et palmæ septuaginta M_2 , Elim locus in heremo C. — 53. moysi C. — 54. deore C. — 55. d&ies C, misticus C. — 56. Lo^æcus C. — XV. Josua IV. Lapidés duodecim in Iordane M_2 . — 58. calcanda populis C, reliquid C. — 60. constituere C, patris C. — XVI. Josua II. Domus Raab M_2 . — 61. hiericho C, so^æla tanta triaraab C. — XVII. Jud. XIV. Samsonis leo M_2 . — 65. comæleo C. — 68. lymfis C. — XVIII. Jud. XV. Item Samson M_1 , Samsonis vulpes M_2 , Samson C. — 69. ignib^h C. — 70. cau^hdes C. — 71. Allofilū C. — 72. eresis C.

XIX. David.

David parvus erat, fratrum ultimus et modo Iesse
Cura gregis, citheram formans ad ovile paternum;
75 Inde ad delicias regis; mox horrida bella
Conserit et funda sternit stridente Golian.

XX. Regnum David.

Regia mirifici fulgent insignia David:
Sceptrum, oleum, cornu, diadema et purpura et ara.
Omnia conveniunt Christo: chlamys atque corona,
80 Virga potestatis, cornu crucis, altar, olivum.

XXI. Aedificatio templi.

Aedificat templum sapientia per Salomonis
Obsequium: regina Austri grave congerit aurum.
Tempus adest, quo templum hominis sub pectore Christus
Aedificet, quod Graii colent, quod barbari dicent.

XXII. Filii prophetarum.

85 Forte prophetarum nati dum ligna recidunt
Fluminis in ripa, cecidit discussa bipennis.
Gurgite submersum est ferrum, sed mox leve lignum
Iniectum stagnis ferrum revocabile fecit.

XXIII. Captivitas Israel.

Gens et Hebræorum peccamine capta frequenti
90 Fleverat exilium diræ Babylonis ad amnes.
Tum patrios cantare modos præcepta recusat
Organæque in ramis salicis suspendit amaræ.

XXIV. Domus Ezechiae regis.

Hic bonus Ezechias meruit ter quinque per annos
Præscriptum proferre diem legemque obeundi

XIX. I. Sam. XVI. David pastor M_2 . — **74.** cithara C , forman^{er} f
ado^huilepatnum C . — **75.** addelittias C , orrida C . — **76.** golian C ,
Goliam M_1 , 2. — **XX.** II. Sam. II. David rex M_2 . — **77.** mitifici M_1 . —
78. purpura C . — **79.** christo C , clamis C . — **80.** altar C . — **XXI.**
I. Reg. VI. *Ædificatio* C . — **81.** *Ædificat* C . — **82.** grau'e C . — **83.** ade^{ft}
 C . — **84.** *Edificæ* C , gaza C , colat C , barbara C , ditent C M_1 , Gaza co-
lentum barbara ditet M_2 , Graii, barbari, dicent: javitottam. A C -ben a har-
madik sor után a margón *, azután ez a jegyzet: hic dim; talán: *hinc*
deest unum? Tényleg a köv. tetr. hiányzik a C -ből. — **XXII.** II. Reg.
VI. C -ben teljesen hiányzik. — **XXIII.** II. Reg. XXV. Captivitas $h\check{z}$ C . —
89. Gens \bar{e} ebreorū C . — **90.** dire^h C , babilonis C . — **92.** Organæ^{eu}
 C , amare C . — **XXIV.** II. Reg. XX. Domus Ezechiae M_1 , Domus Eze-
chie regis C . — **93.** ezechias C .

- 95 Tendere; tot gradibus, quot vespera texerat umbra,
Lumine perfusus docuit sol versus in ortum.

XXV. *Angelus Gabrihel Mariae.*

- Adventante Deo descendit nuntius alto
Gabrihel patris ex solio, sedemque repente
Intrat virgineam. Sanctus te spiritus, inquit,
100 Implebit Maria: Christum paries sacra virgo.

XXVI. *Bethleem.*

Sancta Bethlem caput est orbis, quæ protulit Iesum,
Orbis principium, caput ipsum principiorum.
Urbs hominem Christum genuit, qui Christus agebat
Ante Deus, quam sol fieret, quam lucifer esset.

XXVII. *Magorum munera.*

- 105 Hic pretiosa magi sub virginis ubere Christo
Dona ferunt puero myrrhæque et turis et auri.
Miratur genetrix tot casti ventris honores
Seque Deum genuisse hominem, regem quoque summum.

XXVIII. *Ab angelo pastores admoniti.*

- Pervigiles pastorum oculos vis luminis implet
110 Angelici natum celebrans ex virgine Christum.
Inveniunt tectum pannis, præsepe iacenti
Cuna erat; exultant alacres et numen adorant.

XXIX. *Occiduntur infantes in Bethleem.*

- Impius innumeris infantum cædibus hostis
Perfurit Herodes, dum Christum quærit in illis.
115 Fumant lacteolo parvulorum sanguine cunæ
Vulneribusque madent calidis pia pectora matrum.

95. tot C, quod M₁, quot: M₂ quos M₁ ^{bra}um C. — 96. Luminie C. —
NOVVMTESTAMENTUM C, Testamentum novum M₁, De novo testa-
mento M₂. — XXV. Luc. I. Gabriel ad Mariam M₁, Gabriel et Maria
M₂, MARIE, — ANGELUS GABRIH C. — 98. Gabrihel C, exolio C. —
99. fpf C. — 100. Impleuit C, parie^hssa ^{ra} uirgo C. — XXV. Matth. II.
Bethlehem M₁, Bethleem M₂ C. — 101. bethlem C, orbisq^{ue} ptulit ihm C. —
102. principū C. — 104. qualucifer C. — XXVII. Math. II. — 106.
myrræq C, turis C, thuris M₁, ₂. — 107. genetrix C, genitrix M₁, ₂. —
108. Sequoq C. — XXVIII. Luc. II. Ab angelis M₁, Angeli ad pastores
M₂. — 109. sui C. — 112. era C, exultat C, nomen C. — XXIX.
Matth. II. Infantum in Bethleem cædes M₂, Bethleem C. — 113. cædib^{us} C. —
114. herodes C, christūqrit C. — 115. cune C.

XXX. *Baptizatur Christus.*

Perfudit fluvio pastus baptista locustis
 Silvarumque favis et amictus veste cameli;
 Tinxerat et Christum, sed spiritus æthere missus
 120 Testatur tinctum, qui tinctis crimina donat.

XXXI. *Pinna templi.*

Excidio templi veteris stat pinna superstes.
 Structus enim lapide ex illo manet angulus usque
 In seculum seculi, quem spererunt ædificantes.
 Nunc caput est templi et lapidum compago novorum.

XXXII. *Ex aqua vinum.*

125 Fœdera coniugii celebrabant auspice cœtu
 Forte Galilæi. Iam deerant vina ministris.
 Christus vasa iubet properanter aquaria lymphis
 Impleri, inde meri veteris defunditur unda.

XXXIII. *Piscina Siloe.*

Morborum medicina latex, quem spiritus horis
 130 Eructat variis, fusum ratione latenti,
 Siloam vocitant, sputis ubi conlita cæci
 Lumina Salvator iussit de fonte lavari.

XXXIV. *Passio Johannis.*

Præmia saltatrix poscit funebria virgo
 Johannis caput, abscisum quod lance reportat
 135 Incestæ ad gremium matris. Fert regia donum
 Psalteria, respersis manibus de sanguine iusto.

XXXV. *Per mare ambulat Christus.*

It mare per medium dominus, fluctusque liquentes
 Calce terens iubet instabili discedere cumba
 Discipulum, sed mortalis trepidatio plantas
 140 Mergit, at ille manum regit et vestigia firmat.

XXX. Matth. III. Christus in Jordane baptizatur M_2 . — 117. perfundit M_1 , 2 , Baptista M_1 , 2 . — 118. amictis C . — 119. fpf & here'miffuf C . — 120. Testat^{ur} C . — XXXI. Matth. XXI. Psalm. CXVIII, 22. — 122. Struct^{us} mon& C , angul^{us} ufq C . — 123. seculū fecul, C , spreuerunt C . — XXXII. Johann. II. Vinum ex aqua factum M_2 . — 126. galileis C , derant C . — 127. Christ^{us} C , properant^{er} C . — 128. In&de-meri& — XXXIII. Johann. IX. Siloa M_1 , 2 . — 131. conlita C , ceci C . — 132. saluator C . A 32. és 33. tetrast a C-ben felcserélve jönnek egymásután. — XXXVI. Matth. XIV. Cædes Joannis M_2 , Johaniss C . — 134. abscisum C , reportat C . — 135. Incesta C . — 136. psalteria C , manib^{us} C . — XXXV. Matth. XIV. Chr. per mare ambulat M_2 . — 138. dis cendere cūba C .

XXXVI. *Demon missus in porcos.*

Vincla sepulcrali sub carcere ferrea demon
 Fregerat. Erumpit pedibusque advolvitur Iesu.
 Ast hominem dominus sibi vindicat et iubet hostem
 Porcorum furiare greges ac per freta mergi.

XXXVII. *Quinque panes et duo pisces.*

145 Quinque Deus panes fregit piscesque gemellos,
 His hominum large saturavit milia quinque.
 Implentur nimio micarum fragmine corbes
 Bis seni: æternæ tanta est opulentia mensæ.

XXXVIII. *Lazarus suscitatus a mortuis.*

Conscius insignis facti locus in Bethania
 150 Vidit ab inferna te Lazare sede reversum.
 Apparet scissum fractis foribus monumentum,
 Unde putriscentis redierunt membra sepulti.

XXXIX. *Ager sanguinis.*

Campus Acheldema sceleris mercede nefandi
 Venditus exsequias recipit tumulo sed humandas.
 155 Sanguinis hoc pretium est Christi. Iuda eminus artat
 Infelix collum laqueo pro crimine tanto.

XL. *Domus Caiphæ.*

Impia blasphemi cecidit domus alta Caiphæ,
 In qua pulsata est alapis facies sacra Christi.
 Hic peccatores manet exitus, obruta quorum
 160 Vita ruinosus tumulis sine fine iacebit.

XLI. *Columna, ad quam flagellatus est Christus.*

Vinctus in his dominus stetit ædibus atque columnæ
 Adnexus tergum dedit, ut servile, flagellis.
 Perstat adhuc templumque gerit veneranda columna
 Nosque docet cunctis immunes vivere flagris.

XXXVI. Matth. VIII. δειμον C. — 141. demon C. — 142. pedi-
 busq̄ aduoluit ihū C. — 143. hominū. — 144. fac C. — XXXVII.
 Matth. XIV. quinque: .ετδuos C. — 147. fragmina C. — 148. Biffen'
 C. — XXXVIII. Johann. XI. Lazarus suscitatus M₂, Lazarum suscitātū
 C. — 149. bēhania C. — 150. lazare C. — 152. putriscentis C, mēbra
 C. — XXXIX. Matth. XXVII. — 153. achel dema C, Acheldemach
 M₁, Acheldemacæ M₂. — 154. tumulof ed humandas C. — 155. astat C. —
 XL. Matth. XXVI. caiphe C. — 157. plasphemi C, caiphe///. — 158.
 faties C. — XLI. Marc. XV. C. ad qu. Chr. est fl. M₂. — 161. edib C,
 colonne C. — 163. tē plūq̄gerit C, colū C. — 164. do'/////c& C.

XLII. Passio Salvatoris.

- 165 Traiectus per utrumque latus laticem atque cruorem
Christus agit. Sanguis victoria, lympa lavacrum est.
Tunc duo discordant crucibus hinc inde latrones
Contiguus; negat ille Deum, fert iste coronam.

XLIII. Sepulcrum Christi.

- Christum non tenuit saxum, non claustra sepulcri,
170 Mors illi devicta iacet, calcavit abyssum.
Sanctorum populus superas simul ivit ad oras
Seque dedit multis tactuque oculisque probandum.

XLIV. Mons Oliveti.

- Montis oliviferi Christus de vertice sursum
Ad patrem rediit signans vestigia pacis.
175 Frondibus æternis præpinguis liquitur humor,
Qui probat infusum terris de chrismate donum.

XLV. Passio Stephani.

- Primus init Stephanus mercedem sanguinis imbri
Afflictus lapidum, Christum tamen ille cruentus
Inter saxa rogat, ne sit lapidatio fraudi
180 Hostibus. O primæ pietas miranda coronæ!

XLVI. Porta speciosa.

Porta manet templi, speciosam quam vocitarunt,
Egregium Salomonis opus; sed maius in illa
Christi opus emicuit, nam clodus surgere iussus
Ore Petri stupuit damnatos currere gressus.

XLVII. Visio Petri.

- 185 Somniat inlapsus Petrus alto ex æthere discum
Confertum omnigenis animalibus. Ille recusat
Mandere, sed dominus iubet omnia munda putare.
Surgit et immundas vocat ad mysteria gentes.

XLII. Luc. XXIII. Pas sio C. — **165.** laticemq C. — **166.** ^mlyfa C. — **168.** fert^{re} ^hte C. — **XLIII.** Matth. XXVIII. C-ben teljesen hiányzik. V. ö. *Migne* Patr. lat. LX, col. 108—109. jz. — **XLIV.** Act. I. — **175.** ppinguif liquit^{re} ^humor C. — **XLV.** Act. VI—VII. — **177.** stephanus C, languinif C. — **178.** X^hPf C. — **180.** O^mprime C. A 179. sortól kezdve hiányzik régig *M₂*-ban. — **XLVI.** Act III. — **181.** spetiosâ quam C. — **182.** salomonis C, s& C. — **183.** clodus *M₁*, clodus C. — **184.** O re C, p&ri C, dānatuf C. — **XLVII.** Act. X. — **185.** inlapsū C, p&rus C, ex exheredisē C. — **188.** mifteria C.

XLVIII. *Vas electionis.*

Hic lupus ante rapax vestitur vellere molli,
 190 Saulus qui fuerat, fit adempto lumine Paulus.
 Mox recipit visum, fit apostolus ac populorum
 Doctor et ore potens corvos mutare columbis.

XLIX. *Apocalypsis Iohannis.*

Bis duodena senum sedes pateris citharisque
 Totque coronarum fulgens insignibus agnum
 195 Cæde cruentatum laudat. qui volvere librum
 Et septem potuit signacula pandere solus.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

CICERO A RABSZOLGÁK KÍNVALLATÁSÁRÓL.

Általánosan ismeretes, hogy az ókori igazságszolgáltatás a rabszolga tanuvallomását csak akkor fogadta el mint bizonyítékot, ha a kínpadon csikarták ki belőle. Ez az eljárás durván sérti a modern embernek úgy értelmi, mint érzelmi hajlandóságait, és némi megérőltetésébe kerül, hogy megértse azt a szinte teljes közömbösséget, melyet az ókor írói e kérdéssel szemben tanúsítanak. Ők szívesen és sokszor szenvedélyesen vitatkoznak a fölött, hogy a rabszolgák kínvallatásának mint bizonyító eljárásnak van-e értéke, vagyis hogy alkalmas-e az igazság kiderítésére; ha válaszuk tagadó, akkor hallhatjuk tőlük — bár ritkán és erő nélkül — a részvét hangját is a megkínzott szerencsétlenekkel szemben, de akkor is szinte kizárólag értelmi okokra hivatkoznak. A legfőbb érv, a mely a kínvallatás *ellen* felhangzik, mindig ugyanaz: a kínpadon nem derül ki az igazság; hogy a tortúra kegyetlen és borzalmas, azzal alapján véve senki sem törődik. Ezt kell mindenekelőtt szemünk előtt tartani, ha ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

Ezúttal a kínvallatásra vonatkozólag csak egy speciális kérdéssel akarok röviden foglalkozni. Burckhardt görög művelődéstörténetében azt olvasni, hogy Cicero a kínvallatással szemben felvilágosodottabb álláspontot foglal el, mint a görögök — ezt óhajtanám megczáfolni; hogy ez nem akar gáncs lenni B. könyve ellen a maga egészében, azt nem is szükséges megjegyezni — legföljebb arra való tekintettel, hogy ezt a könyvet, philologiai irodalmunk egyik legszébb és legnagyobbszabású termékét, divat gáncsolni. Burckhardt azok közé tartozott, a kik tudtak és akartak jól és szépen írni; inkább

XLVIII. Act. IX. — 190. Salluf . . . pauluf C. — 191. unfūft ≡ apostolus C, a törlés helyén «ad» volt. — 192. coruus C, colūbis C. — XLIX. Apoc. IV. IOHANNIS C, Joannis M₁. — 193. sedēs C. — 195.

Cede cruenta^tū C, evolveve M₁. — Záradék (explicit) hiányzik.

az igazán művelt nagyközönséghez szólt, mint a szakemberekhez, de az utóbbiaknak is érdemes őt meghallgatniok, mert tudása, ha néha egyoldalú is, imponálóan nagy, felfogása pedig tiszta és önálló, bár eltér attól, mely a legújabb kutatások világán jött létre.

B. (Griechische Kulturgeschichte ⁴ I. 168- 170. és Nachtrag 12., u. o. 351—353)¹⁾ vázolja a görögség állásfoglalását a torturával szemben, idézve a szónokokból egy csomó idevágó helyet; ezekből megdöbbentően világlik ki a teljes érzéketlenség a szerencsétlen rabszolgák iránt. Azután idézi Aristoteles rhetorikájának ismeretes helyét a kínvallatásról: αἱ δὲ βάσανοι... οὐχ οὐκ ἡλεπόν οὐδὲ περὶ τούτων εἰπεῖν τὰ ἐνδεχόμενα, ἔξ ὧν ἂν τε ὑπάρχωσιν οἰκεῖται αὐξέειν ἔστιν, ὅτι ἀληθεῖς μὲν αἰνῶν μαρτυριῶν εἰσὶν αὐταί. ἂν τε ὑπεναντία ὡς καὶ μετὰ τοῦ ἀμφοισβητοῦντος, διαλύοι ἂν τις τὰ ληθῆ, λέγων καὶ ὁλοῦ τοῦ γένους τῶν βασάνων. οὐδὲν γὰρ ἤττον ἀναγκαζόμενοι τὰ ψευδῆ λέγουσιν ἢ τὰ ληθῆ, καὶ διὰ καρτεροῦντες μὴ λέγειν τὰ ληθῆ, καὶ ῥαδίως καταψευδόμενοι ὡς παυσόμενοι δῆττον. δεῖ δὲ ἔχειν ἐπαναφέρειν ἐπὶ τοιαῦτα γεγενημένα παραδείγματα ἃ ἴσασιν οἱ κρίνοντες. 1377a.²⁾ «Also doch wenigstens soviel» — mondja B. A római viszonyokra is tesz egy pár megjegyzést; ezek szerint sokkal emberségesebbek voltak: «die Sklavenfolter war hier nur zulässig... Ferner durften die Sklaven nur im Interesse des Herrn, nur für ihn, nicht gegen ihn gefoltert werden». Elismeri, hogy a köztársaság vége felé rosszabbodott a helyzet, de — így fejezi be a szakaszt — mindez még messze van attól az athéni szokástól, hogy vádló és vádlott kölcsönösen minden alkalommal a kínvallatásra szóló engedély megtagadásában állítólag nyilatkozó büntudatot vagdalgják egymás fejéhez. — Antiphon egy helyéhez (VI. 25. a rabszolgák a kinpadon igazat vallanak, ἢ γὰρ παροῦσα ἀνδραγῆ ἐκάστω ἰσχυρότερα ἐστὶ τῆς μελλούσης ἐσεσθαι) pedig a következő kérdéseket fűzi: Haben sich die Römer jemals *theoretisch* so ausgelassen? Gibt es z. B. bei Cicero eine *Aussprechung* über *Rechtmässigkeit der Sklavenfolter*?

Ezeket a kérdéseket ebben a formában egyáltalán nem szabad felvetni. A régiek a rabszolgák kínvallatását egyszerűen elfogadják, mint tényleg fennálló bizonyítási eljárást, és ha valóságos vagy elné-

¹⁾ A Nachtrag részben szószerint Rein-nak a régi Pauly-féle encyclopædiában s. v. tormenta megjelent cikkét követi, melyre az író utal is. A görög kínvallatásról u. o. található Westermann-féle cikket követi — részben szintén szószerint — Thalheim az i. m. Wissowa-féle újabb kiadásában s. v. βάσανος.

²⁾ E helynek több kéziratban — közöttük a legjobban is — még egy pótléka van, mely a Victorius-féle firenzei kiadásban került először zárójelek közé. Ha pótlás is, mindenesetre érdekes, hogy — noha az előzőkben is a tortura ellen szóló érvek tárgyalattak bővebben — kizárólag ezeket szaporítja. Figyelemreméltó benne az a gondolat is, hogy a kinpadon sem a kemény természetűek, sem a gyávák nem vallanak szükségképpen igazat: az előbbieket bátran daczolnak, az utóbbiak annyira megijednek, hogy bármit készek vallani. A pseudoaristotelesi ῥητορικῇ, πρὸς Ἀλέξανδρον 16. fejezete is a kínvallatással foglalkozik; itt is bővebb az ellene szóló rész, a mi végre is természetes, mert hiszen csak ellene lehet okos dolgokat mondani.

letileg feltett esetben ellene akarnak szólni, akkor — mint már említettem — mindig azzal érvelnek, hogy a kínpadon nem derül ki az igazság — de sohasem fessegetik, hogy igazságos-e, emberileg jogos-e (rechtmässig), sem a görögök,¹⁾ sem Cicero. — Továbbá mit értünk «elméleti nyilatkozat» alatt? Antiphoné legfőbb formájára az, a mennyiben általános igazságként állítja oda azt, a mit mond; de nem az lényegében, t. i. nem Antiphon elméletének, nem az ő egyéni meggyőződésének a nyilatkozása. Hiszen Aristoteles f. i. helye elégséges arra, hogy megismerjük a szónoki beszédekből vett helyeknek, mint a szónokok egyéni meggyőződését bizonyító nyilatkozatoknak értékét. A szónoknak rendelkezésére áll az érvelésnek két schémája — ő érvel szelleme és temperamentuma szerint több vagy kevesebb leleményességgel és elmeéllel, kisebb vagy nagyobb hévvel — de hogy melyik schéma szerint, pro-e vagy contra, azt nem egyéni meggyőződése szabja meg, hanem kizárólag a pör állása, védenczének érdeke. «Neque est obscurum, quin, quoniam in utramque partem sunt exempla et item ad coniecturam faciendam loci, in contrariis contraria sumenda sint» — mondja Cicero (part. or. 51) épen a kínvallatásra vonatkozólag. A *Partitiones oratoriae* című rhetorikai kézikönyv, mely különben is Aristoteles hatása alatt áll,²⁾ két helyen is szól a torturáról, az említett szellemben: 34, 117—118: «Sin quæstiones habitæ aut postulatio, ut habeantur, causam adiuvabunt, confirmandum genus primum quæstionum erit: dicendum de vi doloris, de opinione maiorum, qui eam rem totam, nisi probassent, certe repudiassent; de institutis Atheniensium, Rhodiorum, doctissimorum hominum, apud quos etiam — id quod acerbissimum est — liberi civesque torquentur, de nostrorum etiam prudentissimorum hominum institutis, qui cum in dominos de servis quæri noluissent, de incestu tamen et coniuratione, quæ facta me consule est, quærendum putaverunt. *Irridenda etiam disputatio est, qua solent uti ad infirmandas quæstiones et meditata puerilisque dicenda.*» Ez volna az egyik schéma; a másíkról sem feledkezik meg, 14, 50—51: «Sæpe etiam quæstionibus resistendum est, quod et dolorem fugientes multi in tormentis ementiti persæpe sunt morique maluerunt falsum fatendo quam infitiando dolere; multi etiam suam vitam neglexerunt, ut eos, qui his cariores quam ipsi sibi essent, liberarent; alii autem aut natura corporis aut consuetudine dolendi aut metu supplicii ac mortis vim tormentorum pertulerunt; alii ementiti sunt in eos, quos oderant. Atque hæc exemplis firmanda sunt.»³⁾

Nyilvánvaló, hogy ez a két hely egyezik Aristoteles fennidézett helyével; az első rész bővebb mint a görög írónál, és természetesen

¹⁾ Lykurgos in Leor. 29. csak látszólag szól ez állítás ellen; miután Lykurgos itt kívánja a kínvallatást, bátran mondhatja róla, hogy δικαιότατον καὶ δημοτικώτατον; ha ellene szólna, nem mondaná, hogy nem igazságos vagy nem jogos eljárás, mert ezzel senki sem törődik; Antiphon is az alább idézett helyen csak azt az érvet variálja, hogy a megkínzott ember annak a szája íze szerint vall, a ki a torturát irányítja.

²⁾ Ciceros P. O. erklärte von K. W. Piderit, Leipzig, 1867, 15. l.

³⁾ Hasonló módon adja mindkét érvelés schémáját a Herennius-féle rhetorika szerzője is, 2, 10. Az érvek jó része *locus communis*-szá vált, az eredetibb gondolat ritka.

nem hiányozhatik belőle az ősökre való hivatkozás; a második részben figyelemre méltó, hogy a makacs tagadás okául nemes érzéseket is lehetségeseknek tart. Végül mindketten megfelelő példák felhozását ajánlják. — Meg kell állapítanunk, hogy Cicero soraiiban semmi nyoma annak, hogy az egyik argumentatiót különbnek tartaná a másiknál¹⁾; nem érzi szükségét, hogy a saját egyéni meggyőződését kétségtelenül megjelölje. Mennyivel szebb és őszintébb Aristoteles nyilatkozata, melyet B. kicsinyel! Az ő szíve sem lágyul el, ezt hiába várnók — de világos feje tiltakozik a kínvallatás ostobasága ellen és megragadja az alkalmat, hogy ezt kimondja; ez — és csakis ez az egy — igazán elméleti értékű nyilatkozat; Cicerót nem is érdekli a kérdés annyira, hogy véleményét óbajtana nyilvánítani.

Ha már most áttérünk a szónoki beszédekre, akkor a görögök kárára fel lehetne említeni azt, hogy míg a görög szónokokból a kínvallatást szenvedélyesen pártoló helyeknek hosszú sorozatát ismerjük, ellene szóló érvelést ellenben alig lelünk, addig Cicerónál mindössze négy helyen van szó a kínvallatásról — az én ismereteim szerint — és ezek közül három ellene szól. Elvégre is nem lehetetlen, hogy ez a viszonyok némi javulására mutató. Az is bizonyos, hogy Cicerónál nem találunk sem olyan nyers és durva, sem olyan általánosan hangzó kitételeket a kínvallatás mellett, mint a görög szónokoknál. De ne felejtjük el, hogy a görög szónokok hosszú sorával szemben a rómaiak részén csak Cicero áll, és az ő beszédeinek is egy része annyira politikai természetű, hogy az efféle, a bizonyító eljárásra tartozó kérdéseknek kevés teret enged; a görög szónokok ellenben bőven tárgyalnak sokszor ugyancsak scandalosus magánügyeket, tárgyalják őket vérmérsékletük különbözősége szerint, de általában azzal a görög élénkséggel, a melyet Cicero méltóságos beszédmódjában hiába keresnénk: ezekből a hevesen ágáló athéni ügyvédekkel szinte akarattuk ellenére is legvehemensőbb formájában buggyan ki valamely állítás, úgy, hogy a legerősebb egyéni meggyőződésből fakadónak látszik, míg Cicero mindig nagyon megfontoltan beszél és nem ragadtatja el magát. Am tudjuk, hogy Antiphon a kínvallatás *ellen* is igen csatatanóan tudott érvelni,²⁾ és a rögtön említendő egy példa Ciceróból elég

¹⁾ Egy másik helyen a kímpadi vallomások értékét egy sorba helyezi a heves lelki indulatból fakadó vallomásokkal — mindkettő különös hitelt érdemel: Top. 20. *Facit etiam necessitas fidem*, quæ cum a corporibus tum ab animis nascitur. Nam et verberibus tormento igni fatigati *quæ dicunt ea videtur veritas ipsa dicere*, et quæ a perturbationibus animi sunt . . . afferunt auctoritatem et fidem.

²⁾ Ant. 4, 31—35: 'Ο μὲν γὰρ δοῦλος ᾧ ἴσως οὐτοὶ τοῦτο μὲν ἐλευθερίαν ὑπέσχεοντο, τοῦτο δὲ ἐπὶ τοῦτοις ἦν παύσασθαι κακοῦμενον αὐτὸν, ἴσως ὑπ' ἀμφοῖν πεισρᾶς κατεψεύσατό μου, τῇν μὲν ἐλευθερίαν ἐλπίσας, τῆς δὲ βασιάνου εἰς τὸ παραχρῆμα βουλομένου ἀπὸ ἀλλήλας. . . . ἐφ' οἷς ἂν τὸ πλεῖστον μέρος τῆς βασιάνου, πρὸς τοῦτον εἰσὶν οἱ βαρσωνιζόμενοι λέγειν ὅτι ἂν ἐκείνοις μέλλωσι χαριεῖσθαι. . . . εἰ γὰρ ἐγὼ μὲν ἐκέλευον αὐτὸν στρεβλοῦν . . . ἴσως ἂν ἐν αὐτῷ τούτῳ ἀπεστρέφετο μῆδὲν κατ' ἐμοῦ καταψεύδεσθαι. Azután felhívja annak a gyanús voltát, hogy az ellenfél a kínvallatás után, a helyett, hogy hálás lett volna az illető szolgál iránt, megölette: ζῶν μὲν γὰρ ὁ ἀνὴρ διὰ τῆς αὐτῆς βασιάνου ἰὼν ὑπ' ἐμοῦ κατηγοροῦς ἂν ἐγίγνετο τῇ, τούτων ἐπιβουλῆς. Cf. Auct. ad Her. 2. 10. . . . denique sæpe scire, quid quæsitore velit audire, quod cum dixerit, intelligat sibi finem doloris futurum.

arra, hogy meggyőződünk róla, mennyire tudott alkalom adtán *pro tormentis* beszélni; ez a példa egyúttal azt is bizonyítja, hogy az ő idejében a viszonyok nagyon hasonlítottak az athéniekhez.

Sex. Roscius Amerinus pörében a vádlott két rabszolga vallását követelte; T. Roscius, az egyik vádló, megtagadta az engedélyt; Cicero mint Sex. Roscius védője felhasználja ezt, hogy gúnyos gyanúsítással támadja meg a vádlót; a gyanú ezúttal jogosult lehetett, de az is bizonyos, hogy a legszájasabb görög ügyvéd sem tehetett volna túl Cicerón a rossz lelkiismeret hánytorgatásában: 41, 119—120.: «Tu semper, T. Rosci, recusasti . . . *Res . . . ab te eius modi postulabatur, ut nihil interesset, utrum eam rem recusares an de maleficio confiterere . . . Cum occiditur I. ex. Roscius, ibidem fuerunt . . . quod a vobis oppugnari video, ne in quaestionem dentur, suspiciosum est . . .* 42, 123: Ego sic existimo: qui quæri velit ex iis, quos constat, cum cædes facta sit, adfuisse, eum cupere verum inveniri; *qui recuset, eum projecto, tametsi verbo non audeat, tamen re ipsa de maleficio suo confiteri.*» «Ganz als hätte Menschlichkeit und Anhänglichkeit an die Sklaven unmöglich ein Wort mitreden können» — mondhatná B. itt épen úgy, mint Lykurgos egyik helyéhez.

Nézünk egy másik esetet, mely a római igazságszolgáltatási viszonyokra épen olyan fényt vet, mint Rosciusé. Milo és Clodius fegyveres bandáikkal egymásnak esnek; Clodius életével fizet; Rómában mindenféle botrányos zavargás után végre megválasztják a szenzációs pör quæsitortát; a két ifjú Appius, a meggyilkolt unokaöccsei, megjelennek előtte; első dolguk az, hogy Milo ötvennégy rabszolgáját kínpadra kéri; nagyon jól tudják, hogy Milónak volt gondja rá időközben felszabadítani őket, nehogy kellemetlen vallomásokat tegyenek a kínpadon «in caput domini». Hát akkor miért követelik őket? Természetesen azért, hogy a vádlottnak — egészen athéni szokás szerint — a fejéhez vágassák: beh rossz a lelkiismereted! Kárpótlásul kieszközlik a quæsitortól, hogy Clodius rabszolgái közül, a kik most már az egyik Appius tulajdonában vannak, kínpadra feszítsenek egynehányat. Látnivaló, hogy Cicero idejében könnyű ama cautelákat megkerülni: kihallgatták volna Milo rabszolgáit Milo ellen, ha fel nem szabadította volna őket, és tényleg kihallgatták a vádlónak rabszolgáit (Asc. in Cic. or. pro Milone 25.). Vegyük hozzá, hogy ugyanebben a pörben Asconius szerint (u. o. 10.) mások is kínpadra kéri nemcsak Milónak, Milo feleségének és Clodiusnak, hanem a dráma mellékszemélyeinek rabszolgáit is; a rossz lelkiismeretet ugyancsak sürűn emlegethették!

Cicero beszéde egészen a helyzethez alkalmazkodik: hangsúlyozza, hogy a vádló rabszolgáinak kihallgatása a vádlott ellen nem járhat megbízható eredménnyel — érdekes a forma, a melyben ezt teszi (22, 59) «maiores nostri in dominum [de servo] quæri noluerunt, non quin posset verum inveniri (!), sed quia videbatur indignum esse et domini morte ipsa tristius (ez persze üres frázis); in reum de servo accusatoris cum queritur, verum inveniri potest?» Kifogásolja, hogy a kínvallatás megtörtént, noha a tényt senki sem tagadta, az a kérdés pedig, hogy Milóék jogos önvédelemből cselekedtek-e, a bíróságra tartozik (57, 21) «Iure an iniuria? Nihil ad tortorem; facti quidem in eculeo quaestio est, iuris in iudicio.» Miután a Clodius

szegény ördögei kellemetlen dolgokat vallottak, Cicero hangja kissé ingerült.

Más a helyzet a Sulla-féle pörben. Itt a kínvallatás még nem történt meg — az ellenfél csak fenyegetőzik vele. A veszedelem nem lehetett valami nagy, csak előrelátásból kell az esetleg elkövetkező kellemetlen vallomás erejét gyengíteni, ezúttal tehát elég a higgadt okoskodás, *contra tormenta*, az ismert recept szerint: „... nihil periculi suspicamur, tamen illa tormenta gubernat dolor, moderatur natura cuiusque cum animi tum corporis, regit quæsitör, flectit libido, corrumpit spes, infirmat metus, ut in tot rerum angustis nihil veritati loci relinquantur.»

Cluentius méregkeverési pörében is volt kínvallatás. Miután a vádlottra nem sült ki semmi hátrányos dolog. Cicero arra szorítkozik, hogy dicséri a derék szolgákat, a kik az igazság mellett maradtak és elítéli a szolgák megkínzásának kegyetlen voltát (176.) «quum essent animi servorum et spe et metu temptati, ut aliquid in quæstione dicerent, tamen... in veritate manserunt neque se quidquam scire dixerunt. (177.:) nulla vis tormentorum acerrimorum prætermittitur: aversari advocati et iam vix ferre posse... 181.: Oppianicus... mulieri crudelissimi (Sassianak) servum fidelissimum non in quæstionem tulit, sed plane ad supplicium dedidit.» Láttuk, hogy szónokunk nem mindig volt ilyen lágyszívű.

Vonjuk le az eredményt: Cicerónak nem tudhatjuk be érdemül, hogy nem nyilatkozik a kínvallatás *jogos volta* mellett, mert ezt nem teszik a görögök sem, mivel ez a kérdés egyáltalán nem érdekli őket; retorikai kézikönyvében követi görög mesterét és egyformán ad utasításokat mind a kétféle argumentációra, a nélkül, hogy — mint Aristoteles — megbélyegezné a kínvallatás *megbíthatatlan* voltát; szónoki gyakorlatában pedig nemcsak elítélni tudja a kínvallatást, hanem védelmezni is, és a görög szónokok sem védelmezték *mindig*. Nincs tehát semmi okunk, hogy őt a görögökkel szemben felvilágosodottabb felfogás képviselőjének tekintsük.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

BOCATIUS JÁNOS.

A sziléziai Wetschauból származó Bocatius¹⁾ az 1594-ik évben az eperjesi iskola igazgatója lett²⁾ s tudományának híre a tanítványokat seregestől vonzotta Felsőmagyarország e régi városába; köztük volt Herczeg István, Kassa város tanácsosának fia, János, s ezen a révén az 1598-ik évben Bocatius és kassai tisztelői közt szíves levél-

¹⁾ Magister J. Bocatius P.(oeta) L.(aureatus) Wetschaviensis Lusitius literis natalitius suis ampliss. senatui exhibitis solenni petitione præmissa iure civili donatus est die 8. Julii. 1600. Városi jegyzőkönyv.

²⁾ Dr. Tóth Lőrincz, Bocatius élete és működése. Kassa, 1885.

váltás folyik. Bocatius ez év április hó 9-én kelt levelében meghívja mostohatestvére lakodalmára Herczeg Istvánt;¹⁾ június hó 11-én tanítványának Herczeg Jánosnak,²⁾ december hó 11-én Artner Sebaldnak, Kassa város jegyzőjének,³⁾ december hó 31-én a városi tanácsnak küldi meg újabb költeményeit.⁴⁾

A következő évben Kassa városa felajánlja neki az iskola igazgatását, a mit 1599 június hó 7-én elfogad.⁵⁾

Artner Sebald ez évben elhalálozván, december hó 2-án a város jegyzője.⁶⁾ az 1601—1602. évben egyúttal a város tanácsának is tagja. Az 1601-ik évi pozsonyi országgyűlésre Reiner Menyhérttel követül küldik s még ez évben a bécsi udvarnál jár követségben.⁷⁾ Az 1603—1604-ik évben a város bírása, 1605—1606. ismét városi tanácsos.

Midőn Rudolf király rendeletére Barbiano, Felsőmagyarország főkapitánya, a szt. Erzsébet templomot, melyet a protestánsok az 1526-ik év óta bírtak, az 1604-ik év elején a katolikusok részére visszafoglalja, Bocatius két társával Bécsbe, majd Prágába indul kihallgatás végett. Innét szorgalmasan levelez a városi tanácsossal és a városnak a pozsonyi országgyűlésre küldött követeivel.⁸⁾

Eredménytelen útjokból május havában visszatértek s Bocatius, mint a város bírása, az 1604-ik év szeptember hó 2-án, Migazzy Miklós, váradi püspök, jászai prépost és a szepesi kamara elnöke előtt a sérelem miatt tiltakozik.⁹⁾

A következő évben úgy a szerencsi,¹⁰⁾ mint a korponai országgyűlésen¹¹⁾ a város követe.

Az 1606-ik év elején, mint Bocskaynak a német fejedelmekhez küldött követe,¹²⁾ fogságba esik, s a prágai fehér toronyba zárják.¹³⁾ Bár

¹⁾ Kassa város levéltára 4791/84 sz. a.

²⁾ „— versiculos aliquot de disciplina nostra publicos fieri sat.” K. v. lvt. 4791/86. sz. a.

³⁾ „Scripsi aliquot epigrammata sat.” U. o. 4791/86. sz. a.

⁴⁾ „epigrammate brevi huic libello imposito commendarem sat.” U. o. 4791/11. sz. a.

⁵⁾ Kassa v. lvt. 4843 9. sz. a.

⁶⁾ „Notarius Vienna domum ægrotus reversus, obiit et in locum ipsius vocatus est m. J. Bocatius.” Kassa város 1599. évbeli Stadtbuchja. „Ego m. J. Bocatius ex munere ludirectoris, quo hic Cassoviæ per medium annum functus eram, ad notariatus officium legitime literis, nomine senatus et communitatis vocatus, ab amicis persuasus amplexus sum et iuramentum solum solenniter præstiti die 2 Decembris. Anno 1599.” Városi jegyzőkönyv. L. még T. Tár. 1883. 201. l.

⁷⁾ Kassa v. lvt. 4966/3, 4966/4, 4966/5, 4966/19 és 8669/62. sz. a.

⁸⁾ U. o. 5099/3, 5, 6, 8, 9, 12, 27, 28, 29, 31, 35, 37, 43, 44, 45 és 46. sz. a.

⁹⁾ K. v. lvt. 5099/14. sz. a.

¹⁰⁾ Kassa város jegyzőkönyve: 1605 április 13.

¹¹⁾ K. v. lvt. 5150/8 és V. jkv. 1605 október 27.

¹²⁾ V. jkv. 1605 december 19.

¹³⁾ „d. Joannes Bocatius, tanquam absens et Pragæ incarceratus sat.” Vár. jkv. 1607 január 12. és „in locum d. J. Bocatii ultra triennium iam Pragæ in Albaturre in duris vinculis debenti, ad munus notariatus legitime vocatus est Joannes Lang.” U. o. 1609. év.

a vármegyék követi utasításukba foglalják, hogy szatadon bocsátása érdekében felszólaljanak,¹⁾ fogságából csak öt év múlva menekül s tér vissza Kassára.²⁾

A tanács az 1612. év február hó 8-án ismét felajánlja neki az iskola igazgatását,³⁾ a mit elfogad; tanítói működéséről a város jegyzőkönyvei gyakrabban megemlékeznek,⁴⁾ s ezen a réven az iskola beléletébe is bepillantathatunk.

Az 1618-ik év márczius hó 15-én ereje hanyatlását érezvén, segédtanítót — collaboratort — kér,⁵⁾ s még ez év november hó

¹⁾ «Bokaczius János hogy elbocsáttassék, az nemes országnál és ő felségénél instáljanak azon sat.» Borsodvármegye követi utasításának 9. pontja. L. Kassa város titkos levéltára, Bellény Nr. 6 jelzés alatt.

²⁾ 1610. 17. Aprilis. Dominus *Johannes Bocatius* scripsit ad senatum amplissimum 20 Martii anni currentis, ut domus et filioli sui hic existentes paternam curam et respectum haberent, et se prioribus suis commendatum offerens reciproce pro cum vota et fidelitatem semel civitati datam sancto custodiendam. Városi jkv. 1611. 28. Martii. Dominus *Georgius Fabricius* concionator germanorum cum reverendo ministerio præfatus veniam nomine domini *Johannis Bocatii* concivis nostri et amici sui sat. — ordinatus fuerat a domino principe *Boczkaio* et regnicolis d. *Johannes Bocatius*, quod cum legatione ad principes Germaniæ abiret et eis causas maxime necessarias et inevitabilia damna, quæ eos ad insurrectionem commoverunt, declararet et exponeret sat. D. *Bocatius* a sua maiestate Cæsarea anticipatus est et propter multorum sinistram delationem *gravissima captivitate et vinculis per quinquennium* detentur, sat. *mirabiliter tandem sit eliberatus* sat. Verum cura diuturna ista captivitate *conjug pro eo liberandum plurima immo omnia impenderit* sat. Pro his omnibus offert se (t. i. *Bocatius*) annales et res gestas ab annis aliquot et inprimis calamitates civitatis et regni totius, ob quas armis nobis vis intentata repellenda fuerit, *descripturum* et posteritati commendaturum, expectans ab amplissimo senatu et communitate inclyta responsum. *Deliberatum*: Protectionales domini palatini honore debito et reverentia acceptus exhibitabimus coram senatu et ampliss. communitate præsentatas. Item in cætum concivium recipietur sat. Annales et res gestas, si velit scribere, illico incipiat et confectas ampliss. senatui ostendat et si fieri possit et videatur, *imprimendum* concedatur. Városi jkv. 1611. 7. Aprilis. *Bocatius János* uram az becsületes községnek és tanácsnak deliberatioja szerint előjött, hogy az homagiumot (= hűségesküt) præstálja az mi kegyelmes királyunknak. *Deliberatum*: Præstet iuramentum, sicuti semel statutum. Præstitit. *Vivat*, vigeat. Városi jkv. L. még *Bocatius*, *Olympias carcerica* című művét, melyben fogsága történetét leírja; előszava kelt 1611 junius hó 5-én.

³⁾ Városi jkv.

⁴⁾ «1613. 4. Decembris. Deákok a scholabeliek bucsuznak, mivelhogy Bocatius uram mód nélkül bännék vele. *Deliberatum*: Az gróf uraim (= a város külső jószágainak kormányzói) igazítsák el az ministeriummal (= a papsággal)». — «1613. 27. Junii. Herr Bocatius Schulmeister begehrt, demnach er ein publicum examen auf künftigen Montag und folgende Tage anzustellen undt zu halten willens sat.» — 1614. 4. Septembris. Joannes Bocatius rector reicht ein ordinem lectionum und bitt dieselbe zu bestettigen sat. — 1618. 15. Februarii. Bocatius uram supplicál, hogy az mendicásoknak valami posztót adnának, mert igen ruhátlanok. *Deliberatum*: Adnak, kik megérdemlik.

⁵⁾ Városi jkv.

21-én leköszön állásáról. Közöljük az e napon kelt jegyzőkönyvet, mert Bocatius maga, élőszóval jelenti be lemondását s beszédeben tanítói pályájáról is beszámol:

1618. 21. Novembris. Dominus *Johannes Bocatius* ludi Cassoviensis rector præsente senatu et communitate retulit: In recenti memoria civium esse, quod *anno abhinc sexto*, cum solitariam vitam ageret, svasu domini *Fabricii*¹⁾ et aliorum communibus votis senatus et communitatis rector scholæ electus fuerit: et huic officio suo ea, qua par esse, fide et diligentia præfuerit: et sic iuramento Wittebergæ præstito, dum crearetur magister liberalium artium, satisfecerit. Quia vero ob ingravescentem ætatem *annorum 50* vires, tam animi, quam corporis sui vires decrevisse et in dies magis decrescere sentiat, proptereaque vix par sit posterius futurus ferendo huic oneri scholastici rectoris. Ideoque resignet modo officium, maiorem in modum rogans, ut si quid in administratione illius ex fragilitate humana a se erratum factum vel omissum fuerit, id sibi ex charitate christiana ignoscatur: culpam prætermisorum in collegas suos reiecit, præsertim in cantorem Hungarorum, innuens insenti sibi id, quod ab aliis neglectum est imputari. Quia vero omnis mutatio periculosa sit et metuatur, ut continuo idoneum successorem in officio habere possit: ideoque ne res literaria aliquid detrimenti patiatur, se provincia hac scholæ regendæ non prius abiturum promisit, quam idoneo alicui successori ex voluntate communitatis et senatus facem tradiderit. Deliberatum: Ad requisitionem domini iudicis, an *Bocatio* danda sit dimissio: communitas et senatus in vota erit decusum: gratias domino *Bocatio* primum agendas pro opera, quam civibus hactenus in instituenda iuventute navavit: invitum detineri non posse, demissionem ei dandam, cum hac conditione, ne fasces rectoris scholastici prius resignet, quam idoneum successorem habuerit; salarium consuetum accipiat et senatum in hanc tanquam summam curam incumbere debere, ut Witebergam vel alio missis literis, quam maxime idoneum successorem *Bocatio* in præfectura scholæ substituat.»

Az iskola igazgatásában utóda Alvinczy ajánlatára a világlátott *Szepsi Csombor Márton* lett.²⁾

Az 1620-ik év október hó 8-án találkozunk még egyszer nevével a váro; jegyzőkönyvében:

«*Joannes Bocatius* suplikál, hogy az házának adóját az nemes tanács mostanság ne kívánja, hanem ha visszajön ő felségétől. Item kéri az nemes tanácsot, hogy Eperjesig adjanak két lovat kocsival egyetemben és megtekintvén az ő szolgálatját, mikor mester volt, akkorbeli időig való adót relaxálná az nemes tanács. Del.»

A jegyzőkönyv ezzel megszakad. Kassán, az 1602-ik év január hó 7-én született fia, *Menyhért*,³⁾ az 1627-ik évben a város polgára lesz; a *királyi ház* tőzomszédságában levő atyai házát a következő évben eladván, valószínűen eltávozik szülővárosából.

Az adás vételről szóló telekkönyvi feljegyzés így szól:

¹⁾ Fabricius György.

²⁾ Városi jkv. és Irod. tört. Közl. 1909. 482. l.

³⁾ A kassai róm. kath. parochián őrzött anyakönyv szerint.

Domus Melchioris Bocatii per egregium Petrum Wáradi iure perennali empta.

Az mi nemes és tisztelendő cassai bíró urunk Almásy István uram ő kegyelme hírével és engedelmeiből én mostan Cassán lakozó *Boccatius* Menyhárt az én asszonyom anyám *Belzius* Erzsébet asszony, ki mostan Lőcsén lakozó *Jób Röll* uramnak felesége, ő kegyelme akaratjából és tetszéséből, azonképpen feleségemmel, úgymint *Susanna Guttsmith* asszonynyal egyetemben, adjuk tudására mindeneknek, az kiknek illik, hogy mi adtuk el az mi Cassán levő házrészünket boltjaival, pinczéjével és hozzátartozó minden szabadságával együtt szabad jó akaratunk szerint ugyan Cassán lakozó Wáradi Péter uramnak, feleségének *Wgróczy* *Judith* asszonynak és az ő kegyelmek gyermekeinek és posteritásuknak utriusque sexus örök áron, úgy hogy bírják és bírassák, mint sajátjokat. Mely háznak felső szomszédja *Segnyei Bálint* uram háza, alsó peniglen urunk ő felsége háza, készpénzen tizenkétszáz magyar forinton. Item az táljai hegyen az Fövényesen adott ő kegyelme az árában egy darab szőlőt háromszáz magyar forintban. Ismét adott ő kegyelme magamnak egy öltöző ruhának való szederjes lazur posztót; az feleségemnek egy vég gallus gyolcsot; az mely summa pénzt jó és tiszta kész pénzü, azonképpen az egyéb accidentiákat is ez mai napon én *Boccatius Menyhárt* kezemhez vettem sat. Actum Cassoviæ die 23.¹⁾

Boccatius János életének vége összeesik *Bethlen* Gábor támadásával, a melynek előkészítésében, diadalrajutásában tollával közreműködik.

Az 1618-ik évben feltűnt égi jel — üstökös csillag — magyarázatával igyekszik a közvéleményre hatni, hogy mily szellemben, tanúság reá, hogy *Dóczy* *András*, Felsőmagyarország főkapitánya közbelépésére a városi tanács a Kassán a sajtó alól kikerült nyomtatványt elkobozza és megsemmisíti.²⁾

Az 1620-ik év közepén egy egylevelű nyomtatvány kerül ki hely nélkül; czíme: «Montags den 24 Augusti neues Calenders 1620 ward eine solche Geburt in dem Dorff Garck eine halbe Meil von Leuthehofen in Lepusi gelegen, zu Welt bracht, ist getauft worden, nachdem das Oberhaupt verstorben, das ander aber noch bey Leben gewest.»

A kétnyelvű — latin és német — nyomtatványban *Boccatius* «Poeta und Historicus des Bethlem Gabors» magyarázata szerint a csodaszülött egyik feje, a mely a keresztelés előtt elhalt, a katolikus papság és a jezsuiták; a másik fej pedig *Bethlennek* királylyá választásáig élt. A császáriak szerint a kétfejű gyermek Magyarország két fejedelme, s az előbb elhalt fej *Bethlen* Gábor, az életben maradt pedig a magyar királylyá koronázott *Ferdinánd* császár.

(Kassa.)

KEMÉNY LAJOS.

¹⁾ Decembris anno 1628.

²⁾ Magyar Könyvszemle, 1893. évf.

TELAMON HISTÓRIÁJA.

(Vége.)

II.

Feltűnő a XVI. század széphistóriáiban, hogy e kedvelt műfaj szerzőiből mennyire hiányzott az invenczió. Vannak szép-históriáink, melyeknek tárgya a bibliából van véve, vannak mások, melyek a magyar történetből, mondából merítettek, ismét mások, melyek több-kevesebb önállósággal kedvelt klasszikus, középkori vagy XVI. századi idegen mesét dolgoznak fel: olyan széphistóriát, melynek egyedüli forrása a szerző képzelete, nem találunk. Nagyon sok esetben — bizonyára a tekintély és hitelesség kedvéért — a szerzők meg is nevezik forrásukat, vagy legalább is jelzik, hogy nem maguk gondolták ki, a mit előadnak. E kor közönségének még nem volt fejlett ízlése, széleskörű irodalmi ismerete, még nem követelt költői alakítást, fantáziájukat néhány ismert mese táplálta, melyeket igen sokszor végig tudtak hallgatni, mint a hogy a gyermek sem unja meg ugyanazt a mesét, és érdeklődéstől csillogó szemmel várja a jól ismert fordulatokat. Mindez az irodalmi élet bizonyos kezdetleges állapotára vall, ez még szinte középkori állapota az emberi szellemnek, és feltűnő, hogy ily korokban, mikor az irodalom iránti érdeklődést úgyszólván csak a mese, a tartalom köti le, mikor első sorban a fantázia kíván magának táplálékot, oly keveset törődnek a mese eredeti voltával. Talán éppen mert a naiv, üde, erősen működő fantáziának kevésre van szüksége, hogy felinduljon. Az irodalmi fejlettségnek igen magas fokán ismét háttérbe szorulhat a mese eredetiségének kérdése, de éppen ellenkező okból: mert többé nem a nyers anyag, hanem a költői alakítás fontos.

A XVI. század többi széphistóriáira gondolva már eleve is gyaníthatjuk, hogy Telamon tartalma is kölcsönzés, átvétel valamely más költői termékből. Így gondolja Széll Farkas is: «Tárgyából látszik, hogy idegen talajban termett és átültetés folytán került birtokunkba» (Id. m. 38. l.). Bodnár Zsigmond szerint: «A mese számos költeménynek, balladának tárgya, a mi Kádár Katánk is ezt a meghatározó történetet foglalja magában.»²⁾ Hogy mily más költeményekre, balladákra gondolhatott Bodnár, nem tudjuk; bizonyos azonban, hogy *Telamon históriájának* meséje feltűnően hasonlít *Kádár Katához*. Ezt részletesebben először Riedl Frigyes fejtette ki, rámutatva (id. m. 184—186. l.) a széphistória és ballada párhuzamos motívum-sorára.

Mily természetű összefüggésre kell itt gondolnunk? Feltehetjük-e, hogy itt a népköltés hatott a műköltésre? S ha igen: eredeti-e a *Kádár Kata* meséje? E kérdések mellett nem szabad még elfelejtenünk, hogy *Kádár Kata* ma ismert szövegei késői följegyzések, s hogy nekünk, ha a *Telamon* és *Kádár Kata* viszonyát behatóan meg akarjuk vizsgálni, ha alakilag nem is, legalább tartalmilag lehetőleg rekonstruálni kell a balladát. *Kádár Katának* nyolcz teljes és egy.

²⁾ Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. 1891. I. 137. l.

és mielőtt beugrik a tóba, keresztet vet magára («kereszt» motívum). — A hozzá legközelebb álló «f» variánsban szintén van új mozzanat: mielőtt az ifjú beugrik a tóba, beszél a leányhoz, és ez válaszol neki a tóból («beszélgetés» motívum). Itt hiányzik a «hírmondó-ajándék» motívum, de megvan a «kereszt» motívum (E két változatban közös még a többivel szemben, hogy Gyulainé avval fenyegeti fiát, hogy katonának adja inkább, semmint megengedje, hogy Katát elvegye. Ez kétséggel újabb betoldás, nem a ballada régi állományához tartozó részlet, s ezért nem is veszem tekintetbe. Valami fenyegetés azonban valószínűleg volt az anya válaszában, s ezt a különböző változatok variálják). Az «e» jelzésű variánsban megvan a «hírmondó-ajándék», «beszélgetés» és «kereszt» motívum, s ezekhez ismét újak járulnak: Gyulainé gazdag leányokról beszél fiának, hogy Katáról lemondjon («gazdag leányok» motívuma) s mielőtt az ifjú elbujdosik, még látja Katát és azt mondja neki: ne nyisson kaput, nem mehet hozzá, mert «bujdosásra» megy («kapu» motívum). — A «d» változatban megvan a «hírmondó-ajándék», «kapu», «beszélgetés» motívum, hiányzik a «kereszt» és «gazdag leányok» motívuma, és új benne, hogy az ifjú szolgáját szólítja: nyergeljen neki lovat a bujdosásra («szolga» motívum). A fenyegetés itt: az anya azt mondja, hogy Kádár Katát inkább feneketlen tóba veti, semmint megengedi, hogy elvegye. Ez csak a töredékben van még így meg.

Összegezzük az eddig megállapított motívumokat: «hírmondó-ajándék» (d, e, g változatokban); «kereszt» motívum (e, f, g-ben); «beszélgetés» (d, e, f-ben); «gazdag leányok» (e-ben); «kapu» (e, d változatokban); «szolga» (d-ben). A d, e, f, g változatok tehát egy oly ismeretlen változatra (Z) mennek vissza, melyben mind e mozzanatok megvoltak.

Tovább haladva mind több és több új motívumra találunk. A «c» változatban megvan a «gazdag leányok», «szolga», «kapu», «hírmondó-ajándék» motívum, hiányzik a «kereszt» (mint a többi következő változatokban is). Fontos új mozzanatok: Kata búcsuzásakor egy kendőt ad az ifjúnak, hogy annak színváltozásáról tudja meg, ha őt veszedelem éri; ez a népmesékben is gyakran előfordul («kendő» motívum). A holtakat Gyulainé a balladában bűvással kereszteli meg («bűvár» motívum). — A «b» változatban hiányzik a «kapu», «hírmondó-ajándék», «bűvár» motívum, megvannak a következők: «gazdag leányok», «szolga», «kendő», «beszélgetés» motívumok. (Új motívum a hírmondó elbeszélésében: háromszor vetette fel a víz Kádár Katát, s három hóhér legény ismét bevetette¹⁾. — Végül «a»-ban megvan a «gazdag leányok», «szolga», «kendő», «hírmondó-ajándék», «beszélgetés», «bűvár» motívum, hiányzik a «kapu» és «kereszt» motívum. E ballada-csoport tehát egy oly balladára (Y) megy vissza, melyben megvoltak a következő motívumok: «gazdag leányok», «szolga», «kendő», «hírmondó-ajándék», «beszélgetés», «bűvár». Ez ág új moti-

¹⁾ Emlékeztet némileg *Die schöne Bernauerin*re, (Erk — Böhme: *Deutscher Liederhort* I. 329 l.) melynek történeti alapja is némileg hasonlít *Telamon*hoz és *Kádár Katához*. E történeti adatokat újabban Bászeli Ernő állította össze: *Bernauer Agnes a német költészetben*. (EPK. 1906: 586 s. k. lk.)

vumai: «kendő» (a, b, c-ben) és «búvár» (a, c), Y variáns tehát ezekkel gazdagabb és a «kereszt» motívummal szegényebb Z-nél. Y és Z pedig visszamennek egy X balladára, melyben mind e motívumok meg voltak.

Meg kell jegyeznünk, hogy a családfán feltüntetett viszonyok egyúttal a szövegezés rokonságát is mutatják, kivétel csak «c», mely szövegére mindeniktől távol áll, motívumaira nézve azonban Y csoportjához tartozik. E vizsgálatnál nem voltunk tekintettel a Kriza közölte II. szövegre, mert ez, mint a mindvégig menő párrím és símán folyó verselés mutatja, kissé túlradó fantáziával készült újabb átköltés. Motívumaira nézve Y-hoz tartozik. A «kendő» mellett még egy bokréta is szerepel, melynek hervadása szintén a leány vesztét jelenti. Kétszer megvan benne a sírvirág motívum is.

Ha a kimutatott motívumokat hozzáfűzzük a mese vázához, következő alakban áll előttünk *Kádár Kata* gyanítható eredeti meséje: Gyulainét kéri fia, engedje meg, hogy Kádár Katát, a szegény jobbágy leányt, feleségül vegye. Gyulainé nem akar beleegyezni, hanem gazdag leányokról beszél neki, hogy azok közül válaszszon feleséget. Az ifjú csak Kádár Katát akarja, s mivel az anya kitagadja, vagy másképen fenyegeti, szolgálásával lovat nyergeltet és bujdosásnak adja magát. Előbb azonban felkeresi Katát és megmondja neki, hogy elbújdosik; a leány kendőt ad neki, hogy ha az vörösré változtatja színét, abból tudja meg az ifjú, hogy őt baj érte. Az ifjú távozik. Egyszerre csak észreveszi, hogy a kendő véres színű, megijed és visszafordul. Útközben találkozik valakivel, kitől megkérdi, hogy mi újság van a faluban, s ez elmondja neki, hogy Katát Gyulainé a tóba fojtatta. Az ifjú kéri, hogy vezesse őt oda a tóparthoz s szolgálatáért neki ígéri lovát szerzőmstul. A tó partján az ifjú szólítja a halott leányt, ez felel neki, mire keresztet vet magára és beugrik a vízbe, hol a Gyulainétól küldött bűvárok összeölelkezve találják a szerelmeseket. Gyulainé eltemeteti őket. A mint látjuk: a balladának eme rekonstruált meséje minden egyes változatnál több motívumot tartalmaz és közelebb áll Telamon meséjéhez.

Népköltészetünkben vannak balladák, melyek egyben másban *Kádár Katához* hasonlítanak, hiszen a szerelmesek tragikus halála egyike a népköltés legkedveltebb motívumainak. A különböző balladákban különböző módon következnek ez be, rendszerint az egyik szerető fél meghal véletlen szerencsétlenség vagy valakinek gonoszága folytán, a másik bánatában utána hal, vagy megöli magát: öngyilkosság és a nagy bánat folytán beálló természetes halál közt nem igen tesz különbséget a naiv népies felfogás. A szeretők tragikus halálát különféle körülmények okozhatják, a legkedveltebb motívumok egyike az, a mely *Kádár Katában* is szerepel: a rang- és vagyonkülönbség s az ebből származó szülei tilalom. Ily esetek a nép életében gyakran előfordulhatnak, rendszeren a tragikus vég nélkül. A mit aztán odafűz a költői ösztön, befejezve a mesét, a mit az élet befejezetlenül hagyott, hiszen költészetében a nép is való életénél teljesebb, mélyebb és igazabb életet él.

E balladákban nincs meg mindenütt a teljes kibontakozás, néhol a népköltőből hiányzott a tehetség, hogy a tárgyában szunnyadó tragikai magvat teljesen kifejtse, s az, a mi a balladát tulajdonképeni balladává tehetné, rejtve maradt. Ilyen pl. a *Népköltési gyűjtemény*

III. (103 l.) *Teleki Évi* című balladája. Ily fejletlennek, befejezetlennek érezzük *Kis Ilona* meséjét is (Népkölt. Gyűjt. III. 80 l.), mely *Kádár Katához* hasonlóan indul, de személyeinek nincs cselekvő képességük, s az egészből hiányzik a balladai levegő. E körbe tartozik *Szép Julia* két változata (Népkölt. Gyűjt. III. 8 és 10 l.) és a *Fogoly katona* is, melyben *Kádár Katával* és *Szilágyi és Hajmásival* rokon motívumok vannak összeszővődve.

Mind e balladák hasonlóan *Kádár Katához*, mindegyik hasonló alapon épült: mindegyikben egy oly szerelmes pár sorsát látjuk, kiket rang és vagyonkülömbőség választ el. Ha e balladákat *Kádár Katával* összehasonlítjuk, látjuk, hogy mindnél mennyivel gazdagabb képzetű, mennyivel teljesebb, organikusabb és kerekesebb *Kádár Kata* története. Szinte úgy tűnik fel nekünk, mintha *Kádár Katában* a népképzőlet kifejtette volna mindazt a gazdagságot, mely e mesében szunnyad, s mintha a mi itt történik, annak ebből a mese alaptól a népköltés formáin, a népies fantázia határain belől szükségképp így kellett történnie, igazi balladává csakis így érhetett. Ha e balladában vannak is általános népköltési motívumok, ezek nem külső cifrázások, hanem szoros okozati kapcsolatban vannak a mesével, a mese ezeken át és ezekben fejlődik.

Kádár Kata és e hozzá némileg hasonló balladák nem alkotnak egy ballada típust, legalább is nem abban az értelemben, hogy genetikus összefüggés volna köztük. A mi bennük hasonló, azt magyarázza az élet, a népfantázia természete, a nép gondolkodásának iránya, a népköltés tradíciói; keletkezhetek különböző helyeken és időben, sőt tulajdonképpen így is kellett keletkezniök, mert különben a népköltés ama sajátosságánál fogva, hogy szívesen használja fel a neki megfelelő sorokat, vagy keveri öntudatlanul is hasonló balladák sorait, legalább ily külső összefüggés keletkezett volna köztük, hiszen ez megtörténik egy-egy vidéknek tárgyra nem rokon balladáinál is ¹⁾ Mert a *Kádár Kata* meséje nagyjában oly gyakran előforduló, a népköltésnek szinte önkénytelenül kínálkozó motívumokból szövődött; mert annyi hasonló magyar balladánk van, melyek még sem függenek össze vele: nagyon óvatosságnak kell lennünk némileg hasonló külföldi balladákkal szemben. A mese váza nagyon is egyszerű, s ha csakis ebben hasonlít valamely külföldi balladához: még nincs okunk összefüggésre gondolni. S ha hasonló mese-menet mellett egyes, elszigetelt kis részletek is egyeznek, még ennek sincs bizonyító ereje. Mert egy-egy nemzet népköltésének közhelyivé vált kifejezései és motívumai közt nem egy olyan akad, a mely mindenütt, a legkülönbözőbb népek költészetében előfordul, a mi nemzetközi, mert belegyökeredzett a dalolók lelkébe, mert nagyon megfelel a népléleknek, s az ilyenek aztán nagyon elterjednek, és mennél jobban el vannak terjedve, annál könnyebben juthatnak be oly dalokba is, melyekben eredetileg nem voltak meg. Ilyen pl. a sárvirág motívuma, vagy a szerelem nagyságára vonatkozó motívum. «A tenger mélysége kalamáris volna, tengereknek habja, ha mind tanta volna» stb. (Írt róla pl. Reinhold Köhler: *Kleinere Schriften* III., Herrmann Antal.) Alig van ballada, melyben ily

¹⁾ Pl. Monusi Jánosné (N. Gy. III. 17 l.) és Biró Szép Anna (N. Gy. III. 20 l.) kezdő sorai. Sok más példát idézhetnénk.

nemzetközi vagy nemzeti vándormotivum ne volna. Ezek a népköltés színes építőkövei, s mert eredetileg is egyszerű épületek egyszerű szerkezeti elemei voltak: könnyen és sokféleképpen illeszthetők be új épületekbe is. A költői ösztön és erő ilyenkor éppen abban nyilvánul, hogy ez elszigetelt, önmagukban élettelen motivumok közt mint teremtenek eleven belső kapcsolatot, hogy ez új összeállításban mégis szinte vérkeringés gyanánt valami élő meleg áramlatot érezzünk e különböző helyekről került motivumokban.

Két ballada rokonságáról némi biztonsággal csak akkor beszélhetünk, ha jellemző s egymással összefüggésben levő, egymásra ható és egymásból folyó több motivum, vagyis a motivumok egymásba fűződő rövidebb vagy hosszabb sora hasonlít; ezzel tulajdonképpen adva van a hasonló mese-menet is. A népköltészet egyszerű viszonyokból fakad, egyszerű viszonyokat tüntet fel a legtöbb ballada pusztá mese-váza, ezért van ezekben oly sok hasonlóság. A hasonló meséjű balladák közül jellemző részletek, motivumsorok által válnak ki, nyerne mintegy egyéniséget az egyes balladák, és így ha két balladában a mese és motivumsorok párhuzamosak: a közös eredet, a származási összefüggés valószínű. Ezen elv volt kiinduló pontunk *Kádár Kata* külföldi rokonainak keresésében.

Kádár Kata eredetének kérdése beleilleszkedik egy sokkal szélesebb körű, általánosabb természetű kérdésbe: a székely balladák s általában a különböző népek költészetében felmerülő hasonló tárgyú balladák viszonyának, eredetének, korának, vándorlásának vizsgálatába. Vannak balladánk, melyekről kimutatható, hogy eredetiek, sőt kimutathatók olykor a tények is, melyek a ballada tárgyául szolgáltak, viszont balladánk egész sorának külföldi balladákhoz való hasonlósága vagy ezekkel való összefüggése van már eddig is kimutatva. Ilyenek pl. *Molnár Anna*, *Sárga kicsi kigyó*, *Megégett János*, *Körműves Kelemen*, *A halott vőlegény*, *Királyúrjé*. Ezek közül pl. *Molnár Anna* nem oly egyszerű, köznapi eseményt mond el, mi bárhol és bármennyiszer megtörténhetik, mit az önmagát megismétlő emberi életből a hasonló eseményekre hasonlóan reagáló emberi szellem egymástól távoli területeken, érintkezés nélkül önmagából hasonlóan fejthet ki. Nem tehetjük fel, hogy nincs valami kapcsolat a mi *Molnár Annánk*, a német *Ulrich und Annchen*,¹⁾ az angol *Lady Isabel and the Elfknight*²⁾ s a többi e körbe tartozó balladák közt. Maga a tárgy talán nem is lehet az életből véve (7 vagy 11 leány a fára akasztva!) s némelyek szerint talán mythikus eredetű. A *Halott vőlegény* és *Megégett János* meséje egyszerűbb, viszont a feldolgozás (kérdések és válaszok) meggyőzően mutatja az összefüggést stb.

Kádár Kata nem ily általánosan ismert ballada-mese. Childnál, az angol balladák e legteljesebb tudományos gyűjteményében, az Erk—Böhme-féle nagy német gyűjteményben, a délszláv népköltési gyűjteményekben stb. találhatunk itt-ott balladákat, melyeknek kiinduló pontja némileg hasonló, vagy egy-egy motivumok elszigetelten *Kádár Kata* egyik-másik motivumára emlékeztet, a nélkül azonban,

¹⁾ Herder: *Stimme der Völker* 461. l., *Wunderhorn* I. 274. Erk: *Deutscher Liederhort* I. 118 l.-tól kezdve változatok.

²⁾ Child: *The English and Scottish Popular Ballads* I. 4.

hogy csak távoli, az idők folyamán elmosódott összefüggésre gondolhatnánk. *Kádár Kataban* (és *Telamonban* is) a szeretők halálának körülményei eszünkbe juttatják a világirodalomnak azt a ballada családját, mit rendszeren «Hero és Leander» típusnak szoktak nevezni. Itt a főmozzanatok: ifjú és leány szeretik egymást, de valamilyen okból nyíltan nem közeledhetnek egymáshoz. Lakhelyüket víz választja el, s az ifjú éjente átúszik a vízen, a leány fénnyel jelzi az útírányt. A fény vihar vagy valakinek gonoszsága folytán kialszik, az ifjú megful, holttestét a leány megereszteti vagy megtalálja, mire szintén a vízbe ugrik s holtukban még összeölelkeznek. A Hero és Leander téma a műköltésben is igen kedvelt.¹⁾ Jellinek szerint e mese oly egyszerű, hogy bárhol s több ízben is megtörténhetett; szükségtelen tehát az összes idetartozó balladáknál organikus kapcsolatra, közös forrásra gondolni.²⁾ Hogy e felfogás mennyiben helyes, azzal most nem foglalkozhatunk. A különböző népek ide tartozó balladái érdekes egyezéseket és eltéréseket mutatnak. A francia változatokban például néhol megvan a torony és a világító fáklya, s kimaradt a víz, a mi ezt megokolná stb.³⁾ Ily megokolatlan motívumok régibb, teljesebb alakra vagy idegen hatásra vallanak.

A magyar változat minket nem csupán azért érdekel, mert a Hero és Leander téma végső mozzanatai (vízbe fult s halálukban ölelkező szeretők) *Kádár Katában* is megvannak, hanem: mert e két ballada kimutathatólag kölcsönösen hatott egymásra. Érdekes különben, hogy a magyar balladában az egyező motívumoknak egyik fele elveszett: a leány meghal ugyan kedvese holttesténél, de nem öli magát vízbe, míg a rokon német balladában igen. A balladának magyarban is több változata ismeretes (pl. M. N. Gy. I. 183 l. Kis Julia; — M. N. Gy. III. 61. Királyúrfi) s ezekben van egy motívum, mely *Kádár Katából* mehetett át: a királyúrfi holttestét bűvással fogatják ki (a német balladákban halázzsal). Sokkal világosabban kimutatható, hogy e balladák hatottak *Kádár Katára*, még pedig nem az összes változatokra, csupán arra a háromra, melyeket Bartók Béla közölt.

Kis Julia kezdő sorai:

Hallod-e te királyúrfi
Jere este guzsalyasba.

E változat az eseményt a Duna mellé lokalizálja. Miután a leány megigéri, hogy szövétnekével világitani fog:

Megindula királyúrfi	S belé esik a Dunába,
Este későn guzsalyasba;	A Dunának közepibe.

A *Királyúrfi* kezdő sorai:

Elindula királyúrfi	Tengernek a közepibe,
Este későn guzsalyasba.	Annak is a mélységibe.
Belé esett a tengerbe,	

¹⁾ Dr. M. H. Jellinek: *Die Sage von Hero und Leander in der Dichtung*. (A népies változatokat csak épen megemlíti a függelékben. 81. l.)

²⁾ i. h. 1. l. Wirkliche Ereignisse mögen mehr als einmal die letzte Quelle gewesen sein.

³⁾ Wilhelm Scheffler: *Die französische Volksdichtung und Sage* II: 145—50.

Kádár Kata és a változatok egyike valamelyik nótázó tudatában egymás mellé kerültek, mit tragikus színezetűk, a közös sírvirág-motivum s hasonló versmérték megkönnyített. E találkozás a ballada elágazásának ama pontján történhetett, mit a családfán U-val jelöltünk. Így «e» szövegében, mikor az ifjú megkérdi: «Mi hír vagyon a faluból?» a hírmondó így válaszol: «Nincs semmi hír királyúrfi.» A találkozásnak még feltűnőbb nyomát őriztek meg «f» és «g» változatok: az ifjú bujdosásra indulását «f» p. o. így írja le:

Gyulainé küssebb fia
Felüle a pej lovára,

Elindula hosszú útra,
Hosszú útra guzsalyasba.

Gyulainé küssebb fia bizonyára csak azért indul guzsalyasba, mert a királyfi is odaindult. E két ballada hatott egymásra, nem keletkezésükkor, alakulásukkor: mintegy útjukban találkoztak és megőrizték e találkozás emlékét. Nem lehetetlen azonban, hogy e balladatípus őse, vagy Musæos *Hero és Leandere* vagy ennek valamilyen származéka, megtermékenyítette a nép képzelmet s hatott a szeretők sorsának kialakulására abban a mesében, melyből a mi *Kádár Katánk* is származik.

Vannak balladák, melyekben nem csupán ily távoli homályos és nagyon is feltételes hatás mutatkozik, hanem a hasonlóság már felületes olvasásnál is szembetűnő. E balladák egyikét a *Familiában*, a Vulkanu József szerkesztésében Nagyváradon megjelenő oláh szép-irodalmi lapnak 1873-iki évfolyamában közölte A. M. Marienescu *Jicmanu Craiu* cím alatt hosszabb fejtegetés kíséretében. Azóta e ballada magyarul is megjelent Vulkanu József fordításában.¹⁾ Marienescu jegyzeteiből megtudjuk, hogy a balladát egy Kis-Tikványból (Krassó-Szörény m.) származó Mercea Giuca nevű földműves diktálása után írta le. Jicmanu Craiu a magyar Zsigmond király. Marienescu rámutat arra is, hogy e ballada ugyanarra az eseményre vonatkozik, mint az *Anelulu si corbulu* (Gyűrű és holló) és hasonlít az *Anelulu si nafram'a* balladához.²⁾ Az *Anelulu si corbulu* szintén Marienescu közölte³⁾ s magyarul ugyancsak Vulkanu József fordításában jelent meg.⁴⁾ Az *Anelulu si nafram'a* Alexandri gyűjteményéből ismeretes, magyarra Moldován Gergely fordította le: *A gyűrű és a kendő* címmel, németre Carmen Sylva: *Der Ring und der Schleier* és W. Rudow: *Ring und Tuch* címmel.⁵⁾

¹⁾ *A hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára*. III. Román népdalok. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1877. 116 l.

²⁾ Balad'a se referéze totu la acelu obiectu ca si balad'a «Anelulu si corbulu» din brosiur'a prima a mea p. 116 si are ceva asemenea cu «Anelulu si nafram'a» de la V. Alexandri pag. 20.

³⁾ At. Marianu Marienescu: *Poesia populara Balade*.

⁴⁾ I. h. 109 l.

⁵⁾ Moldován Gergely: *Román népdalok és balladák*. 64 l. Carmen Sylva: *Rumänische Dichtungen*. W. Rudow: *Rumänische Volkslieder*. 8 l. Moldován és Carmen Sylva fordításának forrása Alexandri gyűjteménye, Rudow — bár az előző szerint szintén innen merített — ezekből némileg eltér s még egy változatot közöl. Valószínűleg az ő közlése áll legközelebb a népballadához, mert Alexandri átdolgozva: kiegészítve, javítva és simítva adta ki gyűjtését (lásd: W. Rudow: *Geschichte des Rumanischen*

«Zsigmond király»-ban a királyfi egy lakoma alkalmával beleszeret egyik felszolgáló oláh leányba. Zsigmond «nyját erre szégyen-érzet fogja el. A vendégség véget ér, s Katalinát a királyné mosni hívja a Marosra. Mikor a mosást elvégezték, a leányt csellel a folyóba taszítja. Másnap reggel Zsigmond szólítja a leányt, hogy fürdővizet hozzon neki és fürdesse meg. Más leány jön Katalina helyett. A király haragra lobban s újra szól, hogy Katalina jöjjön, mire a másik leány elmondja, hogy Katalina az előtte való napon a királynéval mosni ment a Marosra és onnan nem tért vissza. Zsigmondban gyanú ébred, gyorsan felöltözködik, halászokat hivat s kifogatja a leányt, aztán hazaviteti, szépen felöltözteti s leborulva mellé megöli magát. A királyné fiát a templomba, a leányt az eresz alá temetteti, annak sírján fenyő, ezen repkény nő, mely behajlik az ablakon és átfonja a fenyőt, s a ki csak látja, megátkozza azt, ki leány-legény hű szerelmét megbontja.

Hogy kerül e romantikus szerelmes történetbe a magyar Zsigmond király? A választ Marienescu utalása adja meg: e ballada meséje valamiképen összefügg a *Holló és gyűrű* meséjével, mely Hunyadi János származására vonatkozik. Ennek hőse egy ifjú király, ki a török ellen harczol s mikor országába megtér, talál egy szép oláh leányt, a kit megszeret. A leányt Erzsinek hívják. Mikor elválnak, az ifjú egy gyűrűt ad a kesergő lánynak, hogy majd feljőve Budára ezt mutassa elő, ha nem akarnák a királyhoz vezetni. A leány megtudja ebből, hogy kedvese a király. Pár év múlva Erzsébet fiával, a kis Jánossal, fivére kíséretében Budára indul. Útközben letelepednek pihenni egy mezőn, egy nagy fa árnyékába, s hogy a gyermek csöndes legyen, Erzsébet odaadja neki a gyűrűt játszani. Erzsébet elszenderedik, egyszerre csak sírni kezd a gyermek. Az anya ölébe veszi, a gyűrűt azonban nem találja. A gyermek fölfelé néz: egy holló csőrében viszi a gyűrűt. Erzsébet bátyja nyílveesszóval lelövi a madarat, s az a gyűrűvel együtt leesik. Budára érkezve a gyűrű segítségével bejutnak a királyhoz, ki atyailag gondoskodik a gyermekről: neki adja Hunyad várát s néhány helyseget körülötte.

Marienescu foglalkozik azzal a kérdéssel is, mennyiben felelhet meg e ballada a történeti igazságnak, minket most csupán az érdekel, hogy mily régi lehet ama monda, mely e ballada alapjául szolgál. A gyűrű és holló mondat először Bonfinius¹⁾ írta meg, majd tőle sok apró részletben eltérően Heltai prózában *Magyar krónikájában*, versben a *Cancionale*-ben Nagybankai Mátyás História az vitéz Hunyadi János vajdáról cz. művébe betoldva, ismeri Pethő Gergely is stb. A monda tehát el volt terjedve. Az oláh ballada természetesen kiemeli Hunyadi oláh származását. A ballada oly időben keletkezhetett, mikor e hagyományok még frissen és kevésbé elváltozva éltek a nép körében. Zsigmond nevét nem is említi a ballada, a nép úgy is tudta, kire vonatkozik. A másik balladát némely hasonló motívumánál fogva fűzte a nép Zsigmond nevéhez: itt is, ott is egy királyfi s egy oláh

Schriftums. 73 l.). E ballada egy változatát feljegyezte (Lagerdorf, Temes megye) s lefordította Alexics György: *Vatrózsapör.* 35 l.

¹⁾ E rész eredetiben s fordításban megvan Zlinszky Aladár: *Arany ballada forrásai* című tanulmányában. Irodalomtörténeti Közlemények. 1900: 141 l.

leány szerelme körül forog a mese. A két ballada összefüggése tehát egészen külső természetű, vagyis: a két ballada tulajdonképen nem ugyanazon eseményre vonatkozik, hanem a Zsigmond nevéhez fűződő ballada, illetőleg monda vagy mondák hatása alatt bevitték Zsigmond nevét egy valószínűleg már régebben meglevő történetbe. (Tinódi *Zsigmond krónikájának* végén Tar Lőrincz pokolbanjárása arra enged következtetni, hogy Zsigmondról sok kalandos történet foroghatott közszájon.) Itt Zsigmond inkább csak pusztá név, mint a hogy a délszláv népek költészetében gyakori Mátyás neve egészen költött eseményekben.

Zsigmond királyhoz tartalmilag közelebb áll *A gyűrű és a kendő*. Egy királyfi feleségül vesz egy falusi oláh leányt. Egyszerre levelet kap, s háborúba kell mennie. Búcsúzáskor nejének gyűrűt ad, hogy ennek rozsdája jelentse az ő halálát, a nő pedig kendőt ad neki, hogy ha aranyos szegélyén elolvad az arany, ebből tudja meg halálát. A királyfi messze tájra ment, egyszer egy erdő közepében ránéz a kendőre, és a szíve majdnem meghasad. Pajtásainak azt mondja, hogy buzogányáért vissza kell térnie és visszafordul. Találkozik egy utassal, kitől hirt kérdez s ez — a *Kádár Kata* némely változatával majdnem szóserint egyezően — azt feleli: másnak talán jó hír van, de a királyfinak rossz, mert a király feldulatta az országot, mígnem rátalált fia ifjú nejére s bedobatta a tóba. A királyfi lovát az utasra bízva, hogy vigye atyja udvarába és mondja meg, hogy ő a tóhoz ment, hol felesége várja. — A király tábort hív össze, kiszáraitatja a tavat, s a lágyszapon egymást átölelve találják a szerelmeseket. A király mély megbánást érez, mindkét halottat selyembe burkoltatja s királyilag eltemetteti. — E történetet is a szokásos sírvirág-motivum s a szerencsétlenség okozójára mondott átok fejezi be.

A mi eltérés *Kádár Kata* s e két oláh ballada meséje között van, annyi szokott lenni egy-egy ballada egy nyelvi változatai között is (pl. *Szép Júlia*). E három ballada valamiképen összefügg: nem merném mondani, hogy közvetlen forrásuk volt közös — népköltészetben bajos is közvetlen forrásról beszélni — de végső forrásuk közös volt. Közös meséjük széles területen ismert lehetett kötött vagy kötetlen alakban, s különböző helyeken különböző hatások alatt megkezdtek önálló életüket, folyton alakulva a népköltés törvényei szerint, új elemekkel bővülve s a régiekből egyet-mást elvesztve; idővel egymástól eltávolodtak, de azért megőrizték a közös jellemző családi vonásokat. Ha a Balkán népköltészete ismertebb lesz, talán kerülnek meg elő rokon-balladák.

Az oláh balladák egyes motivumai *Telamonhoz*, mások *Kádár Katahoz* állanak közelebb. Egészben *Kádár Kata* hasonlít legjobban *Telamonhoz*, különösen, ha rekonstruált meséjét vesszük alapul, de az oláh balladákban is vannak részletek, melyek *Kádár Kata* megfelelő részleteinél közelebb állnak *Telamon historiájához*. Valószínűnek látszik tehát az a feltevés, hogy nem *Kádár Kata*, nem is e balladának rekonstruálható alakja volt e széphistória forrása, hanem az a közös forrás, a mire ezek a balladák is visszamennek, vagy ennek a közös tőnek e balladáknál korábbi hajtása.

Végig haladva *Telamon historiáján*, látni fogjuk, hogy moti-

vumainak hol egyik, hol másik ballada felel meg: a mese hőse egy királyfi (a két oláh balladában is), ki egy szegény leányt szeret meg (Katarista, Kádár Kata, Katalina, a második oláh balladában nevek nem fordulnak elő), a leány egy fürdősnek vagy egy vargának a leánya (*Zsigmond királyban* Katalinának fürdőt kellene készíteni a királynak). A király ellenzi a házasságot (*Kádár Katában* és *Zsigmond királyban* az anya, *A gyűrű és a kendőben* az apa szerepel), s mikor látja, hogy fiát nem tudja lebeszélteni, háborúba küldi (*A gyűrű és a kendőben* is így távolítják el nejétől). A királyfi búcsúzásnál gyűrűvel eljegyzi a leányt (*A gyűrű és a kendőben* feleségének ad gyűrűt s az neki kendőt, *Kádár Katában* szintén kendő szerepel). A mi ezután következik, Polidorus és a jövendőmondók (bölcsek) fellépése: betoldás a tendenczia éles kifejezésére. Diomedes álomból tudja meg, hogy kedvesét baj érte (*A gyűrű és a kendőben* s *Kádár Kata* némely változatában a kendő által, másutt a visszafordulás nincs is jelezve, s csak a hírmondótól hallja meg a történeteket), hadával s apródjával haza indul s egyenesen a leány lakásához megy, itt tudja meg, hogy volta-képen mi történt (*Kádár Katában* s *A gyűrű és a kendőben* már útközben). Elvezetteti magát a tóhoz, keresztet vet, beugrik a vízbe s átöleli kedvesét (*Kádár Katában* s *A gyűrű és a kendőben* is így találják). Búvárok fogják ki. (*Zsigmond királyban*: Cu alóvele si cu mréjele. Marienescu e részlethez jegyzetet csatol, mely szerint az előbbi népies veder alakú szerszám, az utóbbi: mréja hálót jelent.) *A kendő és a gyűrűben* kiszáritják a tavat. A *Kádár Kata* egyes változataiban búvár, másutt vashorog szerepel vagy egyszerűen csak «kihúzatta», «kifogatta», «onnét is kiveszik» s nincs jelezve, hogy miként). A halottakat felöltöztetik (*Zsigmond király, A gyűrű és a kendő*) s királyi módon temetik a leányt is (*A gyűrű és a kendőben* is; *Kádár Katában* és *Zsigmond királyban* az anya még holtukban is el akarja választani a szeretőket).

Mind a három ballada más-más hatások alatt változott: *Kádár Katában* a szereplőket a nép a maga életéhez közelebbi körbe helyezte át, a mesébe kedvelt motívumokat illesztett, *Zsigmond királyra* a *Zsigmondhoz* fűződő mondák hatottak, *A gyűrű és a kendő* ismét más hatások alá került, de s ez fontos ránk nézve — mindenik megőrzött oly vonásokat is, melyek a másokban hiányzanak, de az eredetiben meglehettek. Ilyen pl. *Zsigmond királyban* a fürdő, mely úgy itt, mint *Telamon históriájában* a fürdős, kissé feltűnő, s épen mert nem tartozik a balladai közhelyek közé: fokozott bizonyító ereje van. Ilyen a leány neve, mit szintén nem tarthatunk véletlen egyezésnek, ilyen a királyfi hadba küldése *A gyűrű és a kendőben* stb.

Ha e balladákat áttekintjük, körülbelől előttünk van az anyag, a mi a *Telamon* szerzőjének rendelkezésére állott s ha ezzel összehasonlítjuk *Telamon históriáját*, el kell ismernünk, hogy a szerző elég ügyesen használta fel anyagát s alakította azt céljának megfelelően. Először is bizonyos külső változtatásokat látunk: a népies neveket a klasszikus költésből vett nevekkel helyettesítette. Ez a renaissancának egy nagyon külsőleges, de mégis szembevető hatása, mi különben is jellemzi e kort. A leány nevét átvette forrásából, de görögösítve használja. E nevekkel mintegy magasabb színvonalra akarta emelni a népies mesét s ugyanez okból elhagyja a mesének

ama motivumait, melyek műveltségének, a népiest meghaladó élet-felfogásának nem felelnek meg. Így a királyfi és környezete nem egészen a népképzelet megvilágításában jelennek meg (*Zsigmond királyban* a királyné mos!), elhagyja a kendő motivumot s helyébe egy másik naiv — de a XVI. században még a műveltebbek gondolkozásába is beillő — motivumot alkalmaz: Diomédés álomból tudja meg Katarista halálát. Nincs meg a sírvirág motivum sem. A mi változtatás ezenkívül történik, azt megmagyarázza a szerző tendenciája. A népköltés ritkán tendenciózus, s a *Telamon históriájában* nyilvánuló tendencia nem lehetett meg a népköltésben, mert nem a népnek, hanem a magasabb osztályoknak szól. E részletek tehát a szerző önálló betoldásai s elég természetesen fűződnek bele a mesébe. Ily részletek vannak Telamon és Diomédés beszélgetésében, Polidorusnak és a bölcseknek e tendencia adott életet (lehet, hogy ez nem egészen önálló betoldás, hogy itt valami más mű hatott), ezt fejezik ki a király bűnbánó szavai s végül az utolsó három versszakban közvetlenül maga a költő. A király első bűnbánó beszédénél szinte rajtakapjuk szerzőnket, mint illeszti be e részletet a mesébe: megtalálták a két holttestet, a strofa végsora: «Öleue őßue vadnac czudalác aßt igen.» Ezután következik a beillesztett részlet s költőnk ugyanazon szavakkal veszi fel az elejtett fonalat: «Öleue őßue vadnac — —.»

Noha e tendenciózus részletek elég jelentékenyek, a széphistória nincs elnyújtva; az események eléggé meg vannak okolva, a verselés a főbb mozzanatoknál igen élénk ritmusú s egészben nem áll kora verselésének színvonala alatt: *Telamon* minden tekintetben százada legsikerültebb széphistóriái közé tartozik.

Talán nem csalódunk, ha úgy képzeljük, hogy *Telamon históriája* a XVI. század közepén íródott, s szerzője — valószínűleg erdélyi református pap — népköltésből vett történetet dolgozott fel benne kora vallásos szellemében és irodalmi conventióinak keretében

(Budapest.)

REICHARD PIROSKA.

HAZAI IRODALOM.

Révay József: Commodianus élete és kora. Budapest, 1909.

8-r. 142 l.

Közlönyünk olvasói előtt nem egészen ismeretlen a szóban forgó munka, a mennyiben az 1908 okt.—decz. számokban annak egy része megjelent: a bevezetés, a mely általában szól a Commodianuskérdésről s szerzőnek tanulmányában követni szándékolt alapelveit ismerteti, továbbá a kéziratokról szóló fejezet, a mely a Dombart-féle szövegen tett javításait is tartalmazza; végül a Comm.-kiadásokat ismertető rész. Külömben szerzőnk már előbb is foglalkozott Commodianus-szal (*De vita et operibus Commodiani Gazæi*, 1902. Temesvár, 1906-ban Szabadkán is írt róla), sőt, gondolom, le is fordította.

Újabb Comm.-tanulmányaira talán Brewer 1906-ban megjelent szenzációs műve adhatott ösztönzést, a mely radikális következtetéseivel felforgatta a Comm.-kutatók összes megállapodásait.

Révay érdemes munkát végzett e tanulmányával, a melynek tartalmát ismertetem. Commodianust két verses munka szerzőjének tekinti a philologiai irodalom. Külső adat erre alig van, mert Gennadius, a ki Comm.-ról szól, egyik művét sem említi meg. Az *Instructiones* cz. költeménysorozat szerzőjéül három kódex nevezi meg Comm.-t. De a másik művet, a *Carmen*-t csupán az *Instructiones*-szel való feltűnő egyezése alapján tartják Comm.-ének. Révay nagy gondnal végzi az összehasonlítást s a rhytmikus hexameterben (idő-mérték negligálásával), a nyelvhasználatban, a verspárok törvényében, theologiai felfogásban, azon szubjektív vallomásban, hogy a költő pogányból lett kereszténynyé, még pedig a szentírás olvasása következtében, eschatológiájában (6000 éves világ), s egyéb jellemző gondolatokban, kifejezésekben pontosan kimutatja azokat az egyezéseket, a melyek közös szerzőre vallanak. Bár az ilyenek felsorolása mint: *in aureo sæclo* = *aurea sæcla*, *profuso cruore* stb., a mik lehetnek közhelyek véletlen egyezései, nem sokat bizonyít s szinte felesleges.

Megállapítván, hogy a két mű szerzője Comm., a következő fejezet a költemények tárgyról, időrendjéről és szerkezetéről szól. Az *Instructiones* 80 kisebb-nagyobb akrostichonból álló költeménysorozat két könyvre osztva, az elsőbe 41, a másodikba 39 tartozik. E költemények a pogány kultuszokat ostromozzák, korholják a pogányokat s a zsidókat, az eschatológiával foglalkoznak s tanításokat adnak a keresztény életre. Az utolsó költemény fordított akrostichon, s a szerző nevét így adja: *Commodianus mendicus Christi*. A *Carmen apologeticum* pedig 1060 hexameterből álló költemény, a mely az ó-és újszövetség rövid foglatának előadásával akarja rábírní a pogányokat, hogy hagyják el a bálványimádást és térjenek Krisztushoz. Szerzőnk időrendben az *Instructiones*-t tartja elsőnek, a mit a költő nyilatkozataiból meggyőzően bizonyít. A *Carmen*-t egységes műnek tekinti s címét a romlott szövegből helyes coniecturával „*Tractatus de Antichristo*”-ban állapítja meg.

A következő fejezetek (VI–X.) Comm. korának megállapításával foglalkoznak. Szerző véleménye az, hogy Comm. művei Kr. u. 280 és 297 közt keletkeztek, bár 1902-ben Temesvárott megjelent értekezésében még Ebert nézeteit vallotta s az *Instructiones* keletkezési évét 238-ra, Comm. születési idejét pedig 188–192-re teszi. E megállapodástól azonban jelen könyvében, mint a következőkből kitűnik, eltért. De nem ért egyet Brewer radikális következtetéseivel sem, a melyek ellen érdekes vitát folytat. Brewer ugyanis 370 lapos munkájában azt bizonyítja, hogy Comm. Arlesben (Gallia) élt, világi ember volt s az I.-t 458-ban, a *Carmen*-t 466-ban adta ki. Szerzőnk a húnok betörésére vonatkozó szellemes bemagyarázás tarthatatlanságát, a Hilarius pápára való vonatkozás erőltettségét s Brewer egyéb érveit ügyesen megdönti s következtetéseit nem fogadja el. A költő korának megállapításában Révay az eddigi kutatóktól eltérően a költemények szellemére, hangulatára veti a fősúlyt. Gondolatmenete körülbelül a következő. Comm. a keresztény apologeták és polemikusok fegyvereit használja a pogány istenek kigúnyolásában.

Ezek pedig Euhemerusból veszik a gúny nyilait. Comm.-ban sok az Euhemerus reminiscentia, bár nem nevezi meg a görög költőt. Már pedig azok a keresztény latin apologeták, a kiknél Euhemerus hatása kimutatható (Minuciustól Augustinusig), Kr. u. 235—325-ig éltek. Tehát ezen a határon belül írt Comm. is. Másrészt parallel idézetekkel kimutatja, hogy a költő ismerte és felhasználta Lukianos szatirikus iratait, a melyeket az ő közönségének is ismernie kellett. Tehát Comm. a III. században élt. A III. század misztikus vallásos irányzatából, mely tele volt forrongó, fantasztikus vallási nézetekkel és izzó képzelődésekkel, s a melyvel Comm. sokat foglalkozik, szintén meggyőzően érvel álláspontja mellett, nemkülömben eschatológiájából is; a Mithras kultuszból pedig (Commodianusnál Ammudates) s a Virius Mithraspapi méltóságára vonatkozó sorokból határozottan a 280-as évek valamelyikére következtet. Comm.-nak az Oracula Sibyllina (melyek Kr. u. 267 ben már mai alakjukban forogtak közkezen) világ-végét jósoló, Antichristusra vonatkozó, Róma elleni gyűlölettel izzó, különösen a senatust fenyegető, s a bálványimádást ostromozó verseivel való egyezéseit, melyekhez formai egyezések is járulnak, szintén ügyesen használja fel Révay azon tétele igazolására, hogy Comm. költeményei nem sokkal Kr. u. 267 után keletkezhetnek.

A X. fejezetben a költő életviszonyaira igyekszik némi világot deríteni s ebből a fejtegetésből korára is. Comm. a Carmenben a gótokról is megemlékszik, mint a kiknek betörése indítja meg az utolsó üldözést; ez az adat igen jól illik a III. század végére. Továbbá sokat foglalkozik a chiliasmussal, az ezeréves uralkodással, a melyet összefüggésbe lehet hozni a 248-ban ünnepelt ezeréves ünneppel. A költő idejében a pogányság még félelmetes hatalom, a mi szintén a III. század végére mutat. Végül a költőből vett idézettel megállapítja, hogy a versek béke idején keltek, de olyan időben, a mikor a keresztényüldözés kitörésétől minden pillanatban lehetett tartani (De pace subdola stb.). Minthogy a legközelebbi keresztényüldözés Diocletianus alatt (294—305) volt s uralkodása elején ő is jól bánt a keresztényekkel s csak 297-ben rendelte el a keresztényüldözést: terminus ante quem gyanánt a 297. évet jelöli meg Révay.

A költeményekből beigazoltunk veszi, hogy a költő neve Commodianus, s hogy afrikai származású volt; bár az, hogy a Carmenben mágusok ráolvasásairól van szó, ezek pedig költőnk idejében leginkább Afrikában voltak divatban, egy kissé gyöngye bizonyíték. Hogy szülei pogányok voltak s ő is pogány volt eleinte, hogy nem fiatalkorában tért meg, még pedig a biblia hatása alatt, s az ú. n. pœnitensek közé vétette fel magát, a költeményekből kiviláglik. Nem valószínű azonban, hogy püspök volt, sőt Révay egyenesen lehetetlennek tartja, de valószínűnek veszi, hogy egyházi férfiú volt. A költemények keletkezési helyét biztosan meghatározhatónak nem tartja, csupán azon nézetét fejezi ki, hogy a költő Rómában élt. Hogy alaposan képzett theologus volt, a XI. fejezetben bizonyítja, a mely igen értékes rész, a mennyiben a chiliasmus, monarchianismus vagy adoptionismus, patripassianismus, docetismus stb. egyháztörténeti terminusok jelen-tését ismerteti, s költőnknek ezekhez a tanokhoz való viszonyából is támogatja eddigi következtetéseit.

Majd (XII. fej.) a költő nagy jártasságát ismerteti szerzőnk a

klasszikai irodalomban. A biblián s az Apocalypsisen kívül forrásul használta Cicerót, Cyprianust, a Cato-féle erkölcsi szabályokat, Euhermerost, az Ezra IV. könyvét, Hermes Poimenjét, Hippolytos, Krisztus és Antichristusról szóló művét, Horatiust, Lucretiust, Lukianost, Minucius Felixet, az Oracula Sibyllinát, Terentianust, Tertullianust, Vergiliust (elégg bőven), s némileg Lactantiust. A XIII. fejezet Commodianus stílusát és verselését ismerteti. A XIV-ben a Commodianus-irodalom bőséges lajstromát adja. Végül pontos név- és tárgymutatót mellékel.

Ezekben ismertettem vázlatosan Révay értékes könyvét, főképen abból a célból, hogy azok is, a kik a könyvet nem olvassák, némi tájékozást szerezzenek arról, hogy philologiai irodalmunk egy komoly, nagy fáradsággal és lelkiismeretességgel, szigorúan philologiai módszerrel megalkotott, de nem száraz, hanem bőséges művelődéstörténeti tudáson alapuló, s a néplelekbe lemélyedő művel gazdagodott. Kutatásának útja s ez utazás mellékeredményei talán még becsesebbek elért végkövetkeztetéseinél is. Mert bármily dicséretes is szerzőnk törekvése, a melylyel a romlott szöveget még Dombart után is helyreállítani iparkodik, s bármily helyes az az alapelve, hogy a költemények egységes hangulatát s eszmei tartalmát veszi irányadóul a költő korának s egyéni körülményeinek meghatározásában, véleményem szerint Commodianus irataiból, kivált azok sajátyszerűen megviseelt hagyományából kétségtelen biztossággal nem lehet a kérdéses dolgok valóságát megállapítani. Nem ismerem ugyan Brewer fentemlített könyvét, de annyit Révay vonatkozásaiból is látok, s a költemények olvasásakor is tapasztaltam, hogy Commodianus nyelve és stílusa olyan vulgarismusokat mutat, a melyek az V. század írói előtt egynél sem fordulnak elő. S ez nagy bökkenő. Nem igen lehet a kérdést könnyedén azzal eldönteni, hogy Commodianus a népnek írt. E tekintetben erősebb nyelvtudományi tanulmányokat kellene és volna érdemes tenni. De még a sajátyszerű verselés is (rhythmus hexameter, mely bizonyos ütemszerű motivumokat substituíál a quantitás helyén) meg különös, szeszélyes virtuozításokban (fordított akrostichon, sorvegi hangzók egyezése sok soron keresztül stb.) leli kedvét, szintén külön összehasonlító tanulmányt igényelne. Szóval a nyelvhasználat pszichikai sajátosságainak mélyebb bizonyító erejét nem látjuk eléggé sorompóba állani Révay tanulmányában, a mely nélkül a többi érvelés harczképessége is gyengül, sőt félő, hogy semmivé válik.

Még néhány szót az emendatiókról. Szerző a Dombart-féle szöveget veszi alapul, de néhol varianst állít fel. Legtöbb helyen okadatoltak javításai, de néhol feleslegesek, mint I, 6, 7—8 *Natum* és *nutritum* helyett *natus* és *nutritus*-t conjiciál a *hic* kedvéért, a melynek itt jelentése nagyon szépen megér az in *terris* mellett; vagy I, 25, 21 *quantocius* helyett *quanto citius*-t vesz, mikor az is jó; I, 37, 6 *Discentes* helyett nem értem miért kell *discedentes*-t erőszakolni, vagy II, 20, 19 *cibatum* helyett *cibatus*-t. Továbbá igen önkényesnek tartom I, 6, 17 a *Ganymedis* amator s II, 18, 22 az *impudicis feminis coniecturákat*, a II, 7, 1—2 *Falluntur* stb. igen merész restauráció. Igen ügyesnek tartom azonban az I, 33, 5 *Intrate stabulis vestris* stb. helyreállítását, a hol a másol. hicaja plau-

sibilis. No de ezekkel a dolgokkal itt apróra úgy sem lehet foglalkozni, a közölt megjegyzések pedig nem teszik világossá sem a szerző sem a referens álláspontját. Legjobb a könyvet magát átolvasni, és érdemes is.

(Budapest.)

FODOR GYULA.

Kaposi József: Dante és Magyarország. Budapest, 1909. 8-r. 25 l. —

U. az: Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek. Budapest, 1909. 8-r. 52 l.

A dantologia magyar vonatkozásai még mindig tisztázásra várnak, pedig nagyon is itt volna már az ideje, hogy legalább a bennünket legközelebből érdeklő adatok helyesbítéséről gondoskodjunk s viszonylagos érvényességüket megállapítsuk.

A Divina Commedia új, kritikai szövegén most dolgozik Vandelli, a Società Dantesca Italiana megbízásából. Egyes mutatóványokat már ismerünk is belőle. Dante «hírnevének története» is készülöben van; az analízis szerény, de nagyon fárasztó munkája 35 élő nyelven halad folyvást előre.

Kaposinak ez a két tanulmánya, melyeket ő «igénytelen jegyzetek»-nek nevez, épen jókor jött. Összefoglalásai, és saját eredeti kutatásai javára lesznek a magyar Dante-irodalomnak. Ha szükségét látja, elismert tekintélyeket (Philalates, Scartazzini, Paget Toynbee, Batines) czáfol meg, s óvatosan, de saját igazát érezve, biztos alapról, nagy készséggel vonja le következtetéseit. Előre is látjuk, hogy egyik-másik érve vitát fog előidézni, de a kérdések teljes megvilágításának érdekében kívánatosnak is tartjuk. Ebben a nemzetközi nagy hangversenyben is csak minél többször szólaljon meg a magyar szó.

Első tanulmányában először a Dante-regények révén elszórt mende-mondák közül a költő utazásaira vonatkozóakat vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy Polában lehet a legszélső pont, a meddig bolyongásai közben kelet felé elkalandozott; s meg kellett állapítania, hogy magyar földön soha sem járt, legföllebb hallomásból ismerhette hazánkat. El kell fogadnunk a Martell Károlylval való ismeretség keletkezésének megokolását is. A fölvetett kérdésekre megadott választ kimerítőnek vallhatjuk, s ezzel egyúttal nem egy téves értelmezést megdöntöttnek kell tekintenünk. — Az *O beata Ungaria* magyarízatanál megállapítja, hogy a költő nem tarthatta boldognak hazánkat, mert az ő szemében III. Endre nem volt törvényes király; ezért csak akkorra jósolta Magyarországnak a boldogságot, a mikor majd nem vezetik félre a trónbitorlók, hanem Martell Károly fia és örököse, Károly Róbert, lesz magyar király, a kit egyedül illet meg a trón. Károly Róbert áldásos uralkodásáról, melyről a költőnek tudnia kellett, nem volt oka hamis jóslásokat koczkáztatni meg. — A történeti adatok helyesbítése közben tárgyalt részletek keletkezési idejét és helyét is többször tisztázza, mint pl. a *Par. XIX.* énekéről azt, hogy Ravennában készült, a hol Dante bizonyosan megbízható forrásból értesülhetett a fontosabb magyarországi eseményekről. — Egész sereg ellenkező állítással szemben vitatja, hogy Pier Traversara nem adhatta feleségül a leányát V. István magyar királyhoz, sőt az 1236-ban született Posthumus Istvánhoz, II. Endrének később törvényesített

fiához sem; Paolo Traversara leányáról sem lehet szó, hanem Vilmos egyetlen leányáról, Traversariáról, a kit első férje halála után vett el 1263-ban Posthumus István; Traversara halála után pedig a Morosini-leánynyal, III. Endre anyjával, kelt egybe. — Majd a költő műveiben és hazai történetünkben egyaránt előforduló nevekről emlékezik meg, a Dante-enciklopédiába belekerült hibás adatokat javítgatva, bővítgetve.

Kaposi második tanulmányában is évekig tartó bűvárkodás eredményével van dolgunk. Dante ismeretének nyomait kutatja a magyar földön. Megállapítja, hogy a magyar Anjouknak ismerniök kellett a nagy olasz költőt. Az ottani egyetemeket látogató magyar ifjak bizonyosan ismerték s könyveivel együtt haza hozták a hírét is. Az első határozott nyomokat a konstanzi zsinaton találjuk. Ervelése meggyőző. Mindig eredeti forrásokból merít. Rámutat, hogy Serravalle ajánlóleveléből valóban megállapítható az a föltevés, hogy a Divina Commedia latin fordításakor és magyarázásánál a magyarokra is gondolt. Nyoma veszett ugyan annak a kódexnek, melyet Serravalle Zsigmond királyunknak adott, de lehetségesnek tartja, hogy azzal azonos az egri példány. Hogy az olaszos műveltségű, magyar humanisták miképen gondolkoztak Dantéről, erre a kérdésre nem adhat kielégítő feleletet, de Janus Pannonius Consultatiójában szinte föl ismeri Dante szavának visszhangját, azonban a gondolatok szembe szökő rokonsága ellenére sem érzi magát feljogosítva arra a következtetésre, mintha ezt a *Pur.* XI. éneke befolyásolta volna. Szerző ítéleteit mindenütt ez a meggondoltság jellemzi, még ott is, a hol a leghatározottabb hangú nyilatkozatokra van joga. Mátyás kódexének provenientiaját sikerült földerítenie. Ebbeli fáradozásaiért osztatlan elismerésre tarthat számot Kaposi. A kérdést megoldotta; a kódex első számozott lapján levő címerpajzs tulajdonosát, Franciscus Bandini, de Baroncellit, most már ismerjük. A Nemzeti Múzeum jesi-i kiadásán, a Dankó József példányán, az Akadémia Könyvtárában levő 1497-iki velencei kiadáson kívül több hazai Dante-inkunabulumot neki sem sikerült felkutatnia ekkoráig. — Felsorolja az egri kódexről eddig megjelent ismertetéseket. A Zsigmondhoz intézett ajánlólevelet le-másolta, részletesen bemutatja, s az egri fordítás szövegét a római példánnyal egybeveti. — Ezután a Corvina-kódex kimerítő ismeretése következik, néhány leczke változatának regisztrálásával, miközben kijavítja Kraus F. X. és Volkmann tévedéseit. Végül a *De Monarchia* budapesti kódexét írja le, s azt tartja róla valószínűnek, hogy Albert királyunk számára írták 1438 végén, vagy 1439 elején. (Kolozsvár.) Cs. PAPP JÓZSEF.

Beöthy Zsolt: Írói arcképek. (Szász Károly. Kovács Pál.)
Budapest, Wodianer, 1909. 50 l. (Magyar Könyvtár, 571. sz.) 30 f.

A Magyar Könyvtár Arany Jánosnak két legbecsesebb írói arcképét, Gyöngyösi és Orczy méltatását, külön füzetben, mint egy so-rozat elsejét adta ki. Arany irodalomtörténeti képeinek tagadhatatlanul ez a két legsikerültebbje, mely mind Gyöngyösi, mind Orczy költészetének a legjellemzőbb vonását deríti fel: az előbbiét lírai természeti, az utóbbiét szatirikusnak mondja. — A jól megválasztott kezdetet méltóan folytatja Beöthy Zsolt füzetkéje: Szász Károly

és Kovács Pál arcsképe. Mindkettő emlékbeszédnek készült: de szel-
lemben és jellemző erőben, főképen azonban a közelségben, melybe
az olvasót költőjéhez viszi, túlszarnyalja mindkettő az akadémikus
emlékbeszédek hova-tova modoros formáját s éppen ezért művészi al-
kotás. Beöthy nyelvünknek is egyik legnagyobb művésze. S ezekhez
járul még egy tulajdonsága, melyvel olvasói lelkébe érzéseit a maguk
teljében tudja átvinni: melegsége. Nem az irodalomtörténet szorgalmas
munkásának, hanem a műértőnek alkotásai ezek az arcsképek is,
melyek Arany János rendkívül objektív, higgadtan bonczoló alkotásai-
val szemben az írói arcsképek másik fajtáját jelölik: a szubjektivebb
formát, meleg rajzát az író egyéniségének, melyből költészete fakadt.
Arany a messze múltból vette írói arcsképeinek hőseit és nem az
ember, hanem alkotásuk iránt érdeklődött. Beöthy benne élt hősei-
nek világában és az alkotásokat a teremtő erő geniejéből ítéli meg.
Különösen meleg a Szász Károlyról rajzolt kép tónusa. Határozottan
rajzolt vonalak mellett ezernyi árnyékolás mutatja, hogy Szász Károly
családi és közviszonyok hatása alatt milyen egyéniséggé fejlődik, s
viszont egyénisége miként hat a közszellem nemesítésére, fejlesztésére.
Művelté tette nemzetét, mert szerette. A szeretet jellemzi egyéni-
ségét is, alkotásait is. Kovács Pálban Beöthyt a hűség kapja meg,
melyvel mestere Kisfaludy Károly, emlékét és szellemét istápolta. Az
Auróra kör egy itt maradt, utolsó emléke volt Kovács, a még jó-
mó lúnak megismert magyar középnemesség jókedvű poétája, a ki az
orvos, a költő szemével nézte az embert és ezért vigasztalni is tudta
szenvedéseiben. A költőlességtudás biztos érzete és testi épsége tette
derülte lelkét is, és e derült lélekből fakadtak különösen novellái,
mik Kisfaludy lazább szerkezetű és Fáy didaktikusabb elbeszéléseinél
jelesebb alkotások. Mély érzése is megkapja Beöthyt: ugyanaz az
érzés, mely Beöthy lényegének is alapvető jellemvonása, mely munkáit
ilyen melegekké, behizelgően kedvesekké, minden olvasójának bece-
sekké teszi.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Heinrich Gusztáv: Magyar elemek a német költészetben.

Budapest, Franklin, 1909. (O. K. 1523—1524.) K. 8-r. 60 l. 40 f.

Az Akadémia egyik régebbi (1903.) nagygyűlésén tartott fel-
olvasását Heinrich most az Olcsó Konyvtárban is közrebocsátotta s
ezzel a sok becses adatot rejtő dolgozat közös kincsünké vált. Úgy
tetszik, hogy hosszú évtizedek útjain, melyek Heinricht a német
irodalomtörténet meggyéin vezették, hosszú barangolások közben,
melyek a külföldi, leginkább pedig a német költészetnek a magyarra
gyakorolt hatását kerestették, egy-egy virágszálat olyat is talált, a
mely tőlünk került német szomszédunk irodalmába. Ezeket az aprán-
kint szedgetett virágokat gyűjti a Magyar elemek a német költészet-
ben cz. jelen kis klasszikus tanulmánya egy csokorba, rövidesen végig-
pillantva a középkor Klingsorjától Madách hatásáig hatodfélszázad
történetén. — A németek érdeklődésében négy fázist különböztet
meg. A legrégebb adatokban csak magyar *nerek* fordulnak elő; azontúl
a XVI. század közepéig szomszédaink ellenszenvenvel sőt gyűlölettel
tekintenek reánk. Ez a hangulat Budavár elestével változik meg; ettől

kezdve látják meg, hogy mi Európa végvára vagyunk. De még ezután is, pl. a Bánk bán németül is gyakran feldolgozott történetében, nem a magyar elemet keresik, hanem csak az emberileg érdekes eseményt vagy bonyodalmat. Így tart ez Körnerig bezárólag, főképen azért, mert irodalmunkat magunk sem ismerjük. A negyedik fázis Lenau költészetével tűnik fel és Beck, Hartmann költészetén át napjainkig terjed. Ez a korszak magyar világot, magyar életet, magyar jellemeket keres és rajzol a magyar vonatkozásokban. Míg Körnernek Szulejmánja is voltaképen Napoleon, s Zrinyije az ő nemzet vagy nem is nemzeti, hanem emberi eszmeinek incarnatiója, Lenau ideális magaslaton és formában mutatja azt a hatást, melyet irodalmunknak a németre a mi szempontunkból kell gyakorolnia. — E négyes keretben tömören sorakozik egymás mellé az adatok hosszú sora, Lenau részletes, Beck kitűnő jellemzése s nem egy olyan megjegyzés, melynek a legújabb kor irodalomtörténete is kitűnő hasznát veheti (Pl. Hebbel véleménye Arany Toldijáról.) — Hiányzik belőle Császár Elemér adaléka a német Liliomfiról, talán, mert Heinrich a tanulmányt eredeti (1903-iki) formájában akarta kiadni.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Szügyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. Felolvasás a Ref. Énekvezérek Egyesületének 1909. július 15-én Beregszászon tartott közgyűlésén. Debreczen, Hegedüs és Sándor, 1910. 8-r. 43 l. 1 K.

A magyar református énekeskönyv fejlődését vázolja e kis értekezés. Bemutatja, milyen elemekből kezdett kialakulni a XVI. század folyamán az az énekgyűjtemény, mely őse a mai napig használatban levőnek. Kimutatja, hogy a protestáns kor vallási énekkészlete hogyan változott, fogyott, gyarapodott az idők folyamán, míg végre a XIX. század hajnalán mintegy kánoni szöveggé jegyezdedett ki. Külön-külön ismerteti a zsoltárokat, himnuszokat s dicséretes sorsát, föltárja, hogyan veszett el a régi nagy része, miként keletkeztek az újak. Értekezésének 31-38. lapját téves vélemények megczáfolásának szenteli. Először Toldy Ferencz azon állítását bélyegzi valótlannak, hogy «a bécsi békétől (1608) a protestáns vallási költészet megszűnt termelni», majd Bogisich Mihályt támadja Magyar egyházi népének a XVIII. században cz. akadémiái székfoglalója miatt, melynek egyes, a református vallásos énekköltészet dicsőségét sértő állításait utasítja vissza öntudatos hangon. Derék kis munka ez az értekezés, azonban hijjával van a philologiai pontosságnak s elfogulatlanságnak.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

Böhm Dezső: Orcy Lőrinc élete és költészete. Bölcsészeti doktori értekezés. Kolozsvár. Nyomatott Gámán J. könyvsajtóján. 1909. 8-r. 94 l.

Az irodalomtörténeti igazság követeli, hogy arról a férfiről, a ki, ha nem is megindítója, de fontos tényezője volt irodalmunk felújulásának, hozzá méltó életrajz készüljön. Sajnos, ennek a követelésnek mindeddig nem tettek eleget. Az előttem fekvő kis értekezésnek nem ez volt a célja. Rendeltetésének szerény jelzése bizonyítja azt. Csak képet akart elénk rajzolni a szerző erről a «kis kopasz

báróról», képet a szétszórt adatokból, és e feladatának érdemesen meg is felelt. Először életét mutatja be rövid, de hű elbeszélésben (1—21), majd műveit sorolja el (a *Méheskert*et is!) és kiadásait, azután pedig költészetét tekinti át a bennük uralkodó nézetek szerint (uralkodóról, főnemességről, szerencséről és egyszerű életről, tudományról, szerelemről), végül pedig az Orczyról elhangzott vélemények tárgyalásával a saját felfogását koncepziálja. Nagyon helyes és követésre méltó eljárásnak ítélem a költészetére vonatkozó irodalomnak bíráló sorok kíséretében való időrendi összeállítását, a mi az amúgy is könnyen áttekinthető mű rendszerességét csak növeli. Tévedéseket nem találunk e kis műben, hiszen nem is ad új dolgokat, csak már megállapítottakat vesz kritika alá, de nagyobb hiányokat sem. Igaz ugyan, hogy pl. Orczy iskolázottságának már adatait is ismerjük,¹⁾ igaz ugyan, hogy szerzünk az érvek kritikájában néha kezdőnek mutatkozik (pl. mikor a *Méheskert* szerzőségénél Petrikre hivatkozik és pl. a bibliográfiában), de művét alapos olvasottság, az Orczy körül csoportosuló írónak és irodalomnak teljes ismerete jellemzi. Tagadhatatlan, hogy Orczy biográfusa értékes és jó hasznát fogja látni ennek a könyvnek. Bárcsak mielőbb a teljes biográfiát köszönhetném!

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Gaston Boissier: La fin du paganisme. Étude sur les dernières luttes religieuses en occident au quatrième siècle. Sixième édition. Paris, Hachette, 1909. 8-r. 2 kötet, 394 és 452 lap, Ára 7 fr.

A nemrég elhunyt kiváló philologusnak korszakos munkája, melyről egy ízben már Kont Ignác megemlékezett röviden e folyóirat hasábjain (XVI. évf. 215. l.), immár hatodik kiadásban fekszik előttünk. Mesteri tollal rajzolja meg benne a nagynevű szerző a pogányság és kereszténység élet-halál harczát, a kereszténység fényes diadalát. S bár címében azt jelzi, hogy az utolsó küzdelmekről fog szólni, mégis — helyes történeti érzékkel — nyomon kíséri fejtegetéseivel a kereszténység fejlődését már a II. századtól kezdve, miközben alkalma nyílik a ker. latin irodalom termékeinek oly beható és oly művészi elemzésére, melynél szebbet még sehol sem olvastunk.

És itt egy megjegyzést kell tennem. Ez a munka elsősorban is tudományos szakmunka, de bátran a kezébe adhatjuk akármely

¹⁾ V. ö. Egyetemi kvt. Tárcza 118. a Zelotypa Relig. Christ. 1726. évi előadói közt Laurentius Orczyt.

művelt laikusnak is: élvezni fogja. Benne van a Boissier par excellence francia szellemének, bámulatos írói művészetének, finom stílusának és kedves, vonzó előadásának minden kiválósága, minden bája. Lehet vitatkozni azon, vajjon a német philologia alaposságát és aprólékosságát, vagy a francia philologia könnyed, szellemes és egyetemes szempontokkal dolgozó módszerét illeti-e meg a pálma — de egy bizonyos: az, hogy Boissier könyve, mely talán legprægnansabb terméke ennek a francia módszernek, a legelőkelőbb helyek egyikét foglalja el az utolsó évtizedek philologiai munkásságának termékei között.

Boissier munkájának tárgya a kereszténységnek a pogányság felett aratott végleges diadala s azon okok és tényezők megbeszélése, melyek ezt a diadalt elősegítették. Mióta az ifjú kereszténység kiállotta a Decius-féle kegyetlen üldözés vérkereszttségét, azóta oly tényezővé vált a római birodalomban, melyet hatalmi eszközökkel elnyomni többé nem lehetett. Valerianus (253—260) ugyan mindenféle edictumokkal próbált gátat vetni a kereszténység terjedésének, de sem az ő, sem Diocletianus fellépése nem hozta meg a várt eredményeket. A helyes politikai belátás most már azt követelte, hogy az állam ismerje el a ker. vallást, melynek ekkor már a birodalom majdnem minden értékes eleme híve volt. Az államférfúi bölcseségnek ezt a tényét Constantinus vitte végbe, ki — végezve ellenségeivel — 313-ban kiadta az edictum Mediolanense cz. türelmi rendeletet. Innen kezdve megszűnnek a vallási harcok, a kereszténység a békés fejlődésnek szentelhetette idejét és erejét, csak a IV. sz. hatvanas éveiben ad magáról újra életjelt a pogány reactio Julianus személyében. Ez a reactio azonban nem nagy jelentőségű, inkább szellemi és társadalmi harc, mely Julianus ker. gyűlöletéből s beteges hellenizmusából fakadt. Legfontosabb intézkedése az, hogy kitiltja a ker. tanárokat a főiskolákról (I, 128—131), a mi csak arra mutat, hogy felismerte a nevelés óriási befolyását, melyet az a ker. világnézet és meggyőződés kialakulására gyakorolhatott.

S épen ez adja Boissiernek is egyik legeredetibb gondolatát, mely innen kezdve vezető szerepet játszik művében. Felismeri ugyanis a római nevelésnek rendkívül nagy hatását a ker. írókra s így közvetve az irodalomra. A keresztények, ha kellő irodalmi műveltségre akartak szert tenni, kénytelenek voltak a pogány iskolákba járni. Ezekben pedig nemcsak, hogy a pogány kultusz szertartásait, Minerva ünnepeit stb. a pogányokkal együtt meg kellett tartaniok, hanem ismeretséget kötöttek az Olympus-szal, az istenek kalandjaival, a mythologia erkölcstelenségeivel. Ez indította a rigorózus Tertullianust arra, hogy megtiltsa ker. embernek a tanárkodást, de azt, hogy a

pogány irodalmat tanulja valaki, még a szigorú Tert. sem tiltja meg (de idolol. c. 10): *quomodo repudiamus sæcularia studia, sine quibus divina non possunt?* Tudjuk, hogy Arnobius s tanítványa Lactantius a latin rhetorika tanárai voltak. A pogány nevelésnek a kereszténységgel való ilyen szoros kapcsolata messzevágó következtésekkel járt a ker. irodalomra.

E hatások legélesebb körvonalakkal Tertullianuson szemlélhetők. A *centurio proconsularis* fia, az egykori pogány fennkölt lelkű és lángszavú bajnoka lett a ker. hitnek, ki a *«de idololatria»* cz. művében mindentől eltöltja a keresztényt. Csak az tehette ezt, ki oly mélyen és oly apróra ismerte a pogány vallást, életet és gondolkodásmódot, mint ő. A *«de pallio»*, melyet B. részletesen fejteget, valódi mintaképe, elsőrangú produktuma a klasszikus rhetorika emlőin nevelkedett szarkasztikus gúnyjának és geniális íróművészetének. Ép így klasszikus munka Minucius Felix Octaviusa is, a Cicero-féle *«de natura deorum»*-nak ez a ker. paraphrasisa, mely nem említi Krisztust, nem idéz a szentírásból, de azért ker. szellemet sugároz. Szerkezetének művészi tökéletessége, klasszikus nyelve s gondolatainak magas szárnyalása a klasszicizmus iskolájában nevelkedett szerzőre mutatnak s még Cicerónak sem válnának szégyerére. Végül ott van Augustinus, kit a *«Hortensius»* olvasása tesz kereszténynnyé; értjük meg jól: Cicero téríti meg Augustinust! Valóban a klassz. irodalomnak a klassz. nevelésnek ennél szebb és nagyobb hatása el sem képzelhető.

Ezek után éles megfigyelésre valló fejtegetések következnek a ker. költészetről, melyeknek keretében ismerteti B. az apokryph-irodalmat, Hermast, a sibyllai jóslatokat, Commodianus és Juvenecus költészetét, de mindezeknél terjedelmesebben és szebben Paulinus Nolanus életét és költészetét (II, 49--103). Prudentius nagyszabású költői egyéniségét, lírai és dogmatikai irányú költészetének rendkívüli jelentőségét éles szemmel látja meg és kellő nyomatékkal emeli ki Symmachus ellen írt költeményének fontosságát. Quintus Aurelius Symmachus a pogány *reactio* utolsó nagy képviselője. Előkelő római család sarja, ki az irodalomban jó nevet vívott ki magának úgyis, mint szónok, úgyis, mint levélíró. A kereszténységgel való összeütközése a Victoria-oltár történetével kapcsolatos. Ugyanis Julianus, a pogány vallás visszaállítására irányuló kísérletei közben felállította a curiában Victoria oltárát. Gratianus 382-ben betiltotta a pogány kultuszokat s eltávolította Victória oltárát is. Ennek visszaállítása érdekében Symmachus küldöttséget vezetett a császár elé, de minthogy Gratianus hajthatatlan maradt, utóda, II. Valentinianus elé 384-ben védőíratot (*relatio*) terjesztett a Victoria-oltár s a pogány kultusz érdekében, mely egyik legszebb emléke a fényes múlthoz való meleg

ragaszkodásnak. Csakhogy a pogányság ideje már lejárt. Ambrosius (epist. 17. és 18.) hevesen síkra szállt Symmachus ellen, s bár e küzdelemben Ambrosius maradt a győztes, a pogány világ még sokáig bámulattal tekintett Symmachusra, úgyannyira, hogy Prudentius még 403-ban is, tehát mintegy 20 év múlva, megokoltnak látta Symmachus relációjára külön iratban (*Contra Symmachum* II. II.) megfelelni. És ezzel véget is ér ez a nagyszerű harc, mely az elkeseredésnek, a szenvedélynek, a hithűségnek és a martyriumnak századokon át annyi megrázó, lélekemelő és magasztos példáját szolgáltatta.

Boissier könyve, melyre bátran ráírhatta volna az *«exegi monumentum aere perennius»*-t, lebilincselő, szívet lelket nemesítő, pompás olvasmány. A M. T. Akadémia szép emléket állítana elhunyt nagyevű tagjának, ha ezt a munkáját jó magyar fordításban adná a magyar olvasóközönség kezébe.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Franz X. Zeller: Die Zeit Commodians. Tübingen (Laupp), 1909. K. 8-r., 106 l. — Diss. — **H. Scheifler: Quaestiones Commodianae.** Breslau, 1908, 76 l. (Universitätschrift.)

Mindkét értekezés doctori dissertatio, mindkettő Commodianussal foglalkozik, kiről az érdeklődő magyar philologus közönség cikkeim s tavaly megjelent munkám révén már annyit hallott, hogy e két munka ismertetését bízvást rövidre foghatom.

A két dissertatio közül Zelleré határozottan jobb és módszere-sebb, az idevágó irodalmat is jobban ismeri, mint Scheifler. Az eddigi Commodianus irodalom kritikája talán legszebb fejezete művének. Különösen Brewer ismert tételeit czáfolja nagy philologiai tudással és meggyőző erővel. Bizonyítékai útján arra az eredményre jut, hogy C. 313. előtt írt, érvelésének másik fele pedig azt a tételét támogatja, hogy C. Cyprianus kortársa volt. Nem terjeszkedhetem ki bizonyításának részleteire, csak röviden jelzem, hogy főérve — hogy t. i. C. az Instr. II, 25. és II, 29.-ben a Felicissimus-féle schisma ellen harcol — elfogadhatatlan, mert e két költemény a nevezett schismával csak némi tortura útján hozható összefüggésbe. Épen így vagyunk Cyprianus-párhuzamaival is. E párhuzamok ugyanabban a hibában szenvednek, mint Brewer Lactantius-párhuzamai. Részben nem oly egyezések, melyekből az irodalmi függés feltétlenül megállapítható, hanem egy-egy kiszakított szón alapulnak. de másrészt (és ez a nagyobb baj) nem veszi észre Z., hogy némely Comm.- és Cyprianus-féle egyezések látszó hely közös forrásra vezethető vissza. Így a legtöbb párhuzam közös forrásai: Euhemeros, Minucius Felix s legfőképen Tertullianus, kinek de cultu feminarum, ad uxorem, de virginibus velandis, de exhortatione castitatis, de pudicitia stb. cz. munkáit mind Cyprianus, mind Comm. bőségesen kiaknázták. Továbbá néhány párhuzamba állított hely forrása a biblia (így Instr. II, 19, 5. és Cypr. hab. virg. 13. közös forrása Esai. 3, 16.; instr. II, 23, 6. (11. és 12.) és Cypr. de op. et. elem. 13. közös forrása Luc. 12, 20. stb.), más párhuzamos helyek

pedig a ker. tanítás oly általános érvényű alapigazságairól szólnak, hogy egyezésük oka semmiesetre sem az írói függés.

Scheifler disszertációjával rövidebben végezhetek. Verstani és nyelvi okoknál fogva C.-t a IV. század végére vagy az V. sz. elejére helyezi. Nyilvánvaló, hogy ez nagyon is ingoványos talaj arra, hogy szilárd bizonyítást lehetne rá építeni. Nyelvi bizonyítékaival úgy járt, mint Brewer; hamarosan kijegyeztem vagy tízet, melyek szerinte a IV. sz. végére mutatnak, melyeket azonban Tertullianusnál, Cyprianusnál, sőt már klasszikus auctoroknál is fel tudok mutatni. Pl. a 69. lapon említi, hogy ad cum accus. dativus helyett a IV. sz. vége mellett bizonyít, mint Carm. 36.: cur nos similemus ad illas; ez azonban már Cyprianusnál kimutatható hab. virg. 16. (ed. Hart. 199, 14.): detestaris alborem, qui sit ad domini caput similis. Az 51. lapon felhozza, hogy uno (instr. I, 19, 3.), solo (carm. 93.) szintén a IV. sz. végére utalnak; erre vonatkozólag megjegyzem, hogy Georges szótárában utal már uno, unæ dat. alakokra (amaz Varro r. r. 1, 18, 6., emez Cato r. r. 19.). Bizonyítékai tehát nem elegendők s így eredményeit nem fogadhatom el.

Egyébiránt számbavehető, fontos új lépéssel vagy adattal egyik disszertatio sem vitte előbbre a Commodianus-irodalmat.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

E. J. W. Gibb: A history of ottoman poetry. Vol. VI. Containing the turkish originals ed. by E. G. Browne. London, 1909. VI. 384 l.

Gibb nagyszabású török irodalomtörténetének ez a hatodik kötete a mű előbbi kötetekben foglalt költői mutatóványok eredeti szövegét adja. Igen jó eszme volt külön közzétenni ezeket a sokszor nehezen hozzáférhető oszmanli irodalmi szemelvényeket. Igazán remek egy anthologia! Időrendben a legrégibb költőkkel kezdve itt találjuk a klasszikus török költészet valamennyi nevesebb képviselőjét. A nagy perzsa költő *Dsælâl ed-Din Rúmî* egy pár törökül írt ghazeljéből vett sorokkal és a híres szeldsuk költeménynyel nyílik meg az oszmanli költők csarnoka.

Minden egyes vers fölé oda van írva az angol fordítás lapszáma. Az oszmanli költészettel megismerkedni kívánónak nagyon megkönnyíti ez a munkáját. Mert nem gyerekjáték egy klasszikus török verset kellőleg átérteni. Ehhez a perzsa és az arab nyelv nem közönséges ismerete kívántatik. A legtöbb régi oszmanli költői művet csak az érti meg, ki teljesen jártas a perzsa retorika terén.

Semmi kívánni valót sem hagy hátra a szövegek kiadása. Gondos, lelkiismeretes munka. Sajtóhiba alig akad. Az arab idézetek teljesen, a török szavak pedig, a hol csak szükséges, vocalizálva vannak. A könyv végén, illetőleg a török rész elején, Gibbnek egy török nyelven írt levelét *Browne*hoz közli a kiadó hasonmásban. A levél hamisítatlan keleti formát mutat. Bizonyágot tesz írója alapos gyakorlati nyelvismeretéről, mely annál meglepőbb, mert Gibb tudvalevőleg sohasem lépett török földre. Még igen fiatal, 21 éves volt, mikor török nyelvismerete a nagy angol turkologus *Redhouset* bámulatra ragadta.¹⁾

¹⁾ *A history of ottoman poetry.* London, 1902. II. V—VI. l.

Elég érdekes adalék *Khalil Khálid* Efendi, a török nyelv Cambridgei lektorának törökül írt előszava, mely Gibb életéből közöl egyes visszaemlékezéseket s egyúttal bemutatja keleti olvasóknak a nagy művet. Ezzel tehát hét évi munkával befejezést nyert a kitűnő skót turkologus könyve. Folytatása aligha lesz, bár Browne még egy hetedik kötetet szeretne adni, mely az újkori török költészetnek lenne szentelve

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Karl Krumbacher: Populäre Aufsätze. Leipzig, Teubner. 1909. 8-r. XII, 388 l. Ára 6 M.

E mű a legújabb idők ama gyűjteményeinek egyike, melyekben tudósok összegyűjtve adják ki kisebb értekezéseiket a laikus, de művelt közönség számára. Maga a szerző is kijelenti, hogy nem a szakemberekhez szól, hanem a művelt laikusokhoz és az egyetemi hallgatókhoz, sőt a philologia és történelem bűvárait figyelmezteti, hogy ne nyúljanak könyvéhez, mert abban valószínűleg csak ismert dolgokat találnak.

Ez az intés különösen a bizánczi philologusokat illetheti, mert a class-philologus Krumbacher dolgozataiban sok becsest talál; e könyv kiegészíti a régi görögökről és rómaiakról való tudásunkat. Mi lett a régente oly kiváló népekkel? Mi az oka annak, hogy a hatalmas görögök és rómaiak utódai a jelen politikai életben oly elenyésző kis szerepet játszanak és hogy a görögök a szellemi életben is már csak másodrendű helyet töltenek be?

E fajta kérdésekre felel Krumbacher könyvében. Dolgozatait nagyjából a közép- és új-görög nyelv, irodalom és történelem köréből vette. Ezekhez csatlakozik még egynehány vegyes tartalmú irodalom-, művelődés- és nyelvtörténeti kísérlet. Kiváló figyelemre méltók könyvbírálatok. A könyv oly dolgozatokat és értekezéseket foglal magában, melyek újságokban és folyóiratokban jelentek meg különböző időben, s melyek ma csak nehezen szerezhetők meg. Innét van az, hogy a szerző nem mindig a legmodernebb tanulmányok eredményeit ismerteti meg az olvasóval, hanem néha régibb művekre is utal. De azt nem róhatjuk fel hibájául, mert olykor a jegyzetekben rövid vonásokban a kérdés legújabb fejlődését is érinti és az újabb irodalmi műveket is közli. Így tehát mindig teljes képet nyerünk az egyes problémákról. S ha a szerző célja az volt, hogy az érdekes kérdésekről összefoglaló teljes képet nyújtson, és hogy rámutasson a kutatások hiányaira és újabb kutatásokra buzdítson — mindenesetre elérte szándékát.

A dolgozatok négy csoportra oszlanak. Az első csoport címe: «Sprachliches». Először az új-görög nyelv kérdésével foglalkozik. Élénk képét rajzolja azon nagy küzdelemnek, ingadozásnak és forrongásnak, mely nem csak Görögország tudós világát hozta kavardásba, hanem túlsapott az ország határain is, s Európa-szerte szólaltatta meg a philologusokat. Vázlatosan előadja a görög nyelv történetét, miképen fejlődött ki a Kr. e. IV. században az általános irodalmi nyelvvél (*κοινή*) szemben a sok nyelvjárásból idővel egy köznyelv (*κοινή διὰλεχτος*). Kimutatja, hogyan növekedett folytonosan

a kettő közötti különbség, melynek eredménye a mostani küzdelem. Krumbacher egészen határozottan fejt ki álláspontját, hogy a népies nyelvet az ó-görög nyelv némi segítségével irodalmi nyelvvé tegyék. Ezt a természetes eljárást védi a második cikkben is, míg a harmadik dolgozatában a heves küzdelemnek egy speciális esetét írja le, t. i. azt a tüntetést, a melyet 1903-ban Athénban egy Aischylos fordítás miatt tartottak. Krumbacher utazásainak és tapasztalatainak alapján a görög nép sok érdekes jellemvonásait adja elő. Nagy közvetlenséggel ír az Itáliában lakó görögök szokásairól és érdekesen fejtegeti nyelvök problémáját. Végül a görög és latin nyelv kiejtéséről szóló dolgozatában elénk tárja mindazokat a nehézségeket, melyek a kérdés teljes megoldását máig is lehetetlenné tették. «Literarisches» a címe a következő csoportnak. Itt a philologust egy új-görög irodalomtörténetről szóló bírálaton kívül, mely egyszersmind az új-görög irodalomtörténet vázlatát is adja, kivált a két utolsó értekezés érdekelheti, a melyekben a Hagion Oros könyvtáiról és Franciaország görög kézíratairól szól. A «Geschichtliches» című fejezetben figyelmet érdemelnek a következő értekezések: Justinianus császár, Athén a sötét századokban, továbbá az a bírálat, melyet Krumbacher Chamberlain «Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts» cz. művéről írt. Világosan foglalja össze az író gondolatait, ama történetfilozófiai irányt, mely a fajok ismeretéből kiindulva akarja megmagyarázni a világtörténelem eseményeit. A negyedik csoport — «Allerlei» — vegyes kérdésekkel foglalkozik. Hogy azok közül is megnevezzek egynéhányat, utalok a következő dolgozatokra: Régi és új encyklopédiák. Az örmény művészet, Szent nevek. A philologusra nézve becses Gregorovius Ferdinánd életrajza és a szláv philológiáról szóló értekezése.

Az egyes dolgozatok kivált azért is értékesek, mert oly anyaggal foglalkoznak, melyhez nehéz hozzáférni és melyről közkeletű könyvek ma is ritkák.

(Bécs.)

HENRICH ARNOLD.

Julie Adam: Der Natursinn in der deutschen Dichtung.

W. Braumüller, Wien u. Leipzig, 1909. 8-r.

Ebben a nagy gonddal és művészi stílussal írt munkában Lenautól kezdve a jelenkori német költők műveit tárgyalja a szerző a szerint, a mint bennök megnyilvánulnak a természeti képek és hatást gyakorolnak a költő lelki világára. De nem csak tárgyalja őket. Elmélyed bennök, elemezi őket. Csak a pedantéria és a páratlan szorgalom, a mi benne német, a mi az átlag német esztétizálókat jellemzi. A felfogása, önállósága mind sajátosan eredeti az intelligenciája meg épen páratlan. Körülbelül ezeröttszáz modern költővel ismertet meg. A kinél csak valamelyes úton-modon érezhető a természetnek szeretete s jelenségeinek hatása: mind felvonul előttünk, a hogy egy éles szem összeválogatta s közös jellegzetességük alapján csoportosította őket. Mindegyiknek észreveszi újszerűségét, jellemző színezéseit s úgy mutatja be őket, hogy ez együttes színhatásból lassan, de határozott körvonalakban kidomborodik előttünk az író nő célja s tisztává, kidolgozottá válik a kép: az újabb német költőknél jelentkező természeti kép- és hangulathatások bemutatása. Közös

hangulatok és azonos eszmék alapján sorakozik egymás mellé az ezerötyszáz lírikus, és ebben a tömeges összeállításban mégis nyilatkozik finomság. Újra meg újra nyilvánvalóvá válik a láncz, mely az idők kódén keresztül is összeköti a múlt és jelen szellemeit a természet szeretetében. Vegyük például Gottfried Keller *Waldlied*-jét, vagy Peter Hille *Waldstimmen*-jét, vagy akár Richard Dehmel *Die Harfe*-ját; megállapíthatjuk, hogy mit adott újat a modern kor modern iránya a lírikusnak és mit vett tőle cserébe. Hogy kapcsolódnak e képek és milyen érzéseket keltenek egy puritánabb idő költőjében és mit fűz hozzájuk a ma poétája? Mi ihleti meg Lenaut és mi a költőt, mikor a zengő zivatartól reszket, vagy sugárzó nap-sütésben kószál a selymes fűben a szederindás hegytetőn? De ő nem elégszik meg ennyivel. A gondosan összeválogatott szemelvényekben fokozatosan, mintegy skálaszerűen megismertet bennünket a nagy természet szépségeivel és titkon, észrevétlen belénk lopja a természet imádását, a mely proceszus alatt egyszersmind bemutatja e hitvallás kiváló képviselőit is.

(Budapest.)

VASS BÉLA.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908/1909.

7. Dr. Horváth Gyula: A Forum Romanum régen és most. (Budapesti VII. ker. István-úti áll. főgimn.) — A 10 nyomtatott oldalra terjedő ismertetés két képes táblával teszi érthetőbbé szövegét. A Franklin-Társulatnak örvendetiesen (és sajnos, szokatlanul) jól nyomtatott kliséi alatt a modern fényképész nevét ott találjuk, de a helyreállítás kepe szerzőjének nevét hiába keressük. Maga a dolgozat egy kissé vázaltszerűnek tűnik fel, úgy hogy sajnálnunk kell, hogy nem jutott 10 lapnál több hely a szerzőnek, a ki nagyobb helyen jobban élvezhető leírást nyújthatott volna. Azok a klasszikus írókból vett helyek, a melyeket így csak statisztikászerűen volt kénytelen vonal alatt és csak számokkal idézni, s a melyek ez alakban a gimnazistának semmit sem mondanak, a szövegben foglalhattak volna helyet s előnyösen növelték volna a dolgozat terjedelmét.

Az érdemes kis dolgozatnak néhány félreértését mégis fel-
említem. A lucus Vestæ a Palatinus lejtőjén a Nova viáig nem felfelé (5. l.), hanem *lefelé* terjedt el; a capitoliumi múzeumban levő fasti nem az Atrium Vestæ *helyén* volt, hanem *a mellette* épült Regia falából valók (6—7. l.); a carcer Mamertinusról (7. l.) meg kellett volna mondani, hogy legalsó része forrásháznak épült; a Concordia temploma frizéinek töredékei (9. l.) a Tabulariumban vannak, a melynek nemcsak alapjai (10. l.) állanak ma; a Rostra Julia nem külön épület (10. l.); a basilica nem «törvényszék és börze mai kifejezéseink szerint» (11. l.), inkább vásárcsarnok. — Az értekezés mindamellett elég sok és elég jó tanulságot nyújt olvasóinak. Forrásmunkái közül hiányzik Thédenat kézikönyve; az ott található történelmi adatok igen célszerűen bővíthették volna szerző anyagát épen a gimnazistákra való tekintettel.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

8. Kolosvári Aladár: Arany László élete. (Mezőtúri ref. főg. ért. 3—65. l.) Arany László életrajzának a megírása hasznos munka. Arany László egyénisége nemcsak azért, hogy az Arany János fia, hanem önmagában is érdekes és tartalmas alakja a kiegyezés utáni magyar irodalomnak. Nekünk úgy tetszik, hogy bár van Arany Lászlónak néhány kiváló költői alkotása, mégis csak úgy *üres óráiban* költő. A gyakorlati élet s hivatala az ő igazi tere a cselekvésre. Ebből magyarázható meg, hogy keveset ír, s hogy szinte évtizedes szünet is található pályájában. Ezért csak sajnálni lehet, hogy Kolosvári mindazt, a mi nem vonatkozik szorosan Arany László irodalmi működésére, csak úgy futólag említi. Pedig ha az életrajz teljességre törekszik, a minthogy kell törekednie, akkor nem szabad kitérnie az elől, hogy az illető egyéniségről teljes és kimerítő képet nyújtson. Aztán azért sem elégedhetünk meg az Arany László más irányú tevékenységének ilyen szűkre szabott ismertetésével, mert nem nyerünk tájékozást a *legmodernebb* magyar költő lelki világának fejlődéséről. Pedig Kozma Andor méltán nevezte emlékbeszédében ilyennek. A modernség és magyarság benne harmoniában volt. S épen az életrajz feladata kimutatni, mikép jött létre ez az összhang. Külömben a mit elmond Kolosvári összesen hét fejezetben Arany László életéről, azt élvezetesen és hűen adja elő, ha itt-ott egy-egy kifejezése nem is tiszta (Szalonta *jó kinézetű* költőjének köszönheti; a pert *megvesztette*; Nagykovácsón Laczi fiáért töltött *neki* hosszú 9 évet stb.). S bár ismeretlen adatai nincsenek, az ismert adatok *összegyűjtése s életrajzban* való feldolgozása elvitathatatlan érdeme. Az Arany László műveinek méltatásában inkább a külsőségekre szorítkozik; mélyebbre nem igen hat. Így pl. a Kaulbach képe és a Hunok harcza között lévő viszonyra alig bír jelentőséggel, hogy az egyik a cataleumumi, a másik a netádmenti ütközetet jeleníti meg. Inkább a kidolgozás, a megjelenítés azonossága (a légi harcz leírásában) érdemel figyelmet. Mintha Arany egyszerűen elmondaná azt, a mit a Kaulbach vásznán a szem észrevesz, annyira egyeznek. Ezt a kép egyszerű másolatának és a költemény vonatkozó helyeinek az egybevetése is igazolja. Ezen fogatkozások ellenére is a Kolosvári dolgozata, mint Arany László életrajzának *első* egybeállítás, programmértekezéseink jobbjai közé tartozik.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

9. Pintér Jenő: Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. (Jászberényi áll. főgimn. 5—17 l.) — Irodalomtörténeti jegyzeteiből három darabot ad közre a szerző e programmértekezésében. Az elsőben irodalmunk legrégibb verses találós meséjét ismertet, mely a Döbrentei-kódex 320. lapján olvasható. Az értelmetlen kis tákolmánynak az elsőségen kívül nem sok az érdeme, talán csak az, hogy verselésre nézve fölülmulja a kódex többi verses termékeit.

A második jegyzet egy tévedést igazít helyre. A Magyar Könyvszemle új folyamának 14. kötetében a M. N. Múzeum egy ösnyomtatványát ismertet, melynek tartalmát *Michael de Ungaria* latin nyelvű szentbeszédei alkotják. A Könyvszemle cikkírója e Magyarországi Mihályt, Temesvári Pelbárt alapos tudományú kortársát, összetéveszti a XV. század első felében élt hasonló nevű pálos baráttal, utóbbinak tulajdonítván a könyv szerzőségét.

A harmadik jegyzet a Vitéz Francisko históriájának egy eddig figyelembe nem vett változatát ismerteti, melyet Cserei Mihály egy kéziratos feljegyzésében örökített meg. A Ráskay-féle verses história és a Cserei-féle elbeszélés összevetéséből kitűnik, hogy az erdélyi történetíró aligha ismerte a XVI. századbéli főúri költő munkáját.

(Budapest.)

CSÁSZÁR FERŐ.

10. Kertész János: A görög gyalogság taktikája. (Budapesti I. ker. áll. főimn. 8 r. 1—48 l. 4 mell.) — Az értekezés hosszabb lélekzetű munka, melynek egyelőre csak egy része jelent meg. Szerzőnk, a mint az előszóban is említi, művét a taktikairókkal kezdi — igen helyesen. Hézagpótló műnél — legalább nálunk az — elengedhetetlen kellék az eredeti írókkal való megismerkedés. De az előszó hiányos. Meg kellett volna említenie, hogy jelen értekezésben csak a makedon korig tárgyalja a hadügyet. Úgy látszik, hogy az előszó a majdan megírandó résznek is előszava akar lenni.

A taktikairókat Homeros-szal kezdi. Miután végighalad egy csomó neven,¹⁾ a bizánczi Anonymus-szal (Justinianus korában) zárja be a sort. Bővebben mindössze Poseidoniosról és Ailianos-Arrianosról szól, a kiknél véleményt nyilváníthatott volna, hogy a nevük a'att fennmaradt két mű tényleg egy-e (Köchly véleménye), vagy két külön munka (Förster nézete). Mégis mintha az utóbbihoz hajlanék. — A görög hadügy fejlődésének áttekintésében először a spártai, azután az athéni hadászatról szól (a többi államé részint ismeretlen, részint ezektől kölcsönzött), majd végül megemlékezik az aránylag nagy szerepet játszó zsoldos hadseregről. Eddig tart a bevezetés. A tárgyalás két részre oszlik, ú. m. a spártai gyalogság «elemi» taktikájára és az «alkalmazott» taktikára, a hol azonban együtt írja le Spárta és Athén (s a szövetségesek) hadakozási módját, bár itt is többet foglalkozik a spártaiakkal. Az «elemi» taktikát két részre osztva tárgyalja szerzőnk. Az első az enomotia, azaz a legkisebb szakasz, melyben a katonák száma 25 és 40 (néha még több) között váltakozott az idők folyamán. Világosan megmagyarázza az enomotia felállítását és alakzatváltozásait, az utóbbinál bővebben szól az exelimos (csatarend-megfordítás, hátrafejesztés) különböző módjairól (spártai, makedon, krétai vagy perzsa), a paragogéről (arcvonal szélesbítés) és az enomotia kanyarodásairól. Ugyane rész 2. fejezetében a *taktikairók alapján* szól az enomotia felállításáról és alakzatairól egész részletesen, a görög elnevezések felemelésével. S a mit az előbbi fejezetben csak érintett, itt teljesen kifejti a kanyarodások fajait, a tér- és sorközöket. És alkalmazván a taktikusok adatait a klasszikus görög hadseregre, arra az eredményre jut, hogy elméletük gyakran eltér a valóságtól. Az elemi taktika II. részének 1. fejezete a lochos és a mora létszámáról és a harcban való alakzatváltozásairól, a 2. fejezet²⁾ a menetelés különféle alakjairól szól, főleg Asklepiodotos nyomán, a ki valósággal dűskálkodik a kifejezésekben. Szerzőnk ezt azzal a célzattal teszi, hogy feltűntesse, mennyire elméleti és nem tapasztalati alapon állanak a taktikusok.

¹⁾ Ezek legtöbbszörnek igazán csak a neve ismeretes.

²⁾ Ezt a jegyzetben adja. Elég is.

Az »alkalmazott« taktika első részében szó van — leginkább Xenophon Anabasisa után — a menetelő sereg élelmezéséről, a felderítő és biztosító szolgálatot teljesítő csapatokról. A menetelésnek következő alakjai voltak szokásban: rendes körülmények között a menetoszlop. Nehezebb helyzetekben a zárt négyzet (kívül hopliták, belül a málhacsovik és könnyű fegyveresek). Szorosabb úton a hosszúkas négyszög; fedett s hegyes terepviszonyok mellett a lochosok külön váltak s párhuzamos oszlopokat alkotva haladtak egymás mellett. Erősebb szorongattatáskor a sereg a kör alakját vette fel. A táborozás rövid leírása után következik munkánk utolsó része az útközetekben alkalmazott taktikáról. A régi és mai hadakozás (párviadal és tömegharcz) összehasonlítása után szépen fejt ki szerző, hogy »mindenhol és minden időben a legjobb katona és legjobb hadsereg az, melynek minden egyes tagja, az elsőtől az utolsóig tudja, miért harczol... Azon útközetek leírása, melyekből főleg a spártaiak taktikája ismerhető meg, kezdődik az Ilias egyes harcaival és folytatódik a messenei háborúval (itt Tyrtaios elégiáiból nyerhetünk homályos képet). Ez az első, aránylag nagy terjedelmű, de kevésbé fontos kor. A második a perzsa háborúk kora, a melyből két kiszakított kép tárul szemünk elé: Marathon és Plataiai. Megismerkedvén mindkét hely terepviszonyaival, szerző elfogadja ugyan a Herodotos adta seregfelállást, de nem követi (nem is követheti) leírását, hanem maga adja elő a csata valószínű lefolyását. A csata sorsát a hely alkalmas megválasztása és a szárnyak ereje döntötte el. A peloponnesosi háborúból szerepelteti a 418-iki mantineiai útközetet, a hol szintén a spártaiak jobbszárnya törte meg az ellent. A fejezetet bezárja a 362-iki mantineiai csata, melyben Epaminondas, okulva a tapasztaltakon, úgy nyer győzelmet, hogy az ellen erős jobbszárnnyával szemben (nagy számú lovasság alkalmazásával is) még erősebbé teszi a maga balszárnnyát. — A munka nincs befejezve, mert szerző a makedon kor taktikáját (jelen mű folytatásaképen) ezután akarja ismertetni. Mindenesetre várjuk.

A dolgozattal szemben nagyon meg van könnyítve a dolgom. Jó munka. Szerző teljesen ismeri tárgyát s ennél fogva biztosan, világosan és érthetően tárja elénk. Dicséretére válik, hogy bő és tájékoztató jegyzetekben közli, a mi a tárggyal összefügg, hogy az eredeti forrásokat szorgalmasan felhasználja, s hogy nem mindenben követi a taktikaírók sokszor levegőben lógó s így megtevesztő adatait. Helyesen tette, hogy művéhez mellékelte (saját) rajzokat és a három legfontosabb útközet térképét, alkalmat adván ezzel az olvasónak az összehasonlításra és ellenőrzésre. De kifogásolnom kell, hogy a bevezetésben a hivatásos taktikusok után nem emlékezett meg azon történetírókról, a kiknek leírásai teszik tulajdonképeni alapját az alkalmazott taktikának, mint Herodotosról, Thukydidesről, Xenophonról, Polybiosról stb., és nem mondja meg, hogy közülök melyikre támaszkodhatunk leginkább. Elszórtan szól róluk, de egy helyen való tárgyalásuk annál inkább jó lett volna, mert mindegyik bizonyos fejlődésnek is a visszatükröztetője. A munka külső felosztásában világosabb megjelölés lett volna kívánatos. Hiba még az, hogy a felosztás alapja sem ugyanaz, mert a tárgyalás első része a *spártai* gyalogság elemi taktikájáról szól, míg az alkalmazott taktika már az athéniről (s a szövetségeseikéről és a thebaiiról) is. Igaz, a címe is

csak «alkalmazott taktika» Elismerem, hogy e helyen nehéz volt elválasztani a kettőt (főleg a peloponnesosi háborúig), azt hiszem azonban, nem kerülne nagy munkájába, ha kiegészítené az első részt is. Nem tekintve egy pár, nem értelemzavaró sajtóhibára, jelen értekezést, mint a hadi régiségek magyarázatánál igen használható dolgozatot, ajánlom szaktársaim figyelmébe.

(Késmárk.)

GAÁL PÁL.

11. Prónai Lajos: Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. (Selmezbányai áll. főreálisk. ért. 1—73. l.) — Gyöngyösi egyetlen vallásos munkája a Rózsakoszorú, mely megjelenésének külső körülményei miatt különösen Gyöngyösy László kutatásai óta, a ki bebizonyította, hogy Gyöngyösi eleinte református volt és csak második házassága idején tért át a katolikus vallásra, érdekes irodalomtörténeti emlék. Erre az időre tehető a Rózsakoszorú keletkezése: a 80 as évek alkotásának gondolja (Gyöngyösy László véleményével ellentétben) a jelen kis, igen tartalmas monografia szerzője, Prónai Lajos. Dolgozatában minden szempontból megvilágítja a Rózsakoszorút és Gyöngyösy Lászlónak sokszor erőltetett véleményével szemben igen sok helyes vonást ad Gyöngyösi ismeretéhez. A mit ír, még nem egészen kiforrott alkotás. Ellentmondások vannak benne (a 8. lapon azt mondja, hogy Koháry aligha adott egy egész falut egy költeményért, a 9. lapon viszont az a véleménye, hogy olyan kis jelentéktelen faluért, mint Babuluska volt, Gyöngyösi nem alacsonyíthatta le műsáját; a 8. l. szerint Gyöngyösi jómódú ember, a 17. lapon sokszor rászorul Koháry jószívűségére); a tárgy irodalmát sem ismeri eléggé. Berkovits Miklós dolgozata Koháryról használható forrása lett volna, hasonlóképpen Kovács Dezső munkája Beniczky Péterről, melyben Beniczky forrásul Pázmányra mutat rá. Ezek ismeretével a Rózsakoszorú forrásai: Balassi, Rimai, Beniczky, Pázmány, Tarnóczy stb. között rendszert állapíthatott volna meg, mert e rokonság aligha közvetetlen: vagy Gyöngyösivel együtt közös forrásból ered, vagy jórészt Pázmánynól vezethető le. — Ezek azonban nem teszik semmivé Prónai munkájának becses adatait. A Rózsakoszorú megjelenésének körülményeit, okait (hogy Gyöngyösi régi köteleességet teljesít vele), Gyöngyösi és Koháry viszonyát, főként Gyöngyösi vallásváltoztatásának okait irodalomtörténeti adatokul helyesen világítja meg. Kitér (Riedl Frigyes nyomán) a Rózsakoszorú viszonyára az olvasóhoz, bő tartalmi és gyenge tárgyi ismertetés után foglalkozik azzal a kérdéssel, melyet nem (mint Prónai írja) Riedl, hanem Beöthy vetett föl először: hogy Gyöngyösi barok-költő. Ezt látja a Rózsakoszorúban is megbizonyítva. Emlegeti Gyöngyösi műveinek gyakran érzékieen reális részleteit, mik vallásos énekeit is kiszínezi, sőt azok hangulatából ki is zökkentik az olvasót. A mit Gyöngyösi verselésének dallamosságáról és nyelvéről mond: csupa ismeretes dolog, a Rózsakoszorúra vonatkoztatva. Hiszen ez magyarázza meg Gyöngyösi népszerűségét. Mi egyebet szerettünk volna hallani: egyrészt Arany véleményének bizonyítását a Rózsakoszorú alapján, hogy t. i. Gyöngyösi eredetileg lírai tehetség volt, másrészt Gyöngyösi beleillesztését a vallási líra fejlődésének ama sorába, mely Balassáéktól kezdődőleg Amade Antal on át

Rádai Pál, Szőnyi Benjámenig huzódik. Ismétéljük, Prónai értekezése ki nem forrott, nem eléggé tájékozott, de jobb eredményeket ígérő ember munkája.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

12. Biró Lajos: Adatok a Petőfi-kultuszhoz. (Kézdivásárhely-kontai r. kath. főgimn. ért. 3—30. l.) — Petőfi-kultuszunk minden-
esetre és méltán van. Manapság egyre jobban virágzik is, mióta Ferenczi Zoltán és a Petőfi-társaságnak még néhány tagja lelkes buzgalommal áldoznak legnagyobb lírikusunk emlékének és gyűjtenek össze minden apró adatot, mely reá vonatkozik. Hogy ez a kultusz minden rétegben, s leginkább az ifjúságban el van terjedve, az nem új. Hogy magyarságunknak erős alapja, az bizonyos. De hogy — mint Biró Lajos teszi — egy kis székely fürdő tíz éven át évenként megtartott Petőfi-ünnepségének és Petőfi-lakomájának egy kis helyi lapnak cikkeiből szárazon, sorrendben összeírva valami nagy nevelő-hatása volna az ifjúság kultuszára, azt kétségbevonom. Sorban egymásután minden évben a Himnusz és a Szózatot énekelték, egy tanár, ügyvéd, pap vagy képviselő lelkes beszédet mondott, és egy Julow Viktor nevű «fiatal költőnek» két költeményét fölolvastatva elszavalgatták. Hát ez Petőfi-kultusz az ott megjelent nép szempontjából, de nem az értesítőbe való beszámoló, főként pedig az ilyen Julow-féle kegyetlenül rossz költemények kíséretében nincs buzdító hatása az ifjúságra, a melyet a tanárnak néhány lelkes szava sokkal helyesebb irányban vezethet Petőfi kultuszára. Annak a kis fürdőnek kedves epizódja lehetett a 10 éves jubileum, másutt talán Biró beszámolója is megállhatná helyét, de az iskolai értesítők nem efféle lőre valók.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi febr. hó 9-ikén Hegedüs István elnöklete alatt felolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. Darkó Jenő: Krumbacher Károly emlékezete. (Megjelen az EPhK. áprilisi füzetében.)
2. Vikár Béla: Hangsúly és ritmus.

— Goethe-nek Gruber Károly Antal, hazai német íróhoz intézett válaszát¹⁾ a nagy weimari Goethe-kiadás²⁾ a fogalmazványból

¹⁾ Gruber levele (Bécs, 1800 decz. 15.) közölve Aug. Sauer, *Goethe in Österreich (Schriften der Goethe-Gesellschaft, 18. k. 1904.)* II. k. 344—345. l. — V. ö.: *EPhK.* XXXII. évf. (1908), 324—325. l.

²⁾ IV. Abt., 15. k., 4385. sz. (Weimar, 1801 ápr. 27.)

közli. Magára az elküldött levélre a Nemz. Múzeum kéziratárának áttanulmányozásakor akadtam rá.¹⁾ A *Goethe*-levélén kívül a kötet másoktól, így pl. *Kotzebue*-tól, *Iffland*-tól, *Müller János*-tól, *Böttiger*-tól, *Ketzer*-tól, *Alringer*-tól, *Blumauer*-tól is tartalmaz leveleket, melyeket más összefüggésben szándékozom ismertetni. Az elküldött levél a *Goethe*-tól korrigált fogalmazványjal teljesen egyezik, csak az orthografiában mutatkozik két esetben jelentéktelen eltérés: a fogalmazványbeli «erlaßnes» helyett (id. weimari kiad. 221. l. 2. sor) a levélben «erlassenes» és «hiesigen» helyett (221. l. 14. sor) «hießigen» áll. A levél irtoktól van írva, csak a fogalmazványban hiányzó befejezés és aláírás való *Goethe* kezétől: «Ew. Hochwohlgeb. | gehorsamster Diener | JWv. Goethe.» A címzés, mely a fogalmazványban természetesen hiányzik, szintén az irtoktól származik: «An Herrn | Gruber von Grubenfels | Hochwohlgeb. | Wien.»²⁾

(Kolozsvár.)

BLEYER JAKAB.

A «Szép Ilonka» keletkezése. Vörösmarty költeménye végső elemzésében két élményre bontható. Az egyik abban az általános értékű gondolatban kristályosodik ki, a mely tudvalevőleg először volt meg a költeményből:

Hervadása liliomhullás volt:
Ártatlanság képe s bánaté.

A romanticizmus egyik tipikus női alakját találjuk meg benne (mint Chateaubriand Atalá-ja, Musset Sylvie-je vagy Poe Virginie-je), mely a romantikus Vörösmarty költői fejlődésében sem ismeretlen: Bellira a *Zalán útjában*, Ida *Egerben* és Enikő a *Két szomszédvárban*. A fejlődés kétség-telenül Szép Ilonka alakjában jut tetőpontra. Lehet, hogy Vörösmarty olyan női alakot örökölt meg benne, a mely valóban átvonult az életén, lehet azonban pusztán képzeleti alkotás, de mint ilyennek is bizonyára megvolt a reális alapja. Mondjuk, olyan emlékezeti kép, melyből csak a hozzáfűződő melancholikus érzés, az abstractio maradt meg, valami el-suhanó árnyék, test nélkül.

A másik élmény valószínűleg irodalmi: Mátyás király egy kevésbbé ismert vadászkalandja (l. Gyulai jegyzeteit Vörösmarty-kiadásához, 1834. I: 405.). Olvashatta IV. Henrik kalandját is *Lüdemann* utazásaiban, melyet Bajza a *Hableány* cz. novellájában dolgozott föl (1829.). Gyulai *Garnett* utazásait említi. Ez azonban tévedés, melynek maga Bajza a szerzője. Toldyhoz írott levelében (1829. nov. 15. Badics-kiad. VI: 302.) még helyesen mondja, hogy novellája egy történet után készült, melyet *Lüdemann* a Pyreneus hegyei utazásáról írott munkájában IV. Henrik francia király felől beszél. Ez a monda tényleg Wilhelm v. Lüdemann *Züge durch die Hochgebirge und Thäler der Pyrenäen im Jahre 1822*. Wien, 1826. cz. munkájának (Bibliothek der neuesten Entdeckungsreisen, II. Jahrgang. 8—9. köt.) II. k. 30—35. lapján csillag alatt olvasható. Később, 1843-ban Bércey Károly (Regélő, 51. sz. 162. hasáb) azzal vádolta Bajzát, hogy beszélyét Zschokke IV. *Henrik első szerelme* cz. novellájából plagizálta. (Megi. magyarul az Ath. 1839. II. 459.) Erre Bajza az Athenæumban (1843. I. 541. l. Badics-kiad. IV: 152.) válaszolt, rámutatva, hogy mind ő, mind Zschokke milyen közös forrásból merítettek: «Garnett a maga utazásaiban beszél egy történelmi anekdotát IV. Henrik francia király Florette nevű kertészleánynyal kalandjáról, mit részint egy Nerac városi

¹⁾ *Epistolae Virorum Illustrum ac Eruditorum quae ad Carolum Antonium de Gruber missae sunt*: Quart. Lat. 771.

²⁾ «Wien» aláhúzva. Gruber akkortájt Bécsben élt, v. ö. Szinnyei, *M. Írók Élete*. III. k. (1894.) 1511. hsb.

régi krónikából, részint népmondából vett.» Ez a tévedés onnan ered, hogy ugyanabban az utazási könyvtárban, a melyben Lüdemann munkája megjelent, Garnett neve is szerepel, de egy skótországi utazással (*Reise durch die schottischen Hochlande*, Bibl. d. n. Entdeck. I. Jg. 11—13.), melyben természetesen szó sincs erről a mondáról. Bajza 1843-ban már nem emlékezett a pyreneusi útleírás szerzőjére s nevét fölcserélte Garnettével Innen került ez a tévedés Gyulai jegyzeteibe s belőlük sok más helyre. Lüdemann anekdotájának külföldben Bajza *Hableány*-ában csak epizód, igaz, hogy főepizód felel meg, a melynek azonban kevés köze van Vörösmarty *Szép Ilonkájához*. Bajza t. i. Mátyás kalandjába mintegy keretbe beleszótt egy másik elbeszélést, mely éppen ennek a Lüdemann-félének a fordítása. Mátyásnak ezt maga a Hableány meséli el egy fekete vitéz alakjában, a mikor átteveznek Marosról Visegrádba. A rege Nagy Lajosról szól: ez felel meg IV. Henriknek. A fordítás majdnem mindenütt szözszerinti, csak a viszonyok vannak megmagyarosítva: IV. Henrik — Nagy Lajos. Nérac vára — Visegrád; IX. Károly francia király — Kázmér lengyel király; Pau — Buda, Fleurette — Milka. A Hableány azonban Bajza alkotása, a halott Milka, mint Hableány tovább kísért, «addig míg leány nem akad, kinek szegény létére királyi mátka és sors e földön, az övéhez hasonló nem jutha s ekkor az következik vándorlásaiban, ő pedig nyugalomra megyen». Mátyás ez elbeszélés hatása alatt határozta el, hogy lemond a szép halászeleányról, Erzsiről, kinek eddig udvarolt, nehogy a szegény leánynak teljesejék a Hableány sorsa. Visszatér Budára s mire hosszú idő múlva újra fölkeresi Visegrádot, már temetik a bánatában elhervadt leányt. Azóta nem Milka, hanem Erzszi a Hableány. Bajza tehát Nagy Lajosra alkalmazta Lüdemann anekdotáját; ennek mintegy ismétlése keret alakjában Mátyás kalandja Erzsivel; a kettőt a Hableány alakja köti össze, a mely teljesen Bajza invencziója. — Bajza *Hableányában* (1829.) valóban vannak elemek, melyek a *Szép Ilonkában* (1834.) is főláthatók: *Mátyás király*, mint *vadász* ismerkedik meg Erzsivel, kinek a vége is hasonló Ilonkáéhoz: «A szép Erzszi szemlátomást fogyott, s szárada, mint a parlagi rózsa, melyet ősz dere fonnyaszt s végre csendesen elaludt.» Az első ösztönt innen vehette Vörösmarty. Külföldben kevés köze van hozzá, még kevesebb Lüdemannhoz.

Nem lehetetlen azonban, hogy a költemény forrásai közé tartozik Kisfaludy Károly *Mátyás deák* cz egyfölvonásos vígjátéka (1825.) is, a mely Mátyásnak hasonló, de derűs kimenetelű kalandját adja. Van ennek legalább egy jelenete, mely bátran állítható párhuzamba a *Szép Ilonka* II. részével. Mielőtt még Mátyás megérkezik, azt mondja róla Turu bíró: «Azt rebesgetik, a király néhány napig a Bakonyban fog vadászni. — Bár ezen jönne keresztül, vagy legalább e környéket látogatná meg, szeretném látni. Bajnok vér, apjára ütött; ha az ellenséget derekasan megszalasztja, aztán a vadakat kergeti.» — A jelenet a következő:

Turu bíró. ... Hunyadi János éljen!

Mátyás (illetődve). Ő már nyugszik.

Turu. Éljen! mondom, neki a sirban is élni kell, míg én élek.

Mátyás (felbuzdulva). Élni fog.

Turu. Most éljen Mátyás király! igyál, mert megszidlak.

Mátyás. Éljen kedves népe javára!...

Turu. Büszke lehet kegyelmed, mert ebből a kulacsból Hunyadi János fővezérünk is ivott Belgrádnál.

Mátyás. Belgrádnál?

Turu. Én is ott voltam, pedig dicsekvés nélkül mondván nem utolsó vitéz stb.

Az egész helyzet még apróbb részleteiben is ugyanaz. Vörösmarty csak kiemelte komikus alapjából, Kisfaludy népies szavait mintegy meg-nemesítette, igazán költőivé tette.

E két élmény összefonódásából keletkezett tehát a költemény: egy

általánosabb vonatkozású gondolat párosult egy történeti színezetű eseménynel, Mátyás vadászkalandjával. Az utóbbi pusztá anekdota volt, melyen így is mosolyogtunk vagy gyönyörködtünk volna, most azonban megkapta az érzéssbeli mélységet, a költői életet. Amaz pedig, a határozatlan melancholikus érzés, határozott formát, epikai hitelt, általában kifejezést. Ez a két élmény adja meg a költemény két főhősét is, az egyik Mátyás renaissance-férfi alakját, a másik a virágként elhervadó leányt, Ilonkát. Hozzájuk járul egy harmadik alak, melyet bizonyára külön élmény szolgáltatott Vörösmartynak: egy tipikus magyar alak, az ősz Peterdi. Külön élménynek kell tekintenünk, mert nem foglaltatik ezek egyikében sem, de szervesen kapcsolódik hozzájuk, a képet teljessé teszi, szépen kiegészíti. Az ősz Peterdi valóban történeti alak. Magyarországon valóban van egy Peterdi család, melynek története Mátyás korába nyúlik vissza. E családnak egyik tagja, Peterdy József, főthi református pap, szoros barátságban volt Fáy Andrással (l. Badics Fáy-életrajzát 226. l.), kinek főthi szövegében bizonyára gyakran találkozott Vörösmarty Mihálylyal. Az öreg úr szeretett eldicsekedni családjá régiségével s így valószínű, hogy Vörösmarty az ő nevét örököltette meg költeményében. — Erre az adatra Beöthy Zsolt professzor úr volt kegyes figyelmemet felhívni; ő viszont Peterdy Gábertől, az ismert gazdasági írótól, az említett Peterdy József unokájától, hallotta. Megerősítette ezt szíves levelében Peterdy Lajos úr is, Peterdy Gábor fia, midőn ez ügyben fölvilágosításért fordultam hozzá; egyszersmind S. Szabó József, debreczeni tanár, egy cikkéhez utasított, mely az *Ország-Világ* 1900. évfolyama decz. 9-iki számában jelent meg. Mind Peterdy Lajos úr, mind S. Szabó cikke úgy adják azonban elő a dolgot, mintha Vörösmarty az egész költemény tárgyát Peterdy Józseftől hallotta volna, vagyis nemcsak a nevét vette volna át egy máshonnan ismert történethez. S. Szabó: «Ez alkalommal (a főthi szövegben) beszélt el (P. József) a költőnek a Peterdy-családban *szájhagyományként* fennmaradt király-idillt Peterdy Ilonka tragikus szerelméről», s ennél fogva Vörösmarty költeménye «minden külföldi hatástól menten ízig magyar». Peterdy Lajos úr pedig b. levelében szintén tévesnek tartja Gyulai nézetét és «*századok óta fennálló családi tradíció*»-ra hivatkozik. — Ezt azonban a magam részéről nem tartom valószínűnek, nemcsak azért, mivel semmi okmány nem igazolja (a S. Szabó idézte oklevelek 1382-ből és 1485-ből csak a család biharmegyei nemesi eredetét igazolják), hanem azért is, mert Beöthy Zsolt szerint, a kihez újból fölvilágosításért fordultam, meg Peterdy Gábor minderről semmit sem beszélt, akkor még csak a pusztá név átvételéről volt szó. Úgy látszik tehát, ez a hagyomány nem századok óta száll fiúról-fiúra, hanem csak újabban keletkezett, bizonyára éppen Vörösmarty költeményének hatása alatt. Annyit azonban elfogadhatunk, hogy a Peterdi-név innen származik.

E három alaknak kapcsolata, sorsuk egybeolvasztása adja meg a költemény benső kompozíciójának legelső alapját. Tárgytörténeti szempontból ennyit tudunk a költemény keletkezéséről. A mi ez alapelemek továbbfejlődését illeti, az már nem tartozik földadatunkhoz.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

— A magyar Bebecus-dráma. Immár negyedszer, de most teljes világosságot derítve, szólok hozzá a magyar Bebek-dráma eredetének kérdéséhez. Eddig tartott nézetemet oda javítom, hogy Illei János *Salamon*-ja és *Ptolomaeus*-a csakugyan Szentes Reginald előtt volt ugyan drámájának összeállításánál, de volt egy határozottabb forrása is: «*Emericus Bebecus et Joannes Zapolya, Roxiae Gubernatores a Ludovico I. Hungariae Rege constituti. Acta 1723. a. mense aug. a Rhetorica Claudiopolitana.*» A csíksomlyói szerzetes voltaképpen ezt az ismeretlen szerzőtől eredő (Kolosvári P. szerzőségét a címnap nem igazolja) latin drámát fordítja, ülteti át

gondolatról-gondolatra (csak az I. actus 2. sc.-t hagyta el, a III. act. 2. sc.-ját pedig a 4. után tette), de a hol az események alkalmat adtak neki, vagy a hol a latin szövegben hasonló helyzetet talált, ott legkevésbé sem dicsérendő szorgalmú barátunk Illei 1767-ben megjelent gyűjteményének sorait, mondait, jelenetrészeit használta fel. Ennek igazolására újra közölhetném itt azokat az egyezéseket, melyeket erről a tárgyról első cik kem¹⁾ felsorol; ámde talán érdekesebb itt egy hamarában kiragadott jelenetnek az összevetését adni. Az I. act. 3. sc.-jának egy részét közlöm, mely teljesen egyezik a Ptolomæus 45/46. l.-jával:

Szentes 3. sc. = Illei II. 4.

Tv. Mint vagyon a sereg, Vezérek.

R. Két Lántsa, buzogány kinek kinek kezében, rivadnak a Trombiták, Lobognak a kétfejű sasos²⁾ zászlók, a lovak nyerítéssel köszöntik a Diadalmat, kapálnak mod nélkül, a strucz tolluk kelemetes szellővel enyhítik az hév forroságot.

P. Az egész Tábor poroncsolatodat várja, Győzhetetlen Vezér.

Tv. Akarom rendes állásokat, és vidám késégeket. Meg usztatom ma Bársony Paripámot a Magyar vérben.

R. Majd el érkezik tőlle a követ, már hirt adott iránta.

Tv. Amint ide, ugy vissza is bogarozhat, ha együl egygyig itt nem akarja fogát hadni. Nem jut eszébe, hogy én világ győző eleimnek bajnokával bírok. Megtanítom a kóborló nemzetséget emberségre. Tart az ütköző erőtlől; felyebez alkujával a békeségnek, azért magosabbán aranyoz, hogy közepét tanálhassa. De nem akad oly kápa vékony eszű félre, hogy véle szembékötösdit jáczodhassék; Sem oly letermett szívű fejedelemre, hogy süvegelve hajtson fejet neki. Más lélek teli Tuardius testét.

R. Csudálnais az egész helység; még magais az magyarság porczogos nevetéssel megnevetne, ha mindenkör zöldellő virágzó Oroszország a békesség megszerzésében mostonság Lajos királlyal meg egyezne... (stb., mint a Ptolomæus 47/48. l.)

Lat. dr. act. I. sc. IV.

Tu. An ordinatas miles excubias agit Radoste? *Rad.:* Parte, qua toto pluit Fervore Phœbus atque pygmæas jacit Supremus umbras, pila prægrandi impetu

Cratere jacto bellico, stratis viam

Iam pone muris fecerant, novi nisi

Opem tulissent aggeres, lusus quibus

Conatus hostis. *Trar.:* Cætera an

robore suo

Sat firma constant? *Rad.:* Quidquid infaustum

Furor minetur Ungarus, tuto tibi

Licebit urbe vivere, ita firmo undique

Stat septa vallo. *Ephe:* Regius gestit tuos

Subire vultus nuncius, binis manus

Signis adornans. *Trar.:* Signa quod malum ferunt?

Az idézett példának első része az esemény nagyjában egyező voltának esetét, második része pedig a latin eredetibe való betoldást mutatja. A betoldás után Szentes fordítja latin eredetijét. A III. act. 1. sc.-ja is erre a betoldásra jó példa. A betoldás szóról-szóra való átvétel, természetesen a nevek megváltoztatásával, a mint arról Illei hozzáférhető

¹⁾ Nagyszombati Hetilap. 1908. juniusi számában: Egy iskoladráma.

²⁾ Mind a két szövegben így!

darabjának megtekintése is meggyőz mindenkit. A chorusok a latinból vannak fordítva. Egyáltalában a Szentesnek tulajdonított drámát egészében fordításnak kell tekintenünk. A fentihez hasonló részletek a fordítóknak tudatos betoldásai. Rövid felvilágosító cikkemhez nem tartozik ugyan, de megemlítem, hogy az Illeiből vett részletek oly kirívó egymásután-fölcsereléssel kerültek Szentes fordításába, hogy Szentes darabjának fordítás volta az Illei-darabok eredetének kérdését nem érinti, a mint nem érinti az sem, hogy ki fogom mutatni ennek a latin drámának és a vele teljesen egyező, de Eszterházi Imréről szóló *Trophæum Martis Ungarici* cz. darabnak¹⁾ átdolgozott, tehát nem eredeti voltát, de az sem, hogy 1774-ben „Schenauer György, Seraphicus szt. Ferencz Minorita Conventualis szerzetéből való áldozó pap s a kantai iskolának egy ideig méltatlan tanítója” épen Illei János *Ptolomæus*-át adatta elő a saját szerzeményeként, mindössze csak a neveket változtatván meg benne, de ezt azután a történeti igazságnak vakmerő félrevetésével. (V. ö. Avancinus: Suspicio, seu Pomum Theodosii.)

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Société Jean-Jacques Rousseau. E társaság 1904-ben alakult Genèvében. Főcélja a Rousseaura, Rousseau életére, korára és irodalmi munkásságára vonatkozó tanulmányokat előmozdítani és rendszeressé tenni, műveinek kritikai kiadását előkészíteni, a három évvel korábban Genèvében a törvényhatóság védnöksége alatt megalakult Rousseau-múzeum (Archives de Jean-Jacques Rousseau) állományát (kéziratok, nyomtatványok, arczképek, érmek, emléktárgyak s egyéb a nagy íróra vonatkozó okmányok) fejleszteni és gyarapítani. A társaság ügyel a Rousseau emlékezetével kapcsolatos műemlékek, épületek és festői helyek fenntartására. Evenkint *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau* czim alatt évkönyvet ad ki, mely a Rousseau életére és irodalmi működésére vonatkozó adatok rendszeres összefoglalása és feldolgozása. (Eddig már öt kötet jelent meg.) A társaság szívesen fogad tagul bármely országból bárkit, a ki e tanulmányok iránt érdeklődik; a ki tag akar lenni, forduljon ez iránt a társaság titkárához (Alexis François, Genève, 5, rue Bellot). Évi tagsági díj 12 franc, vagy egyszersmindenkorra 100 franc. Az évkönyvet minden tag ingyen kapja, hasonlóképen a Rousseau-múzeum használatánál is jelentékeny kedvezményekben részesül. A társaság elnöke Bouvier Bernát egyetemi tanár. A tagok száma mintegy 300-ra megy, köztük a legtöbb természetesen Svájczból és Franciaországból. Magyarországról, sajnos, egy tagja sincs az egyesületnek: szinte nehezen esett elhinnem, hogy itt, hol hajdan Kazinczy és mások annyira rajongtak Rousseauért, most hidegen tekintünk a természet és az igazság barátjára.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

— A régi német kéziratok leltározása. A porosz tudományos akadémia német bizottsága, élén Burdach és Roethe berlini egyetemi tanárral, elhatározta, hogy a középkor s a korai újfélnémet korszak német kézíratait leltározza és együttesen ismerteti. Minthogy a magyarországi német kéziratok tanulmányozásával és leltára számára való alaki, nyelvi és tartalmi ismertetésével csekélységgem bízta meg az akadémia, azzal a kérelemmel fordulok mindazokhoz, a kiknek ilyen kéziratokról tudomása van — elsősorban a hazai könyv- és levéltárosokhoz — szíveskedjenek engem ilyen kéziratokról értesíteni. Ismeretlen kéziratokra való

¹⁾ Könyvészeti leírása M. Kszle 1883. Nagy Sándor I. összeállítása 43. sz.

utalásokért köszönetemet a figyelemzetetők szíves engedelmével sorozatos ismertetéseimben fogom nyilvánítani. Tekintetbe jönnek:

1. Mindazok a német nyelvű irodalmi kéziratok, melyek körülbelül az 1520 előtti korból valók. Nem szükségesek: oklevelek, jegyzőkönyvek, jegyzékek, leltárak, bevétel- s kiadásjegyzetek és hasonló tisztán üzleti jellegű feljegyzések. Ellenben felveszek az ismertetés keretébe mindenemű *fordítást* (sorközi verziókat is), *erkölcstanító irodalmat*, egyházi beszédeket asketikus, katechetikus műveket, tudományos jellegű munkákat (pld. jogi könyveket, egészségtanokat, orvosi- és szakácskönyveket, hadügyi, vadászati tanácsokat, glosszákat stb.) különösen nyelvtanokat, retorikákat és formulajegyzékeket; továbbá leveleket, sőt orvosi rendelvevényeket, áldásokat és imákat is: *különösen minden verses jegyzetet és elbeszélő prózát*. (Regény, novella, legenda, történelmi elbeszélés stb.)

2. Az 1520 utáni időből olyan német kéziratok, a melyek régibb, középkori munkák másolatai; továbbá minden kézirat *szépirodalmi* emlékek (költemény és elbeszélő próza); ezen kívül emlékiratok, útleírások, áldások a XVI. és XVII. századból is fontosak és szükségesek. Ellenben egyházi és tudományos prózai munkák e korból már a kitűzött körön kívül esnek.

3. Középkori és újabb latin kéziratok a XVII. századig, hogy ha esztétikai értékük, vagy irodalmi érdekük van. Mindenekelőtt: a) *minden költemény*, tehát hymnuszok, történeti versezetek, versbeszedett tankönyvek, b) *világi, különösen elbeszélő próza* (regény, novella, monda, bohózat, mese). Ide tartoznának még a latin magánlevelek is 1520-ig, melyek németektől valók, vagy hozzájuk szólnak. Régi katalógusok, könyv- vagy kéziratjegyzékek és minden régi feljegyzés (elveszett vagy meglevő) kéziratokról, kódexekről.

A szíves értesítéseket, melyek inkább terjeszkedjenek ki mindenféle német kéziratokra, semminthogy valami jelentős elhallgatásuk, tisztelettel czímemre kérem. (VIII., Horánszky-u. 11. Főreáliskola.)

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— A philologia halottai 1909-ben.

Achelis, Thomas, filozofus és ethnologus, gimnáziumi tanár Bremenben, az «Archiv für Religionswissenschaft» kiadója. Szül. 1850 jun. 17-én Gröpelingenben, meghalt jún. 17-én Capri szigetén.

Ahlwardt, Wilhelm, orientalista, a greifswaldi egyetem tanára (1861 óta). Művei az arab irodalomra vonatkoznak, számos szöveget adott ki és mintaszerűen katalogizálta a berlini kir. könyvtár arab kézíratait. Szül. 1828 jul. 4-én Greifswaldban, meghalt u. o. nov. 1-én.

Bartal Antal, class.-philologus, l. EPhK. 1909. 638, és 1910. 138. s. k. lk.

Engelmann, Richard, archæologus, l. EPhK. 1909. 777. l.

Goeje, Michel Jan de, orientalista, a leideni egyetem volt tanára. Meghalt máj. 17-én 72 éves korában.

Gyulai Pál, l. EPhK. 1909. 721. s. k. lk.

Heinze, Max, a filozófiának tanára a baseli, königsbergi és 1875 óta a lipcsei egyetemen. Főművei a görög filozofia történetére vonatkoznak («Lehre vom Logos in der griech. Philosophie» 1872; «Eudämonismus in d. griech. Philosophie» 1883 stb.); folytatta Überweg Grundriss d. Gesch. d. Philosophie-ját. Szül. 1835 decz. 13-án Priessnitzben, meghalt szept. 17-én Lipcsében.

Karpeles, Gustav, német irodalomtörténész, Heine-kutató. Szül. 1848 nov. 11-én Loschitzban, megh. jul. 21-én Nauheimban.

Kassai Gusztáv, class.-philologus l. EPhK. 1909. 707. l. és 1910. 137. l.

Krumbacher Károly, byzantinista, l. EPhK. 1910. áprilisi füzet.

Mahrenholtz, Richard, a francia irodalomtörténet művelője. Fő-

művei: «Molières Leben und Werke» (1882), «Voltaire» (1885), «Regnard» (1887), «Geschichte der franz. Revolution»; «Fénélon». Szül. Etgerslebenben 1849 április 23-án, meghalt márcz. 14-én Dresdenben.

Mau, August, archæologus, a római német archæol. intézet tudományos segédmunkása, Pompejinek legalaposabb ismerője. A «Pompejanische Beiträge» (1879); «Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompeji» (1882), «Führer durch Pompeji» (1903), «Pompeji in Leben und Kunst» (1900) szerzője, az utóbbi munka (2. kiad. 1908. I. EPhK. 1909 629. l.) a helyszínén hosszú éveken át folytatott kutatásainak eredménye, egyúttal a Pompejire vonatkozó főmunka. Pompeji emlékeit évenként rendszeres kurzusban magyarázta a helyszínén összegyűlt szakembereknek. Szül. Kielben, 1840 okt. 15-én, meghalt Rómában márcz. 6-án.

Morfill, William Richard, szlavista, oxfordi egyetemi tanár. Az «Early Slavonic literature; Simplified grammar of Polish language, — of the Servian language; A short Grammar of the Bulgarian language; Grammar of Russian language, Grammar of the Bohemian or Czech language» és számos szakdolgozat szerzője. Szül. 1834 Maidstonban, megh. 1909 decz. 12-én Oxfordban.

Nehring, Wladislaw, szlavista, egyetemi tanár Boroszlóban. Megh. u. o. 78 éves korában január végén.

Perronet, Alexandre, philologus-theologus, a neuenbergi (Svájcz) akadémia rektora. Főművei: «Critique de l'Ancien Testament à la fin du XIX-e siècle» (1903); és «Évolution religieuse d'Israel» (1908) meghalt Neuenburgban márcz. végén 64 éves korában.

Reifferscheid, Alexander, germanista, egyetemi tanár Greifswaldban; meghalt u. o. 51 éves korában, febr. 11-én.

Sachs, Karl, romanista és lexikografus; irodalomtört. értekezéseken és kiadásokon kívül főleg mint az «Enzyklopädisches franz.-deutsches u. deutsch-französisches Wörterbuch» (részben Césaire Villatte-tal együtt) szerzője tett szert hírnévre. Szül. 1829 márcz. 29-én Magdeburgban, meghalt aug. 4-én Brandenburgban.

Schneider, Robert von, archæologus, az osztrák archæol. intézet és a bécsi antik-gyűjtemény igazgatója; meghalt nov. elején 55 éves korában.

Schultz, Alwin, a művelődéstörténet művelője, volt prágai egyetemi tanár; főművei: «Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger» és «Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker». Szül. Muskauban 1838 aug. 6-án, meghalt márcz. 10-én Münchenben.

Szamosi János, class.-philologus, I. EPhK. 1909. 454. l.

Szokolov, Feodor Feodorovics, az ókori történetnek és a görög epigraphikának m. tanára a szt.-pétervári egyetemen. Szül. 1841-ben Szt. Pétervárt, meghalt u. o. jún. 14-én.

Tocilescu Gergely, archæologus, bukaresti egyetemi tanár, a romániai nemzeti múzeum igazgatója. Főműve az Adamklissi emlékre vonatkozó Benndorf és Niemannal együtt kiadott, «Monumentul de la Adamklissi Tropæum Traiani» 1895 (német nyelven is); számos Dacia régiségeire és fölirataira vonatkozó értekezés szerzője. Szül. 1850-ben, meghalt 1909 szept. végén Bukarestben.

Vollers, Karl, orientalista, a jenai egyetem tanára. Meghalt jan. 5-én Jenában 51 éves korában.

Wail, Henri, class.-philologus, az Acad. des Inscriptions et Belles-lettres tagja Párisban; Aischylos és Demosthenes kiadója, főművei: «Études sur le drame antique» (1897) és «Études sur l'antiquité grecque» (1900). Szül. 1818-ban, meghalt nov. 5-én Párisban.

Wickhoff, Franz, bécsi egyetemi tanár; művészettörténeti munkái közül a class.-philologusokat érdekli a «Wiener Genesis». Szül. 1853 máj. 7-én Steyrben, meghalt Velenczében ápr. 7-én.

— Megjegyzések Gragger Róbert bírálatára. Nem is megjegyzéseket, hanem csak néhány kérdést akarok Gragger bírálatához fűzni:

1. «Még kevesebb szál fűzi Gottschedhez — írja Gragger — Fejér György Tisztségre vágyódók-ját, mely *nem is Schaubühn*-beli *tördítés*, hanem valószínűleg Pállya Ravaszi-ja után készült.» Evvel szemben azonban maga Fejér ezt állítja előszavában: «Ezen vígjáték... többnyire ama nagyérdemű *Gottsched úrnak nyomdokai után* nagyon elkészülve» (olv. dolg. 49. l.). Igaz, hogy magam is azt írom: «közelfekvő a gondolat, hogy Fejér nem magát a Schaubühne-t, hanem Pállya átdolgozását használta» (u. o. 50. l.), de aztán meg is czáfolom ezen feltevés lehetőségét. Nem hihetem, hogy Gragger csak feltevésemet olvasta volna, Fejér idézetét pedig és az említett czáfolatot dolgozatomban átlapozta volna, hanem felteszem, hogy bizonyítékai vannak. Mifélek ezek? Ez volna az első kérdésem.

2. Graggernek egy másik megjegyzése így szól: «Teljesen távol áll (kitől?) Quistorp Aurelius-a, melynek egy latin nyelvű, *nem magyar szerzőtől* származó átdolgozását a szakolczai jezsuitáknál előadták.» Hogy az átdolgozás szerzője magyar-e vagy sem, magam is kutattam és mivel nem jutottam eredményhez, azt írtam dolgozatomban (35. l.): «A latin átdolgozás szerzője, a ki *talán* nem is magyar, nem nevezi meg magát.» Itt is fel kell tennem, hogy Gragger a kijelentésében nemcsak rám támaszkodik (a «talán»-t átugorván), hanem hogy állítását bizonyítani is tudja. Mivel? Ez volna a második kérdésem.

3. Graggernek egy harmadik megjegyzése így hangzik: «A benne (t. i. Bleyer értekezésében) legfontosabb problémát, az Agis kérdést sem meg nem oldotta, sem újabb nézettel előbbre nem vitte». Az én megjegyződésem szerint ez a probléma meg van oldva, de Graggernak joga van más megjegyződésen lenni. Nem világos azonban előttem, hogy miért volna az Agis-kérdés dolgozatom «legfontosabb problémája». Az én nézetem szerint ugyanis, még ha csak irodalomtörténetírók akarunk is lenni, nem szabad oly szűkkeblűeknek lennünk és azt gondolnunk, hogy az ilyenféle kérdésekben merül ki minden kultúrtörténeti vizsgálódás. Tehát: mennyiben fontosabb az a kérdés, hogy Bessenyei az Agis-a megírásához Gottschedtől kapta-e az ösztönzést vagy Plutarchostól (mert csak erről lehet szó!), mint — teszem — a XVIII. századi német nyelvtanítás és grammatika-írás, melynek történetét dolgozatomban vázolni igyekeztem? Ez Graggerhoz, ki német philológiával is foglalkozik, a harmadik kérdésem.

4. Végül bírálatának befejezésében ezt írja Gragger: «Végeredményképen Bleyer értekezésének érdeméül azt ugyan nem mondhatjuk, hogy a tárgyalt kérdést véglegesen feldolgozta volna.» Ezt valóban sajnálnom kell, mert tényleg erre vagy legalább ilyesfélére törekedtem és nem arra, hogy «nagy szorgalommal és hatalmas könyvészeti apparatussal mindent felkutassak, a mi Gottsched *névét* hazánkhoz fűzi. Abban a reményben ringattam magam, hogy sikerült a Gottschedtől megindított és hozzánk is eljutott mozgalom kereteit úgy megállapítanom, hogy azokat a további részletkutatás¹⁾ még jobban kitöltheti ugyan, de el nem tölthetja. Gragger szerint ezt a magam elé tűzött feladatot nem sikerült megoldanom. Nem hihetem, hogy ezt a kijelentését vaktában tette volna és azért nem is kételkedhetem benne, hogy neki dolgozatomhoz lényeges hozzáadnivalói vannak, oly hozzáadnivalók, melyek a tőlem megállapított «kép keretét» (olv. dolg. 8. l.) teljesen, vagy legalább lényeges pontokban megváltoz-

¹⁾ Hogy újabb részletek fognak még előkerülni, az természetes és erre számítottam is (v. ö. dolg. 56. l.). Magam is találtam ilyeneket dolgozatom megjelenése óta és részben közöltem is.

tatják. Melyek ezek és mifélék? Ez a negyedik és — hogy hosszadalmas ne legyenek — utolsó kérdésem.¹⁾

Még csak egy pár szót arról a szempontról, melyből tervbe vett tanulmányaimban az anyagot összegyűjteni és elrendezni iparkodom. Nem az volt Gottsched-dolgozatomban és nem lesz a többiben sem célom, hogy — egy másik bírálóm szavaival élve*) — egyes írói egyéniségeket a kívülről kapott ösztönzésekből megkonstruáljak, hanem hogy az egész kultúrhullámot feltűntessem, mely a XVIII. század második és a XIX. század első felében Németországból hazánkra tódult és mind a magyarság, mind a nemzetiségek szellemi életét megtermékenyítette. Ennek a hullámnak keletkezését vizsgáltam, útjait nyomoztam és elágazását kutattam Gottsched-dolgozatomban (már a mennyiben Gottschednak és követőinek részük volt benne), még pedig nemcsak azon adatok alapján, melyeket magam gyűjtöttem, hanem a kép teljességének és egységének érdekében — mint világosan mondom (olv. dolg. 8. l.) és mindig pontosan megjelölöm — azon adatok felhasználásával is, melyeket előttem mások napfényre hoztak. Így szándékozom a jövőben is eljárni. Ezt tartom ugyanis a szellemi hatások megállapításánál a legfontosabbnak, mert az én hitem szerint csak így támadhat szerves összefüggés az egyes részletek (kölcsönzések, átdolgozások, fordítások) közt, csak így érezzük néhány könyvön és a betűk ezerein túl, vagy a könyvek és betűik ellenére, a való életet, és csak így látjuk, hogy a szellemi összefüggések nem mechanikus kapcsolatok, melyek csak kötnek, hanem lüktető erek, melyekből vér és élet ömlik. Ez — nézetem szerint — fontos elvi kérdés, melyet dolgozatomban bevezetésében tüzetesen fejtegetek, és azért némiképen csodálkoznom kell, hogy Gragger erről is nem szól egy pár szót. Ezt nemcsak azok, kiket — rám nézve hízelgő módon — követésemre buzdít, hanem magam is, ki ebben az irányban tovább óhajtok dolgozni, szívesen vettem volna.

(Kolozsvár.)

BLEYER JAKAB.

-- A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Bacher Vilmos élete és működése. 60. dik születésnapja tiszteletére.

Kiadja dr. Blau Lajos. Budapest, 1910. N. 8-r. 176 l.

Catalogus Dissertationum Philologicarum Classicarum. Editio. II. Lief. I. Leipzig, Fock, 1910. 8-r. 112 l. 1-20 M.

*Diehl Ch. Excursions archéologiques en Grèce.⁶ Paris, Colin, 1908. 8 r. 386 l. 4 Fr.

Füzetek, Nyelvészeti. Budapest, Athenæum, 1909. 8-r.

58. Prohászka János: Petőfi költői nyelvének fősajátságai. 70 l. 1 K.

Prohászka Petőfi nyelvéről akar képet adni annak a psychologico-esztétikai módszernek segítségével, mely csak a közel múltban vetődött fel irodalmunkban. Nem akarunk most a kevés hívet számláló módszer helyességéről vitatkozni, de az bizonyos, hogy a füzet nem nagy nyereség sem a «módszer», sem pedig az irodalom szempontjából. Majdnem

¹⁾ Mert volna még más is. Pl. Gragger ezen kijelentése legalább is zavaros: «A francia dráma... némileg Gottsched nyomán terjedt el annyira Bécsben, de már *előtte is* divatos volt.» Gragger itt — ha nem csalódom — két egészen különböző dolgot zavar össze. Mert más a francia dráma és más a *franciáisan szabályszerű német* dráma. Én természetesen csak az utóbbról beszéltem, azt állítván, hogy Bécsben Gottschednak és követőjének, Sonnenfelsnek, hatása alatt terjedt el (olv. dolg. 16—20. l.). Vajjon *ezt* mivel tudná Gragger megcáfolni?

²⁾ *Korrespondenzbl. d. V. f. siebb. Landesl.* 1910. évf. 11. l.

egészen önkényesen állapítja meg Petőfi nyelvének fősajátságait. Ezek szerinte: az *erő*, a *nyugtalan*ság, a *természetesség* (a mit ezen ért, azt talán jobban fejezné ki a *természetiesség* szó) és az *egyszerűség*. Aligha hiszi el a Petőfi-ismerő, hogy e négy vonás jellegző volna Petőfi egyéni nyelvére nézve, s valóban csak félre- és belemagyarázások árán sikerül Prohászka-nak minden nyelvi jelenséget rájuk visszavezetni. Akad ugyan a füzetben több érdekes megfigyelés, de egészében nem tudta Petőfit a maga teljes költői nagyságában megérteni. Szempontjai, készültsége egyaránt nem állnak azon a színvonalon, hogy a maga elé tűzött feladatot meg tudja oldani, a mit különben szerényen maga is elismer. A nagy szorgalommal összegyűjtött anyag azonban mégis biztosít némi értéket a füzetnek. *sj.*

59. Réthei Prikkel Marián: Csúzy Zsigmond szavai. 72 l. Ára 1 K.

60. U. az: Sándor István nyelvtudománya. 88 l. Ára 1-60 K.

Nagy szorgalommal, jó magyarsággal megírt két dolgozat. Az elsőben azt bizonyítgatja, hogy Csúzy Zsigmond pálos rendi szerzetes a XVIII. század-eleji magyar irodalomnak eddig figyelemre nem méltatott nyelvújítója, a ki öntudatos szó alkotó és átalakító, a második dolgozat Sándor István nyelvészeti ismereteit, működését vázolja. Ez a dolgozat azt a furcsa tételt állapítja meg, hogy Sándor István (Révainak, Sajnovitsnak, Gyarmathinak és Verseghynek bizonyos értelemben fölötte áll, a mennyiben a magyar nyelvvizsgálatnak egész birodalmát apró részeiben ezek közül egyik sem tekintette át oly egyetemlegesen), továbbá hogy Sándor az első, a ki nyelvtörténeti szótárt írt, a kinek helyes felfogása volt jövevényszavainkról, a ki a XVIII. század Szarvas Gábora stb. Mi azt hiszszük, hogy a nagy szorgalommal megírt két dolgozat szerzőjét mindkét esetben a tárgya iránti szeretet ragadta ennyire el. Sándor István a XVIII. századi magyar tudományos irodalom kiváló, józanul okos alakja, de nem az, a minek szerző rajzolja. Ugyanúgy Csúzy érdemei is túlzottak. *ki.*

Iuventus. Ephemeris in usum iuventutis, studiosæ. Budapestini 1910. No. 1-4.

Könyvtár. Magyar. Budapest. Lampel, 1910. K. 8-r. Számonként 30 f. 577. Lagerlöf Selma: Legendák. Ford. Pogány Kázmér.

578. Gyergyai Albert: Historia egy Argirus nevű királyfőről. Kiadta Balassa József. 42 l.

579. Schopenhauer Artur: Írók és kritikusok, olvasók és gondolkozók. (A parerga és paralipomenából). Ford. Benedek Marcell. 56 l.

580. Révész Béla: Szegény ember dolga... Elbeszélések. 63 l.

**Kudrun.* Ford. Kőrös Endre. Budapest, Franklin, 1910. N. 8-r. 208 l. Ára 4-80 K.

**Patai* József: Héber költők. I. k. Budapest, 1910. 8-r. 382 l. Ára 5 K.

**Petőfi* István versei. Összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta Bajza József dr. Budapest, Kunossy, Szilágyi és társa, 1909. (Petőfi-könyvtár XVII.) 8-r. 239 l.

Shakespeare-Tár. Magyar. Szerk. Bayer József. III. k. 1. f. Budapest, Kiskalud-Társaság, 1910. 8-r. 1-80. l. Ára 1-75 K.

**Szimyei*, Dr. Josef: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, Göschen, 1910. (Sammlung Göschen 463. sz.) K. 8-r. 156 l. 80 Pf.

**Wörterbuch.* Siebenbürgisch-Sächsisches. III. Lieferung. Bearbeitet von Adolf Schullerus. Strassburg, Trübner, 1910. Legn. 8-r. 257-416. l.

Zeitung. Deutsche Tonkünstler. VIII. évf. 210. sz. (1910. ján. 15.) Berlin. Legn. 8-r. 113-132. l. (Az első értekezés: Ákos László: Die Entwicklung der modernen ungarischen Musik. Ein kulturhistorisches Bild, zugleich eine Skizze über ungarische Künstler. Liszt Ferenczen és Erkel Ferenczen kezdve egészen Zichy Géza grófig bemutatja zeneszerzőinket, röviden, de méltatva.)

AD QUINTUM VERGILII CATALEPTON.¹⁾

Vergilius adolescentulus Catalept. V., carmine lepidissimo, valedicit scholæ rhetoricæ, ut se totum philosophiæ Epicuræ studio dedat:

Ite hinc, inanes, ite, rhetorum ampullæ,
 Inflata more non Achaico verba,
 Et vos, Seliq̃ue Tarquitique Varroque,
 Scholasticorum natio madens pingui,
 5 Ite hinc, inane cymbalon inventutis.
 Tuque, o mearum cura, Sexte, curarum,
 Vale, Sabine; iam valetē, formosi.
 Nos ad beatos vela mittimus portus
 Magni petentes docta dicta Sironis
 10 Vitamque ab omni vindicabimus cura.
 Ite hinc, Camenæ; vos quoque ite iam sane,
 Dulces Camenæ (nam fatebimur verum,
 Dulces fuistis): et tamen meas chartas
 Revisitote, sed pudenter et raro.

V. 1—2. *Ite hinc, inanes, ite, rhetorum ampullae, Inflata more non Achaico verba*, rhetorum Asiaticorum, quorum multi erant apud Romanos sectatores, inanem tumorem carpit; cf. Cic. Or. 69, 230: «apud alios autem et Asiaticos (sc. oratores) maxime numero inser-vientes inculcata reperias *inania* quædam *verba* quasi complementa numerorum»; Suet. Aug. 86. (Augusti epistula ad Antonium): «An potius Asiaticorum oratorum *inanis* sententiis verborum *volubilitas* in nostrum sermonem transferenda?»; Quintil. Inst. Or. XII. 10, 16: «Et antiqua quidem illa divisio inter Atticos atque Asianos (sc. oratores) fuit, cum hi pressi et integri, contra *inflati* illi et *inanes* haberentur». — *inanes* . . . *ampullae*, inanem orationis tumorem significat, ut Græce *λῆρυθος*; cf. Cic. ad Att. I. 14: «totum hunc locum, quem ego varie meis orationibus soleo pingere — nosti illas *λῆρυθος* — valde graviter pertexuit»; Hor. Epist. I. 3, 14: «An tragica

¹⁾ Ex commentario ad Vergilii Catalepton exegetico, quem anno proximo publici iuris facere cogito.

desaevit et *ampullatur* in arte». — *Inflata . . . verba*, appositio iungenda cum *inanes ampullae* (vs. 1.); locum respexisse videtur Hor. A. P. 97: «Proicit *ampullas* et *sesquipedalia verba*». — *more non Achaico*, non Græco, non Attico, sed Asiatico; cf. Cic. Orat. 8, 27: «Quonam igitur modo audiretur Mysus aut Phryx (sc. orator) Athenis, cum etiam Demosthenes exagitetur ut putidus? Cum vero inclinata ululantique voce *more Asiatico* canere cœpisset, quis eum ferret aut potius quis non iuberet auferri?» et ibid. 69, 230: «fratres illi, Asiaticorum rhetorum principes, Hierocles et Menecles minime mea sententia contemnendi. Etsi enim a forma veritatis et *ab Atticorum regula* absunt» etc. — *more*, ex mea coniectura; codices habent *rhorso* aut *rhoso*, edit. Aldina ann. 1517: *rore*.

V. 3—5. *Selique Tarquitique Varroque*, rhetores, quos eo tempore libenter audiebat iuventus studiosa. — *Selique*, nomen ex corruptelis codicum ab Ellisio restitutum. Selium quendam, oratorem malum, commemorat Cic. Ad Fam. VII. 32, 2: «sit vel *Selius* tam eloquens, ut possit probare se liberum». — *Tarquitique*, nomen ex corruptelis codicum ab Hauptio restitutum. Etiamsi vera est hæc coniectura, non est de Tarquitio Prisco cogitandum, qui teste Macrob. Saturn. III. 7, 2. et 20, 3. de disciplina divinandi Etrusca scripsit, sed de rhetore quodam obscuro. — *Varroque*, non celeberrimus ille Varro Reatinus, sed alter Varro, rhetor quidam malus. — *Scholasticorum natio*, ut Plant. Men. 258: «hæc hominum natio»; Cic. Nat. Deor. II. 74. (de Epicureis): «vestra natio». — *Scholasticorum*, magistri eloquentiæ, rhetores. — *madens pingui*, intellegendi sunt Asiaticæ sectæ rhetores, qui opimum et tamquam adipatum (i. e. iusto copiosius) dicendi genus sequebantur; cf. Cic. Orat. 8, 25: «Itaque Caria, Phrygia et Mysia, quod minime politæ minimeque elegantes sunt, asciverunt aptum suis auribus *opimum* quoddam et tamquam *adipatae* dictionis genus, quod eorum vicini non ita lato interiecto mari Rhodii nunquam probaverunt»; Cic. De optim. gen. 3, 8: «illos potius (imitemur), qui incorrupta sanitate sunt, quod est proprium Atticorum, quam eos, quorum vitiosa *abundantia* est, quales Asia multos tulit»; Quintil. Inst. Or. II. 10, 6: «impleat se declamator aliquando, dum sciat, ut quadrupedes, cum viridi pabulo distentæ sunt, sanguinis detractioe curantur et sic ad cibos viribus conservandis idoneos redeunt: ita sibi quoque *tenuandas adipēs* et quidquid humoris corrupti contraxerit, emittendum, si esse sanus ac robustus volet. Alioqui *tumor* ille *inanis* primo cuiusque veri operis conatu deprehendetur». — *madens*, tumens, abundans, plena, referta, ut Hor. Carm. III. 21, 9—10: «Socraticis madet Sermonibus» et Martial. VII. 69, 2: «Cuius Cecropia pectora voce madent». — *pingui*, pro substan-

tivo: adipe, ut Verg. Ge. III. 124: «denso distendere pingui». — *inane cymbalon iuventutis*, quorum sonora, sed inani eloquentia delectatur iuventus artis rhetoricæ studiosa. *Cymbalon* est instrumentum musicum sonorum ex ære cavato, unde *inane*; significat igitur hoc loco τοῦ λόγου κόμπον rhetoribus Asiaticis proprium; cf. Plutarch. Anton. 2. (de eloquentia Antonii): ἔχρητο δὲ τῷ καλουμένῳ μὲν Ἀσιανῶ ζήλῳ τῶν λόγων . . . ἔχοντι δὲ πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸν βίον αὐτοῦ κομπῶδη καὶ φρυγματίαν ὄντα καὶ κενόῳ γαυριάματος καὶ φιλοτιμίας ἀνωμάλου μεστόν. — *inane*, ex coniectura Heinsii; *inani*, codices.

V. 6—7. *mearum cura, Sexte, curarum . . . Sabine*, Sextus quidam Sabinus videtur fuisse condiscipulus Vergilii in schola rhetorica carissimus. — *mearum cura . . . curarum*, mea maxima cura; cf. Horat. Sat. I. 3, 186: «magnorum maxime regum» et Epist. I. 1, 107: «rex denique regum». — *formosi*, iuvenes pulchri, poetæ condiscipuli.

V. 8—10. *Nos ad beatos vela mittimus portus*, est enim philosophia Epicuri ars bene beateque vivendi. Cf. Lucret. V. 11—12. (de Epicuro): «*Fluctibus e tantis vitam tantisque tenebris In tam tranquillo et tam clara luce locavit*»; Lucian. Hali. 29: ἐκ ζάλης καὶ κλύδωνος εἰς εὐδιόν τινα λιμένα σπεύσας ἐπὶ τὰ σά καλά, ὦ Φιλοσοφία, ὁρμῆσαι ἡξίουν. — *vela mittimus*, emittimus, ut equos e carcere circi; cf. Ov. Am. III. 2, 9—10: «de carcere missis equis» et Ex Pont. IV. 14, 9: «In medias Syrtes, mediam mea vela Charybdim Mittite»; Verg. Aen. VI. 1: «classique immittit habenas». — *Magni . . . docta dicta Sironis*, philosophi Epicurei tunc Romæ docentis, cuius discipulus fidelissimus factus est poeta. Cf. Cic. De fin. II. 35, 119. (de philosophis Epicureis): «Familiares nostros, credo, *Sironem* dicis et Philodemum, cum optimos viros, tum homines *doctissimos*». — *docta dicta*, ut Plaut. Trin. 380: «Multa ego possum *docta dicta* quamvis facunde loqui». — *Vitamque ab omni vindicabimus cura*, cf. Verg. Ge. II. 490—492. (de philosophia Epicurea): «Felix, qui potuit rerum cognoscere causas atque *metus omnes* et inexorabile fatum Subiecit pedibus»; Cic. De fin. I. 18, 57. (de disciplina Epicuri): «O præclaram beate vivendi et apertam et simplicem et directam viam! Cum enim certe nihil homini possit melius esse quam vacare *omni dolore et molestia* perfruique maximis et animi et corporis voluptatibus, videtisne, quam nihil prætermittatur, quod *vitam* adiuvet, quo facilius id, quod propositum est, summum bonum consequamur».

V. 11—14. *Ite hinc, Camenae*, ergo etiam arti poeticæ valedicere vult. — *ite iam sane*, cum imperativo coniunctum *sane*, ut Terent. Heaut. III. 3, 27: «abi sane istac» et Adelph. IV. 2, 48:

«i sane»; Plaut. Stich. V. 4, 14: «abi tu sane». — *ite iam*, scripsit Buecheler; codices; *iam ite*. — *nam fatebimur verum*, ut in Ciri Pseudoverg. vs. 55: «Nam verum fateamur: amat Polyhymnia verum». — *Dulces fuistis*, summo igitur studio Vergilius adolescentulus poesi deditus erat. Cf. in Ciri Pseudoverg. vss. 10—11: «In quo iure meas utinam requiescere Musas Et leviter blandum liceat deponere amorem». — *pudenter*, pænitet enim poetam lasciva in modum Catulli carmina scripsisse. — *raro*, ne studium philosophiæ, quod Vergilio nunc summi est momenti, turbetur.

(Kolozsvár.)

GEYZA NÉMETHY.

EMLÉKBESZÉD KRUMBACHER KÁROLY FÖLÖTT.¹⁾

Felső-Bajorország egy kis városkája, Kempten temetőjében a múlt év december 15. óta egy frissen hantolt sír domborul. Szerető kezek oda vitték vissza örök pihenőre egy fáradhatatlanul munkás élet befejezése után a város nagy fiát, Krumbacher Károlyt, hogy ugyanaz az édes anyaföld, mely őt szülte, ölelje magába újra a folytonos küzdelemben végkép kimerült tagokat, s ugyanaz az erdő, melynek meredek fái alatt a nagyratörő gyermek a maga első álmait szötte, küldje el halk lombsuttogásait az elpihent férfi utolsó álmaihoz is.

De ha a kies Kemptennek joga is van ahhoz, hogy Krumbacher földi maradványait őrizze s azok örök nyugalmaról gondoskodjék, az a sír mégsem zárhatja magába mindazt a hatalmas szellemi kincset, melyet lakója egy egész élet megfeszített munkája árán főlhalmozott. Ez a kincs már régen az egész tudományos világ közkincsévé lett, s mindazok, a kik széles e világon a byzantiumi philológiával vagy az ezzel rokon tudományágakkal foglalkoznak, úgy szoktak föltekinteni Krumbacherre, mint tudományuk elismert vezérére, a ki a középkori görög kultúrtörténetnek addig félreismert és lekicsinylett évezredét az ismeretlenség homályából kiemelte, a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé, sőt vonzóvá tette s a régi erők egyesítésével, újak nevelésével, két évtized példaadó munkásságával a byzantiumi kutatást nem is sejtett virágzásra emelte. Az a fájdalmas érzés tehát, mely a byzantinistákat Krumbacher halála miatt elfogja, igen hasonló ahhoz, a melylyel a közkatonák szokták körülállni sírját a hős vezérnek, a ki őket diadalról-diadalra vezette.

Az ő közkatonái pedig nem egy országból, nem is csupán Európából, hanem a keresztény világ összes országaiból sorakoznak össze

¹⁾ Fölolvastatott társaságunknak 1910 febr. 9.-i ülésén.

szilárd csatarendbe. S bár az a kör, melynek az ő munkássága első-sorban szólt, nagy kiterjedése mellett is aránylag szűknek mondható, mégis az ő hatása ezen jóval túlterjedt, s a távolabb állók közül is igen sokan fordították hasznukra az ő kutatása gyümölcseit. Az igazságot folytatott heroikus küzdelme és bámulatos sikerei pedig kivívták számára mindazok osztatlan elismerését és tiszteletét, kik a tudomány érdekeit szívükön viselik.¹⁾ Az egész nemzetközi tudományos világ halottja ő, s nehéz volna megmondani, hogy melyik nemzet vesztette benne a legtöbbet. A különböző nemzeteknek sírja fölé boruló gyászából nem is a legutolsók között részt kér magának Magyarország is és pedig nem csupán azért, mert benne a tudományos haladás egyik legelső és legbátrabb fátylavívőjét vesztette el, s nem is csupán azért, mert olyan területet nyitott meg a kutatás számára, melynek művelése a számos kulturális és politikai kapcsolatnál fogva a magyar tudománynak egyik elsőrangú érdeke, hanem azért is, mert a magyar tudományos törekvések iránt Krumbacher mindvégig külföldi tudós-nál valóban ritka figyelmet tanúsított.

S ha a Philologiai Társaság, mely őt életében méltó büszkeséggel sorozta tiszteleti tagjai közé, e kegyeletes órában felújítani kívánja emlékeztetét, akkor fordítsuk el tekintetünket arról az egyszerű, kis sírdombról, fordítsuk el s irányítsuk rá a tudományos alkotásoknak arra a hatalmas épületére, melyet Krumbacher, mint pályafutásának legszebb és soha el nem fogyó, hanem idővel mindig jobban gyarapodó emléket emelte a maga önfeláldozó működésével.

Ennek szemléletéből a legteljesebb vizsgálatát meríthetjük az ő halála okozta veszteségünkre, belátván azt, hogy ha a férfi sírba is dőlt, de munkái ma is nem kevésbé élnek és hatnak, mint azelett. Az ő megdicsőült szellemének sem járhatunk jobban kedvében, mint ha elnerülve élete munkájának vizsgálatában, példát és buzdítást veszünk magunknak abból a magunk munkásságához s megfogadjuk, hogy a mennyiben erőnktől telik s munkakörünk engedi, hozzá fogunk járulni — ha csak egy téglával is — az ő épületének tovább építéséhez.

A ki a Krumbacher tudományos egyéniségét meg akarja érteni, annak mindenekelőtt egy kérdésre kell feleletet találnia: hogy volt lehetséges, hogy épen Németországban, a görög klaszicizmus kultuszának vezetészerepet játszó országában támadjon olyan görög philologus, ki a — horribile dictu — középkori görögség tanulmányozását tűzi ki élete főcéljául s hozzá oly korban, midőn a Wolf és Boeckh szellemében nagy föllendülésnek induló s Perikles Athénje, mint csúcspont körül elhelyezkedő «régiségtudomány» (Altertumswissenschaft) souverain megvetéssel tekintett le a későbbi sötét századokra, a hol csak palota-forradalmak és politikai gyilkosságok vannak, s a melynek nyelvében *ἀπό προpositio accusativus*-szal jár? E kérdésre a feleletet Krumbacher alaptermészetében, továbbá abban a környezetben kell keresnünk, melyben fölnevelkedett, mert ha későbbi pályáján tudományos kutatásainak irányításában hatott is rá egyik vagy másik

¹⁾ Krumbacher tagja volt a müncheni, bécsi, budapesti, párizsi, londoni, brüsszeli és pétervári tudományos akadémiáknak.

tudós kortársának a tanácsa,¹⁾ mégis ő előtte nem volt senki, a ki olyan szempontok szerint és olyan irányban látott volna hozzá a byzantiumi philologia életrekeltségéhez, mint ő. Epen azért volt ő úttörő, mert olyas valamit látott és mert, a mit ő előtte senki, s tevékenységéhez az ösztönzést a saját egyéniségéből merítette.

Mint egyszerű, falusi földbirtokosnak a fia látta meg a napvilágot a Kempten melletti Kürnachban 1856 szeptember 23-án. Innen, az apai házból, részben átöröklés révén, részben az őstermészet ölen való foglalkozás s a józan, gyakorlatias irányú házi nevelés útján nyerte azt a szenvedélyes szeretetet az élő, a mesterkéletlen, a népies, a tiszta emberi, a konkrét valóságok iránt s viszont a nem kevésbé szenvedélyes ellenszenvet minden mesterkéltnél, vagy conventionalis dolog iránt, a melyeket önmaga ismert el lelke alapsajátóságaiul egyik könyvéhez²⁾ írt előszavában. Ha ezekből a lelki tulajdonságokból bontakozott is ki később az ő tudományos egyénisége, annak a területnek a feltalálására, melyen tudományosan működött, már a környezetétől nyert inspirációk vezették. A philhellenismus ugyanis mindenha igen kedvező talajra talált Bajorországban, s a bajor uralkodóháznak szép-érzékű s a görög művészet és irodalom iránt lelkesülő sarjai a régi görögök iránti szeretetüket átvitték azok utódaira, az új görögökre is. Ennek a szeretetnek volt mintegy viszonzása az, hogy a múlt század elején felszabadított s önálló állammá alakult új Hellas Ottó bajor herceget választotta meg első királyául. Ottó uralkodása alatt a kapcsolat s ezzel együtt a rokonszenv is bajorok és görögök között csak fokozódott. Így bátran föltehetjük, hogy a kis Krumbacher már gyermekkorában, már a családi körben szívott magába valamit a philhellenismus levegőjéből. Mikor a kempteni gimnáziumot járta, mohón kapott egy, véletlenül a kezébe akadt könyv után, mely a görög szabadságharcz hősi küzdelmeit s ezek közt is különösen a philhellenek önfeláldozó támogatását tárta fel regényes elbeszélés keretében. A mint maga bevallja,³⁾ ez a könyv annyira megkapta az ő fogékony, gyermeki phantasiáját s oly erős vonzalmat ébresztett benne az új Hellas s annak derék fiai iránt, hogy midőn a gimnáziumi tanulmányok befejezése után a müncheni egyetemre iratkozott be *«classica-philologiai»* tanulmányok folytatása végett, legelső gondja is az volt, hogy a Münchenben tanuló görögök körébe behatoljon s velők alaposan megismerkedjék.

Görög diáktársai ajkáról csakhamar elsajátította a zengzetes új-görög nyelvet, elbeszéléseikből közvetetlenebbül ismerte meg az új-görög népet és szokásokat s hozzáfogott az ő utasításait követve az új-görög irodalmi termékek olvasásához is. Az ókori philologiai tanulmányoknak is inkább csak az a része érdekelte, melv közvetlen kapcsolatban állott az újabbkori görögséggel. Úgy doktori dissertatiója,⁴⁾

¹⁾ W. Meyer aus Spéyer, a középkori latin és görög rhythmikus költészet kiváló ismerője buzdítására fogott hozzá Romanos-kutatásaihoz. L. Umarbeitungen bei Romanos. 9. l.

²⁾ Populäre Aufsätze (Teubner, 1908.), Vorwort IX. l.

³⁾ Populäre Aufsätze (Teubner, 1908.), Vorwort.

⁴⁾ De codicibus quibus Interpretamenta Pseudo-dositheana nobis tradita sunt. Doktordissertation. München, 1883.

melyben Pseudo-dositheosnak a római császárság korában keletkezett görög-latin glossariumával foglalkozik, mint habilitációs-irata,¹⁾ mely a közép- és újkori görög nyelvfejlődés néhány érdekesebb jelenségét fejtegeti, a vulgaris görög nyelv kutatása körében mozognak, tehát oly körben, melynek megértéséhez az új-görög nyelv tudása feltétlenül szükséges. Új görög irodalmi tanulmányaiból kiindulva jutott el lassanként élete fő munkaköréhez, a byzantiumi irodalomhoz, s ennek is elsősorban népies részéhez.

Midőn 1885-ben beteljesedtek ifjúkori álmai, s egy görögországi utazás keretében alkalmá nyílt a közvetlen szemlélet erejével beleédeni lelkébe az új Hellas ismeretét és szeretetét,²⁾ a rajongó ifjú már ekkor egy teljesen byzantiumi tárgyú, nagyszabású tudományos vállalkozás tervét hordozta lelkében, t. i. Romanos középkori görög keresztény himnusköltő irodalmi hagyatékának teljes szövegkritikai kiadását. Ekkor másolta le ugyanis a patmosi kolostornak két becses Romanos-kéziratát hat hét alatt szóról-szóra.

Így Krumbacher tulajdonkép kerülő úton, az új-görögtől visszafelé haladva jutott el a középkori görögség tanulmányozásához. És ez volt a helyes út. Sokszor szokta mondogatni tanításai közben, hogy tudományos pályája nagy szerencséjének tartja azt, hogy az új-görögben alapos jártasságot szerzett már akkor, mikor a byzantiumi irodalommal kezdett foglalkozni, mert e nélkül nem juthatott volna el sem a byzantiumi kultúra sajátos helyzetének, sem az egyes byzantiumi szövegeknek helyes megértéséhez.

Az ókor magaslátáról ítélve, ő is csak arra az eredményre jutott volna, mint előtte sokan,³⁾ hogy a byzantiumi irodalom semmi más, mint gyöngye viszhangja és fásult magyaráztatása az ókori remekeknek s a byzantiumi kultúra története egy folytonos hanyatlás képét mutatja, mely teljesen megérett arra, hogy a török fajba oltott Iszlám által eltörültséssé a föld színéről.

Ennek a fölfogásnak fényes czáfolatát adta Krumbacher főművével, a *Geschichte der byzantinischen Litteratur*-ral, (München, Beck, I. kiad. 1890. II. k. 1897.) melynek hatása és sikere oly nagy volt, hogy ennek folytán szerzője már teljes biztossággal láthatott hozzá a byzantiumi philologia új alapon való szervezéséhez. Itt mutatta ő ki meggyőzően, hogy a byzantiumi kultúra nem tekinthető az ókori görög kultúra *puszta* utánzásának és folytatásának, hanem ez egy sajátzerű, bonyolultabb jelenség, melyben a kétségkívül uralkodó szerepet vivő ó-görög elemek mellett római, keresztény és kivált orientális elemek is érvényesülnek. Rámutatott továbbá arra, hogy a bizáncziak nem csupán conserválni tudták az ő kulturális örökségüket, hanem tovább is terjesztették s szinte teljes egészében átadták a keleteurópai szlávságnak, némely részletében pedig a nyugateurópai népeknek is. A byzantiumi kultúra története pedig nem egy fokoza-

¹⁾ Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache. Zeitschrift für vergl. Sprachforschung 27, (1884) 481—545. és 29, (1886) 188—192.

²⁾ Uti benyomásait vonzó előadásban írta meg a »Griechische Reise« (Berlin, Hettler, 1886.) cz. könyvében.

³⁾ L. különösen Bernhardt »Grundriss der griechischen Litteratur« (2. Bearbeitung, Halle, 1852.) I. rész 574. s k. lk.

tosan lefelé haladó lejtőt, hanem egy változatos, a birodalom sorsát híven követő hullámvonalat mutat, a mely az első tartósabb sülyedés után kezd a legmagasabb ívben felfelé kanyarodni, s virágkora, melyben egész Európaszerte vezető szerepet játszott, a IX—XIII. századokra tehető. És még mennyi egyéb új dolgot tanulunk e könyvből, hiszen majd minden lapján valami meglepő, az eddigi tudást gazdagító, vagy helyesbítő tanulság kínálkozik az olvasónak. Mily óriási szorgalom és tudás, mily éleselméjű kritika és szemléltető erejű rajz van lefektetve e műben! Némi fogalmat alkothatunk magunknak erről, ha megfontoljuk, hogy akkor, a mikor Krumbacher irodalomtörténetének megírásához hozzáfogott, a byzantiumi auctoroknak nagy része csak kéziratban volt meg, a kiadásoknak legnagyobb része pedig alig terjeszkedett túl a szövegeknek felületes megállapításánál, összefoglaló földolgozások vagy monografiák még az egyes irodalmi műfajokról is csaknem teljesen hiányoztak. Az ő fejből, mint hajdan Zeus fejéből Pallas Athene, teljes fegyverzetben ugrott elő egyszerre a középkori görög irodalom egész történetének tudományos feldolgozása. Ő a szükséges kéziratok felhasználásával összeállította és rendezte a teljes anyagot s éles körvonalokban megrajzolta az egyes műfajok fejlődését s ezeken belül az egyes művek irodalomtörténeti értékét, szabatosan feltárta a problémákat s utalt az ezek megoldásánál felhasználható összes meglévő segédeszközökre, úgy hogy ha valaki a byzantiumi irodalom bármely kérdésével is kíván foglalkozni, e műből meríthet utasítást is, eszközöket is bőségesen.

Így lett ez a mű valóságos fegyvertárává és csábítóeszközévé a tudományos kutatásnak. Nemsokára az első kiadás megjelenése után, 1892-ben megindított *Byzantinische Zeitschrift*, melyet Krumbacher a XVIII. évfolyamáig vezetett, tanuságot tehet róla, hogy miként vonzott mindig többeket és többeket, miként vert mindig szélesebb és szélesebb hullámgyűrűket az a kutatás, melyet irodalomtörténetével megindított. E folyóirat bibliografiai részében tűnnek ki Krumbacher legjelentékenyebb tulajdonságai: szervező tehetsége és óriási munkabírása. Az összes kultúrnyelveken megjelenő, byzantiumi vonatkozású munkálatok ismertetve vannak itt, s nem lehetett olyan félreeső helyen megjelent füzet vagy olyan igénytelen folyóirat-cikk, mely a gondos szerkesztő figyelmét kikerülte volna. Az összeállítás teljessége és pontossága, valamint a beosztás ügyessége folytán nem csupán a byzantinistáknak nyújtott gyors és biztos útmutatást kutatásaiknál e rovat, hanem mintául szolgált számos, később megindított folyóiratnak is.

Az alapvetés és szervezés eme két nagy munkája mellett Krumbacher ráért arra is, hogy számos speciális tanulmányt gazdagítsa az általa oly szerencsésen megindított tudományt. Speciális kutatásai legnagyobb részben annak a nagyszabású tervnek szólnak, melyet ő még fiatal fővel kezdett, s melyen egy negyedszázadon keresztül egészen haláláig kitartó szorgalommal dolgozott, de a melyet a feladat óriási nagysága és nehézségei miatt — sajnos — nem fejezhetett be: a görög egyházi költészet legnagyobb alakja, *Romanos* teljes kritikai kiadásának. A főmunkát, t. i. a teljes kézirati anyag összehordását — igaz — itt is elvégezte, de csak egy nyolczadrészét tudta kiadni a himnuszoknak. A hagyomány rendezése s a kéziratok rokonsági viszonyainak megállapítása, a metrika és strófaszerkezet, a költő krono-

logiája és irodalomtörténeti állása annyi nehéz problémát vetett föl, hogy Krumbacher más kutatók támogatása mellett sem tudott eljutni az idevágó kérdések minden kétséget eloszlató megoldásáig. A mint ő maga hangsúlyozza egy helyen,¹⁾ mintegy feleletül a kiadást sürgető türelmetlenkedőknek: «Das durch den Namen Romanos bezeichnete Forschungsgebiet gleicht einem Labyrinth, in dessen Irrgängen der Wanderer ermattet niedersinkt, ehe er einen Ausgang findet.»

Mégis több, a bajor akadémia által kiadott értekezésében lényegesen előbbre vitte az egyes kérdések tisztázását: «Studien zu Romanos»-ában (Sitzungsb. 1898. Bd. II. Hft I.) a hymnuszok metrikájához, az «Umarbeitungen bei Romanos» (Sitzungsb. 1899. Bd. II. Hft I.)-ban a hagyományban található átdolgozásokhoz, «Romanos und Kyriakos»-ban pedig a kronológiához szolgáltat becses adalékokat.

«Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie» (Sitzungsb. 1904. 551—691. l.) cz. munkája kettős jelentőségű is. Egyfelől biztos útmutatásokat nyújt arra nézve, hogy miként lehet az akrostichis sajátosságaiak figyelembevételével bizonyos rendet teremteni ebben a bonyolult és zavaros kézirati anyagban s bizonyos következtetéseket levonni az egyes dalok eredetét illetőleg, másfelől ez internationalis jellegű műsajátság majdan megirandó történetéhez egy önálló és fontos fejezetet dolgoz ki.

Jellemző, hogy ő a byzantiumi irodalom antik elemeivel, tehát az egyetlen részszel, mely ezt sokak előtt értékessé teszi, sohasem foglalkozott behatóan. A népies, az élő, mesterkéetlen és konkrét valóságok iránt való fanatismusa, melyre az előbb rámutattunk, mindig olyan területek felé vonzotta, hol e tulajdonságok voltak uralkodók, t. i. az egyházi költészet, a népies irodalom, közmondások, a szentek élete, a kéziratok s az új-görög köznyelv felé. Három ízben²⁾ is adott ki fordítással és bő kommentárral ellátva közép-görög közmondás-gyűjteményeket. A kiforratlan és sok problémát rejtő vulgaris nyelv különösen izgatta az ő kutató ösztönét s számos népies költemény első kiadását köszönhetjük neki.³⁾ A mint maga megvallotta előadásaiiban, egy új-görög népdal vagy ballada, mely a maga igénytelen formájában hamisítatlanul nyilatkoztatta meg a nép tiszta érzéseit és egyszerű gondolkodását, jobban, de sokkal jobban tetszett neki, mint a rendkívül raffinált művészettel megszerkesztett s fényes szóáradattól dagadozó strófái egy Pindarosnak vagy Bacchylidesnek. Az ő kedvelt alakjai oly igénytelen személyiségek voltak, mint Kasia, a szép szűz, a ki egykor a császári trónra volt kiszemelve, de önérzetes fellépésével leendő férjének, a bizánczi császárnak kegyét eljátszván, kolostorba vonult vissza s itt hymnuszok s iambikus méretű sentenciák írásával magasztalta Istent, az apácza-élet fenségét s az emberi eré-

¹⁾ Romanos u. Kyriakos. Sitzungsb. d. phil. u. philol. u. d. hist. Klasse d. Kgl. bayer. Akad. d. Wissenschaften. 1901. Heft V. 693. l.

²⁾ Eine Sammlung byzantinischer Sprichwörter. Sgb. 1887. 43—96. l. — Mittelgriechische Sprichwörter. Sgb. 1893. Bd. II. 1—272. l. — Die Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter. Sgb. 1900. 339—464. l.

³⁾ Das mittelgriechische Fischbuch, Sgb. 1903. 345—380. l. — Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel, Sgb. 1905. 335—433 l. — Ein dialogischer Threnos auf den Fall v. Konstantinopel, Sgb. 1901. 329—362. l.

nyeket, vagy mint a szegény Michael Glykas, kit Mánuel császár ismeretlen okból börtönbe vetett, s a ki egy teljesen népies nyelven írott költeményben tárta föl a maga ártatlanságát, kegyelmet kérve haragos urától.¹⁾

A népies iránt való vonzalma sugallta a *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache* cz. ünnepi beszédét is, melyet 1902 nov. 15-én tartott a bajor akadémiában s melyben szokatlan hévvel s helyenkint csillogó retorikával intéz támadást a Korais és követői által alkotott, antikizáló irodalmi nyelv, a *καθαρεύουσα* ellen s e helyett az általánosan beszélt köznyelv alkalmazását sürgeti az irodalom és kulturális intézmények minden ágában. A megdöbbenően sötét színek, melyekkel ő a diglossiának politikai, társadalmi, nemzetgazdasági, egy szóval a görög élet minden ágára való káros visszahatását festi, túlzottak s világosan mutatják, hogy itt a különben annyira objektív s a tények iránt oly egészséges érzékű ember elvesztette a tudományos talajt lába alól s teljesen átengedte magát lelke két leg-hatalmasabb alapösztönének, t. i. a fanatikus szeretetnek minden iránt, a mi természetes, s a nem kevésbbé izzó gyűlöletnek minden iránt, a mi mesterkélt és természetellenes.

Érthető, hogy a jogos ellenvetéseknek és a szenvedélyes polemikának egész özönét zúditotta magára ezzel a föllépésével s az elvakult küzdelem hevében el kellett tűrnie a kristálytisztá jellemű férfiúnak a rágalom és gyanúsítás mérgezett nyilait is. De ő nem engedett, nem engedhetett álláspontjából, mert nem válhatott hűtelenné egyénisége legsarkalatosabb tulajdonságához.

Alaptermészetéből fakadt tudományos egyéniségének egy másik kiváló vonása is: minden praktikus újításnak elfogadása, sőt keresése, a mi egyszerűsíti és megkönnyíti a tudományos kutatás nehéz előmunkálatait s eredményeinek feldolgozását vagy könnyebben áttekinthetőkké és használhatókká teszi azok publicatióit, természetesen a tudomány követelményeinek legkisebb sérelme nélkül. Számos reformot köszönhetünk neki a tudományos munka külső technikája körül, így a citálásnak rövidebb s mégis pontosabb módját, az értekezés tartalmának összefoglalás vagy jegyzék alakjában való reassumálását, a kéziratok másolásának és leírásának az eddigieknél körültekintőbb módját, a kritikai apparatus czélszerűbb kiállítását stb. stb. De legfontosabb tette e téren az volt, a midőn *Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften* (Leipzig, Teubner, 1906. S. A. aus dem XVII. Bd. der Neuen Jahrbücher etc.) cz. munkájában a fényképezés útján való reproductio tanát, mint fontos segéd-dieciplinát bevezette a philológiába. A kéziratokkal való gyakori és időrabló foglalkozása juttatta őt annak tudatára, hogy a photomechanikus eljárást mennyi előnnyel lehetne hasznosítani a philologiai kutatás céljaira is, s említett művében a legfinomabb részletekig behatoló pontossággal ismerteti a fényképészet útján való sokszorosításnak különféle módjait és alkalmazását a kéziratok, feliratok és okmányok egészben vagy részben való reproductiójánál.

Még két nagyszabású irodalmi vállalatról kell megemlékeznünk,

¹⁾ Kasia. Sgb. 1897. 305–370. l. — Michael Glykas. Sgb. 1894. 391–460. l.

melyeknek szervezésében Kr. energikus részt vett. Egyik az akadémiák nemzetközi szövetsége által támogatott Corpusa a görög okiratoknak, melynek eszméjét ő vetette volt fel, s terve is az ő szellemében készült.¹⁾ Halála előtt néhány héttel fogtak hozzá a munka kiviteléhez. Másik a görög nyelv új thesaurusának terve, melynek megkezdését — sajnos — már nem érthette meg, de hozzászólásaival²⁾ és egy lexicographiai kísérletével³⁾ lényegesen hozzájárult az előzetes kérdések tisztázásához.

A kép, melyet Krumbacher tudományos működéséről adni az előbbieken megkíséreltünk, korántsem volna teljes, ha a tanári munkásságáról meg nem emlékeznénk.⁴⁾ Ő hosszú ideig volt középiskolai tanár s a középiskolai tanítási módszerből sokat megtartott az egyetemi katedrán is. Gúnyolódva szokta emlegetni azokat a mysterialis tudósokat, kik csak a katedra elérhetetlen magasságában jelennek meg hallgatóik előtt s elszónokolván oraculumszerű kijelentéseiket, azzal nem sokat törődnek, hogy vajjon megértette-e és helyesen értette-e a hallgatóság az elhintett tanítást. A pszichológiai kapcsolatot *állandóan* ébren tartani a hallgatók lelkével — erre törekedett ő előadásaiiban. A ki az ő lábánál ült, annak folytonosan vigyázni kellett, mert nem tudhatta, hogy melyik pillanatban csap le rá egy-egy villámgyors kérdés a katedráról. A szövegolvasás révén is, melyre minden óráján rákerült a sor, közös munkára szólította fel az egész hallgatóságot.

De a szeminárium vezetésében nyilvánult leginkább az ő pädagogiai ereje és tapintata, melyet valóságos gyakorlóiskolájává tett a tudományos kutatásnak. Ebben a társaságban, a hol Görög- és Oroszországtól kezdve egészen Amerikáig csaknem az összes nemzetek képviselve voltak, egymás mellett ültek az alig pelyhedző állú kezdők s az élemedett korú és megállapodott hírnevű tudósok a mester körül, a ki bámulatos gyorsan ismerte fel tanítványai különböző hajlamait, tehetségét és képzettségi fokát s biztos pädagogiai érzéssel tudta kinek-kinek egyéniségéhez alkalmazni a kiszabott feladatot. Friss változatossággal kerültek sorra minden összejevetel alkalmával a tudományos munka különböző fajtái. Bevezetésül mindig ő maga tartott rövid előadást a byzantiumi philologia valamely fontosabb problémájáról vagy alapvető jelentőségű termékéről, azután meghallgatta egyik vagy másik tanítványának kiszabott relatumát, melyet beható megbeszélés tárgyává tett, bevonván a vitába az összes jelenlévőket. Végül valamely szöveg kritikája és interpretatiója következett avagy a kitűzött írásbeli feladatok megbeszélése. Mert ilyenek is voltak. Ő ugyanis kisebb, még kiadatlan és instruktív erejű szövegeket

¹⁾ Plan eines Corpus der griechischen Urkunden v. Paul Marc.

²⁾ Ein neuer Thesaurus d. griech. Sprache. Intern. Wochenschr. (1908 dec. 19.), Das Programm des neuen Thes. d. griech. Sprache. Intern. Wochenschr. (1909 máj. 29.).

³⁾ Κριτικὸς. Ein lexicographischer Versuch. Indog. Forsch. XXV. Bd. (1909.) 393—421.

⁴⁾ 1884-ben lett magán-, 1892-ben rendkívüli és 1897-ben rendes tanár a müncheni egyetemen. Magántanársága alatt mint gimnáziumi tanár is működött a müncheni Ludwigs-gimnáziumban.

és feliratokat photographice sokszorosítottatott s e lapokat kiosztva tanítványai között, elvégeztette rajtuk a philologiai munka minden phasisát, a másolástól elkezdve egészen a kommentált kiadásig és fordításig. Ezeket a munkákat azután maga kijavította s a szemináriumban külön-külön megbírálta, becses tanulságokat vonva le az észrevett hibákból.

Bármily szigorú bírója is volt ő tanítványainak s bármily kiméletlenül tártá föl az ő legcsekélyebb hibáikat is, mégis ezt az önmaga túlbecsülésének minden nyoma nélkül és az igazi érdemnek mindenkor teljes elismerésével tette meg. Viszont ha tanítványai rámutattak munkáinak és tanításainak egyik-másik tévedésére vagy hiányára, volt ereje hozzá, hogy ezt nyilvánosan beismerje s a jobbat magáévá tegye. Főllépése oly szerény és igénytelen volt, hogy ebből ugyan senki sem vehette volna észre az európai hírességű férfiút.

Szeretetremlő szolgálatra készségének nem volt határa. Tanítványaival még évek múlva is azután, hogy az ő köréből eltávoztak, a legszorosabb összeköttetést tartotta fenn s nem szűnt meg őket tudományos művek ajándékozásával, figyelmeztetéseivel, tanácsaival támogatni, ösztönözni és irányítani.

Krumbacher külső pályafutása a legteljesebb összhangban áll az egyéniségével, a lelke bensőségéből fölbuzgó őserőkkel. Ritkán bontakozott ki tudós-egyénség oly tisztán és oly teljesen a maga természetes alakából s még ritkábban érvényesült a tudományos kutatás mezején oly csorbítatlanul és egyúttal annyira diadalmasan, mint az övé. Juthat-e ennél szebb sors osztályrészüln a gyarló, a földi élet forgandóságának alávetett s ezzel szemben olykor annyira tehetetlen embernek? — Bármerre is fordulunk az ő nagyszabású alkotásainak csarnokában, a kényelmes folyosókon, a világos termekben és a legkisebb zugban is mindenütt ott találjuk bevéve az ő természetes, praktikus, határozott, mindig a célra és mindig az igazságra törő, szeretetremlő egyéniségének nemesi czímerét.

Mesés energiája, semmi akadálytól vissza nem rettenő bátorsága, szünet és csüggedés nélkül folytatott küzdelmei az igazság szent-ségéért s fényes diadalai igazi hőssé avatják őt. En tisztelettel adózom a katonának, ki életét kockára teszi hazájáért, vagy valamely más szent és nagy eszméért, s kinek szerencséje megengedi, hogy hurrah kiáltások között vessen ki az ellenséget sáncaiból. De én ismerem valamit, a mi ennél egyszerűbb és fölemelőbb látvány. Ha valaki kitűz maga elé egy nagy célt, melynek igazságáról meggyőződött s ha egy remete önmegtagadásával és egy Herkules kitartásával szenteli a maga egész élete folyását ennek a nagy czélnek s a dolgozó-asztal mellett vívja a szellemnek azt a szüntelen és végtelen küzdelmét az anyaggal, mely minden harcz között a legnehezebb s ha azután ebben a küzdelemben diadalt diadal után arat: akkor ez körülbelül a legnagyobb, a mit emberi erő ezeken a földi göröngyökön elérni képes.

És ilyen volt Krumbacher Károly, a byzantiumi philologia nagy mestere!

Fáj nekünk nagyon, hogy az ő éles tekintetű, kutató szemei fölött mindörökre lecsukódtak a pillák, hogy a termékeny toll kihullott a kezéből s beszédes ajkán elhalt végképen a serkentő tanítás.

De szelleme, melyet munkáiban kifejezésre juttatott, részesévé vált annak a jótékony, örök folyamatnak, mely az emberi végességeken felülemelkedve, bennünk és utódainkban élni és hatni meg nem szünhetik. Teljes mértékben illenek rá azok a szavak, melyeket az ő szeretett Romanosa mondott az igazakról az utolsó ítélet alkalmára:¹⁾

*Ἦσονται δὲ τότε ἀφθαρτοὶ
καὶ ἀθάνατοι
μετ' ἀνάστασιν ἅπαντες·
φθορὰ γὰρ πᾶσα ἐλήλαται·
φθὸς δὲ οὐκ ἔσται
τοῦ λοιποῦ, ὥς ἐπέρχεται·
ἢ τροπὴ ἢ καὶ θάνατος·
Ἀλλ' αἰώνιον ἔστιν
ἀεὶ τὸ πολίτευμα
ἀτελεύτητον, ἀτρεπτον.*

A midőn tehát őszinte fájdalommal és a pótolhatatlan veszteség érzetével veszünk búcsút Krumbacher elhantolt tetemétől, egyúttal igaz lelki gyönyörűséggel üdvözölhetjük az ő geniusát, a miut minden földi salaktól megtisztulva elkezdí diadalútját a halhatatlanság felé!

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

ADATOK KEMÉNY ZSIGMOND «A RAJONGÓK» CZÍMŰ REGÉNYÉNEK FORRÁSAIHOZ.

(Vége.)

A regény voltaképeni tárgyához, a szombatosok üldözéséhez és Pécsi Simon sorsának megrajzolásához, szintén Szalárditól kölcsönzött néhány adatot Kemény. Rákóczi az 1638. április 23-ára hirdetett gyulafehérvári országgyűlés alkalmával határozta el, hogy a szombatosoknak már két év óta függőben levő ügyét is tárgyalás alá veszi. Ezúttal eltökélt szándéka volt, hogy végleg kiirtja e titkos felekezetet, a mely ellen már három országgyűlés (1618., 1622. és 1635.) eltiltó törvényeket hozott. Ezek közül az 1622-ikire a regényben is történik hivatkozás (R. II : 264. l.).

A szombatos vallás azonban a törvényes üldözés mellett tovább élt és fejlődött. Ennek az volt az oka, hogy követői nyíltan az unitáriusok bevett felekezetéhez tartozóknak vallották magukat, és hogy olyan előkelő és befolyásos emberek voltak a tagjai, mint Pécsi és Orbán Ferencz. De ez az országgyűlés nem bocsátkozott a zsidózók ügyének tüzetes tárgyalásába, mert előbb az unitáriusok ügyét kellett tisztáznia. Ugyanis ebből a felekezetből vált ki a szombatos vallás,

¹⁾ L. Krumbacher «Studien zu Romanos»-ában kiadott «Az utolsó ítélet» cz. hymnus 433—442. sorait (179—180. l.).

tehát a felekezeti eltérések megállapítása céljából az országgyűlés a bevett vallások tagjaiból álló vegyes bizottságot küldött ki, a mely ugyanezen év július 7-én jött össze Désen. A fejedelem ezen bíróságot utasította a szombatosok ügyének letárgyalására. Ez az ú. n. dési terminus, a melyre a regényben is hivatkozás történik (R.: II. 288. l.).

A fiscalis director nyomozása folytán beidézett szombatosok tömegesen hozattak Désre. Az ítélet kimondását a törvény világos rendelkezése megkönnyítette. A szombatoság külső jele volt, ha a vádlott vasárnap helyett a szombatot ünnepelte, húsvétkor sótalan kenyeret evett, s a családja tagjait nem kereszteltette meg. Ugyanekkor ismét vád alá került az is, a ki a megtérésre az országgyűléstől engedték terminust nem tartotta meg. A megtérésnek világos bizonyítéka volt, ha a vádlott újra felvette a keresztiséget. Az ítélet kihirdetése után az elítélteket a kamaraházzal szemben levő templomba zárták, honnan nagyobb csoportokban különböző várakba szállították. A szombatosokkal szemben követett törvényes eljárás fontosabb mozzanatai mind megvannak a regényben; de a regény művészi közlés-módjának természetéhez képest más és más formában. A vádakat pl. a szombatosok ellen a felingerült közhangulat erősebb kifejezése céljából az utca népétől tudjuk meg (R. I: 62—65. l.).

Annak igazolására, hogy Kemény a szombatosokra vonatkozó adatokat Szalárdi nyomán használta fel, lássuk a *Síralmas krónika* idevágó részét (S. K. 133—135. l.):

«E civilis motusok lecsendesedvén a director azért az országban mindenütt a szombatosokat (kiknek Kolosvárott és a Székelységeen vala fundamentumok) inquisitio által kikerestetvén őket, hogy ez ilyen nótát illető pörök csak ország gyűlési alatt szoktak volna itiltetni, ad diem 3. Julii 1638. Deés városában csakugyan e dolognak igazítására gyűlést hirdetett vala, a hová a szombatosok egynehány százan, ha nem ezeren, azon director által evocáltattak vala, megtartatván a törvény folyásában való út és mód az hozzájuk való feleletekben, a kik azon sectán lenni tanáltattak volna, megbizonyosodván, a directornak actioja, kereseti: mindnyájan fejöik, jószágok elvesztésén maradtak vala; kik a megsententiázás után, az kamaraház előtt levén egy szép öreg pusztá egyház (melyet azután fejedelem nagy szép cserepes héjjázat alá vétetett vala), naponkint abba reggettettek vala, míg annyira szaporodnának, hogy a várakba együvé is, máshová is, százon-, másfélszázonkint jó gondviselés alatt küldöztetnének, úgy hogy Váradon, Székelyhidon, Jenőben, Déván, Fogarasban, Szamosujvárbán, Kővárbán vasakat is alig győznének kovácsolni nékiek, és a míg kik jó észre nem tértének, mindenütt a sok építések körül naponkint elég dolog adatnék elejökbe. De a kik a recepta religiók közül akár-melyikre térnek vala, abban való állhatatosságáru hitlevél vétetvén tőlök, békével bocsáttának vala. Az mint azon esztendőben die 24. Septembris Váradon, Medgyesi Pál akkor már fejedelem udvari prædicátora, azelőtt ugyan váradi predicator, harminczötöt keresztelt vala meg benne. Csak hogy a sententiák szerint minden javok jószágok confiscáltatván, főképen a kik vakmerőül megátalkodtak volnának, némelyek közülök másoknak is adattak vala. Ez diæta néhány hetekig tartott vala.»

Szalárdi hatása látszik meg a regényen, a midőn a szombatosok ellen kiadott rendelet a fiscalis director kötelességévé teszi, hogy a veszélyes sectának tagjait és titkos pártfogóit nyomozza ki és idézze

perbe, s hogy a törvény szerint fő- és jószágvesztéssel bünhődjenek (R. I:58. l.). Kemény a szombatosok főfészket Kolozsvárra, Székelyudvarhelyre teszi, és Pécsi birtokára való tekintettel Balázsfalvát is említi (R. II:184. l.). Szalárdi szerint szintén «Kolozsvárott és a Székelységen vala fundamentumok». Tömeges elfogatásuk a regény szerint a balázsfalvi gyűlésen történik, a honnét az igazgató főbíró Désre szállította a bűnösöket, hogy fölöttük az országgyűlésen a törvényszéki tábla mondjon ítéletet. «Deesen nem volt hely és bilincs annyi fogoly számára — mondja Kemény. — A nagy templomot jelölték tehát ki börtönül» (R. II:288. l.). Ezen szavak kétségtelenül mutatják Szalárdi feljegyzésének nyomát, mert csak nála van szó, hogy a templomban tartották fogva a szombatosokat és számukra nem győztek «vasakat kovácsolni». A fejedelmi kegyelemre vonatkozólag megint Szalárdival megegyezőleg ír Kemény: «A fejedelem fiscus támaszkodva a törvényekre és országos határozatokra, a vádlottakra külön és általában kivétel nélkül jószág- és fővesztési büntetést kér; de a fővesztésre nézve megválthatólag. Kiki a szombatoságért csak vagyonát ejté el.» Kemény forrásától csak a megokolásban tér el: György herceg közbelépését említi okul.

A szombatosok sorsával elválaszthatatlan kapcsolatban van Pécsi Simon szereplése. A regény Pécsi tüneményes pályájának csak a végső korszakát mutatja be; de helylyel-közzel visszapillantást nyújt egész pályája kimagasló mozzanataira. Érdekes alakjának megteremtésénél a költő több forrás adatára támaszkodott; de legtöbbet Kemény János *Önéletírásából* merített, a ki Pécsiről a 407—409., 411. lapon ad kimerítő tudósítást:

«Bethlen Gábor idejében Pécsi Simon cancellárius, akkor az fejedelem birodalmában legnagyobb ember volt, az ki is Pécsen egy szőcs fia volt, deáksága után igen nagyra ment ember vala, de ez nem vala bezzeg Kassaihoz hasonló sordidus ember, hanem uri módon viselte magát mindenekben, és mind hadi, mind országos és törvényes dolgokban, tractákban expertus ember vala, s igen tudós mind theológiában, mind egyéb arsokban, deák, görög, zsidó, kaldéai nyelvekben, és mint Kassai István Rákóczi Zsigmond mellett először csak pedagógusa levén fiainak, úgy Pécsi Simon is Bocskai fejedelem mellett forgott ember volt, de religiójában az judaismust követte, igen sokakat corrupált volt is Erdélyben s kiváltképen Udvarhelyszékben, végre rosszul is lőn az miatt is dolga. De az fejedelem mellett igen veszedelmes, és sok törvéntelenségekre ingerlő tanácsló ember volt, ő inventiója volt az honesta custodia, kiben maga nyaka szakadott azután, mert az fejedelem grátiájával abutálván, annyéra felfuakodott volt, hogy az fejedelmet is már contemnálni kezdvén, és minden előmenetelit magának tulajdonítván, az fejedelem is, mint virtuosus ember, nem szenvedte társot, hanem megfogatá, és az maga inventiója szerint sub honesta custodia néhány esztendeig Kővárban fogva tartatá, és noha törvényt reája nem láttak, mindazáltal minden javaitól priválá, elkésőre kezesség alatt elbocsátaték, szent-erzsébeti jószágá megadaték, de határán kívül járni szabad nem vala egész holtáig Bethlen Gábornak. Ez birja vala Radnótot, Bándot, Szent-Pétert, Szent-Mártont, Szent-Erzsébetet, Balázsfalvát és többeket is. Lőtt pedig megfogatása ily alkalmatosságokból: 1. Mert római császárral való első tractatusban, hogy császár 40 ezer tallér gratiát conferált volt neki, ki miatt hogy faveált legyen oda, olyan suspicióban incurrált; ezt az fejedelem megtudta; noha úgy hallottam, hogy magát azzal mentette legyen, hogy maga az feje-

delemnek értésére adta volna császár azbeli oblatióját, s engedelmeiből acceptálta. 2. Mert az mint hátrébb említettem, Fridericus cseh király segítségére bizonyos hadakkal expediálta volt az fejedelem, oda levén Kornis Zsigmond és Bornemisza János is, s studio hogy elprocrastinálta legyen az harcra érkezését, azzal is vádoltattott, s amott az ellenség triumphált. Ezen közben Erdélyben haza kéredzvéen, Váradon fejedelem parancsolatjából megfogattatott; Bethlen Gábor halála után lőtt változásban esmét kezdett vala lábra kapni; de ottan succedálván Rákóczi György, az ország statutumi szerént propter judaismum convinctaték, s megfogattaték, mindenétől újban priváltaték, s noha kételenségből azután convertála, s el is bocsátaték, de szent-erzsébeti jószágá csak 75 ház jobbágygal restituaálték condiúkkal, munkulódván az zsidó bibliának magyarra fordításában hala meg is. Igen vén korában meghala, fiúágon deficiála is. Ez mivel csak egy szöcs legény paraszt emberségből ment volt nagyra, igen sok özvegyeknek, árváknak megnyomorításával, és sok nemes embe rekével, és az nemesi szabadság ellen való ártalmas inventiókkal s tanácsadásokkal, melyek miatt lőtt sok égben — kiáltásokért, hihető, szállott reá Istennek ez itéleti.»

Lényegében ugyanezen adatok az *Önéletírás* egy másik helyén is felfalálhatók némi stiláris módosítással (O. 9—11. lk.). A *rajongók* ban Pécsi jellemzésénél az *Önéletírás* hatását nyomról-nyomra követhetjük. Így megjegyzi a költő, hogy Pécsi a szűcsmester fiából lett Bethlen Gábor kancellárjává (R. I: 59., 95., 101., 186. II. 90. l.). Hatalma tetőpontján tekintélyével vagyona is egyre gyarapodott; de a hatalom és a kincs a porból felemelkedett államférfiúnak ellenségeket szerzett, kik többek közt azzal vádolták, hogy a pozsonyi békealkudozások alatt a németektől ajándékot fogadott el (R. I: 217. II: 79.). A gyanúsítás Bethlen haragját vonta maga után, ki Pécsit a szamosújvári börtönbe záratta, a honnét később kezességre kiszabadult (R. II: 91.). Vagyona és tekintélye megmaradt; de régi befolyását elvesztette. Pécsi bukásáról szólva az *Önéletírás*, mint főntebb láttuk, megjegyzi, hogy az «ő inventiója volt a honesta custodia, kiben maga nyaka szakadott aztán». Ugyanezt a megjegyzést megtaláljuk a regényben is: «Azonban Pécsi Simon, Bethlen Gábor kancellárja, midőn a törvényes eljárást mellőzni akarta, a gyanús urakat egyszerűen csak elzárata, a nélkül, hogy valaha perbe fogatná: ez a honesta custodia volt» (R. I: 50. l.). Szintén Kemény János hatása látszik a regényen ott is, a midőn a költő megjegyzi Pécsiről, hogy nagy vagyonát ő sem szerezte mind tiszta eszközökkel (R. I: 101. l.). De mindezt jóvátette azzal, hogy bőkezű és adakozó volt. Ha az *Önéletírás* sok tekintetben meg is rója Pécsit; de azért épen olyan elismeréssel szól előkelő modoráról, nagy műveltségéről, tudományos és politikai képzettségéről és műízléséről, mint regényünk, mely szerint Pécsi eszményképei a Mediciek voltak (R. I. 102. l. és I. 217. l.).

Pécsi befolyása Bethlen halála után ismét növekedni kezdett (R. I. 96. l.); de köztudomású szombatossága és növekvő tekintélye a gyanakvó Rákóczi György figyelmét ellene fordította. Pécsi ugyanis már akkor is szombatos volt, mikor a hatalom tetőpontján állott. De ekkor nagy elfoglaltsága miatt nem maradt ideje, hogy a szombatos vallást terjeszse. Később leszorítva a politikai pályáról, theologiai elmélkedésekkel foglalkozott; sőt szerencsétlenségére apostolkodni

is kezdett. Ezért bevádolták őt a fejedelemnél, hogy az «ártalmas secta» terjesztője és vezetője. Rákóczit Pécsi és a szombatosok üldözésére, mint említettük, nemcsak vallási, hanem politikai okok is ösztönözték. Ugyanis Székely Mózes és azok egy része, kik vele kibujdostak, szintén szombatosok voltak. Ezekkel az erdélyi szombatosok érintkeztek, sőt pénzzel is segítették őket. Rákóczinak tehát volt oka hinni, hogy a szombatos secta eltörlésével egy lappangó politikai összeesküvést is elfojthat. Mindinkább erősödött Rákócziban a gyanú — a mint ezt több levele mutatja — hogy e dologban Pécsi Simon sem ártatlan. Azt hitte, hogy a cselekvés teréről leszorított államférfiúban fölébredt a vágy, hogy ismét megkísértse a politikai szereplést.¹⁾ Mindennek nyomait látjuk a regényben is, a hol szintén olvasható, hogy a Pécsi, a Zólyomi és a Székely Mózes-féle összeesküvés gyanúja alatt állt, sőt «a fejedelemlnek kénytelen volt frott kötelezvényeket és zálogot adni jámbor magaviselete fölől» (R. I. 105. l. és I. 217. l.). Rákóczi azonban pusztán gyanúra nem léphetett fel ellene, ezért az 1638. ápr. 23 ára Fehérvárra hirdetett országgyűlésre Pécsit és családját is megidéztette. Ettől fogva a regény megint Szalárdit követi, a mennyiben több történelmi adat az ő feljegyzéseire vezethető vissza. Ilyenek p. o. a dési országgyűlés rendelkezése Pécsi és a szombatosok elfogatására (R: II. 275., 288. l.), Pécsi és leánya börtönbe hurczolása (R. II: 287. l.), Pécsi elítélése (R. II: 303. l.), a jószágvesztés és birtokainak lefoglalása a fiscus számára (R: II. 298. és 305. l.), végül a fejedelem kegyelme (R: II. 331. l.), mind a *Siralmas krónika* alábbi soraira (135. l.) vezethetők vissza:

«Legutolban kik azon sectának, társaságnak fő-fautori, pártja valának, Pécsi Simon, kinek állapotjáról odafeljebb lön szó, és Orbán Ferencz, ki udvarhelyszéki notarius vala, convincáltattak vala, kik hogy nagy egyező elmével, és tudosbbak is voluának, egyik Kővárba, másik Szamosújvárbba küldettek vala, a hol majd két esztendeig való fogságok után, isten ő felsége tudja, szivbül-e? az helvetica evangelica igaz vallásra hajlottak vala, melyről mindenik hitlevelet is adván, mind holtokig úgy mutatták magokat, mintha abban löttek volna. De a sziveket isten ő felsége, ki azokat teremtetle, egyedül láthatja, tudhatja.»

Ezen kívül Pécsivel kapcsolatban van egy adatunk, a mely azt látszik igazolni, hogy a fentebbieken kívül Kemény még egy forrást használt, csak hogy Pécsi jellemét teljesebbé és hívebbé tegye. Ez Pécsi kérelemlevelének beleszövése, melyet ő a szamosújvári börtönből Bethlen István erdélyi gubernátorhoz írt 1621-ben. Hogy e levél nem a költő fictiója, hanem az eredetiből vett idézet, mutatja a regényből itt közölt részletnek egyezése az eredetivel. A regény idevágó részlete úgy hangzik: «Kivánom, hogy a mely vége volt Ananiasznak és Zaphyrának az elrablott pénzért, és a mely büntetés szállott Geházyra, Elisens szolgájára, Nanannak Cyrus királytól visszahozott kincseért, én reám szálljon az, ha bűnös vagyok, ha pedig ártatlan volnék, vegyék az átkot magokra hamis vádlóim» (R. II: 200. l.). E könyörgő levél mása Mikó Imre gróf: *Erdélyi Történelmi*

¹⁾ Erdélyi országgyűlési emlékek. X. kötet. 16. l.

Adatok című értékes adatgyűjteményének III. kötetében található. Innét vette Kemény a fentebbi idézetet. A valóság igazolására álljanak itt a kérelemlevél megfelelő sorai: «Kivánom, hogy a mely exitusa volt Ananiásnak és Zaphyrának az elragadott pénzért és a mely büntetés szállott Geházyra az Elysens szolgájára a Naman, Cyrustól vissza hozott kincseért, én reám szálljon az, ha én bűnös vagyok, ha pedig büntelen vagyok, vegyék magokra az én hamisan vádolóim.»¹⁾

A mint látjuk tehát a regényben, a Pécsire vonatkozó fontosabb adatok megfelelnek a történelmi valóságnak; de már Pécsi családi életét Kemény nagy költői szabadsággal mutatja be. Deborah a regényben úgy szerepel, mint Pécsi egyetlen leánya, ki öreg napjainak elhagyatott magányát földéri. A történelem tanúsága szerint Pécsi kétszer nősült. Első neje Kornis Judit volt. E házasságból hat gyermeke született, kik részben elhaltak, részben már családot alapítva a szülői házon kívül éltek. Második felesége, Barabási Kata, túlélte őt és öregsége napjait vele töltötte el. Regényünk hősnője, Margit, ebből a házasságból származott, kit a költő Deborah néven mutat be. Ezt vette nőül a regényben is szereplő Gyulai Ferencz 1639. márczius 23-án. Pécsi tehát a regény korában és elfogatása idején, 1638. július 14-én, második feleségével és kiskorú leányával együtt élt «fényes remeteségében».²⁾

A költőt Pécsi Deborah és Gyulai Ferencz alakjainak megteremtésénél a korhűsége és a lélektani valószínűsége kívül semmi sem kötötte; de azért felhasználta azt a néhány adatot, a melyet Szalárdinál talált. Pécsi a regényben a fejedelmi kegyelem után olyképen nyeri vissza elkobzott birtokainak egy részét, nevezetesen az andrásfalvi uradalmat, hogy leánya ezt hozományul kapja, s a fejedelemné akarataból Gyulai Ferencz felesége lesz (R. II : 331. l.). Gyulai Ferencz pedig a regényben pályája kezdetén lévő ifjú, kinek közéleti szereplésre még alkalma nem nyílt. Ezért csak a nagyratörő és hiú udvaroncokat látjuk benne, kinek számító nagyravágása már előre jelzi, hogy később majd előkelő helyet fog kiküzdeni. Mindez, mint Szalárdiból megtudhatjuk, be is következett; mert még I. Rákóczi Györgynek asztalnoka, majd meg Déva kapitánya lett, fia alatt pedig mint váradi kapitány hadvezéri ügyessége folytán fontos feladatokat töltött be. A bennünket érdeklő adatok Deborahra és Gyulaira vonatkozólag Szalárdinál így hangzanak:

«Kiket a fejedelem kegyelmességgel is éltetett, Pécsi Simonnak nemely rész jószágát megadván, és tisztes hajadon leányát fejedelemasszony bizonyos időktől fogva udvarában nevelvén, Gyulai Ferencznek egyik asztalnokjának (ki fejedelemnek még pataki uraságában költ vala udvarában, és már azelőtt Marosnémeti Nemes Lénárt, Bethlen István fő ember szolgájának notáján adattatván, hogy az ugyan meghalna, s mindkét ágon magva szakadt volna, a békesség után is minden jószágá kezénél maradt vala) házasítottak, és az apja egy rész jószágát, Andrásfalvát több portiókkal ezen alkalmatossággal Gyulai Ferencznek feleségével adta, s Déva vára kezébe kerülvén, ott való kapitányává tette vala.»

¹⁾ Mikó: *Erdélyi Történelmi Adatok*. 1858. III. köt. 353. l.

²⁾ V. ö. Kohn Sámuel: *A szombatosok története különös tekintettel Péchy Simon főkanzellár életére és munkáira cz. művét*. 1890.

A *rajongók*nak legkirívóbban jellemzett alakja Kassai István. Vele már az *Ozvegy és leánya*ban is találkozunk; de itt csak mellékes szerep jutott számára. Nem a nagyeszű és ravasz politikust, mint inkább a kapzsi embert mutatja be. Kassai alakjának rajzában erősen érezteti az író Kemény János *Önéletírásának* hatását. Rákóczi nélkülözhetlen tanácsosa, de az erdélyi főuraktól gyűlölt és rettegett férfit, ki erszénykötő fiából Erdély első hivatalnoka és egyik leggazdagabb és legfukarabb földbirtokosa lett (R. I: 208. l.). Fősvénységének jellemzésére említi a regény, hogy «a czímnélküli kancellár: Kassai István, a gyűlölt és fukar kegyencz, ki hogy házat ne tartson, magát csupán ítélőmesternek hívatta; hogy szertelen vagyonszomját a zsákmányból kielégítse, folytonosan lázadásokat fedezett föl, s hogy gyávasága miatt befolyását ne kockáztassa, és az ügyek vezetését kezéből ki ne ejtse, szünetlenül béke mellett rajongott» (R. I: 46. l.). Ezért volt Kassai a békepárt feje, kiről egyébként Kemény János is hangoztatja, hogy «hadi állapotra félelmes emter vala» (Ö. 301. l.). Kassai a regény legtevékenyebb szereplője, ő irányítja az ország sorsát. Számító politikus; de a közérdek leple alatt többnyire a saját érdekeit igyekszik előmozdítani. Vagyonának nagy részét aljas módon szerezte (R. I: 101. l.). Egészen természetes tehát, hogy a dúsgazdag Pécsi vagyonára is kiveti hálóját. Kapzsi, fősvény ember; fukarságát a költő háztartásának bemutatásával is jellemzi (R. I: 208—216. l.). Takarékoságból Gyulafehérvárott egy pár piszkos szobában lakott. Fukarsága mellett szívtelen is (R. I: 101. l.). Ezt a költő Laczkó Istvánnak, a szegény szombatos papnak és családjának szerencsétlenné tételével igazolja. De mint politikus nem mindennapi jelenség, nagy benne az erkölcsi bátorság (R. I: 212. l.), és mint szemfüles államférfi felismeri a helyzetet és az események titkos rugóit (R. II: 101. l.). Mindezekre vonatkozólag az *Önéletírás* 405—407. l.-jai hiteles adatokkal támogatják a költőt, a mint azt az alábbi részletek igazolják:

«Vala egy Kassai István vén ember, kinek eszének nagy tulajdonítása vala, expertus ember is vala, kiváltképen az jurisprudentiában, ki felől emlékeztem hátrébb is, ez az fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala, de igen gonoszlelkű ember vala, és az ő elméje s az fejedelemnek arra hajlandó természeti miatt sok emberek nyomorítatnak, károsítatnak vala meg törvénnek színe alatt: igen austriacus ember is vala, és már ez hadakozásnak alkalmatosságában kezdett vala is declinálni állapotja, mivel mind fávórat az austriai házhoz s mind félelmes pusillanimitását experiálta vala az fejedelem, de ily hitetlen fősvénységét is: azáltal nagy kincset is congerált vala, úgy hogy akkor senki Erdélyben pénzesebb ember nem vala. Noha sok jószágokat, udvarházat bir vala, de az fősvénységnek sorditíese nem bocsátja vala künn földön lakását, hanem az városban városi takarossággal, kevés cseléddel sokrúkul él vala, annyéra, hogy neki egy kocsisán, fellajtárján, szakácsán kívül s lovászán több fizetett szolgálja nem vala, hanem az deákok valának lovas legényi, csatlósi, inasi, és minden szolgálai; noha pedig az cancelláriusságnak is tisztit, jüvedelmét birja vala, de mivel az az állapot küljebb terjeszkedést és böcsületes udvar s asztaltartást kíván vala, azért sine publico titulo viseli vala, hanem csak az tanácsi és ítélőmesteri titulussal él vala; mert az ítélőmesterségből terjeszkedés nélkül való nagy szüretje vala, az peres felektől sok adományi, mert hatalmas mester vala, és mindenik féltől az jüvedelmet felveszi vala. Nem csudálható benne ez sorditíese, mert szü-

letése hozta, lévén egy, kassai erszénycsináló embernek gyermeke, csak az deákság és prokátorság után promoveáltatott volt.»

Kassai éles eszével és kitartó szívósságával kirívó ellentétben van törékeny, beteges és megrokkant teste, a melyet a köszvény gyötör (R. I. 208. l.). Egészségi állapotáról megint az *Önéletírás* szolgáltat útmutatással a költőnek, a hol Kassai köszvényéről és egyéb bajairól többször esik szó (Ö. 298., 410. lk.).

A költő Kassai fukar, haszonleső és irigy természetén építi fel a regény azon kigondolt történetét, hogy Kassai fiává fogadja Elemért, mert azt hiszi, hogy ennek Deboráhhval való házassága révén legkönnyebben hozzájuthat Pécsi vagyonához. S midőn Pécsi megakadályozza e házasság létrejövését, halálosan megbántva érzi magát. E gyűlölet lassankint egész valóját áthatja, és bosszújának nemcsak Laczkó István és családja esik áldozatul, hanem Elemér is, az egyetlen lény, a ki iránt rokonszenvet érez. A regény e kigondolt szálai vezetnek el Kassai bűnhődéséhez is: Elemért elveszti, mint államférfiú saját fondorlatai folytán megbukik. Kegyesztettsége és politikájának kudarcza (R. II: 332. l.) a történeti valóság szerint ugyan később következik be; de ezt a kis anachronismust a költői igazságszolgáltatás tette szükségessé. Egyébként Kemény Kassai jellemzésében, mint a megjelölt helyek igazolják, nemcsak az adatok felhasználásában követi híven az *Önéletírás* nyomait, hanem a felfogásban is. Ha Kemény János eltéelő bírálata és megvetése Kassai iránt nem nyilatkozik olyan kirívó módon emlékiratában, talán a regény sem rajzolja annyira ellenszenves egyéniségnek Kassait, kinek megítélésében a költő egészen fejedelmi ősenek felfogásában osztozott, hogy «asperius nihil est misero, dum surgit in altum» (Ö. 410. l.). Ezt a közmondást legalább a porból felkapaszkodott Kassai pályája nagyon is igazolni látszik.

Ezenkívül még az *Önéletírás* hatásának lehet tulajdonítanunk a regényben Kassai és Pécsi jellemének erős szembeállítását. E tekintetben önkénytelenül befolyásolhatta a költőt Kemény Jánosnak a két államférfiúról adott párhuzamos jellemzése (Ö. 405—410. lk.). A két férfiú gyűlölködését azután a költő lélektani alapon is igyekszik megokolni. Mindketten alacsony sorsból küzdötték fel magukat a legnagyobb állami méltóságra; mindkettő éles ésszel volt megáldva és képességgel, hogy egy országot kormányozzon. Természetük kirívó ellentétei azonban folytonos súrlódásokat idéznek elő. Pécsi nem annyira gyűlöletet, mint megvetést érez Kassai iránt; mert tudomány- és művészetszeretete, ábrándokra hajló költői kedélye, finom ízlése és fényűző hajlama természetes utálatot kelt benne a fukar, kapzsi és cinikus gondolkodású Kassai iránt. Benne nemcsak a silány embert veti meg, hanem az államférfit is, ki az ország érdekeit a saját érdekei szerint intézi.

A kisebb jelentőségű szereplők közül Serédi István alakjához is szolgált néhány jellemvonással Kemény János *Önéletírása*. Ez az ügyes cselszövő (R. II: 198. l.), kit a költő hol Serédinek, hol meg Szerédinek nevez, a fejedelemné rokona volt (R. II. 99. l.). Ez bátorította őt fel bizalmaskodó beavatkozásra még a fejedelmi ház ügyeibe is (R. II: 206. l.). A regényben úgy szerepel, mint Kassai politikájának ellensége, a ki Pécsit igyekszik Kassai ellen való fellépésre sarkalni.

De Kassai nem tartja őt veszedelmes ellenfélnek, ki szerinte „sok rosszat tudott megkezezeni, semmit végrehajtani. Félénk a koczkatatásra, s vereségein sem aggódik, ha epéjét barátaira és ellenségeire kiönthette” (R. II: 104. l.). Más helyütt meg azt jegyzi meg róla a költő, hogy „a fejedelem jelenlétében sem szokása az illetet szigorúan megtartani” (R. I: 49. l.). Gúnyos, emberszóló modorát szintén többször említi (R. I: 52., 60. lk.). Beszédes és kedélyes természetéért azonban mindenütt szívesen látják. Szóval ha regénybeli szereplésének összképét megalkotjuk magunknak, ugyanarra az emberre ismerünk benne, mint a minőnek az *Önéletírás* ezen szavai mutatják: „Serédi István nekem jóakarom vala ugyan színnel, de realiter senkihez nem sincerus, nem is volt világon oly barátja, kit mindjárt lerágalmazni kész nem lett volna, nem hogy egyebeket, de fejedelmet, maga háza népét, s az mi nagyobb, maga religióját leszólotta; ezt ugyan már tudva tartotta az udvar, s öszvebeszélve egymást, mindjárt leszóltattuk, az fejedelmek is jól tudták, mindazáltal mégis nagy kedvessége volt, mert igen udvari, játékos és beszédes ember vala” (Ö. 302. l.). Azon körülmény, hogy Kemény Jánossal Serédi többször együtt szerepel a regényben és beszélgetésük bizalmasabb baráti viszonyt árul el, igazolását szintén az *Önéletírás* azon megjegyzésében látjuk, hogy „nekem jóakaróm vala ugyan színnel”. De e mellett politikai felfogásuk azonossága, különösen elégedetlenségük Kassai kormányzásával érdeközösséget teremtett a két férfiú között.

Az eddig kimutatott nyomokkal aztán véget is ér az *Önéletírás* hatása a regényre; de még egy érdekes adat van *A rajongók*ban, mely Szalárdi munkájának felhasználását igazolja. Ez Géczy András bűnhődésének beleszövése a regénybe, a melyet így mond el a költő (R. I: 84—85. l.):

„Géczy András uram meggyilkolta, másokkal együtt, Báthory Gábor fejedelmet, s ezen istentelenségről maga küldött a megyesi országgyűléshez dicsekvő iratot, melyet a rendek, az ő gyalázatjának örök emlékére szóról-szóra törvényezikbe igtattak, hogy a maradék soha el ne feledje Géczy András nevét. Még 1613-ban történt. Géczy András csakugyan dicsekedett, hogy a fejedelem megölésében Nadányinak segélyére lett volna; de a kik őt ismerték, esküvel is állíták, miként csupán hiúságból fogta magára. Géczy igen félénk úr volt. Nem merte volna senkinek egy hajszálát is kitépni; de minden módon óhajta nevezetessé válni, s reméli, hogy az országgyűlés és az új fejedelem meg fogják dicsérni. A beteg asszony férje a gyilkos, a ketreczbe zárt és kutyákkal evő Géczy András, s ő senki sem más, mint özvegy Géczy Andrásné.”

Hogy mily híven követte Kemény Géczy esetének elmondásánál a *Siralmas krónikát*, az alábbi idézetből (28. l.) láthatjuk:

„Gétzi András pedig e nagy árultatásban nem utolsó vala, szegény fejedelemnek elvesztését historia szerint az országnak azonnal megírta vala, állitván ő is, azzal a statusok előtt nagy grátiát találhatna; mely levele szórul szóra azon 1613. esztendei gyűlés alatt emanáltatott articulusok közé örök emlékezetre, mintegy protestatio gyanánt, hogy nem az ország hirivel, akaratjával lett volna az a nagy gyilkosság, inseráltatott, s exstál ma is. Maga pedig Gétzi megfogattatván Balingh János akkori fogarasi kapitány keze s vendégsége alá adatott volt, hogy a Báthory fejedelemnek kedves hive lévén, véle jóltett uráért boszúját megállani nem

kevessé kívánná. Ki ugyan alkalmas idők alatt tartatván fogva Fogaras várában, mind az idő alatt siralmas kenyérrel vendégteték minden naponkint: mert a kapitány rendelkezéséből egy kegyetlen, ura parancsolatját híven elkövető szolgálja jár vala le hozzá, ki valamikor bémegyén vala, mindenkor hol füstéllyal, bottal dedolálja, s hol csak ököllel is keményen megöklözi, veri, kínozza vala; præbendájára pedig, hogy szintén éhen meg ne halna, nagyjában valami fekete cipőcska s víz adatik vala. Végre sok nyomorgatása után egy rusnya tyúkkosárba dugatván, a város piaczáu levő akasztófa alá viteté, s ott vétetvén feje, azon kosárban gyalázatosan az akasztófa alatt temtetett vala.»

Ennek a történetnek a felhasználása pusztán lélektani megokolás céljából történt. Ez által akarja a költő megértetni velünk Géczy Andrásnénak, a «beteg asszonynak» megzavart lelkivilágát, kit férje tragikus sorsa fosztott meg ép elméjétől.

Végül annak igazolására, hogy Kemény mennyire ügyel a történeti hűsége még a külsőségeknél is, például szolgál a regényben az árvízveszedelem beleszővése az események bonyolítására. Ez sem tisztán az érdekeltetés céljából történt, mert Segesvári Bálint krónikája¹⁾ feljegyzi, hogy «1638. 13. januárii oly árvíz volt, hogy az gátokat elvitte». A regényben történt dolgok idejével tehát ez az adat teljesen összevág.

(Szabadka.)

LOÓSZ ISTVÁN.

HÖLDERLIN FRIGYES.

Schierer szép mondása szerint az irodalomtörténet a legsimulékonyabb tudomány. Odaadást és önzetlenséget kíván, mert csak így nyilatkozik igazi öröme s mindaz, a mi benne nemes és értékes. Távoli idők embereihez szeretettel ellátogat, elkíséri őket magános útjaikon, álmaikat megeleveníti, kihallgatja szívük verését. Mennyire hálás és vonzó feladat megkísérteni ezt olyanokkal, a kik, mint Hölderlin, egész életükön át magános útra szorultak. Jámor középkori könyvek megindítóan beszélnek el szent Elek sorsát. Az ő hűs történetének melancholiájából lebeg egy kis foszlány Hölderlin történetén, a ki lelki rokonainak szomszédságában, a romantika derűs, dús és csillogó háza mellett nyomorultan és ismeretlenül vész el.

Bár minden írásművet egyedül önmaga igazolhat, legyen szabad röviden megjegyezni, mi e dolgozat célja. Egy német költő egyéniségének rajzát kísérti meg, a kit mostanság a legjelesebb lírikusok közé emelt az irodalmi kritika. Teljes bibliografiára és a legújabb kutatásokra támaszkodik. Ismert adatokat foglal ugyan egységbe, de helyenkint színezt rajtuk. A vizsgálódás lélektani és esztétikai érdekénél nem kisebb az irodalomtörténeti. Hölderlin egyéniségének viszonya

¹⁾ V. ö. Szabó Károly: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. köt. 215. l.

korához nem egy bonyolult kérdéssel serkenti az elmét. Nem középponti alakja ugyan ő az egykorú irodalomnak, de magános élete a XIX. század fordulójának egy csodazúga, honnan finom szalak vezetnek az irodalmi ízlés és irányok forrásaihoz. Magában a költőben sajátos módon találkoznak és forrnak össze az irodalmi főáramlatok.

I.

Goethe anyja nemcsak a kis Cl. Brentano, hanem a gyermek Hölderlin emlékkönyvébe is beleírhatta volna: «a te birodalmad a felhők között, nem a földön terül el s valahányszor összeér ezzel, könyzapor szakad.» Születésének éve 1770, helye Lauffen, a kies Neckar-völgy egy csöndes faluja. A vidéket üde természeti szépség jellemzi; az irodalomtörténet a legtöbb helységét ismeri, később a sváb költők révén fűződött hozzájuk számos emlék. Hölderlint, ki élete legelső éveiben elvesztette atyját, anyja és nagyanyja neveli fel a Lauffennel szomszédos Nürtingenben, hova a család áttelepedett. A költő nagy szeretettel és rajongással gondol vissza a kora ifjúság esztendőire, bár szerencsétlenségének gyökerét is ezen a tájon kell keresni. Gyöngéd, szinte elpuhító nevelést kapott. Ifjúsága Parzival életének öntudatlan és ködös korára emlékeztet, melyet a középkori lovag elzárva s titkos nyugtalansággal tölt anyja oldalán. Parzival azonban megtisztul, magaslatra jut, Hölderlin álmodozónak marad mindvégig.

Nézzük a fiatalkor főélményeit. A legnagyobb emberrajzolók egyike írja, hogy nehéz a zenge korban az embert felfedezni, mert a jellem lassan, elrejtve virrad s még elmosódóbb, mint a gyermekarcz. Hölderlint családi hagyománya papi pályára viszi. Délnémet kis városok — Nürtingen, Denkendorf és Maulbronn — iskoláit járja. Az evangélikus oktatás erősen vallásos természetű volt, s a mechanikus szentgyakorlatok daczoló közönyt ébresztettek a diáokban. Az ókori tanulmányok gondozása tette a legnagyobb hatást Holderlinre, különösen a görögöt tanulja szeretettel. 1788-ban elvégzi az előkészítő iskolákat s a tübingai egyetemre megy.¹⁾ A mint fennmaradt arczképeiről is látni, vonzó, nemes szépség tűntette ki. Mintha testet öltött volna benne a kedves Novalis naiv álma az igazi költőről, kit jó királyként tiszta és derűs arczáról fel lehet ismerni. Bizonyítványai dicsérik finom modorát. Tulajdon kollegáitól maradtak feljegyzések megjelenésének varázsáról. Szívesen hallgatták hegedűjátékát és fuvoláját.

Az első szerelem szintere Maulbronn, Tübingában köti Hölderlin a legfontosabb baráti ismeretségeket. Diákszerelme az akkori formák szerint sablonosan indult s titkos eljegyzésben tetőzött. A derék kis Lujza azonban utoljára vi-szakapta a jegygyűrűt és leveleit. Gyöngéd hangú levélben próbálja költőnk okát adni a leánynak, miért szakít vele. Melancholiát emleget, melynek főoka ki nem elégített becsvágy. 1784-ben írja első verseit Hölderlin, s költői hivatásának sejtelve egyre erősödött benne: innen eredt nyugtalansága is. A maulbronni tartóz-

¹⁾ Julius Klaiber: Hölderlin, Hegel, Schelling. Eine Festschrift zur 400 jährigen Jubelfeier der Universität Tübingen. 1877. Cotta. — Az egyetemi évek adatainak megbízható egybeállítása.

kodás alatt kisebb kirándulást tesz a Rajnavidékre s naiv örömet érez saját fogékonyságán a természeti képek szépsége iránt.

Látogassuk meg néhány pillanatra a tübingai theologust. Télvíz idején az ódon «Stift» kongó termeiben bizony körmébe fú, mert nem fűtenek. Rideg fegyelem uralkodik az intézetben, mely a reformált tan középpontja a katolikus Délnémetországban s híres nevelő hely. Hölderlin levelei keserűen panaszkodnak a bánásmód s a vékony porciók miatt, de a fiatal ember utoljára beléjük törődött, sőt némi edző hatást köszön nekik. Leszokik az önsanyargató eszmélkedésről, s a mit Kant az ilyenfajta természetektől kíván: objektívalja magát. Diákosan feszít Tübinga utcáin s még verekszik is, ha kell. Van-nak jó pajtásai: két költő, Neuffer és Magenau, tartozik társaságához. Verseiket Gotthold Staudlin jóakarattal fogadja s *Blumenlesejében* közli. Az öreget 1789-ben ismeri meg Hölderlin, mikor Neuffert meglátogatni Stuttgartba megy. Staudlin mutatja be őt Schillernek. A stuttgarti tartózkodás szomorú politikai tapasztalatokhoz segíti az ifjút. Látja a megtört és szerencsétlen Schubartot, ki felségsértés miatt tíz évig sanyargott fogságban. Karl Eugen ekkor ad el katonákat a keletindiai holland társaságnak.

Hölderlinnel egyidőben kerül Tübingába Hegel, s két esztendővel utánuk a tizenhat esztendő Schelling. Hegel¹⁾ maga volt a testet öltött szorgalom, már tanulókorában bámulatos munkaerőt fejtett ki. Könnyű volt őt megközelíteni, egyéni különködés nem szigetelte el környezetétől, nyugodtan nézte az embert s a dolgokat. Koraérettségével, genialitásának szikrázó erejével a «Stift» valóságos csodagyermekke volt Schelling. Mindhárman lelkesednek a francia forradalmi mozgalmak iránt. Hegel hajlandóságát a felvilágosító irodalom alapos tanulmányozása serkentette. Hölderlin Rousseau, Helvetius olvasója volt. A tüzes Schellinget maguk az események elragadták. A Stift forradalmi érületű növendékei a hagyomány szerint titkos egyesületet alapítanak, 1793-ban szabadságfát ültetnek s mámoros lelkesedéssel táncolják körül.

A klasszikus irodalom és a filozofia volt a theologiai tanulmányok alapvetése a tübingai «Stift»-ben, Hölderlin Platont és a görög tragikusokat olvassa elragadtatással. Tanítója, Conz (Schiller gyermekkori barátja) a platonizmus jeles ismerője volt, s mint később Hölderlin, ő is össze akarta ezt valamikép kapcsolni Kant filozófiájával. Hölderlint a görög világnézet leggyökeresebb kérdése, a pantheizmus, érdekli. A természet, az ember, az istenség rokoni egyazonossága foglalkoztatja s Hegel emlékkönyvébe e felfogás ősrégi jelszavát írja be: «*Εν καὶ πάν.*» Megjelenik előtte az egész-ember görög eszménye, kit hivatás nem nyomorít egyoldalúvá, s nagy érzéseinek es törekvéseinek szabadon élhet. E motívumokra rálelünk majd költészetében. A francia forradalom átalakító munkája megerősíti hitében, hogy az emberi lét tökéletesíthető. 1790-ben Winckelmann alapján írt archæologiai tanul-

¹⁾ W. Dilthey: Die Jugendgeschichte Hegels. (Abhandlungen der k. preuss. Akad. der Wiss. 1905. Philos.-hist. Classe. IV: 1—212. l.) Még fel nem dolgozott kéziratok alapján készült tanulmány: a Hegel iránt élőddé érdeklődés becses gyümölcse. Hölderlint több helyütt említi s a romantika genezisét is tárgyalja.

mánynyal elnyeri a magisteriumot. Ekkortájt Neuffer és Magenau eltávoznak az intézetből s Hölderlin mindjobban közeledik Hegelhez. Együtt olvassák Platont, Leibnizet, Kantot és Jacobi leveleit Spinozáról. Hölderlin sokra tartotta barátjának klasszikus és filozófiai ismereteit, ez pedig költői kísérletekre kap tőle ösztönzést. A filozófiai fetiők merész mestere azonban a költői kitalálásban szegény és nehézkes marad.

A theológiát nem tanították vonzó formában. A felvilágosodás még az ódon Augustinus-kolostor falai közé is utat talált, s a kinyilatkoztatott vallás alaptényeit össze próbálták egyeztetni a természeti törvényekről szóló tanítással, sőt a kriticzizmust is odavonták az apologetika támogatására. Hölderlin oly zavarba kerül, hogy egy ideig Jacobival a gondolkodást atheizmushoz vezetőnek tartja. Az eszméket Hölderlin, Hegel és Schelling buzgó megbeszélésekben tisztázzák. Kant erkölcs-tanához és vallásbölcseletéhez fordulnak az ingadozók. A kriticzizmus minden tanulmányozójának azt mondja, a mi egyéniségének megfelel. Így Heinrich von Kleistet kétségbe ejtette, míg e fiatalok az ész szuverenitását olvasták ki belőle a tapasztalati világgal szemben, s megragadta őket a szabadság idealizmusa.

A mit tanulni kellett, csak elvégzi Hölderlin, mert ott van előtte Hegel példája. De félni kezd attól a hivatástól, hogy mindazt tanítsa, a mit itt hallott. Az első diákevek vígsága tova illan. A selyembogarat külső akadály ideig-óráig zavarhatja, de végre megtalálja a helyzetet, melyben begubózik: Hölderlin is befonja magát melancholiájába a derűsebb intermezzo után. Ellenszenve ébred az egyházi hivatás iránt, mely gyűlöletté fokozódik később mindazok ellen, a kik «isteni dolgokat mesterséggént űznek».¹⁾ Tépett, disharmonikus valójának tudatára ébred: «mindegyre érzem, hogy lehangolt és képtelen vagyok úgy örönden, mint más emberfiak.»²⁾ A jövő gondja nyomasztóan kísérti. Egyszer azt írja, hogy nincs más vágya, mint nyugodt visszavonultságban élve irogatni, a nélkül, hogy éhezne. (LGy: 137. l.). Másik levelében heroikus vágyait tárja fel, nagy humanizmusát és bizalmát az emberi nem fejlődésében, melyen minden erejével munkálna. «Szeretem az eljövendő századok emberét» — így fejezi be ezt az álmodozó prózai himnuszt. (LGy: 169. l.)

1793-ban elbúcsúzik Hölderlin Tübingától, a nyarat anyjánál tölti Nürtingenben. A stuttgarti consistorium előtt lelkészi képesítést nyer, de véglegesen elhatározza, hogy lemond e pályáról. Terve: Jenába telepedni, hogy ott, mint író éljen. Anyja ellenkezik, s így nevelőségre szánja el magát. Schiller ajánlatára Charlotte von Kalb³⁾ meiningeni birtokára kerül. A házitánítótság az állás nélküli theologusok menedéke volt. Lenz keserűen rajzolja a félig szolgai hivatás tragi-

¹⁾ Hölderlins Werke. Hrsg. von Berthold Litzmann. (Cotta's Bibl. der Weltlit.) 1895. II.: 260. Eddig a legjobb Hölderlin-kiadás, bár sem nem teljes, sem nem kritikai.

²⁾ Carl. C. T. Litzmann: Fr. Hölderlins Leben. In Briefen von und an Hölderlin. Berlin. 1890. 144. l. — A levelezés időrendben hét csoportra van osztva s mindegyik előtt összefoglaló bevezetés. E fontos forrásművet I.Gy. rövidítéssel idézem.

³⁾ Vö. Pallaske: Schiller I.

komédiáját. Kuno Fischer, Schleiermacherre és Herbartra hivatkozva, a tudósnak jó iskolájával tartja a nevelőséget. Hegel hét esztendeig élt így, s végre egy kis örökség megváltotta.

Charlotte von Kalb szeretetreméltóan bánt a költővel, szíves levelekben keresi föl Hölderlin anyját s Herdernek és Lotte Schillernek (LGy: 179—180. l.) is megírja, mily jól végzi dolgát. Schiller és Jean Paul sok megpróbáltatást átélt barátnője rokonszenvezett a félénk fiatal emberrel s azon van, hogy az irodalmi élet közelébe vigye. Hölderlin buzgó nevelő munkájára egy sugár esik a paedagogia ekkori nagy lendüléséből. Szabad ideje is maradt elég, hogy Kantot és Schiller esztétikai dolgozatait olvashassa. Waltershausenben írja regényének, a *Hyperion*nak, azt a részletét, mely 1794-ben Schiller *Neue Thalia*jában lát napvilágot. Ch. v. Kalbtól maradt fenn az egyetlen üdvözlő levél, melyet Hölderlin a teljes mű megjelenése után kapott, s egy irodalomtörténész szerint e nő későbbi írásain felreismerhetetlen a *Hyperion* stíljének hatása.¹⁾ A kedves háztól azonban hamarosan megváltik Hölderlin, tanítványa megbetegszik, rövid ideig Jénában és Weinárban időzik vele s itt 1794 végén elhagyja. A következő év háromnegyed részét Jénában tölti. Programja: bölcsélet t és széptant tanulni s keresni az irodalmi érvényesülést. Idővel magántanárságot remélt. Alkalma van a német szellemi élet kiválóságaival érintkezni. Goethevel találkozik néhányszor, de ez nem részesíti különös figyelembe. Schiller azonban igen szereti az ő «kedves sváb földijét» s Cottának a *Hyperion* kiadását ajánlja. Feltűnő jelenség azonban, hogy ebben az elektromos térben Hölderlin nem lesz élénkebb, sőt arról kezd panaszkodni, hogy munkabírása megroppan. Cotta már a díjazást küldené, de a *Hyperion*t nem tudja befejezni. Schiller megbízza Ovidius *Phaeton*jának stanzas fordításával a *Horen* számára, a mi szintén nem sikerül. Pénze elfogy, s nyomasztó helyzetbe kerül. Naphosszat lakásán ül, könyvei közé temetkezik. Hölderlin maga említi, hogy két tényező vitte őt a spekulatív tudományokhoz: helyzetének visszassága s a felelem attól, hogy mint költő keveset ér, nem eléggé tartalmas. Esténként az egyetemre ment a titán Fichtet hallgatni s ennek a vas-embernek parancsoló hangú előadása felfelvillanyozza, főleg ha utána személyesen is vált vele néhány szót. Hegel örömmel tudja meg barátjának lelkesedését Fichte és a világpolgári eszmék iránt. Szó volt ugyanis az előadásokon az alkotó Énről, mely a társadalmi rendet is újjá formálja.²⁾ Hölderlint azonban az anyagi nélkülözés úgy kimeríti és a saját meddségének tudata lelkiileg annyira nyomja, hogy betegen esik össze. Anyjának kell segílyt küldenie. Hajótörötten hagyja el a várost, melybe esztendőre a romantikusok jókedvű csoportja már kezd bevonulni. Hölderlin nem élvezte a környék tarka szépségét — Dorothea Schlegel³⁾ ezt minő kellemesnek írja le! — a társas élettől pedig szinte teljesen elszigetelve vonult meg. Elhagyatottan és fásult kedvvel utazik haza 1795 nyarán.

¹⁾ A. Sauer: Hölderlin (Gesammelte Reden u. Aufsätze zur Gesch. der Lit. in Österreich u. Deutschland. 1903. 1—25. l.).

²⁾ W. Dilthey: Hölderlin (Das Erlebnis und die Dichtung.²⁾ 1908. 357. l.

³⁾ Richarda Huch: Blütezeit der Romantik.³ 1905. 227. l.

Ich friere und starre in dem Winter, der mich umgibt,
So eisern mein Himmel ist, so steinern bin ich.

(I.Gy.: 227. l. Schillerhez írt levélben.)

Az anyai házban összeszedi magát, átrándul Tübingába s itt Schellinggel találkozik. Ez közli vele gondolatait s nyomukra ráakadunk majd, ha elemezzük Hölderlin költői műveit.

Az évfordulók Hölderlint többnyire vándorúton lelik bizonytalan cél felé. Így 1795 utóján majnai Frankfurtban jelenik meg. Nevelő a Gontard családnál, melyről Staëlné is említést tesz naplójában. A ház ura derék üzletember, s a mily kevésbé vágyott ő szellemi élvezetekre, annál inkább szomjazott rájuk neje, Susette, egy hamburgi leány, kinek anyja Klopstockkal érintkezett. A frankfurti bourgeois-társaság ünnepelt hölgye észreveszi Hölderlint. 1796 nyarán a család a férj kivételével egy vesztfáliai fürdőben időzik, s hozzájuk csatlakozik régi ismerősük, Heinse, a vidám életkedv, az érzékiség hirdetője. Hölderlin visszagondolhatott ifjúkori kedves olvasmányára, a *Don Carlos*ra:

Die Wahrheit ist vorhanden für den Weisen,

Die Schönheit für ein fühlend Herz. Sie

Gehören für einander. Diesen Glauben

Soll mir kein feiges Vorurteil zerstören. (V.: 21. 4364—67.)

Szeme összevillan a Susetteével, s itt kezdődik a lemondás jegyében fogant szerelmük. 1797 januárjában Hölderlin közvetítésével Frankfurtba jön Hegel is ugyancsak nevelőnek. Ő már tragikus összeközösben leli barátját. Diotima — ez volt Susette költői neve — társadalmi helyzetével, finomságával, költői érzékével vonzotta Hölderlint, kinek elben a szerelemben érvényesül a legragyogóbban tehetősége. Belső izzása átsugárzik Hegelre, ki most ismételve verseket ír. A filozofus társasága csillapító hatást tett a költőre, s Hölderlin áldásnak érzi oldalán az ész nyugodt emberét. Hegel szellemének óriási koncentrációjával dolgozik, már csirázik benne uralkodni hivatott rendszere. Úszkára kíséretében fausti gondolatokkal járt Frankfurt utcáin, mellette Hölderlin Euphorionra, a klasszicizmus és a romantika szép gyermekére, emlékeztet, ki melodikus dalokat énekel, míg a sors hirtelen elragadja.

Diotimáról fennmaradt egy relief-arckép, s ismerve vonásait, nem csodáljuk Hölderlin kérdését, ki így szólt Neufferhez, midőn ez eljött Frankfurtba s látta az asszonyt: „Úgy-e, valóságos görög nő?” A *Hyperion* mindkét kötetét a frankfurti lelkes napok gyümölcsének nevezi egy Diotimához intézett levelében.¹⁾

Goethe 1797 augusztusában otthon járt s Hölderlint, ki Schiller biztatására járul elébe, szeretetreméltónak, de bizonyos nyomott hangulatban találja. Ezt némileg értjük. Az élet, a nagy Galeotto, mely szerelmeséhez sodorta, ellenük tör. Mint szegény és fizetett emberrel méltatlanul bántak és a társaságban, sok témonda beszéd támadt Susette rokonszenvéről. Hölderlin maga keserűen fakadt ki a plety-

¹⁾ Fr. Hölderlins Gesammelte Werke. Hrsggbn von W. Böhm. 1905. I.: 52. l.

kázók ellen, és a helyzet izgalmait megtörlik. Huszonnyolcz éves s egy levelében az öregedő Goethere emlékeztető mondást találni: „Oh! gib meine Jugend wieder! Ich bin zerrissen von Liebe und Hass.» (LGy: 412. l.) Valószínűtlen, hogy Hölderlinnek összetűzése volt a háziúrral, mert saját kérelmére és későn távozik tőle. 1798 őszétől a kies Homburgból ír Diotimához leveleket. Hogy érintkezésük mikor szakadt meg teljesen, bizonytalan. A fennmaradt levélvázlatok¹⁾ őszinte leplezetlenséggel számolnak be terveiről. Homburgban volt egy igen jóakaró barátja, Isaac von Sinclair követségi tanácsos, maga is író. Hölderlin most drámán dolgozott, a Frankfurtban már megkomponált *Empedokles*en. Ez a drámaíró azonban csodálatos módon nem kereste, nézte és figyelte az embereket. Teljesen zárkózottan él s mint Nietzsche, magános és hosszú sétákat szeret. Egyik remek költeményében kifejezi mély vágyát, hogy megalkossa e művét s erre A. W. Schlegel²⁾ szerencsét és erőt kíván neki.

Bár e kísérletet utolsó erőpróbának jelezte, melynek meghíúsulta esetén a legszerényebb hivatalt is szívesen vállalja, a dráma még sem készült el. Csalódást csalódás követ. Ha már mint író nem élhet, mint szerkesztő próbál szerencsét. Folyóiratának tervéről — melyhez Bouterwecket, Matthiassont, A. W. Schlegelt, Schillert és Schellinget remélte munkatársakul — Schiller intésére lemond. 1800-ban betegesen és megtörve tér haza. A következő esztendő tavaszán rövid ideig Svájcban nevelő, majd újra otthon van és Schillernek szívre ható levélben (LGy: 588—91.) jelenti óhaját, hogy mint tanár Jenába akar visszatérni. E levélre nem kapott választ, a mi kétségbeejtően hat rá. 1801 karácsonyán felkerekedik Bordeauxba, mert az ottani német konzul ígért neki alkalmazást. 1802 júniusában bomlott elmével érkezik vissza Németországba. Gontardné ugyanebben a hónapban halt meg ragályos bajban, melyet gyermekeitől kapott.

Hölderlin megbetegedésének oka nem tisztázható. Waiblinger³⁾ feltevése, hogy bordeauxi tobzódások tették tönkre, nem bizonyítható semmivel. Egy orvos szerint napszúrást kapott, mivel nyári időben s gyalog utazott.⁴⁾ Hermann Fischer⁵⁾ azzal magyarázza hirtelen eltűnését Bordeauxból és az elmebaj kitörését, hogy egyházi funkciókat kívántak tőle. Az örület oka Diotima halála nem lehet, mert ez csak akkor következett be, midőn visszatértében már Strassburgon is áthaladt.

Ebből a rövid életrajzi vázlatból kitetszik, hogy őt szerencse, kedvező körülmények nem segítették. Már pedig Goethe azt írja Winckelmannról szóló tanulmányában, hogy alacsony származású tehetség a XVIII. század Németországában vagy egy tucatzfejedelem, vagy valamelyik nagyobb udvar, vagy gyóntató papok segítségével juthatott céljához. Hölderlin mellé mecénas nem állott s költészete

¹⁾ Először közli őket W. Böhm idézett három kötetes kiadása. I: 52—58. l.

²⁾ Jenaer Literaturzeitung 1799. Bírálat Neuffer Zsebkönyvéről, melyben a költemény megjelent.

³⁾ Gesammelte Werke. III: 235. l.

⁴⁾ C. C. T. Litzmann vélekedése, ki hivatásos orvos volt.

⁵⁾ Der Neuhumanismus in der deutschen Lit. 1902. 30. l.

egész mivoltánál fogva egyetemes hatást nem tehetett. Életének talánya: kinek van nagyobb része korai pusztulásán, a mostoha környezetnek, vagy neki magának?

II.

Hölderlin regénye, *Hyperion oder der Eremit von Griechenland*, két-két könyvre osztva 1797. és 1799-ben jelent meg. Ez egyetlen önálló műve, mely még életében napvilágot látott. Hyperion Homeros-nál Helios mellékneve, a későbbi mythológiában pedig egy hatalmas titán, a napisten atyja. Az elnevezés regényünkben annyit jelent, hogy a hős pályája hasonló a napisten útjához, ki szürkületen és kődön át felhág a mennybolt középpontja felé. Hölderlint korának művelődési kérdései gondolkodásra serkentik, s mint Wieland, ő is megpróbálja, hogy e-zméit költői formában tömörítve kifejezze. A regény fejlődéstörténetében szétszórt levélbeli megjegyzéseken kívül első szilárd kiindulópontunk az a töredék, mely *Fragment von Hyperion* címmel Schiller *Neue Thalia*jában¹⁾ 1794-ben jelent meg. A levélforma, melyben készült, megmaradt az utolsó kidolgozásig, noha közben kísérletet tesz Hölderlin, hogy regényét verses alakban,²⁾ azután hogy fejezetekre tagolva írja meg. A Thalia-töredék másik sajátja, mely szintén végig megmarad: a visszatekintő forma az előadásban. Hyperion megjárta már élete útját, s mindazt emlékezetből idézi, a mit elmond.

Hölderlin azt a lelki fejlődést akarja megrajzolni, mely az ifúságtól a férfiasághoz, a szenvedélytől az észhez, a képzelet birodalmából a valóságéba vezet. (LGy: 241. l.) Maga említi, hogy típusosan jellemez, emberét korának eszmeköréből mintegy dedukálja. Hyperion névtelen kívánságokkal és tüzes tettvágygyal telve fiatalságában az emberekkel való testvérisülést keresi. Csalódások után arra a meggyőződésre jut, hogy csak élőkől visszavonulva a természet magános ölen találhat nyugalmat és boldogságot. Az egész emberiség és az egyes ember fejlődésében két nyugvó pont, két harmonius korszak van. Az első, midőn öntudatlanul egyek vagyunk a természettel, a második, midőn a műveltség magas fokán tudatosan támad ez a harmonia. Ilyen filozofiai tanulságot szűr le számunkra a *Thalia*ban megjelent töredék. Az emberi természet jellemzésére Loyola sírfeliratát idézi: non coerceri maximo, contineri tamen minimo — ez a legnagyobb igazság Hölderlin számára. Waltershausenben Ch. v. Kalb házában Platont olvasta, ki az embert középhelyre teszi a világrend urai és leigázottai közé. Az ember olyan kettős fogat kocsisa, melybe egy tüzes, röpülni akaró paripa mellé lassú és lusta ló van befogva (Phaidros). Loyola sírfelirata arra akar megtanítani, hogy miképen kell a két lovat egymás mellett tartani. Hölderlin Kant és Jacobi filozófiája között igyekszik hidat verni, a mikor hirdeti, hogy ne csak a leg-

¹⁾ Az 1793. évfolyam V. darabjában, mely egy esztendő késett.

²⁾ A. Sauer és C. T. T. Litzmann a verses kidolgozást a tübingai diákevekből eredőnek tartották, F. Zinkernagel azonban bebizonyította, hogy csak Jenában íródhatott, oly feltűnő benne Fichte hatása. Az utóbbinak munkája: *Entwicklungsgeschichte von Hölderlins Hyperion*. (Quellen u. Forschungen zur Sprach und Kulturgesch. der germ. Völker. 99.) 1907.

magasabb és legkomolyabb kérdéseket bolygassuk, hanem a kis örömeket is megbecsüljük.

Hyperiontól, ki új-görög ember s ióniai származású, öt levelet tartalmaz a Thalia-töredék. Bellarminhoz intézi őket Itáliába, de erről a barátról semmi közelebbit nem tudunk meg. Miután a levélíró csalódott az emberekben, a szerelemben keres vigasztalást. Kedvesétől, Melitától azonban ridegen elszakítja ennek atyja. Most következik Hyperion számára a mindenség pantheisztikus egységének nagyszerű élménye. Az erdő belsejéből, a föld és a tenger mélyéből mindegyre szózatot hall: miért nem szeretsz bennünket? A kék eget, a végtelen æthert, a határtalan tengert nézve megfedkedzik önmagáról s úgy érzi, mintha egész valójával átszállna abba, a mi körülötte van. Félreismerhetetlen e részt Schiller *Philosophische Briefe*-jének hatása Hölderlinre, hol Raphael és Julius a pantheisztikus érzések egész skáláját feltárják. Hölderlin e hangulat alkalmazásában annyiban egvéni, hogy hőse csak a magányba vonulás átka árán vásárolta meg lelke nyugalmaát.

A cselekvény menete nincs kapcsolatban Hyperion névével. A világgosságot nem érte el, szemének fáj a napfény, a természet szépségének és összhangjának derengő megérzése esik jól neki. Bár az élet és a halál nagy kérdéseinek elmélkedik, végül bevallja, hogy «az igazságot hiába kerestem». Az igazságnak azonban nem fausti értelme van itt, hanem azt a kedélynyugalmat jelenti, melyre egy Werthernek szüksége van.

A Thalia-töredék középpontja egy nagyszerű ünnep Homeros emlékezetére Smyrna közelében. A jelenlevők ünnepi énekeket zené-tenek meg s a történet ritmusáról elmélkednek. «A paradicsom egyszerűsége és ártatlansága letűnik, hogy mint az emberiség kivívott tulajdona megújuljon». Hölderlin az ókori görögséget magasztalja, mint azt a népet, mely az eszményi boldogság első korszakát valóra váltotta. Schiller ugyanebben az időben hasonló gondolatokkal foglalkozik, főleg W. v. Humboldt hatása alatt.¹⁾ Az *emberiség esztétikai neveléséről* írott leveleiben²⁾ részletesen kifejti, hogy a modern ember mennyire haladta meg a görögöt s mégis mennyiben tekintheti örök mintának.

Hyperionnak rokona Werther, mivel mindketten nehezen viselik az élet terhét s a természet szemléletében mintegy feloldják Énjüket. Realisztikus költő, mint Gottfried Keller, sajnálkozó részvétellel szól az ő tétlen természetimádásukról. A *Werther* és a Hyperion-töredék között gyökeres eltérések is vannak azonban. Hölderlin valamely tényt nem igen tud világosan leírni, *Hyperion* öt levelében sovány, a mit cselekvénynak mondhatnánk, s körvonalai elmosódnak. Lírai részletek, érzelmek festése — ez vonzza a költőt. Goethe tárgyilagossága Hölderlin jellemzése mellett kicsinykedőnek tetszik. Mily jól ismerünk minden apróságot Werther környezetében, ki Lotteval kis testvéreinek társaságában vacsoránál találkozik. Melite hideg fönsséggel jelenik meg először Hyperion előtt, mint egy márványszobor.

Hölderlin zenés, ritmusos prózája a lírai részletek tolmácsolására

¹⁾ U. o. XI: LXV. l. (O. F. Walzel bevezetése.)

²⁾ Főleg a hatodikban. U. o. XII: 16—24. l.

kiválóan alkalmas. A *Thaliában* közölt levelek voltaképen nem tekintendők töredékeknek. Valaki viharos múltjából érdekes epizódokat ad elő s megismertet az élmények folyamán kialakult világnézetével. Töredékes hatású, hogy az átélt múltnak nem minden mozzanatát ismeri meg az olvasó. A regény kerete megvan s a tartalom változását Hölderlin fejlődésével és tanulmányaival kapcsolatosan könnyen megértjük.

Jenában megpróbálkozott Hölderlin a *Hyperionnak* verses kidolgozásával. Erre vonatkozik értesítése Hegelhez (LGy: 256. l.), hogy a regény teljes átgyúrásának szenteli erejét. Két verses részlet maradt fenn kéziratban. Az elsőben «a költő» filozófiai vitába fog valami «bölc emberrel» s az utóbbi — kiről kiderül, hogy ő Hyperion — ifjúkori emlékeit mondja el a második részben.¹⁾ A bevezető párbeszéd igen fontos, mert belőle és a mellé jegyzett prózai vázlatból kétség-telenül igazolható Fichte tanításainak közvetlen és erős hatása Hölderlin gondolatvilágára. Az ember az Én és a Nem-Én egymásra hatása útján jó létre: amaz a végtelenséget keresi, emez korlátoz. Hölderlin beleéli magát ebbe a gondolat-constructióba, de összefűzi vele Platon mélyértelmű tanítását Erosról, kit szintén két végtel kapcsolódása, a szegénység és a pazar bőség násza teremtett. A szerelem megszünteti az emberi lét dualizmusát, mert «szüntelenül a legnagyobb és legjobb dolog után törekszik, hiszen atyja a bőség, de nem feledkezik meg anyjáról, a nélkülözésről sem: támogatást vár».²⁾ Fichte elmélete megragadja a költőt, de változtat is rajta, a mint érzelmi szükségletei kívánják. Hölderlin elismeri, hogy az ember főfeladata: a cselekvés, hogy ezt a világot mi teremtik, de hozzá teszi, hogy az alkotó, szépségteremtő tényező: a szerelem. Megjegyzendő, hogy a verses kidolgozás bevezetésében «a költő» rideg ész-ember, míg a «bölc» Hyperion Herder és Jacobi érzelemvédő ellenmozgalmát képviseli a criticizmussal szemben.

A verses töredékek mellett maradtak részletek egy keretes elbeszélésből, melynek bevezetése a Thalia-levelek gondolatait dolgozza fel, s első fejezete Hyperion ifjúságáról szól. A hézagos részletek megvilágítása F. Zinkernagel érdeme.³⁾ E keretes elbeszélésben szerepel először Hyperion szerelmese Diotima néven. Szó esik a társas együtt-létnek s a vallásos kultusznak eszményi formáiról s Heinse⁴⁾ *Ardinghello*-jának egy-egy gondolata átvillan. Egy kutató⁵⁾ úgy vélekedik, hogy a fejezetekre tagolás Goethe *Wilhelm Meister*-ének hatása, a mit azonban nem lehet igazolni. *W. Meister* és *Hyperion* belső szerkezetük-nél fogva heterogén természetűek: amaz fejlődést rajzol, emez regresszív, egy elért magaslatról alászálló, visszatekintő.

Már Jenában megérezte Hölderlin, hogy a szubjektív idealizmus szilárd és erővel teljes lelket követel. Ő azonban naponként más-más szemüvegen át látta a világot. (LGy: 270 l.) Érintkezése Schellinggel 1795. nyarán az abszolút idealizmushoz s a pantheizmusnak egy újabb

¹⁾ Zinkernagel id. műve. 216—223. l.

²⁾ U. o. 216. l.

³⁾ U. o. 92—101. l.

⁴⁾ Th. Reuss: Heinse und Hölderlin. 1907. Tübingen.

⁵⁾ W. Böhm jeles bevezetésében. Hölderlin-kiadásához. XIX. l.

változatához vezet. Nürtingen felbébreszti boldog ifjúságának emlékét, a természettel való naiv egyezség koráét:

Da spielt ich sicher und gut	... Mich erzog der Wohllaut
Mit den Blumen des Hains,	Des säuselnden Hains
Und die Lüftchen des Himmels	Und lieben lernt ich
Spielten mit mir . . .	Unter den Blumen (Die Jugend).

Schelling rendszere a természetet nem tekinti pusztá korlátozásnak a szellem, az egyén számára, hanem az objectumot és a subiectumot egy fölöttük trónoló harmadik tényezőre vezet vissza. E tárgyról bölcseleti tanulmányba fog Hölderlin (LGy: 278. l.). A jelenségek ezen egységes szemlélete vezet Schellinget és Hölderlint Spinozához.

Nemrég került elő Hölderlin hagyatékából öt kézirat.¹⁾ mely bizonyítja, hogy Tieck *William Lovell*je²⁾ — a legromantikusabb regények egyike — a *Hyperion* fejlődés-történetében nagy szereppel bír. Hölderlin az érzelmi élet intenzív rajzát veszi mintául s Hyperion elválását tanítójától olyan megrázó erejűvé akarja színeezni, a minő az elzúllott Lovell búcsúzása nemes barátjától, Robert Burtontól. A Hyperion végső kidolgozásában szereplő titkos társaságok Tieck nyomán kerülnek a regénybe. A *Lovell* hatására valló töredék újra levélformájú s az elveszett szerelem tragikus elsiratásában erős hangokat talál.

Ennyi kísérlet és nyugtalan tapogatózás után elkészül a *Hyperion* végső formája, mely röviden a következőket nyújtja. 1770. körül a korinthusi Isthmos erdős-hegyes vidékére elvonult Hyperion, hogy élete szenvedéseit elfeledje. Mindjárt első leveléből, melyet Bellarminhoz ír, megtudjuk ezt, s így küzdelmeinek eredménye világossá lesz. A természet művészi szemlélésétől várja azoknak a problémáknak megoldását, melyekkel filozófálva hiába fáradt. «Óh Istenné lesz az ember, ha álmodoz, koldussá, midőn gondolkodik.» Hyperion első nevezetes élménye: barátsága Adamas-szal, ki a görög tökéletesség után rajong s a fiatallembert fellelkesíti. Hyperion felénk áhítattal néz az öreg, de fáradhatatlan mesterre, mint Hölderlin Schillerre tekintett. A nagy tanító tovább vándorol s az akadémikus barátságot egy heroikus követi, melyet Alabandával köt Hyperion. A két fiatal a jövő boldogságáról szó álmodat a szomorú görög földön. «gyermekes» századuk érzékeltenséget korholva. Hegel és Hölderlin hasonló bizalommal eltelve kívántak egymásnak elváltukkor «Isten országában» viszontlátást. Hyperion és Alabanda elbeszélgetnek az államhatalom korlátairól, a mi a tübingai politizáló ifjakat is érdekelte, s egy új egyházzól, mely Hegel theologiai elmélkedéseinek kedvelt tárgya volt. Alabanda tagja egy titkos szövetségnek s e miatt el kell szakadnia barátjától. Hyperion erre elhagyja Smyrnát, Ajax szigetére, Salamisba megy, hol a másik nagy élmény vár rá: a szerelem. Diotima szerelmét Hyperionhoz nem az odaadás, hanem a rendkívüli megértés jellemzi. A nő, kit csak ködfátyolon át látunk, annyira ideális a jellemzése, Hyperiont leigázott nemzetének felszabadítójává szeretné avatni s a régi görögség példáival buzdítja.

¹⁾ Kiadta Zinkernagel. 227—242. l.

²⁾ Ránk főleg az 1796-ban megjelent III. kötet bír érdekel.

A regény második kötete határozottan tragikus hangulatú, egy sötét és életgyűlölő mondás nyitja meg Sophokles Kolonosi Oedipusából. Mikor ezt megírta Hölderlin, már elszakadt Gontardnétól. Schelling a világot hatalmas szervezetnek tűntette fel a költő előtt, melyet ellentétes erők küzdelleme teremtet. Hölderlin tragikusnak érzi, a mint az életjelenségek kölcsönösen korlátozzák egymást. Alabanda harcába szólítja Hyperiont a zarnokság ellen. Kitűnik azonban, hogy a »szabadságharcz» rablóbandák hadi vállalata, s Hyperion elkeseredve faképnél hagyja durva és fegyelmetlen honfitársait. Lemond keserűségében mindenről, még Diotimáról is, s beáll tengerésznek az orosz flottába. Odahaza azt hiszik, hogy tengeri ütközetben elveszett, s kedvesét megöli a szomorúság. Hyperion azonban életben marad, kivándorol, bejárja Németországot, a németiség foglalkozásait bírálja s végre megkezdí rezignált remeteségét az Isthmoson. Elmélkedik a természet és a szellem párhuzamáról s a »világlelékről», mely minden individuió ellenére egységet ad a természetnek.

Hyperion a regényeknek abba a csoportjába tartozik, melyek valamely egyéniség fejlődését alakulásának minden nevezetes fokozatán át végigkísérik (Entwickelungsroman).¹⁾ Hölderlin első mintája Fr Bouterweck *Donamarja* volt, mely a hétéves háború idején játszódik, hőse levelekben és visszatekintve kesereg meghasonlottságán. Olvasta Hölderlin Wieland *Agathonját*, de némi ellenszenvvel, mert bántja a régi regény-apparátus unalmas mesterkéltisége. Merit azonban belőle néhány világos színt a görög élet napfényes rajzához. A »Bildungsroman» egyik első művelője Rousseau, kit Hölderlin a »nagy» jelzővel említ leveleiben. E műfaj klasszikus alkotása Goethe *Wilhelm Meisters Lehrjahreja*, melyben az egyszerű polgárfiú belső fejlődésének mély szükségszerűsége megragadó. Novalis a *Meister* ellenképeül írta *Heinrich von Ofterdingenét* a kizárólagosan költői lélek fejlődésének feltárására. Jean Pault érdekli, hogy a kisvárosi élet miként hat egy művészi hajlandóságú emberre (*Flegeljahre*) s mivé alakítja azt, Tieck *Sternbaldjában* egy festő élményeit reprodukálja. Valamennyi ilyfajta regény általánosságban, tipikusan állítja eléink főszemélyét, de egy sem oly túlzó mértékben, mint a *Hyperion*. Hölderlin a detailt kerüli, elmellőzi. Embereire mintegy magnézium-fénnyel pillanatokra és vakítóan rávillant, de állandó és tiszta világosságnál nem látjuk őket. Hogyan élnek, mivel foglalkoznak, mint valóságos emberek — rejtély marad. Az egyéni és a társadalmi élet kérdései a legelvontabb fogalmazásban merülnek fel. Teljes joggal nevezhetni a *Hyperiont* filozófiai regénynek. Tükröződnek benne Hölderlin korának politikai viszonyai, az író egyéni tapasztalatai, de csak kódos, leszűrt formában. Hölderlin azért mindig igaz marad. Költői világának látóköre lehet szűk és nyomasztó, de a pázsiton egy-egy kedves virágot mindenki lel magának. Némely levél a prózai lírának való-ágos remeke. Hölderlin regényének világtörvénye: a ritmus. A szerkezeti egységek egymásutánjában, a retardálás eszközeinek alkalmazásában, a személyek hullámozó lelki életének rajzában mindenütt érezzük hatalmát. Zenei hatásúak a mondatok s még az elnevezések is ritmikusak.

¹⁾ Dilthey: Hölderlin. 374—5. l.

Holderlin ajkáról keserves panaszok hangzanak el százada ellen. Volt-e neki erre oka és joga?

E kor valóban szomorúnak mutatta a német közállapotokat. A műveltek körében Rousseau kultúrpeszeizmusának hatására és a francia szomszédságból átszivárgó eszmék nyomán szabadabb társadalmi és államélet után kél vágyakozás. Minden bizakodás hiábavaló volt azonban. Az abszolutizmus az ország védelmezőjekép szerepelt a franciaországi veszedelmekkel szemben. A közélet oly korlátozott és csonka volt, hogy szinte észre sem lehetett venni bágyadt lüktetését, a költőt nem érdekelhette, se nem inspirálta. Hölderlin elpanaszolja e fonák helyzetnek minden keserűségét a Hyperionban. Magasztalja és csodásan nagyknak mondja Theseus tettét, hogy királyi hatalmát önként csökkentette. A népek boldogságát nem kicsinyes és iskolás korlátozás, hanem a fejlődésnek észszerű bevárása és támogatása hozza meg.

A mű szelleme: arisztokratikus individualizmus. Hyperion, Diotima és Alabanda magasabb rendű életet élnek. A hőst a barbár tömeggel való kínos családása töri meg. Később azzal vigasztalja magát, hogy az előkelő egyénnek nem kell a köz javára érvényesülnie, hanem minden cselekedetének célja önmagában van. S minő tapasztalatokat szerez Hyperion Németországban! Nem csak az ország van megtépve, hanem népe is. Élnek itt iparosok, papok, gondolkodók, de nincsenek emberek. Kiki szakmájánál marad s a szép élet iránt érzéketlen. Ez a germánellenes kitörés azonban annyira hazafias, annyira fájdalmas és német emberre valló, hogy Hyperiontól, ki görög és idegen, furcsán hangzik. Csak egy Hölderlin panaszhathatta el, hogy német földön a legszebb reményekkel felnövő ifjú költő kimerül barbár és érzéketlen környezetével harczolva, hogy kimondhatatlan kínok között elvérzik szíve. A görögök fogyatkozásai maguk is erények, a német erények pedig csak csillogó hibák — még ezt a paradoxont is kimondja Hyperion. A régi athéni igazi ember lehetett, mert korai szoktatás nem szorította egyoldalúvá, s az örök gyermekből maradt benne valami. Az attikai műveltség keletkezéséről sokat olvasunk a regényben, mikor Hyperion szerelmi boldogsága idején Diotimával felkeresi Athén romjait. Mivel Winckelmann követői a görög kultúra magyarázásánál főleg az «influxus climatis»-ra hivatkoztak, Hölderlin polemikus formában kiemeli, hogy az éghajlat ma is ugyanaz, mint évezredek előtt, s Athén összeomlva hever, a nép pedig elvadult. Abban a képben, melyet a görögség múltjáról és a régi görög ember jellemző vonásairól kapunk, sok a képzeleti alkotás, a költői elem. A történelemnek ezt a szakaszát nem valóságos kutatás, hanem inkább történelem-bölcséleti és esztétikai belátások alapján nézték. Hölderlin tévedései megelhetők a német klasszicizmus nagy költőinél is. A görög életet Winckelmann hatására a klasszikus szoborművekből ítélték meg. Goethe is családásba ejtette a plasztika, s Hellas világa számára is a derűs nyugalom és a boldog harmonia megtestesülése volt. Vischer¹⁾ azt mondja, hogy a heroikus görögségnek az a képe, melyet Hölderlin fest, erős, egészséges eszmény, de beteges

¹⁾ Marbacher Schillerbuch. 1905. 283. l. Részlet Vischer egyetemi előadásából, melyekben Hölderlint is tárgyalta.

a költő végletes sovárgása iránta. A romantikusok unalmasnak találták Voss és Wieland görög isteneinek „kedélytelen gráciáját”, s a görög lélekben rejtélyeket sejtenek. Két bázeli tudós fejtette ki a XIX. században e felfogást: J. Burckhardt²⁾ a görög életörömet történeti hamisításnak mondja s a görög pesszimizmust teszi helyére, Fr. Nietzsche³⁾ szerint a görög szobrászat nem tükre az egykorú embernek, hanem sötét lelki háborgásainak elfödőzője. Hölderlinnek volt érzéke e disharmonikus vonások iránt, melyek Dionysos tiszteletével kapcsolatosak. Néhány költeménye s drámai töredéke, az Empedokles, is bizonyítja ezt.

Uns ist gegeben
Auf keiner Stätte zu ruhen

így énekel Hyperion sors-dalában, mikor hazáját el akarja hagyni. Öreg tanítója, Adamas, tovább vándorol... Fiatal barátja, Alabanda, ki Hyperion tengerészsége idején Diotimába szeret, elválik tőle s önként halálra szánja magát. Diotima is meghal.

Hyperion a „principium individuationis” metafizikai gyötrelmeit szenvedti. Herakleitos mondása lebeg előtte: *“Ἐν διαφέρειν ἑαυτοῦ”* az egységes örök létező ellentétes tevékenységekre bomlik, melyek újra egységesülni akarnak. A lelki életben is megvan e dialektikus harc: mily könnyen szökken át valamely érzés a vele teljesen ellenkezőbe. Hyperiont Diotima mellett halálfélelem, a válás aggodalma fogja el. A legbensőbb barátság sem feledteti vele, hogy ő mégis csak maga van s idegen környezetétől. Fájdalmainak kimeríthetetlen forrása a jelenségek egymásutánja, a mulandóság s meghatóan kívánja egyik levelében: *«Lasst uns vergessen, dass es eine Zeit gibt»*. Minden perc megöli atyját, az előzőjét s őt is kiméletlenül kiirtja a következő pillanat.

Az egyetemes kétoldalúság a környező természethez való viszonyunkban hág a tetőpontra. Az egyén majd a világegyetem örök erőit érzi, majd gyengének, kicsinek, elhagyatottnak találja magát. Egyszer szétsugározná Enjét a világtérbe, máskor szinte jólesőn beleéli magát elhatároltságába. Loyola síriratának ezek a motívumai

Minden ellentétől megszabadít a dolgok művészi szemmel nézése, a szép. Az esztétikai élvezet pillanataiban pantheisztikus szeretet fűzi a szemlélőt a természethez s a többi ember-egyénnel. Az individuatío korlátait lerombolja a költészet. A tiszta ész megnyugtatóan nem oldja meg a világproblemákat, csak a művészet képes erre. A romantikus bölcsélet kísérleteiben valóban sok a költői constructio, a mint egy jeles bíráló, Fr. A. Lange,¹⁾ erre rá is mutatott. Schelling és Hegel egy úton indulnak Hölderlinnel, s a mit ez csak művészi rajongással hangoztat, amazok következetesen és rendszerbe foglalva fejtik ki. A vallást Schleiermacherrel egyezően magyarázza Hölderlin: érzelmi visszhangja a kosmos szal való kapcsolatunknak. A vallás az esztétikai ösztön alkotása s a kultusszal voltaképp a szépet imádjuk.

²⁾ Griechische Kulturgeschichte. II: 385. és k. lk.

³⁾ Die Geburt der Tragödie. Végső fejezet.

¹⁾ Geschichte des Materialismus. II. Reclamkiadása.

Rendkívül vonzó e különös regény egyes részleteit nagy gondolati tartalmukkal s gazdag lírai szépségükkel elemezgetni, de vannak, mint egésznek feltűnő fogyatkozásai, melyek erősen szembe ötlenek. A Thália töredék írójának már megemlégtettük gyenge oldalát: nincs részletérzéke, a mi regényírónál igen feltűnő. Embereinek szinte csak a belső élete fejlett. Ha a való világban olyan okokból cselekvő személyekre találánk, mint a Hyperionban, szájalomra méltó fantasztáknak tartanók őket. Miért hal meg Diotima? Miért áldozza fel magát Alabanda? A legtöbb tény metafizikai indítékkal lehet csak magyarázni.

Hyperion nagy tűzzel beszéli el történetét, a hang nyugtalansága azonban feltűnő, hiszen régi dolgokról ír leveleiben. Szükségtelen bonyodalmat okoz, hogy Hyperion a Diotimával váltott leveleit is elküldte Bellarminnak, s e miatt különösen kusza a regény második részének kompozíciója.

Élezett és velős aforizmák, merész metaforák, gyengéd és erővel teljes fordulatok ritka szépségűvé teszik a Hyperion nyelvét. Egyes részek mondatainak eurhythmikus tagozódása a Symposium hatására vall, melyet Hölderlin igen bámult, az egyszerű parallelizmusok mintája pedig az ó-szövetség nyelve. Pindaros néhány szép hasonlatra adott indítékot. A nyelv megragadó ereje okozza, hogy minden levél, mint valóságos lírai költemény, külön is élvezhető.

(Vége következik)

(Budapest.)

SAS ANDOR.

HAZAI IRODALOM.

Platon válogatott művei. III. kötet. **Symposion. Phaidros.** Görög-ből fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **dr. Dercsényi Mór**icz. Filozófiai írók tára: XXII. Budapest. Franklin. 1909. 8-r. 164 l. Ára 3 K.

Sajnálatos tény, hogy hazai művelődésünkben Platon még mindig nem nyerte el az őt megillető helyet. Sem philologusaink, sem a művelt társadalom nem foglalkozik vele jelentőségének arányában. Az előbbieket talán az befolyásolja, hogy a philologiai kutatás ez idő szerint nagyobb energiával fordul a görög művelődéstörténet más területeinek felderítéséhez; az utóbbit pedig menti, hogy a legutóbbi időkig nem sok jó fordítás tette számára hozzáférhetővé Platont. Az utóbbi évek, melyek folyamán több derék fordítás látott napvilágot, kedvező fejleményekre nyujtanak kilátást. Platon műveinek tekintélyes részét átültette immár fordítóink buzgósága nyelvünkre.

Es e buzgóság annál inkább elismerésre méltó, mert Platon alaposan próbára teszi tudását és írói képességét fordítójának, kinek nemcsak philologusnak, hanem íróművésznek is kell lennie. E követelmények fokozott mértékben érvényesülnek a Symposionnál és a Phaidrosnál, melyeknek az utolsó két évben két fordítását is kaptuk.

Dercsényi tisztában volt feladatának mindkét követelésével s azoknak elég sikerrel felelt meg. Fordítása lelkiismeretes és helyes. Nem ragaszkodik a szavakhoz, a gondolatokat igyekszik tolmácsolni. Stílusa magyarság és világosság szempontjából csak itt-ott, ízlés szempontjából pedig sehol sem ad kifogásra okot. Szókincse kielégítő, a szavak értelmét kellőleg disztingválja. A magyar nyelv természetével nem igen egyező, többszörösen összetett mondatokat felbontással, alkalom adtán a mellékmondatok ügyes beolvasztásával teszi nyelvérzékünknek elfogadhatóbbakká. A mi mind e szempontokból nézetünk szerint többé-kevésbé kifogásolható, következőkben soroljuk fel.¹⁾

Symp. 172 B *συνουσία* társaság, helyesebben összejevetel. — 175 E *πολλὴν ἐπίδοσιν ἔχουσα* bőséges terjedelmű (növekvő-, v. emelkedőfélben van). — 177 D *ὃς οὐδὲν . . . τὰ ἐρωτικά* mert . . ., kivéve a szerelmi dolgokhoz (mert hiszen egyébhez sem értek, csak . . .). — 178 E *ἐραστῶν τε καὶ παιδικῶν* szerető pár (csupa szerelmesek). — 182 B (IX. fej.) ne kelljen bajlódniok, míg az ifjakat szóval igyekezzenék meggyőzni; nem magyaros. — 183 C *ὡς ὁ νόμος φησὶν ὁ ἐνθάδε* törvényünk (közfelfogásunk). — 184 A *ὃς δὴ δοκεῖ . . . βασιλεῖν* fordítása «mert az idő mindent dülőre visz» nem elég kifejező. — 185 C *Πausaniῶν δὲ παυσανέου*, nem használja fel a szójátékra kínálkozó alkalmat: «Mikor Pausanias pauzát tartott» (Incze B. EPhK. 1908. 290. l.). — 189 D *ἰατρὸς τούτων, ὃν ἰαθέντων . . . γένοι εἴη*, orvosolja őket úgy, hogy az ő sikeres gyógyításával a legnagyobb boldogság lép az emberi életbe (orvosa mindama bajoknak, melyek ha megszűnnének, a legnagyobb . . .). — 191 A (XV. fej.) Akkor még sok ránczot . . .; idegenszerű. — 192 E *τοῦ ὅλου οὖν τῇ ἐπιθυμίᾳ* . . . nem «teljes egységért», hanem a «kiegészülésért» . . . — 194 D (XVII. fej.) Bántó az ilyen mondatfűzés: Kedves Ag, ha tovább is felelgetsz, Sokratesnek egészen mindegy, lesz-e itt valami vagy sem, ha csak van, kivel beszélhet, különösen hogy ha szép. — 195 D A homerosi idézetben *οὐδὰς* t (föld) összecezeréli *οὐδός*-szal (küszöb). — 196 C elején törlendő «önként» és «csak igazságosan cselekedhetünk» helyett «az igazság is» olvasandó. — 197 C «az istenek» után kimaradt «és emberek». — 203 C *ἢ οὖν . . . ἐκ τοῦ Πόρου*: Penia meg azon forgatva fejét . . . kellene kapnia Porostól, helyesebben: P. meg ravaszul kieszelte, hogy nyomorúságos helyzetében legjobb volna, ha gyermeke lenne Porostól. — 204 B *θαυμαστὸν οὐδὲν ἑπαδὲς*: e tekintetben semmi különösség nem tör-

¹⁾ A ford. a Hug-féle Symp. és a Stallbaum-féle Phædrus-kiadást vette alapul. Ez utóbbi hiányában magunk a Burnet-féle kiadást (Plat. opera. II. Oxonii 1901.) használtuk.

tént veled; egyszerűbben: azon nincs mit csodálni. — 210 B (XXVIII.) «valamely test szépsége» nem «egy másikéval», hanem «másokéval». — U. o. πολλή ἄνοια . . . κάλλος ford. nem elég precíz; helyesen: nagy balgaság volna, ha észre nem venné, hogy . . . szépsége azonos. — U. o. C ἐπιτηδεύματα itt: intézmények. — 217 E πρὸς ὄντινον λέγειν nem: mindenki hallhatta, hanem: akárki hallhatná. — 221 C τὸ δὲ μηδενὶ . . . θαύματος helyesen: . . . bámulatra méltó benne, hogy nem hasonló . . . , és nem, mint D. fordítja, «bámulatra méltó benne, a miben nem hasonló», mert akkor nincs megmondva ép az, hogy mi bámulatra méltó benne. — 221 E τοῖς σιληνοῖς τοῖς διοιχομένοις nem «nyíló silenoszok», hanem «felnyitható . . . ».

Phaidros. 231 D χαῶς φρονοῦσιν nem «hibásan gondolkodnak», mert ez azt jelentené, hogy logikai tekintetben hibás a gondolkodásuk, hanem: helytelenül. — 232 D τὸ σεαυτοῦ σκοπῶν magadba tekintesz, ú. l. sajátóhiba, magadra helyett. — 241 B ἡρνοχῶς τὸ ἅπαν ἐξ ἀρχῆς, ὅτι οὐκ ἄρα ἔδει, mert nem érti a dolgot, mint volt elejétől végig; világosabban: holott tudnia kellett volna már kezdetől fogva, hogy bizony . . . — 243 A ἅτε μουσικὸς ὢν ἔρνω, zenész lévén, felismerte (t. i. Stesichoros); H. Müller így ford. «als ein Liebling der Musen» s azt hiszem helyesebben. — 245 D εἰ γὰρ ἐκ τοῦ ἀρχῇ γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἔτι ἀρχῇ γίγνοιτο D. ford. «Mert, ha a kezdet is eredne valamiből, az a valami se volna kezdet» helytelen, mert abból, hogy a kezdet is ered valamiből, nem következik, hogy az sem kezdet, a miből ered. Helyesen tehát: Mert . . . valamiből, akkor nem volna kezdet. — U. o. E στῆσας-t fordítani kellett volna, a mivel összefügg, hogy «életre ébreszsze» helyett is «mozgásba hozza» kellene. — 252 B θεοὶ δὲ ὁ . . . τυγχάνει ὃν kihagyását nem helyeslem, mert alább két helyen is (252 C τὸ τοῦ περὶ ὁμήρου ἄχθος és 255 D περὶ ὁμήρου) hivatkozás történik reá. — 264 B τινὰ ἀνάγκην λογογραφίην «írói eszmemenet» helyett inkább «rhetorikai törvényszerűség». — 268 B 3—4 sora kimaradt a fordításból. — U. o. οὐδαμῶς . . . ἃ ἑρωτᾷς, tekintettel a fordításból kihagyott fenti két sorra (268 B 3—4) és 269 C 4-re helyesen így fordítandó: Én nem; de azt hiszem, hogy a ki tőlem ezt megtanulja, az tudni fogja magától azt is, a mit te kérdesz.

Mint e megjegyzéseinkből látható, az emelhető kifogások nem súlyosabb természetűek s ezért a fordítást általában sikerültnek, helylyel-közzel pedig, mint pl. a Phaidros XXVI—XXIX. és XXXIV—XXXV. fejj., szépnek is mondhatjuk. Az elbeszélő részek gördülékenyek, az elvontabb fejtegetéseket tartalmazók nehézségeinek leküzdésére azonban mintha még nem mindig volna elég edzett a fordító stilisztikai készsége. Egészben véve határozottan a Phaidros fordítását tartjuk jobbnak.

A fordítást kiegészítő jegyzetek egyrészt megadják a laikusnak leg-szükségesebb fölvilágosításokat, másrészt igazolják adott helyeken a fordító eljárását. Tárgyi tévedést csak egyet vettem észre. Gorgias nem 427—375. élt (l. Phaidros XLVIII. fejezetéhez írt jegyz.); 427-ben jött Athénbe. Itt-ott lehetnének a jegyzetek rövidebbek és

szabatosabbak. Bántó bennük a föltételes módnak többszöri helytelen használata; pl. A tréfa abban volna (151. l.); Her. filozófiáját akarná szemléltetni (152. l.) stb.

Dercsényi fordítása a Fil. Írók Táranak már harmadik Platon-kötete. Reméltük, hogy a mit az előző kötetekben is nélkülöztünk, t. i. egy ügyes, áttekinthető bevezetést Platonhoz (mint pl. Alexander B.-é Descarteshoz), ezúttal megkapjuk. E hiányon minél előbb segíteni kellene, ha másképp nem, külön kötet kiadásával (v. ö. Diderot tanulm.).

A bevezetéseket illetőleg megállapíthatjuk, hogy Dercsényi szorgalmasan tanulmányozta Platont és a vele foglalkozó irodalmat. Fejtetései tájékoztatnak a dialogus külső körülményeiről, tartalmáról, szerkezetéről, a Symp.-ban szereplők jelleméről. Ismerteti a különböző értelmezéseket és azokat kiegészíti a saját megjegyzéseivel. Kár, hogy bevezetései nem áttekinthetőbbek, pedig ez által saját fel fogásai is jobban kidomborodnának. A Symp. bevezetésének első fejezete mellől, úgy látszik, véletlenül maradt el annak megjegyzése, hogy Hug alapján készült. Szerző gondosságára vall, hogy sajtóhiba alig akad, s az is jelentéktelen. Kár, hogy — talán az I. és II. kötetre való tekintettel — nem használja a Stephanus-féle jelzést.

Bár egészben véve e kötet szerzőjének nem csekély fordítói készségéről, philologiai tudásáról és lelkiismeretességéről tesz tanúságot, mégis kissé visszatetsző az előszó nagyhangúsága.

(Pozsony.)

PÉCSY BÉLA.

Oláh Gábor: Írói arcképek. Budapest, Singer és Wolfner, 1910. 8-r. 147 l.

A modern magyar irodalom legkiválóbb képviselőiről írott tárczáit gyűjtötte egybe a fönti czímen Oláh Gábor. Legelső kritikuskaink (Gyulai, Beöthy, Péterfy), regényíróink (Mikszáth, Herczeg, Gárdonyi) és sokat emlegetett költőink (Vajda, Kiss, Szabolcska, Ady) vonulnak föl könyvében. A Péterfyről szólót veszem elsőnek, mert tipikusnak látszik a többire is. Azt kétségtelenül elárulja vele, hogy nem annyira magát Péterfyt ismeri, mint inkább Riedl kis könyvét róla. Ennek elején látható arckép elemzéséből indul ki, következik a Péterfy egyéniségében rejlő tragikus antagonizmus kifejtése, majd Faust, Hamlet, Sophokles, azután szépen sorjában Ibsen és a Mireid, Kemény és a Dante dolce risaja, Péterfy impresszionizmusa és ideges nyugtalansága stb., stb., néha visszatérnek az egyes vezérszavak is. Eredeti csak a hang; Riedl világos gondolatmenete és előkelő stílusa helyett itt színes és keveset mondó szavak, sokszor szellemtelen, tartalmatlan szólások uralkodnak. Utána közvetlenül Mikszáth következik. Talán célzatosan. Ugyanazt a kritikai hatvágást akarta itt Oláh kivágni, mint Péterfy Jókai-val szemben. Nem tagadjuk a cikk dialektikus ügyességét, néha ötletes fordulatait sem — de az egész mégis csak

felszínesen sikerült — a Péterfy éles lélektani elemzése, találó megfigyelései és szelleme hiányzik. Mint Péterfy cikke, ez is egyoldalú, de végzetesen: Mikszáthban csak az ügyes mesélőt, a magyar furcsaságok gyűjtőjét, a nagy anekdotázót látja meg s nem veszi észre mögötte a művészt. Oláh Gábort, a ki szintén joggal számot tart a művészi névre, ezúttal buzgalmában elhagyta helyes érzéke s nem érezte meg Mikszáthban azt, a miben az legközelebb állott hozzá. A többi szépíróról szóló tárczái sikerültebbek, mert nincs bennük ilyen mesterkedés, és azért természetesebb és erősebb bennük a megértésre való törekvés. Sok finom megfigyelése és ötlete van, kivált mikor költőkről beszél. Valóban sikerültnek mondható cikke Szabolcskáról, a ki végre megtalálta benne a maga kongeniális méltatóját. Annál gyöngébbek azonban kritikusainkról írott cikkei. Péterfyről már szólottunk. Plasztikus voltáért dicsérték a Gyulai-cikket, bár hiányzik belőle az igazi, művészi jellemzés legtöbb alkatrésze, s legföljebb kissé jobban sikerült vázlatnak mondható. Sokszor saját magára illik, a mit Beöthyre fog, hogy «színes szavakból fátyolt von» alakjai elé. Beöthy arc képe még sikerült karikatúrának sem mondható. Mert Beöthyt, bár tanítványa volt, vagy nem ismeri (a mi kisebb hiba), vagy egészen félreismeri. A főszempont, a melyből megítéli, Beöthy tanár-volta. Helyes. Csakhogy a tanárnak legkülsőségesebb és leglényegtelenebb vonásaiból ítéli meg a tudóst is, a kinek rendszerét annyira nem érti, hogy nem tudja megkülömböztetni: egyetemi előadásaiból mi tartozik ehhez a rendszerhez, mint eredeti elmélet, s mi pusztán ismertetése az idegen elméleteknek, a melyekre tanítványaira való tekintetből kell kitérnie a tanárnak.

Nem egészen kellemesen fokozza mindezt és gyakran a hatást is rontja az a jóakarató vállveregetés, a melyvel alakjait bemutatja. Úgyisintén a tudásával és olvasottságával való állandó kérdés. A nyugati irodalmakból és művészetekből derűre-borúra előrántott tulajdonnevek (mert utóvégre csak ilyenekről lehet itt szó) erőltettek, néha komikusan hatnak egy-két ügyetlen félreértéssel. Azt mondja pl. Vajdáról: «fáj neki, hogy a nő szépsége, bája elmúlik, mint az álom... Shakespeare felsóhajtása ez, a ki szonettjeiben egy szép, gyermektelen nő sorsán szánakozik: nem őrzi meg magát szebb másolatokban.» Ej, ej, hát nem tudja Oláh Gábor, hogy Shakespeare ezeket a szonetteket egy férfihez intézte?

Általában nem tartom szerencsés gondolatnak, hogy Oláh Gábor ezt a könyvét kiadta. Mint tárczacikkek egyenként, a maguk helyén — elismerem — megállottak volna, hiszen minden újságírónak megbocsátjuk, ha olyan dolgokról ír, a mikről nincsenek értékes gondolatai. Az alkalom és a szükség adja a magyarázatot. Ha a cikk tartalmatlan is, meglegszünk vele, csak legyen ötletes vagy szellemes. De az értékét is az alkalom szabja meg. Nagyobb számban összegyűjtve csak fogyatkozásaik tűnnek szembe jobban. Akármilyen szempontból nézzük is Oláh Gábor pályáját, emelkedést ez a kötet semmikép nem jelent és semmi újabb reményre nem jogosít. És miért épen *Írói arcképek* a címük? Arany, Gyulai, Péterfy és Beöthy arcképei után kissé nagyobb igényeink vannak e műfajjal szemben. Egy két elesett vonás, néhány találó vázlat, sok-sok stilizálás és kevés egység — még mindig nem tesz arcképpé egyetlen cikket sem.

Egy arckép mindenesetre sikerült és ennek vonásai lapról-lapra tökéletesebben bontakoznak ki ebből a kötetből: Oláh Gáboré. Félő, hogy ez még csak nem is karikatúra.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Petőfi István versei. Összegejtötte és bevezetéssel ellátta: *Bajza József dr.* (Petőfi-könyvtár. Szerkesztik: Endrődi Sándor és dr. Ferenczi Zoltán. XVII. füzet.) Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa kiadása, 1910. 12-r. 249 l.

Egyszerű, természetes léleknek rajza ez a kis füzet. Érdeklí a genie psychológiájának vizsgálóit, de kielégíti mindazokat is, a kik az igazi néplelek mesterkéletlen szavait olvasgatni szeretik. A kegyelet, nem a versek írója, hanem a Sándor iránt táplált kegyelet szerzett helyet e verseknek a Petőfi Sándor emlékének ápolására alapított vállalatban. Bihari Mór Szendrey Juliát, Déri Gyula Petőfi Zoltánt, Bajza József dr. most Petőfi Istvánt nyújtja az olvasóknak pontos és hű kiadásban. Petőfi *«Pistuká»*-ját, ha máshonnan nem, *István öcsémhez* írt verséből eddig is ismertük; költeményei közül egynéhány, de igazán csak néhány, újabb folyóirataink egyikében-másikában is megjelent. A *Sándor bátyámhoz* cz. kis versére emlékeztünk mindnyájan, mióta a *Vasárnapi Újságban*¹⁾ megismertük. Szabó Endre *Érdekes Könyvtára* is felelevenítette emlékét;²⁾ a *Koszorúban*, újabban a *Magyar Szalonban* is olvashattunk róla — de a kép, melyet róla nyerhettünk és nyertünk, csak elmosódott, fátyolos kép volt. Hű ábrázolását csak most kaptuk meg Bajza József dr. nagy utánjárással és szorgalommal, szép stílussal és igazságos esztétikai ítélettel megírt életrajzában.

Petőfi Istvánt már a testalkata is élesen megkülönböztette harmadfél esztendővel idősebb bátyjától. Míg bátyja a *Szülőföldem* szép vallomása szerint fűzfaparipán nyargalászott, István már a vérből és húsból való lovakat szemlélgette, és hat esztendő korában a leg-szilajabbat is megülte. A testi erő különíti el pályájukat is. István is Aszódon kezdte a latin iskolát — de az apa bukása, vagyoni szerencsétlensége visszahívja két esztendei tanulás után; saját mesterségére fogta az agg Petrovics izmosabb gyermekét. A kemény nészároslegény végigharczolja a szabadságharczot, mint százados áll a világosi téren augusztus 13-án, utána pedig két esztendeig idegen földön hadakozott. A balszerencse sokáig üldözte, házasságát is boldogtalanná tette — s élete végét regényes színnel vont be. Zoltán öcsésének halála leveri az akkor már uradalmi intézőségben élő Istvánt, csendesesen telik innen már élete 1880-ban bekövetkezett haláláig.

Költészetének gondolatai, eszméi vannak csokorba gyűjtve a Bajza kiadásában első helyre tett kis versben: a tudományok virágos kertjében nem járt, nem is onnan, hanem a természetből hozta néhány virágját verseinek; szerelem hódította meg, de szerelmét túlargyogta hazájáért támadt búa és fájdalma. *Liszniaihoz* írt egyik levelében avatatlannak vallja magát a verselésben; máshelyt képzeletét

¹⁾ A bibliográfiából Bajzánál véletlenül kimaradt.

²⁾ A teljesség kedvéért ezt is megemlíthette volna a kiadó.

mondja gyenge madárnak és mond le a költővé válás kívánságáról. Ámde igaza van, mikor *Megigérttem* cz. versében dalairól úgy szól, mint a melyekből élte történetét ismerheti meg kedvese. Mert, bár képzelete nem repül magasba, gondolatai nem emelkednek túl egyszerű körén, képei, sőt kifejezései is nem egyszer bátyja kincseiből vannak idetűzve, de egészben természetes, őszinte és nemes lelkét minden pompázás, minden mesterkéeltség nélkül juttatja kifejezésre. Nagyon helyesen, a körültekintő kritikus mérseklétével állapította meg Bajza József dr., hogy mit várhatunk e gyűjteménytől költőit és értékest, és mit nyújt ez a költeménycsomó nemest és természetest. Kettős hatás alatt áll verselők: Petőfi Sándor költészetét és a népdalt követte, és nagyon helyesen állította kiadója a józanabb, de gyöngébb tehetségű Petőfi-utánzók közé. Érezte és ki akarta fejezni korának érzéseit is, de ilyenkor nagyon érzik az erő, a genius hiánya. Fejlődést életrajzírója csak a természeti képek művészből kivitelében állapít meg — de alig talál verset, a melyet a maga egészében művészinek, zavar-talan esztétikai élvezetet nyújtónak mondhatna.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Patai József: Héber költők I. Budapest, 1910. 8-r. 382 l. Ára 5 K.

Áttekinthető egészükben ezuttal jelennek meg legelőször a középkori zsidó költészet remekei a magyar könyvpiacra. Régebbi ismerőseink. Már a múlt század nyolczvanas éve óta kedvezően fogadják őket a magyar irodalom, de mindeddig idegenszerűen néztünk rájuk és a hogy láttuk és hallottuk, nem hittünk szemünknek és nem bízunk fülünkben. Olykor a nyelvük volt nehézkes — magyarul csak dadogni tudtak. Máskor meg egész modern szalonnyelven szóltak hozzánk. Az elnyomatásnak, a belső fájdalomnak hangjait alig éreztük ki belőlük, és ha igen — ezek a fájó érzések általános emberi vonásokban semmi különlegest, semmi zsidót nem tartalmaztak. S ha volt bennük valami, a mi meglepő, a mi bizarr: a bizarrság inkább a zsidó genuinség teljes hiányában nyilatkozott meg. Az embereket meglepte, hogy középkori költők — és még hozzá zsidó költők — a tizenkilenczedik század hangján énekelnek és a hang szokatlanságát találták eredetinek és vonzónak. Ezt csodálták és bámulták és ez az exotikum hatott.

Patai Józsefé az érdem, hogy a héber költőket igazi eredetiségükben látjuk. Költői lélek, a ki maga is átélte azoknak a költőknek életét, a kiknek műveit lefordítja. Az azokban a poemáktan megnyilatkozó hangulatok, reflexiók mint névtelen és meg nem rögzített érzések már akkor formáltak belső világát, a mikor a spanyol zsidó lantosok fájdalmasan magasztos zenéje ismeretlen volt előtte. A magyar fordítók között Patai az első, a ki igazán megértette az árnyalatok muzsikáját, a kinek szívébe vésődtek a dallamok mögötti világfölfogások, filozofiai ítéletek és a gyakorlatban megerősödött vallásosság hangot kereső kifakadásai. Gyermekkora, ifjúsága emlékei, egykori eszményei azonosak azokkal a sóvárgó reményekkel, azzal a bizakodó hittel, azzal az elpusztíthatatlan optimizmussal, mely a héber költőket megihlette. Azzal, a mi szárnyat adott lelkesedésüknek, bátorságot buzdításuknak, önbizalmat értéküknek, csillogást a könnyeknek, mosolyt

a fájdalomnak és derűt a komorságnak. Csak a falusi zsidó gyermek ihlete rokon a héber költők ihletével.

S Patai költői képességei is abban a milieuben érlelődtek. A versek tolmácsolása közben a saját lelkének intuitív fantáziája segítségével jött. S még valami. Héber tudása és irodalmi szakismerete. Kitűnően tud héberül és tudományosan is bűvárkodott azokban a forrásokban, a melyekből a zsidó költészet merített. A ki ismeri azt a földfölötti gyönyörűséget, a melyet a vallásos zsidó akkor érez, a mikor a régi mesterek szentencziáit tanulja és tudja, hogy egy vallásos törvény megértése a legnagyobb jutalom, a mely az Isten tanaiba elmélyedő zsidónak osztályrészeül juthat — az tudja csak értékelni a zsidó költészetben a nekünk sokszor tudákoságnak látszó lendületet. A zsidó költészet még legvilágibb vonatkozásaiban is át meg át van szöve vallási, de legalább is bibliai elemekkel és célzatokkal, a mi sokszor nehézkessé, olykor átformálhatatlanná teszi. Ember legyen a gáton, a ki a mi gondolkodásunkkal és esztétikai kívánságainkkal is el tudja fogadtatni a héber poézisban nyilatkozó szépségeket. Ehhez a költőiség kevés. Ehhez tudás kell. A zsidó irodalom és vallásos szokások ismerője észreveszi azokat a célzásokat még a szavakban és a kifejezésekben is. De a laikus előtt is föltárja annak a népnek belső életét nemcsak úgy, a hogy az érzéseiben nyilatkozott, hanem a mint ezt külsőleg átélte.

Beszélhetnénk még arról is; hogy Patai a költők osztályozásában új utakon jár. A belső érzés azonosságának kapcsolatán fűzi egybe a külön országu és különböző korú írókat. Az ő szempontjait a lelki motívumokból származó azonos hangulatok adják. A hol ezt észreveszi, ott egy kategóriába sorozza az írókat, ha azok nem is egy időben és nem is egy hazában éltek.

A fordításokat az Előszón kívül megelőzi egy értékes, eredeti tanulmány az *Ujhéber költészet*ről. Ez a kötet ennek a költészetnek az első kötete. A második már a mai korunkból való. Már nem annyira a zsidó vallásos, mint inkább a zsidónak szociálisan elszigetelt helyzete pengeti benne a lantot. Ha ez a második is így sikerül, örömmel várjuk. Az irodalom nyereséget láthat bennük.

(Budapest.)

FRISCH ÁRMÁN.

Gyergyai Albert: Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szüz leányról. Kiadta *Balassa József*. Budapest, Lampel, 1910. K. 8-r. 42 l. 30 f. (Magyar Könyvtár, 578.).

Balassa József Árgirus királyfiról szóló széphistóriánk kiadásával nemcsak a nagy közönséget, a tanárokat és tanulókat. hanem az irodalomtörténetet is hálára kötelezte. Megbízható szövegben kaptuk a széphistóriát, mely eddig a régi kiadásokat nem számítva csak Toldy költészeti kézikönyvében volt megtalálható.

Balassa az 1763-iki budai, vagyis a legrégebb megmaradt teljes kiadást vette szövegének alapjául. de az értelemzavaró hibákat a szövegben kijavította, a különböző kiadások közötti eltérésekről pedig a függelékben ad számot. Nem lehetünk eléggé hálásak a kiadónak ezért a munkájáért. Csak azt sajnáljuk, hogy részletesebb bevezetést nem írt hozzá, melyben felhívna a figyelmet a széphistóriához fűződő problémikus kérdésekre. Ilyenek: 1. A széphistória írójának neve, melyet

még Volf György érvei után (EPhK. 1882.) sem tartunk tisztázottnak. 2. A mű kora is kérdéses. Toldy Ferencz óta a XVI. századba teszik, pedig legrégibb töredékes példányáról is csak azt állapították meg, hogy a XVII. század második feléből való (és ez se biztos). Árgirus királyfi nevéről és szerelméről megemlékeznek régi írók, és ezek alapján fel lehet vinni eredetét a XVII. század közepéig. Nótája (*Oly búval bánattal az Aeneas király*) alapján hasonló következtetésre juthatunk. De tovább nem lehet menni. — 3. Szerettük volna, ha beállította volna e tündérmesét, a mesék megfelelő csoportjába (Katona Lajos ezt már részben megtette, l. Etnographia) és rámutatott volna arra, mi történt eddig forrásának felkutatása körül, bár helyesen az olasz irodalomra utal, mint a hol e széphistóriának eredetije minden valószínűséggel keresendő. — 4. Érdeklődtünk volna az iránt is, hogy e széphistória milyen hatást gyakorolt népköltészetünkre és műköltészetünkre. Milyen változásokon ment keresztül a tárgy e feldolgozásokban, nemesedett-e, avagy kopott? A munka kiadása azonban így is nyereség, melyért Balassa hálás köszönetet érdemel.

(Körmöczbánya.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Charles Diehl : Excursions archéologiques en Grèce. Mycènes, Délos, Athènes, Olympie, Éleusis, Épidaure, Dodone, Tirynthe, Tanagra. 6e édition. Paris, Armand Colin, 1909. 8-r. X, 386 l. (8 tervrajzzal.) Ára 4 Fr.

Illő, hogy tudomást vegyünk erről a kötetről, mely immár hatodik kiadásban fekszik előttünk, mert egyike a legtanulságosabb és legélvezetesebb munkáknak, melyeket e nemben írtak; méltó párja Boissier hasonló tárgyú műveinek.¹⁾ Sokkal többet nyújt, mint a mennyit címe sejtet: nem a felsorolt helyek romjainak és műemlékeinek egyszerű leírása, hanem valóságos művelődéstörténet. Diehl ugyanis a fontos emlékhelyek maradványait csak alapul, keretül használja, hogy azok kapcsán a görög kultúrának egy-egy érdekes részéről, vallási avagy állami intézményeiről, köz- meg gazdasági viszonyairól, a magánélet szokásairól stb. színes képet nyújtson, úgy hogy a munkát nemcsak az archæologia iránt érdeklődők, hanem minden klasszikus philologus haszonnal és, ismétlem, élvezettel forgathatja.

Az «archéologiai kirándulások» Görögországnak azon helyein kalauzolnak bennünket, a melyeken a 70-es és 80-as évek fontosabb

¹⁾ Promenades archéologiques : Rome et Pompéi. — Nouvelles promenades archéologiques : Horace et Virgile. — L'Afrique romaine : promenades archéologiques en Algérie et en Tunisie.

ásatásai folytak; ez volt tudvalevőleg a rendszeres archæologiai kutatásoknak első, sikereiben és hatásában egyaránt nagy korszaka. Megindítója, első nagy vezére Schliemann volt, kinek ásatásai közül könyvünk a mykene-tirynsieket ismerteti, természetesen kiterjeszkedvén az ősgörög műveltségnek ama problémáira is, melyek a gazdag leletek nyomán felvetődtek. E korszaknak egyéb nevezetesebb ásatásait a görög archæologiai társaság (Dodona, athéni Akropolis, Eleusis, Epidauros, Tanagra), a németeknek (Olympia) és francziáknak (Delos, a Kardicza melletti Ptoion) athéni archæologiai intézetei végezték. Diehl, mint az École française d'Athènes tagja, az említett helyeket bejárta, tanulmányozta, sőt a francziák munkálataiban tevékeny részt is vett. Ilyenformán mint szakember, mint avatott szemtanú vállalkozhatott arra, hogy közkinccsé tegye ezen kutatásoknak eredményeit, melyekről részletes beszámolók vannak ugyan, de ezek egyrészt szakszerűségüknél és nagy terjedelmüknél fogva az archæologusok czéhén kívül állókra nézve hasznavehetetlenek, másrészt az ilynemű publikációk ismert drágaságánál fogva rendszerint hozzáférhetetlenek, mert csak jól fölszerelt nagy könyvtárakban találhatók (Budapesten sem kaphatók mind). Diehl tehát nagyon hasznos dolgot művelt könyvével; hisz tekintetbe kell vennünk, hogy a sokat termő német irodalom sem mutathat föl mindeddig oly munkát, melyet az ez irányban tájékozódni óhajtó philologusnak vagy történésznek ajánlani lehetne, épen csak Schliemann ásatásairól nyújtott alapos összegező ismertetést Schuchhardtnak magyarra is fordított kötetében. De milyen száraz, színtelen olvasmány ez francia társához képest! Diehl épen oly jól ismeri az antik írókat, mint a modern szakirodalmat, ép oly járatos a görög művelődésnek egykorú forrásaiban, mint annak fennmaradt emlékanyagában, de ezt a tudását, melyről a hozzáértő olvasó lépten-nyomon meggyőződik, nem fitogtatja, idézetek és tudákos jegyzetek nem szakítják meg előadását, melyben a mintául választott mesterének, Boissiernek, méltó tanítványaként bizonyul. Megelégszik avval, hogy a fejezetek élére csatolt bibliográfiában összeállítja a vonatkozó irodalomnak jól megválogatott főtermékeit.

Görögország ősi kultúrájának képét a Mykene és Tirynsről szóló fejezetekben vázolja. Dodona leletei alkalmat szolgáltatnak neki, hogy Zeusnak e helyen élő kultuszáról és papjairól, az askesiről, a jóslás módjáról és közönségéről mondjon el érdekes dolgokat. Az akropolisi ásatások leleteinek (archaikus női szobrok és oromcsoportozatok) ismertetése egyúttal a görög művészet eredetéről, archaikus termékeinek és típusainak jellemzéséről, a polychromiáról szól és levonja azokat a tanulságokat, melyeket ezek a művek az antik ruházatról s általában az V. század művelődéséről nyújtanak.

A Delos című fejezet az építészeti és szobrászati maradványok valamint a gazdag fölrati anyag alapján bemutatja Apollon szigetét mint az antik vallási és kereskedelmi élet egyik gócpontját, bepillantást nyújt nemcsak a szentély igazgatásába, hanem egyúttal az ókori gazdasági viszonyok érdekes részleteibe (bankügy, kereskedelmi részvénytársaságok stb.). Apollon Ptoios templomának feltárása a meztelen férfiszobor típusának művészeti fejlődését világította meg, a minek kapcsán a helyen dívó játékokról és azok történetéről olvashatunk. Rendkívül tartalmas a következő, Olympiáról szóló fejezet, mely a németek ásatásainak gazdag művészettörténeti eredményeit és a nemzeti játékok intézményét részletesen ismerteti; nemkülömben az «Eleusis» című, mely a rommező, valamint a múzeumbeli anyag leírásán kívül Demeter szent mysteriumainak lefolyását és a görög életben való szerepüket vázolja. A kilencedik fejezet Epidauros emlékeinek van szentelve, a melyek alkalmat nyújtanak szerzőnek, hogy a görög színházról, az asklepieionról és életéről, valamint az orvosokról értekezzék, míg az utolsó fejezet a tanagrai leletek kapcsán az antik magánéletről, halottkultusról és iparról nyújt sokféle tudnivalót.

Egyetlen hibája a könyvnek, hogy az újabb ásatások eredményeit nem veszi figyelembe. Mykenében, Tirynsben, Olympiában, Epidaurosban 1890 óta is dolgoztak az archæologusok, bár meg kell vallanunk, hogy az ott történt kutatások nem igen módosíthatják, legföljebb csak bővíthetik szerző előadását. De a krétai ásatások tanulságait bele kellett volna dolgozni az első két fejezetnek a mykenei kultúráról szóló részébe, itt nem elégedhetünk meg avval, hogy szerző könyvét csak a bibliográfia kiegészítésével iparkodott korszerűvé tenni. Ez a hiány egyébként abban leli magyarázatát, hogy Diehl a klassz. archæológiától átpártolt a bizánczi studiumokhoz, a melyeknek ma a párizsi egyetemen tanára. Jó volna, ha legalább más archæologus eszközölné könyvén a jelzett bővítéseket, és — ha már az óhajoknál tartunk — hogy akadna utódja Diehlnek, ki hasonló tudással és tollal írná meg a görögföldi ásatások újabb két tizedének munkáját, mely Kis-Ázsia gazdag emlékhelyein és Kréta szigetén oly bámulatos eredményeket mutat föl.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Adolf Wilhelm: Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen. Mit einem Beitrage von *Georg Kaibel*. (Sonderschriften des österreichischen Archæologischen Institutes in Wien. Band VI.) Mit 68 Abbildungen im Texte. Wien, 1906. Hölder. 4-r. 279 l. 16 M.

A lét- és fajfentartási ösztönnek egy magasabb fokán az ember a maga működésének, földi életének szellemi tartalmát az egyéni lét

határain túl is megörökíteni igyekszik a jövő nemzedékek számára: *quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere*. A régiségtudomány a maga kutatása tárgyainak igen nagy tömegét ennek a magasabb ösztönnek köszönheti. Ez ösztön *szociális* nyilatkozásaiban azután a múlt iránti érdeklődéssel, a múlt rekonstruálásával köti össze a jövő irányában tanúsított megörökítési törekvését.

E kettős irányú ösztönből fakadtak azok az emlékek is valamennyien, melyeket most *Wilhelm* pazarul fényes kiadásában (a gazdag, *felix Austria!*), mintaszerű feldolgozásban olvashatunk. Idejét is múlta talán ma, négy évvel a megjelenése után véleményt mondani e tudományos remekműről, felsorolni a tanulságoknak azt a csodásan számos irányát, melyben a tudást előreviszi, bámulattal adózni a fáradságnak, melyet a szétszórt emlékek feltalálása, felismerése dolgában a szerző kifejtett, hálásan regisztrálni azt az érdekfeszítő szellemi élvezetet, melyet a sokszor — hogy úgy mondjam — drámai erővel ható küzdelem nyújt a mindent elenyésztető idő és az ényészet helyén új életet teremtő tudós között. Mindez idejét múlta s nem is megfelelő. Az ilyen munka értékét nem az egyes részletekben ellenőrző, helyeslő vagy kifogásoló ephemer kritika szabja meg (jelen esetben én részemről kifogásolni alig egynéhány esetben tudnék, helyeselni — a többi esetben). Az ilyen munka ható erejévé válik a tudományos, kutató munkásságnak pozitív eredményeivel és tudatosan hypothetikusoknak szánt feltevéseivel ép úgy, mint módszertani példaként szolgálásával s a «standard work» értékét a példája nyomán induló kutatók munkájának sikere fogja meghatározni.

A munka így felfogott szellemében járok el tehát, mikor a következőkben a szerző bámulatos *egyéni* munkájának ismertetése helyett anyagi, tárgyi tanulságait a mi tudásunk számára próbálom értékesíteni.

Az V. század óta a drámai irodalom hatalmas fellendülése Athén artistikus érdeklődésének középpontjába vonta a színpadot. Egyes tetszetős zeneszámok hamarosan megtették az utat a színpadtól az utcára; a komœdiának a concurrens darabjaira ejtett célzásait s a tragœdia ellen irányított paródiáit a közönség könnyen megértette; Athénben nem egy színésznek szobrot s egyéb megtiszteltetést juttattak (érdekes e tekintetben Inscr. Gr. II. 3806, hol egy színész sírkövén nem áll más, mint a neve repkénnyel körítve: «dass der Name allein genannt ist, Vatername und Bezeichnung der Heimat fehlen, erklärte sich, wenn er in so hervorragender Weise der Öffentlichkeit angehörte, wie dies bei Schauspielern der Fall ist» 59. l.) — s sok egyéb bizonyítékunk is van a színpad iránti óriási

érdeklődésnek. Ez általános érdeklődésből és a színháznak vallási és közéletbeli fontos szerepéből érthető, hogy valamivel a Kr. e. 346. év után hivatalosan szépen márványba vésték visszamenőleg kb. 130 ének Dionysia-ünnepi drámai győzelmeit (*νῆξαι Διονυσιακά*) s ehhez a lajstromhoz utóbb néhány éven keresztül (legalább 328-ig) hozzáírták a további győzelmeket.¹⁾ E négy oszlopból álló, nagy méretű emlékből, melyet valószínűleg a Dionysos-temenosban állítottak fel az isten gyönyöréül — utóbb kevésbé kegyes kezek szét-hurczolták — 11 töredékünk van (8 darab: Inscr. Gr. II. 5. 971 publikáltatott hiányosan, 3 Wilhelm új lelete). Érdekesekek az emlék méretei. Az egyik kő hossza kerek 3 görög láb = 2 róf, a sorok hossza pontosan $1\frac{1}{2}$ láb, a columna-köz 1 daktylos stb. Eszünkbe juthat, hogy a görög világban, az aránylag kezdetleges viszonyoknál fogva, a művészet és az ipar még nem differentiálódott teljesen s a költőt és művészt a maga módján ép oly határozott normák kötötték meg, mint a kőfaragót. A lajstrom hivatalos jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a színházi élet iránti érdeklődése inkább közsépolitikai, mintsem irodalomtörténeti. A győzelmek részeseiként följegyeztetnek: a győztes gyermek- és férfikar a maga choregosával (de nem a karok *διδασκαλός*-a, a költő), a tragœdiák valamint a komœdiák versenyén győztes choregos és didaskalos, a költő (de nem a győztes darab címe). S általában jellemző, hogy a *ποιητής* szó elő se fordul a lajstromban, mert hivatalosan csak az volt a fontos, hogy a költő *betanítja* a kart; hogy ő is *írta* a darabot, az mellékes.²⁾ Példaképen álljon itt egy év, 459 8. lajstroma:

¹⁾ Az ilyen utólagos toldásokat, melyeket az oekonomia javasolt, igen gyakran tapasztalhatjuk. Pl. a hivatalnoki collegiumok zárszámadásait is így toldogatták. — «Wie weit die Liste über das Jahr 329/8. hinabgeführt war, ist nicht zu erraten, nur so viel ist sicher, dass sie mit der Einführung der Agonothésie in dieser Form ein Ende finden musste» (8. l.). T. i. 307/6 óta a színházi *ἄγων* a *maga egészében* (a choregia is) hivatalos kezelésbe ment át: a színházi ügyosztály főnöke az *ἄγωνοειτής* volt.

²⁾ Tudvalevőleg gyakran valamely okból nem a költő jelentkezett az archonnál karért, s persze ilyenkor is csak a hivatalos tényről számolt be a lajstrom: «man wird daran festhalten dürfen, dass derjenige, der das Stück beim Archon eingereicht hatte und dafür den Chor erhalten hatte, in den amtlichen Verzeichnis als *διδασκαλός* genannt war, ohne Rücksicht darauf, ob das Stück von ihm selbst oder von einem andern herrührte». Reisch: Pauly-Wissowa s. v. Didaskaliai•(id. Wilhelm).

[Ἐπὶ Φίλο]κλέους	Εὐρυκλείδης ἐχορήγει
[Οἱ]νήϊς παῖδων	Εὐφρόνιος ἐδίδασκε
Δημόδοκος ἐχορήγει ¹⁾	τραγωιδῶν
Ἰπποδωντῆς ἀνδρῶν	Ξενοκλῆς Ἀσιόνα: ²⁾ ἐχορή ¹⁾
Εὐκτῆμων ἔλεν: ²⁾ ἐχορή ¹⁾	Ἀσχυλος ἐδίδασκεν.
κωμωιδῶν	

Vagyis a gyermekkar-versenyen az Oineis-phyle, a férfikar versenyen a Hippchthontis-phyle kara lett az első (az előbbi Demodokos, az utóbbi Euktemon nevű gazdag polgár bőkezűségének volt köszönhető); a komœdia-írók versenyén győztes darabnak karát Eukleides szerelte fel s Euphronios adta neki az énekelni valót, megírva a komœdiát; a tragœdia-írók versenyén győztes darab karát Xenokles állította ki, magát a darabot — mint irodalmi hagyományból tudjuk, az Oresteíát — Aischylos írta. A legjobban megragadja figyelmünket — bár mindegyik évhez, majd minden névhez fűződik egy egy érdekes vonatkozás — a 473 2. év:

τραγωιδῶν
Περικλῆς χορῶν: ³⁾ ἐχορή¹⁾
Ἀσχυλος ἐδίδασκε.

Az 52-éves Aischylos 472. elaphebolion havában az archonhoz karért folyamodott a maga trilogiája számára, melynek a *Ἠέροαι* volt a második darabja. Az archon ekkor choregosként egy ambitiosus ifjú politikust nevezett meg neki, a kb. 25-éves Periklest, ki akkor kezdett a közpályán szerepelni s ki bölcs számítással nem sajnált «alkotmányos költség»-ként kb. 3000 K t a nép kegyének elnyerésére szánni (átlag ennyibe került egy *χορηγία*). A dicsőség, melyben Aischylos-szal osztozott, bizonyára nem kis mértékben emelte népszerűségét.

Hasonló célzattal, mint a *νῆξαι Λιονυσιαχαί*, márványba vésetett a III. század első felében vagy közepe táján a színelőadások kronológiája — a *διδασκαλίαι* — legalább is a IV. századtól (de valószínűleg még régibb időponttól) kezdődőleg. Utólag a II. század közepéig, évről-évre hozzátoldották az adatokat. Ez emléket W. az Inser. Gr. II. 972—5. kilencz darabjából és egy újabb darabból rekonstruálta. Jellemző módon most már nem annyira politikai, mint inkább drámatörténeti az érdeklődés. A nemzeti élet hanyatlott, a gazdasági viszonyok ziláltaakká váltak, mi abban is kifejezésre jut, hogy nagyon sokszor nem is tarthattak *ἀγών*-t (mind gyakrabban

¹⁾ = ἐχορήγει, az abbreviatio jelét (:) a sor végén nem tesz ki.

²⁾ = Ἐλευσίσιος, Ἀφιδναῖος.

³⁾ = Χολαργεύς.

ismétlődik: ἐπὶ τοῦ δεῖνα [X. Y. archon évében] οὐκ ἐγένετο [sc. ἀγών]). Most az élet bensőbbé, szellemibbé válik, s most már a hivatalos köröknek is nagyobb a színpad történetének szellemi vonatkozásai iránt az érdeklődése. Most már a χορογός nincs megnevezve, a darab címe ellenben igen, s a költő már nem mint διδασκαλος, hanem mint ποιητής szerepel. (Ennek tárgyi oka is van: »je geringer die Bedeutung des Chores und des Chorunterrichtes für den Erfolg des Stückes wurde, je häufiger andererseits Wiederaufführungen älterer Stücke stattfanden, desto mehr musste auch auf dem Gebiete der dramatischen Dichtkunst die Rolle des Dichters und des Lehrers sich scheiden» Reisch id. h.). Példaképen a 341 O. évi Dionysia tragödiái didaskaliáját közlöm:

Ἐπὶ Νικομάχου σατυρί ¹⁾	[... ο] κλῆς δευ ¹⁾ Φριξοί
Τιμοκλῆς Λυκούργωι	[ὑπε:] Θετταλός
παλαιαὶ: Νεοπτόλεμ[ος]	[Οἰδ:] ποδὶ ὑπε ¹⁾ Νεοπτόλ[εμος]
ἽΟρέστῃ: Εὐριπίδω ²⁾	[Εὐάρ]ετος τρί ¹⁾
ποη ¹⁾ : ἼΑστυδάμας	[Ἄλκ]μ[έ]ωνι: ὑπε ¹⁾ Θεττα[λός]
Παρθένοπαίωι ὑπε ¹⁾ Θετ[ταλός]	[... λ]ηι: ὑπε: Νεοπτό[λε]
[Λυκά]ονι ὑπε ¹⁾ Νεοπτόλε[μος]	[ὑπο:] Θετταλός ἐνικα.

Tehát N. archon évében a *satyrdráma-versenyben* T. győzött (Lykurgos cz. darabjával); Neoptolemos színész Euripides Orestesének *reprise*-ét rendezte;³⁾ a *tragödia-versenyben* az első díjat A. kapta (darabjainak címei: a) Parthenopaios, a főszerepben Thettalossal, b) Lykaon, a főszerepben Neoptolemos-szal);⁴⁾ a második díjat [...]okles kapta (darabjai a) Phrixos, Th.-szal a főszerepben, b) Oidipus, N.-szal a főszerepben); a harmadik díj Eu.-nak jutott (darabjai: a) Alkmeon, Th.-szal a főszerepben, b) [...]les, N.-szal a főszerepben); a *színészek versenyében* Th. lett az első.

Így ismétlődik ez évről-évre: külön a Dionysia, külön a Lenaia előadásainak évkönyve. A régebbi időkre vonatkozó adatokat nyilván Aristotelesnek περὶ διδασκαλῶν (vagy διδασκαλίαι) cz., számunkra csak töredékekben fennmaradt munkájából vette e hivatalos összeállítás, ugyanabból a műből, melyből az egyes drámákra vonat-

¹⁾ A rövidítések jelentése: σατυρικῶι, ποιηταί, ὑπεκρίνετο, δεύτερος, τρίτος, ὑποκριτής.

²⁾ Εὐριπίδου.

³⁾ Reprise-ekben leggyakrabban Euripides, Menandros, Philemon darabjai szerepelnek.

⁴⁾ Ez évben csak 2—2 darabban vettek részt a versenyben a szerzők. Mióta u. i. Sophokles megkezdte δράμα πρὸς δράμα ἀγωνιζέσθαι, ἀλλὰ μὴ τετραλογία, azóta ingadozás volt e téren (53. l.).

kozó Aristophanes Bysantinus-féle ὁ π ὁ θ ε σ ι ς-ek vették a darabok előadására és sikerére vonatkozó adataikat. (Ép ezért, tekintve a hivatalos és tudományos érdeklődésnek e ritkán — Görögországban még ritkábban, mint nálunk — előforduló találkozását, a kép egysége szempontjából igen nehezen nélkülözöm W.-nél az irodalmilag hagyományozott didaskaliákat.)

Fehér attikai márványból való, gondosan kidolgozott ion epistylek belső lapjára volt vésvé a harmadik nagyszabású színháztörténelmi emlék, melyet W.-től az Inscr. Gr. II. 977. töredékeiből s hét új töredékből rekonstruálva kapunk. A III. század első harmadában egy vagyonos agonothes avval öregbítette a színügy körül szerzett érdemeit, hogy egy csarnok architrávjaira 50—60 hasábnyi terjedelemben bevéssette az atheni színielőadások győzelmes drámaíróinak és színészeinek neveit — abban a sorrendben, melyben első győzelmeiket aratták, minden név mellé téve az elnyert győzelmek számát. A derék adományozó természetesen a maga koráig vezettette a jegyzéket, melyet azután később folytattak. (A pótlásokon az írásjelleg koronkénti változása kb. 30 évenként szépen figyelemmel kísérhető, 95. l.) Nyolcz lajstromba voltak foglalva a győzők: a tragikus és kómius költők és színészek győzelmei a Dionysián és a Lenaián külön-külön (2×2×2).

Az ἀ σ τ ι α ἰ πο ρ τ ῶ ν (sic!) τ ρ α γ ι κ ῶ ν — v. i. a Dionysia alkalmából győztes tragœdia-írók — jegyzékében olvassuk: [Σοφ]οκλῆς *II/III*. Sophokles 18-szoros győzelmét Diodoros is említi, Suidas ellenben 24-ről tud. Most értjük a dolgot: 18 győzelem a Dionysián, 6 a Lenaián. Ez többször így történt. A Dionysia-lajstromon a győztes komœdia-írók között [Κρατῖ]νος *II* (=6), a Lenaia-lajstromon *III* (=3) s Suidas 9 győzelemről tudósít. Újból egy irodalmi bagymánybeli zavar, melyből a kövek kisegítenek.

Pikáns volna Aristophanes strohmann-jait, Kallistratost és Philonidest, azon győzelmekkel büszkélkedve látni a listán, melyeket Aristophanes darabjaival nyertek, a mennyiben hivatalosan ők szerepeltek szerzőkként. De ép ott, hol e neveknek kellene következniök, cserben hagynak a jegyzékek. A háromszor győztes Eupolis neve után kellene pl. következnie Kallistratosnak, mert Eupolis első győzelme legkésőbb 426. volt s az Acharnes, melynek névleges szerzője Kallistratos volt, 425-ben került színre. S ép itt elveszett a feljegyzés.

Az epigraphia kifejlett módszerének diadala, hogy a hol a szöveg teljesen elveszett, ott is tud eredményhez jutni. A szükségelt térre vonatkozó elmés számításokkal (109. l.) sikerült W.-nek egy a komœdia atheni kezdetére vonatkozó fontos hír végleges igazolását adni. Suidas ezt írja Chionidésről: λέ γ ο υ σ ι π ρ ω τ α γ ω ν ι σ τ ῆ ν

γενέσθαι τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, διδάσκειν δ' ἔτεσιν ἡ πρὸ τῶν Ἑρσιχῶν. E feljegyzés fontosságát Ed. Meyer, G. d. Alt. IV. 92 hangoztatta először, s most Kaibelnek W. munkájába felvett posthumus értekezése (167—195. l.) s W. számításai alapján kétségtelennek kell tekintenünk, hogy a 487. vagy 488. évi Dionysia alkalmával Chionides vígjátékával vették be a komödiát az ἀγὼν ἐν ἄστει be. Így a Marm. Par. kétségbevonhatatlan adata mellé, hogy 534. tavaszán lett a tragödia a Dionysia alkotó részévé (a M. P. szerint ez évben Θέσπις ὁ ποιητῆς [ὁ περὶ νῆα] το πρῶτος, ὃς ἐδίδαξε [δρᾶ]μα ἐν ἄστει. καὶ ἄθλον ἐτέθη ὁ τ[ρ]αγῳδίας) új évszámként meg kell tanulnunk a komödia felvételének évét. A drámai pályadíjak rendszeresítésének évét nem ismerjük még, csak azt tudjuk, hogy a komödia számára a Lenaián 445. v. 441. rendszeresítették a díjakat (169. l.); de bizonyos, hogy — szemben az eddigi feltevés-sel — úgy a Dionysian mint a Lenaián a komödia számára később történt ez, mint a tragödia számára. A színészet fejlődése és a színészet iránt felébredt érdeklődés magával hozta, hogy a πρωταγωνιστῆς-ek versenyét is életbe léptették az V. század derekán: 449-ben volt a tragikus színész-agon behozatala a Dionysia előadásán, nem sokkal utóbb a Lenaián; komikus színész-verseny csak sokkal később, 329-re van biztosítva a Dionysian (hogy már régebben is megvolt-e ez az agon, azt legfeljebb kétes okoskodásokkal lehet sejtteni (149. s köv. l. argumentatióját nem tartom meggyőzőnek). — Régi tragödiát először 387. 6. elevenítették fel, mint a hogy most W. egy új felfedezése alapján tudjuk (Anzeig. d. Wiener Ak., phil.-hist. Kl. 1906 jul.): Inser. Gr. II. 971b-ben ugyanis ez év didaskaliájában most ezt olvassuk: παλαίον δρᾶμα πρῶτο[ν] παρ' ἐδιδάξαν¹⁾ οἱ τραγ[ωιδοί]. Régi komödiát 341 0-ben adtak először: Inser. Gr. II. 971gh-ban ugyanis ezen év didaskaliája most így egészítendő ki: παλαίον δρᾶμα πρῶτο[ν] παρ' ἐδιδάξαν οἱ κωμωιδοί.

Végül a függelékben közölt emlékek közül még kiemelem az Athénben 1890-ben talált két στήλη-t, mely itt közöltetik először, s mely a Dipylon közelében székelő κοινὸν τῶν τεχνιτῶν (artista-egyesület) szentélyéből való. A testület a III. század közepén egy tragödia-író és egy énekest díszoklevéllel tüntet ki. Igen érdekes továbbá Piræus község határozata (IV. sz. Kr. e.) a színház bérbeadása ügyében (Inser. Gr. II. 573 = Dittenb. Syll.² 433, új leletekkel kiegészítve s javítva). A négy tagból álló bérlő-consortium, mely összesen 3300 drachmát fizet, az első helyeket nem adhatja el: ezeket fenn kell tartania [τοῖς ἱερεῦσιν] καὶ τῶι δημάρχῳ καὶ τοῖς

¹⁾ παρ' ἐδιδάξαν = reprise-t betanítani.

ταμίαις καὶ τῷ κῆ]ρυκι καὶ εἴ τωι ἄλλωι [δεδώκασιν οἱ δημῶται τῆ]ν
προεδρίαν.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

G. Ferrero: Grandeur et décadence de Rome. Traduite de l'italien par M. N. Mengin. Paris (Plon.), 1904—1908. I—VI. k. à 350 Fr. (Német és angol fordításban is megjelent.)

„Ez a kötet első kötete annak a munkának, a melyben a római birodalom megalakulásának, kifejlődésének és hanyatlásának mélyre hatoló tanulmányozására vállalkoztam . . . Látni lehet belőle, miféle intrikák és küzdelmek és milyen *szociális erők befolyása* alatt készüldött előre Róma történelmének legfontosabb eseménye, Gallia meghódítása.» Ezzel a két mondattal jelzi Ferrero művének francia fordításához írt előszavában, mi volt célja a római történelem megírásában, és milyen módon akarta azt megírni. A cél kitűzése nem új, nincs semmi olyan benne, a mi mutatná, hogy a történetírás újabb irányával állunk szemben: egy állam megalakul, virágzása legmagasabb fokára jut és aztán megindul lefelé a hanyatlás lejtőjén, míg valamiképen meg nem szűnik állami léte. Ez Róma históriája is Ezt mások is így látták és nem is e felfogás miatt lett híressé Ferrero könyve. A *szociális erők befolyásának* szemmel kísérése a legkevésebbé se tudta megváltoztatni azt a célt, a mit a történetírás eddig kitűzött magának; legfőleg az a szembetűnő változás, hogy hangzatosabb címek kerülnek az eddigiek helyébe.

Új ellenben az a *módszer*, a melylyel Ferrero a római birodalom megalakulását, kifejlődését és hanyatlását tanulmányozza. Több kútfőt ő se használ fel, mint elődei, ellenben több cselszövést lát meg, mint azok. Nézzünk meg közelebbről egy ilyen intrikát, azt, a hol a szerző a Cicero és a Clodius közt levő viszonyt magyarázza.

„Caesarnak, a ki éppen provinciájába, Hispaniába, akart utazni, el kellett halasztania utazását; de felhasználta a botrányt arra, hogy elváljon Pompeiától, a kinek arisztokratikus rokonsága többet ártott, mint használt neki most, a mikor nyílt harcban állott az arisztokrata párttal. Pompeiust szorongatta mind a két párt, és ámbár ő, a menynyire lehetett, igyekezett kitérni előle, végül mégis kénytelen volt egy nyilatkozatot tenni, a mely határozatlansága következtében kedvezőbbnek látszott a conservativokra, mint a néppártra nézve. Maga Cicero se állhatott félre; és őt sokkal messzebbre ragadta, mint akarta, Clodiusnak egy különös cselszövése. Ez ugyanis, hogy legyen kire támaszkodnia ezután is, el akarta őt (t. i. Cicerót) csábítani nővérei egyike által, a második testvére által, a ki Quintus Metellus Celernek volt a felesége és igen rossz hírben állott. Azt beszélték, hogy egy házat vásárolt a Tiberis partján azon a környéken, a hol a fiatal emberek meztelenül fürödtek, és azt tartották, hogy számtalan sok szeretője

van. De Cicero felesége, Terentia, közbelépett és férjének szemrehányásokat téve a házi béke helyreállítása céljából hűsége iránt a legnagyobb bizonyíték adására kényszerítette, arra t. i., hogy fogadtassa el a Clodius ellen a bíróságnál tett feljelentést. Ez dühében megtámadta Cicerót a Catilina ügyben támasztott magaviselete miatt és maliciósus célzást tévén Cicerónak a senatus előtti nyilatkozataira őt annak az embernek nevezte, «a ki tud mindent». Támadásai kellemetlen időben történtek, mert Cicerónak más oka is volt a nyugtalanságra. Antonius nem küldött neki semmit; sőt mivel a dardanok elleni vállalata meghiusult, vissza akarták őt hívni Rómába, és Cicerónak kellett közbelépnie, hogy megtarthassa állását. De az egyezséget, a mit Cicero kötött collegájával, kifecsegték; a néppárt kezdte őt támadni; azt állították, hogy a lovagok fizették őt meg, hogy ítéltesse el Catilina czinkosait. Clodius támadásai ez izgatottság és nyugtalanság közepett találták őt; elkeseredett és hogy megbosszúlhassa magát, a legenergikusabban ment bele a pörbe. A feljelentést elfogadták, de Clodiusra nézve kedvező módosításokkal, a miket Calenus terjesztett elő. Crassus, a ki most már nyugtalankodott egy kissé, kész volt új politikai cselzövéseket kezdeni és Cäsar ösztönzésére beleegyezett abba, hogy pénzzel vesztegesse meg a bírakat. A conservativok a maguk részéről a leggyerekesebb bizonyságokat szedték össze Clodius ellen. A mikor a pör megkezdődött, Clodius szentelenül tagadta, hogy Bona Dea ünnepére ment volna, a kit ott megcsiptek, más volt, nem pedig ő, mert ő ezen a napon nem is volt Rómában. Mikor Cäsart kérdezték, mint tanút, azt felelte, hogy nem tud semmit; Lucullus éppen most fődözte fel Clodia viszonyát fivérével, de Cicero súlyos vallomást tett kinyilatkoztatván, hogy Clodius ezen a napon Rómában volt, sőt meg is látogatta őt három óraker a szentségtörés előtt. Mindenki biztosnak hitte az elítéltetést. De Crassus aranya erősebb volt, mint az igazság. Clodius felmentették a néppárt nagy öröme és a conservativok nagy zavarára »

Végig lehetne vezetni az intrikák e szerepét az egész könyvön és meglepően pikáns részletekkel szolgálni a római történelem iránt érdeklődőknek, de talán szabad azzal végeznünk, hogy «*crimine ab uno disce omnes*».

A sok intrika keresése vonja maga után az egyes személyekkel való bőséges foglalkozást, és pedig az eltérést az említett hármas tényező érvényesülésének ígért kimutatásától, azaz a küzdelmeknek és a szociális erők befolyásának meglehető mellőzését. A küzdelmek az egyesek és a tömeg közt természetesen ennek kimutatása nélkül is lefolytak, de mi ennek a küzdelemnek nem a képét, hanem csak az eredményeit kapjuk meg és azt is milyen általánosságban. «A misenumi béke megkötésével hajoltak meg először a triumvirek a közvélemény láthatatlan ereje előtt. Ez ad ennek a békének olyan nagy fontosságot. Ez a kezdete egy ádáz küzdelemnek Itália vagyonos osztályai és a forradalom katonai dictaturája között, annak a küzdelemnek, melyben a fegyvertelen párt lassanként rá fogja kényszeríteni akarátát a fegy-

veres pártra.» Mennyivel bizonytalanabb ez az állítás, mint az, a mikor Cicero és Clodius viszonyáról volt szó. Van azonban magyarázata a dolognak. Az intrikák leírásánál az egyén szerepel, a kinek elég könnyű lehet rajzát adni, a szociális küzdelmeknél azonban a tömeg és annak érzelmeit egyetlen fény sugarral (mint a milyen egy kis intrika) nem lehet megvilágítani. Ferreróban pedig csodálatosképen megvan az igyekvés arra, hogy a legfontosabb politikai eseményeket egy ember egyetlen akaratára vigye vissza; ez pedig a tömeg mozgalmainál lehetetlen. A hol az állam egész tömegének átalakulásáról van szó, ott egyszerre csak élénk bukkán *egy ember*, mint a ki megváltoztatta vagy megváltoztathatta volna a történelem folyamát. Itt van pl. a következő nehéz helyzet. A philippi győzelem befejezését jelenti az arisztokrácia bukásának. Mi lesz most? Ferrero ezt feleli: «Úgy látszott, hogy a római arisztokrácia bukásának maga után kell vonnia Itáliáét és a birodalomét is. Az egész birodalomban csak egy szervezett erő volt: a légiók, vagy jobban mondva azok a rablóbandák, a kiket megszokásból most már folytonosan légióknak neveztek. Főnökeik a világ előtt uraik, a valóságban azonban a katonák rabszolgái voltak. Az erőszak és a rablás uralma alatt minden rettenetes gyorsasággal bomlott szét: a magán- és a közgazdaság, a törvények, a hagyományok és az intézmények. Csak az irodalom volt előhaladófélben. Csodálatraméltó költők és prózairók éltek ekkor a bomlás korszakában. De a nagy költők nem elégségesek a birodalom egyesítésére és kormányzására. Csak egy ember kezdte megvallani maga előtt, hogy kellene valamit tenni, hogy ebből a pusztító helyzetből kiszabaduljanak és urai legyenek az általános fölbomlásnak. Ez volt Antonius, a kit a régi történetírók azzal vádoluak, hogy Philippi után semmire se gondolt, csak Cleopatrára. Tanulmányozni kezdte a Cæsar által szándékolt perzsa hadjárat terveit, a miket ő kerített márczius 15-ének éjjelén hatalmába, és azzal hitegette magát, mint Cæsar, hogy csak Perzsia meghódítójának lesz visszatérése után elég pénze és ereje ahhoz, hogy a helyzet ura legyen.» Ez ragadja meg Ferrerót az általános zavar között: *egy ember* mint képzei a világ megmentését; a *szociális erőket* soha nem képviseli nála *láthatóan* más, mint az egyén, a tömeg csak *láthatatlanul*. Azt hiszem, szabad kételkedni ennek helyességében.

Meg kell azonban még felelnünk arra, miért van épen a *szociális erők befolyását* kimutatni akaró történelemben olyan nagy szerepe az egyénnek. A felelet sokkal egyszerűbb, mint várni lehetne: azért, mert a kötetekben nem a római történelmet kapjuk, hanem annak illusztrálását, milyennek kell lennie a római történelemnek, hogy Ferrero szociális elmélete ráhúzható legyen. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha az egyes emberek kicsinyes dolgait használják fel arra, hogy ezekből

igen messzemenő következtetést vonjanak. Erőszakra így is van szükség, de egy nagy előnnyel jár: megvan az annyira óhajtott eredetiség. Ferrero jellemrajzai szinte homlokegyenest ellenkezői azoknak, a miket pl. Mommsennél találunk. És kit nem érdekelne ez? Mommsen Cæsart elsősorban nagy államférfiúnak tartja és összes kiválóságait ez egy tulajdonságából származtatja le, Ferrero szerint «a római világban Cæsar lehetett nagy hadvezér, nagy író, de nem nagy államférfiú. Három fő politikai eszméje volt: a törvényes demokrata párt fölélesztése 59-ben; Lucullus politikájának alkalmazása 56-ban és a birodalom regenerációja Pompeius halála után. De ez eszmékből az első kettő elkésett, a harmadik lehetetlen volt; ez magyarázza meg, miért végződött az első a conservatívok demokratikus forradalmával, a második Crassus katasztrófájával és a harmadik a márczius 15-ki gyilkossággal». Azt engedi meg mindössze, hogy «igazságtalanság volna a sikertelenséget Cæsar hibájának tulajdonítani». Ez az okoskodás azonban soha sem fogja megdönteni Mommsen igazságát. A régi vélemény erőszakos elvetése pedig azért történik, mert Cæsar kiválósága nem fér bele abba a képbe, a mit a szerző Antoniusról és Augustusról szándékozik talán inkább magának adni, mint olvasóinak. Ennek vége pedig az, hogy egyén elnyeli a tömeget, és a római história nem lesz egyéb, mint egy csomó individuum nem is nagyon érdekes harcza a másik párton levő egyénekkal; de a római nép élete és a szociális erők befolyása — a szerző kitételét használva — *láthatatlanul* érvényesül. De hit dolga-e a történelem, hogy olyat fogadjon el, a mit bizonyítani nem tudnak? Erre feleljenek azok, a kik a szociális erők befolyását így keresik.

Befejezésül érdemesnek tartjuk Ferrero gondolkodásmódjának rajzát adni oly módon, hogy igen röviden összefoglaljuk művének Cæsar fellépéséig terjedő részét.

A régi római «földmívelő, arisztokratikus és harcos» társadalmat Hannibal ragadta ki nyugalomból, mert siettetette a merkantilizmus uralmát, a mi azután tényleg nyomon követte a 200—150 év közötti háborúkat. Ennek eredménye pedig az lett, hogy a históriai nemesség mellett egy másik fejlődött, a mit a milliomosok bourgeoisie-jának nevezhetnénk. A Perseus ellen viselt háború reactio a merkantilizmus ellen, mert a zsákmányból nem részesülnek az egyesek, hanem közkinccsé teszik; de mivel 168—154 nincsen háború, a miből gazdagodni lehetne, megkezdődik a nemesség megvesztegethetősége. A kereskedelem terjedése maga után vonta az imperializmus politikáját; ellene szegülni nem lehetett, noha sokan féltek, hogy ez tönkreteszi az államot. Másik hatása az volt, hogy megkezdődött a szegények és a gazdagok háborúja. Gaius Gracchus a merkantilista

érdekeket nem sértő reformjaival vissza akarta vezetni Rómát primitív formájához: Róma legyen Itália feje és ereje a földműves osztályon nyugodjék. Ez nem sikerül, sőt az *ager publicus* eladása által elpusztul a régi *agrarius communismus*. Gaius Gracchus bukása után csakhamar megjelenik az új bourgeoisie két különböző típusa Aemilius Scaurus és Marius, amaz egy köszénkereskedőnek, ez egy bérlőnek a fia. Ez utóbbi a pénzemberek segítségével uralomra is jut, de el is veszti a közbizodalmat a C. Memmius megöletésekor tanúsított ingadozásával. Jelentősége pedig az, hogy megalapította azt a zsoldos sereget, a melyre támaszkodva Sulla megvalósította a földművelő korszak arisztokratikus intézményeit, teljes érzéketlenséggel a nagy osztályharcz iránt. A belháborúk kegyetlensége következtében a vagyon még kevesebbek kezében összpontosult, az osztályellentét fennmaradt és ezt használta ki a maga érdekében Cæsar.

Látni, hogy a címek modernnek, a tartalom azonban marad a régi, de kevésbbé megbízhatóan, mert egy-egy új elmélet igazolására erőszakot kell tenni a kronológián és egyes modern címeket 20—30 évvel későbbi adatokkal igazolni, természetesen — megokolás nélkül.

A munka olvasása kétségtelenül érdekes abból a szempontból, hogyan lehet megpróbálni, hogy a történelmet óriási adatkészlettel bizonyos, előre megfogalmazott theoriák igazolására felhasználják.

(Budapest.)

SZABÓ DEZSŐ.

J. Churton Collins: Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England. London, Eveleigh Nash, Fawside House, 1908. 8-r. 292 l.

A XVIII. század francia irodalmának három világhírű alakjával foglalkozik az angol tudós, Voltaire-rel, Montesquieu vel és Rousseau-val, kik hosszabb időt töltöttek Angliában.

Voltaire-re vonatkozólag, a kinek angolországi tartózkodását Rémusat szerint behatóan senki sem tárgyalta, Collins kutatásaiból megtudjuk, hogy Voltaire-nek Angliában Falkener volt a leghívebb embere; megismerkedik Swift-tel, Congreve-vel, Young-gal; Pemberton ösztönzésére Newton műveinek tanulmányozásába fog; theologiai vitákat hallgat, s angol nyelvű értekezéseket ad ki; kedvvel olvasgatja Milton, Dryden, Rochester és Waller műveit. Collins a British Museum-ban megtalálta Voltaire egy kiadatlan levelét, melyből kiderül, hogy *Sundon* asszonynak udvarolt. Kiadja azokat a hízeltő sorokat is, melyeket Voltaire Howard asszonynak írt. *Ashburnham* lord levéltárában is szerencsésen búvárkodott. Napfényre hozza Voltaire-nek azt a levelét is, melyet a Prévost-ügyben *Pierre des Maizeaux*-hoz intézett. Nem kevésbbé érdekes Voltaire-nek Towne Richárdhoz Barbadoesba írott kiadatlan levele, melyben köszönetét fejezi ki Towne-nak, hogy Henriade-ját angolra akarja fordítani. A longleati és hagleyi levéltárak kincseit is felhasználja. Az eddigi kutatóknak, Desnoiresterres-nek és Parton-nak, szűkös adatait kiegészíti, s megezőfolja *Carlyle*-t, mikor

kimutatja, hogy Voltaire Angliában nemcsak két évig, hanem ezen-felül még nyolcz hónapon át tartózkodott.

Kevésbé jelentősek Collinsnek *Montesquieu* angliai tartózkodására vonatkozó kutatásai, de annál érdekesebb s egyáltalán Collins művének legfontosabb része a *Rousseau* és *Hume* között támadt nagy per éles megvilágítása. A két író viszonyát behatóan tárgyalja, felfedi egész genesisét, s legrejtettebb vonatkozásait is kikutatja. Beszámol Rousseau chiswicki tartózkodásáról, melyet Hume jelölt ki neki, majd a wootoniról, melyhez a *Davenport*-tel kötött szerződés útján jutott, *Walpole* ördögi tréfájáról, melyben a képzelődő Rousseau Hume-ot is bűnrészesnek tartja, *Thérèse Le Vasseur* izgató áskálódásairól, az angol közvélemény Rousseau ellen zúdított vádjairól, Hume védekezéséről s az üldözési rémlátásokban szenvedő író Wootonból való meneküléséről. Kritikával dolgozza fel Burton-nak Hume-ról írott művét s Rousseau *Vallomásait*.

A mű gazdag tartalma sok okulást nyújt az olvasónak, de nem hallgathatom el két hibáját. Ez a könyv inkább a lelkes angol műve, mint az elfogultatlan tudósé. Voltaire egyénisége, míg nemzetéért lelkesedni tud, elbűvöli, de mihelyt az udvari párttal való cselszövény vádjára tér, egyszerre általánosít: a hamisságban és a képmutatásban látja Voltaire jellemének lényegét. Rousseau-ról csak «megvetéssel és undorodással» tud beszélni. A legnagyobb kedvvel idézi azokat az írókat, kik Rousseaut elítélik. Sajnos, inkább azon fáradozik, hogy Hume-ot védje, mint hogy Rousseau lelkébe hatoljon. *Möbius*, *Binet* vagy *Lombroso* Collins nagy anyagából sine ira et studio rajzolták volna meg a képzelt üldözőitől remegő Rousseau maró gyötrelmeit.¹⁾

Másik fogyatkozása, hogy az angol irodalom hatását, akár Voltaire-ről, akár Montesquieu-ról vagy Rousseau-ról beszél, csak jelzi, behatóan ritkán tárgyalja. *Texte* alapvető művére két helyen céloz ugyan, de mélyenszántó módszerét nem követi.²⁾

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

Textes persans relatifs à la secte des houroufis. Publiés, traduits et annotés par M. *Clement Huart*. E. J. W. Gibb Memorial Series Vol. IX. Leyden, 1909. XXI. 313—125 l.

A legfurcsább vallásfelekezetek egyike a hurufik szektája. Igazán csodálkozik az ember, hogy ilyen különös tan is kifejlődhetett az iszlám talaján. Alapítója *Fazl* telivér perzsa, ki a XIV. században lépett föl mint próféta. *Fazl*, vagy teljes nevén *Fazlullah*, magát az istenséggel azonosította. A jeles török bölcsező *Riza Terfik* találó megjegyzése

¹⁾ *Möbius*: «J. J. Rousseau's Krankheitsgeschichte» (Leipzig 1890). *Binet* tanulmánya a «Revue anthropologique» XXIV. kötetében jelent meg. *Lombroso* «Lángész és örület» cz. művének ötödik fejezetében foglalkozik Rousseau lelki betegségével.

²⁾ *Joseph Texte*: «Jean-Jacques Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire». Paris, Hachette 1895. Nagy tudományos készültséggel s az összehasonlító módszer szigorú alkalmazásával mutatja ki az angol irodalom hatását Rousseau-ra (II. k. 1, 2, 5. fej.) és Voltaire-re (I. k. 2. fej.). Ebből a két szempontból Collins tanulmánya messze elmarad a *Texte*é mögött.

szerint pathologiai alak volt. (*Étude sur une religion mystérieuse fondée l'an 800 de l'hégire* 223. l.)

Mint a hurufi név etymológiája mutatja, ez a szekta a betűk mesés jelentőséggel felruházásán alapszik. A 32 betűből (t. i. a 28 arab és a 4 perzsából) ered az egész hurufi theologia. Mindent tud az, a ki a betűk igazi mibenlétét ismeri. A mi az embert az oktan állattól megkülönbözteti, az a beszéd, az isteni ige. Betűk nélkül nem lehet leírni az isteni igét. Tehát a 28, ill. 32 arab betű magában foglalja az isteni igét, innen ered a betűk varázsereje. Ez a 32 betű képezi az »Ige« elválaszthatatlan tulajdonságait. *Gül Baba* (ugyanaz, kinek sírja Budán van) szerint »a 32 betű a világ alapjának gyökere, a melyben rejtve vannak a létező dolgok«. (Id. m. 227–228. l.)

A hurufi doctrina szerint a lélek halhatatlan vagyis, jobban mondva, hallhatatlan a léleknek egy tulajdonsága, a képzelet. Ez a halál után is működik, szövi, fonja tovább az életben látott, átélt, átgondolt dolgokat. A mit az életben, érzésben, tapasztalatban szerzett, övé marad. Paradicsomává lesz annak a visszatükrözése, a mi életében jó volt, s a rossz emléke lesz számára a pokol.

Az emberi elme két uton jut el a tudáshoz: az első az intuitio, melyet csak az isteni kegyelem adhat, ez az egyetlen, mely nem tévedhet, a másik az okoskodás, ez azonban már alá van vetve a tévedés lehetőségének. De hogyan nyerhetjük el az előbbi, a c-odás isteni adományt, melynek segítségével tisztán megláthatjuk az igazságot? Egyszerűen a gondolat, a lélek megtisztulása által. Ezt pedig csak úgy érhetjük el, ha az igazi mester szájából halljuk a Kórán és a tradíciók képletes magyarázatát. Minden párányban ott van az isteni lény. Isten és az anyag egy és azonos. »Lásd, hogyan megvan a részben a minden«, mondja egyik költeményében a hurufi költő *Abdulhaszán*. Ez a legmesszebb menő, legtökéletesebb pantheizmus. Eredetinek épen-séggel nem mondható ez a különös tan. Neoplatonikus eszmék, siita, szúfi tanok, a zsidó kabbala, keresztény dogmák, de legfőképp a druzok vallása mind rányomták bélyegöket.

Jó fogalmat adnak a Huart által összegyűjtött hurufi értekezések erről a titkos vallásról. Nyolcz hurufi munkát találunk a kötetben eredeti szövegben és francia prózai fordításban. A legfontosabb közöttük a *Mahrem nâmek*, a. m. a bizalm-s közlések könyve. Elég régi, mert 1425-ben íratott. Nagy terjedelemben öleli fel a hurufi dogmákat. Nem a perzsa irodalmi nyelvet, hanem az *aszterabádi* szó-járást használja a szerzője. Mindjárt az első bekezdésben a világ örökkévalóságát, kezdetnélküliségét bizonyíttatja: »A világ mindig megvolt és folytonos forgásban van«.

Sok tekintetben érdekes adalék a perzsa nyelvjárások ismeretéhez az aszterabádi-dialektus szójegyzéke (*Glossaire du dialecte d'Asterabad* 191–210. l.)

A már többször említett török író *Rıza Tevfik Étude sur la religion des houroufis* (221–313. l.) című tanulmánya tagadhatatlanul a könyv legérdekesebb része. Beható kutatásokon alapul minden sora. Sorra veszi a hurufi tanokat és török, perzsa, hurufi írók jól kiválasztott helyeivel helyezi azokat kellő megvilágításba. Valami harmincz ritka hurufi kéziratot használt fel. Munkáján meglátszik, hogy több évi szorgalmas kutatás gyümölcse. Vallástudomány szempontjá-

ból rendkívül érdekes *Iluart* publicatiója, mert mint azt Riza igen találóan mondja végsoraiban: *Moi, j'ose croire qu'il n'est pas moins intéressant d'étudier l'aberration mentale, que d'étudier l'aberration de sphéricité.*

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Dauzat, Albert: La vie du langage. Paris, Colin, 1910. 8-r. 4, 312 l. 3.50 Fr.

Dauzat nem a szakembereknek, hanem a nagy közönségnek szánta e munkáját, a melyben a nyelvtudomány fő problémáit, kutatási módszereit s az azokhoz fűződő eredményeket foglalja össze világos, közérthető nyelven, érdekes előadásban. Műve megírásánál első sorban a francia szakirodalomra támaszkodott. Bréal, Bourciez, Darmesteter, V. Henry, Meillet, Mohl, Paul Passy, Rousselot és A. Thomas, íme azok a nevek, a melyekkel művének csaknem minden lapján találkozunk: az ő tanításaikat foglalja egybe, egyezteteti össze, de a nélkül, hogy szolgai követőjükké szegődnek. Ott, a hol saját megfigyelései, kutatásai más eredményekre vezették, eltér tőlük s önálló véleményt is kockáztat. A német nyelvtudósok közül különösen az új grammatikusok iskolája volt reá hatással, elsősorban H. Paul, a kinek *Prinzipien*jét többször idézi is. Sajnálunk kell azonban, hogy Wundt, a kinek néplelektani vizsgálódásai tudvalevőleg egészen új utakat nyitottak a nyelvészeti kutatások számára, nem volt hatással szerzőnkre. Megemlíti ugyan (97. l.) a *Völkerpsychologie* I. kiadását, de a jelentéstani változások vizsgálatánál nem használja fel azokat az irányelveket, melyeket Wundt ez érdekes jelenségek magyarázására kidolgozott, hanem szinte teljesen a Paul-féle nyelvélektani felfogás alapján áll. Wundt nagy logikai munkáját pedig, melyben a tudományok új és részletes osztályozását dolgozta ki, úgy látszik, nem ismeri, különben nem ragadtatná magát arra a téves állításra, hogy «a modern filozofusok, a kik oly nagy fontosságot tulajdonítanak — még pedig joggal — a társadalomtudománynak, egyformán menthetetlen tudatlanságról vagy feledékenységről tanúskodnak, a mikor elmellőzik a nyelvtudományt» (2. l.). Szintűgy nyílt ajtókat dönget, mikor egy lappal lejjebb a nyelvészeket leczkézteti, mivel tagadják a nyelvtudomány és a biológia közös vonásait. Csak bele kellett volna pillantania Meyer-Lübke *Einführung in das Studium der rom. Sprachwissenschaft* cz. kézikönyvébe, hogy megállapítsa, mekkora tért szentel a nyelvi jelenségek biológiai magyarázására.

Az érdekes munka négy részre, minden rész ismét több fejezetre oszlik. Az első rész a *mechanikai jelenségeket* tárgyalja. E jelenségeken természetesen a hangtani változásokat érti, melyek elsősorban fiziológiai szükségletek öntudatlan termékei. Előidézésüknél — véleményem szerint — túlságosan nagy tért juttat szerző az ethnikai okoknak is, még pedig oly ingatag alapon álló elmélet kapcsán — minő a francia *ü* hang keletkezésének Ascoli-féle magyarázata. — A második rész a *lélektani jelenségekről* szól, melyek ép oly öntudatlan termékek, akár a hangtani változások. E részben beszél a szóösszetételről, a szóképzésről, a jelentésváltozásról, az igeragozás analogiás alakjairól stb. — Ez után következik D. könyvének legeredetibb része, mely a *társadalmi jelenségeket* foglalja össze ép oly világosan, mint

érdekesen. E részben szól a nyelvek létért való küzdelméről, halálukról vagy győzelmükről, vizsgálja azokat a jobbára szociális okokat, melyek egy-egy nyelv eltűnését vagy diadalát előidézik. Majd a *patois*-k és *argot*-k keletkezését vizsgálja s kimutatja, hogy míg a *patois*-k kialakulásánál a földrajzi és közigazgatási tényezők döntenek, addig az *argot*-k keletkezése a lakosság foglalkozásbeli s ennek megfelelő társadalmi széttagoltságára vezethető vissza. Azután a »nemzeti« nyelv kialakulásáról szól s ennek ötletéből a hazánkban, valamint néhány más európai államban fölmerült nyelvkérdésről is megemlékezik, de a nélkül, hogy ezen elsősorban politikai jelentőségű problémával szemben határozott álláspontra helyezkednék. A »nemzeti« nyelvnek nem csak az országban beszélt egyéb nyelvekkel, hanem a különféle nyelvjárásokkal is föl kell vennie a versenyt. Ez utóbbiak eltűnésének gyorsasága D. szerint a műveltség terjedésével s a nemzeti v. i. köznyelvnek a nyelvjárásokhoz való rokonságával áll egyenes arányban. A földrajzi közelség, sőt az érintkezés gyakorisága is e tekintetben másodrangú fontosságú, míg a politikai egység régisége, s a provinciák társadalmi vagy közigazgatási autonómiájának mértéke döntő befolyással lehet. Végül kutatja e társadalmi jelenségek hatását a szókészlet kialakulására s Darmesteterrel együtt arra az eredményre jut, hogy »l'évolution de la langue représente en raccourci l'histoire de la nation« (233. l.). D. könyvének utolsó része a nyelv életében kimutatható *irodalmi hatásoknak* van szentelve. Az irodalmi befolyás szerzőnk szerint egyrészt nagyobb rugékonyságot kölcsönöz a nyelvnek, elsősorban a mondattannak, másrészt viszont fékezi a nyelv túlságos gyors evolúcióját s ekként megátolja az irodalom korai elavulását. E részben van szó a helyesírásról, annak a kiejtésre gyakorolt visszahatásáról, a tudós kölcsönszavakról s ezeknek a népies szavakra való befolyásáról. Befejezésül a mai sport-nyelvet mutatja be s azon tanulmányozza a nyelvfejlődésben érvényesülő lélektani, társadalmi és irodalmi hatásokat.

Nem lehet czélunk D. minden egyes állítását részletes kritika alá venni, de még sem hagyhatjuk említetlenül, hogy állításai több tekintetben kiigazításra szorulnak. Különösen meg kell rónunk szerzőnk azt a szokását, hogy egyes hangtani változások beálltát nagyon is határozott időponthoz köti. Így az *a-t* megelőző *c* palatalizálódását egész határozottsággal a IX. század elejére teszi (28.), holott e jelenség pontos datálására semmi pozitív adatunk sincsen (v. ö. Meyer-Lübke. *Historische Grammatik* I: 131.). Az *ei*-nek *oi* hangoztatása nem a XII. században állott be (31. l.), hanem már a XI. század vége felé általánosan el volt terjedve. Az is tarthatatlan állítás (171. l.), mintha az erdélyi oláhság a dácziai latin telepítéseknek volna a maradványa. Végül, hogy a franczia az asszony és a bor iránt érzett vonzalmát egyformán az *aimer* igével fejezi ki, abból olyan fajta jellembeli következtetéseket aligha lehet vonni, a minőkre szerzőnk ragadtatja magát.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

Anton Elter: Prolegomena zu Minucius Felix [Programm zur Feier des Geburtstages Sr. Majestät des Kaisers und Königs am 27. Jan. 1909., herausg. von Rektor u. Senat d. rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität]. Bonn, C. Georgi, 4-r., 48 columna.

A Minucius Felix-szel foglalkozó tanulmányok légiójában előkelő hely illeti meg Elter bonni egyetemi tanárnak fent czímzett művét, mely csak előfutárja egy Minuciusról szóló nagyobb tanulmánynak. Hogy az óriási terjedelmű Minucius-irodalomban is súlya van Elter értekezésének, annak okát abban látom, hogy ő függetleníteni tudja magát az eddigi kutatás meddő szempontjaitól s eredeti tud maradni, a mi ezen a téren ma már érdemszámba megy.

Elsősorban is eredeti az értekezés hangja: philologiai dolgozatban szokatlanul közvetlen és eleven, a Boissier kedves, behizelgő hangjára emlékeztető. Itt-ott talán túlságosan kedélyeskedő ez a hang, de az ilyen apró szépséghibákat szívesen elnézzük, mert előadása egészében vége végig vonzó és lebilincselő, seholsem száraz, seholsem válik unalmassá.

De önálló és eredeti Elter a kutatás szempontjainak megválasztásában is. Az eddigi kutatás főszempontja az Octavius és a Tertulianus féle Apologeticus viszonya volt. A kérdés az volt, melyiké a prioritás? Ezen az alapon akarták az Octavius keletkezési idejét meghatározni s az összes függő kérdéseket megoldani. Ebert óta, ki ezt a kérdést fölvetette, pro és contra rengeteg érv hangzott el — teljesen eredménytelenül, mert az ez irányban való kutatás ma holt ponton áll. Elter mellőzi az idevágó nagy kérdések (grosse Probleme) fejtegetését s egyszerű, de beható elemzéssel azt kíséri meg megfejtetni, hogy mi az Octavius? Ennek a fejtegetése teszi értekezése első felét, melyben arra az eredményre jut, hogy az Octavius személyei történeti alakok, a dialogus tényleg megtörtént s hogy az Octavius tulajdonképen levél, melyet Minucius az afrikai származású Octavius Januarius halála után ennek hozzátartozóihoz írt Afrikába, hogy egyrészt őket vigasztalja, másrészt, hogy az afrikai keresztényeket a hitben erősítse. Innen magyarázható szerinte a bibliai vonatkozások s a ker. tanításra célzó adatok teljes hiánya. Ezek az eredmények azonban, bármily tetszetősek is, elfogadhatatlanok. Elter figyelmen kívül hagyja egy nagyon fontos pozitív eredményét az eddigi Minucius-kutatásnak: azt, hogy az Octavius nem más, mint a Cicero-féle de natura deorum paraphrasisa. A személyek megválogatása, a gondolatmenet, gyakran a kifejezések is, sőt még az apró leírások is (a tengerparti jelenet) mind klasszikus, legnagyobb részben cicerói reminiscenciák. Ebből következik, hogy a dialogus fictio, személyei képzelt személyek. Az Octavius-ban Minucius a Cicero-féle de natura deorum pendantját akarta a pogányok kezébe adni, és pedig a filozofailag művelt pogányok kezébe; ezeknek filozofiai érvek kellettek, ezeknek hiába idézte volna a bibliát és a ker. tanítást, innen az ezekre való vonatkozások teljes hiánya. Ezt a felfogásomat, melyet eddig még senki sem hangoztatott, legközelebb egy Minuciusról szóló nagyobb munkámban részletesen is ki fogom fejteni.

A mily elfogadhatatlan az értekezés első felének minden eredménye, épp oly szerencsésnek tartom a második részt, mely az Oct. 14, 1 egyik mondatának fejtegetésével foglalkozik. A kérdéses hely (valódi crux interpretum;) így hangzik: *ecquid ad hæc... audet*

Octavius, homo Plautinæ prosapiæ, ut pistorum præcipuus, ita postremus philosophorum? A Plautina prosapia-t, az eddigi magyarázatoktól eltérőleg, magából Plautusból magyarázza, ki a Casina prologusában ezt írja: Latine Plautus cum latranti nomine; felhozza Festus Pauli p. 231. eme magyarázatát is: plauti appellatur canes, quorum aures languidæ sunt etc. s ezek alapján a homo Plautinæ prosapiæ alatt kutya-nemzetségből származó embert ért. Kutyannemzetségből származó ember (szójáték gyanánt) nem jelenthet mást, mint cinikust. Octavius, a keresztény, tehát cinikus. És itt egy kissé eltérlek Eltertől, ki Octaviust valóságos cinikus bölcselőnek tartja. Én azt hiszem, Cæcilius csak annyiban nevezi őt cinikusnak, a mennyiben, mint keresztény, ellentétben a pogány világfelfogással, filozófiai szempontból legfeljebb cinikusnak (postremus philosophorum) nevezhető. A teljesen érthetetlen pistorumnak is egyszerű és plausibilis magyarázatát adja az eddigi, lehetetlen magyarázatokkal (pastorum, pictorum, piscatorum, impostorum, Christianorum, *πιστός* plur. gen. stb.) szemben. Szerinte a másolót a mondatban előforduló sok *p* megtévesztette s egygyel többet írt, így tehát a pistorum helyes lectiója a *p* elhagyásával: istorum. Oly egyszerű és természetes magyarázat, hogy csodálkozni kell, hogy eddig még senki sem jött rá. Így aztán világos lesz a mondat értelme is: mit szól mindehhez Octavius, ez a cinikus, a ki azok közt ugyan kiváló, de filozofusnak utolsó! Elter értekezése mindenesetre becses adalék a Minucius-kutatásokhoz.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908 1909.

13. Strauch Béla: Nagy-Szeben a magyar irodalomban. (N.-szebeni áll. főgimn. 3–41.) — A címbeli értekezés a szerző nyilatkozata szerint nem készült eredetileg program-értekezésnek, hanem szórakoztató fölolvadás volt s később az előbbi célnak megfelelőleg kissé átalakította. «Mozaikszerűen» összeállította benne azon magyar vonatkozású adatokat, mozzanatokat, melyek a könyvnyomtatás kora óta ebben a tőzsgyökeres szász városban a magyar kultúrára vonatkozóan fölmerültek, majd a függelékben bő jegyzetekkel kíséri és világítja meg adatait. Az egész mű igazán «mozaikszerű». A legkülönbözőbb természetű dolgok találhatók benne. Szól Nagyszebennek már korán felvirágozott sajtójáról, melyből több híres magyar munka került ki, mint Turóczy *Krónikája*, Bod Péter *Magyar Athénása*, Pápai-Páriz *Szótára* stb.; itt született a nagy esztergomi érsek, Oláh Miklós, stb. Ezekből is látható, mily heterogén elemek vannak társítva e műben, a melyeket összefűz annyira-mennyire az a körülmény, hogy Nagyszebenre vonatkoznak. De a műnek tulajdonképi célja a Nagyszebenhez fűződő szépirodalmi vonatkozások összeállítása. Ezek kapcsán megemlékezik Bárótziról, Kazinczyról, Jósikáról, Debreczeni Mártonról, Petőfiről, Mikszáthról és végül Rákosi Viktorról. Teszi pedig ezt oly módon, hogy vagy bizonyos élményeket kap ki éle-

tükből, melyek őket ideig-óráig a városhoz fűzték vagy fölemlíti, ha egyik-másik művük tárgyát Nagyszeben történetéből kölcsönözték; pl. Jósikának *A nagyszebeni királybíró* cz. regénye. Van ebben a mozaik-szerű összeállításban néhány megkapó és találó részlet, de másfelől az is igaz, hogy egyik-másik nincs híjával bizonyos erőltettségnek sem. Különösen érezhető rajta az, hogy nincs benne oly vezető eszme, gondolat, mely a nagyon is szétkivánczó elemeket szorosabb kapcsolatok tartaná össze. Maga az író sem törekszik erre észrevehetőbb módon. A függelékben közölt fölvilágosító jegyzetei azonban mindenesetre szorgalmas, lelkiismeretes munkáról tanuskodnak és igen becses adatokat tartalmaznak.

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

14. Perényi József dr.: Kemenes Ferencz. (Veszprémi r. kath. főgimn. 3—82.) — Kemenes Ferencz egyik érdemes tagja volt ama tiszteletreméltó egyházi férfiaknak, a kik a magyar művelődés és irodalom előmozdításán mind anyagi támogatásukkal, mind tehetségükhöz mérten szellemi tőkéjükkel is fáradoztak. A szerző kétségtől tartozást rótt le — az irodalom nevében is — Kemenes iránt, midőn életrajzát és irodalmi munkásságának méltatását megírta. Ez a kötelezettség természetesen első sorban Veszprém városára hármlott, hol Kemenes életének nagy része eltelt, második sorban pedig a piarista-rendre, melynek rövid ideig tagja volt az elhunyt költő. Az életrajz keretében megismerkedünk a számadó juhász fiából s a sokat szenvedett honvédből veszprémi nagypréposttá emelkedett költő ifjúkori küzdelmeivel, melyeket az édes anyja iránt való szeretet segít elviselhetővé tenni. Sok költeménye fakad e magasztos érzésből; mutatóul egyik-másikat elég hosszan idézi is a szerző. Majd szól az 1860-ban megjelent első önálló verskötetről, melyet Arany János bíralt meg a *Koszorúban*, még pedig igen találóan. A továbbiakban ismertette vannak hazafias dalai és ódái, végezetül a költő érett és hajlott korának alkotásai: *Az egyház élete és Isten és az ember* cz. gyűjteménye. Valóságos és hazafias költeményei mind azt mutatják, hogy szerzőjüknek volt érzéke a költői tárgyak iránt, nem hiányzott belőle a lelkesedés és meggyőződés heve sem, de ezekkel nem volt arányban teremő ereje, alkotó tehetsége. Ezt akarta elrejteni, feledtetni csillogó, hideg szóképeivel, dagályos szóáradatával. Éneket szülőiről, hazáról. Istenről; de újat, valami eredetit egyéni módon, nem tudott mondani; lantja úgy zeng róluk, a hogy a legtöbben szoktak ezekről a régi, mégis mindig új tárgyakról énekelni. A mit Arany írt ifjúkori alkotásairól, többé-kevésbé a későbbiekre is alkalmazható: «Gyakran túlárado erőtelj, de néha lenmaradt erőlködés; merész rohanás a célnak, de sokszor melléte el, a végtelen ürbe». Ha egybeült érvényes is, a költészetben, a művészetben nem fogadható el az axioma: in magnis et voluisse sat est.

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

15. Gavril Precup: Educatia la Romani. (A nevelés a rómaiaknál.) (Balázsfalvi gör.-kath. főgimn. 5—32. l.) — Szerző négy fejezetben dolgozza fel tárgyát. Az I. fej.-ben a római nép jellemét rajzolja. A II. fej.-ben a köztársasági kor nevelésügyét tárgyalja öt szakaszban.

(A szülői nevelés; a nő nevelése; iskolai oktatás; gyermekjátékok, testgyakorlás; Toga virilis, tirocinium.) A III. fej.-ben a császárkori nevelést ismerteti három lapnyi összefoglalásban; az utolsó részben több ismert példát hozva fel, újból visszatér a római jellem rajzára. Befejezésében Róma emelkedésének és bukásának okait adja: az erkölcsös családi nevelésből eredő szilárd jellemet és ennek későbbi elsatnyulását.

Az értekezésnek majdnem felét foglalja el a római jellem rajza, a mi a nevelési elvek megértése céljából szükséges ugyan, de ilyen terjedelemben háttérbe szorítja a tulajdonképeni tárgyat, a nevelés-ügyet. A római nevelés történetének köztársasági és császári korszakra való felosztása nem helyes. A nevelés korszakait nem lehet a politikai történet korszakainak keretebe szorítani. Kr. e. 300-tól 146-ig tudvalevőleg oly változásokon ment át a régi egyszerű nevelés, hogy ezt az időt külön korszaknak kell vennünk a 300 ig terjedő nemzeti nevelés korszakával szemben. Kr. e. 146 és Kr. u. 476 közé esnek a harmadik korszak, mely általában a hellenizált szellemet tükrözteti vissza a nevelésben. Ezt a felosztást követik a legjobb kézikönyvek. (P. o. *Fináczy: Az ókori nevelés története.*) — Szerző vegyesen adja a nevelés történetét és a nevelés rendjét, a mi kissé zavart okoz. Helyesebb lett volna előrebecsátani a nevelés fejlődésének vázlatát korszakok szerint s aztán külön ismertetni pl. az aranykorbeli nevelés rendjét, mint a mely át van ugyan hatva hellén szellemtől, de a régi nemzeti hagyományokkal még nem szakított teljesen. Tárgyi tévedéseket nem találtam. A rendelkezésére álló forrásokat lelkiismeretesen használta fel és pontosan idézi. Kár, hogy Fináczynek fentidézett jeles könyvét nem is említi, holott bizonyára van olyan fontos, mint Farkas Józsefnek a 30. l.-on idézett «Quintilianus és Cato» cz. értekezése. A 7. l.-on Montesquieu egyik munkájára hivatkozik olyasminek bizonyítására, a mit klasszikus tanúval, Livius-szal, igazolhatott volna. A római jellem illusztrálására felhozott példák élén (Camillus, Regulus, Cato stb.) különös kedvvel részletezi Mucius Scævola esetét. Nézetem szerint éppen ez a történet az, a melyet valahára ki kell küszöbölnünk a római jellem nagyságát jellemző fényes példák közül. Mert bármily csodálatra méltó a kézegetés jeleneténél tanúsított lelki szilárdság és akarat erő, az a körülmény, hogy a «hős» ruhája alá rejtett gyilkossal lopódzott be az ellenség táborába, hogy annak vezérét orozva leszúrja, éppen nem szolgálhat az erkölcsi nagyság és fényes jellem épületes példája gyanánt. Mennyivel különb ennél azon római vezér példája, a kinek felkínálták ellenfele fejét, de ő visszautasította az aljas ajánlatot!

A tulajdonnevek írásában szerző nem következetes; hol latin, hol meg oláh formákat használ, sőt egy és ugyanazt a nevet is kétféleképen olvashatjuk: Livius, Tit Liviu s több efféle. Uticai Cato nomenjét Portius-nak írja. Előadása egyszerű, világos, a tanulók és laikus közönség értelmi fokához mért, úgy hogy a szóban forgó dolgot haszonnal forgathatják azok, kiknek számára készült.

(Budapest.)

GERMAN ZAKARIÁS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1910 márczius hó 9-én *felolvasó ülést* tartott.

1. *Vári Rezső* első titkár bemutatta *László Béla*nak «Az antik lövegek a legújabb kutatások világításában» című értekezését.

2. *Papp Ferencz* felolvasta *Pais Rezső* dolgozatát, melynek címe: «Kemény Zsigmond szerepe az irodalomban az 50-es évek elején».

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Vári első titkár, Cserhalmi pénztáros, Binder, Cserép, Förster, Gombocz, Hornyánszky, Incze József, Karl, Katona, Maywald, Melich, Pauler és Papp, mint jegyző.

1. A pénztári jelentés szerint a bevétel jan. 1-től 3032 K 55 fill., a kiadás 1267 K 81 fill., az alapítványok összege 6841 K 3 fill.

2. A társaság tagjai közül meghaltak Szeremlei Császár Lóránd és Elischer József.

3. Új alapító tag: Vikár Béla. Új rendes tagok 1910-től: Bartók Lóránt főgimn. tanár (aj. Láng és Weigl), dr. Ferenczi Zoltán egyetemi könyvtári igazgató (aj. Vári), Fülöp Sándor ref. főgimn. tanár (aj. Császár), Gábor Ignác tanár (aj. Simonyi), dr. Imre Sándor pædag. tanár (aj. Gyulai), Nemes Károly tanár (aj. Vári), Peczina Andor gyak. tanár (aj. Láng), dr. Szentirmai Imre főgimn. tanár (aj. László), dr. Trocsányi Zoltán akad. könyvtartiszt (aj. Vári), dr. Wass Béla gyak. tanár (aj. Láng), dr. Zibolén Endre gyak. tanár (aj. Láng). Új rendkívüli tagok 1910-től: Demjén Sándor bölcsészethallgató (aj. Láng), Petényi Gyula tanárjelölt (aj. Császár).

4. Az első titkár felolvassa azokat a leveleket, melyekben dr. Goldziher Ignác egyetemi ny. r. tanár, dr. Szász Károly min. oszt.-tanácsos és dr. Dörpfeld Vilmos, az athéni német archæol. intézet vezetője, köszönetet mondanak azért, hogy a társaság tiszteleti tagjaivá választotta őket.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Szeremley Császár Loránd. (1883 decz. 27.—1910 febr. 18.)
Ritka ember halála kelt olyan osztatlan részvétet, mint az övé. Nemcsak a tudomány halottját gyászoljuk benne, a ki mint Társaságunk tagja szívesen bocsátotta a folyóirat rendelkezésére tollát és nyelvészeti ismereteit, nemcsak egy nagyra hivatott fiatal tehetség kora hervadását, hanem irodalmi köreinknek egyik legkedvesebb, legrokonszenvesebb alakját. Mindenki szerette, talán egy ellensége sem akadt. És ezt a közkedveltséget nem valami elvtelen alkalmazkodásnak köszönhetette. Nem. Szeremley Császár Lorándnak voltak meggyőződései, komoly, határozott nézetei, melyekért mindenha kész volt férfiasan, bátran harczra kelni. Okos szemében meg-megvillant a tiszta látás fölényes önérzete; egy érczerős lélek tüze lobogott benne, de egyesülten a legnemesebb szív megnyerő varázsával. Azt lehet mondani, hogy a sors kedveltje volt.

Megadatott neki a külső csín és csinosság, ép úgy mint a belső emelkedettség; a mi az egyént szeretetreméltóvá teszi, mind megvolt benne. Hogy oly ifjan magához vette, talán azzal is megdicsőítette az Úr. Örökre úgy fog szívünkben élni, a hogy utolsó útján utoljára láttuk: a tavaszba játszó napsugaras februári délután körülölelte tetemeit minden fényével, minden melegével, kedves vonásait átszellemülten, megfinomultan mutatva be nekünk, kik könnyezve álltuk körül sírját.

(Budapest.)

BAJZA JÓZSEF.

— Felix Bellator sive Thomas Erdődius. Nagy Sándornak a M. Könyvszle 1884. évfolyamában megjelent «tanodai dráma»-lajstromából, mely «A. Nemz. Múzeum könyvtárához kívül» található drámákat és drámaprogrammokat sorolja fel, hiányzik a következő program, melyet a budapesti Egyetemi Könyvtár «Tárca 78.» cz. aprónyomtatvány-csomagában találtam meg! 1728. *Felix Bellator ubique Claud. de lau. Stil. l. 3. sive Thomas Erdődius de Monyorókerék Patriæ Propugnator, Portæque Ottomanicæ Oppugnator, utrinque acerrimus,*... melyet Erdődi Ádám László nyitrai püspök tiszteletére játszott a «Gymnasium Nitriense Mattyasovszkianum Scholarum Piarum». (Nyomda: Budæ, Typis Joannis Georgii Nottenstein.) Tárgya: Erdődi Tamás győzelme a törökön és győzelmének jutalma. A forrás, melyet írónk használt (és így idéz: *Privilegia Illustr. Fam. Erdődianæ sub Rudolpho II.*), nem is mond többet; a «poézis» azonban bőven megtoldja. Rendes motívum az iskoladrámákban az árulás;¹⁾ természetes tehát, hogy drámánk írója is felhasználja. A magyar táborban Vitéz nehezten, mert Erdődít fölébe helyezte Rudolf; bosszút forral, és a vezéri köpenyt, melyet a király ép tőle küld Erdődinek, Podalirius orvos segítségével megmérgezi. A mérég szaga azonban elárulja, és Erdődi épen a gyanútlan Vitéz útján küldi el a leleplező levelet Rudolfnak; az álnok börtönbe kerül, de a dráma végén Erdődi mégis megbocsát neki. A török áruló is becsvágyból vétkezik: a csapatát ért vereség hallatára a szultán megfosztja vezéri rangjától; ő azonban nem várja be utódját és bírját, hanem Erdődinél keres és talál menedéket. Ez a két árulás bonyolítja a dráma cselekvényét. Kevés, a programból észre sem vehető kapocs fűzi a cselekvényhez a Kolonics küldte három ifjú, Zrinyi, Bottyán és Zichi kalandját. Valószínű, hogy nem is a kalandban kimagasló Thúri vitézsége magasztalásának, hanem a drámát végigvezető vendégeknek a kedvéért szerepelteti őket. Érdekes, a mennyiben a *Szíjleti veszelelem* török énekesének szerepére emlékeztet, a II. act. 4. scenája, melyben «*Amurathes cum Aulæ totius Proceribus ad levandum curis animum multos dies ludum agit theatralem,*», a mit azonban egy vereség híre megzavar. A III. act. 2. scenájában pedig «*Cæsar et Ernestus Archidux animum curis relevaturi ludis intersunt theatralibus.*» A program semmit sem árul el a ludus theatralis nivoltából, csak azt sejtethjük, hogy bátorító, vigasztaló volt. Az ilyen felvonás alatt külön

¹⁾ Hiányzik még a felsorolásból, de az Egy. Kvt. tárczái közt van: 1714. (Tyrnariæ) *Fraternæ impietatis ultio* in Alexio. — 1729. (Nitr.) *Gygæ Pæsis*. — 1734. (Tyrn.) *Lucullus et Volumnius*. — 1759. maj. (Tyrn.) *Theoræma*. — 1761. (sept. Univ. Tyrn.) *Nehemias*. — 1761. (Tyrn.) *Thebæ rivinctæ*... Pótlásul jegyzem ide, hogy a Kszle 1884. évf. 44. l. 33. sz. programjához odairandó: magyar-latin nyelven.

²⁾ V. ö. pl. az «E. Bebecus et J. Zapolya, Roxiæ Gubernatores a Ludovico I. Hungariæ Rege constituti. Claudiop. 1723.» cz. dráma egész cselekvényét.

jelenetként lejátsszódó dráma azonban rendesen összefügg tartalmi mozzanataiban a főcselekvény tanulságával, mint pl. Simon József «Leo Armenus, seu impietas punita» cz. drámája 3. felvonásában,¹⁾ vagy az «Exaltatio crucis» cz. dráma²⁾ IV. act. 4. sc.-jában. A prologus (Hercules és Deianira),³⁾ két chorus (1. Atalanta; 2. nemzari oroszlán) és az epilógus (Jason és Medea) a dráma egy egy szakaszának allegorikus értelmét tárja fel.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Adatok az iskolai dráma történetéhez. Azon történeti följegyzéseknek kiegészítéseképen, melyeket a brassói iskoladrámáról *Comœdia Erdély siralmas állapotjáról* cz. legutóbb kiadott művemben közöltem, a jelen alkalommal néhány érdekes újabb adatot hozok nyilvánosságra, melyek ismét csak azt igazolják, hogy az iskolai dráma Brassóban is állandó kiegészítése volt az iskolai tanulmányoknak.

A Brassó város történetének kútforrásait közlő nagy vállalatnak mostanában jelent meg az V. kötete,⁴⁾ ebből jegyeztem ki a következő adatokat. Hegyes András, ki a XVII. század elején a városi hadak kapitánya, majd azután szenátor volt, az ő németnyelvű diáriumában (1603—1617) elmondja, hogy: **1614** jan. 10-én résztvett a *Castitas* című komédia előadásán; ugyanez év február 16-án ismét volt egy «Comœdia», melyet a diákok ebéd után külön, csakis a városbíró Fronius Mihály és az ő tiszteletére adtak elő, mert ők hivatalos küldetésben távoljárván, a rendes előadás nem vehettek részt. A darab címét most nem említi. — **1615** márcz. 4-én a diákok a városi tanács jelenlétében két «comœdiát» adtak elő, az egyik a *Bujaságról*, a másik *Saul királyról* szólott. — **1616** febr. hó 16-án ismét bibliai tárgyú darabot adtak elő *Dániel az oroszlán-eremben* címmel. Az előadás az egész tanács jelen volt. — **1617** jan. 25-én a *Keresztény egyházról*, febr. 2-án pedig *Annabelláról és Ferrario királyról valamint Tiberius nevű fiáról* szóló komédia került színre. Úgy látszik, hogy ezek csak próbaelőadások voltak, mert február hó 8-án a darabokat a tanács jelenlétében újból előadták, még pedig mind a kettőt egyszerre. Nem lehetetlen azonban, hogy a második előadás «közkívánatra» történt, mert a krónikás feljegyzése szerint az előadás nagyon jól mulattak! («... ging rechtschaffen toll zue!» I. m. 578. l.)

Sokkal több adatot találtam egy másik krónikásnak, *Stamm János*-nak, naplójában⁵⁾ (1658—1690), a ki ugyan az előadások napját nem említi, de viszont a darabok tartalmát adja pár szóban ugyancsak német nyelven. Így: **1665**-ben előadták az *Utolsó ítéletről* valamint a *Dúsgazdagról és szegény Lázárról* szóló komédiákat. Az előadás idejére nézve megjegyzi, hogy a tanács tagjai részére az előadás nem hamvazó szerdán, hanem az utána következő hét szerdáján ment végbe. Ezen megjegyzésből két dolog következik: először, hogy az iskolai színjátszások rendes ideje a farsang vége, illetőleg a hamvazó szerda volt; s másodszer, hogy a városi tanács részére külön, ünnepi (s ez rendesen a második volt) elő-

¹⁾ Jos. Simoni: *Tragediæ quinque*. Leodii, 1656. (Bpti Egy. Kvtár: Hf. 1189.)

²⁾ Wien, Hofbiblioth. Manuscripta: 13235. — U. o. van programja: Viennæ, 1633.

³⁾ V. ö. az I. árulás motivumának rokon vonásait.

⁴⁾ «Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó». Brassó 1909. A 488, 491, 517, 542, 576 és 578. lk. Ismertettem a «Századok» 1909. évf. 10. füzetében.

⁵⁾ Kézirat a Honterus gimnázium könyvtárában, a «Quellen» VI. kötetében fog megjelenni.

adást rendeztek a deákok. — 1668-ban, úgy mint minden évben, két darabot adtak egymásután, az elsőnek *Romulus* volt a címe, a második pedig *Németország pusztulását* tüntette föl. A mint a rövid tartalmi kivonatból kivehető, e darabban megszemélyesített alakok szerepeltek, így a Béke, a kit Németország elűz magától, s ezért kirabolják, elpusztítják, míg végre Isten közbelépése folytán a Béke visszatér és a háború (valószínűleg a 30 éves) borzalmi megszűnnek. Ugyanebben az évben még egy diszoldadás is volt — nov. 16-án — a szebeni vendégek (a királybíró, polgármester stb.) tiszteletére, a darabok azonban megnevezve nincsenek.

1669-ben először *Xenodoxe* című drámát adták elé, mely a képmutató Xenodoxe bűnhődését mutatta be. A másik darab *Károly királyról és fivérééről, Tulandusról* szólt. — 1670-ben színre került 1. *Barbarossa Frigyes császár* és 2. a *Föltámadás és utolsó ítéletről* című moralitás (másodsor). Az elsőben a császárnak a pápával való harcza és kibékülése van tárgyalva protestáns szellemben (a pápa üldözi a »keresztény» egyházat!) — 1671. 1. *Antropater király, fia Androphilos és Antropos*. 2. *Utopia királynője*, a szomszédos Udene királyát és feleségét elfogatja és az ártatlanokat méreggel kivégzi, de bűnhődése nem marad el, mert megőrül. — 1672. 1. *Németország pusztulása* (másodsor). 2. *Fortunatus* az ő csodaerszényével és varázslatos sapkájával. — 1673.

1. *A díszgazdag és a szegény Lázár* (másodsor). 2. *Erdély siralmas állapotjáról*. Az egyetlen hazai tárgyú iskolai dráma, melyben el van mondva, hogy ámbár az Úr Isten Erdélyt minden jóval elhalmozta, ez elbizakodva a bűn útjára tért, s most Isten őt az ellenség által pusztítja, bünteti. —

1674. 1. *Utopia királynője* (másodsor). 2. *Antoninus császár*, vagyis Caracalla története, ki testvérét, Géthát, leszúrja és a böles Papinianust kivégezteti. — 1675. 1. *Cosmophilus*, vagyis a lelkiismeret hatalma. Ez a Cosmophilus búcsút mondva az Erénynek, a bűnös életre adja magát, de több a lelkiismeret mardosásai következtében megtér. 2. *Nero császár története*, a ki kegyetlenségében édes anyját is megöleti, s végül magamat is leszúrja. — 1676-ból nincs följegyzés, 1677-ben 1. *Títus Andronicus és fia Vespasianus*. Ezek külföldi hadakkal megtámadják és egy lakoma alkalmával megölik a császárt (Vitellius?), az istentelen gonosz császárnét, de áldozatul esik Andronicus és neje, Andronica is. 2. *Albin és Känemund története*. Albin király csatában legyőzi és megöli az ellenséges királyt Känemundot, kinek leányát is foglyul ejti.

A szép királyleányt később feleségül veszi, de Rosemund bosszút áll atyja vetélytársán és férjét megöleti. — 1678. 1. *Philop, Macedonia királya*. A királynak két fia volt: Perseus és Demetrius. Az idősebb bevádolja atyjánál ártatlan öccsét, kit a király lefejeztet. 2. *Cosmophilus* (másodsor). — 1679. 1. *Julian, a hitehagyott császár*. 2. *Lamprecht és Neideckert*. A gonosz és istentelen Neideckert lovag megöli a derék Lamprechtet, de őt is utoléri a nemezis, mert neki is végül fejét veszik. —

1680. 1. *Az igaz és hamis szerelemről*, vagyis Celesztinát a helytartó feleségül veszi, a gonosz és ármányos kapitányt pedig az ördög táncközben elviszi. 2. *Az egyház üldözése*. — 1681-ből nincs följegyzés. — 1682. 1. *Ambrosius és neje*. Ambrosius jeni kereskedő volt, ki előtt istenfélő neje gyanuba keveredik. 2. *Az utolsó ítélet és föltámadásról* (harmadsor). — 1683. 1. *A tisztaságról*, talán ugyanaz mint a fentebbi *Castitas*. 2. *Luther és Tetzel vitája*. — 1684. 1. *A rossz lelkiismeretről*, talán megegyezik a fentebbi *Cosmophilus*-szal. 2. *Florabella*. A király a szép Florabellát fogságra veti, de hű lovagja kiszabadítja, a királyt megöli s ő lesz helyébe király. — 1685. 1. *Sephta*, szomorujáték. (Az ismeretes tárgy). 2. *Németország pusztulása* (harmadsor). — 1686. 1. *Xenodoxe* (másodsor). 2. *Stuart Mária*. — 1687. 1. *Abrahám és Izsák*.

2. *Andronicus és fia Vespasianus* (másodsor).

A fentebbieken tehát 34 darabot ismertünk meg, melyek közül némelyiket többször is előadtak. Tárgyukat tekintve: *rallásos* darab volt

összesen 10 (ebből 5 bibliai és 5 moralitás); *regényes* széphistória 11; *történeti* összesen 12 (ebből 3 egyháztörténeti, 5 a római, 2 német, 1 görög és 1 az angol nép történetéből); s végül egy a *hazai* (Erdély) viszonyokat tárgyalta.

(Brassó.)

GYÁRFÁS TIHAMÉR.

— Válasz Bleyer Jakab megjegyzéseire. Bleyernek határozott kérdései elől (EPhK. 238—9.) nem térhetek ki, egyrészt írójuk iránti tiszteletből, másrészt azért, hogy bírálatom felületesebb ne lássék. Teljesen elismerem Bleyer munkájának értékét, de a tudomány érdekében szükségesnek láttam, hogy a bírálat számára kiszabott téren belül egy s más fogyasztására rámutassak. Bleyer kívánságára meg is okolom kifogásaimat.

1. Fejér György *Tisztségre rágyóddók*-ját belső okokból kell Pállya *Ravasz*-ja alapján készültnek tartani. A mint a két darab figyelmes elolvasása mindenképp meggyőzhet, Fejér darabja a Pállyáéhoz nemcsak annyiban áll közelebb, hogy a női szerepeket és a szerelmi mozzanatokot ugyanazon technikával küszöbölte ki, mint Pállya, hanem azokban a motívumokban is, a melyekkel a hiányt betöltötte; továbbá szorosabb egyezésekben (a szájhős nem Hollandiában szerepel, mint a *Schaubühne*-ben, hanem a hétéves háborúban, Sziléziában, mint Pállyánál), a magyarosításban, sőt némileg a nevekben is követi Pállyát: mindez kétségtől nem *véletlen*.¹⁾ De nem is kell a két darabot összevetni, elegendők magának Bleyernek adatai ahhoz, hogy az ő eredményének az ellenkezőjét vonjuk le belőlük. Fejér maga mondja az Elöl járó Beszédben: *„Ezen Játékot mi egy el-avultt kézírásban vettük elsőben kezünkbe”*. Ez a kézírás pedig semmiesetre sem a *Schaubühne* kötete, hanem egy iskoladráma kézírata, nyilván a Pállyáé volt s ez adott elsőben ösztönzést Fejérnek darabja megírásához a Dugonicsé mellett. S mit mutat Gottsched nevének említése az előszóban? Azt, hogy Fejér ismerte Pállya és Dugonics darabjainak forrásait, a mi nem is volt titok. De miért kételkednénk abban, hogy mellettük a *Schaubühne*-t is látta, hiszen ez a kérdés nem is fontos; lényeges az, hogy Fejér darabjának éppen úgy, mint Dugonicsénak és Pállyáénak *semmi közük Gottsched szelleméhez*. Ezek Holberg *Bramarbas*-ának átdolgozásai, Holberg pedig egyrészt a *Schaubühne* nélkül is nagyon el volt terjedve iskoladramáinkban, másrészt egyáltalában nem mutatja Gottsched elveit. Ezeket tehát még Gottsched *névéhez* is „kevés szál fűzi”.

2. „Teljesen távol áll” a kérdéstől az *Aurelius*-dráma. Mert *a)* a szakolezai latin nyelvű *Aurelius*-dráma nem maradt fenn. Argumentumból nem bizonyos, hogy csakugyan Quistorp, a gyarló drámaíró darabjának átdolgozása volt-e. *b)* Mert ezt a darabot nem tekintem a magyar irodalomhoz tartozónak, ép oly kevéssé, mint sok más latin nyelvű, nem magyar tárgyú iskoladramát, a mely egyetlen-egyszer, kis közönség előtt adatva, a közművelődésre hatással nem lehetett, s a melynek általános jellegű, moralizáló tárgyával történeti érdeke sincsen. *c)* Mert ez a darab nem Magyarországon készült. A jezsuita drámák (nem úgy mint más szerzetesekéi, pl. a piaristákéi) ugyanabból a központi kohóból kerültek ki, a melyben minden egyházellenes, vagy visszataszító salakot kiolvasztottak.²⁾ A mi jezsuitáink is ebből a szervezetből merítették drámáikat. *d)* Mert olvasuk el Weiser *A kath. iskolaiügy Magyarországon* cz. művének megfelelő

¹⁾ V. ö. Bleyer értekezése 51. l.

²⁾ V. ö. Fern. Butel: *La vie de collège chez les jésuites 1882*. 63. l. — R. P. Ch. Daniel: *Les jésuites instituteurs de la jeunesse française au XVII—XVIII siècle*. 1888. — J. Zeidler: *Beiträge und Studien zur Geschichte der Jesuitenkomödie und des Klosterdramas*. 10—16. l.

lapjait (341—42), s kitűnik, hogy Szakoleczán azidőtájt, 1758 körül, nem volt olyan jezsuita, a ki irodalmi működést fejtett volna ki. Másutt pedig tudtunkal ezt, a darabot nem adták nálunk.

3. Az *Agis*-kérdés Bleyer dolgozatának legfontosabb problémája. Nem hiszem, hogy akadna irodalomtörténettel foglalkozó ember, a ki tagadná a kultúrtörténeti vizsgálódás fontosságát. De azt sem hiszem, hogy volna valaki, a ki nemzeti irodalmunk és kultúránk felújulásának korszakáról szóló tanulmányok között meglátva e címet: *Gottsched hazánkban, Irodalomtörténeti tanulmány*, ne tartaná benne fontosabb kérdésnek azt, vajjon csakugyan Gottschedtől vett-e Bessenyei ösztönzést legjobb drámájához, a melyhez a fellendülést fűzni szoktuk, annál a kérdésnél, vajjon szerzeteseink valóban Pitscheltől és Quistorptól vették-e darabjaiknak tárgyát, vagy hogy azon korbeli német grammatikáink egy ideig csakugyan a *Sprachkunst* alapján állottak-e? S e vélemény aligha lesz szűkebbül — sőt. Hogy német nyelvtanaink e rövid és mihamar meghaladott korszakának rajza is beletartozik a tárgyalt kép keretébe, ki ne ismerné el, de világos, hogy Bleyer ennek szerinte «mindenkép» nagy és fontos magyar művelődéstörténeti jelentőségét» (50. l.) túlozza a másik rovására.

4. Ezek alapján tehát nem mondhattam Bleyer értekezését a kérdés végleges feldolgozásának. Kijelentésemet valóban nem «vaktában» tettem. Nem kétkedtem benne, hogy a hatás kereteit megállapította Bleyer, de én e keretet kissé tágnak s ennek következtében kitöltetlennek találok; magam is hiszem, hogy sikerül majd neki még Gottsched néhány említését irodalmunkba hozzáadnia, de ez a keret még akkor is bő lesz. Eldöntetlennek mondtam a legfontosabb problémát is, az *Agis*-ét. Bleyer felsorolja a véleményeket s már ezekből is kitűnik, hogy még nyitott kérdéssel állott szemben. Ő azonban nem bocsátkozott tárgyalásába, megvitatásába.

Bleyernek van még egy legutolsó, sor alatt fűtött kérdése. Ahhoz a megjegyzésemhez fűződik, hogy a francia dráma hatott leginkább úttörő színműiroinkra, a Bécsben élőkre is, s ez utóbbiakhoz a francia hatást némileg Gottsched közvetítette. Csak némileg, mert a francziás izlés már *Gottsched előtt* is elhozta Bécsbe a francia irodalom termékeit, gondolkodók és drámaírók műveit (s erre Bleyer idézi is a Nagl és Zeidler-féle *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte* megfelelő lapjait), de Gottsched erősítette ezt az áramlatot. Tehát a francziás izlés már Gottsched előtt és Gottsched nélkül is terjedt Bécsben is, nálunk is. Gottsched közvetítése nélkül ismerték és ismertették meg szerzeteseink a francia drámát hazánkban, az ő szellemi segítsége nélkül fordígtatták Molièret, Destouchest, sőt Voltairét. Igen, a virágzó francia irodalom Gottsched nélkül is hatott volna és hatott is a miénkre. Érthetetlen, mit tart ebben Bleyer «legalább is zavaros»-nak és miért állítja elem a francia és a francziás német dráma distinctióját, a melyen nincs mit czáfolni.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

Az igazság érdekében — a vita befejezéseül — a következőket kell megjegyeznünk: 1. Bleyer a dolgozatában (51—52. l.) nem tagadja, hogy Fejér Pállya átdolgozását is ismerhette; Gragger most már szintén megengedi, hogy Fejér a Schaubühne-t is használta. A főszűl mindenestre a Schaubühne-n van, mert Fejér darabjában több oly részlet található, mely Pállyánál és Dugonicsnál hiányzik, és a melyben Fejér és a Schaubühne egyezik (olv. Bleyer dalg. id. h.). 2. Ez idő szerint nem dönthető el — Bleyer is nyílt kérdésnek hagyta (olv. dalg. 35. l.) — hogy az «Aurelius» szerzője magyar volt-e vagy sem; az azonban kétségtelen, hogy a darab Quistorp «Aurelius»-ának volt a fordítása, mert a program jelenetről-jelenetre egyezik Quistorp darabjával (v. 6. Bleyer dalg. 37—38. l.). 3. Bleyer dolgozatában nemcsak Pitschellel, Quistorppal és német grammatikáink-

kal foglalkozik, hanem az utóbbiakkal kapcsolatban széles politikai és kultúrtörténeti háttérrel megajzolja XVIII. századi német nyelvtanításunk történetét is, valamint rámutat arra is, mint ébredtek nálunk a XVIII. században német irodalmi törekvések, és miként váltak főuraink a bécsi német műzsa pártfogóivá. 4. Hogy Gottsched hatásának kerete inkább bő, mint tartalmas, annak megállapítása éppen Bleyer dolgozatának tudatos eredménye; az azonban nem Bleyer hibája, hogy e hatás nem volt mélyrehatóbb.

Szerk.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Bothár, Daniel: Aus einem alten Stammbuch. Zur Erinnerung an Schillers akademische Antrittsrede. (Különnyomat a „Neue Jahrbücher“-ből.) Leipzig, Teubner, 1910. Legn. 8-r. 95—101 l.

Császár Elemér: Kisfaludy Sándor. Budapest, Franklin, 1910. (Költők és írók.) 8-r. 167 l. 2.50 K.

Dauzat, Albert: La vie du langage. Paris, Colin, 1910. 8-r. 312 l. 3.50 Fr. Ism. l. e füzet 300—301 l.

König György: Alfred de Musset. Budapest, 1910. (Költők és írók.) 8-r. 167 l. 2.50 K.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1910. K. 8-r. Számonként 30 f. 581—582. Paul Hervieu: Ismerd meg magad! Ford. Ambrus Zoltán. 92 l.

583. Ábrányi Emil: Szabadság, haza. 63 l.

584. Ambrus Zoltán: Jancsi és Juliska. 63 l.

Könyvtár, Olcsó. Budapest, Franklin, 1910. K. 8-r. Számonként 20 f. 1537—1538. Gabrielle d'Annunzio: San Pantaleone és egyéb novellák. Ford. Balla Ignác. 69 l.

1539—1540. Heine dalaiból. Ford. ifj. Szász Béla. 64 l.

1541—1543. Concha Győző: Pulszky Ferenc. 104 l.

1544—1553. Feuillet Oktáv: Szibill története. Ford. Concha Győző. 363 l.

1554—1558. Szerb költőkből. Ford. Szász István. 172 l.

1559—1562. Tolsztoj Alekszék gróf: Rettenetes Iván császár halála.

Szomorújáték. Ford. Kováts Ágoston közreműködésével Nagy Iván. 156 l.

**Rádó* Antal: A fordítás művészete. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. 161 l. Ára 2.40 K.

Revue de Hongrie. Budapest, 1910. 2., 3. füzet. N. 8-r. 129—384 l.

A 3. füzet tartalmából legjobban érdekel bennünket Barabás Ábel cikke: «Nietzsche és Petőfi», mely mutatóvány Barabás készülő művéből. Azt a hatást tünteti fel, melyet Petőfi a nagy német gondolkodóra gyakorolt, és melyről eddig állandóan hallgattak. Petőfi a filozofus Nietzsche különösen a *Felhők* kel hatott. Nietzsche húsz éves korában jutott hozzá Petőfi valamely német fordításához, a mely azután kedvelt könyve lett. Vonzalmát a magyar költő iránt azzal mutatta ki, hogy egy csomó költeményét megzenésítette. Vannak közöttük a *Felhők*-ből, a *Cypruslombok*-ból és a *Juliadatok*-ból. Zenéje tünteti fel azt a megértést és tanulmányozást, melyet N. Petőfivel szemben tanúsított. Ha tehát Nietzsche gondolatai közt olyanokra akadunk, melyek P. inspirációjára vallanak, ezen nem kell csodálkoznunk, mert N. Petőfit előbb ismerte, mint Schopenhauert; Petőfi filozófiája előbb hatott rá, mint Schopenhaueré. De különösen N.-nek ebből a korból való költeményein lehet Petőfi hatását világosan megállapítani. — M. de la Bussière folytatja a *Proletárok* fordítását. Újítás a *Revue des revues publiées en Hongrie*, mely különös kiválasztásban számot ad néhány folyóiratnak tartalmáról. (*Budapesti Szemle*, *Katholikus Szemle*, *Kelet Népe*, *Nyugat*.)

W. A.

**Várdai* Béla: Mikszáth Kálmán. Budapest, Franklin, 1910. (Költők és írók.) 8-r. 190 l. 2.50 K.

A GELLÉRT-LEGENDA ÉNEKES SZOLGÁLÓJA.

A magyar irodalomtörténetek, különösen újabban, szeretettel hivatkoznak Szent Gellért Legenda major-jának következő helyére: *Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cujusdam ad regem properaret, et in eiusdem regionis parte silvosa, que usui porcorum erat apta, sita erat quedam villa, in qua meridie hospitatus est. ubi circa median noctem audit strepitum molarum. quod ipse alias non viderat, mirabatur quidnam hoc esset. continuoque mulier, que molam trahebat, cantare cepit. admirans autem episcopus dixit ad Waltherum: Walthere audis symphoniam ungarorum, qualiter sonat. riseruntque ambo de carmine isto. Cumque solius manu traheretur mulieris et cantus cresceret in altum, episcopus... subridens ait: Walthere edissere mihi quis istius melodie cantus sit, qui cantoria sua cessare compellit lectionem. at ille: ista modulatio carminis est, inquit, mulier que cantat ancilla est huius hospitis apud quem hospitamur. que molit triticum domini sui tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt.*

Az írók ezt a szöveget, mint tudva van, különbözőképpen értelmezik. Szabó Károly — példának okáért — ekkép fordít: «Valter, mondd meg nekem, ki énekli ezt a dalt? S az monda: ez egy ének dallama; az asszony, a ki dalolja» stb. *Barna Ferdinánd* szerint a helynek következő értelmet kell tulajdonítani: «Valter, tolmácsold nekem e dallamnak énekszövegét. S ez monda: Ezen dallam oda megy ki, hogy a nőszemély» stb. Hasonlóképpen értelmezi a két ember szavait *Békesi Emil*: «Valter, tolmácsold nekem e dallamnak énekszövegét. S az monda: Ezen dallam ilyen szövegé: a nő, a ki dalol» stb.

Végre — valamennyi addig ismert magyarázónak hadat üzenve — *Lánczy Gyula* a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben egészen új, zenei értelművé avatja az egész helyet. Lánczy szerint u. i. a *melodia* «a hangkövetkezés egymásutánjá»-t, a *modulatio* pedig «a tételnek különböző hangnembeli szövését» jelentvén, a párbeszédnek helyes magyarsága a következő: «Valter, magyarázd meg nekem, micsoda

dallamú éneklés ez?... Feleli amaz: A dal modulatiója az; a nő pedig, a ki dalol, szolgálója annak a gazdának» stb. Ekkép a hely egészen új értéket nyer: «Egy önálló magyar zene-rhythmusnak legelső positiv megállapítása ez, az önálló magyar népzenenek történeti emléke olyan időkből, a midőn még cigány nem volt ebben az országban.»

Látni való: a fölmerült háromféle értelmezés meglehetősen eltér egymástól. Szabó Károly és követői (például Pauler) szerint Sz. Gellért az *énekes személyéről* kér és nyer fölvilágosítást Valtertől; Barnáék viszont úgy vélekednek, hogy a püspök az *ének tartalma* iránt érdeklődik s Valter felelete egy ős magyar népdal szövegével ismertet meg bennünket; végre Lánczy az éneklő személynek és az ének tartalmának mellőzésével egészen új tényezőre, az *ének sajátos zenei természetére* irányítja az olvasó figyelmét.

Íróink évtizedek óta vergődnek e három magyarázat Scyllája és Charybdise között; talán nem fölösleges tehát, ha a helynek való-ságos értelmét végre-valahára megállapítani igyekezünk.

Manapság, úgy látszik, a Képes Irodalomtörténet hatása alatt, a Lánczy-féle interpretatio van leginkább divatban. Ezt fogadja el *Fabó Bertalan* nagy munkája, «A magyar népdal zenei fejlődése» is, bár némelyes, lényegbe nem vágó javítással (48. l.) Fabóra valószínűleg hatással volt az a körülmény, hogy mint munkájában kifejti, a magyar népdal zenéjében gyakori jelenség a különféle hangnemek keverése (v. ö. i. m., 179—180. l.), Valter válasza pedig a Lánczy-féle magyarázat értelmében ép erre a különös sajátosságra utal.

Mind e mellett lehetetlen rá nem mutatni két nehézségre. 1. Az olvasó aligha fogja megérteni, hogy Gellért, ki a Leg. maior 4-ik fejezete szerint ép oly képzett ember volt a muzsikában, mint maga fr. Valter, hogyan kérhet társától *magyarázatot* oly dologban, a melyet, mint képzett muzsikusnak, magának is lehetetlen volt észre nem vennie: hogy t. i. a dallam szokatlanságát különféle hangnemekből való szövése okozza. Aztán 2. latin nyelvérvékünk egyáltalán nem tud belényugodni abba a módba, a hogyan Lánczy a deák szöveget magyarra fordítja. Az eredeti így szól: (edissere) *quis istius melodie cantus sit*; és Lánczy szerint ez ennyit jelent: (magyarázd meg), *micsoda dallamú éneklés ez?* holott a *cantus*-hoz, mint mindenki látja, a *quis*, a *melodie*-hez viszont minden kétségen kívül a demonstrativ *istius* volna kapcsolandó s másképp a szöveg a latin grammatika szabályai szerint nem értelmezhető. Gellért nem mondja: *Cujus melodiae cantus iste sit*; ellenkezőleg, a *melodia*-t az *istius* jelzővel mint meghatározottat, magyarázatra nem szorúlót állítja oda és a *cantus*-t teszi kérdésessé (*quis cantus...?*), a mire viszont lehetetlen olyféle

feleletet adni, hogy: «*ista* (t. i. *cantus*) *modulatio carminis est*» = «a dal modulációja az»; hanem Lánczy értelmében így kellene válaszolni: *Iste est modulatio carminis*.

Világos, a tetszetős és eredeti zenei magyarázat éppen nem állja meg a sarat. A kutatásnak esetleg kevésbé szellemes és eredeti, de alaposabb és kielégítőbb magyarázatot kell keresnie.

Vegyük szemügyre mindenenek előtt magát a helyzetet. A püspök éppen olvasgat, mikor éjfél táján künn elkezd zörögni valami. Gellért nem ismeri a zajnak okát. «*Quod ipse alias non viderat, mirabatur quidnam esset.*» A zörgésbe egyszerre új elem vegyül: valami nőszemélynek hangja; és a szent férfiú élcelődve szól oda társához: «*Hallod a magyarok muzsikáját?*» s mind a ketten jót nevetnek «*de carmine isto*»: a különös hangversenyen. Kérdezni azonban egyik sem kérdez a másiktól semmit, s maga a püspök tovább olvasgat ágyában. Ám az asszony hangja lassanként olyan harsogóvá dagad, hogy olvasni sem lehet miatta. A püspök félreteszi könyvét s mint tisztas aszkétához és bölcs emberhez illik, bosszankodás helyett mosolyogva fordul Valterhez: Ugyan Valter, mondd csak, *miféle kiáltozás* ez, hogy az ember olvasni sem bír miatta?

Lélektanilag bizonyára ez a magyarázat a legvalószínűbb. Ám egy másik eshetőség sem lehetetlen. Gellért, mint a Nagylegenda 17. fejezetéből világosan megtetszik, nem tudott magyarul; föltehető tehát, hogy társától a nótának tartalmát tudakolta. Végre is Valter mester *Békesi* szerint magyar származású volt, *Karácsonyi* szerint pedig idegen szerzet léteére jól tudott magyarul, s így a szükséges választ megadhatta.

Részünkről nem akarjuk e helyütt Valter magyar tudományának kérdését feszegetni. Mi több, a Gellért-legenda két variánsának, a Nagyobb és Kisebb legenda eredetének s viszonyának bolygatásába sem bocsátkozunk. Nem mintha Stilting, Batthyányi, Wattenbach, Dümmler, Büdinger, Marczali, Karácsonyi, Pauler és Kaindl ellenmondó fejtegetéseivel a vitát végkép eldöntöttnek tartanók, vagy mintha a kérdésben szilárd meggyőződésre jutnunk nem sikerült volna; hanem mivel e problémák bolygatása a szóban forgó tárgy kifejtését, a nélkül, hogy orre okvetetlen szükség volna, jelentékenyen bonyolítaná.

A kérdés veleje abban áll, vajjon a két említett lehetőség közül az ismeretes szövegek melyiket vallják helyesnek és elfogadhatónak?

A felelet két irányban haladhat, a szerint, a mint Stiltingék vagy Karácsonyiék meggyőződését fogadjuk el vizsgálódásunk kiinduló pontjául. Föltéve ugyanis, hogy a két fő-fő variáns közül a Major az eredeti s a Minor ennek csupán XII. vagy XIII. századbeli kivonata:

a Minor szövege arról fog tanuskodni, hogyan fogták fel a szóban forgó részlet értelmét a XII—XIII. században, tehát abban az időben, a melynek emberei jóformán még az eredeti írójának szellemi légkörében éltek, sajátos deák-ágát közvetlen, mindennapos használatból ismerték és esetleg a mondseeinél világosabb kéziratból merítették; — viszont ha a Minort tartjuk eredetinek és a Majort csupán kései compilációnak: tudni fogjuk, mi volt a forrásban, mit fogadjunk el a XI. század szavának, autentikus tudósításnak és valószínűségnek.

A felelet elég világos. A Minor a korzendonki kéziratban így beszél: Tempore quodam, dum pro cujusdam defensione ad eundem regem properaret, in ejusdem regione (!) laboriosa (!) parte, quā apta usui pecudum extat, Vir Dei hospitatus est: ubi circa mediam noctem ancilla quedam dum manibus molam circumferens triticum contereret, duritiam sui laboris cantilenā demulcebat. Ad quam Pater sanctus expergefactus, accersito ministro, *quid sit, inquit. Cui famulus, ut res erat, insinuat.* Confestim Pastor pius lachrymis perfunditur: Felix, inquit, homo sub alterius potestate constituta, quæ sic dulce debitum servitium absque murmuratione impendit.

Ime a Minor semmit sem tud az ének *tartalmáról*, sőt efféle még beléje sem magyarázható. Az egész hely olyan egységes és logikus menetű, hogy olvasva sorait kétségről, félreértésről szó sem lehet. Az író elmondja, hogy a szolgáló örül és közben munkáját énekléssel fűszerezi. A püspök felébred a zajra s kérdi famulusát: mi ez? Amaz pedig elmondja néki a dolgot, a mit az író, mivel nem akarja ismételni szavait (t. i., hogy ancilla... duritiam sui laboris cantilena demulcebat), így fejez ki: *ut res erat.* Elmondja, hogy a szolgáló örül és énekel. S hogy csakugyan ezt mondotta, világosan megtetszik a püspök válaszából: bizony szerencsésnek kell tartani az istenadtát, hogy köteles foglalkozását ily szívesen s zúgolódás nélkül végezi.

Szóval, a Legenda minor nem kedvez a Barna—Békési féle magyarázatnak. Ám nem kedvez az a nyomtatott szövegváltozat sem, a mely a XVI. századból Wion kezéből jutott az utókorra. *Stilting* atya, ki a mondseei kéziratról annak idején mit sem tudott, keményen ledorongolta Wion munkáját; s valóban Wion szövege mint toldozás, mely a források stílusát sem hagyta mindenütt változatlanul, nem tartozik a becsesebb segédeszközök közé. Mindazáltal meg kell említeni, hogy Wion az énekes nőszemélyről szóló részt, bár talán a Leg. minorral összeolvasztva, mégis általában a saját, ma már ismeretlen Leg. major-variánsa alapján beszéli el és előadásában szintén nem tud az ének *tartalmáról*. «Ea autem cantilena — olvassuk nála a 14. lapon — expergefactus vir Sanctus, accersito Vualtero, in-

quit: Vualtere audis Symphoniam Hungarorum quam dulcis sit? quo verbo ambo conuersi sunt in risum. Cumque mola sola manu mulieris traheretur, et cantus cresceret, adhuc subridens ait, Vualtere, inquit, edissere mihi *quaenam sit istius melodiae causa*, que tantam vim habeat, ut a lectione cessare compellat? Cui ille, *ista*, inquit, *modulatio carminis, est cuiusdam mulieris cantantis*, ancillæ huius hospitis, apud quem hospitamur, quæ molit triticum domini sui tempore suo, quia alia molendina in hac regione omnino reperiri non possunt.»

Szó sincs róla, ezt a szöveget nem szabad hiteles variánsnak tekinteni. Senki sem mondhatja például, hogy mivel Wionnál *«quaenam sit istius melodiae causa»* olvasható a mondseei *«quis istius melodie cantus»* helyén, tehát az utóbbi *cantus*-a valószínűleg a másoló tévedése és a *causa* nem Wiontól eredő változtatás. A Wion-féle szöveg a kritika világánál mindössze kettőről tesz bizonyosságot: 1. hogy az elveszett Major-variáns, legalább Wion szerint, semmit sem tudott a szolgáló énekének tartalmáról; s 2. hogy a *modulatio carminis* kifejezés — mint egyébiránt nélküle is tudva van¹⁾ — korántsem mélyértelmű zenei terminus technicus, vagy *argumentum*, *sensus*-értelmű szólás, hanem valamely ének előadásának, az *éneklés*, a *gajdolás actiójának megjelölése*.

Kérdés, hogyan egyeztetjük meg ezekkel a tényekkel a mondseei MS. szóban forgó helyeit? — Sokkal könnyebben, semmint az évtizedes vergődés után gondolnók. Gellért azt mondja Valternek: «Edissere mihi, quis istius melodie cantus sit.» «Mondd csak, mi ennek a melodiának a cantus-a.» A *melodiáról* tudva van, hogy *dalt* vagy dallamot jelent; a *cantus*-ról viszont, hogy *hang*, *zene*, *éneklés*, sőt *énekelni való darab* jelölésére használatos. Hogy ezek közül Gellért kérdésében már most melyik szerepel, Valter válaszában kell megmutatnia. Ugyanis föl kell tenni, hogy Valter arról felel, a miről kérdezik. Ő pedig így beszél: «Ista modulatio carminis est: mulier, que cantat...» Kell tehát, hogy a *cantus melodie* és a *modulatio carminis* ugyanazt a dolgot jelentse. Más szóval: *melodia* = *carmen*, *cantus* = *modulatio*. Ámde *modulatio carminis* annyi mint *éneknek éneklése*, *dalnak dalolása*, avagy röviden és magyarán: *éneklés*, *dalolás*, *énekszó*, *nótázás*, *gajdolás*; következésképp a *cantus melodiae* szintén *éneknek éneklése*, *dalnak dalolása*, *harsogtatása*, *éneklés*, *dalolás*, *nótázás*, *énekszó*.

Ime, egyszerre mily természetes és világos lesz minden. Gellért

¹⁾ V. ö. pl. Páriz-Pápainál: *Modulatio, éneklés. Modulari carmen, verset nótára énekelni.*

azt mondja: *Edissere mihi, quis cantus sit istius melodiae*: mondá csak, micsoda gajdolás lehet ennek a nótának a gajdolása? — magyarán: micsoda harsogás, gajdolás, nótázás, énekszó ez? Mire Valter kifejti — nem az ének tartalmát, mivel azt a püspök nem kérdezte, hanem a nótázás actiójának természetét, még pedig úgy, a hogy egyedül lehetséges: az agensnek és körülményeinek megismertetésével. Elmondja, ki az a nőszemély (mert hogy a hang női hang, azt a püspök maga is jól hallotta), a ki énekel, és mi a foglalkozása. *«Modulatio carminis ista est: mulier que cantat...»* «A dalolás ilyen természetű: az asszonyállat, a ki énekel, a házigazdánk szolgálója és urának gabonáját őrli.» Más szóval: «A nótázás a szállásadónk szolgálójának éneke, a ki urának gabonáját őrli.»

Hogy valóban ez a helynek valódi és egyedül helyes értelme, s Wion vagy forrása hibátlanul vonta össze a kezdetleges, dadogó, naiv szabású szöveget (*Ista modulatio carminis est cujusdam mulieris cantantis*), arra a párbeszédnek folytatása szintén félremagyarázhatatlan bizonyosság.

Gellért u. i. Valter felelete után nyomban ezt kérdezi: *Arte currit, an labore?* Milyen járatú a malma? ügyesség vagy nyers erő kell a hajtásához? Mire amaz felel: *Arte et labore*: mind a kettő. És a püspök felkiált: Bizony csodálatos dolog, hogyan szerzi meg kenyerét az emberiség! stb. Majd megdicséri a nőszemélyt, hogy jókedvvel végzi nehéz munkáját, és ajándékot rendel számára.

Látni való, ez a párbeszéd elejétől végéig az őrli szolgáló személye és munkája körül forog. A hely értelmének folyása az, hogy a püspök tudni akarja: nehéz-e, fáradságos-e a szegény asszonyállat munkája? S miután felvilágosítják, hogy bizony nehéz és fáradságos, mivel a nyers erőt sem nélkülözheti, magasztalással és jutalommal halmozza el. A dolgok eme folyamata azonban bizonyos előzmények nélkül merő lehetetlenség. A püspök nem kérdezhetné, minő az a malom és mily munkát kíván, ha nem tudná, hogy az asszonyállat malmot hajt. Erről tehát előzőleg okvetetlenül értesülnie kellett, és a legendában kell lennie oly részletnek, a hol tudatják vele, hogy íme, a nőszemély, a ki énekel, malmot hajt és gabonát őröl gazdája számára. Ilyen részletnek pedig egyedül Valter felelete tekinthető — következésképp Valter válasza nem holmi népdal tartalmának, hanem a nő helyzetének és munkájának ismertetése.

Azt fogják esetleg mondani, hogy ez az okoskodás értéktelen, mivel Gellért az őrlés dolgát a dalnak tartalmából is megtudhatta volna. Ha ugyanis Valter így felelt: «A nóta azt mondja: a nőszemély, a ki énekel, a házigazdánk szolgálója és urának gabonáját őrli, mivel más malom a tájon nincsen», ebből és a zakatolásból a püs-

pök megérthetett mindent, a mi nélkül további érdeklődése nem magyarázható.

Ez azonban téves megjegyzés. Ha Valter így kezdi válaszát: «A nóta azt mondja», ezzel világosan jelzi, hogy mindarról, a mit felelete tartalmaz, a nótából szerzett tudomást; hogy tehát sem a nőszemélyt nem ismeri, sem a malmot nem látta szemével. Ám ebben az esetben igazán furcsa és érthetetlen, hogy a püspök — nem elégedve meg a mondottakkal — oly dologról kérdezősködik tőle, hogy minő ama nótabeli malomnak a — szerkezete? arte currit, an labore? S még csodálatosabb, hogy Valter mester a kívánt felvilágosítással rögtön eleget tehet ura óhajlásának.

Egyszóval: a tudománynak semmi oka rá, hogy ebben a tárgyban akár Wiont, akár a brabanti variáns szerzőjét mint a mondseei változatétól eltérő értelem harczosait szerepeltesse. A valóság az, hogy a Legenda major csak körülményesebb a L. minornál; de lényegében tekintve a dolgot, a két variáns között eltérés egyáltalában nincsen, és az énekes szolgáról való részlet mind a kettőben ugyanabból a három pontból áll: 1. a hangos éneklés fölébreszti a püspök kíváncsiságát s Gellért a nótázás természetét tudakolja; 2. Valter fölvilágosítja gazdáját, hogy a nótázás egy szegény szolgáltól származik, a ki nehéz munkával gazdájának búzáját őrli; mire 3. a püspök magasztalja a nőszemély szerencsés lelkületét s az asszonyállatot gazdagon megajándékozza.

Nagytekintetű zenetörténeti észrevételekről, ősi magyar népdal szövegéről s tartalmáról pedig, sajnos, szó sincsen sem egyik, sem másik variánsban.

(Budapest.)

HORVÁTH CZIRILL.

HÖLDERLIN FRIGYES.

(Vége.)

III.

Nem sokkal az első *Hyperion*-kötet megjelenése után, 1797 nyarán, egy drámai költemény részletes tervét készíti el Hölderlin. Olvasta Diogenes Laërtiust, s megragadta Akragas híres fiának, Empedoklesnek, titokzatos és tragikus története. Hölderlin forrása nem hitességgével tűnik ki, hanem azzal, hogy szerzője pletykát, kalandos és mesészerű hírt is nagy kedvvel felhasznált: költői feldolgozásra tehát alkalmas anyagot nyújt. Empedokles a görög szellemi műveltség Sokratest megelőző korának fia, melyet egy jeles ismerője

«tragikus»-nak nevezett. Ez időszak világfelfogása a pesszimizmus felé hajlik s a filozofus mivolta szerint még inkább művész, mint jólelkű polgár, ki összhangot s derűs békét akar. Empedokles egyénisége Nietzsche is foglalkoztatta, ki szintén drámát¹⁾ tervezett róla.

Hyperion hazáját elhagyva Sziciliát is felkeresi s az Aetna krátère mellett eszébe ötlik e csodálatos görögnek emléke. A történet Empedoklese Kr. e. az V. században itt élt a szigeten Akragas városában. Arisztokrata származású volt, de mint politikus a nép oldalán küzdött. Filozófát és tanított, hogy négy «őselemből» épül a világ, s a jelenségek rendjét «szerelem» és «gyűlölet» szabályozza. Rendszerét költői formában is kidolgozta. Mint természettudós világosan és meggyőzően, mint a pythagoreizmus ismerője elragadó mélységgel beszélt: Aristoteles a szónoki művészet megalapítójaként magasztalja. Szülővárosában eleinte istenítették, utóbb elvesztette a nép kegyét s száműzötteen halt meg Peloponnesosban. Az ismert munda szerint azonban az Aetnába ugrott, mely érc-szandálját kilökte.

* * *

Hölderlin *Hyperionjának* megnyugtató befejezését már a legelső levél eldöntötte. A második rész mégis sötétebb hangulatú, mert ekkor ébredt a szegény nevelő szerelmének teljes reménytelenségére. E kétségbeesett órákban merül fel az Empedokles-tragédia eszujéje. Hölderlint az öngyilkosság ténye ragadja meg különösen. A nagy ember határtalan vágyának kifejezőjéül tekinti, ki az élet minden dolgát korlátozásnak érezte s önkéntes halállal próbálta szétrepeszteni az individuális lét bilincseit. Hyperion és Empedokles lelkük mélyén ugyanegy törekvést hordoznak. *Empedokles*-szel közvetlenül belemerülhetett a költő a hellén világba, míg a *Hyperionban* a görögség csak mint történeti tényező szerepelt. Symbolikus utalásokra is bő alkalmat nyújtott a dráma. Egyik kis ódájában mély tűzzel magasztalja Hölderlin hősenek önkéntes halálát:

So schmelzt' im Weine Perlen der Übermut
Der Königin...
Doch heilig bist du mir, wie der Erde Macht
Die dich hinwegnahm kühner Getöteter!
Und folgen mücht ich in die Tiefe,
Hielte die Liebe mich nicht, dem Helden.

Erős ihlet és remény a sikeres alkotáshoz nem hiányzott, s drámaírói munkásságát haladásnak tekintette Hölderlin azon az úton, melyet Schiller ajánlott számára. Föltárta ez neki ismételt és nyomatékkal, hogy bölcséleti témák költői feldolgozása terméketlen és haláttalan feladat. Egy elveszett levelében — melynek tartalmára csak Hölderlin válaszából következtethetünk — hasonló szempontból kifogásokat tett a Hyperion végső formája ellen. «Wählen Sie einen glücklichen, poetischen Stoff, tragen ihn liebend und sorgfältig pflegend im Herzen und lassen ihn in den schönsten Momenten des Daseins,

¹⁾ Nietzsches Werke. Nagy kiadás. IX: 182—91. l. 1870 őszén készült néhány jelenet.

ruhig der Vollendung zureifen» (L. Gy. 399. l.) ezt a tanácsot adja fiatal pártoltjának. Hölderlin nagy buzgalommal tesz a legobjektivebb műfajban kísérletet. Schillertől akar dramaturgiát tanulni: a Räubert és Fieskót elolvassa szerkezetük kedvéért s igazabb megértéssel lapozza át Don Carlost, mely ifjúságában már egyszer enyhületet adott neki, hogy a világ barbárságát eltérje

Minden elhatározás sem volt képes Hölderlint a fejtörő elmélkedéstől elszigetelni, végtére ismét reflexióval próbálja fokozni önmagát. Műbölcsélettel s különösen a költészet elméletével foglalkozik munkája közben állandóan, főleg pedig olyankor, ha zökkenőhöz jutott s ideig óráig vesztetnie kellett. Mind ennek következménye lett, hogy az *Empedokles* tragédia az attikai drámát a maga nemében páratlanul megközelíti, s jellemei inkább mélységes tartalmúak, mint elevenek. A görög tragikusok állandóan Hölderlin asztalán vannak, különösen Sophoklest tekinti mintául, kinek két művét később szinte már az örület küszöbén fordította le s bizzarr kísérő-tanulmánynyal jelentette meg.

A görög tragédia vallásos műtermék, a mit egyéb szépségek mellett a modern szem talán a legkevésbé lát meg rajta.¹⁾ Hölderlin ebben a leggyökeresebb sajátosságában is feltámasztja a görög drámát s Empedoklest úgy állítja elénk, hogy a görög embernek a természet végtelen, isteni erőihez való viszonya megvilágosodjék. Drámaírónk külsőséggel keveset törődik, ép úgy, mint a Hyperionban: lemond a hatás minden eszközéről, mely a valóság kissé részletező rajzával kapcsolatos. *Empedokles* egy rendkívüli egyéniség tragédiája, kit személyes nagysága kárnoztat sorsára. Önmagát akarta a már férfivá érő s még mindig kevesektől értett Hölderlin megvigasztalni. A mi nagygyá és bánulatra méltóvá teszi Empedoklest, egyszersmind bukását is előidézi. Hölderlin tragikumát egészen hasonló módon lehet fogalmazni.

Empedokles pusztán azért szenved, mivel ember. Hölderlinnek egy jegyzete²⁾ jellemezheti őt a legjobban: még a legszebb helyzetben is elégedetlen, mivel nincs világotáfogó lelke, mint egy istennek, s a successio törvényét kinnak érzi. E jellemzés még a frankfurti tartózkodás idejéből való, mikor a dráma őt felvonásra volt tervezve. Az elsőben Empedokles kivonul szülővárosából s elhagyja családját. Mindezt már régebben elhatározta; közvetetlen okul szolgálynak: egy rosszul sikerült ünnepség s családi viszályok. A második felvonás a tanítványok látogatását rajzolta volna az Aetnára telepedett mesternél, ki korholja hazája népét. A harmadikban visszatér a városba, mivel népe igen kéri, s híre jön, hogy az akragasiak szobrot emelnek neki. Negyedik felvonás: a népet Empedokles ellen ingerlik, ki most végérvényesen távozik s elhatározza öngyilkosságát. Ötödik: a hős az Aetnába ugrik, legkedvesebb tanítványa megleli vas szandálját, s a nép megünnepli a nagy eltávozott emlékét. E vázlathoz némely részletet pontosabban is megtervezett Hölderlin; a megmaradt töredékek közül egy sem foglalkozik Empedokles családi életével. Jellemző vonása e vázlatnak, hogy már a dráma elején a meghasonlott, vétségbe esett ember lép fel, mint Sophokles több művében.

¹⁾ W. Wundt: Völkerpsychologie. II, 1: 520. l.

²⁾ Idézve W. Böhm bevezetésében. XXXIII. l.

Valószínűleg 1799 nyaráról maradt *Der Tod des Empedokles* címűmel két teljesen kidolgozott felvonás. Az elsőben Empedokles bűne tudatával lép fel. Leiki fejlődését retrospektív beszélgetések elemezik. A vallásalapítás nagy kérdései merülnek fel, mert Empedokles vallásalapító. Hogyan ridegülnék a vallásalapító meleg érzelmi élményei a pozitív vallás rideg formuláivá? Erre czéloz Hegel egy nehézkes költői levelében, melyet Svájczból ír Hölderlinhez, s hol az eleusisi mysteriumok papjairól azt mondja:

Dem Sohn der Weihe war der hohen Lehre Fülle,
Des unaussprechlichen Gefühles Tiefe viel zu heilig,
Als dass er trockne Zeichen ihrer würdigte.

Mikor Empedokles a néppel megismerteti vallásos belátásait, kapcsolatba hozzák az istenségről szóló tanításokat a tanító személyével. Empedoklest elkábitja hatása, s elbizottságában istennek nevezi magát. Pillanatokra önleikiismeretét is elaltatja, hiszen bűvészmesterséggel, mágikus erővel le tudja igázni a természetet. Ettől kezdve azonban az isteni természet rideggé és lelketlenné válik előtte, a titkos erők látszólagos ura elveszti önuralmát s alattomos ellensége, Hermokrates, könnyű szerrel végbe viszi, hogy száműzzék. Elszakad az emberektől, s hű tanítványának, Pausaniasnak, ragaszkodása sem indítja meg. Légies finomságú, idealis nőalak Panthea, ki ragaszkodó szeretetével hozzásimul a fölöttes emberhez. A második felvonás tárgya Empedokles megtisztulása s győzelme minden kísértésen, mely az engesztelő önfeláldozástól visszataratná. A bűnbánó polgárok kizarándokolnak hozzá s kérve kérik, térjen a városba vissza. Empedokles azonban úgy látja, hogy metafizikus bűne szükségkéig bűnhődést követel. Külső szenvedései alatt belsőleg megtisztul — a megváltás e két párhuzamos folyamatát Kant vallásbölcseletéből¹⁾ is jól ismerhette Hölderlin. A város polgárainak bölcs tanácsokat ad s azután a természettel való kiengesztelő egyesülésre készül. Ajasra és a Kolonosi Oidipusra emlékeztet e drámai töredék szerkezeténél fogva: tragikus lelki vihar utolsó hullámverése ez is. Empedokles halála előtt visszanyeri lelki egyensúlyát, mint az elbizottságában őrzöngő görög hős, s halálával megváltja a népet, mint a száműzötten bolygó thébai király. E két felvonáshoz tartozik egy rövidebb töredék, mely a főpapot kíméletlennek és visszataszítónak jellemzi. Szánt-szándékkal tudatlanságba akarja süllyeszteni a népet s Empedokles ellen az istenkáromlás vádját emeli. A verses párbeszéd váltakozó mértékű, és nem ötös jambus a formája, mint a két teljes felvonásban.

E töredékek alkotják a régibb tragédiát, s ennek szerkezete a következő belső ritmust mutatja: a dráma elején már meghasonlott hős szenvedése a legfelső fokig emelkedik, s azután beáll a fordulat, a kiengesztelődé. A görög tragédiának azt a műfogását is alkalmazza Hölderlin, hogy retardáló mozzanattal közvetlenül a halál előtt reményt nyújt Empedoklés megmenekülésére. A polgárok minden módon ki akarják engesztelni Empedoklest, mint Timont Athén szenátorai.

¹⁾ Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft. 85—86. l. (Reclam.)

Empedokles halálát, melynek mind a két felvonása Homburgban készült, Nürtingenben átdolgozza Hölderlin. Új gondolati alapvetést ad a drámának, mivel a keresztény világnézet s az egykorú filozofia eszméi erősen foglalkoztatják. A dialogusok lírai ereje nő, de nem a drámaisága, a cselekvényre nem világosságot áraszt többet, hanem misztikus félhomályt. Hiába írja meg a költő magyarázó tanulmányát, a *Grund zum Empedoklest*. Hegeli idők merülnek fel egy rendszertelenítő s egy rendszerező ösztön ellentétes játékáról, melyből művészet és történelem magyarázható. Empedokles a tragédia e második kidolgozásában vétek nélkül való s a sorsot büntelenséggel hívja ki maga ellen. Túlságosan önzetlen, s ezért győzik le irigyei. A legodaadóbb emberszeretetből fakad misanthropiája. A sötét és alaktalan demos ösztöneit Empedokles organizáló képessége irányította. Az első kidolgozástól eltérőleg mint költő is szerepel, s ellenfele nem egyházi ember, hanem a saját ravasz testvére, Strabo. Az ifjabb tragédia három jelenete közül az utolsó az Aetnán játszik. A halálra készülő Empedokles előtt egy ismeretlen öreg jelenik meg: Manes. Egyiptomból jön, a geometria hazájából. Előtte, ki az időtlen bölcseséget keresi, naiv cselekvő örömmel örök gyermekeknek tetszenek a görögök. Manes a fény és a sötétség nem szűnő harcát tanítja, s ez elv némi rokonságban van Empedokles bölcséletével.

Hölderlin a tragikai hatás eredeti forrásából akart meríteni. Wundt¹⁾ kifejti, hogy pusztá erkölcsi benyomás követelése Aristotelesnél nem fejezi ki a tragédia eredeti mivoltát. Aischylos és Sophokles nem általában keltenek félelmet és szánalmat, hanem mythikus képzetekkel kapcsolatban. Hölderlin görög, keresztény és keleti tanításokat olvaszt össze, hogy képet alkosson az embert érdeklő legnagyobb problémákról. Olyan magaslatokra törekszik, hol a művészet nem csupán játék, hanem vezető az élet megértéséhez, hova eljutott — hasonló eszközöket használva — Goethe a Faust második részében és R. Wagner Parzivaljával. Hölderlin kísérletéről R. Haym²⁾ azt írja, hogy e dráma Goethe és Schillert is felülmúlja, mert a plasztikus nyelvhasználat antikabb, mint Goetheé, s jellemzése az egyéniség szakadékaiba mélyebben vezet, tehát szentimentálisabb, mint Schilleré. Van e kijelentésben túlzás, de így is jellemző, hogy Hölderlin erővel teljes torsiója mit ígér s hogyan hat.

Goethe, a ki a maga módján nem kevésbé rajongott a görög kultúráért, mint Hölderlin, 1787-ben Empedokles tragédiájának színterén, Sziciliában járt. Taormina narancsligeteiben nem győz betelni a déli természet pazar pompájával, s egy régebbi élmény nyomán drámai terv merül fel benne Nausikaa rokonszenvéről Odysseushoz, mely történetnek a hagyomány szerint ez a vidék volt a színhelye. Ha Hölderlint valamikor idehozza sorsa, futtában áttekinti a környezetet s azután elvonul az Aetnához, hol önmagába s a gomolygó párákba merülten megidézi misztikus lőését. Az életet ideges nyugtalansággal nézte s élményeit tárgyilagosan kifejezni képtelen volt. Túlzóan és határtalanul akarta megközelíteni a görög drámát, s a saját századát, mely drámaíróvá nevelhette volna, elkeseredten gyűlölte.

¹⁾ Völkerpsychologie. II, 1: 498—500. l.; 517—8. l.

²⁾ R. Haym: Die romantische Schule. Berlin. 1870. 310. s a k. l.

Majdnem 2500 verset írt az Empedokleshez, de a dráma nem lett kész. Hasztalanul hangzott el fohásza a párkákhöz:

Nur einen Sommer gönnt, ihr Gelwaltigen!
Und einen Herbst zu reifem Gesange mir.

IV.

A *Hyperion* és az *Empedokles* megkísérelt elemzéséből kitűnik, hogy legtöbbet a lírikus Hölderlintől várhatunk. Végeredményben ezt láttuk a regényben és a drámában is kiválóan. Hölderlin lírai fejlődése nehezen ment, komoly munkával szerzi meg a művészi tökéletességet. Küzdelmes életének párja küzdelmes költői fejlődése: vívódások között ír, magabizó öntudat nem erősítette az alkotás óráiban. Két erős egyéniség hatása alá jut, s e kettő befolyásától kell megszabadulnia, míg önmagára talál.

Első verseit 1784-ben, még mint gyermek írja. 1788-ig, sőt valamivel tovább, Klopstock nyomán jár s nem valami eredetiséggel. Klopstocki nagyságot óhajt, ez vágyainak netovábbja (Mein Vorsatz, 1787) Denkendorf és Maulbronn kolostori iskoláinak növendéke szenvedélyesen magasztalja az erényt, s a gyermek ajkáról kongóan hangzanak el fanatikus erkölcsi kitérőek. A világi és az egyházi despotizmust is támadja az iskolásfiú, a kin azonban egyéb versekben erősen látszik, hogy az érzelmes kor gyermeke. Szerellemnél, barátság-nál többet ér neki, ha magányosan andaloghat. Klopstock ódái és a Hermanschlacht feledhetetlen órákat szereznek számára, érzelmes napokon Youngot olvassa. Természetérzékét Rousseau finomítja. Az álmodozó előtt megelevenedik a kedvelt Ossian világa, felvonulnak Gusztáv Adolf hősei, majd Klopstock csillogó szeráfjai ragadják őt magukkal. Antik és rimes versalakjai sem nyelvéükkel, sem formakészségükkel nem tűnnek ki. Szabad ritmusú költemények 1788-tól akadnak. Ezeknek mintája valószínűleg Klopstock, később Goethe is ad Hölderlinnek ösztönzést, mikor verseinek 1789-iki gyűjteményében közrebocsátja szabad formájú himnuszait.

Már Maulbronnban dicsérte Hölderlin a tüzes Schillert s az ő mély és benső hatása jellemzi a tübingai évek költészetét. Rá vall már ez a lendületes megnyitó is:

Jauchzt dem heiligsten der Triebe,
Die der Gott der Götter gab,
Bruder! Schwester! jauchzt der Liebe,
Sie besiegt Zeit und Grab.

A tübingai költő-barátok, a francia forradalom cselekvésre indító ideje és Schiller pathosának a hatása egy csomó bölcselő, gondolati költemény írására ihletik Hölderlint. E himnuszok kevés kivétellel ötös trocheusokban készültek s nyolczsorú kereszttrímű versszakokban. Tartalomban és formában Schiller gondolati lírájának rokonai. A szerelmet, mint a világegyetem rendező, építő, megtartó tényezőjét magasztalják e költemények:

Steigt hinauf am Rebenhügel,
Blickt hinab ins weite Tal!

Überall der Liebe Flügel,
Hold und herrlich überall!

Heinse Ardinghellójából vezeti be egy idézet a harmonia istennőjéhez írott himnuszt, mely Leibniz harmonia-fogalmát éneklí meg a szerelem nevén. A költő Venus Urania választottja és ennek fenségét hirdeti. A szárazföld a tengertől körülfogva kimondhatatlan örömet érez, a szép tavasz szerelmesen vonul a völgyekbe. A természet szemléletének e derűs módja az angol Shaftesbury bölcsletéből ered. Egy angol költő, Shelley, Hölderlinhez hasonló módon foglalta versbe (*Loves Philosophy*). A szabadság himnusza az elkövetkező, szabad évszázadtól azt várja, hogy szeretetben kapcsolja össze az emberiséget. «Az aratás nagy napja» megsemmisíti a zsarnokokat. Külön himnuszt szentel Hölderlin az emberiségnek s Rousseauból választ hozzá mottót. A különböző rendeket széthasító válaszfalak leomlanak s a szabad világpolgár egyszersmind a legjobb hazafi lesz:

Sein höchster Stolz und seine wärmste Liebe,
Sein Tod, sein Himmel ist das Vaterland.

A felszabadult emberiség előtt szabadon áll a tökéletesedéshez vivő út. A szépséghez írott himnuszt előtt Kantból találunk egy mondatot. Több költeményben egy allegorikus szeráf megszólítja a költőt s ez adja a keretet. Az emberiség eszményeihez intézett himnuszok rendkívül tetszetek Matthiisonnak, Schiller többet kiad közülük a Neue Thaliában, hiszen teljesen az ő iskolájára vallanak. Az ő gondolatvilága tükröződik bennük. Hölderlin «Griechenlandja» a «Die Götter Griechenlands» párja. Schiller ragyogó képeket nyújt a görög életről s egyszerre ráeszmél, hogy mindaz, a mit elmond, a múlté. Hölderlin rokontárgyú költeményében ugyanígy jár el, de őt teljesen kétségbeejti a mulandóság s az életet jelen formájában tűrhetetlennek tartja:

Lasst, o Parzen, lasst die Schere tönen,
Denn mein Herz gehört den Toten an.

Egyezést mutat Schiller gondolati költeményeivel Hölderlin méltóságos periódusokba szorított nyelve is. Schiller tanítványa Frankfurtban érik önálló tehetséggé. Mélyreható változást él itt át, hogy szinte maga is elcsodálkozik: «Wie Jupiters Adler dem Gesange der Musen, lausch ich dem unendlichen Wohl laut in mir» -- írja a Hyperionban ezidét. Nagy lírai erővel rögzíti hangulatait és emlékeit. Heves és bűnös szerelme s a lemondás hallatlan kinjai -- e Tristan-motívumok ihletik költészetét. Képzeteiben a bucsúzásakor öntudatlanul felmerül a R. Wagner drámájának főjelenetére emlékeztető megoldás s kéri Isoldejét:

Reich die Schale mir selbst, dass ich des rettenden
Heil'gen Giftes genug, dass ich des Lethetranks
Mit dir trinke, dass alles,
Hass und Liebe, vergessen sei! (Der Abschied.)

Már az első frankfurti tavaszon felismerte, hogy mivé lett számára Susette. Ekkor írja hozzá legsikerültebb rímes költeményét. A fiatalság harmonikus örömeire emlékezteti Hölderlint boldogsága Diotima oldalán s úgy érzi, hogy szerelmével teljeseedsbe szökken mindaz, a miről öntudatlanul álmódott:

Diotima! ¹⁾ edles Leben!
Schwester, heilig mir verwandt!

Eh ich dir die Hand gegeben,
Hab ich ferne dich gekannt.

A szerelmi élmény nagysága kitágítja az egyéni tudatot, s e soroknál Goethe-re gondolhatunk, ki Steinnéről írja, hogy ő valamikor régen, talán egy másik életben, mint testvér, vagy asszony állt az oldalán. — A frankfurti korszakban Hölderlin költői nyelve megszabadul a retorikus elemektől s egyszerűvé válik. A versek ritmusa pedig melodikus hatásúvá finomodik, a mi Hölderlin kiváló hallásával és zenei adományával kapcsolatos. Dilthey²⁾ Hölderlin lírájában párhuzamos jelenséget lát Mozart művészetével, mely a zenei kifejezést szorosan fűzi a szóhoz, s Beethoven muzsikájával, mely az érzésvilágot szótlannul, egyedül melódiával tolmácsolja. Még Hölderlin frankfurti levelei is helyenként ritmikussá válnak. Hexameteres költeményeiben hullámzó mozgása van e versformának, zökkenő nem állít meg sehol. A hangsúlyos helyekre jelentős tövek kerülnek, a hangsúlytalannokra mellékszótagok. Az ütemek nagyságát a tartalom szerint változtatja Hölderlin, a mint ezt a magyar költészetben Vörösmarty tette. Még a mondatszerkesztésnél is ügyel a ritmus fokozására s minden kifejezést töröl, mely a legkevesebbé felöltő. Fáradhatatlan szorgalommal gyalulja, jobbitja verseit. Nem tudott könnyen megállapodni, s nagyszámú verse maradt meg kettős kidolgozásban. Oly nyugtalan, hogy ugyanazt a hangulatot először két epigrammaszerű szakaszban fejezi ki s később tizennégy strófássá bővíti e költeményt. (An unsere grossen Dichter — Dichterberuf). Kéziratai sokszor alig olvashatók a javítások miatt s hemzsegek a variánsoktól.

A frankfurti évek terméséből a distichonokban írt «Der Wanderer» s a hexameteres formájú «An den Aether» kerül 1797-ben Schillerhez, ki átküldi őket a nélkül, hogy az író megnevezné, Jenából Weimárba s Goethe ítéletét kéri felőlük. Goethenél kongeniálisabb bírálót képzelni sem lehet, az ő vélekedését rendkívül értékesnek kell tartanunk. A két költemény tartalma igen egyszerű. Az elsőben egy vándor, ki járt az egyenlítő forró és sívár vidékén s a sarkhoz közel, hol a nap alig pillant az özvegygé vált földre, felkeresi hazáját. A Rajna barátságos tájain boldogan pihen a tekintete, s mi vele élvezzuk a környezetet:

Seliges Land! kein Hügel in dir wächst ohne den Weinstock,
Nieder ins schwellende Gras regnet im Herbst das Obst.
Fröhlich baden im Strome den Fuss die glühenden Berge,
Kränze von Zweigen und Moos kühlen ihr sonniges Haupt.

E nyájas vidéken feltetszik a következő idill:

Lieulich tönt die gehämmerte Sens' und die Stimme des Landmanns,
Der am Pfluge den Stier, lenkend, die Schritte gebeut,
Lieulich der Mutter Gesang, die im Grase sitzt mit dem Söhnlein,
Das die Sonne des Mai's schmeichelt in lächelnden Schlaf.

¹⁾ Meglehetősen ismertté tette e nevet Hemsterhuis holland filozofus Galitzin hercegnőhöz írt leveleinek gyűjteményével (1787), melyben ezt Diotimának szólítja. Fr. Schlegel 1795-ben adott ki hasonló című tanulmányt.

²⁾ Hölderlin. 430. l.

Az «An den Aether» a fény elevenítő erejének magasztalása. Az aether a görög hitregében a mennyboltozat szülője, de Hölderlin nem csak erre gondolhatott, mikor megénekli, hanem Schelling bölcséletére is, ki az aetherből származtatja a fényt, mely «jegyességre lép a testekkel» s így keletkezik a szín, a hő, a villamosság, szóval az élet tarka és mozgalmas egésze.

Goethe nem hallgatja el kifogásait, de egyébként némi rokonszenvvel fogadja Hölderlin verseit. Az északi sark s az afrikai sivatag rajza negatíókból tevődik össze, nincs érzéki szemlélet benne, az aether magasztalása pedig természettudományos — ezek ellenvetései. «Der Dichter hat einen heiteren Blick über die Natur, mit der er doch nur durch Überlieferung bekannt zu sein scheint. Einige lebhaft Bilder überraschen.» — ennyi az elismerése. Határozott ítéletet csak akkor formálhatna az ismeretlen szerző képességeiről, ha például valami idillszerű tárgyon emberrajzoló képességét bemutatná. Schiller válaszában megnevezi Hölderlint s azt írja, hogy a frankfurti környezetből szívesen kiemelné. «Solchen heftig subjektiven und nach Tiefsinn strebenden Naturen ist es aber gar schwer beizukommen.» A fiatal ember lelkiállapotát veszedelmesnek tartja. Goethe szerint megérdemli, hogy minden lehető megtegyenek érdekében, s kiemeli, hogy Schiller hatása utóbb neki is feltűnt rajta, majd így folytatja: «Eine gewisse Innigkeit, Lieblichkeit, Mässigkeit reommandiert diese Verse». Röviddel e levélbeli megbeszélések¹⁾ után Goethe Frankfurtban látja Hölderlint, s midőn Schiller ezt hallja, újra gondolkodni kezd²⁾ különös természetű földijéről és Jean Paul mellé állítja őt. «Ich möchte wissen, ob diese... Richter und Hölderlin absolut und unter allen Umständen so subjektivistisch geblieben wären.» Mi idézhette elő Hölderlin egyéniségének kedvezőtlen fejlődését: művészi táplálék és nevelés hiánya, vagy idealizáló hajlamának összeütközése a való világgal? Látni fogjuk, hogy az utóbbi lehetőséggel közel járt Schiller a valóság megsejtéséhez.

Goethe személyesen tömörségre és rövid kifejezőmódra serkenti Hölderlint, ki e hatásra néhány epigrammával tesz kísérletet. Fiatalkori próbáit megismételve görög óda formákhoz nyúl ezután. Legtöbbször használja az alkaiosi versszakot. Az asklepiadesinek azt a változatát alkalmazza, melyben két kisebb asklepiadesi, egy pherekrati s egy glykoni sor fordul elő. Sapphói strófában csupán egy költemény akad nála, az is csak későbből, s Hölderlin, mint Klopstock, az első sorban első ütemül, a másodikban másodikul, a harmadikban harmadikul veszi a daktylust.³⁾ (Unter den Alpen gesungen.)

A himnuszok nem szófukar, sőt áradozni tudó költője rövid, tömör ódáknak fejezi ki magát. Takarékos a saját tüzével. Antik lírai formákban ily retorikátlanul még nem írtak németül. A kis költemények tárgya az a mélyülő melancholia, mely Hölderlin szerelmére kezdettől árnyat von. Egy-két szakaszukban összesűríti lángoló keservét, tehetetlen feljajdulásait a milieu ellen, sajnálkozását Diotima szenvedéseinek, melyekért bocsánatát kéri, hiszen ő okozta azokat.

¹⁾ Briefwechsel zwischen Schiller u. Goethe.⁴ 1881. I.: 332—35. levél.

²⁾ U. o. 356. levél.

³⁾ Heinrich: Deutsche Verslehre.² 1878. 136—8. l.

Mint felhő elvonulását a békés hold előtt — így nézi viszonyát s utána Diotima tovább fog ragyogni, ő pedig viharoktól megtépve szétomlik. A tömörségre törekvés, meg a görög vers (melylyel valami hidegséget társítunk) s az elfojtva lappangó érzések belső mozgalmassága hatásos ellentétet alkot. «Wie der Sternenhimmel bin ich still und bewegt» — írja Hyperion magáról, s e mondása jellemzi Hölderlin kis verseit, melyek csöndesek és mély megindulásokat rejtők. A képekben gazdag görög gondolkodás Hölderlinnek második természetévé válik. Óvja a fiatal költőket a külsőségektől, figyelmeztet, hogy ne csak szölogassák az isteneket, hanem görögös bensőséggel szeressék őket s bennük a természetet. Ő nem is alkalmaz annyi nevet henye, külső díszül, hanem érzéseiben és gondolkodása módjában van a hellén elem. Rendelkezik a görögök megszemélyesítő erejével s nemes mérséklettel alkalmazza, nem sértve a modern természetérzékét. A napistent orphikus képzet szerint elragadó ifjúnak nevezi, ki naplementekor alkonyati dalra zendíti égi lantját, de már modern emberre vall, ha hozzáfűzi, hogy a hárfajátékát körös-körül visszhangozták az erdők és a halmok.¹⁾ (Sonnenuntergang.) Gyakorta szólítják meg a költemények az æthert, mely a görög világnézet szerint a halhatatlanság forrása. Bár Hölderlint világpolgárius elméletek és eszmék erősen foglalkoztatták, nemzeti érzése és öntudata határozottan kifejeződik költészetében. Fájdalmasan érezi a németiség politikai széthúzását, ernyedtségét s bizonyára ép Weimárra gondolva szólítja fel a «nagy költőket», hogy mint egykor Bacchus a borral, ők a költészet hatalmával ébreszszék a népet. (An unsere grossen Dichter.) Egy másik aphoristikus erejű óda már-már kimondja azt a később szárnnya kapott szállóigét: Deutschland ist Hamlet. «Tatenarm und gedankenvoll», e két jelzővel jellemzi a korabeli németiséget. Kíváncsian várja, mikor elevenednek meg a könyvek, mikor váltódik tette csak kis részben is a sok-sok gondolat. (An die Deutschen.)

Hölderlin leghatásosabb lírai alkotása, melyet Brahms zenéje és Max Klinger illusztráló metszetei révén leginkább ismernek: a már Homburgban készült Schicksalslied.²⁾ E szabad versekben írt költeményről Volkelt azt ítéli, hogy a tragikus lírának igazi remeke. Iphigenia Parzenliedje s e sorsdal az emberi nyomorúsággal szembeállítja a felsőbb lényeknek görög felfogás szerint napfényes és tökéletes világát. Goethe képzelete az istenek életével hatalmuk korlátlan gyakorlásának jogát, Hölderlin a harmonikus tiszta szépséget s az örökké virágzó fiatalságot kapcsolja össze. A Schicksalsliedben nyoma van a romantikus bölcelet azon törekvésének, hogy az ember helyzetét a mindenséggel szemben megmagyarázza. A fejlődés hegeli gondolatára czélloz az a felfő bimbó, mely az égiek szellemét példázza, s az örökösén zúgó vízomlás, mely az embert hirczolja. A kettő oly ellentétes, mint az abszolút szellem önmagukat korlátozó változásai. Az egész vers a lét körforgását symbolisálja, gyűrűszerű, s a végéről újra az elejéhez tér az olvasó. Nemcsak általános bölceleti gondo-

¹⁾ A mennybolt fényjelenségeinek összekapcsolása a zene hatásával ősrégi képzet s megvan az újabb költészetben is, így Goethénél is (Faust II, r. 1. fv.) s G. Hauptmann-nál. (Und Pippa tanzt II. fv. vége.)

²⁾ Franz Diederich: Fr. Hölderlin u. sein Schicksalslied. Dresden 1903.

latok, hanem a legegyszerűbb élmények éreztették Hölderlinnel az élet semmiséget, a külső viszonyok magukkal kényszerítő, sorsszerű erejét. A Schicksalslied rövid és igazi lírai művészettel komponált: megnyugtató érzésektől kétségbeejtő nyugtalanságig emelkedik, ritmusában megráz az embergörgető zuhatag pusztító hőmpölygése és vad monotonája. Itt említhető, hogy e szerkezet visszaját, midőn hevesebb felindulás finom piánóban hangzik ki, több lírai versben megjeljük. (Empedokles, An die Parzen, Die Heimat.)

A homburgi tartózkodás alatt első sorban elegikus visszaemlékezések foglalkoztatják Hölderlint. «Menons Klage um Diotima» a lassú megnyugvást tolmácsolja distichonjaiban. A kínos emlékek tövise már-mar nem bántja, a lélekben gyógyuló képzelete szép álmot himez Diotimáról, kit mesébeli «harmatos szigeten» egyszer viszontlát. Sinclair elviszi szórakozás kedvéért izgatott koltó-barátját a rastadi kongresszusra s az itt tapasztaltaknak helylyel-közzel visszhangja kél lírájában. Megkísérel Hölderlin természeti leírásokat. Szembeállítja a Neckar-vidéket az Archipelagus-szal, az elsőt oly melegen szereti, mint a mennyire lelkesezik az utóbbiért. Jonia soha nem látott szigeteit így képzei el:

... wo ein goldener Herbst dem armen
Volk in Gesänge die Seufzer wandelt,
Wenn sein Granatbaum reift, wenn aus grüner Nacht
Die Pomeranze blinkt und Pauk' und Zymbel
Zum labyrinthischen Tanze klingen. (Der Neckar.)

Heidelberg belső életét jókedvű romantikusok rajzolták meg, Hölderlin madártávlattból mutatja be a kertes várost, mely ódon várával a Neckar tükrében nézegeti magát. A megfigyelő képesség gyarapodása látszik a későbbi költeményeken: nemcsak a nagy természet körvonalai, hanem egyes kis jelenségek is megkapják Hölderlint. Finom apróságokkal varázsolja eléük, mint telepszik az alkony egy kis városra, hogyan ébred a reggel. Az antik gondolkodásmódnak szinte mindenütt akad nyoma. A tavasszal meginduló folyóvizet ifjúnak személyesíti, ki lerázta jégbilincseit. Dicsőíti és kívánja a csatatéren való halált hazájáért, de itt is görögnek képzei magát. Eleste után leszállna az alvilágba, hol üdvözölnék a régi világ hősei és költői. A kivítt győzelemről lent kapna hírt, mire az utolsó istenhozádót mondaná a hazának.¹⁾

Homburg után az élet, sőt a költészet hajótöröttjének is nézte magát Hölderlin. Egészen komolyan szól arról, hogy alkotó ereje megcsökkent. Érti az alkonyat hideg lehelletét: «Gesanglos schlummert das schau'rnde Herz mir im Busen» s ez már nemcsak üres képzelgés, hanem nyomai vannak a valóságban. Az «Archipelagus» háromszáz hexameter terjengve gördül, a forma és a tartalom szerves egységének bomladosását észleljük. A perzsákon diadalmas Athént összehasonlítja a megmaradt romokkal s keserűségében az örök természet látása vigasztalja, mert a kékselymű egen magasra hágó nap tüze, az olajág s a szőlővessző ugyanolyan, mint Platon idején. Hölderlin nem

¹⁾ E gondolatok görög eredetét kimutatja O. Hense értekezése (Neue Jahrbücher 1904: 515—41. l.)

képes a görög őskor alakjait megidézni az alvilágból, mint Faust, hanem azok húzzák magukhoz a fiatalságavesztett, kimerült költőt. Így a következő tragikus kérést intézi az «Archipelagus» végén Neptunushoz:

... Und wenn die reissende Zeit mir
Zu gewaltig das Haupt ergreift...
Lasst der Stille mir dann in deiner Tiefe gedenken.

Nyugtalanító, nehéz gondolatok merülnek fel, s költői értékesítésük eleve kétesnek látszott. A kereszténység újult erővel hat a papi pályától eddig irtózóra. Rokonságot keres a görög és a keresztény vallás legszentebb misztériumai között, s mivel Heinse megkísérelte ugyanezt Ardinghellójában, neki ajánlja erre vonatkozó homályos költeményét a «Brod und Wein»-t. Hasonlóképen arról is ír, hogy ősrégi időben érintkezett a görög és a germán nép, itt is van tehát valami fel nem derített kapcsolat. (Die Wanderung.)

Az utolsó, már elboruló elmével írott versek nyelve változatlanul költői, szabad ritmusaik szépek, de tétovázók s nem egy erővel teljes lélek önkényét, hanem a beteg nyugtalan zavarát fejezik ki. Költői képek meg-megállítanak, de ép úgy megdöbent hiányos összefüggésük. Hölderlin lázas képzelete bágyadt szárnyacsapással vergődik keletre. Több versét a sváb föld pasztellszerű, gyöngéd rajza nyitja meg s egyszerre, minden kapcsolatot nélkül, felkiált: gyerünk el innen a Kaukazushoz, Ázsiába, Hellasba! A hajlékony ritmus magával csábít. Mit keres ez a fáradt, megtört ember görög talajon? Már nem Apollón s az örök napot csodálja, hanem Bacchust, a bódulat szerzőjét, ki tigrist fog kocsija elé s Indiáig terjeszti a bor tiszteletét. Az utolsó ősz sváb szőlőhegyeken, szüreten tölti Hölderlin, s előtte Hellas most a misztériumok titokzatos földjévé lesz, az éjszaka mámoros, zord örömeié, melyek a nappal józan bizonytalanságából önfeledésbe váltanak. A közelgő vakságtól félve felkeresi Patmos szigetén a Jelenések látóját s az örület nyomaival hirdeti egy új egyház alakulását.

A homály és sötétség hosszú éveiben Hölderlin egyre verselt. Ezek az alkotások, mint Windelband mondja, csak a költészet pathologiáját érdeklik. Mind zenés, melódikus ritmusú, s egy-kettőben az elme világa szomorú pislogással áttör a ködön, megküzd vele. Az érthetőbbeket fügelékként nyomtatják ki a Hölderlin-kiadások. Olvasva őket, Heinenek egy phantasmagoriájára kell eszmélnünk. Már tehetetlené bénulva hevert matráczsírában, s egyszer az a füresa hangulata tűmadt, mintha maga holtan feküdnék s gondolatai kísértetek volnának, melyek csak tobzódni járnak vissza koponyájába. E bizarr eszme az alvajáró és frogató Hölderlinen valósággá vált, s ő igazán úgy tett, a mint a *Lazarus*ban olvasható:

Die schaurig süßen Orgia,
Das nächtlich tolle Geistertreiben
Sucht des Poeten Leichenhand
Manchmal am Morgen aufzuschreiben.

V.

Az irodalomtörténeti munkákban még ma is nyugtalan vándor-életet folytat Hölderlin neve egyik csoportból vagy rovatból a másikkba. Majd romantikust csinálnak belőle, majd a nagy klasszikus költők árnyékában szorítanak számára szerény és hűvös helyet. Semmiféle szellemi tudomány nem rendelkezik a csoportosításnak oly egyetemes elvével, melylyel minden egyes tényet szilárdan és magyarázva a maga helyére rakhat, mint a csillagászat a gravitáció törvényének segítségével teszi. R. M. Werner megkísérli, hogy vázlatos áttekintést nyújtson a német lírai költők viszonyáról egymáshoz. A líráról és a lírikusokról szóló becses műelméleti könyvében¹⁾ Hölderlin, mint eszmék symbolisáló költője, Schiller és Goethe közé kerül, mivel az elsőnek lírai költészete gondolati, az utóbbié symbolikus. Másrészt Hebbel tépelődőbb, mint Hölderlin. Freiligrath képzelete pedig gazdagabb az övénel. Wernernek e kísérlete nem kielégítő, mivel általánosságban marad, s a jellemzésül szolgáló egy-egy szó kevéssé világít meg egész egyéniséget. Alapelve azonban mégis helyes, mert az individualitás tudományos meghatározásának egyetlen tárgyilagos eszköze: az összehasonlítás. Hölderlin irodalomtörténeti és esztétikai hovatartozását könnyebb lesz eldönteni, ha a már ismert adatokból összeálló mozaikszerű képet néhány kövecskével teljessé teszszük, hogy emberi és költői mivolta biztosabban álljon előttünk.

Megvan Hölderlinben a nagy pesszimisták feketén látása. Szemlencséje — fiziologialilag szólva — olyan szerkezetű, hogy mindarról, ami gyarló, kicsinyes, boldogtalanságot okozó van az életben, sűrített és nagyított képet mutat. A tűnő boldogság igazi lírikusa, de nem hangos és szenvedelmes panaszszal szól, hanem az ő saját kifejezését használva — „csöndes szépséggel”. Költészete komor életének méla visszhangja. Néhány nyugodt, fenségi erővel ható ódája ne téveszteszen meg. Nietzsche a tragédia születéséről szóló dolgozatában egy idegen a görög templomok külső harmoniáját csodálva, a nép lelki összhangjára von következtetést, pedig ez merő csalatkozás. Hölderlinnél is vigyázzunk, mert az ő márványtisztaságú, kerek ódáinak sima görög ritmusa egy meghasonlott lélek hányódásait enyhíti, simítja és fedezi. Tassói természet, örökös aggodalommal járja meg élete rövid útját. Rokona Hegelnek a szó tragikus értelmében: rajta valósággá lett, a mit barátja a dialektikus világtörvényről tanított, bár nem teljesen. A thesis és antithesis harcza dúlja, megroppantja őt, a kiegyenlítő, megváltó synthesis azonban nem éli meg soha. Ár és apály váltakozik egyre a kedélyében, heves nekilendülést jeges bágyadás követ. Mikor a barátság legszebb pillanatait élvezi, hirtelen a lélek örök és megszüntethetetlen magányára eszmél. Diotimát magáénak mondhatja, és ugyanakkor aggasztón cseng a fülebe: „Wen die Götter lieben, dem wird grosses Leid zu Teil.” (LGy. 405. l.) A szerelemnek azokat az óráit, mikor a magát átadó lélekben szinte a faj öntudata él, s az egyéni világ esetlegességeivel időre-órára elsüllyed, rettegésben tölti. Mi következik ezután? Vajjon nem az utolsó boldog perc a mos-

¹⁾ R. M. Werner: Lyrik u. Lyriker, 352. l.

tani? — ily kérdések zakatolnak benne. Inkább nem vallaná meg szerelmét, mert a vallomás és meghallgatás után a boldogság nem fokozódhatik. Csak a visszahatás, a kiábrándulás következik végeredményben. A végcélznak e merő szemmeltartása valóban schopenhaueri vonás.

Görögösség, természet, szabadság voltak annak az időszaknak jelszavai, melyből Hölderlin kinőtt. A sok mindenféle gondolati elem szubjektivitását nem nyomja el. Mellette Klopstock átlagosan emberi, s a nyelv és verselés oly virtuózában, mint Platen, hidegséget találunk. Külsőleg a legkülönbözőbb forrásokból táplálkozik Hölderlin lírája. Görögös: az apollói, üde szépségnek s a dionysosi bódulatnak egyaránt megéneklője. Rajongó természetimádása romantikus, czizelláló versművészetével suhanó hangulatokat a symbolistákra emlékeztető módon fejez ki. Hölderlin költészete mégsem változatos. Nagysága egyoldalúságában gyökerezik. Egypár érzést, de csakis ezeket, hasonlíthatatlan intenzitással találni meg nála. G. Keller említi egyszer, hogy minden lírai vers a szerzőjének egy csomó «victualiába» kerül. Hölderlin az övéinek szépségét drága áron fizette s nagy szenvedésekkel pecsételte meg.

Hármas átok nehezedett az életére. Társadalmilag mintegy nem tudott elhelyezkedni. Olvasója nem volt néhány írón kívül. Mindössze egy évtizedig adatott dolgoznia. Évtizedeken át kínos különlegesége volt a XIX. század első felében Tübingának, mert számosan eljöttek ide megnézni az örült poétát. A pathologiai érdeklődés gátolta az irodalomtörténeti megbecsülést is. Tudvalévő, hogy a romantikusok komoly figyelmet tanúsítottak a lelki élet rendellenességei iránt. A tudatjelenségek alkotják a természet napfényes oldalát, s ők fürkészni szerették az éji felét, a féltudatost, a tudattalant. Hölderlin örülsége idején írja Schubert a pszichikai zavarokról szóló könyveit, Justinus Kerner pedig arra is hajlik, hogy az elmezavart misztikus belátások új forrásának tekintse. Hölderlin így az ifjabb romantika beteges érdeklődésének a középpontjába kerül. De különös, hogy ő szánalmas helyzetében nyugodtabban viselkedett, mint egy Z. Werner, ki érzéki bódulatban szabadon kóborolja be fél Európát, vagy mint Cl. Brentano, ki áhítattal bámul egy maniakus apáczáat.

Charlotte von Kalb üdvözte a költőhöz egyetlen dokumentumunk a *Hyperion* hatásáról. Egyébként még arra sincs bizonyíték, hogy a regényt írója életében akár csak szűkebb kör is olvasta. Ismertetés, bírálat nem maradt róla. A lírai költemények egyenként és szétszórva jelentek meg Schiller Neue Thaliájában, Musenalmanachjában, a Horenben, majd Neuffer és Leo von Seckendorf zsebkönyveiben. 1826-ban kiadott első gyűjteményük már posthumus ajándéknak tekinthető. Mint egyéniség a klasszikus irodalom vezetőinek érdeklődését nem tudta lekötni Hölderlin. Goethe és Schiller a leg-szerényebb kísérleteket enyhén ítélték meg, de a nyugtalanul előre törő s ideáljaihoz betegesen ragaszkodó embert eléggé kiméretlenül mellőzték.¹⁾ A romantikusok — A. W. Schlegel futólagos megjegyzését nem számítva — nem tudtak létezéséről, míg dolgozni tudott.

A társadalommal szemben az egyén jogainak föltétlen követé-

¹⁾ O. Harnack: Hölderlin. Preussische Jahrbücher 1895: 540. 1.

lője s a genie-korban megindult küzdelem utolsó képviselőjének mutatkozik. R. M. Meyer¹⁾ az egyén felszabadításáért megkezdett irodalmi harcot a fridericianus államnak azon rideg törekvéssel hozza kapcsolatba, hogy a közösség eszméjének mindent alá kell rendelni. Hölderlin az állam nyomorító hatásáról ép úgy panaszkodik, mint később Arndt. Barátai között vannak forradalmi érzésű emberek. Stäudlin pályája forradalmi hajlandósága miatt tört ketté. Sinclair és Leo von Seckendorffot a württembergi ulvar politikai bűnösökként üldözte. Kétségbeesett órákban nem egyszer késznek nyilatkozott a felénk Hölderlin is tetteles fellépésre s ellenállásra.

Nemcsak a politika, hanem az emberek ellen általában is el volt keseredve. «Ich lerne sie nie verstehen ohne einige goldene kindische Träume aufzuopfern» olvassuk egy levelében. Hyperion egy napon hetvenszer bukik álmainak egéből a földre. Hölderlin elvont gondolatokkal foglalkozik, hogy ne törődjék a valósággal, mely kedve ellenére való. A német műveltségnek nem a legelőkelőbb köreiből élt, hanem egy kicsinyes és nyársolgári világban. Elkeseredését fokozta bizonytalansága a saját képességeiről, s mint igazi problematikus természet megnyugtató életelvre s tiszta önismeretre nem tesz szert.

Hölderlin semmiféle irodalmi irányhoz nem számított a költészetét s egyedülvalóságában szomorúan «res nullius»-nak nevezi magát. (Gervinus²⁾) a romantikusok között tárgyalja Hölderlint. Nem tévedés azonban a testet öltött görögösseget a középkor rajongóihoz sorolni? Nem, mivel e szembeállítás meglehetősen felszínes. A romantikusok nem fordultak el az antik költészettől, sőt gyarapították művészi megbecsülését. Homerosnak s a régi drámának szépségeit fölőtte csodálták. A. W. Schlegel olyan színművet akar írni, mely minden ízében görögös. Fr. Schlegel a görög irodalomtörténet Winckelmannjának készül. A mi náluk oly igen hiányzott: a kompozíció tökéletessége ragadta meg őket görög költeményeken s objektív szépségüket Friedrich a virágéhoz hasonlítja. Vegyük ehhez, hogy Hölderlin nem görögösen imádta Hellast. A nagy német klasszikusok az ő lírai természetű rajongását nem ismerik, de párja lehet ennek, a mint Novalis és Tieck a középkorra s Wackenroder a régi német kultúrára tekintenek. Működése végén a görögség világnézetének egy romantikus színvételű változatához, az új platonizmushoz, tér Hölderlin.

Az irodalmi köztudat szerint a genie-korszakban megvan a romantikus irodalomnak minden csirája. Hölderlin műveltsége, mint Tiecké, a Sturm u. Drangban³⁾ gyökerezik. A XVIII. század szelíd eszméi töltik el. Lelkes hive volt Rousseau-nak, a tolerancia és emberiség a vezérszavai. A Sturm u. Drangból öröklő nyugtalankodását a társadalmi korlátok ellen. Filisztergyűlölő ő is, mint a romantikusok, de nem humorosan, hanem valósággal elkeseredetten. Egyéniségét lánccszemnek vehetjük a két áramlat összekapcsolására. Az érzelmesség nyomai és Heinse hatása visszafelé mutat, viszont a romantika felé az, hogy Kanttól Jacobihoz hajlik Hölderlin. Nem fölösleges

¹⁾ Der Kampf um den Einzelnen. Deutsche Rundschau 1896.

²⁾ Geschichte der d. Dichtung, 1874, V. 716.

³⁾ Ide számítja Hölderlint W. Menzel: Deutsche Dichtung von der ältesten Zeit bis auf die neueste Zeit 1859. III: 256—7. l.

külön nyomatékkal kiemelni, hogy egyéniségénél, de még inkább a gondolatok azon csoportjánál fogva, melyet a *Hyperion*ban találunk, a romantikusokkal egytestvér. Nemrég írt O. F. Walzel alapos tanulmányt a német romanticizmus eszmeköréről, mely az idevágó elméletek kialakulásával is foglalkozik. Szinte csodálatos, hogy Hölderlint, ki a romantizmus tipikus érzéseit a jenaiakat megelőzve s velük egyezően fejezte ki, egy szóval sem említi. Tieck, Fichte, Schelling, Hegel és talán Schleiermacher hatottak rá, az utóbbiak sokkal előbb, mint a többi romantikusra. Jellemző Hölderlinre is a tudomány és művészet, a bölcselkedés és az intuitio összekeverése. A szerkesztés iránt neki sincs érzéke. Empedokles-töredéke a «progressive Universalpoesie» példája. Wertherszerű elem több van a *Hyperion*ban, Empedokles azonban, ki alacsony környezete ellen felveszi a harczot, romantikus jellem.

Ricarda Huch¹⁾ a romantikus ember erkölcsi lényének fővonásait Hölderlinnel kapcsolatban tudja a legvilágosabban kifejezni. Az elégedetlenség dühe van benne Fr. Schlegel szavával élve. Álmodozó, névtelen vágyakkal tölt ifjúság után minden hivatást korlátozásnak érez a fiatal ember. A *Hyperion* a romantikus egyén fejlődéséről és a Hölderlinéről édekes felvilágosítást ad. A regény a léleknek azon állapotát világítja meg, mely átmenetül szolgál az ifjúságból a férfikorba. Az illúziók, álmok, vágyak üde világából, mikor a képzelet a jövő fátyolára dúsan aranyozott hímet varr, viharos szférán át jutnak a romantikusok az önismeret és a világismerés vidékére. A két korszak határán szenvedélyek szirtjein hányan feneklenek meg s az önismeret tisztító tűzében mennyien kiábrándulnak, vagy ellobognak. Hölderlinből higgadtan cselekvő férfi soha nem lett. Nyugtalanul ing végletek között. Már csaknem harmincz esztendő, de biztos életcél, foglalkozás, hivatás nélkül tétováz. Gyermekes aggodalommal s naiv bizalommal tér vissza többször az anyai ház ótalma alá. Irigyliz azokat, a kik valamely rendszeres foglalkozás mellett munkára edzik magukat s békét nyernek. Másrészt egyoldalúságtól fél, mint Faust: «Wie ich beharre, bin ich Knecht.» A romantikus életpálya minden tipikus külső jegye előkerül. R. Huch ezekhez sorolja a családalapításhoz való kedv hiányát, a mit Hölderlinnél a szülői ház megható szeretete helyettesít. Azután a hazátlanság érzését s Hölderlin valóban száműzöttnek tartja magát Németországban. Az élet harmonikus végigélésének képessége hiányzik a romantikusokból. Nem kicsinyes és házias boldogságra kell gondolnunk, hanem az egyén belső fejlődni tudására, melyre örök példája az emberiségnek Goethe. Felismerték ezt rajta s progressivitásnak nevezték el a jenaiak. Werther és Goethe egyforma bajban szenvedtek épen úgy, mint Hyperion és Hölderlin. Goethe a Werther megírásával könnyít a lelken, Hölderlin a *Hyperion* elkészülte után sem szabadul meg vívódásaitól. Goethe életkorszakai belső szükségességgel váltják fel egymást s ő minden helyzetben a legtermékenyebb munkát végzi, a legjobbban érvényesül, Hölderlin álmoktól könnyes szemmel örökös kálváriát jár. Még meg sem kezdi az életet, a vér fiatalos tűzzel lüktet benne, s már kísérti a vénségtől való borzalom. A romantikus jellem az élet egy pontjára szeretne kon-

¹⁾ Ausbreitung und Verfall der Romantik² 1908. 138. l.

centrálódni: üstökén ragadja az ifjúságot s az élet derekán már rezignált. S ha a jelen pillanatban annyi olvasót talál Oscar Wilde Dorian Grayje, mely valóságos evangéliuma ennek az érzésnek, hogyné olvasnák szívesen Hölderlin verseit s élete könyvét. Leveleiben feltűnő az önelemzés túlzása. Hölderlin meggyónja önmaga előtt fogvatkozásait, ír róluk, bár nem a kétségbeesés hangján, anyjának, nővérének, mostoha öccsének, barátainak. Vádjai: végtelen érzékenység, mely bénítja tetterejét; az élmények nem peregnék le róla; lelkéből hiányzik az ellenálló rugalmasság, kis csapás nagy barázdát von rajta. Ha igaza van Sokratesnek, hogy a tudás erény — s Hölderlin bízott ebben — akkor ő nagy belátásával már segített is volna szerencsétlen természetén.

A. Biese¹⁾ Hölderlint a romantikus természetérzők kifejezőjének tekinti. Hyperion mámorossá lesz a természet szépségeinek láttára, mint egy romantikus költő. A szimpatikus természet-szemléletre igen szép példákat nyújt az Empedokles-töredék, hol a profétáról olvassuk:

... in leiser Götterruhe geht
Er unter seinen Blumen und es scheun
Die Lüfte sich, den Glücklichen zu stören.

A természet festői és hangulatkeltő hatása a Hyperionban oly mértékben mutatkozik, mint egyebütt csak a Wertherben. Találunk mély értelmű hasonlatokat. A rímes himnuszokban Schillerre vall az erkölcsi és bölcséleti alapvonású természetlátás. Későbbi költeményekben ennek nyoma sincs, tájak leírására mutat növekedő érzéket Hölderlin. A jelenségek pantheisztikus egységének átélése számára nem pusztán költészeti tény, hanem világnézetének is alapja. A természetben nyilatkozó egységes, isteni erő evolúciót teremt (V. ö. a Der Mensch cz. költeményt) s Hölderlin pantheizmusa ebben egyező az egykorú bölcséletével.

Hölderlin viszonya Goethehez és Schillerhez ellentétet tüntet fel a romantikus író csoporttal. A jenaiai Schillerrel nem a legjobb lábon állottak. Személyes okok is közrehatottak nagy mértékben: Schillernek ellenszenves volt fölényeskedő szellemességük s szatirájuk. Goethe ellenben hódolatuk tárgya, s boldogok, ha sétát tehetnek vele Jena környékén. Goethenek több érzéke volt a humor iránt s ki-kicsapongó túlzásaikat elnézte, nem ítélte meg szigorúan. Hölderlin betegsége idején elkeseredéssel emlegette Goethe nevét s megelőzőleg sem dicséri. A két költő alkotási módja egészen más: Goethe mintegy egyéniségének fölöslegéből alkot, Isten adja mondanía, a mit ír, Hölderlin tönkre dolgozza magát torsián és líráján. Schillerrel szoros kapcsolatot képez a szülőföld közössége. Alárendelő tisztelettel közeledik mindig hozzá s mikor a legegényőbb verseket írja, még állandóan hangoztatja, hogy mennyire függ tőle. Schiller, a mint előzőleg láttuk, kedvelte Hölderlinben a tehetséges tanítványt, sőt szeretné megérteni az embert is, de ezt Hölderlin húzódozása s irrationalis viselkedése akadályozta.

¹⁾ Entwicklung des Naturgefühls im Mittelalter u. in der Neuzeit. 1888, 431. l.

A XVIII. századbéli német új-humanizmusnak, melyet előkészített Opitztól kezdve az irodalmi hagyomány, továbbá a klaszszikus nevelés iránya középiskolákban és egyetemeken, a következő hatásai mutatkoznak Hölderlinnél. Az antik verselésre Klopstock nyújt neki mintát, az antik életet Winckelmann szemével nézi. A görög világot imádja, a görög technikát alkalmazza verseiben, a görög pantheizmust átéli. A mily oszményinek képzei a görög népet, oly idealizáló a jellemzése minden emberének. Az orthodox és rationalistikus theologia gyűlölete antik színezetű természetimádásával függ össze. Mint Herder, ő is reméli, hogy a görög minták hatása a nemes emberiség világához vezet. Hölderlin azért választja a görög ókort eszményeül, mert itt lehetséges volt az egyénnek egyetemes kultúrája, mert ez a hivatást, a szónak mai értelmében, nem ismerte. Windelband¹⁾ szerint Hölderlin sorsa a legszorosabban összefügg e művelődési kérdéssel. A Hyperion végén hosszasan panaszkodik a németek hivatáshozkötöttsége miatt. Empedokles egész ember, ki minden irányban tevékeny, a merre az egyén tevékeny lehet. Hölderlin naiv öröme a tiszta görög világon Piero di Cosimo tekintetere emlékeztet, ki theokritosi derűvel vászonra idézte a görög regék feledhetetlen jeleneteit. Az antik élet és kultúra olyan végletes és önfeledt rajongóira, mint költőnk, főleg a renaissance idején akadni. Itt találunk művészeket, a kiknek lelkében Hölderlinéhez hasonlóan, az antik és a keresztény világ összeütközik. A finom és elbájoló kellemű Diotima melancholikus, fátyolozott, hideg tekintetű, mint Botticelli berlini Vénusza.

Filozofus volt-e Hölderlin? Költői műveibe — s ez romantikus vonás — erősen belejátszanak bölcséleti elemek. A filozofia-történet²⁾ az elsőkhöz számítja, a kiknél a bölcséleti romantika gondolatai megjelennek. Minden költői alkotásban megvannak egy világnézet kialakulásának feltételei. A költészet tárgya a külső, vagy belső életnek valamely jelensége, még pedig jelentőssé téve, kiélezve. Mennél inkább látható a kiemelt motívum kapcsolata az élet egészével, annál inkább gyarapszik értékben a költői mű.³⁾ Ilyen egyetemes képet nyújt az életről az Empedokles dialogusainak sorozata. Hölderlin a bölcséletet a művészettel azonosítja. Az «identitáts-philosophiet» pantheisztikus költői érzéseivel fokozva érti. Költői műveinek bölcséleti «innervatiót» készít. A metafizika elméletileg is állandóan foglalkoztatta. Niethammer «Philosophisches Journaljába», hol Fichtenek az atheizmus-harcához vezető cikke megjelent, közreműködését kéri a szerkesztő. Mostoha öcséséhez írt leveleiben éles elmével és nem közönséges dialektikus erővel világít meg filozófiai kérdéseket. A nagy metafizikusok terminológiájában otthonos, főleg Schelling esztétikai színezetű gondolatai kötik le. Schillernek is jelenti, hogy az utóbbi filozófiájának egy sarktételéről tanulmányt ír. Hogy e téren is csak töredékek maradtak tőle, nehézkességének kell tulajdonítani. Fichte, úgy látszik, történelembölcséleti felfogására hatott. Természetes föltevés, hogy Höl-

¹⁾ Über Fr. Hölderlin u. sein Geschick. 1878 (Präludien).

²⁾ Überweg-Heinze: Grundriss der Geschichte der Philosophie⁹ IV. 86—7. 1.

³⁾ W. Dilthey: Die Lebensanschauung der Dichter und die Philosophie. (Die Kultur der Gegenwart² I, 6: 49—55. 1.)

derlinnel Frankfurtban együtt filozofált Hegel, s ő ennek rendszerébe is betekintést nyert. Schelling és Hegel levelezésében Hölderlinről, mint komoly s figyelemre méltó gondolkodóról, többször szó esik. Mindkettőt mélyen-megrázza barátjuk tragédiája, s Hegel később, még neve hallatára is, kinosan érezte magát.

* * *

Az ifjabb romantikánál találjuk az első nyomokat, hogy Hölderlin költészetét észrevették. Néhány költeménye a „Zeitung für Einsiedler”-ben jelenik meg. Achim von Arnim¹⁾ a legnagyobb német elegiai költőnek tartja. Tiszteletük nem tárgyilagos s inkább túlzóan rajongó, mint megértő. Clemens Brentano több száz ízben elolvassa a „Brod und Wein” első részét. Izgatott képzelete az esteledő város rajzában megtalálja „az egész életet, az embert, vágyódását egy elvesztett tökéletesség után s a természetnek öntudatlan fenségét.” Hölderlin Bettina von Arnim kedvelt költőjéhez tartozott. Bettina leveles könyve („Die Götterode”²⁾) vonzó és irodalmilag is becses részleteket tartalmaz Hölderlin műelméletéből. Sinclair útján jutottak ezek tudomására, kivel 1805-ben együtt töltötte a nyarat Offenbachban. Hölderlin eszméiben azt szerethette, a mi nekünk Bettinában oly kedves: a valóság és a képzelet szeszélyes összebonyolódását. Hölderlin keresi azokat a törvényeket, melyek a költészetben érvényesülnek. Metafizikai uton akar hozzájuk férkőzni. Minden műalkotás egyetlen ritmus volta-kép, melyben a világszellem a költői örület s az alkotó ösztön kölcsönös harcra útján nyilatkozik. Hasonló sejtelmeket találunk a Sophokles-fordítások előszavában, melyeket Bettina különösen csodált s „livre de chevet”-ként minden este elővett, hogy olvasson belőlük. Sinclair közlése alapján így ír a betegesedő Hölderlinről: „Ihm zuzuhören sei gerade, als wenn man es dem Tosen des Windes vergleiche, denn er brause immer in Hymnen daher, die abbrechen, wie wenn der Wind sich dreht”. Egy pár lírai vers kompozícióját (Schicksalslied, An die Parzen) igen finoman szemlélteti e megjegyzés.

Később a sváb költők — többnyire a Neckar-vidék fiai s a tübingai egyetem látogatói — foglalkoztak földijükkal. Hölderlinről Sinclair először azt hitte, hogy kétségbeesésében az örületnek csak alárczát öltötte magára. Hiába szerzett neki könyvtárosi állást Homburgban, hasztalan remélte a javulást. A tübingai klinikán 1807-ben gyógyíthatatlannak nyilvánították betegségét, s ekkor a család ott helyben egy derék asztalos mesterhez adta gondozásra. Uhland születésnapjára mindig jácint csokrot küldött neki, Gustav Schwab az első vers-gyűjtemény kiadásán fáradozott. Ennek öcsce, Christoph, 1840-től állandóan Hölderlin mellett időzött s az utolsó évek leírását tőle bírtuk. A fiatalon elhunyt szenvedélyes temperamentumú W. Waiblinger lelkes tisztelője volt Hölderlin költészetének s 1822. és 1826. között több ízben felkereste. Tizennyolcz éves korában írt egy regényt, a *Phaetont*,³⁾ melynek formájára és szerkezetére a Hyperion hatott, tartal-

¹⁾ Fr. v. Schlegels Gesch. der ant. u. der neueren Lit. Fortgeführt von Th. Mundt, Berlin. 1842. I: 84. l.

²⁾ Megj. név nélkül 1840. V. ö. I: 225, 415—16, 421, 493. l.

³⁾ Stuttgart 1823. I. II. Matthissonnak ajánlva.

mára pedig Hölderlin élettörténete. A főszemélyek, Phaeton szobrászt kivéve, Hellasból Németországba áttelepült újjörögök. Waiblinger könyve korszerű volt, mert Európa közvéleménye ekkoriban rokonszenvezett az újjörögökkel. Némely részét kiforratlan érzelműség rontja meg. Phaeton szerencsétlen szerelme következtében megőrül és élete vége egy asztalos házában Hölderlin tübingai állapotának egyszerű leírása minden költői alakítás nélkül. Itáliában írt később Waiblinger tanulmányt Hölderlinről,¹⁾ melyben ezt érzéki, buja természetűnek bizonygatja. E vélekedését értjük ama lélektani törvényszerűségből, hogy idegen személyiségeket egyéni tapasztalatok alapján lehet csak interpretálni. Waiblinger kicsapongásairól kétségtelen bizonyítékaink vannak. Waiblinger révén érdeklődött az ő bizalmas barátja, Eduard Mörike is Hölderlin iránt. Justinus Kernernek, a ki lelki betegségekkel hivatásánál fogva foglalkozott, bocsássuk meg, hogy szatirikus útleírásába²⁾ az örült költőt Holder néven belevonja.

Hölderlin pantheizmusa tragikus színezetével valamelyes kapcsolatot áll Hebbel pantragismusával s ennek Naplói³⁾ idézik is a Hyperiont. A müncheni kör rokonszenves tagja, Heinrich von Leuthold, ki hasonló véget ért, mint Hölderlin, sorsát előre sejtve így ír:

Wohl, wem früh schon der Befreier
 Tod sich naht, wem — Hölderlin
 Oder Lenau gleich — die Schleier
 Sanfter Nacht den Geist umziehn.

Ritornellt is készített rá:

Friedrich Hölderlin!
 Dich tötete die Sehnsucht nach dem Land,
 Auf das die Sonne des Homeros schien.

1870-ben ülték meg Hölderlin századik születésnapját lauffeni szülőházában. Fr. Th. Vischer⁴⁾ volt az ünnepi szónok, ki még maga is látta Hölderlint. Freiligrath alkalmi költeményét szavalták, mely Hölderlin ragaszkodásáról szól a sokszor leírt sváb tájakhoz. A német prózának nagy művésze már dolgozott ekkor a Tragédia születésén. Nietzschek ebben a művében Hölderlin tragédia-törredékének olvasója sokféle felvilágosításra akad. Empedoklesre is talál Oedipus tragiédiájának jelképes magyarázata: túlságos tudás és hatalom az egyén megsemmisüléséhez vezet. A művészi teremtetést Nietzsche is kosmikus erők áttörésének tekinti a költő lelkén. Nietzsche még diákkorában

¹⁾ Waiblingers Gesamm. Werke 1839—47. III: 217—61. l.

²⁾ Gaismaier: Über J. Kernalers «Reiseschatten» (Zeitschrift für vergleichende Lit.-Gesch. und Renaissance-Lit. NF. 13: 76—148. l.)

³⁾ Hesse kiadásában II: 104. l.

⁴⁾ Előadásában behatóan tárgyalta és szeretettel vezette hallgatói elé Hölderlint. Említi őt még regényében, az Auch Einerben is, melynek hőse oly szép és klasszikus megjelenésű, mint Hölderlin a megmaradt metszeteken. Itt olvassuk felőle a következőket. «Armer Werther Griechenlands! Dein Lieben war ja wohl hoffnungslos, denn einem Albert, der seine Braut streng verschliesst, dem unerbittlichen Chronos, war deine Lotte verlobt.»

olvasta Hölderlint, sőt első nagyobb dolgozatát róla írta. Midőn 1873-ban vitairattal támad D. Fr. Strauss ellen¹⁾ s ebben a »Bildungsphilister« szót és fogalmat megalkotja, a kultúra gyáva elősdiének képzeleti képével Hölderlint állítja szembe, mint a nem-philister megtesztelését, ki barbár környezetével nem lépett semmi egyezsége.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

AZ ANTIK LÖVEGEK A LEGÚJABB KUTATÁSOK MEGVILÁGÍTÁSÁBAN.

Abban az örökös harcban, a melyet az ember egymás ellen folytat, már kezdettől fogva előnyösebb helyzete van a védő félnek. Ez a maga, kezdetben primitív erősségei mögül könnyű szerrel verheti vissza az ellenfél támadásait, míg a támadónak ellenfelén kívül a támadást megnehezítő akadályok erejével is meg kell küzdenie. A várharcz kezdettől fogva nem is más, mint a védő részéről a várnak minél jobban való megerősítése, a támadó részéről pedig olyan eszközök alkalmazása, a melyek a várépítés fejlődésével párhuzamosan fejlődve képesek a várat védelmi pozíciójának foladására bírni. Az egész várharcz történetében láthatjuk a védelemnek és a várívó szereknek ez egymással párhuzamosan fejlődő tökeletesedését. Így jöttek létre a nagyobbára földsánczokból emelt erősségek a gránátok hatásának csökkentésére, másrészt így kerestek a puskaporos lövedékeknel erősebb hatásúakat s szerkesztették az ekrazitbombákat, a melyeknek hatása ellen viszont ma bombaálló páncéltornyokkal keresnek menedéket.

Igazi várharcz csak akkor kezdődik, a mikor a támadó fél fel van már szerelve olyan szerekkel, a melyek egyrészt az erődítményeket lerombolhatják, másrészt a védőseregben érzékeny veszteséget idézhetnek elő. Ez az idő meglehetősen későn következik be. A görögök harczainak történetében csak Perikles óta beszélhetünk a szó igazi értelmében vett várharczról, az ő számára szerkeszti Samos ostrománál (439. Kr. e.) a klazomenai Kotemon a kost és a teknősbékát, a melyekben az ostromlók az erődítmények lerombolására alkalmas szereket kaptak. A másik célra messzehordó *lövegek* voltak hivatva, a melyek a kézfegyvernél nagyobb hatást képesek elérni.

A mint ma kézfegyvernél és nehéz lövegnél egyaránt az elzárt csőben meggyújtott puskapor feszítőereje szolgál lövedékhajtó erőül, az ókorban e célra állandóan a *rugalmasság* szolgáltatja az erőt, s csak a rugalmas anyag változása jelenti a fejlődést. Az íj és húr rugalmassága röpíti el a nyilat és a nyíl röpülő pályájának szintén

¹⁾ Unzeitgemässe Betrachtungen. I. D. Fr. Strauss der Bekenner u. Schriftsteller.

ez szab határt — s ez, ha már bizonyos fokot elért, tovább nem fejleszthető.

Nehéz lövegek szerkesztésénél más módot kellett találni a rugalmassági erő megteremtésére. E mód volt a *torsio*, vagyis összecsavart rugalmas anyagok fokozott rugalmassága. Ugyanaz, a mit a fűrész keretének felső és alsó fáját összekötő kötélcsomónál látunk, a melynek kellő csavarodása adja meg a fűrész szilárdságát. Ha e kötélcsomó közepébe illesztett fadarabkát nyugvó állásából kimozdítjuk és visszahajtva szabadon bocsátjuk, a fadarabka nagy erővel iparkodik előbbi helyét elfoglalni. Mi okozza a fadarabka visszacsapódását? Az a helyzeti energia, a mely a fadarabka visszahajtása következtében a kötélcsomó csavarodásával keletkezett, s ez nem más, mint a *torsio*. Ha a visszahajtott fadarabkára valami kis tömeget teszünk, elbocsátás után a fadarab olyan kezdősebességet tud neki adni, hogy ez nagy pályát írva le, a fűrészről messzire elrepül. Ez kicsiben a *torsió löveg*. Ugyanazt a jelenséget látjuk itt, a mit a parittyánál, azzal a különbséggel, hogy míg a parittyánál erőnk közvetlenül indítja röpülésre a parittyából kiszabadult golyót, itt a mi erőnk csak a torsió létrejötténél szerepel s a röpülést már a torsio okozza.

A legújabb kutatások megállapították, hogy a görögök és rómaiak lövegei az egy *gastrophetes* kivételével mind torsió lövegek.

I.

Az ókori hadirégiségekre, s velük a torsió lövegekre akkor irányul a kutatók figyelme, a mikor a klasszikus ókorba merül az egész tudós világ: a XVI. században. *Justus Lipsius* nagy munkákat ír (De militia Romana libri quinque, commentarius ad Polybium. Ed. nova. Antwerp. 1598. — Poliorceticon sive de machinis, tormentis, telis libri quinque. Antwerp. 1596.), a melyekben az ókori hadi tudomány tanulmányozásának szükségességét hangsúlyozza a modern hadászat szempontjából és egybevetvén a puskaforos lövegeket a régi tormentumokkal, az utóbbiakat igen nagyra becsüli. (De mil. Rom. V. Dial. 20. Ed. nova. p. 358.) Világos képet azonban nem tudnak e kor tudósai maguknak a torsió lövegekről alkotni. Nem maradt fenn az ókorból ezeknek egyetlen példánya sem; a középkor technikája képtelen volt ezeket előállítani, s a romlandó anyagból készült ókori lövegek nem tudták kiállni az idő romboló hatását. Hogy Justus Lipsius korában rekonstruáló törekvések is voltak, arra vall két kép Lipsius Poliorcetikájában. Az egyik egy két horizontális vályútartóval bíró *catapultát* (149. l.), a másik *ballistát* (163. l.) ábrázol, a melyeket Lipsius Brüsszelben látott.

A vizsgálódásnak főnehézsége volt, hogy az ókori poliorcetikusok munkái kiadatlanok voltak s így a forrás nehezen volt megközelíthető. Ezen a hiányon törekedett segíteni *Thévenot Mathematici veteres* (Paris, 1693.) kiadása, a melynek alapján, de a források közölte adatokhoz kevésbé ragaszkodva, *Dufour* a múlt század közepe táján megkísérelte az ókori lövegek rekonstrukcióját, de kevés eredménnyel (1840). Ugyane század közepén két tudós, *Rüstow* és *Köchly*, szereztek nagy, bár újabban némely részben kétségbevonat érdemeiket a görög hadi régiségek s ezeknek a torsió lövegeket tárgyaló része

körül. E kettő szövetkezése abból a kétségtelenül helyes elvből fakadt, hogy csak katona és philologus együttműködése érhet el eredményt. «Az utóbbi feladata volt a forrásokat felkutatni, összeállítani, a szavak értelmét pontosan megállapítani, míg az előbbi a dolgok értelmét és összefüggését kereste, vigyázva arra, hogy a szavaknak téves értelmet ne adjon, hogy a katona képzeit, a melyek a jelen szemléletein alapulnak, a forrásokra át ne vigye, ha ott azok valósággal meg nem találhatók.»¹⁾ E szövetkezés eredménye lett az összefoglaló *Griechisches Kriegswesen*, Aarau, 1852. és *Griechische Kriegsschriftsteller*, griechisch u. deutsch mit kritischen und erklärenden Anmerkungen. 2 k. Leipzig. 1853—55.

Ennek a két munkának rendkívüli volt a hatása. A nagy apparátus, a melylyel a szerzők az eddigi gyöngé próbálkozások után a tárgyhöz láttak, s maga az a tény, hogy philologus és katona együttes munkája volt, rendkívüli, szinte megdönthetetlen tekintélyt szereztek Köchly és Rüstow eredményeinek.²⁾ Pedig a rekonstrukciók, a melyeket *Deimling* kapitány a badeni hadügyminiszter felszólítására Köchly és Rüstow kutatásaira támaszkodva készített és 1865 ben a heidelbergi philologus kongresszus előtt bemutatott, egyáltalában nem sikerültek.³⁾

Schneider Rudolf rendkívül elítélően nyilatkozik Köchly és Rüstow munkásságáról,⁴⁾ nekik tulajdonítja, hogy megbénították a további fejlődést, mert az egyik rossz technikus, a másik rossz philologus volt, s így épen azok a tehetségek voltak bennük fogyatékosan képviselve, a melyektől a kérdés végleges megoldását várni lehet.

Ha *Schneider* e lesújtó ítéletét nem fogadjuk is el egészen, annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy Köchly és Rüstow kutatásaikban egyoldalúan jártak el. Ez áll főképen a forrásokra vonatkozólag. Köchly és Rüstow az ókori lövegek megismerésének egyedüli forrásainak a görög és római írók *szövegét* tartják. Ezek a következők: *Heron* és *Philon* (IV. k.), két Kr. u. II. században élt matematikus a görögöknél, *Vitruvius* (De archit. I. X.), *Ammianus Marcellinus*

¹⁾ Gr. Kriegsw. Vorrede. VII. l.

²⁾ Rudolf *Schneider*. Geschütze. Sonderabdruck aus Pauly-Wissowas Realencyklopädie d. class. Altertumswiss. Bd. VII. Nicht im Handel. Stuttgart. 1909. I. l. — Köchly és Rüstow nyomán készült Iv. Müller Handbuchjának az ókori lövegekről szóló fejezete, valamint A. Müller cikke Baumeister Denkmäler I. kötetében is. Szinte fölösleges megemlítenem, hogy az egyetlen magyar nyelvű munka, a mely az ókori lövegekkel tudományosan foglalkozik, *Bárczay* Oszkárnak a hadügy fejlődéséről írott kétkötetes munkája (Budapest, Akadémia, 1895.) szintén egyedül Köchly-Rüstowból táplálkozik, s a szerző, úgy látszik, csak a Gr. Kriegsw.-t ismeri, mert különben nem beszélne és nem közölné rajzot két oszlopos állványú catapultáról (106—07. lk.), a melyről Köchly és Rüstow (Gr. Kriegsschr. I. 390. l.) maguk beismerik, hogy nem volt, s mikor erről beszéltek, tévedtek.

³⁾ *E. Schramm*. Bemerkungen zu der Rekonstruktion griechisch-römischer Geschütze. Sonderabzug aus dem Jahrb. d. Ges. f. loth. Gesch. u. Altertumskunde. B. XVI. 1904. 4. l. A rekonstrukciók képeit l. Baumeister. Denkmäler. I. 545. és 547. lk.

⁴⁾ Id. h.

(XXIII. 4.) és egy *Anonymi de rebus bellicis liber* cz. iratka a rómaiaknál. Az újabb kutatások e forrásokkal nem elégszenek meg, hanem besorozzák közéjük elsősorban a kódexekben található *képeket* is, a melyeket Köchly előtt haszontalan tákolmányoknak minősítettek s maga Köchly is azoknak tartotta. Rendkívül gúnyosan nyilatkozik róluk, ügyetlen hamisítványoknak tartja, a melyeket a másolók az eredeti, a szöveg viszontagságos hányódása közben elveszett rajzok helyébe a maguk fantáziájából becsempészték.¹⁾

A kódexek illusztrációinak értékét először Franciaországban ismerték fel. III. Napoleon maga is foglalkozott a tűzérség múltjával (e tanulmányainak eredményeként megjelent csonka munkájának egy része magyarra is le van fordítva,²⁾ s az ő köréből származott a görög poliorketikusoknak első kritikai kiadása is. E kiadást C. *Wescher* gondozta, s 1867-ben jelent meg *Poliorkétique des Grecs* (Paris, Imprimerie imperiale) czímen. Magában foglalja Athenaios, Biton, Heron, Apollodoros, az Apollodorost kommentáló névtelen Byzantinus munkáit és egyes írókból szedett ostrómleírásokat. (*Στρατηγίαι καὶ πολιορκίαι διαφόρων πόλεων.*) Különös érdekességet és értéket adnak ennek a kiadásnak a szövegbe iktatott képek, a melyek nem egyebek, mint a kódexek képeinek másolatai. E kiadás előszavában hivatkozás történik Reffye tábornokra, a ki a képek megbírálásában Wescher segítője volt (Avant-propos. VIII.), de ez a recenzió nem lehetett valami alapos, mert, mint Schneider kimutatja,³⁾ a képek közlése nem pontos, reprodukciója nem hű.

Ugyanez a Reffye foglalkozik a lövegek rekonstrukciójával, de a St. Germain-en-Laye múzeumban őrzött rekonstrukciók arra vallanak, hogy készítőjük nem ragaszkodott a forrásokhoz, hanem önállóan alkotta meg a lövegeket, a melyek így nem is sikerültek.⁴⁾

Hosszas szünet után, a legújabb időkben indult meg az a nagyszabású kutatás, a mely az eddigi eredmények helyébe újakat állított és a legvalószínűbben közel áll ahhoz, hogy a kérdést nemcsak új, hanem tökéletes megvilágításban is mutassa be. Az újabb kutatások ismét egy katona és egy philologus nevéhez fűződnek, a kiknek egyike gyakorlatban, a másika elméletben hordva az anyagot, már csaknem teljesen tisztázták az antik lövegek kérdését. *Schramm* E., most metzi tűzérezredes, és *Schneider* Rudolf, heidelbergi philologus, ma az első szakemberek az antik «tűzérség» tudományában.

Az újabb kutatások vezető elve az, hogy nem szabad megelégednünk azzal, a mit a források *szövegeiből* tanulhatunk, hanem vizsgálat alá kell venni a *kódexek képeit* is. Ezek is forrásértékűek, csak felülvizsgálatra szorulnak. Mert, a mint a sok másolás következtében megromlott szöveget a kódexek kritikájával helyre lehet állítani, úgy a kódexek képeit recenzálva szintén megtalálhatjuk e képek valószínű archetypusát, a melyre a szöveg hivatkozik. Köchly és Rüstow

¹⁾ Gr. Kriegsschr. I. 415. l.

²⁾ A tűzérség múltja és jövője. Ford. Theisz Gyula. Budapest. (Olcso könyvtár.) 1889.

³⁾ R. Schneider. Geschütze auf handschriftlichen Bildern Metz. 1907. 3. l.

⁴⁾ U. o. — Schramm. Bemerkungen. I. 3. l.

azt állították, hogy a képek hamisítványok, a melyeket valami jámbor rajzoló a szövegbe belopott az elveszett régi képek helyett. Meg kell vizsgálni, vajjon így van-e csakugyan.

S a vizsgálat nem igazolta Köchly és Rüstow állítását. Schneider kimutatja, hogy a kódexek családfája szöveg és képek tekintetében egy. A mely kódexek szövegüket tekintve egy ághoz tartoznak, összetartoznak a képeket tekintve is, s a képek sem mutatnak nagyobb eltérést az egyes kódexekben, mint a szöveg. Amennyire csak a kéziratok képeit visszafelé nyomozhatjuk, a XVI. századtól kezdve vissza egészen összes kézirati hagyományaink kiinduló pontjáig, mindenütt fölismerhetjük a kézirati képeknek oly feltűnően hű hagyományát, hogy az semmiképen sem marad a szöveg hagyománya mögött.¹⁾

A kutatás körébe vonva a kéziratok képeit is, a könyvek hagyományával még úgy sem elégedhetünk meg. Antik lövegek a valóságban nem maradtak fenn, tehát ezek ismeretét nem nyújthatnak, de tanulsággal szolgálhatnak fennmaradt *reliefek*, a melyek antik lövegeket ábrázolnak. A legrégebb ezek közül egy *pergamoni relief* II. Eümenes (197—159. Kr. e.) korából, a mely egy euthytonont ábrázol. Most Berlinben van. A másik *Vedennius. praefectus fabrorum*, síremlékén szintén egy kétkarú löveget ábrázol (Kr. u. 100 k.), s Rómában 1816-ban a Via Nomentanán a S. Agnese közelében került napvilágra. Most a vatikáni múzeumban őrzik. Ezekhez járul a *Tráianus oszlopán* látható hét löveg.²⁾ (Az utóbbiak közül egyet *Rich* is reprodukál. III. Wörterb. 120. l.)

A theoretikus kutatásokkal, a források e bővülésével karöltve járt a gyakorlati vizsgálódás is. Ez is új csapáson haladt. Nagyszámú lövedék maradt fenn az ókorból: nyílhegyek, kő- és ólomlövedékek, a melyek a lövegeknél szerepeltek. Ezek figyelembevételével kezdte meg a rekonstrukció nehéz munkáját Schramm (akkor még őrnagy) 1903-ban, és hajtotta végre mások előző sikertelen kísérletei után a legnagyobb sikerrel. Az anyagi eszközöket a Saalburg-Múzeum szolgáltatta, a mely feladatául tűzte ki a saalburgi praetorium újraépítését és az antik lövegek rekonstrukciójával Mommsen óhajának is eleget akart tenni.

Schramm 1904. május 7-én Hohenlohe-Langenburg herczeg előtt, ugyanez év június 16-án pedig Vilmos császár előtt bemutatta három rekonstruált lövegét és a lövési próbák oly fényes eredményre végződtek, hogy a császár a három löveget a Saalburg-Múzeum számára ajándékuul elfogadta.

Schramm a rekonstrukciót tovább folytatta az első kísérletnél bevált módszerrel; alapul vette már nemcsak a fölsorolt kútfolk szövegét, hanem a kódexek képeit, a reliefeket és a fennmaradt lövedékeket is, és rekonstrukciójában, a mi a legnehezebb, tartózkodott min-

¹⁾ Schneider. Gesch. auf h. B. 8. l.

²⁾ Schneider. Geschütze. 6. l. — U. a. Antike Geschütze auf der Saalburg. Homburg. 1908. 20—21. lk. — Schneider ezzel részletesen Geschütze auf antiken Reliefs (Mitteilungen des k. D. Arch. Instituts. Rom. 1905. Bd. XX.) cz. tanulmányában foglalkozik, a hol mind a kilencz reliefet közli. Ezt, sajnos, nem kaphattam meg.

den modern technikai eszköz használatától, arra törekedvén, hogy az így, egykorú technikai készséggel, a források minden irányú felhasználásával készült lövegminták az antik lövegeknek minden tekintetben hű képét mutassák.

E két férfiúnak, Schrammnak és Schneidernek, köszönhetjük azt a lendületet, a mely az antik tűzérség folkkutatása körül újabban oly élénken észlelhető, és főképen azt a világosságot, a mely az antik lövegek fejlődésére vetődik.

II.

A mint az antik lövegek főjellemvonását abban találhatjuk meg, hogy a hajtó erőt torsiós kötegek elcsavarodásából származó helyzeti energia szolgáltatja, a torsió gyakorlásának mértéke szerint a lövegeket két csoportba sorozhatjuk: *egykarú* (*egy-torsiós*) és *kétkarú* (*kéttorsiós*) lövegek csoportjaiba. Az olyan lövegek, a melyeknél egy torsiós köteg csavarodása és ebbe a kötegbe beillesztett egy rugalmatlan rúd csapódása okozza a löveg futását, egykarú löveg, a hol két torsiós köteg és két rúd szerepel, kétkarú löveg.

Az antik írók emlékében fennmaradt lövegek közül az *onager*¹⁾ egykarú, az *euthytonon* (*καταπέλτης, ὀξυβελής*, latin nevén *catapulta*) és a *palintonon* (*λιθόβολος, πετρόβολος*, latin nevén *ballista*) kétkarú lövegek.

Valamint a puskaopt már régen ismerték, mielőtt először használták lövedék-hajtó erőül, úgy a torsió is jóval előbb ismeretes volt, mint a torsiós löveg. A torsiós lövegek születési helyét egészen a mai időkig keleten keresték. Erre a hitre *Plinius* vezette a tudósokat, a ki azt mondja, hogy a krétaiaké a *catapulta*, és a syrophœniciaiaké a ballista feltalálásának érdeme (N. H. VII. 201.), továbbá az őtestamentum két közlése: egyik a Makkabeusok könyvében (1. Makk. 6, 51.), de különösen a másik, a *Chronica* (2. 26, 15.) adata, a mely elbeszéli, hogy Usia király Jeruzsálemben oly gépeket állított föl, a melyekből nyilakat és nagy köveket lehetett lőni.

Ez azonban valószínűleg anachronismus, mert a krónikák könyvét K. e. 300. körül állították össze és késői betoldásokkal is bővítették, s így ez nem döntheti meg *Diodorus Siculus* adatát, a ki a Kr. e. 400. év eseményei között említi a torsiós löveg feltalálását: *Τὸ καταπέλτικόν εὐρέθη κατὰ τοῦτον τὸν καιρὸν ἐν Συρακούσαις, ὡς ἂν τῶν κρατίστων τεχνιτῶν πανταχόθεν εἰς ἓνα τόπον συνηγμένον.* (Diod. Sic. XIV, 42.). Így a torsiós lövegek történetének kezdőpontjául a Kr. e. 400. évet állapíthatjuk meg, a mikor az idősebb Dionysios udvarában tartózkodó technikusok az első ilyen gépet szerkesztik, a melynek használatára az első alkalom Dionysiosnak a karthágóiakkal vívott háborúban adódott.²⁾

A torsiós lövegek melyik típusa volt ismeretes először és hogyan fejlődtek ki ebből a következő típusok? Erre a kérdésre az újabb

¹⁾ Más neveiről l. alább.

²⁾ Schneider. Anfang u. Ende der Torsionsgeschütze. Neue Jahrbücher. XXIII. (1909.) 145. l. — V. ö. ismertetésemet: Adalékok az antik lövegtan történetéhez. EPhK. 1909. 778—81. lk.

kutatások eredményei egészen más feleletet adnak, mint a mit eddig egyedüli megoldásnak tartottunk.

Köchly és Rüstow az antik tűzérés történetében két korszakot különböztetnek meg. «Az első korszakban a használatban levő lövegek torsiós lövegek, a második korszakban a hajító löveg torsiós, míg a horizontális löveg vasíj-löveg, továbbá az első korszak lövegei mind kétkarú lövegek, míg a második korszakban a hajító löveg egykarú.»¹⁾ Mászóval az euthytonon és a palintonon az első korszak lövegei, a melyeket körülbelül a Kr. u. II. században egyrészt a rugalmas vasíjlöveg, másrészt az egykarú onager vált föl, s ezeknek földalattói a rómaiak. Csakhogy, míg szerintük az első korszak lövegeit Heron és Philon alapján pontosan megismerhetjük, a második (római) korszakéi felől a források elégtelensége és főleg érthetatlensége miatt bizonytalanságban maradunk. E források *Ammianus Marcellinus*, római történetíró és maga is katona Julianus császár idejében (Kr. u. 330—397.), a ki története XXIII. k. 4. fejezetében kora hadigépeit, köztük a *ballistát* és onagert leírja, továbbá az *Anonymi de rebus bellicis liber*. Csak annyit lehet megállapítani, hogy a két korszak határvonala *Vitruvius* és *Ammianus* közé, tehát a Kr. u. II. század tájára esik, mert Vitruvius lövegei még megegyeznek a görög technikusok lövegeivel.²⁾

Schneider Köchly és Rüstow ez elméletét vizsgálva, elsőben is rámutat arra a képtelenségre, hogy a nehezebb konstrukciójú, több technikai tudást igénylő kétkarú gépek a fölfedezés időrendjében megelőzték a primitív egykarú lövegeket. Ha Ammianusig egykarú lövegekről nem is olvasnánk, ez még nem bizonyítaná, hogy egykarú lövegek nem is voltak. A technikusok leírásaikban el szokták mellőzni a primitív konstrukciókat a tökéletesebbek mellett.³⁾

Az egész elmélet *Ammianus* meg nem értett szövegén és az *Anonymus* könyvén nyugszik, a melyekről az elmélet fölállítói így nyilatkoznak: «Wer die bombastische Confusion, welche in Ammianus Marcellinus XXIII, 4, 1—7. und die weitschweifige Oberflächlichkeit würdigt, welche in den hier mitgeteilten Stellen der anonymen Schrift de rebus bellicis liber regiert, die der Notitia dignitatum utriusque imperii angehängt, aus dem Ende des vierten Jahrhunderts stammen soll, der wird sich über unser unumwundenes Geständnis nicht gerade verwundern, dass wir nicht wissen, ob wir das dort Gesagte richtig verstanden haben und folglich die Geschütze der zweiten Artillerieperiode geben, wie sie waren oder nicht.»⁴⁾

Érthetetlen, hogy az így megalapozott elmélet fönnállhatott egészen a legújabb időkig, a mikor végre a vizsgálódás teljesen megdöntötte. Ammianus nehézkes leírása a *ballista* néven nevezett horizontális lövegről nem tűntet fel a régítől annyira, pláne alapján eltérő szerkezetű löveget, mint Köchly és Rüstow hitték, mászóval nem tűntet föl egy vaskarok rugalmasságán alapuló torsio nélküli löveget, hanem ennél is a torsio szolgáltatja a lövedék-hajtó erőt.

¹⁾ Gr. Kriegsschr. I. 188. l.

²⁾ Gr. Kriegsschr. I. 190. l.

³⁾ Neue Jahrb. XXIII. 146. l.

⁴⁾ Gr. Kriegsschr. I. 414. l.

Másképp áll a dolog az Anonymus könyvével, a melynek *ballista ful-minialis*-a csakugyan nem torsiós löveg, hanem a középkori óriás-íjakkal rokon típust tüntet föl --- *de ezt ki is kell különböztetni az antik lövegtan forrásai közül*, mert, a mint egyéb fejezetei, az azokban bemutatott gépszerkezetek világosan mutatják, ez nem az ókorból való, mint annyi ideig hitték, hanem a középkorból, pontosabban anélkül a végéről származik.¹⁾

Ily módon Köchly és Rüstow föltevése, hogy az antik «tüzérség» története két egymástól élesen elkülönülő korszakra oszlik, magától megdőlt.

(Fogaras.)

(Vége következik.)

LÁSZLÓ BÉLA.

A GÖRÖG ACCENTUS PHYSIOLOGIÁJA.²⁾

«Δύο δὲ θῶμεν βαρὺ καὶ ὀξύ, καὶ τριτον ὁμώζονον.» Plato. Phileb. 17. c.

I.

Nem véletlen, nem is az idegen szavak kedvelése iratja vélem az accentus szót, hanem épen az a határozott törekvés, hogy a görögök *προσφῶδια*-ját, mit a rómaiak accentusnak fordítottak le, határozottan megkülönböztessük attól, a mit mi hangsúlynak, a németek Betonung-nak neveznek. A modern phonetika voltaképen helytelenül cselekszik, a mikor megelégszik azzal, hogy a görögök és a Védák nyelvének sajátosság zenei szerkezetét egyszerűen azzal különbözteti meg a mai nyelvek legtöbbjének hangsúlyozási rendszerétől, hogy amazt zenei, emezt pedig expiratorikus vagy dinamikus hangsúlynak nevezi. Ezen azonban már alig lehet változtatni és egyelőre meg kell elégedni azzal, hogy hangsúlyozzuk azt a lényeges physiologiai különbséget, a mely fönnáll eme sajátosság zenei berendezkedés és a voltaképeni hangsúlyozás között, mely ama zeneiség mellett nagyon szépen megfért egy ideig, később úrrá lett fölötte és teljesen elnyomta, a mint azt a görög, a szanszkrit és némely szláv nyelv története bizonyítja. Hogy ez a görögben tényleg így volt, arra a tudományt először Wackernagel figyelmeztette: «Die Grammatiker sprechen vom Akzent als bloss etwas musikalischem; und doch ist nicht bloss a priori anzunehmen, dass es auch im Griechischen expiratorischen Akzent gegeben habe. Sondern, dass gerade die hochbetonten Silben auch stärker betont waren, folgt daraus, dass einerseits das Neugriechische (und nach sicheren Spuren schon das Griechische der Kaiserzeit) den alten Akzentsilben expiratorischen Akzent gibt und andererseits das

¹⁾ *Schneider*, Anonymi de reb. bell. l. 27—40. lk. (EPbK. 1909:780.)

²⁾ A készülöben levő «Wesen u. Theorie des chromatischen Accentes im Indogermanischen» cz. munka 2 fejezete.

Urgriechische in der Nachbarschaft von Akzentsilben Lautwandlungen aufweist, die starken, nicht bloss hohen Ton voraussetzen.¹⁾

A tudomány Wackernagel eme szavait tudomásul vette, elismerte,²⁾ de további kutatásainak alapjává tenni elmulasztotta. E helyett a görög accentust egészen úgy kezelte, mint a többi nyelvek hangsúlyozását és a hangrendszer tünetényeit ebből akarja magyarázni. Az, hogy a tudomány a görög accentust is ilyen módon kezeli, methodikai hiba. Nagy kérdés, hogy, a mi után így kutatunk, nem filius ante patrem-e? Mert gondoljunk csak arra, hogy a *φιλέω* paroxytononjából egyszerű összevonás által perispomenon lesz a *φιλω*-ban. Vagy, ha ezt meg is tudjuk magyarázni, gondoljunk a *χρῶστος*, *ἀρχύρεος*, *κἀνεον* stb. szavakra, melyeknek proparoxytononjából lett perispomenon az összevonás szabályai ellenére. Vagy, hogy én pl. a *συντίθημι* ige med. aor. imp.-át képezhetem összevonatlanul is *σύνθεο*, összevonva is *συνδοῶ*, de az összevonatlan alak proparoxytonon, az összevont újra csak perispomenon legyen. Mindez esetek mutatják, hogy épen a hangváltozások kormányoznak accentusokat, sőt formálják őket megállapodott szabályok ellenére. Az accentussal szemben tehát óvatosságra van szükség. És épen ez az accentusra vonatkozó kutatások egyik nehézsége.

A másik nehézség a görög nyelv történetében és ama források természetében rejlik, a melyekből a görög philologia az accentus rendszérét ismeri. A görög nyelv történetére nézve, — minthogy nem szeretek olyasmit mondani, a mit már mások előttem és nálam jobban elmondottak, elég, ha Brugmann és P. Kretschmer már idézett munkái mellett P. Kretschmer «Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache» (Göttingen, 1896) cz. munkájának több helyére utalok. Csak annyit akarok elmondani, a mire a helyzet kényszerít. Mikorra a görög nyelvben az ú. n. *χωνή*, melynek alapján a grammatikusok állanak, kialakul, addigra a klasszikus irodalom virágzásán túl vagyunk. A *χωνή*-ra pedig nagyon érvényesek Herm. Paul gyönyörű szavai: «Die Gemeinsprache entspringt nicht aus den einzelnen Mundarten durch denselben Prozess, durch welchen eine jüngere Form der Mundart aus einer älteren entsprungen ist. Sie ist vielmehr ein fremdes Idiom, dem die Mundart aufgeopfert wird»³⁾ Ha ez igaz, akkor már a *χωνή*-nál magánál nagy bajban vagyunk, különösen a nyelvnek olyan érzékeny tünetényével szemben, mint az accentus. De ehhez járul még az is, hogy az irodalom nem támaszkodhatik N. Sándor óta semmiben a népre, a mi végre is minden irodalom őseredeti forrása. Az irodalom először Alexandriában, majd Rómában a száműzetés korát éli és a rómaiakkal való érintkezés révén — minthogy a hatás kölcsönös volt — sokat szenvedett maga a nyelv. Hiszen nemcsak görög tömegek tódultak Rómába, hanem

¹⁾ J. Wackernagel: Beiträge zur Lehre vom griech. Akzent. (A baseli egyetem programja. 1893.) 28 l.

²⁾ K. Brugmann: Griech. Grammatik³ (München, 1900.) 151 l. — P. Kretschmer: Der Uebergang von der musik. zur expir. Betonung im Griech. A Kuhn-féle «Zeitschr. für vergl. Sprachforschung»-ban. XXX. köt. 591 és köv. lapjain.

³⁾ Herm. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte. (Halle, 1898.)

megfordítva is, és ha az alexandriai korszakban a görögség még lehetőleg őrzi is a maga őstermészetét, a római korszakban ez végleg megszűnt. «Auch in diesem Zeitalter — mondja Blass ¹⁾ már Augustus koráról — wurden treffliche litterarische Werke verschiedenen Inhalts zu Tage gefördert; aber die lebendige Frische der griechischen Sprache war dahin. Die Sprache thut sich nicht mehr als ein aus dem inneren Wesen des griech. Geistes hervorgewachsenes Naturerzeugniss kund, sondern trägt augenscheinlich das Gepräge eines durch Nachahmung entstandenen menschlichen Kunstwerkes an sich.»

II.

Ha ez igaz már Augustus korára, mennyire igaz a még későbbi korokra nézve, melyekből ama grammatikusok művei származnak, a kiktől a philologia a görög accentuálást tanulta. Az accentus jeleivel ellátott kéziratok közül a legrégebbek a Kr. utáni VII—VIII. századból valók. Az alexandriai grammatikusok művei nagyrészt elvesztek; a fennmaradottak közül a legrégebb, Dionysius Thrax, valószínűleg a Kr. e. II. század végéről való és az ő tudósításai az accentusra vonatkozólag igen szűkszavúak. Körülbelül száz évvel későbbre kell tennünk Dionysios Halikarnassost, a kinél van ugyan némi tudósítás az accentusról, de a ki inkább rhetor, mint grammatikus és a grammatikai tudás terén olyan gyarlóságokról tesz tanúságot, hogy a skepsis önkéntelenül is fölébred vele szemben. Részletes tudósításokat az accentusra vonatkozólag csak Herodianustól kapunk, a ki Marcus Aurelius alatt élt, a kit tehát kb. három évszázad választ el Dionysius Thraxtól. A többiek még későbbiek.

Kérdés már most, hogyan ítéljük meg eme grammatikus tudósítások értékét. Kretschmer is (id. helyen), mások is kimutatták, hogy eme korban az accentus zenei jellege eltűnt, és a helyét expiratorikus hangsúly foglalta el. A grammatikusok tehát a saját fülük (hangtani kérdésekben ez a legfontosabb) ítélete után nem indulhattak. Dionysios Thrax talán még érezhette és épen ezért a következőkben — bármily kevés is a tudósítás, a mi tőle származik — az ő véleményére kell a legfőbb figyelemmel lenni. A korábbi tudósítások (Aristophanes, Aristarchos) elvesztek és így nincs módunkban a későbbi grammatikusokat ellenőrizni. Legértékesebb ránk nézve az a néhány elszórt tudósítás, a mi Platonnál és különösen Aristotelesnél megjelenik és én azt hiszem, helyesen cselekszem, ha Aristoteles véleményét akár a későbbi grammatikusok, akár a mai kutatók véleménye mellett döntőnek fogadom el.

A mai tudomány véleménye a grammatikusok hihetőségére nézve annyiféle, a hányan ezzel a kérdéssel foglalkoztak. Hirt ²⁾ egyszerűen azt mondja, hogy ez nem a nyelvészet, hanem a philologia kérdése. Brugmann munkája II. kiadásában (87. l.) azt mondja, hogy a grammatikusok egyszerűen átvitték az ő koruk hangsúlyozását a régiebb művekre, és ha most pl. Homeros szövegét a grammatikusok

¹⁾ Kühner-Blass: Ausführl. Gramm. der griech. Sprache. (Hannover, 1890.) Einl. 23. l.

²⁾ Herm. Hirt: Der indogerm. Akzent. (Strassburg, 1895.) 25. l.

tudósításai szerint accentuáljuk, akkor egyébként helytelen eljárásunkat csak az menti, hogy a szöveg megértését támogatja az accentus. Műve harmadik kiadásában Brugmann — úgy látszik merő szórakozottságból — elfelejt a kérdésről nyilatkozni és a hangsúlyról szóló rész befejezésében a továbbiak iránt érdeklődőket Wackernagelhez utasítja. Wackernagel pedig egészen mást mond. Először is (id. m. 28. l.) azt, hogy a grammatikusoknak talán mégis csak el lehet hinni azt — «was sie über den Akzent des ihnen selbst geläufigen Griechischen mitteilen», másodszor pedig azt (id. m. 34. l.), hogy a homerosi szöveg accentuálására nézve a grammatikusok közt bizonyára uralkodott valami hagyomány. Hát hiszen azzal, hogy a görög a grammatikusoknak «geläufig» volt, mi már Wackernagel előtt is tisztában voltunk, csak arról nem tudunk még most, Wackernagel után sem, hogy a görög, a mi a grammatikusoknak olyan kétségtelenül geläufig volt, épen az accentus dolgában miként viszonylik a régibb göröghöz. Wackernagelnek a hagyományra vonatkozó véleménye azonban kétségkívül értékes. Nem hiányzik azonban az a vélemény sem, hogy a grammatikusok semmi hitelt sem érdemelnek.¹⁾

Azt hiszem azonban, hogy az eddig elmondottakból és a grammatikus tudósítások természetéből meg lehet formálni egy határozott és mégis elfogadható véleményt. Tény az, hogy a grammatikusok sok mindent lehetetlen módon magyaráznak és sokszor ellenmondanak egymásnak. Ezért magyarázataikkal és egymásnak ellentmondó tudósításaikkal szemben minden kétkedés jogosult. Viszont azonban tény az, hogy egy olyan korban, mikor az accentus zenei jellege már egészen elveszett (v. ö. Brugmann és Kretschmer id. helyeit) lelkiismeretesen megőriztek olyan tűneményeket, melyek csak föltétlenül zenei accentus mellett érthetők. Így megőrizték az oxytonon és perispomenon közötti különbséget, megőrizték a barytonesist, mely utóbbi tűneményről a következőkben részletesen kell beszélni. Azt hiszem, ha magyarázataikat és ellenmondásaikat elvetettük, teljesen eleget tettünk a tudományos igazság követelményeinek. Másrészről fel kell tételeznünk, hogy ott, a hol mindent egyenlően tudósítanak, oly régibb időkből származó hagyományokat tanítanak, a mely időkben az accentus zenei természete még élt és hatott. Hiszen a fennmaradottak közül a legrégibb, Dionysius Thrax, sőt valószínűleg elődje, Aristarchos is, már kiforrott grammatikai rendszerrel dolgoznak, a mi egy ilyen tudománynak kezdő stádiuma nem lehet. Másrészt Plato és Aristoteles művei mutatják, hogy már az ő koruk is foglalkozott a prosodia elméleti kérdéseivel. Bizonyos ebből, hogy a grammatikusoknak voltak elődeik és nem ők az okai, hogy ezek az elődök elvesztek az utókor számára. Bizonyos továbbá, hogy ott, a hol mindnyájan ugyanazt mondják, lelkiismeretesen őrzik eme elveszett elődök tanításait. Ezért mondtuk már fennebb, hogy Wackernagelnek a hagyományra vonatkozó véleménye értékes és ezért nem szabad Friedr. Blass²⁾ álláspontjára helyezkedni, a ki az accentust tárgyaló fejezetét ezzel a mondattal zárja: «Bezeugt indes ist über alles dies,

¹⁾ V. ö. K. Lugebil: Accentuation im Griechischen. Rhein. Mus. XXXXIII. (1888.) 1—20. és 220—235. lk.

²⁾ I. m. I. köt. 322. l.

so gut, wie nichts». További kutatásaim alapjául tehát a grammatikusokat is fel fogom használni. (Lásd erre nézve még: Lindsay: Die lateinische Sprache. 175. l.)

Ez alapon kívánom a következőkben a görög accentus természeti mivoltát tisztázni és annak zenei képét megrajzolni. Mindjárt megjegyzem, hogy egyelőre pusztán a görög philologia keretében akarok maradni, és az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit csak ott fogom felhasználni, a hol erre a helyzet kényszerít. Első feladat tehát az accentus és a voltaképeni hangsúly lényegét egymástól elválasztani.

A tudomány Wackernagel ama főnnebb idézett szavai után, hogy »gerade die hochbetonten Silben auch stärker betont waren« a görög nyelvben az ő általa és mások által is megfigyelt expiratorikus hangsúlyt mindig ott kereste, a hol a grammatikusok tudósítása szerint az accentus állott. Kérdés azonban, helyes-e ez az álláspont? Erre nézve Lindsaynak¹⁾ van egy érdekes megfigyelése: »In einem spanischen Wort, wie mano (lat. manus) — mondja Lindsay — sinkt die Stimme etwa um eine Quinte ; bei lebhaftem Sprechen tritt jedoch Längung des Endvokals und leichte Hebung der Stimme in der zweiten (unbetonten) Silbe ein «. Lindsay eme meg-

figyelése azonban csak egy eset, a mi kivételes is lehet és így nem sok a bizonyító ereje. Annál súlyosabban esik a mérlegbe, a mit Wilh. Meyer-Lübke¹⁾ »Romanische Lautlehre«-jében olvasunk a francia hangsúlyról. Meyer-Lübke a francia hangsúly vizsgálata közben ezeket írja: »Die Untersuchung hierüber wird wesentlich erschwert durch den Umstand, dass sich mit dem expiratorischen Accente zu irgend einer Zeit eine musikalische verbunden hat; die hochbetonte Silbe ist auch musikalisch höher«. Úgy látszik, az utolsó mondatba egy kis hiba csúszott bele; azt hiszem, a »die« helyett »diese«-nek kellene lenni, az »auch«-nak pedig el kellene maradni. Akárhogy is van a dolog, bizonyos, hogy Meyer-Lübke ezt nem úgy érti, hogy az expiratorikus hangsúlyval ellátott szótag magasabb egyszersmind zeneileg is. Világos pedig ez abból, a hogyan e helyet folytatja: »Bezeichnen wir den musikalischen Laut mit ^, so sind für ein Wort, wie soupeçon, folgende Formen anzunehmen: sùpsón, súpson, sùpsón, es steht also der expiratorische Accent auf der ersten, der musikalische auf der zweiten Silbe«.

Meyer-Lübke eme megjegyzése mindenesetre igazol annyit, hogy az expiratorikus hangsúly és a zenei hangsúly helye nem esik mindig össze. Meyer-Lübke közli még Tissot-nak egy megjegyzését a Fourgs-vidéki nyelvjárás egyik jellemző vonásáról. Minthogy a jelenség épen a tárgyalt kérdés szempontjából fölöttébb tanulságos, közlöm én is eme megjegyzést (Meyer-Lübke idézett helye után): »Cette caractéristique consistait généralement dans l'élévation rapide de la voix sur l'avant-dernière syllabe d'un mot ou d'un ensemble

¹⁾ Lindsay-Nohl: Die lateinische Sprache. (Leipzig, 1897.) 180. l.

¹⁾ Voltakép a »Grammatik der roman. Sprachen I. kötet. (Leipzig, 1890.) 500. l.

de mots, si la dernière syllabe est longue, et sur l'abaissement prolongé de la voix sur cette syllabe dernière. Comme on le voit, l'accent tonique est frappé sur la syllabe pénultième et l'accent prosodique sur la dernière syllabe, par exemple dans le mot *tsarioe*. — Si la dernière syllabe est brève, comme dans *tsarire*, l'accent tonique est reporté sur l'antipénultième et le prosodique sur la pénultième». Nem lehet semmi kétség az iránt, hogy, a mit Tissot itt megfigyelt és accent prosodique-nak nevezett, az semmi más nem lehetett, mint zenei accentus. Azért mondom ezt, mert az ilyen tünemények megfigyelői sokszor tévedhetnek és közönséges mellékhangsúlyt (Nebenton) más természetű hangsúlynak tekinthetnek. Tissot esetében ez ki van zárva, minthogy egy penultimán álló expiratorikus hangsúlyt nem követhet közvetlenül utána a szó végén egy mellékhangsúly.

Ezzel eljutottunk odáig, hogy hiba a hangsúlyt éppen ott keresni, a hol az accentus állott.¹⁾ Ha most már kérdezni kell, hogy tehát hol volt az az expiratorikus hangsúly, akkor ismét új nehézségek állanak elő. Történelmileg t. i. két eset lehetséges. Az első a védák nyelvének esete Brugmann a védák nyelvére nézve¹⁾ a következő megjegyzést teszi: «In den Volksdialekten machte die wesentlich musikalische Accentuation frühe einer vorwiegend expiratorischen Platz. Dabei wurde allmählich auch der alte Sitz des Wortaccentes verlassen». Ez a tény a mi szempontunkból azt jelenti, hogy az ősi expiratorikus hangsúly, mikor az accentust elpusztította, őseredeti helyét a szóban megtartotta. Brugmann, a ki még nem tudja elképzelni, hogy a szó más helyén eredetileg állott hangsúly, éppen ezért mondja, hogy az accentus helye eltolódott. A másik esetet mutatja a francia nyelv. Ebben a nyelvben t. i. az utolsó évszázadokban és még ma is egy rendkívül érdekes tünemény van folyamatban: az accent tonique és accent prosodique (a hogy Tissot nevezi) küzdelme. (Ez az oka különben annak, hogy e helyütt olyan sokat kell vele foglalkozni.) Ennek a nyelvnek t. i. valamikor erős expiratorikus hangsúlya volt, mely vagy a penultimára vagy az antepenultimára esett és oly erős volt, hogy a szomszédságában álló szótágokat mind elpusztította. (V. ö.: *dicere* — *dire*; *ridere* — *rire*; *suspicio* (voltakép: *suspicionem*) — *soupcion*, *caballo* — *cheval*; *παρὰβολή* — *parole*.) E fejlődés eredménye azután az általános oxytonismus lett (persze expirat. értelemben). Az utóbbi időkben eme expiratorikus hangsúly mellett föllépett az accentus is. A nép lelke ezt megragadja és mindjobban kifejleszti az expiratorikus hangsúlyval ellátott szótág közelében. Erre azután meglepő tünet következik, melyet Herm. Suchier¹⁾ a következőképen ír le: «Dieses Auseinanderfallen von chromatischem und expiratorischem Accent hat dann in der gewöhnlichen Rede oft eine Zurückverlegung des letz-

¹⁾ Ide tartozik még az is, a mit K. Verner a Kuhn-féle «Zeitschrift für vergl. Sprachforschung» XXIII. kötetének 155–56. lapjain a svéd «kalla», «gata» stb. szók accentusairól mond.

¹⁾ Brugmann-Delbrück: Grundriss der vergl. Grammatik der indog. Sprachen.² (Strassburg, 1897.) I. köt. 955. l.

¹⁾ G. Gröber: Grundriss der romanischen Philologie. (Strassburg, 1906.) I. köt. 751. l.

teren auf die von jenem betroffene Silbe herbeigeführt, wodurch sich manche Gelehrten über die wahre Stelle des französischen Wort-accenten haben täuschen lassen». Szóval nem az történik, a mi a védák nyelvében az expiratorikus hangsúly esete volt — hogy t. i. a zenei accentus a maga eredeti helyén kifejlődne, hanem az expiratorikus hangsúly ott hagyja a maga helyét és átmegy oda, a hol a zenei accentus kifejlődni kezd. És ennek következtében — mint Meyer-Lübke mondja¹⁾ — «in der Pariser Aussprache ist der Oxytonismus schon als veraltet zu betrachten; in der französischen Schweiz hat die Barytonierung stark um sich gegriffen». A mit itt Meyer-Lübke mond, az nagyon természetes következménye az előbb mondottnak: a végeredmény újra csak az expiratorikus hangsúly győzelme lesz — minthogy ennek erősebb a pszichikai alapja — csak-hogy az accentus helyén. A görögben látszólag ez a második eset következett be. Az új-görög nyelv t. i. — legalább nagyrészt — a régi zenei accentus helyén mutatja a hangsúlyt; vagyis az ősi expiratorikus hangsúly elhagyta volna a maga helyét, mikor az accentust elpusztította. De ez csak látszat és egyáltalában nem bizonyos: nem lehetetlen t. i. hogy őseredetileg is ott volt.

Annyi azonban ezek után nyilvánvaló, hogy a grammatikusok hagyománya, bármily alapos és részletes is, fölötte hiányos, mert hiszen csak a zenei accentust közli velünk, míg az expiratorikus hangsúlyról, a mi kétségtől megvolt és a mi a phonetikára nézve sokkal értékesebb — erről mélységesen hallgat. A hangrendszer alakulását, a különféle hangváltozásokat csak az expiratorikus hangsúly kormányozza, míg a zenei accentussal úgy vagyunk, hogy ő maga áll a hangváltozások uralma alatt. A tudomány — félrevezetve a grammatikusok aprólékos és gondos prosodia-rendszerétől — ezt a hiányt mindeddig észre sem vette, holott Wackernagel első szavai után kötelessége lett volna ezt az ismeretlen hangsúlyt föl kutatni.

Pedig arról, hogy a görög accentust, valamint a zenei accentust általában nem lehet hangsúlynak tekinteni, legjobban megítélhetjük a mondathangsúly néhány tüneményéből.

A mondathangsúlyról általában a következőket mondja Hirt:²⁾ «Schon jetzt kann man als gesichert ansehen, dass in den Hauptgrundsätzen der Satzaccent heute ziemlich derselbe ist, wie bei den Indogermanen, ja derselbe sein muss, da er sich auf logischen Gesetzen aufbaut. In jedem Satzakt muss heute, wie vor tausend und aber-tausend Jahren das logisch bedeutsame hervorgehoben werden». Hát ez szép, sőt igaz is. De, ha a védák nyelvének és a görögnek accentuálásában ez után a logika után kutatunk, nagyon furcsa eredményekre jutunk. Tény pl., hogy a védák nyelvében a főmondatban álló ragozott ige (verb. finitum) következetesen elveszti az accentusát, csak a mondat elején és a mellékmondatban tartja meg. (Általában föl kell tételeznünk már az indog. alanyelvre nézve a mellékmondat igéjének bizonyos sajátosságos kezelését; nyoma maradt ennek a latin és a francia szigorú consecutio temporumában és a német mel-

¹⁾ Az id. helyen.

²⁾ Id. m. 290. l.

lékmondat szórándjében.) Wackernagel¹⁾ kimutatja, hogy a védák nyelvének eme sajátosságos tűneményével rokon tűnemény a görögben az, hogy az ige accentusa, a mennyire csak lehet, visszafelé tolódik. Látni fogjuk, hogy az accentus lehető visszazolása a hang lehető mélyítését jelenti. Az ige pedig logikailag a mondat gerincze, lényege; nélküle nincs mondat és ő adja meg (modusával vagy formájával, sőt hangsúlyával) az egész mondat jellegét, szóval ő viseli a mondat súlyát. Már most mit szóljunk az olyan hangsúlyhoz, mely épen azt a szót hagyja el (vagy legalább is lehetőleg elhagyja) a melyik az egész mondat súlyát viseli. Másrésztől igaz, hogy föl lehet talán tételezni az igrének általában — mondjuk így — enklitikus kezelését már az indogerm. alapnyelvre vonatkozólag. Nyoma maradt ennek a mai nyelvek néhány tűneményében. Pl. abban, hogy a verbum finitum első és második személyét — a mi pedig már alakjában kifejezi az alanyt — a mai indog. nyelvek javarésze nem tudja az alany, tehát a személyes névmás nélkül használni; szóval, úgy tűnik fel, mintha az igrének mindig szüksége volna valami támaszra. Összefüggésbe lehetne hozni ezzel még a sok segédigek alakot is, mintha ezt az a törekvés magyarázná, hogy a voltaképeni értelmet viselő igrének lehetőleg valami határozatlan (inf. partic.) tehát nem enklitikus alakja álljon a mondatban. Tény, hogy a román nyelvek így képezik a múltat, a szlávok a múltat, jövőt és a coniunct. egy részét, (az orosz perfectum — bár egy szó — lényegileg participium) a germán nyelvek még több alakot. Az angol már annyira ment, hogy kérdezni, tagadni egyáltalában nem tud segédige nélkül, sőt segédigével mondja az ilyen egyszerű mondatot is, mint pl. «Megyek a templomba» («I am going to church»). Azt hiszem azonban, hogy e tűneményeknek az ige enklisiséhez igen kevés köze van. Épen a régi zenei accentusú nyelvekben semmi sem mutat ilyenmő fejlődés megindulására és az angol, mely a tűneményt legjobban mutatja, épen a legerősebb expiratorikus hangsúlyú nyelvek közül való. Történelmileg is egészen tiszta dolog, hogy pl. a gót, a legtisztább expiratorikus hangsúly tűneményei mellett, mindössze a futurumban mutat (kivételesen!) néhány segédigek alakot.

Vannak azonban egyéb érdekes tűneményei is a mondat-accentus eme különös logikájának. Brugmann²⁾ említi, hogy a nevek vocativusa és az igék imperativusa bizonyos esetekben orthoton és őrizi az (ősi?) alakot. És mégis ilyen furcsaságokra bukkanunk: a *πατήρ* voc.-a *πάτερ*; a *θυγάτηρ* voc.-a *θύγατερ*; *ἀδελφός* voc.-a *ἄδελφε*; *πονηρός* voc.-a *πόνηρε*; *ἡσπότης* voc.-a *ἡσποτα*, *ἱλαμένων* voc.-a *ἱλάμενων*, szóval a voc.-ok ezen önállóság értelmében lehet(ő)leg barytonálódtak; ellenben az imperativusoknál ilyen alakokra bukkanunk: *λαβέ, ἰδέ, εἰπέ, εἰδέ, φάγε, πῖε, εὔρέ* sat. szóval ezek oxytonálódtak az ősi? orthotonismus következtében igei természetük ellenére. En azt hiszem, hogy az ilyen különös tűnemények valószínűleg egy olyan természetű küzdelem jeleit őrzik, mint a minő most folyik a francia nyelvben. Vagy mit szóljunk pl. az oxytonák általános barytonálásához a mon-

1) A Kuhn-féle „Zeitschrift für vergl. Sprachforschung.“ XXIII. k. 457. és köv. lk.

²⁾ Griech. Grammatik.³ (München, 1900.) 156. 1.

dat folyamán? Miféle logikai alap az, a mely épen egy bizonyos forma szerint nyesegeti le épen az oxytonák accentusát. Sievers ¹⁾ azt mondja, hogy ez a mondathangsúlynak adott concessio. De ez nem magyarázat. Ugyanaz az éles accentus, ha csak nem áll a szónak legutolsó tagján, egyáltalában nem érdekli a mondathangsúlyt, viszont a szó végső tagján föltétlenül bántja, tekintet nélkül arra, hogy a szó maga a mondatnak fontos része-e vagy sem. Úgy akarnak ezen segíteni, hogy a mondathangsúlyra nézve is föltételeznek bizonyos expiratorikus és zenei hangsúly közötti különbséget. Ebben végre van valami, de ennek semmi köze a szóhangsúlyhoz, illetőleg annak illetén alakulásához. A mindennapi tapasztalás mutatja, hogy, a mi melodikus elem a mondatban (kérdés, felkiáltás sat.) elképzelhető, az nagyon szépen megfér az expiratorikus szóhangsúlylyal. Sőt hallgassuk meg, mit mond Behaghel: ²⁾ «Während man beim dynamischen Akzent Satzbetonung einerseits und Wortbetonung andererseits unterscheiden muss, hat bei dem musikalischen Akzent eine solche Trennung keinen Wert». Ha ez igaz, akkor az olyan tüneménynek, mint a következőes barytonálás, annál kevésbbé fogjuk a magyarázatát megtalálni. Én a magam részéről úgy képzelem az egész dolgot, hogy a zenei accentus — gyöngye lévén a pszichikai alapja — semmiképen sem tud a mondathangsúlyban kellő módon elhelyezkedni. Merő formalismussá sülyed ilyenformán, külső — mint látni fogjuk — pusztán physiologiai alapon fölépített szabályokba burkolózik, melyek ezen az alapon talán érthetők is, de a mondathangsúlyban gyökeret nem verhetnek, épen ama pszichikai és logikai alapokoknál fogva, melyeken a mondathangsúlynak fölepülnie kell. Épen ezért, még ha felébred is egy időre, nemcsak hátrálnia kell rövid időn belül — mint a francziánál láttuk — a pszichikai alapokon nyugvó expiratorikus hangsúly előtt, hanem még akkor is, a mikor él, élni kell mellette az expiratorikus hangsúlynak is, a mely mellett az accentus nem lehet lényeges része akár a szó, akár a mondat phonetikai képének. Hiszen majd minden nyelvben megvan némiképen és alig érezhető. De különösen láttuk a francziában. Így volt ez a védák nyelvében és így volt ez a görögben is; csakhogy e két utóbbiban rendszerré fejlődött. Bátran kimondhatjuk ezek után, hogy az, a mit a tudomány a görög grammatikusoktól a prosodia formájában örökölt, az a görög szó és görög mondat phonetikai képének csak mellékes, lényegtelen eleme, még akkor is, mikor teljesen érvényesült, nem is szólva arról, hogy nemcsak utána, hanem előtte is egy egészen tiszta expiratorikus hangsúlyozási rendszert kell feltételezni.

Arra a kérdésre már most, hogyan lehetne ma ezt az ősi hangsúlyt megtalálni, igazán nehéz volna megfelelni. Az új-görög nyelv hangsúlyozásának itt kevés értéke lehet. Ennek egyik okát már említettem, másíkról alább fogok említést tenni. Alapos kutatással talán a dialektusok fönnmaradt phonetikai képéből lehetne valamit e téren elérni. Nem az accentusbeli eltéréseket értem első sorban, hanem inkább a tisztán phonetikai elváltozásokat, melyeket a hangsúly okozhatott. Tágabb értelemben azonban elsősorban az összehasonlító nyelv-

¹⁾ E. Sievers: Grundzüge der Phonetik. (Leipzig 1901.) 218. l.

²⁾ Herm. Paul: Grundriss der germanischen Philologie.² 682. l.

tudomány föladata ez után kutatni. Bármily érdekesek volnának is ezek a kutatások, ezeket — bár foglalkozom velük — e helyütt melőznöm kell és át kell térnem a kérdés philológiai részére.

III.

A kérdés philológiai oldala pedig az, hogy micsoda és mennyiben megbízható az, a mit a grammatikusok hagyománya nyújt. Már dolgozatom elején említettem, hogy Platonak és különösen Aristotelesnek van néhány érdekes megjegyzése a prosodiáról. Nos, ezek a megjegyzések élénk ellentétben állanak azzal, a mit a mai tudomány a prosodiáról a grammatikusok alapján tanít. Sőt tovább megyek. A grammatikusok munkáját és különösen annak történelmi menetét figyelve, azt tapasztaljuk, hogy az ő működésük összezavarta ugyan sokszor a fogalmakat, de ez nem egyedüli oka a zavaroknak. Miben állott a grammatikusok munkája?

A grammatikusok — így képzelem én — a követhetőképp dolgoztak. Tiszteletre méltó elődök útmutatásai szerint őriztek egy hagyományt a görög nyelv zeneiségéről, melyet azonban ők — a mint ez főként ellenmondásaikból világos — nem éreztek már a saját fülükkel. Valószínű azonban, hogy a régiségek iránt érzett tiszteletből, vagy, mint Indiában, a tudományos osztály elkülönítése végett; igyekeztek ennek valósággal érvényt szerezni. Így történt, hogy a hagyomány értelmében accentussal bíró szótagokat valósággal hangsúlyozták. Ezt bizonyítja az a tény, hogy, míg az accentus helyére nézve soha semmi eltérés nincs közöttük, addig igen sokszor vitatkoznak arról, vajjon valamely accentus oxytonon-e, vagy perispomenon; de bizonyítja az is, hogy a nyomukon induló latin grammatikusok rövid ultima esetén a természeténél fogva hosszú pænultimán circumflexust tanítanak a maguk nyelvében is, holott kétségtelen, hogy a latinban ez a különbség egyáltalán nem volt meg.¹⁾ A latin grammatikusok nem követik olyan egészen vakon a görögöket; bizonyítja ezt az is, hogy pl. a -que, -ve, -ne-féle szócskákra nézve nem tanítanak enklisist. (Ezt csak a mai phonetika azonosította a görög enklisissel.) Ha tehát circumflexust mégis tanítanak, ennek nem lehet egyéb oka, mint az, hogy maguk is csak a szabályt hallották, a két accentus közötti különbséget ellenben nem érezték, valamint nem érezték azt görög kollégáik sem. Ezek azonban tanították ezt a prosodiát, ép úgy, mint tanítjuk nua mi; szorgosan ügyelve arra, hogy úgy ők, mint tanítványaik hangsúlyozzák a szótagokat, melyeket a hagyomány értelmében accentuálni kellett volna, a mire azonban képtelenek voltak a kornál fogva, a melyben éltek. Ezen a réven az a hangsúlyozás a magasabb osztályokban általában elterjedhetett, és ez a másik oka annak, hogy az ősi hangsúly kérdésében az új görög nyelvet nem értékesíthetjük, mert ez a hangsúlyt az accentus helyén tartotta ugyan meg, de a perispomenon és oxytonon közti különbséget elejtette; szóval a grammatikusok csinált hangsúlyából fejlődött, vagy legalább is fejlődhetett.

¹⁾ V. ö. Stolz: Latein. Grammatik.³ (München, 1900.) 100. l.

Az a kérdés már most, meddig élt az oxytonon, barytonon és perispomenon közötti különbség? Brugmann (Griech. Gramm. III. kiadás 151. l.) és Kretschmer (idézett helye) szerint a feliratok és papyrusok azt mutatják, hogy a különbség már a Kr. e. II. század folyamán elenyészőben van. Irodalmi jelenségek viszont arra mutatnak, hogy, ha nem is egészen tisztán, de még később is érezték. Aristophanes és Aristarchos grammatikusok, a kiknek művei ránk nem maradtak, valószínűleg még egészen tisztán meg tudták különböztetni, sőt Dionysius Thraxnak (valószínűleg a Kr. e. II. század végéről) ránk maradt kis grammatikája még oly tisztán állítja elénk a prosodia rendszerét, hogy szinte csodálkozom a modern nyelvtudomány tévedésein. Cicero nem igen foglalkozott a grammatikával, sőt Atticushoz írt levelében (Ad. Att. XII. 6.) gúnyolódik is, hogy barátja foglalkozik vele: «Sed, quæso, quid ex ista acuta et gravi refertur ad τῆλος». Az ő egyébként pazar szókincséből még egészen hiányzik az accentus szó. Az Augustus korában élő atticista, Dionysius Halicarnassus már csak sejtí a különbségeket és — mint látni fogjuk — már a perispomenont helytelenül különbözteti meg az oxytonontól. Még csak annyit, hogy Quintilianus ¹⁾ egy megjegyzése azt sejteti, hogy épen az ő idejében kezdődhetik az a törekvés, hogy erőszakoltan, mesterségesen visszaállítsák a prosodiát. Abból a tényből, hogy a görög accentust lágyabbnak látja a latinnál, nem szabad azt következtetni, hogy a zenei accentus él még, csak azt, hogy a görög hangsúly nem volt olyan kemény, mint a latin. Ilyen különbség a mai nyelvek között is megfigyelhető.

És ezzel eljutottunk legfőbb feladatunkhoz, a prosodia zenei képmének megrajzolásához, vagyis — egyszerűbben szólva — annak a megmagyarázásához, hogy hát mi az ὀξύ, az a βαρύ és az a περισπώμενον. A kérdésben a tudománynak voltaképp megszilárdult álláspontja van, és ha én most a kérdést mégis megbolygatom, ennek két oka van: egyik az, hogy a beszéd zenei formáját úgy, a mint azt megrajzolják, phonetikailag lehetetlennek tartom, a másik az, hogy meggyőződtem arról, hogy ez az álláspont tisztán a Rómában élt Dionys. Halicarnassus és az utána következő grammatikusok tudósításain épült fel és ellentmondásban van azzal, a mit az egyetlen fennmaradt alexandriai grammatikus, Dionysius Thrax, továbbá Platon és Aristoteles tanítanak. Wackernagel — mint a baseli egyetem rektora — megengedheti magának azt a fényűzést, ²⁾ hogy azt mondja

¹⁾ Nem szeretném, ha Quintil. ezen érdekes megjegyzése (Inst. Orat. XII, 10. 33) utóbb csak a legkisebb félreértést is okozná. Misteli (Über griech. Betonung 39. l. és Allg. Theorie der griechischen Betonung 10. l. azt akarja e megjegyzéséből következtetni (erről alább!), hogy az oxytonák barytonálása általában más, mint a minék tartják. A dolog így már csak azért is lehetetlen, mert (látni fogjuk) ebben a kérdésben már Dionysius Thrax határozottan nyilatkozik. A dolog helyes magyarázata az, a mit Brugmann ad (Griech. Gramm.³ 157. l. §. 147.) hogy t. i. az oxytonák is megkapták azt az expirator. hangsúlyt, a miről épen szó van. Csak abban téved Brugmann, hogy a tüneményt sokkal későbbre teszi; Quintilianus szavainak pedig csakis ez az értelme lehet.

²⁾ Id. m. 11. l.

Aristotelesről, hogy Homerost nem értette. Én — hogy is mondjam csak — sum paullo infirmior, a hogy Horatius mondaná. Én tartok valamit Aristoteles görög tudományáról és, mikor az ő ítélete és a Kr. u. IV. századbeli grammatikus ítélete közt kell választani, gondolkozás nélkül Aristoteles mellé állok.

De lássuk a hangjeleket és hallgassuk a grammatikusokat! Mesél pediglen Arkadios¹⁾ a következőképen: *Οἱ χρόνοι καὶ οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα Ἀριστοφάνους ἐκτυπώσαντος γέγονε πρὸς τε διάκρισιν τῆς ἀμφιβόλου λέξεως καὶ πρὸς τὸ μέλος τῆς φωνῆς συμπίσσης καὶ τὴν ἀρμονίαν, ὡς εἰν ἐπάδοιμεν φηγερόμενοι . . . Ἐώρακε γάρ καὶ τὴν μουσικὴν οὕτω τὸ μέλος καὶ τοὺς ρυθμοὺς σημαίνουμένην καὶ πῇ μὲν ἀνείσαν, πῇ δ' ἐπιτείνουσαν, καὶ τὸ μὲν βαρὺ, τὸ δ' ὀξὺ ὀνομάζουσιν . . . τῶν δὲ τόνων τὴν μὲν ἄνω τείνουσιν καὶ εὐθεΐαν καὶ εἰς ὀξὺ ἀπολήγουσαν ξοικυῖαν τοῖς βέλεσι τοῖς ἐφιεμένοις, ὀξεῖαν ἐπονομάσας, τὴν δὲ ἐναντίαν ταύτην βαρεΐαν. Ἐπεὶ δὲ ἑώρα τὴν ἔξω τοῦ μέλους λέξιν οὐ κατὰ τὸ βαρὺ μόνον οὐδ' ἐν τῷ ὀξεῖ καταμένουσιν, ἀλλὰ καὶ τρίτον τινὸς δεομένην τόνου, τοῦτου οὗ τοῦ περισπωμένου, πρῶτον αὐτῆς τῆς φωνῆς τὴν δύναμιν ἐσκοπεῖτο. Καὶ ἐπεὶ συνέβαινε ταῖς περισπωμέναις λέξεσιν εὐθὺς ἀρχομένην τὴν φωνὴν ὀξὺ τι ὑπὴρξειν, κατατρέπειν δὲ ὡς εἰς τὸ βαρὺ, οὐδὲν ἄλλο ἢ μῖξιν καὶ κράσιν ἐξ ἀμφοῖν, τοῦ τε ὀξέος καὶ τοῦ βαρέος, ἡγησάμενος εἶναι τὸ περισπώμενον, οὕτως αὐτῷ καὶ τὸ σχῆμα ἐποιήσατο ἐναρμοσάμενος γὰρ ἀλλήλαις τὰς εὐθείας ἐκατέρας, τὴν τε τοῦ ὀξέος καὶ τὴν τοῦ βαρέος, ταύτην εἶναι τὴν περισπωμένην ἔλεγεν, ὡδὲ πως αὐτῇ ἐξ ἀμφοῖν τοῖν τόνοις ἐγένετο ἡ ὀξυβάρεϊαν ὀνομάζων. A mint látjuk, Arkadios azt hiszi, hogy a dolog egészen tiszta: a zeneileg emelkedő hang az ὀξύ, az eső a βαρὺ (mert az emelkedő ellentéte csak az eső lehet), az emelkedni kezdő, de azután visszaeső a περισπώμενον. Ez a mai tudományos álláspont is, mely e három jellel: ' , és ^ jelképpel bemutatottnak és helyesen értelmezettnek tekinti a prosodia megjelenését. Érthetőnek, mindenesetre érthető ez az álláspont, hiszen már az Augustus-korabeli Dionysios Halicarnassos is körülbelül ilyenformán képzelte.*

Hogy a tudomány Dionysius Halicarn. szavaira minden meg-gondolás nélkül fölépítette a maga rendszerét, annak oka részben az ő tudósításainak természetében rejlik. Dionys. Halic. t. i. egészen pontos zenei meghatározásokkal dolgozik, és ez a pontos meghatározás könnyen megvesztegethette a tudomány ítéletét. És mégis feltűnőnek, sőt majdnem érthetetlennek találom, hogy a »skepsis még mindig alig ébredt fel vele szemben. Még mindenki, a ki olvasta és magyarázta, másként értette és másként magyarázta. És ennek azt hiszem, nagy oka van. Az t. i., hogy Dionys. maga sem egészen értette. Halljuk különben őt magát, a mint a prosodiát «Περὶ συνθέσεως

¹⁾ Arkadios grammatikus töredékei καθολικὴ προσηδία czímen össze vannak gyűjtve a régi Barker-Boissonade-féle (Leipzig, 1820.) kiadásban. Újabban azonban Aug. Lentz Herodianus grammatikus műveinek kiadásában szintén összegyűjtötte, kritikailag tisztázta és rendezte eme töredékeket. Egyrészt ezért, másrészt az egyszerűség kedvéért innét idézem az itt következő sorokat: Aug. Lentz: «Herodiani technici reliquiae» (A Corpus. grammatic. Graecorum-ban.) Leipzig, 1867. I. köt. Praefatio. 38—39. l.

λέξεων» (De compos. verborum) cz. művének 11. cap.-jában magyarázza: *Διαλέκτων μὲν οὖν μέλος ἐνὶ μετρεῖται διαστήματι τῷ λεγόμενῳ διὰ πέντε, ὡς ἔγγιστα· καὶ οὕτε ἐπιτείνεται πέρα τῶν τριῶν τόνων καὶ ἡμιτονίου ἐπὶ τὸ ὀξύ, οὔτε ἀνίσταται τοῦ χαρίου τούτου πλεῖον ἐπὶ τὸ βαρύ. Οὐ μὲν ἅπασά γε λέξεις ἡ καὶ ἔν μορίον λόγου ταττομένη ἐπὶ τῆς αὐτῆς λέγεται τάσεως· ἀλλ' ἡ μὲν ἐπὶ τῆς ὀξείας, ἡ δὲ ἐπὶ τῆς βαρείας, ἡ δὲ ἐπ' ἀμφοῖν. Τῶν δὲ ἀμφοτέρας τὰς τάσεις ἔχουσιν αἱ μὲν κατὰ μίαν συλλαβὴν ἔχουσι τῇ ὀξείᾳ τὸ βαρύ, ἡ δὲ περισπωμένης καλοῦμεν. Minthogy az egész részlet voltaképp nem egyéb, mint a zene melodíájának és a beszéd prosodiájának összehasonlítása, felhossa ezután, hogy a zene hangkiterjedése gazdagabb lehet, mert több hangközt foglalhat magában és aztán *τὰς τε λέξεις τοῖς μέλεσιν ὑποτάττειν ἀξιοῖ, καὶ οὐ τὰ μέλη ταῖς λέξεσιν*. Ez utóbbi állításának igazolására felhossa Euripides Orestesének három sorát (140—142); felhossa pedig nagyon gyanút keltő formában. Azt mondja, hogy ez meglátszik *ἐκ τῶν Εὐριπίδου μελῶν, ἃ πεποίηκε τὴν Ἥλέκτραν λέγουσαν ἐν Ὁρέσῃ πρὸς τὸν χορόν**

*Σῖγα, σῖγα, λεπτόν ἔχνος ἀρβύλης
τίθετε, μὴ κτυπεῖτ'
ἀποπρὸ βᾶτ' ἐκεῖσ' ἀποπρὸ μοι κοίτας.*

A hallhatatlan Thukydides apró lebírálójának mindenesetre nagy lelkiismeretességére vall, hogy e sorokat Elektra szájába adja, holott a drámában az idézet nagyobb részét a kar mondja. Szövegkritikusaink sietnek a derék atticista segítségére, javítván *λέγουσαν*-t *ἄρουσαν*-ra. Ezután így folytatja: *Ἐν γὰρ δὴ τοῦτοις τὸ «Σῖγα, σῖγα, λεπτόν» ἐφ' ἐνὸς φηδὸγγου μελωδεῖται, καίτοι τῶν τριῶν λέξεων ἐκάστη βαρείας τε τάσεις ἔχει καὶ ὀξείας*. A mint látjuk, a *σῖγα* *περισπώμενον*-járól egészen megfelelkezik. De, hogy Dionys.-nak nemcsak a lelkiismeretessége hiányos, hanem épen a prosodiai tudása, azt legjobban a 18. cap. árulja el. Ott pl. ilyeneket olvasunk. Dionys. metrikai verslábakra osztja be szegény Demosthenes szövegét. Veszi Demosthenes következő szavait: *Ὅσῃν εὐνοίαν ἔχων ἐγὼ διατελῶ τῇ τε πόλει καὶ πᾶσιν ὑμῖν*. Beosztja aztán ezt a következőképen: *Πρῶτος μὲν ὑποβάχχειός ἐστι πούς, εἰτα βαχχεῖος, εἰ δὲ βούλεται τις, δάκτυλος*. Szóval, nincs tisztában a harmadéles! *εὐνοίαν* szó utolsó szótagjának időmértékével! Ez esetben t. i. positióról szó sem lehet. Megjegyzem még, hogy ugyanezen caputban még 3—4 ilyen eset van. Az itt elmondotton kívül még egyet közöl Christ.¹⁾

Már mondtam, hogy Dionys. eme szavait mindenki másként értette. Legyen szabad itt egymás mellé állítanom három véleményt, melyekkel foglalkoznom kell. Blass²⁾ így érti: «Und zwar scheint Dion. v. Halikarnass zu lehren, dass das Intervall zwischen Hochton und Tiefton regelmässig ungefähr eine Quinte betrage; wiewohl nicht zu glauben ist, dass nicht mehr Modulation gewesen wäre, und dass nicht Mitteltöne existiert hätten, wofür auch Zeugnisse vorhanden

¹⁾ Willh. Christ: Geschichte der griech. Litteratur.⁴ (München, 1905.) 664. l.

²⁾ Id. m. 314. l.

sind». Szóval, előre megvallja (scheint . . . zu lehren), hogy nem tudja, jól érti-e Dionys.-t, de úgy érti, hogy az oxyton és baryton közt egy quint különbség van. Érinti a középhangokat, de, hogy ezt hogy érti, azt nem mondja meg, látható azonban, hogy ezek feltételezését nem Dionys.-ból olvasta ki. Némileg mást olvas ki a nyilatkozatból Hadley:¹⁾ «Er (t. i. Dionys.) sagt dort, dass die Melodie der gesprochenen Sprache auf ein einziges Intervall, die sogenannte Quinte oder $3\frac{1}{2}$ Ton beschränkt ist; beim Akut und Gravis hebt und sinkt sie sich nur in den Grenzen dieses Intervalls. Beide Intonationen, setzt er hinzu, Akut und Gravis, lassen sich auch auf derselben Silbe vereinigen und solche Silben nennt man circum flectiert.» Nos, azt hiszem, Hadley a helyes úton volt, csak nem ment rajta tovább. Ő t. i. a quintben a beszéd hangmagasságának végső határait látja, nem pedig az egy baryton és a mellette álló oxytonon közötti különbséget. Helytelenül teszi azonban, hogy nem mutatja meg eme egyes különbségeket, hogy lássuk, hogyan megy ez az emelkedés és esés. Mert, hogy Hadley nem látja a dolgot tisztán, vagyis úgy, mint Aristoteles és Dionys. Thrax, azt mutatja az, hogy ezt az ú. n. «Senkung»-ot a gravisban látja. Látni fogjuk, hogy ez a legfőbb tévedés. Göttling,²⁾ a ki még az accentus zenei mivoltát sem akarja elismerni, így nyilatkozik: «Wie wäre es möglich, die accentuirte Silbe von der nicht accentuirten Silbe um fünf Noten zu erhöhen? Das wäre ja das unleidlichste Gesänge, was sich denken liesse! Jene Stelle des Dionys. handelt vom rhetorischen Ton des Satzes, der sich nicht über fünf Töne hinausbewegen soll.» Szóval, az egész mondat zeneileg ne emelkedjék a quintnél magasabbra. Ez majdnem egészen világos. Csak az marad kérdés, hogy egyáltalában honnét vegyen a szegény mondat még csak egy second emelkedést is, ha — a mint Göttling tartja — az accentuálás semmi zenei emelkedést nem jelent.

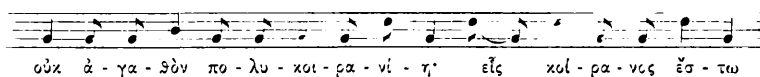
Egymás mellé állítottam e három véleményt, hogy lássuk, mennyi-féleképen lehet érteni egy auctort, a ki maga sincs egészen tisztában azzal, a mit mond. Én t. i. azt hiszem, hogy Dionys. Halic. olvasott valami — előttünk ismeretlen — grammatikai vagy retorikai munkát, a mit nem értett meg egészen. A fönnebbi magyarázatokra visszatérve, megállapíthatjuk, hogy Hadley véleménye — bár helyes úton indul — voltaképp nem ér többet, mint Blassé. Ha t. i. minden acutusra emelkedést és minden gravisra esést képzeli, akkor a quintet a beszéd csak úgy futhatja be, ha tényleg minden egyes emelkedés és esés közt egy quint távolság van. Vagy talán úgy képzei, hogy kisebb a távolság és az egyes acutusok és gravisok nem egyforma emelkedéseket, illetőleg eséseket jelentenek? Akkor lényegileg nem mondott többet, mint Blass, mikor Mitteltonokat emlegetett. Vagy tán minden gravist egy külön esésnek képzeli? De akkor az «οὗς ἀναδὸν πολυχροανίη· εἰς χοίρατος ἔστω» sorban, melyet alább Blass után lekottázva adok, az első nyolcz szótag gravis lévén, oly mélyen

¹⁾ J. Hadley: Über Wesen und Theorie der griech. Betonung. A Curtius-féle «Studien zur griech. u. lat. Gramm. V. kötetében. Leipzig, 1872. 410. l.

²⁾ Allgem. Lehre vom Accent der griech. Sprache. (Jena, 1835.) 2. l.

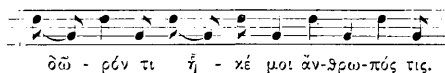
kellene lemenni, hogy hamar túl lennénk a quinten. Szóval, tőle sem tudunk meg többet, mint Blasstól.

Blass¹⁾ már most azok szerint, a mit ő Dionysostól tanult és a szerint, a hogy ő a középhangot képzeli, lekottázta a fönnebb idéztem sort. Leadom én is ezt ő utána, mindenek épülésére és okulására. Ime:

Ez ábra körülbelül elmondja, hogy képzeli Blass egy hexameter prosodiájának a zenei képét. Megjegyzem, ez körülbelül képviseli a mai álláspontot, az *ἀγαθόν* szó utolsó hangjának helyezését kivéve. A végéles szók barytonálása és egyéb baryton közt Herodianus²⁾ nem ismer különbséget és Dionysios Thrax³⁾ erre nézve rendkívüli határozottsággal és félre nem magyarázható tisztasággal nyilatkozik: «*Ἡ γὰρ βαρεῖα συλλαβικὸς τόνος ἐστί, τούτέστιν εἰς τὴν συλλαβὴν τὴν μὴ ἔχουσαν τὸν κύριον τόνον . . . ἀλλ' ἵνα μὴ καταχαράσσωνται τὰ βιβλία, τοῦτο νῦν οὐ γίνεται, ἀλλ' εἰς τὸν τόπον τῆς ὀξεῖας ἐν τῇ συνεπιείᾳ τίθεται· οἷον ἀνδρωπος καλὸς· ἰδοὺ ἐνταῦθα εἰς τὸ λ ο ς ἐτέθη ἡ ὀξεῖα, ὅτι ἐπὶ τέλους εὐρέθη· εἰς δὲ εἰπὴς καλὸς ἀνδρωπος, ἰδοὺ ὧδε εἰς τὸ λ ο ς ἐτέθη ἡ βαρεῖα, ὅτι μετὰ ταῦτα ἐτέθη τὸ ἀνδρωπος!*» Szóval a *θον* szótagot tessék szintén a *g* vonalon képviselni a *h* vonal helyett és meglesz az elfogadott schema.

Elnézem ezt a zenei képletet és a jó öreg Göttlingre gondolok. Abban az «*unleidlichste Gesinge*»-ben talán mégis lesz valami. De elgondolom azt is, hogy, ha pl. egy becsületes athéni polgárnak valami ismeretlen tisztelője ajándékot küldött és ez az esetet valami kedves szomszédjának elmesélte, akkor ezt a kurta híradást: «*Δῶρόν τι ἔχέ μοι ἀνδρωπὸς τις*», Blass receptje szerint a következő muzsika kíséerte:

Nohát, kérem, ha az a derék polgár ezt — úgy beszéd közben — tényleg kihozta, ez becsületére válhatott: egészségére alig. Legkevésbé azonban a kedves szomszédjának, a ki ezt végighallgatta.

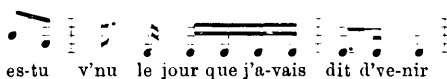
Szinte lehetetlen érteni ezt a tévedést. Mert hát forgassuk akárhogy az accentusnak, vagy hangsúlynak mibenlétét, az végre egészen nyilvánvaló, hogy az nem egyéb, mint a beszéd bizonyos színezése a hangnak vagy magassága vagy erőssége által. Szó sincs róla, a hang erősségével csak úgy színezhetünk, ha a hangot nyomjuk; ha nem nyomjuk meg, nem színezzünk. De hát soha életében nem hallott Blass zenét? Nem vette észre, hogy zeneileg a

¹⁾ Id. m. I. k. 315. l.

²⁾ Id. kiadás I. k. 552. l.

³⁾ G. Uhlig: Dionysii Thracis ars grammatica. Leipzig (A Corp. grammaticorum Græcorum I. kötete) 110. l.

hangnak esése csak úgy színezés, mint annak emelkedése; hogy tehát, mikor a *πολυλογανή* szónak a *d* re helyezett *vi*-szótagja után az *η*-szótagot a *g*-re levitte, akkor színezett, jöllehet az *η* barytonja azt írta elő, hogy ne színezzen, hanem maradjon ott, a hol van. De nem csak a zene lényege követeli ezt így és én ezt nagyon megbocsátom Blassnak, hogy ezt nem tudja. Az azonban már feltűnő, hogy éppen ő nem tartotta érdemesnek elolvasni, azaz figyelemmel elolvasni a fönntmaradt legrégibb, tehát legmegbízhatóbb görög grammatikust, Dionysios Thraxot. Mert ez fölvilágosította volna, mondván: ¹⁾ «Τόνος ἐστὶν ἀπὸ γήχης ζωῆς ἐναρμονίου, ἡ κατὰ ἀνάσσειν ἐν τῇ ὀξείᾳ, ἡ κατὰ ὁμαλισμὸν ἐν τῇ βαρεῖᾳ . . . s. i. t.» Tehát *ὁμαλισμός* az a *βαρὺ* és semmi más. Esést az sohasem jelenthetett, mert hát az esés színezést jelent a zenei accentusban. Nézzük csak meg Suchier ²⁾ ábráját, a mit a franczia accent prosodiqueről közöl, és a mit ő saját füleivel hallott. Ime:

Ime, itt a «le jour»-ban színezés van a mondat-accentus szerint, mert ez az a rész, melyre a mellékmondat támaszkodik és a mely a mellékmondatot a főmondathoz fűzi. (A le jour a francziában phonetikailag egy szó, a melynek minthogy a jour szótagján erős expiratorikus hangsúly van, a zenei accentus a le szótagon helyezkedett el.) Ezért esik a *le* szótag. A görögben is így van: a baryton tehát, mint a színezés hiánya, tényleg csak *ὁμαλισμός*-t jelenthetett.³⁾ Mind-ezt azonban még tisztábban látni, ha meghallgatjuk Plato és Aristoteles nyilatkozatait a prosodiáról.

(Vége következik.)

(Berlin.)

KERTÉSZ ÁRMÁN.

HAZAI IRODALOM.

Caius Sallustius Crispus összes munkái. A latin szöveget megállapította, magyarra fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és tulajdonnév-jegyzékkel ellátta *Cserép József dr.* (Görög és latin remekírók. Kiadja a M. T. Akadémiának class.-philologiai bizottsága.) Budapest, 1910. Franklin-Társulat. 8-r. 463 l. Ára 8 K.

Örvendetesen gyarapszik az Akadémia kétnyelvű kiadványainak száma; az érdemes művek becses sorozatához, mely eddig mintegy

¹⁾ Id. kiad. 6. l.

²⁾ Az id. Gröber-féle Grundriss. I. köt. 751. l.

³⁾ Érdekes, hogy W. Wundt, (Völkerpsychologie. I. Teil. Die Sprache. II. 412–13.) a ki nem philologus, hanem filozofus szemmel tekinti a hangtant, keresi a leszálló zenei accentust, de ezt a görög barytonban nem találja meg. Hogy azt, a mit én a következőkben a perispomenonról mondok, még nem tudja, az természetes; az azonban feltűnő, hogy a szerb-horvát nyelv lefelé eső accentusairól mit sem tud és az ázsiai (pl. a sziami) nyelvek között kutat utánok.

huszonöt görög és latin művet foglal magában, legújabbán *Cserép József* dr. teljes *Sallustiusa* csatlakozik. Utinam longus post eum sit ordo idem petentium decus! Mert annyi bizonyos, hogy a legjobb szolgálatot teszi a class.-philologia ügyének mindaz a hivatott tudós, a ki a görög s római írók műveit az iskolázott, klasszikus műveltségű közönség számára mentül könnyebben hozzáférhetőkké teszi. Midőn a kor oly szédületes gyorsasággal rohan mindenütt a fejlődés terén, midőn a civilizált agynak kábító mennyiségű, ezerféle benyomást, ismeretet kell befogadnia: nem kívánhatja még a legrajongóbb philologus sem, hogy a művelt, nagy közönség fárasztó, hosszas belemélyedést igénylő munka után «élvezze» a letűnt világ íróinak gondolat-kincseit. Nagyon meg kell hát becsülnünk azok fáradozását, kik a klasszikus írók szövegét, fordításait, kiadványaikat át- és átbúvárolva, az eredeti szöveggel szemközt adják a világos, értelmes, színes fordítást, úgy hogy az olvasó bármely pillanatban élvezheti az eredeti szépségeit, ha valami különösebben megragadta lelkét.

Hosszas, kimerítő munkát végzett Cserép, mire sajtó alá adhatta majdnem ötszáz lapra terjedő művét. Az előttünk fekvő munka körülbelül húsz esztendei fáradalmas kutatás gyümölcse; bőségesen megfelel hát a horatiusi *nonum prematur in annum* kívánalmának. Sallustius helyes megvilágítása, szövegének kritikai megállapítása, bonyolalmas életviszonyainak felkutatása, töredékeinek összegyűjtése s megválogatása, a művek sorrendjének eldöntése, annyi ellentétes vélemény között az igazságnak szilárd felépítése: mind igen nagy munkát rak a vele foglalkozók vállaira. És Cserép művének lapozgatásakor lépten-nyomon arról győződünk meg, hogy szerzője Sallustius sajátos nyelvének fordításában megküzdött minden nehézséggel, hogy minden ambícióját kifejtette, hogy ez a munkája mindenütt dicsérje mesterét s igazi chef-d'œuvre legyen.

Legelső sorban az lep meg bennünket, hogy mennyit fáradozott Cserép Sallustius szövegének megállapításán; felkereste a Sallustius-kéziratokat, maga kutatta át, hogy egy-egy vitás kihagyást vagy betoldást, orthografiát legjobb tudomása szerint mérlegelhessen; átnézett négy Monacensis, három Parisinus, három Harleianus, egy Guelferbytanust, s hozzá a gyulafehérvári és a pozsonyi kódexeket. E tanulmányát latinul is közzétette, hogy így esetleg a külföld figyelmét is felhívhassa hazai kódexeinkre. (*Codicem Sall. Albae-Juliensem praecipuis integrorum respondere*; EPhK. XXVII. 6., 7.).

Cserép nagy gondot fordít arra, hogy megállapítsa Sallustius életére és jellemére vonatkozó adatok időrendjét s kutatásai egyik főfeladatának tartja, hogy írónkról az adatok időrendbeli összeállításával egységes, összhangzó, tiszta képet adjon. Ez szinte meggyőzően sikerül is neki. Csak azt tartom egy kissé bajnak, hogy szinte túlon túl zúdul ránk az embarras de richesse. Előadását gyakran megszakítják a jegyzetekre utaló számok. Ha már az iskolai kiadványokban is mindig sürgettem, hogy tegyük a magyarázó jegyzeteket közvetlenül a szöveg alá, úgy itt el nem mulaszthatom azon óhajt, hogy könnyítsük az olvasó dolgát, hogy ne mondjam, fokozzuk olvasási kedvét azzal, hogy kezére járunk a jegyzetek könnyű kezelésével.

Mélyreható tanulmány eredménye a *Bereztetés* azon része, mely a Cicero és Sallustius között fennforgott viszonyt világítja meg; itt

igen sok megrögzött balvéleménynyel száll szembe, meggyőzően argumentál mindenütt. Érdekes a Cæsar és Sallustius érdekszövetsége, a csapongó Sallustius el-eltántorodása hatalmas védőjétől. Cserép, a hol csak lehet, tisztázza íróját az ellenségeitől, vagy későbbi erkölcsbírák kezétől reáként vádak alól. Értékesek és összevetésekre buzdítók azon adatok, melyek Sallustius tanulmányaira vonatkoznak; nagy munka volt egybeállítani a párhuzamokra való utalást Sallustius és Xenophon Kyrupaideiája s Memorabiliái, valamint Piaton Politiciája s Aristoteles Politikája között (21. s 22. l.). Bárcsak több adatunk volna arról is, miféle pún könyveket fordítottatott Sallustius magának mikor mint első pragmatikus történetíró az eredeti forrásból kívánt meríteni.

Részemről szívesebben láttam volna az aprólékos történeti egybevetések s föltevések helyett nagyobb terjedelemben Sallustius méltatását és stílusának, nyelvének beható taglalását, írói jellemének kidomborítását. Mennyire megvilágítja írónkat pl. csak az egyes írók ítéleteinek oly sorrendes összeállítása, a milyent Bartal-Malmosinál vagy Burián-Karánál találunk. Az ilyen jellegzetes, néha csak epigrammszerű ítéletek százszor jobban megmaradnak az ember emlékében, mint teszem azt Jacobs-Wirz hosszás fejtegetései. Ide iktatok néhány sort, a mely figyelmemet megragadta François de Caussade Littérature latine-jében 230. l.: *Verre dans le récit, vivacité du trait, richesse d'expressions, énergie pleine de relief, brièveté plutôt dans la construction de la phrase que dans l'ensemble de la composition, sobriété quelquefois un peu sèche, tels sont les caractères les plus frappants de cet écrivain consommé, de cet artiste raffiné en concision etc.*

Szép képet nyújt a *Sallustius repertoriuma*, mely kiegészíti Cserépnek az Okori Lexikonban Sallustiusról megjelent cikkét. E tekintetben teljesebb, mint Bartal művének a classica philológiáról szóló része (a 135-ik lapon), mely természetesen az 1874-ik évvel záródik. Nem a személyes ambíciók (quarum causas procul habeo), hanem csak a teljesség figyelembevétele mondatják velem, hogy valamikor Holubnak tölem sajtó alá rendezett, helyesebben átdolgozott Sallustiusa is szerepelt az iskolákban; én csak egy kis szerény fejfáját kértem volna a *teljes repertoriumban*.

Igen megnőne rövidre tervezett ismertetésem, ha tüzetes bonczolás alá venném a *fordítást*; hisz a fordítás az, a minek nemcsak minden mondatába, hanem minden szavába bele lehetne kötni. Átálánosságban csak annyit, hogy Cs. fordítása magasan fölöttük áll az eddig megjelenteknek, melyek (Kazinczyét nem tekintve) inkább az iskola célját s a szöveg megértetését célozták; ennek ellenére Krajnyák Ede Jugurtha fordítása a nagyobb igényeket is kielégíti. Cserép fordítása a mellett, hogy hűségre törekszik, zamatos magyarságú; igen szerencsésen alkalmaz néhány régibb szót, vagy szokatlan alakot, a mivel áztán sikerül neki Sallustius ódonsági színezetét is kifejezésre juttatnia. Sokszor találkozunk a *szenvedelem* (ad normam *gerjedelem*) szóval, valamint a *merészlet* szóval. Jól esik ilyen jellegzetes szókat olvasnunk: *elegy-belegy*, a mi jóval gúnyosabb, mint teszem a *szedett-redett*; nagyon kifejező a *törtető* szó az akkor virult akarnokokra vonatkozólag. Németes, hogy az *egészen* helyett majd mindig *egész*-et ír

(egész más, egész elváltozott stb.); elég pestiesen hangzik a *játszta, játszták, harcztért* stb. Meglep, hogy a *domi militiaeque* majd mindig így van fordítva: *ittthon is meg háboruban is*. A Jugurtha 31. c-ban némi zavart okoz a 149. lapon a *hogy* kihagyása)még sem volt elég nekik büntetlenül folytattak ily gaz üzemeket). Itt-ott magával ragadja fordítónkat a latin szörend, a melytől oly nehéz a fordítónak szabadulnia; itt csak a 307. s 311. lapok felső passusaira utalok. Igen szerencsésen fordította az ismert *viri muliebria pati* kitétel ezzel a szelidítéssel: férfiak női szerepre adták magukat. Fölötte nagy gondot fordít a *beszédek* szép fordítására, melyek közt szinte duzzad az erőtől Marius hatalmas demokrata-beszéde. Legtöbb dolgot adott bizonyára fordítónknak a problematikus bevezetések visszaadása mind a *Jugurtha*, mind a *Catilina* elején; hisz itt szinte affektálás számba megy a mesterkéltségek rövidsége s homályossága, a mi talán a Sallustius-tól jól meg nem emésztett görög írók hatásának eredménye. Hogy mennyivel tömöttebb pl. a Jugurtha bevezető részének első fejezete a fordításnál, tértbeileg is szemlélhető; itt a szembenálló latin szöveget ugyancsak ritka sorokban kellett szedni, hogy megfeleljen a magyar szövegnek; a latin 18 sornak megfelel a magyar 26 sor, tehát majd a felével több. Ekkora eltérés a mű folyamán másutt nem is igen akad, s nincs annyi magyarázó betoldás.

Nagy érdeme Cserépnek a Sallustius-féle töredékek gondos elrendezése. Egy-egy töredéket a hagyományostól eltérőleg másutt olvasztott be. Így a *Hist. libri I. fragm. 11* (*Postquam remoto . . . egészen a ducebatur-ig*) külön töredék; onnan az *ex quo tempore* etc. a 15 alatt külön van felsorolva, míg pl. a mannheimi kiadás a kettőt együtt adja. Igazán a legaprólékosabb gondnal van felölve a legkisebb, egy-két szónyi töredék is, szakasztott úgy, mint a régi szobrok vagy edények legkisebb maradványa; hisz mind egy-egy ereklje a nagy történet-író veszendőbe ment műveiből.

Cserép derék művét igaz örömmel üdvözljük s a teljes corpus Sallustianum megjelenését irodalmunk becses gyarapodásának tartjuk. (Budapest.)

KEMPF JÓZSEF.

Várdai Béla: Mikszáth Kálmán. (Költők és írók, szerkeszti Ferenczi Zoltán.) Budapest, Franklin, 1910. 8-r. 190 l. 2 K 50 f.

Goethe szerint *minden jó költemény: alkalmi költemény*; »alkalmi mű« ilyen értelemben a Várdai könyve is: jubileuma alkalmából a Kisfaludy-Társaság fejezi ki vele — legalább részben — tiszteletét Mikszáth iránt. Hogy ezen aktualitásának is kitűnően megfelel: az legkisebb érdeme; sokkal értékesebb, mintsem hogy ezzel a mértékkel mérjük; Várdai könyve maradandó becű, s a maga nemében a legjobb Mikszáth-tanulmányunk, s két-égtelenül egyik legjobban sikerült kötete a *Költők és írók* gyűjteményének, melyben megjelent.

Élő íróról lévén szó, érthető és természetes, ha biografusa eleve bizonyos korlátokat szab magának. »Úgy tartom — mondja Várdai — hogy az élő jelesnek múltjából senkinek sincs joga többet vinni a nyilvánosság elé, mint a mit életéből ő maga elmond, vagy a mi ez életből a nyilvánosság előtt lefolyt.« Ehhez ragaszkodva — bár élet-

rajzi adatok tekintetében is összehasonlíthatlanul gazdagabb e tanulmány, mint Mikszáth akármelyik eddigi életleírása: sok teljesen új adatot ad, sok köztudatban levő hibásat megjavít — Várdai könyve «nem Mikszáth emberi egyéniségének képét akarja vázolni élete külbömböző szakáiban. hanem elsősorban művészetének értékelését adja»: inkább analízis (még pedig elsősorban Mikszáth műveinek s nem egyéniségének analízise), mintsem külső biográfia.

Célját — e korlátozás tekintetbevételével — Várdai teljesen el is érte, sőt az az impressziónk, hogy többet is ad, mint a mennyit ígér; különösen a Mikszáth gyermekkorára, fiatalságára vonatkozó pár első fejezetében a környezet-rajz, szülőfalujának, a rimaszombati és selmeczi diákéveknek képe nemcsak Mikszáth talentumának gyökereit s eredőszálait magyarázza, hanem e mellett kor- (és hely-)rajznak is kitűnő: a hatvanas évek felvidéki diákéletének valóban megkapó, eleven képe. Ezekhez képest a többi fejezet — vármegyei hivataloskodásáról, pesti és szegedi újságírói éveiről — korrajz tekintetében már jóval halaványabbak; kárpótól azonban érette a sok gondos, részletező analízis, Mikszáth műveinek meleg, finom méltatása. Nem iskolás «osztályozások» ezek, mint egy bírálója elfogultan megróttá, hanem megannyi komoly, igaz értékelés, melyekben mindig érezzük a szerző nagy szeretetét Mikszáth iránt, de ép annyira ízlését, tanultságát is. Véleményünk nem mindenben egyezik meg az övével (a *Különös házasságra* vonatkozólag különösen nem), bizonyos azonban, hogy felfogását mindig tiszteletreméltóvá teszi a hévvel vallott meggyőződés ereje, s az egészet igen értékessé az, hogy Mikszáth összes műveinek ez az első részletesebb, minden egyes művére külön is kiterjedő méltatása.

Ezzel szemben, úgy véljük, nagyon is rövid és vázlatos a *Végszónak* mindössze négy oldalas összefoglalása, melyben Mikszáth jelentőséget iparkodik megállapítani inkább néhány érdekes utalással, mintsem valóban megvilágító kifejtéssel. E részt — az egész író s egy egész élet értékelését — jóval részletesebbnek s gazdagabbnak szeretnők; rövidege itt a meggyőzés rovására van. Noha mindenkép céltalan utólagos tanácsokat osztogatni az írónak, önkéntelen kínálkozik a gondolat: mennyire más lett volna e fejezet, ha pl. Várdai mindazt, a mit Beöthy Zsolt Mikszáthról az 1908-iki akadémiai nagy jutalomról szóló jelentésében megírt (ez — meggyőződésem szerint — mindmáig a legmélyebb s legfinomabb összefoglaló Mikszáth-jellemrajz), itt részletesebben is kifejti, s a mire az akadémiai bíráló, a bírálat természetéhez képest, csak utalt, a mit csak érintett: mindazt az életrajzíró egész gazdagságában s terjedelmében, teljes bizonyító készségével elének tárja.

Nem annyira az írón, mint könyve megszabott keretén s terjedelmén múlik, hogy műve korrajz tekintetében — különösen Mikszáth pesti hírlapíróskodásától kezdve, mint említettem — kissé hiányos. A hetvenes és nyolczvanas évek átalakuló Magyarországot, a pusztuló gentryt, a Tisza Kálmán korát jellemzi ugyan néhány éles, ügyes vonás, de korántsem oly teljes, korántsem oly gazdag, mint szeretnők. Menti ezt nemcsak a már említett korlátozás, hanem az is, hogy — bármi közel van hozzánk — ez a kor már nem a mi fiatal szerzőnk kora, s kárpótól, hogy a hanyatló század e két évtizedének

maga Mikszáth volt az élesszemű és melegszívű krónikása a Jókai életrajzában.

Utolsó megjegyzésként: e könyv — s a *Költők és írók* minden kötete — nagyon sokat nyert volna a végére csatolt — bármi rövid s bár csak a főművekre szorítkozó — bibliográfia összeállításával, s a nagy gonddal feldolgozott anyag használhatóságát felette megkönnyítené — a mi szintén nincs — egy pontos név- és tárgymutató. Az angol és francia népszerű művészeti s irodalmi művek követendő példát adnak ezekre is; bár ott volnánk, hogy ezek hozzácsatolása miatt ne kellene egy-egy ily jó mű népszerű voltát féltelnünk, mely így is, a mint van, méltó a szép alkalomhoz, mely létrehozta, méltó a nagy íróhoz, a kiről szól, s mindenképen nyeresége egész írói életrajzirodalmunknak.

(Budapest.)

THÓTT REZSŐ.

Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestántizmus történetének köréből. Sárospatak, a Ref. Főiskola betűivel, 1910. N. 8-r. XII., 255. l. Ára 5 K 50 f.

A protestántizmus történetének neves tudósa mond búcsút studiumának e kötetben, mely kisebb-nagyobb cikkeinek és bírálatainak a gyűjteménye. Kettős ok magyarázza meg, hogy róla szólunk: egyrészt szerzőjének érdemei a magyar protestáns irodalom történetének megvilágításában, másrészt az, hogy e dolgozatok más-más helyen, talán néha észrevétlenül láttak annak idején napvilágot. A szerzőnek irodalomtörténetünkben ismert neve természetes követelményként vonja maga után, hogy e dolgozatok ismertetésénél *második* megjelenésük alkalmával csak arra szorítkozzunk, hogy belőlük az irodalmunk történetéhez szükséges adatokat kiszemeljük és összeállítsuk. Nem terjeszkedünk itt ki azokra a művelődéstörténeti dolgozatokra, melyek a magyar reformáció kezdetéről, iskoláiról és fejlődéséről szólnak, hanem pusztán csak az irodalomtörténeti érdekűeket emeljük ki.

MELIUSNAK négy munkáját a *Sámuel és Királyok könyvei* (R. M. K. I.: 55.) egyes utalásaiból következteti ki (69/71), s az őt, mint Péter pápát kicsúfoló *Debreceni Disputatióról* azt hiszi, hogy összefüggésbe hozható valamelyik debreczeni hitvitával éppen Meliusnak tanulásra buzdító szavai és a betegségre hivatkozás alapján (81 2.). A jeles zalai postillaíróról néhány avatatlan megjegyzést utasít vissza, bebizonnyítja, hogy a KULCSÁR felekezeti hovatartozóságára vonatkozó elméletek tévesek, rekonstruálni próbálja élettörténete adatait, és a *Hálálra való készületről*, meg *Az híveknek boldogságról, Az hitetleneknek kárhozatjokról* szóló könyveit röviden ismerteti (82/9.). Érdekes, hogy a katholikusként MONOSZLAI *Brevis confutatio*-jából szedi ki a Dobronoki superintendens voltára vonatkozó adatokat. A jóformán ismeretlen nevű DERECSKEI AMBRUSNAK is összeállítja életrajzát, hosszan tárgyalva prédikáció-gyűjteményét (1603.). Kevesebb érdekléssel van reánk nézve a *heidelbergi káté* magyarországi története (124 7.), míg a következő négy dolgozat teljesen irodalomtörténeti. SZATHMÁRI BAKA PÉTER két ellenválaszának elolvasása alapján a Révész Kálmán és Szinnyei Gerzson közötti nézeteltérést az utóbbi javára dönti el, valószínűvé

téven, hogy idegen, és így bizonyára a híres Maresius professzor volt az ismeretlen ellenfél. Annyi bizonyos, hogy maga Szathmári Baka P. így gondolta a dolgot, s az is, hogy nem a R. M. K. III. k. II. r. 4819. sz. alatt említett Kovásznai Péter (128—131.). Szintén munkák olvasásából, VÁCZI ANDRÁS két vitairatának olvasásából, állapította meg Z. három polemikus mű írását, bár valószínű, hogy egyik sem Váci ellenfelének, TOLNAI DALI JÁNOSNAK, a tollából eredt (132 3.). A *Szent Genealógia* fordítóját Bod Péter utalása alapján PÜSPÖKI JÁNOS személyében állapítja meg (134 5), az ezelőtt ismeretlen *Lelki Fegyvertartó Ház* keletkezését pedig a könyvnek egy I. Lipótra tett megjegyzése alapján 1697 előtti időre teszi, és nem tartja lehetetlennek, hogy valamelyik hazai nyomdának megtevéstés céljából idegen országra utaló termékével van dolgunk. Érdekes sorozatot tesz ki a PILARIK-család írói működése; bár magyar nyelvű irodalmunkat a nagy családnak egy tagja sem gazdagította, mégis érdemes volt összeállításuk, míg a *Magyar coccejanusok a XVIII. században* cz. dolgozat CSÉCSI JÁNOS, VÁSARHELYI BABA FERENCZ, br. DÁNIEL ISTVÁN, TURKOVICS FERENCZ, SZATHMÁRI PAKSI MIHÁLY és ISTVÁN, BÁNYAI ISTVÁN, SÁRKÁNY DÁVID meg TATAI CSIRKE FERENCZ írói működését kapcsolja egybe (151/9.) Bírálati közül a SZEGEDI KIS ISTVÁN-életrajzra tett megjegyzéseit emelem ki, bár alig van e kis könyvben cikkk, a mely irodalomtörténeti adatokat is nem tartalmazna.

Azt is el kell ismernünk, hogy a saját felfogásának hirdetésében és védelmében Zoványi álláspontja kérdés tárgya lehet sokszor — de mégis el kell ismernünk e kis könyv elolvasása után, hogy polemikus irodalmunknak még mindig, Jakab Elek, Kanyaró és Horváth Czirill tudós, másoknak néha kevés ismerettel megírt munkái után is eléggé ismeretlen korszakából sok adatot és ismeretet köszönünk Zoványi kisebb-nagyobb dolgozatainak, melyeknek érdekes és értékes csoportját ez az ismertetett kötet foglalja magában.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Τεσσαρακονταετηρίς της καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου. Φιλολογικαὶ διατριβαὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν αὐτοῦ προσφερόμεναι. Ἐν Ἀθήναις τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1909. 457. 1.

Kóndosz, az athéni egyetemen a görög philologia nagytudományú tanára, kit negyvenéves tanárkodásának ünnepe alkalmából tanítványai és tisztelői az előttünk fekvő emlékkönyvvel tiszteltek meg, nincs többé az élők között. A *Η αναδήναια* képes folyóirat múlt évi május 31-iki száma (Hadzidhákisz tollából hozta az ünnepelt magvas jellemzését, és ugyanennek a lapnak júliusi számában halála híret olvastuk. Az utolsó időkben teljesen vak volt, de hatalmas em-

lékező tehetsége lehetővé tette, hogy tanári és egyéb tudományos munkásságát mindvégig folytathassa. Éleseszű ítélőképességével és páratlan emlékező tehetségével óriási tudás, szigorú módszer és lan-
kadatlan lelkesedés párosult, és ezen tulajdonaival nemcsak bonfi-
társai, de a külföld előtt is tekintélylő lett. Működése kettős irányú.
Első sorban a görög nyelv tudományos kutatásával, illetőleg szöveg-
kritikai munkálatokkal foglalkozott, melyek legnagyobbbrészt az
Ἀθηνᾶ-ban jelentek meg, és oly számosak, hogy e tekintetben vele
egy philologus se mérkőzhetik. Nagyszámú kiadatlan szövegkritikai
jegyzeteit tanítványa, Charitonídhisz rendezi sajtó alá, melyekből
eddigelé az első, 907 lapot kitevő vaskos kötet jelent meg 1904-ben.
(*Ποικίλα φιλολογικὰ ὑπὸ Ν. Ν. Χαριτωνίδου. Τόμος πρῶτος. Ἀθήνησιν*
ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1904). Honfítársai előtt
sokkal ismertebb munkásságának másik iránya, melylyel a Koraisz
által megalkotott újjörög irodalmi nyelvnek, a *καθαρεύουσα*-nak töké-
letesbítésére törekedett. Ebbeli fő munkája a *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις*
ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν ('*Ὡς Ἀθήναις ἐκ τῶν*
καταστημάτων Ἀ. Κορομηλᾶ, 1882). Misztriótisz és Chadzidhákisz
mellett ő volt a hatalmas *καθαρεύουσα*-párt fő-fővezére, és kétség-
telen, hogy az ő tanításának hatása folytán lett ennek a nyelvnek
használata sokkal helyesebb, pontosabb és egyöntetűbb.

A Kóndosz tiszteletére kiadott emlékkönyv 29 szerzőtől 31 dol-
gozatot tartalmaz, melyek a latin philologia köréből vett 13-iknak és
18-iknak kivételével mind a görög philologia körébe tartoznak.
A sorozatot a görög nyelvtudomány nagymesterének, Chadzidhákisz-
nak két közlése nyitja meg, melyek közül az elsőben (*Περὶ τῆς*
γενέσεως τῆς καταλήξεως — θεν, 1—6. lk.) azt fejtegeti, hogy a
-θεν végződésű szavak nem bírtak kezdettől fogva honnan? kérdésre
felelő értelemmel, hanem hogy ez az értelem csak később származott
át rájuk; ugyanis a -θεν végződésű szavak olyan kifejezésekben is
állottak, melyeknek honnan? kérdésre felelő értelmét egy külön
szócska (pl. *ἀπό*) fejezte ki, később azután ez a szócska elmaradt, és
a -θεν végződésű szó egymagában lett a honnan? értelem hordozó-
jává. Másik közleményében (*Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνίγκης ἐνὸς*
λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, 7—34. lk.) kifejti mindazokat az
okokat, melyek egy olyan, az egész görög nyelvet a legrégibb idők-
től a mai napig felkaroló szótárt tesznek szükségessé, mint a minő-
nek kiadását (Chadzidhákisz tanácsára) a görög kormány tervezi a
görög szabadságharcznak 1921-ben bekövetkező százéves fordulója
alkalmából.

A többi dolgozat címe a következő: 3. *Περὶ τοῦ Ἀπτικῶς ἢ*
Γαλλεῖου κώδικος τοῦ περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας συντάγμα-

τος Ἰωάννου τοῦ Ἀνδοῦ ὑπὸ Σ. Βύσι (35—66. lk.). 4. Ἐπίδρασις τῆς περιβαλλούσης φύσεως ἐπὶ τοὺς ἀρχαίους κατοίκους τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Σπαρτης ὑπὸ Α. Γ. Ἐξαρχοπούλου (67—90. lk.). 5. Διορθώσεις εἰς τὸ Μαρκελλίνου περὶ σφυγμῶν ὑπὸ Η. Α. Παπαγεωργίου (91—96. lk.). 6. Θεσσαλονίκης ἐπιγραφὴ ἀνέκδοτος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ (97—102. lk.). 7. Ὁ ἐν Σύρῳ Σκόπελος ὑπὸ Ν. Σ. Μπαξεβανάκι (103—111. lk.). 8. Τὸ ἀνέκδοτον ἱατρικὸν ἔργον τῆς Μητροδώρας ὑπὸ Σχεῦου Ζερζοῦ (112—117. lk.). 9. Γραμματικά ζητήματα ὑπὸ Σταματίου Ψάλλη (118—131. lk.). 10. Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ γραμματικὴ ὑπὸ Ἑμμ. Γ. Παντελάκι (132—173. lk.). 11. Κριτικαὶ καὶ γραμματικαὶ παρατηρήσεις εἰς τοὺς Ἑλλήνας ἱατροὺς ὑπὸ Ε. Α. Πεζοπούλου (174—187. lk.). 12. Εἰδήσεις περὶ τοῦ Ἡπειρωτικοῦ οἴκου Καραγιάννη ὑπὸ Η. Μ. Κοντογιάννη (188—198. lk.). 13. Περὶ ἀνταγωγῆς (de mutua petitione, de conventione) κατὰ τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον ὑπὸ Μεγαλ. Γ. Λεβαντᾶ (199—212. lk.). 14. Κριτικὴ εἰς Ὀμηρικὸν χωρίον παρατήρησις ὑπὸ Δημ. Παπαγεωργίου (213—216. lk.). 15. Μικρά συμβολή εἰς τὴν κλίσιν τοῦ ὀνόματος ἐν τῇ νέᾳ Ἑλληνικῇ ὑπὸ Ἀχιλλέως Τζαρτζάνου (217—233. lk.). 16. Ἑρμηνευτικά εἰς ῥήσιν Ἰουστίνου τοῦ Φιλοσόφου καὶ μύρο-
τυρος καὶ εἰς ἀπόσπασμα τοῦ Σοφοκλέους ὑπὸ Βασιλείου Ἀντωνιάδου (234—241. lk.). 17. Γλωσσικαὶ ἐπιστάσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸ Σκύριον ἰδίωμα ὑπὸ Βασ. Φάβη (242—270. lk.). 18. Ἀρχαῖαι ἐν τῇ πρώτῃ σκηνῇ τῆς πρώτης πράξεως τῆς Τερεντίου Ἀνδρίας ὑπὸ Θεοφάνους Α. Κακριδῆ (271—274. lk.). 19. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ὑπὸ Τερσίμου Δ. Καψάλη (275—282. lk.). 20. Διορθωτικὰ εἰς Ἀντιγόνην Σοφοκλέους ὑπὸ Στεφ. Τραχίλη (283—288. lk.). 21. Εἰς τοὺς Ἐπιτρέποντας τοῦ Μενάνδρου ὑπὸ Γ. Κ. Βογιατζίδου (289—300. lk.). 22. Περὶ τῆς θέσεως τῶν νεωρίων ἢ τοῦ Ναυστάθμου τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν ὑπὸ Παναγιότου Δούκα (301—315. lk.). 23. Συμβολή τις εἰς τὴν ἑορηνίαν τοῦ Θουκυδίδου ὑπὸ Γεωργίου Γαρδίκα (316—319. lk.). 24. Περὶ τῶν παιδικῶν ῥημάτων τῶν ἀπροσώπως σχηματιζομένων ὑπὸ Γ. Γαρδίκα (320—333. lk.). 25. Κράβυλος καὶ τέτταρες ὑπὸ Κ. Α. Ῥωμαίου (334—342. lk.). 26. Διορθωτικὰ εἰς Ἀθήναιον ὑπὸ Α. Α. Χαριτωνίδου (343—372. lk.). 27. Ἰωάννης Ἰπόκαικος καὶ Νικήτας Χωνιάτης ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμῆς (373—382. lk.). 28. Παρατηρήσεις εἰς τὸν λόγον τοῦ Μανασσῆ πρὸς τὸν λογοθέτην Μεγαλ. ὑπὸ Γ. Ε. Καλετσουνάκι (383—389. lk.). 29. Ὀκτὼ κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν σχολείων κατὰ τὸν III' καὶ IV' αἰῶνα ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου (390—409. lk.). 30. Ἡ λέξις βάρβαρος ἐτυμολογικῶς καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν σημασιῶν αὐτῆς ἐξεταζομένη ὑπὸ Δ. Η. Οἰκονομίδου (410—417. lk.). 31. Ἡ δόξα περὶ τῶν σπλάγχχνων ὡς ἑδρας τῆς ψυχῆς ὑπὸ Θεοφίλου Βορέα (418—457. lk.).

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

Dr. Heinrich Wolf: Geschichte des antiken Socialismus und Individualismus. (Gymnasial-Bibliothek, herausg. von Prof. H. Hoffmann; 50. Heft.) Gütersloh, C. Bertelsman, 1909. (8-r. 258 l.) 2 M 80.

Szóba hoztuk már a Közlönyben (l. 1908. 447. és 450. l.) azt a fontos pædagogiai vállalatot, melynek keretei közt H. Wolf a görög és római vallás ismertetése után most az antik szocializmus és indi-

vidualizmus történetét írta meg. A kitűzött célzt ez a füzet is teljes mértékben eléri. Könnyed formában, de azért mégis lehetőleg a források idézésével kultúrtörténeti ismeretekkel gazdagítja a középiskolai tanulók és tanárok tudását; ez esetben épenséggel olyanokkal, melyek modern érdeklődésünkhöz és gondolkodásunkhoz is közel állanak. Wolf munkáját nagyban megkönnyítette *Pöhlmann* alapvető két kötete az itt szóban forgó tárgyról (*Gesch. d. antiken Kommunismus u. Socialismus*. I. EPhK. 1902 : 871.) Ez a népszerűsítésnek feltétele és természetes útja : előbb a tudomány, s utána a pädagogia; az előbbi nélkül nem sok haszonnal jár a nálunk oly közkedvelt foglalkozás, az ismeretek terjesztése. Wolf *Homerosszal* kezdi. De mert munkájának célja kimutaini, hogy a görögök között idővel mint növekszik erőben az individualizmus, jól tette volna, ha előbb, bevezetésként, arról a tagozódásról (családi, nemzeti, törzsi stb. kötelékről) beszél, a mely a görög embert szociális életében körülhatárolta. Bármennyi problémát támaszt is e kérdés a legrégibb időkre nézve, a görög individualizmus kialakulását is csak vele és általa fogjuk megérthetni. Wolf a város-állam bukásával a történetet be is fejezi; a hellenisztikus monarchiákra nem terjeszkedik ki, mint a hogy tudományos útvezetője, *Pöhlmann* sem tette. De ennek a kornak gazdasági és szociális életével összegezően majd csak a jövőben lehet kellő módon foglalkozni a folyton gyarapodó ismeretanyag alapján. Teljesebb és rendszeresebb Wolf könyvében a rómaiakra vonatkozó rész. A különbséget már maga az anyag határozza meg : a rómaiaknál nemcsak hogy különböző államok fejlődése nem hat zavarólag az egységes tárgyalásra, itt még elmélet sem jó szóba a gyakorlati élet folytonossága mellett. A római szocializmus és individualizmus története egyszerűen maga a római történet bizonyos szempontból nézve és fejtegetve.

(Budapest.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

Th. Birt: Zur Kulturgeschichte Roms. Leipzig, Quelle und Meyer, 1909. 8-r. 164 l. Kötve 1-25 M.

A Teubner-féle népszerű vállalatnak, mely «Aus Natur und Geisteswelt» című gyűjteményében az összes tudományokat átöleli, méltó versenytársa akadt. A fönt jelzett lipcei könyvkiadó egy fiatal egyetemi magántanár, Harre Pál, szerkesztői buzgóságából elsőrendű szaktekintélyeket nyert meg a különböző tudományok népszerűsítésére. E vállalatnak «Wissenschaft und Bildung» a czíme, s ebben jelent meg Birtnek a könyve is, melyben a kiváló marburgi egyetemi tanár eddig is ismert jelességei (alapos tudás, élénk fantázia, érdekes előadás) nyilvánulnak.

A sok hasonló tárgyú munkától főleg abban tér el a szerző, hogy a római kultúrának nem az eredetét keresi, nem annyira a kezdőlépéseket tünteti fel, mint inkább azt a végső kialakulást, a mely azután a későbbi századokban oly döntő jelentőséggel hatott az európai népekre. Arról a kultúráról van itt szó, mely mint hadi mesterség, mint kereskedelem- pénz- és országútszervező, mint római jog, mint római vallás terjedt el a középkorban; és ma is szedegetünk még belőle. Mert a modern nemzetek a középkorban a római kultúrából éltek, s ez részben még ma is nevelő szerepet tölt be. Birt tehát a császári kultúrát, ezt a görög szellemi és technikai vívmányoktól átitatott művelődést mutatja be, melyet az európai világ átvett. Csak az első fejezetben ad bevezetéskép igen szép áttekinthető szemlét a társadalmi, vallási és gazdasági evolúcióról, mely Rómában a város keletkezésétől kezdve a császárságig végbement. Ebből az alaptól kiindulva nyújt azután rendkívül eleven képsorozatot az emberi életéről a római császárság korában, éreztetve mindenütt, hogy Rómának eredetileg brutális hatalom- és uralomvágya Róma jogos hivatása lett, s hogy a világot kormányzó város mindinkább a népek szolgájává nemesbül.

Az az elkoptatott inventio, hogy egy alexandriai görög ember római látogatása és tapasztalatai szolgáltatják az egyes fejezetek tárgyait, csakhamar külsőlegessé válik, és a fejtegetések inkább egy éles szemű, modern tudós szempontjait tükröztetik vissza, mert hiszen a római viszonyokat a jelenkori szociális élet jelenségeivel veti egybe. Ebből az aktuális modern szempontból kiindulva ad rendkívül eleven képet Róma városáról, a családi otthonról, a fővárosi lakosság osztályairól, a jogi életéről, a fürdőkről, a vallásról és szertartásairól, az iskolázásról, a szellemi életéről, a nyilvános játékokról, a művészetről és az erkölcsökről. E fejezetek nem a kutatások által megállapított igazságok iskolás egybefoglalása, hanem a források és a modern kutatások gazdag ismeretéből fakadó eleven fejtegetések sorozata. Az irodalmat nem tárgyalja külön esztétikai, hanem inkább társadalmi és erkölcsi szempontból, igen tanulságosan. Ki kell emelnem a római jogra vonatkozó fejezetet is, melyet más, hasonló tartalmú könyvecsékben hiába keresnénk; pedig ép ezen a téren volt Rómának nagy érdeme és hatása; és bizonyára különös, hogy ezt ismertetni és bizonyos mértékben tárgyalni még mindig nem tartja kötelességének a mai gimnázium. Végre igen szép az erkölcsök ismertetése. A császárkori társadalomban sokszor elharapódzó romlottsággal kapcsolatban plasztikusan domborodnak ki e korszak erényei: a humanitas, caritas, liberalit s, kötelességérzet, melyek a történetírókat is arra késztették, hogy az életrajzra és az erkölcsrajzra vessék a fősúlyt.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

Dissertationes Philologicae Vindobonenses. Vol. IX., X. Vindobona, F. Deuticke. MCMX. — Ára kötetenként 7.20 K.

Négy különböző tárgyú és — már itt megjegyzem — különböző értékű disszertációt foglal magában e két kötet.

A legmagasabb czélt *Joh. Fischl* tűzte ki (X. köt. 1—82. l.: *de nuntiis tragicis*), a mennyiben a tragédia hirnökeivel foglalkozva, adalékot óhajt nyújtani az antik poetikához, melynek egyelőre még csak gyengéd hajnalfénye tűnedezik fel láthatárunkon. Munkája I. részében talpraesett érveléssel bizonyítja azon fölfogás alaptalan voltát, mely a görög tragédia kialakulását úgy képzei, hogy a kar énekéhez egyszerűen hozzájárult a színésznek a színpalak mögött történekről szóló elbeszélése. Hiszen általában kinek nem volnának aggályai azzal az irodalomtörténeti konstrukcióval szemben, mely a tragédia fejlődését a lírikus dithyrambosból kiindulva Thespistől kezdve folytonos additio útján történnék képzei? Sajnálatos, hogy a szerves fejlődésről mit sem sejtő görög tudományosság rationalistikus és folytonos *εἰρημα*-kkal dolgozó elméleteitől oly nehezen szabadulunk. Szerzőnk joggal hangoztatja, hogy Arist. Poet. ismert helyéből (*ἡ τραγωδία . . . γενομένη . . . ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον*) kell kiindulnunk és a tragédia kifejlődését a *kar drámai jellegének* őseredeti voltából kell levezetnünk. Eleinte maga a kar drámai személy volt, csírája a drámai cselekménynek, melyből a fejlődés további menetében — az organikus fejlődés szokott módján — egyes egyedek, a *ὑποκριταί* különváltak. Ez a tétel, melyet a legrégibb tragédiák támogatnak, a mely azonban — úgy látszik — a maga határozott körvonalaiban még nem vált elég tudatossá a szerző előtt, mert elemeit elszórt megjegyzések-ből kell kihámozni, a dolgozatot igazán értékessé teszi.

Ilyképen kimutatván, hogy a hirnökök szerepeltetését nem szabad a tragédia kifejlődésének okszerű következményeül tekintenünk, hanem egyszerűen számunkra meg nem állapítható módon szokássá kifejlett dráma-technikai eljárást kell benne látnunk, a hirnök-jelenetek belső kidolgozását a maga részleteiben elemzi. A dolgozat e részét értéktelennek tartom. Mesterségesen kihalásított területen, mely sem bensőleg nem egységes, sem kifelé pontos határokkal nem bír, eredményes kutatásokat végezni lehetetlen. A hirnök-jelenetek kidolgozása az egységes dráma-írói technika elválaszthatatlan része, ennek folytonosságába tartozik s csak ennek keretében, ill. ennek folytonos tekintetbevételével tárgyalható. A színen való megjelenésnek és távozásnak megokolt volta (22. s k. lk.) nemcsak a hirnökök, hanem minden alak szerepeltetésében szükséges, s az ebben való routine fejlődése csak az általános színpadi technika haladásának symptomájául fogható fel, önálló jelenségnek nem tekinthető, immanenter nem ma-

gyarázható. Viszont azt a körülményt, hogy Euripides hírnökei, a parasztok, pásztorok, szolgálok, a maguk kis érdekkörű életének pontosan kiélezett tartalmi jegyeivel lépnek a színre, sem lehet szerzőnkkel a hírnök-jelenetek fejlődéstörténetének részeként felfogni (így nem érthető, mert nem megokolt): e körülmény annak a jelenségnek szükségszerű folyománya, hogy Euripides a tragédia súlypontját társadalmilag általában lefelé szorítja. Tovább is folytathatnám, de azt hiszem, az eddigiekből is kiviláglik, hogy — most már általános módszertani vonatkozásában tekintve a kérdést — a közönségesnek és különösnek viszonyait, az állandónak és változónak elkülönülő körvonalait s mindenekfelett az okok és okozatok egybekapcsolódását csak a kellő összefüggésbe való beállítás láttatja meg. Ennek a jó régi, de mindig újból elfeledett igazságnak ez a dolgozat — különösen a doctori dissertációkra nézve — symptomatikus jelentőségű passiv bizonyítéka.

Hogy kis területen végzett kutatások, okosan kiszabva s okosan végezve, mily hasznosak lehetnek, azt egy másik dolgozat bizonyítja (IX. 1—116. l. *Erw. Korkisch, de papyri, qua Phaëdonis Platonici partes quaedam continentur, fide et auctoritate*). Mahaffy, Flind. Petr. Pap. VIII. Phaëdon-papyrusáról van szó. (Sajnos, a kiadást nem láthattam.) A szöveg, mely Platon halála után mintegy félszázaddal készült, első tekintetre feltűnően eltér a vulgatától. Értékelésére és felhasználhatóságára vonatkozólag a Platon-szöveg történetéből vett külső érvekkel Diels és Usener egymástól teljesen eltérő eredményre jutottak. Szerzőnk ennél fogva mintaszerűen módszeres eljárással az egyik út sikerelenségének hatása alatt a másik oldalról közeledik a kérdéshez, a mennyiben minden előzetes értékelés nélkül vizsgálat alá veszi a papyrusnak a kódexektől való eltéréseit s az eddig egy kalap alá vett eltéréseket pontosan osztályozza. Nem tudom megállni, hogy példászerű eljárását kissé részletesebben ne ismertessem. Éles bonczkással kiválasztja az orthografiai eltéréseket (**tales scribendi rationis differentiae ad ætatem quidem papyri statuendam aliquid valent, ad hanc vero quæstionem nihil attinent.* 31. l.) és az íráshibákat (melyekből módszeresen csak a papyrus-szöveg irnokának egyéni fogyatkozásaira lehet következtetni). Ha már ezen különválasztás által is feltűnően oszladozni kezd a sűrű kód, mely a kérdést borítja, még tisztábban látunk, mikor szerzőnk kimutatja, hogy a fennmaradó eltérések közelről tekintve igen jelentéktelenek. T. i. a) a dialogus-közbevetések (a vocativusok, *ἐφ* stb.) a papyrusban néha nincsenek meg, vagy felcseréltetnek egymással; de ezek dolgában a kódexek között is nagy az eltérés; b) szórendi eltérések; c) néhol particulák hiányzanak a nélkül, hogy az értelem szenvedne; d) a szövegezés néha valamivel bővebb vagy szűkebb a kódexek szövegezésénél. Minthogy ilyképen benső

okokból, az értelem és a platoni nyelvhasználat szempontjából mindkét versio egyaránt lehetséges, tehát — így fejezi be szerzőnk a találgatás és elmélet meglepő erejével végzett kutatását — a papyrusnak régisége okvetetlenül előnyt biztosít s így benne (Diels-szel) az alexandriai philologiai szövegalkítástól érintetlen szöveget kell látnunk.

A hátralevő két dolgozattal röviden végezhetünk. *Max Adler* e címen ír: *quibus ex fontibus Plutarchus libellum 'de facie in orbe lunae' hauserit* (X. köt. 85—). Bernadakis-szal a szöveg egyes helyeiről minden különösebb mandanivaló nélkül polemizál, részletes tartalmi analízist ad s azután éppen nem mélyreható módon, az olvasót úgy szólván sehol sem meggyőzve, keresi a dialogus forrásait. Poseidonios, Karneades és a samosi Aristarchos nyomait kutatja a nélkül, hogy biztos eredményre jutna. — *Fr. Patzner* dolgozata *de parataris usu in Ciceronis epistulis praecipuo* (IX. 119.) cím alatt egyszerűen kiczedulázta Cicero leveleiből az alárendelő értelemmel bíró mellérendelések valamennyi példáját. Gyűjteménye teljességét nem ellenőrizhettem, s így az egyetlen szempont, melyből ítéletet lehetne a munkáról alkotni, nem állt rendelkezésemre.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

Dr. Josef Szinnyei: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.

Leipzig, 1910. 8-r. 156 l. Ára 80 pfen. («Sammlung Götschen» 463. sz.)

Olyan összefoglaló tudományos kézikönyv, a mely a finnugor nyelvtudomány összes tanításairól, kérdéseiről tájékoztatna, SZINNYEI JÓZSEF *Magyar nyelvhasználatán* kívül az újabb időben nem jelent meg irodalmunkban. Ez a munka kiadásról-kiadásra lelkiismeretes gondnal figyelembe vette az újabb kutatások eredményeit, a melyek megállapításában magának a szerzőnek is tekintélyes része volt. Ma már a munka negyedik és bővített kiadásban van használatban s nélkülözhetetlen segédeszköze mind a finnugor, mind a speciálisabb magyar nyelvtudománynyal foglalkozóknak. Sajátos célja miatt azonban — a szerző ugyanis hallgatói számára írta — olyan szűkszavú, annyira az előadások számára készült vezérfonal, hogy hallgatóin kívül nagy haszonnal csakis a szorosan vett szakember forgathatta. A szélesebb köröknek, az ú. n. művelt nagyközönségnek, beszédesebb könyv kellett, könyv, a melyből minden nagyobb szakutadás nélkül meg lehet ismerni a finnugor nyelvtudomány kitünően megalapozott, szépen megépített épületét. Ezt a célt jelesen oldja meg SZINNYEI német nyelven megjelent könyve, a mely éppen nyelve miatt egy másik szép feladatot is teljesít: az indogermán nyelvtudománynyal foglalkozókat meggyőzi, hogy a finnugor nyelvtudomány ép oly fejlett, ép oly biztos eredményeket tud felmutatni, mint az indogermán.

A munka három főrésze oszlik; ezeket a részeket a következő általános tudni valók előzik meg: tartalom, felhasznált fő művek jegyzéke, hangjelölés, rövidítések és jelek magyarázata.

Az első főrész bevezetés, a könyvnek olyan szakasza, a mely

ismeretterjesztő tartalmánál fogva nagyobb körök érdeklődésére számíthat. E bevezetésben ismertetve vannak az egyes finnugor nyelvek és népek (szám, vallás, történet, nyelvi idegen hatások stb.). A lappokról SZINYEI is azt vallja, hogy mai finnugor nyelvük nem eredeti nyelvük, ehhez ók nyelvcsere útján jutottak, s egykor más, ma még meg nem határozható nyelvet beszéltek. Mivel régi tapasztalat, hogy nyelvcserek alkalmával az elvesztett nyelvnek az eltanult nyelvben jóformán semmi nyoma sem szokott maradni (vö. etruszk-latin, gall ~ kelta; francia; hazai kún: magyar stb.), nem hiszem, hogy az elvesztett régi lapp szókészletnek a mai finnugor lapp nyelvben akár csak egyetlen egy esetét is sikerülne biztosan kimutatni. A továbbiakban a bevezetés a finnugor nyelvek rokonsági viszonyait, a finnugor népek őshazáját (az őshaza az Ural vidékén, főleg az európai részekén: Káma és mellékfolyói területén volt), az árja népekkel való érintkezést, az indogermánssággal való ősrakonság kérdését, valamint az ural-altaji nyelvcsaládot ismerteti. Az árja népekkel való érintkezések fejezetében azt mondja a tudós szerző, hogy a finnugorság közös indogermán jövevényei «egy régi árja nyelvformára» mutatnak. Az én nézetem szerint helyesebb volna itt csak annyit mondani, hogy a közös indogermán jövevéyszavak *satəm* nyelvcsoportheli átvételek.

Azok a tények, a melyeken a finnugor nyelvtudomány biztos épülete felépül, a második és a harmadik főrészben találhatók. Így a második főrész a finnugor nyelvek összehasonlító hangtana, s az elv, a mely e főrészt áthatja, a szabályos hangmegfelelések lehető legszigorúbb figyelembevételé. E következetesen keresztült elv alkalmazása meggyőzheti a távolabb állót is arról, mily sok becses eredményt tud felmutatni az összehasonlító finnugor hangtan. E becses eredmények elérésében nagyrésze van SETÄLÄ EMIL azon termékenyítő elméletének is, melyet fokváltakozásnak nevezünk. SZINYEI részletesen ismerteti ezt az elméletet, s minthogy önálló kutatásai által ő maga is meggyőződött arról, hogy a fokváltakozásnak meg kellett lennie a finn-ugor alapnyelvben is, összes fejtegetései mind a második, mind pedig a harmadik főrészben ezen az elméleten is alapulnak. A tárgyalásban először a mássalhangzókról (szó eleje, szó közepe), majd a magánhangzókról szól. A magánhangzóknál először a magánhangzó-illeszkedést tárgyalja, s nyelvtörténeti alapon állítja, hogy azokban a finnugor nyelvekben, a hol ma magánhangzó-illeszkedés van, az illető nyelvekben újabb fejlemény (magy., finn nyelvek, hegyi cser., mordv., tavidai és alsó-lozvai vog. nyelv.). Ezután szól a labiális illeszkedésről (magy., cser.), az első szótag magánhangzójának meghatározásáról (figyelembe jönnek: magy., finn, mordv., cser. és a tavidai vog. nyelv.), a finnugor nyelvek hangsúlyozásáról (az alapnyelvben a szóhangsúly változó, szótaghoz nem kötött volt) és a fokváltakozásnak a magánhangzók terén kimutatható nyomairól.

E fejtegetéseknek, valamint a harmadik főrészben mondottaknak nagy értéke, hogy azok a nyelvek, a melyeknek van nyelvtörténete (pl. a magy., a finn), mindig a nyelvtörténet figyelembevételével vannak tárgyalva. Másik értékük, hogy a szerző nem egy finnugor nyelvhez viszonyítja a többi (így a *Magy. nyelvcsaládában*), hanem egy-egy finnugor alapnyelvből kiindulva sorakoztatja az egyes nyelvek vallomásait.

A harmadik főrészt a finnugor nyelvek összehasonlító alaktanát adja. Előzetes megjegyzések után rákerül a sor a nomenre (ragozás, képzés), számnévre, pronomenre (birtokos személyragozás), verbumra (képzés, ragozás). Ez a főrészt sokszor a legbonyolultabb kérdéseket (pl. a birtokos személyragozás, többes) olyan világosan és gondosan adja elő, hogy az olvasó nem is veszi észre, milyen bonyolult problémákat értetett meg vele a szerző világos előadása. E főrészben aztán nagyon szépen láthatni, mikép érvényesülnek a lélektani ismeretek az alaktani magyarázatokban. Az időjelek pl. eredetileg nem időt, hanem a cselekvés befejezettségét vagy befejezetlenségét fejezték ki. a képző, rag vagy képzőszerű jel közt ez eredetet illetőleg nincs meg a szoros logikai különbség, a mit a tanítás érdekében az iskolában hirdetniünk kell (vö. *hiszen, vagyon, leszen* *n*-je ugyanaz, a mi az infn. *-ni* *n* je, az *n* a *verne-*, *törne* ben mom. *n*, präter. *j-*, *i*-je ugyanaz, a mi a *játszi*-féle szavak *i*-je; nem egy képző igéből ép úgy alkothat igét, mint névszóból stb.). Meg vagyok róla győződve, hogy a lélektani alapra fektetett kutatás még több egyező képzőnkrol és ragunkrol ki fogja mutatni az azonos eredetet. — Ebben az alaktani főrészben különben SZINNYEINEK több olyan eredménye van közölve, a melyeket a szerző még eddig sehol sem közölt. Nem csoda, hiszen Sz. értékes nyelvészeti fejtegetései közül talán az alaktaniak a legformásabban, a legszebben kifejtettek.

Az egész könyvnél külön ki kell emelnünk Sz.-nek azt az érdemét, hogy olyan magyar nyelvtudományi terminus technicusok, a melyek az indogerm. nyelvészetben nincsenek meg, szerencsés német kifejezésekkel vannak tolmácsolva (nichtugrisch, primäre, sec. Suffixe stb.).

Befejezésül Sz. műve kapcsán egy elvi kérdést is szeretnék szóvá tenni. A finnugor nyelvtudománynak csaknem valamennyi nevesebb kutatója az ú. n. fokváltakozásnak híve. E fokváltakozás ki van mutatva a szó belsei mássalhangzóknál a finn és a lapp nyelvből, továbbá a magyarból s szórványosan a votjából és a zürjénből. Elismerem, hogy ez a sajátság finnugor alapnyelvi, s hogy az eredeti alapnyelvi hangsúlyozással függ össze. Ép azért hiszem, hogy nyomait ki fogják mutatni a magánhangzók és a szókezdő mássalhangzók terén is. Nem tartom azonban helyesnek, mikor egyes kutatók egy-egy nyelv szavának kétféle hangalakjára — minden további rokon nyelvi kutatás nélkül — egyszerűen ráolvassák, hogy itt is «fokváltakozásról» van szó.

Úgy szintén nem osztozom azok nézetében, a kik a partiális egyezések egy részéről minden különösebb ok nélkül azt vallják, hogy alapnyelvi sajátságok, míg hasonló más ilyenmű egyezéseket külön, az egyes nyelvekben fejlődött jelenségeknek tartanak. Ott van pl. a finnugor *-mp* \sim *mb* fokképző, a mely a finnbén, a lappban és a magyarban van meg (vö. *jobb, rosszabb*), s szórványosan kimutatható a cseremiszből és a mordvinból. Ez a képző finnugor alapnyelvi, azaz megvolt a többi nyelvben is, de ott nyoma veszett. Ezzel szemben a magánhangzóilleszkedésről, a mely kimutatható a magyarból, a finnből, a hegyi cseremiszből, a mordvinból, a tadvai és az alsólozvai vogulból, a finnugor nyelvtudomány azt hirdeti, hogy minden nyelvben önállóan fejlődött. Ugyanígy a tárgyas igeragozásról, a mely megvan az ugor ágba (vog., osztj., magy.) és a mordvinban, továbbá

a határozott és a határozatlan névragozásról, a mely megvan a mordvinban és nyomai a magyarban, kétségtelenül elfogadható okok alapján azt hirdetik, hogy-e jelenségek egyes nyelvi, külön fejlődések. Én a dolgok ilyen tanításába teljesen belenyugodni nem tudok, s azt hiszem, a jelenségeket másképp és helyesebben is lehet magyarázni. A finnugorok, a mint azt a közös *satəm*-nyelvi átvételek is bizonyítják, sokáig lakhattak együtt. Ez alapnyelvben időjárástól az egyes nyelvjárásokat (később szétválás után önálló nyelvek) beszélő törzsek olyan eltolódására, lakóhelyváltoztatására is lehet gondolni, a mely után a szétválás történt, hogy az egyes partiális egyezések nem külön, hanem hullámszerű alapnyelvi fejlemények. A magánhangzó-illeszkedés kiindulása tehát lehet alapnyelvi partiális egyezés s így a többi is.

E néhány megjegyzésem is bizonyítsa, mily tartalmas és értékes, mennyire gondolatkeltő SZINNYEI *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* cz. munkája. A finnugor nyelvtudománnyal, de meg a szorosabb értelemben vett magyarral foglalkozó kutató ezt is, miként a *Magyar nyelvhasználat*-t kutatásaiban egy percre se nélkülözheti. S ez a kiváló műveknek legnagyobb dicsérete.

(Budapest.)

MELICH JÁNOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1910 április 13-án *felolvasó ülést* tartott.

1. *Vikár Béla* «Hangsúly és rhytmus» cz. értekezését olvasta fel.

2. *Alszeghy Zsolt* bemutatta *Bittenbinder Miklós* dolgozatát, melynek címe: «Adalékok a magyar színmű történetéhez».

3. *Garda Samu* két francia költemény fordítását mutatta be.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserhalmi pénztáros, Binder, Cserép, Finály, Förster, Gombocz, Hornyánszky, Incze József, Karl, Kempf, Maywald, Székely, Vértessy, Zlinszky és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint a bevétel jan. 1-től 5088'93 K, a kiadás 1812'61 K.

2. A társaság tagjai közül meghaltak Kanyaró Ferencz és Möller Arisztid.

3. Új rendes tagok 1910-től: ifj. Bittenbinder Miklós dr. főreál. tanár (aj. Császár), Baltavári Jenő dr. főgimn. tanár (aj. Császár és Láng), German Zakariás tanár (aj. Cserép). Új rendkívüli tag 1910-től Székely Károly bölcsészethallgató (aj. Hegedüs).

4. A *Politikai Híradó* című könyvmegosztó napilap szerkesztője szabad teret ajánl fel lapjában a Philologiai Társaságnak a napi sajtóban elhelyezendő közleményei számára, egyúttal kéri, hogy a társaság küldje

meg neki közlönnyét, körleveleit s kiadványait. A választmány elhatározza a kérés teljesítését.

5. Hegedüs István alelnök jelentést tesz a görög szótár kiadását intéző bizottságnak és Hornyánszky Viktor könyvkiadónak tárgyalásairól. A választmány felhatalmazást ad a bizottságnak a szerződés végleges szövegének megállapítására.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Kanyaró Ferencz (1859—1910.). Márczius 21-én emelte le az Úr a csaknem két évtizedes szenvedés terhét Kanyaró Ferencznek, társaságunk vál. tagjának a szívéből. Benne a székely lőfő tősgyökeres típusa távozott körünkől. Mint anyjának családjától, a Kőváriaktól, az írói foglalatosságot, úgy apjától és őseitől a székely erős akaratot, csüggedhetetlen ambíciót és eleven értelmet meg a történet megbecsülését kapta öröklül. Irodalmunk történetének érdemes és neves kutatója szállt benne a sírba. A XVI. és XVII. század irodalmának nem egy kérdésére vetett ép az ő fáradságos kutatása világot. Meliust és az unitárius polemikuskokat, különösen irodalmi munkásságukat, jórészt Kanyaró ismertette meg velünk. A Zrinyiász költőjével is sokat foglalkozott, és nem legkisebb érdeme, hogy a *Síralmas panasz* hazaszeretettől duzzadó soraira reáterelte figyelmünket. Ha megállapításai néha-néha jobbíthatóknak bizonyultak is, mi, fiatal olvasói, mindig tanultunk belőle munkaszeretetet és lelkességet. Fáradhatatlan munkásságának egész kis csoportja maradt reánk kiadatlanul, de a test, mely annyit szenvedett, hosszas küzdés után leteperte nemes szellemét, előbb elborítván, majd végül most sárhajlékából teljesen száműzván. Ám a mint a mi emlékünkből ezután is tisztelettel él tovább, irodalmunk történetének későbbi kutatóival is meg fogja ismereteni nevét 34 éves írói munkássága, méltó hagyománya. —*yt.*

— Az Irene-mondához szóló közleményében (EPhK. XXXIV: 152.) Klimkó György a Gryphius idézte *Icaria* szerzőjéről azt írja, hogy kilétét nem sikerült felderítenie. Ugyanannak a társaságnak az írói között kellett volna keresnie, a melyhez a Gryphius említette Ludovicus Cellotius tartozott. Sőt nemcsak rend-, hanem kortársa is volt s vele körülbelül egy időben alakította a barok kor e kiválóan kedvelt tárgyát; csak hogy míg Cellotius versben, addig ő czikornyás prózában írta meg a szép görög leány tragikus történetét az *Icaria* epizódjaként. Ennek a titkos, de úgy látszik, magától a szerzőtől megfejtett értelmű regénynek a XVII. századból négy kiadását ismerjük (Ingolstadt 1637, Nürnberg 1667, Ingolstadt 1670 és München 1695). Szerzője Bissel, vagy latinosan Bisselius János, ki 1601-ben született a svábföldi Babenhausenben, 1631-ben lépett a jezsuita-rendbe, melyben tanári és prédikátori tisztelet viselt és igen termékeny írói munkásságot fejtett ki 1682 márcz. 9-én, Ambergben bekövetkezett haláláig. Az *Icaria* említett kiadásai közül az első a Nemz. Múzeum könyvtárában is megvan, s benne az Irene-novella a 191—229.

lapon olvasható igen bőbeszédű és izléstelenül felcziczomázott, esetlenül moralizáló előadásban, melybe a vége felé versek is vannak beszőve. Vajjon nem épen Cellotiusnak Gryphiusnál is említett költeményéből? Az Icaríát, mint az Irene-tárgy egyik forrását, Pexenfelder Mihály jezsuitának *Concionator Historicus* című, a XVII. és XVIII. században igen népszerű erkölcsitanító példatárában találtam idézve (München 1679, I. 570. l.), s ugyanott még egy hasonló előadásra való hivatkozást, t. i. Pontanus Jakab *Attica Bellaria*-ja III. részének I. fejezete 22. elbeszélésére (augsburgi 1620. évi kiadás 40. l.). Ez meg Crusius *Turco-Graciaj*át jelöli meg forrásul, úgy hogy alapjában véve ezek a XVII. századbeli szerkezetek, melyek egyik származékából, Nattenhaus még mindig lappangó szövegéből, a mi Taxonyink az ő elbeszélését merítette (l. EPHK. XXIV : 502. az én jegyzetemet), mind Bandello novellájára vezethetők vissza. A tárgy iránt érdeklődők kedvéért, a kik esetleg behatóbb tanulmányt óhajtanak szentelni e sajtátszerűen jellemzett újlatin nyelvű Irene-novelláknak, megjegyezhetem, hogy Pontanus és Crusius könyve is megvan budapesti nagyobb könyvtárainkban; az említett jezsuita írókra vonatkozó könyvészeti és életrajzi adatok pedig a legteljesebben a De Backer-Sommervogel-féle *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* köteteiben lelhetők fel. k.

— Zrínyi Miklós Pisában. — Zrínyi olaszországi útjáról igen keveset tudunk. Ismereteink mindössze annyira terjednek, hogy 1636 májusában gyámjának, Pázmánynak, megbízásából Senkvicz Máttyás esztergomi kanonok kíséretében útra kelt, elérkezett Rómába, ott a pápa, VIII. Orbán, magánkihallgatáson fogadta s megajándékozta 1631-ben megjelent költeményeinek egy példányával, idézve az átnyújtáskor Horatiusnak „Fortes creantur fortibus et bonis”-át, végül, hogy Zrínyi és kísérelője 1637 februárjában visszatértek Magyarországra.¹⁾ Merre járt, milyen úton jutott el Nagyszombatból az örök városba, és mit látott, mit végzett ott, arról semmi hírünk. Ismereteink e fogyatékosága miatt minden kis adatot meg kell becsülnünk, még akkor is, ha — mint a most következő — puszta, de valószínű föltevés.

A *Szigeti veszelem* X. énekének utolsó versszakai a szigetvári hős vitézségét festik, a ki az első ostrom alkalmával a veszelelemben forgó Dandó segítségére siet s az ostromot visszaveri. Rettentő támadását a 103. versszakban egy hasonlattal érzékíti meg:

Láttad-e az halált az falon leírva,
Mely rettenetesül kaszáját hordozza?
Bán oly rettenetös az török táborban,
Mint kasza előtt fű hull török halomban.

A kép, a melyre Zrínyi hivatkozik, azt hiszem kétségtelenül a pisai Campo Santo világhírű freskója, *Il trionfo della morte*. Tárgya, a halál

¹⁾ V. ö. Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*, I. kötet (Budapest 1896) 64—68. l. és *Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi* (Wien 1893) 4. l. 12. szám.

győzelme az embereken, a borzasztó pusztítás, a mit a halál angyala az emberiségben végbe visz, a germán művészeteknek is kedvelt motívuma volt, de drámaiságban, megrázó erőben, az ábrázolás frissességében és elevenségében egyiket sem lehet az ismeretlen pisai mester XIV. századi freskójához hasonlítani.¹⁾ Valóban megragadja a kép az ember lelkét és felejthetetlenül beléje vésődik. Van erő a jobboldali (cízmertanilag véve) részében is, a hol egy előkelő vadásztársaság visszaborzad a koporsókban fölsláslának induló holttestek láttára, de megrázóbb a bal fele, a hol a megszemélyesített halál, egy denevérszárnyú, lobogó hajú asszonyi szörnyeteg, magasra emelt kaszával sujt. Alatta pusztító munkájának szörnyű eredménye, az egymásra torlódó holtak, a levegőben angyalok és ördögök, a mint a megholtak lelkeiért küzdenek. A kép jobb sarkában egy gondtalanul mulató kerti társaság, mely nem is sejti, hogy a következő pillanatban már lesújt reá a halál kaszája.

Zrínyi hasonlata nemcsak szemléletes, hanem találó is. A ki ismeri a Campo Santo freskóját, a török tábor pusztító bán alakjában rögtön ráismer a képre, a melyből a «hasonló» Zrínyi tollára került. Zrínyi tehát véleményünk szerint látta a pisai freskót s így olasz útja alkalmával megfordult Pisában. Az utat pedig valószínűleg szárazon, Velenczén, Bolognán, Firenzén keresztül tette meg. Ez az a kis adat, melylyel eddigi ismereteinket bővíthetjük.

Azt lehetne ellenemre vetni, hogy Zrínyi nem magát az eredetit, hanem valami másolatát (rajzot, nyomatot, képet) látta. Nem valószínű. Modern író, a ki szereti gondolatait műrecek rajzaival megvilágítani, mint p. o. Kemény Zsigmond, megteszi, hogy másolatokból ismert műalkotásra hivatkozik, de Zrínyi előtt, a ki csak egyszer utal képzőművészeti alkotásra, mindenesetre olyan kép merült föl, a mely eltörülhetetlen nyomot hagyott lelkében, a melyet nem halvány másolatban, hanem igazi, művészi alakjában ismert. Ezt bizonyítja a hasonlat kivitele is. Az a közvetetlenség, a melylyel Zrínyi e képet odaveti, az a rövid, de határozott rajz, a melyet róla ad, csak a szemlélet közvetetlenségéből magyarázható.

cs.

— Domborművek a capitoliumi ünnepek köréből. — Paul Hartwig egy német napilapnak egyik legutóbbi számában két eddig figyelemre nem méltatott domborművű ábrázolást ismertet, a melyeknek egyike bizonyosan, másika némi valószínűséggel a capitoliumi istenségek ünnepével hozható kapcsolatba.

Az egyik dombormű (szinte 80 cm. hosszúságú tábla) a római S. Pietro in Vincoli templom közelében levő örmény kolostorba van be-

¹⁾ Az ismeretlen mester személyében még nem egyeztek meg a kutatók. Vasari tévesen Orcagnának tulajdonítja, mások a két Lorenzetti testvért, Pietrót és Ambrogiót, tartják alkotójának, Milanesi Bernardo Daddit, Supino Francesco Trainit. Mindez pusztá találgatás, még azt sem lehet eldönteni, firenzei vagy sienai festő volt-e a mestere.

falazva. Az ábrázolás középpontja egy kocsi, mely elé négy ló van fogva; oldalára koszorú és pálmaág van akasztva; előtte a capitoliumi istenek: Juppiter, Juno és Minerva állanak. A kocsi alakjára nézve eltér a diadalmeneti és versenykocsiktól és nyilván egy ú. n. *tensa Capitolinát* ábrázol; ez volt a neve annak a kocsinak, a melyen a capitoliumi istenek jelvényeit (*exuviae*) ünnepi menetben (pompa) a circus maximusba vitték, hogy ott külön *pulvinaron* elhelyezve, mintegy az istenségek személyes jelenlétét pótolják. Tudjuk, hogy a pálmaág és a koszorú Juppiter Capitolinus attributumai közé tartozott (Pauly-Wissowa, V. 1700.). A többi szent jelvény (páva, bagoly, stb.) ábrázolása nem fért a kocsira. — Az istenek említett domborművű képeiben fából vagy viaszból való szobrok ábrázolását kell látnunk, melyek egyenesen arra a célra készültek, hogy a capitoliumi ünnepek alkalmával a circusba vitetve, ezáltal az istenek a tiszteletükre rendezett játékoknak in effigie szemtanúi lehessenek.

A másik töredékes domborművön három lakomázó férfi látható, fölöttük (mert a dombormű több csikú volt) egy gladiator alakjának alsó része, továbbá egy tölgyfaág. E két utóbbi világosan mutatja, hogy circusi játékokra vonatkozó ábrázolással van dolgunk; a három férfi tehát valami ünnepel kapcsolatos lakoma örömeit élvezi, és így az egész domborművet bátran lehet a capitoliumi istenek ünnepének keretében tartatni szokott nagy lakomára (*epulum Jovis*) vonatkoztatni.

Hartwig a domborműveket a flaviusi császárok idejébe helyezi, más e korbeli reliefekkel való stílusos megegyezésük alapján. Ez a kor meghatározás támogatja az ábrázolások magyarázatát, mert tudjuk, hogy az utolsó Flavius, Domitianus császár, volt az, a ki a capitoliumi istenek ünnepét az addiginál nagyobb fénynyel ülette meg. Ezen szokatlanul nagyarányú ünnepek hatása alatt keletkezhettek azok a domborművek, melyeknek maradványait Hartwig ismerteti; publiciójuk egy olasz szak tudós részéről a *Bulletino Comunale*-ben várható. Cs. S.

— Adalék „Jóka ördöge”-nek forrásaihoz. — Zlinszky Aladár az Irodalomtörténeti Közlemények 1899: 15 s. k. l. in kimutatja, hogy *J. Ö.*-nek főforrása (III—VII. ének) az 1844-iki győri kalendáriumban olvasható *Az ördög és a gonosz nő* című meséje volt. A VIII. ének a kútban maradt Judit sorsáról számolna be, de erről azt mondja Arany, hogy:

Nem hallottam erről semmit is pletykában,
Hiába kerestem régi krónikákban.

Én itt az első két ének forrására akarok rámutatni, a mely az irodalomtörténet-kutatók figyelmét kikerülte. Ezt a két éneket expositiónak tekinthetjük. Megismertet az általános helyzettel, a zsémbes Judittal, a tüdő Jókéval. A helyzetfestés élénkítésére azután egy kerek kis anekdotát is elmesél a házastársak életéből (II. ének 43—60. sor): Judit egyszer türelmes társa bosszantására napokig hallgatott. A jólelkű Jókát bántotta a szokatlan némaság, addig törte a fejét, míg végre „talála egy alkalmas tervet, hogy mozgásba tégye az elálló't nyelvet.”

Fényes nappal gyertyát gyújt és keresgélve az egész szobát feltúrja. Judit egy ideig gyilkos szemmel, de némán kíséri Jókát, végre már nem állja tovább; megszólal: „mi az ebszemét keres kend?” Jóka erre

örömmel kiált fel, hogy «hálá Istennek, csakhogy megvan — Judit elveszett nyelve.

Kónyi János ehhez hasonló történetet beszél el Demokritosz I.: 48. lapján. (Buda, 1786-iki kiadás.) «Egy Német vargának igen boszszús és trutzos felesége volt, mert ha csak az Ura félvállra tekintett-is, úgy felfújta magát, mint mikor a' ráztok a' ketske bört pálinkával meg-töltik és gyakorta egész héten sem szóllott egy szót-is. Egyszer a' többi közül, hogy a' felesége szótalanra lett, gondolkodik, hogy mit csináljon, végre gyertyát gyújt fényes nappal és világgal keresgél mind ágy alatt, pad alatt és a háznak minden szegelyukát ki-keresi, mintha valamit el-vesztett volna. A' trutzos Aszszony pedig a' kályha mellett ült, öszve huzta magát, mint a' falu végén a' guta, végre oda-is ment a' világgal és a' szoknya alatt-is keresgél. Erre már az Aszszony nem állhatta, hanem kérdezte: Immár mi ördögöt keres ked? Édes feleségem, felele a' varga, a' nyelvedet keresem, mert azt gondoltam, hogy elvesztetted; de hálá Istennek, hogy ismét megtaláltam».

A mint látható, Aranyt e pár sorban Kónyi inspirálta. Nem is igen változtatott Arany e forrásán; legfeljebb a szoknya alatt való keresgélés elmaradását kell felemlítenem, a mit Arany nagyon is póriasnak tartott és azért hagyott el.

(Budapest.)

WEINER IMRE.

— A Pancsatantra egy másik törökszármazékáról. — Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicum*át akarván kiadni, sokat foglalkoztam Huzain Vaiz *Anvari Suhailijának*,¹⁾ *A Kanopus csillag sugarai* cz. művének, a török irodalomba való bejutásával. Benfey hatalmas munkájában (*Pancsatantra* fordításához írt bevezetésében, Leipzig, 1859.) e perzsa műnek egyetlen török fordítását említi. A *Pancsatantra* származékairól szóló munkák utána következő írói is ugyanezt állítják. Én azt hiszem, ezek ellenére, hogy sikerült egy másik török származékot találnom. Herbelot ugyanis azt állítja *Bibliothèque orientale, Paris, 1697.* cz. művében Giamali és Humaium cikkeiben, hogy Ali ben Mohammed al Rumi, Dsemali melléknévvel, a *Humajun-Namét*, vagyis a *királyi könyvet* II. Bajezid török szultán idejében versbe szedte. Tudvalevő dolog azonban, hogy II. Bajezid 1512-ben meghalt, akkor pedig Ali Cselebi nemcsak hogy nem adta ki fordítását, de még bele se kezdett. Latifi említi,²⁾ hogy Dsemali II. Bajezid atyjának, II. Mohammednek, egy *Humma re Humajun (Nemesi és királyi)* című könyvet ajánlott. Nem lehetetlen, hogy ezt zavarták össze Ali Cselebi könyvével. E feltevésnek azonban ellentmond Assemani (*Bibliotheca orientalis, 1719—28.* III. k. 222—223.), midőn kijelenti, hogy Dsemaledin ben Elbegh Karvini a *Kanopus csillag sugarai* cz. perzsa művet törökre fordította, Molla Zachja effendi Elmufi pedig kommentárt írt hozzá. Csokonai Vitéz Mihály az ázsiai poezisról írt értekezésében (melyet valószínűleg Herbelot és más angol és német orientalisták művei alapján írt) az *Anvari Suhailinak* két török fordításáról emlékezik meg szintén (l. Horváth Czirill kiadása. II. köt. 815. l.). Herbelot, Assemani és Csokonai tehát azt állítják, hogy a «Kanopus csillag sugarai»-nak Ali Cselebi fordításán kívül még egy másik török fordítása volt. Egy lappangó török származékáról a *Pancsatantrának* értekezett Ethé H. is a Leidenben tartott VI. nemzetközi orientalista kongresszuson *On some hitherto unknown Turkish versions of Kalilah*

¹⁾ Angol fordítása: Eastwick: The lights of Canopus, Hertford, 1859. ism. Benfey, Kleinere Schriften, III. köt.

²⁾ Biographische Nachrichten der vorzüglichen türkischen Dichter, übersetzt von Thomas Chabert, Zürich, 1800.

and *Dimnah* czímen (Fritze, a *Pancsatantra* fordításához írt bevezetésében, 1884.).

Ezek alapján nagyon valószínűnek tartom, hogy Ali Cselebi fordításán kívül Huzain Vaiz művének még egy török származéka van! Ez a másik török fordítás időben Ali Cselebié után következik, mert az művének előszavában¹⁾ elmondja a *Pancsatantra* keletkezésének történetét, a fordításokat, melyek koráig megjelentek, egymásután felsorolja, végül kijelenti, hogy csak török fordítása hiányzik, és ezt a hiányt akarja és fogja pótolni. Az pedig nem valószínű, hogy ő, a ki 10 évvel II. Bajezid halála után kezdett a fordításhoz és 20 éven át folytatta e munkálkodását, ne tudott volna a másik török fordításról. E mellett bizonyít Rozsnyai Dávidunk is. A *Horologium Turcicum* egyik bevezetésében («Ez könyv eredetének módja») ugyanis így nyilatkozik: «Ez az a könyv, melyet legelsőben is az Indiai Böltek össze szedegetvén, dedicálták volt az akkori Ráji Dábeslim nevű Indiai királynak, ki a míg élt e könyvet gyakran olvasta, olvasását maradékinak is imponálta és testálta. Kiknek defectussokon a Szomszéd Szeretsen és Persia országok királyi halván, hogy az Indiai király tárházában külömb külömb féle vadak, madarak nevezeti alatt, sokak, de kiváltképen királyok tanuságára költ egy jeles könyv volna s mint újságon kapván, clare et clarius hol Szeretsen s hol persiai nyelvekre iteratis vicibus forgatták, honnét a Törökök közze is tsuszott, de az említett nyelveken a Törököknek nem inyek szerint való obscuritásban lévő a könyv, sok időki sokaknál minen haszon nélkül subitcedt, hanem későre a Szultán unokájától, Szultán Mehemmednek pedig fiától Szultán Muradtól Drinápolyban erigáltatott Collegiumnak maga nevét titkoló Professora, ennek ízes mulatságától üres maga Nemzetét megszánván, az Udvari Expeditiookban már ususban ment Arabiai és Persiai nyelvekkel elegyes törökre fordította.» A «collegiumnak maga nevét titkoló Professora» Ali Cselebi volt, a ki akkor «a Theológiát és Törvényt tanítja vala, a maga vallásának principiumai szerint.»

Nehogy valaki azonban azt higgye, hogy «a Törököknek nem inyek szerint való obscuritásban» lévő könyv az Anvari Suhailinak valami Ali Cselebi előtt keletkezett fordítása, ide iktatom magyarázatul Galiand magyar származékából, Zoltán fordításának bevezetéséből, a következőket: «Mínekelőtte Konstantzinápolyban az Hurain Vaiz munkája bé-vitetett volna, megelégedtek ottan a Mohamed Alhamid Persiai fordításával, a melyet tsak a Moullahok avagy Tanítók tudtanak.» (XVI. l.)

(Körmöczbánya.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

— Arany János Magyar Irodalomtörténetéről. (EPHk. 1908. 257. és 720. lk.) Dézsi Lajos becses felfedezésével napvilágra került az a kis irodalomtörténet, a melyről Aranynek nemcsak tanítványai, hanem kortársai is tudtak. Egy 54 lapnyi füzetről van szó: ennek Dézsi-kiadta töredékéből Nagy Zsigmond a hiteles szövegét is megállapította. Dézsi azonban túlbecsüli e vázlatok értékét, mikor a kegyeletnél több jelentőseget tulajdonít nekik. Van erre bizonyítékunk is. Arany tanítása iránt ugyanis költő-tanártársai: Lévy József és Gyulai Pál is érdeklődtek. Lévynek Arany megírja egész tanmenetét, mely szerint a «legújabb kort» (1772—1849.), tehát azt, a mit Dézsi közül, a VI. osztályban tanítja, a régi magyar irodalom történetét a VII-ben, az utolsó évben pedig újból ismétli a legújabb kort, noha «a VIII. osztályban már nem kellene irodalomtörténet.» (ÖM. XII. 32.) Mindezekhez — jöllehet Lonkai «pápistással» tele, könyvei a hivatalos tankönyvek — Toldy Ferencz könyveit

¹⁾ Diöz: Über Inhalt, Vortrag, Entstehung und Schicksale des königlichen Buches, Berlin, 1811. cz. művében lefordította ezt.

szereti használni. Már ezek a nyilatkozatai is útbaigazítanak arra nézve, hogy irodalomtörténetének nem lehet önálló bece; de Gyulai Pálnak (mikor ez kézírata iránt érdeklődik: *úgy tudom, te már évek óta saját kéziratod szerint tanítasz*. Ha kéziratodat számomra használat végett leíratnád, nagy jót tennél vélem») meg is írja (ÖM. XII. 54.): «Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom, de mivel az nem egyéb, mint Toldi (sic!) igen rövid *extractusa*, nincs miért elküldenem.» Valóban, akár a felosztás, akár a módszert tekintjük, világos, hogy Arany egészen Toldy kézikönyvei nyomán járt. Mondhatni, semmi újat nem tett Toldy véleményéhez s csak nagyon keveset javított azon; ilyen javítás pl. hogy az 1772—1849-ig terjedő időszak első részét nem 1807-ig viszi, hanem 1811-ig, úgy látszik a *Törisek és Virágok* megjelenéséig. De e felosztás alapja nála is, mint Toldynál, a nyelvújítás kezdete. Arany irodalomtörténete tehát valóban csak a kegyeleté s legfőljebb sokoldalúságának és alaposságának új bizonyítéka.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. Budapest, Akadémia, 1910. N. 8-r. 76 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1910. K. 8-r. Számonkint 30 f. 585. Marx: A kommunista kiáltvány. Ford. és bevezetéssel ellátta Ipolyi Tamás. 60 l.

586. Ady Endre: A tízmillió Kleopatra és egyéb történetek. 63 l. 587—588. Bernard Shaw: Brassbound kapitány megtérése. Ford. Hevesi Sándor. 115 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1910. K. 8-r. Számonkint 20 f. *1563—1568. Szilasi Vilmos: Platon.

*1569—1571. Szinnyi József (dr.): A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége.

Közlemények Szepesi vármegye múltjából. Lőcse, 1910. (II. évf. 2. sz.) N. 8-r. 69—128.

Tartalmából kiemeljük mint a philológiát érdeklő közleményeket: Lain Frigyes cikkét («Szepesi vonatkozások Pyrker epikus művében») és a Hunfalvy Pál emlékezete cz. kis dolgozatot cz.-tól.

Metzl Hugó: Dante három L-je. Kolozsvár, 1910. K. 8-r. 16 l. (Kiadta Cs. Papp József).

Revue de Hongrie, V: 4. Budapest, 1910. 385—544 l.

Szinnyi József (id.): Magyar írók. 119. f. (XIV: 1). Budapest, Hornyánszky, 1910. N. 8-r. 160 l. Ára 1 K.

Zempléni Árpád: Turáni dalok. Mondai és történelmi hős-énekek. 1900—1910. Budapest, Franklin, 1910. 8-r. 258 l.

Nem szoktunk e helyen a modern szépirodalom termékeiről megemlékezni, de Zempléni könyvével kivételt kell tennünk. Ez a versgyűjtemény modern irodalmunk legértékesebb termékei közé tartozik. Mély érzésben fogant hazafias versek, pompásan elbeszellt történetek, tiszta, romlatlan magyar nyelven s ép oly érthetően, mint művészettel megírva. Már evvel is jogot szerez a kötet, hogy igazi költészet alkotásainak sorába emeljük s szembe állítsuk a «Nyugat» hazafiatlan, perverz, érthetlenségeket hajszoló üres verseivel. Mégsem a miatt emlékszünk meg Zempléniről, hanem mert a történet adatainak értékesítésén kívül szívesen fordul az ural-altáji philologia fölmutatta irodalmi emlékekhez, hagyományokhoz és szövegekhez tárgyért. Különös kedvvel merít tárgyat a finn-ugor népek életéből és mondáiból, mint egykor Dugonics, s bár meg tudja adni verseinek a sajátos nemzeti jelleget, szint és igazságot, költészete még sem tudós költészet.

ADATOK A SOPRONI MAGYAR SZÍNÉSZET TÖRTÉNETÉHEZ.

Közel két évtizede annak, hogy egy kis füzet első ízben foglalkozott a soproni színház történetével. (*A soproni színház története 1841—1891.* Levéltári adatokból összeállította *Kugler Alajos*, városi levéltáros, Sopron, 1891, 8-r. 33 lap.) E kis füzet főleg az 1841-ben újonnan épült színház 50-éves történetét állította össze s bár a soproni színészet legrégebbi nyomait is érintette, lényegében mégis inkább csak a színházépítés külső történetét adta s 8—10 lapon körvonalozta a színház főbb eseményeit 1891 ig.

Ugyane füzet szerzője Sopron 140 éves színészetét felölelve, egy új munkát írt (*A soproni színészet története.* Írta *Kugler Alajos*, Sopron, 1909, 8-r. 46 lap), melynek legnagyobb fogyatkozása — ép rövidsége, mit annál inkább sajnálhatunk, mert a szerző nemcsak lelkes híve az eszmének, hanem odaadó gonddal és pontossággal aknáztta ki mindazt, a mit Sopron város levéltára rejt magában a legrégebbi idők-től, 1768-tól napjainkig a város német-magyar színészetére vonatkozólag.

A magyar színészet évszázados küzdelmeiben Sopron azon városok közé tartozik, melyekben a legelkeseredettebb harczot kellett folytatnia a magyar színészetnek a némettel. E küzdelem utolsó hullámvérése még a XX-ik évszázad első éveiben is érezhető. Egyik legérdekesebb fejezete ez a magyarság térfoglaló harczának arról, hogy magában a hazában hogyan igyekeztünk régi jogaiba visszahelyezni a magyar nyelvet, a magyar színészet bathatós támogatásával.

Kugler ez új műve levéltári adatok alapján készült tartalmas visszapiillantás abból az alkalomból, hogy az 1841-ben épült régi színházat lebontották s helyébe 68 év múltán fölépült az új, magyar stílusú színház. Már fentebb említettük e kis füzet legnagyobb fogyatkozását: a rövidséget. Ezt mentse az alkalmiság kényszere. De van egy nagyobb fogyatkozása, és ez az, hogy kizárólag csak a város levéltárát kutatta föl s elfeledkezett magyar nyomok után keresgélni Sopron valamely levéltárában és az egykorú hírlapokban.

Mi nagyon kíváncsiaknak tartjuk, hogy ép szerzőnk vállalkozzék Sopron színészetének történetének kimerítő leírására, mert erre való rátermettségét bebizonyította eddigi lelkes dolgozataival s így a legavatottabbnak látszik arra, hogy teljes s minden oldalról helyesen megvilágított rajzot adjon arról: minő titáni harcz után juthatott odaig a magyar színészet Sopronban, hogy ma már nem tekinthető végrevalahára a német színészet — zsellérjének.

Alább közlendő adatainkkal kezére akarunk járni, hogy részint új nyomokra irányítsuk figyelmét, részint tőle nem ismert értékes följegyzések közzétételével műve fogyatékosságait kiigazítsuk s főleg a magyar színészet múltja kellő értékének kiemelésével a soproni magyar színészet első kezdeteit kétségtelen pontossággal megállapítva rámutathassunk arra, hogy Sopron városa tíz év múlva büszkén fog hivatkozhatni a magyar színészet százéves jogára. Sőt ha egy magyar műkedvelő előadást is figyelembe akarunk venni, akkor már 1892-ben száz éve múlt annak, hogy magyar szó hangzott el a színházzá alakított «mola boaria» de-zkáiról Sopronban.

Jegyzeteim közt a legrégebbi adat Sopron színészetére vonatkozólag 1781-ből való. A *Magyar Hirmondó* (1781. év, 627) ugyanis ezeket írja annak ötletéből, hogy Esterházy Párizsba utazott: «A fejedelemnek távolý létébenn az Esterházi Mese-játékos társaság Sopronban fog játszani». A tudósító, mint látható e közleményből, nem tervről beszél, hanem kész elhatározásról. Mikortól meddig játszott Sopronban a «fejedelem» «Mese-játékos» társasága, ezt tán a városi vagy vármegyei levéltár aktái föl fogják deríteni, s így hitelesen is bizonyítható lesz, hogy a fejedelem zenekara már 1781-ben tényleg operai előadásokat tartott, hangversenyzett Sopronban, *Haydn József* vezetése alatt. Következő adatunk, 1792-ből, már egy magyar színi előadásról szól. *Kovács Sándor* ily cz. művében: *A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története* (Sopron 1890, 38—9. lap) a társaság jegyzőkönyvei alapján azt írja, hogy az ifjak háromszor léptek föl a soproni nézőhelyen. Első ízben 1792 tavaszán, midőn *Lakos Jánosnak Hunyadi László* cz. szomorújátékát hozták színre és e fellépésükkel «egyszerre meghódították a közönséget». *Kovács Sándor* csak a jegyzőkönyv adatait ismeri s nem tud semmit arról az egykorú nagybecsű hírlapi tudósításról, mely ezt a nevezetes eseményt közhírré adja. A soproni tudósító fölbuzdulva azon a híren, hogy már Budán magyar játszósín keletkezett, viszonzásul közli, hogy Sopronban is magyar előadást tartottak s tudósításával örömet akar szerezni a magyar nyelv körül buzgolkodó ifjaknak.

E tudósítás kibővíti *Kovács Sándor* adatait. Részletesen közli a színlapot, az előadás pontos napját, az előadás hatását, de főképp azért nagybecsű, mert belőle kétségtelenné válik, hogy a tanuló ifjúság nem az iskola színpadján adta elő *Hunyadi Lászlót*, hanem a nagy nyilvánosság előtt, a «mola boaria» színpadján, s így kétségtelenné válik az a tény, hogy Sopronban, nyilvános színpadról, az első magyar szó 1792 április 30-án hangzott alá. Íme az 1792 május 12-ről kelt soproni levél teljes szövege: «Örömmel olvastam a Magyar Hirmondóból, hogy már valahára Magyar Jászó-Szin, az az a Magyar Nyelvnek, erköltsőknek, ízlésnek egy kiváltképpen való Új Oskolája nyílt Budán. — Ezen ohajtott tudósításért mást közlök én terebére az Urakkal, a mi kis Sopronyunkból. Tudom, nem mulatják el az Urak béiktatni betses Munkájokba; hogy ezzel is több örömet tsinálhasanak Hazánk jól gondolkodó Fiainak. — Az Anyai Nyelv körül buzgolkodó kis Társaság, egy mindenképpen Magyar eredeti szomorú Játékot jádza itten a napokban, a mellyről kiadott tudósítás így következik: Ma, ugymint Bak-Havának (Áprilisnek) 30-dikán fog a Soproni Magyar Ifjúság egy Nemzeti szomorú Játékot jádzani, mellynek tizimje

Hunyadi László.

Személylek:

V László Magyar Király	— — — — —	Kiss Mihály
Gara László Nádor Ispány	— — — — —	Toth Ferentz
Ulrich, Tziliei Gróf	— — — — —	Zigán János
Giskra, Tseh Vezér	— — — — —	Ajkay Pál
Szilágyi Mihály	— — — — —	Kiss János
Hunyadi László	— — — — —	Lakos János
Hunyadi Mátyás 6 eszt. Gyermeke	— — — — —	Ifjabb Kiss Mihály
Horvát	— — — — —	Doktorits Pál
Modrár	— — — — —	Ihászi Imre
Bodo	— — — — —	Gyorgyevits Demeter
Szápory Miklós, Várbeli Hadnagy	— — — — —	Kubovits Ferentz
Lemberger Allemann, Német Lovas	— — — — —	Asboth András
Vertoon, egy Német Katona	— — — — —	Véssey Ferentz

[A Kovácstól közölt névsorban Gyorgyevics áll Gyorgyevits és Asboth Oszkár, Asboth András helyett; azonfölül Szapáryt ir Szápory helyett. A tudósító viszont kihagyja a Kovácsnál közölt következő adatokat: Herold: Véssey, Továbbá: Katonák és Sűgő: Horváth János.]

Az előadás külső sikeréről ily módon ad számot a soproni tudósító: «A mi ölta fenn áll a Sopronyi Teatrom, soha talán nem volt úgy dugva teli, mint ezen Magyar Zsenge-Játék alkalmatosságával. Oszve gyűltek ennek látására minden Uraságok, kiknek száma közzül való volt, az itten lakozó Eszterházy né ő Hertzegsége is. Minden Felvonáskor, új tapsolással fogadtattak a jádzó Személylek, kik áttalában szép remekjét adták hazafiui igyekezetjeknek; kiváltképpenvaló módon ki mutatták pedig magokat Ajkay Pál és Lakos János Urak». (L. Magyar Hirmondó, 1792, I. 701—2. l.)

Íme 1792-ben valósággal városi ünneppé válik az első magyar színi előadás Sopronban, azt igazolva, hogy magyar érzés dolgában még sem állott oly hátra a város közönsége. Ha az a kapcsolat, mely előadók és közönség közt fönállott, az egész előadásnak családias jelleget kölcsönzött, s így a magyar színdarab eme nagy hatása egyéni rokonérzésben keresendő inkább, mint az előadók művészetében, nem szabad azt a körülményt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar dolgok iránti közérzés bizonyára megvolt Sopron város közönségében, s csupán az hiányzott inkább, hogy nem akadt egy-két lelkes ember, ki az ügy élére állva ezt a nagy érzést ki is tudta volna kellőleg aknázni a magyarság érdekei szempontjából.

A társaság ifjainak legközelebbi szereplése csak 16 év múlva következik be, midőn, Kovács szerint 1808-ban, ismét a nyilvános színpadon Zrínyi Miklós és az ő baráti cz. «vitézi drámát» adják. A társaság utolsó nyilvános föllépése 1829-re esik, midőn jótékony czélra Vörösmarty Salamon Királya került színre, Kovács szerint. A közbeneső évekről még egy előadás emléke maradt ránk, melyről se Kovács, se Kugler nem emlékezik meg. A Magyar Hirmondó 1800-ból ugyanis azt írja, hogy «az idevaló nemesség» nov. 7-én egy vígjátékot adott elő Házi békesség cím alatt öt felvonásban, a nádor jelenlétében és tiszteletére. (Magyar Hirmondó, 1800, XVIII, 631—2. l.) Vajjon ez az Ifland után fordított s Pesten is magyarul előadott Házi békesség

cz. vígjáték volt-e, ezt adatok híjában nem tudjuk eldönteni. De tán lesz nyoma a városi jegyzőkönyvekben vagy a vármegye levéltárában annak, hogy a nádor és felesége soproni látogatása alkalmával minő ünnepségek folytak le 1800-ban. A soproni «nemesség» bizonyára magyarságával akart tüntetni szeretett nádora előtt.

Időrendi tekintetben legközelebbi adataink 1819-ből valók, midőn tanuló ifjak (de már nem a nyilvános színpadon, hanem az «iskolához ragasztott téres Odeumban») több darabot játszanak magyar és latin nyelven. Ennek az előadási ciklusnak az a legnagyobb különossége, hogy *Kotzebue* egyik vígjátékát nem németül adják elő, hanem — latin fordításban!

A *Magyar Kurir*ban olvassuk, hogy «az első Próbatételek után a Gymnasium Odeumában némelly Drámák adattak»... Az előadásról aztán ezeket írja alább: «a játszott Darabok, magokban nem nagyok, de moralis foglalatjukra nézve olyanok voltak, hogy azokat akármellyik prédikáló székéből is el lehetett volna mondani» (!). Egyébként Szárnyai Zoroard igazgatót bírta arra hazafiúi buzgósága, «hogy az Oskolai épülethez ragasztatott, eddig üresen állott, téres Odeumban, a nélkül, hogy a tanulókat legkisebb segítségadásra szolgáltatta volna, egy díszes Játék-szint állított». Több darabot játszottak «számos fő, és középrendű Vendégek jelenlétében». Az első «Plautusnak, ama szép tolláról és erköltsi tétléről ismeretes Captivi-je, melyet a Syntaxisták játszottak». Ebben Bauer, mint Hegio, Szegedy Sándor, mint Tyndarus, Zarka Muki, mint Philokrates, Simon Lajos, mint Aristophontes és Klausz, mint Parasitus «olgy jelesen beszéltek: hogy a Nézők kétesek maradtak ezen Ifjaknak, korokat feljúl-múló Ügyességeket-e, vagy a Tanítójoknak Prof. Nyuli Úrnak körülök tett fáradságát tsodálják inkább, ki őket úgy elkészíteni tudta, mely nem tsekély munka a mint ezt tudják a dologban jártasak».

A második darabot a Rhetorok adták elő: *Kotzebuetól Das Waldhaus auf der Landstrasse*, mely «Prof. Hofmeyer Úr által ékes deák-ságra fordítottat s e czélra alkalmaztatott».

A harmadik darabot «*David presidens* nevezet alatt a kissebb iskolabeliek által adatta elő» prof. *Polgár Innocentius* úr. E tudósítás Polgár életéből (1779—1852) egy oly adatot említ meg, mely nem fordul elő a *Scriptores Ordinis S. Benedicti* hasábjain, azt t. i., hogy «mint a régi Philosophusok, ifjúságában, fegyverben az ellenség homloka előtt szolgált a Hazának». (Nincs említve *Szinnyeinél* sem: *Magyar Irók*, X. k. 1327—28. hasáb.) E darabban a levélíró szerint «Putz és Seidel Sopronyi fiak szép előadásai által szentes érzésekre indították a sziveket». Ugyanebben a darabban «14 Ifjatskák, mint annyi Hyacinthusok, vagy Angyalok, bizonyos Tableaukat mutattak».

A negyedik darabot magyar nyelven *Horváth Timot* tanítványai, a Poéták, adták elő «*Salamon meg fogattatása* tzm alatt, melyben Rosty Vintze, Bohár és Dőri, eleven és magyar tüzzel teli módjokkal annál nagyobb kedvességet nyertek, mivel hajdani rokon Királyjaink függetlenségünk emlékezetét hozták eszünkbe»... Végül «jeles diák nyelven Josephus venditus, egy igen szép és érzékeny darab adatott, melyben Nitzky Sándor, Siesz és Vogt méltó applausosokat kaptanak. Szegedy Sándor egy rövid ékes beszéddel béfejezte a mulatságokat». (L. Kurir 1819, II, 223—4. l.)

Mint e tudósításból kitetszik, a sz. Benedek-rend érdemeit Sopron visszamagyarosítása körül nagy jelentőségűeknek kell jeleznünk. Különösen az a tény, hogy a német nyelvet még német színdarabnál is elmellőzték, azt mutatja, hogy igaz nemzeti érzés hatotta át egész működésüket. Ez évről-évre megismétlődő iskolai színjátékaik előkészítették a talajt arra, hogy 1820-ban az első magyar színtársulatot bár csak csekély számmal, de mégis igaz lelkesedéssel fogadták Sopronban a nyelvükért buzgolkodók.

Sopron színészetében az 1792-től 1819-ig terjedő kort tehát joggal jelezhetjük a magyar színészet műkedvelő korának, melyben a főszerepet a soproni Magyar Társaság és a sz. Benedek-rend gimnáziumának ifjúsága vitte. A visszamagyarosítást az ifjú nemzedék kezdi meg, s ezek soraiból kerülnek ki később a hivatásos magyar színészet legteljesebb hívei, a magyarság érdekeinek legbátrabb harcosai.

Kugler 1909-ben megjelent művében (35. l.) azt írja, hogy „az első magyar színigazgató, a kiről biztosan tudjuk, hogy a soproni színházban játszott, *Gócs Ede*, győri dalszíni igazgató, a ki 1846 nyarán és 1847-ben . . . járt nálunk». Ez téves adat. *Az első magyar színtársulat, mely Sopronban játszik: a Kilényi Dávidé s a szereplés éve: 1820.* A hivatásos magyar színészet múltja Sopronban tehát 26 évvel régebb, mint azt Kugler állítja.

Ez első magyar társaság soproni szereplése, sajnos, nem mondható még közepes sikerűnek sem. Az előrehaladott nyári idő, midőn a város úri népe birtokán tartózkodott, a jómódú polgárság a közeli fürdőhelyeket kereste föl, a tanuló ifjúság pedig nyári szünidejét élvezte, nem volt a legalkalmasabb arra, hogy közönség gyűljön egy fedett színházba, hol a hőség nyomasztó lehetett. Két előadásnál többnek nincs is nyoma, de a jeget megtörte Kilényi társulata, melynek tagjai sorában ott találjuk *Dérinét* és *Szentpétery Zsigmondot* is.

Bár a soproni levélfíró elegikus hangon fejezi be levelét, örvendünk mégis tudósításának, mert az első színi kísérlet emlékét őrizte meg az utókor számára, híven jelezve benne az előadók buzgalmát, ügyességét, s egyben megróva a soproni közönség közönyét is egy nemzeti irányú vállalkozás nemes törekvéseivel szemben.

A levél augusztus 5-éről van keltezte s szó szerinti így hangzik: „A Honnyi színjátszó Társaság Posonból visszatérése alkalmatosságával helyes kész ügyességének itt is újra tökéletes bizonyosságait adta. Ugyanis *Julius 28 dikán* Kotzebuenak ezen mulatságos darabjában *A Bak Öz*, *Kilényi úr* (Graf Csillagvári) helyesen mimelte a tsapodár Férjet; *Étsedi Josefa* (a Grofné) a hív és szemes Aszszonyt; *Dériné* Aszsz. (Báró Völgyiné) most is különös figyelmet és betsület érdemelt. *Vásárhelyi úr* (B. Fellegvári) jelesen játszotta az igaz és hív szerelmest. *Dellné* Aszsz. (Nani a Báróné, leánya) is eléggé megfelelt a játékban személyének. *Szentpétery Úr* (Deres, a Gróf Arendása) olly tökéletesen jádszott, mint tsak kellett s lehetett. *Csepregi Nina* (Juta, annak Felesége) természetesen ábrázolta az öreg férjjel elégedetlen menyetskét. *Egy szóval mindnyájan tisztelet és betsület tapsot érdemelnek.*

Augusztus 1-ső napján egy Musikalis Mindenneműben *Dérine* Aszsz. jól választott öltözete, deli termete, kellemetes nemes arczatja, s kerek kis szájából bájolvá folyó hangjának renek leugetése

által a bámuló hallgatodzót istennékep elragadta. Ennek hangját hallani elég több az elégnél azon meggyőződésre nézve, hogy tsakugyan nints s nem lehet a magyar hangnál édesebb s kellemetesebb hang. Méltán említést érdemel mint Énekes *Pály Ur* is, kinek tiszta hangjai, a hol kell szelidebbé s lágyabbá válnak, mint sem a magyar férjfi hangrol vagy tsak fel is lehetne tenni. Többnyire pedig énekében meg van az érzés is, a kifejezés is. *Láng* urat nem mellőzhetjük el mint énekest. Azon Martzialis (Hadi) Aria, melyet a Doctor és Patikarius nevű Operából énekelt, nyilván bizonyossága hangmértékesen enyelgő nyers szavának (?). *Külnyi Ur* a Declamálásban *Shakespeare*-nak *Hamletjéből* véven ezen esmeretes Tündédét: Lenni vagy nem lenni s. t. b. olly remekül eltalálta minden szónak s mondásnak kellett hangját, hogy azzal minden reménységünket sokkal fellyül multa. *Ok, látni való, tanulni s tökéletesedni kívánó, a Nemzethez méltó Jádzó.*

Hogy van az mégis — kérdi záradékul a levélíró — hogy «egy olly máskép derék városban mint Sopron, melyre úgyszólván mind a természet mintegy vesztegette másutt ritka javait, mind meg annyi ügyes értékes, a szépet, jót s felségest kedvelő mívelt lakosoknak közepette, olly kevés előmozdító (mert mind az első, mind a második Játékban alig volt 50—60) találkozni az ily nemes s e részben is a híjánosságot potolni igyekező Hazafiságnak? Boldog honnyi-tanya, melyben ennek élesztő tüze még ki nem aludt» ... (*Kurir*, 1820, II, 87. l.)

A levélíró azon kitételéből, hogy a társaság ügyességének «itt is újra» bizonyosságát adta, s hogy Dériné «most is» különös figyelmet érdemelt — azt lehetne következtetni, hogy a társaság már Pozsonyba menet is megállott Sopronban. Ezt adatok híjában nem tudjuk végleg eldönteni. Lehet, hogy a levélíró csupán a társaság azon sikereire gondol, melyeket Pozsonyban elért, s melyekről ép a *Kurir* értesítette olvasóit.

E tudósításnak azonban van egy más nagyjelentőségű adata is: az t. i., hogy a magyar vándorszínészet magával vitte Hamletet s ha egészben nem adhatta, egyes részeinek elszavalásával akarta mutatni, hogy tanulni és tökéletesedni kívánnak s hogy a «Nemzethez méltó Jádzó» ...

Ezen fölül még egy magyar színtársulat soproni szerepléséről van tudomásunk 1846 előtt. Ez az *Abday*-féle társaság, mely 1841-ben ott megfordult. (L. *Mult és Jelen*, 1841, 618. l.) A levéltárban tán egyéb nyomokra is lehetne akadni és még esetleg *Petőfi* színi pályájának múltjára vonatkozólag is új adatok merülhetnek föl...

Egyébként Sopron színészetére vonatkozólag 1845-ből adatok találhatók az *Életrépek* hasábjain (1845, II, 97—8.; 516. és 804. l.). Sopron német színészetéről 1846-ból az *Életrépek* borítékján olvashatni egyet-mást (1846, I, 5. sz. boríték, II, 18. és 25. sz. borítékjain). Az *Életrépek* 1847-ik évfolyamában a magyar színpadon előfordult botrányról hoz tudósítást (1847, I, 15. sz. boríték), azonfölül részletesen ír máshelyütt az ottani német színészetéről is (1847, I, 21, 25—6. számok borítékjain). Ha megemlítem, hogy a *Napkelet* cz. lap 1860-ban részletes tudósítást közöl Sopron magyar színészetéről (8, 20 és 24. számok borítékjain) — ezzel kimerítettem Sopron régi színészetére vonatkozó főbb adataimat.

Figyelmeztetni kívánom szerzőnket arra is, hogy az 1828-ban keletkezett *Dunántúli Színjátszó Társaság* körül Győr, Zala, Vas, Veszprém és Somogy megyéken kívül Sopronmegyének is megvannak a maga érdemei. E szerint ha lehető hű rajzát akarja adni a magyar színészet soproni küzdelmeinek, nem mellőzheti el Sopronvármegye levéltárának föl kutatását sem.

Mint a folsorolt adatokból nyilvánvaló, *Kugler* egyoldalúan világítja meg a soproni magyar színészet múltját. Kíváncsnak tartjuk, hogy megírandó nagyobb művében, eddigi érdemes levéltári kutatásait kiegészítőleg, ne csak a talajt előkészítő iskolai színjátékokat s azok jelentőségét méltányolja behatóbban, hanem a megyei levéltár adatait s az újságlevelek tudósításait is figyelembe véve, főképen a magyar színészet lehető teljes műsorát is adja, mert csak ebből fogjuk igazán a magyar színtársulatok művészi színvonalát megállapíthatni. Ha sikerülni fog ezzel szembe állítani a német színészet műsorát, az is ki fog majd tűnni: vajjon a német színészet a német kultúrát szolgálta-e vagy pedig Sopronban se volt egyéb — a szórakoztató, sokszor léha mulatozás egy neménél, ellentétben a magyar színészettel, mely a magyar nyelvért, magyar kultúráért vívott harczot a vidék elnémetesedett nagyobb városaiban ép úgy, mint Pesten és Budán.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

A GELLÉRT-LEGENDA ÉNEKES SZOLGÁLÓJA.

Az EPhK. májusi száma nagyon érdekes dolgozatot közölt erről a magyar költészet legelején álló parasztleányról, kinek éneke majdnem emlékeztet a Lorelei dalára: sok szép megfajtési kísérlet szenvedett miatta hajótörést. Van is valami vonzó a legenda ezen epizódjában, nemcsak irodalomtörténeti, hanem főleg zenei szempontból. Horváth Czirill, az említett dolgozat érdemes szerzője, tárgyalását azzal a megnyugtató eredménnyel fejezi be, hogy a «legenda sem egyik, sem másik variánsában — sajnos — szó sincs nagytekintetű zenei történeti észrevételekről, ősi magyar népdal-szövegről és tartalmáról». Ezt az eredményt örömmel fogadom, mert hosszabb ideig tűnődtem ezen a dolgon, okoskodtam és ugyancsak ehhez a nemleges eredményhez jutottam — de más úton.

A szóban levő hely fordításával és megfajtásával valóban sokat foglalkoztak íróink, és H. említhette volna még Seprődi Jánost és Osváth Jánost is, a kik mint zenészek szintén hozzászóltak; egyetemi előadásaikban bővebben tárgyalták Riedl Frigyes és Katona Lajos is eldöntetlenül hagyták. Mindezeket a fordításokat és megfajtéseket felsorolni hosszadalmas volna; H. is beéri a főirányok felemlítésével, és végül saját fordításával, «sokkal könnyebben, mintsem az évtizedes vergődés után gondolhatnók» megállapítja végre valahára ezen nevezetes helynek «valóságos értelmét». Figyeljük meg eljárását. Koveti a legenda major (lunælacensis) ¹⁾

¹⁾ S. Gerardi ep. chan. scripta et acta hactenus inedita etc. Opere et studio Ign. com. de Batthyán ep. Transsilv. Albæ-Carolinæ 1790. — Endlicher, Mon. Arp.

szövegét és Valter feleletét a püspök kérdésével congruentiába hozza oly módon, hogy úgy a kérdés «melodiæ cantus», valamint a felelet «modulatio carminis» kifejezését egyenlővé teszi «éneknek éneklése» kifejezéssel, az «ista est»-et pedig így fordítja: ilyen természetű. A püspök e szerint azt kérdezi: micsoda énekszó (harsogás, gajdolás, nótázás) ez? Valter pedig azt feleli: a dalolás ilyen természetű: az asszonyállat, a ki énekel stb. Hát igenis, ez egyszerű eljárás és valamiképp elfogadható értelmet is ad. H. figyelmen kívül hagyja a symphonia Ungarorum nehézségét, pedig ez a beszélgetés kiinduló pontja, úgyszólván a helyzet nyitja. Másképp tette volt Karácsonyi János,¹⁾ ki a legenda ezen helyéből sok képzelettel megható kis elbájosítást alakít. A mikor felhangzik a szívet-lelket hódító dal, a püspök, a ki eddig ilyen közelről aligha hallott magyar dalt (már 15 évet töltött Magyarországon, mielőtt püspök lett; kézimalmot sem látott még), csodálkozással megszólítja Valtert: Hallod a magyarok dalát, mily édesen hangzik! Oly különös volt ez előttük, a monostorban élők előtt, hogy nevetnek rajta, nem gúnyból, hanem szokatlansága miatt — — mosolyogva kérdi: Valter, mondd meg nekem, miféle dal ez? Egy énekkers változata ez, magyarázza a dolgot Valter stb.

A zeneesztétika terére követi Karácsonyit Lánczy Gyula,²⁾ tudományos kritikával. Szerinte a püspök azt kérdezi: Hallod e, miképen szól a magyarok dudája, a «magyar symphonia» pedig élcezés a ma-lomszer zugásával vegyest felhangzó énekre, mely egy pillanatra hangszernek tetszhetett: symphonia a középkori világ nyelvén mindig és kizárólag hangszert jelentett. A további kérdés: micsoda dallamú éneklés ez? Valter felelete pedig: a dalnak modulációja az: a nő pedig stb. Lánczy szerint «a püspököt megragadta a melodia sajátága, tehát a hangmenet, a hangkövetkezés egymásutánja». Valter pedig a modulációra utal (L. ezt a szót megtartja), tehát a hangesés módjára, a thema, a zenetétel (carmen) különböző hangnemű szövésére és harmonikus változatára. (Ilyen árádozó magasztalások bátran vonatkozhatnak akár egy Beethoven-symphoniára is). «Egy önálló magyar zeneritmusnak legelső, pozitív megállapítása ez, az önálló magyar népzene történeti emléke.»

Ehhez hozzászólnak zenetudósaink, első sorban Fabó Bertalan.³⁾ Elfogadja ugyan Lánczy kutatásának eredményét (symphonia = dudu, modulatio), de óvatosan hozzá teszi, hogy «a kihámozható igazságot megközelíthetnők, ha a püspök kérdéseit általánosságban az ének tárgyra és nemcsak jellegére, és a barát feleletét egy másik nótára vagy a nótázás egy másik versszakára (változatára) magyarázzuk, ámbár a megemlékezést még így is hézagossá» tartja. Seprődi Jánost⁴⁾ ez az óvatosság semmiképp sem elégti ki; helyteleníti, hogy F. kitér a kérdés nehézségei elől, mintha észre nem venné, úgy hogy nem is törekszik e

¹⁾ Szt. Gellért csan. püsp. élete és művei. Budapest, 1887. Magában foglalja a legendára vonatkozó összes adatokat.

²⁾ Beöthy Zs. Magy. irod. tört. Budapest, 1895. A magyarság az Árpádok korában. A 3. kiadás 64—65. l.

³⁾ A magy. népdal zenei fejlődése. Budapest, 1908. 46—48. l.

⁴⁾ A magy. népdal zenei fejlődése vonatkozással Fabó B. hasonló című művére. Erdélyi Múz. 1908. 5—6. sz.

kérdést lehetőleg eldönteni. Különösen kikel F. ama koczkáztatott megjegyzése ellen, hogy Valter felelete egyébről szólhatna mint Gellért kérdése. Ebben részemről nem találnék olyan szörnyűséget; felesleges itt, egy legendában, tudományos szabatoságot keresni, nem szükséges, hogy felelet és kérdés úgy egyezzenek meg, mint valami vizsgálaton; az egész csak tréfás éjjeli beszélgetés, ők megértlették egymást. És vajjon autentikus-e az egész? Egyébként úgy látszik Seprődinek, mintha Lánczy a középkori szótárak és névjegyzékek segítségével a tudományos értelmezést elvégezte volna; de még mindig sok a teendő, hogy meg lehessen állapítani a valóságot vagy legalább a valósághoz legközelebb járó lehetőséget.¹⁾

Lánczy értelmezését beható bírálatban részesítette Osváth János.²⁾ Az etymologia és a traktatusok nehéz fegyverzetével (tant de bruit...) nekimegy L. érveléseinek, a dudának, a modulációnak, a szélsőséges következtetéseknek. O. szerint ebből a párbeszédből anachronismus és czélzatos félremagyarázás nélkül csak az a tanulság vonható le, hogy az egyházi énektől különbözö, tehát nemzeti (azt vártuk volna: világi) dallamnak kellett ennek az éneknek lennie. Ez a higgadt végeredmény még jól összefér Horváth Czirill nézetével.

O. váth komoly ellenvetéseivel érdemes röviden foglalkozni. Mindenekelőtt elutasítja a symphonia dudu- vagy általában hangszer-jelentését, mit Lánczy „megbízhatatlan forrásból” merített; de egyetért Lánczyval abban, hogy a „symphonia” csak élcezés a malomszer zúgásával vegyest felhangzó énekre; „az élce azonban nem abban rejlik, hogy az ének egy pillanatra hangszernek tetszhetett, hanem abban, hogy a némbor dalolása magasra felment, másodszor abban, hogy a magas dalolás hatását még feltünőbbé tette a malomszer zúgása”. Ezért használta szerinte Gellért az egyszerűbb cantus vagy carmen helyett a symphonia kifejezést. — Nem tekintve azt, hogy Gellért a symphonia szót mindjárt elején használja, még mielőtt a szöveg szerint cantus cresceret in altum; a földolog az, hogy a zümmögéstől kísért ének, tehát a kétszólamúság vezetett a symphonia szó alkalmazására; ez okozhatta valóban a hangszerrel való összehasonlítást, a metaforát. Jelenthetett ez dudát? (A babyloni eredetű sumpanjah, olasz sampogna.) Igenis, jelenthette, O. is megengedi. A középkori hangszerek nevei tudvalevőleg nagyon változatosak, egyiké átment a másikra. Részemről nem a dudára gondolok, hanem arra a hangszerre, mely a középkori zenep Praxisban általánosan elterjedt és használatos volt. Ez a hangszer a symphonia, chifonie, chiffonie, cifonia, cifonie, Bauren-Leyre (Banern-Leyer), mely a régebbi organistrumból többféleképen átalakítva nagyon közönségessé lett; gitár-féle alakja volt és néhány húrját forgató segítségével pengették, míg a balkez fogta a hangokat. (Egyik alakját mutatja az Osváthtól is idézett Prætorius, Synt. mus. II. 49.) Használták a ioculatorok dalaik kíséretére, a szegény vándorzenészek, a vakok, asszonyok is. Erre Du Cange számos példát idéz, hozzáteszem *Tristan u. Isolde* XI. 7568—9: der liren und gigen,

¹⁾ Fabó nevezett műve és az ebből kifolyólag közte és Seprődi közt keletkezett éles vitaközlés — melyben Osváth Jánosra is hivatkoznak — jellemzik legújabb zenetud. irodalmunkat. (Erd. Múz. 1909. 2. f.)

²⁾ Nemzeti zeneművészet. Budapest, 1908. 14. s. k.

harpfen und rotten, videln unde symphonien, valamint a VI. énekben: ward bekannt in Parmenie mit fidel-piel und symphonie; idézem magát Gellértet, ki a *Deliberatio supra lymnum trium puorum*-ban¹⁾ a biblia nyoman így szól: tubæ, fistulae et citharæ, sambucæ et psalterii et symphonie — hæc omnia instrumenta diaboli sunt.

Attérek a modulatio carminis kifejezésre. Modulatio nem cantust jelent, mely szóval H. egyenlővé tette; ennek a szónak, mely teljesen megegyezik a gör. *ρυθμός*-szal, határozott jelentése van. Osváth kifogásolta, hogy Lánczy ennek a szónak sokféle értelmet adott. «A közkézen forgó szótárak szerint — azt mondja — a modulatio újkori szó és jelenti a szók, mozdulatok, hangok ritmusos megmérését, ritmust. Mint zenei műszó hangnemi kitérést, ill. átmenetet jelent mintegy két század óta. A XI. század zenetudósai azonban minderről semmit sem tudnak, hanem melos t, dallamot értenek e kifejezésben.» Különös, hogy az erre felhozott Huchald-idézet már mutatja a modulatio-szót: modi sunt species modulationum, a mi egészen természetes, hiszen modulatio dicitur a modo, a mértékről. Ha modulatio újkori szó, hogyan használhatták az ókori írók,²⁾ és hogyan használhatta a többször idézett Micrologus, melynek XV. fejezete szól *De commoda componenda modulatione* és a régiekkel egyetértőleg a mértéket, az ütemet tárgyalja.

A modulatio tehát mindenekelőtt ütemet, ütemezést, ütemszerűséget jelent. E szerint a Lánczytól használt többféle jelentés közül a ritmus az itt megfelelő; quis istius melodiæ cantus, máskép: quomodo cantat istam melodiam; ista modulatio carminis est, máskép: modulatio efficit, ut hoc modo cantet, az ütemezés teszi azt (hogy így énekel). Sőt, minthogy az ütemhez — Guido szerint is — a szünetek is tartoznak, ép úgy mondható: a szakadozottság teszi azt. Hogy a modulatio, az ütem feltűnhetett, nagyon természetes, mert a szolgáló egyforma, lökészerű mozdulatokkal járó nehéz testi munka végzése közben énekelt. Mindez azonban édes kevés ahhoz, hogy mérész zeneesztétikai következtetéseket igazolhatna.

Horváth Czirill értelmezése szerint lényegében megkapjuk a Minor szövegét, symphonia, cantus, modulatio stb. nélkül. Ez a kis párbeszéd tehát egészen jól nélkülözhető, és egyáltalában hitelesek-e ezek a párbeszéd, nemcsak legendákban, hanem történeti művekben is? Hiszen ismeretes a legendairók és másolók művészete, a motívumok kitalálása, átvétele és áttétele az elbeszélés érdekessége kedvéért. Egyebek közt hogyan került p. a mi legendánkba a megölt Achtum fejéből kivágott nyelv? Karácsonyi Chanad elmésségének tulajdonítja, pedig ismeretes a dolog *Tristan u. Isolde* XIII. énekéből és egyáltalában keleti motívum. Részemről ezt a beszélgetést valami későbbi, alkalmi interpolációnak tartom, valami

¹⁾ Batthyány i. m. 7, 1.

²⁾ P. Quintilianus, Inst. orat. 1, 10. Vocis rationem Aristoxenus musicus dividit in *εὐρυθμὸν* et *μελὸς ἑμμετρον*, quorum alterum modulatione, alterum canore ac sonis constat. — S. Augustinus, de musica I. 2—3. musica est scientia bene modulandi. És így használják a modulatio, modulari stb. szótak Cicero, Gellius, Horatius, Vergilius és mások. Természetesen nem modulatio Toldy L. Összhangzattan 40. § értelmében (Budapest, 1910). L. egyébként p. Georges szótárát.

analogia alapján. Hol lehetne ilyent találni! Elsősorban oly írónál, ki bővelkedik efféle zenei adomákban. Hajlandó volnék Athenæusra gondolni. Kissé merész és meglepő. Ugyanis azt olvassuk a *Deipnosophistae*-ben, IV. 75.:¹⁾

Πολλῶν δὲ τοιούτων ἔτι λεγομένων ἐκ τῶν γειτόνων τις ἐξηκούσθη ὑδραύλειος ἥχος πάνυ τι ἡδὺς καὶ τερπνός, ὡς πάντας ἡμᾶς ἐπιστραφῆναι θειλθέντας ὑπὸ τῆς ἐμμελείας. καὶ ὁ Θύλπιανός ἀποβλέψας πρὸς τὸν μουσικόν Ἀλκείδην ἀκούεις, ἔφη, μουσικώτατε ἀνδρῶν, τῆς καλῆς ταύτης συμφωνίας, ἥτις ἡμᾶς ἐπέστρεφεν πάντας κατακλιθέντας [ὑπὸ τῆς μουσικῆς]; καὶ οὐχ ὡς ὁ παρ' ὑμῖν τοῖς Ἀλεξανδρῶσι πολὺς ὁ μόνανλος ἀλγυθόνα μᾶλλον τοῖς ἀκούουσι παρέχων ἢ τινα τέρψιν μουσικήν. καὶ ὁ Ἀλκείδης ἔφη, ἀλλὰ μὲν καὶ τὸ ὄργανον τοῦτο ἡ ὑδραυλὶς, εἴτε τῶν ἐνταπῶν αὐτὸ θέλεις εἴτε τῶν ἐμπνευστῶν, Ἀλεξανδρῶς ἐστὶν ἡμεδαυτοῦ εἱσῆγμα, κοινῶς τὴν τέχνην. Ἀγχισίβιος δ' αὐτῷ τοῦνομα. ἱστορεῖ δὲ τοῦτο Ἀριστοκλῆς ἐν τῷ περὶ χορῶν οὐτωσί πως λέγων, ἥττεται δὲ πότερα τῶν ἐμπνευστῶν ἐστὶν ὄργάνων ἢ ὑδραυλὶς ἢ τῶν ἐνταπῶν. κτλ.

Mindig szem előtt tartandó, hogy itt nincs szó szöveg átvételéről, hanem compositióról, alkalmasnak talált analogiák szerinti alakításról, kiszínezésről, szabadon vagy olvasmányok, széljegyzetek alapján. Ilyen analogia itt is található. Athenæusnál lakománál vannak, fekszenek. A szomszédságból hallik meglepő kettős (többes) hangzás, a többszólalmú vizifuvola (viziorгона): édesen, szépen szól. Ulpianus figyelmezteti erre a zeneértő Alcidest, szembe állítván a hangszer többszólalmúságát a monaulos-szal (tibia solitaria), Alcides pedig nevén nevezi a hangszert, feltalálóját és említi a hangszer szerkezetét, ill. a működtetését illető kételyeket.

— — — audis (Valter præerat in cantura (XII. f.) symphoniam Ungarorum, qualiter sonat (Wion, quam dulcis sit?) riseruntque ambo — — — et cantus cresceret (in altum, Episcopus autem lecto interum iaceret. Wionnál hiányzik, e szerint az sem bizonyos, hogy az ének magasra felment) — — — qui meam cantoria sua cœsare compellit lectoriam — — — arte currit an labore (Wion, an currit an laborat manibus trahendo ita ut opus perficiatur in momento?)

— — — audis, inquit, musices omnium peritissime, dulcissimam hanc symphoniam, quæ nos omnes ad se trahit allectos musices voluptate — — — hydraulis an ex instrumentis sit quæ animantur, an ex iis, quibus adaptantur fides, ambigitur — — —

A legendában Gellért és társa éjfél tájt ágyban fekszenek, a vir Dei még olvasott, felhangzik a kézimálmom nesztől, zúgásától kísért dal, a kettős szólalm, és nevetnek rajta. Itt kezdődik az elmésen parodizáló interpolatio. A két szólalmot hallató (bourdonszerű) hangzás itt is symphonia nevet kap, valamint amott a hydraulis hangzásáról mondatott. Valter megadja a magyarázatot, arra a kettős kérdésre is, a mely a quasi-hangszer kezelésére, működtetésére vonatkozik. A lágy-szívű Gellért (Wion szerint könnyezve) keneteljesen beszél a szolgáló osztály sorsáról s ez a fődolog.

¹⁾ Ed. Kaibel, Teubner 1887. I. k. 391. l.

Ha ez így volna — akkor még világosabb, hogy ebből a helyből nagytekintetű zenetörténeti észrevételek, népdalszöveg és tartalma dolgában okulást nem szerezhetünk, és ajánlatos lesz, hogy ennek a crux-helynek békét hagyjunk.

Végezetül álljon itt egy csinos analogia, mely — sajnos — nem középkorbeli és azért interpretatiót nem kíván. Petőfi *A téli esték* cz. költeménye 9. vsz. így szól:

Holnap kenyérsütés napja lesz, szítál a
Szolgálo s dalolgat, behallik nótája.
Csikorog a kútgém ott kinn az udvaron,
Lovait itatj' a kocsis éjszakára.
Huzzák a cigányok valami vig toron,
Távrolról hangzik a bőgő mommogása,
S e különféle zaj ott benn a szobába!
Összefoly egy csendes, lágy harmoniába.

Íme. symphonia Ungarorum! Petőfi ezen carmenje alapján milyen véleménynyel lesznek majd néhány száz év múlva a XIX. századbeli magyarok őszhangzattanáról!

(Budapest.)

HIMPFNER BÉLA.

AZ ANTIK LÖVEGEK A LEGÚJABB KUTATÁSOK MEGVILÁGÍTÁSÁBAN.

(Vége.)

III.

Milyen fejlődésen mennek tehát keresztül az antik lövegek?

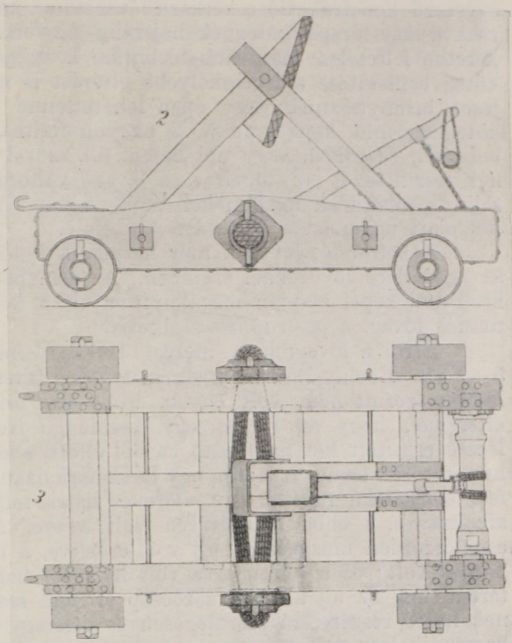
Eldöntöttnek vehetjük, hogy a torsiós lövegek keletkezésükkor nem mint kétkarú, hanem mint egykarú lövegek tűnnek föl. Ilyen lövegtípus a *scorpio*, más néven *onager*, vagy görögül még, mint Schneider a poliorkétikusok két helyéből (Apollodoros 188,6 és Philon V. 91, 35.) megállapítja, *μολύβχων* (parittyá).¹⁾ Az utóbbi név. — s ez Schneider figyelmét kikerülte — igen sokat szerepel a későbbi latinságban, a nélkül, hogy megneveznék valahol, hogy milyen löveget jelent, és a *monango* alak mellett sok származéknevet hoz létre.²⁾

¹⁾ Neue Jahrb. 146. 1. — V. ö. EPhK. 1909. 780. 1.

²⁾ Justus Lipsius. Poliorc. III. dial. 3. (pp. 150—152.) szól a *monango*-ról s a következő származékneveit gyűjti össze: Cedrenus: *μαργανισός*. Paulus Diaconus l. XXI.: Deicitur lapide emissio ex *mancone* et contritum est caput eius et facies. Otho Frisingensis, de gestis Friderici l. II. c. 16.: Ferunt quodam die lapidem vi tormenti ex ballista, quam modo *mangan* (Lipsius javítása *margam* h.) vulgo dicere solent, propulsum ad superiora loca conscendisse. Radevicus de gestis eiusdem principis l. II. c. 47.: Tormenta, quæ vulgo *mangas* vocant, a mit Meursius a Gloss. Græcobarbarumban (Összes kiad. IV. 530) *manganas*-ra javított. Ugyanígy egy másik Othónál (c. XVI.), a ki Frisingeni Othóhoz írt appendixet. Aegydius Ruytius, Justus Lipsius kortársa, a *manconella*, *manconalia*, *mangetella* ala-

Ebből én nem azt következtetem, hogy, ámbár forrásaink csak a két előbbi nevet említik (*Vegetius* a kettőt két külön lövegnek tünteti föl¹⁾, a rómaiak a monango nevet is használták az egykarú löveg jelölésére.

Az *onager*, a mint Schramm rekonstrukciója²⁾ mutatja, talpból és parittyából áll. A löveg talpát két erős gerenda alkotja, a melyeket két végükön keresztgerendák szorosan összekötnek. A gerendák középen kipúposodnak, s a púpba van beillesztve a vízszintes torsiós köteg. A köteg közepében áll kissé ferdén a rúd, a melynek végére az óriási parittyát alkalmazzák. A löveg működése igen egyszerű. A torsiós kötegbe illesztett rudat motolla vagy csigasor segítségével hátrahúzzuk, úgy hogy az majdnem vízszintes helyzetbe kerül, s ezáltal a torsiós kötegben a csavarodás következtében helyzeti energia jön létre, a mely olyanképen működik, hogy mikor a kart eleresztjük, ezt vízszintes helyzetéből előrerántja régi helyzetébe. Az *onager* elülső és hátsó részén a keresztgerendák közepére két-két szorosan egymásmellettálló ferde gerenda van erősítve, a melyek az *onager*

Onager. 2: oldalról, 3: fentről tekintve.

fölött összeérnek és egymásnak támaszkodnak. Ezek közül az előllevők arra valók, hogy a fölcsapódó kart felfogják (s hogy a rázkódás ne legyen túlnagy, felső végükön ki vannak párnázva) — a hátsók csak az előbbieket támogatására szolgálnak. Mikor a felcsapódó kar az ellen-

koknak, «quædam exempla in Leodicensium chronicis adnotavit». Valószínűnek tartom, hogy a *monangon*nak emez eltorzított alakjaival ép úgy éltek a középkorban, mint a *tormentum* és *ballista* nevekkél, s mikép ezeket, úgy a *monangot* is a középkori emelős lövegek jelölésére használták.

¹⁾ Epit rei mil. IV. 22. — V. ö. EPh. K. 1909. 780. l.

²⁾ Képét I. Schneider. Antike Gesch. 9. l., Neue Jahrb. 143. l. — Schramm: Bemerkgen üb. Rekonstruktion gr.-röm. Geschütze III. (Sonderabzug aus dem Jahrb. d. Ges. f. loth. Gesch. u. Altertumskunde. Bd. XXI, 1. 1909.) Taf. I.; III. Ez utóbbi alapján készült a mi képünk.

falhoz (Widerlager) ütődik, a parittyából kirepül a lövedékül szolgáló kódarab.

Ez a löveg már fejlődésének kezdetén is nagy hatást tudott elérni, főleg erkölcsi tekintetben, úgy hogy értjük azt a felkiáltást, a mit Plutarchos ad Archidamosnak a szájába, a mikor ez először hallott az új lövegekről: «Oda a vitézség!» (*ἀπόλωλεν ἀνδρὸς ἀρετή*)¹⁾ A puska-poros ágyúk is csak ilyen hatást gyakoroltak kezdetben. Mindamellett későbbi fejlettsége fokán is látnunk kell, hogy az onager meglehetősen egyszerű konstrukció a kétkarú lövegekhez képest. Ezeknél már nemcsak a két torsiós kötegnek hajszálig egyforma beillesztése a feszítő keretbe feltételez magasabb technikai készséget — hiszen, ha a két köteg beillesztése a legcsekélyebb eltérést is mutatja, az irányzás teljesen bizonytalanná vagy épen lehetetlenné válik — hanem a két köteg egyenlő konzerválása is nagyon fontos. A torsiós köteg állati belekből, szőrökből vagy női hajból áll, szoval olyan anyagból, a melynek feszültségét az időjárás, a levegő változása lényegesen befolyásolja, s állandóan ügyelni kell arra, vajjon a két köteg a külső hatások alatt ugyanazt a változást mutatja-e.

A kéttorsiós lövegek már harmadik fejlődési fokot tüntetik föl az egytorsiós lövegekkel szemben. Az átmenetet, a mint azt épen a kéziratok képei alapján megállapíthatjuk, a két típus között egy nem torsiós löveg, a *gastraphetes*, alkotja.

Erről a lövegről, a melyet Heron leírásából ismerünk (Belop. 5—7.)²⁾, Köchly-Rüstow nyomán teljesen téves képünk volt.³⁾ A löveg Heron szerint nem volt egyéb, mint egy óriási íj, azzal a lényeges eltéréssel, hogy az íj nem egy összefüggő ívet alkotott, hanem egy léczre erősített két hajlítható karból állott, a melyeknek szabad végeit húr kötötte össze. A léczen egy fecskefarkalakú bevágás volt, a melybe fecskefarkalakú rugóval egy előre és hátra tolható második lécz volt alkalmazva, s ebbe a nyílványú volt vésve. A második léczre egy csuklószerűen mozgatható ujj volt erősítve, a melynek előreálló része horgas volt; ez a horog arra volt hivatva, hogy a húr addig lefogva tartsa, míg az ujj alá tolt zárócsap el nem szabadította. Az első lécznek hátsó részére, rá merőlegesen és vele egy síkban, egy félköralakú harmadik lécz volt erősítve, a mely két végén kiegyenesedett; oldalt pedig fogasrúd volt az első léczhez erősítve, a melybe működés alkalmával egy retesz belekapaszkodott és a tolható felső léczet állásában megrögzítette.

A löveg működése a következő: A félköralakú lécz két egyenes végét kezünkkel megfogva, hasunkat a homorú félkörnek nekifeszítjük s a löveget vagy a földnek, vagy falnak támasztjuk. Az elől kiálló második lécz a fecskefarkalakú bevágás fölött hátrafelé nyomódik, vele együtt a léczre erősített ujj, s ennek horga magával húzza hátrafelé az íjkarok húrját, mindaddig, míg ez megfeszül. A feszültség beálltával a fogasrúd megfelelő fogába bebocsátjuk a reteszt s ezzel a második léczet hátrahúzott helyzetében megerősítjük. A löveg most lövésre

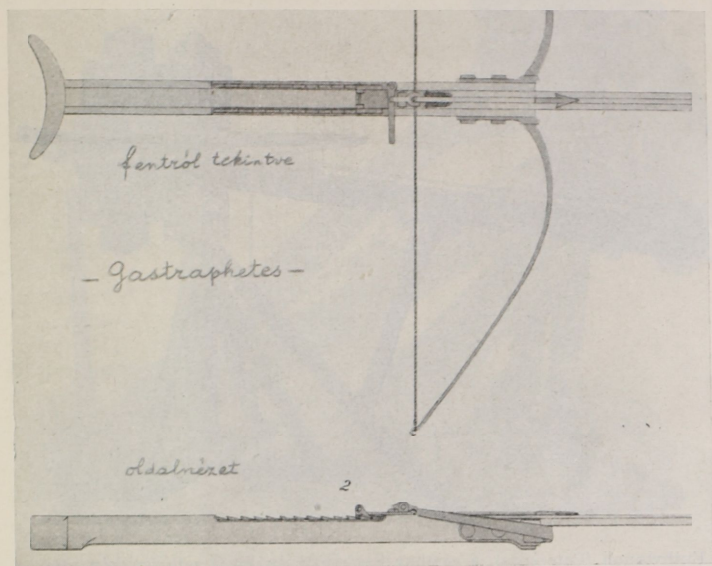
¹⁾ Plut. Laconica Apophthegmata p. 820 (Reiske).

²⁾ Gr. Kriegsschr. 202—208. lk. — Wescher. 75.—81. lk. Schneider. Gesch. auf h. B. 34.—38. lk.

³⁾ Gr. Kriegsschr. Taf. I. Fig. 1. — Gr. Kriegsw. 404. l.

készen áll: a rugalmas karokban a hátrahúzott húr batása alatt feszültség állt be. A nyilat a nyílványúba teszzük, a húrt a zárócsap elmozdításával, amely az ujj horgát fölemeli, eleresztjük, s a nyíl elröpül.

A löveget a közönséges kéziíjtól az különbözteti meg, hogy, mint már említettük, az íj nem egy összefüggő darabból, hanem két külön működő félkarból áll, a melyeket a középtűt levő lécz köt össze, továbbá az, hogy megfeszítésénél nemcsak a kéz, hanem az egész test ereje munkál, s így lövedéke, a nyíl, sokkal nagyobb kezdősebességet kap, mint a kéziíjnál. Köchly és Rüstow nem veszik figyelembe a kódexek képeit, a melyek, ha az egész lövegről hibás, perspektívtalan képet mutatnak is, de a két felkart világosan föltűntetik,¹⁾ — ennek

eredménye az, hogy összefüggő íjjal ábrázolják, s így nem mutatják ki az átmenetet a kéttorsiós, kétkarú lövegekhez. Schramm rekonstrukciója kétkarúnak ábrázolja.²⁾

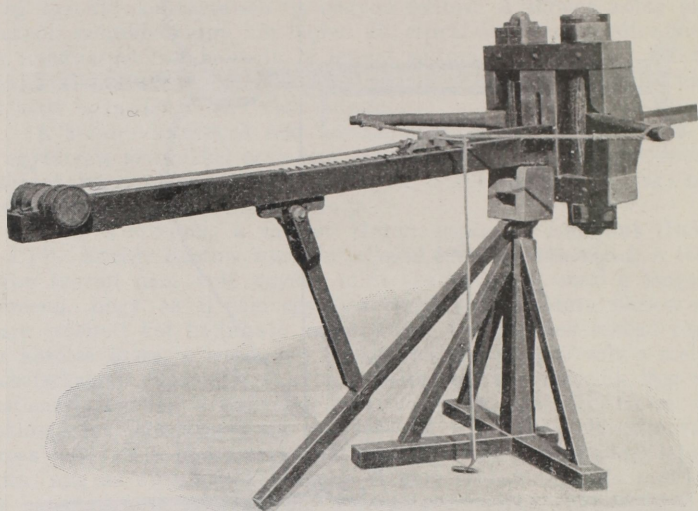
E két lövegtípust — az onagert és a gastraphetést — állítva az antik lövegek élére, a fejlődés természetes fokát látjuk az ezután létrejött kéttorsiós lövegekben. Az onagernél szereplő hajító erő, a torsio, és a gastraphetesnek két karja társulnak ezeknek kialakulására.

¹⁾ A kódexképeket l. Wescher. 80. l. — és Schneider. Gesch. auf h. B. Taf. I.

²⁾ Képét l. Schramm: Bemerkungen. II. Jahrb. d. Ges. f. loth. Gesch. u. Altertumskunde. XVIII. 1906. Taf. I. (Schramm tanulmányainak e részéből csak a képeket kaphattam meg, magát a szöveget nem. Képünket innen vettük.) Schneider: Antike Gesch. 12. l.

Heron is, bár az onager leírását nem találjuk nála, czéloz erre (Belop. 8.), a mikor azt mondja, hogy a gastraphetesnek lövedékét és lövési távolságát (τό τε βέλος καὶ τὴν ἐξαποστολήν) nagyítani akarván, alkották meg a kétkarú torsiós lövegeket.

A kéttorsiós lövegek fajtái: az *euthytonon*, vagyis a horizontális löveg és a *palintonon*, vagyis a hajító löveg. Főrészeik: 1. a feszítő keret, a melybe külön készülékkel fűzik be a két torsiós köteget; 2. a lövedékvezető a vályúval; végén a motolla, a mely a torsiós kötegekbe illesztett fakarok szabadon álló végeire erősített húrt hátrahúzza s ezzel a torsiós kötegek feszültségét létrehozza (nagyobb lövegeknél a motollát csigasor pótolja); 3. a zárókészülék; 4. a magasabbra vagy mélyebbre állítható állvány, a melyen a feszítőkeret nyugszik;

Euthytonon (Catapulta), a saalburgi rekonstrukcióról vett fénykép után.

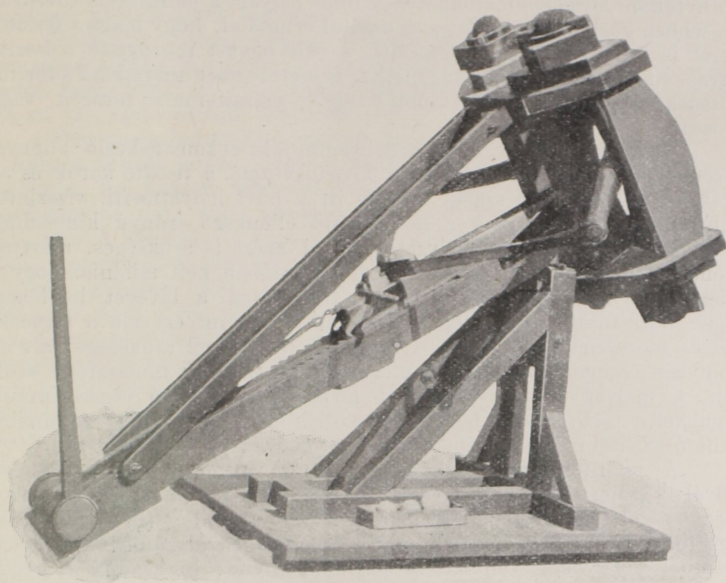
5. az elevatókészülék, a mely nem egyéb, mint az állvány közepéből hátranyúló lécz, a mely másik végével a földnek támaszkodik, s a melyet egy csuklószerűen mozgatható rúd köt össze a lövedékvezetővel: az utóbbi rúd helyzetének megváltoztatása hozza létre az eleváció változását.

A torsiós kötegeknek, vagy helyesebben a feszítőkeret kivágásának, a melybe a köteget beillesztették, az átmérőjét tekintették a löveg kaliberének s ehhez viszonyítva konstruálták meg a löveg összes többi alkatrészeit. Az euthytonont annak a nyílnak nagyságáról nevezték el, a melyet lőni képes volt. A nyíl hosszából úgy számítjuk ki a kalibert, hogy ezt 9-czel osztjuk (Heron. 32.); pl. a három spithamés (66 czm.) euthytonon kalibere 74 mm. volt, a melyből Philon kiszámítva közli az euthytonon méreteit. (IV. 31, 32.) A nyíl nagysága három spithamé és három péchys (66 és 133 cm.) közt változott.

kozott. — Schramm négyspithamés euthytononjának a föntebbi számítás szerint kerek 10 cm. a kalibere.

Schramm euthytonon-rekonstrukciója ¹⁾ a Köchly-Rüstow nyomán készült, kézikönyveinkben is megtalálható ²⁾ heidelbergi rekonstrukciótól a zárókészülék megszerkesztésében mutat fel lényeges eltérést. Ez ugyanis Schrammnál Heron leírásának megfelelőleg megegyezik a gastraphetes zárókészülékével, tehát ez is a horgos ujjból, a zárócsapból, az oldalt megerősített fogas rúdból és az ebbe kapaszkodó reteszből áll.

A *palintonon* lövedék vezetője lövés alkalmával a vízszintessel

Palintonon (Ballista) a lövés pillanatában; a saalburgi rekonstrukcióról vett fénykép után.

nagy, de legfőlebb 40° szöget képez, s lövedéke kőgolyó, néha azonban gerendaszerű nyíl és ólomtömeg. Megfelel a mai nagyobb szög alatt lövő tarackkoknak és mozsaraknak, s rendeltetése valamely erődítmény mögé is behatni a lövedékkel.

E lövegről Köchly és Rüstow egy félreértése miatt eddig téves képünk volt. Ők ugyanis az *εὐθύτωνον*-t Geradspannernek (vízszin-

¹⁾ Képünket l. Schramm: Bemerkungen. I. Taf. I. — Schneider: Antike Geschütze 14. és 16. lk.

²⁾ Bárczay id. m. I. 106. lapján látható kép, mint említettem, teljesen elvetendő, mert Köchly-Rüstow olyan hibás föltevése (Gr. Kriegsw. 380. l.) nyomán készült reprodukció, a mely föltevést a szerzők maguk is elvetettek. (Gr. Kriegsschr. I. 390.—391. lk.)

tesen feszítő lövegnek¹, a *παλίντρονον*-t *Winkelspanner*nek (szög alatt feszítő lövegnek) fordították, vagyis úgy magyarázták, hogy az euthytononnál a feszítő karok a feszítő köteggel derékszöget képeznek, míg a palintononnál ez a szög 45°. A húrnak és a feszítőkaroaknak mozgás-síkja a feszítőkötég tengelyével, mint a kísérletek is mutatták, csak derékszöget alkothat, minden eltérés csökkenti a lövés erejét, 45° eltérés pedig teljességgel lehetetlen. Schramm plausibilis magyarázata szerint az *εὐθύς* és a *παλιν* az irányzásra vonatkoznak és az euthytonon az egyenesen célbalövő gépet, míg a palintonon a rejtett, valamely fedezék mögött levő célba lövő gépet jelentette.¹⁾ Vagyis az euthytonon lövedéke majdnem vízszintes pályán, a palintonon lövedéke erősebben görbült pályán fut s ez azáltal érhető el, hogy maga a feszítőkeret is csuklószerűen mozgatható, s vele együtt mozognak a feszítőkarok, s így ezek nagyobb szög mellett is merőlegesen maradnak a torsiós kötegek tengelyére. (Euthytonon = ágyú, palintonon = taraczk vagy mozsár.)

Ebből következik, hogy a Schramm féle rekonstrukció²⁾ lényegesen eltér a heidelbergitől. Itt a lövedékvezető, a feszítő karok és az ezek végeit összekötő szalag, a mely itt a hűrt helyettesíti, vízszintes helyzetben vannak, s csak a feszítőkeret ellenkező irányú kimozdításával kerülnek rézsütös helyzetbe, a mi azért is szükséges, mert az erőnek a nagytömegű lövedéket súlypontjában kell találnia, hogy a maga teljes nagyságában hasson rá. Irányzásnál a löveget, ha lehetséges, horizontális helyzetbe kell állítani, — mint ezt ma a taraczknál és mozsárnál is látjuk. — Nagyobb lövegeknél szükséges volt az aránylag gyenge feszítőkeretet megerősíteni. Erre két támasztékfa szolgált, a melyek egyik végükkel a lövedékvezető hátsó végére, másik végükkel a feszítő keret felső fájára voltak erősítve. A mint képünkön látható, Schramm rekonstrukcióján is megvan ez a támaszték.

A palintonont lövedékének súlya szerint nevezték. A lövedék súlyából számították ki a löveg kaliberét, a melyből a többi méreteket meg lehetett határozni. A kaliber kiszámítása Philon (IV. 6.) szerint úgy történik, hogy a lövedék súlyát drachmákba átszámítjuk, a nyert számból köbgyököt vonunk és az eredményhez hozzáadjuk a gyökvonás eredményeképpen kapott szám tizedrészét. Az ily módon nyert szám daktylosokban megadja a kalibert. Pl. a tizminás lövedék súlya drachmákban 1000, ennek köbgyöke 10, a nyert szám tizedrészét hozzáadva megkapjuk, hogy a 10 minás palintonon kalibere 11 daktylos (203.5 mm.). A palintonon lövedékének súlya 10 mína és 3 talentum közt váltakozott.

A kéttorsiós lövegek olyan szerkezettel, a milyennel használatban voltak, mint már említettük, nagyon ki voltak téve az időjárás viszontagságainak. Az állandó feszültség a torsiós kötegek rugalmasságára igen káros hatással volt, az pedig nehezen volt kivihető, hogy a kötegeket használat után a feszítőkeretből eltávolítsák s újabb használatig konzerválják, mert a megfeszítésre minden egyes alkalommal igen könnyesen kellett ügyelni, hogy az mindkét kötegeben egyenletesen történjék.

¹⁾ Schramm: Bemerkungen. I. 3.—4. lk.

²⁾ Képünket l. Schramm: Bemerkungen. I. Taf. III. — Schneider: Antike Gesch. 12. l.

Ez volt az oka annak, hogy *Philon* reformálni akarta e lövegeket, vagy legalább ezek torsiós kötegének a keretbe való illesztését. Eddig ez úgy történt, hogy a feszítőkeret alsó és felső fáján a kaliberlyukba erősített tokon keresztül húzták a szálakat s azután a gombolyag alá erősített ékkel megfeszítették. *Philon ékfeszítő lövegénél* (τὸ διὰ τοῦ σφηνῶς ἐντεινόμενον, 38 c.) a föntebbi bajokon segíteni óhajtván, ezt megváltoztatja. A torsiós köteget egyszerűen a feszítőkeret felső és alsó fájára tekeri minden kaliberlyuk és tok nélkül és alávert ékekkel adja meg a szükséges feszültséget.

Philonnak másik konstrukciója (39. c) az *érfeszítő löveg* (χαλιδότονον), a melynél a torsiós köteg helyét egymásnak támasztott rugalmas aczélemezetek foglalják el.

Schramm *Philon* leírásai nyomán mindkettőt megkonstruálta¹⁾, bár sehol semmi nyomát sem találjuk annak, hogy a két löveget csakugyan használták is; a konstrukciókkal folytatott próbák sem jártak semmi említést érdemlő eredménnyel.²⁾

Philonnak harmadik konstrukciója a *légfeszítő löveg* (ἀερότονον), a mely a torsiós hajtó löveg, a palintonon, helyét lett volna hivatva betölteni. Ez minden kétséget kizárólag csak terv maradt, gyakorlati használathoz nem volt; ezt bizonyítja az is, hogy méreteket sem közöl róla *Philon*. Szerkezete lényegében a következő: A feszítőkeret oldal-fáiba egy-egy üres henger van erősítve, ebben mozog egy másik henger oly szorosan, hogy a kettő közt az üres hengerből levegő egyáltalában nem jöhet ki. Ennek a második hengernek külső alaplapja hoz feszül a lövegkarok egyik vége, míg a másik vége, mint a torsiós lövegeknél, a hűrt tartja. A húr megfeszítésekor a lövegkar beszorítja a második hengert az üres hengerbe, s így az itt levő levegő össeszorul. A húr elbocsátásakor az összeszorult levegő kilöki a második hengert s ez a lökés a karok és a húr közvetítésével a lövedéket elröptíti.

Schramm ezt is megkonstruálta a múlt évben, de a vele folytatott kísérletek nem mutattak föl valamire való eredményt. De ez nem is volt várható épen a méretek hiánya és a leírás hézagossága miatt. Ezért ez a rekonstrukció is, mint a két előbbi, csak modellnek tekinthető.³⁾

Schramm kísérletei megmutatták, hogy ezeken kívül volt a görögöknek még egy *nyílszóró lövegük* is, a melyet ugyancsak *Philon* ír le. (IV. 51--59.) Ez a *πολυβόλος καταπέλτης*, a melyet az alexandriai *Dionysios* konstruált. Eddig ezt csak komplikált játékszernek tekintették, Schramm rekonstrukciója⁴⁾ azonban bebizonyítja, hogy ez meglepően pontos találású löveg volt. Működésének lényege a következő: A feszítés a rendes módon történik, csak hogy a horgas ujj, a mely a hűrt fogva tartja, a polybolosnál mechanikusan kapaszkodik.

¹⁾ Képüket l. Schramm: Bemerkungen. II. Taf. III., IV. — Schneider: Antike Gesch. 16. l.

²⁾ Schneider: Gesch. 14. l.

³⁾ Schramm: Bemerkungen. III. 86—90. lk. A rekonstruált löveg fotográfiája az elhez csatolt negyedik táblán látható.

⁴⁾ Képét l. Schramm: Bemerkungen II. Taf. II. — Schneider: Antike Gesch. 12. l.

dik a húrba és bocsátja azt el. A nyílvályú előretolásakor u. i. a záró-csapnak baloldalt kiálló vége egy szögbe ütődik, ezáltal fordulni kényszerül s az ujját lezárja. A visszafelé csavarásnál a zárócsap a legnagyobb feszítés beálltakor ismét egy szögbe ütődik s ellenkező irányban fordul el s így az ujját ismét szabadon bocsátja. S ez a processus minden előre és hátra csavarásnál ismétlődik. Arról is gondoskodva van, hogy minden egyes alkalommal, mikor a nyílvályú új nyíl befogadására alkalmas helyzetben van, mechanikusan hulljon az belé. — Tehát a löveg úgy működik, mint a mitrailleuse.

A görögöknél használatban levő lövegek tehát a következők voltak: a *monankon*, a *gastrophetes* (míg a kéttörsiös lövegek ki nem szorították), az *euthytonon*, a *palintonon* és a *polybolos*.

A rómaiak a pún háborúk idejében ismerték meg a torsiós lövegeket és rövidesen átvették a görögöktől. Egészen rövid idő alatt oly általános használatba kerültek ezek, hogy már Plautus úgy emlegeti, mint közismert hadigépeket.¹⁾ Az euthytonon neve *catapulta*, a palintonon neve *ballista*. De a köztudatban a két elnevezés igen sokáig gyakran folcserélődik, sőt sokszor azt is látjuk, hogy nemcsak magukat a lövegeket nevezik így, hanem lövedékeiket is. Plautusnak több helye és Lucilius egy fragmentuma bizonyítja ezt.²⁾

De a rómaiak megelégedtek magával az átvétellel, s az átvett konstrukciókon alig változtattak. Ha Vitruvius leírását nézzük, azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a lényegben, hanem némelykor szósz szerint is a görög szakírók leírásait követi. Alig is tér el az ő *catapultája* Heron és Philon euthytononjától. Az, hogy a *catapulta* feszítő keretének csak egy középléce van, ellentétben az euthytonon két középléczével, nem lényegbevágó eltérés. Az sem szerkezetbeli különbség, hogy a római *catapultának* fontos részeit, a melyek az ellenség lövedékeitől kárt szenvedhetnek, pajzs védi, a mint az Vedennius sír-emléken látható.³⁾

Ennek oka valószínűleg az volt, hogy a rómaiak nemcsak magukat a konstrukciókat vették át mestereiktől, hanem lövegeiket is velük készítették. A görög városokban mindenütt valóságos műhelyek állottak fönn, a melyekben egyéb hadiszereken kívül lövegeket is folyton gyártottak; bizonyára ilyen műhelyekből hozatták a gyöngébb technikai készültségű rómaiak is a mesterembereiket, a kiknek az a feladata volt, hogy egyrészt maguk készítsenek lövegeket, másrészt a római katonákat is megtanítsák mesterségükre. Bizonyára idők haladtával a római legio kiegészítő csapata, a *faberek* csapata, maga is tudott gyártani új lövegeket, a mellett, hogy a régieket javította.⁴⁾ De ezek csak mesteremberek, a kik a már begyakorolt schémára meg tudják

¹⁾ Cureulio. III. 24. *Lyco*. Nam ei sunt unoculi. *Curc*. Catapulta hoc ictum'st mihi Apud Sicyonem.

²⁾ Persa. I. 1. 28. Vide modo, ulmeæ catapultæ tuom ne transfigant latus. Captivi. 796. Nam meus est ballista pugnus, cubitus catapultæ'st mihi. Lucilius (Marx) XXVIII. (776.) Quid fit? ballistas iactas centenarias.

³⁾ Schramm ezredes közlése. A *catapulta* képeit l. Schramm. Bemerkungen. I. 16. és 17. lk.

⁴⁾ Vegetius. II. 11. Habet præterea legio fabros... qui arma, vehicula ceteraque genera tormentorum vel nova facerent, vel quassata repararent.

ugyan csinálni a lövegeket, de maguk újabbak konstruálására kellő technikai készséggel nem rendelkeznek. A rómaiak szerepe tehát a hadi technikában is csak az, a mit minden más téren is tapasztalunk, hogy a görögség specialitásait egyrészt a maguk számára elfoglalják és fenntartják, másrészt ismeretüket az egész világgal közlik. Ennek folyománya az, hogy, míg egyfelől a lövegek konstrukciója semmit sem fejlődik kezükben, másrészt a görögségtől átvett konstrukciók az egész akkori világban ismeretessé válnak. Valamennyi nép, a mely a világtörténet színpadán szerepet játszik, ép úgy használja a lövegeket, mint maga a földaláló. Úgy hogy ezzel szemben valóban meglep bennünket Josephus Flavius közlése, hogy a zsidók Jeruzsálem ostromakor eleinte nem vették hasznát lövegeiknek, mert nem volt okuk, a ki kezelésükhöz értett volna, s ezt csak a római szökevényektől tanulták meg az ostrom tartama alatt. (Bell. Jud. V. 9. 2.)

Köchly és Rüstow véleményét, hogy a rómaiaknak speciális találmánya volt az *onager*, már az előbbieken ismertettem, s rámutattam arra, hogy ennek őst is megtaláljuk a görögöknél a *monan*-konban. Schneidernek a torsiós lövegek kezdeteről és végéről írott értekezéséhez fűzött megjegyzéseimben (EPHk. 1909. 780—81. lk.) annak bizonyítására törekedtem, hogy az *onager* ugyanaz, mint a rómaiaknál régebben is kimutatható *scorpió*, s erről az utóbbiról a gyéren található adatok alapján megállapítottam, hogy a catapultával és ballistával szemben egyszerűbb, egytorsiós lövegtypust képvisel, s körülbelül a mitrailleusenek felel meg a modern lövegek közül. Schneidernek füzetét (Geschütze), a mely a Pauly-Wissowa VII. kötetéből vett, könyvárúsnál nem kapható különlenyomatként jelent meg, jóval czikkem megírása után (1909 októberében) kaptam meg a szerző szívességeből s ebből láttam, hogy Schneider is ugyanezekre az eredményekre jutott. (15.—16. l.) Így tehát annál jogosabb az a következtetésem is, a melyet szintén kifejezésre juttattam, hogy a rómaiak munkája e tekintetben mindössze az, hogy a görögöktől átvett emez egytorsiós lövegtypust erős, nagyobb hatású löveggé fejlesztették.

A három lövegtypusból, a mely még Vitruvius korában használatos volt a római hadseregben, valószínűleg a Kr. u. első századok valamelyikében, de még Ammianus Marcellinus és Vegetius előtt (Kr. u. IV. sz.) a használatból kikerül a ballista. Neve azonban megmarad, csak hogy most a vízszintes lövegre ruházódik. A hajító löveg helyét pedig egészen az erősen kifejlesztett *onager* foglalja el. Ettől kezdve tehát csak *ballistát* és *onagert* találunk. Ennek oka valószínűleg szintén a rómaiak kisebb technikai készségeiben keresendő, mert a köztelésebb konstrukciót a primitívebb másképp nem szoríthatta volna ki.

Már ezután különben sem sokáig tart a torsiós lövegek uralma. Nyugaton a negyedik, keleten a hatodik század végétől kezdve már nem mutatható ki, hogy egyáltalában használták őket. A népvándorlás viharai, a melyek a kultúra egyéb vívmányait elsöpörték, ennek romboló ugyan, de mégis kiváló alkotásait is elsöpörték. A magas fejlettségű görög technika feledésbe megy s helyét barbárabb foglalja el, a mely már többé nem képes e komplikáltabb szerkesztésű, nehéz, szinte művészi munkával előállítható lövegek gyártására. A középkorban csak óriásjak és primitív, hatástalan, nehézkes emelőlövegek divatosak. Az antik lövegek példányai is elpusztulnak romlandó anya-

guk miatt, úgy, hogy az újkor elején a kiváló humanista hadtudósok a hatástalanoknak bizonyuló első puszkaporos ágyúkkal szemben szívesen visszaállítanak az antik torsiós lövegeket, ha lehetséges volna. *Justus Lipsius* mondja *Poliorketikájának* befejező fejezetében (An et quæ machinarum possint habere nunc usum.): *Tamen catapultas, scorpiones, ballistas haud in totum abdicem: varie possunt esse utiles.* (162. l.)

IV.

Milyen hatást tudtak elérni az antik lövegek?

Erre a kérdésre részint az egykorú írók nem nagyszámú adatából konstruálták meg, részint számítások útján próbálták megállapítani a feleletet.

Az egykorú írók adatai nem mindig megbízhatók. Így pl. *Josephus Flavius* elmondja (Bell. Jud. III. 7.), hogy Jeruzsálem ostromakor megtörtént, hogy a római X. legio egy ballistájának talentumnyi lövedéke a közelében álló zsidó katona fejét leszakította és még három stadiumnyira elvetette, *γυναικὸς τε μεθ' ἡμέραν ἐγκύμονος πληγείσης τὴν γαστέρα (προσῆει δὲ νέον ἐξ οἰκίας) ἐξέσεισε ἐφ' ἡμιστάδιον τὸ βρέφος· τοσαύτη γυνή τοῦ λιθοβόλου βία.* Köchly és Rüstow ezt a képtelenséget hihetőnek tartják: «Es liegt durchaus nichts Unglaubliches darin, dass eine schwere Steinkugel einem verhältnismässig so leichtem Körper, wie ein Mannschädel oder ein Fötus, eine beträchtliche Bewegung mittheilte.» (Gr. Kriegsschr. I. 332. l.)

Kezdetben bizonyára sem a lövegek lőtávolsága, sem a lövedék kezdő és végsebessége s ezzel együtt a célban elért hatás nem lehetett valami nagy. Erre mutat egyéb adatokon kívül az a várvédési rendszer is, a melyet Philon készített, s a mely csak arra törekszik, hogy a falakon kívül levő akadályok csak egy stadium távolságig megakadályozhassák a lövegek fölállítását. Tehát az ennél nagyobb távolságból jövő lövedékek ellen már nem tartja szükségesnek a védekezést. (Gr. Kriegsschr. I. 331.)

Kétségtelen, hogy idővel nagyobb hatást is tudtak produkálni a lövegek. *Caesar* írja (B. Gall VII. 25.): *Accidit spectantibus nobis, quod dignum memoria visum prætereundum non existimo. Quidam ante portam oppidi Gallus per manus traditis sebi ac picis glebas in ignem e regione turris proiciebat; scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero successit tertius et tertio quartus, nec prius ille est a propugnatoribus vacuum relictus locus, quam restincto aggere atque omni parte submotis hostibus finis est pugnandi factus. Ez az Avaricumnál történt nevezetes eset, a melyet Cæsar különös említésre méltat, mutatja, hogy ez a találási pontosság és célban elért nagy hatás még ebben az időben is elég ritka volt. — Schneider az itt használt löveget egynek tekinti Philon polybolosával. (Gesch. 15.—16. l.)*

Az idevonatkozó adatok felsorolását, azt hiszem, el mellőzhetem: több helyütt össze vannak gyűjtve. — Köchly és Rüstow azokra a tényezőkre vonatkozólag, a melyek a lövedékek hatását meghatározzák, számításokat végeztek, a melyeknek eredményét ezekben foglalhatjuk össze:

A háromspithamés euthytonon	kezdősebessége	650 láb (192·4 m.)
	lőtávolsága	1860 • (550·56 •)
A négyspithamés	kezdősebessége	560 • (165·76 •)
	lőtávolsága	1770 • (523·92 •)
Az ötspithamés euthytonon	kezdősebessége	500 • (148 •)
	lőtávolsága	1690 • (500·24 •)
A hatspithamés	kezdősebessége	460 • (136·16 •)
	lőtávolsága	1640 • (485·44 •)
A tízminás palintonon	kezdősebessége	310 • (91·76 •)
	lőtávolsága	1804 • (533·984 •)
A harminczminás palintonon	kezdősebessége	260 • (76·96 •)
	lőtávolsága	1533 • (453·768 •)
A talentumos	kezdősebessége	230 • (68·08 •)
	lőtávolsága	1328 • (393·088 •)

Ezek a számok, mint a szerzők maguk mondják, túlságosan nagyok. A kezdősebességet, a melyet így számítás útján kapunk, a valóságban több tényező, mint súrlódás stb., csökkenti. Ennek megfelelőleg a lőtávolság is kisebb lesz. Az utóbbit az euthytononnál átlag 1500 lábnak, vagyis 2¹/₂ stadiumnak (444 m.), a palintononnál 2 stadiumnak (355·2 m.) vehetjük.¹⁾ A Schramm rekonstrukcióival folytatott kísérletek e számítás útján nyert eredményeket nem igazolták.

Schramm rekonstrukcióinak, a mint ő maga formulázza, e két célja volt:

1. A hajítógépek pontos előállítása a régi írók leírása és méretei szerint;

2. az ókor egyenlő kaliberű lövegei lőtávolságának meghatározása, a mennyire az lehetséges.²⁾

Az első cél elérésére folytatott munkálatok 1908 novemberében értek véget. Ekkor készült el az utolsó rekonstrukció is. A rekonstrukciók két csoportba oszthatók: vannak olyanok, a melyek az antik lövegeknek csak formáit, szerkezetét tüntetik föl, a nélkül, hogy méreteit is megtartanák (ilyen volt az első, 1903-ban készült euthytonon is), a melyek tehát csak modelleknek tekinthetők; és vannak olyanok, a melyek az antik lövegek eredeti nagyságában készültek, s így a második cél érdekében kísérleteket lehetett velük folytatni. Összesen 15 rekonstrukció készült, a melyek közül három euthytonon, egy palintonon és egy onager, valamennyi modellben, a berlini szertárban áll; egy gastraphetes, egy euthytonon, egy palintonon és egy onager eredeti nagyságban, továbbá egy onager, egy ékfeszítőlőveg, egy chalkotonon, egy polybolos, egy arotonon és egy Ammianus-fele ballista modellben a Saalburg-Museumban van fölállítva.

A lövegekkel folytatott kísérletekről Schramm a következőkben számol be.³⁾ Az euthytonon és palintonon kötegei egyenként 30 kisebb kötegből vannak összeállítva. Egy-egy köteg feszültsége lövés előtt 400 kg. Ezért kéttorsiós lövegeknél a feszültség 24,000 kg, az egy-

¹⁾ Gr. Kriegsschr. I. 323—329. lk.

²⁾ Schramm: Bemerkungen. I. 2. l.

³⁾ Schramm: Bemerkungen. I. 13.—15. lk.

torsiós onagernél 12,000 kg. E feszültséget már alig lehet fokozni, mert ezt már a löveg nem állná ki.

Az elért legnagyobb lőtávolság az euthytononnál kerek 370 m., tehát körülbelül két stádium. A négy spithamés (88 cm.) nyíl egy 30 mm. vastag, vasalt pajzson úgy hatolt át, hogy felenagyságában (44 cm.) a pajzs túlsó oldalán kifuródott s így a pajzs viselőjét megölhette volna.

A palintonon egy kétfontos kőgolyót 184 m. és egy egyfontos ólomgolyót 300 m. maximális távolságra lőtt. A lőtávolság nagyobbitására törekvő minden további kísérlet sikertelen volt. Minden ilyen próbánál elszakadt a húr és a kiröppenő golyók a legénységet veszélyeztették, miért is a kísérleteket be kellett szüntetni. Fagolyókkal folytatott kísérletek a levegő nagyobb ellenállása következtében szintén eredménytelenek voltak.

A kisebb onager, mint Schramm szíves volt velem közölni, egyfontos ólomgolyót 200 méteren túl lőtt.

A nagyobb onager — kalibere 20 cm. — 1908 márcziusában készült el s a vele folytatott kísérletek eredményét Schramm észrevételeinek most megjelent harmadik részében találjuk összefoglalva. A torsiós köteg horribilis kezdőnyomása, 60,000 kg., azt okozta, hogy minden próbánál, a mely a löveg egész erejét ki akarta használni, a hajtókar szétpattant, a parittyá leszakadt, a támasz összetört s a legénység élete állandóan veszélyben forgott. (Ezek a balesetek igazolják Ammianus följegyzését, hogy az onagert nem lehetett kőfalán működésbe hozni, mert olyan rázkódást okozott, hogy magát a falat is megrongálta. Gondoljunk csak a modern taraczk- és mozsárlövések okozta rázkódásokra!) Ezért bár az onager kötegének teljes erejét nem is lehetett kihasználni, 4 fontos lövedékkel mégis 350 m. lőtávolságot lehetett vele elérni. S, hogy a löveg egész ereje nem volt e kísérleteknél igénybe véve, mutatja az, hogy a lövedék súlyának növelése ezt az elért eredményt egyáltalában nem befolyásolta.

A gastraphetessel és polybolossal folytatott kísérletek eredményéről Schramm észrevételeinek második részében számol be, a melyhez azonban nem juthattam.

Schramm kísérletei kiegészítik az ókori írók adatai alapján szerzett ismereteinket arra vonatkozólag, hogy milyen szerepet játszottak a lövegek az ókori harcokban. Legnagyobb ez — természetesen — a várharczban, alárendeltebb a nyílt és tengeri harcban. Nyílt csatában először Nagy Sándor használt lövegeket, s használatuk azóta itt is általános lett. De jelentőségük itt valami nagy nem lehetett, a mit eléggé bizonyít az, hogy az antik tűzéréség külön fegyvernemet sohasem alkot a gyalogság és lovasság mellett. Ennek oka elsősorban bizonyára abban keresendő, hogy a lövegek kezelése olyan egyszerű volt, hogy minden egyes katonát minden különösebb nehézség nélkül meg lehetett rá tanítani, de lehet oka az is, hogy a lövegek hatása, különösen a nyílt ütközetekben elég csekély volt.

A várharczban már, ostromnál és védelemnél egyaránt, nagyobb jelentőségűek a lövegek. Azt azonban meg kell jegyeznünk, a mit az újabb kísérletek mutattak ki, hogy a régi lövegek falakon rést ütni nem tudnak, a palintonon és onager is legfőlebb a falak párkányait, gyöngye mellvédeit letörni, vagy a fából készült védőfődeleket lerom-

bolni volt képes. Nagyobb kár okozására a lövedék végsebessége és ezzel ütőereje nem elég nagy. Tehát itt is elsősorban élőcélok ellen voltak használhatók. Nagyobb távolságról a találati biztosság igen csekély volt.

A várak jól fel voltak szerelve lövegekkel. Például megemlíthetjük, hogy Jeruzsálem ostromakor a várban 300 euthytonon és 40 palintonon volt (Jos. Flav. Bell. Jud. V. 9. 2.), Carthago nova elfoglalásakor pedig 301 catapulta, 75 ballista és egy sereg scorpio került Scipio kezére. (Liv. XXVI. 47.) A Kr. utáni időkben a római hadsereg is állandóan el volt látva lövegekkel, a melyeket mindenhova magával vitt a legio. Vegetius szerint minden centuriának volt egy carroballistája, s minden cohorsnak egy onagerje. (Epit. rei mit. II. 25.) Tehát minden legio 55 carroballistát és 10 onagert vitt magával.

* * *

Schramm és Schneider még most is folytatják az antik lövegekkel megkezdett kísérleteiket, s az eddigi eredmények után ezek elé nagy reménnyel nézhetünk. A mai napig elért eredményeket iparkodtam összefoglalni e dolgozatban, s ha ezzel philologusaink érdeklődését fel tudtam ébreszteni az antik tűzéréség körébe vágó, nagyjelentőségű kutatások iránt, e dolgozat elérte célját.¹⁾

(Fogarasz.)

LÁSZLÓ BÉLA.

HAZAI IRODALOM.

Geyza Némethy. *De Ovidio elegiæ in Messallam auctore.* Budapest, 1909. Akad. Értek. XXI. köt. I. sz.

Némethynek ez az értekezése egy része azon tanulmányok sorozatának, a melyekben a tudós szerző Vergilius cataleptonjait mind a szerzőség megállapítása, mind a szöveg tisztázása s a költemények helyes megértése szempontjából évek óta búvárolja, tisztogatja, magyarázza. Közlönyünk ezen évi 4. számában meg is ígéri, hogy kommentárjait a jövő évben ki fogja adni. Két éve, hogy a 13. cataleptont mindenkit meglepő, meggyőző, szellemes emendatióval s tárgyi magyarázataival Horatius epodosai közt helyezte el, s még ugyanazon év őszén sikerült a 9. cataleptont Ovidius szerzőségébe visszajuttatnia. Ez az a költemény, a melyről most szó van. A Messalla dicséretére írt elegiát Némethy 1905-ban az ő Lygdamus kiadásában Propertius ifjúkori versének tartja ugyan, de ma Ovidiust ismeri el szerzőjének, mint Teuffel, a ki irodalomtörténetében az eszmét odavetőleg megpendítette.

¹⁾ Nem mulaszthatom el, hogy e helyütt meg ne köszönjem *Jacobi*, *Schramm* és *Schneider* uraknak szívességét, a kik dolgozatom megírásában egyrészt fényképek és cikkek megküldésével, másrészt becses felvilágosításaikkal valóban a legnagyobb készséggel támogattak.

A tudós és fáradhatatlan szorgalmú szerző ezen dolgozatának tartalmát a következőkben ismertetem: A 9. catalepton dicsőítő költemény Messallához, a ki Kr. e. 27-ben az aquitanusokon nyert győzelmét a szept. 25-iki diadalmenetben ünnepelte. A 32 distichonból álló vers nagyon is fiatalos zöngemény. Erre vallanak a Catullus s Vergilius hatását bizonyító reminiscenciák is. Első tekintetre látszik, hogy nem Vergiliusé a költemény, a ki ekkor már Bucoliconja és Georgiconja révén híres költő volt s ez időben az Aeneis-szel foglalkozott. Már ezért sem illenék lantjához az 59 stb. sorok túlszerűen hangja. Kétségtelen, hogy még éretlen, de tehetséges elme munkája, nagyon valószínű, hogy Ovidiusé. Ovidius ezen időben 17 éves ifjú volt, kedveltje Messallának s fiatalkori barátja Messalinusnak, a jeles hadvezér és költő nagyobbik fiának, míg a kisebbiket Cottát bölcséjében csókolgatta. Mindezt Ovidius pontusi leveleiből tudjuk, a melyek parallel helyei szépen egyeznek a 9. cat. egyes helyeivel. Költői mintaképének tartja Ovidius itt is, más verseiben is, Messallát, a ki őt kegyelte, talán Augustus előtt pártfogolta, s elismerte a fiatal költő tehetségét. Ovidiusra vall az is, hogy nem meri Messalla hadi tetteit magasztalni, a mint más költeményeiben is kijelenti, hogy lantja nem való harcok zengésére. Végül a vers stílusa és gondolatai is Ovidiuszerűek. Itt következik a szólamok és egyéb stílusbeli sajátágok egyezésének felsorolása.

Hogy miként kerülhetett az ifjú Ovidius ezen elegiája Vergilius cataleptonjai közé, arra szintén elfogadható magyarázatot talál Némethy. Lehet, hogy Messalla, a ki a fiatal költőben felismerte a tehetséget, átadta a költeményt Vergiliusnak bírálatra, s a régiek a nagy költő művei között talált zsenget szokás szerint minden kritika nélkül besorozták annak hagyatéka közé. Különben szerényen megjegyzi Némethy, hogy örülni fog, ha más még erősebb bizonyítékokat tud felhozni Ovidius szerzősége mellett.

Ezután Némethy a költeménynek általa rekonstruált teljes szövegét közli, a mely mintegy 12 kisebb-nagyobb emendatióban tér el a Ribbeck-féle szövegtől. Ennek magyarázatát megtaláljuk az «Adnotationes» 12 lapnyi fejezetében. Az emendációk minden esetben javára válnak a költeménynek s hol metrikai, hol tartalmi szempontból helyesen korrigálják a romlott hagyományt, bár egyik-másik szövegkritikailag kevésbé látszik elfogadhatónak. Legnagyobb szabású a 61. sor, a melyet elmésen, de nagyon merészen állít helyre. Igaz, hogy becsületes értelmet hoz ki. «Sed illiteratum plausum non desiderat» auctor.

(Budapest.)

FODOR GYULA.

Két magyar könyv Mussetről. — König György: Alfred de Musset. Budapest, Franklin, 1910. 8-r. 167 l. **Garzó Miklós: Alfred de Musset, az ember és a lírikus.** Budapest, Pallas. 1909. 8-r. 152 l.

A Kisfaludy-Társaság írói életrajzai sorában a francia írók közül Mussetnek, George Sandnak és Maupassantnak szán egy-egy kötetet. Musset életrajzának megírására König György vállalkozott, kinek tudunkkal ez az első nagyszabású irodalmi kísérlete. Sajnos, az igye-

kezetével nem állott arányban kritikai tehetsége és írói művészete. Feladatát, hogy t. i. «művészien feldolgozott» életrajzot nyújtson a művelt magyar közönségnek, nem volt képes tehát megoldani.

Szeme előtt, úgy látszik, Faguet tanulmányának eme bevezető sorai lebegtek: «Alfred de Musset n'a pas de biographie. Il ne lui est rien arrivé, que ce qui arrive à tout le monde.» A költő életviszonyait ugyanis, kivéve George Sanddal való szerelmi viszonyát, nagyon vázlatosan, szinte lexikonszerű rövidséggel tárgyalja. Különösen gyorsan siklik tova Musset gyermekkorán és ifjúságán. Családi környezetének, gyermekkori benyomásainak költői fejlődésére való hatását nem tartja fontosnak, s ezért az egész kérdést röviden így intézi el: «Atyja Rousseauról írt könyvet, nagyatyja a macskákról; de vajjon költőnk másképp fejlődött volna-e, ha idejüket ők egyébbel töltik?» (14 l.) Musset életrajzírói általában jónak látják kifejtetni, hogy költőnk az irodalmat már több nemzedéken át kedvelő és művelő családtól került ki. Még kevésbbé kellett volna e családi környezet rajzát mellőzni egy, a nagy közönségnek szánt életrajzban. Nagy emberek, nagy költők életének legapróbb mozzanatai is érdekelnek bennünket, még ha nincsenek is szellemi életükkel közvetlenül kimutatható viszonyban.

Musset költészetének jellemzésére a legkényelmesebb, legkönnyebb, de legkevesebb művészi módszert választja. Olvasóiról nem teszi fel, hogy Musset főbb műveit akár eredetiben, akár magyar fordításban ismernek, azért terjedelmes tartalmi kivonatokban ismerteti őket. *Lorenzuccionak* például 13, *On ne badine pas avec l'amour* nak 9 teljes lapot szentel. Inkább követte volna Barine példáját, ki az egyes művek tartalmát sok esetben csak pár sorban jelzi s a színművek, novellák, lírai költemények általános, összefoglaló jellemzésének enged nagy teret.

Különösen hiányos a *Lyra* cz. fejezet. Böven elemzi König a nagy költeményeket (*Nuits, Souvenir, Lettre à Lamartine, Espoir en Dieu*), azonban teljesen figyelmen kívül hagyja M. kisebb költeményeit, dalait, szonettjeit, melyekben pedig annyi szellem, annyi báj, az iróniának és érzelmességnek olyan finom keveréke, annyi igazi «mussetizmus» rejlik, hogy igazán vétek volt őket mellőzni. Musset nemcsak nagy elegikus költő volt, hanem «un poète de la causerie française», mint Faguet mondja. Dalai kiválóságát még a saját dalköltészetükre annyira büszke németek is elismerik. Annál nagyobb hiba ez a mulasztás, mert irodalmunkban is megtalálhatjuk Musset lírájának mélyreható és finom elemzését, Haraszi Gyulának *A francia lírai költészet fejlődése* című könyvében (107—128. l.).

Csak mellékesen említtem, hogy az Académie Françaiseról sincsenek teljesen tiszta fogalmai. Íme, ezt írja róla: «E kiváló és előkelő testület évszázadok óta kétfős vezérszerepet visz. Egyik vezérszerepe a francia szellemi élet irányításában nyilvánul, a másik abban áll, hogy története minden szakában felülmúlta a világ többi efféle tudós társaságait.» (164. l.) E sorok s a következők azt a benyomást keltik, mintha szerzőnk nem volna tisztában az Académie Française és az Institut mibenlétével. Francia idézeteiben sok a nyomdahiiba. Ezekért azonban nem öt vonjuk felelősségre.

A Mussetre vonatkozó magyar művekre s jobb magyar fordításokra nem ártott volna olvasói figyelmét felhívni. Ép így a *Confession*

elemzésekor meg kellett volna emlékeznie Eötvös *Karthauijájáról*, *Barberine* nel kapcsolatban pedig Ráskai *Vitéz Franciscojáról*.

Sokkal érettebb, komolyabb, ennélfogva értékesebb Garzó Miklós műve. Garzó igyekezett Musset lelkéhez és költészetéhez minél közelebb férkőzni, ezért költeményein kívül gondosan áttanulmányozta leveleit is és a rávonatkozó francia, német irodalmat. Ítéleteit az alaposág és széles látkör jellemzi. Szépen fejtegeti Byronnak Mussetre gyakorolt befolyását, melylyel König oly rövidesen végez s igyekszik, a hol csak alkalma nyílik, Musset t a világirodalom egvő nagy lírikusaival egybevetni. Kár, hogy vizsgálódásait a költő drámai és elbeszélő műveire nem terjesztette ki.

Végül G. könyvének Königével szemben még egy előnye van. Élvezetes olvasmány, könnyed, világos, gondos stílusban van írva, olyan ember munkája, a ki tud jól és szépen írni.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Szentgyörgyi László: Szigligeti népszínművei. Bpest, 1910. 8-r. 63 l.

Az irodalmi alkotások Taine megállapította törvényeit talán semmin sem lehet oly nyilvánvalóan és könnyen megtalálnunk, mint a népszínmű fejlődésében. A demokratikus kor és a romantikus dráma terméke. Szigligeti népszínműveiben is ennek a két tényezőnek a hatása a legerősebb; nem hiányzik azonban a harmadik sem, a magyar faj hatása, nyilatkozása. Az irodalmi hatást legközvetlenebbül a már nálunk is népies alakokat szerepeltető egyes darabokban találjuk. Szentgyörgyi László értekezése figyelmes körütekintéssel magyarázza meg Szigligeti népszínműveinek keletkezését. Utal arra, hogy Szigligeti a népszínmű egyes jellemző kellékeit miként merítette a megelőző magyar színművek népies jeleneteiből; figyelmesen vizsgálja át ezeknek kusza tömegét, csak az iskolai drámák eredeti magyar alakjainak népiességéről feledkezett meg. A tündéres bohózatok erős hatását is igen érdekesen fejtegeti, a Szigligeti-féle darabok szerkezetének magyarázásánál pedig a francia irodalomnak tanulmányával nem egy érdekes összevetést nyújt. És míg a drámák mozgató motívumait helyesen kapcsolja a romantikus dráma szokásaihoz, látja a különbséget is, melyet egyrészt Szigligetinek kora, másrészt Szigligetinek egyénisége támasztott. Szentgyörgyi értekezésének ép ez a része (6—17. l.) a legérdekesebb. Először is a népszínmű fogalmát akarja értekezőnk megállapítani; maga Szigligeti «a természet együgyű, s korlátolt értelmiségű embereit, az ő romlatlan kedélyökkel, mesterkéletlen, őszinte, közvetlen nyilatkozataikkal s összes naivitásukkal» látja a népszínmű szereplőiben. Szentgyörgyi megczáfolja azt az állítást, hogy Szigligetinel a nép csak fokozatosan válik uralkodóvá a népszínműben. «A mindennapi életből vett, könnyeden kezelt tárgy, népies alakok és dalbetétek» szerinte a népszínmű jellemző vonásai. Azután sorba szedi Szigligetinek összes népszínműveit, elmondja tartalmuk lényegét, és néhány jellemző sort fűz e kivonatokhoz. Nehol, mint pl. a *Két pisztoly* tárgyalásánál, a tárgy (itt a betyárdarabok) történetére is kitér — és talán az a legnagyobb kár, hogy ilyenkor az épen kezébe került darabokkal hamarosan megelégszik. Sokszor fölösleges a modern daraboknak az az emlegetése, a mi útján a *Társadalom támaszai*,

Egy eszményi férj, stb. a szövegbe kerültek. Erdemes lett volna a néla erősen egyéni kritika helyett mindig közölni az egykorú kritika állásfoglalását, mert a kivonatok maguk így kissé folóslegesek, az összevetések pedig vagy megvannak, vagy meglehetnének a *Hatások* cz. fejezetben. Igaz ugyan, hogy szorgalmas értekezünk ezt a kárt is pótolni igyekszik: *Szigligeti népszínművei és a kritika* cz. fejezetében beszámol Császár, Toldy, Greguss, Salamon, Gyulai bírálatáról, de itt — nagyon helyesen — inkább arra törekedett, hogy az egyes bírálóknak a népszínműről általában vallott felfogását állítsa elének. Ez, bár kívánságomat nem elégíti ki teljesen, szükséges volt e kis értekezéshez, melynek értékét és érdekességét tagadhatatlanul ez is, különösen az egyes vélemények ügyes és tapintatos megállapításával, emelni fogja. Munkájának végén még összeállította Szigligeti népszínműveinek adatait szerzőnk, és ennek az összeállításnak a fáradságos munkája és pontossága mutatja legjobban, hogy mily értékes az a kép is, melyet e kis mű Szigligetiről, a népszínműíróról elének rajzol.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Elek Artúr: Poe Edgár. Két tanulmány. Budapest, a Nyugat kiadása, 1910. 121 l. Ára 3 K.

Ady Endre irányának legkitűnőbb bírálója, Horváth János, a *Nyugat* költőinek őskereső hajszájában „az irodalmi parvenu genealogia-viszketegé...¹⁾” emeli ki. Adyék Petőfi, Vajda János s Reviczky költészetében az alapvetés erősségét keresték: a *múltat*, melyről Disraeli szellemesen mondta, hogy a hatalom egyik eleme. Elek Artúr egy lépéssel tovább ment, s felfedezte Poet — a *Nyugat* számára. Elek útja könnyen kinyomozható. Mai költészetünk egyik mintaképe, Baudelaire, Baudelaire mestere Poe. Poe iránya három pontban találkozik az Adyéval: egyik a nemzeti érzés hiánya, a másik a halál sajátzerű felfogása, a harmadik a nyelv zeneiségének túlhajtott kultusza.

Megjegyzem, hogy Elek egy szóval sem említi Adyt, de hogy két tanulmánya többé-kevésbbé „esztétikai udvarlás”, könnyen kivilághik. Elek Artúr tanulmányai irodalmi műveltségről, megértésről, fejtegető készségről tanuskodnak. Poe önkínzására, rögeszméire, a tudattalanban való elmerüléseire találoán utal. Lelkiismeretesen rajzolja Poe szerelmeit, s híven követi kiválóbb művei gondolatmenetét. Poe tájképeire vonatkozó fejtegetései is finomabb belátásra vallanak. Sajnos, erényeit fogyatkozások ellensúlyozzák. Ezek a hibák kétféle jelleműek: az egyik fajkép a *Nyugat* gyakorolta hatás, a másik a *Nyugat* elismerésére számítás mozzanatával magyarázható.

A két tanulmány sorrendje megtévesztő. Az elsőben Poe egyéniségéről, a másodikban költészetéről szól. Ez így helyes volna, de Elek az egyéniség fejtegetésekor egy-két morzsácskát közöl az életrajzból, míg a költészet tárgyalásakor szükségét látja a szerelmek történetének. Elek az életrajz, az egyéniség és a méltatás rendjét meg-

¹⁾ Horváth János: Ady s a legújabb magyar lyra. Budapest, 1910, 11. l.

bolygatta. Így férközött be modern költőink szerkezeti lazasága az irodalmi tanulmány körébe.

Laurvière nagyszabású Poe-tanulmányát dicséri ritka becsületes-sége miatt, de nevetséges mellveregetéssel ítéli el a «compilatio» helytelen módszerét. *Laurvière* Poet beteg embernek mondja. Felfogása ellen támad Elek. Irodalmunkban két hasonló támadásra emlékszem. Egyik a Reviczky Gyuláé,¹⁾ ki Lombroso *lángész és örület*-elmélete ellen kelt ki, a másik Péterfy Jenőé, ki a Széchenyiben lelki beteget látó Grünwald Bélát igen ötletesen «psychiatriai tünetvadász»-nak minősíti.²⁾ Reviczky és Péterfy eljárása megokolt, Eleké nemcsak komoly alap nélkül szűkölködő, de második tanulmányának több pontja határozottan az ő *Laurvière*-czáfolatának a czáfolata. Hogy *Laurvière*-nek igaza van, világos, s hogy Elek ösztönzője a fiatalok között elharpózott eredetieskedés s tekintélybecsmérlés, tagadhatatlan. Ezzel a tényezővel függ össze, hogy *Ingram*, *Woodberry* és *Harrison* nevét megemlíti ugyan, de sohasem tudjuk, mikor meríti adatait az egyikből vagy a másikkól.

Meg kell még említenem, hogy első tanulmányában csaknem erőszakolja azt a magasztos homályt, mely annyira visszatetsző Adyék költészetében. Nyelve sokszor elárulja a forrást. Az, a ki a könyvek fel- és lejáró tüdejéről, a logos összeszorított fogú erőfeszítéseiről, Poeról mint mozgó plasmáról beszél (5, 10, 12. l.), sejteti a bányát is, melyből ezeket a metafora kincseket meríti.

A másik tényező azzal a törekvéssel magyarázható, hogy Elek az új irány költőinek mintegy példát szolgáltat. Poera mutat, ki «a psychenek a tudatlanságba vesző járataiba merült» (23. l.), mint, mondjuk, Ady, ki ösztönköltészetet művel. Nem csudáljuk azt sem, hogy Poe-költészetében különösen a szó-kultuszt fejtegeti a legnagyobb kedvvel. Szereti kiélezní, hogy Poe sokszor határozatlan szavak játékaival hatja meg olvasója lelkét. Igaza van, de ez az igazság, úgy rémlik, arra szolgál, hogy Adyék malmára hajtja a vizet. Ez az irányzatosság annyira foglalkoztatja, hogy két pontról megfeledkezik. Ha Poe néhány széptani tanulmányáról meg is emlékszik, kritikai működéséről behatóbban nem szól. Másik hiánya, hogy Poe hatását nem nyomozza. Elég Baudelaire-re utalnom, hogy ennek a mozzanatnak a jelentőségét kiemeljem.

Ha Elek szigorúbb pontosságra törekszik, ha nagyobb ügyet vet a logikus rendre, ha «kimenekszik az idegen ital mámorából», mint Beöthy mondta az új irány tehetségesebbjeiről,³⁾ bizonyára értékeesebb alkotásokat várhatunk még tőle.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

¹⁾ L. *Egy könyvre* cz. költeményét. Franklin-T. kiadása 349—351. l.

²⁾ Összegy. Munkák, III. k. 202. l.

³⁾ Kultúra és nemzetiség. Bud. Szemle, 1910, 426. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. P. Waltzing: Octavius de M. Minucius Félix. [Auteurs chrétiens et païens. Collection de classiques latins comparés publiée sous la direction de M. le chanoine L. Guillaume. II-ième série.] Kis 8-r XXXII+198. (Société Saint-Augustin, Desclée, De Brouwer et Cie. Bruges.) 1909. Ára 3 fr.

A nagytudományú és bámulatos szorgalmú liége-i egyetemi tanárnak ez a kis könyve tulajdonképen nem foglal magában új eredményeket. Anyaga szerzőnek nagy Minucius-kiadásából¹⁾ van átvéve, melynél tökéletesebbet a ker. latin philologia még alig produkált. Ez a kis kiadás megtartotta amannak minden jelességét, de nem vette át belőle az egész anyagot, a mi a kis könyv céljával magyarázható.²⁾ Ugyanis a szóban forgó kiadás iskolai használatra készült. Hogy mégis foglalkozom vele e helyen, arra több ok késztet. Elsősorban az, hogy a kis könyv messze meghaladja az iskolai klasszikus-kiadások átlagos színvonalát, úgyannyira, hogy, bár iskolai használatra készült, tudományos célra is pompásan használható. Ezenfelül azonban egy másik, jelenleg különösen aktuális szempont is ajánlja, hogy tudomást vegyen róla philologus közönségünk. A középiskolai kérdés programjának egyik legégetőbb pontja az iskolai klasszikusok kánonjának revidiója, a mi elől sokáig már nem lehet elzárkózni. Mindenesetre értékes adalékokat fog ehhez szolgáltatni a pár éve nálunk lezajlott vita a ker. klasszikusoknak a középiskolába való behozataláról,³⁾ de feltétlenül ösztönző hatású lesz itt a külföldi, különösen a francia példa. A francia és a belga gimnáziumokban immár régóta olvassák a ker. klasszikusokat, melyek előtt nekünk is fel kell tárunk a középiskola kapuit. Helyesen mondja Waltzing az előszóban (p. IX): la littérature chrétienne mérite une place, nous voulons dire une place d'honneur, dans le programme des Humanités. Hogy mennyit fognak ker. latin szerzőkből a gimnázium latin tananyagába bevenni, az részletkérdés, de hogy az Octavius-t be kell venni, az már most is kétségtelen. Waltzing már a helyét is kijelöli: l'Octavius remplacerait avantageusement un des petits traités philosophiques de Cicéron.

Waltzing értékes bevezetése tájékoztat a Minucius-kérdésben elfoglalt álláspontja felől, melyet nagy kritikai kiadásában és egy „Studia Minuciana” című becses művében⁴⁾ részletesen körvonalozott. Szerinte

¹⁾ M. Minucii Felicis Octavius. In usum lectionum suarum edidit J. P. W. Louvain, Peeters, 1903. N. 8-r. [Sztintén francia nyelvű.]

²⁾ Nem vette át a kitűnő bibliográfiát, a szövegkritikai apparatust, a forrásokról szóló remek fejezetet és a „Tables des noms propres et des termes relatifs aux usages et aux institutions” cz. pompás függelékét. Ellenben teljesen új és önálló benne a kommentár.

³⁾ Erdélyi Károly: Ker. latin és görög szerzők a gimnáziumban. Kolozsvári kegvesr. főgimn. értes. 1898—99, 9—27. lk. — Bódisz Jusztn: A pogány és ker. klasszikusok kérdése gimnáziumainkban. EPhK. XXV (1901), 698—711. lk. — Erdélyi Károly tervezetében (Kath. Pedagógia, 1900, 85—88. lk.) nem a klasszikus, hanem az egyházi szempont dominál.

⁴⁾ Louvain, Peeters (Paris, H. Champion), 1906. N. 8-r. 99 l.

Minucius Tertullianus előtt élt, az Octaviust pedig 175—180 között írta. A dialogus keretét valódinak tekinti, melynek szereplő személyei szerinte valóban éltek. Az ismeretes cirtai feliratok alapján (CIL. VIII, 6996 és 7094—7098) a dialogusban szereplő Cæciliust Quintus Cæcilius Natalisnak tartja, ki a dialogus végén kereszténynyé lesz. A feliratban említett M. Cæcilius Natalis (Quintus fia) szerinte később visszatért a pogányságba. Ha ebbeli érveléseihez fér is szó, egyet kell értenem vele az Octavius céljának megállapításában. Helyesen mondja, hogy az Octavius célja az, hogy a ker. igazságokat filozofiai érvekkel igazolja. Kár, hogy a dialogus szerkezetéről mondottakat nem hozza ezzel a mindenesetre helyesen felismert tétellel szoros összefüggésbe. Épen az Octavius céljából magyarázható legjobban a szereplő személyek, a keret, a beállítás tisztán irodalmi jellege, mely, a nélkül, hogy reális valóságon alapulna, a valóság színezetét viseli s valóság gyanánt akar hatni.¹⁾ — Egyike a bevezetés legszebben megírt és önálló megfigyeléseken alapuló fejezeteinek az, mely Minuciust mint írórt méltatja s az archaismusok, vulgarismusok és a nyelvbeli költői szépségek kiemelésén kívül e nyelv minden árnyalatát találó megjegyzések kíséretében elemzi. Minucius nem tartja ker. íróhoz méltatlannak a klasszikusan szép nyelvet, mint Tertullianus, hanem azok közül való, kik — mint Lactantius és Hieronymus — azon fáradoztak, hogy összeegyeztessék klassz. tanulmányaikat az új hittel, a kik „cherchent à assimiler au génie nouveau la culture païenne grecque et romaine”. A kéziratok, kiadások s a Minuciusról szóló testimonia ismertetése után adja a szöveget, mely gondos revisio eredménye (a Parisinus 1661, az egyetlen²⁾ M.-kódex alapján) s mintegy 100 helyen tér el Halm³⁾ és Boenig⁴⁾ kiadásainak szövegétől.

A kiadás legértékesebb része a kommentár (45—183. lk.), mely bámulatos tudás és kitűnő philologiai módszer pompás gyümölcse. Talán terjedelmesebb és aprólékosabb, mint kellene lennie, de Minucius nyelvét magyarázni (és ez a kommentár célja) nem könnyű dolog és klasszikus párhuzamok nélkül nem is lehet. Klasszikus idézetekben rendkívül gazdag ez a kommentár és épen ez teszi nem is elsősorban iskolai, mint inkább philologiai szempontból rendkívül becsessé és használhatóvá. Ennek a segítségével nyugodtan olvashatja bárki is az Octaviust, mert homályos, nehezen érthető hely nem maradt benne. S épen ez volt célja Waltzingnak, mert helyes az a véleménye, hogy a ker. auctorok iránti idegenkedésnek forrása épen az, hogy sajátos nyelvüknél fogva nehezebben érthetők s így gyorsan fáradságot és unalmat idéznek elő. Waltzing segített ezen a bajon: kommentárjával hálára kötelezte nemcsak a tanuló ifjúságot, hanem a philologusokat is. Ez a Minucius-kommentár magában véve is mestermű, de hosszú időkre mintája is maradhat minden kommentárnak, melyet ker. íróhoz szerkesztenek.

A nyelvi és tárgyi magyarázatokon kívül nyomon követi és elemzi a kommentár a munka szerkezetét is. És még egyet: kellemesen le-

¹⁾ V. ö. EPhK. XXXIV (1910), 302. l.

²⁾ A cod. Bruxellensis 10847 a Parisinus másolata.

³⁾ CSEL. II. Vindobonæ, 1867...

⁴⁾ Leipzig, 1903.

pett meg néhány igazán jól megválogatott illusztráció; egy orante a Callixtus-katakombából; agape, hal, galamb, Krisztus-monogramm (szintén katakomba-képek) stb. Közli (147. l.) az ismeretes palatinusi grafitto-t is (*Μεξάμενος σέβετε θεόν*), mely Cæciliusnak azt a vádját illusztrálja, hogy a keresztények számárfejmádók.¹⁾

A függelék röviden, de alaposan összefoglalja M. nyelvének sajátosságait: a *ἀπαξ εἰρημένα*-t, az archaismusokat, a költői, az újszerű szóhasználatokat, a ker. nyelv külön szavait (*fratres, gratia, sanctus, jejunium, tirunculi* etc.). Böven tárgyalja a költői alakzatokat és különös szeretettel foglalkozik az időmértékes sorvégekkel (*clausulæ metricæ*), melyek M. nyelvét oly zengzetessé teszik.²⁾

Waltzing könyve az „aureus libellus” méltó foglalatja.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Blaufuss, Dr. Hans. Römische Feste und Feiertage nach den Traktaten über fremden Dienst (Aboda Zara) in Mischna, Tosefta, Jerusalemer und babylonischem Talmud. Beilage zum Jahresberichte des kgl. Neuen Gymnasiums in Nürnberg für das Schuljahr 1908/9. Nürnberg, 1909. 40 l.

Szerző hálás témát választott értekezése tárgyául: A római köz- és magánünnep nevéit és jelentőségét a talmudban. A talmud következő ünnepnapokat említi: 1. a kalendákat, 2. a saturnaliákat, 3. a *χορτάσις*-t, 4. a *γενέσις*-t, 5. a királyok születési és elhalálozási napját. Ezek a *feriæ publicæ* és *gentium*, következnek a *feriæ singulorum*: 1. a nyíratkozás, 2. a tengeri útról való visszatérés, 3. a börtönből való kiszabadulás és 4. a fia tiszteletére rendezett ünnepi lakoma napja. A talmud eme összefoglaló felsorolása nyelvészeti és régiségtani szempontból fontos. Már az ünnepek névsora maga is mutatja, hogy a talmud tanítói a római ünnepeket három csoportba osztották és köz, nemzeti és magánünnepeket ismertek (2. és 3. §.). A nemzsidó ünnep neve *איד* vagy *עיד* (pl. *אידים* vagy *עידים*), mely vagy Jezs. 44. 9., vagy V. M. kv. 32. 35-re vezethető vissza, de határozottan téves e megnevezést a római idus vagy mint feliratokon is található *eidus* név leszármazottjának tekinteni (§. 4.), mert *איד* on nem értettek a régi héberek bizonyos ünnepnapot, hanem nemzsidó ünnepeket általában, míg az idus heti ünnep volt. A római heti és havi ünnepek magánjellegűek voltak, így nem adtak semmiféle alkalmat a viszony szabályozására, mely a római világ és zsidóság közt fennállott. A *קלנדרס* szó az évi kalendákat, ujévi ünnepnapot jelenti (§. 5.) és mint az idézett helyekből is látni, a talmud a *μέλανα ημέρα*-t is ismerte. A *סטרנורא* (vagy *סטרנליא*) azonosságát

¹⁾ Octav. c. 9 és 28. Tertull. apol. c. 16. V. ö. Tacit. hist. V, 5. Harnack: Mission und Ausbreitung des Christentums. Leipzig, 1906. I, 410 l. és F. Becker: Das Spott-Crucifix d. röm. Kaiserpaläste. Breslau, Mälzer, 1866.

²⁾ L. erről: A. Ausserer: De clausulis Minucianis. Innsbruck, 1906. H. Bornecque: Les clausules métriques dans M. F. (Le Musée Belge 1902, p. 217).

a decz. 17—23. közt tartott saturnáliakkal senki sem vonhatja kétségbe (§. 6.). A קרטיים szó magyarázatával sokat foglalkoztak a kutatók kisebb vagy nagyobb sikerrel, tény azonban, hogy nem bologultak vele. Szerző a *χρῆσις* nevét adja az ünnepnek, mely a rómaiaknál is a natalis imperiit jelenti (§. 7.). Ez a leghelyesebb megfejtés. A 8. fejezetben a *γενεσία* ünnepélyről szól, melyben hasonló eredményhez jut, mint a referens EPhK. 1909 (XXXIII.) 715. l., csak hogy szerzőnek is jó szolgálatot tett volna Schmidtnek idevágó műve: *Geburtstag im Altertum.* (Giessen, 1908.) Csak két megjegyzésünk volna szerző fejtegetéseire vonatkozólag. Elő-zör is, hogy a «*γενεσία* nap» utáni születési és elhalálozási nap nem lehet magyarázata az előbbinek, hanem a születési nap az elők születési napjának évfordulóját és az elhalálozási nap pedig a halál napjának évfordulóját jelenti, nem pedig, mint Blaufuss írja: «denn was nach Nennung der Genusia noch gebracht wird, ist nicht eine Aufzählung neuer Feste, sondern bloss eine erklärende Ausführung des R. Meir zu dem Wort Genusia, worunter man nach seiner Ansicht nicht etwa bloss den Geburtstag, sondern Geburts- und Sterbetage der Könige zu verstehen habe». (17. l.) Ez azért helytelen, mert itt a *γενεσία* napon csak az elhunytak születésnapjait értették (l. EPhK. 1909. 716. l.). Másodszor pedig bebizonyítható, hogy a talmud tanítói nagyon jól ismerték a *γενεσία* valódi jelentését is. Mechilta Exodus 13. l. 6–26. sor olvassuk Exodus XII. f. 31. vershez: *mert egy ház sem vala, melyben halott nem volna*, kérdezi R. Natan, hogy ne volna ház, melyben elsőszülöttek nem voltak? Szokásos volt, ha valakinek meghalt elsőszülött fia, fölállította képét (*εἰκόνην*, אִיקוֹנִין) házában és «ama napon szomorkodtak és oly gyászos volt emlékezetükben mint a sírbatétel napja.» אִיתוּ הָיוּ ama nap itt bizonyára a halott születése napja. A következő fejezetek (9. és 10.) Schmidt könyvének elolvasása után nem hoznak újat. 11—17. fejezetek a római színészet és színészek jellemzéséhez szolgáltatnak néhány érdekes adatot, Sachs, Perlesz, Lewy, Kohut és Krausz idevágó művei nyomán. A 18–23. fejezetekben található néhány érdekes fölvilágosítás a talmudban említett magánjellegű római ünnepély jellemzéséhez.¹⁾ Két ellentétes és egymást hevesen támadó világnézet és vallásos felfogás áll itt egymással szemben. Ép úgy, mint a rómaiak, természetesen csak legtipikusabb képviselőiben, nem tudták megérteni a zsidóságot, ép oly hatással volt a római nép érzése és vallása a zsidóságra. Blaufuss mindenestre dicséretes munkát végzett, hogy tudományos módszerrel, világosságot hozott egy nagyon fontos és kissé elhagyott talajra!

(Skotschau, Ausztria.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

Fr. Stolz. Lateinische Grammatik. Laut u. Formenlehre J. H. Schmalz. Syntax u. Stilistik. IV. kiadás. München 1910. (8-r. XVI, 779 l.) Kötve 17-50 M.

A kötetben voltaképen két könyv van, melyek mindegyike más-más megítélés alá esik. Stolz és Schmalz munkáit az különbözteti

¹⁾ A talmud a ludi saeculareseket is ismerte (l. b. Aboda Zara 11. o. b. v. ö. Rapoport Erech-Millin. Prag, 1852. 30.), melyekről azonban szerző nem szól.

meg egymástól, hogy előbbi inkább az indogermanistának, utóbbi a class.-philologusnak munkája.

Stolz hangtana és alaktana régi jó ismerős indogermanisták és class.-philologusok előtt egyaránt és el lehetünk rá készülve, hogy az egész német kritika örömmel fogadja ezt az új kiadást, mint egy újabb hódító étappe-ját annak az iránynak, mely a latin és görög nyelv tanítását teljesen az indogermán összehasonlító nyelvészet körébe akarja vonni. Még ha elismerjük is ennek az iránynak jogosultságát, még akkor is kétséges, vajjon ép az Iwan Müller-féle Handbuchban helye van-e egy olyan könyvnek, melyben pl. az indus nyelvnek több tér nyílik, mint a latin népnyelvnek. De ez korántsem kisebbíti Stolz munkájának érdemeit. A tanulni akaró latin philologus talán több hasznát veheti *Lindsay*¹⁾ könyvének, mely a latin történelmi grammatikának eddig legkitünőbb feldolgozása, sőt az indogermanista is többet tanul *Sommer*²⁾ rendszeresebb és világosabb Handbuchjából, azért Stolz munkája nemcsak érdemes, hanem egyenesen lézagpótló munka. Stolz a kutató nyelvésznek akar szolgálatot tenni; főcélja az idevágó összes kérdések fölvetése, ezen kérdések teljes irodalmának ismertetése, méltatása. Az egyes kérdésekben olykor állást sem foglal; de azért jogosultatlan a vád, mintha egyáltalában nem volna álláspontja. Hogy mennyire lelkiismeretes, arról beszéljenek a számok: a 10 évvel ezelőtt megjelent III. kiadásban nem egészen 200 lapot foglalt el a hang- és alaktan, a mostani kiadásban több, mint 300 lapot; e mellett maga a nyelvtani anyag alig változott; tehát ezt a bővülést az azóta felnövekedett szakirodalom ismertetése okozta. A ki a latin nyelvészet kérdései iránt érdeklődik, az mindent megtalál itt, a mit az egyes kérdésekre nézve eddig elmondottak. Újat, Stoltztól magától eredőt annál kevesebbet.

A bevezetés a nyelvészet mai módszeréről, a latin nyelv történetéről és a latinnak az indogermán nyelvek és az itáliai dialektusok közt elfoglalt helyéről nyújt általános tájékoztatást. A hangtan adja egyrészt az indogermán hangtannal való megfeleléseket, másrészt a latin nyelv külön életében történt változásokat. Alapos munka ez, és igazán nem Stolz hibája, hogy itt-ott biztosat nem nyújthat.

Igy pl. (31. lap) a kétféle *c* elválásának idejére nézve elmondja az összes véleményeket a nélkül, hogy maga állást foglalna. Hogy a két *c* azelőtt teljesen egyforma volt-e vagy sem, arra nézve valószínűleg Lindsaynak lesz igaza, hogy mindkettő kemény *k* hang volt. de ennek velaris magánhangzó előtt más volt az articulatioja, mint a palatalis magánhangzók előtt (*e*, *i*). Nincs itt tér a kérdés részleteire kiterjeszkedni, de valószínű, hogy a latinak három különféleképen artikulált *k*-hangja volt; ez tette szükségessé a labialis (*o*, *u*), magánhangzók előtt a *q* használatát (görög-felir. koppa). Érdekes különben (a mit Stolz nem is említ) hogy, míg egy sardiniai nyelvjárás még ma sem választja szét a *k*-t és *c*-t addig az umberek nyelve már a Gracchusok korában szétválasztotta. Bármikor következett is be ez az elválás, bizonyos, hogy a *t* szétválasztása magánhangzók előtti *ti* szó-

¹⁾ *Die lateinische Sprache. Ihre Laute, Stämme u. Flexionen in sprachgesch. Darstellung.* Übers. von H. Nohl. Leipzig, 1897.

²⁾ *Handbuch d. latein. Laut- u. Formenlehre.* Heidelberg, 1902.

tagban korábban következett be.¹⁾ Stolz a *q*-nak is (106. lap) csak graphikus jelentőséget tulajdonít, talán nem egészen jogosulatlanul. A grammatikusok (Keil Gramm. lat. VII. 16, 28, 53) és Quintilianus (Inst. Or. I. 7. 27) nem tudják a *c*-től megkülönböztetni. Másrészről a tisztán velaris és labiovelaris hang az idő-ban még elkülönült és az osc.-umber alakok arra mutatnak, hogy még az itáliai ősnyelv is szétválasztotta őket.

A latin vocalismus története (61—94. lap) igen derék rész, csak kissé túlsok hatást tulajdonít a hangsúlynak ott is, a hol más magyarázat sokkal egyszerűbb volna. Ez nem jelenti azt, hogy a hangsúlyra vonatkozó álláspontja nem helyes. Sőt nagyon helyesen teszi, hogy a zenei és expiratorikus hangsúlyt szigorúan elválasztja egymástól és megmarad a III. kiadásban elfoglalt ama álláspontja mellett, hogy a latinnak tiszta expirat. hangsúlya volt. Pedig a III. kiadás óta újból tekintélyes vélemények hangzottak el a latin accentus zenei természetével; legtekintélyesebb a Pedersené (Kuhn-féle Zeitschr. für vergl. Sprachforsch. 39. k. 292. és köv. l.). Legfőbb érv még mindig az időmértékes verselés. Westphalnak a versictusról szóló szerencsétlen elmélete óta általános a hit, hogy az európai nyelvek csak azért nem tűrik meg az időmértékes ritmust, mert expirat. hangsúlyuk van. Hogy P. Thewrewk Emil ritmikai tanításait nem ösmerik, az érthető, de mikor Schultz már a Hermes 35. kötetében (1900-ban) figyelmezteti őket arra, hogy a klasszikus ritmusban ictus nincs és nem is kell, akkor igazán érthetetlen, hogy 6—7 évvel később Dessoir esztétikai kézikönyvében azt tanítja, hogy «állítólag» van. Lipps pedig ugyancsak az esztétikájában azt, hogy nincs időmértékes verselés.

Az alaktanban a tövek áttekintése (176—189 l.) részletesebb lehetne. Stolz ezt a Histor. Grammatikban részletesebben adja.

A névmásoknak *ius* végű gen.-aira nézve most már elfogadja Bucknak (Vocalism. der osk. Sprache) nézetét, hogy ezek *io*-val képzett melléknevek. (Lat; *quius* vagy *cuius* ~ gör. *ποῖος* v. *οἷος*.) Ezt az elméletet Stolz már a III. kiadásban is ismerte, de el nem fogadta. Azóta azonban Roma (t. i. Brugmann) *locuta est* és most már Stolznak is az a véleménye, sőt most már a Charisius grammatikustól (Keil I. 162) említett *cuium* plur. gen. alakot ezen melléknév neutr.-ának tartja.

Ilyen rövid ismertetésben nem lehet helye annak, hogy az alaktan nem egy tételével részletesebben foglalkozzam. Az esetek elosz-

¹⁾ Erre nézve legyen szabad megjegyeznem, hogy a mi iskolakönyveink tanítását nem tudom megérteni. A *c* átalakulása későbbi, mint a *ti*-é, ha tehát kétféle *c*-t olvastatunk, nyugodtan olvastathatunk kétféle *t*-t is. De mért nem követjük a grammatikusokat, mikor olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezek egész világosan beszélnek. (Keil: Gr. lat. V. 286. VII. 216.) Iskolakönyveink pl. nyugodtan tanítják, hogy a *totiust* *t*-vel kell kiejteni, mert az *i* hosszú. Hát hosszú az az *i*? A *classicus* költők jórészt rövidnek veszik, sőt Charisius grammatikus (Keil. I. 159.) egy nyilatkozatából úgy látszik, hogy ezt az *i*-t általában röviden ejtették. De ha hosszú is, erről a szabályról a grammatikusok mit sem tudnak. A grammatikusok csak annyit tudnak, hogy a *t* akkor marad *t*, ha előtte sibilans (*s*, *x*) van, vagy ha az *i* után újra *i* következik, pl. *otii*, *silentii*. Erről viszont a mi iskolakönyveink nem tudnak semmit.

lásánál (a locat. és instrumentalis helyettesítése sat.), továbbá az időknél (aor. és perf. viszonya) roppant sok a vitás kérdés és Stölzknak nem kis lelkiismeretességére vall, hogy mindenikre kiterjeszkedik; olykor (pl. a -vi és -ui végű perf-oknál) talán a kelletténél részletesebben is.

A kötet második fele, a *Schmalz* syntaxisa és stilisztikája gyönyörű, minden ízében kiváló munka. Értékét csak emeli az, hogy a latin mondattanak történeti alapon álló és a mai nyelvtudomány minden követelményének megfelelő teljes feldolgozásában Schanz munkája ma egyedül áll. Már a 3. kiadás beosztása is J. Ries «Was ist Syntax» cz. munkájának nyomán úgy készült, hogy nem az alaktani formák alapján (mint pl. Brugmann görög mondattana), hanem a mondattan rendszere alapján dolgozza fel az anyagot. Ezt az egyedül világos beosztást az új kiadás is megtartotta. A munka egészen két részre oszlik: Schmalz syntaxisnak és stilisztikának nevezi a két részt. Az első az alakok történeti fejlődését adja, a második, a munka gyakorlati része, a klasszikus latinság formáit szedi szabályokba.

A mi a részleteket illeti, persze még sok a kérdéses, sok a találgatás és elég megokolatlan kutatás logikai szabályok után, a hol ezek nincsenek. Csak néhányat említek meg.

358. l. Az ú. n. acc. græcuscus eredeti latin alakokból, a media-lis igékből vezeti le. A föltevés történelmileg kevésbé igazolható. A mikor (pl. Catónál) először kimutatható, akkor már a görög befolyás igen élénk és, ha Catónál (Orig. 1.18.) van is «caput velati», még mindig kérdéses, hogy ebből «caput velor» joggal visszavezethető-e. A klasszikus prózában a szerkezet majdnem teljesen ismeretlen. Az a pár hely Sall. és Liv.-nál græcismus is lehet, a mint a költőknél bizonyosan az. A med. értelem olykor megmaradt némely igenél, de ez a szerkezet sehol másutt, mint a partic.-oknál, melyek — igéiktől elszakadva — egészen melléknévi szerkezetben a görög melléknevek szerkezetét követhették.

376. l. A «dono dare»-féle alakokat tisztán hangtani fejlődésnek tekintti, hogy t. i. egy eredeti «donom dare» keveredett a dat.-szal. En azt tartom, hogy a czél kifejezése őseredetileg benne volt a latin dat.-ban. Ugyanezen szempontból kell megítélni Schmalz azon állítását is, hogy a fieri ige mellett a klasszikus próza nem ismeri a dat. finalist. Hogy ez olyan ritkán fordul elő, ennek oka egyszerűen az lehet, hogy ebben az értelemben a klasszikusoknak könnyebben esett az «esse», mint a «fieri» használata és mindenesetre szokottabb is. De Schmalz egyenesen úgy beszél erről, mint lehetetlen szerkezet-ről és Cicero. De re publica I. 14. «si tuo commodo fieri potest»-et úgy magyarázza, hogy «commodo» itt nem dat., hanem abl. Lehet, hogy itt igazan van, de ugyancsak Cic. De off. I. 139 «ampla domus dedecori saepe domino fit» úgy látszik, elkerülte Schmalz figyelmét.

413. lap. A «habere in potestatem» «esse in mentem» sat. alakokat úgy akarja magyarázni, hogy a társalgás nyelvében meglehetek és így kerültek az irodalomba. A dekadens irodalomban többször találkozunk az abl. és acc. ilyen megokolatlan fölcserélésével. Érdekes, hogy magánál Cicerónál három helyen találunk ilyen alakot, de — a mi talán még érdekesebb — mind a három hely a Verrinákban van. (Div. in Cic. 66. De prat. 67. és De suppl. 98.) Még egy érdekes dolog: A cuius, a, um melléknevet, mely Plautusnál háromszor, Terent.-

nál kétszer és Verg.-nál egyszer fordul elő, Cicero is hozza hat helyen, de ez a bat hely is mind a Verrinákban van. Ha ezt meggondoljuk, nem lehetetlen, hogy éppen a Verrinákban bizonyos provincializmusokkal állunk szemben, de viszont az is lehet, hogy az egész kérdés inkább a szövegkritika, mint a mondattan kérdése.

415. l. Abból, hogy inf. hist.-ként csak inf. præs. fordul elő, azt következtetni, hogy az inf. histor. régiebb, mint az inf.-nak idők szerint való eloszlása, legalább is merész következtetés. Tény, hogy az irodalomban igen régi; de azért valószínűleg ellipsissel állunk szemben, és szó sem lehet arról, a mit Schmalz már a III. kiad.-ban is tanított, hogy az infin. mint nominativus (Nennform) magát a történetet jelenti. Semmi más magyarázat nem sikerül, mint, a mit már Quintil. és a grammatikusok is adtak, hogy t. i. ott hiányzik valami, ha nem is éppen az a «cepi», a mit a grammatikusok emlegetnek. Hosszú ide-oda magyaráztatás után Skutsch legutóbb (Glotta I. 409) kénytelen volt visszatérni a régi magyarázathoz. Most legutóbb Kretschmer a Glotta múlt havi füzetében és Siebs a Kuhn-féle Zeitschr. für vergl. Sprachforschung legutolsó füzetében próbálkoznak a Schmalzéhoz hasonló magyarázattal. Siebs mitsem bizonyít, Kretschmer pedig egészen más természetű tünetényeket akar vele azonosítani, melyek mellett megmarad a régi probléma, hogy hogy kerül az inf. mellé a nom.-ban álló alany. Egy rokonnelvben sincs analógiája és a román nyelvekben semmi sem maradt belőle. A mit W. Meyer-Lübke (Gramm. der rom. Sprachen III. köt. 569—70) a román nyelvekre nézve tanít, azt még ő maga sem tartja azonosnak az inf. hist.-szal.

445. l. Liv. 45.18 «mittunt Romam oratores pacis petendæ»-t nem a causa postpositio elhagyásával, hanem úgy magyarázza, hogy a pacis petendæ az orator birtokosa. Valódi itáliai szerkezet ez, melynek az osc. és umber nyelvekben is megvan a mása. Tac. Ann. 2.59. «proficiscitur cognoscendæ civitatis» ennek egyszerű analogikus továbbfejlesztése; nincs szükség arra, hogy a proficisciturban iter facit-ot lássunk.

A kötetet Heerdegen két cikke zárja be, melyek közül az első a latin lexicographia történetéről, a második annak elméletéről szól. Az egész köteten érzik Wundt legújabb munkáinak jótékony hatása. Ideje volt, hogy a czéhbéli philologia tanuljon tőle, a helyett, hogy vitakozzék vele.

(Hamburg-Eilbek.)

KERTÉSZ ÁRMIN.

Edgar Istel: Die Blütezeit der musikalischen Romantik in Deutschland. (Aus Natur und Geisteswelt. 259). Teubner 1909. IV, 167.

Néhány szóval kitérhetünk erre a világosan és vonzóan írt könyvecskére, mivel Istel a költői és a zenei romantika összefüggését — e tekintetben pedig taposatlan úton jár — különösen fejtegeti s érdekes utalásaival sokszorosan kimutatja. Ez által e jelentős szellemi mozgalmat olyan oldalról is szemügyre vesszük, a honnan a legjellegesebb vizsgálódók — még Richarda Huch is — alig-alig tették.

Jean Paul a Vorschule der Aesthetikben a klasszikus költői eszményt, mint plasztikusát, szembehelyezi a romantika inkább festői

és zenés valójával. Szerzőnk a bevezető fejezetben, előrebocsátva néhány hasznos megjegyzést a „romantikus” szó jelentésváltozásairól, megállapodik Jean Paul gondolatánál s úgy véli, hogy a romantikusnak nevezett életérzés és világfelfogás szoros rokoni viszonyban áll a zenével — érzéseken épülő, nem elemezhető, sejtető — következtetésképp lényege szerint teljesen kifejeződik a muzsikában. A romantikus költészet a zeneiség felé törekszik, résziut azzal, a mit mond, s azon a módon is, a hogy kifejezi magát. Tiecknek eszébe jut egyszer, nem lehetne-e hangokban gondolkodni s szavakkal zenélni. Novalis szerint még a tudomány is zeneszerű. Schopenhauer ismert gondolatát a zene mélységeiről és hatalmáról 1803-ban megjelent Z. Wernernél. A miről a költők fátyolos szavakkal álmodoznak, megvalósították a zenészek: Mendelssohn, Weber, Schubert, Schumann. Ezeknek életsorsát rajzolja a tanulmány második fejezete, mely szinte ép annyira irodalom-, mint zenetörténeti érdekű. A költők és a zenészek között sok kapcsolat van, és a legtöbb nem afféle külső egymáshoz állítás, hanem tanulságos és magyarázó erejű. A nemes származású, mely hitre hajló s gitárral kószáló víg Weber a vándorélet költőjének, Eichendorffnak, párja. A legérdekesebb kapcsolatot azonban Wackenroder, E. T. A. Hoffmann és Schumann között találjuk. Mind a háromban irodalmi és zenei hajlandóságok ébrednek és jogot kellene tanulniok. Wackenroder, mint álmodozó hőse, Berglinger zenész, belepusztul művészi ábrándjaiba, de van néhány gondolata, melynek hatása Wagnerig nyomul. Az élet és a kettős művészi érdeklődés között Hoffmann ügyes egyességet teremtett: kitűnő jogász volt, ügyes zeneszerző és karmester, nagyhatású elmélkedő, de végre oda fordult, a hol a legtöbb siker várta, az irodalomhoz. A zenei romantika fejlődésére döntően és állandóan hatottak eszméi s különösen Schumannra, a ki jogot és irodalmat otthagy s csodásan *kifejező* zenéjével mondja el, a mit Hoffmann szavakkal tolmácsol. Schumannt ennek fantasztikus történetei mélyen megragadják, az ő példájára saját lelki vonásait képzelt személyekké egyéníti s ezekkel élők gyanánt érintkezik. Schumann Davidsbündelerei megfelelnek Hoffmannu Serapionsbrüderének. A Davidsbund tagjai megjelennek és igen szellemesek Schumann tanulmányaiban, szerepelnek szerzeményeiben is, élénk vonulnak a komponista *szellemi* álarcosbáljából a Carnevalban (Op. 9) és halljuk indulójukat a filiszterek ellen. Schumannt még egy szomorú egyezés fűzi Hoffmannhoz: életét ép úgy végzi, mint ennek talán legismertebb hőse, Kreisler karmester, kiről megalkotója azt mondja, hogy őriult, de vannak még rettenetesebb világos órái.

Figyelemreméltó Goethe viszonya verseinek legkiválóbb megzenésítőihez, Schuberthez és Loewehez, a kik nem tudták érdeklődését felkelteni Zelter befolyása miatt. Mendelssohnt érdemes Heinevel összehasonlítani és Immermannal, az első Berlinből ismerte, az utóbbival együtt vezette a düsseldorfi színházat. Istel minderről megemlékezik és még több más adatot nyújt, mely az irodalomtörténet számára kiaknázható s látókörét bővíti. Akad ilyen a romantikusok hangszerezés és drámai zenéjéről s dal- és énekszerzéséről szóló, de már inkább tisztán zenetörténeti tartalmú három fejezetben.

(Hatvan.)

SAS ANDOR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1910 május 11-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Heinrich Gusztáv*: Lenau első szerelme.

2. *Gábor Igmácz*: A magyar ősi rhythmus problémája.

A Budapesti Philologiai Társaság *választmány*a 1910 május 21-én tartott *ülést*, melyen Heinrich Gusztáv elnöklété alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Hornyánszky, Ince József, Katona, Maywald, Simonyi és Papp, mint jegyző.

1. Vári első titkár ismertette a Hornyánszky czéggel a görög-magyar szótár ügyében kötendő szerződést, valamint a társaságnak a szótár szerkesztőivel kötendő szerződését. A választmány megállapította a szerződések szövegét s a jövő ülésre tűzte ki az iratok aláírását.

2. Császár szerkesztő jelenti, hogy a Philologiai Közönyben a bibliográfia a hely szűke miatt ezentúl az eddigi terjedelemben nem jelenhetik meg. A választmány felhatalmazza a szerkesztőket, hogy ezentúl csak a philologiai irodalomra vonatkozó bibliográfiának adjanak helyet a Közönyben, s hogy a nem philologiai jellemű adatokat hagyják el.

Ezek után az elnök az ülést bezárta.

A június 8-án tartott felolvasó ülésnek tárgyai voltak:

Pap Károly: Irodalomtörténeti vonatkozások Külesey leveleiben.

Alszegehy Zsolt: Jósika és a kritika.

— Wieland és Gaal György¹⁾ — F. Trefftz az *Euphorion* legutóbbi füzetében¹⁾ a weimari titkos fő- és államlevéltárból Wielandnak egy levélfogalmazványát közli, mely 1808. júl. 31-ikéről van keltezeve. A levélfogalmazvány tartalma válaszul szolgál egy fiatal költőnek arra a kérdésére, vajjon Wieland a beküldött próbák alapján elég tehetségesnek tartja-e arra, hogy a költészet művelését élethivatásul válaszsza. A felelet lényegét, melyet Wieland a fiatal embernek csak másodszori, az öreg urat tolakodásával bosszantó sürgetésére adott, a következő kijelentés foglalja magában: «Genug, ein sicheres Zeichen, dass Sie nicht zum Dichter von Profession geboren sind, ist, dass Sie mich fragen, ob Sie es seyen oder nicht? Kein von den Musen wirklich Besessener Jüngling hat jemals eine solche Frage gethan».

Hogy ki volt ez a fiatal költő, a kinek Wieland sorai szólnak, nem tűnik ki a levélfogalmazványból. Wielandnak abból a szemrehányásából azonban, hogy a fiatal ember nem röstelte egy második levéllel is megtétni «den langen Weg von Eisenstadt nach Weimar», Trefftz azt következteti, hogy tartózkodási helye a magyarországi Eisenstadt, vagyis Kis-marton volt. — Ha Trefftz következtetése helyes — én annak tartom —

¹⁾ XVI. (1909) évf. 745—746. l.: *Ein Brief Wieland's an einen Dichterling*.

akkor a fiatal ember minden valószínűség szerint seuki más, mint *Gaal György*, az ismeretes népmese-kiadó és Kisfaludy-fordító (szül. 1783-ban, megh. 1855-ben). Gaal igen fiatalon kezdett Pesten irogatni (1802—1804), még pedig magyar nyelven. Szigorú atyja azonban, ki az ilyen becsvágyat mélyen lenézte, nem akart arról tudni sem, hogy fia írói pályára lépjen, és határozottan megtiltotta neki, hogy efféle haszontalan, sőt jövőjét egyenesen veszélyeztető dolgokkal foglalkozzék.¹⁾ Nem is nyugodott addig, míg Esterházy Miklós herceg kismartoni jószágkormányzóságánál tisztességes polgári állást nem szerzett számára, melyet a fiatal Gaal 1804-ben foglalt el. Az új viszonyok közt tényleg úgy látszott, mintha atyja akaratához képest lemondott volna költői ábrándjairól. De ez csak rövid néhány évig tartott, mert már 1809-ben ismét fellép mint költő,²⁾ még pedig német nyelven, és ezen a nyelven aztán élete végéig ugyan nem hivatásszerű, de igen buzgó és magyar szempontból sok tekintetben hasznos írói munkát fejtett ki.

Mindez — időrendi tekintetben is — meglepő pontossággal illik Wieland válaszának tartalmához és talán megerősítést kap Wieland levelének ilyen fordulatától is, mint: «wenn ich Ihr Vater,³⁾ Oheim oder älterer Bruder wäre, würde ich Ihnen ernstlich abraten, sich durch den Reitz der Musen dazu (t. i.: die Dichterey zum Geschäft Ihres Lebens zu machen) verführen zu lassen», vagy: «spielen Sie mit Ihrer Muse, zu Ihrem eigenen und Ihrer Freunde Vergnügen, in Nebenstunden so viel Sie wollen, aber machen Sie Ihr Hauptwerk immer aus einer solchen Anwendung Ihrer Geisteskräfte, wodurch Sie Ihrem Fürsten,⁴⁾ Ihrem Vaterland und Sich Selbst nützlich werden können». — Hogy Gaal alkalmatlankodásával épen az öreg Wielandot terhelte, talán azzal a körülménnyel függ valami módon össze, hogy Wieland fia, Lajos, 1808-ban a herceg Esterházy-féle bécsi rézmetszet-gyűjtemény felügyelőjévé nevezetett ki.⁵⁾ A mihez még meg kell jegyezni, hogy Gaal is ugyanazon évben mint az Esterházy-könyvtár őre Kismartomból Bécsbe költözködött.

(Kolozsvár.)

BLEYER JAKAB.

— A kalocsai középfelnémet kódexről. — Rosenhagen Gusztáv a berlini akadémiától közrebocsátott *Deutsche Texte des Mittelalters* XVII. köteteként⁶⁾ kiadta a *cod. Pal. germ. 341* jelzetű heidelbergi vegyes tartalmú kézirat mindazon darabjait, melyek eddig egyáltalán nem, vagy

¹⁾ Olv. *Gácsér József, Gaal György élete és munkássága*: Soproni kath. főgimn. ért. 1904/5, 5—6. l.

²⁾ Olv. *Szinnyei, Magyar Írók Élete*, és *Goedke, Grundr. z. Gesch. d. d. Dichtung*. VII. k., 110—111. l.

³⁾ E szót én emelem ki.

⁴⁾ E szót én emelem ki.

⁵⁾ V. ö.: *Neue Annalen der Literatur des österr. Kaiserthumes*. 1808. *Dez. Intelligenzblatt*.

⁶⁾ *Die Heidelberger Handschrift cod. Pal. germ. 341*. Berlin, 1909.

nehezen hozzáférhető helyeken jelentek meg nyomtatásban. A *cod. Pal. germ. 341* (P) tudvalevőleg igen közeli rokonságban áll a kalocsai középfelnémet kódexhez (K), melyre először Kovachich Márton hívta fel a kutatók figyelmét és a melynek egy részét néhány évre rá, 1817-ben, Mailáth János gróf és Köffinger János Pál adták ki. Rosenhagen ép azért tüzetesen egybeveti — már a mennyire ez neki, ki a kalocsai kódexet magát nem használta, módjában állott¹⁾ — a két kéziratot egymással és a következő eredményhez jut: »P und K sind bisher nur darauf hin verglichen worden, welche den älteren Text enthalte. Die verbreitete Auffassung ihres Verhältnisses (vgl. E. Mai, Der Mönch Felix. Diss. Berlin, 1903. S. 26), dass P und K beide (unmittelbar?) aus derselben Vorlage abgeschrieben sind, stimmt mit der hier²⁾ gefundenen überein. Aber das Bild, welches wir jetzt zeichnen können, ist doch etwas lebensvoller und inhaltsreicher als eine textkritische Formel. Zwei Züge sind darin wichtig: die einheitlich geleitete Arbeit an zwei Hss. mit demselben Material und die verschiedene Art der Vorlagen, zusammenhängende Sammelhss., kleine Sammelbücher, und eine Gruppe von unverbundenen einzelnen Texten. Diese Auffassung hat ihre sicherste Stütze darin, dass die äusserlichen Eigenheiten von P mit den Abweichungen der Ordnung der beiden Hss. in einem unverkennbaren Zusammenhang stehen. *Die Führerrolle, welche wir K dabei spielen sehen, ist merkwürdig genug.*³⁾ Wir müssen uns aber an dieser Tatsache genügen lassen. Weitere Betrachtungen nützen nichts, solange nicht ebensolche einzelne Beobachtungen, wie ich sie an P habe anstellen können, auch über K vorliegen» (XX. l.). Hogy Rosenhagen a kalocsai kódexet milyen források alapján ismeri és hogy kiadásában szövegkritikailag milyen mértékben használta fel, arról a következőkben számol be: »K, Pergamenths. der Erzbischöflichen Bibliothek in Kalocsa, zuerst genauer bekannt gemacht durch Majláth und Köffinger, Koloczaer Codex altd deutscher Gedichte, Pesth 1817, eingehend besprochen durch v. d. Hagen, Gesamtabenteuer III, 756—760. Diese Hs. konnte wegen des nahen Verhältnisses zu P nur da in Betracht kommen, wo keine andere Überlieferung vorhanden war, sowie in besonders schwierigen Fällen. Die Lesarten, welche ich in Nr. 36, 40, 41, 56, 82, 191 bringe, und andere wertvolle Mitteilungen über die Hs. verdanke ich Herrn Winkler, Erzbischöflichem Bibliothekar zu Kalocsa, welcher die grosse Freundlichkeit hatte, die betreffenden Stellen in der Korrektur an der Hs. zu vergleichen» (XXVII—XXVIII. l.). Még csak azt jegyzem meg, hogy Rosenhagen szerint a két kézirat ugyanazon időben és ugyanazon helyen, valószínűleg Csehországban (Johann von Michelsberg vagy közvetlen utódai számára) körülbelül a XIV. század első harmadában készült (XVII. és XXI—XXII. l.).

b. j.

¹⁾ Felsmann József beható dolgozatát (*A kalocsai kódex*. Budapest, 1895.) nem ismeri.

²⁾ T. i. Rosenhagen összevetésében.

³⁾ Ezt én emeltem ki.

— Élő alakban megjelenő kincsek. — Bán Aladár a Krohn Gyula «Finnugor népek pogányistentisztelete» című könyvéhez csatolt függelékben (357. l.) ezeket írja: «Wichmann, a ki 1891—2-ben tartózkodott a votjakok közt, sok adalékot jegyzett föl az emberáldozat nyomairól. Az emberáldozat egyik oka — mint a finneknél is — a kincskeresés volt. Azt beszélik, hogy a kincs gyakran valami élő lény alakjában jelenik meg: ember, medve, lúd vagy valami más állat formájában. Ha ezt az alakot megérinti az ember, az rögtön pénzzé válik, melyet oly feltétellel keríthet hatalmába, hogy oly lényt áldoz föl, a minőt mutatott az illető jelenség; ha tehát emberalakot, akkor embert kell áldozni». Ilyesféle hit volt az indeknél is, legalább a kétféle gyilkosról szóló mese (Pañcatantra V. 1. Hitopadeśa III. 8.) világosan bizonyítja. Krohn is gyakran hivatkozik népmesékre. A Hitopadeśa szóban forgó meséjét a következő fordításban adjuk: «Élt Ayodhya városában egy Cuḍāmaṇi nevű katona. Az, kincsre vágyódván, hosszú, kínos önsanyargatással igyekezett a szent Sívát megnyerni. Miután így bűneitől megtisztult, Siva kegyelméből megjelent neki álmában Kubera¹⁾ és meghagyta: „Ha majd reggel megborotválkoztál, doronggal kezeden rejtőzzél az ajtód mögé. Egy kolduló barát megy hozzád, és mihelyt meglátod, üsd le. A barát aranynyal telt edénynyé fog változni. Abból aztán életed végéig boldogan élhetsz”. Cuḍāmaṇi megfogadta a tanácsot és minden úgy történt. A borbély, kit borotválni hívott, látta ezt és így gondolkodott: „Ohó! Így lehet kincsre szert tenni! Miért ne tenném meg ezt én is?” Attól fogva ő is minden reggel doronggal elrejtőzve várta, hogy egy barát jöjjön hozzá. Egyszer csakugyan jött is, és a borbély agyonütötte. De ezért a bűnéért a király emberei halállal büntették». Megtaláljuk e mesét a Tantrākhyāyikában is²⁾ (V. 2.). Érdekes, hogy itt nem Kubéra, hanem három kolduló barát jelenik meg egy tönkrement kereskedő álmában, a kinek ezt mondják: «Barátunk! Ha megvirrad, ugyanilyen alakban jövünk hozzád. *Mi ugyanis az őseidtől elásott kincsek vagyunk.* Ha bennünket leütsz, aranyná változunk. Azért ne légy irgalmas». Megemlíthetjük még, hogy a Tantrākhyāyika gyakran az «arany» szó helyett ezt a kifejezést használja: «Brahman szíve!». E kifejezést még csak Pūrṇabhadrából ismerjük. Hertel így magyarázza: Dieser Ausdruck wird irgendwie mit der Anschauung zusammenhängen, dass der Gott Brahman aus einem goldenen Ei entstanden ist.

(Budapest.)

NYUSZTAY ANTAL.

— Római orvos sírja Veronában. — *Sulhoff* Károly lipcsei egyetemi tanár a «Frankf. Zeit.» f. évi márcz. 18-diki tárczájában referál a veronai orvosi sírletről, mely az ottani *Museo Civico*-ba került. — Két sírfülkében egy férfi és egy nő maradványaira akadtak. A maradványok — tökéletlen elégetés következtében csontok is — hengeralakú kőedényekbe

¹⁾ A gazdagság istene.

²⁾ I.: J. Hertel: Tantrākhyāyika, die älteste Fassung des Pañcatantra. Leipzig, 1909. II. Band. 151. l.

zárt üvegurnákban voltak; mindkét edény fedeles volt, de ennek ellenére az urnák nyakig telve voltak valami folyadékkal, melyről kiderült, hogy nem conserváló anyag, mint eleinte hitték, hanem közönséges beszívárgott (talaj vagy eső-)víz. A lelet érdekessége abban rejlik, hogy a férfi urnájából *orvosi eszközök* is kerültek elő, egypár üvegedényen és egy alkalmasint száraz gyógynyakok befogadására készült nyolczcosztású faszekrénykén kívül csak a legszükségesebb instrumentumok, tulajdonosuk tehát egészen egyszerű római orvos lehetett. Az eszközök a következők: egy ismert alakú — rugós kengyellel ellátott — bronzolló, mely alkalmasint csak kötszermetélésre szolgált; egy bronzcsipesz, a melyen más orvosi leletekben is előfordult; egy nyeles szerszám, melynek egyik végén bronzkampó van, míg másik vége kétágú — az utóbbinek rendeltetése ismeretlen, hasonlít a merovingek idejéből ismeretes körömtisztítóhoz; végül két egyforma sebészszerszám: egyik vége hegyével együtt sértetlenül maradt ívelt aczélpenge, melyet mint a görög chirurgusoktól átvett római orvosi szerszámot domborműves ábrázolásokból és töredékes példányokból ismertek, a másik pedig bronzból való félig éles lapátszerű kaparó. E két eszköz egy falemez két oldalához tapadt, mely nyilván egy ketsosztású fatok választófala; a szerszámok ebben úgy voltak elhelyezve, hogy egyiknek a lapátos vége a másiknak a pengéje mellett feküdt és ilyenformán ezt a kényesebb részt sérülések ellen védhette. — A nő urnájában egy az előbbihez hasonló ollót leltek; a halott nyilván az orvos felesége volt. Feliratot, sajnos, nem találtak. — Az antik orvostudomány történetére nem egészen érdektelen instrumentoriumot a nevezett múzeum publikálni fogja.

Cs. S.

— Czuczor „Mátyás király”-ának forrása. Czuczor e költeményét Pannonhalmán meglevő kéziratában *népnyelének*, az AV.-ban pedig *népmondának* nevezi. Az egésznek hangja, sőt magának a költőnek világos hivatkozása is azt látszik bizonyítani, hogy eredeti magyar népmondával van dolgunk. Valósággal azonban Czuczornak idegen forrása volt, a hol a mese Mátyás királylyal semmiféle összefüggésben sincs. Czuczor az által érte el, hogy eredeti magyar mondának tűnik fel, mert eredeti magyar népi elemeket is szőtt költeményébe (p. o. Mátyás orráról). A népies színezet onnan származik, hogy csakugyan népmondai elemek alkotják, habár nem is magyarok. A mondai naivság, melylyel az érdekes vasasztal és a legendás ostornyél, végül az angyaloktól hozott korona regéje fel vannak tüntetve, határozottan népi eredetre mutat.

A költemény három motivumból áll: a vasasztal, a kizöldülő ostornyél és az angyaloktól hozott korona. Mindhárom tréfa alakjában lép fel, de valóság válik belőle. — Mátyás mint a nép gyermeke, mint bérselegény van feltüntetve; ura földjén szánt, miközben a többi legény egyre gúnyolódik vele. Megkérdezik tőle, nem szagolná-e meg, ki lesz a király, mire Mátyás kijelenti:

Az új királyt ma angyalok teszik
S az lesz, a ki vasasztalról eszik.

Felfordítja az ekét és ő maga kezd a felfordított ekéről, vagyis a vasasztalról enni. — A másik szolga folytatja a gúnyolódást: akkor lesz Mátyásból király, ha ostora nyele kihajt. Földbe szúrja, egy fordulót tesz, s mire visszatér, az ostornyelnek zöld levele lett. Angyalok pedig koronát hoznak Mátyás fejére, Mátyás feléje vág, de csak keresztjét találja, mely elgörbül.

Ezt a három motivumot a költő valószínűleg idegenből vette, átvételében és alkalmazásában azonban mindamellet teljesen eredeti. — Forrása a cseh Libussa-monda. A cseh királyság alapítása a monda kódéba vész.

A monda szerint tündérek birodalma, a kiket az emberek lassanként kiszorítanak, míg végre az utolsó tündér egy halandónak, Krokusnak, a felesége lesz. Krokus idővel Csehország királya lesz, felesége pedig visszatér a tündérek honába, három leánygyermeket hagyva hátra. Krokus halála után a legfiatalabbik, Libussa, lesz Csehország uralkodónője. Alattvalói csakhamar zugolódni kezdenek a nőuralom ellen, mire a jóstehetiséggel felruházott Libussa kijelenti, hogy az lesz férje, a kit küldöttsége vasasztalnál lakomázva talál. Táltoz paripája elvezeti a küldöttséget a paraszt Primislashoz, a kibe Libussa már régebben szerelmes, és a ki ebédjét éppen felfordított ekéről, vagyis vasasztalról költi el. Felajánlják neki a koronát, de mielőtt elfogadná, mogyorófabotját a földbe szúrja, mire az kizöldül, három ágat hajt, melyek közül kettő csakhamar elhervad, a harmadik azonban tovább virul. Jóstehetiséggel ezt Primislás családja fennmaradására magyarázza: két fia meg fog halni, a harmadik nemzetiségét tovább fogja fejleszteni.

Ebben a mondában, mely a cseh királyság eredetét és különösen a Przemysl dynastia (722—1306) származását öltözteti mondai színbe, megtaláljuk Czuczor költeményének két főelemét. Ez kétségtelenné teszi, hogy Czuczor forrása a Libussa-monda volt. Ha csak az egyik motívum volna meg benne, akkor még kétség férhetne hozzá, de mivel mindkét elemet megtaláljuk — melyek pedig sem a mondában, sem Czuczor költeményében nincsenek szükségszerű összefüggésben — ez egészen bizonyos. Az első elem a Libussa-mondán kívül megvan egy morvaországi István-mondában, és a keleti népeknél is előfordul. (L. Ethnographia, 1909. 269. l.) A másik, a kihajtott vessző, nagyon gyakori mese- vagy mondatmotívum. Elég a bibliából Aron botjára, a legendából Mária és József egybekelésére, a népmondából Tannhäuserre, valamint azon magyar népdalokra hivatkoznunk, a hol hasonlóképen találkozunk ezen motívummal. A Libussa-mondában ez speciális alkalmazást nyert: családja szerepét tölti be.

Czuczor azt mondja, hogy mátyusföldi népmondát dolgozott fel. Ernyey József (Ethnographia XVII. 137. l.) úgy tárgyalja, mint egy számos változatban csakugyan élő mondát, pedig Czuczor költeményén kívül annak létezésére semmi adatot sem ismerünk. Heller Bernát (Ethnographia XIX. 20—21. l.) észreveszi ugyan Ernyei tévedését, de ez nem akadályozza meg abban, hogy ő is mint Mátyusföldén elterjedt népmondáról ne beszéljen róla. Azt hiszi, hogy e monda egész teljességében jött át hozzánk az északi szlávoktól. Ezt addig, míg e monda népi változatairól nincs tudomásunk, csak feltételesen tartom elfogadhatónak.

Van ugyan a morvaországi valachoknál egy monda valami István magyar királyról, melyben két motívum: a vasasztal és az angyalhozta korona előfordul. Heller valószínűnek tartja, hogy ez a változat került át hozzánk. A cseh monda ugyanis csak könyvmonda lévén, még szóba sem jöhet.

Heller feltevését két okból nem tartom elfogadhatónak. 1. A monda létezésének semmi nyomát nem ismerjük eddig. 2. Az István-mondában magában is csak két eleme van meg Czuczor költeményének, (nem mind a három, a mint Heller mondja); a vessző kizöldülése, mely pedig megvan a cseh mondában, itt nincs meg. Az állítólagos magyar mondában tehát egy oly elem is van, mely feltételezett forrásából hiányzik. Czuczor eljárására azt hiszem, más magyarázatot lehet találni.

Valószínű, hogy ő a „népmonda” elnevezést, mint akkor igen sokan, használta, a nélkül, hogy tárgyát egészen a néptől vette. A népnél azonban van egy monda, mely szerint Mátyás szolgaleány korában szántás közben az angyaloktól hozott korona felé vág „iszterjével” és elgörbíti keresztjét. (Sebestyén Gyula: Népköltési gyűjtemény VIII. 484.) Czuczor ismerhetett egy ilyen mondát és ezt kapcsolhatta össze a Primislás-szal való hasonlóság folytán a cseh mondából ismert vasasztal és kivirított

bot motivumával. A Libussa-mondát viszont valamely irodalmi feldolgozásból ismerhette.

A Libussa-monda leghíresebb feldolgozása Grillparzer drámája, mely azonban életében nem jelent meg. A krónikák által a monda közkincsé lett, úgy hogy irodalmi feldolgozók az egésznek költőiségét kiaknázva különböző eredetű, korú, értékű és minőségű művekben feldolgozták.

A XIX. század közepe táján különösen két német feldolgozás volt népszerű és Magyarországon is elterjedve. Az egyik Herder, a másik Musæus feldolgozása. A *Stimmen der Völker in Liedern* (1807)-ben *Die Fürstentafel* című költemény dolgozza fel a Libussa-mondát. Herder jelölése: *eine böhmische Geschichte*. Forrása: Hageck (Hagecius v. Hayek): *Böhmische Chronik* (csehül 1540.). — Musæus *Volksmärchen*-jeiben is megtaláljuk. Musæus két forrást használ ú. m. Dubravius: *Historia bohémica* és Aeneas Sylvius: *De Bohemorum origine ac gestis historia*. A XIX. század elején keletkezik Zacharias Werner *Vandája*, melynek háttere szintén a Libussa-monda (1810.), majd Brentano darabja: *Die Gründung Prags* (1815.). — Ezen feldolgozások közül csakis Herder és Musæus jöhetnek tekintetbe, mint Czuczor lehetséges forrásai, mivel mindkettő meglehetősen népszerű volt akkoriban Magyarországon. Herder nagyon el volt terjedve. Kisfaludy Károly köre, sőt már Kazinczyék is nagy szeretettel viseltettek iránta, a népies felé irányuló törekvésekben pedig Herder hatásának nem csekély fontossága van. Musæust is ismerték. Erre egy érdekes esetet említek, melyre Jósikánál akadtam. *A csehek Magyarországon* cz. regényében (1839.) épen a Libussa-mondára terjeszkedik ki, Prága leírásánál egész meghatott lelkesedéssel elevenítve fel a Musæusra visszamenő reminiscenciákat. Az a szeretet, melylyel Jósika erről beszél, bizonyítja Musæus népszerűségét is.

Czuczor tehát vehette tárgyát úgy Herderből, mint Musæusból, de lehet, hogy más forrása volt. A külső körülményekből nem igen lehet megállapítani. Magából a két feldolgozásnak Mátyás királylyal való összehasonlításából is csak valószínű következtetést lehet vonni. Főkülömbőség, hogy Musæus nemcsak erre a jelenetre terjeszkedik ki, hanem Libussa szüleinek a története is részletesen el van mondva, míg Herder ép úgy, mint Czuczor, csakis szorosan a választás körülményeire szorítkozik. Libussa itt a zúgolódó uraknak királyt akar adni, az isteni ihlet által következőket mondja:

Auf! wohlauf, ihr Böhmen, tapfre Männer,
Hintern Berge dort, an Bilas Ufer
Soll mein weisses Ross den Fürsten finden,
Der Gemahl mir sei und Stammesvater,
Führt da emsig mit zwei weissen Stieren,
In der Hand die Rute seines Stammes
Und hält Tafel da auf eiser'n Tische
Eilet, Kinder, Schicksalsstunde eilet.

Ugyanaz, mint Mátyás tréfás jóslata: az lesz a király, a ki vasasztalról eszik. A jóslás egyformán be is következik. Itt a küldöttség, ott angyalok viszik a szántó parasztnak a koronát. Mindkettőben előbb szántás-közben van bemutatva a kiválasztott és csak a költemény menetében fordítja fel az ekét és eszik róla, míg Musæusnál már felfordított ekénél ebédelve találják. Herdernél ép úgy, mint Czuczornál is, nem akarja elfogadni a királyságot, míg Musæusnál, miután kételyeit eloszlatták, örömmel kap utána. Mátyás annyira megy, hogy az angyaloktól hozott korona felé vág, úgy hogy keresztje el is görbül.

A másik motivumnál ismét több hasonlóságot mutat Herder. Musæusnál a hős ugyanis mogyoróbotját szúrja a földbe, míg Herdernél

a vesszőt, melylyel az ökröket hajtotta, vagyis ostorát. Mátyás gúnyolkja ugyancsak az ostornyelével kísérletezik. A többiben Czuczor eredeti, sőt az átvett motívumokat is ügyesen alakította át.¹⁾

(Budapest.)

WEBER ARTÚR.

— Claudius «Rheinweinlied»-jének parodiája. A göttingai bardok szellemi rokona és kortársa, Claudius Mátyás (1740—1815), a józan, kedves kritikus és költő legkedveltebb és igen ismeretes dala a «Rheinweinlied», sokszor hangzott fel vidám ritmusával a német diák-társaságokban, és egyszerű, kedélyes hangja nagyon megszerettette. Claudius egyéb költeményekben is (Am Rhein, am Rhein, da wachsen unsere Reben, gesegnet sei der Rhein!) dicsőítette a rajnai bort, de az említett, a *Bekränzt mit Laub den lieben vollen Becher* kezdetű a legnépszerűbb maradt. A rajnai bort dicsőíti benne, mint a legkitünőbb szőlőnedvet, mely a világon terem:

In ganz Europa ihr Herren Zecher
Ist solch ein Wein nicht mehr,
Er kommt nicht her aus Hungarn noch aus Polen...

Ezzel szemben az alább közölt parodia szerzője a Rheinweinlied ritmusában és szerkezetével a magyar bor «dicséretit» énekli meg. «A múlt esztendő (1800) augusztus 8-án — olvassuk a Brünner Patr. Tageblatt 1801 szeptember 3-iki számában — a porosz király születése napja alkalmából egy vidám társaságban Posenben a következő dalt énekelték a tokaji borról: *Parodie auf Asmus*²⁾ Rheinweinlied zum Lobe des Ungarischen Weines.

Bekränzt mit Laub den Becher voll Tokayer
Und trinkt ihn fröhlich leer!
So himmlisch mild, und doch voll Geist und Feuer
Wo wächst ein Wein wie der?
Er wächst Euch nicht am Ufer der Garonne
Selbst nicht am alten Rhein,
Partheyisch kocht dort nur die liebe Sonne
Für die Prälaten Wein,
Ein Essig bleibt nur für uns arme Layen,
Der Rheinwein ähnlich sieht,
Und der anstatt die Herzen zu erfreuen,
Die Mäuler nur verzieht.
Am Neckar wächst ein sauerlich Getränke
Dem's Feuer gar gebricht;
Das steift mit Kalk die Knochen und Gelenke,
Bringt Podagra und Gicht.
Auch denkt nur nicht der Franzwein sey gesunder,
Seht wie der Kaufmann lacht,
Der Poutak Euch sammt Medock und Burgunder
Aus Heidelbeeren macht,
Wir lassen Spaniens gepriesne Sekte
Und thun auf sie Verzicht,
Wenn auch sein Mallaga noch besser schmeckte
Tokayer wird er nicht,

¹⁾ Zoltvány Irén dr. főiskolai benzés tanár úr szíves értesítése szerint sem Herder, sem Musæus nincs meg Czuczor könyvtárának Pannonhalmán meglévő jegyzékében.

²⁾ Claudius álnevei: *Asmus* omnia sua secum portans, és Der Wandsbecker Bothe.

In Welschland giebt's gekochte fette Weine
 Die machen dickes Bluth,
 Und machen wohl den Römern lange Beine,
 Doch nicht ein Fünkchen Muth.
 In Ungarn hört's, am Fusse der Karpathen,
 Da wächst ein trinkbar Gold, —
 Das nährt mit Kraft die Söhne der Sarmaten,
 Und macht die Töchter hold.
 Wir aber sind ja der Sarmaten Brüder,
 Vom Vater Bachus her!
 Drum singen wir dem edlen Hungar Lieder
 Und lieben ihn wie Er!
 Tokayer bleibt von allem Saft der Reben
 Das schönste Fluidum;
 Er giebt dem Geist und Körper neues Leben,
 Wie ein Specificum.
 Vertrinket denn aus dieser edlen Quelle
 Die Sorgen und die Spleen;
 Und wäre selbst Freund Asmus hier auf Stelle
 Er liess den Rheinwein stehn.

A társaság azt gondolva, hogy Claudius csak azért magasztalta a rajnai bort, mert az összehasonlíthatatlanul jobbat, a tokajit még nem ismeri, s ha ismerné, a magyar nektárt mégis csak előnyben részesítené, felszólította a fenti paródia szerzőjét, *Schwarz* poseni kormánytanácsost, hogy néhány üveg legjobb fajta magyar bor kíséretében küldje meg költeményét Claudiusnak. Ez meg is történt a következő levél kíséretében:

«Eine Gesellschaft von Männern, die ehemals in ihrem Vaterlande zum Rheinwein das Rheinlied sangen, und die sich, nachdem sie Polens Schicksal hier vereinigte, nach hiesiger Landessitte zum Hungarischen Wein bequemen mussten, befinden sich jetzt bei dieser Veränderung so wohl, dass sie sogar schon bei festlichen Veranlassungen ein Lied vom Tokayer mit froher Überzeugung singen.

Neubekehrte pflegen immer eifriger in ihrem Glauben zu seyn, darum ward dem Dichter jenes Liedes der Auftrag: Ihnen solches nebst einigen Flaschen Hungarischen Weins zu uebersenden, indem es der höchste Triumph der Gesellschaft seyn würde, auch *Claudius* zu ihrem Proselyten zu machen. Vielleicht dass es dem Weine gelingt! was das Lied nicht vermag, welches nur geselliges Bedürfniss auf rauhem sarmatischen Boden erzeugt. Wenn Sie sich aber dadurch auch nicht bekehren lassen: so nehmen Sie den Versuch wenigsten als einen Beweis der Hochachtung auf, womit wir Ihrer auch hier am Ufer der Wartha gedenkt» . . . stb.

Claudius erre a levélre 1801 január 1-én Wandsbeckből a következőképen válaszolt:

«Sagen Sie der Gesellschaft von Ungarwein Verehrern meinen Dank und dass ich ihnen angehöre, wenn sie mich haben wollen. Das muss ich zur Steuer der Wahrheit sagen, dass Ihr Tokayerlied, und ihr beigefügter Wein mich nicht allein auf andere Gedanken gebracht haben, und dass ich schon bei meinem jährigen Aufenthalt in Darmstadt vor einigen 30 Jahren, wo ich die Gattung Rheinwein, die wie Sie sagen, die Mäuler nur verzieht und die ich vorher nicht kannte, habe kennen lernen, in meinem Respect für Rheinwein etwas irre gemacht worden war. Uebrigens wäre es auch wohl ohne das um mich geschehen gewesen, sonderlich wenn man wie Ihr Lied selbst zu erlauben scheint, dem Prälaten Rheinwein, noch *Gerechtigkeit* darf wiederfahren lassen.»

Érdekes, hogy a paródia szerzője is osztozik abban a felfogásban, a mely a magyarokat szármatáknak tekintette. A tokaji bor itt is a mûzsa,

legalább is a költő meggyőzésére szerepelt, úgy mint Fekete Jánosé a Voltaire esztétikai ítéletének megvesztegetésére.

(Budapest.)

GRAGGER ROBERT.

— Az első pesti magyar előadáshoz. Bayer József az Irodort. Közl. 1903. évfolyamában (129—135. l.) *Az első magyar nyelvű színi előadás a fővárosban (1784)* és Gróf Waltron czímen Dreyssig Fr. Chr. hallei könyvkereskedő feljegyzését és a pozsonyi *Magyar Hirmondó* levelét közli, mely az első pesti magyar előadásra vonatkozik. Ezek szerint eme előadás 1784 okt. 14-én ment végbe a német társaság igazgatói, Meyer János és Dittelmayer Teréz vezetése alatt. Az előadót darab Moeller *Graf Waltronja* volt. Ehhez a két adathoz még egy harmadikat csatolhatok, a *Pressburger Zeitung* 1784. évfolyamában olvasható következő megjegyzést: „Mittwoch, den 24. November 1784. Ofen, vom 15. November. Dieser Tage wurde hier unter der Direktion des Herrn Johann Meyers und Theresia Dittelmayer das Schauspiel „Waltron oder die Subordination“ in ungarischer Sprache, unter dem Titel „Waltron avagy az Subordinatio“ mit lautem Beyfalle aufgeführt. Das war der Erstling ungarischer Dramaturgie im Königreiche Ungarn: Siebenbürgen prangt schon längst mit ungarischen Privattheatern; in Klausenburg führt mit jedem Jahre die Schuljugend einige Stücke auf. — Zu wünschen wäre es nun, daß unsere Nation noch in diesem Jahrhunderte ihr Scherflein für diese Art von Ergötzlichkeit, für diese Schule der Aufklärung besserer Sitten und eines verfeinerten Geschmacks beytragen möchte! — Es fehlt ja nicht an bearbeiteten, sowohl originellen, als übersetzten dramatischen Stücken. Voltaire's Zaire hat Herr Petzeli schon längst übersetzt. Lessingsstücke, wie auch noch mehrere andere sind ebenfalls erschienen.“

Az itt említett Johann Meyer talán azonos azzal, a ki 1787—1788. novemberig és 1790 hamvazószerdájától 1791 böjtjéig Pozsonyban és közben Eszterházában is játszott. Róla csak kevés adatunk van. 1788 nyarán nagy veszteséget szenvedett és akkor Erdődy gróf operatársulata Kumpf igazgató vezetése alatt a gróf engedélyével az ő javára három operát adott elő (jún. 12, 16 és 19.). Ezt megemlíti a „Gothaer Theaterkalender auf das Jahr 1789.“ is. Még egy megjegyzést találunk a „Goth. Theaterkalender auf das Jahr 1790.“-ben is: „zu Pressburg ist von Mayer das Schauspiel: „Die Konvertition“ zweymal vorgestellt worden. Gewiß große Bühnenfreyheit.“ Ennyit tudunk Meyerről, a miből működésére bizony nagyon keveset következtethetünk. Ha tehát ez az igazgató azonos ama említett Johann Meyerrel, akkor helyes Bayer feltevése, hogy ez az előadás a német színészek kedveskedése volt a közönség nagyobb pártolásának megnyerésére.

Mindenesetre érdekes, hogy épen Pozsonyból, ebből a német városból indulnak ki a felszólalások a magyar színház felállításá érdekében. Ezen eszme első megpendítése is ott támadt, egy német nyelvű röpirat *Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater. In einer Rede an das Vaterland, Pressburg 1779*, mely felszólítja Magyarországi nemességét arra, hogy nemzeti színházat állítson fel. Hasonlót látunk itt is.

(Budapest.)

HEPPNER ANTAL.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. Budapest, Akadémia, 1910. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXI. k. 7. sz.) N. 8-r. 78 l.

**Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánczi frók-nál. Budapest, Akadémia, 1910. N. 8-r. 76 l.

Gálos, Rudolf: Ungarische Varianten der Geschichte von den drei

Bucklingen und verwandter Erzählungen. (Különnyomat a «Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte»-ből.) Berlin, 1910. N. 8-r. 103—114. l.

Hartmann János: Petőfi tanulmányok. Bpest, 1910. K. 8-r. 123 l. 3 K.

**Kiss* Ernő dr.: Mikszáth Kálmán. Kolozsvár (Budapest, Nagel), 1910. K. 8-r. 71 l. 1 K.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, K. 8-r. 1910. Számonkint 30. f. 589. Möricz Zsigmond: Csitt-csatt, és több elbeszélés. 64 l.

590—591. Thomas Carlyle: Munka és hit. Gondolatok. Fordította Benedek Marcell. 85 l.

592. Oberle Károly: Shackleton délsarki expedíciója 48. l.

Máté Lajos dr.: Petőfi. Történeti színmű 3 felvonásban. Petőfi halálának 60. évfordulójára. Budapest, Révai bizománya, (1910.) 8-r. 144 l. 2 K.

**D'Oridio*, Francesco: Versificazione italiana. Milano, Hoepli. 1910. 8-r. 750 l. Ára 850 L.

Regénytár, Klasszikus. 10. sorozat. Budapest, Révai testvérek, 1910. 8-r. A sorozat ára 20 K.

(46—49. k.) Hugo Victor: A nyomorultak. Ford. Salgó Ernő. I—IV. k. 340, 371, 432, 435 l.

(50. k.) Maupassant: Mont-Oriol. Yvette. Ford. ifj. Korányi Frigyes és Vértessy Jenő. 322 l.

A Klasszikus Regénytár e legújabb sorozata méltán csatlakozik e nagyértékű, komoly vállalat eddigi kötetéhez. Vajjon a mai közönség is szívesen veszi a «Les misérables»-nak, Hugo legmaradandóbb, de talán legnehezebb regényének fordítását, nem tudjuk. Az bizonyos, hogy a XIX. sz. regényirodalmának egyik kiváló darabja, s mint ilyen a gyűjtemény elmaradhatatlan alkotórésze. A két Maupassant-novellának, különösen a «Mont-Oriol»-nak magyar fordítása mindenképen nyeresége irodalmunknak s bizonyára kedvelt könyve lesz közönségünknek is. Annál inkább, mert mind a három mű jól, olvashatóan van fordítva. «A nyomorultak» is, de első sorban az «Yvette», melynek könnyen ömlő, pompás prózája egy percze sem juttatja eszébe az olvasónak, hogy nem eredetit, hanem fordítást olvas. Ez Maupassantnál ép olyan fontos, mint a milyen nagy érdem. A Hugo-regény elé Haraszti Gyula írt igen tömör, teljesen tudományos és még sem fárasztó bevezetést. Hugo életét és regényeit ismereti, s pár szóval, a tárgyát alaposan ismerő tudós biztosságával, jellemzi a regényt és jelentőségét. Egyike a gyűjtemény legtanulságosabb bevezetéseinek. A Maupassant-kötet bevezetés nélkül maradt. Miért? Reméljük, hogy a következő kötet pótolja a mulasztást.

**Rubinyi* Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Budapest, Révai Testvérek, 1910. N. 8-r. 246 l.

Shakespeare-Tár, Magyar. III. k. 2. f. Budapest, 1910. 8-r. 81—160 l. Ára 175 K.

Tartalma: Berzeviczy Albert, Sh. II. Rikhardja. Gulyás Pál, Voltaire és Sh. (II.). Tolnai Vilmos Sh. magyar szonett-fordításainak történetéhez. (Lőrinczi Zsigmond ismeretlen fordításait közli.) B. J. Az Imogen-történetnek egy magyar feldolgozása. (Ismerteti Székely József «Imogen» cz. költői elbeszélését.) Péchy Gyula. A N. Sz. Sh.-műsora 1837—1867. Solymossy Sándor, A legújabb Sh.-leletek. Weber Arthur: Döbrentei Macbeth-fordításáról. *mt.*, Az «A hogy tetszik»-nek a francia Sh.-bizottság rendezte előadása. Kropf Lajos, Hobby-Hors. Nine-men's Morris. Hellebrant Árpád, A magyar Sh.-irodalom 1909-ben.

Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex. Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Aron. Budapest, Akadémia, 1910. I—II. kötet. N. 8-r. XX, 664 és 764 l. 30 K.

Színnyei József (id.): Magyar Írók. XIV. k. 2. f. (120 f.) Budapest, Hornyánszky, 1910. N. 8-r. 161—320 h. (Tiber-Torkos.) 1 K.

Weber Arthur: Zrinyi halála. (Különnyomat a Hadtörténeti Közleményekből.) 80—114. l.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1909-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításnál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*

II. *Esztétika és műtörténet.* 1. Esztétika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Művészi oktatás.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Indo európai nyelvek.*

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).

VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliografia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régiségek. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Latin történet s régiségek. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarországi régészet.

IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-norvég-dán-holland. — 5. Angol. — 6. Nyelvtanok.

X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz és spanyol. — 4. Oláh.

XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Cholnoky Viktor.* Esperanto-homapar. Élet 10. sz.
2. *Chorancsák István dr.* A modern filológusok nemzetközi kongresszusa Párisban, 1909 április 14—17. Bpest, VIII. ker. főreálisk. 908. 9. értes. 1—17. l.
3. *Czilek Balázs dr.* A nyelvről. Élet 48. sz.
4. *Edelstein Bertalan dr.* Az Eszter-legenda. Izr. m. irod. társ. Évkönyve 1909. 20—40. l.

5. *Elek Oszkár*. Pán halála. EPhK. 204—208. l.
6. *Gendarne de Bèvotte, Georges*. La légende de Don Juan. 1906. — Ism. Weber Artúr. EPhK. 228—231. l.
7. *Gombocz Zoltán*. A fonétika történetéből. Nyelvtudomány, II. 241—257. l.
8. *Gulyás Pál dr.* Irodalmi hamisítványok. Könyvszemle 322—334. l.
9. *Kakas F.* Az összetett igeidők az esperantóban. — Tholt Pál. Az esperanto mondatszőrendje. (Kollekto de Hungara esperantisto. 1. sz.) Budapest, 1909. Kókai L. (8-r. 16 l.) 20 f.
10. *Kappstein, Dr. Theod.* Ahasver in der Weltpoesie. 1906. — Ism. Gálos Rezső. Ethnogr. 171—174. l.
11. *Kenedi Géza*. Szent Ferencz és legendái. Az Ujság 251. sz.
12. *Kristóf György dr.* A világirodalom alakjai. Erd. Múz. 399—406. l.
13. Die litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. VII. 2. 1907. — Ism. Magy. Zsidószemle 263—268. l.
14. *Marich Agoston ifj.* Az esperanto nemzetközi érintkező nyelv célja, története, szerkezete, mai elterjedtsége, híveinek szervezete, előnyei és a magyar esperanto-mozgalom. Budapest, 1909. (16-r. 16 l.) 10 f.
15. *Marich Agoston ifj.* Az Esperanto hódít. Nyelvőr 32—34. l.
16. *Mezei Károly*. Az esperanto nemzetközi nyelv vezérfonala. Bpest, 1909. Kókai L. (8-r. 42 l.) 40 f.
17. *Ostwald, Wilhelm*. Grosse Männer. 1909. Ism. Ludassy Gyula. Pester Lloyd 235. sz.
18. *Paul, Herm.* Prinzipien der Sprachgeschichte. 1909. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 414—418. l. — Gombocz Zoltán. M. Nyelv 328. l. és M. Filoz. Társ. Közl. 29. köt. 268—270. l.
19. *Pechány Adolf dr.* A nyelvről. Néptanít. Lapja 41. 45. sz.
20. A philologia halottai 1908-ban. EPhK. 238—240. l.
21. *Radó Sámuel*. Hirlapírók iskolája. Zilahy Simon előszavával. Bpest, 1909. Budapesti Hirlap. (8-r. 83 l.) 2 K.
22. *Rousselot, P. J.* Principes de phonétique expérimentale. II. 1908. — Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvtudomány II. 229. l.
23. *Schatz Róbert dr.* Esperanto-hungara frazlibro. Magyar-esperanto beszélgetések. Budapest, 1909. Kókai L. (8-r. 51 l.) 1 K.
24. *Sechehaye, Ch. Alb.* Programme et méthodes de la linguistique théorique. 1908. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány. II. 238—240. l.
25. *Soltau, Wilh.* Das Fortleben des Heidentums in der altchristl. Kirche. 1906. — Ism. Révay József EPhK. 700—702. l.
26. *Szász Béla*. Az emberiség jóltevői. 1908. — Ism. Székely György. EPhK. 291. l.
27. *Szelényi Ödön dr.* Írói arcképek. Népszerű tanulmányok. Mezőtúr, 1909. Borbély Gy. ny. (8-r. 135 l.) 2 K 50 f. — Ism. Sz. M. Protest. Szemle 345—348. l. — V. J. Prot. egyh. isk. Lap. 49. sz.
28. *Tholt, Pauló*. Cindrulino lau itala koncepto rakontas en esperanto. Budapest, 1909. Kókai L. (8-r. 24 l.) 50 f.
29. *Török Péter*. Az esperanto nemzetközi segédnyelv nyelvtana olvasmányokkal és szótárral. A magyar nyelvhez alkalmazva. Debreczen, 1909. Szerző. (8-r. VIII., 128, 3 l.) 3 K.
30. *Zamenhof, L. L.* Fundamento de esperanto. (Az esperanto alap-

könyve.) Tradukita lau la permeso de la aŭtoro de Paul de Lengyel. Budapest, Kókai L. 1909. (8-r. XI., 95 l.) 1 K 20 f.

b) Ethnographia.

31. Ansiedlung der Deutschen in Südungarn. Die Nera 42. sz.
32. *Antal Géza dr.* Az afrikai népek vallása. Ethnogr. 257—269. l.
33. *Arnhold Nándor.* A pécsi városi múzeum ornátsági gyűjteményeinek néhány felvétele. Múz. Könyvt. Értes. 28—32. l.
34. *Aston, W. G.* Shinto. (The Way of the Gods.) 1905. Ism. dr. Ágner Lajos. Ethnogr. 124—126. l.
35. A bájtal. Ethnogr. 191. l.
36. *Bartók Béla.* Dunántúli balladák. U. o. 301—305. l.
37. *Bartucz Lajos dr.* Az orr divatja. Uránia 58—64. l.
38. *Bátky Zsigmond dr.* A magy. szent korona országainak néprajzi iskolai fali térképe. 1909. — Ism. dr. Lasz Samu. Néptanít. Lapja 52. sz. és Pesti Hírlap 290. sz.
39. *Bátky Zsigmond.* Tüzi kutyák a M. N. Múzeum néprajzi osztályából. Népr. Értes. 78—89. l.
40. Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn. 1906. — Ism. Bátky Zs. Népr. Értes. 55—60. l.
41. *Bellosics Balint.* Bács-Bodrog vármegye népe. Bunyevácok. Budapest (1909.) Légrády test. ny. (4-r. 11 l.) (Magyarország vármegyéi-ből különnyomat.)
42. *Bellosics B.* Útmutató néprajzi tárgyak gyűjtésére. 1907. — Ism. Bátky Zs. Népr. Értes. 62. l.
43. *Bellosics Balint.* Népszokásaink. Néptanít. Lapja 52. sz.
44. *Bellosics Balint.* Az emberevésről. Uránia 365—371. l.
45. *Bellosics Balint.* Karácsony. (Képekkel.) U. o. 493—500. l.
46. *Benkóczy Emil.* Az egri fiatalság. Ethnogr. 104—106. l. — Az egervidéki nép. U. o. 233—237. l.
47. *Bodnarescul, Leonidas.* Einige Osterbrauche d. Rumänen. 1908. — Ism. dr. Beluleszko S. U. o. 52. l.
48. *Bojedain Francis.* A hun-magyar ősnévek eredete. Szombathelyi Ujság 15. sz.
49. *Börzsönyi Arnold.* Györmegyei emlékek a hallstatti korszakból. Arch. Értes. 245—253. l.
50. *Bünker, J. R.* Westungar. Vorhallenhäuser. — Ism. Bátky Zs. Népr. Értes. 123. l.
51. (cf.) Karácsonyi szokások Zemlénben. Zemlén 102. sz.
52. *Csudáky Bertalan.* A török életből. Élet 13. sz.
53. *Csudáky Bertalan.* Karnevál ő fensége. Élet 6. sz.
54. *Dachler, Ant.* Die Ausbildung der Beheizung bis ins Mittelalter. 1907. — Ism. Bátky Zs. Népr. Értes. 60. l.
55. *Dachler, A.* Nordische Bauernhäuser. — Ism. B. Zs. U. o. 125. l.
56. *Dähnhardt, Osk.* Natursagen. 1907. Ism. Heller Bernát. Ethnogr. 364—370. l.
57. *Darnay Kálmán.* Sírleletekről a vaskorból. Arch. Értes. 163—168. l.
58. *Debrecei boszorkány.* Szamos 215—216. sz.
59. *Divald Kornél.* A besztercebányai múzeum. Múz. Könyvt. Értes. 210—223. l.

60. *Dornyay Béla.* Az ősemler nyomai Tatán. Tata-Tóvárosi Híradó 9. sz.
61. *Ecseri Lajos.* A szegény ember. Budap. Szemle 139. köt. 204—248. l. Külön is megjelent. (8-r.)
62. *Ehrenthal, M.* Die ungarischen Juden zur Zeit Josefs II. Kultur-historische Studie. Pressb. Ztg. 348—352. sz.
63. *Evliya Chelebi.* Utazásai. Ism. Fuchs D. R. Keleti Szemle 161. l.
64. *Fabó Bertalan dr.* Zenés tárgyak. Népr. Ért. 20—22. l.
65. *Fekete Gyula (dr. Nagyiványi.)* Az ősgermánok élete. Egyetértés 223. sz.
66. *Ferno, M.* Jägerei und Volksglauben. Pressb. Ztg. 254. sz.
67. *Fischer, Dr. Emil.* Mir u. Zadruha bei den Rumänen. 1908. — Ism. Dr. Beluleszko S. Ethnogr. 53. l.
68. *Fischer, E.* Die Haar- und Kleidertracht der Karpathen . . . Völkerschaften. Ism. B. Zs. Népr. Ért. 126. l.
69. *Fischer, Karl.* Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Pester Lloyd 87. sz.
70. *France, Anatole.* Les sept femmes de la Barbe Blue et autres contes merveilleux. Paris, Calmann-Lévy 1909. Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 145. sz.
71. *Friedrichs, Gust.* Grundlage, Entstehung der bekanntesten german. Märchen, Mythen und Sagen. Leipzig, 1909. — Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2. sz.
72. *Fröhlich Ferencz.* Nagykőrös népszokásai és tájszavai. Nagykőrösi Ujs. 25—28., 30., 31. sz.
73. *Gaal Mózes.* Hún és magyar mondák. («Uránia» m. tud. egyesület. Népszerű Tudományos Felolvasások. 95.) Budapest, Hornyánszky V. ny. 1909. (8 r. 19 l.)
74. *Gabriel, Josef.* Volkslieder aus der Spinnstube. Von der Heide. 8. sz.
75. *Gagyí Jenő.* Szakállfestés. Ethnogr. 316. l.
76. *Gál István dr.* Az állatok jellemének összefüggése a róluk szóló erdőláti babonákkal. U. o. 287—294. l.
77. *Gálos Rezső.* A fejő-nótához. U. o. 191. l.
78. *Gennep, A. van.* La situation actuelle des enquêtes ethnographiques. 1907. — Ism. dr. Varró István. U. o. 48—51. l.
79. *Götze, A.* Brettchenweberei im Altertum. Ism. B. S. Népr. Ért. 124. l.
80. *Gröbbels, I. W.* Der Reihengräberfund von Gammertingen. 1905. Ism. m. p. Arch. Ért. 169—172. l.
81. *Gyárfás Tihamér dr.* Ahasver in Kronstadt. Die Karpathen. II. J. 2. Hälfte. 484—487. l.
82. *Győrffy István.* A Nagykúnság és környékének népies építkezése. Népr. Ért. 30—40., 65—78. l.
83. *Győrffy István.* Néhány adat a régi magyar népviselet ismeretéhez. U. o. 178—179. l.
84. *Haberlandt, Dr. M.* Völkerkunde. 1906. Ism. Bátty Zs. U. o. 61. l.
85. *Haberlandt, Dr. M.* Neuer Führer durch das Museum f. österr. Volkskunde. Ism. B. S. U. o. 126. l.
86. *Hegyi Ödön.* Népi szokások karácsonykor. Magyarország 305. sz.
87. *Hehn, J.* Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern etc. Rövid ism. Magy. Zsidó Szemle 67—69. l.
88. *Hekler Antal dr.* Avarkori sírok-Dunapentelén. Arch. Ért. 97—105. l.
89. *Heller Bernát.* Magyar mese- és mondalelemek egyetemesebb kapcsolatban. Ethnogr. 65—73., 130—134. l.

90. *Heller Bernát*. Mephistopheles mint kutya. U. o. 202—206. l.
91. *Heller Bernát*. A Mátyásmondabeli vasasztal. U. o. 269—271. l.
92. *Heller Bernát dr.* Mesék és mondák a farizeusokról. Izer. m. irod. Társ. 1909. Évkönyve 80—101. l.
93. *Hellwig, A.* Verbrechen und Aberglaube. Ism. Magy. Zsidó Szemle 345—348. l.
94. *Henning, Rudolf.* Der Helm von Baldenheim. 1907. — Ism. Hpl. Arch. Értes. 172—175. l.
95. *Herman Ottó*. A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. XXIII, 408 l.) 10 K. — Ism. Bárony István. Pester Lloyd 204 sz. — Junius. Vasárn. Ujs. 12. sz. — Kanizsai Ferencz. Magy. Hirl. 76. sz. — Kecskeméti Vilmos. Budapest 86. sz. — O. Budap. Hirl. 62. sz. — thf. Vasárn. Ujs. 24. sz. — Vámbéry Ármin. Az Ujság 86. sz. — M. B. Ethnogr. 127. l.
96. *Herrmann Antal dr. ifj.* A cigányok mint állatmérgezők. Pesti Hirl. 228. sz. és A Város 41. sz.
97. *Herrmann Antal dr.* Az E. K. E. és a népművészet. Erdély 11., 12. sz.
98. *Heusler, Andreas.* Geschichtliches u. Mythisches in der german. Heldensage. 1909. — Ism. Bleyer J. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 10—11. sz.
99. *Hnatyuk, Volodimir.* Veszilye v Kereszturi. Lwow, 1908. (8-r. 50 l.) 1 K. — Ism. Szémán István. Ethnogr. 126. l.
100. *Hovorka, Dr. O. u. Kronfeld, Dr. A.* Vergleichende Volksmedizin. — Ism. dr. Liszt Nándor. U. o. 122. l.
101. *Husza J.* Az istenfia. 1908. — Rövid ism. Magy. Nyomdászat 1. sz. — de. Rajzoktatás 114. l.
102. *Ilg, B. u. Stunne, H.* Maltesische Volkslieder. 1909. — Ism. én. Ethnogr. 311. l.
103. *Imre Lajos.* Adalék a czinkotai kántorról szóló adomához. Erd. Múz. 307. l.
- 104. *Ispánovits Sándor.* A finn nép és kultúrája. («Uránia» m. tud. egyesület. Népszerű tudományos felolvasások. 93.) Budapest, Hornyánszky V. ny. 1909. (8-r. 17 l.)
105. *Istvánffy Gyula.* A régi magyarok. Miskolci polg. leányisk. 1908 9. értes. 3—20. l.
106. *Jeremias, A. u. Winkler, H.* Im Kampfe um den Alten Orient. Ism. Mahler Ede. Ethnogr. 309—311. l.
107. *Jungbauer, Gust.* Volksdichtung aus dem Böhmerwalde. 1908. — Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4—5. sz.
108. *K. L.* Die Eskimos. Pester Lloyd 232. sz.
109. *Kada Elek.* Bronzkori urnatemetők Vatyán. (Pest m.) Arch. Ért. 124—130. l.
110. *Kappel, Dr. L. A.* Silvester- und Neujahrsgebräuche. Kaschauer Ztg. 150. sz.
111. *Karl Lajos dr.* A Berta-monda. Ethnogr. 1—20., 73—82. l.
112. *Kenezei Ilona.* Regruta-nóták. Keszthelyi Hirl. 36. sz.
113. *Kerekes György.* Műipari adatok Kassa város régi jegyzőkönyvében. Arch. Értes. 267—269. l.
114. *Koch Grünberg, Dr. Theod.* Anfänge der Kunst im Urwald. —

- Südamerikan. Felszeichnungen. 1905/7. *Ism. Bátky Zs. Népr. Ért.* 118—121. l.
115. *Kodály Zoltán.* Zoborvidéki népszokások. *Ethnogr.* 29—36, 116—121, 245—247. l.
116. *Kodály Zoltán.* Ráolvasó imádság szárazbetegség ellen. *U. o.* 315. l.
117. *Kohl, F. F.* Die Tiroler Bauernhochzeit. 1908. — *Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 4—5. sz.
118. *Koloszár Elemér.* Hiéenceinkről. *Szombathelyi Ujs* 2—4. sz.
119. *Kollányi Odön.* A dunaradványi molnárcéh Komáromi Ujs. 19. sz.
120. *Kornis Elemér (Tóthvárad).* Csipkékről és hímes varrásokról. *Uránia* 513—516. l.
- 121. *Kőrösi László dr.* Szibériai rokonainkról. *Esztergom és vid.* 53. sz.
122. *Korách Aladár.* A tolnamegyei Múzeum néprajzi osztálya. *Múz. könyvt. Ért.* 124—131. l.
123. *Krausz Sámuel dr.* Akhikár, az aëopusi mesék őse. *Ethnogr.* 193—202. l.
124. *Kück, E. u. Sohnrey, H.* Feste und Spiele des deutschen Landvolks. 1909. — *Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 4—5. sz.
125. A magyar parasztház. — *Ism. Bátky Zs. Népr. Ért.* 121. l.
126. *Mahler Ede.* Naptártörténeti tanulmányok. *Ethnogr.* 271—286, 341—351. l.
127. *Marosi Arnold.* Ásatás a pécsi népvándorlaskori sírmezőn. *Múz. Könyvt. Ért.* 103—111. l.
128. *Márton Lajos dr.* Egy sajátágos kőkori edény-alak. *Arch. Ért.* 154—158. l.
129. *Márton Lajos dr.* Az ottlakai őskori aranykincs. *U. o.* 405—414. l.
130. *Márton, du Louis de.* La repartition locale des monuments de l'âge de fer en Hongrie. Monaco, 1908. — *Ism. a. b. U. o.* 80. l.
131. *Matthias Mátrai né Varga Róza.* Szarvasvidéki babonák. *Ethnogr.* 113—116. l.
132. *Meinhold, H.* Die Weisheit Israels in Spruch, Sage u. Dichtung. 1908. *Ism. Magy. Zsidó Szemle* 272. l.
133. *Menzel, Dr. Theodor.* Mehmed Tefliq's «Istambolda bir sene.» (Ein Jahr in Konstantinopel.) *Keleti Szemle* 1—60. l.
134. *Miske Kálmán br.* A magyarországi Álduna vidékéről való ősemlékek korrendi osztályozása. *Arch. Ért.* 130—146. l.
135. *Mohl, Jos.* Mitteilungen u. Tätowirungen an Soldaten der Garnison Temesvár. *Ism. B. S. Népr. Ért.* 123. l.
136. *Much, M. Dr.* Vorgeschichtliche Nähr- und Nutzpflanzen Europas. *Ism. B. S. U. o.* 122. l.
137. *Müller, G. E.* Wann sind Mediasch, Furkeschdorf und Todsdorf kolonisiert worden. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 4—5. sz.
138. *Munkácsi Bernát.* Tündér- és ördög-féle mythikai lények a vogul néphitben. *Ethnogr.* 83—92, 134—151, 206—222. l.
- + 139. *Munkácsi Bernát.* A «jugor» népnév élő emléke. *U. o.* 190. l.
- + 140. *Munkácsi Bernát.* A nyílvetéssel való sorsolás a régi perzsáknál. *U. o.* 253. l.
- 141. *Munkácsi Bernát.* Votják varázsige egy volgai bolgár esküben. *U. o.* 253. l.
142. *Munkácsi Bernát.* A honfoglaló magyarság «kende» méltóságneve. *U. o.* 254. l.

143. *Nagy Géza*. A skythák. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXII. köt. 3. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 96 l.) 1 K 40 f. — *Ism.* X Y. Arch. Ért. 372. l.
144. *Nagy Géza*. Az Aladár név. Ethnogr. 25—29. l.
145. *K. Nagy Gyula*. Az óbessenyői őstelep. (Torontál m) Arch. Értes. 146—154. l.
146. *Nemes Mihály*. A rutén építkezés. Népr. Értes. 223—233. l.
147. *Némethy Gyula dr.* A monstier-de-peyrac i ősemléke. Religio 8. sz. — Chapelle-aux-Saints, Monstier de Peyzac és Heidelberg. U. o. 13. sz. — A chape le-aux-saints-i ember palinodiája. U. o. 38. sz.
148. Népköltési gyűjtemény. X. (Horger. Hétfalusi csángó népmesék.) 1908 *Ism.* rs. Budap. Szemle 138. köt. 152—154. l. — Csefkó Gyula. Uránia 200. l. — Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 269. l. — (yi.) Néptanít. Lapja 1. sz.
149. *Novák József Lajos*. Homokmégy népi művészete. Népr. Értes. 153—166. l.
150. *Nyáry Albert dr.* A Piliny-várhegyi őstelep. Arch. Értes. 415—432. l.
151. *Nyáry Albert br.* Piliny néprajzi vázlata. Népr. Értes. 129—152. l. (Onállóan is megjelent. 8-r. 24 l.)
152. *Nyáry Albert br.* Az ősemlék hiúsága. Uránia 310—313. l.
153. *Pálai Viktor*. A resinári paraszttudvar és havasi gazdálkodás. Népr. Értes. 102—118. l.
154. *Pap Domokos*. Lakodalmok Tordán 1702-ben. (Régi erdélyi szokásokról.) Aranyosvidék 7—10. sz.
155. *Pávay V. Ferencz*. Öregszerű szállítási mód Erdélyben. U. o. 240. l.
156. *Pável Agoston*. Az Orpheus-monda rokonai a délszláv népköltészetben. Ethnogr. 321—340. l.
157. *Perjéssy Lajos*. „Hoppá machen!“ (Rajz a délvidéki svábok életéből.) Gömör-Kishont 2. sz.
158. *Pintér Sándor*. A palócz család otthona. Népr. Értes. 200—207. l.
159. *Platz Bonifác*. Az ősemlék kritikai méltatása. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIV. köt. 2. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 42 l.) 1 K. (Kivonat. Akad. Ért. 444—453. l.)
160. *Preen, H.* Spatzenhafen aus Möllheim. *Ism.* B. Zs. Népr. Ért. 125. l.
161. *Réthly Antal*. Templomi szegények és szegények. Ethnogr. 190. l.
162. *Rg. dr.* Szombat este. Magy. Zsidó Szemle 316—325. l.
163. *Róna-Sklarek, Elisabeth*. Ungarische Volksmärchen. Ausgewählt u. übersetzt. Neue Folge. Leipzig, Dieterich. 1909. (8-r. VIII, 313 l.)
164. *Roth, Victor*. Zur Trachtenkunde. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landeskunde 1. sz.
165. *S. E.* Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Tracht. U. o. 6. sz.
166. *Sági János*. Őstelep a Balaton partján. Arch. Értes. 342—354. l.
167. *Schneebeli, J.* Das Sprüggelen im Bezirk Affoltern. 1907. — *Ism.* Dr. Beluleszko S. Ethnogr. 52. l.
168. *Schrader, O.* Sprachvergleichung und Urgeschichte. 1906 7. — *Ism.* Ss. Korr. Bl. Ver. siebenbürg. Landesk. 4—5. sz.
169. *Schwarz, Dr. Ignaz*. Das Wiener Ghetto, seine Häuser und seine Bewohner. Wien, 1909. *Ism.* Hevesi Lajos. Pester Lloyd 144. sz.
170. *Schweigger Lázár dr.* Az ethnológiának logikai módszerei különös tekintettel Wundt néplelektani rendszerére. Ethnogr. 93—103, 151—159, 222—233. l. (Külön is megjelent. 8-r. 32 l.)

171. *Sebestyén Gyula dr.* Luczaszék. Ethnogr. 314. l.
172. *Cs. Sebestyén Károly.* A gyimesi csángóház. Népr. Ért. 190—200. l. (Külön is megjelent. 8-r. 11 l.)
173. *Seprődi János.* A székely tánczokról. Erd. Múz. 323—334. l.
174. *Siebindörfer Csángó-Volksmärchen.* Eingeleitet u. übersetzt v. Heinrich Schlundt. Die Karpathen II. I. Hälfte 322—328. l.
175. *Sochán Pál.* Hont vármegyei engobe-karczolású agyag-edények (Sgraffitók.) Népr. Ért. 207—214. l.
176. *A solymári boszorkány.* Ethnogr. 256. l.
177. *Supka Géza.* Honfoglaláskori leletről Mezőtúron. Arch. Ért. 263—267. l.
178. *Szabó Imre.* Hunyadmegye erdőhátvidéke. 1909. — Ism. Timkó György. Népr. Ért. 122. l.
179. *Szabó Imre.* Dévai székely-csángók házi ipara. Népr. Ért. 180—189. l.
180. *Szabó Sándor.* Gyermekekjátékok. Ethnogr. 305—309. l.
181. *A szegedi táltosok.* U. o. 192. l.
182. *Szédmán István.* Magyarországi ruthén Krisztus-legendák. U. o. 164—169, 241—242. l. Nemes Mihály. Pótlék. U. o. 316. l.
183. *Szilády Zoltán dr.* Erdély régi tűzhelyei. Népr. Ért. 1—20. és 207. l.
184. *Szinte Gábor.* A kapu a székelyföldön. U. o. 40—55, 97—101, 167—178. l.
185. *Sztancsek József.* Privigye vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek. Ethnogr. 243. 294—300, 357—362. l. (Eleje a múlt évi folyamban.) [180—188. l.]
186. *Stripszky Hiador.* Halottasházi játékok Máramarosban. Erd. Múz.
187. *Sztripszky Hiador.* Az erdélyi halászat ismeretéhez. 1908. — Ism. Timkó György. Népr. Ért. 63. l.
188. *Sztripszky Hiador.* Ósfoglalkozási dolgok Máramarosból. U. o. 214—222. l.
189. *Takáts Sándor.* Török vendéglátás. Budapesti Hirlap 23. sz.
190. *Takáts Sándor.* A vajdalás. U. o. 77. sz.
191. *Takáts Sándor.* A magyar pince. U. o. 187. sz.
192. *Tăslăuanu, Oct. C.* Mobile românești. Luceafarul 318—323. l.
193. *Téglás Gábor.* Zsidó nevű vagy jelzetű helyek és régiségek Dácia területéről. Izr. m. irod. társ. 1909. Évkönyv 114—123. l.
194. *Téglás István.* Adatok Korna község néprajzához. Népr. Ért. 233—240. l.
195. *Timkó György.* Újabb tűzcsiszoló aczélok a M. N. Múz. néprajzi osztályából. U. o. 23—29. l.
196. *Timkó György.* Guzsalyttűk és rokkaszegek. U. o. 89—97. l.
197. *Tömörkény István.* Mária-legendák Szegeden. Ethnogr. 160—164. l.
198. *Ungar, Hans.* Der Volksname «Sachs» im Siebenbürgisch-Sächsischen. Die Karpathen II. J. 2. Hälfte. 502—505. l.
199. *Vadász Ede.* Kümpöt-tévelach. — Zsidó szokások és szólamok. Magy. Zsidó Szemle 43—48. l.
200. *Valentinyi György.* A kis-kárpáti tót nép élete, viselete és szokásai. Ethnogr. 36—47, 106—112. l.
201. *Voronca, Elena.* Heracles Zeu al sclavitor. (Schitã folklorică.) Drapelul 83., 84. sz.
202. *Vörös György.* Cigányokról. Tanulmány. Tapolczai Lapok 22—27, 29—34, 36—38. sz.

203. *Vrabely Mihály*. A volovárok. (Zemplén-krajnyai oroszok pásztor-élete. Ethnogr. 237—241. l.
204. *Wéber Artúr*. Zrínyi szerelme egy német népmondában. U. o. 20—25. l.
205. *Weber, Rudolf*. Zur Geschichte des Volksliedes. Karpathen Post. 23—29, 31, 32, 36, 37. sz.
206. *Wehrhan, Karl*. Kinderlied und Kinderspiel. 1909. — Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2. sz.
207. *Westermarck, Dr. Eduard*. Ursprung u. Entwicklung d. Moralbegriffe. 1909. — Ism. dr. Kohlbach Bertalan. Ethnogr. 248—252. l.
208. *Winkler, Heinr.* Baskische u. der vorderasiatisch-mittelländ. Völker- u. Kulturkreis. 1909. Ism. Fuchs D.R. Keleti Szemle 156—160. l.
209. *Wisliceny, Hugo*. Von Kinderspielen und Spielsachen. Budap. Tagbl. 289. sz.
210. *Wünschendorfer, Carl*. Sitten und Gebräuche der alten Zipser bei verschiedenen Familienereignissen. Tátravidék 13. sz.
211. *Zilahy József*. Nyárádmenti teremtesmondák. Ethnogr. 363. l.
212. *Zöldy M. János*. A magyar népdal. Határszéli Ujs. 47—49. sz.
213. *Zoltai Lajos*. Réz- és bronzkori leletek Debreczen város múzeumában. Múz. Könyvt. Értes. 24—28. l.
214. *Zoltai Lajos*. Bronzedények Hajdúsámsonból és Csíkszentkirályról. U. o. 131—136. l.
215. *Zsivolnov Vladimir*. Karácsonyi szokások. (A szerb nép karácsonyi életéből.) Délmagyar. Közl. 6. sz.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

216. *Andor József*. Forrongó irodalom. Élet 2. sz.
217. *Antal Sándor*. Szocialista költészet Szocializmus III. évf. 236—238. l.
218. *Bársony István*. Irodalmi modernség. Magyar. Hirl. 19. sz. — Ignotus felelete. U. o. 21. sz.
219. *Benedek Marcell dr.* A klasszikus és romantikus dráma. Néptanít. Lapja 36, 41, 45, 49. sz.
220. Bevezető fejtegetések a kolozsvári nemzeti színház ifjúsági előadásaihoz 1907/8—1908/9. V. sorozat. A kolozsvári tanári kör megbízásából kiadja a színügyi bizottság. Kolozsvár, 1909. Gámán ny. (8-r. 69 l. 1 lev.)
221. *Böckel, Otto*. Psychologie der Volksdichtung. 1906. Ism. Marót Károly. EPhK. 66—70. l.
222. *Czirbusz Géza dr.* A Niebelungen-gyűrű drámai tetralogiája. Torontál 272. sz.
223. *Deák Antal*. Híveink esztétikai érzékének fejlesztése. Egyh. Műipar 6. sz.
224. *Dömötör István*. A kritikáról. Művészet 91—107. l.
225. *Elek Artúr*. A plágiumról. Az Újság 285. sz.
226. *Elek Oszkár dr.* A halál motivuma és a haláltáncz. Athenæum 162—189. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
227. *Erdély Irén*. A hazafias bűnát költészete a szabadságharc után. Ism. Kristóf György. EPhK. 452. l.

228. *Fest S. dr.* Az irodalmi romanticizmus. Brassói áll. főgimn. 1908/9. értes. 3—18. l.
229. *Futó Jenő.* Az idill eredete s fejlődése. Pápai ref. főgimn. 1908/9. értes. 45—101. l.
230. *Gábor Ignác.* Az alliterálva-rímelő verselés a régi magyar költészetben. Nyelvőr 193—207. l.
231. *Glatz Ernő.* Az álom a költészetben, különös tekintettel a magyar költészetre. Budapest, 1909. Pesti ny. r.-t. (8-r. 84 l. 1 lev.) 2 K.
232. *Jakab Ödön.* A népszínmű csödjé. Pesti Hirl. 305. sz.
233. *Kanizsai Ferencz.* Színház és kritika. Magy. Hirl. 118. sz.
234. *Karinty Frigyes.* Vers és szavalás. Nyugat 10. sz. 598—600. l.
235. *Karsch Ferencz.* Az új Graduale esztétikai méltatása. Kath. egyh. zeneközl. 1. s. köv. sz.
236. *Kis-Erős Ferencz dr.* Néhány gondolat az esztétikai szépség bölcséleti vizsgálatához. Hittudom. folyóirat 247—261. l.
237. *Kiss Károly.* Néhány szó az irányról. Szocializmus III. évf. 238—240. l. (A modern irodalomról.)
238. *Köszegi László.* A kereszténység jövője a színpadon. Élet 49. sz.
239. *Laczkó Géza.* A stílus és az iskola. (Párbeszéd.) Nyugat I. 204—217. l.
240. *Lehel Ferenc.* A művészet bölcsellete. Budapest, Világosság ny. 1909. (Kilián biz.) (8 r. 200, VIII l.) 6 K.
241. *Lenz.* Anmerkungen übers Theater. Herausg. v. Th. Friedrich. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 378—381. l.
242. *Lukács György.* Új magyar líra. Huszadik Század 20. köt. 286—293. l.
243. *Lukács György.* A dráma formája. Budapesti Szemle 139. köt. 389—425. l. (Külön is megjelent. 8 r. 36 l.)
244. *Madarász Flóris dr.* Kritikai irányelvek. Egri főgimn. 1908/9. értes. 3—19. l.
245. *Medveczky Frigyes.* Néhány észrevétel az esztétika és ethika autonómiájáról. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 29. köt. 31—38. l.
246. *Mitrovics Gyula dr.* Az asszociáció szerepe a szépérzelmek keletkezésében és lefolyásában. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 29. köt. 181—197. l.
247. *Mutz, Dr. Franz X.* Christliche Aesthetik. 1907. Ism. dr. Jedlicska Ferenc. Kath. Szemle 876. l.
248. *Nesto o tragediji.* Pozoriste 3, 4, 7—10, 12—13. sz.
249. *Pakots József.* Asszonyok az irodalomban. Élet 7. sz.
250. *Pakots József.* A költészet fejlődése. Élet 13. sz.
251. *Pécurariu, Ioan.* Despre frumos. Capitol din o lucrare inedită de estetică. Naszódí főgimn. 1908/9. értes. 1—27. l.
252. *Perényi József dr.* Perverzítás az újabb magyar nyelvű lyrában. Veszpr. Hirl. 26. sz.
253. *Péterfi Tibor.* A modern irodalom æsthetikájának fejlődése. Uránia 8—14, 51—58. l.
254. *Petrović, Dr. Uros.* O naučnom duchu u proučavanju književnosti. Letopis Matice srpske. 255. sz. 20—36. l.
255. *Pilon, Edmond.* Du roman merveilleux scientifique. Revue de Hongrie IV. 741—745. l. [342—372. l.
256. *Radó Antal.* Alakhúség a versfordításban. Budap. Szemle 139. köt.
257. *Ravasz Árpád.* Keresztyén lélek a magyar költészetben. Protest. Szemle 11—21, 84—97 l.

258. *Rott Nándor dr.* A mai szépirodalom téves irányzatai. Az orsz. Pázmány-Egyesület 1909. okt. 24-én Esztergomban tartott vándorgyűlésén mondta. — H. é. n. (8-r. 8 l.) és Pápa és Vid. 45. sz.
259. *Salamon Ferencz.* Dramaturgiai dolgozatok. 1907. Ism. Fülöp Sándor. Irod. tört. Közlem. 123—125. l.
260. *Schiller Ottó.* Az esztétika biológiája. Nyugat 6. sz. 319—324. l.
261. *Sikabonyi Antal.* Divat a költészetben. (Az újabb külföldi antológiákkal kapcsolatban.) Budapesti Hírlap 192. sz.
262. *Somogyi Béla (Suhogó).* A Népszava szépirodalmi iránya. Népszava 26. sz.
263. *F. Szántó Károly dr.* Nyelv és költészet. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 333—335. l.
264. *Szekely György dr.* Az esztétikai érzelmek. Néptanít. Lapja 14. sz.
265. *Tóth László.* A népszínmű. Székesfehérvár és vid. 7, 8. sz.
266. *Vampa.* Jegyzetek az új dráma kialakulásához. Élet 30. sz.
267. *Varjas Sándor dr.* Az æstheziis alapproblemája. Művészet 147—159 l.
268. *Vay de Vaya.* L'esthétique de Nippon. Revue de Hongrie. III. 67—78. l.
269. *Vay A. P. Gróf.* Dilettantik és Dilettantismus. A Műbarátok körében 1909. jan. 8-án tartott előadás. Budapest, Franklin ny. (8 r. 31 l.)
270. *Vértesi Jenő.* A történelmi dráma új ösvényen. Élet 16. sz.
271. *vg.* Színházi Szemle. Budap. Szemle 137. köt. 486—492. l. (Lengyel M. Falusi idyll-jéről.) — U. o. 140. köt. 476—480. l. (Lengyel M. Taifun-járól.)
272. *Vince Sándor.* A modern írásokról. Népszava 35. sz. — Ladányi Rezső. Modern költészet — szocialista költészet. U. o. 37. sz. — Neumann Samu. Modern eszméről és modern írókról a szocialista munkásság osztályhelyzete szempontjából. — U. o. 43. sz. Vig János. A modernekről. U. o. 43. sz.

2. Műtörténet.

273. Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 58—63, 137—139, 201—204, 267—269, 325—339, 402—412. l.
274. *Alexandre, Arsène.* Stefan Csók. Pester Lloyd 39. sz.
275. *Alexander Bernát.* Művészet. 1908. Ism. Mitrovics Gyula. Budap. Szemle 139. köt. 152—158. l. — dr. Bagyary Simon. Kath. Szemle 100—102. l. — Dr. Kenczler Hugó. Művészet 65—67. l. — Kó Béla. Huszadik Század. 20. köt. 115—117. l. — Kószei László. Religio. 4—8. sz. — Dr. Kristóff György. Prot. Szemle 487—489. l. — Lengyel Géza. Nyugat I. köt. 335—336. l. — Nádai Pál. Magy. Pædag. 238—242. l. — Radnóti Dezsőné. Család és Iskola 6—8. sz. — Sebestyén K. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 385—388. l. — *ly.* Uránia 144. l. — *r.* Magy. Filoz. Társ. Közlem. 29. köt. 131—133. l.
276. *Alexander Bernát.* Izlëshibák múzeuma. Magy. Iparműv. 93—97. l.
277. *Alexander Magda dr.* A relief. Athenæum 93—121. l. (Külön is megjelent.)
278. *Argnani, Feder.* Il rinascimento delle ceramiche maiolicale in Faenza. 1908. Ism. Gerevich T. Múz. Könyvt. Ertes. 153. l.

279. *Armstrong, Walter.* Geschichte der Kunst in Grossbritannien. 1909. *Ism. S. C. C. Pester Lloyd* 252. sz.
280. *B. Az ujjászületett «Utolsó vacsora».* Egyh. Műipar. 3. sz.
281. *Bagyary Simon dr.* Május királynője a művészetben. Pápa és vid. 22. sz.
282. *Balázs Béla.* Művészetfilozófiai töredékek. Nyugat I. 60—65. l. II. 156—160, 204—209. l.
283. *Bálint Aladár.* Ot magyar grafikusról. Magy. Nyomdászat 12. sz. (Lénárd Léwy Róbert, Tichy Gyula, Erdei Victor, Pólya Tibor, Hermann Lipót.)
284. *Bálint Aladár.* Nemzetközi grafikai kiállítás. Magy. Nyomd. 2. sz.
285. *Bálinth Benedek (Szentkatolnai).* A székely népművészetről. Erdély 11, 12. sz.
286. *Balla Ignác.* «Stephano Battoreo». Vasárn. Ujs. 42. sz. (Báthory padovai szobra.)
287. *Balogh Bertalan.* Jegyzetek művészeti politikánkhoz. Művészet 14—22, 192—196, 256—259, 298—299. l.
288. *Balogh Bertalan.* Nemzeti stílusunkról. Múz. Könyvt. Ért. 1—5. l.
289. *Balogh, Paul.* Epilog. Pester Lloyd 184. sz. (A milleniumi emlékműről.)
290. *Bárdos Artur.* Motívumok az új Berlinből. Művészet 359—367. l.
291. *Basa Jenő. (Képpel.)* Művészet 269. l.
292. *Beissel, S. J.* Gefälschte Kunstwerke. 1909. *Ism. Fieber Henrik.* Religio 33. sz.
293. *Beöthy Zsolt.* A művészetek története. II. 1907. — *Ism. S. Rajzoktatás* 19. l.
294. *Berwaldszky Kálmán.* A sienai eredetű Gallicus-család és művészete. Igló. 1909. (30 l.). *Ism. Mihalik József.* Magy. Iparm. 70. l.
295. *Berzevicsy Albert.* A Cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. A Velenczéről szóló fejezetekkel kiegészítette Divald Kornél. Budapest, 1909. Franklin t. (8 r. 554 l.) 18 K. — *Ism. Lukácsy István.* Kath. Szemle 868—870. l. — *Morvay Győző.* Magy. Középiskola 444—446. l. — *P. Gy. Pesti Napló* 38. sz. — *Sebestyén Károly.* Revue de Hongrie III. 742—748. l. — *dr. Térey Gábor.* Pester Lloyd 179. reg. sz. — *Művészet* 139—141. l. — *Ű. Tanáregyl. Közl.* 42. évf. 632—635. l. — *Vasárn. Ujs.* 4. sz. — *Nemz. Iskola* 17. sz.
296. *Berzevicsy Albert.* A XVII. század tájképfestészete. Hat előadás. (Népszerű főiskolai tanfolyam.) Pozsony, Angermayer K. ny. 1910. (8-r. 8, 4 l.)
297. *Birth, Theodor.* Die Buchrolle in der Kunst. 1907. *Ism. Ű. Könyvszemle* 76—78. l.
298. *Boemm Ritta képei.* Vasárn. Ujs. 6. sz.
299. *Cs. K. Egy művészi szentségtartó.* Egyh. Műipar 11. sz.
300. *Cseley József.* Lionardo da Vinci. Nagyszebeni Ujság 1, 2. sz. (Eleje a múlt évi folyamban.)
301. *Csudáky Bertalan.* A Madonna-típus. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 18. sz.
302. *Czakó Elemér dr.* A magyar ház Veneziában. Magy. Iparm. 151. l.
303. *Czakó Elemér dr.* Az északi múzeumi kulturális értéke. Magy. Iparm. 335—347. l.
304. *Czakó Elemér dr.* Pálffy János műkincsei. Az Ujság 241. sz.

305. *Czakó Elemér.* A dekoratív-grafika mai állása. Magy. Iparművészet 77—93. l.
306. *d. i.* Budapest múzeumáról. Művészet 318—320. l.
307. *Deri Imre.* Kaufmann Angelika. Egyetértés 74. sz. — Supka. Élet 14. sz. — dr. Térey Gábor. Vasárn. Ujs. 14. sz. — Tövis. Hét 14. sz.
308. *Déri Imre.* Tornai Gyula kiállítása. Egyetértés 239. sz.
309. *Dines-Dénes, Josef.* Frühjahrsausstellung im Künstlerhause. Neues Pest. Journ. 79. sz.
310. *Divald Kornél.* Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai. Művészettörténelmi tanulmányok. I. sorozat. Budapest, Pátria, 1909. — Ism. P. I. Kath. Szemle 648. l. — Fieber Henrik. Religio 27. sz. — Magy. Iparművészet 34. l.
311. *Divald Kornél.* Velence művészete a XVI. században. Budapest, 1909. (8-r. 405—510. l.) Különnyomat Berzeviczy A. «A cinquecento festészete» című művéből.
312. *Divald Kornél.* Weinhart János, egy XVII. századbeli kőfaragó. Művészet 372—375. l. [80—87. l.]
313. *Divald Kornél.* Zólyommegyei kutatások. Múz. Könyvt. Értes.
314. *Divald K.* Lőcsei reneszánsz lakóházak. Magy. Építőművészet 3. sz.
315. *Dressler, Dr. Max.* Künstler-Anatomie. 1908. — Ism. Hevesi L. Pester Lloyd 44. sz.
316. *E. B.* Modern művészet — szocialista művészet. Népszava 47. sz.
317. *E. N.* A keresztény képzőművészet anyagai. Egyh. Műipar 9. sz.
318. *E. N.* Keresztény műszótár (Ábrázolási, ismertető jelképek, attributa.) Egyh. Műipar 1—10. sz.
319. *E. N.* A boldogságos szűz képei és szobrai. U. o. 5. sz.
320. *E. N.* Renaissance-, barokk-, rokokóstílus oltárhátemelvények. U. o. 7. sz. — Renaissance-, barokk- és rokokó-szobraink színezése. U. o. 10. sz.
321. *Fiber László.* Művészettörténeti olvasmányok. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 316 l.) 6 K. — Ism. Fieber Henrik. Egyh. Közl. 26, 27. sz. — *d. i.* Művészet 414. l. — *l. n.* EPHK. 712. l. — *Ö.* Élet 22. sz. — Takács Zoltán. Pest. Lloyd 187. sz. — X. Kath. Szemle 1091. l. — s. Néptanít. Lapja 27. sz. — Lányi Ernő. Rajzoktatás 324. l.
322. *Fiber László.* Póstyéni dombormű a Nemzeti Múzeumban. Arch. Értes. 289—293. l.
323. *Fiber László.* Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet 171—186. l.
324. *Figner Nándor.* A gotika szoborműveinek színezése. Egyh. Műipar 1, 2. sz. — A gotika feszületei. U. o. 3. sz.
325. *Figner Nándor.* A kölni dóm apostolszobrai. U. o. 4. sz.
326. *Elefánt Olga dr.* Építészeti stílusok. Művészet 219—225. l.
327. *Erdey Aladár.* A grafikáról. Élet 23. sz.
328. *Erdey Aladár.* Rembrandt rézkarczairól. Uránia 64—68. l.
329. *F. r A—r.* A Könyves Kálmán őszi tárlata. Vasárn. Ujs. 44. sz.
330. *Fabó Bertalan dr.* Egy karrikatura keletkezése. Vasárn. Ujs. 34. sz. (Mikosch. Ungarische Paprika von Bolon Mischkö). Vasárn. Ujs. 34. sz.
331. *Fábricz, Cornel.* Due opere di Andrea Ferrucci esistenti in Ungheria. L'Arte. XII.

332. *Fabriczy, Cornel.* Kritisches Verzeichniss toskanischer Holz- u. Tonstatuen bis zum Beginn des Cinquecento. Jahrb. d. k. preuss. Kunstsammlungen. 30. köt. Beiblatt.
333. *Fabriczy, C.* Acquisti recenti di quadri italiani per la Galleria di Francoforte Rassegna d'Arte. 1909. decz.
334. *Fabriczy, C.* Documenti su due opere di Antonio Rossellino. Rivista d'Arte. VI. köt.
335. *Feleki Géza.* Richard Mutherről. Nyugat 1909. II. 617-621. l.
336. *Ferenczy, Beöthy Zsolt.* Ferenczy István emlékezete. Budapesti Szemle 140. köt. 161-178. l. és Budap. Hirlap 230. sz.
337. *F. I. Ferenczy István* kiengesztelése. Vasárn. Ujság 41. sz.
338. *h. z.* Ferenczy István életéből. Gömör-Kishont 39. sz.
339. *Junius.* Ferenczy István emlékezete. Az Ujság 229. sz.
- 339a. *Markó Miklós.* Egy magyar szobrász emléke. Gömöri Hirl. 40., 41. sz. (Ferenczy.)
340. *Ferenczy József.* Felolvasások az irodalom és szépművészetek köréből. Budapest. 1909. Budap. Hirl. (8-r. 317 l.) 4 K. Ism. R. a. F. Pest. Journ. 135. sz. - Budap. Hirl. 80. sz.
341. *Fieber Henrik.* Svéd iparművészeti kiállítás. Élet 49. sz.
342. *Fieber Henrik.* Kora-renaissance festészet Rómában. Élet 50. sz. — Virágzó-renaissance festészet Rómában 51, 52. sz.
343. *Fieber Henrik.* Renaissance-építészet Rómában. Élet 44, 45. sz.
344. *Fieber Henrik.* A budapesti Szent István-Bazilika. Religio 13, 14. sz. A keresztény bazilika eredete. U. o. 15—18. sz. — A keresztény bazilika részei. U. o. 19. sz. — A keresztény bazilika dekoratív és ornamentális kiképzése. U. o. 20, 21. sz.
345. *Fieber Henrik.* A művészettörténelem kútforrásai. U. o. 29, 30. sz.
346. *Fieber Henrik.* A művészetek és a protestantizmus. U. o. 23. sz.
347. *Foerk Ernő.* Egyház-művészet. Egyh. Műipar 2. sz.
348. *Fromentin.* Régi mesterek. Ford. Erdely A. 1908. Ism. D. Művészet 67. l. — Magoss Irén. Erd. Múz. 162—171. l. — Csizik Gyula. Rajzoktatás 298—300. l.
349. *Fülöp Lajos.* Kövesházy-Kalmár Elza. Művészet 162—170. l.
350. *Gáti József dr.* Ungvári képzőművészet. Határszéli Ujs. 22. sz.
351. *Gerevich T.* A restaurált Palazzo Bevilacqua Bolognában. Művészet 322—325. l.
352. *Gerevich Tibor.* A bolognai festészet sorsa Francesco Francia után. Adalék a bolognai festészet történetéhez. U. o. 226—247. l.
353. *Gerő Ödön.* Donáth Gyula. (1850—1909.) Pesti Napló 229. sz.
354. *Gerő Ödön.* Művészet, mint nevelő. (Néhány közönséges rajzról.) U. o. 284. sz.
355. *Gödöllőiek.* Beck Ö. Fülöp. A gödöllőiek. Nyugat 1909. II. 524—529. l.
356. *Lengyel Géza.* A gödöllőiek. Huszad. Század. 20. köt. 301—306. l.
357. *Petrovics Elek.* A gödöllői telep kultúr-törekvéseiről. Magy. Ipar-művészet 1-26. l.
358. *R. Gödöllőer Gruppé.* Pester Lloyd 225. sz.
359. *Sztrakoniczky Károly.* Kriesch, Nagy Sándor és a gödöllőiek. Alkotmány 225. sz.
360. *Törös.* A gödöllőiek. (Kriesch Aladár és Nagy Sándor.) Hét 38, 39. sz.
361. *Yartin.* A gödöllőiek kiállítása. Az Ujság 225. sz.
362. A gödöllőiek kiállítása. Vasárn. Ujság 40. sz.

363. *Goldschmied Lipót dr.* Zsidó műtárlatok. Izr. m. irod. társ. 1909. Évkönyve 311—328. l.
364. *Gyárfás Tihamér dr.* Az egyházmegyei múzeumokról. Egyh. Múpar 4. sz. — K. J. Egyházmegyei Múzeum. U. o. 6. sz.
365. *Gyárfás Tihamér dr.* A mesterjegyekről. U. o. 6—9. sz.
366. *Gyárfás Tihamér.* Hann Sebestyén kelyhe Brassóban. Múz. Könyvt. Ért. 137. l.
367. *Gyárfás Tihamér.* Román feszület Brassóban. U. o. 139. l.
368. *Gyárfás Tihamér.* Ezüst könyvtáblák a Sz. Miklós templomban. Arch. Ért. 385—392. l.
369. *Gyárfás Tihamér.* Brassai ötvösművek. U. o. 7—20. 293—305. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
370. *Gyárfás Tihamér.* A brassai ötvös czéh mesterek könyve. Századok 232—239. l.
371. *Györgyi Kálmán.* Jegyzetek a stockholmi iparművészeti kiállításról. Magy. Iparművészet 202—222. l.
372. *Halaráts Gyula.* Vizakna, Kiscsúr, Kistorony műemlékei. Arch. Ért. 198—207. l.
373. *Hamann, Richard.* Der Impressionismus im Leben und Kunst. 1907. Ism. Magy. Iparművészet 134. l.
374. *Hevesi, Ludwig.* Altkunst-Neukunst. 1909. Ism. Leipnik Ferdinand L. Pester Lloyd 86. sz.
375. *Hevesi, Ludwig.* Franz Wickhoff. U. o. 86. sz.
376. *Hevesi, Ludwig.* Ungarische Bilder von Rudolf v. Alt. U. o. 109. sz.
377. *Hevesi, Ludwig.* Toulouse-Lautrec. U. o. 257. sz.
378. *Hevesi, Ludwig.* Richard Muther. U. o. 155. sz.
379. *Hevesi, Ludwig.* Ein kolossalgemälde von Max Klinger. U. o. 174. sz.
380. *Hevesi, Ludwig.* Die Budapester Galerie. Nord u. Süd. 34. Jahrg. Dez. II. 571—577. l.
381. *Hirschler József dr.* A kereszt az egyház művészetében. 1908. Ism. Religio 5. sz. [ipar 12. sz.]
382. *Hirschler József dr.* A gyermek Jézus és édesanyja. Egyh. Mű.
383. *Janicsk József dr.* Építészeti régiségekről Eperjesen. Arch.Ért. 168. l.
384. *Justi, Ludwig.* Giorgione. Berlin, 1908. Ism. Dr. Meller Simon. Pester Lloyd 42. sz.
385. *Kabdebó Gyula.* A szobrászat története. (Építő munkavezetők könyvtára. 19—20.) Budapest, 1909. Nagel Ö. (8-r. 178 l.) 5 K.
386. *Kabdebó Gyula.* A reneszánsz építés kezdete Magyarországon. Magy. Építőművészet 1. sz.
387. *Kabdebó Gyula.* Az eperjesi Miklós templom. U. o. 4. sz.
388. *Kacziány Géza dr.* Amerika képzőművészetéről. Pesti Napló 201. sz.
389. *Kacziány Géza dr.* Rubenséknél Antwerpenben. Pesti Napló 171. sz.
390. *Kemény Lajos.* Műtörténeti adatok Kassa multjából. Arch. Ért. 433—436. l.
391. *Kemény Lajos.* A kassai képirócéh. Művészet 253—255. l.
392. *Kenczler Hugó dr.* Stilkritika es művészettört. Művészet 278—286. l.
393. *Keszler József.* Hány Gyula mint rajzoló. Művészet 345—353. l.
394. *Kisa, Anton Dr.* Die Kunst der Jahrhundert. — Ism. Múz. Könyvt. Ért. 225. l. — Ism. Gerevich T. Múz. Könyvt. Ért. 225. l.
395. *Klumpke, Anne.* Rosa Bonheur, sa vie, son œuvre. Paris. — Ism. M. Ilrabovszky Julia. Vasárn. Ujság 27. sz.

396. *K—ny Ö—n.* Nemzetközi grafikai kiállítás a műcsarnokban. U. o. 8. sz.
397. *Kocsis István.* A diósgyőrvasgyári templom üvegfestményei. Egyh. Műipar 9. sz.
398. *Kocsis Sándor.* A festészet és szobrászat. Egyh. Műipar 12. sz.
399. *Kosch Károly.* Erdély népének építőművészetéről. A Ház II. 125—132. l.
400. *Kőszeghy-Winkler Emil.* Szamosy László. (1866—1909.) (Képpel.) Vasárn. Ujs. 3. sz.
401. *Kovács Dénes dr.* Roskovics Ignác új festményei. Vasárn. Ujs. 44. sz.
402. *Kozmutza Kornélné.* Aristide Maillol. Művészet 287—295. l.
403. *Kubinyi Miklós.* Régi és új falfestmények az árvai várban. 1908. Ism. Hampel J. Arch. Értes. 79. l.
404. *L. Donáth Gyula.* (Képpel.) Művészet 368—371. l.
405. *L. Médium-rajzok.* Művészet 249—252. l.
406. *L. K. Klein Miksa.* Művészet 25—29. l.
407. *Lakos Alfréd.* Haladás-e a modern művészet? (Benczúr, Róna, Nordau, Bihari és Solomon J. Solomon nyilatkozatai.) Budap. Napló 303. sz.
408. *Lázár Béla dr.* A Piloty-iskola és a magyar művészek. Müncheni levél. Budap. Hirlap ápr. 17.
409. *Lázár Béla dr.* Szinnyi-Merse Pál ifjúkori levelei. Művészet 122—131. l.
410. *Lázár Béla dr.* Perlmutter Izsák. U. o. 211—218. l.
411. *Lenbach, Franz v.* Gespräche und Erinnerungen. 1909. Ism. S. Rajzoktatás 326—328. l.
412. *Lengyel Géza.* A műcsarnokban. Nyugat 1909. II. 712—715. l. — Malonyai. Budap. Hirl. 79. sz. — Margitay Ernő. Élet 15, 16 és 47, 48. sz.
413. *Lengyel Géza.* Művészet és munka. Művészet 354—358. l.
414. *Lengyel Géza.* A grafikus tárlat. Nyugat I. 179—186. l.
415. *Lengyel Géza.* A megelevenített művészet. Szocializmus III. évf. 183—188. l.
416. *Lengyel Géza.* A megbántott Benczur. Nyugat I. 468—470. l.
417. *Lengyel Géza.* A Miénk. Nyugat I. 281—283. l. — Tövis. Hét 8. sz. — Vasárn. Ujság 9. sz.
418. *Lengyel Géza.* Messel Alfréd. Nyugat I. 611—625.
419. *Lengyel Géza.* Kozma Lajos rajzai. Nyugat I. 161. l.
420. *Lengyel Géza.* A velencei tárlatról. Nyugat II. 292—297. l.
421. *Lengyel Géza.* A kéve kiállítása. Nyugat 1909. II. 637—640. l.
422. *Losonczy Jenő.* A grafikáról. Pápai Jókai-kör évkönyve XV. 36—42. l.
423. *Lundberg-Niblom Ellen.* A svéd házislőjd és textilművészetről. Magy. Iparművészet 187—201. l.
424. *Lyka Károly.* A polgári osztály képírása és szobrászata. Művészet 110—119. l.
425. *Lyka Károly.* Thorockai-Vigand Ede újabb munkái. Magy. Iparművészet 257—260. l.
426. *Malonyay Dezső.* A magyar nép művészete. II. kötet. A székelyföldi, a csángó és a toroczkói magyar nép művészete. Budapest, 1909. Franklin-T. (4-r. 319 l.) 24 K. — Ism. özv. Báthory Nándorné. Művészet 339—343. l. — dr. K. M. Kath. Szemle 649. l. — II. Nemz. Nőnevelés 235—238. l. — Téglás Gábor. Népművelés

- VII. 357—363. 1. — Vasárn. Ujság 8. sz. — Kiszely Árpád. Rajzoktatás 89—93. 1.
427. *Margitay Ernő*. Magyar népművészet. Élet 7. sz.
428. *Margitay*. Iparművészeti kiállítás. Élet 17, 18. sz.
429. *Margitay Ernő*. Tornai Gyula kiállítása. U. o. 42. sz.
430. *Marienescu, Dr. At.* Din biografia sculptorului, Alex. Liuba. Telegraf. Roman. 130, 131. sz.
431. Markó Károly ismeretlen levelei. Közli dr. Bányai Elemér, Művészet 333—338. 1.
432. Mátyás király boroszlói arczképe. *x—y.* Arch. Értes. 91. 1.
433. *Medgyaszay Istrán*. Népünk építő művészetéről. Magy. Építőművészet 5. sz.
434. *Medgyaszay Istrán*. A vasbeton művészi formájáról. Művészet 30—37. 1.
435. *Meschendorfer, Ad.* Wie man Bilder betrachten soll und wie man sie nicht betrachten darf. Die Karpathen II. J. 2. Hälfte. 520—527, 558—564. 1.
436. *Mihalik József*. Egy XV. századbeli fadaragvány. Múz. Könyvt. Értes. 147—149. 1.
437. *Mihalik J.* Baumberg Gabriella arczképe. U. o. 145. 1.
438. *Mihalik József*. Kürmészter Péter. U. o. 74—78. 1.
439. *Miron, Dr. Elias*. Byzantinische Malerei und O. Smigelschis Malerei in der Hermannstädter rumänischer Kathedrale. Die Karpathen II. 1. Hälfte 271—273. 1.
440. *Morand, Hubert*. Le Salon d'Hiver. Revue de Hongrie IV. vol. 760—763. 1.
441. Morelli Gusztáv. (1848—1909.) Vasárn. Ujs. 14. sz. — Magy. Iparművészet 77. 1. — N. Művészet 187—191. 1. — Dr. Czákó Elemér. Iparművész. isk. 1908 9. értes. 5. 1.
442. *Muther, Richard*. Goya. Pester Lloyd 269. sz.
443. *Muther, Richard*. Geschichte der Malerei. Ism. Hevesi Lajos. Pester Lloyd 300 sz.
444. Művésznök a Nemzeti Szalonban. Vasárn. Ujság 17. sz.
445. A művészet könyve. A képzőművészetek történeti és technikai fejlődése. Irta Lyka Károly. A zene fejlődéstörténete. Irta Kacsóh Pongrácz. (A Műveltség könyvtára. II. sor. I.) Budapest 1909. Athenæum. (8-r. 688 l.) 24 K. Ism. Fieber Henrik. Religio 36. sz. — Lengyel Géza. Nyugat II. 513—515. sz. — R. Pester Lloyd 246. sz. — Tövis. Hét 46. sz. — B. Néptanít. Lapja 41. sz. — X. Magy. Iparművészet 325. 1. — Lector. Az Ujság 246. sz. — Csapó József. Budap. Napló 262. sz.
446. *Mykowszky Ernő*. Sajátos renaissancekori műemlékeink. Vasárn. Ujság 7. sz.
447. *Mykowszky Ernő*. Régi fadaragásunk művészi emlékei. U. o. 51. sz.
448. *Mykowszky Ernő*. Lendvay Márton szobra. (Képpel.) Uránia 134. 1.
449. *Mykowszky Ernő*. Barokkszobrok a közp. városházán. Uránia 318. 1.
450. *Mykowszky Ernő*. Két ajtó a fricsi várkastélyban. Múz. Könyvt. Értes. 41—43. 1.
451. *Nagy Virgil*. Vajdahunyad vára. Magy. Építőművészet 2. sz.
452. *Nasse, Hermann*. Jacques Callot. I. Bd. 1909. Ism. E—r. Pester Lloyd 264. sz.

453. Nemes Marczell képgyűjteménye a szépművészeti múzeumban. *pk.* Vasárn. Ujs. 10. sz. — Lengyel Géza. Nyugat I. 341. l.
454. *Némethy Gyula dr.* Modernség problémája a keresztény művészetben. *kath.* Szemle 113–129. l. — Fieber Henrik észrevételei U. o. 311–314. l.
455. *Némethy Gyula dr.* Tűry Gyula nagyváradi falképei. Vasár. Ujs. 4. sz.
456. *Nemzeti Szalon. K—ny O—n.* A Nemzeti Szalon jubiláris téli kiállítása Vasárn. Ujs. 52. sz.
457. *Lengyel Géza.* Nemzeti Szalon. Nyugat I. 658–660. l.
458. *Margitay Ernő.* A Nemzeti Szalon kiállítása. Élet 23. sz.
459. *Zeno.* A Nemzeti Szalon tavaszi kiállítása. Vasárn. Ujs. 23. sz.
460. *Nohl, Herm.* Die Weltanschauungen der Malerei. 1908. *Ism. E—r. M. J. Pester Lloyd* 2. sz.
461. *Nyáry Sándor.* Brocky élete. 1910. *Ism. T. Sz. Egyetértés után* Delmagyar. Közl. 280. sz. — Kanizsay Ferencz. *Magy. Hirl.* 286. sz. — *T. Sz. Egyetértés* 288. sz.
462. *Nyári Sándor dr.* Mányoky Ádám újonnan fölfedezett képe. Vasárn. Ujs. 4. sz.
463. *Olbrich, Josef M.* Architektur. III. *Ism. Hevesi L. Pest. Lloyd* 44. sz.
464. *Olgyai Viktor.* A grafikai művek nemzetközi kiállításának tanulságai. Művészet 73–90. l.
465. *Pál Imre. Engel József.* Művészet 327–332. l.
466. *Pásztor Mihály.* A régi Pest. Művészet 382–391. l.
467. *Paur Géza.* Tornai Gyula japán és indiai képkiallítása. Vasárn. Ujs. 41. sz.
468. *Paur Géza.* Benczúr Gyula képe. Vasárn. Ujs. 17. sz. — *Budap. Hirl. ápr.* 9.
469. *Petrik Albert.* A régi Buda-Pest építőművészete. (Építő munkavezetők könyvtára. XVIII.) Budapest, 1909. Nagel O. (8-r. 90 l) 3 K. — *Ism. Csányi K. Magy. Iparművészet* 107. l. és *Építő Ipar* 14. sz. — *P—r. J. Pest. Journ.* 53. sz.
470. *Petrik Albert.* A barokkorszak építőművészete Budapesten. *Építő Ipar* 25. 29. sz.
471. *Pilon, Edmond.* Chardin. Les maitres de l'Art. Paris. *Revue de Hongrie* III. vol. 749–751. l.
472. *Pogány György.* Művészeti előadásokról. Művészet 261. l.
473. *Relle Pál.* Virág az architektúrában. Egyetértés febr. 7.
474. *Relle Pál.* Kiállítás a Múcsarnokban. Egyetértés, 33, 34. sz.
475. *Rerrich Béla.* Matyó építőművészet. *Építő Ipar* 38. sz.
476. *Réthy László.* Két czímeres falkárpit az iparművészeti múzeumban. *Arch. Értes.* 1–6. l.
477. *Roth, Victor.* Zur Geschichte des sächsischen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. *Ism. Gyárfás Tihamér. Arch. Értes.* 374–377. l. — *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 12. sz.
478. *Roth, Dr. V.* Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. Strassburg, 1908. *Ism. Csizik Gyula. Magy. Iparművészet* 133. l. — *Kühlbrandt E. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 3. sz.
479. *Roth, Dr. Victor.* Fritz Schullerus. Die Karpathen II. 1. Hälfte. 200–207, 229–235. l.
480. *Ruttkay-Rothauser, Max.* Internationale graphische Ausstellung. *Pester Lloyd* 33. sz.

481. *Salin, Bernh.* Die altgermanische Thierornamentik. 1904. Ism. cz. Magy. Iparművészet 364. l.
482. *Scapinelli, Carlo Conte.* Hans v. Morées. Pester Lloyd 29. sz.
483. *Scapinelli, Carlo Conte.* Franz v. Stuck. U. o. 85. sz.
484. *Scapinelli, Carlo Conte.* Karl Stauffer-Bern. U. o. 280. esti sz.
485. *Schauschek Árpád.* Külföldi iskolák rajz- és munkakiállítása az orsz. iparművészeti múzeumban. Magy. Iparművészet 41—46. l.
486. *Schuller, Dr. Friedrich.* Ludwig Friedrich Schuller. Die Karpathen II. J. 2. Hälfte. 619—623. l.
487. *Séché, Alphonse.* Les musées françaises. Ism. Faguet Émile. Revue de Hongrie. IV. vol. 323—334, 432—447. l.
488. *Supka Géza.* Athoszi vízszentelő kereszt a N. Múzeumban. Arch. Ertes. 207—218. l.
489. *Supka Géza.* Érdekes középkori tálak. Arch. Ért. 306—314. l.
490. *Supka, Dr. G.* Der Schatz des Attila. Die Karpathen II. 1. Hälfte. 311—314. l.
491. Szamosy László. (Képpel.) Művészet 52—54. l.
492. *Szeghalmy Bálint.* Egy árpádkori műemlék. (A mezőtelegi ref. templom.) Vasárn. Ujs. 40. sz.
493. *Szentkláray Jenő dr.* Humborg Adolf. Művészet 376—381. l. és Délmagyar. Közl. 287. sz.
494. *Szentpétery Imre dr.* Raffael művészete. Uránia 268—279. l.
495. *Szmik Antal.* Gizella királyné hírnév-iskolája. Iparművészeti tanulmány. Budapest, 1909. (8-r. 70 l.) Ism. Magy. Iparm. 326. l.
496. *Sztrachon Nelli.* Segantini. Budap. Hirl. 285. sz.
497. *Sztrakoniczky Károly.* A ma festészete. Élet 18. sz.
498. *Sztrakoniczky Károly.* Modern szobrok. Élet 35. sz.
499. *Takács Edvárd.* Kozma Erzsébet. Művészet 273—277. l.
500. *Takács Menyhért.* Böcklin Arnold. Művészettörténeti tanulmány. Kassa, Sz. Erzsébet ny. 1909. (8-r. 39 l.)
501. *Takács, Zoltán dr.* Japanische Kunstwerke im Museum der Schönen Künste. Pester Lloyd 61. sz.
502. *Takács Zoltán (Felvinczi).* Ölgiai Viktor. Művészet 1—11. l.
503. *Tar Lajos.* Néhány szó a hangulatról a művészetben. Uránia 124—128. l. (Felelet Péterfi I. cikkére.)
504. *Tátray Lajos.* (Képpel.) Művészet 262. l.
505. *Tavaszi tárlat. Gerő Odón.* A tavaszi tárlat. Pesti Napló 81. sz. — Tövis. Hét 15. sz.
506. *Kön Ö—n.* Tavaszi tárlat a múcsarnokban. Vasár. Ujs. 15. sz.
507. *Kriston Endre.* A tavaszi tárlat vallásos képei. Egyh. Műipar 4. sz.
508. *Margitay Ernő.* Tavaszi kiállítás. Magy. Iparművészet 113—115. l.
509. *Ruttkay-Rothauser, Max.* Frühjahrsausstellung im Künstlerhause. Pester Lloyd 83. sz.
510. *X.* Tavaszi műkiállítások. Kath. Szemle 587—598. l.
511. *Tóth Árpád.* A tizenegyedik terem. Nyugat 5. sz. 283. l.
512. *Yartin József.* A múcsarnok tavaszi kiállítása. Az Újság 79, 95. sz.
513. *Téli tárlat. Déry Imre.* Téli tárlat. Egyetértés 269. sz. — Gerő Odón. Pesti Napló 277. sz. — Magyar Elek. Magyarország. 275. sz. — Sztrakoniczky Károly. Alkotmány 269. sz. — Tövis. Hét 47. sz.
514. *Kriston Endre.* A téli tárlat vallásos tárgyú képeiről. Egyh. Műipar 11. sz.

515. *Ruttkay-Rothauser, Max.* Winterausstellung im Künstlerhause. Pester Lloyd 272. sz.
516. X. Téli műkiállítások. Kath. Szemle 59—68. l. — Vas. Ujs. 47. sz.
517. *Térey, Edith v. Hermann Bang.* Pester Lloyd 8. sz.
518. *Térey Gábor dr.* Gróf Andrássy Dénes képtára Krasznahorkaváralján. Vasárn. Ujs. 51. sz.
519. *Thallóczy Lajos.* Bosnyák vonatkozású gyűrű a XV. századból. Arch. Értes. 253—255. l.
520. A tollrajz és főleg a betűrajzolás a litográfiában. Grafikai Szemle 6. sz.
521. *Tóth Árpád.* Courtenis-kiállítás. Nyugat 10. sz. 603. l.
522. *Törís.* Perlmutter Izsák. Hét 24. sz.
523. *Törís.* Tornai kiállítása. Hét 42. sz.
524. *Törís.* Halmi Artur. Hét 2. sz.
525. v. A műipari szakképzés amerikai módszerei. Magy. Iparművészet 46—48. l.
526. *V-gh B r. Giorgione.* Élet 33. sz.
527. v. s. Ruskin és az építőművészet kánonjai. Vállalk. Lapja febr. 24.
528. v. s. A művészettörténeti stílformák értéke és jogosultsága az építőiparokban. Vállalkozók Lapja jan. 20.
529. *Vajda Ernő.* Mi a művészet? Élet 52. sz.
530. *Valeri, Franc. Malaguzzi.* I disegni della R. Pinacoteca di Brera. 1908. — Ism. Gerevich T. Múz. Könyvt. Értes. 154. l.
531. *Varjas Sándor dr.* A költői és festészeti szimbolizmusról. Művészet 302—314. l.
532. *Várnai Sándor.* Ruskin tanításai a művészeti és ipari képzésről. Magy. Iparoktatás. XIII. évf. 321—328. l.
533. *Velics László.* Mutatványos előadás a miseruha és a hízművészet történetéről. Egyh. Műipar 1. sz.
534. *Veth, J.* Rembrandts Leben und Kunst. 1908. Ism. Hevesi L. Pester Lloyd 44. sz.
535. *Vidor Marci.* Szamovolszky Ödön. (Képpel.) Határsz. Ujs. 41. sz.
536. *Viharos.* A Jókai-szobor. Pesti Napló 305. sz.
537. *Visegrádi János.* Turóc vármegye egyházi műemlékei. Arch. Értes. 193—198. l.
538. *Visegrádi János.* Egyházi ötvösművek Zemplénvármegyéből. Múz. Könyvt. Ért. 19—24. l.
539. *Ybl Ervin.* A keresztény templom művészetének bölcselése. Építő Ipar 13—15. sz.
540. *Zakariás Sándor (Teleki).* Művészettörténelmi tanulmányok. I. kötet. Kassa. Sz. Erzsébet ny. 1908. (8-r. 169, 3 l.) 5 K.
541. *Zerkovitz Zsigmond.* Segantini. Egyetértés 204. sz.
542. *Zorn, Déri Imre.* Anders Zorn. Egyetértés 228. sz. — Eisler M. József. Pester Lloyd 227. sz. — Térey Gábor. Vas. Ujs. 42. sz.
543. *Lengyel Géza.* Zorn rézkarcai. Nyugat 1909. II. 452—454. l.

3. Zene.

544. *Atádi Sámuel.* A népdalról. Egyetértés 191. sz.
545. *Atádi Sámuel.* A program-zenéről. U. o. 175. sz.
546. Bakfark Bálint adománylevele. Közli Fabó Bertalan. Századok 669—672. l.

547. *Beer, August.* Chopin. Pester Lloyd 50. sz.
548. *Beethoven. Bányay Károly.* Beethoven »halhatatlan szerelme«. Magy. Hirl. 11. sz.
549. *Fligl József.* Beethoven eddig ismeretlen táncz-zeneművei. Zenevilág 24, 25. sz.
550. *Fuhrmann, J.* Ludwig von Beethoven. N. Pest. Journ. 208. sz.
551. *Zsoldos Benő.* Kreutzer-sonata születése. Élet 43. sz.
552. *Bolte Tivadar.* A magyar zongorairodalom sorozatos művei. Zenevilág 16- 19, 22--23. sz.
553. *Bródi Miksa.* Tilos a Csók. Operette 3 felv. Írta Pásztor József. Zenéjét szerzé —. Először adták a Király színházban okt. 8.
554. *Brück Gyula.* Dr. Riemann Hugó 60-ik születésnapjára. Zenevilág 20, 21. sz.
555. *Burdács Rezső.* A magyar dalosügy jövője. Magy. Dal- és Zenevilág [közl. 1. sz.
556. *Csák Arpád dr.* Goldmark Károly szülőháza és születési ideje. Vasárn. Ujs. 27. sz.
557. *Csáth Géza.* Bartók Béla új kottái. Nyugat I. 108. l.
558. *Csáth Géza.* Lányi Ernő új dalai. U. o. I. 172. l.
559. *Csáth Géza.* Az új magyar zene. Vasár. Ujs. 5. sz.
560. *Csudáky Bertalan.* A magyar dalmű evolúciója. Élet 40. sz.
561. *Drumár János.* Zenetörténet. II. köt. Debreczen. Ism. Kereszty István. Budapest. Szemle 137. köt. 150—152. l.
562. *Erdős Tivadar.* Az összes hangszerek ismertetése számos képpel. Hangszerelestan. Konzervatoriumok, tanítóképző intézetek és a zenekedvelő nagyközönség számára. Az orgona-változatok részletes ismertetése. Besztercebánya, 1909. Havelka J. (8-r. 111 l.) 3 K. — Ism. Vir. Élet 14. sz.
563. *Erdős Tivadar.* Az orgona. Egyh. Műipar 5. sz.
564. *Erkel Gyula* (1843—1909.) J. Vasárn. Ujs. 14. sz.
565. *Fabó B.* A magyar népdal zenei fejlődése. Ism. Kereszty István. Budapest. Szemle 137. köt. 152—154. l. — Fabó. Vitás kérdések a magyar népdal, népzene és táncz terén. (Válasz Seprődi János cikkére.) Erd. Máz. 215—232. l. — Seprődi válasza. U. o. 233 243. l.
566. *Fligl József.* Hires templomi chórussok. Zenevilág 1—4. sz.
567. *Fligl József.* Mendelssohn. U. o. 3—4. sz.
568. *Fligl József.* Az énekművészet hanyatlása. U. o. 18—19. sz.
569. *Fligl József.* A modern operette zenéje és Lehár. U. o. 28, 29. sz.
570. *Frankenstein Kelemen, br.* Rahab. Opera 1 felv. Szövegét írta Mayer Oszkár. Ford. Ábrányi Emil. Zenéjét szerzette —. Először adták az Operaházban decz. 4.
571. *Göndöcs István.* A kecskeméti országos dalosünnep emlék-albuma. 1—2. füzet. Budapest 1909. (8-r. 53, 152 l.) 3 K.
572. *H. A XV—XVI. század vokális hangszeres zenéje.* Zenevilág 26 27. sz.
573. *Haydn. Cs. G.* Haydn. Hét 22. sz.
574. *Csudáky Bertalan.* Haydn József élete és művészete. Élet 24. sz.
575. *Fabó Bertalan dr.* Haydn és utódai Kismartonban. Zenev. 16- 17. sz.
576. *Fabó Bertalan dr.* Haydn Magyarországon. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 22. sz.
577. *Fabó, Dr. Bartholomaeus.* Haydn in Ungarn. Ein Festbeitrag

- zu seiner Zentenarfeier. Budapest, 1909. Pest. Buchdr. A. G. (4-r. 16 l.) és Pester Lloyd 124. sz.
578. *Fligl József*. Apróságok Haydn életéből. Zenevilág 14 15. sz. — Vixi, scripsi, dixi. U. o. 16 17. sz.
579. *H. N. L.*, Haydn József. Zenevilág 12—15. sz.
580. *Hackl N. Lajos*. Haydn ünnepély Kismartonban. Zenevilág 1—2. sz.
581. *Halmos Alajos*. Haydn József emlékezete. Zenelap 9. sz.
582. Haydn zongora-szonátái. Zeneközlöny 21. sz.
583. *Jározy Dezső*. A Haydn-misek korrekturája. Kath. Egyh. Közl. 25. sz.
584. *Jározy Dezső*. Haydn József. U. o. 6. sz.
585. *Palóczy, L.* Die Esterházys. Ein Beitrag zu den Haydn-Feierlichkeiten in Kis-Marton. Pest. Journ. 123. sz.
586. *Ráskai Miksa*. Haydn. Aradi Közl. 53. sz.
587. *Smazsenka Ernő*. Haydn emléke. Zenelap 10—11. sz.
588. *Sz. J.* Haydn József emlékezete. Polit. Hetiszemle 22. sz.
589. *Tomek Odön*. Haydn József Kismartonban. Soproni Napló 119. sz.
590. *Jározy Dezső*. A zeneesztétikai szép a zenetörténelemben. A zenei nevelés a zenei kultúra szolgálatában. Zenei Közl. 12—18. sz. Külön is megjelent. Budapest, 1909. (8-r.) 1 K. — Ism. *W. H. Egyh. Közl.* 43. sz.
591. *Jározy Dezső*. Az egyházi zene állapota Magyarországon. Kath. egyh. zeneközl. 1. s köv. sz. és Alkotmány 5. sz.
592. *Jározy Dezső*. Az Eucharistia zenéje. Kath. egyh. zeneközl. 1. s kv. sz.
593. *Jározy Dezső*. Az új vatikáni énekeskönyvek. U. o. 30—33. sz.
594. *Jározy Dezső*. A magyar műdal jövője. Alkotmány 96. sz. és Temesv. Hirl. 40. sz.
595. *Jározy Dezső*. Rimsky-Korsakoff (1844—1908.) zeneesztétikai méltatása. Temesvár, Csanádegyh. m. ny. 1909. (8-r. 16 l.)
596. *Jározy Dezső*. A zenei nevelés a zenei kultúra szolgálatában. Zeneközl. 19—22. sz.
597. *Jározy Dezső*. Új csapások a zeneesztetikában. Élet 2. sz.
598. *Jározy Dezső*. Az intim zenéről. Élet 20. sz.
599. *Jász Dezső*. Svärdström Valborg. Nyugat 1909. II. 636. l.
600. *K. I. Gróf Zichy Géza*. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 31. sz.
601. *K. I.* Operaházunk huszonöt éves jubileuma. U. o. 39. sz.
602. A kecskeméti országos dalünnepély és annak tanulságai. *eö*. Zeneközlöny 23 24. sz.
603. *Komáromi Odön*. A zongora története. Hevesm. Tanügy 10 12. sz.
604. *Kósa Miklós*. Glosszák az operetterről. Egyetértés 8, 10, 14. sz.
605. *Kováts Sándor dr.* Két középkori hangjegyzíró kártyakódex-töredék. Kath. Egyh. Zeneközl. 1. s köv. sz.
606. *Kruse, Georg Richard*. Otto Nicolai in Ungarn. P. Lloyd 289. sz.
607. *Liszt. B. J.* Franz Liszt und Henry Du-Mont. Pressb. Ztg. 304, 306. sz. [Vasárn. Ujs. 1. sz.]
608. *Göllerich, August*. Franz Liszt. (1909.) Ism. Kereszty István.
609. *Kapp, Julius*. Franz Liszt. Ism. B. J. Pressb. Ztg. 326. sz.
610. Liszt szerelmese. (Sayn-Wittgenstein herczegnő levelei.) *a*. Vas. Ujs. 28. sz.
611. *Vay Sándor*. Liszt Ferencz Szegzárdon. Pesti Hirl. 294. sz.
612. *Litzmann, Berthold*. Klara Schumann. 1908. — Ism. Abel-Friedländer Hedwig. Pester Lloyd 195, 196, 199. sz.

613. *Mandics Viktor*. Az utolsó országos dalosverseny. (Aktuális jegyzetek a kecskeméti dalosverseny alkalmából.) Élet 35. sz.
614. *Markó Miklós*. Bihari János, a magyar Orpheus. Magyarország. 270. sz.
615. *Markus, Dr. S. Felix* Mendelssohn Bartholdy. Pester Lloyd 28. sz.
616. *Mayer Kér. János*. A liturgikus fölvilágosítás szerepe az egyházi zenében. Kath. Egyh. Közl. 5. s. köv. sz.
617. *Molnár, Géza*. L'élément de race dans la musique. Revue de Hongrie III. 241—253. l.
618. *Nagy Zoltán (Psenyeczky)*. Összhangzattan. I. rész. Tanítóképző intézetek III. osztálya számára. Debreczen, 1909. Csáky F. (8 r. 51 l.) 1-80 K.
619. *Németh Gyula*. A Gregorián-énekről. Udvarhelyi Híradó 22. sz.
620. *Nikel, Emil*. Geschichte der katholischen Kirchenmusik. Breslau. Ism. dr. Láng Imre. Kath. Szemle 533—538. l.
621. *Operaház, M. kir. —*. 1884—1909. Adatok a színház huszonöt éves történetéhez. Az intézet megnyitásának negyedszázados évfordulóján kiadta a m. kir. operaház igazgatósága. Bpest, Markovits és Garai ny. 1909. (8-r. 421 l. 1 lev.)
622. *Osváth János*. Nemzeti zeneművészet. I. 1908. Ism. Kereszty István. Századok 682—684. l. és Népnevel. Lapja 6. sz. — d'Isoz K. Zeneközl. 7. sz.
623. *Papp Viktor*. Mendelssohn. Élet 8. sz.
624. *Rovó Aladár*. «Falu végén kurta kocsmá.» Ism. Karinthy Frigyes. Nyugat 1909. II. 710. l.
625. *Rajna Ferencz*. Tánczos huszárok. Operett 3 felv. Zenéjét írta Szirmai Albert. Először adták a Király színházban jan. 7-én.
626. *Ságody Ottmár*. Megint a zeneinterpretálásról. Zenevilág 5—6. sz.
627. *Siklós Albert*. Hangszereléstan elméleti és gyakorlati alapon. A klasszikusok és a jelenkori mesterek műveiből idézett példákkal 2 kötetben. I. kötet: A vonós-, a fuvó- és az ütőhangszerek technikájának és hangszínének ismertetése. Budapest, 1909. Rozsnyai K. (8-r. XIII, 366 l.) 12 K.
628. *Smetana Frigyes*. Dálibor. Dalmű 3 felv. Szövegét írta Wenzig József. Ford. Vidor Dezső. Zenéjét szerzé —. Először adták az Operaházban okt. 23.
629. *Vajda Emil dr.* Az ének-, s zenetanítás-tanulás iskoláinkban. Zenevilág 7—9. sz.
630. *Várdi Antal*. Régi magyar muzsikások. Az Ujság 280. sz. (Czinka Panna. Lavotta, Bihari.)
631. *Várdi Antal*. Fáy Gusztáv. Egyetértés 45. sz.
632. *Varró, Margit*. Alte Musik. Pester Lloyd 265. sz.
633. *Vasziljevits Emil dr.* népszerű operai útmutatója. Budapest, 1909. Nádor K. (8-r.) Egy füzet 30 f. 19. füzet. Puccini Giacomo. Pillangó kisasszony. (Madame Butterfly.) Tragikus dalmű 2 felv. A szöveget és zenét népszerű alakban ismerteti *V. E.* (38. l.) — 20. füzet. Mascagni Pietro. Parasztbecsület (Cavalleria Rusticana.) Melodráma 1 felv. A szöveget és zenét népszerű alakban Mascagni rövid életrajzával ismerteti *V. E.* (17 l.) — 22. füzet. Leoncavallo R. A bajazzók. Dráma 2 felv., prologgal. A szöveget és zenét népszerű alakban Leoncavallo rövid életrajzával ismerteti *V. E.* (19 l.) — 22. füzet. Verdi Giuseppe. Rigoletto. Opera 4 felv.

- Szövegét írta Pinve F. M. Ford. Nádaskay Lajos. A szöveget és zenét népszerű alakban ismerteti *J. E.* (23 l.) — 23. füzet. Verdi G. A troubadour. Opera 4 felv. Szövegét írta Camarano Salvator. Ford. Nádaskay Lajos. A szöveget és zenét népszerű alakban ismerteti *J. E.* (19 l.) — 24. füzet. Halévy I. F. Zsidónő. Nagy opera 5 felv. Szövegét írta Scribe F. Ford. Jakab István. A szöveget és zenét népszerű alakban ismerteti *V. E.* (19 l.) — 25. füzet. Thomas Ambroise. Mignon. Opera 3 felv. A szöveget Goethe «Wilhelm Meisters Lehrjahre» című regénye nyomán írták Carré és Barbier. A szöveget és zenét népszerű alakban Thomas rövid életrajzával kiegészítve ismerteti *J. E.* (191.)
634. Wagner R. Wagner, Richard an seine Künstler. Herausg. von E. Klosz, Berlin. *Ism. B. A. Pester Lloyd* 181. sz.
635. Wagner, Richard an seine Freunde. Herausg. v. E. Klosz. — *Ism. Sandek Róbert. Pester Lloyd* 276. sz.
636. Járósy Dezső. Wagner Richárd, a zenedramaturg. Temesvár, csanádegyh. ny. 1909. (8-r. 11 l.) 10 f.
637. Wladár Róbert. A király orgonája. Történelmi visszapillantás a koronázó Mátyás-templom multjára s az ősi keresztény egyházi zene fejlődésére. Kiadja Vavrinez Mór. Budapest, Hornyánszky ny. 1909. (8-r. 40 l.)
638. A zenei nevelésről. Népművelés VIII. 88—90. l.
639. Zichy Géza gróf. II. Rákóczi Ferencz. Opera 3 felv. Először adták az operaházban jan. 30.
640. Ziehrer M. C. Szerelmi keringő. Operette 3 felv. Irták Bodansky Róbert és Grünbaum Fritz. Ford. Komor Gyula. Először adták a Városligeti színkörben szept. 25.

4. Színészet.

641. A. Gy. A komáromi színészet. Komáromi Ujs. 13. sz.
642. Adorján Andor. Susanne Després. (Képpel) Hét 16. sz.
643. Bárdos, Dr. Arthur. Neue Bühnenkunst. P. Lloyd 239. esti sz.
644. Bárdos Artur. Az új színpad. Nyugat 9. sz. 500—504. l.
645. Bársan, Z. Impresii de teatru din Ardeal. Arad, tip. G. Nickin. 1909. (8-r.) 2 K. — *Ism. T. O. C. Luceafarul* 236. l.
646. Békés Gyula dr. Sarah Bernhardt és Adrienne Lecouvreur. Székesfehérv. és vid. 148. s. köv. sz.
647. Bródy, Alexander. Max Reinhardt. Pester Lloyd 126. sz.
648. Coquelin der Aeltere. 1841—1909. Neues Pest. Journ. 23. sz.
649. Császár Imre. A színjátszás művészete. Budapest, 1909. Budap. Hirl. (8-r. 190 l.) 3 K. — *Ism. ly. Uránia* 247. l.
650. Császár Imre. A színpad magyarsága. Budap. Hirl. 128. sz.
651. Csathó Kálmán. A színpad művészete. Magyar Hirl. 52. sz.
652. Déryné, Sidney Carton. Ahol Déryné meghalt. Kolozsv. Hirl. 226. sz.
653. Szatai Ferencz. Déryné és Debreczen. Orsz. Világ 40. sz.
654. Dóczy, Ludwig. Adolf Sonnenthal. Neues Pest. Journ. 81. sz.
655. Egressy G. Mitrovics Gyula. Egressy Gábor. Budap. Szemle 137. köt. 47—66. l.
656. Váradi Antal. Egressy Gábor emlékezete. Kisfaludy-Társ. Évlapj. 43. köt. 49—56. l.

657. *Váradi Antal*. Egressy önéletrajza. (Régi följegyzésekből.) Magyarország 101. sz.
- 657a. *Várdai Béla*. Egressy Gábor mint Shakespeare-színész. Shakespeare-Tár 190—214. (Külön is megjelent. 8-r. 27 l.) 1 K. L. 1349b. sz. a. is. Közl. 291—293. sz.
658. *Fekete Mihály*. A temesvári színészet történetéből. Délmagyar.
659. *Ferenczi Frigyes*. A színpadi beszéd. Maramaros 64. sz.
660. *Fligl József*. A modern színpad. Zenevilág 20—21. sz.
661. *H. V. E. Kovács Gyula*. Erdélyi Lapok 14. sz.
662. *Hevesi Sándor dr.* Az előadás művészete. (Tudományos zsebkönyvtár 216—218. sz.) Budapest, Stampfel. (8-r. 208 l.) 180 K. — Ism. b. m. Néptanít. Lapja 46. sz. — Vasárn. Ujs. 44. sz.
663. *Hevesi Sándor*. A színjátszás művészete (Tudományos zsebkönyvtár. 213—215. l.) Budapest, Stampfel. (8-r. 208 l.) 180 K. — Ism. b. m. Néptanít. Lapja 46. sz. — Vasárn. Ujs. 44. sz.
664. *Hevesi Sándor*. Stílus és színjátszás. Élet 14, 20. sz.
665. *Hevesi Sándor*. Német színjátszás. Élet 29. sz.
666. *Hevesi Sándor*. Vizvári Gyula. Élet 2. sz.
667. *Icánfi Jenő*. Színházról és színművészetről. Pesti Napló 19. sz.
668. *Járossy Dezső*. Művészet és kabaré. Élet 34. sz.
669. *Jászai Mari*. Egy színészlelek. Az Ujság 39—43. sz.
670. *Kont, I.* Le théâtre hongrois au XIXe siècle. L'Europe polit. et littér. XXI. 22—28, 90—98, 138—146, 204—209. l. (Charles Kisfaludy.) 257—261, 336—343. l. (Joseph Katona.) — 372—382. l. (Edouard Szigligeti.) 1909. (8-r. 46 l.)
671. *Kugler Alajos*. A soproni színészet története. Sopron, Petőfi ny.
672. *Kürthy Emil*. Vizvári Gyula. (1841—1908.) (Képpel.) Vas. Ujs. 1. sz.
673. *Lenygel Menyhért*. A jó színész. Nyugat 1909. II. 564. l.
674. *Lothar, Rudolf*. Faust bei Reinhardt. Pester Lloyd 95. sz.
675. *M. D. Coquelin Benoit Constantin*. Magy. Hirl. 24. sz.
676. *Márkus László*. A színpad művészete. Magy. Iparm. 118. l.
677. *Móricz Pál*. Mezei Péterről. Egyetértés 16. sz.
678. *Móricz Pál*. Régi magyar színészek. Egyetértés 13. sz. (Foltényi, Czelesztin.)
679. *Náday Ferenc*. 1840—1909. Bud. Hirl. 89. sz. — Pest. Journ. 89. sz. — (Képpel.) Vasár. Ujs. 17. sz. — Hevesi Sándor. Élet 17. sz. — g. k. Alkotmány 89. sz. — Ignotus. Magy. Hirl. 89. sz. — Váradi Antal. Feri. Magyarorsz. 90. sz.
680. *Ováry Ferenc*. A veszprémi színház története. Veszprém vármegye 4—7. sz.
681. *Prónai Antal dr.* Pest legrégebbi színháza. Élet 3. sz.
682. *Radványi Teofil dr.* A színpad. Kath. Szemle. 706—725, 835—849, 944—953, 1018—1037. l.
683. *Rosen, Alexander*. Alexander Strakosch. Pester Lloyd 226. sz.
684. *S. E.* A színpad méltósága. Hét 33. sz.
685. *Sági János*. Magyar színház a szabad természetben. Vasárn. Ujs. 6. sz. (Keszthelyen.)
686. *Szalai Ferenc*. Magyar szintársulatok Bécsben. (Színésztörténeti adatok.) Magy. Szó 281. sz.
687. *Szalai Ferencz*. A debreczeni színház megnyitása 1865-ben. (Az első év.) Orsz.-Világ 27. sz.

688. *Tyrolt, Rudolf.* Allerlei von Theater und Kunst. Wien, 1909. Ism. Münz Bernát. Pester Lloyd 163. sz.
689. *Uram-Podtatransky, Rehor.* Kronika slov. ochotníckeho divadla a Lipt. Sv. Mikuláša od roku 1837—1908. Lipt. Sv. Mikulás. Klimeš a Pivku, 1909. (16-r. 72. l.) - Ism. Š. J. Slov. Pohľady 382—384. l.
690. *F. J. Adalék* a miskolczi színház történetéhez. Könyvszemle 189. l.
691. *Váradi Antal.* Ideiglenesen. Egyetértés 225. sz. (A nemzeti színház ideiglenes felépítéséről 1836 ban.) - A Nemzeti színház telkei. U. o. 78. sz. — Fáy András följegyzései. U. o. 185. sz.
692. *Váradi Antal.* Az árvizi tanya. (A Nemzeti Színház múltjából, 1838. márcz.) Az Ujság 86. sz.
693. *Váradi Antal.* Udvarhelyi bátyó. Az Ujság 161. sz. Városról-városra. (Udvarhelyi Miklós és társainak bolyongásai.) - Az Ujság 303. sz. — Udvarhelyi Kecskeméten. Egyetértés 207. sz.
694. *Váradi Antal.* Szerdahelyi színész lesz. Egyetértés 173. sz. — (Szerdahelyi Józsefről.)
695. *Váradi Antal.* Pécsi színészet. (Történetek a múlt századból.) Orsz. Világ 15. sz.
696. *Váradi Antal.* Ruzsitska József. Egyetértés 111. sz.
697. *Váradi Antal.* Gál Minya. (A színészet történetéből.) Az Ujság 4. sz.
698. *Váradi Antal.* Direktorválság. (A régi debreczen-nagyvárad színház történetéből.) Magyarország 87. sz.
699. *Váradi Antal.* Vörösmarty polémiája. (A régi színészvilágból.) U. o. 72. sz.
700. *Váradi Antal.* Régi operaelőadások. (A múlt század színészetéből.) Magyarország 167. sz.
701. *Váradi Antal.* Vidéki komédiák. (A múlt század vándorlásaiból.) Magyarország. 189. sz. — Jutalomjáték. (Vidéki históriák.) U. o. 173. sz.
702. *Váradi Antal.* A nemzeti színészet viszontagságai. Egyetértés 239. sz. — Szomorú napok. U. o. 243. sz.
703. *Váradi Antal.* Az istvántéri színház. Magyarország 283. sz.
704. *Várnai Sándor.* Angol egyháztörténeti színjátékok. Élet 25. sz.
705. *Vértes Alfrédné.* Bulyovszky Lilla életéből. Budap. Hirl. 305. sz.
706. *Vértesy Jenő.* A Nemzeti Színház megnyitása előtt. EPhK. 577—592. l.
707. Ziegler, Klara. Neues Pest. Journ. 301. sz.
708. *Zoltán Vilmos.* Az első magyar szín-kerület. Budap. Napló 10. sz.

III. Philologiai pädagogia.

1. Általános irányú.

709. *Babics Mihály.* Stilisztika és retorika a gimnáziumban. (Egy tantárgy filozófiája tanulók számára.) Fogarasi áll. főgimn. 1908/9. értés. 3—13. l.
710. *Brandl Alajos* a modern nyelvi tanulmányokról. EPhK. 315. l.
711. *Döbrentey Károly.* Idegen nyelvek tanulása és tanítása. Magy. Katonai Közl. I. 180—186. l. - Kemény Ferenc hozzászólása. U. o. 507—512. l. — Döbrentey K. válasza. U. o. 512. l.
712. *Hajnal Dávid dr.* Nyelvtanulási módszerek. (De Amicis 'Idioma Gentile'-jéből.) Keresk. Szakoktatás. XVII. 8, 9. sz.

713. *K—s Ö—n.* Élő idegen nyelvek tanítása. Népművelés VIII. 28—37. l.
 714. *Petráchevich Pál.* Milyen olvasmányok valók a gyermekek kezébe? Eperjesi gör. kath. kántortanítóképző intézet 1908 9. ért. 3—40. l.

2. Magyar nyelv.

715. *Endrei Akos.* A helyesírás tanításának gyakorlati módszere. Népt. Lapja 1. sz.
 716. *Kristóf György dr.* Nemzetiségi tanulók magyar nyelvi oktatása. Tanáregyl. Közl. 42. és f. 753—756. l.
 717. *Láng Sándor.* Eszrevételek a magyar nyelv tanításáról. (Nemzetiségi vidéken levő középiskolákban.) Karánsebesi m. kir. állami főgimn. 1908/9. értes. 3—12. l. — Ism. Ozoray Frigyes dr. Magy. Pædag. 655. l.
 718. *Parcsetich Vince.* Nagy költőink és az erkölcsi nevelés. (Eszmék és iránvélvek a tanulók olvasmányai szempontjából.) Budapest, VIII. ker. főgymn. 1908 9. értes. 3—43. l. — Ism. Ozorai Frigyes dr. Magy. Pædag. 591. l.
 719. *Rákóczy Géza dr.* A magyar nyelv tanításáról nemzetiségi középiskoláinkban. (A nagyváradai tankerület első igazgat. értekezlet jegyzőkönyve. 1909.)
 720. *Szabó Ferenc.* A helyesírás tanítása. Népisk. Tanügy 24—25. sz.

3. Klasszikus nyelvek.

721. *Abaffy Béla.* Az Aeneis olvastatása a VII. osztályban. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 220—223. l.
 722. *Balkányi Ernő.* Latin érettségi a reáliskolában. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 262—266. sz.
 723. *Bereczky Imre dr.* A reáliskolai latin-tanítás anomáliái. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 258—262. l.
 724. *Boros Vida.* A latin nyelv tanítása és a latin kiegészítő vizsgálat tartásáról a reáliskolákban. (A nagyváradai tankerület első igazgatói értekezlet jegyzőkönyve. 1909.)
 725. *Friml Aladár dr.* Amerikai orvos- és mérnök-professzorok állásfoglalása a klasszikus nyelvek érdekében. M. Középisk. 257—260. l.
 726. *Galambos Dezső.* A latin nyelv tanítása a II. osztályban a Dent-féle angol nyelvkönyv alapján. Nagykállói főgim. 1908/9. ért. 3—16. l.
 727. *Geréb József dr.* A latin nyelv gimnáziumi tanítása. Budapest gyakorló főgimn. 1908/9. értes. 3—17. l.
 728. *Hegyi Pál.* Hittantanítás és latin-görög óra a gimnáziumban. Religio 1, 10. sz.
 729. *Jámbor György dr.* A görög dolgozatok a VII. és VIII. osztályban. Magy. Középiskola 590. l.
 730. *Kövesi Lajos.* Megjegyzések a latin tanítás reformjához. Magy. Pædag. 229—232. l.
 731. *Negoretich Artur.* Egy új kísérlet a kezdő latin nyelvi tanításban. (Magyarul és olaszul.) Fiumei áll. főgimn. 1908 9. ért. 3—23. l.
 732. *Pálfi Márton.* Tapasztalatok a latin nyelvnek új módszer szerint való tanítása körül. Kolozsvári unit. kollég. 1908/9. ért. 3—9. l.

733. S. K. A reáliskolai latin tanítás anomáliái. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 336. l.
734. *Sebestyén Károly dr.* Iskolai klasszikusaink erkölcsi értékéről. Magy. Pædag. 329—342. l. — Bán János megjegyzése. Religio 32. sz.
735. *Seraphin, Fr. W.* Die Bedeutung der Antike für die Gegenwart. Brassói Honterus-gymn. 1908/9. értes. 1—26. l.
736. A syntaxis tanítása Cæsar olvasásakor. Magy. Középiskola 587. l.
737. *Vajticzky Emanuel dr.* Néhány szó az új módszerű latin tanításhoz. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 243—246. l. — Kéki Lajos dr. megjegyzése. U. o. 267. l.
738. *Vári Rezső.* A reáliskola és a magyar nyelv. Magyarorsz. 294. sz.

4. Német nyelv.

739. *Lersch Ernő dr.* Néhány szó a felsőbb leányiskolai német irodalmi oktatásról. Nemz. Nőnevelés 199—201. l.
740. *Nagy Jenő.* A német nyelvnek direct úton való tanítása a középiskolában. Kolozsvári ref. colleg. 1908 9. értes. 15—25. l.
741. *Néoliczka, O.* Aus der Praxis des deutschen Unterrichts. Brassói ág. gymn. 1908/9. értes. 29—61. l. Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 7, 8. sz.

5. Művészi oktatás.

742. *Dombi (Ikkafalvi) Lajos.* Művészi nevelés a középiskolákban. Kecskeméti ref. főgymn. 1908/9. értes. 3—12. l. — Ism. Ozorai Frigyes dr. Magy. Pædag. 656. l.
743. *Gondos Viktor dr.* Az iparművészeti oktatás Amerikában. Magy. Iparművészet 277—281. l.
744. *J. G. dr.* Művészi nevelés, rajztanítás. Népinevel. Lapja 38. sz.
745. *Pataki Béla.* Művészeti nevelés a németeknél. Népművelés VIII. 63—74. l. [nevelés 464—470. l.]
746. *Péteri Lipótka.* Képtárlátogatás és művészi nevelés. Nemz. Nőnevelés 199—201. l.
747. *Pfeifer Elek.* Művészeti nevelés a középiskolában. Nagykanizsai kath. főgymn. 1908 9. értes. 3—12. l.
748. *Sárkány Gábor.* A zenei nevelés hatásáról. Délmagy. Közl. 120. sz.
749. *Szentes Béla.* A művészeti nevelés és a rajztanítás gimnáziumainkban. Fehértemplomi áll. főgymn. 1908 9. értes. 3—15. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

750. *Cseremisiz Beke Ödön.* Cseremisiz nyelvtan. Nyelvtud. Közlem. 75—127, 349—382. l.
751. *Csuvas Mészáros Gyula.* «A csuvas ősvallás emlékei» című nagyobb tanulmányom bevezető része. Gyűjtötte és feldolgozta —. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 112 l.)
752. *Mészáros Gyula dr.* A csuvas ősvallás emlékei. Gyűjtötte és feldolgozta —. Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. VIII. 471 l.) 10 K.
753. *Mészáros Gyula.* Csuvasországból. Alkotmány 110. sz.
754. *Finn. Bán Aladár.* Donner Ottó. Ethnogr. 373. l.
755. Elina halála. Finn népdrama. Ford. Bán Aladár. Az Ujság 86. sz.

756. Finn néprománeczek. 1. Az anya jutalma. (Kanteletár, III. 63.) — 2. Tengerből szállt kérők. (III. 38.) — 3. A férj bajai (II. 308.) Ford. Bán Aladár. Az Ujság 305. sz.
757. A finnugor népek dalaiból. 1. Az unoka siralma öreganyja ravatalánál. (Mordvin.) 2. Cseremiszdalok. 3. Az esküvő napjának reggelén. (Zürjén menyasszonydal.) 4. Votják népdalok. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 726—729. l.
758. G. Z. A finn-ugor nominalis mondatok. M. Nyelv 133. l.
759. Kalevala. A finn eredetiből fordította Vikár Béla. Budapest. 1909. Akadémia. (8-r. XVI. 354 l.) 12 K. — Ism. Sz. M. Prot. Szemle 401—405. l. — p. i. Neues Pest. Journ. 60. sz. — Bán Aladár. Magy. Középiskola 504. l. — Sebestyén Károly. Budap. Hirlap 106. sz. — Fuchs D. R. Keleti Szemle 160. l.
760. Krohn Gyula. A finn-ugor népek pogány istentisztelete. Ford. Bán A. 1908. — Ism. Katona Lajos. Budap. Szemle 138. kót. 133—138. l. — Vikár Béla. EPhK. 141. l. — y. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 651. l.
761. Kullervo énekei. Ford. Vikár B. 1908. Ism. St—i E. Pester Lloyd 2. sz. — Bán Aladár. Magy. Középiskola 500—505. l. — Gombocz Zoltán. EPhK. 140. l. — p. i. Neues Pest. Journ. 60. sz.
762. Pápay József. A finn ugor nyelvtudomány történetéből. Ism. EPhK. 395. l. [Nőnevelés 340—342. l.]
763. Sebestyén Stetina Ilona. Jalava Antal. (1846—1909.) Nemz.
764. Winkler, Heinr. Der uralaltaische Sprachstamm, das Finnische u. das Japanische. 1909. — Ism. Fuchs D. R. dr. Keleti Szemle 336—341. l.
765. Lapp. Wiklund, K. B. Lapparnes sång och poesi. 1906. Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 169—171. l.
766. Osztyák. Fuchs D. R. Laut- und Formenlehre der süd-ostjasischen Dialekte. Keleti Szemle 313—336. l.
767. Vogul. Fuchs, Dr. D. R. Zur Etymologie des wog. Suffixes -tel. Keleti Szemle 150—153. l.
768. Munkácsi, Dr. Bernhard. Die Weltgottheiten der wogulischen Mythologie. Keleti Szemle 61—83. l.
769. Trócsányi Zoltán. Vogul szójegyzék. Nyelvt. Közl. 432—476. l.

V. Indo-európai nyelvek.

770. Delbrück, B. Einleitung in das Studium d. indogerman. Sprachen. 5. Aufl. 1908. — Ism. Schmidt Henrik. Nyelvtudomány II. 230—234. l.
771. Schmidt József. Egy új idg. (az ú. n. «tochar») nyelv. Nyelvtudomány II. 161—181, 258—266. l.
772. Árja. Schmidt József. Egy új árja nyelv. Nyelvtudomány II. 182—193, 267—290. l.
773. Perzsa. Baki's Diwān Ghazaliját. Herausg. von Dr. R. Dvůřák. 1908. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 399. l.
774. Christensen, Arthur. L'empire des Sassanides. 1908. Ism. Osztern Salamon P. EPhK. 298—301. l.
775. Firdausi. Jūsuf and Zalikhā. Ed. by H. Ethé. 1908. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 698. l.

776. *Firduszi*. Rege Husengről meg a fiáról. (— Sálnáméjából.) Perzsából ford. Londesz Elek. Pesti Napló 98. sz.
777. *Omar's des Zeltmachers Sinnsprüche*. Rubaijat-I-Omar-I-Khajjaun. Aus d. Persischen übers. v. Friedr. Rosen. 1909. Ism. n. Pester Lloyd 210. sz.
778. *Szanszkrit. Fiok Károly*. A Pancsatantra meséiből. Budap. Szemle 140. köt. 466—475. l.
779. *Jugosich Kálmán*. Szemelvények a Védákból. Honti Lapok 49. sz.
780. *Jahn, Dr. Wilh.* Das Saurapurānam. 1908. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 382. l.
781. *Kégl Sándor*. Hindusztáni tanulmányok. (Kivonat.) Akad. Ért. 361—372. l.
782. The Panchatantra. Ed. by J. Hertel. 1908. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 383. l.

VI. Keleti nyelvek.

783. *Baskir. Mészáros Gyula dr.* Baskir-országból. Alkotmány 305. sz.
784. *Héber. Bacher Vilmos dr.* Bloch Mózes koporsójánál. Magy. Zsidó Szemle 289—293. l.
785. *Barochovits*. Sóvárgás. Ford. Patai József. Izr. m. irod. társ. 1909. évkönyve 341. l.
786. *Bialik*. A martyrok közt. Ford. Patai József. U. o. 334—336. l.
787. *Blau Lajos dr.* A görög papyrusok zsidó vonatkozásairól és a talmudi joggal való összefüggésükről. M. Zsidó Szemle 228—241. l.
788. *Börries v. Münchhausen* verseiből. 1. Saul és az en-dori boszorkány. 2. És szólt Ézsaiás. 3. A fiú. Ford. Telekes Béla. Izr. m. irod. társ. 1909. Évkönyv. 199—203. l.
789. *Csernikorszky*. Apollo szobra előtt. Ford. Patai József. U. o. 337. l.
790. *Csernikorszky Saul*. Strófák a Dnjper partján. Ford. Szabolcsi Lajos. U. o. 268. l.
791. *Feder, Dr. Richard*. Hebrejská čítanká a učebnice. Pro israel, žaky českých národních škol. V. Roudnici u. L. 1909. (Nyom. Alkalay, Pozsonyban.) (8-r. 255 l.)
792. *Gábel Gyula*. Héber olvasókönyv. 2. kiadás. Sátoraljaújhely, 1909. Alexander V. (8-r. 64 l.) 40 f.
793. *Gábel-féle héber betűtípusok*. Budapest, é. n. Gerő L. (8-r. 401) 1 K.
794. *Gabirol*. 1. A «királyi koroná»-ból. — 2. Lelkem borulj le. — 3. Akármerre fordul. Ford. Patai József. Magy. Zsidó Szemle 83. l. — 4. Versenyre kél. — 5. Hatalmas! . . . U. o. 178. l. — Részlet «királyi koronájá»-ból. Ford. Klein Mór dr. U. o. 365 l.
795. *Gerstl Izsák Ignác*. Izsák Aráma. Kúnszentmiklós, 1909. (8 r. 34 l.)
796. *Halévi Jehuda*. 1. Lelkem állj meg. — 2. Ösvényeid. Ford. Patai József. Magy. Zsidó Szemle 84—86. l. — 3. Ha Isten. . . U. o. 179. l.
797. *Hornyánszky Aladár*. Héber nyelvtan. 1908. Ism. Blau Lajos dr. U. o. 107—122. l. — Weisz Miksa. EPhK. 142—144. l.
798. *Kalisch M.* hat levele. Közli Pillitz Benő dr. Izr. m. irod. társ. 1909. Évkönyv 225—255 l.
799. *Kandel Sámuel*. Genizai kéziratok. Budapest, 1909. (8 r. 32, VI. l.)
800. *Kecskeméti Armin dr.* A zsidó irodalom története. Az Izr. Magy.

- Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. II. köt. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 343 l.) 5 K. — Ism. *l. Délm. Közl.* 27. sz.
801. *Kohen*. A czaddik. Ford. Patai József. Izr. m. irod. társ. 1909. Évkönyv 336. l.
802. *Patai József*. A mai héber költészet. U. o. 328—343. l.
803. *Perec*. A költő. Ford. Patai József. U. o. 342. l.
804. *Rosenfeld Morris*. 1. Énekek éneke. Ford. Kiss Arnold. Magy. Zsidó Szemle 171—175. l. — 2. Nem tudom én . . . U. o. 368. l. — 3. Ujra verem lantom húrját. Pesti Napló 54. sz.
805. *Rosenmann, M.* Die jüdisch-aramäischen Papyrifunde in Assuan. . . 1909. Ism. Grünhut Lázár dr. M. Zsidó Szemle 248. l.
806. *Schwab, Moïse*. Rapport sur les inscriptions hébraïques de l'Espagne. 1907. Ism. *B. L. U. o.* 244—248. l.
807. *Smend, R.* Alter u. Herkunft des Achikar-Romans u. sein Verhältnis zu Aesop. Rövid ism. U. o. 54. l.
808. *Steinberg*. Ha eljön majd. Ford. Patai József. Izr. m. irod. társ. 1909. Évkönyv 339. l.
809. *Steiner Vilmos*. Három arab kézirat az ó-kairói genizából. Bpest, 1909. (8-r. 24, VIII l.)
810. *Zapletal, V.* De poesi Hebræorum in Veteri Testamento conservata. 1909. Ism. Kmoskó Mihály dr. Religio 20. sz.
811. *Jakut. Schrieft, Dr. Karl*. Der Lokativ im Jakutischen. Keleti Szemle 211—214. l.
812. *Kún. Fischer, Emil*. Die kumanische Sprache. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 9—11. sz.
813. *Török. Antalfy Endre dr.* Uj török nyelv. Bud. Hirl. 228. sz.
814. *Germanus, Julius*. Turk Darnay. Keleti Szemle 341—344. l.
815. *Kúnos, Ign.* Türkisches Volksschauspiel. 1908. Ism. Germanus Gyula. EPhK. 633. l. [Keleti Szemle 185—210. l.]
816. *Munkácsi, Dr. Bernhard*. Karäisch-Tatarische Hymnen aus Polen.
817. *Pröhle, Dr. Wilhelm*. Karatschajisches Wörterverzeichnis. Keleti Szemle 83—150, 215—304. l.
818. *Ráczim, Ahmed-bej* Az élet gondja. Törökből fordította és bevezetéssel ellátta Vincze Frigyes dr. Kolozsvár, Stief ny. 1909. Ism. Gálos Rezső dr. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 746. l.
819. *Szócs Géza dr. (Zilahi)*. Az újabb török irodalomról. Zólyomvárm. Hirl. 52. sz. és Délmagyar. Közl. 272—274. sz.
820. *Tecfik Rıza dr.* Irodalmi renaissance Törökországban. Vas. Ujs. 44. sz.
821. *Vincze, Dr. Friedrich*. Beiträge zur Kenntniss des anatolischen Türkisch. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 41 l.)
822. *Egyptom. Mahler, Ede*. Egyiptomi emlékek Magyarországon. (Kivonat.) Akad. Ertes. 462—476. l.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

823. *Barcza Imre*. Magyarországi kivándorlások irodalma. 1908. Ism. *sp.* Könyvszemle 79. l.
824. *Binz, Gustav*. Die Handschriften d. öffentl. Bibliothek d. Universität. Basel. — Ism. *Σ.* Könyvszemle 629. l.

825. *Borsai*. A kolozsvári új egyetemi könyvtár. (Képpel.) Vas. Ujs. 22. sz.
826. *Calvi, Emil*. Bibliografia generale di Roma. I. 1908. Ism. *G. P. Könyvszemle* 175. l.
827. Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. I. 1908. Ism. Gulyás Pál dr. U. o. 354—359. l.
828. Catalogus codicum Mss. bibliothecæ R. Monacensis. I. 1909. — Ism. *S. U.* o. 364. l.
829. *Csontos János*. Újabb adatok „Attavantestől festett Corvin-codexek”ről. Arch. Értes. 221—232. l.
830. Czimjegyzéke, A budapesti magyar királyi tudományegyetem könyvtárának —. XXXII. 1907. évi gyarapodás. Budapest, 1909. egyet. ny. (8-r. XXX, 215 l.) (Kilián Fr. ut. biz.) 60 f.
831. *Eisler, Michael Josef*. Moderne Bücherkult. Pester Lloyd 4. sz.
832. Évkönyve, Magyar Könyvkereskedők —. XIX. évfolyam. I. Magyar könyvészet. 1908. II. Könyvkereskedelmi üzletcímár. III. Közhasznú üzleti tudnivalók. Szerkesztette: Steinhofer Károly. Budapest, Könyvkeresk. egyll. 1909. (8-r. LXXXV, 468 l.)
833. Falusi népkönyvtárak Németországban. Néptanít. Lapja 37. sz.
834. *Ferenzi Zoltán*. A könyvtárak, mint a nemzeti művelődés eszközei. Múz. Könyvt. Értes. 188—196. l. (Külön is megjelent. 8-r. 25 l.)
835. *Ferenzi Zoltán*. A közkönyvtárak. Bud. Hirl. 294. sz.
836. (*Franklin, Alf.*) Guide des savants, etc. 1908. Ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 171. l.
837. *Fröhlich, Otto*. Internat. Bibliographie der Kunstwissenschaft. V. Bd. Ism. *Gl. U.* o. 177. l. — Supka Géza. Válasza. U. o. 284—286. l. — *Gl. Viszonválasza*. U. o. 286—288. l.
838. *Gárdonyi Albert dr.* Könyvtár és városigazgatás. Városi Szemle 728—735. l. [378—380. l.]
839. *Gch.* A bolognai községi könyvtár az 1908. évben. Könyvszemle
840. *Gulyás Pál dr.* Páris tudományos közkönyvtárak. U. o. 293—314. l.
841. *Gulyás Pál dr.* Északnémet népkönyvtárak. 1908. Ism. *d. n. U.* o. 78. l.
842. *Gulyás Pál dr.* Bibliografiai rendszerek. U. o. 23—43. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
843. *Gulyás Pál dr.* Népkönyvtári intézmények Párisban és Londonban. Budapest. 1909. Athenæum. (Ranschburg G. biz.) (8-r. 52 l.) 1 K.
844. *Gulyás Pál dr.* Népkönyvtári intézmények Párisban. Múz. Könyvt. Értes. 10—19. l.
845. *Gulyás Pál dr.* A francia katonai népkönyvtárak és a Franklin-Egyesület. Magy. Katonai Közl. I. 147—151. l.
846. *Gulyás Pál dr.* A londoni községi népkönyvtárak. Múz. Könyvt. Értes. 87—103. l.
847. *H. J.* A vatikáni könyvtár. Egyh. Közl. 3. sz.
848. *Harsányi István*. A sárospataki lengyel biblia s ujonnan fölfedezett harmadik töredéke. Könyvszemle 1—22, 116—138, 193—210. l. (Külön is megjelent. 8-r. 61 l.) — Ism. Kelemen Lajos. Kereszt. Magvető 354—356. l.
849. *Harsányi István*. A sárospataki ref. főiskola metszetgyűjteménye. *ez műve* Múz. Könyvt. Értes. 32—40, 111—123, 206—209. l.
850. *Hellebrant Árpád*. Diplomatariumok és monumenták a Magy. Tud. Akadémia könyvtárában. Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 172 l.) 3 K.

851. *Hellebrant Árpád*. A magyar philológiai irodalom 1908-ben. EPhK. 463—576. l.
852. *Hellebrant Árpád*. A magyar pædagogiai irodalom 1908-ban. Magy. Pædag. 386—468. l.
853. *Hellebrant Árpád*. A magyar nyelvtudományi irodalom 1908-ban. M. Nyelv 270—272. l.
854. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1907-ről. Ethnogr. 53—62, 312—314, 370—373. l.
855. *Hitchcock, Fred. H.* The building of a book. 1908. — Ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 80—82.
856. *Horváth Ignác*. A magyar bibliografiai irodalom az 1908. év IV. negyedében. Könyvszemle 87. l. — Az 1909. év I. negyedében. U. o. 183. l. — A II. negyedben U. o. 282. l.
857. *d'I. K.* Az 1700 előtt nyomtatott és Svédország könyvtáraiban található zeneművekről. Könyvszemle 187. l.
858. *d'Isoz K.* A zenei bibliográfia fontosságáról. Zenei Közlöny 22, 23. sz.
859. *Iványi Béla dr.* Egy magyar főúr könyvtára a XVI. században. Könyvszemle 94. l.
860. *Jäger Gusztáv*. Hongrie. Corvina 27. sz. (Magyarországra vonatkozó külföldi bibliográfia.)
861. *Kleemeier, J. F.* A könyvek gyűjtéséről. Ford. Steinhofér Károly. Budapest, 1909. Szerző. (8-r. 32 l.)
862. *Köblös Zoltán*. Magyar családtörténeti könyvészet. 1472—1905. — Kolozsvár, Gámán ny. 1909. (8-r. 74 l.) Megjelent a Genealog. Füzetek 1909. évfolyamában is.)
863. *Köblös Zoltán*. Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. Erd. Múz. 343—345, 407—409. l.
864. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi országos könyvtára az 1908. évben. Könyvszemle 97—116. l.
865. Mátyás királynak ajánlott ismeretlen jóskönyv 1485-ből. U. o. 190. l.
866. *Melich János*. Hazai rutén oláh nyomtatványok, nyomdák történetéből. U. o. 92. l. [273—276. l.]
867. *Morel, Eug.* Bibliothèques. 1908. — Ism. Gulyás Pál dr. U. o.
868. Munkáskönyvtárak, Északi — Népszava 34. sz.
869. Nyomdászat. A. Gy. Nyomtatványaink kiállítása Lipcse városában. Grafikai Szemle 7. sz.
870. *Aigner Antal, ifj.* A könyvnyomtatás terrénuma. Nyomdász Évkönyv. 24. évf. 65—72. l.
871. *Aigner János*. A csipke mint díszítőanyag. Magy. Nyomd. 10. füz.
872. Apró jegyzetek a könyvnyomtatás történetéből. (A censura és a nyomdász felelőssége.) Grafikai Szemle 7—12. sz.
873. *Bálint Aladár*. A grafika és a japánok. Magy. Nyomd. 1. sz.
874. *Bárány Nándor*. Művészek közremunkálkodása a typográfiában. Grafikai Szemle 7—12. sz.
875. *Bozsik István*. A vonal a könyvnyomtatásban. Nyomdász-Évkönyv. 24. évf. 81—96. l.
876. *Bujnovszky Ernő*. A napilapok karácsonyi hirdetéseiről. Magy. Nyomdászat 1. sz.
877. Egy kis elmefuttatás a nyomtató festékekről. r. ő. Grafikai Szemle 1, 2. sz.

878. *Engelhardt Aurél*. Villamosság a nyomdaüzemben. Nyomdász-Évkönyv. 24. évf. 145—154. l.
879. *Enschedé, Ch.* Fonderies du caractères. 1908. — Ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 365—367. l.
880. *Faltusz Ede*. A bolognai kréta a nyomtatásban. Magy. Nyomd. 12. sz.
881. A fődőképesség meghatározása. Nyomd. Évk. 24. évf. 161—164. l.
882. Fragmentumok a könyvnyomtatás történelméből. Graf. Szemle 3. sz.
883. *Fritz György*. A színes nyomtatás jelene, multja s jövődjéje. U. o. 3. sz.
884. *Fuchs Zsigmond*. A drezdai fényképészeti kiállítás. Magyar Nyomdász 8, 9, 10, 11. sz.
885. *Fuchs Zsigmond*. A kétfordulatú nyomógép. U. o. 12. füz.
886. *Gondos Ignác*. Ruggyanta-bélyegzők készítése. Nyomdász-Évkönyv. 24. évf. 155—160. l.
887. *Gondos Ignác*. A névjegy. Magy. Nyomdász 7. sz.
888. *Grünhut Jakab*. Iparunk fejlődése s a tisztaság. Nyomdász-Évkönyv. 24. évf. 61—64. l.
889. A hazai könyvnyomdászat multjából. (VI. Az első zsidó nyomda Magyarországon.) Magy. Nyomdász 4, 5. sz. — VII. U. o. 8. sz. — VIII. U. o. 10. sz. — IX. U. o. 12. sz.
890. *Hermann Károly*. Az írás meg a betű fejlődése. Nyomdász-Évkönyv 24. évf. 121—144. l.
891. *Hermann Károly*. A klisék elhelyezéséről. Magy. Nyomd. 6. sz.
892. *Hermann Károly*. Az arány szerepe a nyomdászatban. U. o. 12. sz.
893. *HNN—K.* A könyvgerinc szedése. U. o. 8. füz. 255. l. — *TS—C.* U. o. 9. sz. 286. l. — *G. Js.* U. o. 10. füz. 337. l.
894. *Hornyánszky Agost*. A festékekről és azok alkalmazásáról. U. o. 11, 12. sz.
895. *Janovits Ferencz*. A nyomdászok és a rajzoló művészek. U. o. 12. sz.
896. A játékkártyák készítési módja. Nyomdász-Évkönyv. 24. évf. 53. l.
897. *Kemény Lajos*. Breuer Lőrincz életéhez. Könyvszemle 380—382. l.
898. *Kemény Lajos*. A kassai könyvsajtó történetéhez. U. o. 382. l.
899. *Kner Imre*. A színharmonia. Nyomdász. Évkönyv. 24. évf. 33—52. l.
900. A könyvnyomtatás föltalálása. U. o. 24. évf. 111—118. l.
901. *Korinek József*. A nyomdászat Amerikában. Graf. Szemle 10, 11. sz.
902. Krausz Soma új forma-szorító szerkezetéről. U. o. 2. sz.
903. A krétarajz szerepe és technikája a litográfiában. U. o. 9. sz.
904. *L. N.* Betű és dísz a könyvnyomtatásban. Magy. Nyomd. 2. sz.
905. *Lengyel Sándor*. Tótfalusi Kis Miklós életfolyása és működése. Grafikai Szemle 1, 2. sz.
906. *Lengyel Sándor*. A rajzolás aktuális kérdéséhez. Nyomdász. Évkönyv. 24. évf. 179—192. l.
907. A magyar könyvnyomtatás jövője. Magy. Nyomdász 5. füz.
908. Naptárak és újévi kártyák. U. o. 1. sz.
909. *Neubauer József*. A fénytelen műnyomó-papír. U. o. 10. füz.
910. *Novitzky N. László*. A papiros története dióhéjban. Nyomdász. Évkönyv. 24. évf. 99—108. l. [1, 2. sz.]
911. Nyomtató sajtóink alkalmazhatóságának határai. Grafikai Szemle
912. *Pabst János*. A magyar nyomtatványkiállítás. Magyar Nyomdász 8. sz.
913. A papír vízjegyének előállítása. Nyomdász. Évkönyv 24. évf. 109. l.

914. *Parlorszky J. Alajos.* A hirdetések technikai fejlesztése. Magy. Nyomdászat 1, 3, 4—12. sz.
915. *Pollák Aurél.* Az angol és amerikai iparművészeti rajzoktatás. Grafikai Szemle 4. sz.
916. *Pollák Aurél.* Reflexiók a mesterszedésről meg egyebekről. Magy. Nyomdászat 1. sz.
917. *Russ R.* A kémigráfia fejlődésképesége. U. o. 5. sz.
918. *Schopp János.* Az írásról és a betűről. Nyomdász. Évkönyv. 24. évf. 121—126. l.
919. *Schuller Aladár.* A Lumière-féle színes fényképezés és alkalmazása a sokszorosító-iparban. Magy. Nyomdászat 12. sz.
920. Segéddeavatás kétszáz év előtt. Nyomdász. Évkönyv 24. évf. 165—172. l.
921. A sokszorosító ipar állapota Olaszországban. Grafikai Szemle 4. sz.
922. *Spitz Adolf.* A könyvboríték előállításáról. Nyomdász. Évkönyv 24. évf. 73—80. l. [Nyomdászat 10. sz.]
923. *Stern Lajos.* Nyomtatványaink kiállítása Berlinben. Magyar
924. *Szabó Robert.* A galván eljárással készült klisékről. U. o. 9. sz.
925. A száraz stereotípálási módszer történetéből. Graf. Szemle 4. sz.
926. *Tanay József.* Kultúra a nyomdász-körökben. Nyomdász. Évkönyv. XXIV. 5—32. l.
927. Térelosztás és margó-viszonyok a könyvekben. Graf. Szemle 3. sz.
928. Tipográfiai domború nyomtatás. Nyomdász. Évkönyv. 24. évf. 55—60. l.
929. *R. Tóth József.* A könyveim alapformáiról. Magy. Nyomd. 12. sz.
930. *R. Tóth József.* Reflexiók a mesterszedésről meg egyebekről. Grafikai Szemle 3, 7, 2. sz. [U. o. 9. sz.]
931. *R. Tóth József.* A tradíció szerepe a nyomdászat fejlődésében.
932. *R. Tóth József.* A magyar könyvnyomtató művészetről. Magy. Nyomdászat 5. sz.
933. Újság- és könyv-illusztrálás Magyarországon. Graf. Szemle 5. sz.
934. Valami a papiros enyvezéséről. Nyomdász. Évkönyv. 24. évf. 127. l.
935. *Venkovits Károly.* A névjegyekről. Magy. Nyomdászat 12. sz.
936. *Pellechet, M.* Catalogue général des incunables, etc. III. Ism. Gulyás Pál dr. Könyvszemle 361. l.
937. *Petrik Géza.* Magyar könyvészet. 1886—1900. — Ism. Császár Elemér. EPhK. 220. l. [90—92. l.]
938. A porosz katalogizálási szabályok egyszerűsítése. Σ. Könyvszemle
939. *Rizner, Ludovét V.* Bibliografický prehlad štyridsať ročnej (1868—1908) literarnej činnosti Pavla Országha reviezdoslava. Slov. Pohľady 87—93. l.
940. *Rudnay Béla.* Országos levéltáraink. Az Újság 212. sz.
941. *Rye, R. A.* The libraries of London. 1908. — Ism. Σ. Könyvszemle 175—177. l.
942. *Siklósy, Joseph.* Björnson's Schwigersohn. (Erinnerungen an Albert Langen.) N. Pest. Journ. 113. sz.
943. *Singer, Arthur.* Bismarck in der Literatur. Ein bibliographischer Versuch. Würzburg, 1909. C. Kabitzsch. (8-r. 4 lev. 252 l.) 10 M. Ism. Egyetértés 150. sz.
944. *Slater, J. H.* Handbuch f. Büchersammler. 1906. — Ism. Bibliofil. Könyvszemle 362—364. l.

945. *Stauber, Rich.* Die Schedel'sche Bibliothek. 1908. — *Ism. Gulyás Pál dr.* — U. o. 172—174. l.
946. *Stockinger Gyula.* Névtelenek irodalmi temetője. U. o. 154—160. l.
947. *Szalay Imre.* Tájékoztató múzeumok és könyvtárak építésére és berendezésére. Budapest, 1909. Ranschburg G. (Haránt 4-r. 18 l. 35 tábla) 10 K. — *Ism. N. Könyvszemle* 272. l. — *Sz. G. Magy. Iparművészet* 290. l.
948. *Székely Dávid.* A magyarországi képzőművészeti és vele rokonságú irodalom terén 1904-ig megjelent könyvek kimutatása. *Művészet* 64, 413. l.
949. *Táborszkyne Paczák Adél.* Egy elkobzott könyvről és egyébről. *Nógrádi Hirl.* 42. sz. [Religio 43. sz.]
950. *Timár Kálmán.* A kalocsai főszékesegyház régi könyvtára.
951. *Trauschenfels, Dr. Eugen v.* Ergänzungen und Berichtigungen zu Josef Trauschs und Friedrich Schullers Schriftstellerlexikon der siebenbürger Deutschen. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 2—5. sz. [Könyvszemle 211—243. l.]
952. *Vértesy Jenő dr.* A Magyar Nemzeti Múzeum sugókönyvei.
953. *Vidéki könyvtáraink* 1907-ben. U. o. 44—71. l.
954. *Vignas, Thomas.* Index bio-bibliographicus... Scholarum Piarum. 1, 2. Romæ, 1908/9. — *Ism. Krasznaynszky János.* Religio 38. sz.
955. *Zorányi Jenő.* Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. *Könyvszemle* 315—321. l.
956. *Zsák I. Adolf.* A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai. U. o. 244—251, 335—346. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

957. *Abonyi Árpád.* Laczkovics kapitány. Színmű 5 felv. Először árták a Nemzeti Színházban okt. 1.
958. *Ábrányiné-Katona Clementin.* Négy lírikus és egyebek. Essayk, tárczák. Budapest, Athenæum, 1909. (8-r. 256 l.) 5 K. — *Ism. Kath. Szemle* 877. l.
959. *Ády Endre.* Az Illés szekerén. *Ism. Vasárn. Ujs.* 1909. 3. sz. — *Both István dr.* Szilágy 5. sz. — *Csefkó Gyula.* Uránia 482—484. l. — *Lukács György.* Huszadik Század 20. köt. 286—292. l.
960. *Ády Endre.* Szeretném, ha szeretnének. 1910. *Ism. Vasárn. Ujs.* 52. sz. — *Hanyay Sándor.* Alkotmány 308. sz.
961. *Ády Endre.* Új csapáson. 1909. *Ism. andi.* Erdélyi Lapok 14. sz.
- 961a. *Alszegehy Zsolt.* A «Fenhéjazó». *EPhK.* 165. l. — *Gragger Róbert.* U. o. 316. l.
962. *Arany János.* Írói arcképek. I. Gyöngyösi István. Orczy Lőrincz. (Magyar Könyvtár 565. sz.) Budapest, 1909. Lampel Róbert. (16-r. 47 l.) 30 f.
963. *b. j.* Újabb regényeink. *Kath. Szemle.* 1909. 71—84. l.
964. *B. J.* Szűry Dénes. 1849—1909. *Shakespeare-Tár* 313. l.
965. *Babits Mihály.* Levelek Irisz koszorújából. *Ism. andi.* Erdélyi Levelek 14. sz. — *Dutka Ákos.* Nagyvárad 268. sz. — *Miklós Jenő.* Egyetértés 133. sz. — *N. P. Hét* 22. sz. — *Vasárn. Ujs.* 26. sz. — *Lásd* 991. és 1074. sz. a. is.
966. *Baboss László.* 1851—1909. *Zalai Közl.* 80. sz.

967. *Balásházy Péter*. Növerek. Glória. 1907. *Ism. b. j.* Kath. Szemle 76. l.
968. *Balásházy Péter*. Egy kis leány gondolatai. 1907. *Ism. b. j.* Kath. Szemle 83. l.
969. *Balázs Béla*. Doktor Szélpál Margit. Dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 30.
970. *Balázs Béla*. Doctor Szélpál Margit. 1909. *Ism.* Lukács György. Huszadik Század 19. köt. 578—581. l. — Dutka Ákos. Nagyvárad 268. sz. — Lásd 1126. sz. a. is.
971. *Balázs Ignác*. A becsület szanatoriumából. *Ism. k. d.* Budapesti Hírlap 249. sz.
972. *Bálint Imre*. Keleti képek. *Ism. R—a F.* Pest. Journ. 135. sz.
973. *Baros Gyula*. Két vers a XVII. századból. *Irod. tört. Közlem.* 180—198. l. [Szemle 80. l.]
974. *Bársony István*. Titkos veszedelmek. 1907. *Ism. b. j.* Kath.
975. *Beöthy-Badics*. A magyar irodalom története. I., II., Budapest, 1906/7. *Ism.* Kiss Antal dr. Századok 62—69. l.
976. *Beréty Hugó*. Ady dalai. *Ism.* Csáth Géza. Nyugat 1909. II. 717—719. l.
977. *Berzevics Albert*. Irodalmi viszonyaink. Budap. Hírl. 33. sz.
978. *Biró Lajos*. Férfiak. 1909. *Ism. andi.* Egyet. Lapok 14. sz.
979. *Biró Lajos*. 21 novella. *Ism. b. j.* Kath. Szemle 83. l.
980. *Biró Lajos*. A diadalmas asszony. Regény. *Ism. (b. l.)* Pesti Napló 305. sz. — Dutka Ákos. Nagyvárad 283. sz. — Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 284. sz. — Kanizsay Ferencz. Magy. Hírl. 286. sz.
981. *Biró Lajos*. A férfiak. Drámai játék 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 21. Lásd 998. sz. a. is.
982. *Bittenbinder M.* A Humajun Namé első magyar származéka. 1908. *Ism. t.* Budap. Szemle 137. köt. 496. l. — Gálos Rezső. EPhK. 221. l.
- 982a. *Bleyer Jakab*. Gottsched hazánkban. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, Akadémia. 1909. (8 r. 180 l. 1 lev.) 4 K. — *Ism. M. J. M.* Nyelv 424. l.
983. *Bodola Gyula*. Dobó István a magyar költészetben. 1908. — *Ism.* Szabó Gyula. Philol. Közl. 377. l. [308. sz.]
984. *Bodor Aladár*. Zátonyon. 1910. *Ism.* Hangay Sándor. Alkotmány
985. *Bokor Malvin*. A Szirányi család. Regény. 1908. *Ism.* Ludovicus. Magy. Középiskola 320. l.
986. *Borbély István dr.* Unitáriusok a legújabb „Magyar Irodalom Förténet”-ben. Kereszt. Magvető 348—351. l. (Pintér munkájában.)
987. *Borbély István dr.* Adalék XVI. százévi drámai irodalmunk történetéhez. Kereszt. Magvető 97—99. l.
988. *Borbély István dr.* Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. U. o. 184—202, 243—267, 303—334. l.
989. *Böszörményi Sándor*. A Balassa-Comœdiáról. Budapest, Heisler és Köszl. ny. 1909. (8 r. 63 l.)
990. *Bródy Miksa*. Verseskönyvekről és költőikről. Magy. Hírl. 61. sz. (Ady Endre, Hangay Sándor, Gyagyovszky Emil, Nil költeményeiről és Kosztolányi D. Maupassant fordításáról.)
991. *Bródy Miksa*. A Nyugat két költőjéről. Magy. Hírl. 125. sz. (Kemény Simon: Lamentációk-ról és Babits Mihályról.)

992. *Büky György*. Uton a lelkeimmel. 1909. *Ism. Élet* 3. sz. — *n. Hét* 12. sz.
993. *Cholnoky Viktor*. Tammúz. 1910. — *Ism. Schöpffin Aladár*. Nyugat 1909. II. 648–654. l. — *Vas. Ujs.* 52. sz.
994. *Csák Árpád dr.* A negyedik helikoni ünnepély Keszthelyen. Keszthelyi Hirl. 28. sz.
995. *Császár Elemér*. A modern szépirodalom méltatása. Budapesti Szemle. 140. köt. 481–486. l.
996. *Csáth Géza*. A pesti dal. Nyugat 7. sz. 391. l.
997. *Csáth Géza*. A varázsló kertje. — *Ism. Hegedüs Gyula*. Nyugat. 4. sz. 227. l.
998. *Csepy Elemér*. Modern magyar írók. Korponai Közl. 42. sz. (Molnár Ferencz, Bródy Sándor, Biró Lajos, Ady Endre.)
999. *Csíte Károly*. Az én műzsám. Budapest. *Ism. s. Népt. L.* 52. sz.
1000. *Csongor Gergely*. Hangulatok, képek. 1909. *Ism. Vasárnapi Ujság* 35. sz.
1001. *Csura Miklós*. Árgirus a magyar irodalomban. Nagykikinda, 1908. Szegyekov J. ny. (8-r. 85, 2 l.).
1002. *Czáró János*. Sójajok. Költemények. 1909. *Ism. T. A. Nemz. Népművelés* 15. sz.
1003. *Czikollay László*. Magyar humor egy százéves könyvben. Összetartás 52. sz. (Szirmay: Hungaria in parabolis.)
1004. *Dánielné-Lengyel L.* Fehér kereszték. 1908. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 75. l.
1005. *F. Deák Ferencz*. Irodalomtörténeti tanulmányok a kurucz költészet köréből. A kurucz kori szerelmi lantos költők. A kurucz kori népdalköltészet. Függelékül: Székelyföldi köszöntő és üdvözlő versgyűjtemény. Budapest, Athenæum. 1909. (8-r. 66 l. 1 lev.) 1 K 40 f. — *Ism. Bajza József*. EPhK. 690. l.
1006. *F. Deák Ferencz*. Vitéz Kádár István éneke. A kurucz kori szerelmi lantos költők. A kurucz kori népdalköltészet. Függelékül: Székelyföldi köszöntő és üdvözlő versgyűjtemény. Budapest, 1909. U. o. (8 r. 48 l.) 2 K.
1007. *Décsi Lajos dr.* Az elbeszélő költészet története. I. Készítette Kónya Sándor. Kolozsvár, 1906/7. I. félév. (4-r. V, 193 l.) (Könyomat.) — II. Készítette György Ferencz és Simonfi János. Kolozsvár, 1906/7. II. félév. (4-r. 191 l.) — III. Simonfi János jegyzése. Kolozsvár, 1907/8. I. félév. (4-r. 245 l.) — IV. Simonfi János és Teke Sándor jegyzése. Kolozsvár, 1907 8. II. félév. (4-r. 152 l.)
1008. *Décsi Lajos dr.* A magyar széppróza története. I. Simonfi János jegyzése. Kolozsvár, 1907/8. I., II. félév. (4-r. 128 l.)
1009. *Décsi Lajos dr.* A hanyatlás korszakának irodalomtörténete. 1711—72. Simonfi János és Teke Sándor jegyzése. Kolozsvár, 1907/8. II. félév. (4-r. 130 l.)
1010. *Décsi Lajos dr.* A magyar lírai költészet története. I. György János jegyzése. Kolozsvár, 1908 9. I. félév. (4-r.)
1011. *Décsi Lajos dr.* A magyar drámai irodalom története. I. Készítette Kónya Sándor. Kolozsvár, 1906/7. I. félév. (4-r. 40 l.) (Könyomat.) — II. Készítette György Ferencz és Simonfi János. Kolozsvár, 1906 7. II. félév. (4-r. 111 l.)

1012. *Dohány János*. Werther-hatások a magyar irodalomban a XVIII. század végéig. Nagyvárad, 1909. (8-r. 60 l.)
1013. Egy asszony versei. Budapest, 1909. Ism. Kozma Andor. Budap. Szemle 138. köt. 148—151. l.
1014. Emlékkönyv a Csokonai-kör három irodalmi ünnepéről. Szerk. Kardos Albert. Debreczen, 1909. Csokonai-kör. (8-r. 232 l.) 3 K. (Tartalmából megemlítendő: Kardos Albert. A százados Csokonai-emlékünnepe története. — Zoltai Lajos. Csokonai szülőházáról és szüleiről. — Géresi Kálmán. Elnöki megnyitó beszéd Csokonai halálának százéves fordulóján. — Tüdös János dr. Emlékbeszéd Csokonai Vitéz Mihály halálának százéves fordulójára. — Kardos Albert. A «Magyar Fűvészkönyv» százéves emlékünnepeinek története. — Géresi K. Elnöki megnyitó beszéd. — Török Péter. A «Magyar Fűvészkönyv» növénytani méltatása. — Kardos A. A «Debreczeni Fűvészkönyv» nyelve. — Tüdös János dr. Az emlékmű története. — Mágócsy-Dietz Sándor. Diószegi dr. és Fazekas emlékezete.) — Ism. Néptanít. Lapja 30. sz.
1015. *Endrefi (Tokaji Kiss Endre.)* Vergődő lelkék. 1909. Ism. b. j. Kath. Szemle 1065. l.
1016. *Eötvös Károly* munkái. Ism. Csefkó Gyula. Nyelvőr 349—354. l.
1017. *Erdélyi Zoltán*. Bazsalikom. 1909. Ism. b. j. Kath. Szemle 1066. l. — ő. Budap. Hirl. 118. sz. — Hét 8. sz.
1018. *Erdős Renée*. Jöttem hozzátok. Ism. Z. Budap. Szemle 138. köt. 315—317. l. — Ism. Lehotai. Hét 7. sz. — Gellért Oszkár. Nyugat I. 51. l. — Vasár. Ujs. 6. sz.
1019. *Filudi Antal*. Bergendi Szilveszter. Budap. Hirl. 288. sz.
1020. Falusiak. Kiadta Barta Mór dr. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 705. l.
1021. *Farkas Béla*. Élet. 1909. Ism. i—r. Őrsz.-Világ 17. sz.
1023. *Farkas Imre*. Tűnő évek. Költeményei. 1909. — Ism. Vampa. Élet 17. sz. — Kardos Albert. Néptanít. Lapja 23. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz. — n. Hét 12. sz.
1024. *Farkas Pál*. A renegát. 1909. Ism. r. Élet 10. sz.
1025. *Fejér A.* Egy százesztendősi időszakról folyóírásról. Élet 48. sz. (Erdélyi Múzeum.)
1026. *Fekete Lajos* versei. Ism. Dzurányi László. Rozsnyói Híradó 17. sz.
1027. *Fényes Samu*. A bálvány. 1908. Ism. Sz. Z. Huszad. Század 19. köt. 304—307. l. — Ruttkay-Rothhauser M. Pest. Lloyd 26. sz. — Karinty Frigyes. Nyugat II. 275. l. — T. Sz. Egyetértés 38. sz.
1028. *Fényes Samu*. Álmodozók. Színmű 3 felv. Először adták a Magyar Színházban szept. 3.
1029. *Feszty Árpád*. Árva Bandi. 1908. Ism. b. j. Katholikus Szemle 79. l.
1030. *Fincicky Ida* dalai. I. füz. Ungvár. Ism. Gáti József dr. Határszéli Ujs. 35. sz.
1031. *Földes Imre*. A kuruzsló. Színmű 3 felv. Először adták a Magyar Színházban decz. 3.
1032. *Franyó Zoltán*. Pártos Szilárd versei. Temesv. Hirl. 34. sz.
1033. *Fülöp Aron*. Attila fiai III. Csaba. 1908. Ism. Egyetértés 2. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz. — Hangay Sándor. Alkotmány 308. sz. (Attiláról szóló részt.)

1034. *Gagyhy Dénes*. A vetélytársak. 1909. — Ism. Gerely J. Jolán. Egyház. Közl. 9. sz. — *d. d.* Egyetértés 227. sz.
1035. *Gagyhy Dénes*. Hitért, hazáért. — Ism. *d. d.* Egyetértés 227. sz.
1036. *Gál István*. Hivatás. Színmű 4 felv. Először adták a Vígszínházban szept. 18.
1037. *Garas István* «Embert-utáló Timon»-ja. Közli Molnár János. Irod. tört. Közlem. 97—120. 218—234. l.
1038. *Gara Illés*. Bergengóczia csillaga. 1909. Ism. Félix. Néptanít. Lapja 22. sz. — *ttk.* Pest. Lloyd 62. sz. — Hét 11. sz.
1039. *Gárdonyi Géza*. Falusi verebek. Köznapi történet 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 8.
1040. *Gárdonyi Géza*. Mi erősebb a halálnál? 1909. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 284. sz. Vasár. Ujs. 51. sz. — Gereblye. Uj Idők 25. sz. — s. Néptanít. Lapja 46. sz. — Vasár. Ujs. 51. sz.
1041. *Gárdonyi Géza*. Átkozott józanság. 1907. Ism. *b. j.* Kath. Sz. 80. l.
1042. *Gárdonyi G.* Isten rabjai. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 74. l.
1043. *Gárdonyi Zseni*. A magyar szentimentális regény főbb képviselői. 1907. Ism. Weber Arthur. Philcl. Közl. 1909. 57. l.
1044. *Gellért Oszkár*. A deltánál. Ism. *andi.* Erdélyi Lapok 15. sz. — *di.* Egyetértés 115. sz. — Hét 16. sz. — Vasár. Ujs. 17. sz. — Vampa. Élet 17. sz.
1045. *Gerencsér István*. Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. Budapest, Lampel R. 1909. (8-r. 217 l.) — Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 755—757. l. — *M—y.* Család és Iskola 19. sz.
1046. *Gracchus*. Tört szárnyakkal fölfelé. 1908. Ism. Religio 4. sz.
1047. *Gulyás Pál dr.* Magyar vonatkozású francia népkönyv a XVI. századból. Könyvszemle 139—153. l.
1048. *Gyagyovszky Emil*. Hadüzenet. 1909. Ism. Csizmadia Sándor. Népszava 21. sz. — Csizmadia Sándor. A nyafogó költészet. U. o. 23. sz. — Bresztovszky Ernő. A modernnek. U. o. 22. sz. — Schäffer Gyula és a szerk. megjegyzése. U. o. 23. sz. — Lásd 990. sz. a. is.
1049. *Gyárfás Tihamér*. Comcedia Erdély siralmas állapotjáról. Az első magyar jezsuita dráma 1668 ból. Gyoma, 1909. Kner J. ny. (8-r. 43 l.) — Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 755—757. l.
1050. *Gyóni Géza*. Szomorú szemmel. 1909. Ism. Vasár. Ujs. 22. sz.
1051. *Gyulai Pál*. Kritikai dolgozatok. 1908. Ism. Császár Elemér. EPhK. 374—377. l. — *V. J.* Századok 437—438. l. — Gálos Rezső. Kath. Szemle 760—762. l. — *K. F.* Uránia 339. l. — Nagy József. Irod. tört. Közlem. 121—123. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat 2. sz. 57—65. l. [tört. Közlem. 123—125. l.]
1052. *Gyulai Pál*. Dramaturgiai dolgozatok. Ism. Fülöp Sándor. Irod.
1053. *Harsányi Kálmán*. Homo és homunkulusz. 1908. Ism. Keller Imre. Nemz. Nevelés 350. l.
1054. *Harsányi Kálmán*. Péter Benedek. 1909. — Ism. *Gbr.* Népt. Lapja 52. sz. — *Gb.* Magy. Szó 292. sz.
1055. *Harsányi Lajos*. Az élet muzsikája. 1909. Ism. *A. B.* Kath. Szemle 1092—1094. l. — *L.* Egyház. Közl. 52. sz. — Hangay Sándor. Alkotmány 308. sz. — *F. S.* Összetartás 52. sz. — *y.* Dunántuli Hirl. 142. sz.

1056. *Hatrany Lajos és Lengyel Menyhért*. A szűz. Házassági komédia 5 képbén. Először adták a Magyar Színházban okt. 9.
1057. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 168—175. l.
1058. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Vojnits-jutalomról. U. o. 176—181. l.
1059. *Heltai Jenő*. A nagy nő. Tréfa 1 felv. Először adták a Magyar Színházban máj. 19.
1060. *Heltai Jenő*. Az édes teher. Énekes vígjáték 3 felv. Először adták a Víg-színházban jun. 5.
1061. *Herbály Gyula*. Középkori királyhimnuszaink. Debreczeni főisk. Lapok LII. 1—6. sz.
1062. *Herczeg Ferencz*. Kaland. 1908. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 81. l.
1063. *Herczeg Ferencz*. A királyné futárja. 1909. Ism. *R. Pest. Lloyd* 294. sz. — *L. L. Neues Pest. Journ.* 294. sz. — *Hét* 50. sz.
1064. *Herczeg Ferencz*. Szerelmesek. 1909. Ism. Szilágyi Géza. *Az Ujság* 148. sz. — *R—a F. Neues Pest. Journ.* 135. sz. — *Népt. Lapja* 30. sz. — *Hét* 21. sz. — *Vasár. Ujs.* 19. sz.
1065. *Herczeg Ferencz*. A kivándorló. Ism. Hegedüs Gyula. *Nyugat* 4. sz. 224. l.
1066. *Heresi József*. A milói Vénusz. 1909. Ism. *R—a F. Pest. Journ.* 135. sz. — *R. Pester Lloyd* 56. sz.
1067. *Hienz Armin*. Magyarországi Klingsor a mondában. Bölcsészeti-doktori értekezés. Budapest. 1909. Franklin ny. (8-r. 64 l.)
1068. *Hollós József*. Akáczelevelek. 1907. — Ism. *Soproni Napló* 294. sz.
1069. A Holnap. II. kötet. Ism. Göröcsöni Dénes. *Alkotmány* 112. sz. — *Eisler M. J. Pester Lloyd* 234. sz. — *ő. Budap. Hirl.* 118. sz. — *Szilágyi Géza. Hét* 18. sz. — *Tóth Árpád. Nyugat. I. köt.* 664—666. l. — *Vasár. Ujs.* 17. sz. — *G. Magy. Közművelődés* 1. sz. — *Hangay Sándor. Orsz.-Világ* 19. sz. — *«A nagyvárad verses boltjáról» czímmel. Pesti Hirl.* 92. sz. — *Lásd* 1180 és 1196. sz. a. is.
1070. *Horráth Ákos*. Fekete Lant. 1909. Ism. *Hangay Sándor. Alkotmány* 308. sz.
1071. *Horráth Cyrill dr.* A magyar irodalomtörténet tanításáról. Bdp. IV. ker. főreálisk. 1908 9. értes. 1—33. l. — Ism. dr. *Ozorai Frigyes. Magy. Pædag.* 654. l.
1072. *Horráth János*. Irodalmunk fejlődésének főmozzanatai. 1907. — Ism. *Kristóf György. EPhK.* 304—306. l.
1073. *Ignotus*. Irodalmi viszonyaink és a magyar lélek. *Nyugat* 4. sz. 175—178. l.
1074. *Ignotus*. Babits. *Nyugat* I. 97. l.
1075. *Íhász Aladár* versei. Ism. *Manchen Mariska. Brassói Lapok* 91. sz.
1076. *Isaák Márta*. Bilincsek. 1908. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 76. l.
1077. *Jablonsky Gábor*. A jezsuiták a magyar irodalomban. *Religio* 17. sz.
1078. *Jakab Ödön*. Őszi virágok. Ism. (*Ly.*) *Pesti Napló* 305. sz.
1079. *Joannovics György (Nekr.)*. *Budap. Hirl.* 9. sz. — *Lásd* 1591. sz. a. is.
1080. *Jób*. Ifjúkor. Ism. *Lukács György. Huszadik Század* 19. köt. 106—109. l.
1081. *K. L. Menyogzói* vers. (B. M. *Költők T. VI.* 264.) *EPhK.* 776. l.
1082. *Kaczér Imácz*. A füst. *Vígj.* 3 felv. *Szatmár-Németi.* 1909. *Weisz Z. (8-r.)* 2 K. Ism. *Heti Szemle* 51. sz.

1083. *Kálmán Károly*. Dávid Zsoltár könyve. 2. kiad. 1909. *Ism.* Bán Aladár. *Kath. Szemle* 1088—1090. 1.
1084. *Kálmán Odón*. Jób könyve a középkor magyarázatában. Budapest. 1909. (8-r. 77 l.)
1085. *Kanyaró Ferencz*. Régibb székely népballadák változatai. *Erd. Múz.* 335—342. 1.
1086. *Kapossy Luczián dr.* A modern magyar irodalomról. Pápai Jókai-kör évkönyve XV. 26—36. 1. és Pápai Hirl. 3. s. k. sz.
1087. *Karafiáth Jenő*. Akkordok. 1909. *Ism. b. Népt. Lapja* 42. sz.
1088. *Kárpáti Aurél*. Az én örökségem. *Ism.* Harsányi Lajos. *Alkotmány* 136. sz. és *Egyház. Közl.* 25. sz. — *Karinthy Frigyes*, *Nyugat* 14. sz. 108. 1. — *Élet* 26. sz. — *s. Néptanít. Lapja* 43. sz. — *Vasár. Ujs.* 31. sz. — *Hét* 27. sz. — *Hangay Sándor Orsz.-Világ* 28. sz.
1089. *Katona Lajos*. Egy magyar vonatkozású olasz legenda. *EPhK.* 661—668. 1.
1090. *Katona Lajos*. Az Érdy-codex egy fejezetéről. (Kivonat.) *Akad. Értes.* 456—462. 1. (Külön is megjelent. 8-r. 8 l.)
1091. *Keller Imre*. Rákóczi a költészetben. Figyelő 1—4. sz.
1092. *Kemény Simon*. Lamentációk. 1909. *Ism.* Mathényi György. *Zólyomvárm. Hirl.* 35. sz. — *Dutka Ákos*. *Nagyvárád* 268. sz. — *Ignotus*. *Nyugat* II. 198. 1. — *Miklós Jenő*. *Egyetértés* 133. sz. — *Vasár. Ujs.* 24. sz. — *and.* *Erdélyi Lapok* 15. sz. — *R. Pester Lloyd* 198. sz. — *Hét* 23. sz. — *Sz. G.* *Az Ujság* 230. sz. — *Lásd* 991. sz. a. is.
1093. *Keresztsegély Zoltán*. A legújabb magyar irodalom harcza. *Szamos* 267—270. sz.
1094. *Kóbor Tamás*. Idegenek 1908. *Ism.* Biró Lajos. *Nyugat* 16. sz. 192—195. — *b. j.* *Kath. Szemle* 1060. 1. — *Szilágyi Géza*. *Az Ujság* 46. sz.
1096. *Kóbor Tamás*. Munka. 1909. *Ism.* Biró Lajos. *Nyugat* 16. sz. 192—195. 1. — *Vasár. Ujs.* 1. sz. — *G. J.* *Egyház. Közl.* 18. sz. — *A Család* 3. sz.
1097. *Kőhalmi Béla*. Utazás a magyar irodalom és könyvkiadás körül. *Huszd. Század* 20. köt. 148—161. 1.
1098. *Koltai Virgil* válogatott munkái. 1908. *Ism.* Császár Elemér. *Philol. Közl.* 1909. 55. 1.
1099. *Kondor József*. A magyar nyelv és irodalom dióhéjban. Segédkönyv a középiskolák V—VIII. osztályai részére, tekintettel az érettségi vizsgálatra. 2. átdolgozott kiadás. Budapest. 1909. *Stark F.* (8-r. 207 l.) 2 K 40 f.
1100. *Kont, Dr. I.* Geschichte der ungarischen Literatur. 1906. — *Ism.* Binder M. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 6. sz.
1101. *Kont, I.* La poésie hongroise de 1850 à 1900. *Michael Szabolcska*. *L'Europe, polit. et littér.* VI. 363—371. 1.
1102. *Kont, I.* La littérature hongroise d'aujourd'hui. 1908. — *Ism.* Lám Frigyes. *EPhK.* 147—149. 1.
1103. *Kosztolányi Dezső*. Boszorkányos esték. 1909. *Ism.* Görcsöni Dénes. *Alkotmány* 178. sz. — *Juhász Gyula*. *Hét* 33. sz. — *Ujhelyi Nándor*. *Huszdik Század* 20. köt. 226. 1. — *Lengyel Menyhért*. *Nyugat* 14. sz. 109. 1. — *dé.* *Egyetértés* 187. sz. —

- Vasár. Ujs. 26. sz. — Szabolcsi Lajos. Budapest 127. sz. — Élet 26. sz. — Lásd 992. sz. a. is.
1104. *Kováts S. János dr.* Irodalom és irodalomtörténet. Keresk. Szakoktatás. XVII. 8. 9. sz.
1105. *Kozma Andor.* Magyar Symphoniák. 1909. Ism. Szilágyi Géza. Az Ujság 265. 266. sz. — R. Pester Lloyd 252. sz. — Móricz Zsigmond. Nyugat II. 402—404. l. — sz. gy. Hét 42. sz. — Vasár. Ujs. 45. sz.
1106. *Kozma Andor.* Jelentés a Farkas Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 185—188. l.
1107. *Kristóf György dr.* Irodalmunk s közéletünk. Uránia 472—477. 503—510. l.
1108. *Kronikás.* Az insurrectio röpirodalmából. Élet 51. sz.
1109. *Krúdy Gyula.* Andráscsik örököse. 1909. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 284. sz. — s. Néptan. Lapja 50. sz.
1110. *Krúdy Gy.* A bűvös erszény. 1909. Ism. Rajna Ferencz. U. o. 284. sz. — s. Néptanít. Lapja 47. sz.
1111. *Kun József.* Kék hegyek. — versei. Ism. Babits Mihály. Nyugat 8. sz. 453. l. — n. Hét 12. sz. — Vasár. Ujs. 34. sz.
1112. *Kuncz Aladár.* Egyetemi portrék. 1. Riedl Frigyes. Nyugat I. 309—313. l.
1113. *Kuthy Sándor.* A fehér hegedű. Költeményei. 1909. — Ism. Kardos Árpád. Néptanít. Lapja 17. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 397. l. — Vampa. Élet 17. sz. — n. Hét 12. sz. — Vasár. Ujs. 13. sz.
1114. *Lampérth Géza.* Boldogság vándora. 1909. Ism. Szén. Élet 25. sz. — Vasár. Ujs. 23. sz. — s. Néptanít. Lapja 35. sz.
1115. *Lauschmann Ottó.* Tüzek. 1909. — Ism. sz. Élet 47. sz.
1116. *Lázár Béla dr.* Új csapáson. 1909. Ism. Roboz Andor. Aradi Közl. 84. sz. — ttt. Pester Lloyd 86. sz. — Hét 21. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz.
1117. *Legioner (Gerenday László.)* Gyöngé emberek. 1909. Ism. Krammer Zsófia. Közérdek. (Szekszárd) 35. sz.
1118. *Lengyel Menyhért.* Falusi idill. 3 felv. Először adták a Magy. Színházban jan. 30. Lásd 271. sz. a. is.
1119. *Lengyel Menyhért.* Taifun. Színmű 4 felv. Először adták a Víg-színházban nov. — Lásd 271. sz. a. is.
1120. *Lengyel Miklós dr.* Elbeszélő-költészetünk fejlődése. Néptanít. Lapja 2. 6. 14. 19. 23. 27. 32. sz.
1121. *Lesznai Anna.* Hazajáró versek. 1909. Ism. F. Kaffka Margit. Nyugat II. 325. l. — Ady Endre. Huszadik Század 20. köt. 339. l. — Dutka Ákos. Nagyvárad 268. sz. — R. Pester Lloyd 240. sz. — Vasár. Ujs. 39. sz. — Bródy Miksa. Magy. Hirl. 222. sz.
1122. *Lévay József.* A múzsa búcsúja. 1909. — Ism. Vasár. Ujs. 16. sz. — Kristóf György dr. Sárosp. Ref. Lapok 22. sz.
1123. *Lőrinczy György.* A rétek lelke. 1908. Ism. S—i. A—l. Egyetértés 8. sz. — (k. m.) Kath. Szemle 111. l.
1124. *Lovik Károly.* Vándormadár. 1909. Ism. b. j. Kath. Szemle 1061. l. — Egyház. Közl. 39. sz.
1125. *Lorik Károly.* Az arany polgár. Ism. b. j. Kath. Szemle 77. l.
1126. *Lukács György.* Jegyzetek Szélpál Margitról. Nyugat I. 604—610. l.

1127. *Lux Terka*. A una corda. 1909. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 1066. l.
1128. A magyar novella. Keletkezésétől napjainkig. Budapest. Napló 303. sz.
1129. A magyar novella. Élet 28. sz.
1130. *Marót Károly dr.* Néhány szó a Toldi monda egy epizódjához. Irod. tört. Közlem. 174—177. l.
1131. *Martos Ferencz*. Jánoska. Fantasztikus játék 3 felv. Zenéjét szerző Jacobi V. Először adták a Királysínházban máj. 7.
1132. *Mikszáth Kálmán*. Különös házasság. 1907. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 71. l.
1133. *Mikszáth Kálmán*. A Noszty fiú esete. Ism. *A. J. Élet* 3. sz. *b. j. Kath. Szemle* 1058. l. — *Alfa*. Budapest. Hírl. 25. sz. — *s. Néptanít. Lapja* 3. sz.
1134. *Móczár József dr.* Régi magyar tankönyveink. Nagyszalontai főgim. 1908 9. értés. (Külön is megjelent. 8-r. 33 l.)
1135. *Mohácsy Jenő*. Janus lelke. — Ism. Hegedüs Gyula. Nyugat 10. sz. 600. l. — Lehotai. Hét 19. sz. — *szem. Magy. Nemzet* 97. sz. — Élet 25. sz. — Vasár. Ujs. 28. sz.
1136. *Molnár Ferencz*. Muzsika. 1908. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 81. l.
1137. *Molnár Ferencz*. Liliom. Külvárosi legenda 3 felv. Először adták a Vígszínházban decz. 7.
1138. *Molnár Ferencz*. Ketten beszélnek. 1909. — Ism. Vas. Ujs. 51. sz.
1139. *Molnár Ferencz*. Pesti erkölcsök. 1909. — Ism. Vasárnapi Ujság 9. sz.
1140. *Molnár, Franz*. Die Jungen der Paulstrasse. Übers. v. Dr. Eug. Heinr. Schmitt. 1909. — Ism. R. Pester Lloyd 264. sz.
1141. *Móricz Zsigmond*. Sári bíró. Vígj. 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 17.
1142. *Móricz Zsigmond*. Hét krajczár. Ism. *and. Erdélyi Lapok* 15. sz. — Lehotai. Hét 30. sz. — *Fs. Pl.* Új idők 31. sz. — Ady Endre Nyugat 16. sz. 169—171. l. — Dutka Ákos. Nagyvárad 268. sz. — *E—r. M. J. Pester Lloyd* 282. sz. — Kardos Albert. Erd. Múz. 414. l. — *L. Gy.* Huszadik Század 20. köt. 524—526. l. — *ly.* Uránia 388. l. — *Szén.* Élet 42. sz. — Vasár. Ujs. 30. sz. — Néptanít. Lapja 40. sz. — Barta Lajos. Felsőmagyarország, aug. 19.
1143. *Móricz Zsigmond* állatmeséi. Ism. Elek Artúr. Nyugat 102. l.
1144. *Móricz Zsigmond*. Erdő-mező világa. Ism. Elek Artúr. Nyugat 2. sz. 102. l.
1145. *Murai Károly*. Eljegyzés menyasszony nélkül. 1908. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 82. l.
1146. *Nagy Imre*. Melódiák. Ism. Vasár. Ujs. 2. sz.
1147. *Nagy Sándor (Senex)*. Ötven év. Szeged. Ism. Bud. Hírl. 300. sz.
1148. *Nil*. Nálunk. 1909. Ism. *o—a.* Egyetem 4. sz. — Spectator. Egyetértés 92. sz. — *b. Néptanít. Lapja* 9. sz.
1149. *Nil*. A szívem. Békéscsaba. 1909. — Ism. Hangay Sándor. Alkotmány 308. sz. — Lásd 990. sz. a. is.
1150. *Oláh Gábor*. Istenek alkonya. Ism. Zuboly. Pesti Napló 305. sz. — sz. Élet 47. sz.
1151. *Oláh Gábor*. Gondolatok felhőfutása. 1909. Ism. Budapest. Hírl. 56. sz. — *Io.* Hét 9. sz. — Élet 10. sz. — Vasár. Ujs. 9. sz. — Kardos Albert. Néptanít. Lapja 14. sz.

1152. *Oláh Gábor*. Az élet lobogója alatt. Ism. Ady Endre. Nyugat I. 104. l. — Z. Budap. Szemle 138. köt. 313—315. l. — Kardos Albert. Néptanít. Lapja 8. sz.
1153. *Oláh Gábor*. római arcképek. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 147, 5 l.) 3 K. (Tartalom: Gyulai Pál, Beöthy Zsolt., Péterfy Jenő, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferencz, Gárdonyi Géza, Vajda János, Kiss József, Szabolcska Mihály, Ady Endre) — Ism. *L. L. Pester Journ.* 297. sz.
1154. *Orbók Attila*. Aimé. Dráma 1 felv. 1909. Ism. *andí*. Erdélyi Lapok 14. sz.
1155. *Pakots József*. Egy karrier története. 1908. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 77. l.
1156. *Palágyi, Ludwiga*. Dein Lieben. Übers. von Heinr. Horvát. Die Karpathen II. 1. Hälfte 305. l.
1157. *Pásztor Árpád*. Tengeren, tengeren túl. 1909. Ism. Hegedüs Gyula. Nyugat II. 333. l. — Vasár. Ujs. 26. sz. — *h. r.* Az Ujság 236. sz.
1158. *Pásztor Árpád*. A harmadik. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 26.
1159. *Paulus*. Három dobsinai neves Gotthard. Gömör-Kiskont 50. sz.
1160. *Pekár Gyula*. A frigiai sipka. 1909. Ism. *R—a F.* Pest. Journ. 135. sz. — Vasár. Ujs. 13. sz.
1161. *Pekár Gyula*. Tatárabság. 1909. Ism. *R—a F.* U. o. 135. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 1059. l. — Londez Elek. Pesti Napló 14. sz. — *Szén*. Élet 3. sz. — Gerely J. Jolán. Egyház. Közl. 6. sz. — Z. Néptanít. Lapja 32. sz.
1162. *Pekár Gyula*. Atalanta csókja. 1908. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 81. l.
1163. *Peterdi Andor*. A mélységből. 1909. Ism. *Szem. Magy. Nemzet* 97. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat 15. sz. 163. l. — *ö.* Budap. Hirl. 118. sz. — Hangay Sándor. Orsz.-Világ 19. sz.
1164. *Pintér Jenő*. A magyar irodalom története. 1. 2. Budapest. Ism. Prónai Antal dr. Magy. EPhK. Középiskola 440—444. l. — Császár Ernő. 685—688. l. — Császár Elemér. Irod. tört. Közlem. 375—382. l. — Borbély István dr. Kereszt. Magvető 348—351. l.
1165. *Pintér Jenő dr.* Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. Jászberényi áll. főgim. 1908 9. értes. 5—17. l.
1166. *Porzsolt Kálmán*. Gyermekkirály. Tört. színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 5.
- 1166a. *Prónai Antal*. Murány ostroma latinul. EPhK. 71. l.
1167. *Rákosi Viktor*. A császárok sírjai. Regény. Ism. Szemák István dr. Magy. Középiskola 646—648. l.
1168. *Rákosi Viktor*. Kexholmi Mária. 1908. Ism. *b. j. Kath. Sz.* 78. l.
1169. *Ráth-Végh István*. A divat. Vigjáték 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 26.
1170. *Réger Béla*. Irodalmunk tartalmi ismertetése. 1908. Ism. Bartha József dr. Magy. Középiskola 319. l. — Réger válasza. U. o. 391—393. l. — Gálos Rezső. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 522. l. — Szeremley Barna. Hivat. Közl. 6. sz. — II. köt. U. o. 11. sz.
1171. *Reichard Piroska*. Telamon históriája. Budapest, 1909. (8-r. 26 l.)
1172. *Révész Béla*. Találkozás Hamupipókéval. 1909. Ism. Kunfi Zsigmond. Huszadik Század 20. köt. 107—111. l. — *L. G. U. o.*

- 110—112. l. — *d. i.* Művészet 269. l. — Kanizsai Ferencz. Magy. Hirl. 102. sz. — Garami Ernő. Népszava 85. sz. — Dömötör István. A Ház 145. l. (Kozma Lajos rajzairól.) — Lehotai. Hét 16. sz. — Vasár. Ujs. 18. sz.
- ✓ 1173. *Rera Dezső*. Az 1764 iki diéta irodalmi emlékeihez. Irod. tört. Közlem. 476—482. l.
- ✓ 1174. *Rera Dezső*. Adalék Thurzó Ferencz és Balassa Menyhért viszonyához. Irod. tört. Közlem. 234. l.
1175. *Réz Mihály*. Tanulmányok. 1909. Ism. Bud. Hirl. 139. sz.
1176. *Ritók Emma*. A nagy véletlen. 1909. Ism. *a. e.* Huszadik Század. Apr. 404—406. l. — *a.* Élet 11. sz. — Babits Mihály. Hét 37. sz. — Kepes Ernő. Egyetértés 8. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 1061. l. — Stephany Elsa. Pester Lloyd 20. sz. — Tormay Cécile. Magy. Hirl. 34. sz.
1177. *Rózsahegyi Kálmán*. ~~Az~~ ideál. Színmű 3 felv. Először adták a Vígszínházban apr. 7.
1178. *Rudnai Győző*. Pogány zsoltárok. 1909. — Ism. Hét 47. sz. — Pesti Hirl. 290. sz.
1179. *Rutkay György ifj.* A nagy cél. Dráma 1 felv. Először adták a Magyar Színházban máj. 8.
1180. *Sárándy István*. Új irány. Alkotmány 142. sz. (A «Holnap» irányáról.)
1181. *Scossa Dezső*. Negyed század. 1909. Ism. Végh Jenő dr. Orsz.-Világ 24. sz.
1182. *Sebők Zsigmond*. Bajcsányi de Eadem. Ism. Alfa. Budap. Hirl. 298. sz. — Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 284. sz. — *R.* Pest. Lloyd 276. sz. — Vasár. Ujs. 48. sz. — *s.* Néptan. Lapja 52. sz. — *A. J.* Élet 49. sz.
1183. *Sebők Zsigmond*. A homályból. 1909. — Ism. *sk.* Hét 49. sz.
- ✓ 1184. *Seprődi János*. A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Irod. tört. Közlem. 129—146. 282—301. 385—424. l. — (Kivonat.) Akad. Értes. 61—70. l.
1185. *Seress László*. A felvilágosult abszolútizmus politikai irodalma. Pesti Napló 305. sz.
1186. *Stettner Tamás*. Modern Bizáncz. Regény. 1909. Ism. *o—a.* Egyetem 6. 7. sz.
- 1187. *Strauch Béla*. Nagyszeben a magyar irodalomban. Nagyszebeni áll. főgim. 1908 9. értes. 3—41. l.
1188. *Szabolcska Mihály*. Újabb versei. Ism. Gereblye. Új Idők 16. sz.
1189. *Szász Károly legifj.* Versek. Ism. Kont I. L'Europe polit. et littér. VI. 39. l. — *Z.* Budap. Szemle 138. köt. 312. l. — *B. J.* Nőnevelés 149—151. l. — *sz. gy.* U. o. 94. l. — *i—s.* Erdélyi Lapok 2. sz. — *M. E.* Revue de Hongrie III. 751. l. — *sz.* Protest. Szemle 153. l. — *s.* Néptanít. Lapja 2. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz. — Új Idők 2. sz. — *K—i.* Egyház Közl. 7. sz. — Farkas Béla dr. Orsz.-Világ 1. sz.
1190. Szász-család, a szemerjai — írói. Budapest, Hornyánszky V. 1909. (16-r. 60 l.) (Különnyomat Szinnyei «A magyar írók élete» XIII. kötetéből.)
1191. *Szutai Ferencz*. A debreczeni hírlapirodalom történetéből. (Jókai, mint lapszerkesztő.) Orsz.-Világ 47. sz.

1192. *Száray Gyula és Géczy István.* Világosság. Ism. Vermes Ernő. Temesv. Hirl. 7. sz.
1193. *Száray Gyula.* Az ezüst pohár és más újabb versek. 1909. — Ism. (*K. A.*) Néptanít. Lapja 4. sz. — Vermes Ernő. Temesv. Hirl. 7. sz. — Vasár. Ujs. 19. sz.
1194. *Szendéné-Dárday Olga.* Vadalmák. Ism. *r-t.* Élet 20. sz. — Hét 24. sz. — *s-s.* Pester Lloyd 133. sz.
1195. *Szigethy Vilmos.* A vármegyéből. 1908. Ism. *b. j.* Kath. Sz. 84. l.
1196. *Szigma.* Költészetünk újabb napjai A holnaposok. Nagyszombati Ujság 15. sz.
1197. *Sziklay György.* Álmodók és ábrándok. 1909. Ism. Lovas Imre. Délmagy. Közl. 132. sz. — Vasár. Ujs. 22. sz.
1198. *Szikra.* A hét szilvafa árnyában. Ism. Vasár. Ujs. 29. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 1065. l.
1199. *Szini Gyula.* Lelki kalandok 1909. Ism. Vampa. Élet 1. sz. — *L. M.* Új Idők 6. sz. — *K. F.* Uránia 45—47. l.
1200. *Szini Gyula.* Révész Béláról. Nyugat 17. sz. 264—267. l.
1201. *Szinnyei József.* Magyar írók elete és munkái. A M. T. Akadémia megbízásából írta. XIII. kötet. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 1440 hasáb.) A XII. köt. ism. *V. J.* Századok 251. l.
1202. *Szinnyei József.* A Szinnyei család írói. Budapest, 1909. Hornyánszky V. ny. (16-r. 63 l.) («Magy. Írók elete» 13. kötetéből különlenyomat.)
1203. *Szlávik Ferencz.* Egy csíksomlyói iskoladráma. Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK. 1909. 150. l.
1204. *Szomaházy István.* A méltóságos asszony lovagjai. 1909. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1069. l. — Dr. Kaposi Márta. 1909. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1069. l. — Vasár. Ujs. 25. sz. — A gyergyóvári hadjárat. 1909. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1069. l. — A százhuszéves asszony. 1909. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1069. l. — Szilveszter testvér álma 1909. Ism. Rajna F. Neues Pest. Journ. 284. sz. — Népt. Lapja 49. sz. — A kétszívű Pethő. 1909. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 284. sz. — Néptanít. Lapja 47. sz.
1205. Szomorú füzek alján. 1909. — Ism. Tóth Árpád. Nyugat I. 508. l. — Élet 21. sz.
1206. *Tábori Kornél.* A ponyvairódalom társadalmi hatása. Magy. Társ. Tud. Szemle 122—134. l.
1207. *Temesváry János dr.* — Buday Árpád dr. Újabb pótlékok Megyerice János életrajzához. Erd. Múz. 709. l.
1208. *Thoma Lajos.* Morál. Vígjáték 3 felv. Ford. Kemény Simon. Először adták a Vígszínházban febr. 27.
1209. Timár Szaniszló 1840—1909. Egyetértés 89. sz.
1210. *Tomori Jenő.* A szárhegyi galambok. 1909. Ism. Franyó Zoltán. Temesv. Hirl. 71. sz. — Vasár. Ujs. 10. sz.
1211. *Tömörkény István.* Napos tájak. 1909. Ism. *R. a F. N.* Pest. Journ. 135. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 1064. l. — *m.* Élet 3. sz. — Félix. Néptanít. Lapja 29. sz. — Vas. Ujs. 2. 36. sz.
1212. *Tompos József.* A magyar ballada története. Kolozsvár, Ajtai ny. 1909. (8-r. 289, 2 l.)

1213. *Ürmössy Lajos*. Hirlapirodalmunk és önálló munkáink. Kolozsv. Hirl. 287. sz. [(Grácziaák . . . Fojó-írás.)]
1214. *V. J. Egy meg nem jelent folyóiratról*. Könyvszemle 377. l.
1215. *Vadász Norbert*. Vasvármegye a magyar irodalomban. Ism. Kristóf György. EPhK. 1909. 151. l.
1216. *Váradi Antal*. Silberstein Ötvös Adolf. Egyetértés 23. sz.
1217. *Vargha Damján*. A Nagyszombati codex «teljes Bölcseségé»-nek forrása. (Kivonat.) Akad. Értes. 476–486. l.
1218. *Varságh János*. Egy pár szál virág. — Ism. Vasárn. Ujs. 44. sz. — sz. Élet 47. sz.
1219. *Vay Sándor gróf* munkái. 1–10. köt. 1909. Ism. r. j. Élet 49. sz.
1220. *Vér Mátyás*. Pasztellek. Ism. Kanizsai Ferenc. Magy. Hirlap 23. sz. — Vasárn. Ujs. 5. sz. — Hét 3. sz.
1221. *Vermes Ernő*. Járók a tarlón. — Versei. Ism. Karinthy Frigyes. Nyugat 12. sz. 663. l. — Franyó Zoltán. Temesv. Hirl. 66. sz.
1222. *Vértessy Gyula*. Rabszolgák. 1908. Ism. L—s. Délmagyar. Közl. 7. sz. — R. Pester Lloyd 193. sz. — Élet 10. sz. — A család 3. sz. — Az élet. 1909. Ism. R—a F. Pester Journ. 135. sz. — L—s. Délmagyar. Közl. 143. sz. — K. A. Egyház. Közl. 5. sz. — Élet 10. sz. — Szomorúság tarlóján. — Versei. Ism. Erdélyi Lapok 13. sz. — Egyetértés 157. sz. — Lengyel Géza. Nyugat I. 662. l. — Vasárn. Ujs. 27. sz. — Néptanít. Lapja 31. sz.
1223. *Viczmány Jenő*. Pillanat. Budapest. Ism. b. j. Kath. Szemle 1060. l. [és Fülöp Árpádról.]
1224. *Vidor Marcsi*. Két költő. Határsz. Ujs. 23. sz. (Fülöp Áron)
1225. *Viszota Gyula*. A M. Tud. Társaság nagyszótárának története. M. Nyelv 1–7, 49–63. l.
1226. *Viszota Gyula*. Az Akadémia emlékerlegei. Akad. Ért. 97–100. l.
1227. *Werner Gyula*. Forgách Simon. 1908. Ism. b. j. Kath. Szemle 73. l.
1228. *Wlassics Gyula* elnöki megnyitó beszéde Nagyenyeden. a múzeumok és könyvtárak orsz. szövetsége közgyűlésén. Múz. Könyvt. Értes. 181–187. l.
1229. *Wünschendorfer, Karl*. Hervorragende Männer in Zipsens Vergangenheit. Tátravidék 3, 4, 6, 8, 10. sz.
1230. *Zalár József*. Emlékek és emlékezések. 1909. Ism. fs. Össze-tartás 30. sz. — N. Hét 26. sz. — Vasárn. Ujs. 28. sz.
1231. *Záray Jenő*. Az ezredes leánya. 1908. Ism. b. j. Kath. Szemle 84. l.
1232. *Zöldi Márton*. A pápai gróf. 1908. Ism. b. j. Kath. Szemle 82. l.
1233. *Zsoldos László*. A fekete huszár. 1909. Ism. f. Élet 10. sz. — b. j. Kath. Szemle 1062. l. — Vasárn. Ujs. 11. sz. — Félix. Néptanít. Lapja 19. sz. — da. Egyetértés 225. sz. — Gyigyóka. Regény. — Ism. Charon. Erdélyi Lapok 23. sz.

3. Egyes írók.

1234. *Abafi L. Schöpflin Aladár*. Abafi Lajos. Nyugat 14. sz. 103. l.
1235. *Abonyi L. Györe János (Verbói)*. Abonyi Lajos ifjúkori arczképe Jókai Mórtól. Vasárn. Ujs. 10. sz.
1236. *Ady. Ady, Andreas*. Gedichte. 1. Dem Tode bin ich anverwandt. 2. Mein schwarzes Ross. 3. Gold und Blut. 4. Das schwarze Klavier. 5. Weinen . . . Übers. v. Verax. P. Lloyd 86. sz.

1237. *Babits Mihály*. Ady (Analízis.) Nyugat 10—11. sz. 565—568 l.
1238. *Boór Tamás*. Ady-Oláh Gábor. Alkotmány 292. sz.
1239. *Doktor János*. Ady Endre. Határszéli Ujs. 24. sz.
1240. *Fenyő Miksa*. Ady Endre. Nyugat. 10—11. sz. 511—523. l. és Szilágy 23. sz.
1241. *Goth, Ernst*. Endre Ady. Pester Lloyd 32. sz.
1242. *Horváth János*. Ady s a legújabb magyar lyra. Ism. Toma István. Alkotmány 303. sz.
1243. *Ignotus* könyveinek összhangja. Nyugat I. 536. l. (Ady E.-ről.)
1244. *Karinthy Frigyes*. Ady Endréről. U. o. I. 560—562. l.
1245. *Kéri Pál*. Ady Endre szociális gyökerei. U. o. I. 524—529. l.
1246. *Laczkó Géza*. Ady költői nyelve. U. o. I. 569—586. l.
1247. *Lesznai Anna*. Adyról. U. o. I. 543—545. l.
1248. *Móricz Zsigmond*. En mámor fejedelem. U. o. I. 530—535. l. (Ady Endréről.)
1249. Ady Endre koszorúja. (A főváros Ferencz József jubileumi díja.) Egyetértés 270. sz. Lásd 976, 990, 998, 1153. sz. a. is.
1250. *Aldor I. Kardos Aladár*. Aldor Imre. (Képpel.) Czeglédi áll. főgimn. 1908/9. értes. 24—33. l.
1251. *Aranka Gy. Aranka György* két levele s három ismeretlen verse. Közl. Kristóf György dr. Irod. tört. Közlem. 240—243. l.
1252. *Arany J. Arany, Giovanni*. Toldi. Novelle poetica. Versione dall' Ungherese del Dr. Saladino Saladini. Verona, C. A. Baroni & Co. 1909. (8-r. 170 l.)
1253. *Arany, Johann*. Herbst. Übers. v. Nik. Balogh. Die Karpathen II. 1. Hälfte. 305. l.
1254. *Arany, Johann*. Waleser Barden. Übers. v. Karl Mauer. Verbász u. Umgebung 40. sz.
1255. *Benkő Imre*. Adalék Arany János családjának nemesi voltához. Irod. tört. Közlem. 475. l.
1256. *Gálos Rezső* dr. Arany János mint műbíráló. Uránia 201—206, 253—259. l. (Külön is megjelent. 8 r. 47 l.)
1257. *Horváth Ferencz*. Arany János lyrája. Karczagi ref. főgimn. 1908 9. értes. 13—47. l.
- 1257a. *Horváth János*. Pázmán lovag. Bpesti Szemle 137. köt. 133—140. l.
1258. *Huszár György*. Arany János költészetének pädagogiai jelentősége. Nagykovácsi ref. főgimn. 1908 9. értes. 3—13. l. — Ism. Ozorai Frigyes dr. Magy. Pädag. 597. l.
1259. *Koller István*. «Toldi» lélektani tárgyalása. Tanügyi Értesítő (Besztercze) XIV. évf. 10. sz.
1260. *Krebsz Ernő*. Buda halála és a Nibelung-ének. 1908. Ism. Heinrich G. EPhK. 232. l.
1261. *Loisch János*. Classicus nyomok Buda Halálában. Mezőtúr, 1909. (8-r. 41 l.)
1262. *Nagy Sándor* dr. Arany és Tompa megismerkedése. Budap. Hirlap 197. sz.
1263. *Nógrádi László* dr. Arany mint kritikus. Irod. tört. Közlem. 1—33. l.
1264. *P. J. Arany* lírai költészete. Biharvárm. Népmívelés. III. 16. sz.
1265. *Pogány József*. Arany János politikai nézetei. Budapest, Hedvig S. ny. 1909. (8-r. 33 l.)
1266. *Sidney Carton*. Arany Jánoséknál. Kolozsv. Hirl. 234. sz.

1267. Sz. K. Arany János egy verséről. M. Nyelv 86. l.
1268. *Szinyeyi Ferencz*. Arany János. (Költők és írók.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 166 l.) 2-50 K. — *Ism. A. Irod. tört.* Közlem. 486—488. l. Gálos Rezső dr. Uránia 532. l. — *Hatvany Lajos*. Nyugat II. 35—39. l. — *Vasárn. Ujs.* 24. sz.
1269. *Várdai Béla*. Arany János költői hagyatékához. Bp. Szemle 138. k. 261—267. l. — *Lásd* 1480—1, 1645, 1676, 2467. sz. a. is.
1270. *Arany L. Kolosvári Aladár*. Arany László élete. Mezőtúri ref. főgimn. 1908 9. értes. 3—65. l. — *Ism. G. R. dr. Századok* 687. l.
1271. *Bacsányi. Horánszky Lajos*. Bacsányi János és kora. *Ism. L. M. dr. Néptanít.* Lapja 49. sz. [34—64. l.]
1272. *Bajza Jenő. Bajza József dr.* Bajza Jenő. Irod. tört. Közlem.
1273. *Bajza József. Bajza* egy ismeretlen levele Csatóhoz. Közli Bajza József dr. Irod. tört. Közlem. 246—248. l.
1274. *Haraszty Károly*. Bajza és Toldy levelezésének irodalmi jelentősége. Budapest, 1909. (8-r. 40 l.) 1-60 K.
1275. *Balassa B. Balassa Bálint* lírájának jellemzése. Biharvárm. Népmívelés III. 20. sz.
1276. *Hangay Sándor*. Balassa, Csokonai, Petőfi. Erdélyi Lapok 16. sz.
1277. *Bartal A. Geréb József*. Bartal Antal. EPhK. 638. l.
1278. *Beöthy L. Gedeon Endre*. Beöthy László élete és művei. Budapest, 1909. (8-r. 79 l.)
1279. *Beöthy Zs. Kont, I. Zsolt* Beöthy, un critique hongrois. L'Europe polit. et littér. VI. 282—287. l. — *Lásd* 1153. sz. a. is.
1280. *Berzsenyi. Noszlopy Tivadar*. Epizódok Berzsenyi Dániel és családja életéből. Egyetértés vasárnapja máj. 9, 16.
1281. *Noszlopy Tivadar*. Berzsenyi, mint kérő. Magyarország 300. sz.
1282. *Bessenyei. Zodányi Jenő*. Bessenyei György mint ref. főcon-sistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. (8-r. 42 l.) 2 K. — *Ism. Borbély I. dr. Kereszt. Magvető* 222—224. l. — *Császár Elemér*. EPhK. 759. l.
1283. *Bodon. Lőrinczy György*. Bodon József. Korrajz az újabb magyar irodalomból. Komárom, Spitzer ny. 1909. (8-r. 45 l. 1 lev.)
1284. *Bolyai F. Pallós István*. Bolyai Farkasnak: «A Párisi Per» című érzékeny játéka. Tordai áll. főgimn. 1908 9. értes. 3—13. l. — *Lásd* 1392. sz. a. is.
1285. *Borúth. Farkas József*. Borúth Elemér élete és költészete. Komárom, Spitzer ny. 1909. (8-r. 72 l.)
1286. *Bresztyenszky. Mattyasócszky Kasszán dr.* Bresztyenszky Adalbert élete. Győr, egyh. ny. (8-r. 38 l.)
1287. *Bródy S. Kóbor Tamás*. Bródy Sándor sikere. Hét 6. sz. — *Lásd* 998. sz. a. is. [286—289. l.]
1288. *Cházár A. K.* Cházár András emlékezete. Magy. Gyógypedag.
- 1288a. *Locsny Ferencz*. A «Tanítónő» német «sikere». Népmvelő 7. sz.
1289. *Csabay. Kemény Lajos*. Csabay Mátyás. Irod. tört. Közlem. 178. l.
1290. *Csató P.* — *Lásd* 1273. sz. a.
1291. *Cserei M. Lukinich Imre dr.* Cserei Mihály életéhez. Irod. tört. Közlem. 236—240. l.
1292. *Csiký G. Csiký, Gregoire*. Les prolétaires. Pièce en 4 actes. Traduit par M. Paul Bert. de la Bussière. Revue de Hongrie IV. vol. 242, 362, 464, 727. l.

1293. *Bussiére, Bert de la P.* Les Prolétaires. Par Grégoire Csiky. Revue de Hongrie III. 120—123. l.
1294. *Csokonai, Csokonai Vitéz Mihály* négy levele. Budap. Hirl. 163. sz.
1295. *Csokonai* három dala. EPhK. 460. l.
1296. *Császár Elemér.* Csokonai. Budap. Szemle 137. köt. 242—253. l.
1297. *Komlóssy Arthúr.* Csokonai-kultusz Debreczenben. Debreczeni főisk. Lapok LII. 1—4. sz. Lásd 1014, 1276, 1480, 1483. sz. a. is.
1298. *Csoma (Kőrösi), Berzeviczy Albert* beszéde Kőrösi Csoma S. emlékezetére. Akad. Értes. 359—361. l.
1299. *Csekefalvi Gábor.* Kőrösi Csoma Sándor. (Képpel.) Vas. Ujs. 18. sz.
1300. *Junius.* Kőrösi Csoma Sándor. Az Ujság 90. sz. és Székely Nép 52, 53. sz.
1301. *p. i.* Ungarische Forschungsreisende. N. Pest. Journ. 96. sz. (Kőrösi Csomáról.)
1302. *Csombor, Kemény Lajos.* Szepsi Csombor Márton életéhez. — Thállyai János cambridge-i tanuló levele. Irod. tört. Közlem. 482—485. l.
1303. *Czakó, Horváth Rebeka.* Czakó Zsigmond és a francia romantikus dráma. Budapest, 1908. (8-r. 44 l.)
1304. *Darmay V.* Darmay Viktor emlékezete. Gyöngyösi irod. társ. Évkönyve I. 92—105. l.
1305. *Dávid F. Pálfi Márton.* Dávid Ferencz, a humanista költő. Kereszt. Magvető 91—96. l.
1306. *Dayka G. Déri Imre.* Dayka Gábor. Egyetértés 234. sz. — Gáti József. Határszéli Ujs. 41. sz. — Zilahy Kiss Béla. Magyarország 234. sz. Farkas E. Pesti Hirlap 234. sz.
1307. *Gyöngyösy László.* Ujhelyi Dayka Gábor. Vasárn. Ujs. 42. sz.
1308. *Szádóczky Lajos dr.* Dayka, Kazinczy, Thaly. Erd. Lapok 19. sz.
1308. *Diószegi.* — Lásd 1014. sz. a.
1309. *Dugonics. Berthóty Ilonka.* Dugonics és Barclay. Budapest, 1909. Hornyánszky V. ny. (8-r. 40 l.)
1310. *Eötvös J. Concha Győző.* Bárány Eötvös József állambölcsélete. 1908. — Ism. j. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 29. köt. 126—129. l.
1311. *Imre Sándor.* Eötvös nem a múlté. Erd. Múz. 201—214. l.
1312. *László Endre.* Mi tette Eötvös „Karthausi”-ját korszerűvé s teszi ma is kedvelté? Tiszapolgár és vid. 32. s. köv. sz. — Lásd 2530. sz. a. is.
1313. *Erdélyi J. Berzeviczy István.* Erdélyi János emlékezete. Gyöngyösy irod. társ. Évkönyve I. 77—89. l.
1314. *Erdősi J. Pap Károly dr.* Erdősi-Sylvester ismeretlen latin verse. Debreczeni főisk. Lapok 51. évf. 12, 13. sz.
1315. *Falk, Gual Jenő.* Emlékbeszéd Falk Miksa lev. tag fölött. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek. XIV. köt. 3. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 19 l.) 40 f.
1316. *Gerő Odön.* Falk Miksa. Orsz. Világ 27. sz. és P. Lloyd 110. sz.
1317. *Fáy A.* — Lásd 691. és 1395. sz. a.
1318. *Fazekas. S. Szabó József.* Főhadnagy Fazekas szerelmei. Debreczeni képes kalendárium 1909. 32—38. l. — Lásd 1014. sz. a. is.
1319. *Forgách F. Biró Venczel.* Forgách Ferencz mint történetíró. Kolozsvár, 1908. — Ism. Lukitsch Imre dr. Századok 785. l.

1320. Gaal J. *Sróff Gábor*. Gaal József szépirodalmi munkásságának eszmei értékelése. Nagykárolyi r. k. főgimn. 1908 9. értes. 3—15. l. és Nagykároly és vid. 30—33. sz.
1321. Gál I. *Kóza György*. Eszrevételek Gál István «Hivatás» című drámájának a szerepléséhez. Religio 31. sz.
1322. Gárdonyi. *Madarász Flóris*. Gárdonyi Géza. Kath. Szemle 358—373, 451—474 l. (Külön is megjelent. (8 r. 58 l.) Ism. Császár Ernő. EPhK. 627. l. — Császár Elemér Budapest. Szemle 140. köt. 483—486. l. — Lásd 1153. sz. a. is.
1323. Guzmics. *Guzmics Izidor* levelei Farkas Józsefhez. Közli Révay Sándor dr. Irod. tört. Közlem. 65—97, 198—218, 352—372. l. (Önállóan megjelent. 8-r. 75 l.)
- 1324. Gyöngyösi I. *Gyöngyösi István*. Márssal társalkodó murányi Vénus... Az első 1664-iki kiadás alapján sajtó alá rendezte, bevezetéssel, szövegjavító jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval s teljes szójegyzékkel ellátta Badics Ferencz. Budapest, Akadémia, 1909. (4 r. LV, 456 l.) 20 K.
1325. *Gyöngyösy László dr.* Gyöngyösy István. Gyöngyösy irod. társ. Évkönyve I. 49—55. l.
1326. *Nagy József dr.* Gyöngyösy István emléktáblájának leleplezése. Gyöngyösy irod. társ. Évkönyve I. 33—46. l.
1327. *Pisztor Mihály*. Gyöngyösi István. Rozsnyói Híradó 1908. 40—42. sz.
1328. *Prónai Lajos*. Gyöngyösy István Rózsakoszorúja. Selmeczbányai kath. főgimn. 1908 9. értes. 3—73. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 73 l.) Lásd 962 és 1166b. sz. a. is.
1329. Gyulai P. A. B. Egy nagy tanárról. (Emlékezés Gyulai Pálra.) Magy. Középiskola 637. l. [746—748. l.]
1330. *Balkányi, Coloman*. Paul Gyulai. Revue de Hongrie. (V. vol.
1331. *Bartha József dr.* Gyulai Pál és a magyar műbiralat. Élet 47. sz.
1332. *Benkőczy Emil*. Gyulai Pál és Tárkányi Béla. Egri egyházm. Közl. 20. sz.
1333. *Dorogsághy Dénesné*. Negyven év előtt. (Emlékezés Gyulai Pálra.) Magy. Népiszkola 52. sz.
1334. *Hatvany Lajos*. Gyulai Pál estéje. (Emlékezések, megemlékezések.) Nyugat 1909. II. 684—708. l.
1335. *Ignotus*. A mi koszorúnk. A «Nyugat» Gyulai-ünnepén elmondta — Nyugat 1909. II. 577—581. l.
1336. *Kont, I.* Paul Gyulai: Littérateur hongrois. Le Petit Temps 2805. sz.
1337. *Kuncz Aladár*. Az utolsó magyar. Nyugat I. 369—372. l. (Gyulairól.)
1338. *Mitrovics Gy.* Gyulai Pál mint tanár. Miskolczi Napl. 294. sz.
1339. *Schmidt Mária*. Gyulai Pál, a tanár. Nemz. Nénev. 388—391 l.
1340. *Schöpfung Aladár*. A fiatal Gyulai. Nyugat. I. 57—65. l.
1341. *Sikabonyi Antal*. Gyulai Pál és kritikánk. Egyetértés 139, 144, 146. sz.
1342. *Sztura Szilárd dr.* Gyulai Pál emlékezete. Délmagy. Közl. 273. sz.
1343. Gyulai Pál. 1826—1909. (Nekr.) Pesti Napló 266. sz. — Timár Szaniszló. Egyetértés 265. sz. — g. d. Alkotmány 266. sz. — Budapest. Hir. 266. sz. — Kozma Andor. Az Ujság 266. sz. — ly. Uránia 485—487. l. — Irod. tört. Közlem. 492. l. — Budapest. Szemle 140. köt. 337—340. l. — Petrássevich Pál. Magy. Kisdiednevelés 10. sz. — Z. Népművelés III. 18. sz. —

- Simai Ödön. Polgárisk. Közl. 17. sz. — S. A. Két 46. sz. — B. J. Shakespeare-Tár 314—316. l. — Császár Elemér. EPhK. 720—723. l. — Dóczy Lajos. Neues Pester. Journal 266. sz. — Junius. Nyugat. II. 582—595. l. — Lakatos László. Hétfői Posta 3. sz. — Lengyel Miklós dr. Néptanít. Lapja 46. sz. — Pesti Napló 266. sz. — M. Szilágy 46. sz. — Sz. J. Polit. Hetiszemle 46. sz. — Schöptlin Aladár. Nyugat II. 521—523. l. és Vas. Ujs. 46. sz. — P. i. dr. Felsőmagyarország 360. sz. — g. d. Alkotmány 266. sz. — Harsányi Lajos. Dunántúli Hirl. 131. sz. — Dutka Ákos. Nagyvárad 259. sz. — Ferenczi Zoltán dr. Pester Lloyd 270. sz. — Ifj. Jankovszky Demeter. Zólyomvárm. Hirlap 48. sz.
1344. Heltai G. *Czöbel Ernő*. Heltai Gáspár születésének ideje. EPhK. 714. l.
1345. Henszlmann I. *Leffler Béla*. Henszlmann Imre mint dráma-író. Irod. tört. Közlem. 425—432. l.
1346. Herczeg F. *Falk Zsigmond dr.* Herczeg Ferenc. Ország-Világ 7. sz. — Lásd 1153. sz. a. is.
1347. Horváth Á. *Csűrös Ferencz*. Adalék Pálóczi Horváth Ádám életéhez. EPhK. 73. l.
1348. Horváth M. *Békefi Remig dr.* Horváth Mihály és a magyar történetírás. Századok 713—730. l.
1349. *Marczali, Heinrich*. Michael Horváth. 1809—1878. Pester Lloyd 291. esti sz.
- 1349b. *Hugó Károly. Kőrös Endre dr.* Hugó és Egressy. Pápai Jókai-kör évkönyve XV. 17—23. l.
1350. Ignotus. *Hatvany, Louis, de*. Ignotus. Portrait littéraire. Revue de Hongrie III. 720—731. l.
1351. *Hatvany Lajos*. Ignotus. Magy. Hirl. 145. sz.
1352. Illei J. *Alszegehy Zsolt*. Illei János élete. 1908. Ism. Király György. EPhK. 691. l. — L. még 961b. sz. a. is.
1353. Indali Gy. *Nagy Albert*. Emlékezés Indali Gyulára. Marosujvár 19. sz. és Aranyosvidék 19. sz.
1354. Jókai. *Faktor*. Mennyit írt Jókai? Komáromi Híradó 39. sz.
1355. *Mikszáth Kálmán*. Jókai és a nagy nap. Budapest 62. sz. — Lásd 1191, 1480. sz. a. is.
1356. Jósika M. Magyar írók levelei B. Jósika Miklóshoz. Közli Szüdeczky Béla. Irod. tört. Közlem. 437—475. l.
1357. *Papp Ferencz*. B. Jósika Miklós és B. Kemény Zsigmond. Budapest. Szemle 140. köt. 1—25, 199—229. l.
1358. *Kaas I. Eötvos, Karl*. Baron Ivor Kaas. Neues Pest. Journ. 103. sz.
1359. Kármán J. *Bakóczy Károly*. Kármán és Fannija. Székelyudvarhelyi ref. koll. 1908 9. értes. 30—61. l. — Ism. Burger Arthur. Székelyudvarh. Híradó 31. sz.
1360. *Féher Sámuel*. Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloïse. Pécs, 1909. (8-r. 45 l.)
1361. *Szőcs Géza dr.* Kármán és Markovicsné. Zólyomvárm. Hirl. 38. sz.
1362. Károlyi A. *Kemény Lajos*. Károlyi András. Irod. tört. Közlem. 433—436. l.
1363. Károli G. G. *Szabó Mihály*. Károli Gáspár. (A Kálvin-szövetség népkönyvtára. 2. sz.) Budapest, 1909. Hornyánszky V.

1364. **Katona J. Junius.** Katona József utolsó évei. Vasárn. Ujság 50. sz. — Lásd 670. sz. a. is.
1365. **Kazinczy F. Kazinczy Ferencz** levelezése. A M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. XIX. kötet. 1824. január 1. — 1826. márczius 31. Budapest. 1909. Akadémia. (8-r. XXXIX. 667 l.) 10 K.
1366. **B. K. Kazinczy Ferencz.** Magy. Hirlap 117. sz.
1367. **(B. M.) Kazinczy Ferencz.** Néptanít. Lapja 23. sz.
1368. **Baross Gyula.** Kazinczy Ferencz és Radvánszky Teréz. 1908. Ism. Századok 181. l.
1369. **Berzeviczy Albert.** Kazinczy Ferencz emlékezete. Budap. Szemle 140. köt. 341—354. l. és Pesti Napló 254. sz.
1370. **Cs. K. Széphalom.** Budap. Hirlap 115. sz.
1371. **Csáhi Károly.** Kazinczy Ferencz. 1759—1831. Orsz.-Világ 49. sz.
1372. **Gagyhy Dénes.** Kazinczy Ferencz. Pesti Napló 251. sz.
1373. **Havas István.** Kazinczy Ferencz mint tanfelügyelő. Népmével. Lapja 25. sz. [Értes. 637—651. l.]
1374. **Heinrich Gusztáv.** Kazinczy Ferencz és az Akadémia. Akad.
1375. **Junius.** Kazinczy Ferencz. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 44. sz.
1376. **Lakatos László.** Kazinczy. Kolozsv. Hirlap 254. sz.
1377. **T—r J. Nationale Erinnerungstage.** (Franz Kazinczy's 150. Geburtstag. Baron Nikolaus Wesselényi's 100. Todestag.) Neues Pest. Journal 250. sz.
1378. **Schweighoffer Tamás.** Kazinczy Ferencz æsthetikája. Nagykanizsa, 1909. (8-r. 105 l.)
1379. **Simai Ödön.** Kazinczy Ferencz nyelvújítása. Magy. Nyelv 170—172, 205—208, 264—270, 313—319, 352—356, 403—409, 448—455. l.
1380. **Váczy János.** Kazinczy Ferencz. (Költők és írók.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 188 l.) 250 K. — Ism. Czeizel János. EPhK. 747—749. l. — Gálos Rezső dr. Uránia 531. l. — Kuncz Aladár. Nyugat II. 107. l.
1381. **Váczy János.** Kazinczy Ferencz levelezése. Akad. Értes. 596—612. l. (A Levelezés 19. köt. ismertetése.)
1382. **Viszota Gyula.** Kazinczy Ferencz működése az Akadémiában. Akad. Értes. 651—670. l. — Lásd 1308, 1400, 1540, 2057, 2468, 2578. sz. a. is.
1383. **Kazinczy G.** — Lásd 1556. sz. a.
- 1383a. **Kecskeméthy A. Junius.** Kecskeméthy Aurél. Uj Idők 4. sz.
1384. **Kemenes. Perényi József dr.** Kemenes Ferenc. (1829—1905.) Veszprémi r. k. főgimn. 1908 9. értes. 3—79. l.
1385. **Kemény Zs Dengi János.** A «Ködképek a kedély láthatárán» forrásához. EPhK. 236—238. l.
1386. **Langheim Irma.** Kemény Zsigmond nőalakjai. Komárom, 1909. Schönwald ny. (8-r. 74 l.) — Lásd 1357. sz. a. is.
1387. **Kempelen F. Helgai H. István.** Egy Mária Terézia-korabeli magyar philister. Vasárn. Ujs. 5. sz. (Kempelen Farkas.)
1388. **Kerényi. Szójak Rezső.** Kerényi Frigyes élete és költészete. Breznobánya, 1909. (8-r. 53 l.)
1389. **Kis (Szegeði).** Faragó Balint. Szegeði Kis István. 1505—1572. Prot. Szemle 421—443. l.

1391. *Várady Ferencz*. Szegedi Kiss István. (Koszorú 154. sz.) Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 16 l.) 8 f.
1390. Kiss (Tótfalusi). *Gyalui Farkas*. Vita Mész-Tótfalusi Kiss Miklós ravatala fölött. 1702. Erd. Múz. 290-296. l.
1392. Kisfaludy K. *Stefanie József*. Kisfaludy Károly és Bolyai Farkas. 1908. - Ism. h. EPhK. 310. l.
1393. *Váradi Antal*. Kisfaludy Károly halála napja. (1830. nov. 21.) Magyarország 276. sz.
1394. *Váradi Antal*. Emlékezés Kisfaludy Károlyra. Egyetértés 268. sz. — Lásd 670. sz. a. is
1395. Kisfaludy S. *Kisfaludy Sándor* levele Fáy Andrásához. Közli Vértessy Jenő. Irod. tört. Közlem. 243-246. l.
1396. *Bitzó Sarolta*. Kisfaludy Sándor mint drámaköltő. Budapest, 1909. Athenaeum. (8-r. 95 l.) (Különnyomat az Irod. tört. Közlem. 1908. évf. ból.)
1397. *Junius*. Kisfaludy Sándor az insurrekcióban. Vas. Ujs. 27. sz.
1398. *Váradi Antal*. Himfy francia fogságban. Magyarország 291. sz.
1399. *Váradi Antal*. Kisfaludy Sándor végrendelete. U. o. 266. sz.
1400. Kölcsény. *Kölcsény Ferencz* két és Kazinczy Ferencz egy kiadatlan levele. Közli varbói Győre János. Irod. tört. Közlem. 372-374. l.
1401. *Kölcsény* levele Kerekes Ferenchez. Nagykároly. 1836. aug. 27. Közli Bittenbinder Miklós. Nyelvőr 34-36. l.
1402. *Kölcsény Ferencz* jegyzőkönyvéből. Közli Heinlein István. Akad. Értes. 70-94. l.
1403. *Balogh Gyula*. Irodalomtörténeti adatok. Vas megyei Hirlap 102. sz. (Kölcsény Ferenczről.)
1404. *Cseh Lajos*. Kölcsényről. Nagykároly és, vid. 16, 17. sz.
1405. *Nagy József dr.* Kölcsény mint kritikus. Irod. tört. Közlem. 257-281. l.
1406. *Szabó Kálmán*. Kölcsény Ferencz (1790-1838). Szatmármegyei Közlöny 16. sz.
1407. *Komjáthy J. Hangay Sándor*. Komjáthy Jenő költészete. Élet 51. sz.
1408. *Sikabonyi Antal*. Komjáthy Jenő. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1909. Budap. Hirl. (8-r. 207 l.) 4 K. - Ism. Hangay Sándor. Alkotmány 297. sz. - ő. Budap. Hirl. 283. sz. — Gb. Magyar Szó 296. sz.
1409. *Sikabonyi Antal*. Komjáthy Jenő. Budap. Hirl. 159. sz.
1410. *Komjáthy Jenőné özv.* Adatok Komjáthy Jenő életéből. Magyar Szó 207. sz.
1411. *Palágyi Menyhért*. Komjáthy Jenő emlékezete. Komáromi Híradó 45. sz.
1412. Lapkritikák és nyilatkozatok Komjáthy Jenőről. Komárom, 1909. (Budapest, Benkő Gy. biz.) (8-r. 128 l.) 60 f.
1413. *Kossuth L. Kossuth Lajos* kiadatlan levelei. Magyar Hirl. 305. sz.
1414. *Kovács P. Tell Anasztáz dr.* Emlékezés Kovács Pálról. Győri főimn. 1908 9. értes. 53-57. l.
1415. *Kozma A. Gagyhy Dénes*. Kozma Andor költeményei. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 307. l.
1416. *Lovász I. Kardos Albert*. Egy régi debreczeni nyelvőr. Lovász Imre. Debreczeni képes kalendárium 1909. 81-87. l. és Nyelvőr 305-315. l.

1417. *Madách, Madách Imre.* Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. 2. javított kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 254 l.) 3 K.
1418. *Madach, E.* The tragedy of Man. Translated by W. N. Loew. Newyork. — Ism. Löwith Márta. Pester Lloyd 32. sz. — Hét 8. sz.
1419. *Madach, Imre.* Cselovjicseskaja tragedia. Dramaticseskaja poema. Perevod . . i prediszloviye Z. Kraseninkovoj. St. Peterburg, 1905. (8-r.) 50 Kop. — Ism. Szémán István. Alkotmány 39. sz.
1420. *Bárány Zsigmond.* Madách. Magy. Népiskola 26. sz.
1421. *Farkas Pál.* Az Ember Tragédiája. Balassagyarmati áll. főgimn. 1908. 9. értes. 3—24. l.
1422. *Hevesi, Dr. Alexander.* Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht von Emerich Madách. Syllabus nach Dr. Bernhard Alexander von —. Galavorstellung zu Ehren der Mitglieder des XVI. internat. medizinischen Kongresses. (Franciaia, angol cím.) Budapest, Franklin ny. 1909. (8-r. 31 l.)
1423. *Jankó László.* Madách és «Az ember tragédiája». Pápai Jókai-kör évkönyve XV, 50—57. l.
1424. *Kardován Károly.* Az Ember Tragédiájának magyarázata. Nagyvárad föalelisk. 1908/9. értes. 3. 13. l.
1425. *Schwarzstein Dezső.* Éva tragédiája. Éva szerepe Madách Imre «Az ember tragédiájá»-ban. Felvidék (Verebély). 10. sz.
1426. *Szalay Károly.* Madách sírja. Vasárn. Ujs. 36. sz.
1427. *Voinovich Géza.* Madách fiatalkori négy színművéről. Budap. Szemle 137. köt. 188—212. l.
1428. *Wohlmuth Ernő.* Madách feminizmusa. Népnevelő 35. sz.
1429. *Mikes. Antal Lajos.* Emlékezés Z. Mikes Kelemenről. 1690—1762. Székely Nép 82. sz. [Erd. Múz. 308. l.]
1430. *Gálos Rezső.* Mikes és a Gesta Romanorum egyik példája.
1431. *Király György.* A Törökországi Levelék forrásaihoz. EPHK. 257—277, 334—345 l. (Külön is megjelent. 8-r. 33 l.)
1432. *Prónai Antal.* Mikes Kelemen mint «actor». Századok 46—53. l.
1433. *Mikó. Demeter Béla.* Gróf Mikó Imre irodalmi működése. Sepsiszentgyörgyi Mikó-kollég. 1908 9. értes. 1—14. l.
1434. *Lechner Károly.* Gr. Mikó Imre emlékezete. Erd. Lapok 22. sz.
1435. *Mikszáth. Adorján Andor.* A jubiláns Mikszáth Kálmánról. Hét 52. sz.
1436. *Dobay Sándor.* Mikszáth Kálmánról. Nevelés 26. évf. 10. sz.
1437. *Nádai Albert.* Mikszáth. Ceglédi Ujság 27. sz.
1438. *Pulágyi Lajos.* Mikszáth Kálmán műveiről. Nemz. Nőnevelés 353—361. l.
1439. *Sebők Zsigmond.* A jubiláns Mikszáth. Budap. Hirl. 86. sz.
1440. *Sziklay János.* Mikszáth Kálmán. Polit. Hetiszemle 40. sz. — Lásd 1153. sz. a. is.
1441. *Molnár F. Krammer, Zsófia.* Molnár Ferenc. Tolnavárm. 5. sz. — Lásd 998. sz. a. is.
1442. *Orczy L. Böhm Dezső.* Orczy Lőrinc élete és költészete. Bölcsészettudományi értekezés. Kolozsvár, Gámán ny. 1909. (8-r. 94 l. és 1 lev.) — Lásd 962. sz. a. is.
1443. *Pápay S. Darnay Kálmán.* Pápay Sámuel irattára. Darnay-Múz. 1909. naptára 24—28. l.

1444. Pázmány. *Horváth Cyrill*. Pázmány és Bellarmin. EPhK. 1909. 33—41. l.
1445. *Kovács Lajos*. Pázmány kalauza és Bellarmin Disputatioi. 1908. Ism. Horváth Cyrill. EPhK. 33—41. l.
1446. *Patay József*. Pázmány Péter egyetemes történelmi fölfogása. Kolozsvár, 1909. Stief ny. (8-r. 126 l. 1 lev.)
1447. *Szekely István dr.* Pázmány szelleme. Alkotmány 24. sz.
1448. *Pekár Gy. Hyer*. A szép ember. Emlékezések Pekár Gyuláról. Felsőmagyarország 264. sz.
1449. *Péterfy J. Oláh Gábor*. Péterfy Jenő. Irói arckép. Budap. Hirlap 239. sz. [(8-r. 141 l.) 3 K.
1450. *Kédey Tivadar*. Péterfy Jenő. Budapest, 1909. Kilián Fr. utóda.
1451. *Szilasi Vilmos*. Péterfy Jenőről. Nyugat 378—384, 418—430. l. — Lásd 1153. sz. a. is.
1452. *Petőfi S. Petőfi, Alexandre*. Fin de Septembre. Traduit par Árpád de Dessenwffy. Revue de Hongrie III. 605. l.
1453. *Petőfi, Sándor*. 1. Zadrcht o je bokor! (Reszket a bokor.) 2. Szloboda i ljubav. (Szabadság és szerelem.) Ford. Brančić Blagoj. Letopis Matice Srpske. 255. sz. 65. l.
1454. *Barabás Abel*. Petőfi vallásos világfelfogása. Ism. Császár Ernő. EPhK. 307. l.
1455. *Barabás Abel*. A Petőfianus Nietzsche. Magyarország 199. sz.
1456. *Bászel Ernő dr.* Petőfi Sándor emléke. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 308. l.
1457. *Biró Lajos*. Adatok a Petőfi kultuszhoz. Kézdivásárhelyi r. k. főgimn. 1908 9. 3—30. l. (Külön is megjelent. 8-r.)
1458. *Csáhi Károly*. Petőfi utolsó útján. Orsz.-Világ 33. sz.
1459. *Déry Gyula*. Petőfi születéshelyéről. Halálának évfordulója alkalmából. Délmagyar. Közi. 169, 170. sz.
1460. *Farkass Károly*. «Petőfi park» és «Petőfi alap». Aranyosvid. 35. sz.
1461. *Gergely, Stefan*. Petőfi als Hausherr. (Wie ein Museum entsteht?) Pester Lloyd 48. sz.
1462. *Gerő, Edmund*. Petőfi. Pester Lloyd 180. sz.
1463. *Hercay Frigyes*. Petőfi háza. Magyarország 261. sz.
1464. *Huttkay Lipót dr.* Catulle Mendés Petőfiről. Bud. Hirl. 115. sz.
1465. *Ipszilon*. Petőfi a színpadon. Nagykaroly és vid. 10. sz.
1466. *Jeszenszky Károly*. Petőfi nevelője és a nemzetiségek. Vasárn. Ujság 26. sz. (Koren István.)
1467. *Kacziáng Géza dr.* Az új Petőfi-irodalom. Alkotmány 179, 182. sz.
1468. *Kardos Albert*. Petőfi. Néptanít. Lapja 31. sz.
1469. *Kende Ferencz és Gömöri Gyula*. Petőfi világnézete. 1909. Ism. Magy. Nemzet 56. sz. — Kardos Albert. Népt. Lapja 44. sz.
1470. *Kéry Gyula*. A Petőfi-ház képes katalógusa. Budapest, 1909. Szilágyi B. (8-r. 111 l.) 1 K. — Ism. Magy. Hirl. 262. sz.
1471. *Kont, I.* Petőfi en France. Revue de Hongrie III. 582—604. l.
1472. *Kristóf György dr.* Petőfi ifjúkori költészete. Uránia 160—167. l.
1473. *Lampérth Géza*. Petőfi egy lefoglalt élettrajza és arcképe. Vasárn. Ujság 29. sz.
1474. *Nagy Albert*. Petőfi. Aranyosvidék 33. sz.
1475. *Nagy Lajos (Sassi)*. Petőfi a költő, a hazafi s a szocialista. Keresk. Szakoktatás XVII. 7. sz. és Pesti Hirlap 62. sz.

1476. *ó—é.* Petőfi politikai szereplése. Selmezbányai Híradó 13—17. sz.
1477. *Oláh Gábor.* Petőfi képzelete. A Csokonai-kör tulajdona. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 295 l.) 4 K. Ism. *H. T.* Irod. tört. Közlem. 489—491. l. — *h. j.* Budap. Szemle 140. köt. 486—492. l. — *h. j.* Erd. Múz. 410—414. l. — *M. I.* Budap. Hirl. 288. sz. — Nagy Zoltán. Nyugat II. 573. l. — *r. s.* Néptanít. Lapja 39. sz. — Vasárn. Ujs. 42. sz. — *ch.* Hét 43. sz. — *Gb.* Magyar Szó 265. sz.
1478. *Paganel.* A Petőfi-Ház. Hét 45. sz.
1479. *Palóczy, L.* Petőfi im Ausland. Neues Pester Journal 262. sz.
1480. *Petőfi-Almanach.* Szerkesztette Ferenczi Zoltán dr. Budapest, 1909. (8 r. 477 l. 1 lev.) 50 K. (Tartalom: Petőfi előszava 1847-ből. — Petőfi jelszava 23 nyelven. — Petőfi névjegye. — Kéri Gy.: Szabadság, szerelem! — Petőfi első levele és költeménye Aranyhoz s Arany válasza. — Görgey Arthur: Petőfi Sándorral való egyetlen találkozásom. — Gyulai Pál: Petőfi szerelmi költeményeiről élete második szakában. — Herczeg Ferencz: Márczius 15 ike. — Ferenczi Zoltán: A két főeszme Petőfi költészetében. — Apponyi Albert gr.: Két triász. — Beöthy Zsolt: Széchenyi és Petőfi. — Berzeviczy Albert: Petőfi mint útirajzíró. — G. Cassone: Petőfi 5 költeménye olaszul. — Riedl Fr.: Petőfi szabadságszeretete. — E. Teza: Petőfi 4 költeménye olaszul. — Hartmann János: Egy fejezet Petőfi költészetéről. — Barabás Abel: A filozófus Petőfi. — Négyesy László: Petőfi költői egyéniségének egy fejlődési mozzanata. — Hubay Jenő: Petőfi befolyása a magyar zenére. — Oláh Gábor: Csokonai és Petőfi. — Gárdonyi G.: Petőfi büszkesége. — Tömörkény I.: Járt e nálunk? — Jászai Mari: Hogyan kell Petőfit szavalni? — K. Lippich Elek: Petőfi egy fejedelmi rajongója. — Tolnai V.: Petőfi és a nyelvújítás. — Miklós E.: Petőfi lírikus természet. — Farkas Dezső dr.: Goethe és Petőfi emlékhelyein. — Ernst Lajos: Petőfi arcképei. — Kéry Gyula: A Petőfi-ház ereklye-gyűjteménye. — Petőfi két utolsó levele nejéhez. — Rákosi Jenő: Petőfi halála. — Herczeg F.: Szendrey Julia és a közvélemény. — Szendrey Julia levele Térey Marihoz. — Térey Mari levele Petőfihez. — Reszket a bokor... 31 nyelven. — Ferenczi Zoltán: A költő élete a főbb adatok szerint. — Medgyes Lajos nyílt levele Petőfihez. — Jókai Mór az összes költeményekről 1847-ben. — Költemények több szerzőtől.) — Ism. Mikszáth Kálmán. Az Ujság 86. sz. — Pap Károly dr. Erd. Múzeum 376—391. l.
1481. *Petőfi Könyvtár.* Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán. Budapest, 1909. Szilágyi B. (8-r.) Egy kötet 120 K. — 6. köt. *Ferenczi Zoltán dr.* Szabadság, szerelem. Petőfi Sándor arcképével. (141 l.) — 7. köt. *Petőfiné Szendrei Julia* költeményei és naplói. Összegyűjtötte és bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta Bihari Mór. Szendrei Julia arcképével. (176 l.) — 8. köt. *Petőfiné Szendrei Julia* eredeti elbeszélései. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Bihari Mór. Mühlbeck Károly rajzaival. (143 l.) — 9. köt. *Erődi Béla.* Petőfi és Arany levelezése. (105. l.) —

10. köt. *Meltzl Hugó* Petőfi-tanulmányai. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Barabás Ábel. Meltzl Hugó arcképével. (223 l.) — 11. köt. *Farkas Emőd*. Petőfi élete. Regényes korrajz. Mühlbeck Károly rajzaival. (234 l.) — 12. köt. *Egressy Akos*. Petőfi Sándor életéből. Mühlbeck Károly rajzaival. (102 l.) — 13. köt. *Palágyi Menyhért*. Petőfi. (168 l.) — Az 1—8. köt. ism. Kacziány Géza dr. Alkotmány 179, 182. sz. — Az 1—10. köt. ism. Kardos Albert. Néptanítók Lapja 36. sz. — A 10-ik köt. ism. Kristóf György. EPhK. 689. l. — A 13. köt. ism. Hangay Sándor. Alkotmány 297. sz.
1482. *Prónai Antal*. Petőfi. Élet 12. sz.
1483. *Réti Hugó*. Csokonai hatása Petőfire. Budapest, 1909. (8-r. 48 l.)
1484. *Rm.* Petőfi körül. Népszava 42. sz.
1485. *S. A.* Petőfi Sándor új arcképe. (Benczúr Gyula festménye.) Vasárn. Ujság 11. sz.
1486. *Sas Ede*. Petőfi háza. Felsőmagyarország 257. sz.
1487. *Schill Fülöp*. Petőfi mint a világszabadság... költője. Ism. Császár Ernő. EPhK. 306. l.
1488. *Schöpfán Aladár*. Előszó egy talán megírandó Petőfi-tanulmányhoz. Nyugat 287—291. l.
1489. *Sróff Gábor*. Petőfi Sándor. Nagykároly és vid. 15. sz.
1490. *Székely József*. A dunavecsei idill. Vasár. Ujs. 4. sz.
1491. *Szilágyi Gyula*. Petőfi-emléktábla Nagyszebenben. Budap. Hirl. 157. sz. — Baróti Lajos. Mikor volt Petőfi Nagyszebenben? U. o. 161. sz.
1492. *Szöcs Géza (Zilahy) dr.* Petőfi és Eminesen. Délmagy. Közl. 260. sz.
1493. *Váradi Antal*. Petőfi utolsó fellépése. Az Ujság 150. sz.
1494. *Váradi Antal*. Az utolsó órák. (Petőfi-emlékek egykorú levelekben.) Az Ujság 180. sz.
1495. *Vertán Endre dr.* Petőfi szobránál. Emlékbeszéd Petőfi halálának 60 éves évfordulója alkalmával rendezett segesvári emlékünneepségen tartotta —. Aranyosvidék 32. sz.
1496. *Zempléni Árpád*. Petőfi szülőháza. Vasár. Ujs. 30. sz.
1497. *Zsigmond Ferencz*. Petőfi. Karczagi polg. leányisk. 1908 9. ért. 3—14. l. — Lásd 1276. 1576. 1658. 2401. 2475. 2508. sz. a. is.
1498. *Petőfi Z. Déri Gyula*. Petőfi Zoltán szerelmei. Egyetértés 255. sz.
1499. *Petőfiné, Petőfiné* két levele. Kozli Sidney Carton. Kolozsv. Hirl. 229. sz. [Vasár. Ujs. 5. sz.]
1500. *Csák Árpád dr.* Petőfiné-Szendrey Julia szülőháza. (Képpel.)
1501. *Ürmösy Miklós*. Szendrey Julia. Új Idők 21. sz.
1502. *Váradi Antal*. Petőfiné «testvéri szózata». Egyetértés 178. sz. L. 1481, 8. sz. a. is.
1503. *Pyrker, Madarász Flóris*. Pyrker és a magyar írók. 1908. Ism. t. Budap. Szemle 137. köt. 495. l. — Barsey József. Egyház. Közl. 5. sz. — x. Élet 7. sz.
1504. *Ráday P. Ferenczi Sári*. A «Lelki hódolás» első kézírata. EPhK. 422 433. 596—604. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 23 l.) — Ism. Szücsi József. Századok 680. l.
1505. *Rákosi J. Szecső Vilmos*. Rákosi Jenő drámái. 1909. Ism. Juhász Gyula. Nyugat 15. sz. 164—166. l.
1506. *Rákosi V. Madarász Flóris dr.* Sipulusz. Kath. Szemle 18—

32. 143—155. l. (Külön is megjelent. 8-r.) Ism. Császárné Ernő. EPhK. 627. l. — Császárné Elemér. Budapest. Szemle 140. köt. 483—486. l.
1507. **Reguly. Karjalainen. K. F.** Dem Andenken Anton Reguly's. Finn. Ugr. Forsch. VIII. 1—7. l.
1508. **Medveczky Károly.** A Reguly-irodalomhoz. M. Nyelv 459. l.
1509. **Révai. Rubinyi Mózes.** Egy százestendő új könyvről. Budapest. Sz. 137. köt. 81—87. l. (Révai grammatikájának III. kötetéről.)
1510. **Velledits Lajos.** Révai és Adelung. 1908. Ism. Keleti Jenő. EPhK. 144. l.
1511. **Reviczky. Kárpát.** Reviczky Gyula. (1889—1909.) Élet 29. sz.
1512. **Vende Margit dr. Reviczky Gyula** mint nevelő. Kiadja: a VI. Kertész-utcai polgári leányiskola tanári testülete. Budapest, székesfőv. ny. 1909. (8-r. 47 l.) Megjelent az iskola 1908/9. évfolyamában is.
1513. **Rozsnyai. Molnár István.** Rozsnyai Dávid török deák. (Művelődéstörténeti értekezések 33. sz.) Budapest, 1909. Stephaneum. (8-r. 228 l.) — Lásd 982. sz. a. is.
1514. **Sinapius J. Rexa Dezső.** Sinapius János emléksorai. Irod. tört. Közlem. 235. l.
1515. **Sinay. Csűrös Ferencz.** Egy híres debreczeni történettudós. Sinay Miklós. 1730—1808. (Képpel.) Debreczeni képes kalendárium. 1909. 98—101. l.
1516. **Somló S. Románecz Mihály.** Somló Sándor, mint drámaíró. Gyöngyösi-irod. társ. Évkönyve I. 59—74. l.
1517. **Szabolcska. Lovas Imre.** Szabolcska költészetéről. Délmagyar. Közl. 83. sz. — Lásd 1101, 1153. sz. a. is.
1518. **Szaicz. Kriston Endre.** Szaicz Leórol. Alkotmány 75. sz. és Egri Híradó 27. sz. — Lásd 1667. sz. a. is.
1519. **Szamosközy. Bagyary Simon dr.** Megjegyzések János Zsigmond aranykeresztje és Szamosközy életrajza körül. Száz. 313—320. l.
1520. **Vass Miklós dr.** Szamosközy István életéhez. Századok 146—150. l.
1521. **Szász K. id. Szász Károly id.** levele gr. Széchenyi Istvánhoz. Közl. Székely Ödön. Vasár. Ujs. 34. sz.
1522. **Szász K. Beöthy Zsolt.** Szász Károly emlékezete. Kisfaludy társ. évlap. 43. köt. 12—28. l. és Budapest. Szemle 137. köt. 321—341. l.
1523. **Széchenyi I. Széchenyi két levele.** Közl. L. Budapest. Hírl. 186. sz. (Bertha Sándorhoz.)
1524. **Andrássy Jenő dr.** Széchenyi. Írta «Az országos Széchenyi-szövetség» megbízásából a magyar nép gyermekeinek — Szabadka, 1909. Ism. Göröcsöni Dénes. Alkotmány 172. sz.
1525. **Angyal, Dávid.** Les idées historiques du comte Étienne Széchenyi. Revue de Hongrie III. vol. 406—417. 531—551. 671—693. l. IV. vol. 14—30. l.
1526. **Bertha Sándor.** Széchenyi-emlékek. Vasár. Ujs. 29. sz.
1527. **Censor.** Hogyan halt meg Széchenyi István? Dunántúli Hírlap 44. sz.
1528. **Emlékkönyv, Gróf Széchenyi István —.** Szerk. Nyesti Pál. Budapest, Anglo ny. 1909. (8-r. 144 l.) 5 K. (Benne: Nyesti Pál: Gróf Széchenyi István életrajza.)
1529. **Gaal Jenő.** Széchenyi mint iparfejlesztő. Akad. Értes. 434—444. l.

1530. *Gulyás, Dr. Paul.* Ein verschollenes Notizbuch des Grafen Stefan Széchenyi. Pester Lloyd 32. sz.
1531. *Heltai H. István.* Gróf Széchenyi István mint sakkjátészó. Orsz.-Világ 5. sz.
1532. *Marschall Ferencz.* Széchenyi emlékezete és a magyar közép-osztály. Beszéd, melyet az orsz. Széchenyi-szövetség 1909. évi ápr. 26 án tartott Széchenyi-emlékünnepevényen elmondott. Budapest, Stephaneum, 1909. (16-r. 12 l.)
1533. *Peisner J.* Széchenyi's Blick. Neues Pester Journal 305. sz.
1534. *Reich Péter Kornél.* Széchenyi István gróf. Tanulmány. Orsz.-Világ 14. sz. 161—187. l.
1535. *Réz Mihály.* Gróf Széchenyi Istvánról. Budap. Szemle 137. köt.
1536. *Szabolics Jenőné, özv.* Emlékezés Széchenyi István grófra. Budap. Hirl. 288. sz.
1537. *Viszota Gyula.* Széchenyi Hitelének második kiadása. Budap. Szemle 137. köt. 147—150. l.
1538. *Viszota Gyula.* Széchenyi, Vörösmarty és az akadémia működésének első évei. Budap. Szemle 138. köt. 1—25. l.
1539. *Viszota Gyula.* Gróf Széchenyi István és a soproni gőzmalom. Mernökegy. Közl. XI. füz. (Külön is megjelent. 4-r. 8 l.)
1540. *Viszota Gyula.* Széchenyi és Kazinczy. Akad. Értes. 20—27. l. — Lásd 1521. sz. a. is.
1541. *Széchy Dézsi Lajos dr.* Emlékbeszéd Széchy Károly levelezőtágra felett. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIV. köt. 5. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 22 l.) 60 f.
1542. *Székács. Zsilinszky Mihály.* Székács József dr. evang. püspök 1807—1876. (Egyházunk nagyjai. IX.) Budapest, Luther-társ. 1909. (8-r. 58 l.) 40 f.
1543. *Szemere B. Szemere Bertalan* levele. Páris, 1836. decz. 20. Közli Balogh Bertalan. Budap. Hirl. 252. sz.
1544. *Szigeti J. Polgár Gy. Ö.* Szigeti József mint színműró. Ism. Kristóf György. Philol. Közl. 1909. 152. l.
1545. *Szigligeti.* — Lásd 670. sz. a.
1546. *Takács (Dukai.) Vadász Norbert.* Dukai Takács Judith élete. Ism. S. I. Nemz. Nevelés 485. l. — Vas megy. Hirl. 91. sz. és Stern Ivor. U. o. 95. sz.
1547. *Tárkányi. Huttkay Lipót dr.* Tárkányi élete, kisebb művei és bibliafordítása. Szemelvénny az egri érsekség történetének irodalmi részéből. Eger, 1909. Szolcsányi Gy. (8-r. III, 132 l.) 3 K. — Ism. Dűdek. Religio 37. sz. — Madarász Flóris. Kath. Szemle 996. l. — Egyház. Közl. 50. sz. — g. d. Alkotm. 273. sz.
1548. *Szentiványi Béla.* Tárkányi Béla világi költészete. Tatai algym. 1908/9. értes. 3—18. l. — Lásd 1332. sz. a. is.
1549. *Telegdy M. Steilner, Robert.* Über die Eigentümlichkeiten der Laut- und Formenlehre in der Sprache des Werkes von Nicolaus Telegdi, dem Bischof von Pécs (Fünfkirchen), das den Titel führt: Antwort auf Peter Bornemisza's Buch «Entwicklung». Szászsebesi gim. 1908 9. értes. 3—28. l.
1550. *Temesvári J. Lukinich Imre.* Temesvári János deák életéhez. EphK. 643. l.

1551. **Temesvári P.** *Gálos Rezső*. Temesvári Pelbárt származásához. EPbK. 74. l.
1552. **Thaly K.** *Eötvös Károly*. Thaly Kálmánról. Pesti Hirl. 236. 237. 242. 254. 278. 292. sz.
1553. *Math K—n*. Thaly Kálmán. 1839—1909. (Képpel.) Vas. Ujs. 40. sz.
1554. *Zápoly*. Thaly Kálmán. Pesti Napló 229. sz. — Lásd 1308. sz. a. is.
1555. **Toldy F.** — Lásd 1274. sz. a.
1556. **Tompa.** *Tompa Mihály* levelei Kazinczy Gáborhoz. Közli Ferenczi Zoltán. Akad. Értes. 517—534. l.
1557. *Tompa Mihály* levele Irányi Istvánhoz. Hamva, 1855. áld. csü-törtök estéjén. Rozsnyói Híradó 1908. 32. sz.
1558. *Elek Sándor*. Valláserkölesi motívumok Tompa Mihály költészetében. Munkácsi Hirl. 27. sz.
1559. **Józan Miklós.** A vallás Tompa költészetében. Kereszt. Magvető 8—18. l. [138. köt. 57—80. l.]
1560. **Kéki Lajos.** Tompa Mihály ifjúkori költészete. Budap. Szemle
1561. **Nagy Sándor dr.** Tompa Mihály tanári pályázata Miskolcra. Erd. Múz. 257—259. l.
1562. **Nagy Sándor dr.** Tompa Mihály Graefenbergben. Budap. H. 178. sz.
1563. **Nagy Sándor dr.** A virágregék. Irod. tört. Közlem. 167—173. l.
1564. **Nagy Sándor dr.** Tompa Mihály Eperjesen és Pesten. U. o. 302—316. l.
1565. **Poszváék Irén.** Tompa Mihály mint a hazaszeretet és a vallásos hit eszményképe. Szatmári ref. fels. leányisk. 1908 9. értes. 3—16. l.
1566. **Radnóti Dezsőné.** A nő Tompa költészetében. Erd. Lapok 6. 7. sz.
1567. **Szabó Ignác dr.** A virágok költője. (Wagner rákospalotai főgim. 1908 9. értes. 3—16. l.) (Külön is megjelent. 8-r. 16 l.) — Lásd 1262. sz. a. is.
1568. **Tóth K.** *Gazdag Lajos*. Az önkényuralom és a Tóth Kálmán Bolond Miskája. Kath. Szemle 397—411. 494—508. l.
1569. **Trefort.** *Szalay Imre*. Visszaemlékezés Trefort Ágostonra. Budap. Szemle 138. köt. 26—38. 182—209. l. (Önállóan is megjelent.) Ism. Vécsey Tamás. Budap. Hirl. 167. sz.
1570. **Tubero.** *Vajda György*. Tubero Lajos történetíró. Budapest, 1909. Löblovitz Zs. ny. (8-r. 64 l. 1 lev.)
1571. **Vadnay K.** *Berczik Árpád*. Emlékbeszéd Vadnay Károly rendes tag felett. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek. XIV. köt. 4. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 11 l.) 40 f.
1572. **Vas Gereben.** *Váradi Antal*. Vas Gerebenről. Egyetértés 83. sz.
1573. **Vitkovics.** *Rádlits Dusan*. Vitkovics Mihály életrajza. Ujvidék Natosevics ny. 1909. (8-r. 92 l.) — Ism. Letopis Matice srpske. 258. sz. 89. l.
1574. **Vörösmarty.** *Vörösmarty Mihály*. A «Marót bán» meséje. Közli Heinlein István. Akad. Értes. 94—97. l.
1575. **Kelemen Béla dr.** Vörösmarty emlékezete. Fejérmegy. Napló 147. 151. sz.
1576. **Kiss Ernő dr.** Vörösmarty és Petőfi. Erdélyi Lapok 18. sz.
1577. **Radnai Oszkár.** Vörösmarty mint prózaíró. Néptanít. Lapja 32. 36. 45. 49. sz. (Külön is megjelent. Temesvár. 8-r. 74 l.)

1578. *Viszota Gyula*. Vörösmarty „Gondolatok a könyvtárban” című költeménye első alakjában. EPhK. 639. l. — Lásd 699. 1538. 2437. sz. a. is.
1579. *Wesselényi M. Farkas Emőd*. Id. gr. Wesselényi Miklós. Pesti Hirl. 252. sz. — Gyalui Farkas. Budap. Hirl. 252. sz. — Gyárfás Zsigmond. Orsz.-Világ 44. sz. — Id. Hegyessy Vilmos. Erdélyi Lapok 20. sz. — Hegyi Ödön. Egyetértés 251. sz.
1580. *Ujfalvy Sándor*. Wesselényi Miklósról. — emlékirataiból kiadja Gyalui Farkas. Erdélyi Lapok 20. sz. — Lásd 1377. sz. a.
1581. *Zajzon. Mátis Bálint*. Rab István újabban felfedezett költeményeiről. Csángó Ujs. 17—19. sz.
1582. *Zrínyi M. Andrássy Gyula gr.* Zrínyi Miklós a költő. (Olcsó Könyvtár 1521—22. sz.) Budapest, 1909. Franklin-Társ. (16-r. 66 l.) 40 f. — i. Magy. Hirl. 73. sz. — J. B. Népt. Lapja 3. sz.

4. Magyar nyelvészet.

1583. Adatok nyelvünk történetéhez. Tobakos Ábel. M. Nyelv 279—281. l.
1584. Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez. Gönczy Béla. U. o. 183—185. 375—378. l.
1585. *Alexics György*. Almanevek. Nyelvőr 17—19. l.
1586. *Artbauer Gizella*. Az -ít képző története. Székesfehérvár, Számmer I. ny. 1909. (8-r. 25 l.)
1587. *Asbóth Oszkár*. Szláv jövevényszavaink. 1907. — Ism. Pável Ágoston. Nyelvőr 228—230. l.
1588. *Asbóth O. A j > gy* változás a hazai szlovének nyelvében. 1908. Ism. Pável Ágoston. U. o. 230—232. l.
1589. *Bacsó Gyula*. Az adavidéki nyelvjárás szókincséből. M. Nyelv 429—431. 467—469. l.
1590. *Balassa, Dr. J.* Selbststudium der ungarischen Sprache. Unter Mitwirkung von L. Palóczy. (Methode Toussaint-Langenscheidt.) 1—14. Brief. Berlin Schöneberg, Langenscheidt. (1909.) (8-r. 1—505 l.) à 1 Mk.
1591. *Balassa József*. Joannovics György. (1821—1909.) Nyelvőr 145—147. l. — Lásd 1079. sz. a. is.
1592. *Bálint Károly*. Történelmi helynevek és műkifejezések szótára. 1908. Rövid ism. EPhK. 317. l.
1593. *Baranyai Zoltán*. A jelentéstannak egy új irányáról. Nyelvőr 61—68. 107—114. l.
1594. *Barta Mór dr.* Nélunk használatos idegen szavak etimológiája. Uránia 401—410. l.
1595. *Beke Ödön*. A magyar tagadó képző. Nyelvt. Közl. 418—431. l.
1596. *Beke Ödön*. Fokváltozás a magyarban. Nyelvőr 443—451. l.
1597. *Békefi László*. Gúny- és ragadványnevek. Keszthelyi Hirl. 50. sz.
1598. *Belyádel, A.* Grammatica magiara 1907. — Rövid ism. Melich J. M. Nyelv 43. l.
1599. *Benkő Kálmán*. Az elemi iskola II—VI. osztályainak helyesírási, nyelvtani és fogalmazási tervezete. (8 r.) Ism. j. Néptanít. Lapja 52. sz.
1600. *B(ielek) D(ezső)*. Nyelvtani és irodalomelméleti műszavaink. Pancsovai áll. főgim. 1908/9. értes. 6—9. l.

1601. *Bodnár Gáspár.* A magyar nyelv veszedelemben. Heti Szemle (Szatmár) 40. sz.
1602. *Böngérfi János.* Népiskolai magyar nyelvtanaiuk története. 1908. Ism. Nádaï Pál. Nyelvőr 361. l.
1603. *Brassai széljegyzetei a Magyar Nyelvörhöz.* Közli Pálfi Márton. U. o. 80—86. l.
1604. *Csapodi István.* Főnév-e az igenév? M. Nyelv 88. l. — Szinyeyei József. U. o. 135. l. — Dr. Bartha József. U. o. 232. l.
1605. *Csapodi István.* Szótág-összevonások a nyugati nyelvjárásban. U. o. 319—321. l.
1606. *Csüri Bálint.* A nyelvjárástanulmányozás módszeréhez s egy-két adat a magyar hangtanhoz. M. Nyelv 214—218. l.
1607. *Csüri Bálint.* Köznyelv és népnyelv. Nyelvőr 337—343. l.
1608. *Czencz József.* A szóbeli egyenletek megfejtése. 400 új feladat. (Iskolai segédkönyvek. 5. sz.) Szt. Gotthárd. (1909.) Wellisch B. (8-r. 77 l.) 60 f.
1609. *Demiány Ervin.* Jelzős szóösszetételek. Ism. Gombocz Zoltán. EPhK. 772. l. [Nyelvőr 267. l.]
1610. *Édes Jenő.* A balatonfelvidéki népnyelv. 1907. Ism. Csefkó Gyula.
1611. *Fokos Dávid.* Török jövevényszavainkhoz. U. o. 247—252. l.
1612. *Fuchs, Dr. D. R.* Über die ungar. Verbalpräfixe *meg* und *el*. Keleti Szemle 304—312. l.
1613. *G. Z. Szláv jövevényszavaink kérdé-éhez.* M. Nyelv 86. l.
1614. *Germanista.* A melléknév fokozása. Nyelvőr 427. l.
1615. *Gombocz Zoltán.* A tővégi rövid magánhangzók kérdéséhez. M. Nyelv 393—395. l.
1616. *Gombocz Zoltán.* A magyar *a*-hangok történetéhez. Nyelvtud. Közlem. 229—274. l.
1617. *Graumann Sándor.* Magyar növénynevek szótára különös figyelemmel a népies kifejezésekre; a német és botanikus elnevezések hozzátételével. Erfurt, 1909. (8 r. 146 l.) 2 K.
1618. *Győrffy István.* Az alföldi ló. Nyelvőr 464. l.
1619. *Halász János.* Úrhatnamság. U. o. 366. l. *Csüri Bálint.* U. o. 467. l.
1620. *Helyesírás. Endrei Ákos.* Magyar helyesírási füzetek. 1908. Ism. Perényi Adolf. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 123. l.
1621. *Helyesírás.* A magyar iskolai — ismertetése. Budapest, 1909. Székesfőv. ny. (8-r. 40 l.)
1622. *Kelemen Béla.* A magyar helyesírás kis szótára. A hivatalos iskolai helyesírás alapján. 4. kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (16-r. 172 l.) 60 f.
1623. *Kovács Asztrik.* Régi helyesírásunkhoz. Nyelvőr. 138. l.
1624. *Krausz Jakab dr.* Helytelenségek a helyesírás terén. Bdp. III. ker. polg. fiúisk. 1908 9. értes. 3—8. l.
1625. *Simonzy Zsigmond.* Helyesírás. Nyelvőr 20. és 364—366. l.
1626. *Szilágyi József.* Magyar helyesírási szokások és vitás kérdések. Grafikai Szemle 1. sz.
1627. *Herman Ottó.* «Koppantóra». M. Nyelv 168—170. l.
1628. *Horger Antal.* Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai. Nyelvtud. Közlem. 275—293. 383—417. l.
1629. *Horger Antal.* Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának ö-zése. (Kivonat.) M. Nyelv 327. l.

1630. *Horovitz Jenő*. Idegen szavak magyarázata. 1908. — Ism. *Rm.* Szociálizmus. III. évf. 188—190. l.
1631. *Horváth János*. Egy magyar versbeli mondatképletről. *Nyelvtud.* Közlem. 128—161. l. (Külön is megjelent. 8-r. 36 l.)
1632. *Horváth János*. Egy magyar versbeli mondatképletről. *Magyar Nyelv* 372. l.
1633. *Horváth Sándor*. Báró gersei Pethő János végrendelete 1562-ből. *M. Nyelv* 356—360. 409—414. l.
1634. *Jablonkay Gábor*. Egy újabb magyar nyelvemléktöredék. *Könyvszemle* 289—292. l.
1635. *Kelemen Béla*. Magyar és német zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. I. kötet. Német-magyar rész. II. kötet. Magyar-német rész. 10 ik, az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (16-r. 405, 390 l.) 4 K 40 f.
1636. *Kemenes Péter*. Névszói állítmányok használata. *Nyelvőr* 321—323. l.
1637. *Kertész Manó*. A tagadó szó mint főnévképző. *U. o.* 276. l.
1638. *Kertész Manó*. Nevek hibás olvasása. *U. o.* 323. l.
1639. *Klaniczay Sándor*. A zeugma a szóegyeztetésben. *U. o.* 156—161. l.
1640. *Könnye Nándor*. Magyar-német és német-magyar zsebszótár iskolai és magánhasználatra. 6. bővített és javított kiadás az új helyesírás szerint. Budapest, Benkő Gy. (16 r. 341, 324 l.) 3 K.
1641. *Kóssa Gyula*. Régi magyar gyógyszernevek. *M. Nyelv* 39—41. 84. 130—132. 185—187. 225—227. 325—327. 378—381. 422—424. 464—467. l.
1642. *Kulesár Gyula*. Az idegenszerű kifejezésekről. *Nyelvőr* 1—8. 49—55. l.
1643. *Kulesár Gyula*. Magyaros szók és szólások. *U. o.* 97—106. 147—156. l.
1644. *Lampérth Géza*. A kurucz-kor magyar nyelvéről. *M. Nyelv* 97—107. 145—153. l.
1645. *Lehr Albert*. Arany-magyarázatok. *M. Nyelv* 21—25. 75—77. 117—120. 303—306. l.
1646. *Lehr Albert*. Stilus és divat. *U. o.* 427—429. l. (*récén, túl-ról.*)
1647. *Magdó-Pandi István*. A hét falusi csángó nyelvéről. *Nyelvőr* 278. l.
1648. *Melich János*. Német jövevényszavaink. *M. Nyelv* 42. l.
1649. *Melich János*. A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. *U. o.* 231. l.
1650. *Melich János*. Néhány magyar népnévről. *U. o.* 292—303. 337—344. 385—393. 433—440. l.
1651. *Melich János*. Szláv jövevényszavaink eredetéről. *Nyelvt. Közl.* 1—74. l. (Külön is megjelent. 8-r. 74 l.)
1652. *Melich János*. Adalékok a magyar $\chi > h$ hangok történetéhez. *U. o.* 342—346. l.
1653. *Mészöly Gedeon*. Még megfejtetlen alakok a Halotti Beszédben. *Nyelvőr* 298—305. 343—348. l.
1654. *Mészöly Gedeon*. A denominális -ék képző eredete. *Magy. Nyelv* 258—264. l.
1655. *Móczár József*. Adatok a szalontai nyelvjáráshoz. *U. o.* 331. 381—383. l.
1656. *Molnár János*. Az igekötő helye. *U. o.* 249—257. 306—311. l.
1657. *Molnár János*. Több alany, de egyes számú állítmány. *U. o.* 365. l.

1658. Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1909. Athenæum. 1909. (8-r.) — 54. füzet. *Kulcsár Gyula*. A magyar írásművészet főkérdései. Különnyomat a «Magyar Nyelvőr»-ből. (42 l.) 1 K. — 55. füzet *Csüri Bálint*. Teleki József gróf mint nyelvész. (Különnyomat a «Magyar Nyelvőr»-ből. (38 l.) 1 K. — 56. füzet. *Maday Gyula*. A hajdúk beszéde. (53 l.) 1 K. Ism. Csefkó Gyula Nyelvőr 359. l. — 57. füzet. *Vass Béla*. A nagykőrösi nyelvjárás. (44 l.) 1 K. Ism. *Csüri Bálint*. Nyelvőr 418—421. l. — 58. füzet. *Prohászka János* Petőfi költői nyelvének fősajátságai. (70 l.) 1 K. — 59. füzet. *Prikkel Marián (Réthei)*. Csúzy Zsigmond szavai. Szótörténeti tanulmány. (72 l.) 1 K. (Megjelent a Nyelvőrben is.) Simai Ödön. Néhány észrevétel. M. Nyelv. 89. l. Prikkel válasza. U. o. 136—139. l. — 60. füzet. *Prikkel Marián (R.)*. Sándor István nyelvtudománya. (88 l.) 1 K 60 f.
1659. Nyelvtörténeti adatok. Réthei Prikkel Marián. M. Nyelv 81—83. l. — *Sz. K. Angyal Dávid*. U. o. 130. l. — Dr. Kárfy Ödön. U. o. 224. l. — Moenich Károly. U. o. 461—464. l.
1660. A nyelvújítás szótárához. Csefkó Gyula. Nyelvőr 406—410. l. Simai Ödön. U. o. 410—414. l.
1661. *Paasonen H.* Adalékok a magyar nyelv szöveftő szótárához. Nyelvt. Közlem. 346—348. l.
1662. *Pápay József*. Nyelvünk finnugor eredetének kérdése Sajnovics és Gyarmathi felléptéig. Debreczeni ref. akad. 1908 9. értes. 49—80. l.
1663. *Pekár Károly*. Néhány nyelvművelő kísérlet. Nyelvőr 391—393. l. Gárdonyi József. U. o. 467. l.
1664. *Póra, F.* A magyar rokonértelmű szók. 1907. Ism. Kont I. Revue crit. 22. sz.
1665. Pótlékok a magyar tájszótárhoz. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 44. 94. 141. 333. l.
1666. *Prém József dr.* Idegen szavak szótára. A nagyközönség számára. Budapest. Keresk. Közl. (1909.) (8-r. 160 l.) 3 K.
1667. *Sági István*. Szeicz Leó tájszógyűjteménye. M. Nyelv 237—240. 285—287. l.
1668. *Simai Ödön*. Adalék Helmecey Mihály nyelvújításához. M. Nyelv 120—124. l.
1669. *Simai Ödön*. Két érdekes analógiás képzés. Nyelvőr 324. l.
1670. *Simonyi Zsigmond*. Die ungarische Sprache. 1907. Ism. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 25—30. l.
1671. *Simonyi Zsigmond*. Jó magyarság. Szt. Gotthárd, 1908. — Ism. — Lehr Albert. Hivat. Közl. 8. sz.
1672. *Simonyi Zsigmond*. A jelzős szerkezetek. (Kivonat.) Akad. Értes. 671—676. l.
1673. *Simonyi Zsigmond*. A moldvai csángó c-ről. Nyelvőr 26—28. l.
1674. *Simonyi Zsigmond*. A hangtörvény maga nem elég. U. o. 179. l.
1675. *Simonyi Zsigmond*. Igék és névszók. U. o. 241—247. l.
1676. *Simonyi Zsigmond*. Talmi-Arany magyarázatokról. U. o. 260—263. l.
1677. *Simonyi Zsigmond*. Egy elveszett magyar hangról. U. o. 289—298. l.
1678. *Simonyi Zsigmond*. Elvonás. U. o. 469—471. l.
1679. *Simonyi Zsigmond*. Szótáraink történetéhez. U. o. 424—426. l.

1680. *Szabó Lajos*. A nagykanizsai nyelvjárás. 1907. — Ism. Csefkó Gyula. U. o. 174. l.
1681. *Szeremlei Császár Lóránd*. A nyelvtani alany és állítmány. M. Nyelv 211—213. l.
1682. *Szeremlei Császár Lóránd*. Jelentés-tanulmányok. M. Nyelv 7—13. 63—69. l. Külön is megjelent. (8-r. 36 l.) 40 f.
1683. *Szilágyi Adám*. Hangrövidítő igék. Nyelvőr 370. l.
1684. *Szily Kálmán*. A magyar nyelvújítás szótára. 1908. Ism. Réthelyi Prikkel Marián dr. Kath. Szemle 209—213. l. — Kont I. Revue crit. 22. sz. — Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 208. l. — Zolnai Gyula. Nyelvőr 124—134. l. — Simai Ödön. Néhány szó Zolnai ismertetésére. U. o. 271—274. l. — Zolnai felelete. U. o. 426. l.
1685. *Szily Kálmán*. Földi János «Magyar Nyelvkönyv»-e. M. Nyelv 228—230. l.
1686. *Szily K.* Földi János grammatikájának történetéhez. U. o. 371. l.
1687. *Szily Kálmán*. Hold. U. o. 444—446. l.
1688. *Szinyei József*. Magyar nyelvhasznítás. I. Bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító magyar nyelvtan. III. Összehasonlító szójegyzék. 4. jav. és bőv. kiadás. (Finnugor Kézikönyvek. III.) Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 175 l.) 8 K. — Ism. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 414—417. l.
1689. *B. Takáts Lajos*. Az igeragozás a csanád-apátfalvai nyelvjárásban. M. Nyelv 208—210. l.
1690. Terminologia. (Szegedi m. kir. állami főgimnázium.) Szeged, 1909. Várnay L. ny. (8-r. 14 l.) (Nyelvtani elnevezések.)
1691. *Thiering Oszkár dr.* Magyar-német és német-magyar textilipari szótár. Ungarisch-deutsch und deutsch-ungarisches Textilverörterbuch. Budapest. Magy. Textilipar. 1909. (8-r. 90 l.) 3 K.
1692. (*Toldy Géza.*) Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. Budapest, 1909. Kilián ut. (8 r. 705 l.) 12 K. Rövid ism. T. V. EPhK. 645. l. — Hét 25. sz. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 324—331. l.
1693. *Tolnai Vilmos*. A szólásokról. M. Nyelv 193—204, 241—248, 396—403. l.
1694. *Trencsény Károly*. Régi mesterség-szók. Nyelvőr 263—267. l.
1695. *Trócsányi Zoltán*. Az *i-zó* nyelvjárásról. M. Nyelv 345—349. l.
1696. *Trócsányi Zoltán*. A *IIB* másolat-voltáról s az *ẽ > ő* hangváltozásról. Nyelvtud. Közlem. 213—325. l.
1697. *Viczay János*. A nyelvújítás győzelme. Székfoglaló. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 2. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 64 l.) 160 K. — Ism. Gálos Rezső. M. Nyelv 460. l. — (Az értekezés kivonata. Akadémiai Értes. 5—8. l.) [Grafikai Szemle 4. sz.]
1698. *Varga Antal*. Az összetett mássalhangzóink egyszerűsítése.
1699. *Viski Károly*. Székely hangsúlyozási különösség. Nyelvőr 8—10. l.
1700. *Zolnai Gyula*. Szótárírás nálunk és a külföldön. (Részlet.) Akad. Értes. 581—596. l.
1701. *Zolnai Gyula*. A *-nek* viszonyzó személyragos alakjairól. M. Nyelv 69—75. l.

Egyes szók.

1702. *Adás-vétel.* Kertész Manó. M. Nyelv 273. l.
 1703. *Aggik, aggódik.* Gombocz Zoltán. U. o. 125. l.
 1704. *Alacs.* Gombocz Zoltán. U. o. 421. l.
 1705. *Andítani.* Kovács Asztrik. Nyelvőr 93. l.
 1706. *Aranylábú.* Historikus. U. o. 472. l.
 1707. *Babina = babona?* Melich János. M. Nyelv 324. l.
 1708. *Bajtárs.* Simai Ödön. U. o. 223. l.
 1709. *Baxaméta.* Leffler Béla. U. o. 127. l.
 1710. *Bednár.* Szily Kálmán. U. o. 178. l.
 1711. *Békanyúl.* Kr. L. Nyelvőr 472. l.
 1712. *Berézzó.* Lehr Albert. M. Nyelv 455. l.
 1713. *Bökcse.* Melegdi János. U. o. 324. l.
 1714. *Boldog-boldogtalan.* Kertész Manó. U. o. 272. l.
 1715. *Brenczó, pukás, bóbacz.* Agoston Sándor. U. o. 365. l.
 1716. *Búsbeteg.* Szilágyi Ádám. Nyelvőr. 178. l. — Bérczi Fülöp. U. o. 423. l.
 1717. *Bűvár.* Lehr Albert. M. Nyelv 37. l.
 1718. *Csak* (Ungar.). Munkácsi B. Keleti Szemle 183. l.
 1719. *Csonka-hét.* Gárdonyi József. M. Nyelv 366. l.
 1720. *Csőrc.* Czóbel Ernő. Nyelvőr 325. l.
 1721. *Cuzberek.* Melich János. M. Nyelv 283. l.
 1722. *Czicze macza.* R. Prikkel Márian. U. o. 222. l.
 1723. *Czinkos.* Tolnai Vilmos. U. o. 440—444. l.
 1724. *Cziráda.* Balassa József. U. o. 35. l.
 1725. *Dal.* Balassa József. U. o. 32. l.
 1726. *Eben gubát.* Legányi Gyula. U. o. 37. l.
 1727. *Nem egy felfordult világ ez?* Kőrösi Sándor. U. o. 87. l.
 1728. *Egyetértés.* Mariánovics Milán. Nyelvőr 68—70. l.
 1729. *Élevenetős.* Vargha Damján. M. Nyelv 32. l.
 1730. *Elmemozdító.* No még egyszer az —. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 25. l. — Lehr Albert. Hogy' mozog a Simonyi elméje? M. Nyelv 90—93. l.
 1731. *Elmond fünek-fának.* Marót Károly. M. Nyelv 35. l. — Bán Aladár. U. o. 78. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 289—291. l.
 1732. *Enyedék.* Szily Kálmán. U. o. 31. l.
 1733. *Észbekap.* Prohászka János. Nyelvőr 139. l.
 1734. *Fagylalt.* Lehr Albert. M. Nyelv 129. l. — Simai Ödön. U. o. 180. l.
 1735. *Fédel.* Bátty Zsigmond. U. o. 324. l.
 1736. *A fenével etetni.* Kovács Asztrik. Nyelvőr 181. l. — K. L. M. Nyelv 287. l.
 1737. *Férj.* Csefkó Gyula. M. Nyelv 364. l.
 1738. *Fértát, pománába.* Pál András. Nyelvőr 92. l.
 1739. *Fogadj' isten.* Kertész Manó. M. Nyelv 273. l.
 1740. *Fölöstököm.* Nyelvőr 38. l.
 1741. *Forbát.* Lehr Albert. M. Nyelv 174. l.
 1742. *Göröngy.* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr. 388—391. l.
 1743. *Gyalogra száll.* Lehr Albert. M. Nyelv 219. l.
 1744. *Gyógykovács.* Zsolnai Gyula. Nyelvőr 274. l.

1745. *Gyomor.* (Ungar.) Munkácsi B. Keleti Szemle 347. l.
1746. *Hadastján.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 127. l.
1747. *Hallgatóság.* Simai Ödön. U. o. 223. l.
1748. *Flát orja.* Frecskay János. Nyelvőr 325. l.
1749. *Házasodni.* Antibarbarus. U. o. 468. l.
1750. *Hetet-havat.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 222. l.
1751. *Horzsol.* Melegdi János. U. o. 125. l.
1752. *Ingó-ingatlan.* Kertész Manó. U. o. 273. l.
1753. *Inség.* Sz. K. U. o. 130. l.
1754. *Jaj néked Abules, megölted Agétást.* Széll Farkas. U. o. 322. l.
1755. *Jámor és társai.* Gesztési Gyula. Nyeivör 30. l.
1756. *Jezsuita.* Gallovich Jenő dr. U. o. 328. l.
1757. *Jobb anyja.* Gagyi Jenő. U. o. 280. l.
1758. *Juhnevek.* Alexics György. Nyelvtudomány II. 319. l.
1759. *Kaczér.* Simai Ödön. M. Nyelv 223. l.
1760. *Kádas.* Szily Kálmán. U. o. 362. l.
1761. *Kám, med, boza.* Tolnay Vilmos. U. o. 221. l.
1762. *Kantár.* Nagy Sándor dr. U. o. 334. l.
1763. *Kaptány.* Gombocz Zoltán. U. o. 420. l.
1764. *Karácsony.* Melich János. Nyelvőr 28. l.
1765. *Képrisel és rokonai.* Zolnai Gyula. U. o. 56—61. l.
1766. *Kettő.* Mészöly Gedeon. M. Nyelv 38. l.
1767. *Ki-kupál.* Szerkesztőség. Nyelvőr 320. l. — Nagy József. K. B. U. o. 474. l.
1768. *Kipihení magát, kimulatja magát.* Mariánovics Milán. U. o. 369. l.
1769. A *«király»* szó eredetéhez. Melich János. M. Nyelv 133—135. l.
1770. *Köcöle.* Bellosics Bálint. Nyelvőr 279. l.
1771. *Koleda, díka.* Téger Béla és a szerkesztőség. U. o. 473. l.
1772. *Könyekoporsó.* Kristóf György. M. Nyelv 78. l.
1773. *Körmagyar: «magyar körtáncz».* Fabó Bertalan. U. o. 181. l.
1774. *Körömszakadtáig tagad.* Széll Farkas. U. o. 175. l.
1775. *Kupa.* Kovács Géza. U. o. 447. l.
1776. *Labanc* = latin *labans*. Fest Aladár. Nyelvőr 433—443. l.
1777. *Lágy és laugyos.* Gombocz Zoltán. Nyelvtud. Közlem. 226—228. l.
1778. *Lajt. S. Gy.* Nyelvőr 372. l.
1779. *A László király szekere.* Gálos Rezső dr. M. Nyelv 420. l.
1780. *Látni láttam.* Alföldy Marcell. Nyelvőr 90—92. l.
1781. *Leb.* Gombocz Zoltán. M. Nyelv 323. l.
1782. *Leszavaz és holtbizonyos.* Lehr Albert. U. o. 275—277. l.
1783. *Lórá tesz: megnyergel.* Tolnai Vilmos. U. o. 418—420. l.
1784. *Majomszeretet.* Tolnai Vilmos. U. o. 126. l.
1785. *Mátkámasszony.* Angyal Dávid. U. o. 130. l.
1786. A *meg* igeekötőről. G. Z. U. o. 288. l.
1787. *Meghimulódott.* Szilágyi Adám. «Egy buvinai magyar szóról.» Nyelvőr 235. l.
1788. *Menyegző. Katona György.* «Nyelvében él a nemzet.» Zólyom és vid. 5. sz. — Szaboles Ferenc. Zólyomvárm. Hirl. 6. sz.
1789. *Mereng.* Szily Kálmán. M. Nyelv 31. l.
1790. *Milling.* Mariánovics Milán. Nyelvőr 324. l.
1791. *Milyen.* Simai Ödön. Nyelvőr 232. l.
1792. *Mindenki, mindegyik.* Simai Ödön. M. Nyelv 456. l.

1793. *Miniszter*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 233. l. — Laukó Albert. U. o. 280. l. — Trencsényi Károly. M. Nyelv 366. l.
1794. *Mohó*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 28. l.
1795. *Monda, rege*. Balassa József. M. Nyelv 32. l.
1796. *Mondani*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 234. l.
1797. *Nándorfejérvár*. Melich János. M. Nyelv 165—167. és 367. l. — Eckhart Ferencz. U. o. 311—313. l. — *M. J.* U. o. 432. l.
1798. *Nem-nyírt* fiatalság. Loisch János. U. o. 350. l.
1799. *Nem oda Buda*. Kertész Manó. U. o. 273. l.
1800. *Nótafa*. Vetró Lajos Endre. U. o. 176. l.
1801. *Össze, összes*. Tolnai Vilmos. U. o. 33. és 420. l. — Zolnai Gyula. U. o. 79. l. — Szily Kálmán. U. o. 177. l.
1802. *Össze*. B. Takáts Lajos. Nyelvőr 372. l.
1803. *Paszita*. Mariánovics Milán. U. o. 279. l.
1804. *Pata*. Kovács Márton. U. o. 31. l.
1805. *Pénz*. Melich János. M. Nyelv 172—174. l.
1806. *Perdikurta, kompánszurta*. Réthei Prikkel Márián. Nyelvőr 354—358. l.
1807. *Pérentél*. Alexics György. Nyelvtudomány, II. 317. l.
1808. *Piracs*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 179. l.
1809. *Polgár*. Karácsonyi János. M. Nyelv 13—18. l. — Tagányi Károly. Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről. U. o. 107—117, 153—165. l. — Csura Miklós. U. o. 126. l.
1810. *Asbóth Oszkár*. A horvát *plugarina* és az oláh *plugar*. Nyelvtudomány II. 194—197. l.
1811. *Reforma*. Simai Ödön. M. Nyelv 129. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 180. l.
1812. *Regede*. Melich János. U. o. 369. l.
1813. *A rémlík ige szerkesztése*. Szilágyi Ádám. Nyelvőr 87. l.
1814. *Rezula*. Vecsei József. U. o. 182. l. — Tagányi Károly. U. o. 182—183. l. — Szerkesztőség. U. o. 183. l.
1815. *Seb*. (Ungar.) «Schnelle.» Munkácsi B. Keleti Szemle 181. l.
1816. *Se pénz, se posztó*. Budapesti Hirlap 235. l.
1817. *Sereg*. Viski Károly. M. Nyelv 458. l.
1818. *Se üstöm, se füstöm*. Lehr Albert. U. o. 421. l.
1819. *Siker*. Széll Farkas. U. o. 364. l.
1820. *Siket, süket*. «Taub.» (Ungar.) Munkácsi B. Keleti Szemle 180. l.
1821. *Sírva vigad — sírva tánczol a magyar*. Tolnai Vilmos. Magyar Nyelv 34. l.
1822. *Suadalom*. Szily Kálmán. U. o. 36. l.
1823. *Szábbogár*. Keszthelyi Miklós. Nyelvőr 37. l.
1824. *Ungar. szaka, szak*. Munkácsi B. Keleti Szemle 348. l.
1825. *Számkivet*. Kovács Márton. Nyelvőr 235. l.
1826. *Számlík*. Gálos Rezső. U. o. 473. l.
1827. *Szármenta*. R. Prikkel Márián. M. Nyelv 228. l.
1828. *A szélhámos görög megfelelője*. Sándor O. Nyelvőr 31. l.
1829. *Szém-pérc*. Simonyi Zsigmond. U. o. 326. l.
1830. *Szerencsa*. Kiszota Gyula. M. Nyelv 457. l.
1831. *Szesztra*. Szily Kálmán. U. o. 79—81. l.
1832. *Szipoly*. Tolnai Vilmos. U. o. 220. l.
1833. *Szittyá, francia és társaik*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 88—90. l.
1834. *Szűkölködni valami nélkül*. Teleky István. U. o. 88. l.

1835. A -tányi képzőhöz. Szigetvári Iván. M. Nyelv 366. l.
 1836. *Tarang.* (Ungar.) Munkácsi B. Keleti Szemle 184. l.
 1837. *Tátorján.* Csapodi István. Nyelvőr 427. l.
 1838. *Tündül, tündül.* Szerkesztőség. U. o. 320. l.
 1839. *Térd.* (Ungar.) Munkácsi B. Keleti Szemle 344—346. l.
 1840. *Testvér.* Kertész Manó. Nyelvőr 385—388. l.
 1841. *Tisza.* Melich János. M. Nyelv 369. l.
 1842. *Tönkre ment.* Trencsény Károly. Nyelvőr 134. l.
 1843. *Tökél u. tökéletes.* (Ungar.) Munkácsi B. Keleti Szemle 347. l.
 1844. *Törköl.* R. Prikkel Márián. M. Nyelv 228. l.
 1845. *Tretina.* Alexics György. Nyelvőr 135. l.
 1846. *Tünejd.* Trencsény Károly. M. Nyelv 384. l.
 1847. *Tyató.* Gombocz Zoltán. U. o. 277. l.
 1848. *ügy.* Gombocz Zoltán. U. o. 126. l.
 1849. *Únuttei.* Lehr Albert. U. o. 360. l.
 1850. *Ürgomba és társai.* Szily Kálmán. U. o. 278. l.
 1851. *Üröm.* (Ungar.) Munkácsi B. Keleti Szemle 348. l.
 1852. *Vak a kockában.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 417. l.
 1853. *Vasas marok.* Lehr Albert, Trencsény Károly. U. o. 472. l.
 1854. *Vaslevél.* Szily Kálmán. U. o. 363. l.
 1855. *Vérszemet néz.* Lehr Albert. U. o. 373—375. l.
 1856. *Vész és víz.* Mészöly Gedeon. U. o. 19—21. l.
 1857. *Visszaperdül mint a gyűrű.* Lehr Albert. U. o. 75. l. — Cséfkó Gyula. U. o. 182. l. — Lehr A. U. o. 233—237. l. — Saguly József. Nyelvőr 180. l. (Felelet Lehr cikkére.)
 1858. *Vitéz.* Szabó Endre, Melich János. U. o. 431. l.
 1859. *Zomotor.* A szerkesztőség. Nyelvőr 139. l.

5. Tankönyvek.

1860. *Acsay István dr., Bartha György dr. és Madarász Flóris dr.* Rendszeres magyar nyelvtan a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 75 l.) 1 K. — Ism. Bokor János dr. Hivat. Közl. 19. sz.
 1861. *Acsay István dr., Bartha György dr. és Madarász Flóris dr.* Magyar olvasókönyv a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 272 l.) 2-60 K. — Ism. Szeremley Barna. Hivat. Közl. 13. sz.
 1862. *Agostonné Jenny Edit és Wehnerné-Pusall Olga.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az új tanterv alapján. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 211 l.) 2-40 K. — Ism. Móra István. Hivat. Közl. 16. sz.
 1863. *Andor Károly és Szabó Ignác dr.* Magyar nyelvtan közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. 2-ik teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 79 l.) 1 K.
 1864. *B. O. Kis magyar nyelvtan.* Érettségire készülők számára. Lugos, Auspitz A. ny. 1909. (8-r. 18 l. 1 lev.) 60 f.
 1865. *Badics Ferencz dr.* Magyar irodalmi olvasókönyv. II. kötet. A gimnázium VI. osztálya számára. 5. jav. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 152 l.) 2-20 K.

1866. *Balassa József*. A magyar nyelv a középiskolák felsőbb osztályai s a művelt közönség számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 163 l.) 2-40 K.
1867. *Balassa József*. Rendszeres magyar nyelvtan polgári leányiskolák számára. Az új miniszteri tanterv szerint. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 99 l.) 1-40 K.
1868. *Balassa József*. Kis magyar nyelvtan. Polgári fiúiskolák számára. I. rész. 4. kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 87 l.) 1-20 K.
1869. *Balassa József*. Kis magyar nyelvtan. Polgári leányiskolák számára. Az 1908. évi új tanterv alapján. I. rész. 4. kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 87 l.) 1-20 K.
1870. *Bánóczy József és Weszely Ödön*. Poétika, retorika és olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek harmadik osztálya számára. 2. kiad. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. IV, 260 l.) 3-60 K.
1871. *Bánóczy József és Weszely Ödön*. Stilisztika és olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek I. osztálya számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 240 l.) 3 K.
1872. *Bánóczy J. és Weszely O.* Magyar nemzeti irodalom áttekintése. — Ism. Néptanít. Lapja 49. sz.
1873. *Bartha József dr. és Prónai Antal dr.* Az írásművek ismeretése. I. kötet. A tanító- és tanítónőképzők II. osztálya számára. Budapest, 1909. Szt. István-T. (8-r. 368 l.) 3-40 K. — U. a. A tanító- és tanítónőképzők. III. osztálya számára. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 336 l.) 3-20 K. — Ism. Berta Ilona. Hivat. Közl. 13. sz.
1874. *Beöthy Zsolt*. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. II. kötet. Kisfaludy Károlytól mostanáig. 10. jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 376 l.) 5 K.
1875. *Bilinszky Lajos dr.* Rendszeres magyar nyelvtan és stilisztika olvasókönyvvvel. A tanító- és tanítónőképző intézetek I. osztályának. Budapest, 1909. Szt. István-társ. (8-r. 369 l.) 2-80 K.
1876. *Bilinszky Lajos dr.* Módszeres magyar nyelvtan polgári és felsőbb leányiskolák I—II. osztályának. Az új kath. polg. leányiskolai tanterv alapján. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 127 l.) 1-60 K.
1877. *Bilinszky Lajos dr.* Magyar olvasókönyv kath. polgári leányiskolák I. osztálya számára. A kath. polgári leányiskolák 1909. évi tanterve szerint átdolgozott 2. kiadás. I. rész. Budapest, 1909. Athenæum. (8 r. 158 l.) 1-80 K.
1878. *Biró Gyula és Tarródi János*. Magyar nyelvtan a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az 1908. évi polgári leányisk. tanterv alapján. Budapest. 1909 Athenæum. (8 r. 92 l.) 1-40 K.
1879. *Biró Gy. és Tarródi J.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az 1908. évi polgári leányiskolai tanterv alapján átdolgozott 2. kiadás. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 299 l.) 2-60 K.
1880. *Brancsics Blagoje*. Magyar nyelvtan. (Magyarske gramatika.) Ujvidék, 1909. Szerző. (8 r. 166 l.) 2 K.
1881. *Császár Elemér és Váczy János*. Magyar olvasókönyv középiskolák II. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1909. (8 r. 234 l.) 2-80 K.

1882. *Dallos I.* Praktischer Lehrgang zur schnellen und sicheren Erlernung der ungarischen Sprache. Nach Dr. F. Ahn's Lehrmetode bearbeitet und mit einer kurzgefassten systematischen Sprachlehre versehen von —. 69-te, von Ladislaus Torkos nach der neuen Rechtschreibung umgearbeitete.. verbesserte Auflage. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 220 l.) 1-40 K.
1883. *Darkó Béla és Kővér Sándor.* Magyar helyesírás felnőttek és a tanuló ifjúság számára. Ujpest, Fuchs A. 1909. (8-r. 29 l.) 40 f.
1884. *Ember Károly és Keményfi K. Dániel.* Olvasókönyv a kath. polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. 6 ik, az új kath. polgári leányiskolai tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, Lampel R., 1909. (8-r. VIII, 229 l.) 2 K.
1885. *Glósz Ferencz és Reöthy Vladimír.* Magyar nyelvtan a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az 1908. évi új tanterv alapján. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 100 l.) 1-20 K. — Ism. Berta Ilona. Hivat. Közl. 17. sz.
1886. *Glósz Ferencz és Reöthy Vladimír.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az új polgári leányiskolai tanterv alapján. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 220 l.) 2-40 K. — Ism. Kerékgyártó Elek dr. Hivat. Közl. 19. sz.
1887. *Góbi Imre:* Stilisztika és verstan. A gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára. 6., javított kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 216 l.) 2-40 K.
1888. *Gökler Antal és Halász Gyula.* Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon. A polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az 1908. évi polgári leányiskolai tanterv alapján. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 92 l.) 1-20 K.
1889. *Gökler A. és Halász Gy.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. A polgári leányiskola új tanítás-terve szerint átdolgozott 2. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 182 l.) 2-60 K.
1890. *Gööz József dr., Póra Ferencz és Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák III. osztálya számára. A 3. javított kiadás második lenyomata. Budapest, 1909. Lampel Róbert. (8-r. 228 l.) 1-60 K.
1891. *Gööz József dr., Póra Ferencz és Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az ötödik képes kiadás második lenyomata az iskolai új helyesírás szerint. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 192 l.) 1-50 K.
1892. *Gulyás István dr. és Mitrovics Gyula dr.* Magyar olvasókönyv a középiskolák harmadik osztálya számára. Debreczen, 1909. (8-r.) 3-60 K. — Ism. Lehr Albert. Hivat. Közl. 21. sz.
1893. *Győri Vilmos és Mihalik Sándor.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az 1908. évi polg. leányiskolai tanterv szerint. Budapest, Singer és Wolfner, 1909. (8-r.) 2 K. — Ism. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 15. sz.
1894. *Gyulai Béla dr.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. I. rész. II. rész a II. oszt. számára. 9., az új tantervnek megfelelő kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 188 l.; 224 l.) 1-80 K.
1895. *Kellner Fülöp és Fröhlichné Kaiffka Margit.* Magyar nyelvtan

- a polgári fiú- és leányiskolák II. osztálya számára különös tekintettel a nemzetiségi (magyar, német, szerb. román vidékek iskoláinak viszonyaira. Az új polgári leányiskolai tanterv szerint. Budapest, 1909. Athenæum (8-r. 83 l.) 1-20 K. — Ism. Killyényi Erzsébet. Hivat. Közl. 22. sz.
1896. *Kondor József*. A magyar nyelv és irodalom dióhéjban. Segédkönyv a középiskolák V—VIII. osztályai részére, tekintettel az érettségi vizsgákra. 2. átdolg. kiadás. Rimaszombat, 1909. Lévy I. ny. (8-r. 205 l.) 2-40 K.
1897. *Kont, Dr. I.* Ungarische Chrestomathie. Eine Blumenlese aus den Schriftstellern vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis auf die Gegenwart Mit einer Einleitung, biographischen Notizen und Anmerkungen. Heidelberg, J. Gross, 1909. (8-r. XVI. 365 l.) 3-60 M.
1898. *Kont, I.* Chrestomathie Hongroise. Paris, 1909. (8-r.) — Ism. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 425. l.
1899. *Krammer József és Nagy Gizella*. Magyar olvasókönyv polgári leányiskolák számára. Az új tanításterv figyelembevételével. I. kötet. Az első osztály számára. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 164 l.) 2 K. — II. kötet. A II. osztály számára. 1909. U. o. (8-r. 186 l.) 2-40 K. — Ism. Makoldyné Molnár Ilona. Hivat. Közl. 23. sz.
1900. *Lehr Albert és Riedl Frigyes*. Magyar olvasókönyv. III. kötet. A középiskolák III. osztálya számára. 4-ik, az új tanterv szerint javított kiadás. Történeti térképekkel és illusztrációkkal. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 214 l.) 2-80 K.
1901. *Máthé György és Szabó Adorján*. Magyar olvasókönyv a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1909. (8-r.) Ism. Lehr Albert. Hivat. Közl. 3. sz.
1902. *Mosdóssy Imre*. Magyar Nyelvtan a polgári leányiskolák I. osztálya számára Az új tanterv alapján. Budapest, 1909. Athenæum. (8 r. 61 l.) 1 K. — U. a. II. oszt. számára. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 55 l.) 80 f.
1903. *Mosdóssy Imre*. Magyar nyelvtan és olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 208 l.) 2-80 K. — Ism. Riedl Frigges. Hivat. Közl. 19. sz.
1904. *Mosdóssy I.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. Az új tanterv alapján. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 131 l.) 1-80 K. — U. a. II. oszt. számára. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 155 l.) 2-20 K.
1905. *Négyesy László*. Magyar olvasókönyv. Első rész. Közép- és polgári iskolák első osztálya számára. 3. kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. VII, 225 l.) 2 K.
1906. *Négyesy László*. Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára. 7. kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 262, V. l.) 3-20 K.
1907. *Novák Sándor*. Írály- és szerkesztéstan polgári leányiskolák számára. Átdolgozta Bognár Dénes dr. Az új polgári leányiskolai tanterv alapján javított 7. kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 223 l.) 2-80 K.
1908. *Paulay Odön*. Módszeres magyar nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv a középiskolák I. osztálya számára. I. kötet. A folytató-

- lagos köteteket írja Szegedy Rezső. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 174 l.) 250 K. — II. kötet. A középiskolák 2-ik osztálya számára. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 206 l.) 250 K.
1909. *Petri Mór dr.* Magyar nyelvtan, különös tekintettel a helyesírás s a fogalmazás gyakorlati tanítására. Polgári leányiskolák számára. Göcz József, Póra Ferencz és Tóth József nyomán az 1908, évi új tanterv szerint. 4. kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 175 l.) 180 K.
- 1910 *Petri Mór.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. Göcz József dr., Póra Ferencz és Tóth József nyomán az új tanterv értelmében. 7. képes kiadás. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 167 l.) 180 K. — II. osztály számára 6. kiadás. Budapest, 1909. U. o. (8 r. 204 l.) 240 K.
1911. *Petri Mór dr.* Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. Budapest. 1909. Lampel R. (8-r. 216 l.) 2 K.
1912. *Pronai Antal dr.* Magyar olvasókönyv. A katolikus polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák II. oszt. számára. Budapest, 1909. Szt. István-társ. (8-r. 208 l.) 2 K.
1913. *Révy Ferencz.* Magyar olvasókönyv polgári leányiskolák II. osztálya számára. 6-ik, az 1908. évi tanterv szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 189 l.) 2 K.
1914. *Révy Ferencz.* Kis magyar nyelvtan. A polgári felső leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1909. — Ism. Tolnai Vilmos. Hivat. Közl. 16. és 19. sz.
1915. *Riedl Frigyes.* Retorika és retorikai olvasókönyv. 7-ik, az új tanterv szerint javított kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 272 l.) 3 K.
1916. *Riedl Frigyes.* Poétika és poétikai olvasókönyv. 6., az új tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1909. Lampel Róbert. (8-r. 242 l.) 3 K.
1917. *Sebestyén-Stetina Ilona és Schmidt Gizella.* Magyar olvasókönyv a polgári és felsőbb leányiskolák II. oszt. számára. Budapest, 1907. — Ism. Kerékgyártó Elek dr. Hivat. Közl. 16. sz.
1918. *Szabó Adorján és Máthé György.* Rendszeres magyar nyelvtan a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1909. Athenæum. (8 r. 151 l.) 220 K. — Ism. Lehr Albert. Hivat. Közl. 21. sz.
1919. *Szemák István dr.* Magyar nyelvtan mondattani alapon a közép-, polgári-, és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. 2-ik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1909. Nagel O. (8-r. 56 l.) 84 f.
1920. *Szinnyei József.* A magyar nyelv a középiskolák VII. osztálya számára és magánhasználatra. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 99 l.) 1 K.
1921. *Szinnyei József.* Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A középiskolák, a polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák I. oszt. számára. 15. javított kiadás. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 112 l.) 120 K.
1922. *Szinnyei József.* Magyar olvasókönyv. III. rész. A középiskolák III. osztálya számára. 8. javított kiadás. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 211 l.) 2 K.
1923. *Tordai Ányos dr.* Kivonat a magyar nyelvtan-, stilsztika-, retorika- s poétikából. 2. kiadás Pécs, Taizs J. ny. 1909. (8-r. 66 l. 1 lev.) 70 f.

1924. *Űrmössy Gyula dr.* Pótló jegyzetek a magyar nyelvtanhoz és a prózai írásművek elméletéhez. — tanár úr magyarázatai alapján. Budapest, 1909. Bichler I. ny. (8-r. 30 l.)
1925. *Vajda Gyula dr.* Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv. II. rész. Költészettan és retorika. A felsőbb leányiskola IV. és V. osztálya anyagának feldolgozásával. Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 311 l.) 3-60 K.
1926. *Wesely Ödön dr.* Rendszeres magyar nyelvtan tanító és tanítónőképző intézetek számára. A harmadik átdolgozott kiadás második lenyomata. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 148 l.) 1-40 K.
1927. *Wesely O. dr.* Stiliztika középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. Hetedik kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. VI, 215 l.) 2-40 K.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú cikkek.

1928. *Cramer.* Afrika in seinen Beziehungen z. antiken Kulturwelt. 1907. Ism. Endrei Gerzson. EPhK. 634. l.
1929. *E. G.* Ó-kori culturalis emlékek Afrikában. Uránia 465—469. l.
1930. *Éber László.* Archæologiai kutatások a külföldön. Arch. Értes. 57—76, 272—288. l.
1931. *Faragó László.* Éttezés az ókorban. Békési Ujs. 42. sz.
1932. *Fekete Gyula dr. (Nagyirányi).* Fényüzés az ókori népeknél. Egyetértés 25. sz.
1933. *Fünczy Ernő.* Az ókori nevelés története. 1908. Ism. y. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 29. köt. 52—55. l.
1934. *Forrer, Dr. Rob.* Reallexikon der prähistorischen, klass.- u. frühchristl. Altertümer. Ism. Gerevich T. Múz. könyvt. Ért. 225. l. — Roska Márton. Erd. Múz. 297. l.
1935. *Hampel József.* A második nemzetközi archæologiai congressus Cairóban. Arch. Értes. 354—371. l.
1936. *Hatrany, Ludw.* Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten. 1908. Ism. Geréb József. EPhK. 443—448. l. — Sebestyén Károly. Revue de Hongrie. III. 114—119. l. — Grünwald S. Deutsche Lit. Ztg. 9. sz. — k. Magy. Középiskola 52. l.
1937. *Kovács István.* Etrúria pénzrendszere. Erd. Múz. 75—117. l.
1938. *Kroll, W.* Geschichte der Philologie. 1908. Ism. Endrei Gerzson. EPhK. 297. l.
1939. *Láng Margit dr.* Ókori temetkezési módok. Uránia 232—233. l.
1940. *László Béla.* Adalékok az antik lövegtan történetéhez. EPhK. 778—781. l.
1941. *Pisztor József.* Az ókori építészet. Mátraidék, jan. 9, 23. febr. 20.
1942. *Schubart, W.* Das Buch bei den Griechen und Römern. 1907. Ism. Magy. Zsidó Szemle 334—340. l.
1943. *Wendland* az ókori tudományról. EPhK. 313—315. l.
1944. *Zibolén Endre.* Halálra vonatkozó vizsgálatások az ókorban. Budapest, Fritz ny. 1909. (8-r. 39 l.)
1945. *Téglás Gábor.* A görög és római idők márvány- és kőbányászataról. Bányász. Kohász. Lapok 48. köt. 30—38. l.

2. Görög történet és régiségek.

1946. *Baud-Bovy, D. et Boissonas, Fr.* En Grèce par monts et par vauz. 1908. Ism. Láng Nándor. EPhK. 60—62. l.
1947. *Calderini, Aristide.* La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia. 1908. — Ism. Incze Béni. EPhK. 294—297. l.
1948. *Csermelyi Sándor.* Görögországi ásatások. EPhK. 712—714. l.
1949. *Csermelyi Sándor.* Pheidias és a Lemnia. EPhK. 455—457. l.
1950. *Czebe Gyula.* Az athéni társadalom Alkiphron leveleiben. EPhK. 188—197, 251—257, 354—373. l. Külön is megjelent. 8-r. 37 l.
1951. *Dömötör Győző dr.* A görög nő világa a régi Athénben. Bácsmegyei Függetlenség 12—14, 16—18, 20. sz.
1952. *Francotte, H.* La polis grecque. 1907. Ism. Kallós Ede. EPhK. 767—771. l.
1953. *Gomperz, Heinr.* Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen. 1909. Ism. R. L. dr. Pester Lloyd 234. sz.
1954. *Hertz, W.* Gesammelte Abhandlungen. 1905. Ism. Magy. Zsidó Szemle 256—257. l.
1955. *Hornyánszky Gyula.* A görög orvos a Kr. e. V. században. EPhK. 346—354, 408—422. l.
1956. *Kertész János.* A görög gyalogság taktikája. Bp. I. ker. főgimn. 1908. 9. értés. 3—47. l.
1957. *Krumbacher, K.* Populäre Aufsätze. Leipzig. Ism. Radojčić Nikola. Letopis Matice Srpske. 256. sz. 76—79. l.
1958. *Láng, Dr. Margarete.* Die Bestimmung des Onos oder Epinetron. Berlin, 1908. — Rövid ism. a. b. Arch. Értés. 81. l.
1959. *Láng Margit dr.* Diptychonos terracotta szobor. Arch. Értés. 232—237. l.
1960. *Láng Margit dr.* Ó-görög kenyérfőzés. Arch. Értés. 106—124. l.
1961. *Láng Margit dr.* A mykenei vár úrnői. Ism. Láng Nándor. EPhK. 703. l.
1962. *Marmorstein Aurél.* A γενεσία-ünnepély. EPhK. 715. l.
1963. *Menárdhosz, Sz.* The value of Byzantine and modern Greek in Hellenic studies. Ism. p. EPhK. 455. l.
1964. *Partsch, J.* Das Alter der Inselnatur von Leukas. 1907. Ism. Csengeri János. EPhK. 58—60. l.
1965. *Schill Salamon.* Görög régiségek és a görög művészet története. A gimnázium felső osztályai számára. Negyedik jav. kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 176 l.) 2-80 K.
1966. *Schilling Lajos.* Solon jelleméről. Erd. Múz. 69—74. l.
1967. *Taine H. A.* A görög művészet bölcelete. — Ism. (s.) Néptanítók Lapja 9. sz.
1968. *Türeczy Károly.* Az Areiopagos története és az Ἀθηναίων πολιτεία. EPhK. 604—612, 679—685, 732—742. l.

3. Görög irodalomtörténet.

1969. *Ivánfi Jenő.* A görög tragédia. Pesti Napló 89. sz.
1970. *Nagy Pál.* A hymnus-költészet a görög irodalom első korszakában. Kolozsvár. Ajtai K. Albert ny. 1909. (8-r. 41 l. 1 lev.)
- 1971. *Vértesy Jenő.* Egy modern Herakles-drámáról. EPhK. 709—711. l.

1972. *Wundt, Max.* Geschichte der griechischen Ethik. I. 1908. —
Ism. Hornyánszky Gyula. Magy. Filoz. Társ. Közlem. 29. köt.
198—204. l.
1973. *Aischylos.* *Aischylos.* Agamemnon. Tragédia. Görögből fordí-
totta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János dr.
Második jav. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 48 l.) 1 K.
1974. *Károlyi Gábor.* Aiskhylos színháza. (A színpadkérdés szem-
pontjából.) Nagyszombati érs. főgimn. 1908 9. értes. 1—56. l.
Onállóan is megjelent.
1975. *Alkmann.* *Alkmann.* Nyugalom. Ford. Csengeri János. Erdélyi
Lapok 17. sz.
1976. *Archilochos.* *Kallós Ede.* Ἱπομνήματα. (Mutatvány készülő
Archilochos-kommentáromból.) EPhK. 197—204, 277—282,
592—596. l.
1977. *Aristophanes.* *Péterfy Jenő.* Aristophanes. (Olcso könyvtár.
1519—1520. sz.) Budapest, 1909. Franklin-T. (16-r. 48 l.)
40 f. — Ism. b. m. Néptanít. Lapja 15. sz.
1978. *Aristoteles.* *Janicsék József dr.* Pár szó Aristoteles ethikájá-
ról. Ism. Pécsy Béla. EPhK. 389. l.
1979. *Euripides.* *Euripides.* Herakles. Hippolytos. Görögül és ma-
gyarul. Fordította Latkóczy Mihály és Csengeri János. A görög
szövegeket kiadta, a bevezetéseket és jegyzeteket írta Csengeri
János. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 426 l.) 7-20 K. —
Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 210—220. l.
1980. *Euripides.* Iphigenia Taurisban. Fordította s magyarázta Kempf
József. Második javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 49.)
Budapest, 1909. Franklin-T. (8 r. 112 l.) 1-20 K.
1981. *Euripides* Medeájából. Ford. Csengeri János. Erdélyi Lapok 12. sz.
1982. *Euripide.* Les Bacchantes. Ed. par. G. Dalmeyda. 1908. —
Ism. Hegedüs István. EPhK. 694-697. l.
1983. *Kallós Ede.* Az «idő egysége» és a legújabb Euripides-leletek.
EPhK. 640—643. l.
1984. *Hippokrates.* *Hornyánszky Gyula.* Hippokrates milieu-elmé-
lete. Budap. Szemle 139. köt. 373—388. l. 140. köt. 47—76. l. —
Részlet belőle. Akad. Értes. 51—58. l.
1985. *Homeros.* *Homeros* Iliasa bő szemelvényekben. Az eredeti vers-
mértékben fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kempf
József. Második, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1909.
Lampel R. (8-r. XXIII, 241 l.) 3-20 K.
1986. *Homeros* Odysseájja. Fordította Vértessy Jenő. Budapest, 1909.
Kilián Fr. utóda. (8-r. 373 l.) 5 K. — Ism. ly. Uránia 340. l.
1987. *Homérosz.* Odüsszeája. II. ének. Ford. Szakács Béla. Magyar-
ország 305. sz.
1988. *Cserép József dr.* Homeros Ithakéja. Ism. Láng Nándor. EPhK.
704. l. — Cserép J. megjegyzései. U. o. 781. l. — Láng N.
válasza. U. o. 782. l.
- 1988a. *Bréal, Michel.* Pour mieux connaître Homère. Paris. Ism.
Babits Mihály. Nyugat I. 657. l.
1989. *Ibykos.* *Ibykos.* Eros, újra Eros. Ford. Csengeri János. Erdélyi
Lapok 17. sz.
1990. *Menandros.* *Czebe Gyula.* Két új Menandros-kéziratlap. EPhK. 312. l.

1991. *Hegedűs István*. Menander redivivus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 3. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 138 l.) 2 K 80 f.
1992. *Oppianus. Vári Rezső*. A cilicziai Oppianus Halientikájának kézirati hagyománya. 1908. *Ism. Szigeti Gyula*. EPhK. 208—210. l.
1993. *Vári, Rudolphus*. Parerga Oppianeae. EPhK. 17—32. 116—131 l.
1994. *Pausanias. Pausanias, The Attica of —*. Ed. by M. Carrol. 1907. *Ism. Láng Nándor*. EPhK. 383. l.
1995. *Pindaros. Pindar*. Jelinska lirika do —. Od dr. Nikole Bulića. Beograd, 1908. *Ism. Gy. Letopis Matice Srpske* 256. sz. 73. l.
1996. *Platon. Plato*. Apology and Crito. Ed. L. Dyer. *Ism. Hornyánszky Gyula*. EPhK. 628. l.
1997. *Platon* válogatott művei. III. kötet. Symposion. Phaidros. Görögből fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dercsényi Mórész dr. (Filozófiai írók tára. 22. köt.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 164 l.) 3 K.
1998. *Platon* válogatott művei. Ford. Szabó András. Székelyudvarhely, 1908. — *Ism. sz. m. Prot. Szemle* 154. l. — *Incze Béni*. EPhK. 288—291. l. [József. EPhK. 389—391. l.
1999. *Weigl Géza*. Platon és a lélek halhatatlansága. *Ism. Janicsék*
2000. *Plutarchos. Iroics Tamás*. Plutarkhos, mint moralista. *Ism. Marót Károly*. EPhK. 451. l.
2001. *Sappho. Hutvany Lajos*. Sappho. Nyugat 1909. II. 367—379. l.
2002. *Tontsch, Hermann*. Sappho. Die Karpathen II. J. 2. Hälfte 624—630. l.
2003. *Sophokles. Sophokles*. Antigone. Fordította és magyarázta Csiky Gergely. 3. kiadás. (Jeges írók iskolai tára 20.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 95 l.) 1 K.
2004. *Sophokles*. Oedipus király. Tragédia két részben. Ford. Csiky Gergely. Először adták a Nemzeti Színházban apr. 2.
2005. *Alfa*. Oedipus király. Budap. Hirl. 79. sz.
2006. *Ivánfi Jenő*. Oedipus király. (Sophokles tragédiája.) Az Ujság 72. sz.
2007. *Theokritos. Theokritos*. Aratóünnep. (VII. idyll) Ford. György Lajos. Budap. Szemle 139. köt. 272—276. l.
2008. *Xenophon. Bódiss Jusztin dr.* Xenophon «Sokrates emléke» című munkájának hiperkritikusai és pedagógiai értéke. (A Szt.-István-Társulat tudom. és irod. osztályának felolvasóulésaiból. 71. sz.) Budapest, Szt.-István-T. 1909. (8-r. 97 l. 1 lev.) 2 K. *Ism. F. Gy. Magy. Középiskola* 246—248. l. — *Friml Aladár dr. Tanáregyl. Közl.* 42. évf. 619. l. — *Vértesy Dezső*. EPhK. 624—627. l. — *Népisk. Tanügy* 7. sz. — *Népnevelő* 52. l.

Tankönyv.

2009. *Budiu, Paul*. Carte de cetire elină. — după K. și H. Schenkl. Brassó, Ciureu & Co. 1909. (8-r. 2 lev., 294 l., 1 lev.) 3 K.

4. Nyelvészet.

2010. *L. Benkovich István Jácint*. A rotacismusról. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1909. Franklin ny. (8-r. 56 l. 1 lev.)

2011. *Darkó Jenő dr.* A görög philologia czélja. Debreczeni ref. akad. 1908 9. értes. 16—48. l. — *Ism.* EPhK. 395. l.
 2012. *Darkó Jenő.* A görög nyelv thesaurusának terve. Nyelvtudomány II. 291—302. l.
 2013. A görög nyelv új thesaurusa. *p.* EPhK. 454. l.
 2014. *Gyomlay Gyula.* Az úgynevezett igeidők elméletéhez. Nyelvtud. Közlem. 162—212. 194—341. l.

Újgörög.

2015. *Brighenti, E.* Crestomazia neoellenica. 1908. *Ism.* Pecz V. EPhK. 381. l.
 2016. *Dieterich, Karl.* Taschenwörterbuch d. neugriech. Umgangs- u. Schriftsprache. II. — *Ism.* Pecz Vilmos. EPhK. 762. l.
 2017. *Pecz Vilmos.* A közép- és újkori görög philologia. EPhK. 775. l.
 2018. *Pecz Vilmos.* Az irodalmi nyelv kérdése a mai görögöknél. EPhK. 1—16. l. (Kivonat.) Akad. Értes. 8—14. l. — *Εμπρός.* ápr. 18. 19. 21. sz. — *Ism. p.* EPhK. 709. l.
 2019. *Pecz G.* Περί τοῦ νέου θησαυροῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης. EPhK. 707—709. l.
 2020. *Pecz, G.* Τὸ ζήτημα τῆς γραφομένης παρὰ τοῖς σημερινοῖς Ἑλλήσιν. EPhK. 241—250. l.
 2021. *Thumb, Alb.* Die neugriechische Literatur. 1908. *Ism.* Pecz Vilmos. EPhK. 761. l.
 2022. *Thumb, Alb.* Handbuch der griechischen Dialekte. 1909. — *Ism.* Pecz Vilmos. EPhK. 697. l.
 2023. *Vértessy Dezső.* Nyelvészeti mozgalmak a mai Görögországban. Nyelvőr 213—217. l.

5. Római történet és régiségek.

2024. *Buday Árpád dr.* Vénus-szobor régiségtárunkban. Erd. Múz. 146—153. l.
 2025. *Bruce, Collingwood.* The handbook to the Roman Wall. 1907. *Ism.* Finály Gábor dr. Arch. Értes. 175—177. l.
 2026. *Csermelyi Sándor.* Hadad és Atargatis temploma a Janiculuson. EPhK. 311. l. [Értes. 233—236. l.
 2027. *Cserni Béla dr.* A római «terra sigillata» titka. Múz. Könyvt.
 2028. *Hekler Antal.* A Nemzeti Múzeum két római ruhás női szobra. Arch. Értes. 402—405. l.
 2029. *Hekler Antal.* Szobormásolás az ó-korban. Budap. Szemle 138. köt. 39—56. l.
 2030. *Hoffiller Viktor dr.* Római fegyverek a M. N. Múzeum kéemlékein. Arch. Értes. 314—328. l.
 2031. *Horváth Gyula dr.* A Forum Romanum régen és most. Bdp. VII. ker. (István-uti) főgim. 1908 9. értes. 3—12. l. (Külön is megjelent. 8 r. 12 l.)
 2032. *Kottasch L. Rudolf.* A hajdankori Róma és a római nők. 1904. *Ism.* Incze József. EPhK. 439. l.
 2033. *László Béla.* A várfalak magasságának meghatározása a rómaiaknál. EPhK. 72. l.

2034. *Luckenbach, Dr. H.* Kunst und Geschichte. 1908. Ism. Hittrich Ödön dr. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 345. l.
2035. *Mau, Aug.* Pompeji in Leben und Kunst. 1908. — Ism. Láng Margit. EPhK. 629—632. l.
2036. *Precup, Gavril.* Educatia la Romani. Balázsfalva, tipogr. seminar. 1909. (8-r. 32 l.)
2037. *Putnoky Miklós.* Pompeji és a római élet. («Uránia» népszerű tudományos felolvasások. 17.) Budapest, Hornyánszky V. 1909. (8-r. 20 l.)
2038. *Szegő Ernő.* Róma közgazdasága Diocletian korában. Közgazd. Szemle 41. köt. 255—265. 327—343. l. (Külön is 8-r. 31 l.)

6. Római irodalomtörténet.

2039. *Horváth R. Béla.* Az arany- és ezüstkori latin költők invocatiói. Szombathelyi főgimn. 1908/9. értes. (Külön is megjelent.) Szombathely, 1909. Egyházm. ny. (8-r. 68, 2 l.)
2040. *Pazár Béla.* A római nemzeti irodalom története. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 123 l.) 1-60 K.
2041. *Cassiodorus, Marton Lajos.* M. Aur. Cassiodorus senator isagogikai gyűjteménye. Hadrianus: *Εισαγωγή εις τὰς θείας γραφάς.* Theol. Szaklap 204—234. l.
2042. *Catullus, Catullusból.* 1. Ad se ipsum. 2. Ad coloniam. Ford. Szabó Endre. Az Ujság 86. sz.
2043. *Baltavári Jenő.* Catullus a magyar irodalomban. 1907. — Ism. Mező Ferencz. EPhK. 757—759. l.
2044. *Cicero, Cicero.* A kötelességekről. (De officiis libri III.) III. füzet. (I. könyv 36—végig. II. könyv 1—14.) Fordította és magyarázta Dávid István. (Tanulók Könyvtára 120. füz.) Budapest, 1909. Athenæum. (16-r. 129—192 l.) 70 f.
2045. *Márfy Oszkár dr.* Cicero leveleinek olvastatásáról. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 692—695. l.
2046. *Tiefenthaler József.* Tartalmi és alaki párhuzam Cicero «De officiis» és Szent Ambrusnak «De officiis ministrorum» című művei között. Budap. növendékpapság egyházirod. isk. munkálatai. 72. évf. 473—516. l.
2047. *Ciris.* Ciris. Epyllion pseudovergilianum. Edidit, adnotationibus exogeticis et criticis instruxit Geyza Némethy. Budapestini, 1909. Akadémia. (8-r. 159 l.) 3 K. — Ism. Hegedűs István. EPhK. 612—620. l.
2048. *Vári Rezső.* A Ciris-monda. EPhK. 649—661. l. (Kivonat az Akad. Értes. 534—542. l.)
2049. *Claudianus, Claudianus* 7. eklogája. (Amphinomus és Anapis szobrairól.) Ford. Hegedűs István. Budap. Hirl. 47. sz.
2050. *Commodianus, Révay József dr.* Commodianus élete, művei és kora. Budapest, 1909. Lampel R. (8 r. 142 l. 1 lev.) 4 K. — Ism. Kmóskó Mihály dr. Religio 28. sz. — Szarneczky Ferencz. Theol. Szaklap 247. l. — Lukinics József dr. Hittud. folyóir. 527—530. l.
2051. *Horatius.* Szemelvények *Horatius, Quintus-Flaccus* műveiből. Összeállította, bevezetéssel, magyarázatokkal és jegyzetekkel el-

- látta Wirth Gyula. 2., lényegében változatlan kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 75.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 406 l.) 3 K 50 f.
2052. *Horatius*. Mire tanít az idő? Ford. Callinus. Korponai Közl. 44. sz.
2053. *Horatius* dalaiból. (Fiúk! az évek gyorsan elsietnek.) Ford. Libertiny Jenő. Eperj. Lapok 45. sz.
2054. *Horatius* dalaiból. 1. Vénushoz. (Carm. I. 30.) — 2. A szolgálhoz. (Carm. I. 38.) — 3. Chloéhez. (Carm. I. 23.) Ford. Zoltán Vilmos. A Család 7. sz.
2055. *Horatius* szatiráiból I. k. 1. szatira. Ford. Szabó Endre. Pesti Napló 1. sz.
2056. *Horatius* levelei. Fordította Paulovits Károly. (Magyar Könyvtár 568—569. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (16-r. 96 l.) 60 f.
2057. *Czeizel János*. Horatius és Kazinczy. EPhK. 668—678. l.
2058. *Némethy, G.* De epodo Horatii cataleptis Vergilii inserto. 1908. Ism. Jahn P. Deutsche Lit. Ztg. 8. sz.
2059. *Livius. Titi Livii* ab urbe condita liber XXI. et XXII. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta Bartal Antal és Malmosi Károly. Javította Paulovics István dr. 5. javított kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 131 l.) 2 K.
2060. *Livius*. I—IV. 4-ik füzet. (Livius I. 50—végig. II. 1—9.) Fordította és magyarázta Dávid István. (Tanulók Könyvtára. 103. füz.) Budapest, 1909. Athenæum. (16-r. 193—256 l.) 70 f.
2061. *Livius*. Róma története. I. könyv. Ford. Varvasovszky János. Ism. Incze József. EPhK. 391. l.
2062. *Lucilius. Lucilius*. «Aetná»-jának befejező része. Ford. Hegedüs István. Budap. Hirl. 47. sz.
2063. *Minucius. Bódis István*. M. Minucius Felix Octaviana. 1908. Ism. Révay József. EPhK. 753. l.
2064. *Károsi, Alex.* Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in «Octavio» componendo usus sit? 1905. — Ism. Révay József. EPhK. 749—753. l.
2065. *Ovidius. Ovidius*-ból szemelvények. (Tristia, Metamorphoses, Fasti.) Az új tanterv szerint. A gimnázium IV. és V. osztálya számára. Szerkesztette és magyarázta Csengeri János dr. 4. változatlan kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 64. köt.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8 r. 232 l.) 2 K.
2066. Szemelvény *Publius Ovidius Naso* műveiből. (Metamorphoses és Fasti.) A gimnázium IV. és V. osztálya használatára. Összeállította és magyarázta Cserép József dr. 3. kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 237 l.) 2 K.
2067. *Hittrich Ödön*. Ovidius Fastija a gimnáziumban. Tanáregyl. Közl. 42. köt. 120—123. l.
2068. *Némethy, Geyza*. De Ovidio elegiæ in Messallam auctore. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 1. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 23 l.) 60 f.
2069. *Némethy Géza*. Ovidius és Lygdamus. 1908. Ism. Hegedüs István. EPhK. 433—436. l.
2070. *Vértesy Dezső*. A Feralia datuma Ovidius Fastijában. EPhK. 163. l.
2071. *Seneca. Mészöly Gedeon*. Részletek L. A. Seneca tragédiáiból. Ism. Vértesy Dezső. EPhK. 450. l.

2072. Tacitus. *Tacitus*. The Annals. I—VI. Ed. W. F. Allen. 1890. Ism. Schmidt Márton. EPhK. 385. l.
2073. *Tacitus, Cornelius* évkönyveiből. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ozorai Lajos dr. (Magyar Könyvtár: 58—559. sz.) Budapest, Lampel R. (1909.) (16-r. 75 l.) 60 f.
2074. Tibullus. *Mező (Grünfeld), Ferencz*. Tibullus a magyar irodalomban. 1908. Ism. Császár Elemér. EPhK. 285—287. l.
2075. *Némethy, Geyza*. Emendationes Tibullianæ. EPhK. 81—104. l.
2076. Vergilius. *Heintz, Rich.* Virgils epische Technik. 1908. Ism. Incze Béni. EPhK. 702. l.
2077. *Kenedi Géza*. Vergilius sírja. Az Ujság 162. sz.
2078. *Némethy, Geyza*. De sexta Vergilii ecloga. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 4. sz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 16 l.) 60 f. [375—386. l.]
2079. *Némethy Géza*. Vergilius hatodik eclogája. (Kivonat.) Akad. Értes.

Újlatin.

2080. *Fracastoro Jeromos* tankölménye a francia kórságról. Fordította s szerzőnek a ragadványokról szóló műve kivonatával s számos középkori szemelvénytől megtöltve s magyarázattal kísérte Szatmári Imre dr. I. füzet. Budapest, 1909. Franklin ny. (8-r. 79 l.) 1 K 50 f.
2081. *Hegedűs István*. Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez. EPhK. 321—334. l.

Értekezés.

2082. *Kőhalmi M. Széver*. A magyar mondatlanhoz alkalmazott latin mondatlan szükségessége. Szilágyssomlyói r. k. főgim. 1908 9. értes. 3—38. l.
2083. *Susztér Oszkár*. Holt nyelv-e a latin? Magy. Középisk. 359—262. l.
2084. *Budó, Justinus*. Symbolæ ad supplementum glossarii mediæ et infimæ latinitatis regni Hungariæ. Budapestini, 1909. (8-r. 22 l.)

7. Tankönyvek.

2085. *Burián János*. Latin-magyar szótár. A középiskolák számára. 2. javított, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 847 l.) 5 K.
2086. *Csengeri János dr.* Latin nyelvtan. II. Mondattan. 3. változatlan kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 163 l.) 1 K 80 f.
2087. *Dávid István*. Rövid latin olvasó- és gyakorlókönyv gimnáziumok és reáliskolák számára. I. rész. Az I. és II. osztály számára. 4. jav. és nagyrészt megváltozott kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8 r. VIII, 192 l.) 2 K 40 f.
2088. *Fodor Gyula dr. és Székely István dr.* Liber sexti. Latin nyelv-könyv a gimnázium I. és II. osztálya számára. Budapest, 1909. Szt. István-T. (8-r. 252 l.) 2 K 40 f. — Ism. Maywald József dr. Magy. Középiskola 384—888. l. — Ism. Bielek Rezső. Hiv. Közl. 10. sz.

2089. *Földi József dr. és Kardos Gyula dr.* Latin nyelvtan. II. Mondattan. A gimnáziumok III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 108 l.) 1 K 60 f. -- Ism. Bódiss Jusztin dr. Hivat. Közl. 13. sz.
2090. *Földi József dr. és Kardos Gyula dr.* Latin olvasókönyv a gimnáziumok III. és IV. osztálya számára. Szemelvények Titus Livius, Cornelius Nepos, Phædrus, Julius Cæsar, Curtius Rufus és Ovidius műveiből. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 212 l.) 2 K 60 f. -- Ism. Láng Nándor dr. Hivat. Közl. 19. sz.
2091. *Geréb-Morray.* Nyelvtani függelék a --féle kis latin nyelvkönyvhöz. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 56 l.) 50 f.
2092. *Hittrich Ödön dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. A gimnázium I. és II. osztálya számára. 4. kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 110 l.) 1 K 50 f.
2093. *Hittrich Ödön dr.* Latin szókönyv gimnáziumi tanulók használatára. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 48 l.) 1 K. -- Ism. Bielek Dezső. Hivat. Közl. 16. sz.
2094. *Firchala Imre.* Latin nyelvtan gimnáziumok számára. 11. kiadás. 2. lenyomat. Budapest, 1909. Athenæum. (8 r. 191 l.) 2 K.
2095. *Roseth Arnold.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gimnázium I. osztálya számára. 3., részben változott kiadás. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 67 l.) 1 K. -- --. Ugyanaz. A II. osztály számára. 2. kiadás. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 90 l.) 1 K 20 f.
2096. *Schmidt József.* Latin-magyar zsebszótár a középiskolák számára. I. kötet. Latin-magyar rész a latin tulajdonnevek tárával. II. kötet. Magyar-latin rész. 3. jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (16-r. 366, 96; 303 l.) I. köt. 2 K 80 f. II. köt. 2 K.
2097. *Schuster Alfréd.* Elemi latin nyelvtan inductiv alapon. II. rész. A gimnáziumok II. osztálya számára. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 138 l.) 2 K.
2098. *Schuster Alfréd.* A latin alaktan rövid összefoglalása. -- elemi latin nyelvtanához. Budapest, 1909. (8-r. 62 l.) 80 f.

8. Magyarországi régészet.

2099. *Buday Árpád dr.* Egy római kori edényünk alakjáról. Erd. Múz. 300—303. l.
2100. *Buday Árpád dr.* Daciai katonai bélyegek. Erd. Múz. 303—305. l.
2101. *Buday Árpád dr.* Porolisumból. U. o. 26—34. l.
2102. *Bünker Rajmund.* Soproni emlékek. Arch. Értes. 392—401. l.
2103. *Csák Árpád dr.* Régészeti ásatások Fenék (Mogentiana) területén. Vasár. Ujs. 9. sz. [Keszthelyi Hirl. 52. sz.]
2104. *Csák Árpád dr.* Római urna-temető az ujmajori gazdaságban.
2105. *Cserni Béla dr.* Mell-övet felkötő Aphrodite Apulumból. Múz. Könyvt. Értes. 140—142. l.
2106. *Cserni Béla dr.* Satyr-bronzszobrocska Apulumból. U. o. 43. l.
2107. *Cserni Béla dr.* M. U. Apollinaris præfectus emlékköve Apulumból. Arch. Értes. 269—271. l.
2108. *Darnay Kálmán.* Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán. U. o. 334—342. l.

2109. *Gulovics Tivadar*. Az ungvári kir. kath. főgimnázium érem- és régiségtárának ismertetése. Ungvári főgim. 1908. 9. értes. 5—59. l.
2110. *Hampel József*. A pannóniai oltárok alakja és díszítése. Arch. Értes. 22—56. l.
2111. *Hekler Antal dr.* Archæologiai jegyzetek vidéki múzeumainkból. Múz. Könyvt. Értes. 196—205. l.
2112. *Hpl. Emeletes épület agyagmintája Aquincumból*. Arch. Ért. 20. l.
2113. *Loysch Odön*. A méhii »Halomszer« fölértékelése. Múz. Könyvt. Értes. 142—144. l.
2114. *Mahler Ede*. Római feliratos emlékek Dunapenteléről. Arch. Ért. 238—245. 328—334. l.
- 2115. *Máthé Miklós*. Római korbéli pénzlelet Felsőveresmarton. Nagyszöllősi Hírl. 6. sz.
2116. *Miske Kálmán br.* A stratigraphikus beszerzésekről. Múz. Könyvt. Értes. 66—73. l.
2117. *Orosz Endre*. A szamosújvári római castellum prætoriumában végzett ásatakról. Arch. Értes. 258—263. l.
2118. *Téglás Gábor*. A dácziai bányászat lámpabélyegei. Bányász. Köhász. Lapok 48. köt. 484—488. l.
2119. *Téglás Gábor*. Adalékok a rómaiak ólombányászatáról, tekintettel Dácia és Pannonia ólomból készült kultuszemlékeire. U. o. 49. köt. 73—113. l.
2120. *Téglás Gábor*. A »LEGVD« címének igazolása Potaissából. EphK. 234—236. l.
2121. *Téglás István*. Potaissától keletre a Mezőségen létezett vicusokról. Arch. Értes. 159—163. 436—438. l.
2122. *Vásárhelyi Géza*. Újabb régiségi leletekről Pestmegye Tinnye község területén és annak vidékén. U. o. 256—258. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2123. *Abraham a Sancta Clara*. *Badt, Dr. Bertha*. Der Hofprediger von Wien. Pester Lloyd 284. sz.
2124. *Wiblitzauser Odön*. Abraham a Sancta Clara. Religio 40. sz.
2125. Abriss der deutschen Literaturgeschichte für höhere Lehranstalten von einem Mitglied des Institutes B. M. V. Als Handschrift. Budapest, Institut d. »Englischen Fräulein«. 1909. (8-r. 148 l.)
2126. *Adler, Hans*. Kis város. Ford. Vermes Ernő. Temesv. Hírl. febr. 17.
2127. *Adolph, Karl*. Haus Nummer 37. 1908. Ism. Löwith Mártha. Pest. Lloyd 133. sz.
2128. *Andro, L.* Das offene Thor. Wien. Ism. Löwith Mártha. U. o. 44. sz.
2129. *Auerheimer Raoul*. A boldog mátkaság. Vigj. 3 felv. Ford. Nádaí Pál. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 10.
2130. *Axaméthý-Racker, Rosa*. Die Ahnfrau. 1908. — Ism. sz. j. Pest. Lloyd 32. sz.
2131. *Bahr, Hermann*. Drut. Roman. 1909. Ism. Góth S. U. o. 133. sz.
2132. *Bang, Hermann*. Hoffnungslose Geschlechter. Berlin, 1909. Ism. Dr. Messer M. U. o. 109. sz.

2133. *Bartels, Ad.* Fritz Stavenhagen. 1907. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 146. l.
2134. *Bartsch, Rudolf Hans.* Elisabeth Kätt. Roman. Ism. Löwith Mártha. Pest. Lloyd 258. sz.
2135. *Beethoven.* 1. Hozzá. Ford. Dr. Sz. A. Zenevilág 20. 21. sz. — Örömben, búban. U. o. 28. 29. sz.
2136. *Benzmann Hans.* Krisztus a tengeren. Ford. Lányi Viktor. Elet 7. sz.
2137. *Bierbaum, Otto Julius.* Sonderbare Geschichten. 1909. Ism. E. M. J. Pester Lloyd 20. sz.
2138. *Bleibtreu, Karl.* Die Vielzuvielen. Roman. 1909. Ism. Dr. Messer M. U. o. 187. sz.
2139. *Bloem, Walter.* Das lockende Spiel. Roman. Berlin. Ism. S. C. C. U. o. 47. sz.
2140. *Blumenthal Oszkár és Kadelburg Gusztáv.* Mozgó fényképek. Bohózat 3 felv. Magyarosította Heltai Jenő. 3. kiadás. (Fővárosi színházak műsora. 52. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 76 l.) 60 f.
2141. *Boer, R. E.* Untersuchungen üb. d. Ursprung ... der Nibelungen-sage. 1906. — Ism. Gragger Robert. EPhK. 301—304. l.
2142. *Brepohl, W.* Das deutsche Volkslied. Von der Heide 5. 6. sz.
2143. *Burchard, Max.* Gottfried Wunderlich. Roman. 3. Aufl. Berlin, 1909. — Ism. Dr. Messer M. Pester Lloyd 103. sz.
2144. *Burchard, Max.* Ein Romanzyklus von Herm. Bahr. U. o. 212. sz.
2145. *Correi, E.* Siehe, es beginnt zu tagen. Roman. Ism. Saudek Robert. U. o. 68. sz.
2146. *Deissmann, A.* Licht vom Osten. 1908. Ism. Czebe Gyula. EPhK. 224—228. l. (1950. sz. után.)
2147. *Dékán Samu.* Gellert meséi és elbeszélései. Székelyudvarhelyi ref. kolleg. 1908 9. értes. 3—29. l. — Ism. Burger Arthur. Székelyudvarhelyi Híradó 31. sz.
2148. *delle Grazie, E.* Heilige und Menschen. Roman. 1909. Ism. d. f. Pester Lloyd 62. sz.
2149. *Didring, Ernst.* Hohes Spiel. Drama in 3 Akten. 1909. Ism. E—r M. J. U. o. 187. sz.
2150. *Diers, Marie.* Die sieben Sorgen des Doktor Ioost. Roman. 1908. Ism. Löwith Mártha. U. o. 175. sz.
2151. *Eichendorff.* Bucsú. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 57. sz. és Tiszapolgár és Vid. 7. sz.
2152. *Engel, Geo.* Der verbotene Rausch. 1908. — Ism. Saudek Robert. Pester Lloyd 80. sz.
2153. *Engelhardt: Pabst, Helene v.* «Gunnar von Hildirandi»-ból. Julius. Ford. Rudnai Győző. Pesti Hírl. 305. sz.
2154. *Enking, Ottomar.* Wie Truges seine Mutter suchte. Roman. 1909. Ism. Saudek Robert. Pester Lloyd 139. sz.
2155. *Ertl, Emil.* Freiheit, die ich meine. Roman. 1909. Ism. Löwith Mártha. U. o. 163. sz.
2156. *Escuyer, K. F.* Peter Roseggér, der Volksdichter. Von der Heide 3. sz.
2157. *Ewers, Hanns Heinr.* Delphi. Drama. 1909. Ism. Mauthner Klara. Pester Lloyd 175. sz.

2158. *Ewers, Hanns Heinr.* Der Zauberlehrling. Roman. 1909. Ism. Goth Ernő. U. o. 300. sz.
2159. *F. W. Leopold Sonnemann.* U. o. 259. sz.
2160. *Federmann, St.* Ein Brevier zeitgenössischer Lyrik. Ism. V—a. Élet 18. sz.
2161. *Fontane Theodor.* Öregék és fiatalok. Ford. Telekes Béla. Pesti Hirl. 86. sz.
2162. *Frenssen, Gustav.* Klaus Heinrich Baas. Roman. 1909. Ism. Löwith Mártha. Pester Lloyd 282. sz.
2163. *G. E. Ernst v. Wildenbruch.* U. o. 13. sz.
2164. *Ganghofer, Ludwig.* Waldräusch. Roman. 1909. Ism. Scapinelli Carlo. U. o. 14. sz.
2165. *Georgics, Vladan.* Golgotha. Ism. —sy. U. o. 92. sz.
2166. *Ginzkey, F. K.* Geschichte einer stillen Frau. Roman. 1909. Ism. Messer Miksa. U. o. 246. sz.
2167. *Goethe, Goethe.* Faust. Tragédia. Fordította Palágyi Lajos. I. rész. Budapest, 1909. Toldi L. (8-r. 163 l.) 6 K. — Ism. dr. Kacziány Géza. Alkotmány 3. sz. — R. Pest. Lloyd 20. sz. — Vas. Népevel. Lapja 1. sz.
2168. *Goethe.* Torquato Tasso. Színmű 5 felv. Fordította Csengeri János. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 157 l.) 2 K. (Megjelent a Kisfaludy-Társ. évkönyve. 43. köt. 59—201. l. is.) — Részlet Tassóból. Budap. Szemle. 138. köt. 239—260. l.
2169. *Goethe.* Torquato Tasso. Színmű. Fordította Marczali Erzs. Budapest, 1909. Athenæum. (16-r. 124 l.) 2 K. — Ism. m. Néptanít. Lapja 23. sz.
2170. *Goethe.* Torquato Tasso. Ötfelvonásos színmű. Fordította Pitroff Pál. Győri főrealisk. 1908 9. értes. 3—49. l.
2171. *Goethe.* Torquato Tasso. Színmű 5 felvonásban. Fordította és bevezetéssel ellátta Teveli Mihály. Körmöczbánya, Paxner és Biron ny. 1909. (8-r. VI, 113 l. 1 lev.) 1 K 50 f. — Ism. Philipp Kálmán dr. Zólyomvárm. Hirl. 27. sz.
2172. *Goethe, Wolfgang v. Hermann und Dorothea.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szele Róbert dr. (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához. 9.) Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 96 l.) 1 K. — Ism. Jacobi Károly. Hivat. Közl. 14. sz.
2173. *Goethe, W. v.* Iphigenie auf Tauris. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szele Róbert dr. (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához. 10.) Budapest, 1909. U. o. (8-r. 100 l.) 1 K 20 f. — Ism. Jacobi Károly. Hivat. Közl. 14. sz.
2174. «Goethe Reineke Fuchs» című állatéposzának II. énekéből. Ford. T. M. Zólyom várm. Hirl. 9. sz.
2175. *Goethe.* Mignon. Ford. Györék József. Sárosp. Ifj. Közl. 5. sz.
2176. *Goethéből.* (Babért kötni koszorúba.) Függelk. Székelység 3. sz.
2177. *Goethes Briefe an Charlotte v. Stein.* 1909. Ism. Dr. Roth L. Pester Lloyd 14. sz.
2178. *Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander v. Humboldt.* Herausg. von L. Geiger. Berlin, 1909. Ism. E—r M. J. U. o. 115. sz.
2179. *Baldensperger, Fernand.* Bibliographie crit. de Goethe en France. 1907. — Ism. Gragger R. EPhK. 150. l.

2180. *Engel, Dr. Eduard.* Der Hofmann Goethe und sein Publikum. Pester Lloyd 138. sz.
2181. *Engels, F. E.* Goethe. 1910. Ism. Dr. Schneidewin Max. U. o. 303. sz.
2182. *Jenőy Péter.* Goethe mint színházigazgató. Alkotmány 7. sz.
2183. *Lemény, Dr. Eleonora.* «Faust» de Goethe. (Studiu din literatura germană.) Nagyszebeni román polg. isk. 1908 9. anuarul-a. 3—19. l.
2184. *Nagy Emil.* Goethe házában. Budap. Hirl. 36. sz.
2185. *Schmidt Henrik.* Goethe olaszországi drámái. EPhK. 105—116. 169—188. l.
2186. *Šević, Milan.* O nekolikim prevodima iz Getea. Letopis Matice srpske 260. sz. 56—60. l.
2187. *Tocsek Helén.* Goethe Iphigeniája. (Fischer Kunó után.) Nemz. Nőnevelés 17—52. 131—138. l. Eleje a mult évi folyamban.
2188. *Goth, Ernst.* Ludwig Anzengruber. Pester Lloyd 282. sz.
2189. *Goth, Ernst.* Ein deutscher Bauern-dichter in Ungarn. U. o. 86. sz. (Gabriel József.)
2190. *Gragger Róbert.* Beck Károly és a német politikai költészet. Budapesti Szemle 138. köt. 268—299, 448—460. 139. kötet 120—133, 277—297. l. (Önállóan is megjelent. 8-r. 82 l.)
2191. *Grieg.* Primula veris. Ford. Dr. Sz. A. Zenevilág 28, 29. sz.
2192. *Grillparzer Ferencz.* A szendomiri kolostor. Ford. Győri Károly. Ism. s. Néptanítók Lapja 18. sz.
2193. *Grün Anasztáz.* Szent István esküje. Ford. Vértessy Jenő. Vas. Ujs. 34. sz.
2194. *II., V. O.* Banater Musensöhne. Von der Heide 2. 3. sz. (Anheuer János, Fischer Vinzenz, Schmidt Lajos, Jenkner Oszkár; Müller-Guttenbrunn Adam, Weiss-Schrattenthal Károly.)
2195. *Hammer Gyula.* Szent Péter a csárdában. Legenda. Ford. Hermann Antal. Néptanít. Lapja 7. sz.
2196. *Hamsun, Knut.* Unter Herbststernen. 1909. Ism. Saudek Robert. Pester Lloyd 169. sz.
2197. *Hauptmann. Hauptmann, Gerhart.* Henschel fuvaros. Dráma 5 felv. Fordította Molnár Ferencz. (Fővárosi színházak műsora 66. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 72 l.) 60 f.
2198. *Hauptmann Gerhard.* A bunda. Tolvaj-komédia 4 felv. Ford. Sebők Zsigmond. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 14. Nyomtatásban is. Budapest, Lampel R. 1909. (8-r. 72 l.) 60 f. (Fővárosi színházak műsora 232—233. sz.)
2199. *Déri Imre.* Hauptmann Gerhard. Egyetértés 73. sz.
2200. *Hevesi, Ludwig.* Gerhart Hauptmann in Griechenland. Pester Lloyd 1. sz.
2201. *Lengyel Menyhért.* Hauptmann. Nyugat I. 336—338. l.
2202. *Szini Gyula.* Hauptmann Gerhardt. Hét 11. sz.
2203. *Hebbel. Hebbel.* Egymást többé sohse látják. Ford. Miklós Jutka. Hét 37. sz.
2204. *Bauer Herbert.* Hebbel Frigyes pantragizmusa, mint a romantikus világnézet eredménye. EPhK. 41—55, 132—139. l.
2205. *Winterfeld, A. Friedrich Hebbel.* 1909. — Ism. Cziki Frigyes. EPhK. 448—450. l.

2206. *Hebel*. Újévi dal. Ford. Szemere László dr. Zenevilág 1, 2. sz.
2207. *Heergesell, Jul. Philipp*. Der steinerne Zeuge. Roman. 1909. Ism. Sandek Róbert. Pester Lloyd 115. sz.
2208. *Heine, Anselma*. Eine Peri. Roman. 1909. Ism. Lövith Martha. U. o. 276. sz.
2209. *Heine*. Heine-költemények. Ford. Császár Imre. Budapest, 1909. Ism. — *ttk*—. Pester Lloyd 56. sz. — 1. Nem bántalak. 2. Hová a könnyem ejtem. Ford. Lányi Géza. Zenevilág 1, 2. sz. — Az „Új költemények”-ből. Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Napló 303. sz.
2210. *Heinrich Gusztáv*. Heine Faustja. Budap. Szemle 137. kötet 342—355. l.
2211. *Irsai A. Ernő*. Heine két verseskönyve. 1908. Ism. Miklós Ferenc. EPhK. 56. l.
2212. *Isolani, Eugen*. Heinrich Heines Mutter. Budap. Tagbl. 207. sz.
2213. *Mücke, Geo.* Heines Beziehungen zum deutschen Mittelalter. 1908. Ism. Heinrich Gusztáv. Budap. Szemle 137. köt. 307—311. l.
2214. *Wertheimer, Emanuel*. Heinrich Heine. Pester Lloyd 247. sz.
2215. *Heinrich Gusztáv*. Faust az ókorban. Budap. Szemle 138. köt. 359—373. l.
2216. *Heinrich Gusztáv*. Magyar elemek a német költészetben. (Olcso könyvtár 1523-24. sz.) Budapest, 1909. Franklin T. (16 r. 60 l.) 40 f. — Ism. *bm.* Néptanít. Lapja 19. sz. — Vas. Ujs. 20. sz.
2217. *Hennigsen, Agnes*. Die vier Liebsten des Christian Eneroldt Brandt. Roman. Ism. Mauthner Klara. Pester Lloyd 198. sz.
2218. *Herder, Böszörményi Géza dr.* Herder és Kant. 1908. Ism. Heinrich G. EPhK. 232. l.
2219. *Siegel, Karl*. Herder als Philosoph. 1908. Ism. *Dr. R—h L.* Pester Lloyd 2. sz.
2220. *Hertzog, Rudolf*. Hanseaten. 1909. Ism. Deák Gyuláné. Az Ujság 276. sz.
2221. *Hirsch, Siegm.* Das Alexanderbuch Johann Hartliebs. 1909. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 692—694. l.
2222. *Hochdorf, Max*. Das Herz des Little Pu. Roman. 1908. Ism. Mautner Klara. Pester Lloyd 139. sz.
2223. *Hoffmannsthal, Hoffmannsthal Hugo*. Vándorének. Ford. Franyó Zoltán. Hét 27. sz.
2224. *Hofmansthal Hugo v. Chrysothemis és Elektra*. (Részlet.) Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 17. sz.
2225. *Hoffmannsthal Hugo*. A Te arcod. Ford. Stollmann Sándor dr. Zólyomvárm. Hirl. 16. sz.
2226. *Höfner, Erwin*. Ein deutscher Lustspieldichter. (Zum 60. Geburtstage Franz von Schoentans.) Temesv. Ztg. 138. sz.
2227. *Hohlfeld, Dora*. Wie sie über die Erde gehen. Roman. 1909. Ism. Sandek Róbert. Pester Lloyd 163. sz.
2228. *Hohlfeld, Dora*. Geringe Leute. Roman. 1909. Ism. Messer M. dr. U. o. 282. sz.
2229. *Horvay Ede*. Az új romantikus költészet a németeknél s nálunk. Néptanítók Lapja 10. sz.
2230. *Huch, Friedrich*. Pitt und Fox, die Liebeswege der Brüder Sintrup. Roman. 1909. Ism. *L. M.* Pester Lloyd 86. sz.

2231. *Ilgenstein, Heinrich*. Die beiden Hartungs. Roman. — Ism. Saudek Róbert. U. o. 270. sz.
2232. *Jensen*. Exotische Novellen. 1909. Ism. Élet 27. sz.
2233. *Jerusalem, Else*. Der heilige Skarabäus. Roman. Zweite Auflage. Berlin. Ism. Löwith Martha Pester Lloyd 74. sz.
2234. *Kaiser Izabella*. Régen. Ford. Cséplő István. Élet 4. sz.
2235. *Keller, Heinrich*. Unterlehrer Straub. Roman. Berlin. Ism. Mautner Klara. Pester Lloyd 20. sz.
2236. *Keyserling, E. v.* Bunte Herzen. 1909. Ism. G. E. U. o. 92. sz.
2237. *Knoeckel, Charlotte*. Maria Baumann. Roman. 1909. Ism. Messer M. dr. U. o. 222. sz.
2238. *Kohut, Dr. Adolf*. Max Nordau als Erzieher. U. o. 178. sz.
2239. *Kolbenheyer, E. G.* Amor Dei. Ein Spinoza-Roman. 1908. Ism. Eisler M. József. U. o. 80. sz.
2240. *Körner, Th.* Zrinyi. Ein Trauerspiel in 5 Aufzügen. Jegyzetekkel ellátta Prelog József. 1908. — Ism. Jacobi Károly. Hivat. Közl. 14. sz.
2241. *Kremnitz, Mite*. Ist das das Leben? Roman. Berlin. Ism. Saudek Róbert. Pester Lloyd 74. sz.
2242. *Kummer, Friedr.* Deutsche Literaturgeschichte des XIX. Jahrhunderts. 1909. Ism. Gálos Rezső dr. Budap. Szemle 140. köt. 152—157. l.
2243. *Kuthy Sándor*. E. T. A. Hoffmann. Élet 19. és 46. sz.
2244. *Lám Frigyes*. Ocskai László a német költészetben. EPhK. 164. l.
2245. *Lám Frigyes*. Kotzebue: Der hyperboreische Esel. U. o. 743—746. l.
2246. *Lám Frigyes*. Hahn-Hahn Ida grófnő. Egri Híradó 11. sz.
2247. *Lám Frigyes*. Arno Holz költeményei. Dunántúli Hírl. 43. sz.
2248. *Leipnik, Ferdinand L.* Der Roman der XII. P. Lloyd 261. sz.
2249. *Lenau, Lenau*. Köd Ford. Szabó Sándor. Máramaros 29. sz.
2250. *Göbl Alajos*. Lenau. 1908. Ism. Heinrich G. EPhK. 231. l.
2251. *h.* Lenau a gimnáziumban. EPhK. 309. l.
2252. *Kundt Ernő dr.* Lenau és a természet. 1908. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 283—285. l. — Gedeon Alajos. Magy. Középiskola 316—318. l.
2253. *Sadger, Dr. J.* Aus den Liebesleben Nikolaus Lenaus. 1909. Ism. Heinrich Gusztáv. Budap. Szemle 140. köt. 324—327. l.
2254. *Lenz, Lenz, Jak. M. R.* Gesammelte Schriften. Herausg. v. Fr. Blei I. Ism. Er. M. J. Pester Lloyd 121. sz.
2255. *Lenz, J. M.* Gesammelte Schriften. Herausg. v. E. Lewy. I. Ism. h. EPhK. 393. l.
2256. *Sántha György*. Lenz mint drámaíró. Budapest, 1909. (8-r. 160 l.) Ism. h. EPhK. 774. l.
2257. *Lessing Ephraim Gotthold*. Minna von Barnhelm oder das Soldatenglück. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Második javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára 32. köt.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 168 l.) 150 K.
2258. *Levetzov, Karl*. Der Bogen des Philoktet. Tragödie in 3 Akten. 1909. Ism. E—r. Pester Lloyd 198. sz.
2259. *Liliencron, Liliencron Detler*. A te kezéd. Ford. Binét Menyhért. Hét 31. sz. — Halál a vetésben. Ford. Franyó István. Hét 1. sz. — A villámvonat. Ford. Lányi Viktor. Élet 28. sz.

2260. *Goth, Ernst.* Detlev von Liliencron. Pester Lloyd 173. sz.
2261. *Greiner, Leo.* Detlev von Liliencron. Die Karpathen. II. J. 2. Hälfte. 654—657. l.
2262. *Lehotai.* Jegyzetek Detlev von Liliencronról. Hét 32. sz.
2263. *Meschendorfer, Ad.* Liliencron in Siebenbürgen. Die Karpathen II. J. 2. Hälfte 645—654. l.
2264. *Saudek Róbert.* Liliencron's literarischer Nachlass. P. Lloyd 234. sz.
2265. *Lucka, Emil.* Das Unwiderrufliche. Berlin, 1909. Ism. Messer M. U. o. 98. sz.
2266. *Lucka, Emil.* Eine Jungfrau. Roman. 1909. Ism. M. K. U. o. 163. sz.
2267. *Lukács György.* Richard Beer-Hofmann. Nyugat I. 151—164. l.
2268. *Lukács György.* Anzengruber. Nyugat II. 656—665. l.
2269. *Mann, Thomas.* Königliche Hoheit. Roman. 1909. Ism. Lukács György. Nyugat 1909. II. 486—491. l. — Goth Ernő. Pester Lloyd 246. sz.
2270. *Meier, John.* Werden und Leben des Volksepos. 1909. — Ism. Petz Gedeon. EPhK. 763—767. l.
2271. *Mendelssohn.* Versenydal. (Konzertarie.) Ford. Dr. Sz. A. Zenevilág 16, 17. sz.
2272. *Messer, Max.* Johannes v. Jensen. Pester Lloyd 133. sz.
2273. *Messer, Max.* Neue österreichische Erzähler. U. o. 210. sz. (Lucka Emil, Molo Walter, Grossmann István műveit ismerteti.)
2274. *Meszlenyi Rikárd.* Gerstenberg költészete. Budapest, 1908. (8-r. 70 l.)
2275. *Meyer C. F. Meyer Conrad Ferdinand.* 1. Fülledt éj. 2. Dalok lelke. Ford. Kéri Pál. Nyugat 1909. II. 439. l.
2276. *Frey, Adolf.* Conrad Ferdinand Meyer. 1909. Ism. E—r. Pester Lloyd 252. sz.
2277. *Tolnai István.* Meyer Konrád Ferdinánd és történeti elbeszélései. Budapest, 1908. (8-r. 51 l.)
2278. *Mittler Frigyes.* Simrock Károly Wieland der Schmied cz. eposzának mondai és mythikus elemei. Budapest, 1909. (8-r. 176 l.)
2279. *Molo, Walter v.* Die unerbittliche Liebe. Roman. 1909. Ism. Saudek Róbert. Pester Lloyd 127. sz.
2280. *Mosen Gyula.* Álmodó tó. Ford. Szabó Sándor. Máramaros 29. sz.
2281. *Mozart.* A fonóleány. Ford. Dr. Sz. A. Zenevilág 18, 19. sz.
2282. *Müller, Hans.* Das Geheimnisland. Novellen. 1909. Ism. Goth Ernő. Pester Lloyd 210. sz.
2283. *Müller, Hans.* Die Rosenlaute. Gedichte. Berlin, 1909. — Ism. Messer M. dr. U. o. 109. sz.
2284. *Münz, Dr. Bernhard.* Alberta v. Puttkammer. U. o. 103. sz.
2285. *Münz, Dr. Bernhard.* Der Müller und sein Kind. U. o. 258. sz. (Raupach darabjáról.)
2286. *Nebelong, Edith.* Unfruchtbar. Roman. 1909. Ism. Saudek Róbert. U. o. 234. sz.
2287. *Német Gábor dr.* Johann Gaudenz von Salis-Soewis költészete. Budapesti ref. főgimn. 1908/9. értes. 3—19. l.
2288. *Nietzsche.* Délen. Ford. Babits Mihály. Pesti Napló 307. sz.
2289. *Pétergál Henrik.* A «Heimatkunst» a legifjabb Németország költészetében. Budapesti II. kor. áll. főreáliskola 1908/9. értes. 16—29. l.

2290. *Pfeifer Nina*. Richardson a német irodalomban. Clarissa. Das Leben der schwedischen Gräfin G. Geschichte des Fräulein von Sternheim. Die Leiden des jungen Werther. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 53, 2 l.)
2291. *Porsche Rezső*. Harteneck alakja a magyar és német költészetben. Budapest, 1909. (8-r. 58 l.) Ism. *h.* EPhK. 773. l.
2292. *Pretorius, Emil*. Emil Lucka, Isolde Weisschand. Roman. 1909. Ism. *L. M.* Pester Lloyd 62. sz.
2293. *Rasmussen, Emil*. Der kalte Eros. Roman. 1909. Ism. Mautner Klara. U. o. 264. sz.
2294. *Reichert, Anna*. Der Roman der Marianne Vanmeer. Berlin. Ism. Mautner Klara. U. o. 98. sz.
2295. *Reuter, Gabrielle*. Das Tränenhaus. Roman. — Ism. *G. E.* U. o. 8. sz.
2296. *Riester, Karl*. Adam Müller-Guttenbrunn. (Képpel.) Von der Heide 10. sz.
2297. *Rilke, Rainer Marie*. Die frühen Gedichte. 1909. Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 163. sz.
2298. *Rilke, Rainer Marie*. A biság. Ford. Szabolcsi Lajos. Izr. m. irod. társ. 1909. évkönyv. 267. l.
2299. *Kosztolányi Dezső*. Rilke. Nyugat 18. sz. 311—313. l.
2300. *Rosegger, Ludwig*. Der Stegreifritter. — Der Zug um 6 Uhr 10. 1909. Ism. *St—i E.* Pester Lloyd 276. sz.
2301. *Salburg, Gräfin Edith*. Ein Konflikt. Roman. 1910. Ism. Münz B. U. o. 305. sz.
2302. *Saphir M. G.* Virágrege. Ford. Zoltán Vilmos. Élet 35. sz.
2303. *Scapinelli, Carlo Conte*. Friedrich Spielhagen. P. Lloyd 46. sz.
2304. *Schalom, Asch*. Städtchen. Berlin. Ism. Lengyel Menyhért. Nyugat I. 109. l.
2305. *Schicht, Josef*. Cello am Abend. Leipzig. Ism. *H. W.* Schässburger Ztg. 35. sz.
2306. *Schiller, Schiller, Frederic*. Fecioara dela Orleans. Dramă romantică. Tradusa de Maria Cuntan. Cu un studiu istoric de dr. Eleonora Lemenv. Sibiu, 1909. IV. Krafft. (8-r. XIV, 146. l.)
2307. *Berger, Karl*. Schiller. 1909. Ism. *L—s.* Budapesti Szemle 140. köt. 334—336. l.
2308. *Engel, C.* Schiller als Denker. 1909. Ism. *Dr. R. L.* Pester Lloyd 276. sz.
2309. *Gleichen-Ruszwurm, Alex. v.* Schiller in der Familientradition. U. o. 264. sz.
2310. *Herzfeld*. Schiller-Jahreswende. Post festum. Pressb. Ztg. 319. sz.
2311. *Rexa Dezső*. Schiller, a színészdirektor. Magyarország 111. sz.
2312. *Stilgebauer, Edward*. Schiller. Neues Pester Journal 264. sz.
2313. *Walzel, Oskar*. Schillers philosophische Werdegang. 1909. Ism. *Dr. R—h L.* Pester Lloyd 56. sz.
2314. *Schlaf, Johannes*. Novalis und Sophie von Kuhn. Ism. Lám Frigyes. EPhK. 393—395. l.
2315. *Schmidt, Eugen*. Künstler und Knoten. Roman 1909. Ism. *L. C.* Pester Lloyd 240. sz.
2316. *Schnitzler Arthur*. A zöld kakadu. Groteszk játék 1 felv. Ford. Prém J. Először adták a Magyar Színházban apr. 2.

2317. *Schrattenthal, Karl.* Gräfin W. Wickenburg-Almásy. Eine deutsche Dichterin aus Ungarn. Von der Heide 5. sz.
2318. *Schrattenthal, Karl.* Ludwig Palmer. Ein Dichter a. d. schwäbischen Volke. U. o. 1. sz.
2319. *Schreiber, W. L.* u. *Heitz, Paul.* Die deutschen «Accipies»... Holzschnitte etc. 1908. Ism. *Gl. Könyvszemle* 360. l.
2320. *Schumann R.* 1. Nem vádoló. 2. Holdas éj. Ford. *Dr. Sz. A.* Zenevilág 28, 29. sz.
2321. *Seidl.* Az óra. Ford. Körös Endre. Pápai Hirl. 5. sz.
2322. *Servaes, Franz.* Michael de Ruyters Witwerjahre. Roman. 1909. Ism. Messer Miksa. Pester Lloyd 246. sz. és *L. r. J. U. o.* 276. sz.
2323. *Siebert, Margarethe.* Rahe Hake. Roman. 1908. Ism. Löwith Martha. Pester Lloyd 50. sz.
2324. *Skoda, Herma r.* Die gordische Knoten. Gedichte. Berlin. — Ism. *m. b. U. o.* 270. sz.
2325. *Skoda, Herma r.* Die Spinnerin. Neue Gedichte. Dresden. — Ism. *n. U. o.* 109. sz.
2326. *Spitteler, Carl.* A király. Ford. Kún József. Hét 12. sz.
2327. *Staudner, Carla.* Eduard Mörike und das Volkslied. Von der Heide 7. sz.
2328. *Stöhr, Gertrud.* Der blaue Schleier. Roman. 1909. Ism. *E—h.* Pester Lloyd 62. sz.
2329. *Strauss, Emil.* Hans und Grethe. Novellen. Ism. *L. M. U. o.* 300. sz.
2330. *Trebitsch, Siegfried.* Tagwandler. Novellen. 1909. Ism. *Dr. M. M. U. o.* 258. sz. [Róbert. U. o. 145. sz.]
2331. *Turcsinszky, Walter.* Katastrophen. Novelle. 1909. Ism. Saudek
2332. *Veit, Friedr.* Platens Nachbildungen a. d. Diwan des Hafis. 1908. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 145. l.
2333. *Viebig, Klara.* Das Kreuz im Venn. Roman. 1908. Ism. *f. d.* Pester Lloyd 14. sz.
2334. *Walzel, O. F.* Deutsche Romantik. 1908. Ism. Sas Andor. EPhK. 387. l.
2335. *Weber, F. W.* A hajós. Ford. Cséplő István. Élet 4. sz.
2336. *Weimer A.* A költemény. Ford. Sándor Domokos. Népt. Lapja 7. sz.
2337. *Wielands* gesammelte Schriften. Berlin, 1909. Ism. Heinrich Gusztáv. Budapesti Szemle 138. köt. 317—320. l.

2. Nyelvészet.

2338. Deutsche Dialektgeographie. I. 1908. — Ism. Schmidt Henrik. Nyelvtudomány II. 311—314. l.
2339. *Frank, J.* Das Wörterbuch der rheinischen Mundarten. 1908. Ism. Huss, Rich. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2. sz.
2340. *Husz, Richard.* Vergleichende Lautlehre d. Sibenbürg.-Mosel-fränkisch-Ripuarischen. — Ism. Schullerus Adolf. Nyelvtudomány II. 211—213. l.
2341. *Kisch, G.* Zur Wortforschung. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 1, 2, 4—6, 9, 12. sz.
2342. *Mráz Gusztáv dr.* A dobsinai német nyelvjárás. (Magyarországi német nyelvjárások. 7. füzet.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 132 l.) 240 K.

2343. *Schreiner, Dr. A.* Die Schenker Herrenmundart. Archiv d. Ver. f. siebenb. Landesk. 36. köt. 269—308. l. (Külön is megjelent «Forschungen zur Volkskunde der Deutschen in Siebenbürgen. 2. Heft.) Nagyszeben, W. Krafft, 1909. (8-r. 42 l.)
2344. *Scheiner, A.* Zur siebenbürgischen Mundartengeographie. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 1. sz.
2345. *Schiepek, Jos.* Der Satzbau der Egerländer Mundart. 1908. — *Ism. Ss. U. o.* 4, 5. sz.
2346. *Schotsch, Gustav.* Deutsche Familiennamen aus den Matrikeln der evangelischen Kirche A. B. in Segesvár. Segesvári Teutschgymn. 1908 9. értés. 3—33. l.

3. Tankönyvek.

2347. *Albrecht János.* Német olvasókönyv szótárral, beszéd- és fordítási gyakorlatokkal. II. kötet. A reáliskolák II. és a gimnáziumok IV. osztálya számára. 5. kiadás. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 143 l.) 2 K. — U. a. IV. kötet. Reáliskolák IV. és gimnáziumok VI. osztálya számára. Harmadik kiadás. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 144 l.) 2-20 K.
2348. *Altai Rezső.* Schidlöf gyakorlati módszere idegen nyelvek magánúton való tanulására. (Az 1000 szó módszere.) A német nyelvnek 1000 szó segítségével magánúton való megtanulására. Schidlöf B. dr. módszere alapján írta —. Budapest, Schenk F. 1909. (8-r. 320 l.) 7 K.
2349. *Hirn Lajos és Paulay Ödön.* Módszeres német nyelvtan. 1908. *Ism. Herrmann Antal dr. Polgárisk. Közl.* 13, 14. sz.
2350. *Hortobágyi Antal.* Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és felsőbb leányiskola I. és II. osztálya számára. A hatodik javított, képes kiadás második lenyomata. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. IV, 183 l.) 2 K. — Ugyanaz. II. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és a felsőbb leányiskola III. és IV. osztálya számára. A harmadik javított, képes kiadás második lenyomata. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 247 l.) 2-50 K.
2351. *Kaiblinger Fülöp.* Módszertani útmutatások a Miklós-Kaiblinger német nyelvkönyv I. részének használatához. Budapest, Franklin-T. 1909. (8-r. 16 l.)
2352. *Kelemen Béla.* Német helvesírási szótár. Együttal tájékoztató a német nyelv főbb nehézségeiben. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 169 l.) 1-40 K.
2353. *Krebsz Ernő és Schuster Alfréd.* A német nyelvtan rövid összefoglalása a középiskolák V—VIII. osztályú tanulók nyelvtani ismereteinek ébrentartására és ismétlésére. Az egységes német helyesírást ismertető szójegyzékkel. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 83 l.) 1-20 K.
2354. *Laki Bennó.* Német olvasókönyv. III. rész. A gimnáziumok V—VI., a reáliskolák III—IV. osztálya számára. Budapest, 1909. Szt. István-T. (8-r. 271 l.) 2-80 K. — *Ism. Szemák István dr. Hivat. Közl.* 21. sz.

2355. *Laki Bennó*. Rendszeres német nyelvtan. Budapest, 1909. Szt. István-T. (8-r. 160 l.) 1-80 K. — *Ism.* Szemák István dr. *Hivat. Közl.* 13. sz.
2356. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor dr.* Német olvasókönyv. V. rész. A gimnáziumok VII., a reáliskolák és felsőbb leányiskolák V. és VI. osztálya számára (Markovics-Hegedüs-féle német nyelvkönyvek.) Budapest, 1909. Hornyánszky V. 1909. (8-r. VII, 327 l.) 4-40 K.
2357. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor dr.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorló könyv szemléltető alapon. A gimnáziumok III., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák I. osztálya számára. A felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák számára átdolgozta Bacher Vilmosné dr. I. rész. Ötödik jav. kiadás. Budapest, 1909. Hornyánszky Viktor. (8-r. IV, 154 l.) 2-40 K.
2358. *Miklós Ferencz és Kaiblinger Fülöp*. Német nyelvkönyv II. rész. Reáliskolák II. és gimnáziumok IV. osztálya számára. Budapest, 1909. Franklin T. (8-r. 80, 47 l.) 1-80 K.
2359. *Miklós Ferencz és Kaiblinger Fülöp*. Ugyanaz. Felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Átdolgozta Ulreich Vilma. Budapest, 1909. U. o. (8-r. 160, 82 l.) 1-80 K. — *Ism.* Makoldyné Molnár Ilona. *Hivat. Közl.* 18. sz.
2360. *Miklós-Kaiblinger*. Német nyelvkönyv III. rész. Budapest, 1910. *Ism.* Petz Gedeon dr. *Hivat. Közl.* 25. sz.
2361. *Obert, Franz*. Deutsches Lesebuch. Neu bearbeitet von Dr. Eduard Morres u. Wilhelm. Morres. III. Teil. Für das 5. u. 6. Schuljahr. Achte, unveränderte Auflage. Der Neubearbeitung dritte Auflage. Brassó, H. Zeidner, 1909. (8-r. 334 l.)
2362. *Schuster Alfréd*. Német irodalomtörténeti tankönyv szemelvényekkel és számos a szöveg közé nyomtatott képpel. II. rész. A gimnáziumok és reáliskolák VIII. osztálya számára. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r. 191 l.) 2-80 K. — *Ism.* Binder Jenő. *Hivat. Közl.* 25. sz.
2363. *Schuster A.* Német tankönyv tanító- és tanítónőképző intézetek számára. III. rész. A harmadik osztály számára. Budapest, 1909. Athenæum. (8-r.) 2 K. — *Ism.* Radó Vilmos. *Hivat. Közl.* 23. sz.
2364. *Toepler Teophil Eduard*. Elméleti és gyakorlati német tanfolyam magántanulók számára. Második javított kiadás. Budapest, 1909. Franklin-Társ. (8-r. VI, 247 l.) 2-40 K.
2365. *Vajda Gyula dr. és Schuster Alfréd*. Német irodalomtörténeti olvasókönyv. Irodalomtörténeti magyarázatokkal. II. rész. A felsőbb leányiskolák VI. osztálya számára. Budapest, Athenæum, 1909. (8-r. 196 l.) 2-80 K. — *Ism.* Horger Antal dr. *Hivat. Közl.* 21. sz.
2366. *Wolff, J.* Deutsches Lesebuch für die Elementar-, Bürger- und höhereren Volksschulen der ev. Landeskirche A. B. in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns. III. Teil. Vierte Schuljahr. Fünfte Auflage. Nagyszeben, IV. Krafft, 1909. (8-r. VII, 251 l.)

4. Svéd-norvég-dán-holland.

2367. *Bittenbinder Miklós dr.* Lagerlöf Zelma. Budap. Hirl. 198. sz.
 2368. *Deutsch, Otto Erich.* Andersen in Ungarn. P. Lloyd 214. sz.
 2369. *Geijerstam, Gustaf of.* Thora. Roman. Berlin. — Ism. Löwith Martha. U. o. 103. sz.
 2370. *Geijerstam, Gustaf.* Das ewige Rätsel. 1909. Ism. Messer Max dr. U. o. 234. sz.
 2371. *Eisler, M. Josef.* Gustaf of Geijerstam. U. o. 62. sz.
 2372. *Heijermans H.* A remény. Halászhagyományok 4 felv. Ford. Hevesi Sándor. Először adták a Nemzeti Színházban jun. 11. Nyomtatásban is. Budapest, 1909. Lampel R. (16-r. 98 l.) 60 f. (Magyar Könyvtár 560—561. sz.)
 2373. *Ibsen. Ibsen Henrik.* Nóra. Színdarab 3 felv. Norvégból fordította Szász Zsombor. (Magyar könyvtár 547—548. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (16-r. 103 l.) 60 f.
 2374. *Ibsen Henrik.* A vadkacsa. Tragikomédia 5 felv. Ford. Lukács György. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 5.
 2375. *Ibsen.* Madárbeszéd. Ford. Benedek Károly. Egyetértés 275. sz.
 2376. *Ibsen H.* Kisérletek. Dráma 3 felv. Ford. Császár Imre. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 10.
 2377. *Ibsen.* A szakadék. Ford. Kató József. Erd. Lapok 22. sz.
 2378. *Alkalay Odön.* Ibsen Wangel Hildája. Nyugat II. 435—438. l.
 2379. *Elza.* Ibsen »Nórája«. Kolozsv. Hirlap 263. sz.
 2380. *Jász Dezső.* Ibsen-múzeum. Nyugat 1909. II. 511. l.
 2381. *Márffy, Karl.* Studien über Ibsens »Wildente« Pressb. Ztg. 40. sz.
 2382. *Münz, Bernh.* Ibsen als Erzieher. 1908. Ism. Szelényi Odön dr. Magy. Pædag. 108. l.
 2383. *Saudek, Robert.* Ibsens literarischer Nachlass. P. Lloyd 244. sz.
 2384. *Larsen, Anker u. Rostrup Egill.* Per Bunkers Vorgeschichten. Übers. v. A. Halbert. Ism. Hevesi Lajos. U. o. 238. sz.
 2385. *Leffler Béla.* A svéd Anakreon. (K. M. Bellmann.) Nyírvidek 8, 9. sz.
 2386. *Michaelis, Sophus.* Aebekö. Roman. A. d. Dänischen v. M. Herzfeld. 1909. Ism. E—r. Pester Lloyd 175. sz.
 2387. *Michaelis Sophus.* Forradalmi nász. Színmű 3 felv. Fordította Homonnai Albert. (Fővárosi színházak műsora. 230—231. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 68 l.) 60 f.
 2388. *Starnberg, Märta.* Gebunden und doch frei. 1909. Ism. H. IV. Schässburg. Ztg. 13. sz.
 2389. *Strindberg. Strindberg, Aug.* Die Inselbauern. 1909. Ism. E—r M. J. Pester Lloyd 56. sz.
 2390. *London, Jack.* Wenn die Natur ruht. Roman. Übersetzt v. L. Löns. 1907. Ism. Burckhard Max. »Ein Hunderoman«. Pest. Lloyd 145. sz.
 2391. *Lehotai.* A cseléd fia. Hét 14. sz. (Strindberg.)
 2392. *Lukács György.* August Strindberg hatvanadik születése napján. Husz. Század 19. köt. 172—175. l.
 2393. *M. J. Strindberg.* Torontál 18. sz.
 2394. *Thytza.* Björnson. Hét 48. sz.

5. Angol.

2395. *Babits Mihály*. George Meredith. Nyugat. 1909. II. 393—401. l.
 2396. *Baring Maurice*. Mahasena. Angolból ford. Zsoldos Benő. Élet 2. sz.
 2397. *Bodrogi Lajos*. Johnson Sámuel. 1709—1909. Az Ujság 228. sz.
 2398. *Bouker James*. Fonte Avellana. Ford. Zsoldos Benő. Élet 5. sz.
 2399. *Browning Robert*. Éji találka. Ford. Radó Antal. Budapest, Szemle 138. köt. 131. l.
 2400. *Burns. Burns*. 1. Ha nem is a legszebb... Ford. Forbáth Sándor. Egyetértés 62. sz. — 2. Jenny. U. o. 64. sz.
 2401. *V. S. Burns és Petőfi*. Alkotmány 22. sz.
 2402. *Byron. Byron*. Manfrédjéből. Ford. Komáromy Andor. Erdélyi Lapok 8. sz.
 2403. *Pályi Ede*. Byron és Szánin. Budapest, Napló 86. sz.
 2404. *Surányi Miklós*. Byron és a Manfréd. Máramaros 78. sz.
 2405. *Douglas Alfred lord*. A szfinksz. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 50. sz.
 2406. *Gábor Gyula dr.* Macaulay. Az Ujság 306. sz.
 2407. *Hearn, Lafcadio*. Kwaidon. 1909. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 14. sz.
 2408. *Keats John*. La belle dame sans merci. Ford. Hegedüs István. Erdélyi Lapok 16. sz.
 2409. *Leigh Hunt*. Aba ben Adhem és az angyal. Ford. Zsoldos Benő. Orsz.-Világ 42. sz.
 2410. *Milton. Gordon, Alexander*. Milton on the Son of God. etc. 1908. — Ism. *P. D.* Kereszt. Magvető 53. l.
 2411. *Jánosi Gusztáv*. Milton Jánosról. Kisfaludy Társ. Évlapjai 43. köt. 202—212. l.
 2412. *B. Pap István*. Emlékezés Miltouról. 1609—1909. Protestáns Szemle 107—123. l.
 2413. *Poe. Poe Edgar*. 1. Ulalume. 2. Anni. Ford. Babits Mihály. Nyugat I. 78—82. l. — 3. Valakinek a paradicsomban. U. o. I. 155. l. — 4. Lee Annácska. U. o. II. 16. l. — 5. Himnusz. U. o. II. 262. l. — 6. A harangok. Hét 4. sz. — A holló. Ford. Kozma Andor. Az Ujság 305. sz.
 2414. *Elek Artúr*. Poe Edgar költeményei. Nyugat 13. sz. 1—15. l. 14. sz. 68—77. l., 15. sz. 146—154. l., 16. sz. 184—191. l., 17. sz. 248—261. l.
 2415. *K. D.* Poe Edgar. Hét 4. sz.
 2416. *Markus, Dr. S.* Edgar Allan Poe. Pester Lloyd 15. sz.
 2417. *Orosz Károly*. Edgar Allan Poe. Alkotmány 17. sz.
 2418. *p. i.* Edgar Allen Poe. Neues Pest. Journal 12. sz.
 2419. *Pisztor Árpád*. Beszélgetés Poe Edgarról. Pesti Napló 15. sz.
 2420. *Vampa*. Edgar Poe. (Képpel.) Élet 5. sz.
 2421. *Rossetti Christina Georgina*. Ha majd a sirba... Ford. Radó Antal. Budapest, Szemle 138. köt. 131. l.
 2422. *Shakespeare. Shakspeare*. Coriolanus. Fordította Petőfi Sándor. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta Névy László. Ötödik kiadás. A kiadást átnézte Siegescu József dr. (Jeles írók iskolai tára 2.) Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 156 l.) 1-40 K.

2423. *Shakespere* remekei. Bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. John Gilbert rajzaival. IV. kötet. János király. — Macbeth. — III. Richard. — A makrancos hölgy. (Remekírók képes könyvtára. VIII. sorozat.) Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 444 l.)
2424. Részletek III. Rikárdból. Ford. Radó Antal. *Shakespeare-Tár* 215—237. l.
2425. *Shakespeare* szonettjeiből. Ford. Zoltán Vilmos. Vasárn. Ujs. 31. sz. és Orsz.-Világ 7. sz.
2426. *Götz Hermann*. A makrancos hölgy. Opera 4 felv. *Shakespeare* után írta Wildmann József Viktor. Zenéjét szerzette —. Ford. Vidor Dezső. Először adták a m. kir. Operaházban máj. 20.
2427. *Shakespeare*. A szentivánéji álom. Színmű 5 felv. Ford. Arany János. Előadták új betanulással a Nemzeti Színházban okt. 29.
2428. *Shakespeare*. Antonius és Kleopatra. Tragédia 5 felv. Ford. Hevesi Sándor. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban február 12.
2429. *Shakespeare*. Sommernachtstraum. In Verdeutschung von A. W. Schlegel. Mit Bildern von Arthur Rackham. 1909. Ism. Eisler M. J. «Moderne Buchillustrationen.» Pester Lloyd 193. sz.
2430. *Berzericz* Albert de. Questions Shakespiariennes. Revue de Hongrie III. 552—565. l.
2431. *Berzericz*, A. v. Die Traumgeschichte und Geisteserscheinungen in Shakespeare's Dramen. Pester Lloyd jan. 25. Abendbl.
2432. *Berzericz* Albert. A természetfölötti elem *Shakespeare* színműveiben. *Shakespeare-Tár* 81—105, 161—189, 241—280. l.
2433. B. *Shakespeare* művei a londoni Season's Book Saales-en 1907 8. U. o. 711. l.
2434. B. L. Ultrarealismus és hüpernaturalismus a His Majesty színpadján. U. o. 73—74. l.
2435. *Baumgartner* Alajos. Volkmann Róbert III. Rikárd-nyitánya. U. o. 296—312. l.
2436. *Bayer* József. *Shakespeare* drámái hazánkban. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister anyagi támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság *Shakespeare-bizottsága*. 2. köt. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. XVI, 476., XII, 385 l.) 18 K.
2437. *Bayer* József. «Szózat Vörösmarty Julius Cäsarjáról.» *Shakespeare-Tár* 125—136. l.
2438. Béla Henrik. Hamlet tragédiája. Budap. Hirlap 305. sz.
2439. Berta Ilona. *Shakespeare* «Macbeth»-je. Nemz. Nénev. 250—261. l.
2440. Bodrogi Lajos. Az ál-*Shakespearei* Lokrin és a hun magyar hagyomány. *Shakespeare-Tár* 29—64. l.
2441. Bondy, Georg. *Shakespeare* in deutscher Sprache. Berlin. Ism. Eisler M. József. Pester Lloyd 151. sz.
2442. Cs. Csajkovszky Péter: Hamlet-nyitány. Zeneközlöny 8. sz.
2443. Ferenczy Zoltán. A *Shakespeare-Bacon* kérdés. *Shakespeare-Tár* 1—28. l.
2444. Füst Milán. A «Szentivánéji álom» a Nemzetiben. Nyugat, 1909. II. 516. l.
2445. Gyermekszíneszek *Shakespeare* idejében. Budap. Hirlap 258. sz.
2446. h. Szeget szeggel. EPhK. 311. l. [389—396. l.]
2447. Hegedüs Sándor ifj. *Shakespeare* élete. Uránia 353—359,

2448. *Heinrich Gusztáv*. A makranczos hölgy. Shakespeare-Tár 106—124. l.
2449. *Hellebrant Árpád*. A magyar Shakespeare irodalom az 1908 9. évben. U. o. 159, 240, 320. l.
2450. *Hevesi Sándor*. Shakespeare «Velencei kalmár»-ja. U. o. 281—295. l. [drámáról.]
2451. *Hevesi Sándor*. Gyilk és korbács. Élet 1. sz. (A shakespearei
2452. *Iványi Jenő*. Macbeth a saint-wandrillei apátságban. Az Ujs. 217. sz.
2453. *J—y*. Hamlet. Pestvidéki Hirl. 29—32. sz.
2454. *Jászai Mari*. Shakespeare egy nőalakjáról. Pesti Napló 363, 365, 367. sz.
2455. *Junius*. Antónius és Kleopátra. Vasárn. Ujs. 47. sz.
2456. *K. D.* Antonius és Cleopatra. Hét 8. sz.
2457. *Kereszty István*. «A Makranczos hölgy.» A m. kir. Operaház újdonsága. 1909. május 20. Vasárn. Ujs. 22. sz.
2458. *Kéri Pál*. Az új magyar Hamlet. Nyugat I. 95—97. l.
2459. *Kohut, Dr. Adolf*. Bismarck und Shakespeare. P. Lloyd 309. sz.
2460. *Kostić, Lázár*. Oko Romea i Julije. Istoriya jednog prevoda. Letopie Matice Srpske. 253. sz. 45—69. l.
2461. *Lec, Sidney*. Shakespeare and the modern stage. 1907. — Ism. bl. Shakespeare-Tár 137—154. l.
2462. *Mæterlinck-Leblanc Georgette*. Macbeth az apátságban. Budap. Hirlap 257. sz.
2463. *Márkus László*. Hamlet a színpadon. Magy. Hirl. 6. sz.
2464. *Molnár László*. Shakespeare kultusz. Budapesti Hirlap 305. sz.
2465. *Neubner, Alfr.* Missachtete Shakespeare-Dramen. 1907. Ism. Heinrich Gusztáv. Budap. Szemle 139. köt. 307—311. l.
2466. *Péchy Gyula*. Shakespeare a magyar színpadon. (Antonius és Cleopatra előadásai 1885—1900-ig.) Shakespeare-Tár 65. l.
2467. *r.* Arany János Hamlet fordításának történetéhez. U. o. 318—319. l.
2468. *r.* A «Lenni vagy nem lenni» monolog fordításának változata Kazinczy F.-től. U. o. 71—73. l.
2469. *Raleigh Walter*. Shakespeare. Angolból fordította Czeke Marianne dr. Átnézte Reichard Piroška dr. A függeléket összeállította Bayer József. Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 278 l.) 5 K.
2470. *Shakespeare*. Hamlet a Magyar Színházban. Vampa. Élet 3. sz. — Magy. Nemzet 9. sz. — *Alfa*. Budap. Hirlap 11. sz. — Kosztolányi Dezső. Hét 2. sz.
2471. Shakespeare-Tár (Magyar). I. köt. 1908. Ism. b. Budap. Szemle 138. köt. 474—477. l. — Kaluza Miksa dr. Zeitschr. f. franz. u. engl. Unterricht 1909. 178—186. l. — Gálos Rezső. Uránia 95—96. l.
2472. *Sébastyén Károly*. Antoniusz és Kleopatra. Budap. Hirl. 86. sz.
2473. *Sidney Carton*. Shakespeare városa. Kolozsv. Hirl. 277. sz.
2474. *Swinburne. A. Ch.* The Age of Shakespeare. Ism. B. L. Shakespeare-Tár 67—69. l.
2475. *Vértesy Jenő*. Adalék Petőfi Coriolanus-fordításához. U. o. 70. l.
2476. *Widman, J. W.* A makranczos hölgy. Opera. Ism. Góth Ernő. Pester Lloyd 119. sz. L. 657a 2426. sz. a. is.
2477. *Shaw, Shaw Bernhard*. Warrenne mestersége. Színmű 4 felv. Ford. Cholnoky Viktor. Először adták a Magyar Színházban decz. 22.

2478. *Korinthy Frigyes*. Shaw Bernát Cásarja. Nyugat 7. sz. 393. l. — Babits Mihály. U. o. 8. sz. 449. l.
2479. *Liebstoekl, Hans*. Bernhard Shaw als Musikkritiker. Pester Lloyd 108. sz.
2480. *Shelley*. Stanzák. Ford. Miklós Jutka. Hét 38. sz.
2481. *Swinburne, Swinburne* költeményeiből. Ford. Hegedüs István. Budap. Szemle 138. köt. 435—447. l.
2482. *Swinburne A. Ch.* A vizek partján. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 91. sz.
2483. *Babits Mihály*. Swinburne. Nyugat 3. sz. 113—119. l.
2484. *Tennyson, Tennyson Lord*. Továtünt napok. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 188. sz.
2485. *Ignotus*. Tennyson. Nyugat 16. sz. 213—215. l.
2486. *L. E.* Tennyson. Pesti Napló 193. sz.
2487. *Várnai Sándor*. Tennyson költészete. Élet 37. sz.
2488. *Wells, H.* The war in the air. London, 1909. Ism. Serényi Gusztáv. Budapesti Hirlap 46. sz.
2489. *Wilde, Wilde Oszkár*. A páduai hercegnő. XVI. századbeli tragédia. Fordította Kosztolányi Dezső. (Magyar Könyvtár 563—564. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (16-r. 103 l.) 60 f. Először adták a Magyar Színházban szept. 25.
2490. *Wilde Oszkár*. Requiescat. Ford. Acél Pál. Zalai Közl. 48. sz.
2491. *Wilde Oscar*. 1. La fuite de la lune. Ford. Babits Mihály. Hét 3. sz. — 2. Les silhouettes. U. o. 10. sz.
2492. *Wilde Oszkár*. 1. Szerenád. Ford. Drozdy Győző. Esztergom és vid. 29. és 67. sz. — 2. Versek. (Hélas! Miltonhoz. La Fuite de la Lune. U. o. 56. sz. — 3. Amor intellektualis. U. o. 57. sz. — 4. Chanson. U. o. 63. sz. — 5. Virágos kert. U. o. 65. sz. és Pesti Napló 194. sz.
2493. *Wilde Oscar*. Dies irae. Ford. Hangay Sándor. Egyetértés 99. sz.
2494. *Wilde Oszkár*. 1. Arno partján. Ford. Karafiáth Jenő. Pesti Napló 217. sz. — 2. Requiescat. U. o. 211. sz. — 3. A sötétségből. U. o. 250. sz. — 4. Szonett. Hét 24. sz. — 5. Dies irae. Pesti Napló 124. sz. — 6. Ének. U. o. 174. sz.
2495. *Hangay Sándor*. Wilde Oszkár mint költő. Alkotmány 305. sz. és Orsz.-Világ 14. sz.
2496. *Szakács Andor*. Wilde Oszkár. Budapesti Hirlap 62. sz.
2497. *Zsoldos Benő*. Lalla Radha és egyéb műfordítások. Régi és modern angol költők verseiből. Budapest, 1909. Franklin-T. (8-r. 86 l.) 1-50 K. — Ism. V—a. Élet 47. sz.

6. Nyelvtan.

2498. *Nyelvmester, angol*. —. The english language master. Biztos vezérfonal az angol nyelv és kiejtés elsajátításához. Budapest, é. n. Kohányi J. (8-r. 496 l.) 3 K.
2499. *Pröhle Vilmos dr.* Rendszeres angol nyelvtan iskolai és magánhasználatra. Második javított kiadás. Tudományos zsebkönyvtár 7. sz.) Budapest, 1909. Stampfel K. (8-r. 79 l.) 60 f.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2500. *Anglade, Jos.* Les Troubadours. 1908. — Ism. Velledits Lajos. EphK. 63—65. 1.
2501. *Athis Alfréd.* Albert herczeg. Vigj. 3 felv. Ford. Gábor Andor. Először adták a Vígsházban nov. 19.
2502. *Bataille J. C.* A botrány. Színmű 4 felv. Ford. Molnár Ferencz. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 12.
2503. *Baudelaire Ch.* Az ember és a tenger. Ford. Jánosi Gusztáv. Élet 40. sz. [Napló 272. sz.]
2504. *Baudelaire Charles.* Spleen. Ford. Harsányi Kálmán. Budapesti
2505. *Bédier, Joseph.* Les légendes épiques. Recherches sur la formation des Chansons de Geste. I. 1908. Ism. Karl Lajos. Századok 164—168. 1.
2506. *Belleau, Remy.* Les Amours etc. 1909. Ism. Pillon Edmond. Revue de Hongrie IV. vol. 611. 1.
2507. *Béranger. Béranger.* A fecskék. Ford. László Endre. Tiszapolgár és vid. 46. sz.
2508. *Gagyhy Dénes.* Béranger és Petőfi. Pesti Napló 1909. 23. sz.
2509. *Bernstein Henry.* Izrael. Színmű 3 felv. Ford. Cholnoky Viktor. Először adták a Vígsházban jan. 15.
2510. *Berton, Pierre.* Találkozás. Színmű 4 felv. Ford. Váradi Antal dr. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 3.
2511. *Bourget P.* A válás. Ford. Győri Károly. 1908. — Ism. Geregy J. Jolán. Egyház. Közl. 5. sz. [Mæterlinck.]
2512. *Braun Samu.* A hallgatás költője. Orsz.-Világ 25. sz. (Maurice)
2513. *Brunetière.* Histoire de la Littérature française classique. 1909. Ism. r—y—f. Irod. tört. Közlem. 249—254. 1.
2514. *Capus Alfréd.* A két férfi. Színmű 4 felv. Ford. N. N. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 26.
2515. *Castiaux, Paul.* La Joie Vagabonde. 1909. Ism. Pillon Edmond. Revue de Hongrie IV. vol. 491. 1.
2516. *Croisset és Leblanc.* Lupin Arzén. Színmű 4 felv. Ford. Adorján A. Először adták a Vígsházban május 1.
2517. *Depont Léonce.* A pásztorfű. Ford. Győri Károly. Élet 36. sz.
2518. *Déri Imre.* Mistral. Egyetértés 218. sz. sz. — F. Gy. Mistral. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 21. sz. — Forster Gyula br. Budapesti Hírlap 127. sz.
2519. *Eisler, M. Josef.* Zwei französische Dichter. (Rémy de Gourmont. André Gide.) Pester Lloyd 291. sz.
- 2519a. *Elek Artúr.* Stendhal szerelmi élete. Az Ujság 305. sz.
2520. *Elek Oszkár dr.* A természet-cultus a francia irodalomban. Uránia 113—118. 1.
2521. *Ernest-Charles J.* L'éloquence Française d'aujourd'hui. Revue de Hongrie III. 607—613. 1.
2522. *Fabre Emile.* A győztesek. Színmű 4 felv. Ford. Gábor Andor. Először adták a Nemzeti Színházban okt. 15.
- 2522a. *Feydeau György.* Vigyázz a nőre! Bohózat 3 felv. Ford. Góth Sándor. Először adták a Vígsházban márczius 20.

2523. *Flers és Caillaret*. Buridán számára. Vígj. 3 fely. Ford. Molnár Ferencz. Először adták a Vigszínházban okt. 7. Megjelent nyomtatásban is: (Fővárosi színházak műsora 237—238. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 103 l.) 1-20 K.
2524. *Fonsegrive, George*. Ferdinand Brunetière. 1908. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 636. l.
2525. *France A. Ady Endre*. Anatole France új legendás könyve. Nyugat 1909. II. 389. l. [pesti Hirlap 131. sz.]
2526. *Nagy József dr.* France Anatole. Uránia 220—222. l. és Buda-
2527. *France Marie de. Déznai Viktor dr.* Marie de France. Dél-magyarországi Közl. 285, 286, 288. sz.
2528. *Gagyhy Dénes*. Marie de France. Pesti Napló 132. sz.
2529. *Gagyhy Dénes*. Sainte Beuve életéből. Pesti Napló 241. sz.
2530. *Gálos Rezső*. Rousseau és Eötvös. Magy. Pædag. 172—176. l.
2531. *Gasquet, Joachim*. Les Printemps. 1909. Ism. Pillon Edmond. Revue de Hongrie IV. vol. 490. l. [513—518. l.]
2532. *Gérando, Félix de*. Revue dramatique Parisienne. U. o. 382—389,
2533. *Gide, André*. La porte étroite. Roman. 1909. Ism. Pillon Edmond. U. o. IV. vol. 608—611. l.
2534. *Gide, André*. Die enge Pforte. Roman. 1909. Ism. E. M. J. Pester Lloyd 163. sz.
2535. *Giraud, Albert*. 1. A dandy. 2. Öngyilkosság. Ford. Majthényi György. Zólyomvárm. Hirl. 48. sz. [(8-r. 45 l.)]
2536. *Görög Manó*. Ifjabb Dumas Sándor morálja. Parkány, 1908.
2537. *Gregh Ferdinand*. 1. Esik az eső. Ford. ifj. Bókay János. Egyvetértés 281. sz. — 2. Élek. U. o. 286. sz. [Élet 28. sz.]
2538. *Guillermin Abbé J.* Egy rózsza története. Ford. C-éplő István.
2539. *D'Hablorille, Claude*. Barbey D'Aurevilly. Revue de Hongrie III. 705—717. l. [pest, 1909. (8-r. 73 l.)]
2540. *Haimann Henrik*. A. de Vigny filozófiája és művészete. Buda-
2541. *Haraszti Gyula*. Adalékok a francia szinköltészet történetéhez. Budapesti Szemle 139. köt. 161—173. i. (Kivonata Akad. Értes. 612—617. l.)
2542. *Hatvany Lajos*. Gaston Boissier. Nyugat. I. 89—93. l.
- 2542a. *Harsányi Lajos*. Coppée magyar fordításai. Élet 11. sz.
2543. *Hennequin és Veber*. A zsiros ügy. Bohózat 3 fely. Fordította Adorján Sándor. Először adták a Vigszínházban szept. 4.
2544. *Herédia, José M.* Trophäen. Deutsch v. E. v. Gebssattel. 1909. Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 181. sz.
- 2544a. *Hermite, (L') Tristan*. Les amours, la lyre, leurs vers héroïques. 1909. Ism. Pillon Edmond. Revue de Hongrie. IV. vol. 612—614. l.
2545. *Hormant Abel*. Kis királyok. Vígjáték 4 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 25.
2546. *M. Hrabovszky Julia*. Jelenkori francia írónők. 1. Daniel Lesneur. (Képpel.) Élet 20. sz. — 2. Mme la Duchesse de Rohan. U. o. 22. sz. — 3. Comtesse Mathieu de Noailles. U. o. 29. sz. — 4. Jean Bertheroy. U. o. 31. sz. — 5. Madame Jeanne Marni. U. o. 34. sz. — 6. Madame Séverine U. o. 38. sz.
2547. *Hugo V. Hugo Victor*. Az égi tűz. Ford. Györffy József. Fügetl. Hirmondó 28—40. sz.

2548. *Hugo Victor*. A szegényekért. Ford. Ribó Zoltán. Élet 43. sz.
 2549. *Pilon, Edmond*. Les fêtes de Victor Hugo. Revue de Hongrie IV. vol. 485—487. l.
 2550. *Junius*. Diderot. Magy. Nemzet 86. sz.
 2551. *Karl Lajos*. Florimont. (Kézirattanulmány.) Ethnogr. 351—357 l.
 2552. *Kerekes Abris*. François Rabelais. Győr, 1909. (8-r. 74 l.)
 2553. *Koeberlé, Elsa*. Dœcours et chants. 1909. Ism. Pillon Edmond. Revue de Hongrie IV. vol. 492. l. Artúr. EPhK. 386. l.
 2554. *Küchler, Walther*. Franzö-ische Romantik. 1908. Ism. Wéber
 2555. *La Fontaine, La Fontaine*. 1. A böregér meg a két menyét. Ford. Vikár Bela. Az Ujság 305. sz. — 2. A házsártos asszony. Magyar Hirlap 252. sz.
 2556. *Taine H.* La Fontaine. Francziából fordította Geöcze Sarolta. A verses idézeteket fordította Zempléni Árpád. Budapest, 1909. Franklin-T. (8 r. 362 l.) 4 K. — Ism. Néptan. Lapja 43. sz.
 2557. *Lám Frigyes*. Gérard de Nerval. Győr, Pannonia ny. 1909. (8-r. 15 l.)
 2558. *Leconte de Lisle*. Vox. Ford. Radó Teréz. Pesti Napló 134. sz.
 2559. *Lemaitre J.* Lelkek szigetén. Ford. Máthé Miklós. Nagyszöllősi Hirlap 27. sz. [Vasárnapi Ujság 9. sz.]
 2560. *Lendvai Károly*. A cigány-akadémikus. (Jean Richepin.) (Képpel.)
 2561. *Leon Viktor*. Az elvált asszony. Operett 3 felv. Ford. Gábor Andor. Zenéjét szerzé Falb Leó. Először adták a Király-színházban márczius 12.
 2562. *Marteleine Jacques*. Ott lenn. Élet 24. sz.
 2563. *Mæterlinck, Maurice*. Chanson. Ford. Harsányi Kálmán. Budapesti Napló 254. sz.
 2564. *Marquerite Viktor*. Szieszta. Élet 24. sz.
 2565. *Maclair Camille*. Az eső. Élet 27. sz.
 2566. *Maupassant, Maupassant, Guy de* — összes versei. Fordította Kosztolányi Dezső. Budapest, 1909. Schenk F. (8-r. 91 l.) 1-20 K. — Babits Mihály. Nyugat I. 228. l. — Vas. Ujs. 1. sz.
 2567. *Maupassant, Guy de*. A nagyapó. Ford. Kosztolányi Dezső. Zólyomvárm. Hirl. 15. sz. [401—408. l.]
 2568. *Gulyás Pál*. Adatok Maupassant írói fejlődéséhez. EPhK.
 2569. *Mahn, Paul*. Guy de Maupassant, sein Leben u. seine Werke. Berlin. Ism. Scapinelli-Carl. Pester Lloyd 216. sz.
 2570. *Mendés. a. a.* Catulle Mendés. Hét 7. sz.
 2571. *Nordau, Max*. Catulle Mendés. Pester Lloyd 38. sz.
 2572. *Millien, Achille*. Távoli harangszó. Ford. Ribó Zoltán. Élet 27. sz.
 2573. *Mirabeau Octave és Natanson Thadée*. A tűzhely. Színmű 3 felv. Ford. Huszár Imre. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 19.
 2574. *Molière, Molière* remekei. Bevezetéssel ellátta Haraszti Gyula. II. kötet. A tudós nők. — Kénytelen hazasság. — A mizautróp. — Tartuffe. [Remekírók képes könyvtára. VIII. sorozat.] Budapest. (1909.) Lampel R. (8-r. 361 l.)
 2575. *Both Béla (Bothfalvi)*. Molière és Misanthropeja. Besztercebánya és vid. 20 évf. 35. 36. sz.
 2576. *Graugger Robert*. Molière első nyomai a magyar irodalomban. Irod. tört. Közlem. 147—166. 317—326. l. (Külön is megjelent. 8 r. 32 l.) — Molière a magyar irodalomban. U. o. 327—352. l.

2577. *Gragger Róbert*. Egy ismeretlen XVIII. századi Tartuffe-fordításunkról. EPhK. 457. l.
2578. *Gragger R.* Kazinczy két ismeretlen Molière-fordítása. U. o. 458. l.
2579. *Musset. Musset*. Látomány. Ford. Gáspár Imre. Élet 49. sz.
2580. *Garzó Miklós*. Alfred de Musset, az ember és a lírikus. Budapest, Pallas, 1909. (8-r. 152 l. 1 lev.)
2581. *Magyar Emil*. Musset lyrai költészete. Budapest, 1909. (8-r. 102 l.)
2582. *Pilon Edmond*. M. Claude Monet. Revue de Hongrie IV. vol. 97—98. l.
2583. *Pilon Edmond*. M. Paul Margueritte. U. o. IV. vol. 233—236. l.
2584. *Pilon Edmond*. M. Stuart Merrill. U. o. IV. vol. 237—240. l.
2585. *Prévost, Marcel*. Pierre et Teréze. 1909. Ism. dr. Reiner Ede. Az Ujság 193. sz.
2586. *Reymier, Gust*. Le Roman sentimental avant L'Astrée. 1905. — Ism. Velledits Lajos. EPhK. 65. l. [Hírlap 39. sz.
2587. *Rollinat, Maurice*. A könyvtár. Ford. Franyó Zoltán. Temesv.
2588. *Ronsard*. Öregség. Ford. Kuthy Sándor. Pesti Napló 141. sz.
2589. *Schelandre, Jan de*. Tyr et Sidon. Publiée par Jules Haraszti. Paris, 1908. Ism. O. Budapesti Szemle 137. köt. 493. l. — Gulyás Pál. EPhK. 440—442. l.
2590. *Sully Prudhomme. Sully Prudhomme* hátrahagyott költeményeiből. Ford. Hegedüs István. Budapesti Szemle 137. köt. 282—290. l. Idelenn. Ford. Jékey Aladár. Hét 33. sz. — Sebek. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 42. sz. — Itt alatt... Ford. Szabó Sándor. Pesti Napló 224. sz. és Máramaros 74. sz. — Ha tudnád... Ford. Telekes Béla. Kolozsvári Hírl. 168. sz. — 1. A törött váza. 2. Szemek. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle 863. l., Pesti Napló 97. sz. és Budapesti Napló 26. sz. — 3. A tejút. Élet 37. sz.
2591. *Karl, Ludwig. Sully Prudhomme*. Eine psychologisch-literaturgesch. Studie. Leipzig. 1907. — Ism. Gulyás Pál. EPhK. 222—224. l. — Karl L. válasza. U. o. 396. l. — Gulyás felelete. U. o. 460. l. [IV. vol. 86—92. l.
2592. *Szász Zoltán*. Sully-Prudhomme et Richepin. Revue de Hongrie.
2593. *Thurner, Georges*. A passe-partout. Vigjáték 3 felv. Ford. Színi Gyula. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 16.
2594. *Verhaeren. Verhaeren Emile*. 1. A fellegek miséje. — 2. A hó. — Élet 4. sz. — 3. Keresztény halál. U. o. 16. sz.
2595. *Vampa. Verhaeren*. Élet 4. sz.
- 2595a. *Wilmotte, Maurice*. Émile Verhaeren. Revue de Hongrie III. 471—483, 614—628. l.
2596. *Verlaine. Verlaine, Paul*. Béke. Ford. Franyó Zoltán. Temesv. Hírl. 39. sz. — 1. A hold. Ford. György Oszkár. Pesti Napló 286. sz. — 2. Könny hull... U. o. 280. sz. — Őszi dal. Ford. Harsányi Kálmán. Pesti Napló 272. sz. és Budapesti Napló 239. sz. — Őszi dal. Ford. Lampérth Géza. Élet 49. sz. — 1. Szerenád. Ford. Ribó Zoltán. Veszprémvármegye 35. sz. — 2. Az összetört Amor. U. o. 48. sz. — 3. A csalogány. Élet 41. sz. — 1. Reáborul az égnek... Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Napló 8. sz. — 2. Dal. Élet 29, 34. sz. — 3. Zokog a szívem. Egyetértés 186. sz. — A «Sagesse»-ből. Élet 9. sz.

2597. *Vértesy Jenő*. Egy modern kommunista drámáról. Élet 38. sz. (Donnay M. és Descaves L. «A Mairière» cz. darabról.)
2598. *Voltaire. Lanson G.* Voltaire. R. J. Budap. Szemle 137. köt. 291—306, 458—485. 1., 138. köt. 139—147, 300—311, 461—473. 1., 139. köt. 134—145, 298—307, 452—470. 1., 140. köt. 142—148, 311—323. 1.
2599. *Pellissier, Georges.* Voltaire Philosophe, 1908. Ism. Rácz Lajos. Bpesti Szemle 138. köt. 477—479. 1. és Prot. Szemle 414—417. 1.
2600. Voltaire és az asszonyok. Budapesti Hírlap 133. sz.
2601. *Wolf Pierre* és *Leroux Gaston*. A lilium. Színmű 4 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 29.
2602. *Zsoldos Benő*. Bemutató előadás kétszáz évvel ezelőtt. (Lesage és a «Turcaret».) Uránia 188. 1.

Nyelvészet.

2603. *Dauzat, Alb.* La langue française d'aujourd'hui 1908. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 62. 1.
2604. *Körting, G.* Etymologisches Wörterbuch d. französischen Sprache. 1908. — Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvtudomány II. 227—229. 1.
2605. *Nyrop, Kr.* Grammaire historique de la langue française. 1908. Ism. Gulyás Pál. Nyelvtudomány II. 234—237. 1.
2606. *Stapfer, Paul.* Récréations grammaticales et littéraires. 1909. Ism. Birkás Géza. EPhK. 293. 1.

2. Tankönyvek.

2607. *Bartos Fülöp* és *Chorancsák István*. Francia nyelv- és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. I. rész. 13. kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. 200 l.) 2-40 K.
2608. *Döbrentey és Schuarnier*. Francia és német társalgást megkönnyítő füzet. Összeállították —. Századok. Budapest, 1909. Pesti könyvny. (16-r. 54 l.)
2609. *Hegedüs Izidor dr.* Francia nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. II. r. 1908. — Miklós Elemér dr. Hiv. Közl. 7. sz.
2610. *Latzkó Hugó dr.* és *Ujváry Béla*. Francia nyelvkönyv és kereskedelmi levelező felső kereskedelmi iskolák használatára. I. rész. Az alsó osztály számára. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. IV, 152 l.) 2-40 K.
2611. *Macher Ede*. Francia olvasókönyv reálisk. V—VI. oszt. sz. 2. kiadás. 1908. — Ism. K. L. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 552. l.
2612. *Mébold-Ujváry*. Francia nyelv- és olvasókönyv kezdők számára. Átdolgozták Latzkó Hugó dr. és Ujváry Béla. Negyedik, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. VII, 146 l.) 2-20 K.
2613. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. Gyakorlókönyv, olvasókönyv, nyelvtani táblázatok, szókönyvecske a leányiskolák második osztálya számára. Hetedik kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. X, 133 l.) 2 K.

2614. *Theisz Gyula dr.* Francia olvasó- és gyakorlókönyv. I. rész. A reáliskolák III. és IV. osztálya számára. Negyedik, teljesen átdolgozott kiadás. 7 képpel. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. XXIII, 202 l.) 3 K.

3. Olasz és spanyol.

2615. *Arditi.* L'estasi. Olaszból ford. Dr. Sz. A. Zenevilág 26, 27. sz.
 2616. *Boccaccio Gior.* Decamerouja. Ford. Bokor János dr. Brassó, 1909. Ism. Binder Jenő. EPhK. 620—624. l. — Bokor megjegyzései. U. o. 783. l. — R. Pester Lloyd 44. sz. — Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 42. évf. 551. l.
 2617. *Buonarotti, Mich.* Dichtungen. Übertragen v. H. Nelson. 1909. Ism. E—r. Pester Lloyd 62. sz.
 2618. *Carducci Giosue.* Tavasz. Fordította Zoltán Vilmos. Pesti Napló 143. sz. [Lloyd 115. sz.
 2619. *Castelnuovo, Enrico.* J. Moncalvo. Milano. Ism. M. S. Pester
 2620. *Dante. Dante.* A paradicsom. A Divina Commedia harmadik része. Prozára átírt és magyarázta Cs. Papp József dr. Kolozsvár, 1909. Radics S. (8-r. X, 203 l.) 2 K. — Ism. Veszényi Béla. Erdélyi Lapok 13. sz.
 2621. *Kaposi József.* Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek. Budapest, Hornyánszky ny. 1909. (8-r. 52 l.) [ny. 1909. (8-r. 25 l.)
 2622. *Kaposi József.* Dante és Magyarország. Budapest, Hornyánszky
 2623. *Klaczko Julian.* Dante és Petrarca. Lengyelből ford. Csáky Gusztáv. Északkeleti Ujság 4. sz.
 2624. *Farina, Salvatore.* Il segreto del nevaio. Ism. Thieben Emil. Pester Lloyd 50. sz.
 2625. I. Fioretti di San Francesco ed il cantico del Sole. 1908. — Ism. Elek Oszkár dr. Irod. tört. Közlem. 125. l.
 2626. *Leopardi, Giacomo's* Gedichte. Übers. v. Heinrich Much. 1909. Ism. M. Pester Lloyd 294. sz.
 2627. *Nagy Géza.* Savonarola. Reform. Szemle 48. sz.
 2628. *Negri Ada.* A vészharang. Ford. Borbély Sándor. Sárospataki ifj. Közl. 9. sz.
 2629. *Negri Ada.* 1. Éji dal. Ford. Horváth Ákos. Élet 23. sz. — 2. Az utcán. 3. Testvériség. Magy. Szó 221. sz.
 2630. *Negri Ada.* 1. Sír a hullám. Ford. Zoltán Vilmos. Az Ujság 68. sz. — 2. Éj. Élet 18. sz.
 2631. *Niccodemi Dario.* Menedék. Színmű 3 felv. Ford. Adorján Andor. Először adták a Vígszínházban decz. 29.
 2632. *Passerini G. L.* Egyedül. Ford. Felszeghy Dezső. Erdélyi Lapok 9. sz.
 2633. *Petrarca. Petrarca. Francesco.* 1. «Canzoniere»-ből. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle. 599—601. l. — Laura halála. Komáromi Híradó 16. sz.
 2634. *Nichi Lázár.* Ismerte e Petrarca Silius «Punica»-ját, Budapest, 1909. (8-r. 27. l.) — Lásd 2623. sz. a. is.
 2635. *Stechetti.* 1. Ad un poeta. 2. Vicini Nerina. Ford. Sikabonyi Antal. Egyetértés 68. sz. vasárnapi melléklete.

2636. *Verdaguer*. A megfeszített Jézushoz. Katalánból ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 395. l.
2637. *Viranti Annie*. Új dalt! Ford. Horváth Ákos. Magy. Szó 246. sz.
2638. *Viranti Annie*. 1. Április. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 86. sz. — 2. Sejtés. Temesv. Hirl. 25. sz. — 3. Szerelmes levél. Élet 15. sz. — 4. Én gyermekem. Pesti Napló 196. sz. — 5. Sejtés. U. o. 155. sz. és Budap. Napló 20. sz. — 6. Nem, nem lehet! Magy. Szó 221. sz.
2639. *Villani Giovanni* krónikaiból. Az ördög hídja. Ford. Balla Ignác. Pesti Hirl. 305. sz.
2640. *Zambra Alajos*. Pamphilia. Kiadatlan XV. sz. olasz regény a M. N. Múzeum kéziratárában. EPhK. 723—732. l.

Tankönyv.

2641. *Palóczy Lipót*. Gyakorlati olasz nyelvtan. Dr. Abn tanmódszere nyomán. 4. javított és bővített kiadás. Budapest, 1909. Lampel R. (8-r. VIII, 181 l.) 2 K 20 f.

4. Oláh.

2642. *Alexici, G.* Geschichte der rumänischen Literatur. 1906. Ism. Binder M. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 6. sz.
2643. *Bărbulescu, Ilie*. Kad su počele du ulaze u rumunjoki jezik etc. Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány II. 219—227. l.
2644. *Bud, Tit.* Poezii pop. din Maramureş. 1908. — Ism. M. A. O. Luceafarul 91. l.
2645. *Cuza, A. C.* Poezii, epigramme. 1909. 1 K 50 f. Ism. Gaspar Mihály. Drapelul 107. sz.
2646. *Drăganu, Dr. Nicolae*. Limbă şi istorie. Material pentru conferinţa ținută la liceul din Năsăud în 27 Februarie 1909. Sibiu, tipogr. archidiec. 1909. (8-r. 32 l.)
2647. *Eminescu, Borcia, I.* Cuvânt ocazional în amintirea lui Eminescu. Luceafarul 302—304. l.
2648. *Ciura, Al.* Geneza unei critici. Luceafarul 292—294. l. (Eminescu M. Studiu critic. Blaj. 1891.) [295—297. l.]
2649. *Gârleanu, Em.* Jon Creangă şi Mihail Eminescu. Luceafarul 2650.
2650. *Slavici, Ioan.* Eminescu Omul. Luceafarul 300—302. l.
2651. *Vlahuţă, A.* Amintiri despre Eminescu. Luceafarul 291. l. — Lăsd 1492. sz. a. is.
2652. *Ibrăileanu, G.* Spiritul critic în cultura românească. — Ism. Bogdan-Duică G. Luceafarul 535. l.
2653. *Locinescu, E.* Grigore Alexandrescu. Luceafarul 510. l.
2654. *Negri, C.* Versuri, Proză, Scrisori. Bucureşti, 1909. — Ism. T. Luceafarul 388. l.
2655. *Pamfile, Tudor*. Căminuri româneşti. Bucureşti, 1908. — Ism. H. E. Luceafarul 42. l. — Jocure de copii. Bucureşti, 1909. — Ism. H. E. U. o. 488. l. — Grăul Vremurilor. 1909. — Ism. Hodoş E. U. o. 562. l.
2656. *Panu, George*. Amintiri dela «Junimea» din Iaşi. 1908. — Ism. Bogdan-Duică G. Luceafarul 417—420. l.

2657. *Pitiş, Ecaterina*. Poezii. Bucureşti, 1909. — Ism. Borcia I. Luceafarul 440. l.
2658. *Popovici, József*. Néhány észrevétel a román nyelv magyar jövevényszavaihoz. Nyelvőr 207—213. l.
2659. *Popovici, Josif*. Dialectele romune. (Rumänische Dialekte.) IX. Dialectele romune din Istria. Partea a 2-a. (Texte si glosar. Halle, 1909. (Budapest, Politzer.) (8-r. XVII. 168 l.) 4 K 80 f.
2660. *Puşcariu, Sextil*. Cinci ani de mişcarea literară. (1902—1906.) — Ism. Duma I. Luceafarul 559. l.
2661. *Rotica, G.* Poezii. 1909. — Ism. Tăslăuanu Oct C. U. o. 513. l.
2662. *Suciu, Dr. Traian*. Noţiuni de poezie populară. Brădi gör. rom. gim. 1908 9. értes. 3—15. l.
2663. *Şuteu, Traian*. Poporanismul şi di Ioan Agărbiceanu. Vatra scolara 273—284. l.
2664. *Tulbure, George*. Activitatea literară a mitrop. Andreiu Şaguna. 1909. — Ism. Dr. Şpan Pet. Vatra Scolara 262—264. l. (Meg-jelent a Telegraful Roman. 56. s köv. sz. is.)
2665. *Tulbure, Gh.* Căntece din lumea veche. Făgărăş, C. Popp 1908. Ism. Hodoş E. U. o. 187. l. [386—388. l.]
2666. *Vasiliu, Alex.* Căntece. Bucureşti, 1909. — Ism. H. E. U. o.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2667. *Arcibasev, Arcibaser M.* Szanin. 1908. Ism. Szilágyi Sándor. Budap. Napló 44. sz. — Kanizsay Ferencz. Magyar. Hirl. 53. sz. — Vasár. Ujs. 7. sz.
2668. *Arcibaschew*. Millionen. 2. Aufl. München und Leipzig. 1909. Ism. R. Pester Lloyd 74. sz. [Összetartás 11. sz.]
2669. *Boros Alán*. Erkölcsei méregkeverők. (Néhány szó a Szaninról.)
2670. *Ludassy, Julius*. Die Austreibung des Teufels. Pester Lloyd 17. sz. (Artzibaschew Szanin-járól.)
2671. *Szabó Endre*. Fekete történet. (A Szanin-per.) Kultúrkép Magyarország jelenéből. Budapest, Deutsch Zs. és tsa. 1909. (8-r. 67 l.) 1 K.
2672. *Szén*. Fogalomzavar Szanin körül. Élet 8. sz.
2673. *Ujhelyi Nándor*. Szanin. Huszad. Század 19. köt. 281—284. l. R. Kérdések. U. o. 284—286. l.
2674. *Vanyek László*. A «Szanin»-ról és másról. Egri egyházm. Közl. 7. sz. — Lásd 2403. sz. a. is.
2675. *Berneker, Dr. Erich*. Slavisches etymon Wörterbuch. 1908. Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány II. 198—211. l. — Melich János. M. Nyelv 42. l.
2676. Czambel, Dr. Samu. Slovenské Noviny 290. sz.
2677. *Derzsávin*. Isten. Oroszból fordította Máthé Miklós. Munkácsi Hirl. 36. sz.
2678. *Dietrich, Karl*. Aus dem Balkanwinkel. Erzählungen. 1908. — Ism. Dr. Ivačković Ilija. Letopis Matice Srpske 258. sz. 76—82. l.
2679. *Gagyhy Dénes*. Dosztojevszkij. Pesti Napló 305. sz.
2680. Gesprächsbüchlein. Praktisches —. für den Kriegsdienst. Deutsch-Serbisch mit der richtigen Aussprache. Von A. R. v. U. Budapest, Lloyd-Buchdr. 1909. (16-r. 16 l.) 60 f.

2681. *Glósz Miksa*. Gyakorlati tót nyelvtan. Abn dr. tanmódszere szerint. 4. kiadás. Budapest, Lampel R. (8-r. 210 l.) 2 K 40 f.
2682. *Gogol. P. Abrahám Ernő*. Gogolj. Budap. Hirl. 76. sz.
2683. *M. D. Nikolaj V. Gogol*. 1809—1909. Slov. Pohľady 243—246. l.
2684. *Palóczy, L.* Gogol. Neues Pest. Journ. 76. sz.
2685. *Spectator*. Nikolaus Gogol. Pester Lloyd 78. sz.
2686. *gt. n. Julius Slovacki*. U. o. 259. sz.
2687. *Gyrovic, Sret*. Moji Poznaniči. 1909. — *Ism. Ž. J. Letopis Matice Srpske* 260. sz. 66—68. l.
2688. *Hurban*. Hurban Sv. (Vajanski). Sobrane dela I—IV. Turc. Sv. Martin. *Ism. Asbóth Oszkár*. Budap. Szemle 141—146. l.
2689. *B—K, P.* Psychologické štúdia z poesie Hviezdoslava. Slov. Pohľady 81—87. 136—144. l.
2690. *B—K, P.* Dramatické diela Hviezdoslava. U. o. 270—291. 463—479. 669—688. l.
2691. *Bysterský*. Z rozpomienok na Hviezdoslava. U. o. 225—233. l.
2692. *Kalina, Ondrej*. U Hviezdoslava na meninách. Slov. Pohľady 352—355. l.
2693. *Skultéty, Jozef*. Hviezdoslav. (Pavel Országh.) Slov. Pohľady 67—74. l.
2694. *Ilije, Dragutin J.* Novi pravci u srpskoj književnosti. *Letopis Matice Srpske* 256. sz. 16—29. l.
2695. *Jagić-Festschrift*. 1908. *Ism. Asbóth Oszkár*. Nyelvtudomány II. 213—218. l.
2696. *Jovanović, Miljutin*. Kazarske priče. II. 1909. *Ism. Ž. J. Letopis Matice Srpske* 260. sz. 68—70. l.
2697. *Kanjorić, P.* Srpsko narodno pozoriste. Novo Pozoriste 14—21. sz.
2698. *Katalinić, Rikard* Sa Jadrana. 1908. — *Ism. C. M. Letopis Matice Srpske* 255. sz. 66. l.
2699. *Korács Pál dr.* A délszlávok népköltészete és népzeneje. *Kecskem. Ujs. 1. 4. 5. 9. sz.* Pohľady 447. l.
2700. *Krasko, Ivan*. Nox et solitudo. Básne. 1909. *Ism. Š. J. Slov.*
2701. *L. B. Silvije Krančević*. *Letopis Matice Srpske* 254. sz. 78—81. l.
2702. *Lermontoff*. Szabadba. Ford. Karafiáth Jenő. Pesti Napló 148. sz.
2703. *Lucerna, Camilla*. Zur Asanaginica. Zagreb, 1905. *Ism. Gyrovic Vladimir*. *Letopis Matice Srpske* 259. sz. 77—81. l.
2704. Magyar-szerb társalgókönyvecske hadi szolgálatra a helyes kiajtással. Összeállította U. A. Budapest, Lloyd-ny. (1909.) (16-r. 16 l.) 60 f.
2705. *Münz, Bernhard*. Jaroslav Vrchlicky. Pester Lloyd 193. sz.
2706. *Murko, Dr. M.* Geschichte der älteren südslavischen Literaturen. 1908. *Ism. P. J. Letopis Matice Srpske* 253. sz. 81—85. l.
2707. *Nušić, Branislav*. Kner Ivo von Sembinen. Drama. Übers. von M. Miladinović. 1909. *Ism. S—ć M. U. o.* 259. sz. 81. l.
- 2708. Die osteuropäischen Literaturen und die slavischen Sprachen. Leipzig, 1908. — *Ism. P. J. U. o.* 255. sz. 68—70. l.
2709. *Pundurović, Sima*. Posmrtna počasti. 1908. *Ism. S—ć M. U. o.* 260. sz. 65. l.
2710. *Pável Agoston*. A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana. (Magyarországi szláv nyelvjárások. 1. füz.) Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. 145 l.) 2 K 80 f.

2711. *Petrovic, Petar Njegos.* Gorski Vijenai. 5. izd. M. Resetar. 1909. Ism. Car. Marko. Letopis Matice Srpske 256. sz. 80—82. l.
2712. *Puskin, A. S.* Boris Godunov. Dramatická báseň. Preložil Hviezdoslav. Slov. Pohľady 10. 94. 113. l. Külön is megjelent. 8-r. 76 l. 60 fill.) — Ism. Slov. Pohľady 251—253. l.
2713. *Rákits M. Milán.* Kalodában. Ford. Dr. Dörits István. Orsz.-Világ 10. sz.
2714. *Rilejev Henrik.* Dolgorukov Natália herczegasszony. Oroszból ford. Máthé Miklós. Nagyszöllősi Hirl. 13. sz.
2715. *Rocznik sławistyczny.* Wydaw. J. Losia. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány. II. 303—311. l.
2716. *Š. J.* Príspevky a doplnky k životopisom slovenských spisovateľov. Opravy textov literárnych diel. (1. Vlastný Životopis A. Sládkoviča. 2. Sládkovič v Rybároch. 3. Ako prišiel Michal M. Hodža do Tešína.) Slov. Pohľady 439—446. l. — 4. Sládkovič v svojej poslednej chorobe. U. o. 501—504. l.
2717. *Š. J.* Otázka o všeslovanskom jazyku. U. o. 553—558. l.
2718. *Santic, Aleksa.* Pjesme. 1908. — Ism. S. A. Letopis Matice Srpske 255. sz. 67. l.
2719. *Skerlić, Jov.* Franciski romantičari i srpska narodna poezija. Mostar. 1908. — Ism. P. J. Letopis Matice Srpske 256. sz. 74—76. l.
2720. *Soloqub, F.* Der kleine Dämon. Roman. Übertr. von R. v. Walter 1909. Ism. Dr. Messer M. Pester Lloyd 193. sz.
2721. *Šujanski, Fr.* Slovo dub a jemu pribuzné slová. (Studia archäologicko-etymologická.) Sbornik muscáln. Slov. Spoločnosti XIV. 25—38. l.
2722. *Tolsztoj, Argus.* Ungedruckte Briefe Leo Tolstoi's. Pest. Lloyd 128. sz. — Neues von Leo Tolstoi. U. o. 201. sz.
2723. *Bernecker, Erich.* Tolstoj élete. Fordította Benedek Marcell. (Magyar Könyvtár 550—551. sz.) Budapest, 1909. Lampel R. (16-r. 120 l.) 60 f. [44—55. l.]
2724. *Vencelides, Arzen.* O Ivu Vojnoviču. Letopis Matice Srpske 254. sz.
2725. *Vjazemskij herceg.* Az élet mulandósága. Ford. Máthé Miklós. Nagyszöllősi Hirl. 2. sz.
2726. *Vlček Jaroslav* z príležitosti nového vydania Jána Battu. Slov. Pohľady 508—511. l.
2727. *Volosin Agoston.* Gyakorlati kisorosz nyelvtan. 1907. — Ism. Szkunzevics Kornél. Nyelvtudomány II. 314—316. l. — Kiss István. Hivat. Közl. 2. sz.
2728. *Zabolotskij, P. A.* Očerki russkoga vlijanja v slovjanskich literaturach novago vremena I. Varsava. 1908. Ism. Radonić Jov. Letopis Matice Srpske 253. sz. 70—73. l.
2729. *Zsugorszki.* Virág. Ford. Máthé Miklós. Nagyszöllősi Hirl. 8. sz.

XII. Vegyes.

2730. *Agner Lajos dr.* A japán szókincs európai elemei. Keleti Szemle 153—155. l. [Élet 15. sz.]
2731. *La-Ksu-Feng.* Három herczegkisasszony. Ford. Bálint Lajos. (Budapest.) Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

KATONA LAJOS

1862—1910.

... Ember elváltozik mint az mezei virág,
Holval reggel megvirágzik, estvére elhervad ...

A régi magyar irodalom egyik kiváló képviselőjének, Batízi Audrásnak, ezt a megható képét mindannyiunk mély fájdalomára valóra váltotta a régi magyar irodalom legavatottabb ismerőjének, Katona Lajosnak, megdöbbentő halála. A ki augusztus 2-án még teljes szellemi frissességben pihent le, másnap «elváltozott, elhervadt, mint az mezei virág». Rövid földi álma után egy pillanatra fölillant az öntudata, aztán újra álomba merült, örök, földöntúli álomba, itt hagyva bennünket, a philologia munkásait, gyászos árvaságban.

Elviselhetőbb a fájdalom, ha mások is osztoznak benne. Óh milyen hiú, üres szó! Avagy enyhül-e a fájdalomunk, ha tudjuk, hogy Katona Lajos halálát együtt gyászolja velünk az egész magyar tudomány, az egész magyar kultúra?

Nem való e hely arra, hogy érzelmeinket föltárjuk, s az idő, hogy Katona Lajos tudományos érdemeit behatóan méltányoljuk. Ez utóbbi föladatot, társulatunk kegyeletes kötelességét, majd legközelebbi közgyűlésünkön teljesítve ezúttal csak utalni akarunk arra, miért keltett Katona Lajos megdöbbentő halála olyan osztatlan részvétet mindazok között, a kiknek részük van a magyarság szellemi életében, s mit veszített benne a mi tudományunk, a philologia.

Katona Lajos egyike volt a legértékesebb egyéniségeknek. Bámulatos sokoldalúság, rendkívül tágas látókör és nagy szeretetreméltóság tették értékesé, szereztek neki tekintélyt és tiszteletet már akkor, midőn hatalom és előkelő állás nélkül pusztán személyes tulajdonaival hatott a közéletre. Nem tartozott azok közé, a kik már a középiskola padjain megállapítják jövődi hivatásukat, s minden erejüket arra fordítják, hogy egy bizonyos irányban tökéletesítsék magukat. Sokat

és sokfélét próbált, tanult. A váci gimnáziumból előbb a budapesti egyetemre, majd a váci papnevelő intézetbe ment, s szert tett theologiai ismeretekre; a gráci egyetemen germán és román philológiával foglalkozott, s mint Schuchardt Hugó legkitűnőbb tanítványa a doktori szigorlatot «sub auspiciis imperatoris» tette le; hazatérve a pécsi főreáliskolában s a budai II. ker. gimnáziumban tanított.

Huszonöt éves volt, mikor első nagybecsű tanulmányát megírta. Már a czíme kész program: *Über magyarischen Folklore, zur vergleichenden Literaturgeschichte*. Milyen széleskörű ismereteket, a tudománynak hány mezejére kitekintő pillantást követel meg ez a foladat! A ki a magyar folklort összehasonlító irodalomtörténeti szempontból akarja művelni, annak ismernie kell egyrészt a magyar nép lelkét, másrészt a külföldi irodalmat, még pedig nemcsak esztétikai feléről, s magának a folklornak elveit, módszerét, kutatásának eredményeit. Arra a foladatra, a mit a fiatal gráci doktor kitűzött, hazánkban csak egy ember volt hivatva: ő maga, a ki folklorisztikai tanulmányaival megmutatta a czélt, az utat és az eszközöket, a ki mint Álmos a honszerző magyarokat, elvezette tanítványait az új birodalom határához.

Az összehasonlító irodalomtörténet, a mely Katona Lajos doktori tanulmányában még csak szempontként szerepelt, nemsokára önálló jelentőségre emelkedett Katona tudományos munkásságában. Evvel kezdődik tudományos működésének második szakasza. Mesetörténeti tanulmányai — csodálatos remekek egytől-egyig — jelzik az átmenetet, mely őt a folklortól régi irodalmunk tanulmányozásához vezette. Míg nyelvtudásaink írástechnikai és stílkritikai kutatások alapján megállapították, hogy irodalmunknak kódexekbe foglalt anyaga fordítás, ő a forrásoknak gazdag ismeretével kimutatta, honnan merítették középkori szerzeteseink, a kiknek a régi magyar emlékeket köszönjük. Azok irodalmunk emlékeit nyelvi szempontból vizsgálva pusztán nyelvtényeket, nyelvemlékeket láttak bennük, ő fölismerte irodalmi értéküket s beállította őket a világirodalomnak nyugatról keletre toluló hullámgyűrűi közé. Mint a népmesék zárnyító fűvének érintésére, egymásután fölnyíltak az ő tollán az évszázados rejtelmek, a Festetics-kódex bűnbánó zsoltárai, legendáink túlvilági látomásai, a Virginia-kódex Ferencz-legendái, s a mit első sorban kellett volna említenem: a Sándor-kódexben foglalt dadogó, szinte értelmetlen legendáról kiderítette, hogy az Hrotsuitha *Dulcitius*-drámájának fordítása s a legrégebbi ránk maradt magyar nyelvű drámai kísérlet.

Összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányai közben egy pillanatra fölébredt benne az egykori romanista: ennek köszönhetjük *Petrarcáját*, ezt a mély pszichológiával s a rengeteg irodalom folhasz-

nálásával készült nagyértékű élet- és jellemrajzot. Időközben azonban nagy kitüntetés érte, a legnagyobb, a mire csak vágyódhatott: a budapesti egyetem bölcsészeti kara méltónak ítélte Gyulai Pál egykori tanszékére. 1908-ban a király is jóváhagyta a kar választását, s innen kezdve mint a magyar irodalomtörténet rendes tanára működött az egyetemen. Az átmenet a régi tudományszakról az újra egészen természetes volt. A mi azelőtt cél volt, az most eszközzé, módszerre vált a kezében. A régi magyar irodalom jelenségeit egyfelől az összehasonlító irodalomtörténet módszerével vizsgálta, másfelől saját szavai szerint: »művelődéstörténeti és néplélektani tanulmányok kifejtésére» használta. Harmadfélelvi tanári működése életének legrövidebb, de sikerekben gazdag szaka volt. Előadási nem a nagy tömegnek szóltak, de a választottak mohón figyelték a mester szavára, a ki a maga nagy tudományát az élőszó varázásával iparkodott tanítványai számára hozzáférhetővé tenni. S nemcsak az volt a célja, hogy igazságokat közöljön, hanem hogy olyan nemzedéket neveljen, mely az ő nyomdokain tovább haladva új igazságok föltárását tartsa hivatásának.

S ép ily értékes volt Katona Lajosban az ember is. Mint a költő mondja: szívben jó, lélekben nemes. Maga iránt szigorú, mások iránt méltányos. Szerény, tele szeretettel és jóindulattal. Társalgását éles megfigyelő tehetség, gazdag élettapasztalat, sziporkázó ötletek jellemezték, s a vele való együttlét mindenki számára ép oly tanulságos, mint gyönyörűséges volt.

Íme annak az osztatlan becsülésnek magyarázata, a mely Katona Lajost környezte.

Mégis a philologia s a magyar nyelvű philologia szerve, a Budapesti Philológiai Társaság, érzi legsúlyosabban Katona veszteségét, melynek előbb (1890-től) rendes, majd választmányi és alapító tagja, 1896—1898. második, 1899—1901. első titkára volt. 1902-ben a választmány reá bízta Közlönyünk szerkesztését, s *osztatlanul*: annyira megbízott sokoldalúságában, a latin és görög, modern és magyar philológiai szakismereteiben.

A bizalmat három évi szerkesztői működésével fényesen igazolta. Katona Lajos valóban első sorban philologus volt, példaképe az igazi philologusnak. A folklore, a külföldi s a magyar irodalom — a hány szó annyi óriási terület — nem önmagáért érdekelte, hanem philológiai vonatkozásában. Nem az esztétikai gyönyörűséget elemezte, a mit az emberi szellem alkotásai az emberi lélekre tesznek, hanem magukat az alkotásokat, azt az erőt, a mely létrehozta őket, azt az utat, a melyet megtettek, míg végső formájukat megkapták. Vizsgálódásainak igazi tárgya az irodalmi műveknek, s magának az iro-

dalomnak élete volt, a költői tárgyaknak változatos vándorútja, a motivumok fejlődése, bővülése, csiszolódása. Az igazság volt e kutatásban az iránytűje, a philologiai akribéia a vitorlájá. Így tudott eligazodni s biztos révbe jutni az adatok végtelen tengerén. Pontosság, határozottság, megbízhatóság jellemzik minden munkáját, a sajátos philologus erények, a melyek oly ritkán egyesülnek a széles látókörrrel, az ismeretek gazdagságával, a biztos ítélőerővel, minden tudományos eredmény nélkülözhetetlen föltételeivel. Katona Lajosban ritka harmóniában egyesült a philologus és tudós: minutiosusan pontos, de nem aprólékos, s a kicsiny kövekből nagy épületeket tudott emelni.

A leghatalmasabb épülete alapját épen most kezdte lerakni. Valamint Széchenyi a régi rozszant magyar alkotmányt, ő a régi magyar irodalom történetének szalmafödeles viskóját akarta lerombolni, hogy helyébe, a maga összehordta kövekből, díszes palotát építsen. A lélek erős volt, de a test erőtlen. Egy negyedszázad megfeszített, éjjelt nappallá tevő munkájában megtört. Elcsúszott a vezér a győzelem hajnalán, s nincs, ki a kihullott zászlót magasra emelje.

Ezért borította a philológiát a legmélyebb gyászba Katona Lajos halála!

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

SZIGLIGETI «RÓZSÁ»-JÁNAK FORRÁSAI.

1. Szigligetinek 1840-ben *Rózsájával* sikerült elnyernie az Akadémia 100 aranyas jutalmát, melyre 1835-ben a *Megjűszott cselekek* hiába pályázott. A szept. 5-iki tagválasztások alkalmával aztán az Akadémia levelező tagjává is választotta első sorban a pályanyertes *Rózsáért* való elismerésképen. Az Akadémia tehát méltányolta Szigligeti darabját. Annál meglepőbb egy 1847-ből való támadás, mely nemcsak a *Rózsa* ellen irányul, hanem az Akadémiát is megtámadja. Zerffi Gusztáv ugyanis a *Mátyás fia* körül keletkezett plágium-pörben ¹⁾ nem elégszik meg azzal, hogy Szigligetinek ezt a darabját minősíti irodalmi lopásnak, hanem mintegy odavetve Szigligeti egyéb drámái — többek közt *Rózsa* ellen is — említi a plágium vádját: ²⁾ «Ha Szigl. ur egy *angolt*, *franciát* vagy *németet* lopott volna meg, nem találunk volna méltónak fölötte csak szót is veszteni; ép oly futólag fog-

¹⁾ Z. megtámadta Szigligetit, hogy *Mátyás fia* cz. darabját Hiador két darabjából, *Corvinból* és a *Törvénytelen vérből* lopta össze. A támadásra Hiador egy nyilatkozata adott alkalmat.

²⁾ *Mátyás fia mint Corvin és Törvénytelen vér.* Kritikai adalék irodalmunk' erkölcstörténetéhez. Írta Zerffi Gusztáv. Budán 1847. 33 l.

tuk volna a dolgot megemlíteni, mint azt, hogy a «Szökött katona» tulajdonképen nem eredeti;¹⁾ hogy «Rózsa» című vígjátéka Holbein', *Kronsteini harcziáték*-ának másolata (hogy e közepes vígjáték a tudós társaságnál száz arany jutalmat nyert, azt bizonyítja: mikép a mi tudósaink — éppen nem nagyon járatosak a német drámairodalomban — a francziát tán jobban ismerik); — hogy a «Színész nő» cz. legújabb darabja szinte nem eredeti.²⁾ stb.

Mi igaz ebből a vádból, a melyre Szigligeti egyszerűen csak azt feleli, hogy nem tartja érdemesnek ezen nevetséges gyanúsításokkal szemben eredetiségét védeni?³⁾

A vádnak csakugyan van némi alapja, mert Szigligeti felhasználta, sőt főforrásnak vette a kérdéses német darabot. De plagiumról szó sem lehet, mert nem utánozta mintáját szolgálilag, hanem tárgyát innen véve, azt átalakította és eltérő felfogással alkotta meg darabját. De azért sem lehet szó egyszerű plagiumról, mert nem ez volt egyedüli forrása. Különböző elemekből alkotta meg darabját, melynek éppen ezek összefűzése egyik fő előnye.

A *Kronsteini harcziáték* volt Szigligeti főforrása *Rózsája* megírásánál. Ez tagadhatatlan. Holbein drámájának meséjét a következőkben lehet összefoglalni. Elsbeth, az özvegy grófnő, hogy eleget tegyen férje végakarátának, harcziátékot rendez, melynek díja keze és vagyona. Részt akar venni a gyáva Kunz lovag is, de mivel nincs elég bátorsága, barátját, Konrádot, kéri meg, hogy vívjon meg helyette. Ez szereti és gyűlöli a grófnőt egyszerre, elvállalja barátja kérését és az ő alakjában — fogadalmat adva okúl fegyverzete le nem tévéseért és hallgatásáért — összes ellenfeleit legyőzi. Elsbeth szereti Konrádot; a harcziáték alatt bizonyos lett, hogy ő küzd érte. A játék végével Konrád Kunzot állítja a maga helyébe, mint győztest. Elsbeth nem tudja elhinni, átlátja a csalást, felkeresi egész kíséretével Konrádot várában, bebizonyítja, hogy Konrád volt a győztes és megajándékozta kezével.

A *Rózsában* megtaláljuk a cselekvény főbb mozzanatait, s a mese kerete csaknem ugyanaz. Itt is harcziátékot hirdet özvegy Kóroginé kezének elnyeréseért, mire azonban nem férje végrendelete kényszeríti, hanem az, hogy a gyáva és hazug Babel lovagot meg akarja szegényíteni, kedvese, Ország, segítségével. Babel, kit Rózsa furfangosan annyira fel tudott hevíteni, hogy megígéri megjelenését, nem mer maga kiállani, hanem megkéri a vele egy kocsmában megszálló Toldi Miklóst, hogy vívjon meg helyette Orzággal az özvegy kezéért. Toldi ép úgy, mint Konrád, szerelmes az özvegybe. Elhatározza, hogy megvív érte. Legyőzi összes ellenfeleit, le nem véve sisakját, fogadalmat adva okúl. A győzelem után azontán nem engedi

¹⁾ Weil Fülöp majdnem szóról-szóra németre fordította a *Szökött katona*-t, s azt állítva, hogy Schall utáni átdolgozás, a budai német színházban előadatta. Szigligeti meg Schall darabjai között azonban semmiféle hasonlóság sincs.

²⁾ Zerffi a *Honderű* 1847. II. 214. lapján a *Színész nőt* egy franczia darabból plagizálnak mondja, melynek címe — a mint homályosan emlékszik rá — *La fille d'une mere*. Szerzője nevét elfelejtette.

³⁾ *Vépirat* «Mátyás fia» ügyében Szigligetitől. 1847. 31. l.

át helyét Bábelnek, a mint ezt Konrád megtette, hanem maga áll oda és követeli a győzelem díját. Az özvegy ép úgy mint Holbeinnél, várakozásában csalatkozva, szerelmében veszélyeztetve kibúvót keres, a mit meg is talál, és így a győztes Toldi, valamint a szerelmes Bábel kijátszásával mégis kedveséé lesz.

A mese két főmozzanatát: az özvegy kezéért hirdetett harc-játékot és az álpárbajt itt is megtaláljuk. Ezek azonban másképen vannak a történetbe beállítva. Elsbethi férje végrendelete szerint kötelezve van a harcjátekra, Rózsa a maga akaratából rendez; előbbinél az egész komoly valóság, utóbbinál tréfa. Míg az indító okok különböznek, addig a cél egy: mindkettő épen a harcjátek által akar kedveséé lenni. Meg van változtatva az álpárbaj is. Konrád azzal a szándékkal lép a küzdőtérre, hogy az özvegyet barátjának szerzi meg; Toldi már előre a maga számára akarja kivívni. A mese egyezése szerint az álkérő győz, de utána az özvegy egyik darabban sem akarja kezét annak adni, a kit mint győztest elébe állítanak, hanem azé lesz, a kihez szerelme vonzza.¹⁾

Ezen fő egyezéseken kívül másokat is találunk. Fontos megfélemlés a fogadalom. A álharcz feltétele, hogy a hős ismeretlen maradjon. Ez pedig csak úgy válik lehetségessé, ha nem veszi le sisakját és nem szólal meg. Míg azonban Konrád még a győzelem után sem akarja levenni, addig Toldi örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy menyasszonyát biztosíthatja magának és Bábelt megszégyenítheti.

Szigligeti átvette Holbeinnel azt a motivumát is, hogy a hős már látta előbb az özvegyet és belé is szeretett. Míg ez a német darabban egy lovagjátek alkalmával történt, a hol az özvegy maga is beleszeretett a győztes lovagba, addig ezt Szigligetinek meg kellett változtatnia. Ő ugyanis forrásának Konrádjából két alakot csinált épen darabjának vígjátekai jellegét tekintve. A megszeretés itt is megmarad, de csak az egyikusról. Toldi együtt utazott egyszer Rózsával egy dunai átkeles alkalmával egy csónakban, azóta szereti, de nem mer közeledni hozzá, fél a nőktől. Ép úgy mint Konrád, ő is egyszeri látásra gyűlöl szerelemre. Rózsa azonban nem szeret viszont Toldiba, mert ez által Toldi alakjának humoros rajzával jutott volna az író ellentétbe.

Egy más vonást is átvész Szigligeti: az özvegy sejtelmét. Mind-

¹⁾ Az asszony kezéért rendezett harcjátek és az azon való álharcz a világirodalomnak egy gyakran visszatérő motivuma, melylyel már a Nibelungenliedben találkozunk. Megvan az *Amis és Amiles* mondakörben, a honnan a *Hét mesterbe* és Konrad von Würzburg *Engelhartjába* került. Később Ariosto *Orlando furiosójában* találkozunk vele. Ez volt valószínűleg Holbein forrása is. A XVIII. század lovagregényeiben többször előfordul, többek közt Voltaire *Zadigjában*. Keller G. *Die Jungfrau und der Ritter* című legendája (*Sieben Leysenden*) szintén ezt dolgozza fel. A magyar irodalomban Rózsán kívül öt alkalmazásról van tudomásom: 1. A *Poncianus históriájában* találkozunk vele (XV. példa: *Amici*) — 2. Ugyancsak a *Hét mester* ezen elbeszélésére megy vissza a Gyöngyösinék tulajdonított *Igáz barátságok és szíves szeretetnek tülködében* található feldolgozás. — 3. Megtaláljuk Faludi Ferencz *Téli éjszakáinak* I. éjszaka elbeszélésében. — 4. Megvan Dugonics *Cseréjében*, a ki azt Voltaire *Zadigjából* fordította. — 5. Rózsa, innen került át — 6. Arany János *Toldi szerelmébe*.

két szövegben a harcjáték alatt az a sejtelem támad benne, hogy nem az küzd, a kit gondoltak, és a mikor összes elleneit legyőzi, ez náluk meggyőződéssé válik. Míg azonban Elsbeth úgyszólván bizonyos benne, hogy Konrád az ismeretlen lovag, addig Rózsa nem tudja, kivel van dolga.¹⁾

A mese utolsó egyezése, hogy az kapja meg az özvegy kezét, a kit szeretett. Míg ez Holbeinnél ugyanaz, a ki a küzdelem győztese maradt, addig Szigligeti épen a legyőzöttet állítja oda, érezve, hogy ennek több jogcíme van rá, mint annak, a ki csellel és csalással küzdött érette. Míg Holbeinnél az álpárbaj kieszelője szintén megbűnhődik, a mikor kosárral kell távoznia, addig itt az álharcz mindkét szereplője elveszi büntetését, a mikor egyikük sem kapja meg az özvegy kezét.

Szigligeti átvételei — a mint láttuk — meglehetősen átalakítva, indítékokban és következményekben megváltoztatva jutnak érvényre. A két darab közötti főkülömböség azonban, meséjét tekintve, a felfogásban rejlik. Holbeinnél komoly valóság, mely vígjáték elvezetését csak az által magyarázza meg, hogy szerencsés kimenetele van; Szigligeti vígjátékot alkot, vígjátéki alakokkal és jelenetekkel. Nála az egész cselekvény nem komoly, hanem csak tréfa, Bábel kijátszására irányul. Német forrásától darabjának felfogásában Szigligeti független maradt.

Míg a darab meséjében némi önállóságot mutat, a mennyiben az átvett részeket más körülmények közt illeszti be a cselekvénybe, addig személyeiben, alakjaiban és jellemeiben — ha ugyan lehet ezeket jellemeknek nevezni — semmiféle eredetiséget nem tanúsít. Alakjainak nagy része Holbeinra megy vissza egész valójukban. Azon jellemvonások pedig, mik Holbein alakjainál nem találhatók meg, szintén nem Szigligeti eredetiségének bizonyítékai, mert azokat ismét más forrásokból szedte és olvasztotta darabjába.

Darabjának főalakja Rózsa, a ki teljesen megfelel Elsbeth grófnőnek. Minden jellemvonásával együtt egészében van átvéve, miközben azonban némileg át van változtatva. A két alak közötti főkülömböség az, hogy Elsbethben a komolyság uralkodik, mind a mellett, hogy szereti a csejt és tréfát, Rózsánál pedig a vígság, a pajzán csintalanság. Míg tehát Holbein darabjában az özvegy sorsa könnyen tragikus fordulatot vehetne, addig Szigligetinél ezt épen Rózsa jókedvű csintalansága kizárja. Rózsa nem olyan komoly, de nem is olyan szentimentális, mint Elsbeth. Ennek szerelme sóhajtásokban nyilatkozik, itt-ott kétségbeeséssel vegyülve, és csak a darab vége felé kerekedik felül jókedve epekedő szerelmén. Elsbethnél azonban az a legkülönösebb, hogy szereti Konrádot, a nélkül, hogy beszélt volna vele, sőt a nélkül, hogy jóformán látta volna, mert hiszen a worms-i tornán a győzelem után ő azonnal elvágatott, a nélkül, hogy fegyverzetét letette volna. Elsbeth szerelme így csak üres fantóm lehet, melynek vígjátéki megoldása csalódás alakjában nagyon érdekes volna. Rózsánál ezen szentimentális szerelem helyett egészséges vonzódást látunk Ország iránt. Ország sokat van környezetében, úgy hogy kiismerheti, sze-

¹⁾ *Toldi szerelme* ebben a pontban feltűnő hasonlóságot tüntet fel Holbein darabjával.

relme nem hirtelen, úgyszólván látatlanban keletkezik, hanem lassanként és csak hosszas unszoló kérések után fogadja Országot vőlegényeül.

Holbein Konrad v. Starkenburgja Szigligeti két alakjának szolgált alapul. Az egyik Toldi, a másik Ország. Ebben az alkalmazásban az az érdekes, hogy éppen az egy eredetire visszamenő két alakot állítja szembe egymással. Toldinak egész alakja és jellemvonásainak legnagyobb része át van véve Holbeinból, a megosztás csak a mesében való szereplésben nyilatkozik. A mellett azonban, hogy Toldi úgyszólván Konrád másolata, mégis van néhány eredeti vonása: Toldi nem fiatal már, rendkívül erős és nagyon kíméletlen. Azonkívül különbség Toldi és Konrád között az a humoros szín, melyben Toldi fel van tüntetve és mely lényegesen eltér Konráduak majd szentimentális, majd szilárd komolyságától. Ez teszi Toldit vígjátéki alakká. Míg Toldiban Szigligeti Konrád azon alakját használja fel, melyben mint boldogtalan szerelmes szerepel, addig Ország a boldog szerelmet vállalja el. Nem annyira jellemvonásokban, mint inkább a mesében, különösen a kifejlésben elfoglalt helyükben tapasztalható az egyezés. Azonkívül Ország betölti némileg a kérők helyét is. De Szigligeti abban már eltér a mintájától, hogy Orzággal elnyereti az özvegy kezét.

Bábel alakja mind közül legkevésbé kapcsolódik Holbein darabjához. Fővonása a gyávaság, míg ez azonban Kunznál jószívű jámborsággal van együtt, addig Bábelben elbizakodott nagyzsolással és hazudozással társul. Ha jellemük lényegileg különbözik is egymástól, szerepük, különösen *Rózsa* két első felvonásában, egészen ugyanaz. Bábel kiesüfölésétől kezdve azonban szerepük is lényegesen eltérő lesz. A főkülönség közöttük azonban abban a hatásban van, mit a közönségre gyakorolnak. Míg Kunzot az ember megsajnálja, addig Bábel kudarcának örülünk.

A darabnak egyik legérdekesebb és irodalomtörténeti szempontból legfontosabb alakja Nagy Endre. Nem lehetetlen, hogy ez a Nagy Endre, a hű szolga megtestesítője, szolgált alapul Arany Jánosnak Benczénének megalkotásánál. Ez a Nagy Endre pedig visszamegy Holbein Stürmerjére. Ebben a két alakban mutatható ki a legtöbb összefüggés és mégis ez az alak mutatja némileg Szigligeti eredetiségét is. Többi személyeiben, a mit hozzátett, nem a magáéból vette, hanem más forrásokból merítette; ennél az alaknál — bár kevés változtatást eszközölt — a változtatások mégis Szigligeti megfigyelésének sajátjai. Mindkét író a népi eredetre helyezi a fősúlyt, mit bizonyos durvasággal igyekezik feltűntetni. Míg ez azonban Stürmernél inkább erőszakolt, sőt nem ritkán frivol, addig Nagy Endre alakjában már észrevehető a valóságnak, a népnyelvnek közvetlen hatása. Nemcsak, hogy már népies Nagy Endre alakja és előhírnöke Szigligeti későbbi népi alakjainak, hanem már túl is van hajtva itt-ott a népieség, úgy hogy ízléstelenné is válik. Főképen ízléstelen túlzásnak tekintem az Endre gazda ajkára adott kis gyászversikét a Pejkó halála alkalmával, a mely egyedül úgy magyarázható, hogy Szigligeti ezzel hozzá akart járulni Nagy Endre jellemzéséhez feltűntetve ez által együgyű durvaságát, mivel talán népi eredetét akarta kellő világításba helyezni. Külömben Nagy Endre szerep és jellem tekintetében egyaránt teljes megfelelője Stürmernek.

A többi alak aztán Szigligetinél teljesen mellékszerepet tölt be. Ha még megemlítjük, hogy Rózsa női kíséréiben Irmentrautnak, Csuporban a kanczellárnak és Babel szolgájában. Antonióban, Kunz Franzjának néhány vonására ismerhetünk, befejeztük azt, a mit Holbein és Szigligeti alakjainak egymáshoz való viszonyáról fel kellett tüntetnünk.

A mese vázán s a jellemek fővonásain kívül Szigligeti egyes helyzeteket, a cselekvény egyes fordulatait is átvette a *Kronsteini harczjátékból*. A jelenetek egyezése azonban nem olyan, hogy Szigligeti szóról-szóra, vagy csak tartalmilag is átvette volna őket. Összefüggésükre legfőlebb egy-egy motivumból, vagy valami átvett fordulathal lehet rájutni. Az átvételek, illetőleg egyezések párhuzamos összehasonlítására szorítkozom:

Holbein.

Konrád egyedül van a várban szolgájával. I. felv. 1. jel.

Konrád és Stürmer jelenete: Konrád sajnálja Stürmert, hogy nála olyan rossz dolga van; Stürmer biztatja urát, hogy házasodjék meg; rá akarja venni, hogy vegyen részt a harczjátékban. I. 1.

Kunz felkeresi és nem mer belekezdeni kérésébe. I. 2.

Kunz végül elmondja, mit akar. Konrád bővebb magyarázat nélkül beleegyezik. A szerelem és boszú vezetik. I. 3.

Kunz, mint Konrád hírnöke szerepel. II. 8.

A fogadalom bejelentése. III. 9.

Elsbethék a torna alatt egy teremben tartózkodnak, a honnan erkély nyílik a harczterre. IV. 1.

Az ismeretlen bajnok kihívja odavetett keztyűjével az egész világot. IV. 2.

Elleneit mind porba dönti, a miről mindkét helyen a szobában lévőek beszélgetéséből értesülünk.

Elsbeth úgy szabadul kérésitől, hogy jellemükkel teljesen ellenkezőnek tünteti fel a maga jellemét,

Szigligeti.¹⁾

Toldi elhagyatott életet él; egyedüllete a korcsmában. (Babel csak betolakodott.) II. felv. 47. l.

Toldi és Nagy Endre jelenete: Toldi sajnálja szolgáját, hogy nála annyit kell szenvednie. II. 52—53. Nagy Endre biztatja, hogy házasodjék meg (55—56.); Toldi szerelmét feltárja és rá akarja venni, hogy menjen fel a várba. (56—57.)

Babel ugyanabban a korcsmában száll meg, rá akarja Toldit venni, hogy vívjon meg helyette, de kérésével nem mer előállni. II. 47—50.

Babel elmondja a dolgot; Toldi Babel mesterséges fogásai által felingerelve, elfogadja, a nélkül, hogy bővebb magyarázatot adna. Őt is a szerelem és boszú vezetik. II. 66—72.

Babel, mint Toldi fegyvernöke jelenik meg. II. 75.

Babel fogadalmának bejelentése. II. 76.

Rózsák is egy szobából nézik, a honnan ablakok nyílnak a harczterre. II. 75.

Ugyanígy. II. 80.

Rózsa megemlíti, hogyha Toldi másképp nem bírható arra, hogy kezéről lemondjon, úgy olyannak

¹⁾ Szigligeti Rózsája első kiadásának (Eredeti játékszín IX 1840) felvonás- és lapszámát idézem.

úgy hogy azok megrémülve mondanak le róla. III. 1—8.

fogja tettetni magát, annyira fogja mindentélével boszantani, hogy végül is «keresztet vetve magára, így sóhajtott fel: Uram, ments meg e nőtől! Vedd el tőlem e keserű poharat». III. 102.

Nagy hasonlóságot mutat: Konrád és Stürmer V. 8. és Toldi és Nagy Endre III. 117 121. utolsó jelenete.

Laufenheim azt hiszi, hogy Elsbeth az ő vele való házasságra készül, a mikor azt mondja, hogy házassodni megy Kronsteinba, valósággal pedig E. ekkor már Konrádnak szánta a kezét. V. 9.

Rózsa, a mikor színleg Bábellel jegyzi el magát, Országgal vált gyűrűt. I. 41—42.

A mikor Toldi azt hiszi, hogy a vele való egybekelés következik, Országgal esküszik meg. III. 103—104.

Vannak azonkívül egyes kisebb egyezések is, melyek egy-egy szólás, egy-egy feltűnőbb hasonlóságban állapíthatók meg.

Ezek közül felsorolom a feltűnőbbeket:

Holbein.

Konrádról Elsbeth és Immentraut távollétében beszélgetnek. II. 4.

Konrádot bámulja a nép, lelkesedik érte, a hol csak meglátja. II. 4.

Szigligeti.

Rózsáék társaságában Toldira kerül a szó, de azután Bábélre térnek át. I. 15.

Toldit bámulják és mindenütt suttognak utána, a hol meglátják. II. 52—53.

Kétségtelenül átvétel a következő egyezés:

Kunz, a mikor kíséretével Konrádhoz jön, így szól többek közt: «Adler hausen auf Felsen, ich bin eine schüchterne Taube, die sich unter Euren Fittig flüchtet». I. 2.

Stürmer magát ura barátjának mondja. IV. 3.

Elsbeth, a mikor már Laufenheimot eléje vezetik, mint győztest, még sem akarja elhinni azt, a mit lát. V. 5.

Lauf. jó szívének jutalmazásául, mintegy kárpótlásul azért, hogy nem kapja meg az özvegyet, ölelést kap Elsbethtől. V. 6.

Bábel ugyanakkor azt mondja Toldinak: «Vitéz Úr, a félénk nyúl keres oltalmat az erős oroszlánnál; a győnye galamb keres menedéket a sas szárnyai alatt». II. 67.

Toldi szolgáját barátjának mondja. II. 54.

Rózsa inti Toldit, hogy ne higgyen el mindent, a mit szemével lát. III. 117.

Toldi kielégítésképen csókot kap Rózsától. III. 128.

A két darab ezen összehasonlítása által egészen bizonyos, hogy Szigligeti ismerte Holbein «Kronsteini harczjáték»-át, és hogy ez volt főforrása «Rózsá»-ja megírásánál. Együttal kitűnik, hogy a mintájától való függés nem olyan nagy, hogy plagiumnak volna nevezhető, hogy Zerffinek nincs igaza, a mikor Szigligetit plagizátornak bélyegzi. Felhasználta a német darabot, de nem készített róla «másolatot», hanem lényegesen átalakította, különösen azáltal, hogy más forrásokból is merített.

Az a kérdés merül már most fel, ha ismerte Szigligeti Holbein darabját, hogy honnan ismerte; olvasta, vagy látta? magyarban vagy

eredetiben ismerte meg? Ezekre a kérdésekre mind a legnagyobb biztossággal lehet megfelelni. Franz Ignaz v. Holbein ezt a darabot 1814 körül Karlsruheban való tartózkodása alatt írta.¹⁾ Első kiadása 1820-ban jelent meg a «Neuestes Theater» első füzeteként Pesten Hartleben kiadásában a következő címmel: «*Das Turnier zu Kronstein, oder die drey Wahrzeichen*. Ein romantisches Ritterschauspiel in fünf Akten.» Második kiadása 1835-ben látott napvilágot ugyanott, a címlap szerint teljesen változatlanul, de már a címbe is találunk eltérést, a mennyiben itt a romantisches Ritterschauspiel elnevezés helyébe a romantisches Ritterlustspiel lép. Holbein később a bécsi Burgtheater igazgatója lett (1841.). Darabja mindenfelé nagy tetszést aratott, úgy hogy a magyar színjátszó társaságok is szükségesnek tartották átvételét és áthozták a magyar színpadra. Komlóssy Ferencz színingazgató, a ki különben Holbeinnek más darabjait is lefordította, átültette a darabot magyarra a következő címmel: *A kronsteini harczijáték vagy a három esmérhető jelek*, vitézi játék öt felv. Holbein Fr. I.²⁾ Fordítása még az első kiadás után készült. Fordításában egy nagyon érdekes jelenségre bukkanunk. Ő ugyanis nemcsak fordítja a darabot, hanem egyszersmind változtat is rajta, még pedig az alakok tekintetében. Akkoriban, már Dugonics óta, általános szokás volt, hogy magyar történeti alakokhoz fűztek olyan történeteket, a mik egyáltalában nem történtek meg velük. Komlóssy is az eredeti darab egyik rendkívül vitéz, bátor, becsületes, németiségére büszke kérője, *Hermann v. Fichenau, der Stolze* helyébe «magyar levéntá» t tett és elnevezte *Bátori Miklósnak*, a mi ez alkori kor nemzeti büszkeségéből teljesen kimagyarázható. Természetellenességére utal a *Honművész* 1837. nov. 26-iki játékszini krónikája is, a hol a következő rövid jelentést találjuk: «26-ikán a kronsteini harczijáték elég hosszasan adatott. Elsbeth szerepét Dériné asszony adá. E német történeti műbe ismét Bátori Miklós kevertetett, holott szerezőnek (Holbein) eszébe sem volt ide magyar levéntát közbe tűzni.»³⁾

De Komlóssy nemcsak történeti névvel bíró alakot szerepeltet benne, hanem határozott történeti korszakhoz is fűzi az eseményt: a darab idejét Nagy Lajos korára teszi.⁴⁾

Ránk nézve ez az adat nagy fontossággal bír. Ez adja meg ugyanis kulcsát annak, hogy Szigligeti miért vitt be magyar történeti alakot darabjába és hogy miért éppen Toldit választotta. Az általa ismert darabban már magyar elemek voltak és így a mikor vígjátéki tárgy után nézett, az által, hogy ez a darab már kikezledett a magyar viszonyokhoz és különben is alkalmas volt átdolgozásra, mintájául

¹⁾ V. ö. Wurzbach: Biographisches Lexikon IX. 220–224. lk.

²⁾ A Nemzeti Színház birtokában van egy kéziratos sugókönyv, a mely Komlóssy eredeti kézírata után készült másolat. Maga az eredeti e szerint 1825-ből való. (Három kéz írása.) Valószínűleg Komlóssy társulatának birtokában volt, a honnan a budai, majd pedig a pesti színházhoz került.

³⁾ II. 766.

⁴⁾ Ellentmondásba keveri hőstét, a mikor az Árpád mellett már *Hunyadit* is említi, a ki «a törökség rettentője, kereszténység oltalmazó kőfala volt».

ezt választotta. Mivel pedig mintája is már Nagy Lajos korában játszott, körülnézett a Nagy Lajos korabeli magyar történelem alakjai között, a hol Toldi Miklós tűnhetett fel előtte legalkalmasabbnak Konrád szerepének a betöltésére. Valószínűleg hasonló jellemvonások képezték az összekötő kapcsot.

Komlóssy fordításában a többi neveken is eszközölt változtatásokat, de ennek okát nem tudom megállapítani. Többi változtatásai némi rövidítésekben (különösen az V. felv.-ban), azonkívül pedig magyar vonatkozásoknak Bátor szerepébe való beleszövésében nyilvánulnak. Bátor többször hivatkozik magyar történelmi példákra, és nagyban hangoztatja magyarságát. A darab vége is «a magyar barátság»-ot dicsőíti.

Szigligeti forrásának neveiből semmit sem vett át. A «Rózsa» név azért került be, mert ez volt a XIX. század első felének legelterjedtebb és legkedveltebb asszonyneve, a mit nemcsak az akkori nemzedék nevei, hanem még sokkal inkább a költői művekben minduntalan előfordulásuk bizonyít. Hisz magának Szigligetinek is, különösen ebből a korszakból való drámaiban minduntalan találkozunk a Rózsa névvel. Bábel nevének magyarázatára még vissza fogok térni.

A *Kronsteini harcjáték* nagy népszerűsége és közkedveltségére tett szert, a mit bizonyít előadásainak nagy száma. Komlóssy társulata már 1825-ben adja, azontúl is rendes műsorába tartozik.¹⁾ Budán és Pesten, a mióta Szigligeti színész lett, ötször adták. Ezeken az előadásokon biztos tudomásunk szerint Szigligeti jelen volt, sőt az 1837 és 1838-iki előadásokon kétségtelenül maga is játszott ebben a darabban.²⁾ Az 1837-iki előadás alkalmával a zsugori Langen Procopot adta, 1838 júniusban pedig éppen ő adta Bátor Miklóst. Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy Szigligeti ismerte Holbein darabját, még pedig magyar fordításban. Szereplese által magyarázható még az is, hogy nem egy helyen akadtunk valamely gondolat egyezésére, a mi teljesen érthető, ha elgondoljuk, hogy Szigligetinek a darabot vagy legalább is egy részét könyv nélkül kellett tudni. Azt hiszem, hogy ő az emlékezetében lévő vonásokat és motívumokat tudatosan használta fel darabja megalkotásánál, a nélkül azonban, hogy elővette volna magát a darabot és így írta volna ki belőle az átvett részeket, hanem teljesen emlékezetére bízta magát, a hol a darab némi hatása még élt, sokszor már homályosan, egyes részek más hatások alatt átalakulva, úgy, hogy lehetségessé vált emlékezetéből megalkotni darabját a német darabból megmaradt emlékek és hatások alapján, a nélkül azonban, hogy ahhoz szolgailag ragaszkodott volna. Felhasználta az emlékezetében még élő mesét, jellemeket és egynéhány motívumot is. Így gondolom Szigligeti ezen átvételét megmagyarázhatni.

2. Világosan látjuk most azt az összefüggést, mely Szigligeti és Holbein darabjai között létezik. Vannak azonban Szigligetinél olyan részek, a melyek nincsenek meg ebben a forrásában. Magában a darab meséjében találtunk egy lényeges részt, a mely Holbeinnél nincsen meg. Ez az, hogy Rózsa az egész harcjátékot Bábelnek a kicsúfolására és megszegényítésére rendezi, ennél a kudarcznál azon-

¹⁾ V. ö. Bayer József: A nemzeti játékszín története. I. 559—564. lk.

²⁾ Lásd a Nemzeti Múzeumban levő színlapokat.

ban nem állapodik meg, hanem a játékot Bábelrel tovább folytatja. Ebben egészen más szellem uralkodik, mint a Holbeinra visszamenő részben; a tréfa, a csintalan jókedv hangja jut itt kifejezésre a Shakespearei szellem hatása alatt. Ki ne ismerné fel *Itőzsa* ezen részében, ép úgy mint egész szellemében a Shakespeare-féle vígjáték hangját. *A windsori víg asszonyokét*, a mely még a német darab hatását is átalakítja.

A két darab ezen egvező részének egyszerű feltűntetésével is kitűnnek azok a vonások, miket Szigligeti Shakespeare ezen darabjából vett. Shakespearenél Falstaff akarja elbizakodottságában a két windsori asszonyt magáévá tenni, Szigligetinnél Bábel ugyanazt akarja Rózsával. Falstaff az asszony férjének a pénzéhez akar így jutni, Bábel az özvegy vagyonához. Az asszonyok egyformán hitegetik őket és csúffá akarják tenni őket. Mindkét darabban háromszori megcsúfolás szerepel. Míg Shakespearenél mind a három különböző és másképen folyik le, addig Szigligetinnél itt változtatás történt. Az első kicsúfolásként szerepel a harczijáték, melynek forrásául Holbein darabja szolgált. A második megcsúfoltatás már megfelel Shakespearenek, csak hogy benne ennek két első kijátszása van összevonva. Felöltöztetik Bábelt női ruhába és ép úgy mint Shakespearenél, ő is boszorkánykép szerepel; míg azonban ott a boszorkány elnevezés inkább csak a népi gyanú kifejezésképp kapcsolódik ehhez a javasasszonyhoz, addig Bábelt tréfából valóságos boszorkánynak adják ki, és hiába mentegetődik, nem akarnak neki hinni. Épen az által, hogy látszólag valóságos boszorkánynak gondolják, van lehetővé téve a két büntetés összekapcsolása, a mi meglehetősen sikerült. Bábelt megverik, ép úgy, mint Falstaffot, azonkívül pedig a vízbe is dobják, ép úgy, mint Falstaffot első alkalommal.¹⁾ Harmadik kísérleténél Szigligeti elegendőnek tartja már csak a valóság felfedésével hatni Bábelre, miközben elhagyja Shakespeare tündérjelenetét. Utolsó megcsúfolásában erkölcsi büntetést szab rá Rózsa, mikor írásban adja neki gaz jellemének hosszú lajstromát, mit szégyenteljes szereplésének emlékeképp magával kell vinnie. Külömben ez a motívum sem eredeti: a kicsúfolt bűneinek, illetőleg czímeinek hosszú papírlapon való feltűntetése és az ez által való kicsúfolás és mintegy erkölcsi büntetés rendes motívuma a bohózatoknak. Első alkalmazása a *Don Juan* előadásoknál tapasztalható.²⁾

A mese keretén belül még más egyezésekkel is találkozunk. Így a *Rózsa*ban ép úgy mint a *Windsori víg asszonyokban*, az előre kísérelt tervbe közbejön annak váratlan megjelenése, mivel a gyáva szerelmezt épen ijesztgetni akarják, ottan Toldi, itt pedig Ford, a féltékeny férj, úgy hogy a tréfa majdnem komolyan válságos lesz. de komikuma ennek a lehetőségnek az elhárítása után még jobban fokozódik.

A darab meséjének egyezésén kívül Szigligeti az alakoknak Holbein személyeitől való eltérő tulajdonságait ügyeslőlván mind Shakespeare-

¹⁾ Ezt a motívumot külömben átvette Csepreghy is a *Piros bugyellárisba*, a hol a bíróné szintén szabadulni akar alkalmatlan és szemtelen udvarlótól, szintén megfélemlíti őket előbb, majd zsákokba bújtatva a folyóba dobhatja őket.

²⁾ Első előford. Sz. *Fegyed* legendájában.

ból vette. Holbein alapján csak Ország és Nagy Endre volt teljesen átvételként kimutatható. Rózsában Elsbeth-től eltérő néhány tulajdonságot tüntettünk fel, főképen egészséges jókedvét. Ez egyenesen a *Windsori asszonyok* mintájára alkotott továbbképzése a grófnőnek. Szigligeti Elsbeth jellemvonásait összeolvasztja Shakespeare víg derűjével és a *Windsori víg asszonyok* vidámságával és így alkotja meg darabjának legkedvesebb és legrokonszenvesebb alakját.

Főképen azonban Bábel az, a ki Shakespeare-re megy vissza. Míg a darab meséjének és Rózsa alakjának a *Kronsteini harczjátéktól* eltérő részeit a *Windsori asszonyokból* meg lehetett fejteni, addig Bábel alakjához *nem egy darab*, hanem *egy alak* állott modellt, a ki több Shakespeare-darabban szerepel. Ez az alak Falstaff.

Falstaff egyik legérdekesebb alkotása Shakespeare-nak. *IV. Henrik*ének egyik mulattató mellékalakja, a ki annyira tetszett korában, hogy a költő egyenesen a királynő parancsára látott hozzá egy oly darab megírásához, melynek főalakja Falstaff és a hol mint szerelmes van bemutatva. Így keletkezett a *Merry wives of Windsor*.¹⁾ Csakhogy itt inkább a kéjencz és elbizakodott Falstaff van feltüntetve, egyéb tulajdonságai, ha nem is tűnnek el teljesen, mégis háttérbe szorulnak, elhomályosulnak. Ilyen tulajdonságok részegeskedése és gyávasága, melyek ugyan kivethetők ebből a darabból is, de sehol sincsenek kézzelfoghatóan, világosan előtérbe helyezve. Szigligetiné pedig épen e gyávaságon van a fősúly, sőt azt hiszem, ez adott alkalmat arra, hogy Kunz és Falstaff alakjait egymással összefüggésbe hozta és belőlük egy alakot csinált. Ebből világosan kitűnik, hogy Bábel alakjának a megfejtésénél nem elegendő a *Windsori víg asszonyok*ra támaszkodni, de az egész Falstaffot kell szem előtt tartani, a mint az *IV. Henrik* két részében és a *Windsori asszonyokban* szerepel. Bábel úgyiszólván átvétele Falstaffnak. Ugyanaz a hazug, henczegő, fecsegő, szemtelen elbizakodottsággal és önzéssel vegyült gyáva típus. Hogy mily nagymértékű ez az átvétel, arra jellemző példa a következő: Falstaff hazudozása belenyúl a nőkkel való viszonyába is, szeret koholt eredményeket igazaknak feltüntetni és így eldicsekszik épen Fordné előtte ismeretlen férje előtt — természetesen mindent nagyítva — a Fordnénál elért eredményekkel. Szigligeti ezt átv teszi. Nála Bábel dicsekszik el egy ízben Komándi előtt — a kit különben nem ismer — azzal, hogy Komándinét szeretőjévé tette és férjének sarvakat rakott a homlokára. Természetesen nem igaz egy szó sem belőle. Mindkettőnél kisül a végén, hogy épen a férjeknek mondták el hazugságaikat.

Bár Szigligeti átvette Falstaffot, annak egy rossz és egy jó tulajdonságát nem használta fel. Bábel nem iszákos, mint mintája. Falstaff azonkívül vidám, jó czimbora, kinek eredeti ötletein és gorombaságain barátai mulatnak. mert ezek békések, bajt nem igen okozhatnak, legfőlebb nevetni lehet rajtuk. Némileg rokonszenves «bohém»-nak lehet tekinteni. Ezzel szemben Bábel a rosszakaratú intrikus szerepét játsza. Benne nincs meg az a jovialis vonás, mely Falstaffot annyira rokonszenvesé teszi; ő intrikáival, önzésével, ki-

¹⁾ V. ö. Max Wolff: Shakespeare. Der Dichter und sein Werk. I. 1907. 373. l.

számított és célzatosan rosszakaratú hazugságaival valósággal ellen-szenvenné válik, úgy hogy bukását örömmel látjuk.

Bábelben azonkívül fontos vonás, a mi nincsen meg sem Falstaffban, sem Kunzban, hogy idegen, valósággal sok nemzetiségű és — a mint már neve *Bábel* is mutatja — soknyelvű. A magyart minduntalan gáncsolja, az idegent dicsérőleg állítja szembe vele. Ez a jellemvonás nem származtatható tárgyalt forrásaiból, hanem valószínűleg egy a magyar irodalomban akkoriban rendkívül elterjedt típusra vezethető vissza, arra a tipikus alakra, a ki soká tartózkodva külföldön, visszatérve, folyton idegen nyelven beszél, folyton gúnyolja azt, a mi magyar, itten semmivel sincs meglegedve.

Bábel alakja tehát legnagyobbbrészt Shakespeare Falstaffjára megy vissza, de nemcsak a *Windsori asszonyok*, hanem *IV. Henrik* Falstaffján is alapszik. Nem elég ennél fogva, ha Szigligeti forrásául Shakespeareből csak a *Windsori asszonyokat* jelöljük meg, hanem fel kell említenünk, hogy *IV. Henriket* is felhasználta. Ez egy egyenes átvételből is kitűnik. Ez az átvétel a korcsmai jelenet, mikor Toldi és a korcsmárosné között veszekedés keletkezik, mert Toldi drágálja a számlát. Ez a jelenet világosan *IV. Henrik* I. részének III. felv. 3. jelenetének hatása alatt keletkezett, hol szintén veszekedés tör ki Falstaff és a korcsmárosné között.

Ebben a két hasonló jelenetben egy kifejezésbeli hasonlóságot is találunk, mely összefüggésüket szintén valószínűvé teszi.

Falstaff: Go to, you are a woman, go.

Hosters: Who I? I defy thee: I was never call'd so in mine own house before.

És azután következik adósságai szemrehányása.

Toldi: A levest nagyon megborsolád, anyókáim.

Korcsmárosné: Én anyóká? 30 éves koromban anyóká?

Még egy szerepet vett Szigligeti Shakespeareből. Ez Rózsa szolgálójának, Dezsőnek, a szerepe, ki teljesen megfelel a kis Robinnak, a Falstaff által Pagené szolgálatára rendelt apródnak.

Az eddigi kimutatásaim által úgyyszólván *Rózsa* egész meséjének és összes alakjainak forrásait ismerjük. Egyedül Toldi alakja nem egészen magyarázható Holbein és Shakespeare alapján. Az eltérő, illetőleg bővített jellemvonások forrására azonban maga Szigligeti darabja utal. A mikor Rózsa multságán a társaság mesemondással akar mulatni, felszólíttják Csuport, hogy beszéljen valamit a híres Toldi Miklósról. «Hallók ezerszer hős kalandjait; de te csinosan ki tudod foldani; te az ó köpenyből új dolmányt készítsz: *A sastollat, A cseh lovagot* vagy *Az ország címérét*; beszélj egyet annyi sok közül.» Ez a három cím három korában igen kedvelt költeménynek a címe; ezek szolgáltak jellemvonásokkal Toldi alakjának a *Rózsá*-ban való kialakulásához. *A sastoll* Kisfaludy Károlynak 1830-ban megjelent költeménye; *A cseh lovag* elnevezés Vörösmarty Toldi című költeményére vonatkozik; *Az ország címere* pedig ugyancsak Vörösmartynek 1834-ben megjelent *Ősz bajnok* című költeménye. Ebben a három költeményben megtaláljuk azokat a vonásokat, miket Toldi német forrásából nem tudtunk megfajteni, első sorban *Az ősz bajnok*ban, a honnan Szigligeti a szakál-motívumot vette.

A *Róza* forrásainak kimutatásával kétségtelenné válik, a mit különben többi drámái is bizonyítanak, hogy Szigligetinek kevés volt az invenciója.

Ha összevetéseinket tekintjük, a *Róza* eredetisége úgyszólván csakis az expositióra szorúl, egyedül a tánczmulatságra nem találtunk eddig forrást. Lehet, hogy ez Szigligeti sajátja, de tekintve, hogy a többi részek mind idegenből vannak véve, lehet, hogy ezt is valami más forrásból vette. Szigligeti fantáziája általán nem teremtő, hanem összefoglaló természetű. Sokat ír, de a mit ír, azt nem maga gondolja ki, hanem másokból veszi. Némi alakító drámai tehetsége azonban van, s mindenesetre elismerést érdemel azért, hogy ügyesen tudja összeolvasztani anyagát, az egészet egy felfogás keretébe állítva. A német forrásban magától kínálkozó, kevés alakítással komikussá átalakítható elemek a shakespearei szellem vígságával és a magyar nemzeti költészet egyik humoros nyilatkozásával vegyülve létrejött a *Róza*. Azért alakítja át a jellemeket, jeleneteket, sőt magát a mesét is, hogy mindenkép érvényre juttassa a komikust. Így lesz a német «romantisches Ritterschauspiel»-ből az első számottevő magyar nagyobb-szabású történelmi vígjáték, a hol a helyzetkomikum ugyan még nagy helyet foglal el, de a jellemkomikum is már érvényre jut. Ha német forrásával helyezzük szembe, feltűnik, hogy nem veszi át annak szentimentálisan érzékeny, gyakran egészségtelen és túlhajtott romantikáját, hanem sokkal józanabb, egészségesebb marad, a mi főleg Shakespeare hatásának tulajdonítható. De német eredetije — bármennyire jelentéktelen is az — mégis sokkal költőibb; Szigligeti mintegy kerülni akarta a fantasztikust és ezzel szemben erőszakolttá válik. Míg eredetijének kifejlése érdekes és lekötő, addig Szigligetnél a kifejlés határozottan erőszakolt és izléstelen is. Azt a benyomást teszi, hogy az író minden áron valami kifejlést keresett, csak hogy megszabaduljon már tárgyától, a nélkül hogy tudott volna találni. *Róza* felfogásában nyilatkozó józansága és vígsága egyaránt Shakespearenek tudható be. A shakespearei szellem hatása alatt keletkezett ez a darab, a *shakespearei szellemnek köszönhetjük tehát nemcsak első valóban nagyszabású tragédiánkat,*¹⁾ *hanem első kiválóbb és hatást ért történelmi vígjátékunknak a keletkezését is.*

Abszolút értéket *Rózsának* forrásai kimutatása után nem lehet tulajdonítani. Fontossága egyedül irodalomtörténeti szempontból van, különösen ha tekintetbe vesszük hatását, a mit korában gyakorolt; ha tekintetbe vesszük, hogy Shakespeare hatását érezteti; végül, hogy a korabeli többi vígjáték még jóval alacsonyabb fokon áll.

(Budapest.)

WEBER ARTÚR.

¹⁾ V. ö. Gyulai Pál: Katona József és Bánk bánja. 1907. 282. s. köv. lk.

DONNAY ÉS ARISTOPHANES.

A kik az 1909. év október 30-án a Bouffes-Parisiens színházban voltak, a függöny felgördülése előtt látták kilépni a prologust, lámpával a kezében, s hallották, hogy a közönséghez fordul, melyet «Monstre, Dragon, Hydre de Lerne» megszólítással tisztel meg. A görögökről beszél, a kik nem csak tragikus hősök voltak, hanem jókedvű emberek is, s egyáltalán nem szégyenkeztek a színpadon, a miért előre is a közönség elnézését kéri, mert a szerző a régi görögöket fogja a színpadra léptetni. A költő bűvös lámpájával valóban szellemeket idézett fel, a régi Athén lakóit, pajkos, jókedvű kísérteteket Aristophanes komédiájából, a legszemtelenebből, a legvaskosabból, a *Lysistratéból*.

Mindig érdekes jelenség lesz, hogyan vándorolnak az antik klasszikus tárgyak. Goethe megírta Euripides után *Iphigeniát*, Hugo Viktor a *Századok legendájában* a többi között Herodotost szedi versbe, s valóban nem is más a történetírás atyja, mint prózában író epikus. Grillparzer *Medeában* a barbár, bűbajos asszony történetét teszi csodásan emberivé, a nélkül, hogy megkisebbitené a nagy arányokat, hogy csak a legnagyobb példákat idézzük. Modern írók között is gyakori e jelenség; nemrégiben ugyane folyóirat hasábjain ismertettem Bois Herakles-drámáját,¹⁾ most meg Donnay *Lysistratájára* fordítok néhány lapot.

Köszájon forgó szólás a régi Athént az ókor Párizsának nevezni. Az ókori kultúra legelső fészke maradt hanyatlása korában is, igazi divatváros, mint a mai Párizs. Donnay is úgy hivatkozik rá a prologusban, mint a francziák anya-városára. A szellemesség, a jó ízlés, a könnyű erkölcsök és a léhaság egyaránt otthonosak voltak mind a kettőben. Aristophanes vígjátékaiban épen úgy megtaláljuk lefestve az athéniak teljesen romlott családi életét, mint a francziákét a modern franczia vígjátékokban. Természetes, hogy Aristophanes eszközei mások. Főlösképpen benne olyan írók keresni, a ki tükröt tart kora elé, hogy megjobbítsa a világot. Jellemét csak hozzávetőleg tudjuk elképzelni az adatok híja miatt, de valószínűleg egyike volt a legnagyobb költőknek és a legléghább embereknek.²⁾ Gyűlölet is lakik benne, mely eltorzítja nevető arcát, de a másik perczen már a jókedvű satyr-képet látjuk újra. Nincs az a dolog, a melyhez ne fűzne valamely obscén képzetet. A *Békákban* az alvilág rémségei akadnak elébe, szinte Dantéra emlékeztető sorai vannak, hogy aztán egy másik helyen itt is trágárságokkal derítse föl a borzalmast. (273—295.) De sehol nem ment olyan messzire, mint a *Lysistratében*. Kr. e. 411-ben került színre e darab, a peloponnesosi háború leg-sötétebb korában, a vér, szomorúság és fenyegető veszedelem közepette ilyen darabbal segítette elő a költő a beke céljait. A harcosok otthon hagyott hitvesei örökös aggodásban éltek, férjük életéért reszketve, s Aristophanes erre gondol, de itt is mindjárt a dolog drasztikus felét veszi észre. Ha a férfiak üresen hagyják hitvesi ágyukat, miért

¹⁾ 1909 november.

²⁾ Péterfy Jenő: Aristophanes. Összegyűjtött munkái II.

ne érdemelne meg, hogy visszatérve se kapjanak azon helyet? Ebből az ötletből fakadt a durva, de határozottan elmés és jókedvű komédia s ez jutott eszébe a francia írónak, hogy újra tollára vegye.

A két darab expositiója teljesen azonos; a mi különbség van benne, az jóformán csak technikai. Aristophanesé rövidebb és jellemzőbb. Nála Lysistrate haragosan várja a többi asszonyt, a kik elkésve érkeznek, mert nem Bacchos ünnepére sietnek. Nála a lakon asszonyok is összegyűlnek, hogy együttesen hozzák a határozatot. Donnay a mai színpad igényeihez képest rendezi a dolgot. Bevezető jelenet mondja el a helyzetet, a háború keserűségeit, ismerteti meg a főszemélyeket, Lysistratát, a Lykon feleségét, a ki a legdivatosabb asszony Athénben, és Agathost, a görög vezért, a ki nyilván Alkibiades után formálódik, a hogy a darab is mondja. Itt először az asszonyok gyűlnek össze, aztán jelenik meg Lysistrata. Föllépése, jelleme ugyanaz itt is: parancsoló, határozott egyéniség, vezérszerepre termett. Ugyanazok csaknem a szavai is. Az Aristophanesnél szereplő asszonyok neveit mind átveszi, sőt meg is szerzi újakkal. De itt csak athéniak vannak jelen, Lampito is athénivé lesz. A *Gül Blas* kritikusa¹⁾ érdemül írja föl Donnaynak, hogy új jellemeket alkotott, így a Lampito alakját, a kinek legnehezebbjére esik a fogadott tartózkodás. Nem tudom. Nekünk jobban tetszik az Aristophanes Lampitója: a spártai nő a maga jól megtermett formáival, a mit a torna edzett meg,²⁾ szabad és parasztos beszédével, a mit a tájszólás még komikusabbá tesz, együgyű elmésségével és erős elhatározásával, szemben a műveltebb és gyöngébb, ingadozóbb athéni hölgyekkel. Külömben Donnay mintáját pontról-pontra követi. Lysistrata előadja a háború csapásait, aztán a módot, melylyel végét lehetne vetni; az asszonyok előbb fölbuzdulnak, mindenre készek, de a nehéz föltétel egyszerre elveszi minden kedvüket, s Lysistrata összes rábeszélő képességére szükség van, hogy szét ne fussanak. Azt a jelenetet, mikor Aristophanesnél később mindenféle ürügy alatt próbálnak a nők menekülni, Donnay ide szúrta be. Az asszonyok iszákoságára vonatkozó czélzások se maradnak ki. Az eskü első és utolsó sorai is azonosak. Így Aristophanesnél:

Ὅκ ἔστιν οὐδεὶς οὔτε μοιχὸς οὔτ' ἀνὴρ
ὅστις πρὸς ἐμὲ πρόσσεισιν ἐστυκάς.

εἰ δὲ παραβαίην, ὕδατος ἐμπλῆθ' ἡ κύλιξ.

Donnaynál:

Si mon époux ou mon amant
Se présente amoureuxment

¹⁾ L. a kritikák kivonatát az «Illustration théâtrale» (1909 nov. 20.) borítékán.

²⁾ ... μάλα γ' οἶω ναὶ τὸ σιώ·
γυμνάδδομαι γὰρ καὶ ποτὶ πυγὰν ἄλλομαι.

Ezt Donnay is átveszi: «C'est exercice ... je m'évertue à me donner des coups de pied dans le derrière.»

Au serment si je suis parjure,
Que les dieux changent en eau pure
Dans la coupe ce vin vermeil,
Le sang généreux du soleil!

Közből a francia író kihagyta a görög durvaságait s kissé föl-
virágozta a maga mondaitait.

Két dolgot told be Donnay. Az egyik a hetérák szerepe. Lysistrate ezeket is meghívja a gyűlésbe, előkön Salabacchával, a leghíresebbel, s ezek is leteszik a nagy esküt. A másik a Kallyke epizódja, a mi ép olyan csiklandós, a milyen bájos. Ez Lysistrate unokahúga, egészen újdonsült menyecske, a kinek az urát éppen a nászéjszakán szólította el a harcra hívó trombita. Csak azon jajgat, hogy talán soh'se fogja megismerni a szerelem titkait. Nem is esküdhetik meg a többi asszonynyal. mert — a mint mondja — nem ismeri azt, a mire nézvést fogadást kell tennie. Majd elszántan ellene szegül az egész gyűlekezetnek. Hogy ne rontsa meg a sikert, bezárják Artemis templomába, a hová azzal a kijelentéssel lép be, hogy mégis a szerelem lesz a győztes.

A II. felvonásban beállt az éjszaka, szép holdas, csillagos éjszaka van. Ez a felvonás a legjobb, s a hold kéklő fényében a görög jelmezek alá valódi francia alakok varázsolódtak: gallus szellem, csípőség és ledérség lép a színpadra. A felsült férjek lépnek föl, de nem találkozunk a Kinesias és Myrrhine botrányos jelenetével. Rendkívül mulatságos, a hogy egyenként jelennek meg a kizárt vitézek; eleinte titkolják egymás elől is a dolgot, majd egyszerre bevallják, hogy milyen kudarcot szenvedtek, mikor egyszerre közöttük terem a délczeg Agathos. A hófehér chlamys alatt a francia vígjátékok bonvivantja jelenik meg. Az ő homlokán nem jut hely a szarvagnak, hiszen legény-ember természetesen. Kész a jó tanácsccsal: ha az asszonyok makranczosak, ott vannak a leányok, a hetérák. Rázúgnak, hogy igaza van. Csak a fiatal Nikostratos nem tart velük: az ő Kallykéjét nem leli sehol, neki nincs joga megcsalni, haza megy, várni fog reá. Még egy kaczagtató jelenet következik: Lampito megszegné szívesen a fogadást, de az ő férje semmit se követel, csak hagyják békében aludni a hadi fáradalmak után. Ez egy esetben ő menekül a feleség ölelő karjai közül pihenőhelyet keresni.

Aristophanes Lysistratéje megindította a cselekvést s végig erős kézzel vezeti az ingadozó asszonyokat. Ő szervezi az ellentállást, ő köti meg a békét, elbájolja a követeket eszes és szép voltával, a mellett végig megmarad amaz erős asszonynak, a ki az első jelenetben volt. A görög író nem ismeri még azt az igazi vígjátéki motívumot, a mikor a főszemély saját magával ellentétesen cselekszik. A felsőbb komikumnak igazán megkapó példája a Donnay Lysistratája, a ki az összeesküvést szötte, s a ki legelsőnek fogja megtörni az esküjét. És nem volna francia vígjáték a darab, ha az ura előtt hajolna meg. Az örök szerető lép föl itt, természetesen Agathos, ki fölhasználta a jó alkalmat s tüstént zörög a Lysistrata ajtaján. Hosszú dialóg következik közöttük s képtelenek vagyunk ezt az erkölcsbíró szemüvegén át nézni, annyi ötlet szípkorkázik, annyi szellem ragyog benne, annyi költészet ömlik el rajta. Akár a hold fénye,

mely ezüstös sugaraival hangulatossá varázsol bárminő tájékat is. Oly szépen mondja Lysistrata Agathosnak: «Én nem vagyok nagyra-vágó: egy fehér házacska, messzi a várostól, olajfák közepette, domb derekába építve, a honnét látni lehet a tenger kék hullámain, ha ott lehetnék veled, Agathos, az istenek betöltötték minden kívánságomat.» A lírai hangból újból a pajkosba csap át. Az asszony már enged a sürgető szavaknak, de házába nem meri az ifjút engedni — hová menjenek? Hát az Artemis templomába. A szűz istennőbe? Oda hát! De ott valaki van . . . Lysistrata a szerelem hevében kiengedi a fogoly Kallykét, a ki futvást megy haza. Agathos szerelmesét bátorítja. Artemis nem mindig az ezüstíjas szigorú vadász-istennő, ő is eljár éjjelente Apollon vigalmaiba . . . Az utolsó sorok versbe mennek át s a csengő rímek között vonulnak be a szeretők a templomba.

A III. felvonás szélesen festett kép, mely nem viszi a cselekvényt előbbre, de nagy művészettel van megalkotva. Tivornya folyik Salabacchánál. E felvonás újból teljesen görög zamatú. A mellett Anatole France hatása érzik rajta, azoknak a mozaikszerűen kidolgozott műremekeknek hatása, melyek annyi finomsággal és szellemmel festik az ókori életet. A hetérák körül filozofusok ülnek, különböző fajták, a legjellemzőbb Philon, a ki csak a szemével szokott szeretni. Ide toppannak be a hazulról kizárt harcosok. A mulatság kissé hosszasan, de sok apró finom vonással van festve, a párbeszédeken érzik az attikai só. Myrtale lant mellett énekel, majd a közös beszélgetésnek vége szakad, s párosával tűnnek föl az alakok. Az egyes dialogok különbözők a személyek jelleméhez képest. A leányok kaczerködnek a férjekkel, társalgásuk persze elég frivol, de sehol sem nélkülözi a szellemet. A főhely Salabacchának és Lykonnak jut. Lysistrata férjének minden kérése, unszólása hiábavaló. A pajkos hetéra a szeme közé nevet. Lykon nyers katona, valósággal ki van éheztetve, kitör belőle a féktelen indulat: ráveti magát a leányra. Társai is megvadulnak s a mulatságnak csúnya vége lenne, ha a hetérák is nem fordulnának drasztikus védőeszközhöz: fáklyákat kapnak föl s a tüzes gévével kergetik ki a katonákat.

Az utolsó felvonás gyors és rövid. Agathos és Lysistrata együtt töltötték az éjszakát, nemkülömben a kis Kallyke is föltalálta Nikostratosát. Donnay ügyesen parodizálja a görög drámák deus ex machináját. Lysistrata és kedvese vigyázatlanságukban összetörték Artemis szobrát. Agathos föltalálja magát: a templom régebben Aphroditéé volt, helyezték vissza az ő szobrát. Még napkelte előtt véghez is viszik szándékukat. A templom úgy marad tárva-nyitva, az oltár előtt a Kypris szobrával. Lassan az egész személyzet a színpadra gyűl: csoda történt! Most már az istenek is kijelentették, hogy a békét kívánják. Íme minden rendbe jött, s a darab a béke dalával végződik, melyet strófánként fölváltva énekelnek, köztük Lykon meg Lysistrata is, mialatt Agathos is ott áll mögöttük. Szép kis társaság!

Tagadhatatlanul van az utolsó felvonásban valami operetteszerű. De hát az Aristophanes darabjának vége nem ugyanilyen hatást kelt? A követek fölvonulása, drasztikusan komikus beszéde, a hazasietés a víg kardalok közepette? Itt ugyan házasságtörésről valami szó se esik, de az erkölcsök cseppel se jobbak, csak nyersebbek.

Donnay darabjának csak I. felvonása másolja Aristophanest, de

sok apró motívumot vesz át tőle. Még Sokrates gúnyolását is: czélzást tesz rá, hogy a nagy bölcset ott lesz a Salabaccha lakomáján, s a Lykon kutyája is Sokrates névre hallgat. Aristophanesből veszi a szolga Manes nevét, sőt a fáklyával való kipörkölés gondolata is megvan a *Lysistratében* (1216—7.).

Más helyeken is telehinti Donnay darabját a hellén költészet virágaival. Az I. felvonásban Sappho egyik dalát szedi rímekbe, s az eredetiből semmi se vész el. Agathos lírai sorai Artemisről a *Lysistrate* befejező kardalából kölcsönözték a színeket. A befejező dalok is az antik világ szellemét szólaltatják meg, mindegyike egy-egy remekül kidolgozott kis miniatűr-festmény, kivált a Lykoné. Theokritost halljuk benne megszólalni, a szabad természet költőjét és Horatiust, a mint sabinumi villájában el-elborozgat:

Nincs annál kedvesebb, mint hosszú tél ha múlt,
A zöldhajú zápor midőn mezőnkre hull
S könnyével a magot termékenynyé teszi,
Jó embereinkkel szót szóba önteni,
Cserélni eszméket kedélyes vig beszéddel.
Nosza, Komarchydes, hogy töltsük az időt el?
A míg a föld iszik, az izgat engem is,
Míg az ég öntözi, kortyantsunk egyet is,
Éretted, aratás-védő nagy istenünk!
Manes, süss egy rigót meg hét pintyet nekünk.
Láz ellen démutkát oszts' a mártásba vess.
Akad még valahol négy darab nyúl-szelet.
Az aludt tej mellé ott a pinczébe' rakva,
Ha ugyan éjtszaka nem lopta el a macska...
De mégis úgy hiszem, mind a négy megmaradt.
Fiú, hármat nekem, egyet apámnak adj.

Aristophanes adta Donnaynak az ötletet, de e vígjáték eredeti mű marad, s költői értékre se áll mintájának mögötte. Voltaképen nem új darab, 1892-ben adták először a párisi Grand-Théâtre-ben, 1896-ban újították föl a Vaudevilleben; a múlt évi előadás már a második fölújítás. Donnay fiatal korában írta. Azóta többet is írt, megírta a *Retour de Jérusalem*-et, melyben bátor és kíméletlen kézzel markolt belé az egyik legégetőbb társadalmi kérdésbe, míg a *Clairière*-ben a kommunizmust hozta színre ép olyan bölcset, mint elfogulatlan világításban.¹⁾ A modern kor legjava drámaírói közé küzdött föl magát. Költészet, szellem és utánpótló képesség egyaránt ragyognak a *Lysistratában*. És mégis azt mondhatjuk, hogy az előbb említett darabok írójának nem válik nagyobb dicsőségére e vígjáték ismételt színrehozatala. Igaz ugyan, hogy ezt meg is lehet fordítani. Hogy a *Retour de Jérusalem* és a *Clairière* költőjének meg lehet bocsátani ezt az ifjúkori dorbézolást, melyet Aristophanes asztalánál töltött el.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

¹⁾ Ismerttettem: „Élet” 1909. 38. sz.

A GÖRÖG ACCENTUS PHYSIOLOGIÁJA.

(Vége.)

IV.

Aug. Lentz a fönebb már idéztem Herodianus kiadásának praefatiójában (55. l.) ezt mondja: «Diu observatum est Platoni iam nomina accentuum ὀξεῖα et βαρεῖα et περισπωμένη nota fuisse; (cf. Steinthal: Geschichte der Sprachwissenschaft, p. 252) maxime memorabilis est locus Cratyl. p. 399. πρῶτον μὲν γὰρ τὸ τοιόνδε δεῖ ἐννοῆσαι περὶ ὀνομάτων, ὅτι πολλάκις ἐπεμβάλλομεν γράμματα, τὰ δ' ἐξαιροῦμεν, παρ' ὃ βουλόμεθα ὀνομάζοντες, καὶ τὰς ὀξύτητας μεταβάλλομεν οἷον διὰ φίλος· τοῦτο ἵνα ἀντὶ ῥήματος ὄνομα ἡμῖν γένηται, τὸ τε ἕτερον αὐτοῦθεν ἰῶτα ἐξείλομεν καὶ ἀντὶ ὀξείας τῆς μέσης συλλαβῆς βαρεῖαν ἐφθελγάζαμεθα· ἄλλων δε τουναντίον ἐμβάλλομεν γράμματα, τὰ δὲ βαρύτερα ὀξέως φθελγόμεθα. Aristotel. poet. c. 20. tres accentus affert ὀξύτης, βαρύτης καὶ τὸ μέσον, quo postremo vocabulo significavit quendam inter acutum et gravem commeanstem accentum, περίσπασιν vero ut ex ὀξεῖα et βαρεῖα coniunctam praeteriisse videtur».

Ezekre a szavakra elsősorban egy pár megjegyzésem van. Az első arra vonatkozik, hogy Lentz szerint Platon már megkülönböztette a προσωδία περισπωμένη-t. Különösnek találom, hogy Lentz az ὀξεῖα és βαρεῖα-ra nézve megmondja, hogy hol találta Platonban, ellenben a περισπωμένη-re nézve nem. Az is föltűnt, hogy Lentz Steinthalra hivatkozik. Utána néztem a dolognak és láttam, hogy Lentznek igaza van. Steinthal idézett munkájának¹⁾ nem ugyan a 252, hanem 253. lapján ez olvasható: «Der dritte Accent ὁ μέσος ist ein leider nicht näher bestimmter, zwischen dem Acutus und dem Gravis liegender Ton. Die bei Plato vorkommende περισπωμένη konnte Aristoteles nicht unbekannt sein; aber er mochte in ihr nur den Acutus mit Länge erkennen, was sie auch vielleicht in der Aussprache zur Zeit des Aristoteles war». Hogy azonban Steinthal eme szavai mennyire megbízhatók, azt legjobban igazolja ő maga, mikor ugyanazon munkája ugyanazon kiadásának 126. lapján — tehát már előbb — ezt mondja: «Was die Accentuirung betrifft (προσωδία), so wurden die musikalischen Ausdrücke ὀξύ hoher, βαρύ tiefer Ton (Phileb. 17c. Soph. 253b.) auf den Wortton übertragen: ὀξεῖα, βαρεῖα (Kratyl. 399b.). Musikalisch wird ὁμότονον aufgeführt; aber περισπωμένη findet sich bei Plato noch nicht». Megjegyzem, hogy Steinthal saját adata szerint — a munka ezen része Classen: «De primord. grammat. Græcæ» cz. munkája nyomán készült; ezt az adatot tehát Classen tekintélye is támogatja. A II. kiadásban azután Steinthal észrevette a hibát és az elsőül idézett helyet a következőképen javította ki: «Die bei Plato noch nicht vorkommende περισπωμένη war auch Aristoteles unbekannt; beide mochten in ihr . . .» (I. kötet 258. l.). Lentz azonban

¹ I. kiadás. Berlin, 1863. Ezt a kiadást kellett idéznem, mert Aug. Lentz is ezt követi.

minden utánatekintés és ellenőrzés nélkül átvette az adatot, mely azután átment a philologia köztudatába. Ezzel szemben meg lehet és meg kell állapítani, hogy Platon a *περισπωμένην*-t, mint az accentus külön formáját ép úgy nem ösmerte, mint nem ösmerte azt Aristoteles sem. Ha pedig Wackernagel a már idézett értekezésében, tehát már a Steinthal munkájának II. kiadása után, még mindig azt mondja, hogy Platon tényleg megkülönböztette a *περισπωμένην*-t, akkor ez az állítás egyszerűen valótanságot tartalmaz mindaddig, míg Wackernagel nem idézi a helyet, a hol Platon a *περισπωμένην*-t megnevezi. Hogy úgy ő, mint Aristoteles mit láttak abban, a mit mi a későbbiek után *περισπωμένην*-nek nevezünk, azt látni fogjuk alább.

A másik megjegyzésem szövegkritikai. Platonnak utolsó idézett mondatában (*τὰ δὲ βαρύτερα ὀξέως φθιγγόμεθα*) az *ὀξέως* helyett az újabb kiadások *ὀξύτερα*-t hoznak. Tény azonban, hogy mindkettő a szövegkritika munkája: a kéziratok csak *τὰ δὲ βαρύτερα φθιγγόμεθα*-t adnak. (Lásd: a Wohlrab vagy Stallbaum-féle kritikai kiadásokat!) Azt hiszem, legokosabb volna a kéziratok szövegét hagyni. Végre a *φθιγγομαι* ige jelentheti azt is, hogy: magasabban hangoztatok valamit, sőt éppen Platonnál¹⁾ magánál a *clamare* ige értelmében is előfordul.

A harmadik megjegyzésem az, hogy én nem hiszem el Aristotelesről, hogy ő egyszerűen *præteriisse videtur* a *perispomenont*. Ha t. i. az a *περίσπασις* tényleg «*ex ὀξεῖα et βαρεῖα coniuncta*» és nem valami más, akkor ez olyan érdekes és feltűnő jelenség, hogy az Aristoteles figyelmét ki nem kerülhette volna. Az összehasonlító nyelvészet — így értvén a *perispomenont* — még maig sem tudta mását találni a többi nyelvekben sehol, pedig ugyancsak kísérletezett vele. Ha az a *perispomenon* tényleg emelkedni kezdő, de aztán visszaeső accentus volna, a mint Dionys. Halicarnassus és Arkadios tanítják, akkor ez Aristotelesnek feltűnt volna. De hát a *perispomenon* nem az. Hát mi?

Es ezzel a kérdéssel eljutottunk Aristoteleshez «*in medias res.*» Platon t. i. az idézett helyen kívül kevés tanulságosat hoz. Tőle csak azt tanuljuk, hogy volt *ὀξεῖα* és *βαρεῖα* és ezenkívül még egy érdekes dolgot. Azt t. i., hogy volt *ὀξύτερον* és *βαρύτερον* is. Tehát fokozatok voltak. Mondjak többet? Aristoteles és Plato korában csak azok voltak.

Es ebben van az egész kérdés súlypontja és egyúttal megoldásának egyetlen módja. Halljuk csak Aristoteles! Az *Ilias* XXIII. énekének 327—328. sorairól:

ἔστικε ζῦλον αἶον, ὅσον τ' ὄργυι', ἵπὲρ αἴης
ἢ δρυὸς ἢ πεύκης τὸ μὲν οὐ καταπύεται ὄμβρῳ.

ezeket mondja Aristoteles: »²⁾ «*τὸν Ὀμηρον ἐνιοι διορθοῦνται πρὸς τοὺς ἐλέγχοντας ὡς ἀτόπως εἰρηχότα τὸ μὲν Ὀ' καταπύεται ὄμβρῳ· λίσσονται γὰρ αὐτὸ τῇ προσῳδία λέγοντες τὸ Ὀ' ὀξύτερον.*» Ugyanazon

¹⁾ Νομολ. XII. 960. a. «ἐν ταῖς ὁδοῖς πορευόμενον φθιγγεῖσθαι».

²⁾ Περὶ σοφιστικῶν ἐλεγχῶν. cap. 4.

munkájának egy másik helyén¹⁾ az *οὐ καταλύεις* és *οὐ καταλύεις* közötti különbséget az *οὐ* accentuálásában látva, azt mondja: *οὐ γὰρ ταυτὸ σημαίνει ὀξύτερον, τὸ δὲ βαρύτερον ῥηθέν.*» A mint látható, Aristoteles a *οὐ* és *οὐ* közül az egyiket *ὀξύτερον*-nak, a másikat *βαρύτερον*-nak látja, de, hogy a kettő közül melyik az *ὀξύτερον* és melyik a *βαρύτερον*, azt meg nem mondja. Megmondja ellenben egészen tisztán az elsőül idézett helyen. Ott t. i. annak a homerosi helynek semmi értelme, ha a *καταπύθεται* előtt *οὐ* és nem *οὐ* áll. Nagyon helyesen mondja tehát Aristoteles, hogy *«λέγοντες τὸ οὐ ὀξύτερον, διορθοῦνται τὸν Ὅμηρον πρὸς τοὺς ἐλέγχοντας.»* Azok az *ἐλέγχοντες* vagy — mint Vahlen²⁾ tartja — tényleg élő személyek voltak, a kik abban lették kedvüket, hogy sophismáikkal klasszikus szövegeket elferdítettek, vagy pedig — mint Fr. Aug. Wolf³⁾ tartja — úgy kell képzelni a dolgot, hogy még a régieknek is helyenkiut gyalázatosan rossz Homeros-szövegek állottak rendelkezésükre, és *«Hippias primus olim vulgatum οὐ expulit.»* De — bárhogyp képzeljük is — a philológiában megállapodott dolog volt az *οὐ ὀξύτερον* t a tagadó *οὐ*-nak érteni. A berlini Akadémiának többek által fordított latin nyelvű Aristotelesében ez a hely így van: *«hoc enim per accentum solvunt, dicentes illud οὐ accentu acuto esse notandum.»* Ez a fordítás ugyan csapnivalóan rossz, mert a középfokot — a mi olyan fontos — elejti, de semmi kétséget sem hagy az iránt, hogy fordítója a tagadó *οὐ*-t értette.

Ennek az aristotelesi helynek aztán nekiesett a philologia két oldalról. Az egyik oldalon⁴⁾ egyszerűen kisütötték ebből a helyből, hogy Aristoteles korában a végéles szók barytonálása még nem volt szokásos. Tény, hogy a grammatikusok csak a Kr. c. II., legfőlebb a III. századig (Aristophanes, Aristarchos) mennek vissza, de ezek már tudnak róla. Sokkal jelentősebb és — alább látni fogjuk — természetesebb tünemény a barytonálás, semhogyp föl lehetne tételezni, hogy a grammatikusokat alig több, mint egy századdal megelőző Aristoteles ne tudott volna róla. De még ha elhíhetnők is, semmiképen sem hihetjük el erre az esetre, mert hiszen a tagadó *οὐ* még csak nem is oxytonon, hiszen az különben is proklitikon, illetve atonon. Igaz, hogy stigma előtt nem az, de hiszen itt nem áll stigma előtt. Itt tehát ez sem segít.

A másik oldalon viszont másként akarják kiforgatni ezt a helyet. Ez inkább az összehasonlító nyelvtudomány álláspontja. Wackernagel⁵⁾ körülbelül a következőképen elmélkedik: Az az *οὐ* nem lehet a tagadó *οὐ*. Nem lehet pedig azért, mert, ha a tagadó *οὐ* volna, akkor föl kellene tételezni, hogy annak a homerosi helynek az a képtelen és értelmetlen olvasása Aristoteles idejében Athénben általánosan elterjedt volt. Ez lehetetlen. Az az *οὐ* azon az aristotelesi helyen tehát

¹⁾ cap. 21.

²⁾ A bécsi Akadémia értekezései közt. (Beitr. zur Erkl. der Poetik.) LVI. (1867.) 368 l.

³⁾ Proleg. ad Homerum. XXXVII. A berlini Calvary-féle II. kiadásban (Calvary's philol. und archæolog. Bibliothek) 1876. 103. l.

⁴⁾ V. ö. Blass. id. m. I. k. 331. l. Anmerk. 2.

⁵⁾ Id. progr. 10. l.

csak a *oû* lehet. Minthogy pedig a perispomenon az *ὀξύ* és *βαρύ* összetétele, tényleg *ὀξύτερον*, mint a magában álló *βαρύ*. Ha így fogjuk föl ezt a helyet, «so schreiben wir Aristoteles nichts absonderliches zu». Így Wackernagel.

Wackernagelnek majd olyan kurta a memoriája, mint a Steintalé. Máris elfelejtette, hogy Aristoteles azt mondja, hogy *διανοοῦνται, λούουσι... λέγοντες τὸ οὐ ὀξύτερον*, hogy tehát ő helyesbítésnek, megoldásnak tartja, ha az *oû*-t *ὀξύτερον*-nak olvassák. És, hogy mi kétség se legyen felőle, Poetikájában¹⁾ még egyszer újra felhozza ugyanezt, mint megoldást. Szóval, Wackernagel lehetetlennek tartja, hogy Homeros képtelen, értelmetlen olvasása Athénben elterjedt volt, azt azonban, hogy Aristoteles maga képtelen és lehetetlen módon értette és értelmezte Homerost, ezt nem tartja lehetetlennek. Nos, én ezt Aristotelesről el nem hiszem. Aristoteles hallotta az *oû*-t, hallotta a *oû*-t is saját fülével. görög volt. olvasta és értette Homerost, foglalkozott retorikával és grammatikával is, tehát meg tudta különböztetni a hangokat. Én nem vitázom vele, inkább — mint szerény. tanulni vágyó ifjúhoz illik — megtanulom tőle, hogy igenis, még az a proklitikon, még az az atonon *oû* is *ὀξύτερον*, mint a *περισπώμενον*.

De hát ezzel még nem tanultam meg, hogy voltaképen mi hát az a perispomenon. Aristoteles azonban elmondja azt is, hogy mit tud ő még a prosodiáról. Poetika 20. 4. alatt a következőket mondja: *ταῦτα δὲ (scil.: στοιχεῖα) διαφέρει σχήμασιν τε τοῦ στόματος καὶ τοποῖς καὶ δασύτητι, καὶ ψιλότητι καὶ μήκει καὶ βραχύτητι, ἔτι δὲ καὶ ὀξύτητι καὶ βαρύτητι καὶ τῇ μέσῳ*. Nem idézem a Rhetorika III. 1 et, mert az ugyanezt mondja. Ezek közül az *ὀξύτης* és *βαρύτης*-ről körülbelül tudjuk, hogy mindenik kicsoda. A *μέσος*-ról csak annyi bizonyos, hogy az nem lehet a perispomenon. mint Wackernagel²⁾ mondja. mert ez éles ellentétben volna azzal, a mit Aristotelestől az épen elmondottakban hallottunk. Hagyjuk el egyelőre a *μέσος*-t és keressük meg a perispomenont, a mire nézve Aristotelestől csak azt tudtuk meg, hogy nála a *βαρύ* is *ὀξύτερον*.

Már dolgozatom elején említettem, hogy egészen a görög i hilogia keretében akarok maradni. Nem akarok t. i. ezúttal egyebet, mint letárgyalni a legfőbb félreértéseket, melyek tisztán a görög phonetikára tartoznak. A perispomenon azonban annyira foglalkoztatja az összehasonlító nyelvtudományt, hogy kénytelen vagyok ez alkalommal némi kitéréseket tenni. Mindjárt megjegyzem, hogy a görög accentusnak csak a Vedák accentusával való egybevetését tartom egészen jogosultnak. A szláv nyelvek némelyikeben megfigyelt tűnemenyeket ép oly kevésé tartom alkalmasaknak a görög accentus kérdéseinek megfijtésére, mint Noreen (l. alább) ama megfigyeléseit, melyeket némely északi germán dialektus accentusában tett. Ez utób- bink csak szórványos jelenségek és ezért értéktelenek. A szláv nyelvek közül némelyiknél meglehetősen, szépen érezhető accentus formák vannak. Itt a megfigyelés alapja az élő beszéd és mégis oly gyorsan e téren a tudósok megfigyelései és annyi ellenmondást tartalmaznak

¹⁾ cap. 25.

²⁾ Id. progr. 10. l. V. ö. erre nézve még Blass id. m. 318. l. Ann. 4.

(l. alább), hogy *e helyen* alapul nem szolgálhatnak. (Egészen másként áll persze a dolog az összehasonlító nyelvtudomány szempontjából!)

Noreennek az északi germán (dán, islandi) dialektusok némelyikénél tett megfigyeléseit én csak Sievers¹⁾ után ismerem. De ezek után is elmondhatom, hogy ezekből igen keveset használhatunk fel itt. Noreen t. i. abban a kedvező helyzetben van, hogy megfigyelheti az előforduló legalacsonyabb hangot. Ezt nevezi ő *gravis*-nak. Már most azután megfigyelt pl. a fárói dialektusnál ezen alaphang mellett két fokozatot, az első egy *second*dal, a másik egy *terz*zel fekszik ezen alaphang fölött; megfigyelt ezenkívül egy *tört* hangot, mely egy *terznyi* magasságból esik lefele. A mi azonban a legfontosabb kérdés volna épen a baritonizmus szempontjából, hogy t. i. a beszélő miként jut vissza az alaphanghoz a beszéd folyamán, ennek megfigyelésével adós maradt. Noreen t. i. el vanelve azzal az általános terminológiával a baritonizmusra vonatkozólag, a mit mi Blass ábrájánál láttunk. A hol az alaphangra való visszatérés egy szótagon belül megtörtént, ott megfigyelte és ezt *tört* hangnak nevezte. Egyébként azonban csak a magasságokat figyelte meg, azaz, a mint arra a bizonyos magasságra felszökött szótag elzáródott, akkor az, a mi az elzáródás pillanata után történt, elkerülte a figyelmét. Ugyanez történt velem is. Bácskai ember lévén, Szabadkán, Zomborban, Ujvidéken sok alkalmam volt szerbekkel érintkezni, a kiknek nyelvét meglehetősen beszélem és a kiknek nyelvében még sokkal tisztábban maradtak meg a zenei *accentus* elemei, mint akármelyik európai indogermán nyelvben. Tegyük föl már most, hogy egy *acutust* hallok, mondjuk — egy *terznyi* magasságban. Ha — a mint az eddigi terminologia tartja — a baritonálás azt jelenti, hogy a hang az alaphangra visszaesik, akkor az *accentuált* szótag előtt is, megutána is egy *terz*zel mélyebb hangnak kell állani. Föltéve már most, hogy az *accentuált* szótag rövid (a mit helyesebb $\frac{1}{16}$ s, mint $\frac{1}{8}$ s hangnak jelölni),

akkor minden *accentuálás* a következő képpel járna: . Oly föltűnő zenei jelenség ez, hogy senkinek figyelmét el nem kerülte volna ez a föltűnő törés. Ennek egyszerű követkekezése az volna, hogy az igazi *circumflexus*okat senki emberfia meg nem tudná különböztetni. És mondhatom, hogy bennem épen a szerb *accentus* megfigyelése érlelte meg a baritonizmusról fönnebb már elmondott föfogásomat, a mit íme Dionysius Thrax és egy Aristoteles igazol.

Sokat, nagyon sokat lehetne még erről beszélni, de át kell térnem voltaképeni föladatomra, a perispomenonra. Hogy itt egészen kétségkívül törésről van szó, azt Dionysios Thrax igazolja. A fönnbbi idézet *ἡ κατὰ ὀμαλισμὸν ἐν τῇ βαρεία* így folytatódik: *ἡ κατὰ περισπῶσιν ἐν τῇ περισπωμένῃ*. Hogy milyen természetű volt ez a törés, azt az összehasonlító nyelvtudomány még mindig nem tudta megállapítani. Ez t. i. Fr. Hanssen²⁾ után indulva, a balti szláv litván dialektusok ú. n. Schleiftonjában kereste ennek a megfelelőjét. A hányan azonban eddig ezt a Schleiftont megfigyelték, annyi félének találták.

¹⁾ I. m. 250. l.

²⁾ Der griech. Circumflex stammt aus der Urspr. A Kuhn-féle Zeitschr. für vergl. Sprachforsch. XXVII. 612 és köv. lk.

Minthogy én itt nagyon röviden akarok ezzel foglalkozni, csak Schmidt-Wartenberg ¹⁾ után csokorba kötve adom ezeket a megfigyeléseket. Íme : • Wir haben somit eine Auswahl aller möglichen Variationen : musikalisch-steigend (Kurschat, Masing), fallend (Leskien), expiratorisch-steigend (Baranowszki), fallend (Leskien), zweigipflig mit erstem stärkeren Gipfel (Sievers), mit zweitem stärkeren Gipfel (Brugmann). • Sietek megjegyezni, hogy a sor még így sem teljes. Kurschat és Masing álláspontja közt lényeges különbség van. Kurschat ²⁾ szerint zeneileg történ, Masing ³⁾ szerint egyszerűen emelkedő accentusról van szó. Baranowszki ⁴⁾ az expiratorikus emelkedéssel kapcsolatban zenei elmékedést is vélt érezni, szóval kétszer kellene szerepelnie, mint Leskiennnek. Schmidt-Wartenberg már most elvégezte a kísérleteket ⁵⁾ egy, a balti vidékről származó emberen. A mi azonban a kísérletek eredményéből legjobban érdekelne, a zenei magasság változását nem tudta megállapítani. Van azonban ugyanezen nyelvnek egy másik hangsúlyformája, az ú. n. Stosston, melyről a fönnebb nevezett megfigyelők javarésze azt állítja, hogy egyszerű tört hang, mely a végén lefelé esik, úgy expiratorikus, mint zenei értelemben. Es én azt hiszem, hogy lényegileg ez felel meg a görög perispomenonnak. Erre mutat az is, hogy a tőszótagokban rendszerint ott jelenik meg, a hol a görögben perispomenon áll, bár viszont tény, hogy ott, a hol a görög a végződés el-
ben perispomenont mutat, ott a litvánban Schleifton jelenik meg.

Mindezek azonban csak nyomok, a melyekről én, hogyha a kérdésnek az összehasonlító nyelvtudományban oly nagy irodalma nem volna, egyáltalában hallgattam volna. A tanulság ezekből csak az, hogy a perispomenon lényegét legjobban magából a görögségből íté-
hetjük meg. Azt már Dionysios Thraxtól tudjuk, hogy itt törésről van szó. A kérdés most már csak az, hogy és hol kell ezt a törést elképzelni.

¹⁾ A Brugmann-Streitberg-féle «Indog. Forschungen» VII. k. 211 és köv. lk. (Physiologie des litauisch. Akzents).

²⁾ G. Kurschat: Grammatik der litauischen Spr. Halle, 1876. §. 195.

³⁾ L. Masing: Die Hauptformen des serbo-chorwatischen Accents. 46. l. Megj. a: Mémoires de l'Académie impériale de St. Pétersbourg, VII. 23. 1875—77. V. czikk.

⁴⁾ Baranowszki-Weber: Ostlitauische Texte. 1882. 23. l.

⁵⁾ Sievers (id. munkája V. kiadásának előszavában) nem bízik a phonetikára vonatkozó kísérletekben azért, mert a kísérlet tárgyát képező egyénnek a legnagyobb önuralomra volna szüksége, hogy úgy beszéljen a kísérleteknél, mint normális viszonyok közepett. Igaza van Sieversnek. Sőt kísérleteknél még az önuralom sem elegendő. Még a megfigyeléseket is csak úgy volna szabad végezni, hogy az, a kit megfigyelünk, ne is sejtse, hogy megfigyelés alatt áll. A megfigyelő phonetikusnak le kell menni a nép közé, szóba kell elegyedni velük és beszélgetés közt figyelni. Schmidt-Wartenberg kísérleteinek pedig egyáltalában nem hiszek; ő t. i. maga nem tudván a litvánok nyelvén, egyes szavakkal kísérletezett, melyeket Hirt id. könyvéből vett. Nos, a beszéd összefüggése az, a mi a hangsúlyt vagy accentust kormányozza. Ha a beszélt nyelv összefüggés nélküli szavakból állana, akkor nem volna sem acutus, se circumflexus, se phonetika egyáltalában. Kísérletezni tehát, különösen így, nem szabad. A kísérleti embereinkkel mindig úgy járhatunk, mint Arany János parasztja a malaczával, a mely «valódi, csont és vér noha, Tán úgy rikoltott, mint másszor soha». (Vojtina Ars poetikája.)

Induljunk ki magának a *περισπόμενον*, illetve *περισπῶ*, *περισπῶμαι* szónak a jelentéséből. A klasszikus korban a szó alig fordul elő. Mindössze Xenophonnál találkozunk vele egyszer és egyszer Isokratesnél. Xenoph. Kyropaid. III. 1. 13: «ἐνθα δὲ ὁ μὲν παῖς αὐτοῦ ὡς ἔχουσε ταῦτα, περιεσπάσατο τὴν τιάραν καὶ τοὺς πέπλους κατεβρῆξαιτο». A mint látható, a szó értelmében bizonyos lefelé való mozgás, illetve mozgatás van. Hasonlóan Isokrates Epist. IX. 10.: *Τῶν ἄλλων ἃ περὶ τοῖς σώμασιν ἔχουσι περισπῶντες*. Tehát itt is a detrahere szó értelmében. Ezenkívül a szó a klasszikus korszakban nem fordul elő. (Euripides Iphig. Taur. 296-ban a mai szövegkritika – igen helyesen – *χερὶ σπάσας* t olvas; különben Isokrates leveleinek eredetisége is vita tárgya. Tudva van továbbá, hogy Suidas Sophokl. Elektra 732-ben *περισπᾶ* t olvasott a ma olvasott *παρυσπᾶ* helyett.) A későbbieknél, különösen Polybiosnál, Dionysios Halicarnassusnál, Plutarchosnál már sűrűn fordul elő és itt is sokszor jelent lefelé vonást, bár igen sokszor csak a hirtelen való elfoidítást, vagy elfordulást jelenti. Föl- és ellenkező irányban való lefelé mozgást azonban sehol sem jelent.

Ha már most a Xenophon és Isokrates által nyújtott értelem mellett meggondoljuk, hogy Dionys. Thrax törésről beszél, Aristoteles pedig egy adott perispomenonról azt mondja, hogy nála egy bariton *ὀξύτερον*; akkor megállapíthatjuk, hogy a perispomenon egy tört accentus, mely a *ὀμαλίσσιος* útján indul és azután lefelé törik; helyes képe tehát nem \wedge , a mit Arkadios ad, hanem \sim .

Ezzel a magyarázattal szemben azonban fölmerül egy philologiai kérdés. Hogyan lehetséges, hogy ezt Platon és Aristoteles föl nem ismerték? Erre ugyan felelhetnék azzal is, hogy hát hiszen ők az Arkadios szerint értelmezett perispomenont sem vették észre. De nem fogok így felelni. Hivatkozom a fönnebb mondottakra, hogy t. i. Platon és Aristoteles inkább csak fokozatokat ismertek, ezért beszélnek *βαρύτερον* ról és *ὀξύτερον*-ról. És, ha Platon a zenében ismer is három fokozatot (Philebos 17. c.) az *ὀξύ*-t, a *βαρύ*-t és *ὀμότονον*-t, ennek a három külön fokozatnak megkülönböztetését nem tartották szükségesnek a beszédre nézve, minthogy ennek a hangterjedelme sokkal kisebb. Ha ez így van, akkor a perispomenont nem tekintették egyébnek, mint a *βαρύ* egyik fokozatának, a mint-hogy Aristoteles amaz idézett helye ez irányban tényleg a leghatározottabban nyilatkozik is. Később, mikor a nyelvtudomány rendszerezőbbé lett (nem lehetetlen, hogy tényleg Aristophanes korában), szükségessé vált ennek a formának külön megállapítása, minthogy azért közte és a bariton közt lényeges különbség van.

Történelmileg már most így képzelem a perispomenon fejlődését. A perispomenon eredetileg a pótlónyújtásokból és összevonásokból származott. Phonetikailag még eddig kevésbé megfigyelt, de való tény, hogy bármily hangnak az eltűnése (a mi tehát a pótló nyújtás és összevonás előfeltétele) az illető szótagnak bizonyos mélyítésével jár. A mit az idevágó irodalomban találtam, az mindössze egy megfigyelés. Poirot¹⁾ t. i. megfigyelte, hogy a francia ami főnév, vagy

¹⁾ V. ö. a G. Gröber-féle Grundriss der roman. Philologie. I. köt. 749. lap.

aimé, parlé participiumok nőnemű amie, aimée, parlée alakjaiban a végső szótag mélyebb, mint a hímnemű alakban. Miért? Valamikor az az *e* érezhető volt a nőnemű alakokban; idővel azonban eltűnt, de a pótlónyújtásban nyoma maradt. (T. i. hosszabb is, mint a hímnemű alak *é*-je.) Ez a pótlónyújtás hagyta meg a nyomait abban a tényben, hogy az az *é* mélyebb, mint a hímnemű alakban. Mondom — irodalmilag csak ezt az egy megfigyelést találtam, de van több alkalom is ennek a megfigyelésére. Még a magyarban is megfigyelhetjük, hogy a pótlónyújtással alkotott «vóna» mennyivel mélyebb, mint az eredeti «volna». Vagy figyeljük némely délnémetországi (én heidelbergieknél figyeltem meg), dialektusban a heben, leben, geben-féle alakok kiejtését! A köznyelv, a melyhez a magyarországi kiejtés is idomúl, a *b* és *n* közötti *e*-t elejtette, a *b* előtt pedig egy zárt, mély *é*-t ejt. A délnémetországi kiejtésben a *b* után álló *e* érvényesül (föltűnő magas *e*) és utána az *n* erősen nasalisálódott.¹⁾ A *b* előtti *e* azonban sokkal magasabb, mint a köznyelvben, a hol a szó egytagú lett. Első pillanatra ezt a különbséget alig érezzük, mert a dialektikus alakban a *b* után álló *e* oly magas, hogy az első szótag hozzá képest mindenestre mély; de, ha jól megfigyeljük, tapasztalni fogjuk, hogy mégis mélyebb a köznyelv *é*-je, éppen a pótló nyújtás révén. Hogy milyen helyes úton járok én eme megfigyeléseimmel, mi sem bizonyítja jobban, mint P. Kretschmer²⁾ következő szavai: «Ferner scheint der Schwund von i, u, r, n, m nach langen Vocalen Circumflectierung der letzteren im Gefolge gehabt zu haben . . . Endlich erscheint der Circumflex häufig, aber nicht durchgängig auf langen Vocalen und Diphthongen, welche in der Ursprache durch Contraction entstanden waren». Persze találkoznak egyes, különösen később képzett alakok, melyek Kretschmer ellen és ellenem bizonyítanak, de viszont bizonyos, hogy a perispomenonnak és keletkezésének ilyen felfogásában erős fegyvert nyertünk a rendszeressé lett *χρῶσεος*—*χρῶσοῦς*, *ῥάνεον*—*ῥανούιν*, *σύνθεο*—*συνθεού* alakok magyarázatára. A mélyítés t. i. — mely az összevonás következtében szükségszerűleg beállott — oly erős volt, hogy az előtte álló szótag oxytononját (erről még alább) egészen el tudta nyomni. Ezért a görögben (hiszen kevés eset van rá), ha harmadéles szóban ilyen összevonás történt, perispomenon lett belőle. Kivételt ez alól csak az összetett szók képeznek, továbbá a ragozott igealakok (*ἐφίλεον*—*ἐφίλουιν* és nem *ἐφιλοῦν*) a mit nagyon könnyű lesz megérteni, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy Wackernagel már említett kutatásai szerint az ige amúgy is hajlott az enklisis felé (a zenei accentus dolgában!). Kretschmer — a mondott helyen — csak regisztrálja e tünetenyeket. Minthogy nem sejtí, hogy a perispomenon igazi természete micsoda, mindjárt hozzáfűzi: «Wir wissen weder genau, welche Beschaffenheit die durch den griechischen Circumflex . . . reflectierte Accentmodulation gehabt hat, noch welche ihre Ursachen waren». (Összefoglalásul itt csak annyit, hogy tehát a

¹⁾ Nem szabad összetéveszteni az elsassi vagy svájci (pl. baseli) kiejtéssel, a hol a tőszótag rövid maradt.

²⁾ A Kuhn-féle «Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung» XXXI. 358. lapján.

görög accentus zenei formájának eddigi jelképei: ' , ^, helyett én a következőket: ' , — tartom megfelelőbbeknek.

V.

Túlságos következtetlenség volna tőlem, ha én, ki mindenben Aristoteles tekintélyére hivatkozom, egészen mellőzni akarnám ezt a kérdést, hogy mi volt az az aristotelesi μέσος vagy προσφθία μέση. Steinthal, mint láttuk, azt mondja róla, hogy «ein leider nicht näher bestimmter, zwischen dem Acutus und Gravis liegender Ton.» Ha én is olyan lelkiismeretlenül akarnék tudományos kérdésekkel elbánni, akkor azt mondhatnám, hogy: minthogy eddigi vizsgálataink kimutatták, hogy az ὀξύ is, a βαρύ is voltakép fokozat és a βαρύ-ban (a mire egy Aristoteles a tanú) voltakép a περισπώμενον is bennfoglaltatik, a μέσον, vagyis a közép voltakép nem egyéb, mint az, a mit mi Dionys. Thrax után barytonnak nevezünk, azaz a ὁμαλισμός. Hivatkozhatnám ebben Platon Philebosának amaz érdekes mondatára, a mit dolgozatom jeligéjéül helyeztem: Δύο δὲ θῶμεν βαρὺ καὶ ὀξύ, καὶ τρίτον ὁμότονον. Azt mondhatnám, hogy, ha a zenei kifejezéseket az ὀξύ-ban és βαρὺ-ban, mint a magasság és mélység kifejezéseit egyszerűen átvitték a beszéd tüneményeire, miért ne vihették volna át a homotonismus tüneményére is. Tekintve, hogy Platon és Aristoteles korában kialakult terminologia még úgy sincs, (hiszen ez az oka minden félreértésnek) egyáltalában nincs miért megütközni azon, hogy Aristoteles μέσον-nak nevezi azt, a mit Platon ὁμότονον-nak nevezett. A két szó értelmében végre nincs semmi ellentmondás, és Aristotelesnél sincs semmi, a mi ennek ellentmondana.

De nem szabad azt ilyen határozottsággal állítani, mert épen Platon a Lentz után fönnebb idéztem helyen a δίφιλος szó középső szótagjának barytonjáról beszél. Misteli (a fönnebb idéztem helyen) és Blass (az adott ábrában) úgy értelmezik a μέσον-t, mint a barytonált oxytonont. (Alább látni fogjuk, hogy mások is.) Láttuk, hogy Dionys. Thrax ez értelemben határozottan nyilatkozik. Masing¹⁾ Dionys. Halicarnassus idézett helye: «ἐνὶ μετρεῖται διαστήματι ὡς ἔγγιστα» után, a ἐν διάστημα-t nagyon szószerint véve, azt vitatja, hogy középhangokról szó sem lehet, ilyenek egyáltalában nem lehetnek, minthogy Dionys. Halicarnassus határozottan kifejti, hogy a zene több διάστημα-val dolgozik, a beszéd csak egygyel. De hiszen maga Dionys. úgy mondja, hogy ennek határán nem mehet túl; szóval nem értette azt az ἐν-t olyan szigorúan. Külömben úgy tetszik — bár szinte érthetetlen — hogy Masing figyelmét a μέσος-ról szóló két aristotelesi hely elkerülte.

De, ha meghatározni nem is tudjuk a μέσος-nak a mibenlétét, talán közelebb férhetünk hozzá a mondat-accentus megfigyelésével. Mindjárt megjegyzem, hogy az én nézetem az, hogy a perispomenont is a mondat-accentus fejlesztette ki. Lefelé eső accentus ugyan van már más nyelvben is és megvan a különálló szóban is, de azért nehéz ezt, mint eredeti fejlődést elképzelni. Én azt hiszem, hogy az eső accentusok mindenütt olyanformán

¹⁾ Id. m. 23. l.

fejlődhetek, mint a Vedák accentusának önálló svaritája. Ott t. i. úgy áll a dolog, hogy a svarita eredetileg nem volt más, mint az udatta és a következő anudatta közti kapcsolat. Ha t. i. az udattára több anudatta következett, akkor az első anudatta esett és ez volt a svarita. Ha azonban két udatta között csak egy anudatta volt, akkor nem állott be a svarita, azaz nem történt esés.

A nyelv t. i. irtózott az ilyesmitől . (Ezt is igekeznek ugyan másként magyarázni; de, hogy ez csakis így érthető, arra bizonyosság az is, hogy ezen a tényen semmit sem változtatott az, ha az az ilyen anudatta a szó végén állott.) Megtörtént már most, hogy az udattált vocalis *i*, vagy *u* volt, a mi idővel félhangzóvá (*y*, *v*) változott. A vocalis eltűnével beállott az esés, elveszett az udatta és megmaradt az önálló svarita, ép úgy, mint a görögben perispomenon következett be ott, a hol pótló nyújtás vagy összevonás következtében egy hang eltűnése esést idézett elő. A Vedák nyelvében az önálló svaritának ez a fejlődése tisztábban látható, mint a görögben a perispomenoné, mert önálló svaritával csak későbbi helyeken találkozunk.¹⁾ De tény, hogy ez pontosan az, a mi a perispomenon.

Térjünk azonban vissza a μέσος-ra! A görög mondat-accentusnak legérdekesebb, de mindeddig meg nem fejtett tüneményéből, az oxytonák barytonálásából kell kiindulnunk. A legrégebb kutatók (Corsen, Westphal, Kühner) gyöngített, vagy mélyített acutust, Misteli és Blass — láttuk — az aristotelesi μέσος-t látták az ilyen barytonban. Masing²⁾ igen érdekes példát hoz fel annak bizonyítására, hogy ez a barytonálás lehetetlen, képtelen valami. Veszí a következő példát: «μᾶλλον ἐπὶ σε, ἢ σὺν σοι». Látja, hogy itt az ἐπὶ és σὺν hangsúlyozása logikailag nagyon természetes úgy, a mint írjuk. Ellenkezőleg azonban egy μᾶλλον ἐπὶ Σωκράτῃ, ἢ σὺν Σωκράτει valósággal képtelenség, hiszen a mondat értelme szerint a főszóly itt ép úgy a praepositíókra esik, mint az első példában. Tovább is megy Masing. Egy μᾶλλον ἐπὶ σε, ἢ ἐπὶ Σωκράτῃ mondatban szerinte a σε szót föltétlenül hangsúlyozta a görög, mert itt viszont a σε az ellentét első része, a mit a mondatban mindenesetre érezni kellett; viszont a praepositio erős hangsúlyozása itt nem indokolt. Most én adok még egy variatiót: μᾶλλον ἐπὶ σε, ἢ ἐπὶ με, a hol mindkét esetben a praepositión áll az éles accentus jele, holott egészen világos, hogy a gondolat súlya a két személyes névmáson van. Hol ennek a magyarázata? Egyszerűen az accentus természeti mivoltában. Masing voltaképp legelső példáját értette félre. Ott az ἐπὶ és σὺν praepositíókon nem azért van accentus, mert ott van a gondolat súlya, hanem egyszerűen azért, mert mindkettő után enklitikon következik. Masing egészen nyugodt lehet: a psychologia és logika már a régi Görögországban is psychologia és logika volt, tehát a görög tényleg úgy hangsúlyozta a fönnebbi példákat, a hogy azt ő (t. i. Masing) gondolja és követeli. Úgy hangsúlyozta, de nem úgy accentuálta. Itt a különbség. Bizony a σε és σοι előtt ὁῖεῖα-val, a Σωκράτῃ és Σωκράτει előtt pedig βαοῖεῖα-val olvasta és hangoztatta a praepositíókat. Az oxytonák baryto-

¹⁾ V. ö. Brugmann: Grundr. d. v. Gr. II. kiad. I. köt. 956. l.

²⁾ Id. m. 33. l.

nálását a görög accentus rendszeréből kivetni nem szabad és nem lehet. Nemcsak azért, mert Aristarchoson kezdve minden görög grammatikus egyformán tanítja, hanem egészen más okokból is. Mert feleljen meg nekem akár Misteli, akár Masing erre a kérdésre: Mi lesz az enklisis egész rendszerével, ha a barytonálást elvetjük? Akkor elvetjük vele együtt az enklisist is. Tessék csak megnézni Masing főnnebbi példáit! Igaz, hogy az enklisisnek jelentősége van a proparoxytonon és properispomenon esetén is, de végre ezen esetekben is az történik, a mi - eddigi tudásunk szerint - képtelenség, hogy t. i. az összefüggő beszédben a szó utolsó tagjára egy *ὀξεῖα* kerül. Erzi ezt maga Masing is, ezért próbálja mindenképen magyarázni az *ὀξεῖα* és *βαρεῖα* közti különbséget azzal, hogy talán nem is fokozati, hanem qualitativ különbségről van szó. Végtelenül szellemes ez a magyarázat, mely a Védák accentuatiójának, t. i. az anudatta és a praccaya közti különbségnek, analogiájával azt igyekszik bizonyítani, hogy különbség van a szó elején (azaz az accentus előtt) és a szó második felében (tehát az accentus után) álló szótagok barytonja között. Azaz, hogy nemcsak szellemes ez a magyarázat, hanem helyes is; értéke azonban a barytonálásra nézve csak akkor volna, ha föl lehetne tételezni, hogy az ilyen barytonált oxytononra közvetlenül következő szó első tagján soha sincsen *ὀξεῖα*. Az *ἐπὶ Σωκράτῃ* és *ὅν Σωκράτει* esetében tényleg nincsen, de ezer és ezer esetben van, vagy legalább is lehet.

Hogyan fogjuk tehát ezt a rendkívül érdekes tüneményt magyarázni? Ha — a mint eddigi fejtegetéseinkből látható volt — csak a perispomenon jelent a beszédben zenei esést, a baryton ellenben *ὀμαλισμός*-t, a mint Dionys. Thrax mondja — akkor egészen világos, hogy az egyes acutusok mindig emelvén a beszéd zenei folyamát, utoljára olyan magasságra jutna, hogy a beszélő görögnek ugyancsak pazar hanganyaggal kellene rendelkeznie, hogy ezt tényleg kibírja. Két körülmény van, a mi ezt korlátozza. Az egyik a stigma, vagyis az, hogy az a Cicero¹⁾ emlegette cantus obscurior minden interpunctiónál újra kezdődik és pedig egy — ma már meg nem állapítható középhangon. A másik körülmény a helyesen értelmezett *ὀμαλισμός*. Ezt t. i. nem szabad oly szorosan érteni, mint a hogy ezt Blass ábrája esetleg sejtetné. Ép úgy, mint a hangsúlyozásnál lehetetlen az (ezt ma már Wundt nélkül is tudjuk), hogy két, egymás mellett álló szótagot teljesen ugyanazon nyomással ejtsünk, ép úgy az accentusnál is lehetetlen az, hogy két, egymás mellett álló szótag zeneileg teljesen egyenlő magasságban álljon. Egészen bizonyos tehát, hogy az *ὀξεῖα* után következő szótagok a maguk *ὀμαλισμός*-a mellett bizonyos fokozatos esésnek, a perispomenon után következő szótagok épen ily értelemben bizonyos emelkedésnek lesznek kitéve, úgy hogy az *ὀξεῖα* és a *περισπόμενον* csak bizonyos nyugvó pontok, melyek a *ὀμαλισμός*-nál nagyobb hirtelen emelkedést, illetőleg esést, de egyszerű eme állandó homotonikus mozgás irányának megváltozását jelentik. Csakis így lesz érthető, hogy mért tanítja Panini a Védák accentusára vonatkozólag azt, hogy az udattát közvetlenül megelőző anudatta mélyebb (anudattatara) a többi anudattáknál és csakis így ért-

¹⁾ Orator ad Brutum 18.

hető, ha az accentust még tisztán érző Platon és Aristoteles foko-
tokról beszélnek.

Úgy látszik azonban, hogy a görögnek ez a két körülmény nem volt elegendő a prosodiájának szabályozására, a mi, ha meggondoljuk, hogy a görögben hiányzik az ú. n. enklitikus svarita — könnyen ér-
tető. Úgy kell lenni, hogy a végéles szó oxytononjait áldozatul kellett hozni azért, hogy a prosodia egy bizonyos határon (talán tényleg a Dionys. Halicarnassus által emlegetett quinten!) túl ne menjen. Ezért kellett a végéles szók oxytononjának elesni. A dolog t. i. így van. Sievers (i. m. 249 l.) megfigyelte, hogy az északnémet nyelvben a hangsúly bizonyos accentussal, azaz zenei emelkedéssel is jár, de ez az emel-
kedés nem egészen arányos a nyomaték erejével. Így pl. a Bad, bade, badete szókban az *a* hangra eső expiratorikus hangsúly mindig ugyanaz, ellenben a zenei emelkedés mindig kisebb, a mint a hangsúly a szó végé-
től távolodik. Legmagasabb a Bad, legmélyebb a badete szóban. Úgy kell lenni, hogy a görögben is a szó végén álló acutus magasabb volt, mint a pænultimán álló, ez ismét magasabb lehetett, mint az ante-
pænultimán álló. Ez magyarázza meg, hogy acutusnak épen csak az utolsó szótagon kellett gravissá lennie a mondat folyamán, míg ugyanez a mondat-accentus a pænultimán vagy antepænultimán megtúrta az acutust. A barytonált oxytonon tehát nem jelentett emelkedést, csak *ómalismós*-t. Itt azonban mégis jelenthetett valamit. Azt t. i., hogy, bár a *ómalismós*-nál nagyobb emelkedés, illetőleg esés nem volt ezen a helyen, azért a fönnebb említettem homotonikus folyamat iránya való-
színűleg megváltozott. Ezért kellett kölömbséget tenni közte és a többi gravis között, ezért lehetett amazokat, *ὡς μὴ καταχυράσσονται τὰ βιβλία*, jelöletlenül hagyni, míg ellenben ezeket meg kellett jelöl-
ni.

Ennek a kölömbségnek az oxytonon közt egyrésztől, a pa-
roxytonon és proparoxytonon közt másrésztől az elmondottak ér-
telmében föltétlenül meg kellett lenni. Az én szerény nézetem már most az, hogy Aristoteles eme paroxytonon és proparoxytononok-
ban látta azt a bizonyos *μέσος*-t. Hangsúlyozom, hogy ez csak sze-
rény nézet, melyre positiv bizonyságokat felhozni nincs módom-
ban, azt azonban bizonyosnak kell tekinteni, hogy az oxytonon és
paroxytonon vagy proparoxytonon közötti kölömbségnek meg kellett
lenni, mert az oxytonák következetes barytonálása és eme barytonok-
nak a többiektől a jelölés által való megkülömböztetése mindaddig
megfelelő magyarázatot nem nyert és másként, mint a fönnebb el-
mondottak szerint nem is magyarázható. Szolgáljon ennek közvetett
bizonyítékul még a *χρύσεος, χάνειν* és hasonló esete, a hol a pro-
paroxytonon követelte emelkedés oly csekély volt, hogy azt az össze-
vonás következtében beállott esés annyira elnyomhatta, hogy a görög
csak ezt az esést érezte és perispomenonnak accentuálta.

Fölmerülhet mindezzel szemben az a kérdés, mért tűrhet-
te meg ugyanaz a prosodia ugyanezt az oxytonont a beszéd folya-
mán az enklitikák előtt? Ezzel a kérdéssel kapcsolatban tisztába
kellene jönnünk elsősorban azzal, hogy mi az az enklisis. A gramma-
tikusok csak a szabályokat nyújtják minden magyarázat nélkül. Hogy
lényegileg mi az az enklitikon, arra ma nem tudunk megfelelni. Nem
tudjuk, hogy mért épen azok a szók enklitikák, a melyeket azoknak
tudunk. Jelentéstanilag a dolog homályban van és — azt hiszem —

még sokáig homályban lesz. Legfőbb baj, hogy e szócskák jelentés-tanilag oly különfélék. Van köztük két ige, van személyes névmás és kötőszó. Nem lehetetlen azonban, hogy a tűneménynek tisztán phonetikai oka van, és én sejttem, hogy az egész tűnemény oka csak a szócskák fonetikai formájában rejlik és semmi köze a szócskák jelentéséhez. Erre mutat egyrészt az, hogy pl. az első személyű személyes névmásnak csak egytagú formái simulnak, vagy, hogy az *εἰμί* igeének egyetlen circumflexus alakja nem simul, erre mutat továbbá az accentus egész mivolta. A tudomány eddig még nem is igen kutatott eme tűnemény oka után. Egyszerűen azonosította — azt hiszem, helytelenül — a latin *que*, *-ve*, *ne* szócskák kapcsolódásával és ezzel az ügyet elintézettnek véli. Wackernagel — mint láttuk — annyit mond róla, hogy expirator. hangsúly nélkül nem tudja megérteni. Én a magam részéről körülbelül ellenkezőjét hiszem ennek, t. i., hogy a görög enklisis éppen úgy zenei tűnemény, mint az accentus egész rendszere. Hogy azonban mi a valódi, végső ok, erre nézve még nem tudunk semmit; valószínűnek tartom azonban, hogy az enyémmnél alaposabb és hozzáértőbb kutatás ama szócskák külső, fonetikai formájában fogja a tűnemény okát megtalálni.

De, ha ezt nem is tudjuk még most, annyi már most is bizonyos, hogy a görög az enklitikon az előtte járó szóval egynek halotta; azaz az *ἐπί σε* formában a görög egy három szótagból álló paroxytonont érzett. Ezért tűrte, ezért tűrhette az *ᾠδή*-t a szó utolsó tagján az összefüggő beszédben. Hogy ez tényleg így volt, erre mutat az enklisis minden jelensége. Ha egy proparoxytonon után enklitikon következett, akkor a görög fül egy negyedéles, illetőleg (kéttagú enklitikon előtt) ötödéles szót érzett volna, ha egyáltalában érezni tudott volna ilyent. De nem tudott ilyent felfogni, éppen ezért tett még egy *ᾠδή*-t a szó végére és végeredményben azután egy paroxytononnal, illetve proparoxytononnal állott szemben. Ugyanez volt a properispomenon esete is, a hol újra csak egy harmad-, illetve negyedhajtott accentust kellett volna éreznie. Szóval a *δωρὸν τι* és *ἀνδροπὸς τις* alakokban az *ω*, illetve *α* fölött álló accentusokat egyáltalában nem érezte, csak az *ο* fölött állót. Ugyanezt bizonyítja a paroxytonák esete. A míg az enklitikon egytagú, addig a paroxytonon változatlan marad és az enklitikon nem kap accentust. Van szóval egy proparoxytonon. Ha azonban az enklitikon kéttagú, akkor, minthogy negyedéles szónak kellene lenni, az enklitikon maga kap accentust. Eme tényekkel szemben hat az enklitikon előtt álló szó eredeti alakjának analógiája. Ezért maradhat meg a paroxytonon akkor is, mikor az egytagú enklitikon véletlenül hosszú, valamint valószínűleg ez az oka annak is, hogy a végső szótag perispomenonja is megmaradhatott hasonló esetben és a kéttagú enklitikon előtt. Ez utóbbi esetekre nézve a grammatikusok hagyománya nem egészen egyöntetű. Wackernagel (id. m. 21. lap) azt mondja, hogy, ha *ἀγαθὸς τιμὸς*-t írta is, bizonyára *ἀγαθὸς τιμὸς*-t mondtak és, hogy föl lehet állítani a szabályt általában, hogy a végszótagon álló perispomenon oxytonon lett az enklitikák előtt. Hát ehhez szó fér. Az *ἀγαθὸς γέ*-féle alakok mindenesetre azt bizonyítják, hogy az eredeti, nem enklisenomenon alak accentusával is számolni kell, mint analógiával; különben *ἀγαθὸς γέ* kellene hogy álljon. E helyütt azonban nem vitázom Wackernagellel, minthogy ez

újra messze vezetne és nekem az enklisissal úgyis külön kell foglalkoznom. A mennyiben ez a tünetény a görög accentus physiologiájához tartozik, elégedjünk meg itt most azzal (a mit különben Wackernagel is alapul vesz), hogy a görög az enklitikont az előtte álló szóval egynek érezte és így a barytonálásról lemondhatott, minthogy ily esetben voltaképp paroxytononnal állott szemben.

Ha most már az accentus zenei megjelenését, úgy, a mint azt Blass tette, lekottázni akarjuk, azt az itt elmondottak szerint, s az utolsó fejezetben a *ὀμαλισμός*-ról mondottak figyelembevételével kell tennünk. Hogy én ezt itt nem adom, annak oka az, hogy sok, nagyon sok mondanivalóm lesz még erre a formára nézve, mielőtt azt képen leadhatnám. Ez azonban már a görög philológiától teljesen idegen területre, a Védák nyelvének és a szláv nyelveknek accentusára tartozik. Erről talán máskor és másutt. Itt megelégszem most azzal, hogy két dolgot hangsúlyozok az elmondottak alapján. Először is azt, hogy a görög accentus zenei képét, mint minden accentusét, csak bizonyos állandóan váltakozó mozgásban szabad elképzelni, nagyobb ugrások és különösen — mint a perispomenonról eddig alkotott felfogás tanította — hirtelen fel- és lefelé való mozgások nélkül. Ilyesmi a beszédben nincs, nem is lehet. Másodszor hangsúlyozni kell azt, hogy az, a mit itt accentusnak neveztem és mint olyat tárgyaltam, korántsem jelenti a görög nyelv hangsúlyozását.

(Hamburg-Eilbek.)

KERTÉSZ ÁRMIN.

HAZAI IRODALOM.

Szilasi Vilmos: Platon. Olcsó Könyvtár 1563—1568. sz. 218. l. Ára 1-20 K.

Végre egy magas színvonalú essay Platonról, a legújabban oly sokat firtatott platonismusról, hogy erről rövid úton és élvezetes formában a magyar művelt közönség is tájékozást szerezzen! Bizonyára sokan már eleve ezt gondolják, mert ezt várják, midőn az Olcsó Könyvtárnak új füzetéről hallanak; azok meg épenséggel felcsigázott érdeklődéssel veszik majd a munkát kezükbe, kiknek füléhez időközben az irányzatos zsurnalisztikának dobpergései is eljutottak már. Nos, minden efféle várakozást nagy csalódás fog érni. Alig képzelek laikus érdeklődőt, ki Sz. könyvét el fogja olvasni; mert az ötletszerű kapkodásaival, zavaros összefüggésében alig olvasható.

Szerző kétségkívül kezdő ember, ezt könyvének minden sora elárulja. De olykor a legnagyobb reményű kezdőnek is vannak hibái és hiányai, melyek ép mint ilyenek ébresztenek sympathiát. Többet akarni, mint a mire képesek vagyunk; a kiforratlan subjektivismust nyelvben és gondolatban kíméletlen módon érvényesíteni akár a szerénység rovására, és az érthetőség határait is túllépve: mindez az erősen akaró ifjúnak bűne és érdeme, a mit ép azért a lelki fejlődés

déssel számoló belátás nem is fog egyszerűen elítélni. Ez oldalról tehát Szilasi Vilmostól se tagadjuk meg sympathiánkat, mert arra bőségesen rászolgált. (Egyenesen pályadíjat tűzhetnénk a következő mondat értelmezésére: «És végre Giotto azt a képet, a melyet mi apokrifnek tartunk, mégis csak épen úgy megfestette, mintha nem is lenne apokrif.» 15. l.) De azután találok könyvében olyan sajátosságokat is, melyeket már kevésbbé lehet avval a bizonyos jóakaró psychológiával elintéznünk; néha annál kevésbbé, mert mintha egész készségének és gondolkodásának alkati hiányáról lenne szó. Az alapismeretekben való tudatlanságáról és mindenütt felőlő felületességéről beszélek.

Mit is mond Sz. a 102. lapon Platon gondolkozásmódjáról? «Platont ez a gondolkozásmód oda vezeti, a honnan már nincs visszatérés: a dolgok ős egységéhez, mely kizár minden sokaságot, mert *ἐνθουσιάζων λέληθε τοὺς πολλούς*: enthousiastikus mámorában meglefedkezett a sokról.» Miről feledkezett meg, a sokról: *τοὺς πολλούς*? Hiszen itt az emberi sokaságról, az ember-tömegről van szó, s ép ez a tömeg — nem pedig Platon — nem veszi észre más valakinek enthousiastikus állapotát (*λανθάνει τινά* = latet aliquem = rejtve marad valaki előtt!) Ha a görög szöveget ily elemi kérdésekben ily alaposan félreértjük, akkor természetesen Platonból mindent ki lehet magyarázni, vagy ha úgy tetszik: mindent bele lehet Platonba magyarázni. Az idézett hely — biztosíthatom a szíves érdeklődőt — nem kivételes Sz. könyvében, hanem tipikusan jellemző. Pl. a pindarosi *τοῖς τέλειον ἐπ' εὐχῇ κομάσομαι τι παθὼν ἐσθλόν*-t megtévesztő szabadossággal így fordítja Sz. a 38. lapon: «mindig mondom dicséretit, a míg szép időm el nem hágy» (?), e h.: dicsőíteni fogom őket, ha fogadalmamra beteljesedett valamely jóban lesz részem. A munkában található nagy nyilatkozatok javarészt a szövegnek efféle félreértésein, félig vagy sehogy meg nem értett szavakon nyugsznak.

Hogy kerülhetett Szilasi Vilmos Platonja mindazonáltal az *Olcsó Könyvtár* füzetei közé? Nem tudom, nem is vagyok rá kíváncsi. Azt azonban tudom és nagy sajnálattal állapítom meg, hogy nem kellett volna helyet foglalnia ennek a silányságnak abban a gyűjteményben, mely hosszú időn keresztül értékes formát vagy tartalmat, vagy mindkettőt együtt nyújtott.

(Budapest.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

Hartmann János: Petőfi-tanulmányok. Budapest, 1910, Franklin Társ. nyomdája. K. 8-r. 123 l. Ára 3 K.

Hartmann János a Budapesti Szemlében megjelent Petőfi-tanulmányait kiegészítve könyvben bocsátotta közre. Könyvének egyik

helyén így nyilatkozik az újabb Petőfi-kutatásokról: „bár Salamon Ferencz és Gyulai Pál után — költőnk nyelvén szólva — „mi csak azt szedegetjük, böngészgetjük, mit otthagyni éppen kedvük telt, vagy elhozni méltónak nem tartottak”, úgy véljük, hogy e téren a legparányibb eredeti észrevétel felvillanása is becses” (71. l.). Én azt hiszem, hogy ez a megjegyzés fölösleges volt, mert az emberi szellem remekeinek ép az a sajátosságuk, hogy minél többet merítünk belőlük, annál több marad még bennük, hogy valósággal kifogyhatatlanok. Homerosról, Dantéről, Shakespeareról, Goethéről még nem írtak meg *mindent*, nem is írja meg soha senki; Aranyról, Petőfiről, Madáchról pedig ugyanezt mondhatjuk. Mindig lesz, a ki újat talál bennük, a ki a maga alanyiségán keresztül oly mozzanatokat fedez föl, melyek eddig rejtve voltak. A mennyiben pedig Hartmann ezt a megjegyzést magára vonatkoztatta, nagyon is szerény volt, mert nemcsak egy-néhány „parányi észrevétel fölvilágosításával”, hanem becses megfigyelések, elemzések egész sorával gazdagította a Petőfi-irodalmat. Könyvét Gyulai Pál emlékezetének ajánlja, s a könyv nem méltatlan az ajánláshoz, már azért sem, mert mondanivalóját nem Gyulaiinak „tömören megfogalmazott ítéletei”-ből „mállasztotta széjjel”, nem közhelyekből s nem „a föltétlen csodálat kritikátlán himnusz”-aiból gabalyította esztétikai rajzait. Sőt, módszerben, az elemzés eljárásában, a tárgyalás menetében, az előadás hangjában nem is követi Gyulainak tárgyilagos és oknyomozó eljárását, hanem a Vörösmarty-életrajz klasszikus típusától elütő Riedl Frigyes Aranyát, mely teljesen szubjektív módszerével nálunk a költői jellemrajz másik klasszikus típusává lett. Némely lapon, mintha csak Riedlt olvasnók; például Petőfi általános jellemzése (I. fej.) szakasztott párja Riedl könyve utolsó fejezetének; a külön-külön szempontok szerint egybeállított fejezetek az Arany-jellemrajz szempontjait juttatják eszünkbe. Az a közvetlenség, melylyel Petőfi költészetének gyöngyeit saját élményeinek, élete nagy eseményeinek mutatja be, emlékébe idézi az olvasónak ifjúságát, melynek annyi mozzanata egybeforrt Petőfivel, ki felfödözteti az ifjúval saját lelkét s érzelmi világának hű kísérfője marad végig az egész életen — ez a közvetlenség Hartmann könyvében Riedlre vall. De ezt a megjegyzést korántsem szabad megrovásként érteni; Hartmann *tanult* a mestertől, de nem *tulajdonít el* semmit; a módszer, az eljárás Riedlé, a munka teljesen szerzőnké. Tanult külfömben Salamon Ferencztől is, különösen abban, mikor tárgyalásába egyes költemények elemzését szövi, hogy bemutassa Petőfinek hol költői technikáját, hol a költemény lélektani fejlődését, a különböző tényezők egymásra hatását, melyekből keletkezett (pl. 22, 82, 86. l. s az egész VIII. fej.); ebben a tekintetben kibővíti, teljesebbé teszi Salamon eljárását, mert míg ez legfőképen az érzelmi tényezőket elemzi s a költeménynek hatását az olvasó hangulatára, addig szerzőnk figyelemmel van lehetőleg minden tényezőre.

A könyv nem teljes rajza Petőfi egész költészetének, hanem lírája egy-néhány fővonásának rajza, leginkább egy-egy műfaj keretében. Az I. fejezetben Petőfinek általános jellemzését adja: a *rendkívülihez való vonzódását*; a *végletek* keresését, a *végleteknek erkölcsi harmóniáját lángelmével* párosulva; egész lényének, lelkének *egészséges voltát* — nagyon figyelmébe ajánlható újdön költőinknek — *bátorságát*

életében és költészetében egyaránt; szokatlan fokú *őszinteségét*, a mely azonban — tennem hozzá — nem fajul mezítelen és fitogtatott cinizizmussá, hanem leplezetlen nyíltságában mindig *szeretetremlő*. E tulajdonok nemcsak esztétikailag latnák ránk, hanem kiváltképen nevelőhatásúak. Valóban költőink közül kevés annyira nevelője az ifjúságnak, mint Petőfi. Igen szerettem volna, ha Hartmann külön szakaszt szentel Petőfi *erkölcsi tisztaságának*, annak a kényes szeplőtelenségnek, mely messzire kerüli az aljast, visszást és fonákat. Hogy Petőfi nemcsak ösztönszerűen, hanem tudatosan óvta lelke és költészete tisztaságát, sok bizonyítékát találjuk verseiben és prózáiban. A II. fejezetben az 1842 előtti Petőfiben keresi a későbbinek előjeleit. A III-ban *életfilozófiájával* foglalkozik; az első évek *halálvágya*, mely költőnknek nem egészséges életösztönéből, a boldogság után való esengéséből, hanem az inségből, nyomorból fakad, melyben annyi része volt; része lehetett ebben még a Bajzáék beteges, halvány siralmainak is, melynek hatása alól még Petőfi sem vonhatta ki magát pályája elején. Szó van itt a *bordalokról* is, de csak futólag. A *világgyűlölettel* telt Felhőket Hartmann találóan nevezi «rossz órák fanyar gyümölcsei»-nek, melyeknek pesszimizmusa Petőfi epikureizmusával egy töből fakadt: fiatalos lelkének végletességéből. De nem érthetnek egyet szerzőnkkel abban, mikor ezeket a «keserű ötletek»-et mintegy ki igyekszik rekeszteni Petőfi költészetének egészéből; hisz később is, egészen pályája végéig, nem egyszer esik e végletes hangulatba, csakhogy nem apró szilánkokban szórja szét pillanatnyi világ- és embergyűlöletének tanújeleit, hanem beleolvasztja nagyobb költeményeibe; az «Apostol» például nem egyéb, mint egy nagy Felhő-gomolyag. Az esztétikai lélektan szempontjából pedig a Felhők megbecsülhetetlen adalékok Petőfi képzeletének ismeretéhez; a képzelet játéka valóságos tűzijátékként sziporkázik a sötét gondolatok háttére előtt. A IV. fejezet Petőfi *szerelmi költészetéről* szól, melynek három fő állomása Etelka, Berta és Júlia: az édes és sejtelmes fájdalom, a lepkészerem s a heves, követelő vágyakozás, mely boldogságában himnusszá növekedik. Ezt az igen szép fejezetet követi az V., mely a *hazafias lírát* tárgyalja. Hartmann ebben igen találóan állapítja meg e hatalmas csoport lélektani fokozatait. Csírája a *gyermeki szeretet*, mely a gyermekkori emlékekkel bővülven, a *szülőföld*, majd *Alföld* imádatává lesz, a múlt tanulmányai és úti emlékei az *egész ország* szeretetét fejlesztik benne, a *hazaszeretetet*; mint faji érzés látjuk, mint válik a *családi érzés* a *nép szeretetévé*, mely *nemzeti érzéssé* magasztosul, hogy végül az *egész emberiséget* keblére ölelje. Evvel az érzelemmel testvér a költő *szabadságszeretete* is; eleinte csak az *egyéni függetlenségre* való törekvés, majd a *nép* s a *nemzet függetlensége*, s a *világ-szabadság eszméjében* éri tetőpontját. Ezeket a fokozatokat Hartmann annyi finom és mélyreható megfigyeléssel fejti ki, hogy ezt a fejezetet tartom a könyv legsikerültebb részének. Értékesek a VI. fejezet fejtegetései is a *tájképekről*. Találóan mondja Hartmann őket az «Alföld szöveggönyvéhez írt dallamok»-nak. Elemeiket a líraiságban, eleven-ségben és drámaiságban látja. Itt hiányát érzem a *szemléletesség* kiemelésének. A *Kiskünságról* szerzőnk azt mondja, hogy «a költemény esztétikai hatásának főeleme nem is a rajzban, hanem abban a lelkes szeretetben keresendő, melyet a költő a gondos rajzba visz». Úgy

látszik, hogy a többi tájképet is e szempontból vizsgálta, a szemléletességet, az objektív festőiséget pedig szinte mellőzi; pedig Petőfi nem egy tájképe a tisztára tárgyilagos, líraiság nélkül való festésnek is remeke: «Az Alföld» az első és utolsó versszak szubjektív kerete nélkül, a «Tisza» szinte végig, a «Kutyakaparó», a «Pusztta télen» stb., stb, melyekben a kísérő hangulat nem annyira a költőnek beleolvasztott líraiságából, hanem inkább magából a festésből, a szemünk előtt álló képből magából támad. A szerző kissé maga is ráczáfol saját állítására a «Kutyakaparó» s «Az Alföld» elemzésében. (84, 86. l.) Nem egyezhetek továbbá a szerzőnek állításával, hogy Petőfinek «a téli képek kevésbé sikerültek», mint a többi évszak rajza, «tárgyak ellenzenyes» volt, mert csak szenvedéseket okozott a költőnek. «A költő elfoglaltsága szemléleteit hiányosokká», rajzukat «érdektelenné teszi». Hogy Petőfi nem szerette a telet, volt oka rá, de hogy ezért rajzában «a vonalak legtöbbször torzak, elnagyoltak», nem merném állítani. Szerzőnk ez állítását különben a «Pusztta télen» elemzésével igyekszik igazolni. Kifogást tesz mindjárt az első szak hasonlata ellen: «A mit a kikelet és a nyár gyűjtöget, Ez (t. i. az ősz) nagy könynyelműen elfecséreli.» Első kifogás, hogy az «ősz» és a «rossz gazda» nehezen kapcsolható fogalmak; igen, ha a gyümölcsöntő korai őszre gondolunk; de képzeljünk csak zegernyés, komor novemberi őszt, mely véget vet a természet életének, mindjárt előttünk áll itt a «rossz gazda». Második kifogás, hogy a kikelethez nehezen kapcsolható a «gyűjtögetés», csakhogy a költő itt az esztendőnek termő évszakait együttvéve (kikelet és a nyár) állítja szembe a pusztítókkal (ősz és tél). Harmadik kifogás, hogy a második versszak elejétől végig *negative* rajzolja a telet («Nincs ott künn... sem a pásztor... nem szől... sem hegedül»), szóval, hogy a tél meghatározása itt nem egyéb mint: «a tél: nem nyár». «Mintha a nyarat rajzolóknak úgy, hogy ekkor a szél... nem kavarg... hó nem fedi a tájat, kőd nem ül...» Én ezt elhibázott okoskodásnak tartom. Nem értek egyet Péterfyvel sem, a ki a negatív rajzot művészetlenné mondja; én azt hiszem, hogy a negatív rajznak is meg lehet a maga jogosultsága, csak a maga helyén alkalmazza a művész. Petőfi versében épen ilyennek vélem. Petőfi a nyarat szereti; egy zimankós teleleji napon kilép a meleg szobából és nem azt látja, a mi van, a mit nem szeret, hanem *nem* látja azt, a mit szeret, hóját érzi a nyárnak és minden kellemességének. Így fogva föl a dolgot még a «művészetlenség» első sor: (Héj, mostan pusztta ám igazán a pusztta) jogosulttá válik, mert igazi kifejezője annak a hangulatnak, melyből a költemény eredt. Az ismeretetésnek szűk kerete nem engedi, hogy több, még idevonatkozó, kisebb megjegyzésemet elmondjam. A VII. fejezet Petőfi költészetének több sajátosságát bonczolgatja. Igen helyesen mutat rá az irodalomtörténetnek régi tévedésére, mely «Petőfi lángelméjének legszebb lenyomatát népdalaiban találja». A népköltéshez való közeledés pályájának első éveiből való s nem jelenti a tetőpontot. Magamnak is volt alkalmam ez ellen tiltakozni (Petőfi-Almanach); Petőfi egyénisége sokkal többoldalú, sokkal egyetemesebb, semhogy a népiesség szűk kereteibe fért volna. Hartmann pontosan megjelöli a viszonyt Petőfi és a népköltés közt s kimutatja, hogy főképen *naiársága* az, mely sokszor a népköltészet módján és formáiban keres költői kifejezést.

Naivsága teszi egyszersmind igazi *gyermekköltőré* is, sokkal inkább, mint nem egy mondvacsinált gyermekköltőnkét, kiben az igazi naivság ritka adománya nincs meg. Petőfi naivsága azonban nem csak gyermekverseiben, hanem különösen szerelmi verseiben is nyilvánul. Nem tartom eléggé sikerültnek, a mit Hartmann Petőfi *szatiráról* mond. Részből azért, mert magát a szatirát lélektanilag igen szűk-körüleg határozza meg, valósággal mostohán bánik vele: «A szatira enyhébb érzelmi hőfokot kíván, mint értelmet s tartós gyűlölet bővebben táplálja, mint illanó harag», magában ebben a körülírásban nagy ellentmondás van: vajjon a «tartós gyűlölet» «enyhe érzelmi hőfok»-e? Aztán: «A szatira a gyengébb, elnyomottabb fegyvere az erős ellen ... máshová suhint, mint a hová néz, támadása orv, sohasem nyílt», ez merőben helytelen, mert félreismeri a szatira erkölcsi alapját; ellenemond a meghatározásnak a szatira egész irodalma. Szerintem a szatira abból az ellentétből sarjad, mely a költő lelkében élő eszmény és valóság közt van; a költő a maga eszményének alapján állva vádlóként lép fel a szemében csonka, hiányos, félszeg valósággal szemben, és csipked, int, korhol, dorgál, ostromoz az ellentét minősége és mennyisége szerint; a szatiraírónak nem gyengének, hanem erősnek kell lennie; nem orvúl támad, hanem nyíltan, még akkor is, ha az ironia finom pengéjét forgatja, hát még, midőn az erkölcsi felháborodás ostorával suhint. Vagy orvnak mondható-e Berzsenyi, mikor vérző szívvel vágja a nemzetnek szeme közé hatalmas ódai szatiráját, a «Romlásnak indult»-at? Vagy Petőfi, mikor a «Széphalom» keserűségeire fakad? A mit Hartmann a szatiráról mond, az illik a pasquillusra, a pamphletre, a szatirának a legtöbbször korcs származékaira, melyek rendszerint fogvatékos erkölcsi alaplóból nőve, alatomosan csapnak arra, a mit sanda irigységük szemre vett. Nem tartom helyesnek Hartmann e fejtegetését másrészt azért, mert nem alapszik Petőfi valamennyi szatiráján, hanem főkép a szatirikus életképeken, s így nem teljes. Szerintem a «Helység kalapácsát» sem fogja föl helyesen; előbb szemére vetette Petőfinek «szűk leleményét», itt «a mű gondolati tartalmának» szegény voltát Csokonaihoz, Aranyhoz hasonlítva. Hartmann félreismeri a költemény alapját és célját; Petőfi benne nem az eseményes életnek torzképét akarta rajzolni, hanem pusztán irodalmi stílust csúfol ki vele, tehát nem is volt szüksége sem eseményre, sem gondolati tartalomra; formával támad forma ellen s ebben egyetlen a mi irodalmunkban, ha csak Kisfaludy Károly «Hős Fercsi»-jét nem vesszük ide. Én azt hiszem, hogy ezt a részét a tanulmányoknak még egyszer meg kell írni. Ugyane fejezetnek igen értékes része, a melyben Hartmann Petőfinek egyik jellemző sajátosságáról, a *rögtönző hajlamról* szól; ez voltaképen annyit jelent, hogy Petőfiben a művészi alkotás bonyolódott folyamata szinte pillanatnyi időben megy végbe: a külső benyomás felfogása — a belső alakítás, t. i. a művészi elemek célszerű kiválasztása (a mit az újon esztétika igen találóan szeret *meglátásnak* és *megérzésnek* nevezni), még pedig a külső benyomás keltette hangulat alapján és a nyomában ébredő képzetek kapcsolásával — végül a külső alakítás, t. i. megérzékítése, itt nyelvi kifejezésbe való foglalása. Különösen a két utolsó mozzanat: a belső és a külső alakítás, melyek más költőnél hosszú fontolgatás eredménye, ez az, a mely Petőfínél időben szinte egybeesik, innen

költeményeinek megkapó frissessége, találó jellemzetessége. Jól nevezi Hartmann Petőfit «a XIX. század leggyorsabb lángelméjének». Ez a képesség teszi Petőfit sajátképen való dalköltővé, de remek jellemzéseinek megalkotójává is, melyek a pillanatnyi fénykép hűségét, az arcmásfestő művész jellemzetességét egyesítik. Nem időzhetem tovább ez érdekes fejtegetéseknél, csak nagyon ajánlhatom, a mit Hartmann a dalról és Petőfi dalairól mond. Az utolsó fejezetet Hartmann egészében Petőfi lírája legszebb virágának, a «Szeptember végé»-nek szenteli; az esztétikus e remek előtt maga is szinte költővé válik, mikor a «zengő bánat»-ot bonczolgatni akarja, de azért teljes mértékben eleget tesz a tudós követelésének is, és külső-belső szerkezetét, gondolati-érzelmi foglatát, művészi alakját apróra elemzi.

Egészében véve Hartmann könyve a szó legjobb értelmében vett «szép» könyvek közé tartozik. Egyéni, az egyéniség bántó fitogtatása nélkül; tudományos tudákosság nélkül; olvasmányak igen kellemes, színes, könnyed, s a mi nem utolsó, modern próza, újabb esztétizáló prózánk bosszantó és henczegő idegensége nélkül. Én azt hiszem, Hartmannban meg van a rátermettség, hogy egyszer megírja Petőfiről azt a könyvet, melyet Riedl Aranyról írt.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

Kiss Ernő dr.: Mikszáth Kálmán. Kolozsvár, Gámán J. Örökösénél, 1910. K. 8-r. 71 l. Ára 1 K.

«Megkísértem, hogy szorosabban szemügyre vegyem Mikszáth munkáit és megrajzoljam tehetsége természetét.» Ezt vallja céljául maga a szerző. Nem életrajzot nyújt, hanem Mikszáth művészetének elemzését és magyarázatát kísérti meg. Négy fejezetben szól tárgyaitól, meseszövéseiről, alakjairól és előadásáról. A szempont, a mely mindenütt vezérli, Benedetto Croce elmélete, melyhez néha annyira ragaszkodik, hogy majdnem azt a benyomást kelti, mintha épen az elmélet igazságának kipróbálása volna a fő célja s ehhez Mikszáth csak épen alkalmi példának szolgált. Így mindjárt az elején. Croce¹⁾ I. fej.: «Es gibt zwei Formen menschlicher Erkenntnis: sie ist entweder *intuitive* (anschauende) Erkenntnis oder *logische* Erkenntnis; Erkenntnis, die durch die *Phantasie* vermittelt wird oder durch den *Intellekt*; Erkenntnis des *Individuellen* oder Erkenntnis des *Allgemeinen*; sie erzeugt in uns entweder *Bilder* (Anschauungen) oder *Begriffe*.» Kiss 8. l.: «Mint költő, (Mikszáth) ismeretét az életről az *intuizio* útján szerzi. Nem *értelmével*, hanem *képzeletével* fogja fel, nem *fogalmakat*, hanem *szemléleteket* alkot róla. Ismeretét az *egyesről* szerez, s nem az *egyetemestől*».

A II. fejezetben Croce rámutat az intuizio függetlenségére az intellektuális megismeréstől. Ha művészi munkában filozófiai gondolatok és fogalmak találkoznak is, végeredményben ez mégis csak intuizio, viszont minden intuizio ellenére egy filozófiai értekezés ered-

¹⁾ B. Croce. Ästhetik als Wissenschaft des Ausdrucks und allgemeine Linguistik. — Nach der II. durchgesehenen Aufl. aus dem Ital. übersetzt v. Karl Federn. Leipzig. 1905. Seemann.

ménye mégis: fogalom. Példa Manzoni és Schopenhauer. Kissnél Mikszáth és Eötvös József. «Eötvösnél az alakok, a tárgyak, maga az esemény is gondolati elemekké lesznek; Mikszáthnál minden szemlélet, még a beléje vegyülő fogalmak is csak a szép egyszerű elemeivé válnak.» (9. l.). — És így több helyen. Az elmélet e példázásának folyamán, bármennyire sikerültek és értékesek is egyes megállapításai, maga Mikszáth megszenvedett alatta. Úgy járt, mint minden nagy író, a kit egy kész és új elmélet Prokrustes ágyára vontak. És bármennyire is divatos most Croce, bennünket ma Mikszáthban mégis csak Mikszáth érdekel legelső sorban és jobban szeretnők, ha nem kívülről erőszakolnának elméletet az ő művészetére, hanem ő belőle, saját költői egyéniségének és művészetének elemzéséből fejlesztenék ki az elméletet s így keresnék meg benne azt a sajátos vonást, azt a faculté maitresse-t, a melyből őt és műveit meg kell értenünk. Akkor talán nem is lesz ítéletünkben annyi ingadozás és ellentmondás, mint e könyvecskében. Hogy csak egy két példát idézzek: 18. l. «Mikszáthról már kiemeltém, hogy *intuitív tevékenysége igen gazdag*». ~ 19. l.: «Mikszáth sokat megenged magának, mintha e nagyfokú költői szabadsággal akarná pótolni *intuicziója hiányos voltát*». 16. l.: «... mély és erős intuiczió, mely bele tud merülni a múltba és egy *gyújtópontba* tudja terelni a szétszórt sugarakat. Ez *nincs* meg Mikszáthban.» ~ 23. l.: «*Erős koncentráció tehetsége* egyszerre átlátja és egybefoglalja meséjének minden ága-bogát...» Ezt az 51. lapon ugyan maga is észreveszi, de ezentúl sem kísérti meg, hogy ezeket valamiképpen kiegyenlítse vagy áthidalja.

Nem tekintve mindezt, a mint említettük, vannak e műnek igen érdekes és ötletes részei, különösen a III. fejezetben, a hol Mikszáth alakjairól szól: nem utolsó kísérlet az sem, hogy Mikszáthot helyenkint saját szavaival akarja jellemezni.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Haiman Henrik: Alfred de Vigny filozófiája és művészete.

Budapest, 1909, 73 l.

Haiman dolgozata szerzője tanultságával s fejtegető készségével kiválik doktori értekezéseink közül, bár stílusa kissé merev, s germanizmusoktól, idegen szavaktól rontott. Dolgozatában kifejti Brunetiére megállapítását: A. de Vigny nem lett pesszimistává, hanem annak született. Kiélezi, hogy Vignyben kifejlődik a beteges töprengés és a mélyreható lélekismeret. Utal istengyűlöletére, a *Mont des Oliviers* sztoikus hangjára, a *Journal* mély és gyötrő kételyeire. A természet kegyetlenségének indítékát *La maison du berger*-ben jól látja. Észreveszi az *ennui* féktelenkedéseit Vigny gondolatvilágában. A költő sztoicizmusát *Moïse*-szel, *Chatterton*-nel, *La mort du loup*-val és az *Implora pacem* vázlatával bizonyítja. Kiemeli, hogy Vignynél a részvétnek nincs oly nagy szerepe, mint egyesek gondolták.¹⁾ Erkölcsi

¹⁾ Így gondolta ezt Karl Lajos is *A. de Vigny pesszimista volt-e* című dolgozatában (*Alexander-Emlékkönyv*, 1910, 305—313. lk.). Álláspontja felületes és elhamarkodott. Karl Vigny pesszimizmusát így czáfolja: «Egyházához, vallásához élete végéig hű maradt» [310], de... «istennel

eszmélkedése arisztokratikus, a tömegtől elforduló, a Herrenmoral önösségére emlékeztető. Szépen fejtegeti Vignynek a költőről hirdetett hitvallását. Űgyesen tárgyalja Vigny jelképies művészetét. Ki kell emelnem *Cinq-Mars*, *Stello* finom fejtegetését s a *Destinées* beható taglalását.

A Vignyre vonatkozó irodalmat jól ismeri. Szerettem volna, ha tudomást szerez *E. Zyromski* szép *Sully Prudhomme*jéről is, ki Vignyre is kitér. Utalásai és párhuzamai dicséretreméltó irodalmi és filozófiai műveltségről tanuskodnak. Vignyt Schopenhauerrel, Ibsennel, sőt Nietzschevel is összehasonlítja. Egy kicsit túloz is: «Vigny új értékeket alkot» [24. l.]. Ez a nyilatkozat az *Umwertung aller Werte* kísértése. A Vigny-Leopardi-párhuzam sokkal tanulságosabb lett volna.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

Dr. Blau Lajos: Bacher Vilmos élete és működése. 60-ik születésnapja tiszteletére. Budapest, Athenæum, 1910.

E mű a jelenkor egyik legnagyobb és legszorgalmasabb keleti nyelvészének van szentelve, a ki egész erejét, távol a világ zajától, a tudománynak szentelte. E folyóiratban — hol szintén nagy méltánnyal tekintünk a keleti nyelvészet e mestere felé, kitől minden, e téren kutató és tanuló oly sokat tanult és tanulhat — a mű következő értekezéseiről akarunk szólni. A tudós *kiadó* Bacher iratainak teljes bibliográfiáját nyújtja 611 számban. Bacher 45 önálló művet írt, 45 folyóirat munkatársa, dolgozatai magyar, német, héber, franczia, angol és olasz nyelven jelentek meg. *Krausz Sámuel dr.* Bacher mint bibliamagyarázót ismerteti, méltatva összes e szakmába tartozó dolgozatait. *Büchler Adolf dr.* Bacher agada művével foglalkozik, mely nélkülözhetetlen segédműve mindenkinek, ki a talmuddal és midrassal tudományosan foglalkozik. Az emlékmű egyik dolgozótársa sem végezhetett volna hasznosabb munkát, ha Bacher e művének hatását az utolsó két évtized irodalmi munkásságára kimutatta volna. Héber tárgymutatót e hatkötetes munkához *Guttmann Mihály dr. írt. Venediáner Lajos dr.* Bacher vallásbölcészeti iratairól értekezik. A héber irodalomnak a keleti (arab és perzsa) irodalmakhoz való viszonyát Bacher különös figyelemmel kutatta és tanulmányozta; erről *Richtmann Mózes dr.* számol be. *Blau dr.* Bacher érdemeit a magyar (zsidó) biblia szerkesztése ügyében tárgyalja. Végül *Bánóczi József dr.* méltatja Bacher fáradozását a Magyar Zsidó Szemle, az egyedüli magyar folyóirat, mely a héber tudománynyal foglalkozik, megteremtésében.

Bacher a héber irodalom majdnem minden kérdését tárgyalta műveiben. Biblia és talmud, midras és történet, nyelvészet és biblia-

perbe száll [311.]. «Istent rádolta, de sohasem káromolta» [312.]. Az ilyen hívekből és hívőkből nem kér az egyház. Hogy később bizonyos szelidülés enyhítette V. álláspontját, hogy «végső napjaiban — mint Karl írja — papok és püspökök látogatását fogadta», nem jogosíthatja fel sem Karlt, sem sugalmazóját, Massont, hogy megtagadják a költő múltját. Haiman óvatosan tartózkodott a K.-féle okoskodásoktól.

fordítások kutatása tárgyát képezik és a szentírásmagyarázók, nyelvtan és szótárírókról senki sem írt alaposabban és körülményesebben, mint Bacher.

(Skotschau.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Alfred Gercke-Eduard Norden: Einleitung in die Altertumswissenschaft. I. Band: Methodik, Sprache, Metrik, Griechische und römische Literatur. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1910. (n8-r. 588 l.) Ára kötve 18 K.

Régóta érzett és sokszor felpanaszolt hiányt kíván betölteni ez a három kötetre tervezett vállalat, melynek első kötete a folyó év elején került ki a sajtó alól. A derék szerkesztők olyan praktikus vezérkönyvet akarnak az egyetemi hallgatók, a philologia e neophytái, kezébe adni, a mely lehető rövidre fogva világos áttekintést nyújt a «régiségtudomány» összes tanszakainak anyagáról és segédeszközeiről a tudomány mai színvonalán. Az egyetemi előadások ugyanis még a legnagyobb egyetemeken sem dolgozhatják föl ez óriási területnek minden egyes részét s már természetüknél fogva sem nyújthatnak, még az egyes részekben belül sem, teljes áttekintést. Az egyes tanszakokról írt kézikönyvek, mint pl. az I. Müller-féle *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* kötetei, már oly annyira belemennek a részletekbe s a problémák megvitatásába, hogy használásuk jóval több képzettséget és gyakorlottságot tételez föl, mint a mennyi a kezdő philologusnak rendszerint rendelkezésére áll. Égető szükség van tehát olyan philológiai útmutatóra, mely annak ellenére, hogy a tudománykör egész épületét felöleli, az alkotórészeket csupán nagy körvonalakban rajzolja meg, bemutatva azokat a legfontosabb tudnivalókat és legnevezetesebb segédeszközöket, melyek egyfelől fogalmat adnak az egész tudomány mibenlétéről, céljairól és módszereiről, másfelől kedvet és alkalmat szereznek a kezdőnek mind behatóbb tanulmányok végzésére, mind önálló kutatások megindítására a philologia bármelyik részében.

Egy ilyen könyvet azután haszonnal forgathat az egyetemi hallgató tanulmányainak előrehaladottabb stadiumában is, sőt, mint középiskolai tanár is, akár régebben szerzett ismereteknek fölfrissítése végett, akár azért, hogy egy bizonyos kérdésben módszertani, vagy bibliografiai okulást szerezzen. *Freund* Triennium philologicuma már nagyon is elavult, *Reinach* Manuel de philologie-ja a mennyire részletes és pontos a bibliográfiában, ép oly hiányos és felületes az egyes tanszakok anyagának feldolgozásában, *Boeckh* Encyclopädie-je nem a

kezdő kezébe való, *Vári* műve (*A classica-philologia encyclopaediája*) a philologia történetének, továbbá a kritikának és hermeneutikának ismertetésére szorítkozik: szóval egy mindenre kiterjeszkedő s a mai követelményeknek megfelelő philológiai «vezérkönyv»-ünk eddigelé még nem volt s így a legnagyobb várakozással és érdeklődéssel üljük föl *Gercke-Norden* első kötetét, a mely nyíltan ezzel az igénynyel lép föl.

Az első kérdés, mely egy ilyen mű megítélésénél fölmerül, az lesz, hogy miképen állapítja meg a feldolgozandó tudománykör határvonalait, mit tart a philologia céljául és feladatául s minő tanszakokat különböztet meg benne? Már a címbe levő «*Altertumswissenschaft*» sejteti, hogy e mű lényegében a philológiának *Wolf* és *Boeckh* által adott programja alapján áll, mely szerint a görög-latin philologia célja az ókori görögök és rómaiak életének minden oldalról való felkutatása és megismerése. Ebből a programból kiesik természetesen a közép- és újkori görögség és latinság, melyeknek az ókorral való szerves egybekapcsolását, illetőleg a régi philologia körébe való fölvetését *Pecz Vilmos* hangsúlyozta először nyomatékosan. *Gercke* a *Methodik* rovatban (102. l.) megemlíti ugyan, hogy a vulgaris görög nyelv felkutatására legújabbban felhasználják az újjörögöt is, de mindjárt hozzá teszi, hogy az újjörög kívül esik a legtöbb classicus philologus érdeklődési körén. Jóval inkább kidomborodik az újjörög és román nyelvek fontossága *Kretschmernél* a *Sprache* fejezetben (l. 141. l.), ki az ókori görög nyelv bizonyos jelenségeinek megvilágítására fel is használja az újjörögöt. Látjuk tehát, hogy a tények kényszerítő ereje előtt a legzárkózottabb philologus is kénytelen meghátrálni s a közép- és újkori görög tanulmányok előrehaladásával lassankint be fogja látni — nézetem szerint — minden classicus philologus, hogy a legcélszerűbb lesz mégis a korhatárok lerombolásával az egész görögség és egész latinság egyetemes összefoglalásának magaslatára fölemelkedni.

Nem hagyhatunk azonban említés nélkül néhány ellenmondást, mely egyfelől a *Wolf-Boeckh*-féle program, másfelől az egyes tanszakok legújabb fejlődéséből előálló tanulságok összeütkezésének természetes következménye. Így *Kretschmer* egész határozottsággal írja a 131. lapon: «*Philologie und Sprachwissenschaft sind heute, so nahe sie sich auch nach dem Gegenstand ihrer Forschung stehen, zwei verschiedene Disciplinen*». A philologusnak az individualis, a nyelvésznek a generalis nyelvtvékenységgel kell foglalkoznia. Az összehasonlító módszer hozta az elidegenedést kettejük között. «*Die Altertumskunde aber — mondja Kretschmer — die selbst keine Disciplin ist, sondern eine Zusammenfassung verschiedener Disciplinen zu dem gemeinsamen Zweck, die antike Kultur als ein Ganzes zu erfassen, sie ist der Boden, auf dem sich die Linguistik mit der Philologie zusammenfindet*». Ebből következik, hogy ha mi görög és latin philológiáról beszélünk, akkor ennek köréből ki kell zárunk a görög és latin nyelvtudományt. E. *Bethe* pedig azt mondja a 429. lapon: «*Die Literaturgeschichte ist nur eine Seite der Kulturgeschichte, d. h. der allgemeinen Entwicklung nach der sozialen, politischen, religiösen, künstlerischen, kurz nach allen irgend fassbaren Richtungen hin*».

Miután azonban a történettudományt Gercke megkülönbözteti a philológiától (35. l.), következtethetjük, hogy maga az irodalomtörténet sem vonható a philologia keretébe, úgyszintén a szociális és politikai történet, a mythologia és archæologia sem. A mi más szóval annyit jelent, hogy a philologia céljának Wolf-Boeckh-féle értelemben vett fogalmazása manapság tarthatatlan. Ugyanez volt a vezérgondolata referens egy értekezésének is (A görög philologia célja Debreczeni ref. főiskolai 1908. 9. évi évkönyve 16—48. l.), melyben bátorkodott levonni e fölfogás összes következményeit is, kimondván, hogy a philologia célja nem terjeszkedhetik ki többre, mint a nyelvmélek szövegének eredeti alakjában való megtartására és eredeti értelmükben való megmagyarázására.¹⁾ Következetlenséget kell tehát látnunk abban, hogy e mű egyes szakaszainak szerzői elismerik a nyelvtudománynak, az irodalomtörténetnek, a politikai és szociális történetnek, a mythológiának és archæológiának a philológiától való különállását s mégis mindeme tudományok kutatását kötelességévé teszik a philologusnak. De az is érdekes, hogy mi módon teszik ezt. Gercke a Methodik rovatban (35. l.) különbséget tesz *formale Philologie* és *Sachphilologie* között. A formalis philologia feladata szerinte a szövegeknek nyelvi és metrikai tárgyalása. A dologi philologia pedig azokkal a kultúra minden ágában és a materialis állapotokban adott feltételekkel foglalkozik, melyek között valamely szöveg keletkezett s melyeknek ez a tanúja. Ide tartoznak: a vallás, a filozofia, művészet és irodalom, a magán- és közélet összes nyilvánulásai, különösen a szociális, politikai és katonai viszonyok, ipar és kereskedelem, technika és tudomány. De viszont a 88. lapon azt mondja: «Somit hat die kritische Interpretation der *Sachphilologie* und *Geschichte* ganz dasselbe zu leisten, wie die *höhere Textkritik*». Azaz, a szövegekritika egy bizonyos stadiumában — ha úgy tetszik, nevezzük ezt «magasabb kritiká»-nak — magában foglalja mindazt a tevékenységet, a melyet Gercke «*Sachphilologie*» néven összesít, miből következik, hogy a philológiának formalis és dologi részre való bontása jogosulatlan, annál is inkább, mert e kettő a gyakorlatban szorosán összefonódik és egymást állandóan feltételezi.

De lássuk a munka beosztását. Az első rész, mely a *Methodik* nevet viseli (3—124. l.), A. Gercke-től való. Ebben szó van az *antik könyvről*, melynek — még pedig úgy az elveszettnek, mint a fennmaradtnak — helyreállítása a philologiai-historiai régiségkutatás leg-sürgősebb feladata. Érdekes és új dolog a *Wissenschaft und Kunst* fejezetben a tudományos munkásság természetének, céljának és értékének általánosságban való meghatározása. Erre következik a philologiai és historiai módszerek egységének kimutatása, majd sorban a formalis és dologi philologia, a nyelvtudomány, az archæologia és művészet-történet módszereinek ismertetése. Itt vagy csupán a philologiai módszerekre kellett volna szorítkozni, vagy pedig ki kellett volna terjeszkedni a többi disciplinák (mythologia, geografia, politikai történet stb. stb.) módszereire is. Leghelyesebb lett volna ezt az egyes disciplinák feldolgozóira bízni.

Igy P. Kretschmer a *Sprache* fejezetben (131—221. l.), mely e

¹⁾ Ennek a fölfogásnak azonban tudományunknak újabb fejlődése nem ad igazat. Szerk.

kötet legsikerültebb része, maga is szól a nyelvtudomány módszereiről, sokkal rövidebben és világosabban, mint *Gercke*. Ő az anyagot két részre osztja. Először áttekintést nyújt a görög és latin nyelv történetéről az indogermán őskortól kezdve s bár a mű tervezeténél fogva csak az ókor végéig haladhat előre, pillantást vet a későbbi korokra is, a mai újjörög nyelvállapotok ismertetésével. A 2. részben a rendszeres latin és görög grammatika főbb fejezeteinek (hangtan, alaktan, szótan, syntaxis) módszereit és feladatait mutatja be tetszőlegesen kiválasztott példákon. Itt természetesen a főszűly a görögre esik, minthogy Kretschmer egész eddigi munkásságában nyilvánult sympathiája inkább a görög felé vonzza. Sajnos, hogy Kretschmer a *χολύ* eredetére nézve fenntartja régi álláspontját (l. 172. l.) Thumb, Schweizer, Wendland és mások komoly ellenvetései daczára (l. referens értekezését: A *χολύ* viszonya az ógörög dialektusokhoz. *EPbK.* 26 [1902] 484—515.).

Az *Antike Metrik* fejezetét E. Bickel írta meg (233—268. l.), a ki külön tárgyalja a hexameter, distichon és iambikus trimeter fejlődését, majd röviden összefoglalja a többi versmértékeket és strófaszerkezeteket s megemlékezik a prózai rítmusról is. Nagy hiánya a fejezetnek, hogy nem magyarázza meg az alapvető metrikai fogalmakat (ritmus, metrum, arsis, thesis stb.), a mit a kezdőkre való tekintettel okvetetlenül meg kellett volna tennie.

A mű hátralevő részét a *Griechische und römische Literatur* (275—573. l.) ismertetése tölti ki, melyen többen is dolgoztak. A görög költészetet E. Bethe, a görög prózát és a római keresztény irodalmat P. Wendland, a római irodalom pogánykori részét E. Norden írta meg. Nehéz feladat előtt állottak a szerzők, a mikor aránylag ily rövid terjedelemben világos fogalmat kellett nyújtaniok az ókori görög és római irodalom nagy kiterjedéséről és óriási anyagáról. Az eido-logikus elv szerint való beosztása az anyagnak még eléggé jól mutatja az egyes műfajok fejlődését, de már az írói individuumok jellem-rajza sokkal kevésbé sikerült s kielégítetlenül tesszük le a könyvet kezünkől, ha pl. a Pindarosról, vagy Sophoklesről írt részeket elolvassuk. Igen becsesek azonban a függetlenül hozzácsatolt *Quellen und Materialien, Gesichtspunkte und Probleme zur Erforschung der griechischen (römischen) Literaturgeschichte*, melyekben bő tájékozódást találunk az irodalomtörténet ókori forrásairól, modern feldolgozásairól és szerzőszövegeiről, néhány fontosabb problémáról, mint pl. a görög színház kérdése, az érvényesítendő szempontokról, az auctorkiadásokról s az egyes szakok irodalmáról.

A szakirodalmat általában véve minden fejezet szerzője a leg-gondosabb figyelemben részesíti s bár teljességre nem törekedhettek, mégis a fontosabb munkák közül alig mulasztottak el egyet-kettőt felemlíteni. Nemcsak az önálló munkákra, hanem a folyóiratokban elszórt értekezésekre is tekintettel vannak. Körülbelül ebben áll az egész mű legnagyobb becsé. Itt megjegyezzük, hogy a palaeographiai szakmunkák felsorolásánál meg kellett volna említeni *Thompson: Handbook of Greek and Latin Palaeography*, London, 1894. cz. igen praktikus kézikönyvét. Ugyszintén nem lett volna szabad említés nélkül hagyni *Bergk Poetæ lyrici graeci*-jét sem a görög lírikusok kiadásai-nak felsorolásánál.

Feltűnő, hogy Gercke a *charta bombycina*-t még mindig „Baumwollenpapier”-nak tekinti, holott erről már régen kiderítették, hogy nem gyapotból (bombyx) készült, hanem lenből s nevét *Βαμβύνη* syriai várostól nyerte, a hol kitűnő len papírt gyártottak. A formale Philologie részben nagyon hiányosan van ismertetve (37. l.) a kéziratok leírásának módja.

A német egyetemi hallgató mindenesetre jó hasznát fogja venni e műnek anyagának bőségénél s a szakirodalom gondos összeállításánál fogva, ámbár olvasmányának nem valami könnyű és élvezetes olvasmány. A rövidségre, kevés szóval sokat mondásra való törekvés, a nagyon is vázlatos rajzok olykor homályossá és nehezen érthetővé teszik a tárgyalást még a tapasztaltabb emberre nézve is. Annál kevésbbé remélhetjük, hogy valami nagy népszerűsége fog szert tenni a magyar egyetemi hallgatók körében.¹⁾

Minálunk ma is, a Gercke-Norden Einleitung-jának megjelenése után is, épen olyan *szükség van a görög-latin philologia és a vele rokon disciplinák magyar nyelvű, összefoglaló kézikönyvére*, mint volt ezelőtt, a mikor Pecz Vilmos részletes tervezetet is készített volt róla s már azt hittük, hogy e nagyszabású terv hamarosan meg is fog valósulni. Nem a derék tervezőn mult, hogy terve azóta meg nem valósulhatott, hanem sok egyéb akadályon. Valóban igen kívánatos lenne, hogy az akadályok mihamarabb leküzdhetők legyenek s egy szabatos terv szerint készült, az alapismereteket világosan összefoglaló, könnyebb modorban, a német minta terjedelmében írt, a szakirodalmat figyelmesen összeállító, magyar nyelvű philologiai kézikönyvet adhasunk kezdő philologusaink kezébe.

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

Franz Cumont: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Vorlesungen am Collège de France. Autorisierte deutsche Ausgabe von Georg Gehrich. Leipzig und Berlin, Teubner, 1910. 8-r., XXIV+343 l. Ára 6 M.

Cumontnak, a genti egyetem kiváló tanárának s az ókori vallások, különösen pedig a mysteriumok avatott kutatójának, ezt a könyvét alaposan és részletesen ismertetni igen nehéz, mert ha értékes adatait és megfigyeléseit nyomon akarnók követni, maga az ismertetés is valóságos értekezéssé dagadna. Így hát ez az ismertetés nem akar aprólékosan kidolgozott kép lenni, hanem megelégszik a széles, de jellemző vonásokkal odavetett vázlat jellegetével.

¹⁾ Most szeptemberben megjelent a munkának II. kötete a következő tartalommal: *E. Pernice*, Griech. u. röm. Privatleben. (1—69. l.). *F. Winter*, Griechische Kunst (71—187. l.). *G. Wide*, Griech. u. röm. Religion (189—288. l.). *A. Gercke*, Gesch. der Philosophie (290—389. l.). *J. L. Heiberg*, Exakte Wissenschaften u. Medizin (391—432. l.). Ára kötve 12-60 K.

A Kelet túlsúlya akkor kezdett erősebben Rómára nehezedni, mikor a római vallás túlságos formalizmusa már minden meleg, benső vallásos érzést száműzött a lelkekből. Ez a vallás már tisztán állami jelleget öltött magára: támasza és biztosítéka volt a római állam fennmaradásának és hatalmának. Büszkén dicsekszenek vele a római írók, hogy őseik rendkívül vallásos emberek voltak (Cic. nat. deor. II, 8.; Sall. Cat. c. 12.; Liv. XLIV, 1.; Cic. harusp. resp. c. 19.) s hogy mily mélyen gyökeredzett a római lélekben az a hit, hogy Róma csak az isteneknek köszöni hatalmát és nagyságát, semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy még Augustinus is szükségesnek érzi síkra szállni e felfogás ellen (civ. dei IV, 28—29.). — Epen, mert ily fontosnak tartották a vallást, szigorú rend, törvényszerűség és a külső formához való merő ragaszkodás lettek csakhamar úrrá benne; a szertartásokat a legapróbb részletekig kidolgozták, a vezetés és a felügyelet pedig az állam kezében összpontosult. Volt eset rá, hogy egy áldozatot formahibák miatt harminczszor is megismételtek, míg végre sikerült (Mommsen, Röm. Gesch. I⁶, 863. l.). — Azonban Róma folytonos terjeszkedése mellett a külső befolyásoknak csakhamar jelentkezniök kellett, ezek a befolyások pedig feltétlenül a vallás hanyatlását, az ahhoz való szívós ragaszkodás meggyengülését vonták maguk után. Az idegen behatásnak első irodalmilag megállapítható nyoma Mucius Scævola († 82) osztályozása, melyet ő Panaitiostól vett át s melyet később Varro is magáévá tett (a hagyományt teljes egészében megőrizte Augustinus civ. dei IV. 27. és VI, 5., reflektál rá Lactantius is piv. inst. IV, 3.); e felosztás szerint a költők vallása (genus mythicon) elvetendő, a filozofusoké (genus physicon) igaz, de praktikus haszonnal csak egy bír, a politikai vallás (genus civile), mely éppen ezért szükséges. Cicerónál Cotta (a pontifex!) csakis ebből a praktikus szempontból hódol az isteneknek (nat. deor. I, 61.; III, 5.).

Szóval a benső vallásosság megrendült, sebezhető volt azon a ponton, hol a lelkek titkos vágyai és bizonytalan epekedései, kétségei kielégítésre vártak. A névtelen sejtelmeknek határozott irányt, a bizonytalan kétségeknek tartalmas formát a keleti vallások érzésben és képzeletben gazdag theológiája adott. S ez egyik fontos szempont, melyből a keleti vallások rohamos terjedése és meleg fogadtatása magyarázható.

De e mellett politikai és gazdasági okok is siettettké az elterjedést. A provinciák szaporodása s e révén a sűrű kereskedelmi érintkezés Kelettel, a keleti származású katonák térfoglalása a római légiókban, a rómaiak tódulása az «új világ»: Kis Ázsia, Perzsia, Egyiptom, Szíria felé, s a keletiek özönlése Galliába s általán nyugatra — a gyors meggazdagodás reményében — mind elsőrangú tényezői a gyors és tartós elterjedésnek.

Időrendben a Cybele-kultusz az első, mely Rómába bevonul. A sibyllakönyvek parancsára s Attalos király szívességéből nagy ünnepélyességgel hozzák 204-ben Rómába azt a fekete pergamoni meteorokövet, melyet az istennő székhelyének tartottak. Tiszteletére megalapítják a ludi Megalensest, Claudius császár pedig márczius 15—27. közé tavaszi ünnepet iktat, melyben az új életre ébredt Attis (a személyesített vegetatio) játszsza a főszerepet Cybele mellett, s melyet rendkívül hangulatos gyász- és jubiláló körmenetek élénkítenek. Lassankint hivatalosan befogadott és elismert vallássá lesz a Cybele-kultusz, idegen elemeket vesz fel magába (Má-Bellona, Men, Anáhita), melyek közül talán a phrygiai Sabazius mysteriumainak bekapcsolása érdemel legtöbb figyelmet. Ennek az istennek a tisztelete telve van lavatiókkal, tisztálkodásokkal, melyeket újabban az ű. n. öröklött (= eredendő) büntől való szabadulás gondolatával hoznak összefüggésbe. De nevezetes a Sabazius-mysteriumok egy másik adata is. Ennek az istennek tisztelői azt hitték, hogy egy jó angyal (bonus angelus) haláluk után az üdvözültek lakomájára vezeti őket; ezt a túlvilági lakomát földi, liturgikus közös lakomákkal is jelképezték, sőt művésziileg ábrázolták is, mint azt egy Vincentius nevű Sabazius-pap sírján (a római Prætextatus-katakombában!) ábrázolt kép mutatja is.¹⁾ Már maga az a tény is csodálatos, hogy ker. katakombában pogány pap nyugszik, de még figyelemreméltóbb az a körülmény, hogy e képeken mindenütt szerepel a hal, mely egyúttal az őskereszténységnek is egyik legtöbbet használt symboluma. Sajátságos, hogy a szíriai Atargatis tiszteletében is nagy szerepet játszik a hal, melyet ott szent állatként tiszteltek (a galambbal együtt, mely szintén őskeresztény symbolum). E tiszteletre az érdekes példák egész légiónját hozza fel Cumont (283—284. lk.; még a mai napokból is). Az Atargatis-templomok közelében halastavakat tartottak s babonás félelem tartott vissza mindenkit attól, hogy e szent állatokhoz nyúljon; élvezésük is szigorúan tilos volt. Csak a papok és a beavatottak ettek bizonyos alkalmakkor a liturgikus lakomákon²⁾ halat, *abban a hitben, hogy így az*

¹⁾ Közölve *Wendlandnál*: Die hell.-röm. Kultur etc. 186. l., több más képpel együtt, melyek ugyanele vonatkoznak s ugyancsak ott találtattak. U. o. Lietzmann értékes magyarázatai: 184—186. lk. V. ö. L. v. *Sybel*: Christliche Antike (Marburg, Elwert, 1906), I. Bd., 181—209. lk.: Das Mahl der Seligen, hol közli a Vibia bevezetését az üdvözültek lakomájára — ábrázoló képet (Wendland i. m. 185. l.). Sybel könyvének ez a fejezete remek összeállítás és történeti átnézet.

²⁾ V. ö. Cenatorium és triclinium Juppiter Dolichenus templomában (CIL III, 4789 etc.), culina Malachbel templomában (CIL III. 7954). L. még *Usener*: Sintflutsagen (1899) 223. s k. lk.

*istenséget magát veszik magukhoz.*¹⁾ Nyilvánvaló — s ezt maga Cumont is kimondja (138. l.), hogy ez a Szíriában otthonos hit teremtette meg az ősker. ichthys-symbolikát.

A szíriai Baal és Atargatis kultuszok leginkább a theologiai és eschatologiai felfogásuk tisztasága révén terjedtek el oly hatalmasan. E theologia felfogása szerint az isten egy és mindenható úr (ba'al = úr), dominus caeli, mellette az istennő, *χρῖα*, ki azzal egy; ők ketten együtt urai és előmozdítói minden termékenységnek, s ebből a felfogásból magyarázható az a rendkívül érdekes vallási prostitutio, melyet Cumont lebilincselő módon magyaráz és illusztrál (139—141. és 285—287. lk.).

A perzsa mazdaismus és a Mithra-vallás hódításairól szóló fejtegetéseit nem kell bővebben ismertetnem.²⁾ Valamint a szíriai és kisázsiai vallások az érzékekre és érzésekre ható pompájukkal és körmeneteikkel, tisztultabb theologiai felfogásukkal hatottak a rómaiakra, úgy a mithriacismus elsősorban is a dualisztikus isten-felfogásban, szigorú moráljában s a túlvilági életéről való eszményi felfogásában bírta hódító erejének titkát. Ezekkel a kultuszokkal szemben az egyiptomi vallás (Isis- és Serapis-kultusz) csak lassan tud tért hódítani, sőt magában Rómában még üldözéseket is szenved és csak 215-ben talál végleges otthonra a Caracallától épített templomban. Ez a kultusz ritusának mágikus erejével, mindennapi istentiszteleteivel és ünnepeivel hódít.

Még sok érdekes reflexiót fűzhetnék Cumont rendkívül tanulmányos könyvéhez, ha terem engedné. A kitűnő munka irodalmi apparátusa roppant gazdag, úgyszólván kimerítő, maga a könyv a francia szellem és tudomány egyik gyönyörű alkotása.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Dr. Fritz Brukner: Zwei unbekannte Stücke Nestroy's. Aus den Manuskripten herausgegeben. Mit Porträt von Johann Nestroy. Wien, Knepler, 1910. 8-r. 96 l.

Nestroy drámái között, jöllehet majdnem félszázad telt el halála óta, tehát a német szerzői jog határán régen túl vagyunk, még mindig vannak kiadatlanok. Leginkább azért, mert maga Nestroy műveinek kézírataival és kiadásával nem sokat törődött,³⁾ a Chiavacci-

¹⁾ Atargatist régebben hal alakjában ábrázolták. Dagon istent még később is. V. ö. Lucian. de dea Syria 14; 54. Ovid. Met. IV, 46; V, 331. — V. ö. e hittel a ker. tanítást!!

²⁾ L. ezekre vonatkozólag: Cumont-Gehrich: Die Mysterien des Mithra. Leipzig, Teubner, 1903, 176. l. — cz. pompás könyvét.

³⁾ Carllal kötött szerződése szerint drámáit csak 1½ évvel színrehozásuk után volt szabad kinyomatnia.

Ganghofer-féle 1890—1891-iki gyűjteményes kiadás pedig természetesen csak az addig ismert, tehát megszerezhető színpadi kéziratokra szorítkozott. Két használhatatlan kiadás után az 1909-iki, Rommel-féle, kétkötetes, szemelvényes kiadás¹⁾ közli ugyan Nestroy munkáinak lehető teljes jegyzékét,²⁾ de az ebben foglalt 12 kiadatlan dráma közül egyiket sem veszi gyűjteményébe. Pedig Nestroy nem jelentéktelen író, e mellőzést darabjai nem érdemlik meg. Rommel szerint ugyan «Nestroy hat mit seinem Pfunde schlecht gewirtschaftet», de tagadhatatlan, hogy népszerűségének, mely írói nagyságát részben alá is ásta, komoly oka van. Sittenberger kitűnő Nestroy-tanulmánya³⁾ jól mondja, hogy «ein Menschendarsteller ist er nicht geworden, aber ein brillanter Caricaturenzeichner», s még a Nestroyért éppen nem lelkesedő Richard M. Meyer is elismeri,⁴⁾ hogy: «wie nach der Volks-sage der Teufel nichts schaffen, aber alles nachmachen kann, so war Nestroy zum Parodisten geschaffen». Eredeti darabjai mellett sokat vett más irodalmakból. Valóban «ott szedte a gyöngyöt, a hol találta». De ugyancsak Sittenberger mondja róla: «so viel er von Anderen übernommen hat, sein Wesen hat doch ein unverkennbares, eigenstes Gepräge.» (Id. h.) És plágiumait is megmagyarázza (bár nem menti) az ok, a miért azokat elkövette. A színház mindegyre újat követelt a népszerű szerzőtől és Nestroy a színháznak dolgozott nem pedig az irodalomnak. Reggel, az ágyban, czeruzával, minden színpadi utasítás mellőzésével írta bohózatait, sürgősen, nem válogatva, hogy hogyan. Épen e színházi kéziratok közül kerülnek elő még kiadatlan munkái. A Brukner közölte darabok nem voltak, mint ő mondja, «ismeretlenek»: az irodalomtörténet tudott róluk, az egyik éppen első drámai munkájául volt ismeretes. Beesük nem nagy, de tartalmuk jellemzően bécsies, egészen rávall Nestroyra. Az egyiknek, a *Der Zettelträger Papp* címűnek eredetiségében hiteles okunk van kételkedni; az egykorú gráci lap azt mondja róla: *ingerichtet* von Herrn Nestroy. Brukner szerint ugyan (a kézirat alapján gondolja) ez csak elnevezésmódja; de nekünk az *Umsonst* eredetének megvilágítása óta⁵⁾ különös okunk is van Nestroy eredetiségét mindig skepsissel fogadni, különösen ha maga Nestroy igazít útba. A közölt másik darab *Moppels Abenteuer im Viertel unter dem Wienerwald in Neuseeland und Marokko* tárgyánál fogva Nestroynál (mert Raimundnál vagy Bäuerlenél nem) idegenszerű. Mindamellet e kettő magán hordja Nestroy bélyegét. Stílusa, dialogusa jellemző. Az egyiknek, a *Der Zettelträger Papp*nak (mondottuk) mint Nestroy első munkájának életrajzi jelentősége is van. Jó volt tehát ezeket is kiadni, Brukner nem végzett hiábavaló munkát. Ellenben a bevezető rövid életrajz és jellemzés gyatra dolgozat, Nestroy munkáinak jegyzéke pedig, mint Rommeléből látom, nem teljes s ez annál különösebb, mert Brukner

¹⁾ Berlin, Deutsches Verlaghaus Bong et Co. 8-r., XCI, 440, 374 l.

²⁾ LXXXVIII—XCI. lkon.

³⁾ Grillparzer-Jahrbuch. XI. 164.

⁴⁾ Die deutsche Literatur des XIX. Jahrhunderts. (I. 168.)

⁵⁾ EPhK. 1908. 192. és Pester Lloyd, 1908. 73. sz. L. még Bayer cikkkét EPhK. 1908. 646. és Weber Artúrét EPhK. 1908. 328.

említi Rommel Nestroy-kiadását. A két bohózatot külön-külön bevezetés előzi meg, irodalomtörténeti és tárgyi megvilágításul.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Carl August von Bloedau: Grimmelshausens Simplicissimus und seine Vorgänger. Beiträge zur Romantchnik des siebzehnten Jahrhunderts. Berlin, Mayer u. Müller 1908. (Palæstra. LI. kötet.) 8-r. VI., 145 l. Ára 4 M.

A Simplicissimus-regények eredete a spanyol pica-ro-irodalomba nyúlik vissza. Itt a novela picaresca a realizmus ébredését jelentette; alaki szempontból pedig hozzájárult egy regény-típus keletkezéséhez, mely egyrészt egész sablont teremtett a regényíráshoz, másrészt azonban valóban az életet, leginkább az alantas néposztály életét a verismusig híven örökítette meg.

Bloedau kutatásai előtt is tudtuk, hogy Grimmelshausen művei s a nyomukban keletkezett német csavargó-regények a novela picarescával szoros kapcsolatban vannak. Bloedau érdeme azonban, hogy a Simplicius Simplicissimust részeire tagolva, formájában és részleteiben egyformán kimutatja a hatást, mellyel szerzőnkre a Lazarillo, a Guzman és a Buscon voltak. De még értékesebb eredménye, hogy épen a Simplicissimus alapján s hozzávéve (széles látókörrrel, sok ismerettel) az egész francia és spanyol irodalom adta mintákat, megállapítja a német csavargóregény jellemét. E szerint a személyek magának a főhősnek elbeszélésében mint kialakult egyéniségek jelennek meg az olvasó előtt. Cselekmény és jellem e regényekben mindig meg van okolva, a mit segít az a körülmény, hogy az olvasó előtt mindig egy egész élet története játszódik le. Épen ezért alkalmas a csavargó-regény életfilozofia alkotására, tanulság elmondására. Végül a Simplicissimus-regényeknek a pica-ro-i és az erotikus motivumain kívül harmadikául a harci motívumot említi. Ezek a megszabott kereteken belül sok mellékszemélylyel játszódik le a változatos cselekmény, mely ismét sok csavargó-regénynek lett mintája.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Erich Ziebart: Aus dem griechischen Schulwesen. Eudemos von Milet und Verwandtes. Berlin und Leipzig. Teubner, 1909. 8-r. VII. 150 l.) 4 M.

Mint a szerző könyvének előszavában említi, a mű eredetileg kommentárnak készült a miletosi Delphinionban talált Eudemos-fölíráshoz, a miletosi Eudemos iskola-alapító okiratához. A miletosi gazdag epigrafikai leletek közül ezen iskolai-alapítólevél azért ragadta meg elsősorban érdeklődését, mivel nemrégiben fejezte be a görög alapítványokra vonatkozó művét.¹⁾ Munkaközben azonban az összegyűjtött iskolai okiratok nagy száma arra indítja, hogy eredeti tervén túlmenve, a feliratok ezen nagy csoportjáról adjon áttekintést és tájékoztatást. És bár az epigrafikai adatoknak helyenként gyér volta

¹⁾ Erich Ziebart: Stiftungen nach griechischem Recht.

miatt nem adhatja a görög iskolai rendszer teljes és kimerítő ismeretetését, mégis sok értékes adattal gazdagítja tudásunkat, és a hol az epigrafikai adatok szegényebbek, ott más, részben irodalmi, részben archaológiai adatok belevonásával iparkodik egységes, összefüggő képet adni.

Az adatok a kiindulópont köré, az Eudemos-felirat köré, vannak csoportosítva. A mű tehát az okirat ismertetésével kezdődik. Az alapítólevelet tartalmazó feliratos követ a miletosi Apollon Delphinios szentélyében találták, mely a város főarchivuma volt. Tartalma: a népgyűlés határozata az Eudemos, Thallion fia, által a városnak följánlott alapítványról. Keltezés hijján azt kell feltételezni, hogy ez ugyanazon miletosi polgár, a ki a 210. évben Miletosban a stephanephoratosi méltóságot viselte, mivel ezzel összevág az okirat betűinek jellege is. Az összeg tíz ezüst talentum, melynek kamatai a szabadszületésű fiúk tanítására fordítandók. A város ezért köszönetet szavaz Eudemosnak, ki az alapítványt saját és testvére nevében teszi. Azután részletes rendelkezések következnek, főleg a pénzkezelést és tanítválasztást illetőleg. Az alapító a saját maga szabta terminusokon, tehát nem egyszerre, hanem részletekben fizeti le az alapítótőkét a hivatalnokoknak (*ταμίαι τῶν ἐρχομένων*), a kik kötelesek a pénzt az állami bankban elhelyezni, hol az az állami kamatláb szerint 300 aranystatért, azaz 6000 drachmát jövedelmez. Megtudjuk ebből, hogy az állami kamatláb 10%. Azután a tanítválasztás föltételei és körülményei vannak szabályozva. A tanítókat évente választják; a jelölteknek már az előző évben kell a *παίδωνόμοι*-nál jelentkezni, a kik a jelöltek jegyzékét nyilvánosan kifüggesztik. A választás nyilvános és ünnepélyes állami aktus, Hermes Epagonios és a múzák papjainak belevonásával. Az alapító halála után a család az időszerinti seniorjára megy át az a kitüntetés, hogy a választásokon a hierokeryxökkel és paidonomosokkal együtt tömjént áldozzon. Az ünnepély a hírnök hivatalos imájával kezdődik, melynek ezen alkalomra külön formulája van és mely főleg a választások tisztaságának megóvását czélozza. Érdekes, hogy a pályázók még a választás előtt tesznek esküt arra, hogy senkit sem közvetlenül, sem közvetve rá nem beszéltek, nem befolyásoltak. Külön tanítói képesítést a jelöltektől nem kívánnak, személyes képességeik szerint mérlegelik őket. Ugyanezen elv nyilvánult Athénben is az ephebosok tanítóinak megválasztásánál. A jelölteket a gyülekezetnek bemutatták; a tornatanítók Hermesre, az elemi tanítók Apollonra és a múzákra esküdtek fel. Mindegyikből négyet-négyet választottak; a tornatanítók fizetése havonként 30 drachma, az elemieké 40. Kötelességeiket illetőleg az irat a közoktatási törvényre (*παιδονομικός νόμος*) utal, mely azonban, sajnos, ismeretlen. Külön kiemelik azonban az *ἐπίδειξις* kötelező voltát, a min nem ünnepi előadást, díszbeszédet kell érteni (ez későbbi jelentés), hanem vizsgálatot, próbaelőadást, illetőleg a tornatanítóknál dísztornázást, a mi a tanítóknak és tanulóknak vizsgálata egyaránt. A prienei iskolai törvényben (l. a.) szintén van szó nyilvános vizsgálatokról. A miletosi és prienei közoktatási törvény hasonló lehetett az attikai ephebosokra vonatkozó törvényhez. A miletosi okirat az iskolai törvénynek csak egy mozzanatát említi külön, valószínűleg azért, mivel ez újabb keletű rendelet. Ez azon torna-

kirándulásokra vonatkozik, melyeket a tornatanítók az előtornázó tanulókkal (*ἀθληταί*) a környék tornaversenyeire tesznek; az engedelmet a hatóságok erre azon föltétellel adják meg, hogy a tornatanító a szabadságolást elfogadja és maga helyett megfelelő helyettest állít. A tanítóknak fizetésüket pontosan a hónap 1-én kell kikapniok. Az okirat rendelkezései csak a kamat felhasználására vonatkoznak; a tőke eléggé biztosítva látszik az által, hogy az állami bankban van letéve. A kamatot csakis iskolai czélokra szabad használni; a tanítói fizetésen kívül fennmaradó összeget (ez változik a szerint, a mint van vagy nincs az évnek közbeszúrt hónapja), ünnepi körmenet rendezésére fordítják. A paidonomosok évente szép áldozati bikát vesznek, melyet egy meghatározott napon ünnepélyes felvonulásban Didymába visznek; a menetben a paidonomosok után válogatott fiúk haladnak. Bizonyynal Eudemos kikötése volt azon rendelet — mely a gyermeki lélek finom ismeretéről tanuskodik — hogy minden hónap 5. napja szünnap legyen és az ő nevérol nevezzék el. Ezen Eudemos-nappal bizonyára legjobban biztosította magának a tanuló ifjúság háláját. Végül a szokásos záradék következik, hogy a népgyűlés határozata köbe vésvé két példányban örökíttessék meg.

Az Eudemos-okirat főjelentősége az, hogy az alsóbb iskolák viszonyairól tájékoztat, az *ἐλεύθεροι παῖδες* oktatásáról, holott eddig inkább az ephebiára vonatkozó adataink voltak. Érdekesen fejtegeti tovább az Eudemos-felirat és más epigrafikai emlékek alapján, az állam és iskola egymáshoz való viszonyat. Az állami iskola és iskolakötelezettség követelménye, mely elméletileg Platonnál és Aristotelesnél is megvan, gyakorlatilag Spártában érvényesült; a spártai iskolák híre épen úgy vonzotta a többi városok tanulóit, mint jóval később az athéni ephebsi intézmény. Meghaladja ezeket a krétai állami nevelőintézet, melyben nemcsak a tanítás, hanem az ellátás is ingyenes volt. Ennek a hatása alatt keletkeztek bizonyynal a nagygörögországi hasonló iskolák, és másutt is vannak ilyen intézmények nyomai. Solon törvényeiben magániskolák szervezetéről van szó: Athénben és környéken az elemi oktatást magániskolák végzik. A delosi iskolák félhivatalos jellegűek, mivel állami hivatalnok, paidotribes felügyelete alatt állnak. Athénben az ephebeia megalapítása (a 338. évben Kr. e.) a tanügy újjászervezését vonja maga után. A paidonomosi hivatal a mellett szól, hogy a fiúknak és néha a leányoknak iskolái is állami felügyelet alatt voltak. Teosban pl. a leányok tanulmányait a paidonomos vezeti: ő választja ki a processio ünnepi hymnusának énekletéhez a leányokat; nagyon valószínű, hogy valami ceducatiós rendszer uralkodott itten. Az iskola államosításának főoka valószínűleg az volt, hogy az állami vallásos ünnepek és fölvonulások alkalmával az ifjúság részvételét biztosítsák. A hol az iskolák nem voltak államilag rendezve, ott gyakran sajátságos, a mi modern felfogásunknak visszatetsző intézkedések váltak szükségessé, hogy az ifjúság részvételét az ünnepeken kötelezővé tegyék. Athénben, hol a choregos rendezi az ünnepi menetet, fel kellett őt bizonyos hatalommal ruházni az ellenszegülő szülőkkel szemben. Keosban az ünnepeket szabályozó törvénybe új hivatalt iktatnak be. Ez a gymnasiarchosi hivatal, melynek jogkörök pontosan meg van határozva; ő mint a gymnasion főfelügyelője köteles havonként háromszor az ifjúságot tornagyakorla-

tokra kivezetni, melyeken a részvétel kötelező. Az iskolakötelezettség mindenütt ki van mondva, hol az állami ünnepeken az ifjúság részvételére számítanak. A hol nincs is kimondva (pl. Delphiben), ott magától értendő. Érdekes Stratonikeia városi tanácsának határozata, mely szerint harmincz jó családbeli fiúkból álló kart kell a paidonomos vezetése alatt szervezni, kik hetenként egyszer a buleuterionban Hekate és Zeus tiszteletére karéneket tartoznak előadni; gondoskodnak továbbá a kar teljességéről is, hogy az ephebeiba átlépés vagy elhalálozás esetén a hiányzó tagokat azonnal pótolják. Hasonló intézkedés történik Notionban, hol fiú- és leánykar ad elő karénekeket Apollon Klarios tiszteletére.

Kisázsiaiban az államok ingadozó pénzügyi helyzeténél fogva az iskolák sorsa is gyakran bizonytalan volt; ennél fogva nagyon is rászorultak a magánemberek áldozatkészségére. A főalapítók fejedelmek, különösen Egyiptom és Pergamon tudománykedvelő uralkodói. Az Attalidák közül nevezetes II. Attalos király delphii és II. Eumenes rhodosi alapítványa. A Ptolomaiosok Prienében és Athénben tesznek alapítványokat. Magánemberek alapítványai is kimutathatók a feliratokból. Sok alapítványi iskola onnan ismeretes, mivel a tanulókat az alapítóról nevezik el. Némely iskola valamely istenről, hősről vagy költőről neveződik el, pl. az athéni Hermes gymnasion, a smyrnai Asklepios-gymnasion, a chiosi Homereion stb. Sok iskola viseli később az alapító római császárok nevét, pl. az athéni Traianus-gymnasion és az epidaurosi Hadrianaeum. Közeli szentélyekről nevezték el, pl. az athéni Lykeiont, a megarai Olympieiont, a thebai Herakleiont stb.

A miletosi Eudemos-okiratnak méltó párja a teosi Polythruss alapítólevele. Ezen alapítvány nem *egy* iskolának, hanem a város összes tanintézményeinek szól és olyan nagyszabású, hogy a teosi tanügy revisióját vonta maga után. A teosi alapítólevélből fennmaradt két töredék tehát nemcsak Polythruss alapítványára, hanem a teosi tanügy más pontjaira is vet világot: a fiúkat és leányokat együtt tanítják; három tanító van a három osztálynak megfelelőleg; a zenetanítás külön volt választva, mivel a fiúknak és leányoknak külön énekkaruk volt; a fiúknak két tornatanítójuk és egy vívómesterük is van. Az okirat utolsó pontja a vizsgálatok szabályozásáról szól.

A kisebb alapítványok valamely részletezélra tételnek, pl. új tanítói állás szervezésére, valamely speciális disciplina (pl. philologia, retorika vagy vívás) tanítására. Vannak alapítványok iskolafelügyelői állásra, iskolaépítésre, fürdőkre, olajra, játékokra stb. Néha subscriptio útján gyűjtenek és az emberi hiúságra is számítanak: az aláírók jegyzékét nyilvánosan kiállítják a gymnasionban, és a főhely azé, a ki a legnagyobb összeggel járul hozzá. Gyakoriak a játékalapítványok is. A spártai Leonidas-játékok, melyeket államköltségen alapítottak, később az állam pénzügyeinek hanyatlásával feledésbe mennek és magánalapítvány állítja ismét talpra. (Erre vonatkozólag az angolok legújabb spártai ásatásai hoztak napfényre érdekes adatokat.)

A legújabb ásatások általában nagyon meggazdagították az ókori iskolai életre vonatkozó ismereteinket. Pergamonban egy hellenisztikus gymnasion teljesen napvilágra került; az épület sajtóságos elrendezése (három gyakorlóhely teraszszerűen egymás fölött) a telekdrágaságra vezethető vissza. Előkerültek a tanítószemélyzet és a tanulók

névlajstromai, a szülők bejelentőnyilatkozata, a kitüntetett ifjak jegyzéke, az abiturientek listája stb. Didymában szintén megtalálták a tanulók rangsorozatát. A hivatalos feljegyzéseknél élénkebben világítják meg az antik iskolai életet azok a feljegyzések, melyek a tanulóktól erednek. Érdekes jelenség a tanuló ifjúságnak klub-alkotó hajlandósága. Vannak olyan szövetkezetek, melyek koronként valamely meghatározott célra (hála- vagy köszönetnyilvánítás, valamely kedvelt tanító ünneplése stb.) alakulnak. Az iskolásfiúknak (*παῖδες*) is vannak már ilyen szövetkezeteik; gyakoribbak azonban az ephebosok és neoi testületek. Nemcsak a fiúk, hanem a leányok is szövetkeznek. Vannak tornaklubjaik is: ezek a *φιλογυμνασταί*.

Az iskola falai hemzsegek a nem hivatalos feliratoktól, melyek az ifjúság örök, elpusztíthatatlan és javíthatatlan firkaló kedvéről tanuskodnak. De az iskolaépület egyúttal levéltár is, melyben a város nevezetesebb okiratait őrzik. A komoly és nem komoly, köz- és magánfeljegyzések egyaránt érdekesek. Gyakoriak a heros-sírok az iskolában, de néha közönséges halandóknak (korán elhunyt kiváló tanulóknak, nagyérdemű polgároknak) is kijut ez a kitüntetés. Kiváló tanerők érdemeit a feliratok méltatják. A tanítók szociális helyzetéről sírkövek, reliefek, versek beszélnek. Kötelességeik a *πατριμοιχικός νόμος*-ban vannak felsorolva. Jogaik: az állandó fizetés, vizsgái és versenyjutalmak, állami ünnepeken az áldozati pecsenyében részesesség.

A vándortanítói intézmény az első sophisták idejétől fogva áll fenn. Ezek egyes tudományos disciplinák előadói (*ρήτωρ, οὐρητικός φιλόλογος* stb.), kik maguktól vagy iskolai hatóságok meghívására tartanak kurzusokat. Fizetésük szaktudományuk és képességeik szerint különböző. A delphii gymnasionban Kr. e. 84 Menandros, Daidalos fia, grammatikus, díj nélkül tartott előadásokat, Apollonnak szánt áldozatképen. Számítása jól bevált, mivel jutalmul megkapta a *πρόξενος*-i magas címet.

Aránylag leggyérebbek azok az adatok, melyek az iskola mindennapi életére vonatkoznak. Az iskola belső életének teljes összefüggő képét sem feliratok, sem más archaológiai vagy irodalmi adatok útján nem tudjuk rekonstruálni. Az iskolafalak feliratai a tanítás menetéről nagyon keveset beszélnek. Órarend sehol sincs feljegyezve; a győztesek névsorai a tanítás eredményéről, nem pedig az eljárásról értesítenek. A vázsképeken ábrázolt iskolai jelenetek csak egyes mozzanatokat tüntetnek fel. A grammatikai és irodalmi oktatásra vonatkozólag maradtak fenn gyakorlófüzetek, írótabletörödékek; a magasabb irodalmi oktatásról a legfontosabb adat Homeros Iliasának egyes részeihez készített antik præparatiós füzet: négy, egymással összefüggő viasztábla, mely a berlini Antiquarium tulajdona, mindeddig azonban nincs kiadva. A gymnasionokkal kapcsolatban többnyire vannak iskolai könyvtárak is,¹⁾ melyek közadományokból, alapítványokból gazdagosznak. Az athéni Ptolomaion könyvtárának pl. az abiturientiens ephebosok kötelesek pæphisma alapján évente 100 könyvet adományozni. Híres iskolai könyvtár a delphii, a korinthosi stb.

A testgyakorlás tanításáról azért vagyunk aránylag legjobban értesülve, mivel ennek eredményeivel lép az iskola legtöbbet a nyil-

¹⁾ F. Poland: Öffentliche Bibliotheken in Griechenland und Kleinasien.

vánosság elé. Az iskola szereplése a nagy állami és vallásos ünnepeken, agonokon, felvonulásokon, temetéseken olyan fontos, az iskola részvételére annyira számítanak, hogy a tanítás és nevelés eredményeinek elbírálásánál egyik főszempont az, hogyan állja meg ilyen kiváló alkalmakkor az iskolai ifjúság a helyét. Ezen nemzeti és vallásos ünnepek kötik össze az iskolát a közélettel, ezek tartják fenn a kapcsolatot továbbra is az iskola és egykori növendékei közt.

Az iskolák ezen politikai jelentősége Nagy Sándor hódításaival csökken, de a mit ilyenképpen veszítenek, megnyerik általános művelődési jelentőségükben. Az iskolák, melyek azelőtt helyi fontosságúak, a hellenisztikus műveltség terjesztőivé lesznek. A nem görög emberre nézve a gimnázialis műveltség legfontosabb pontja a gimnasztikai képzés; de a görög embernek barbár földön a görög gimnázium az ő nemzeti műveltségének központja, melyben idegen földön is otthon érzi magát és mely gyermekeibe is görög szellemet olt.

A hellenisztikus iskolák művelődési jelentőségéről legtöbbit az egyiptomi papyrusok beszélnek. Egyiptomban a görög iskolák hatása alatt éles határt vonnak az iskolázott és iskolát nem végzett emberek közt. A gimnázialis műveltségű emberek mintegy érettségi bizonyítványképen esküt tettek le arról, hogy hol szerezték meg az ephébosi műveltséget. Ezekről nyilvánosan kifüggesztett jegyzéket vezettek, hogy közülük válogathassák ki az alkalmas egyéneket a város főhivatalaira, melyeknek egyik legtiszteltebbje a gymnasiarchia, a tanfelügyelői vagy főigazgatói állás. Ilyenképen valószínűs szellemi arisztokracia létesül, melybe a belépési jogot a görög iskola adja meg. Ebben azon óegyiptomi felfogás érvényesül, hogy a nagyobb műveltség nagyobb kötelességeket ró az emberre. A lehetőséget ezen műveltség elnyerésére, a műveltség kiterjesztését azonban a görög szellem adja meg az egész világnak.

(Budapest.)

LÁNG MARGIT.

Alfred von Sallet: Die antiken Münzen. Neue Bearbeitung von Kurt Regling. Mit 228 Abbildungen. Berlin, 1909. (Handbücher der Königlichen Museen zu Berlin.) 4. sz. n. + 148 lap, 8-r. Kötve 3 M.

Ez a kis könyv, mely a berlini múzeumok kézikönyveinek általánosan ismert jó tulajdonságaival ékeskedik, átdolgozása a Sallet-féle *Münzen und Medaillen* című, 1898-ban megjelent és a legújabb korig terjedő kézikönyv ókori részének. Regling az eredeti szöveget, a hol és a mennyire lehetett, megtartotta, a mi a nagynevű szerzővel szemben természetesen eljárás. Az átdolgozást a berlini gyűjtemény tekintélyes gyarapodása tette szükségessé, nevezetesen az Imhof-Blumer és Löbbecke-féle kiváló gyűjtemények megszerzése és az egyes újabb éremleletekből (Karnak, Abukir) származó darabok. Ehhez képest a könyv terjedelme 28 lappal, az illusztrációk száma pedig száznál nem sokkal kevesebbel növekedett. A képek igen kevés kivétellel az éremnek mindkét oldalát bemutatják. A bemutatott érmek zöme természetesen a berlini királyi éremtárból való, egypár kiválóan érdekes és ritka darab azonban más gyűjteményekből (London, Párizs, Nápoly, Firenze, München, Bécs) is felvétellett; ilyenek a görög érmeokről szóló fejezetben pl.: egy kyrenei érem a sylphion ábrázolásával,

Vercingetorix staterja, Cunobelinus britanniai királynak (a monda Cymbeline-jének) egy rézpénze, két Hadrianus-korabeli elisi érem Pheidias Zeusának jól ismert ábrázolásával, Septimius Severusnak egy apameai pénze, melynek hátlapján Noé bárkájának ábrázolása látható *NFE* felirattal és az olajágat vivő galambbal — az egyetlen bibliai tárgyat felhasználó pénzdarab, melyet az ókorból ismerünk; a római érmek között: Minius Iegiusnak, az itáliai szövetséges háború egy egyébként teljesen ismeretlen szereplőjének aranypénze, Augustus császárnak Herculanumból származó medaillonja, L. Clodius Macer afrikai proprætornak saját arczképével ellátott dénárja, mint a Nero halála utáni republicanus jellegű pénzverésnek érdekes példája, két Krisztus-monogrammot feltüntető Nagy Constantinus-féle pénz, Odoakernek egy ezüstpénze, Theoderichnek nemrégiben talált, magántulajdonba került pompás aranymedaillonja, stb. stb.

A könyvnek körülbelül felerésze jut a görög érmekre, és ez felöleli az anyagot a lydiai (v. ö. Herod. I. 94.) és perzsa királyok idejéből való legrégibb kisázsiai veretektől (*Ἀρροισῆτοι, τοζόται*) kezdve, melyek az első kiadásból hiányoztak, egészen a római uralom idejéig, tekintetbe véve az egész óriási területet, mely Nagy Sándor utódai alatt hellén befolyás alá került, egészen Indiáig; a görög szellemben tartott, görög felirattal ellátott érmek e távoli keleti peripheriákon nem utolsó bizonyítékai a hellén kultúra bámulatos elterjedésének. A római érmek tárgyalása szintén a legrégibb itáliai típusokon (*æs grave* és *campaniai* érmek) kezdődik és végig kíséri útjain a római pénzverést a császárság rombadőlteig, sőt a gót, vandál és Meroving uralkodók is képviselve vannak egy-két darabbal; pár szó még a bizánczi birodalomnak is jut. Végül *Münzähnliche Denkmäler* czímen egy rövidke fejezetet találunk az abukiri leletből Berlinbe került, Nagy Sándor képével vagy rá vonatkozó ábrázolásokkal ékes aranymedaillonokról, melyeket *Dressel*¹⁾ adott ki, s melyekről nem lehetetlen, hogy van valami kis közülük Lysipposhoz, továbbá a contorniátákról, melyeket Regling *Fröhner* nyomán ostábla köveknek magyaráz, a mit Sallet az első kiadásban még nem fogadott el, megmaradva a czirkuszi játékokkal való kapcsolat feltevése mellett. Az átdolgozó a contorniátákon előforduló írói arczképek (Sallustius, Horatius, stb.) megbízhatóságát illetőleg is skeptikusabb, mint a szerző volt.

A könyv célja az előszó szerint a *művelt nagyközönséget* az antik érmek világába bevezetni, de melegen ajánlható azoknak is, a kik az antik kultúra más ágaival behatóbban foglalkoznak, mert okos kiválasztáson alapuló bő anyagával megvilágítja azt a hasznát, melyet az ókori történet, mythologia, archæologia ezen általában csak a legszűkebb szakkörök érdeklődését bíró emlékcsoport figyelembevételéből meríthet.

(Budapest.)

CSERMEYI SÁNDOR.

¹⁾ H. Dressel, Fünf Goldmedaillons aus dem Funde von Abukir. Berlin, 1906.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908 1909.

16. **Sróff Gábor:** Gaal József szépirodalmi munkásságának eszmei értékelése. (Nagykárolyi főimn. 3—15.) — E hangzatos címet viselő értekezés csekély terjedelme ellenére is három önálló részre oszlik: 1. Néhány szó a magyar irodalmi oktatásról. 2. Magyarország irodalmi és politikai állapota a múlt század 30-as éveiben. (.) Gaal József írói s költői működésének okai. Munkásságának ágazatai és helye irodalmunkban. 3. A korszellemnek és író társainak hatása Gaal Józsefre. Az 1. fejezet a középiskolai irodalmi oktatás célját ismerteti, azután röviden felsorolja Sylvester Jánostól Bársony Istvánig a Szatmármegyéből származó írókat, majd kijelenti, hogy Gaal «verseire támaszkodva» Gaal József működésének «sarkpontját» meg fogja jelölni. Ígéretét a két következő fejezetben váltja be, csak hogy nem annyira Gaal műveire támaszkodik az ismertetésben, mint inkább Badics Ferencnek *Gaal József élete és munkái* cz. monografiájára. (Abafi-féle *Nemzeti könyvtár* 23. kötet.) Tudományos módszere kissé elavult: átvesz egy-egy gondolatot, melyet szépen fölereszt «költői szószszal», néhol azonban ezt a munkát is fáradtságosnak találván, egyszerűen átveszi úgyszólván betűről betűre. Íme egy kis példa:

Badics, 19. l.

Haramia csók... *Itt* lépteti föl legelőször Zöld Marcit, az *ideális* betyárt, ki embert nem öl, s magát a puszták urának tartva, dézmát szed a gazdagoktól, szereti az igazságot, szívesen segíti elő a szerelmesek ügyét... *különös* tisztelője a hölgyeknek, s rettenthetetlen bátorsága mellett *éppen* nem oly vad haramia, kire a szép szemek *nem* tudnának hatni.

Sróff, 13. l.

Haramia csók... *Ebben* lépteti föl legelőször Zöld Marcit, az *eszményi* betyárt, ki embert nem öl s magát a puszták urának tartva dézmát szed a gazdagoktól, szereti az igazságot, szívesen segíti elő a szerelmesek ügyét, a hölgyeknek *kiváló* tisztelője s rettenthetetlen bátorsága mellett *sem* oly vad haramia, kire a szép szemek *szelídítőleg* ne tudnának hatni.

A dülten szedett szavak mutatják a két szöveg eltéréseit. Azt hiszem, ez a kis párhuzamos idézet minden Demosthenesnél szebben beszél.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

17. **Szentiványi Béla:** Tárkányi Béla világi költészete. (Kegyesr. tatai alimn. 3—18.) — A szerzőnek nyugodtságát, elfogultságtól ment, higgadt és tárgyilagos ítélo tehetségét kell elsősorban is kiemelni. Tárgyának szeretete, a méltatott író iránt való rokonszérzése nem ragadja szélsőségekre: nem ismeri feladatául az ok nélküli dicsérést. Megállapításai a tárgyalt íróra nézve teljesen tárgyilagosak. Pl. ezt írja: «Tárkányit is, mint annyi sok más jelest, nem a tehetség telenség szorította le a napirendről, hanem a szükségképen haladó világ, a változó ízlés, a kultúra.» Tehát megállapítja, hogy költészete a múlté, az irodalomtörténeté. Kora kedvelte, mert együtt érzett vele a «tisztelretméltó, de ítéletünk szerint túlzó sovinizmusban». Kijelöli helyét a magyar irodalom történetében. Hibáztatja, hogy kéziköny-

veink Tárkányit a Bajza-féle «szobaköltészet» képviselői közt emlegetik, pedig egész hazafias irányú, költői munkássága őt Garay történeti tárgyú költészetének rokonául mutatja. «Balladáiban deklamál, történeti elbeszéléseiben nem igen sokat ügyel a szerkezeti egységre, de mindig és mindenütt rajongással csüng a magyar múlton», csak úgy mint Garay, tehetjük mi hozzá. Ezen általános szempontok kijelölése után ismerteti Szentiványi Tárkányinak történeti tárgyú költészetét, szem előtt tartva, miként helyezkedik ez el kora ízlésvilágában. Majd szól regeköltészetéről Tompa hasonló irányú alkotásaival párhuzamban s végül megemlékezik ú. n. gondolati költeményeiről, költői előadásáról és verseléséről, mindegyikről higgadt, elfogulatlan méltánnyal. Külső életviszonyainak vázolása rekeszti be az értékes dolgozatot.

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

18. Dr. Szabó Ignác: A virágok költője. (Rákospalotai gimn. ért. 1—16.) — A virágregék álmodozó költőjéről szóló eme kedves hangú értekezés a tanítványoknak van szánva. A maga nemében igazán mintaszerű ifjúsági irat. A legnagyobb könnyedséggel oldja meg a nehéz problémát, hogy gyönyörködtetve oktasson, a mi pedig tudvalevőleg az ifjúsági irodalomnak legfogasabb kérdése. Célja bevezetni tanítványait ama nehezen elsajátítható mesterségbe, hogy a természet «nyitott könyvéből» olvasni tanuljanak, tudjanak látni s elmerülni a természet szépségeinek szemléletében, nem a modern bölcselő természet-imádásával, hanem a költő Tompa álmodozó képzeletével. Ügyes kézzel és tollal magyarázza, mint fejlődött ki a költőben életének körülményeiből a nagy vonzalom a természeti szépségek iránt, a mi őt arra készítette és képesítette, hogy a természet legbájosabb gyermekeiben, a virágokban, az emberi érzelmek, erények és vágyak megtestesítőit lássa. Sorra veszi a szerző a legszebb virágregéket, elmondja meséjüket s kihüvelykezi a belőlük olvasható erkölcsi tanulságot. Ezen eljárással egyszersmind példát nyújt arra a tanulóknak, hogyan kell valamely költői alkotást elemezni. Érző szívvel s meleg kedéllyel írt dolgozata bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy az ifjúsággal megkedveltessen a bájos és érzelmes virágregéket s népszerűsítse a tanulók körében szerzőjüket, Tompa Mihályt.

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

VEGYESEK.

— Siklóssy László dr.: Róma, térképmelléklettel és képekkel. Budapest, é. n. (Eggenberger-féle útikönyvek, szerkeszti Szemlér Lőrincz dr. V.) Ára 1.20 K.) A könyv 99 lapjából elég kevés az, a mi antik dolgokkal foglalkozik, talán kelleténél is kevesebb; lényeges hibát csak a Forum leírásában (60. l.) találtam. A múzeumok műkincseinek leírása is nagyon hézagos: a mit felemlít, arról sem mondja meg, miért vagy miről nevezetes a megnézendő darab. Érdeme, hogy a magyar vonatkozásokat

lehetőleg mindenütt kiemeli, hibája, hogy térkép helyett eltorzított madár-távlatos rajzot ad mellékletül. Szóval nem teszi nélkülözhetővé a Reisebuch-ot. Reméljük, hogy ér majd második kiadást, jobbat, mint az első.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

— Kazinczy «Ajánlás»-a. Kazinczy Ferencz költeményeinek Abafi-féle kiadásában (Nemzeti Könyvtár, 1879.) az I. kötetet megnyitó *Ajánlás* cz. költeményre vonatkozólag (Az életforrásnál mulattam...) a *Jegyzetek* közt (176. l.) ezt olvashatjuk: «E dal úgy látszik 1831-ben készült; mert czíme elő nem fordul azok közt, melyeket K. minden verseinek sorozatával Toldyval közölt 1830 novemberben.» Abafi a költeményt Kazinczy *Poetai munkáinak* Bajza és Schedel rendezte kiadásából (I. köt. 1836) vette át.

E költeménynek, az *Ajánlás*-nak története van. A *Rajzolatok* (szerk. Munkácsy János) 1837. évi 82. számában (653. l.) a következő nyilatkozat jelent meg:

Nyilatkoztatás.

Messze minden véleményt zavaró szándéktól, teljes szerénységgel bátorkodom jelenteni, hogy néhai Kazinczynk eredeti munkái első kötetének bírálóját (a Figyelmező 8-ik sz.) nem ámitá sejtelve, midőn a pontatlan correctségű *Ajánlást*, mely a boldogult koszorúsna verseivel kiadatott, nem az övének lenni gyanítá. Büszke lévén arra, hogy Kazinczynk élt ezen reá homályt vető versezettel, saját munkámnak vallom (a mit ha kívántatnék, bizonyíthatok) és mint olyat az egész olvasó közönség előtt ezennel ünnepélyesen visszakívánok, nehogy némelly rágalomkholók egykor ha versgyűjteményem megjelenendene, lopással vádolni kegyeskedjenek.

Pesten, october 9-kén 1837.

Kovácsóczy.

E nyilatkozatra Kazinczy Gábor ugyancsak a *Rajzolatok* 1837. évi 84. számában (669. l.) a következőleg válaszolt:

Válasz Kovácsóczy nyilatkozására.

A *Rajzolatok* 82 d. számában, Kovácsóczy nyilatkozást tőn, hogy a Kazinczy Ferencz versei közt megjelent, s már Schedeltől idegennek sejtett *Ajánlás* mint «igen hasonlatlan a boldogult egyéb műveihez, melyeket világos gondolatfolyam, s kifejezés correctsége bélyegeznek», az ő (Kovácsóczy) munkája. Azonban mivel nyilatkozásának e szavaiban «büszke lévén, hogy Kazinczynk élt ezen reá homályt vető versezettel», Kovácsóczy azt látszik hinni, mintha e verset maga Kazinczy is önművének akarta volna vétetni, s így őt — világos szavakkal — *meglopni*: kénytetem a következők elmondására. Mielőtt Schedel feljebb közölt gyanúját elmondá, hallám nagybátyám legrokonabb lelkű barátjától, Szemerétől, kire ezennel az ő megegyezésével hivatkozom: Kazinczy látatván vele s másokkal 1829 d. Kovácsóczy verseinek kötetét, melyeket ez neki ítélés végett küldte meg, első helyen állá ott a szóban forgó *Ajánlás*. — Kábaság volna tehát képzelní, hogy azt magáénak akarta volna vétetni, ha nem említjük is, a mit Schedel, sőt maga Kovácsóczy is szerény volt elismerni, hogy verse nem csak hasonlatlan Kazinczy egyéb műveihez, de azokra homályt vet. Miután tehát az említett *Ajánlás* a boldogult életében, tudtomra legalább, neve alatt soha meg nem jelent, s így vele Kazinczy soha nem élt, halála után munkái közt tévedésből történt fölvetelét egyedül a kiadóknak lehet és kell tulajdonítani. A mit kimagyarázni annak sem nehéz, a ki tudja, hogy a boldogult barátai s ismerősei föltűnőbb műveinek másolatait

papirosai közt szokta tartani, s így az ismeretlen *Ajánlás* övének könnyen vétethetik.

Birtokában levén a kidőlt bajnok írásai nagy részének, e sorokkal emlékének tartozám, melyet még egy Horvát Endre is avatlan kezekkel sértegetni büntetlenül merészkedett.

Kovacsóczy köszönetet érdemel nyilatkozásáért, de nem, hogy a pusztá tévedést *így* fedé föl.

Pesten, october 12-ikén 1837.

Kazinczy Gábor.

Így azután, mikor Kazinczy Gábor rokonának verseit 1858-ban kiadta, az *Ajánlást*, mint nem Kazinczytól származó költeményt, nem vette föl a gyűjteménybe. Ennek ellenére sem volt talán fölösleges a két ujságcikket újra kinyomtatni, mert nemcsak a gyorsan dolgozó Abafinak, hanem még az óvatos és gondos Váczy Jánosnak a figyelmét is elkerülték. A *Magyar Remekírók* Kazinczy kötetében, melyet Váczy rendezett sajtó alá, ugyanis szintén ott szerepel a költemények élén az *Ajánlás*, s mivel a kiadás egyébként mintaszerű, megtevesztheti a verset illetőleg a tudományt.

(Székesfehérvár.)

KELEMEN BÉLA.

— Bock Mihály «Füves kertescské»-jének magyar kiadásai. A magyar irodalomtörténet Bock Mihály *Füves kertescskéjének* (*Wurz Gärtlein vor die krancken Seelen*) három magyar kiadásáról tud. Az egyik 1572-ben Krakkóban jelent meg, BALASSA BALINT fordítása. A másik ennek szóról-szóra való utánnyomata; Gutgesell Dávid adta ki Bártfán 1580-ban. A harmadikat — a mely csak egy csonka példányban maradt meg — minden valószínűséggel Manlius János nyomtatta Siczben, 1593-ban. Szabó Károly szerint ennek «szövege több helyt lényegesen eltér» Balassa szövegétől, stílusa más, és így «semmi esetre sem pusztá utánnyomata» Balassa fordításának. De hogy új fordítás-e, vagy csak a Balassáénak átdolgozása, arról Szabó nem beszél határozottan (l. Szabó cikkét: Budapesti Közlöny 1870. 281. sz. 8340. l. és R. M. Kt. I. 91, 162, 274. sz.). Bock Mihály könyvének még három magyar kiadására akadtam rá. Nem kellett ehhez új könyveket fölfedeznem — de elolvastam egynéhány eddig csak ismertetett könyvet.

Semptén, 1577-ben jelent meg BORNEMISZA PÉTERnek ez a munkája: *Négy kinyirecske a keresztyéni hitnek tudományjáról* (R. M. Kt. I. 138. sz.). Ennek a munkának a negyedik része, a *Vigasztalo koenyrecske* — szintén Bock Mihály művének a fordítása. A Balassa-féle kiadásnál bővebb egy pár rövid toldalékkal; a hol Balassánál már vége a könyvnek, Bornemisznál még ilyen kis fejezetek következnek: *Hatvan lelki őrző vitézek. Három ellenségnék gyűhösségéről. Drága édes szók. Intés*. De egyébként pontosan egyezik a *Füves kertescské*vel, a mi már a fejezetek címeiből is kitűnik. Balassa Balint életének megírói ezt nem vették észre, pedig mind foglalkoznak Bornemisznak Balassára tett hatásával; elmondják, hogy alighanem Bornemisza adta Balassa kezébe Bock Mihály német könyvét, és a *Négy kinyirecskét* az ajánlások miatt többen is felhasználják a Balassák történetének kiderítéséhez. Pedig magát a szöveget akár meg sem kell nézni: Bornemisznak a *Vigasztalo kinyirecske* elé írott ajánlása Ungnád Mária asszonyhoz, Ungnád Kristóf és Losonczy Anna leányához, egyenesen megmondja, hogy ezt a könyvet ezelőtt *Füves kertescské*nek hívták: «Megolvastam az te kezéd írását is, kibe kértél, hogy tenéked egy jámbor tanyitót szerzenék, hogy jobban gyarapodhatnál az isten akaratjának értelmébe, kiből jó reménységet vöttem felőled. Im azért én is, előbb egy kis könyvecskét küldtem az ti megkeseredett szíveteknek vigasztalására, kit ezelőtt *Füves kertescské*nek is hittak,» Szilády Aron közli ezt a részletet (Balassa B. költeményei, 1879. IX. l.), de azt érti ki belőle, hogy «Bornemisza

a leánynak és anyjának vigasztalására, a Balassa által németből fordított könyvet küldte.» De ennek a következtetésnek már az ajánlás szavai ellenmondanak. Bornemisza nem mondaná, hogy az elküldött könyvet «*ezelőtt*» hívták *Füves kertecskének*. Hogy «*előbb*» küldötte, ez arra vonatkozik, hogy előbb, mint a kért jámbor tanítót.

1584-ben, Galgócson, megjelent egy könyv, a mely Szabó Károly bizonyítása szerint SIBOLTI DEMETERnek, a felső dunamelléki protestáns egyházkerület püspökének a műve. Czimlapja hiányzik. Szabó Károly elnevezte *Vigasztaló könyvecskének* (l. R. M. Kt. I. 208. sz.). Minden tüzetesebb egybevetés nélkül is, a fejezetek címeiből már meg lehet állapítani, hogy ez is a Bock Mihály könyve. Ugyanúgy végződik, mint a Balassa-féle *Füves kertecske*, nincsenek a végén a Bornemiszánál levő toldalékok, de közben a harmadik rész meg van toldva Heltai Gáspár *Vigasztaló könyvecskéjének* (Kolozsvár, 1553.; Sicz, 1593.) egy részletével. Szóról-szóra megtalálhatók itt Heltai könyvének azok a kis fejezetei, miknek a felírásuk: *Miképen kelljen a haldíhoz készülnen.* (Az 1553-iki kiadásban: C8b l.) *Hogy a halál nem fél, sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudomantól etc.* (C5b—C7b.) *Hogy a haldíznak semmi bizonyos ideje nincs.* (C7b.) A másodikban szóról-szóra megvan a *haldítáncz-vers* is. Igen megütközünk, hogy Thúri Etele, a ki 1887-ben Bornemiszáról könyvet írt, (B. P. dunavidéki első ref. püsp. élete és munkái. Bpest.), a melyben ismerteti a *Vigasztaló könyvecskéjét*, rá három évre pedig megírja Sibolti Demeter életrajzát (Protestáns Szemle. II. 1890.) és bőven, hosszan ismerteti a *Vigasztaló könyvecskéjét* is — nem veszi észre, hogy két egyforma könyvet ismertet. Kiss Aron figyelmét is elkerülte ez az egyezés, a ki egy évvel később ugyancsak a Protestáns Szemlében (III. k.) közöl egy vázlatos Bornemisza-életrajzot.

Végül: 1643-ban Gyulafehérvárott megjelent egy könyv, mit Szabó Károly az ajánlás írójának, SZALÁRDI MIKLÓSNak, tulajdonított. Címe: *Az Istennek keresztisrelő hiveit az békességgel való türesre indító kevés számú Vigasztaló Szók és azok mellé adatott Lelki Harcz*... (l. R. M. Kt. I. 741. sz.) A somlyai Báthory Zsófiához írott ajánlásban Szalárdi elmondja, hogy «*Ennek előtte egynéhány esztendőkkal az Nemzetes Csejti Istvánné Barrabási Erzsébet asszony kért vala arra igen szorgalmazatosan, hogy ez ndla írásban levő könyvecskét, fáradságomat nem szánván, költségével nyomtattatnám: melyre magamat reá igérvén, kezemhez adá.*» Csejti Istvánné azután halálosan megbetegedett, de halála előtt megint kérte Szalárdit, hogy a kéziratot emlékére nyomassa majd ki. Nyilvánvaló ebből a beszédből, a könyv szerzője nem Szalárdi, de nem is Csejtiné Barrabási Erzsébet — a hogy Bodnár Zsigmond mondotta. Ennek a könyvnek az első része szintén Bock Mihály munkájának a fordítása. Ebbe is bele van szúrva az a néhány lap a Heltai-féle *Vigasztaló könyvecskéből*, a mely a Siboltinak tulajdonított könyvben is megvan — de a haldítáncz-vers kimaradt. Ennek helyébe csak ez a mondat került: «*Bizonyittyák ezt (t. i. hogy mindenkinek meg kell halni) az régi számíthatatlan példák után, az mindennapi szemünk előtt levők is.*» (122. l.) — A könyv második része pedig Sibolti Demeter *Lelki harcz* című kis munkájának (Galgóc, 1584. l. R. M. Kt. I. 209. sz.) utánnyomata, megtoldva néhány imával és a hét bünbánati zsoltár verses fordításával. Siboltinak ez a könyve tehát nem két kiadást ért meg, a hogy Szabó Károly tudja (a második kiadás is gyulafehérvári, 1632-ből való), hanem háromat.

Szabó Károly, a ki mindezeket a könyveket leírja a Régi Magyar Könyvtárban, mindenesetre észrevehette volna ugyanegy voltukat. Az ő figyelmetlensége azonban sok körülménnyel menthető. De menthetetlen és igazán nem közönséges Bodnár Zsigmondnak a fölületessége, a ki Bock könyvének mind azt a *négy* kiadását ismerteti, a mely a magyar irodalomtörténetben és bibliográfiában különböző könyvként szerepelt.

Külön-külön bírálja és méltatja a *Füves kertecskét*, Bornemiszanak és Siboltinak a *Vigasztaló könyve*skéjét és az 1643-ból való kiadást. (A m. ir. tört. I. 170, 177, 194. I. II. 86. l.) Elolvasásra nem — de ismertetésre, bírálatra, méltatásra elég fontosaknak tartotta ezeket a könyveket.

Tüzetesebb összehasonlítással kitűnik az is, hogy a Bornemisza, Sibolti és Szalárdi nevével szereplő könyvek Bock munkájának nem különböző, de egyazon fordításai, és megegyeznek a Balassa-féle fordítással (a melynek én az 1580-ból való bártfai utánnymotát használtam). A különböző kiadások között csak annyi az eltérés, a mennyit minden bizonynyal a másolás, a szedés meg a korrektúra következményéül tekintetünk, vagy a kiadó lényegtelen változtatásaiul. Néha más a szórend, nyelvjárási, kiejtésbeli különbségek is előfordulnak, egy-egy jelző változik, néhány szó kimarad, a helyesírás, a mondatok tagolása sem egészen egyforma — de az szembeszökő és bizonyos, hogy mindegyik kiadásnak egy a szövege, több önálló fordításról szó sem lehet. Balassa és Bornemisza szövege között van a legtöbb ilyen apró különbség. A Bornemisza-féle kiadás után készült a Siboltinak tulajdonított kiadás. Ennek másolata volt a Csejti Istvánnénál levő kézirat, mit Szalárdi Miklós adott ki. A siczi, 1593-ban megjelent kiadást, a melyet Szabó Károly «nem mer határozottan Balassa fordításának tartani», a mely «semmi esetre sem pusztá utánnymotata» Balassa fordításának — nem láttam. Mégis, épen Szabónak ebből a határozatlan beszédéből azt gondolom, hogy ez sem önálló fordítás, hanem ugyanaz, a mely a többi kiadásban is megvan. Manliusnak a legtöbb akkori kiadványa csak utánnymot; ő változtatott annyit a Balassa-féle fordításon vagy a későbbi kiadások valamelyikén, hogy «szövege több helyt lényegesen eltér» Balassa szövegétől. A különböző kiadások szövegének egyformaságából kitűnik az is, hogy a Siboltinak tulajdonított *Vigasztaló könyve*skéhez Siboltinak semmi köze nincs, ez a könyv nem az ő munkája, nem az ő fordítása. Nem is az ő kiadása, hanem a nyomdászé, Mantskovit Bálinté.

A különböző kiadások szövegének egyformaságában a legfeltűnőbb Balassa Bálint és Bornemisza fordításának az egyformasága. A megjelenés rendje alapján azt kellene hinnünk, hogy Bornemisza írta le vagy nyomtatta újra Balassának a fordítását, és így Balassáé az a fordítás, a mely azután még négy vagy öt kiadásba belekerült. De igen nehéz elgondolnunk, hogy Bornemisza Balassának a munkáját adta ki a maga nevével. És ha meggondoljuk, hogy Bornemisza 1562 óta egészen 1573-ig (1564—65 kivételével) Balassa Jánosnak udvarában van, Bálintnak nevelője, tanítója (Erdélyi Pál: B. B. Bpest. 1899. 42. l.), igen közel esik az a föltevés, hogy Bornemiszanak sok köze van már az 1570-ben megjelent *Füves kertecské*hez. Lehet, hogy együtt fordította Bock könyvét Balassával, lehet, hogy csak javította, átdolgozta Balassa munkáját, de az sem lehetetlen, hogy a fordítás egészen az övé. Nem hasonlítottam össze a *Füves kertecske* nyelvét a Bornemiszáéval, de az bizonyos, hogy igen kiművelt, kész nyelven van írva, papos, prédikációs stílusban, sok helyt bibliai emelkedettséggel, nagy erővel, lendülettel — olyan nyelven, olyan stílusban, a mely aligha lehet a hűsz esztendő, vitézi életet élő Balassa Bálinté. De lehet a Bornemiszáé, és ennek a lehetőségnek nem mond ellene az a körülmény, hogy a *Füves kertecskén* ott a Balassa neve. El kell csak képzelnünk, milyen lehetett a szerepe az udvari papnak, a nevelőnek a hatalmas főúri családnál, és kivált figyelembe kell vennünk, hogy ennek a könyvnek a megjelenése a Balassáknak magánügye, családi ügye volt, nem pedig az olvasóközönségé, az irodalomé, és a kiadásnak célja csak az volt, hogy Balassa Bálint megörvendeztesse, vigasztalja az ő szerelmes szüleit sok-sok háborúságukban.

Gondosabb, alaposabb utánajárással, a stílusnak, nyelvnek tanulmányozásával valószínűleg meg lehetne bizonyossággal állapítani, ki fordította magyarra Bock Mihály könyvét. Azt hiszem, ez érdemes munka

volna, mert a kiadások számából ítélve, ez a könyv volt nálunk a reformáció korában a legelterjedtebb valláserkölcsei könyv.

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ.

— Kazinczy Gabor a Toldi-mondáról. A M. T. Akadémia kéziratárchájában őrzik Kazinczy Gábornak Toldy Ferenczhez 1854 február 21-én intézett levelét, melyben kifejti a Toldi-mondáról vallott nézetét. Kazinczy Kemény Zsigmond fejtegetéseivel szemben (*Toldi Miklósról. Divatcsarnok*, 1854 I. 3. jan. 15.), hogy Toldinak élő személynek kellett lenni, Toldy Ferencz álláspontját fogadta el, a ki Toldiban mythicus hőst keresett. Hogy Kazinczy Kemény felfogását oly mereven elutasította, abban — azt hiszem — része volt annak a benső személyes viszonynak, mely őt az 50-es években Toldyhoz fűzte. Szilády Áron bizonyítékai után nem lehet kétség, hogy Toldi valóban történeti alak, és így Keménynek volt igaza, de Kazinczy Gábor állásfoglalása mégis érdekes adalékul szolgál a Toldi-monda eredetének sokat vitatott kérdéséhez. A levél idevonatkozó része a következő: «Irodalmi előadásaidat tanulsággal, érdekekkel olvasom. Igen, azok előadások, vagy is, a mik akarnak lenni; könnyed jelei nehéz és mély tanulmányoknak. Annál nagyobb meglepetéssel olvastam Kemény Zsiga beszédeit a Toldy-mondáról. Ha ennyire el nem fáradt volna kezem, elmondanám, mit válaszolnék, ha válaszolnék. Mert Te sol' sem tevé' okosabbat, mint nem felelvé, mert K. Zs. mióta él nem monda oly keveset, mint ezen első aesth. kísérletében. Hogy Toldyt hist. alakká akarja tenni, annak akkor értelme, ha valami hist. adattal előállhat; de az, hogy T. valóban létezhett csak annyit bizonyít, mint a Stugli' diplomája, mely szintén nem volt, de lehetett. Hogy T. pusztán mondai alak, azt nem szükség egy pár persa név' azonszerűségével okadatolni; elég arra annyi, hogy a XVI. században már kérdés alatt állt, ha Mátyás vagy Lajos korában élt-e; s van-e reá az összes történelemben egyetlen példa, hogy egy, historiával már bíró, nemzetnél egy kitűnő hist. alaknak kora¹⁾ az első nemzedéknél már mythussá vált volna? Aztán, mi veszteség, ha a malomkövel parittyázó, mondai alakká devalválta? Melyik tette Toldynak, mely vonatkozásban állna historiánk' valamely jelentős részletével? Micsoda ür támad, ha őt multunk' csarnokából kiutasítjuk? Mit vesztett Schweiz szabadság háboruja, hogy Tell Vilmos a rege' szép alakává téteték? De különben is, mi köze a historiának a poesis' figuráihoz? Hagyjuk mi, s bátran hagyhatjuk az ily ócsó paszománokon való kapkodást azon nemzetiségeknek, miket 1849 költőget kotkodácsolva Stadion et Co. Nem szorultunk reá. — Én Álmosra nézve, például (így!), nem vagyok veled egy értelemben; de mind addig, míg Álmos oly kódós, nem szükséges, tétlen alak marad, mint a mily, mégis elismerem, hogy a «lenni, nem lenni» reá nézve egy nyílt kérdés, mit védeni (t. i. hogy volt) semmi mással nem lehet, mint azon örömmel, hogy Árpádunk' genealogiáját egy szemmel szaporítja. — S végül Toldyra nézve, nem az a kérdés, mit írt róla a jámbor Ilosvay; arról csakis ő, I., felel, hanem az: mit tud róla a historia; s mit a historia nem tud (nem tud pedig semmit, a mit bebizonyítani nem tud), az mind mese, mind addig, míg azt, nem böleseleti vagy esthetikai, hanem hist. tények meg nem szüntetik.»

(Zalaegerszeg.)

PAIS DEZSŐ.

— Új adatok a runaíráshoz. A runaírás feltalálását eddigelé tudvalevőleg a gótoknak tulajdonították, a kik a Fekete tenger mellett és az Aldunánál lakva, érintkeztek a görög kultúrával. Megismerkedve a

¹⁾ Az elsiegett írás miatt csak gyanítható, hogy «kora» vagy «kor-száka» olvasandó.

görög írással, annak hatása alatt, a germán hangtan tekintetbe vételével, megalkották a runaábécét. A gótoktól eltanulták azután a többi germán népek, de míg a délieknél ezt csakhamar kiszorította a latin írás, addig északon sokáig fennmaradt. Hempl György, a stanfordi (Kalifornia) egyetem tanára, egy newyorki betiszemlében, a «The Nation» 1908 ápr. 23-iki számában, majd bővebben az egyetem egyik kiadványában (The Linguistic and Ethnographic of the Burgundians, Stanford, 1909, ism. Feist Zsigmond: Zeitschrift f. d. deutschen Unterricht, 1910. 4. füz.) az eddigi felfogástól egészen eltérő elméletet fejt ki. Véleménye szerint a runaírás a velencezevidékiek írásának hatása alatt keletkezett, a mely közel áll a nyugati göröghöz és a keleti olaszhoz. Az Adriai-tenger és az Északi-tenger között virágzó borostyán-kereskedés útján, a velencezevidékiek révén Kr. sz. e. az I. században jutott el ez írás a germánokhoz (Dánia nyugati részében ugyanis abban az időben sok borostyánt találtak). Ez írás azután Jütlandból Dániába és Skandináviába terjedt. Az anglok és jüttek, a mikor Kr. u. az V. században kivándoroltak Britanniába, meghonosították ott is. E területeken (dán, skandináv, angol) maradt reánk a legtöbb runa-emlék, mert ott volt leginkább használatos ez írás, más germán területeken kevésbé. Ismerték a gótok is, a kik Skandináviából a Keleti-tenger partvidékeire, azután orosz földre, végül a Fekete-tenger mellékére vándoroltak. Ez útvonalon maradt is néhány runaemlék reánk (pl. a koweli lándzsahegy, a bukaresti aranygyűrű, stb.). A gót írás azonban, melyet Ulfilas bibliafordításában használt, kiszorította a runát. Ügylátszik az Északi-tengertől távolabb lakó (szárazföldi) germánoknál is divatban volt a runaírás, mely valószínűleg hozzájuk is cserekereskedés útján jutott el. Hempl ezen emlékekről is egészen új dolgokat állít. Észrevette, hogy ez utóbbi runaírások régi ábécéskönyvekben találtattak nagyrészt, melyek alakra és kiállításra igen hasonlítanak egymáshoz. A betűk az északi runaemlékektől kissé eltérnek. Észrevette, hogy ez írásokat a burgund nép vándorútjába eső helyeken találták. E nép ugyanis eleinte (Kr. u. III. sz.) a gótok és vandalok szomszédságában, keleti Németországban, a Közép-Dunánál (Bécs körül) lakott, innen felső-frank területre ment, az V. században a Közép-Rajnáknál királyságot alapít, melyet a húnok 437-ben megsemmisítenek (ez a magva a Nibelungen-mondának), végül a megmaradtak keleti frank területen újra burgund országot alakítanak, mely a középkori világtörténetben jelentékeny szerepet játszott. A német földön megmaradt runaemlékek mind ezen területeken vannak, ezek a következők: 1. Bezenye (Pozsony mellett Magyarországon), 2. Nordendorf (Augsburg mellett), 3. Balingen (Hohenzollern mellett), 4. Osthofen (Hessen), 5. Freilaubersheim (Hessen), 6. Friedberg (Frankfurt mellett), 7. Fms. 8. Engers (Koblenz mellett), 9. Charnay (Bourgogne). Ez emlékek mind felnémet nyelven vannak írva, vagyis a második «Lautverschiebung» nincs meg. Hempl ez emlékek tartalma és nyelvi sajátosságai alapján azt következteti, hogy ezek burgund földön keletkeztek. Allítja továbbá, hogy a burgundi nyelv az északi germánhoz áll közelebb, nem pedig, mint eddig vélték, a góthoz (keleti germán). Végül úgy véli, hogy tévednek azok, a kik ez emlékek keletkezési idejét Kr. u. a VI. századba teszik, mert valószínűleg a IV. század végéről vagy V. század elejéről származnak. Feist véleménye szerint, a kinek ismertetéséből adataimat vettem, Hempl magyarázata a runaírás keletkezéséről erősebb okadatolásra szorul, de a német földön megmaradt emlékekről szóló gondolatai megüljők helyöket. Öröndetes volna, ha Hempl, mint ígéri, kutatásait folytatná és a runaemlékeket faksimile-kiadásban, azok megfejtésével egyetemben közölné. Úgy vélem azonban, hogy a magyarázatok nem mindig fognak sikerülni, mert sok közülök valószínűleg varázslásokhoz készült hozzá nem értő emberektől, sok pedig régieskedő hamisítvány is lehet!

(Körmöczbánya.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

— Karl Brugmann: *Der Gymnasialunterricht in den beiden klassischen Sprachen und die Sprachwissenschaft.* (Strassburg, 1910. Karl J. Trübner, 8-r. 32 l.) Az indogermán nyelvtudomány ismert mestere jelen vita-iratában német berendezések ellen szólal fel. Brugmann az egész nyelvtudomány nevében beszél. E disciplina, a melynek rövid múltja miatt még csekély jogai vannak a tudományok között, harczra kel és több elismerést akar önmagának szerezni. Hogy kitől kívánja ezt, világos; mert versenytársa csak a class.-philologia. Így e könyvecske két tudomány versenyevel foglalkozik. És ámbár csak a német és osztrák viszonyokat veszi tekintetbe, mégis megérdemli, hogy a magyar philologusok is tudomást vegyenek róla, még pedig két okból: először, mert a füzetben nagyon helyes elvek világosan vannak tárgyalva, másodszor meg, mert a magyar állapotok se jobbakként mint a külföldiek.

A füzet a görög és latin grammatika középiskolai oktatásáról szól. Kretschmerrel abból indul ki szerzőnk, hogy ennek tanítását nem kell — a mint pl. Ostwald folytonosan kívánja — a középiskolában megszüntetni, avagy megszorítani, hanem csak javítani. A tanuló most csak a puszta tényeket sajátítja el, anélkül, hogy azoknak lényegébe is behatolna. E módszer azonban nem annyira a közép- és egyetemi tanárok hibája, hanem a baj abban rejlik, hogy a nyelvészet és a philologia nem egy tudomány, hanem két szak, a melyek sok tekintetben egymással ellentétben vannak. A philologusok, a kik egyedül őrzik a középiskolai tanárok kiképzését, nem tisztelik eléggé a nyelvtudományt, úgy hogy ez képtelen a gimnáziumokban való grammatikai oktatást befolyásolni. És itt Brugmann a német tanárvizsgálati szabályzatokat hibáztatja, a melyek nem helyeznek súlyt az összehasonlító nyelvészetre.

Hogy a grammatikát még mindig oly skolasztikus szellemben tanítják, annál szomorúbb, mivel egy történeti disciplina sem képes a szellemi események törvényszerűségét oly világosan magyarázni, mint épen az összehasonlító nyelvészet. Magától értetődik ugyan — mondja Brugmann — hogy nem e tudomány nehéz útjait kell a tanulóval megismertetni, hanem csak néha-néha annak eredményeit, a melyekben az egész szellemi élet nagszerű törvényszerűsége jut kifejezésre. Ehhez nem szükséges, hogy a tanuló összehasonlító nyelvészetet tanuljon, hanem csak az, hogy a tanár mélyebben pillantson be e tudomány titkaiba.

Kis történeti kitérés után szerzőnk külön fejezetben, a mely a philologusra nézve a legfontosabb, egy pár ellenvetésre felel, melyeket a nyelvtudomány ellen fel szoktak hozni. Az első ilyen ellenvetés az, hogy az indogermán nyelvtudomány oly területekre vezet, a melyeknek a gimnáziumban nincs helyük; ilyen terület pl. a szanszkrit. Ez ellen szerzőnk azt mondja: az indog. nyelvtudomány csak gyermekkorában hivatkozott folytonosan a szanszkritra, most már mindinkább arra törek-szenek, hogy minden nyelvet saját történetének tényeivel tárgyaljanak; a hol azonban szükséges valamely rokon nyelvre utalni, ott az illető tanár kötelessége előbb az idegen alakot magyarázni. Polemizál Blass Frigyes-sel, az elhúnyt hírneves philologussal, a ki avval vádolta tudományunkat, hogy kizárólag föltevésekre van rászorulva. Evvel szemben Brugmann hangsúlyozza, hogy minden történeti ismeret csak azáltal jön létre, hogy az adott tények alapján újakra következtetünk; ezen az úton halad maga a philologia is. Az sem helyes — a mit sokszor említenek — hogy a mai nyelvészek egymás közt is oly kevésbé értenek egyet, hogy az eddigi eredményekben még nem lehet bízni. Sőt ellenkezőleg, nem csak a nyelvtörténet elvi kérdései biztosak már, hanem a görög és latin grammatikai tünemények is eléggé vannak már magyarázva. És végre is, hivatlanoknak bal kísérletei szerint nem szabad az egész tudományt megítélni. Azt is említik a nyelvészet ellen, hogy a mai nyelvtudomány főképen csak a hang- és alaktannal foglalkozik, míg a középiskolában inkább a mondat-dattan fontos. Itt Brugmann helyesen utal Delbrückre, az összehasonlító

syntaxis megállapítójára, és annak érdemeire. Szerzőnk végül azt kívánja, hogy az indog. nyelvtudomány is legyen a tanári vizsgálat tárgya.¹⁾ «Im übrigen — így zárja sorait — mögen diejenigen, die über unser Schulwesen zu wachen haben, zusehen, dass das Rechte in der rechten Weise geschehe».

Brugmann szempontjai szerint a magyar viszonyokat vizsgálni, nem az ismertetőnek, hanem hivatottabb köröknek feladata.

(Strassburg i. E.)

HENRICH ARNOLD.

— Megjegyzések Pécsy Béla bírálatára.²⁾ Platon-fordításom bírálatára (EPHk. 1910. 276. l.) nézve legyen szabad megjegyeznem a következőt: Symp. 172. B «συνουσία társaság, helyesebben összejövetel». Feleletem, hogy itt nem maga az összejövetel a fontos, sem a helye, sem az ideje, hanem csakis az, hogy kik voltak együtt, még inkább (mivel a főbb személyeket a kérdező is tudja) az együttlétük, mindaz, a mi ott történt. Ezért a hármass (συνουσία, σύνδειπνον, ἐρωτικοὶ λόγοι) fokozás. Vagy talán azért «összejövetel», mert németül «Zusammenkunft»? Javítását nem fogadhatom el. — 175. E πολλὴν ἐπιδοσιν ἔχουσα bőséges terjedelmű h. ezt ajánlja: növekvő v. emelkedőfélben van. Tévedés. π. ἔ. ἔχει közönséges körülírás, mely azt jelenti, hogy sok, bőséges, gazdag, virágzik, teljében van. Beleérthető ugyan a növekvés lehetősége is, ha magát a pusztá szót, a szótár egyik adatát nézi az ember, azonban «növekedőfélben, emelkedőfélben van» épen itt lehetetlen. Sokr. a maga bölcsességét csekélynek és kétségesnek mondja: ennek ellentéte nem az, hogy Agathoné emelkedőfélben van, hanem, hogy bőséges terjedelmű. Ez értelmi összefüggés miatt, de meg az ismert párhuzamos és ellentétes konstrukció miatt nem szólhatunk e helyen gyarapodásról. Ha azt akarta volna mondani S., hogy az ő csekély és kétséges sophiajával szemben Agathoné nemcsak nagyszerű, de még nagyobb is lehet, mert még fiatal ember: ezt legalább a platonai stílus — remélem, sokan egyetértenek velem — föltétlenül másképp mondta volna. Továbbá a π. ἔ. ἔχουσα a λαμπρά után kiegészítő értelmezés és nem fokozás, mint P. gondolja, a mikép a következő mondat is ugyanezt a viszonyt mutatja: ἡ γὰρ παρὰ σοῦ . . . οὕτω σφόδρα ἐξέλαμψε καὶ ἐκφανῆς ἐγένετο πρώτη ἐν μαρτυρίᾳ τῶν Ἑλλήνων πλεῖν ἢ τρισυνοίῃς. A λαμπρά értelmét magyarázza ἐξέλαμψε, πολλὴν ἐπιδ. ἔχ. értelmét pedig az ἐκφανῆς ἐγένετο. — 183. Οὗτος ὁ νόμος etc. törvényünk (közfelfogásunk). Helyes. De nem veszi észre a bíráló, hogy ugyanazon (X.) fej. élén (182 A) «fölfogás»-t írok, aztán (184 A) idézőjellel ezt: «törvényünk», aztán a XI. fej. élén (184 C) ezt: «a mi gondolkozásunk». — 185 C. Πανσινίου δὲ πανοσμένον («mikor P. végzett»). Panaszolja, hogy nem használom föl a szójátéokra kínálkozó alkalmat, és pedig így: «Mikor P. pauzát tartott». Ez a fordítás helytelen, mert P. nem szünetelt, hanem végzett, nem beszélt többet. Egyébként pedig ízlésem tiltakozik ellene. — 189. D-ből közölt mondat fordításán nem tudom, mit hibáztat. A mit a zárójelben tanácsol, az magyartalan. Annál furesább, hogy mindjárt két helyet tart idegenszerűnek, holott szerény véleményem szerint nincs rá oka. A helyzetet, hangulatot, indulatot, jellemet mind számon kell tartani, másképp ilyesfajta bírálattal nagyon sok hibát találhatnánk Platonban is, azt hiszem. — 195 D (οὐδας). Igaza van, tévedtem. Későn láttam be. — 196 C. Nincs igaza, mert abból, hogy valamiben kölcsönösen, szabad akaratból megegyezünk, nem következik, hogy «az igazság is»; csak annyi következik belőle, hogy a szóban forgó dolgot nem teszszük kényszerűség

¹⁾ Nálunk a szakvizsgálat tárgya: görög és latin nyelvtan, tekinettel az összehasonlító és történeti nyelvészetre is. Szerk.

²⁾ Technikai okból kiszorult a júniusi füzetből. Szerk.

miatt, nem erőszakolnak rá bennünket, nem történik rajtunk jogtalanság, vagyis a dologra térve Eros nem erőszakol senkit, tehát igazságos. Pécsy fordítása szerint a sophisma túlságosan szembeszökő, kelletlenül hamarabb kibúvó, tehát egy pillanatra sem lehet csalékony hatású. Az enyém szerint rejtettebb s a végén csattanó. — 197 C. Csakugyan kimaradt ez a szó «és emberek», nem vettem észre a korrektúra közben. — 204 B ... *ἁν-μαστών* etc., e tekintetben semmi különösség nem történt veled. «Egy-szerűbben» — azt mondja —: «azon nincs mit csodálni». De görögül is lehetett volna egyszerűbb. — Phaidr. 231 D — teljesen fölösleges, mert ez nem a gondolkodás természetének filozófiája. — 232. D «magadba tekintesz» nem sajtóhiba «magadra» helyett. — 245. D *εἰ γὰρ* etc. Az én fordításom talán kissé világosabb, mint P. kívánja, semmiesetre sem helytelen, mert szikrányit sem változtat azon, a mi előtte van («a kezdetnek nincs születése»), sem azon, a mi utána van s az egész fejtegetés veleje («a mozgás eredete a magától mozgó»). — U. o. «*στῆσις*» helyett Stallbaum szövegében, mely fordításom alapja, *στῆναι* olvasható: fordítását most sem tartom szükségesnek; «mozgásba hoz» — mit Pécsy ajánl — germanizmus, helyesen megmozdít, megindít, de ennél még mindig jobb az «életre ébreszse». — 268 B helyén Stallbaum szövegéből semmit sem hagytam ki.

A többi észrevételre nincs mit szólanom. Olykor nagyító üveget használ, olykor meg mintha iskolai dolgozatot javítana, bár elég jóindulattal. Meg kell állapítanom, hogy nem helyes nézőpontot foglalt el a bíráló. Szavakon és egyes mondatokon túl nem megy; stílust, jellemzést, ritmust nem vizsgál, másfelől a filozófiát nem is érinti. Az *egész*nek egy-séges felfogása és szemmel tartása a részeket is másképp láttatta volna. Azt írja: «A Symp. bevezetésének első fejezete mellől, úgy látszik, véletlenül maradt el annak a megjegyzése, hogy Hug alapján készült.» Elég szelíd és finom beszéd, de gyanúsításnak is érthetné valaki. Említem Hugot forrásaim közt s a jegyzetek közt, magában a tanulmányban kétszer (114 és 130. l.); tanultam tőle, mint mindenki 1882 óta. Nincs mit elhallgatnom, nem is volt. Ha több figyelmet szán munkámra, meg-láthatta volna, hogy az én bevezetésem nem iskolai, továbbá több oldalú, külön módszerű, más szerkezetű és több önálló véleményt is meg-kockáztat.

(Budapest.)

DERCSÉNYI MÓRICZ.

— Válasz Dercsényi Móricz «Megjegyzéseire». ¹⁾ A mint látom, D. M.-t vagy bírálatom mérsékelt elismerése nem elégtette ki, vagy az előző nagyhangúságára tett megjegyzésem érintette erősebben. Ha elfogulatlanabbul olvasta volna bírálatom, látnia kellett volna, hogy kezdő fordítóról lévén szó, a méltányosság álláspontjára helyezkedtem, különben kifogásaim sorát könnyen növelhettem volna. D. válaszában nagyobbra szól, de két sajtóhibajelleget kérdésben igazat ad a bírálónak, ebből nyilván az a benyomás támad, hogy a bírálónak csak ebben van igaza. Ez esetben pedig a dolog úgy van, hogy megjegyzéseimnek körülbelül a felére úgy látom, D.-nek tényleg «nincs mit szólnia.» Részletes megjegyzéseim a következők: Symp. 172 B *συνοψία*. Nincs itt szó semmiféle társaságról. E szó használatát sem az eredeti mondat szerkezete, sem a helyzet nem engedi. D. mellett érvel, midőn megjegyzi, hogy Glaukon a személyeket ismeri, tehát (nem a társaságról, hanem) együttlétükről (= összejövetelükről) kérdezősködik és mindarról, a mi akkor történt. L. még Hug jegyzetét is a 4. lapon. 175 E *πολλῶν* stb. Nemcsak «bele-

¹⁾ Ezzel a vitát berekesztjük. Szerk.

érthető a növekedés lehetősége, hanem elsősorban ez értendő rajta. Az ellentét igenis megvan, de két hasonlat között. Sokr. ugyanis azt mondja: az én bölcseségem hitvány és kétséges, mint az álom, a tied fényes és még emelkedő, vagy növekvőfélben van, (mint a csillag). Így érti Hug is, ki így értelmezi: du bist ein aufgehendes Gestirn am Horizonte, és e mellett bizonyít e következő $\sigma\omega\ \nu\epsilon\omega\ \delta\upsilon\tau\omicron\varsigma$ is, a mit D. megokolatlanul az előbbi mondatba von előre. 183 C $\delta\varsigma\ \delta\ \nu\omicron\mu\omicron\varsigma$... Epen a D. említette körülményre való tekintettel tartom kíváncsúnak törvényünk helyett a közfelfogásunk kifejezést. 185 C II. $\pi\alpha\sigma\alpha\mu\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$. Miért tiltakozik D. izlése a „pauza” szó ellen, ha nem tiltotta 175 C-ben a „kanapé” használatát? 189 D: 1.) D. fordítása értelmetlen, úgy hogy csak a görög szöveg világosít fel jelentéséről. 2.) Hogy D. az „Akkor a még sok ránczot...” (191 A), vagy „Kedves Ag., ha tovább is felelgetsz, Sokr.-nek egészen mindegy, lesz-e itt valami vagy sem, hacsak van, kivel beszélhet, különösen hogyha szép” (194 D)-fajta beszédnek magyartalanságát nem érzi, azon csak csodálkozhatom. „A helyzet, hangulat, indulat, jellem, talán mégsem menti az ilyesmit. 196 C. Javításomat fenntartom. 204 B. $\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$ etc. Még most is szükségtelennek tartom D. cifra körülírását. Phaidr. 231 D. Epen mivel nem a gondolkodás természetéről van szó, helytelen az ily fordítás, hogy „hibásan gondolkodnak.” 245. D. Dercsenyi nem akarja észrevenni, hogy fordítása logikai képtelenség, holott az eredeti egészen érthető. Abból t. i., hogy ha az $\alpha\chi\chi\iota$ eredne valamiből, csak az következne, hogy helytelenül tartottuk annak, nem volt az, de korántsem az, hogy a miből ered, az sem $\alpha\chi\chi\iota$. U. o. $\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$ íráshiba bírálatomban. De nem ez itt a fontos, hanem az, hogy miért nem fordította. A $\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$ és $\chi\alpha\upsilon\sigma\epsilon\upsilon\sigma\alpha\iota$ itt term. technicusok, melyeket nem lehet tetszés szerint kihagyni, illetőleg a költőibb „életre ébreszse” kifejezéssel elcserélni. 268 B. Miért használta D. Stallbaumnak rég elavult szövegét, mikor újabbak és jobbakk vannak?

Sérelmesnek tartja D., hogy bevezetéseivel részletesebben nem foglalkoztam. Távol legyen tőlem az a szándék, hogy ezzel könyvének értékéből valamit el akartam hallgatni. D. túlsok eredetiséget tulajdonít magának, holott a Symp. elemzése semmi újat sem nyújt. Ugyanazon jellemvonásokat emeli ki, ugyanazon motívumokat hangsúlyozza, mint Hug. Némi eredetit csak Sokr. és Aristoph. felfogásának összevetése, a páderastiaról szóló nehezen érthető szakasz nyújt. Alkibi. beszédével és a dialogusnak mint egésznek szerkezetével alig foglalkozik. Több önállóságot mutat a Phaidr. bevezetése. Itt nincs hely arra, hogy a dialogus tendenciájára vonatkozó nézetével foglalkozhassam, csak röviden jegyzem meg, hogy épenséggel nem győzött meg arról, hogy a dialogus voltaképeni tárgya Eros. Lysias beszéde a kiindulópont, erre térnek vissza mindig; ő vele szemben foglal állást Sokr. Ezt bizonyítja az is, hogy nem elégszik meg Phaidr. referálásával, hanem felolvastatja Lys. beszédjét. Lys.-ban pedig bizonyára nem azt az embert támadja Sokr., a ki a szerelem problémájában vele ellentétes álláspontot foglal el, hanem a rhetort. Hogy a beszédnek tárgya a szerelem, azon nincs mit csodálkozni, midőn két oly emberről van szó, mint Sokr. és Phaidr., kiknek ép ez a kedvelt témájuk (l. Symp.). A mi pedig az Eros-problémát illeti a Symp.-ban és a Phaidr.-ban, nézetem szerint azt a Symp. sokkal szélesebb alapon, sokkal általánosabb szempontból fejti ki, mint a Phaidr. s ezért az előbbi — minden egyébtől eltekintve is — föltétlenül későbbi keletűnek tartom.

(Pozsony.)

PÉCSY BÉLA.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Arany János magyar irodalomtörténete. Közzéteszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly. Budapest, Franklin, 1911. 8-r. 222 l.

Bíró, Ludwig Anian: Lautlehre der heanzischen mundart von Neckenmarkt. Leipzig, Dr. Seele et Co. 1910. 8-r. XVIII, 112.

Dick, Walter: Eine Schulreise nach Norwegen. Brassó, 1910. 8-r. 39 l.
Gragger Róbert: A Zay-ugréczi német verses kódexről. Budapest, 1910. 8-r. 17 l.

Hornyánszky Aladár: A prófétai ekstasis és a zene. Budapest, Hornyánszky, 1910. (Keleti Könyvtár IV. sor. 1. rész.) 8-r. 119 l. Ára 150 K.

Hornyánszky Aladár: Jelentés Kászony Sámuel irodalmi hagyatékáról. (Pozsony, 910.) 8-r. 16 l.

Kaposi József: Magyarország és Dante születésének hatszázados évfordulója. Kolozsvár, 1910. K. 8-r. 16 l.

Kaposi József: Dante első magyar fordítói (Császár Ferencz, Bálint Gyula). Budapest, 1910. N. 8-r. 31 l.

László Béla dr.: Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában. (Különlenyomat az EPhK. XXXIV. évf.-ból.) Budapest, 1910. N. 8-r. 23 l. Ára 1 K.

Marton Lajos: M. Aur. Cassiodorus senator isagogikai gyűjteménye. Pozsony, 1910. 8-r. 136 l. 170 K.

**Meschendorfer, Adolf*: Heinrich von Kleist als Prosaschriftsteller. Brassó, 1910. N. 8-r. 33 l.

Mikó László: Rustan császár historiája. A Magy. Tud. Akadémia tulajdonában levő Csoma-kódex szövege alapján eredeti helyesírással kiadja és értekezése keretében magyarázza —. Budapest, 1910. N. 8-r. 95 l. 1 K.

E nagyterjedelmű doktori dissertatio, a mint már hosszú czíme mutatja, két részből áll. Az egyik az értekezés, mely ismertette röviden a históriás énekről eddig mondott véleményeket (sok e részben a fölösleges) Katona Lajos vizsgálatai alapján beszámol a költemény forrásairól és földolgozásairól. A második rész értékes, a «Rustan császár»-nak, s az innsbrucki Gesta megfelelő (192.) elbeszéléseinek a hű lenyomata.

Morus Tamás: Utopia. Ford. Kelen Ferencz. Budapest, Franklin, 1910. (Filoz. írók tára XXIV.) N. 8-r. 184 l. Ára 360 K.

Revue de Hongrie. VI. kötet 5—9. Budapest, 1910. N. 8-r. 545—688, 1—344. l.

Ferenczy József a magyar hirlapírás történetéről ír hosszabb tanulmányt a VI. kötet 5. és 6. számban. Beállítja a meginduló magyarországi latin és német hirlapírást annak általános európai keretébe, miután röviden kitért a hirlapok keletkezésére és fejlődésére. Majd átmegy a francziások által fölkeltett nemzeti szellem hatására, melynek az első magyar hirlap (*Magyar Hirmondó*) létrejöttét köszönhetjük. XVIII. század hirlapjainak megemlézése után a szépirodalmi, majd az *Erdélyi Múzeum*mal meginduló tudományos folyóiratokon tekint végig és megállapítja, hogy hirlapirodalmunk első korszakában a német hatás áll előtérben, míg a következő korszakban a francia minták lesznek irányadókká. A cenzura miatt minden szabadabb véleménynyilvánítás lehetetlen és csak az 1825 utáni időkben lépett a hirlapírás, a haladás és a reformeszmék szolgálatában. A fejlődés a *Jelenkor*kal Széchényi névéhez fűződik. Nemsokára azonban Kossuth veszi át a vezetést a hirlapirodalom terén; a conservatívek részéről gr. Dessewffy Aurél igyekszik *A Világban* ellen-súlyozni Kossuth hatását. Ferenczy, miután mindegyikük helyét és fontosságát megállapította, áttér a cenzuralisták rövid jellemzésére, majd a század második felének szépirodalmi, tudományos és politikai sajtóján tekint végig.

Szinnyei József (id.): Magyar Írók. 121. f. (XIV:3). Budapest, Hornyánszky, 1910. N. 8-r. 321—480 l. Ára 1 K.

**Ujvárossy Szabó Gyula*: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Budapest, 1910. 8-r. 167 l.

AZ ÁL-SHAKESPEAREI DRÁMÁK.

Ez a kis tanulmány az irodalomtörténetnek egyik leg-homályosabb kérdésében óhajtja tájékoztatni a magyar olvasót, a ki eddig irodalmunkban semmit sem olvashatott a Shakespearenek tulajdonított, kétes származású szindarabokról. Biztos, kétségbenvonhatatlan eredményekre e kérdésben a rendelkezésünkre álló igen hézagos és sokszor megbízhatatlan anyag alapján nem juthatni; magam sem merek e művek szerzőségéről döntő véleményt nyilvánítani. Cikkem egyedüli célja a tájékoztatás: ismertetem az egyes darabokat és a reájok vonatkozó történeti adatokat, melyek alapján eddig a legellentétesebb ítéletek hangoztattak e színművekről. Egy oldalról nagy súlyt helyeztek a kutatók az egyes művek belső, költői értékére, mely Shakespeare legnagyobb alkotásain mérve természetesen igen gyengének tűnt fel, és elvetették e darabokat egytől-egyig. Más oldalról figyelemmel voltak arra, hogy más nagy költők is írtak kezdetben, serdülő korukban kifogásos műveket és azért, a történeti adatokra építve, hajlandók voltak e termékeket vagy legalább nagy részöket Shakespeare műveinek elismerni. Az irodalomtörténeti és esztétikai álláspont ez ellentétessége nem engedte eddigelé, hogy a kutatás e kérdésben egységes, megnyugtató eredményre vezessen. Ez idő szerint ily tárgyilagos eredmény csupán e mondatban foglalható össze: Nem lehet bebizonyítani, hogy Shakespeare ezeket a darabokat (mind vagy jó részöket) írta, de nem lehetetlen, hogy tényleg az ő művei. Más eredményre elfogulatlan kutató a tudománynak jelen állásán nem igen juthat.

Ez ál-shakespearei szindarabokat Edmund Malone óta (1780.) sokszor adták ki, legújabbán és legjobban C. F. Tucker

Brooke, Oxford, 1908.;¹⁾ németre fordították: Ludwig Tieck (*Altenglisches Theater* 1811., *Shakespeares Vorschule* 1823. és 1829., *Vier Schauspiele von Shakespeare* 1836.), Heinrich Döring (*Supplemente zu Shakespeares Schauspielen* 1840.) és Ernst Ortlepp (*Nachträge zu Shakespeares Werken*, 1840.). A «Vádlott Paris» és «A két nemes rokon» nincsen németre lefordítva; magyarul csak «Perikles» jelent meg Lőrinczi Lehr Zsigmond fordításában. Behatóan tárgyalták e darabokat Herm. Ulrici, *Shakespeares dramatische Kunst*, 3. Auflage, III. köt. 1869. 1—119. l. és Alfred Neubner, *Missachtete Shakespeare-Dramen*, 1907. 197 l. Egyéb tanulmányokra, melyek figyelmet érdemelnek, cikkem megfelelő helyén hivatkoztam, de megjegyzem, hogy a kétes darabokra vonatkozó teljes, rendkívül gazdag, de részben igen nehezen hozzáférhető irodalom nem állt rendelkezésemre.

I.

Hét évvel Shakespeare halála után (1623.) adták ki John Heminge és Henry Condell 1616-ban elhunyt nagy barátjuknak és színésztársuknak összes színműveit és ez a hatalmas foliókötet másfél évtized múlva (1632.) új kiadásban jelent meg. A kiadók nem adnak számot eljárásukról. Előszavukban, illetőleg a címlapon kijelentik ugyan, hogy «a becstelen csalók cselei és tolvajlásai útján megcsontított és eltorzított másolatok alapján megjelent színműveket közzéteszik a költőnek eredeti kézírataiból», de nem szólnak egy szót sem arról, hogy miért nem vették fel gyűjteményökbe mindazokat a darabokat, melyek Shakespeare neve alatt már előbb megjelentek és az ő idejükben is közkézen forogtak, sőt részben még a színen is éltek. Ez az első folio és ép úgy ennek változatlan lenyomata, a második folio, 36 színművet tartalmaz, melyeknek éppen fele jelent meg már előzőleg darabonként úgynevezett quartókban, míg a másik 18-at csakis ezen gyűjteményből ismerjük. Ezt a 36 színművet ma már egyértelműen Shakespearenek tulajdonítja az egész világ, laikusok és tudósok, és legfeljebb arra vonatkozólag van eltérés a szakférfiak közt, hogy a nagy költő milyen sor-

¹⁾ «Paris» és «Perikles» nélkül, de egy csak kéziratban fennmaradt darabbal: «Sir Thomas More», melyet rendkívül dicsér.

rendben írta e tartalom, jellem és érték tekintetében elég különböző darabokat, esetleg használt-e az egyik vagy másik drámának kidolgozásánál és vajjon mennyiben régibb színműveket, melyek részben fennmaradtak, részben, egyéb adatok alapján, többé-kevésbé nagy valószínűséggel feltételezhetők.

Azonban e 36 szindarabon kívül már a kortársak és folytatólag a későbbi korok még egyéb, az első és második folióból hiányzó drámákat is tulajdonítottak Shakespearenek, melyekre vonatkozólag még ma is igen eltérők a vélemények. Még a XVII. században, ép a nagy költő születésének századik évében, bővült Shakespeare munkássága hét színművel, melyeket 1664-ben a harmadik folió kiadói felvettek e »hivatalos» gyűjteménybe,¹ mely két évtized múlva, 1685-ben új kiadásban jelent meg, és ezeken kívül még hét vagy nyolcz darabról állították és állítják némelyek még ma is, hogy Shakespeare írta, úgy hogy mindössze 15 drámáról van szó, melyeket az első foliónak általánosan elismert 36 drámáján felül egyes kutatók a nagy mesternek tulajdonítanak. Ezt a 15 színművet nevezzük röviden ál-shakespearei daraboknak, a mi nem azt jelenti, hogy Shakespeare nem tekinthető akár egynek is szerzőjeül, hanem egyelőre voltaképp csupán azt, hogy Shakespeare szerzősége e művekre vonatkozólag kétes. Mert a szakférfiak e darabokkal szemben elvi szempontból három főcsoportra oszlanak: olyanokra, már csak igen kis számmal, a kik az összes kérdéses darabokat teljes meggyőződéssel Shakespearenek tulajdonítják, és ezekkel szemben olyanokra, szintén ma már csak igen kis számmal, a kik hallani sem akarnak arról, hogy e darabok közül bármelyiket is a nagy költő művének elismerjük. E két ellentétes tábor közt középhelyet foglalnak el azok, a harmadik csoport, a kik lehetőnek, esetleg bizonyosnak tartják, hogy Shakespeare e színművek közül az egyiket vagy a másikat (esetleg egy régibb darab felhasználásával, vagy valamely író-társával szövetkezve) írta, de az illető színműre vonatkozólag ismét igen eltérő véleménynyel vannak. Nem érdektelen, de tudományosan bajosan értékesíthető adat, hogy Shakespearenek egy kortársa és személyes ismerőse, William Camden neves törté-

¹) A címlapon: *«Published according to the true Original Copies. Unto which is added seven plays, never before printed in Folio».*

nész, a ki Shakespearet személyesen igen jól ismerte, hisz ő szerezte meg neki 1594-ben rég óhajtott czimerét, a ki 1623-ban, tehát az első folio megjelenése évében, meghalt, azt állítja, persze valószínűen homályos emlékezetből, hogy Shakespeare 48 színdarabot írt, úgy hogy az első folióban megjelent 36 drámán felül még 12 darabot kellene felkutatni, melyek a nagy írónak tulajdoníthatók volnának.¹⁾

Már eleve meg kell jegyeznem, hogy nem tartoznak felfogásom szerint az ál-shakespearei darabok közé:

a) a régi «János király» két részben, mely 1591-ben jelent meg nyomtatásban²⁾ és melyet, Tieck és Neubner fejtegetései ellenére, Shakespeare bizonyára nem írt, de igenis saját tragédiája számára felhasznált; Ulrici szerint (id. h. 88. l.) George Peele és Rob. Greene közös műve; továbbá

b) a «York- és Lancaster-házak viszálykodását» és a «Richard yorki herczeg történetét» tárgyaló színdarabok, melyek 1594-ben és 1595-ben kerültek először a könyvpiacra,³⁾ mert Ulrici terjedelmes (III., 4—45. l.) fejtegetései és Neubner lelkes bizonygatása ellenére nem Shakespeare művei, hanem Shake-

¹⁾ Ezt tényleg meg is kísérlette egy újabb kutató, Neubner Alfréd *Missachtete Shakespeare-Dramen* 1907. cz. művében, de a részletekben merész feltevései nem mutatkoznak elfogadhatóknak. V. ö. bírálatomat *Buda-pesti Szemle* 139. köt., 1909. 308. l. — Neubner szerint ez a tizenkét darab a következők: «Lokrin», «Perikles», «Cromwell», «A londoni tékozló fiú», «A yorkshirei tragédia», «Merlin», «A két nemes rokon» az ál-shakespearei színművek sorából, és a következő öt elveszett darab: «Iphis és Janthe», «Stephen király», «I. Henrik király», «II. Henrik király» és «Cardenio története» (Cervantes nagy regényéből). Ez elveszett darabok lefoglalása Shakespeare számára teszi különösen kalandossá az egyébként nagy tudású szerzőnek összes következtetéseit.

²⁾ *The troublesome Reign of John, King of England*, 1591. szerző neve nélkül; valószínűen már 1588-ban, nyomban az Armada pusztulása után írva. Az 1611-iki kiadáson a szerző jelzése: W. Sh., a harmadik kiadáson 1622-ben már teljesen kiírva: William Shakespeare. Tieck szerint, a ki németre fordította (*Altenglisches Theater* 1811. I. köt.), a költőnek ifjúkori műve, Schlegel Ág. V. szerint valószínűen ő írta, Hermann von Friesen szerint George Peele és Rob. Greene közös munkája.

³⁾ *The first part of the Contention betwene the two famous houses of Yorke and Lancaster* 1594., és *The true Tragedie of Richard Duke of Yorke and the death of the Good King Henrie the Sixt*, 1595. Az előbbi darabbal együtt ez is még két kiadást ért: 1600. és 1619-ben.

speare «VI. Henrik» és «III. Richard» cz. darabjainak jogtalan, kivonatos, eltorzított kiadásai; azután

c) a «Lear királyról és három leányáról» szóló, felvonásokra nem osztott, kedvező kimenetelű (Lear és Cordelia életben maradnak) színmű (tehát nem tragédia) sem, mely 1605-ben jelent meg ¹⁾ és melyből Shakespeare nem sokat meríthetett hatalmas tragédiája számára; végre

d) a régi «Makranczos hölgy», melynek első kiadása 1594-ből való (Shakespeare vígjátékából nem ismerünk az 1623-iki folio előtt megjelent kiadást), de megjelent 1596-ban és 1607-ben is, mindig a szerző megnevezése nélkül. Ez a régi darab inkább Shakespeare bohózatos vígjátékán látszik alapulni, mint megfordítva.²⁾

e) A «Humphrey hercegről» szóló tragédia ³⁾ sem tartozik ide, mert nem egyéb, mint Shakespeare «VI. Henrik» cz. históriájának második része, és még kevésbé a Shakespeare-nek Neubner Alfréd által tulajdonított (l. fent) öt elveszett színdarab, melyeket bajos komolyan tárgyalni.

Ezek a darabok, a mennyiben fennmaradtak, figyelmet érdemelnek Shakespeare megfelelő drámáinak philologiai, irodalomtörténeti és esztétikai tárgyalásánál; de reánk maradt alakjukban semmi esetre sem származhatnak tőle, nem is tulajdonítja őket neki ma már komoly kutató.

Az ál-shakespearei színművek már első pillanatra két, majdnem egyenlő számú csoportra oszlanak, t. i. a harmadik folio hét darabjára és a többi hét vagy nyolcz darabra, melyeket a III. és IV. folio kiadói nem vettek fel gyűjteményökbe, noha részben már Shakespeare életében jelentek meg és általa-

¹⁾ *The True Chronicle History of King Lear and his three daughters, Gonorill, Ragan and Cordella. As it hath bene divers and sundry times lately acted.* London, 1605 (egy régebbi, 1594. évi quartója elveszett). A könyvkereskedők jegyzékébe 1605 máj. 8. jegyeztetett be. Tieck szerint, a ki le is fordította (*Altenglisches Theater* II. köt. XIV. l.), a költő ifjúkori műve, közvetlenül a «Loocrine» után írva.

²⁾ L. erről cikkemet *Magyar Shakespeare-Tár* II. 1909. 106. l. — Utoljára Wilh. Creizenach foglalkozott igen behatóan e darabbal (*Geschichte des neueren Dramas* IV. 1909. 686—698. l.). Szerinte a régi darab nem egyéb, mint Shakespeare vígjátékának kivonatos eltorzítása.

³⁾ *The Duke Humphrey, a Tragedy*; 1660. jun. 29. mint Shakespeare műve jegyeztetett be.

ban nem más jellegűek, részben nem is csekélyebb értékűek, mint a felvett darabok. A kiadók okait, illetőleg eljárásuk indítékait nem ismerjük; nem is gondolhatunk ki, elvileg, az egyes darabok felvételére vagy kizárására más objektív okot, mint hogy az utánnomás jogát nem tudták elnyerni, és e szempont figyelmet érdemel már az első folióval szemben is. Mert kétségtelen, hogy a szellemi tulajdon, helyesebben: a könyvkereskedők tulajdonjoga, már Erzsébet királyné korában is részesült a törvény védelmében,¹⁾ mire a «Sir John Oldcastle» és «A yorkshirei tragédia» tárgyalásánál tanulságos adatokat fogunk találni, úgy hogy esetleg már Heminge és Condell sem vehettek fel gyűjteményökbe kétségtelenül Shakespeare-től eredő darabokat, ha azok már előbb más kiadónál megjelentek²⁾ és az első kiadótulajdonosok nem voltak hajlandók az utánnomást megengedni.³⁾

A III. és IV. folio darabjai, e kötetek sorrendjében, a következők:

1. *Perikles, Tyrus fejedelme* (1609.), igen ódon jellegű, teljességgel epikus menetű, nagyon is regényes színmű öt felvonásban. Ez az egyetlen ál-shakespearei darab, melyet ma már szélesebb körökben is Shakespeare-nek tulajdonítanak, egyúttal az egyetlen, mely magyar fordításban is megvan.

2. *A londoni tékozló fiú* (1605.), polgári színmű öt felvonásban, egy hitvány embernek rohamos züllése, a kit végre nemes nejeének önfeláldozó ragaszkodása észre térít.

3. *Sir Thomas Cromwell* (1602.), történeti tragédia öt felvonásban, egy kifogástalan jellemű, derék, ártatlan férfiúnak szomorú bukása ellenségeinek ádáz gyűlölete és szakadatlan üldözése folytán.

4. *Sir John Oldcastle* (1600.), azonos tárgyú és jellegű történeti színmű öt felvonásban, mely azonban (ezen fennmaradt

¹⁾ Mária királynőnek 1556 máj. 4. kelt kiváltságlevele alapján, melyet Erzsébet királynő 1559 nov. 10. megerősített.

²⁾ Talán nem véletlen, hogy az ál-shakespearei darabok közül egy sem jelent meg az I. folio kiadónál.

³⁾ Talán e szempont érteti meg az I. folio azon meglepő eljárását, hogy a «Troilus és Cressida» cz. színművet nem a maga helyén, hanem külön lapszámozással «VIII. Henrik» előtt közli, esetleg ugyanis későn tudták csak az utánnomás jogát kieszközölni.

első részében) kedvező kimenetelű, a mennyiben a galádul üldözött hősnek sikerül megmenekülnie.

5. *A puritán özvegy* (1607.), vígjáték öt felvonásban, a puritán felekezet kigúnyolása egy szenteskedő és hiszékeny asszony viselkedésében és nagyon valószínűtlen kalandjában.

6. *A yorkshirei tragédia* (1608.), polgári szomorújáték egy felvonásban, egy kicsapongó, romlott ember véres története és bűnhődése.

7. *Locrine* (1595.), tragédia öt felvonásban Anglia őstörténetéből, Holinshed krónikája alapján, üres csatározások egymásutánja, Locrine király bűnhődésével, mivel hűtelen lett nejéhez.

A többi hét vagy nyolcz kérdéses darab, melyeket a III. és IV. folio kiadói nem vettek fel, megjelenésök sorrendjében a következők:

1. *Arden of Feversham* (1592.), polgári szomorújáték öt felvonásban; tárgya egy sokféle nehézségek leküzdésével véghezvitt gyilkosság, melyért az összes érdekelt felek életökkel lakolnak.

2. *III. Eduárd király* (1596.), történeti dráma öt felvonásban, egészen Shakespeare modorában és szellemében, históriáinak hű és igen ügyes másolata.

3. *Mucedorus* (1598.), pásztori színmű öt felvonásban, Sidney Fülöp «Arcadia» (1609.) cz. ismeretes regénye alapján.

4. *Az edmontoni víg ördög* (1608.), vígjáték két felvonásban, melynek komikus bonyodalma ördög beavatkozása nélkül is megeshetett volna.

5. *Szép Emma* (1631.), vígjáték egy felvonásban, igen zavaros és ügyetlen kettős cselszövénynyel, mely nem a szereplők jellemén, hanem kizárólag a helyzetek valószínűtlen esélyein nyugszik.

6. *A két nemes rokon* (1634.), furcsa szerkezetű vígjáték öt felvonásban, Chaucerből, illetve Boccaccióból vett regényes cselekvénynyel, Ophelia örültségének túlzó és ízetlen másolásával. Nincsen lefordítva.

7. *Merlin születése* (1662.), színmű öt felvonásban Artus király korából, melyben Merlinnek, a profétának és varázslónak, csak jelentéktelen és szükségtelen mellékszerep jut.

És ide számítható még, mert némelyek elég csodálatosan ide számítják:

8. *A bepörölt Paris* (1584.), egy kis langyos udvari darab

Erzsébet királynénak rendkívül dagályos és kirívó dicsőítésére. Nincsen lefordítva.

E darabok közül még Shakespeare életében, a költőnek teljes nevével, a következők jelentek meg: «Oldcastle» 1600, «Tékozló fiú» 1605, «Yorkshirei tragédia» 1608, «Perikles» 1609. — W. S. kezdobetükkal jelölik a szerzőt: «Locrine» 1595, «Puritán özvegy» 1607, «Cromwell» 1613 (de az 1602-iki kiadás egészen névtelen volt). Ime a III. folio darabjai: mind a költő életében jelentek meg, vagy teljes nevével vagy nevének kezdobetüivel.

A többi darabokról megjegyzendő: még Shakespeare életében jelentek meg, de Shakespeare neve nélkül: «A bepörölt Paris» 1584, (melyet csak egy 1660-iki kiadás tulajdonít a nagy költőnek), «III. Edward király» 1596, «Mucedorus» 1598 és «Arden of Feversham» 1592 (ez utóbbit csak 1770-ben tulajdonítják Shakespeare-nak, 1656-ban pedig mint Richard Bernard műve említették). Shakespeare halála után jelentek meg: «A víg ördög» 1617, «Szép Emma» 1631, «Merlin születése» 1662, állítólag William Rowley és W. Shakespeare közös műve, és «A két nemes rokon» 1634, melyet a költő, szintén állítólag, John Fletcherrel írt.

A történeti adatok alapján tehát ez a nyolcz szindarab, mely nincs meg egyetlen folióban sem, eleve mellőzhető volna, mert részben csak igen későn tulajdonítják nem épen megbízható könyvkereskedők, bizonyára csupán üzleti szempontból, Shakespeare-nak, a kinek neve nélkül kerültek első ízben a könyvpiacra; részben pedig csak társszerzőségét, mely eleve igen valószínűtlen, állítják, szintén igen későn és semmivel sem megbízhatóbb emberek.

Könnyebb áttekintés végett még ide iktatom az összes kérdéses darabokat első megjelenésök sorrendjében:

1584. Paris.	1607. Puritán özvegy.
1592. Arden of F.	1608. Víg ördög.
1595. Locrine.	— Yorkshirei tragédia.
1596. III. Edward.	1609. Perikles.
1598. Mucedorus.	1631. Szép Emma.
1600. Oldcastle.	1634. Két nemes rokon.
1602. Cromwell.	1662. Merlin.
1605. Tékozló fiú.	

Maradnak tehát a III. és IV. folio darabjai, melyek mind még Shakespeare életében jelentek meg, még pedig, mint már említettem, vagy a költőnek teljes nevével vagy W. S. betűkkel jelölve a szerzőt. Kétségtelen, hogy a III. folio kiadói e tényekre tekintettel vették föl ezeket a darabokat kiadásukba, és részemről azért nem is értem, miért vádolják e kiadókat folyton elvtelenséggel és miért nevezik eljárásukat minden elfogadható alap nélkül szűkölködőnek. Ennyiben rendben volna a dolog és eljárásuk ha nem is elfogadható, de legalább érthető volna, ha a «Sir John Oldcastle» cz. darab, melyet gyűjteményükbe fölvettek, nem ejtene gondolkodóba. Ez a darab ugyanis semmi esetre sem lehet Shakespeare műve, már csak azért sem, mert noha első ízben a költő nevével jelent meg, voltaképen Shakespeare ellen készült, a ki nevének jogtalan bitorlása ellen, úgy látszik, teljes sikerrel protestált is, úgy hogy a darab még megjelenése évében a szerző neve nélkül is került a könyvpiacra.¹⁾

De mielőtt a III. és IV. folio darabjait, melyek mégis figyelmet érdemelnek, ismertetném, legalább néhány szóval megemlékszem a többi színdarabokról is, melyeket Shakespeare-nek tulajdonítottak és részben még ma is tulajdonítanak.

II.

A Shakespearenek tulajdonított, de a III. és IV. folióba föl nem vett darabok közül megjelenése időrendjében az első *A bepörölt Paris*,²⁾ mely 1584-ben jelent meg mint «pásztori színmű», szerző neve nélkül. A «királyi kápolna gyermekei» adták elő még 1584-ben az udvarnál Erzsébet királynő előtt, ennek dicsőítésére. Bombasztikus szölamok és túlzó magasztalások halmaza, legnagyobbrészt rímekben, de mégis legsikerültebbek a nem rímelt, ötlábú jambusokban írt versek. Forrása Ovid. Heroid. XVI. 53. Pallas és Juno bevádolják Parist, a trójai pásztort, hogy Eris almáját Venusnak adta, mire Diana ez ítéletet megsemmisíti és az alma Eliza nymphának, t. i.

¹⁾ De l. alább erre vonatkozólag egy lényegesen eltérő véleményt.

²⁾ *The Arraignment of Paris. A Dramatic Pastoral*. Tul. Paris vádoltatása.

Erzsébet királynénak jut, a ki Juno, Pallas és Venus jelességeit egyesíti magában. E cselekvény sokkal szegényebb, semhogya felvonást betölteni képes volna; a szerző azért mindenféle mellékes alakokkal és epizódokkal veszi körül a főalakokat, a mi helylyel-közzel tagadhatatlanul egy-egy költői részletet eredményez. Zene, táncz és néma jelenetek (dumb show) sem hiányzanak. Olasz és latin versek beleszövése a szerzőnek fejletlen ízlésére vall. Kirkmann és Winstanley könyvkereskedők 1660-ban Shakespearenek tulajdonították e történeti szempontból nem érdektelen művet, pedig Nash Tamás már 1589-ben (R. Greene «Arcadia» cz. műve előtt) kijelentette, hogy a darab barátjának, Peele Györgynek műve, kinek «A bevádolt Paris» talán első kísérlete a színiköltészet terén. Sem tárgyánál és stíljénél, sem egész jellegénél fogva nem lehet Shakespeare műve, kinek nem is tulajdonítja ma már senki.

Időrendben a következő darab *Arden of Feversham*, mely 1592 ápril. 3-án szerepel először és 1624 jun. 29-én másodszor a könyvkereskedők czéhének jegyzékében.¹⁾ Még 1592-ben jelent meg nyomtatásban és utóbb 1599-ben és 1632-ben még kétszer, mindig a szerző neve nélkül. Csak 1770-ben tulajdonította Edward Jacob fevershami könyvkereskedő, valószínűen legszűkebb hazafiságból, Shakespearenek. Már egy századdal korábban, Edward Archernek 1656-ban megjelent könyvjegyzékében, Rich. Bernard van megnevezve mint a darab szerzője. A szomorújáték hőse, Arden, Holinshed elbeszélése szerint 1551 febr. 15-én gyilkoltatott meg VI. Edward király uralkodása alatt, és a darab epilógusa hangsúlyozza, hogy itt igaz eseményről van szó, előadva minden művészi czifraság nélkül, melyre az egyszerű igazság rá nem szorul.

Polgári szomorújáték, melynek cselekménye a következőkben foglalható össze. Arden felesége, Alice, megcsalja derék, könnyen hívő urát. Szeretője az ellenszenves Mosbie, egy alacsony származású, de meggazdagodott bérlő, a ki nem szereti Alicét, csak vagyonára vágyik. A szerelmes pár, hogy célzt érjen, elhatározza Arden halálát. Mosbie nővére, Zsuzsánna, Alice szobaleánya, kinek szerelméért Michel házi inas és egy

¹⁾ E jegyzékeket, melyek elsőrangú irodalomtörténeti források, bő kivonatban kiadta Neubner id. művének 183—197. lapján.

festő versenyeznek. Ezeket felbérlik gyilkosokul azzal, hogy Zsuzsánnát mindegyiknek feleségül ígérk; a gyilkosság végrehajtására pedig két hivatásos gonosztevő, Will és Shakbagge, vállalkoznak. Négy felvonáson keresztül ismételve fognak munkához, de egy-egy előre nem látott véletlen mindig megghiúsítja tervöket. Végre az V. fölvonásban lemészárolják Ardent, de rögtön el is árulják magukat. Még egy Green nevű ember is bele van keverve a véres tettbe, a kinek egy földbirtok miatt viszálya van Ardennel. Csak Franklin, Arden hű barátja, ártatlan. Végül mindnyájan: Alice, Mosbie, Michel és a két gyilkos kivégeztetnek; a festő eltűnt, Zsuzsánna pedig, úgy látszik, bizonyítékok hiányából, megszabadul. E tömeges igazságszolgáltatásról a darab végén Franklin értesíti a közönséget, ily szavakkal fejezve be a szomorújátékot: «A költőnek még bocsánatot kell kérnie e durva munkájáért, melybe semmi finomabb leleményt bele nem szőtt, hogy a szemnek és fülnek kedvesebbé tegye, hanem a mesterkedést mellőzve, csupán a kiméletlen igazságot és természetet adta.»

A darab elég ügyesen van megszerkesztve, de a gyilkosságnak folytonos, részben apró akadályok miatti megghiúsulta majdnem komikus hatást tesz, hisz nyilván vígjátéki motívum. Alice jelleme nem elég világos. Majd örölte szereti kedvesét, majd megbánja bűnös hűtlenségét: mintha egy bűvös hatalom uralkodnék rajta. Erélyes nő, a ki kijelenti, hogy «a szerelem isten és a házasság csak szó, a ki pedig a szerelem útjában van, annak meg kell halnia»; de azért folyton ingadozik Mosbieval szemben is, a ki pedig igen gorombán bánik vele. A két gyilkos túlzó, rikító színekkel van rajzolva és hogy az egyiknek neve Will, a másiké Shakbagge, már eléggé mutatja, hogy a darab szerzője nem lehet Shakespeare, a kinek kereszt- és családnévére a két gonosztevő neve oly föltűnően emlékeztet. A jellemzés egyébként sem kifogástalan, főleg Michel és Zsuzsánna alakja van eltévesztve, a kik majd igen okosak, majd rendkívül együgyűek, néha lapos sületlenségeket fecsegnek, majd pompázó versekben nagy dolgokról nagyokat deklamálnak. Arden a krónikában kapzsi, szívtelen ember, a ki nem áll szegény embereket birtokuktól megfosztani: ezért gyűlölik őt sokan és örülnek szörnyű halálának. (A darabban ez a motívum alig van érintve: csak a végén halljuk, hogy valakitől

jogtalanul elvett egy darab földet, melyre azután a gyilkosok kidobják hulláját. Csakhogy ezen régi gonosztettéhez a cselekménynek semmi köze. A krónikában igen kedvezőtlenül van rajzolva, hiszen kapzsiságból még feleségének házasságtörő viszonyát Mosbieval is túri; a darabban szereti Arden a nejét és csak sejti, hogy az asszony őt megcsalja, de bizonyossághoz nem tud jutni. Látszik, hogy a szerző emelni, rokonszenvesebbé tenni törekedett hőseit, de jellemző ereje nem volt elég erős, hogy egységes, igazán vonzó alakká tudta volna átalakítani. Legérdekesebb a darabnak az a jelenete, mikor a gyilkosságra felbérrelt inast a tettnek végrehajtására szánt éjjelen a tervezett gyilkosságnak rémessége annyira eltölti borzalommal és félelemmel, hogy izgatottságában kiabálni kezd, a mivel urát felkölti és megmenti. Feltűnő, hogy a darabban kevés a rím, mely még Shakespeare ifjúkori színműveiben is nagy szerepet játszik. Egyebekben sem emlékeztet semmi Shakespeare modorára vagy stíljére, noha kétségtelen, hogy a darab nyelve világos, erőteljes és helyenként költői. Mégis sokan neki tulajdonítják ezt a darabot, a világirodalomnak legelső polgári tragédiáját, a melyet kiválónak mondanak, a mihez én részemről hozzá nem járulhatok. Főleg Gisbert v. Vincke és Nic. Delius (*Pseudoshakespearische Dramen*, 1856. VI. l.) ítélnék róla (*Jahrbuch VIII*, 1873.) igen kedvezően, a kik «III. Edward király»-lyal egy sorba helyezik, Alfr. Mezières pedig (*Predecesseurs de Shakespeare*, 1863. 103. l.) Mosbie és Alice jellemzésében csodálatosképen Shakespeare kezét ismeri föl.¹⁾

Sokkal közelebb áll Shakespeare szelleméhez és modorához a következő darab: *III. Edward király*, történeti színműt ötfelvonásban, mely 1595 decz. 1-én jegyeztetett be és a következő évben jelent meg először nyomtatásban.²⁾ Utóbb még négy kiadást ért: 1599., 1609., 1617. és 1625., mindig a szerző

¹⁾ A darab szerzőségét tárgyalja Walter Miksch egy boroszlói disszertációjában (1907) és oly eredményre jut, hogy e dráma szerzője vagy Kyd vagy ennek egy hű utánzója. Shakespeare művének tekint legújabbban Algernon Charles Swinborne (*Shakespeare*, Oxford 1909) is, Creizenach pedig (id. m. IV. 616. l.) nagyon dicséri, de nem tartja Shakespeare szerzőségét lehetségesnek.

²⁾ *The Reigne of King Edward the Third: As it noth bin sundrie times plaied about the Citie of London.* London, printed for Cuthbert Burby, 1596.

neve nélkül. Csak 1760-ban nevezi Edward Capell, a ki lenyomatta, «oly darabnak, melyről azt hiszik, hogy Shakespéare írta». ¹⁾ «Külső okok», ezt őszintén bevallja Capell, nem szólnak e föltevése mellett, melyet ő csak arra alapít, hogy a darab nagyon emlékezetet Shakespeare fiatalkori műveire és keletkezése idejében nem volt más író, a ki ilyen darabot képes volt írni. ²⁾ Hasonlókép okoskodott Gisb. v. Vincke is. És midőn Max Moltke, a ki e színművet németre is lefordította, «III. Edwardot» 1869 ben kiadta, egy angol író, Alex. Teetgen, külön füzetben kelt védelmére e darabnak, melyet «izléstelenül neveznek ál-shakespeareinek és botránykoztatóan tárgyalnak mint Shakespeare kétes művét». E nagy lelkesedés ellenére alig tulajdonítható a darab egészében a nagy angol írónak. Nem azért kell ezt a színművet tőle megtagadni, mert az első felvonás tele van éles kifakadásokkal a skótok ellen, a mi Erzsébet alatt igen hazafias dolog volt, de lehetetlen volt I. Jakab alatt, a kit Shakespeare tisztelt és a ki a költő pártfogója volt: hogy pedig a költő később ez okból megtagadta volna a darabot, el nem fogadható okoskodás, hiszen sohasem ismerte el saját művének. Más oldalról az sem meggyőző bizonyíték, hogy Francis Meres «Palladis Tamia» cz. fontos forrásművében, mely 1598-ban megjelent, midőn «III. Edward» bizonyára már igen népszerű volt, ezt a darabot nem említi Shakespeare színművei közt: hiszen Meres talán nem akarta a nagy mester összes drámáit felsorolni, noha még ezen megszorítással is feltűnő volna, hogy korának egyik legkedveltebb színművét mellőzi, holott például «János király», mely sohasem lett népszerű, nem hiányzik jegyzékéből. Nem, a főök, mely Shakespeare szerzősége ellen szól, a cselekmény egységének teljes hiánya.

A darab voltakép két darabra oszlik: az I. és II. felvonásnak tárgya Edward királynak kilátástalan szerelme Salisbury grófné iránt, a III—V. fölvonás tárgya pedig a királynak és fiának (a fekete herczegnek) győzelmes hadjárata Franciaország ellen. E két részt ugyan egyazon gondolat kapcsolja egymáshoz, hogy t. i. csak a ki önmaga fölött tud uralkodni, uralkodhatik má-

¹⁾ *A play thought to be writ by Shakespeare.*

²⁾ Már Capell előtt egy teljesen megbízhatatlan író, T. Goff, tulajdonította a darabot 1656-ban Shakespearenek.

sokon is. De ez a magasztos ethikai fölfogás, melyet a király maga fejez ki a II. fölvonás 2. jelenetében, midőn végre diadalt ül szenvedélyén, még nem teszi a darab cselekvényét egységessé. Pedig, főleg első fele, méltó volna a legnagyobb drámaíróhoz. Edward és a grófné viszonya igaz költészettel van fölfogva és nem mindennapi alkotó erővel megrajzolva. Edwárd a legfektelenebb szerelmi szenvedély rabja: nem tud élni a grófné bírása nélkül; nagy fejedelmi céljai és hadi tervei, melyekkel a darab kezdődik, elvesznek mély melancholiájában; versben is akarja dicsőíteni a szép nőt, de nem talál szókat a nyelvben, melyek elragadtatását méltóan kifejezni képesek volnának; szenvedélyes elvakultságában még a grófné atyját is megesketteti, hogy bírja rá leányát arra, hogy a királyt meghallgassa. E vad és vak szenvedélylyel szemben áll a grófné lelki tisztasága és hitvesi hűsége, melyet sem kérelmek sem fenyegetések megintgatni nem képesek. A grófné tiszteli a királyt, mint urát és vendégét, talán szereti is: de becsülete diadalmaskodik minden egyéb érzésén és minden mellékes tekinteten. Végre oda igéri magát Edwardnak, ha ő a férjét, a király pedig nejét, a kik egyesülésöknek útjában állnak, útból elteszik: e célra két gyilkot hoz és felszólítja a királyt, hogy szúrja le az egyikkel nejét, a ki szívében lakik, ő majd megsemmisíti egy döféssel urát, a ki belsejét elfoglalva tartja. A fennkölt gondolkodásnak és érzésnek e megható nyilvánulása végre kiragadja a királyt sötét és nemtelen szenvedélye béklóiból: fegyvert és lovat kér, hogy harczba induljon népének ellenségei ellen. Ismétlem, a darabnak ez első fele nem volna méltatlan Shakespeare tollához: de a folytatás elmarad. Salisbury grófné eltűnik és a darab második felét csatajelenetek foglalják el, melyek Shakespeare Henrik-drámáinak hasonló jeleneteire nagyon is elevenen emlékeztetnek és valóban Shakespeare tollára szintén nem volnának méltatlanok, ha nem tennék oly feltűnően a szolgálai utánzás vagy másolás hatását. Ulrici a darabnak e tagadhatatlan jelességeit majdnem lelkesedéssel méltatja, de azután mégsem Shakespearenak, hanem, ha erősen habozva is, az euphuista Thomas Lodgenak tulajdonítja a szép drámát.¹⁾

¹⁾ Érdekes, hogy a II. felv. 1. jelenetében Shakespeare 94. szonettjéből egy teljes vers szóról-szóra olvasható.

A darab és főleg e második fele, «János király» utánzása, mely színműhez «III. Edward» nyelv, verselés és stíl tekintetében feltűnően hasonlít, jellemzés dolgában pedig talán felül is mulja. Mindent összevéve: nem Shakespeare műve, de Shakespeare iskolájának igen öröndetes, becses terméke, a régi angol szinköltészetnek egyik legvonzóbb maradványa.

Egy igen furcsa, nagyon külsőleges bizonyítékféle alapján került a következő három színmű: «Mucedorus», «Az edmontoni víg ördög» és «Szép Emma» Shakespeare légkörébe. A British Museumban van ugyanis egy könyv, mely régebben II. Károly király birtokában volt. E kötet hátlapjára a könyvkötő rányomta: «Shakespeare Vol. I.», nem tudni, saját bölcsességéből-e vagy felsőbb utasításra, de tény, hogy egyéb «bizonyíték» nem szól a mellett, hogy ezek a darabok a nagy mester művei, míg ellene nyomós okok érdemelnek figyelmet.

Mucedorus 1598-ban jelent meg «bővített» kiadásban, tehát eredeti alakjában nem ismerjük, és oly népszerű volt, hogy 1606-ban és 1609-ben új, ez utóbbi alkalommal ismét «bővített» kiadásokat ért, sőt 1610-től 1668-ig még kilenczszer jelent meg a könyvpiacon.¹⁾ A szerző egyetlen kiadáson sincs megnevezve és tudtommal Tieck az egyedüli komoly kutató, a ki a darabot Shakespearenek tulajdonítja. Szerinte a költő ezt a furcsa és gyöngye színművet még Stratfordban tartózkodása alatt, tehát igen fiatal korában írta, a mit «Der Dichter und sein Freund» cz. történeti novellájába is beleszótt, a mennyiben Shakespeare itt bevallja, hogy ő írta ezt az «egészen gyermekes, furcsa» darabot. Tieck le is fordította a darabot, de fordítását csak 1893-ban adta ki Bolte János a német költőnek Berlinben őrzött kézirati hagyatékából.²⁾

A darab forrása Sidney Fülöp híres pásztorregénye, «Arcadia» (1590), mely korának egyik legolvasottabb könyve volt. A dráma cselekvénye azonban egyszerűbb, mint a regénynek megfelelő epizódja, mely nagyon el van halmozva kalandos és csodás elemekkel. A színműben Mucedorus, a valenciai király fia, pásztornak öltözve akarja megnyerni Amadinét, az aragoniai király leányát, a ki Segasto gazdag főúrnak arája. A hős meg-

¹⁾ A könyvkereskedők jegyzékében csak 1618 szept. 17. fordul elő.

²⁾ Annak idején ismerttettem EPhK. XVII. 1893. 702. l.

menti a szép királyleányt egy medvétől (mely alkalommal Segasto gyáván megfut), utóbb pedig egy vadembertől, a ki Amadinét kezdetben meg akarja enni, de később belészeret és neijévé kívánja tenni. Segasto ezalatt gyilkost bérel, a ki a veszedelmes vetélytársat útból eltegye, de Mucedorus megöli a gyilkost, a miért a király számúzi. Most kijelenti Amadine, hogy szereti és követni akarja a pásztort, a ki fölfedi nemes származását, mire Segasto nagylelkűen lemond, és az ép megérkezett valenciai király is örömmel összeadja a szerelmes párt. Nagy szerepe van a darabban a clownnak, kinek neve «Egér» (Mouse), és valószínű, hogy ép ez az alak tette a drámát oly népszerűvé.¹⁾

A szakférfiak, Tieck kivételével, sohasem tekintették ezt a szerkezet és jellemzés tekintetében egyaránt igen gyöngé darabot Shakespeare művének, legfeljebb az 1609-iki szöveg toldásait voltak hajlandók a nagy költőnek tulajdonítani. Részemről még ezt a föltevést sem tartom elfogadhatónak; ellenben megengedem, hogy az 1609. évi «bővítő» átvett egyet-mást Shakespeare műveiből, hogy a darabot értékesebbé és élvezetesebbé tegye.²⁾ A darab szerzője (Malone szerint) talán Robert Greene, a ki nagy kedvelője volt a marinista stílusnak, mely John Lilynek «Euphues or the anatomy of Wit» (1579) cz. regénye útján Angliában is erősen hódított, hisz még a fiatal Shakespearet is meghódította. E stílusnak egyik kinövése volt az alliteráció izléstelen halmozása, mely a «Mucedorusban» is található és melyet Shakespeare később egyik vigjátékában («Love's Labour's Lost») maga is nevetségessé tesz.

Nem értékesebb a British Museum gyanús «Shakespeare-

¹⁾ A darab címlapja is kiemeli e clownt: *A Most pleasant Comedie of Mucedorus the Kings son of Valencia and Amadine the Kings daughter of Arragon, with the merry conceites of Mouse etc.*, 1598.

²⁾ Bolte a Tieck fordításához írt tartalmas bevezetésében azt állítja, hogy az angol komédiásoktól Németországban ily címekkel: «Prinz Celadon von Valentia», «Vom Königreich Valentia» és «Von Constantia, Königs in Aragonien Tochter» előadatott darabok alatt a «Mucedorus» értendő, a mi bajosan igazolható, mert a nevezett darabok nem maradtak fenn és tartalmukról sem tudunk semmit. Ellenben valószínű az a nézete, hogy a «Mucedorus» a «Comœdia und Prob getreuer Lieb» (megjelent a «Liebeskampf» cz. német gyűjteményben 1630) cz. darabnak egyes részleteire befolyással volt.

kötetének» második darabja sem: *The merry devil of Edmonton*, melyről 1608-ban történik először említés és mely még öt kiadásból (1612., 1617., 1626., 1631., 1655.) ismeretes. Furcsa kis darab két fölvonásban: sokat ígérőleg indul meg, hogy azután lapos bohózáttá süllyedjen. A prologus is igéri, hogy a tragikusan induló cselekvénynek vig kifejlése lesz. Címhőse Fabel Péter híres tudós, Faustszerű alak, a ki egy Coreb nevű ördöggel vérevel aláírt szerződést kötött, mely ép most lejárt. Fabel fájlalja, hogy az ember ép a tudomány útján, ha többet akar tudni, mint embernek tudnia adatott, a pokol zsákmányává lesz. A művészetek végtelensége tengerhez hasonlít, melyen az ember vitorláz; ha tovább akar jutni, mint kormányosa, az ész, őt vezetheti, iránytű hijában vad örvényekbe süllyed, hol még az ész képe is eltűnik előtte. De most sikerül még egyszer rászednie pokoli szolgáját, úgy hogy szerződésüket további hét évre meghosszabbítja.

A további cselekvény bohózat, melynek színhelye Edmonton, hol a nép Fabelt, az ördög czinkosát, edmontoni vig ördögnek nevezi. A bohózat bonyodalma röviden a következő. Artur Clare odaigérté szép leányát Raimundnak, de most megbánja adott szavát, mert nem találja a vőlegény családját elég gazdagnak, és inkább Frankhoz adná a leányt, mivel ez jó módú család sarja. De Raimund és arája nem akarnak lemondani egymásról, és Frank, Raimund jó barátja, nem óhajtja Millissent kezét. Hogy célját könnyebben elérhesse, Artur Clare egy évre kolostorba küldi leányát, de Raimund, Fabel segítségével, megszök-teti a leányt és egy lelkész nyomban összeadja a szerelmes párt. E sovány cselekvénynyel lazán össze vannak fűzve komikus jelenetek, melyeknek egy lelkész, egy kocsmáros, egy kovács és egy molnár a hősei, kiket Fabel megtréfál és össze-vissza kerget.

A darabot már korán tulajdonították Shakespearenek. Mint már említettem 1608-tól 1655-ig hat kiadást ért és igen népszerű volt, bizonyára a mellékes szereplőknek komikus alakjai és helyzetei révén. Címében ¹⁾ a szerző nincsen megnevezve, de igenis a Globe-színház, a hol előadták. A könyvkereskedők jegy-

¹⁾ *The merry Devil of Edmonton, at it hath been sundry times acted by his Maesties servants at the Globe on the Bankside . . . 1626.*

zékeiben több bejegyzés vonatkozik a «Vig ördög»-re, melyek közül azonban az 1608., 1631. és 1635-ik évek nem darabunkat értik, mint többen állították, hanem (by T. B.) egy prózai elbeszélést, melynek szerzője Thomas Brewer. Ellenben az 1607. és 1624-iki bejegyzések kétségtelenül a színdarabról szólnak, de ekkor is a szerző megnevezése nélkül. Egyéb adatok valószínűvé teszik, hogy a darab szerzője Thomas Heywood, a ki 1604 előtt írhatta. Nagyon szerették: sokat emlegetik 1604 óta és 1653-ban újra bejegyezték, még pedig most mint Shakespeare művét, és még 1661-ben is adták.

A darab oly jelentéktelen, hogy bajosan tulajdonítható Shakespearenek, a kinek «Windsori vig nők» cz. darabja kétségtelenül nagy hatással volt reá. A mi ezen darab utánzásán alapul, elég sikerült is, jókedvű és naiv; de a többi, főleg szerkesztése és jellemzése, nagyon gyöngé, noha tagadhatatlan, hogy a Fabel okozta nagy zavar megnyerő dévajssággal van föltüntetve, de Shakespeare finom ironiája és költői humora hiányzik ezekből a jelenetekből is. És e népies komikus jelenetek voltaképpen egészen szükségtelenek, mert nincsenek semmi belső kapcsolatban a főcselekvénnyel, Raimund és arája szerény kalandjával, mely bizony ördög közreműködése nélkül is el lett volna intézhető. A darabnak fantasztikus jellege nincsen a cselekvény fontossága vagy kényes volta által megokolva és azért távol sem oly hatású mint pl. a «Szentivánéji álomban» vagy a «Viharban». A szerző utánozza Shakespeare-t, kitől sokat tanult; de a mi munkájában mély és finom és költői, abban nagyon messze elmarad mestere mögött.

Tieck a «Vig ördögöt» Shakespearenek tulajdonította és 1600-ba tette, a «Windsori vig nők» mellé, Shakespeare művészetének legérettebb korszakába, és Hermann v. Friesen (*Jahrbuch* I. 1865. 160. l.) hajlandó volt e nézetét elfogadni, de Friedr. v. Bodenstedt nyomban e vélekedése után (*U. o.* 165. l.) kifejtette, hogy a darab nem lehet Shakespeare-től, legkevesbbé legjobb korszakából, mert szerkezete és jellemzése gyalró és nincsen benne elevenség, frissesség, élcz. Nyelvében, stíljében, verselésében sok emlékeztet Shakespeare-re, de ez mind csak utánzás; a mit a szerző nem tudott utánozni, az a nagy költő remek szerkezete és jellemzése, gazdag humora és élcze. Hisz a vig ördög annyira nem vig, hogy sohasem késztet nevetésre,

kilátásba helyezett varázslatai pedig egyszerűen elmaradnak. Hogy a megjelent darab egy föltételezendő eredetinek csupán egy része, egy töredéke volna, mint Tieck lehetőknek mondta,¹⁾ egyáltalában nem valószínű. A darab nem készülhetett 1584 előtt, mert ez évben jelent meg Thomas Coopers «Thesaurus linguæ latinæ» cz. műve, melyre egy helyen czélzás történik. Valószínűleg 1602-ből vagy 1603-ból való. Régebb kutatók szerint szerzője Mich. Drayton; de leginkább emlékeztet Thomas Heywood darabjaira, főleg a «Lancashirei boszorkányokra». Minden esetre Shakespeare iskolájából való.

Szintén gyöngé alkotás a II. Károly könyvének harmadik darabja, *Faire Em*, mely 1631-ben jelent meg nyomtatásban; de van egy kelet nélkül megjelent kiadása is, melynek ódonabb helyesírásából azt következtethetjük, hogy már 1590 körül keletkezett, és Greene tényleg ez időben czéloz rá kétségtelen rosszakarattal. A darab egyfelvonásos vígjáték, melyben, lazán egymáshoz kapcsolva, két cselekvény halad egymás mellett. Hódító Vilmos beleszeret Blanca dán hercegnőbe, kinek arczképét Lubeck marquis pajzsán látta. Nyomban Dániába siet, hogy Blancát megkérje; de itt a marquis arája, Mariana, jobban tetszik neki, úgy hogy meg akarja szöktetni. De Mariana maga helyet Blancát szökteti meg a királylyal, a ki végül azután nőül veszi a dán hercegnőt. Ez az egyik cselekvény. A másiknak hőse szép Emma, kinek atyja, Thomas Goddard szász nemes, álruhában, mint molnár él vele egy malomban. Emma és Manville szeretik egymást, és a leány, hogy két alkalmatlan kérőjétől (Mountaly és Valingford) megszabaduljon, vaknak és süketnek tettetni magát, mire nemcsak Mountaly, de még a szerelmes Manville is elhagyják a szerintök élvezhetetlen leányt. Végül a fölzsabadult és kérőinek értékével tisztába jött Emma Valingford nejevé lesz. Emma állásfoglalása Manville- és Valingforddal szemben Vilmos király előtt történik, a ki a kegyvesztett Goddarddal is kibékül. Így kapcsolja a szerző a két cselekvényt az utolsó perczben legalább külsőleg össze. Emma törtetének forrása talán egy 1581 május 2-án bejegyzett ballada, Hódító Vilmos kalandja pedig valószínűen egy francia novellából származik.

¹⁾ Szerinte a folytatásban (II. részben) Fabel teljesen kiszabadult volna az ördög hatalmából.

A kis színmű ügyetlen és zavaros cselszövényekből áll, melyek nem keltenek legkisebb érdeklődést, mert a szereplők nem igazi jellemek, hanem csak üres nevek. Egyedül Emma vonzó alak, de az is inkább helyzete mint egyénisége által. A darab mindenképen igen gyöngé (komikus részletei sem jobbak); nincsen benne sem szellem, sem élcz; egy tehetségtelen kezdőnek kísérlete, lelemény és ügyesség nélkül. Tieck Lajos, a ki lefordította, mégis (*Vorschule*, II. köt. VII. l.) Shakespeare-nek tulajdonítja, noha kijelenti, hogy oly rossz («vázlat, jellem, nyelv és lelemény nélkül»), hogy nem lehet Marlowe vagy Greene műve, a kiknek némelyek tulajdonították, «mert költői szellem, könnyedség és báj teljesen hiányzanak belőle». De Shakespeare gyorsan készült ifjúkori művének elfogadja, pedig nincsen benne a nagy mesterből egyetlen betű sem!

Szintén igen sajtászerű, főleg szerkezet tekintetében igen furcsa darab *The two noble Kinsmen* (A két nemes rokon), melyet W. W. Skeat is adott ki nem régen (Cambridge 1875) és melylyel újabb kutatók is ismételve foglalkoztak.¹⁾ A czimlapon Fletcher és Shakespeare művének van mondva,²⁾ németre tudtommal nincsen lefordítva. Hogy föltűnően furcsa szerkezetéről fogalmat adjak, fölvonásról fölvonásra és jelenetről jelenetre vázolom tartalmát.³⁾

(Athén.) Theseus megünnepelni készül egybekelését Hippolytával; velők vannak Emilia, Hippolyta nővére, és Pirithous, Theseus hadvezére és barátja. Midőn a templomba akarnak lépni, három gyászos királyné jelen meg és térdel le előttük,

¹⁾ Így R. Boyle, *Shakespeare und die beiden edlen Vettern* a Kölbing-féle *Englische Studien* IV. kötetében, 1881. Nicolaus Delius is foglalkozott vele, *Jahrbuch* XIII. 1878. V. ö. u. o. XII. 298. l. Ezt a darabot még Herm. von Friesen sem meri Shakespeare-nek tulajdonítani (*Jahrbuch* I. 165. l.). Tieck szerint (*Vorschule* II. köt. XXXIII. l.) a darabnak egyetlen verse sem lehet Shakespeare-től: egész jelleme, nyelve, modora, verse csupa Fletcher — de ez talán a nagy költőnek egy ifjúkori művét dolgozta át és rontotta el, midőn lehetőleg sajátjává iparkodott tenni.

²⁾ *The two noble Kinsmen, presented at the Blackfriars by the Kings Mai. servants, with great applause: Written by the memorable Woothies of their Time, Mr. John Fletcher and Mr. William Shakespeare gent, printed at London etc. 1634.* — A könyvkereskedők jegyzékében ez év április 8. van bejegyezve.

³⁾ Friesen id. kitűnő czikkének felhasználásával.

Theseus segélyét kérve: férjeik Thebe előtt elestek és Kreon zsarnok parancsa folytán még mindig eltemetetlenek. Rövid ellenkezés után Theseus hajol a kérésre, elhalasztja esküvőjét és Thebébe indul. (Thebe.) Itt Palaemon és Arcites, a két nemes unokaöcs, el vannak keseredve a városban uralkodó állapotok miatt és elhatározzák, hogy elhagyják a várost, midőn egy harczos őket Kreonhoz hívja és egyúttal tudatja, hogy Theseus sereggel közelít a város ellen. Erre elhatározzák, hogy nem Kreonnak, hanem hazájuknak ajánlják föl szolgálatukat és maradnak. (Athén.) Pirithous ezalatt Hippolytával és Emiliával áldozott az isteneknek, hogy Theseus szerencsésen járjon. Ennek elvégezte után siet barátjához. A hölgyek most szerelemről és barátságról elmélkednek, és Emilia az utóbbit tartja értékesebbnek. (Thebe.) Theseus győzött és a három királyné térden mond neki hálát. Most Theseus két jeles harczos után kérdezősködik, a kik megsebesülve fogságba estek: nemes származásúak, két nővér fiai, a király unokaöccsei. Megparancsolja, hogy jól gondozzák. Azután Athénbe siet, a királynék pedig eltemetik férjeiket.

A II. felvonástól a cselekvény színhelye mindig Athén.

A börtönőr nőül igéri leányát egy férfinak, a ki régóta kéri kezét. A leány gondolja a két foglyot, kiket rendkívül dicsér, főleg az egyiket, a kibe szerelmes. A börtönben Arcites és Palaemon egymást igaz szeretettel vigasztalják. Ekkor megjelen ablakuk alatt Emilia, kit mindketten szenvedélyesen megszeretnek, úgy hogy csakhamar vad gyűlölettel fordulnak egymás ellen. Most elhívják Arcitest Theseushoz. Palaemon, egyedül, dühöng barátja ellen. A börtönőr tudatja vele, hogy Arcites szabad, de száműzve van, ő pedig szigorúbb fogságba kerül. Palaemon rövid ellentállás után megnyugszik sorsában; Arcites ellenben attól tart, hogy száműzése Palaemonnak alkalmat szolgáltathat Emiliát láthatni és bírhatni. Most falusiak lépnek föl, kik egy májusi ünnepélyhez készülnek Theseus előtt. Mint-hogy ott versenyek lesznek, Arcites álöltözetben részt akar venni, hogy Emilia közelébe juthasson. A börtönőr leánya, ki Palaemont szereti, azon töpreng, hogyan szabadítsa ki a foglyot és nyerje meg szerelmét. Erre megjelen Theseus, Hippolyta, Pirithous és Emilia a koszorúzott győztes Arcitessel, kinek bátorságát és szépségét magasztalják (nem ismerik föl), mire

Theseus átadja őt Pirithousnak, a ki Emiliának adja át szolgálul. Most föllép a börtönőr leánya és elmondja, hogy minden veszedelemmel daczolva kiszabadította Palaemont. Az erdőben helyet jelölt neki, a hol étellel és egy reszelővel várja, hogy bilincseitől megszabaduljon. Fogja-e őt Palaemon szeretni? Vallomására nem felelt, meg sem csókolta! De azért ő bizik és megy az erdőbe.

III. felv. Arcites az erdőben elmélkedik Emiliáról és kifejti, hogy Palaemon bizonyára dühöngne, ha tudná, hogy a kedves közelében van. Ekkor egy bokorból kiugrik Palaemon, a ki Arcites szavait hallotta, és elátkozza őt: ha bilincsei nem volnának, iszonyú bosszút állna rajta árulásaért. Arcites kijelenti, hogy kész neki lovagias elégtételt adni, és ígér neki ételt és fegyvereket. Palaemon újra a bokorba megy, és a börtönőr leánya jajgatva jön, hogy nem találja foglyát. Attól tart, hogy a vadállatok, melyektől maga is fél, bánthatnák Palaemont; tart attól is, hogy atyja halállal bűnhődik, mert foglya megszökött: máris bánja tettét és tova siet az erdőbe. Arcites visszajön étellel és reszelővel. Palaemon mohón eszik s most barátságosan beszélgetnek a múltakról. De Emilia említésénél újra dühösek lesznek és elmennek fegyverekért, hogy megvívjanak. A börtönőr leánya föllép, örült és dalol. Most falusiak jönnek az iskolamesterrel és betanulnak egy májusi tánczot, melyet Theseusnak be akarnak mutatni. De egy leány hiányzik, ennek helyébe befogadják az örültet, a ki nem ellenkezik. Most a vadászatról visszatér Theseus kíséretével. A táncz megesik, a király meg van elégedve és távozik. Erre Arcites megjelen fegyverekkel és fölfegyverzi Palaemont is, kedélyes beszélgetések közben. Azután harcolnak, míg egyikök el nem esnék. A vadászat közeleg és Arcites a párbaj elhalasztását javasolja, miről Palaemon hallani sem akar. Tehát küzdenek. Theseus föllép és fölismeri őket és kijelenti, hogy meg kell halniok. Ők bevallják, hogy Emiliáért harcolnak és kérik a küzdelem folytatását. Theseus nem akar engedni, de kísérete annyira szól mellettök, főleg Emilia, hogy végre megengedi, hogy hazájukba menjenek: egy hónap múlva jöjjenek vissza három-három tanúval, hogy azután küzdelmüket befejezzék. A győztes lesz Emilia férje, a legyőzött meghal.

IV. A börtönőrnek megkegyelmezett Theseus, a leányt

kérője örülten találta. A leány föllép egy fivérével: dalokat énekel mint Ophelia. Emilia a két fogoly arczképeivel lép föl és vizsgálja szépségöket. Nem tud egynek előnyt adni a másik fölött és legjobban szeretné mindkettőt birni. Theseus föllép: a hercegek megjelentek, kiknek lovagi szépségét mindenki dicsőíti. A börtönőrnél az orvos vizsgálja a beteget; kevés a reménye, de midőn a leány ismételve Palaemon nevét említi, kijelenti, hogy fölgyógyulhat, ha képzeleteinek hízelegnek. Azt tanácsolja, hogy kérője vegye föl Palaemon alakját és viselkedését.

V. A küzdők megjelennek, igaz barátságukról biztosítják egymást, de egymás életére törnek. Egymásután áldoznak, Arcites Mars oltárán, Palaemon a Venusén és Emilia a Dianáén: ettől kéri, hogy az győzzön, a ki őt legjobban szereti, mert ő nem tud választani. Mind a háromnak kedvező jelek ígérnek sikert. Az orvos föllép a Palaemonnak öltözött kérővel, kinek megjelenése jól hat a betegre. Theseus és Hippolyta a harcához indulnak; Emilia nem megy, bár a király szigorúan megparancsolja. Magára marad és újra töpreng a két hősről. A küzdelem zaja hallszik. Egy szolga jelenti, hogy Palaemon győzött, de ez tévedés: Arcites nyerte el a koszorút. Theseus behozza a győztest és Emilia kezébe teszi kezét, a ki megadja magát, de nincs megelégedve. Most jön Palaemon három társával és a börtönőrrel, a kit leánya számára gazdagon megajándékoznak. Palaemon már a bitóra teszi fejét, mikor Pirithous megjelen és meséli, hogy Arcites a városba lovagolva elbukott és haldoklik. Nyomban behozzák a szerencsétlent, a ki barátjának ajánlja Emiliát és meghal. Theseus most kifejti, hogy az istenek jelei helyesek voltak, és hogy Palaemonnak több joga van Emiliára, mert ő előbb látta meg. Így átadja neki arául.

A furcsa darabot valóban lehetetlen Shakespeare művének tekinteni. Már szerkezeténél fogva sem. A színhely oly rendkívül szabadon váltakozik, mint Shakespeare egyetlen művében sem. Főleg a két lovagnak és a szerelmes leánynak jelenetei majdnem nevetségesen váltakoznak. Nem shakespearei a monolog nagy szerepe sem e darabban, különösen sokat monologizál az örült leány. Shakespearenél kevés a monolog és mindig indokolt, t. i. azt fejtegeti, a mit párbeszédben nem lehetett kifejtteni. A darab drámai tehetségről egyáltalán nem tanúskodik és nem lehetetlen, hogy több szerző műve, mit már Ch. Knight

nem alap nélkül állított. Csupán a lovagok jeleneteiben van némi drámai élet. A jelenetek többnyire befejezésnélküliek: tovább is tarthatnának és rendszerint nem zárnak le semmit. Sok a lírai és epikus elem, de különösen túlteng a retorika, főleg az istenekhez intézett részletekben. A jellemzés is igen gyöngé. Theseus báb, kivel a nők tesznek, a mit akarnak. A lovagok valóban érthetetlenek, az örült leány Opheliának izetlen karikatúrája. Emilia egyszerűen élvezhetetlen. Az örült leány történetének befejezése burleszk; sőt az egész darab befejezése, egy komikus ízű véletlen segélyével, jóformán lehetetlen. Igaz szerelemről, szenvedélyről szó sincsen, hisz a két lovag csak látta Emiliát, egyikök sem beszélt egy szót sem vele; Emilia pedig, a ki kezdetben a szelid barátság híve, az ifjak képeivel szemben csupa érzékiség. Az egész történet, összes alakjaival együtt, nem kelt részvétet. Még leginkább teszi ezt a három özvegy királyné, de ezek nem tartoznak a cselekvényhez.

És Coleridge, Dyce, Walker, Spalding és mások mégis azt hitték, hogy a darab egyes részletei Shakespeare tollából származnak, nevezetesen az I. felvonás, részben a II. felvonás első jelenete és egészen az V. felvonás első jelenete. Pedig ezekben a jelenetekben legfeljebb a nyelv és a stíl emlékeztetnek a nagy költőre. A darab minden valószínűség szerint John Fletcher műve, a ki Opheliát ügyetlenül és izetlenül plagizálta; Shakespearenek meggyőződéseim szerint semmi köze hozzá.

A darab forrása, mit a prologus maga is említ, Chaucer: *Canterbury-tes* (1387 és 1393 közt írva) «*The knights tale*», mely ismét visszamegy Boccaccióra, kinek «*Teseida*» című elbeszélő költeménye 1341 körül készült.¹⁾ Chaucernél (kinél a börtönőr leányának története nincsen meg) Palaemon előbb látja a hölgyet és szerelme bizalmasává teszi Arcitest. Azért beszélhet ennek árulásáról. Emilia egészen a háttérben marad: arra kéri az istennőt, hogy szűz maradhasson, de eleve belenyugszik intézkedéseibe. Az istenek czivódnak egymással az egyes szerep-

¹⁾ Chaucer alapján darabunk előtt már Rich. Edwardes írt egy «*Palaemon and Arcyte*» című színművet, mely 1566-ban Erzsébet királynő előtt Oxfordban előadatott. Tieck szerint (*Vorschule* I. köt. XXIX. lap) nem tehetségtelen darab, Sidney Lee szerint (*Shakespeare*, német fordítás, 260. l.) elveszett. Én nem ismerem.

lőknek adott ígéreteik miatt. Az ellentéteket Saturnus intézi el, a ki Arcites lovát a párbaj végeztével és még színhelyén megvadítja. Az egész elbeszélés a régi angol költőnél kissé jókedvű, csalfa és pajkos. Ez elbeszélésen alapult egy régibb színdarab: «Palamon and Arsett», mely 1594-ben színre került, és talán ezen színdarab átdolgozása a minden ok nélkül Shakespearenek tulajdonított «Két nemes rokon». Neubner (id. h. 150. l.) úgy képzei a dolgot, hogy az 1594-ben adott régibb darabot Shakespeare átdolgozta (még pedig 1610 körül, mert nagyon emlékeztet «Cymbelinre»!), esetleg kezdte átdolgozni, mire utóbb Fletcher Shakespeare kéziratát befejezte és elrontotta. De mire jó az ilyen körmönfont okoskodás, mely semmit sem bizonyít, sőt valószínűvé sem tesz semmit?

Az utolsó darab e csoportból a *Birth of Merlin or the Childe hath found his Father*¹⁾ cz. színmű, melyet Francis Kirkman könyvkereskedő 1662-ben adott ki mint Shakespeare és William Rowley művét. Úgy az angol mint a német kutatók lehetetlennek tartják, hogy ez a darab, melynek nyelve sem shakespearei, akár egészében akár részben Shakespearétől származzék; csak Tieck (*Vorschule* II., p. XXXV.) itél igen kedvezően a szerinte 1613 körül írt darabról és úgy van meggyőződve, hogy Shakespearenek nagy része van benne.

A darab cselekvénye voltaképp Artus atyjának története a középkori Merlin-regény²⁾ alapján, de meglehetősen szabadsággal földolgozva. Három királya van Britannának: Vortiger, Aurelius és Constantius. Ez utóbbit meggyilkolta Vortiger, a ki Aurelius ellen a szászokat hívta az országba segítségül. Ezek nagy tömegekben bejönnek és elfoglalják az országnak tetemes részét, de Aurelius egy szent remete segítségével legyőzi őket, úgy hogy békéért könyörögnek. Követük Artesia, Ostorius fővezérök szép és gonosz nővére, a ki annyira megbűvöli Aureliust, hogy legjobb embereinek ellenzése daczára nemcsak nyomban barátságos viszonyba lép a szászokkal, de Artesiát nőül is veszi. Ez meggyilkolja férjét, miután Aurelius öcscsét, Uther Pendragont hiába

¹⁾ *As it hath been several times acted with great Applause. Written by William Shakespear and William Rowley . . . London, 1662.*

²⁾ L. erről *Merlin* cz. cikkemet, Budapesti Szemle 141. köt., 1910., 32–49. l.

iparkodott hálójába keríteni. Uther legyőzi Vortigert, a ki elesik, mire ő, Artus király atyja, lesz Britannia egyetlen királya.

Ez a történelmi nagy actio meglehetősen ügyetlenül van öt fölvonásra elosztva. Mellette még két cselekvény húzódik végig a darabon, melyeknek e főcselekvényhez semmi közük. Az egyik: Donobert tekintélyes brit nemesnek van két leánya, Constantia és Modestia, kik visszautasítják kérőiket, noha atyjuk lelkesen pártolja őket, mert nem akarnak férjhez menni. Kolostorba vonulnak, hogy egyedül Istennek éljenek. A másik, jóval vonzóbb: Merlin születése, melynek néhány sikerült komikus részlete van. A Bolondnak nővérét, Hannét, egy pirospozsgás parasztleányt, megejtette az ördög, úgy hogy áldott állapotba jut. Igen mulatságos, hogy fivérével együtt most nagy buzgósággal keresi születendő gyermeke atyját, kire sehogy sem emlékszik. Végre megszületik Merlin, a varázsló és próféta, hosszú szakállal és egy könyvvvel kezében. A cselekvénybe nem foly be, csak jövendől: megjövendőli Vortiger halálát, Artus fényes korát és a százszok végleges diadalát. Szép jelenet, midőn szelíd anyját kimentti pokoli atyja kezéből, a ki újra óhajt a szép nővel egyesülni. Igazi érdeklődést sem Merlin, sem a darabnak többi alakjai nem tudnak kelteni, de azért akad a történelmi tárgyú jelenetekben egy-egy sikerültebb részlet, és a Merlin-epizódban egy pár jó ötlet és élcz. Legjobban van jellemezve Edol, Aurelius harcziás fővezére, a ki mindent zúz és tör és nem bír féktelen százszgyűlöletével.¹⁾ Shakespearere, a ki hiteles darabjaiban kétszer igen mellékesen említi Merlint («Lear» és «IV. Henrik»), e színműből, mely 1610 körül keletkezhetett, legfeljebb egyes verseket lehetne ráfogni.

Az első csoportba tartozó darabok közül tehát egyetlen egyet találtunk, mely valóban a nagy költőre emlékeztet: «III. Edward király» kétségtelenül oly alkotás, mely tőle származhatott vagy melyben nagy része lehetett. A többiekénél nemcsak a tárgyilagos adatok hiányzanak, melyek Shakespeare szer-

¹⁾ A II. felv. 2. jelenetében Hektor és Achilles földidézése alighanem a Faust mondából származik. Furcsa, hogy a «személyek» alatt Anselmus remete neve mellett meg van jegyezve: «utóbb Winchester püspöke». De a darabban erre a leghalványabb célzás sem történik. — Érdekes, hogy Merlin híres sírja és a Stonehenge Salisbury síkján itt Merlin anyjára van átruházva.

zósége mellett szólnának; de a belső indítékok, e műveknek nyelve és stílje, szerkezete és jellemzése, sem kelthetik az elfogulatlan olvasóban azt a hiedelmet, hogy itt a legnagyobb drámaköltőnek valamely művével állna szemben. Ez a fölfogás különben ma már általánosan elfogadottnak tekinthető, de egyes kutatók lehetők tartják, hogy Shakespeare e darabokat még Stratfordban írta, mire e czikk végén visszatérek.

III.

Másképp, legalább részben másképp áll a dolog az álshakespearei drámák második csoportjával, a III. folióba fölvetett darabokkal, melyekről e folio sorrendjében röviden elmondom igénytelen véleményemet.

Már az első darab, *Perikles, Tyrus fejedelme*, számos, igen tekintélyes védőre talált. Legrégibb quarto-kiadása 1609-ben jelent meg a költőnek teljes nevével; az I. folióba nem vették föl, esetleg mert a szerkesztők a kiadás jogát nem tudták megszerezni.

A darab cselekményét nem kell bővebben elmondanom, hisz a világirodalomnak egyik legismertebb meséje.¹⁾ Azért csupán a jellemző főmozzanatokat emelem ki. Perikles, Tyrus királya, nőül kéri Antiochus király leányát, de mivel megtudja, hogy a leány bűnös szerelmi viszonyt folytat saját atyjával, undorral fordul el tőle és visszasiet Tyrusba, honnan azonban, tartva Antiochus bosszújától, csakhamar Tharsusba menekül, hol a kormányzó Cleon és ennek neje Dionysa szívesen fogadják. De Antiochus üldözésétől itt sem érezve magát kellő biztonságban, tovább siet, mire hajótörést szenvedve Pentapolisba kerül, hol vitézségével Simonides hirálynak szép leányát, Thaisát, nőül nyeri. Most meghalnak Antiochus és leánya, az Isten nyilától megsemmisítve, úgy hogy Perikles nejével, a ki áldott állapotban van, visszatérhet hazájába. De borzasztó vihar támad, melyben a megrémült Thaisa leánygyermeket szül és meghal. A hajósok jól leszögezett ládában a tengerbe süllyesztik a halottat, kit a hullámok Ephesus partjára visznek, hol Cerimon életre kelti

¹⁾ V. ö. Pudmenzky, *Perikles und der Apollonius des Heinrich von Neustadt*, Detmold 1884.

Thaisát és Diana papnőjévé teszi; leányát, Marinát, pedig Cleonra és nejére bizza Perikles, mire visszatér Tyrusba. Évek múlva a gyönyörű hajadonna fölserdült Marina elhomályosítja szépségével Cleon leányát, miért is ennek anyja, Dionysa, meggyilkoltatja Perikles leányát és fényes siremléket állít az elhúnytának. De a tervezett gyilkosság nem sikerül, mert tengeri rablók elragadják Marinát és Mityléneben eladják egy nyilvános házba. A boldogtalan leány itt erkölcsi fönségével megmenti testének is tisztaságát, míg végre szabaddá lesz és becsületes kézi munkával tartja fenn magát. Leányának elhúnytáról értesülve, most Perikles útnak indul szeretett gyermekének megkeresésére és megtalálja Mitylenében, honnan Diana istennő egyenes parancsára Ephesusba siet nejéhez. A sorstól szétválasztottak, Perikles, Thaisa és Marina, tehát csodálatos viszontagságok után, csodálatos úton ismét összekerülnek.

A Perikles történetének legrégibb forrása egy föltételezett görög elbeszélés, talán az V. vagy VI. századból, melynek hőse Tyrusi Apollonius¹⁾. Ez a novella a Kr. utáni III. században fordítottatott le latinra,²⁾ mi által elterjedése a nyugati népeknél lehetővé vált, és már 1470 körül megjelent nyomtatásban. A XII. században Viterboi Gottfried latin versekben dolgozta föl («Pantheon»), a XIV. században pedig belekerült a «Gesta Romanorum» cz. rendkívül kedvelt mesegyűjteménybe. Angol nyelven 1510-ben jelent meg egy francia földolgozás alapján mint «English Chronicle of Apollyn of Tyre», sőt ugyanazon forrás alapján 1576-ban Lawrence Twyne is földolgozta Apollonius történetét (műve 1607-ben második kiadást ért). De Shakespeare forrásai nem ezek az angol regények voltak, hanem az 1408-ban meghalt John Gower angol verses földolgozása («Confessio amantis»), mely még a XIV. században készült és Gottfried de Viterbo verses művén alapszik.

A darab még Shakespeare életében három ízben jelent meg nyomtatásban (1609 kétszer és 1611), még pedig a költőnek teljes nevével,³⁾ de arról nem tudunk, hogy Shakespeare a kiadót

¹⁾ V. ö. E. Klebs, *Die Erzählung von Apollonius von Tyrus*. Berlin 1899.

²⁾ Ezt legjobban kiadta Benedict Riese, 1893.

³⁾ *The late, And much admired Play, Called, Perikles, Prince of Tyre. With the true Relation of the whole Historie, aduentures, and fortunes of the said Prince: As also. The no lesse strange, and worthy accidents, in the Birth*

nevének bitortlása miatt beperelte volna. A XVII. században ismételve említik «Periklest» mint Shakespeare művét, és John Dryden, kinek szava egyébként hitelt érdemel, egy 1684-ben Ch. Davenant Circe-tragédiájához írt prologusában világosan megmondja, hogy «Perikles» régibb mint «Titus Andronicus», tehát a Londonba került Shakespearenek talán első kísérlete a drámaírás terén, mely esetleg már 1585-ben vagy 1586-ban készült.¹⁾ Hogy a darab igen régi, bizonyítják a néma jelenetek (dumb shows), melyek a cselekvénynek egyes, a színpadra nem hozott mozzanatait föltűntetik, és a rimnek nagy szerepe, de a prologus is, mely az öreg John Gower személyében minden felvonás előtt elmondja az időközben történt eseményeket és megmagyarázza a néma jeleneteket. Ugyanő kifejti a színmű végén a naiv tanulságot is: Perikles, neje és leánya sok szenvedés után megkapják az erény jutalmát, míg a gonoszok, Antiochus és leánya meg Cleon és felesége, iszonyú halállal bünhődnek. Ulrici szerint, a ki a darabnak lelkes védője, a színmű alapgondolata, hogy az élet csupa keresése és megtalálása, elvesztése és újra megtalálása a legnagyobb kincsnek, az igaz szerelemnek. E gondolat, szerinte, végig húzódik az egész darabon, a mit az elfogulatlan olvasó alig fog észrevenni.

Hogy a darab mikor került először színre, nem tudjuk; de valószínű, hogy még első kiadása idején kedvelt színmű volt. Hogy Wilkins Györgynek 1608-ban megjelent Perikles-novellája a szindarabon alapszik, maga Wilkins mondja,²⁾ és így e novella csak annyiban érdemel említést, hogy a darabnak nagy népszerűségét bizonyítja, de semmi esetre sem bizonyíthatja azt, hogy Wilkins a színműnek akár teljes akár részleges szerzője, mit Nik.

and Life, of his Daughter Mariana. As it hath been diuers and sundry times acted by his Maiesties Seruants, at the Globe on the Branch-side. By William Shakespeare. Imprinted at London for Henry Gosson, and are to be sold at the signe of the Sunne in Paternoster row. 1609. — Megjegyzendő, hogy a darabot nem Gosson, hanem Edward Blount jelentette be 1608. május 20. a könyvkereskedők czéhénél. Későbbi kiadásai: 1619, 1630 és 1635, mind Shakespeare teljes nevével.

¹⁾ Dryden 1672-ben is Shakespeare művének mondja «Periklest».

²⁾ *The Painfull Aduentures of Pericles, Prince of Tyre. Being the True History of the Play of Fericles, as it was lately presented by the worthy and ancient Poet John Gower.* London, 1608.

Delius vitatott (*Shakespeare-Jahrbuch* III. 1868, 175. l.). Delius véleményében, melyet Ulrici behatóan és teljes sikerrel czáfol (id. m. III. 51—65. l.), osztozik Sidney Lee is, a ki azonban még William Rowleynek is tulajdonít bizonyos közreműködést, a mi egyáltalában nem valószínű. Wilkins bajosan írhatott ily régies jellegű munkát és különben is erélyesen tiltakozott volna az ellen, hogy a kiadó az ő művét mint Shakespeare munkáját tette közzé. Hogy 1607-ben vagy 1608-ban, mikor újra előadták, nem keletkezhetett a darab,¹⁾ kétségtelenné teszi régies jellege, a mely sehogy sem képzelhető el Shakespeare fénykorában — akár ő írta a darabot, akár valamely kortársa.

A darab rendkívül eltér a nagy költőnek összes, még leggyengébb* színműveitől is. A teljességgel epikai jellegű cselekvény drámai földolgozásra nem alkalmas és tényleg csak lazán és csupán külsőleg összefűzött jelenetekre bomlik szét; a szereplők nem cselekszenek, hanem, jelentéktelen kivétellel, akarat nélkül szükkölködő bábuk a sors és a véletlen kezében, mely őket mozgatja és vakon üzi. Az emberek jelleme azért kezdetlegesen tipikus: némelyek igen jók, erényesek és istenfélők, mások rosszak, gonoszak, minden bűnre hajlók. Amazokat megjutalmazza, ezeket megbünteti a végzet vagy az istenség, hogy a költői igazságszolgáltatás érvényesüljön. Egyes alakok rövid szereplés után teljesen eltűnnek, és a költő nem értesít további sorsukról. Igen fogyatékos a darab nyelve és stílje is, majd lapos, majd dagályos, ritkán költői; gondolatokban szegény, kifejezéseiben sokszor homályos vagy erőszakolt. A szenvedély hangja ritkán és csak erőtlenül üti meg fülünket, míg a bú és bánat helyenként igazabb és hatásosabb kifejezésre jut. Az egész darab inkább Greenere mint Shakespearere vall, és ha tényleg ennek műve volna, az ifjú Shakespearet Greene hű tanítványának tüntetné föl.

A darabnak főleg az első fele gyenge, míg a másodikban, Marina fellépésével, mégis támad egy kis drámai cselekvény és lüktet helylyel-közzel elevenebb élet. Leggyengébbek a komikus részletek, melyek sehogysem vallanak Shakespeare tollára, de egyebütt sem érvényesül az ő nyelve, stílje, szerkezeti művé-

¹⁾ Ulrici szerint (id. m. III, 54) Shakespeare ekkor vette elő ez első ifjúkori kísérletét és javította főleg a darabnak második felét, mely tényleg becses.

szete, jellemző ereje. Mégis csodálatosképen ezt a darabot ma már a legtöbb kutató Shakespeare művének tartja, és még az angol szakférfiak is, a kik e gyanús darabokkal szemben szigorúan elutasító álláspontot foglalnak el, «Periklest» a nagy költőnek tulajdonítják. A németek közül főleg a szigorú és óvatos Ulrici vitatja valóságos szenvedélyességgel, hogy «Perikles» kétségtelenül az ifjú Shakespeare műve. Valószínű, hogy a szakférfiaknak ezen állásfoglalására nem a darab maga, hanem a fönt említett történeti adatok és tanúk voltak és vannak elhatározó hatással.¹⁾

Egészen más jellegű a következő darab: *A londoni tékozló fiú*, egy legnagyobbbrészt prózában írt érzékeny játék öt felvonásban. Cselekménye voltaképp igen egyszerű. Egy vidéki jómódú kereskedőnek Londonban tartózkodó fia, Florendale Máté, valóságos csirkefogó, adósságcsináló, naplopó, csaló, a ki főleg nagybátyját, a kire bízva van, botrányosan kifosztja. Atyja, midőn fia viselkedéséről értesül, Londonba megy és Kristóf néven inasnak öltözve, fia szolgálatába szegődik, hogy saját szemével győződhessék meg a javíthatatlan mihaszna életéről. A fiú, számtalan csíny és csalás után, nagy dologra szánja el magát: meg akarja nyerni feleségül Sir Lancelot Spurcock második leányát, a szép Lucyt, kinek két derék kérője van. Lancelot persze hallani sem akar az elzúllott ifjúról, mikor ez összevesz Lucy egyik kérőjével, Oliver posztókereskedővel, kivel meg kell verekednie. A párbaj létre sem jön, de Máté, mintha halálára készülne, végrendeletet ír, melyben állítólagos nagy birtokairól intézkedik és melyet ügyesen juttat Lancelot kezébe, a ki most rákényszeríti Lucyt, hogy Máté nejevé legyen. Míg a fiatalok a templomban az egyház áldásával örök hűséget esküsznek egymásnak, kiderül

¹⁾ D. L. Thomas (*Englische Studien* XXXIX, 210. l.) részletesen akarja kimutatni, a mit előtte mások is megkíséreltek, hogy a darabnak mely részei származnak Shakespeare-től. Szerinte tőle való az I. felvonásból az első jelenet részben, a harmadik teljesen; a III. és V. felvonás teljesen; a IV. felvonásból az első és a harmadik jelenet. A kar versei közül csak a IV. és V. felvonásban valók (de V, 2 kivételével) származnak tőle. A darab eredeti szerzője szerinte Thomas Heywood, kinek művét Shakespeare a maga színpadja számára átdolgozta. — Megjegyzem még, hogy Perikles történetét Rákosi Jenő «A fekete hajó» cz., sikert nem aratott darabjában feldolgozta.

Máté családja, a kit a templomból kilépve le akarnak tartóztatni. Lucy rögtön kijelenti, hogy nem hagyja el férjét, noha nem szívesen, csupán atyja parancsára ment vele a templomba. Most esküvel fogadja, hogy nem hagyja el inségében urát és ki fog tartani mellette, bármi történjék is. Szüleinek, testvéreinek, rokonainak könyörgései és intelmei eredménytelenek: Lucy állhatatos marad és megható kéréseivel megkérheti a hitelezőket, a kik Mátét szabadon bocsátják. Ez a legkiméletlenebbül bánik nejével, elkergeti, hallani sem akar róla és azt tanácsolja végül a szerencsétlennek, a ki nem tud hová lenni, mert atyja kitagadta, hogy legyen ringyóvá, ez jó üzlet, akkor néha föl is fogja keresni.

Máté mind jobban süllyed, végre koldús és útonálló lesz, neje pedig hollandi szobaleánynak öltözve cselédnek áll be hugánál. Minthogy hire vész, Mátét azzal vádolják, hogy meggyilkolta nejét, mire Lucy ledobja parókáját és másodizben megmenti férjét, sőt letérdel előtte és, atyjával szemben, Máténak nyújtja minden szeretetét, kötelességét és alázatosságát.¹⁾

E határtalan erényesség és nagylelkűség egy meglepően merész és lélektanilag lehetetlen fordulattal nyomban teljesen átalakítják a züllött Mátét, a kiből derék ember lesz, a kit most mindnyájan elhalmoznak szeretetökkel és pénzökkel. Általános meghatott könyezés közepett véget ér az érzékeny darab, melynek félreismerhetetlen alapgondolata, hogy egy nemes jó nőnek határt nem ismerő szeretete és kötelességtudása a legromlottabb embert is képes megjavítani és a jó útra téríteni.

A darabnak egyszerű cselekvényét mellékes alakoknak lényegtelen ügyei, valamint az átöltözések és félreértések okozta zavarok bonyolítják, de még így is nagyon egyszerű. Szerkezete és stílje igen emlékeztetnek a «Makranczos hölgyre», mely darabunk szerzőjére nagy hatással volt, mely azonban, minden esztétikai és ethikai durvasága ellenére is, mindenkép művészibb alkotás, mint a «Tékozló fiú». Ebben a darabban is van a szerencsétlen párral szemben egy boldog pár, Civet Tamás Sir Lancelot legfiatalabb leányával. A komikus elemet, a szolgákon kívül, a kik inkább csak szitkozódnak, mint humorizálnak,

¹⁾ Ekkor mondja neki: «Nézz reám, hisz nem vagyok én szerencsenő, sem hűtelen Helena vagy buja Cressida, csupán boldogtalan asszony, ha téged elveszítelek». Célzások Shakespeare alakjaira.

Oliver képviseli, a ki ízetlen devonshirei nyelvjárásban hadar, utóbb meg Lucy, a ki hollandi nyelven beszél. Feltűnő az ellentét a többnyire lapos, prózai párbeszédek és a verses részletek közt, melyek igazi költői tehetségre vallanak. A szerző általában ügyes ember, aki jól ismeri az életet és a színpadot és gyakorlott tollal kezeli a nyelvet, a verset és a dialogust, miért is némelyek Shakespeare ifjúkori művének tekintik e drámát. Nem lehetetlen, de részemről inkább azt hiszem, hogy szerzője azonos «Oldcastle» szerzőjével.

A «Tékozló fiú», mely Shakespeare színházában került színre, már 1605-ben megjelent nyomtatásban, még pedig a nagy költő teljes nevével,¹⁾ és nincs tudomásunk róla, hogy Shakespeare a kiadót nevének bitorlása miatt kérdőre vonta. Korabeli egyéb okmányokban vagy feljegyzésekben nem történik a darabról sehol említés. Valószínűen nem sokkal a «Makranczos hölgy» után keletkezett, melyre nyelve és stílje nagyon emlékeztet. Lucy, ez a második Griseldis, a különben gyöngye darabnak valóságos gyöngye; mintha a bűsz Katalin ellenképe akarna lenni, mintha a szerző egy eleven, megragadó, bájos nőben meg akarta volna testesíteni azokat a szép eszméket és tanokat, melyeket Katalin, a shakespearei bohózat végén, meglepő ellentétben eddigi jellemével és viselkedésével, annyi melegséggel hirdet. Lucy alakja Shakespearenek sem válnék szégyenére, de egyebekben a darab szerkezete nem shakespearei, a komikus jelenetek sem viselik magukon nagyszerű és kedves humorának bélyegét. A cselekvény egysége gyöngye, az alakok jellemzése nem helytelen, de felszínes, és az indokolás nagyon hézagos, főleg nagyon valószínűtlen. A darab Shakespeare iskolájából került ki, de egészében bajosan Shakespeare műve.

A darabot, mióta újabban ismét magára vonta a figyelmet, feltűnő jóakarattal tárgyalták. Már Lessing, a ki Shakespeare művének tartotta (valamint Schlegel és Tieck is), annyira megkedvelte, hogy a német színpad számára át akarta dolgozni;²⁾ utóbb pedig, hatása alatt, egy hasonló színműnek tel-

¹⁾ *The London Prodigal. As it was plaide by the Kings Maiesties seruants. By William Shakespeare.* London, 1605. — De sem Henslowe naplója, sem a könyvkereskedők jegyzékei nem ismerik a darabot.

²⁾ V. ö. 1780 szept. 9. kelt levelét. E tervét, melyből nem lett semmi, megvalósította 1781-ben Schröder Frigyes Lajos: *Kinderzucht oder*

jes tervét dolgozta ki.¹⁾ Az újabbak közül főleg Tieck²⁾ tekinti a darabot remeknek, mit Neubner³⁾ túlzott elismerésnek mond, de azért maga is egy perczig sem kételkedik benne, hogy Shakespeare műve, mely szerinte jóval értékesebb, mint pl. a «Windsori víg nők». Ulrici szerint «kétségtelenül» nem Shakespeare műve, és ebben a véleményben osztozom magam is, de lehetőnek tartom, hogy a Lucy-jeleneteket Shakespeare mesteri ecsetje retouchirozta.

Nem sokkal többet árul el Shakespeare lángeszéből a III. folio harmadik darabja, a *Cromwell Tamás élete és halála* cz. történeti szomorújáték, egy naiv történetnek naiv feldolgozása, mely 1602-ben jelent meg nyomtatásban,⁴⁾ miután már ez év augusztus 11. bejegyeztetett a könyvkereskedők londoni czéhének jegyzékébe, még pedig e megjegyzéssel: *as it was lately acted by the Lord Chamberlain his Servants*, tehát Shakespeare társulatától.

Cselekvénye bajosan mondható egységesnek. Cromwell, egy kisvárosi becsületes kovácmesternek nagytehetségű fia, nem akarja atyja mesterségét követni, hanem tudományos tanulmányokba temeti magát. Nagyon jószívű, készséges, derék ember, a ki ez erényeit különböző kis mellékes történetekben érvényesíti. Nagy utazásokat tesz, melyekből hazatérve, magára vonja tekintélyes lordok figyelmét és pártfogását, úgy hogy gyorsan emelkedik, végül lordkanczellár és a királynak meghitt barátja lesz. Szerencséje és hatalma kihívja ellene az irigységet és Winchester püspöke hamis tanúkat fogad, kiknek segítségével Cromwellt

das Testament, Lustspiel in vier Akten nach Shakespeares, «The London prodigal». Schröder átdolgozása rendkívül szabad. Ez a darab még 1781 nov. 3. került színre a bécsi udvari színházban, melynek Schröder akkor igazgatója volt. (Megjelent: Schröders *Dramatische Werke* I, Berlin, 1831.)

¹⁾ Eschenburg állítása Shakespeare-fordítása (Zürich, 1782.) XIII. kötetében, 429. l.

²⁾ *Altenglisches Theater* II. köt. XI. lap.

³⁾ *Missachtete Shakespeare-Dramen*, 122. lap.

⁴⁾ *The True Chronicle Historie of the whole Life and Death of Thomas Lord Cromwell. At is hath beene sundry times publikely by the Kings Maiesties Seruants, Written by W. S. London, Printed by Thomas Snodham, 1613.* (Az 1602-iki kiadás, melynek az 1613-iki betűszerinti utánnomata, William Jones kiadása volt és nem viseli a címlapján a szerző nevének W. S. kezdőbetűit.)

felségárulással vádolja. Most jó emberei nagyrészt elfordulnak tőle, mire a verpadon végzi életét, még utolsó órájában is nemesszívű, fennkölt szellemű, hálás embernek bizonyítva.

A darabot, mint czime mutatja, Shakespeare társulata adta elő, és ez is egyik oka annak, hogy a szerző nevének kezdőbetűit William Shakespearere magyarázták.¹⁾ E kezdőbetűkkel még négyszer szerepel ez a darab a könyvkereskedők jegyzékében: 1611 decz. 16., 1616 febr. 16., 1626 ápr. 3. és 1638 szept. 4., mint különböző könyvkereskedők kiadványa.²⁾ A színmű bizonyára régiebb, mint az 1602-iki bejegyzés, melyből csak azt következtethetni, hogy ez évben felújították. Régiségét bizonyítják kezdetleges szerkezete és a párbeszédnek nagyszámú rimes részletei.³⁾ Cselekvénye egy életrajz, melynek egyes jelenetei csupán a hős lelki nagyságának feltüntetését célozzák, hogy minden hibáján kívül (mert a katolikus papok üldözése, melylyel vádolták, csak ürügy volt) bekövetkezett váratlan bukása és szomorú halála annál mélyebben meghassa a közönséget. A darab tehát epikus jellegű és a párbeszédes alakon kívül alig árúlja el valami, hogy drámával van dolgunk. Érzékeny játék, mely az emberi nagyság és földi boldogság gyors mulandóságát példázza, még pedig nemcsak a hősnek, hanem egyes mellékes alakoknak sorsában is, mely egyébiránt a hősnek történetével helyenként elég ügyesen van összekapcsolva. Ez az egységes gondolat némileg egészszé fűzi össze a különböző jeleneteket, de egységes cselekvényt teremteni vagy pótolni még sem képes.

A hős történeti alak. Cromwell Tamás lord, Essex grófja, 1485—1490 közt született Putneyben, hol darabunk megindul.

¹⁾ Mások szerint W. S. alatt Wentworth Smith értendő, a mi azért nagyon valószínűtlen, mert Smith ez időben szoros kapcsolatban volt Henslowe társulatával, «Cromwellt» pedig Shakespeare társulata játszotta. A kiadó e kezdőbetűkkel kétségtelenül Shakespearet akarta érteni, kinek nagy népszerűségétől méltán várhatta ezen gyenge terméknek kedvező keletjét.

²⁾ 1611 decz. 16. az első kiadó, William Jones, átruházza tulajdonjogát John Brownera.

³⁾ Neubner szerint (id. h. 118. l.) Shakespeare «Perikles» után és mindenesetre a drámái szempontból fejlettebb «VI. Henrik» előtt írta ez első történeti színművét

Mint VIII. Henrik államtitkára megszüntette a kolostorokat, miért kortársai «Malleus monachorum»-nak nevezték. A király rokonszenvét elveszítette, mikor őt rávette, hogy Clevei Annával összekeljen, a kit Henrik nem szívelhetett. Bukását és kivégzését 1540-ben főleg Howard Katalin, a király ötödik felesége, szorgalmazta. Simrock kimutatta,¹⁾ hogy a szerző forrása Bandellónak egy novellája volt, de bizonyára ismerte a Cromwell kivégzésekor keletkezett balladát («Trolle on away») is, melyet Percy Tamás is közzétett híres gyűjteményében («Reliques of Ancient English Poetry» 1765.).

Shakespearere nem sok emlékeztet e színműben, legfeljebb «Periklesre», melyet én alig tudok a nagy költő művének tekinteni. A Cromwell-tragédia lehet régi darab, de fennmaradt alakjában nyelve és stílje már modernebb jellegű, úgy hogy Ulrici szerint 1595 körül keletkezhetett. Ez esetben sem lehet Shakespeare műve, a ki ekkor már sokkal fejlettebb művészetnek volt mestere, semhogy ily gyöngé alkotás kikerülhetett volna tolla alól. Hogy javította-e a régi darabot az előadás számára, mikor 1602-ben újra színre hozták, bajosan állítható, esetleg e javítások igen csekélyek voltak és egyáltalában nem mélyrehatók; mert nincsen egyetlen jelenete sem, mely a nagy költőre vallana, hisz még a komikus alakok is igen szegényesek, élceik pedig nagyon alantjárók. De azt meg lehetne engedni, hogy a darab szerzője jól ismerte Shakespeare műveit, melyeket, de gyöngé erővel, utánózni törekedett.

Nagyon gyöngé, de sok tekintetben érdekes a következő darab: *Sir John Oldcastle*, mely V. Henrik király (1413—22.) idejében játszik, midőn Wiklif (+ 1384.) tanai nagy hatást tettek az emberekre és pártokra szakították az angol népet. A reformátornak túlzó hívei összeálltak, összeesküvést szöttek és forradalmat szítottak, mely elsősorban a régi egyház, de közvetve a különben igen népszerű király ellen is fordult, a ki trónja érdekében pártfogolta a régi egyházat és hamarosan szétverte és megbüntette a lázadókat, kiknek soraiban természetesen a Shakespeare históriáiból ismeretes londoni csöcselék is nagy helyet foglalt el. Oldcastle is híve volt Wiklifnek, de egyéb-

¹⁾ *Die Quellen des Shakespeare*, 2. kiad., 1870. — Bandello novellái 1554. jelentek meg nyomtatásban.

ként nemes szívű, derék, királyhű lord, a ki összeesküvésre nem kapható, sőt a pártosokat feljelenti. Felekezeti iránya vagy hajlandósága miatt különösen Winchester püspöke gyűlöli őt szenvedélyesen és üldözi hazug alapokon, ravasz cselekkel, úgy hogy Oldcastle ismételve igen veszedelmes helyzetbe jut, melyekből csupán a véletlennek esélyei folytán, félreértések, ruhacserék és egyéb romantikus eszközök segítségével tud megszabadulni. Végre is kénytelen a minden gazságra képes püspöknek kiengesztelhetetlen dühe elől feleségével együtt egyik jóakarójához Walesbe menekülni.

Ez a darab tárgya. Mozgató és cselekvő eleme Winchester püspöke, mert Oldcastle jóformán semmit sem tesz, a király pedig, Shakespeare legkedveltebb alakja, a páratlan Henrik herczeg, csupán mellékes szerepet visz. Nagy tért foglal el a nép, mely több komikus alakkal van képviselve, kik közül egyesek nagyon emlékeztetnek Falstaff embereire, a kikre több ízben történnek is czélzások. Egységes cselekvényről alig lehet szó, mert Oldcastle nem cselekszik; sem az új hit érdekében, sem a régi egyház ellen nem tesz semmit, királyát pedig mindig, ha nem is nagy sikerrel, híven szolgálja. Legbecesebbek a színmű népjelenetei, melyek sokszor emlékeztetnek a Shakespeare Henrik- és Richard-drámáiban találhatókra és nyilván ezeknek a mintájára készültek.

A darab első ízben Shakespeare teljes nevével a címlapon 1600-ban jelent meg,¹⁾ miután ez évi augusztus 11-én, de szerzőjének neve nélkül, felvétellett a könyvkiadók jegyzékébe, melyben 1626-ban és 1630-ban is előfordul, szintén a szerző megnevezése nélkül. Ellenben Henslowe ismeretes nagyfentosságú naplója, a Shakespeare-kutatásnak egyik legbecesebb forrása, 1599-ben három ízben is Munday, Drayton, Wilson és Hathaway társszerzőket nevezi az «Oldcastle» szerzőinek, a kik munkájukért tíz font tiszteletdíjat kaptak. Hogy a darab nem lehet a nagy angol mester műve, más okból is kétségtelen, mint rögtön látni fogjuk; hogy nem az ő színpadján

¹⁾ *The first part of the true and honorable history of the Life of Sir John Old-castle, the Good Lord-Cobham. As it hath bene lately acted by the Right honorable the Earle of Nottingham Lord High Admirall of England, his Seruants. Written by William Shakespeare.* London, 1600.

adták, hanem a Lord-Admiral színészei, szintén fontos körülmény, mely Shakespeare szerzősége ellen szól; hogy végre még ugyancsak 1600-ban egy másik kiadásban is megjelent, melynek czímlapjáról letűnt Shakespeare neve, bizonyára nem ok nélkül történt; a költő valószínűen tiltakozott nevének bitortlása ellen és a kiadó kénytelen volt, nyomban a darab megjelenése után egy új kiadást eszközölni, melyen szerző egyáltalában nincsen megnevezve.¹⁾ De van, mint érintettem, még egy fontos ok, mely kizárja Shakespeare szerzőségét.

A darab hőse történeti alak: John Oldcastle derék, nemes, vallásos lovag volt, a ki Wiklif tanait lelkesedéssel fogadta. Állítólag a trónörökösnek, a későbbi V. Henrik királynak, ifjúkori barátja volt, a kit azonban a jókedvű herceg, mikor 1413-ban trónra lépett, mivel a katolikus főpapság támogatására rászorult, kiszolgáltatott ellenségeinek, a kik őt 1417-ben máglyára hurczolták. A Wiklif híveiből idővel kifejlett puritánok nagy tiszteletben tartották a vértanút; a színészek ellenben, a kik gyűlölték a puritánokat, mert konok ellenségei voltak a színháznak, nevetségesen gyáva és iszákos miles gloriosussá alakították át Oldcastlet és a walesi herceg megrontójává tették, minek első kimutatható nyoma egy 1595-ben megjelent színműben («V. Henrik híres győzelmei») maradt reánk. Ily felfogással szerepelt Oldcastle Shakespeare «IV. Henrik» című históriájában is, még pedig eredetileg eredeti nevével, melyet a költő csak utóbb, bizonyára a puritánok sürgetésére, esetleg hatósági intézkedésre, változtatott Falstaffra. Erre céloz Shakespeare maga is «IV. Henrik» epilógusában, hol védekezve így nyilatkozik: «Oldcastle mint vértanú halt meg és ennek az embernek, t. i. Falstaffnak, semmi köze hozzá», de azért a «IV. Henrik» második részének 1600-ban megjelent quartójában egy helyen elnézésből megmaradt az «Old» név, kétségbevonhatatlan jeléül annak, hogy eredetileg Falstaff helyett

¹⁾ Újabb kutatók (Greg és Pollard) másképp vélekednek: valószínűvé iparkodtak tenni, hogy az 1600-ban névtelenül megjelent darab az eredeti szöveg, melyből a szintén 1600. évszámmal és Shakespeare nevével közzétett quarto csak 1619-ben került a könyvpiacra. — A III. folio ezt a későbbi kiadást nyomatja le; az elsőt újra kiadta Percy Simpson, Oxford 1908.

mindenütt Oldcastle állt.¹⁾ Az említett epilógusban azt is igéri a költő, hogy következő darabjában, «V. Henrikben», folytatni fogja Falstaff történetét, a minek azonban e színműben semmi nyoma, mert a gyáva és iszákos hős elő sem fordul benne. Oldcastle nemes alakjának e régibb, ellenszenves felfogása ellen egyenesen kikel az ál-shakespearei darab prologusa, mely a hitvány czimborával szembeállítja a szent jellemű vértanút és felszólítja a közönséget, hogy «védje meg az igazságot, melyet az előző évek színiköltészete meghamisított». Ez a védekezés kétségtelenül Shakespeare «IV. Henrik»-je ellen fordul, melyben a fiatal walesi hercegnek dözsölő pajtása eredetileg az Oldcastle nevet viselte. Ezt az összefüggést megerősítik a történeti adatok is, mert a «Sir John Oldcastle» 1599-ben került először színre, tehát egy évvel «IV. Henrik» után; sőt bátran állithatni, hogy a puritánok ép e nagy kedveltséget nyert darabbal szemben intézkedtek, hogy vértanújuk eredeti, igazi, magasztos alakjában foglaljon helyet a színpadon. Világos, hogy ily körülmények közt Shakespeare nem lehet a darab szerzője; de érthető az is, hogy miért tették a puritánok a darab czimlapjára, mikor sajtó alá adták, Shakespeare nevét: el akarták hitetni a közönséggel, hogy a nagy költő, bánva a nemes vértanúval szemben elkövetett bűnét, maga tette jóvá azt a rágalmazó jellemzést, melylyel «IV. Henrik»-ben az istenfélő, szent életű lovagot bemutatta volt. Shakespeare szerzősége ellen szól különben V. Henrik király jellemzése is a névtelen és első ízben jogtalanul neki tulajdonított darabban, mert nemcsak lényegesen eltér, de valósággal ellentétes Shakespeare legkedveltebb királyának ragyogó jellemzésével. Csak a történeti tények és összefüggések nem ismerése érteti meg velünk, hogy még oly genialis kutató is, mint Tieck Lajos, a nagy költő művének tekinthette «Oldcastle», mely egyéb mozzanatokat nem tekintve, már csak azért sem lehet az ő műve, mert voltakép ő ellene van írva. Igaz, hogy ez nem akadályozta meg, sőt inkább arra sarkalta a darab

¹⁾ És figyelmet érdemel, mert világos célzás, hogy Henrik herceg mindjárt az első Falstaff-jelenetben így szólítja meg a dözsölő lovagot: «My old lad of the castle» (régi társam a kastélyból). Azután halljuk, hogy Falstaff fiatal korában Norfolk hercegének apródja volt, a mi Oldcastle tényleg volt.

szerzőjét, hogy Shakespearet lehetőleg utánozza, mind a komikus jelenetek prózájában, mind a komoly helyzetek ügyes verselésében; csakhogy tehetsége és alkotó ereje gyöngye volt és így még ezek a félreismerhetetlen utánzatok is messze estek Shakespeare mesteri tollától. A darab egyébként sem vall sehogysem Shakespeare-re. Tartalma sok összefüggéstelen kis cselekvényből áll, mely nagyon rosszúl van egy darabbá összetákolva. De a főjellemek jól vannak rajzolva, nyelve is szép; a komikus jelenetek azonban piszkosak és teljességgel nélkülözik Shakespeare kedves humorját.

Megjegyzem még, hogy a darab, első kiadásában, «first part»-nak van jelezve. De nincsen tudomásunk róla, hogy megjelent-e, esetleg elkészült-e egy második része is, mely talán a nemes hősnek vértanú-halálát tárgyalta.¹⁾

Nagyon feltűnő és bajosan érthető, hogy a III. folio kiadói, a kik bizonyára ismerték még a darab történeti körülményeit, mért vették fel «Oldecastlet» Shakespeare művei közé. Eddig nem sikerült eljárásuknak valamelyes elfogadható magyarázatát találni, pedig valószínű, hogy ok nélkül nem cselekedtek. Vagy csakugyan egyedül az első kiadás címlapja vezette volna őket félre?

A legfurcsább a folio összes darabjai közül *A puritán özvegy*, mely 1607-ben jelent meg a szerző nevének kezdőbetűivel: *W. S.* Az igen alantas jellegű vigjáték, mely a puritánok kigúnyolását czélozza, talán egy 1597 augusztus 15. bejegyzett ballada («The Wydowe of Watling-Streete») alapján készült.

Cselekvénye elég hóbortos. Lady Plus siratja férje halálát. Sógora, Godfrey, hiába vigasztalja: ő nem akar olyan gonosz lenni, mint a többi nő. Noha szép és gazdag, és két leányával is kellene törődnie, fogadalmat tesz, és idősebb leánya osztozik esküjében, hogy nem mennek férjhez, olyan páratlan férj és atya elveszte után. Nem úgy a másik leány, Moll. Miért kelljen neki pártában maradnia, mivel atyja meghalt? Nővére, Frances, nem akarja magát kitenni annak, hogy szeretett férjét elveszítsen, azért kikosarazza kérését. A fiú, Edmond, nővéreinek engedi át

¹⁾ Hogy egyes kutatók szerint ez a második rész lényeg megjelent, de elveszett, csupán önkényes következtetés az első kiadás címlapján szereplő «első részből».

a sírást; ő örül örökségének és szabadságának és ezzel csak növeli anyja bánatát.

Az özvegy kérője egy gazdag lovag: Sir Oliver Muck-hill, Godfrey szerint a legalkalmasabb férj. Moll kérője Sir Penny-Dub, egy gazdag földbirtokos fia, Francesé, a legidősb leányé, Andrew Tipstaffe. Egyelőre, természetesen, mindnyájan kosarat kapnak, Moll nagy szomorúságára.

A másik cselekvény hőse George Pye-boord eladósodott polgár, de tanult ember, a kit az egyetemről sajtlopás miatt kergettek el. Sorsán javítandó, fölcsap szellemidézőnek és jövőmondónak. Társai: Skirmish, egy vén katona, és ennek néhány épen nem kifogástalan jellemű társa, a kik előtt a börtön nem volt ismeretlen. A jövőmondó az özvegynél akarja művészetét kipróbálni. Minthogy a családtagok beszélgetéseit többször kihallgatta, be van avatva viszonyaikba. Most elhiteti az özvegygel, hogy egy magasabb megnyilatkozás útján megtudta, hogy férjének lelke a purgatoriumban van (a min az özvegy rendkívül csodálkozik), honnan csak akkor szabadulhat ki, ha özvegye és leányai férjhez mennek. Együttal a következőt jósolja: ha házuk előtt nem történik vérontás, ketten a családból megőrülnek, a harmadik megnémul; ha pedig az esetleg bekövetkező vérontás által elhárulna a fenyegető veszély, az özvegynek és Francesnak férjhez kell menniök, de Moll hájadon maradjon: tehát az ellenkezője annak, a mit fogadtak. Az elhunytnak lelke csak így szabadulhat ki a purgatoriumból. A nők vakon hisznek neki, mert jól ismeri viszonyaikat, a mi, szerintök, csupán természetfölötti hatalom segélyével lehetséges.

A vérontás természetesen lefolyik az özvegy háza előtt: Skirmish és Oath káplár, mint a bűvész elrendelte, a ház előtt hajba kapnak és Skirmish megsebesíti ellenfelét. Most Pye-boord közéjük rohan és a megsebesült káplárnak szíverősítőt ad be. De ez altató, úgy hogy a káplárt halottnak vélik, gyilkosát pedig börtönbe viszik. Az özvegy és leányai csodálkozva és örvendőve látják a jóslat teljesülését és különösen Moll örül, hogy nem kell «elnémulnia».

Pye-boord azt is megjósolta, hogy az özvegy sógorának nyakláncza el fog tűnni. Ez is beteljesül egy régi hű szolga segítségével, és most szellemidézésre készülnek az özvegy házában, hogy kitudódják az elveszett nyakláncz rejtekhelye. Ez

mind nagy hatással van a nőkre. Közben újra megjelennek a kérők a türelmetlen Moll nagy örömeire. Az özvegy megadja magát, mert belátja, hogy elhunyt férje lelkiüdvéért férjhez kell mennie. Ekkor viszik a vesztőhelyre Skirmisht, a káplárt pedig a temetőbe. De Pye-boord közbelép és feltámasztja a «holtat», mire «gyilkosa» megszabadul.

Az utolsó felvonás az esküvő napján játszik. Az özvegy Idle kapitány menyasszonya, a ki a szellemidézésben barátját segítette, Frances pedig Pye-boordé. Azonban, még elég jókor, minden csel napfényre jut: kiderül, hogy az egész család csupán csalás és szemfényvesztés áldozatai voltak. Skirmish árulta el a csalókat. Az utolsó pillanatban minden jól végződik: a leállezott csalók helyett a hű kérők kapják meg a szívők választottját.

A furcsa darab e címmel: «A book called the comedie of the Puritan Widowe» 1607 augusztus 6-án jegyeztetett be és még azon évben jelent meg nyomtatásban e címmel: «*The Puritaine or the Widdow of Watling-Streete. Acted by the Children of Paules. Written by W. S.* London, 1607». Tehát St. Paul «gyermekai» adták elő a darabot, kiket Shakespeare («Hamlet», II. felv. 2. jel.) megtámadott és kigúnyolt. Már ez az egy adat is eleve kizárja Shakespeare szerzőségét. A IV. felvonás végén pedig tréfás vagy gúnyos czélzás történik «Macbethre» (Banquo szellemére a lakomán), a mi szintén Shakespeare szerzősége ellen szól. A darab kölömbben bohózatos vígjáték nagyon valószínűtlen cselekvénynyel, durva és izléstelen nyelven. Szerzője teljesen ismeretlen; Shakespearenek még része sem lehet benne.¹⁾ Németre fordította H. Döring, miután már Eschenburg, Shakespeare-fordítása állítólagos új kiadásának (Mannheim, 1783.) XXII. kötetében, 261—288. l. kivonatot adott a vígjátékból néhány jelenet lefordításával.

A III. folio legértékesebb, minden esetre legérdekesebb darabja *Egy szomorújáték Yorkshireben*, tragédia egy felvonás-

¹⁾ A darabot tárgyaló legújabb tanulmány (Artur Tzeutschler, *Das Drama «The Puritan»*, Breslau 1909.) alaposan czáfolja az eddigi véleményeket, melyek szerint (Shakespeare mellett) William Smith, Wentworth Smith, Middleton vagy Marston volnának a darab szerzői, de maga nem nevez meg senkit a vígjáték szerzőjeül.

ban, mely irodalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemel, mert («Arden of Feversham» mellett, de ennél nagyobb joggal) az első igazi polgári szomorújáték a világirodalomban. A kis tragédia tárgya jelentéktelen és a földolgozás csak részben teszi vonzóvá. Egy férj, három gyermek atyja, örült kicsapongásban és a kártya révén elverte egész vagyonát. Nemes szívű, hitvesi hűségében elnéző nejével a legbrutálisabban bánik és folyton pénzt követel tőle, melyet azután rossz nők társaságában elmulat. Barátainak jóakaró intéseit göggel és megvetéssel utasítja vissza; feleségének ajánlatáról, a ki neki jövedelmező hivatalt akar szerezni, hallani sem akar, mert dolgozni sem nem tud, sem nem akar. Midőn azonban megtudja, hogy testvére Londonban, a ki érte jót állt, e miatt tömlöczbe került és ezzel saját helyzete is tarthatatlanná vált, kétségbeesésében el akarja pusztítani családját, nehogy gyermekei koldulni kénytelenítsenek. Két gyermekét tényleg lemészárolja, miközben védelmökre sietett nejét is megsebesíti és szolgáját lábbal tapossa; de mikor harmadik gyermekét is meg akarja ölni, elfogják és törvény elé viszik. Neje még most is védelmezi az örvöngőt és kész érte a bíróság előtt is térdén állva könyörögni, és a jó asszonynak e nemes önfeláldozó nagylelkűsége végre igaz megbánást kelt férjében, a ki most nyugodtabban megy a vérpadra — mert a darab záró szavai sejtetik, a mi már nem a cselekvény keretébe esik, hogy a bűnös lakolni fog.

A darab 1608. máj. 2-án jegyeztetett be a könyvkereskedők jegyzékébe e világos szavakkal: «írva Shakespeare Vilmostól» és még azon évben jelent meg nyomtatásban, szintén Shakespeare teljes nevével.¹⁾ Egy második kiadása 1619-ben jelent meg. Shakespeare színházában három kis darabbal együtt került színre.²⁾ (Érdekes hogy a czéh bejegyzései szerint az eredeti kiadó, Thomas Pavier, 1626-ban átengedi a darabnak kiadói jogát Brewster- és Birdnek és hogy Bird 1630-ban ismét átengedi Richard Cotesnek. Ez adatok is eléggé mutatják, mit már

¹⁾ *A Yorkshire Tragedy. Not so New as Lamentable and true. Acted by his Maiesties Players at the Globe. Written by W. Shakespeare.* London, 1608. Tehát ebben az évben nem volt már új darab, a mi szintén valószínűvé teszi, hogy nyomban a borzalmas esemény után készült.

²⁾ E címmel: *All's one, or one of the foure plaies in one, called a Yorkshire tragedy.*

említettem, hogy a könyvkiadók tulajdonjoga Erzsébet királyné korában kellő védelemben részesült.)

Ez adatok alapján előkelő angol és német kutatók, ez utóbbiak közül oly egyébként igen óvatos tekintélyek, mint Schlegel Vilmos és Ulrici, a darabot minden habozás nélkül Shakespearenek tulajdonítják, míg mások legalább annyit hajlandók elismerni, hogy a hatásos kis tragédiának tetemes része tőle való. Magam is Shakespeare művének tartom, de talán egy kis megszorítással.

A darab tárgya ugyanis egy megtörtént esemény, melynek hőse Calverly Walter, a ki családját 1605 április 23-án kiirtotta és még ugyanazon évnek auguszt. 5-én York várában kivégeztetett. A szomorú esemény a legnagyobb föltűnést és legáltalánosabb részvétet keltette Londonban is, hol nyomban ballada is készült róla, mely 1605 júl. 3-án bejegyeztetett. És én már most így képelem a darab létrejöttét. Színészek együtt vannak egy pohár bor vagy ale mellett és tárgyalják a szörnyű esetet, mire az egyik odaveti, hogy ebből a borzalmas történetből jó volna, de minél előbb, színdarabot írni és nyomban színre hozni: bizonyára nagy anyagi sikere lenne. Shakespeare másnapra ígéri a darabot és harmadnapra előadják, kétségtelenül óriási érdeklődés mellett, óriási sikerrel. E fölfogásomra első sorban az a tény bír, hogy a darab 1606-ból való, mikor «Lear király» és «Macbeth» keletkeztek. Ezek mellett a vázlatos «Yorkshirei tragédia» csak úgy állhat meg mint a nagy költő műve, ha megrendelésre, hevenyészve készült színdarabnak tekintjük, mely első sorban tárgyának aktualitásával kívánt hatni. E mellett szól maga a drámának jellege is. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a darabot bámulatos elevenesség és igazság jellemzi; hogy a züllött férjnek örült félelme a szegénységtől és nejének odaadó szeretete, mely nem nézi az elvetemedett embertől szenvedett sokszoros sérelmeit, sőt két gyermekének meggyilkolását sem, hanem hitvesi hűségből végig csak férjeért remeg és könyörög, költői fölfogásra és a kidolgozásnak merész realizmusában költői erőre mutatnak; de, nem tekintve a komikus részletek gyöngeségét, a lélektani rajz, melyben Shakespeare ép ebben az időben utól nem ért mester, mégsem elég meggyőző, mert csak nagy vonásokban al fresco készült és magán hordja a sietség bélyegét. De ezen megszorítás-

sal sem méltatlan e rögtönzött alkotás a legnagyobb drámaköltőhöz, kinek nem egy színműve jóval kifogásosabb munka, mint ez a kis tragédia, mely ép rövidségénél fogva is fokozottabb hatást tesz az olvasóra és bizonyára a színpadról még ma is megragadná a nézőket. Heminge és Condell kétségtelenül azért nem vették föl az I. folióba, mert a darab kiadói jogát nem sikerült megszerezniök.¹⁾

A III. folio utolsó darabja *Locrine*, melyről először 1594 júl. 20. történik említés és mely 1595-ben jelent meg nyomtatásban e cízzel: *The lamentable Tragedie of Locrine, the eldest sonne of King Brutus* és e megjegyzéssel: *Newly set foorth, ouerseene and corrected by W. S.*, tehát régebbi darab volt, melyet 1594-ben föllevenítettek.

Cselekvénye, mely Holinshed krónikájából származik,²⁾ a következő. Brutus, Britannia királya, halála órájában utódjává teszi fiát, Locrinet, kit testvérének, Corineusnak leányával, Guendelinével, ad össze, lelkére kötve fiának, hogy nejét mindig nagyra becsülje és hű maradjon hozzá. Másik két fia, Camber és Albanact, az országnak egy-egy részét kapják. De betörnek a scythák, Humber és fia Hunna alatt, legyőzik a briteket és Albanact, a ki seregét elveszítette, öngyilkos lesz. Testvérének megbosszulására most Locrine maga indul Humber ellen, a kit teljesen megver, úgy hogy földönfutóvá lesz és a tőle elnevezett folyóba öli magát, neje Estrild pedig fogságba kerül.

Locrine (a IV. felvonásban!) szenvedélyesen megszereti Estrildet és szakít nejével, mire a megalázott Guendeline testvére, Thrasimachus, fegyvert ragad szószegő sógora ellen, a ki csatavesztetten Estrilddel együtt öngyilkos lesz. Öngyilkosságot követ el Sabren, Locrine és Estrild felnőtt leánya is.

A bosszú istennője, Ate, mondja minden felvonás előtt a prologust, ő mondja az epilogust is, melynek alapgondolata, hogy árulásnak és nagyravágyásnak így kell végződnie. Együttal figyelmeztet arra, hogy a nagy vérontásnak egy nő volt az

¹⁾ Ugyanezt a calverlyi eseményt földolgozta a már említett George Wilkins *«The Miseries of inforst Marriage»* (nyomt. 1607.) cz. darabjában, mely mindenképen messze elmarad a shakespearei kis tragédia mögött, melyet legújabbban Alfred Neubner újra lefordított németre, 1907.

²⁾ De egyéb hagyományokat is fölhasznál. V. ö. Erbe, *Die Locrine-Sage*, 1904.

oka — valószínűen czélzással az 1586—88-iki évek eseményeire, ill. az akkori viszonyokra, mikor Stuart Mária részéről új ármányok és a spanyol Armadia fenyegettek; annál nagyobb tisztelettel kell föltekinteni Erzsébet királynőhöz, a ki már 38 esztendeje nyugodt békével és magas jóléttel boldogítja népét.¹⁾ Nemcsak Ate él folyton latin idézetekkel, hanem más szereplők is bőven idéznek, egy ízben mindjárt hat hexametert, római költőkből. A görög-római mythologia is nagy helyet foglal el a szereplők tirádaiban. Jellemzi a darabot még a «néma jelenetek» nagy száma, melyek itt semmi kapcsolatban nincsenek a cselekvénnyel, míg pl. «Periklesben» a cselekvény hézagainak kitöltésére, ill. a felvonásközökben történtek közlésére szolgálnak. A kik Shakespeare művének tekintik, a «Periklesnél» idősebbnek mondják, — de ezzel ellenkezésbe jutnak Dryden hitelesnek vett (főnt említett) nyilatkozatával, hogy «Perikles» volt Shakespeare első színműve.²⁾

A darab 1594 júl. 20-án jegyeztetett be és a következő évben jelent meg nyomtatásban, mind a két esetben a szerző megnevezése nélkül, a kit a kiadáson W. S. betűk jelölnek. A címlap nem említi, a mi akkor szokás volt, hogy mely színházban adták a darabot, miből azt következtethetjük, hogy 1595 előtt nem került színre; utóbb pedig alig adták ezt a kezdetleges, üres darabot. «Locrine» e szerint a világirodalomnak egyik legelső könyvdrámája volna.

Már Elze Károly, a ki «Locrinet» Shakespeare művének tartja, azt állította, hogy a költő ezt a darabot (és talán «Periklest» is) még Stratfordban írta, mielőtt szülővárosát elhagyta, tehát legkésőbb 1584-ben, azaz 20-dik évében, a mi magában véve nem lehetetlen, ha a darab csakugyan az ő műve. Régiségét bizonyítják a darabba szőtt «néma jelenetek,» valamint a rímnek nagy szerepe is. Lessing és Tieck is Shakespeare művének tekintették, sőt Lessing, a ki nagyon kedvelte ezt a darabot, föl akarta dolgozni a német színpad számára. Tieck szerint Shakespeare első darabja, Stuart Mária halála (1587) előtt

¹⁾ Erzsébet (1558 óta) uralkodásának 38-dik esztendeje 1595 nov. 17. vette kezdetét.

²⁾ Neubner (id. m. 103. l.) úgy segít magán, hogy Dryden szerinte csak a színre készült darabokat értette, Locrinet pedig sohasem adták!

írva: a nagy költő hajlama a «bizarr» és «gigantikus» iránt megvan benne és főleg a IV. fölvonás szép stanzái nagyon emlékeztetnek Shakespeare szonettjeire, valamint «Venus és Adonisra». De azért Tieck is igen kifogásos darabnak tartotta; szerinte oly ifjúnak műve, a ki nem ismeri a színpadot: talán nem is került soha színre.¹⁾ Pedig a darab nem Shakespeare lírájára, hanem inkább «Titus Andronicusra» emlékeztet, de ennél erőtlenebb és üresebb, kevésbé hatásos is, pedig a megholtak szellemei is nagy szerepet visznek benne. Szerkezete is gyöngébb, a cselekvény egységét is hiába keressük az események egymásutánjában. De komikus jelenetei, melyek a főcselekvénnyel legnagyobbbrészt belső kapcsolatban vannak — hisz Strumbo és két felesége talán tudatos ellentétet képeznek Locrinehez és két hölgyéhez, — sokszor vallanak a nagy mesterre, a mit Ulrici is készségesen elismer, úgy hogy könnyen támadhat az a fölfogás, melyet hangoztattak is, hogy a komoly és a víg jelenetek más-más szerzőtől származnak. De még ez esetben sem merném a komikus jeleneteket Shakespearenek tulajdonítani.²⁾

Az angol dráma történetében «Locrine» nem érdektelen mozzanat, a mennyiben (ha létrejötte idejében nem tévedünk) ez a második darab, mely ötös jambusban van írva. Az első a «Gorboducról és fiáról» szóló tragédia, mely először 1565-ben jelent meg nyomtatásban és másodizben «Perrex és Forrex tragédiája» címen került a könyvpiacra. Ez a darab szolgáltatta a «Locrine» szerzőjének nemcsak a verset, de közvetve talán a tárgyat is, a mennyiben egy helyen «Brutus három nemes fiát» említi, kiknek története teszi, mint láttuk, a «Locrine» tárgyát.³⁾

¹⁾ *Altenglisches Theater* II. köt., III—VII. lap, a darabnak lelkes, rokonszenves méltatása.

²⁾ Alfr. Dorrinck, *Die lateinischen Citate in den Dramen der wichtigsten Vorgänger Shakespeares*, Strassburg 1907, a darabba bőven szőtt latin idézéseknek alkalmazása módjából nem tartja «Locrinet» Shakespeare, de nem is Peele művének, mint némelyek állították. — A darabról terjedelmes tanulmányt írt Bodrogi Lajos, *Magyar Shakespeare-Tár* II., 1909. 29—64. l.

³⁾ «Locrinet» legújabban kiadta Max Kerrow, Oxford, 1908, németre fordította Alfr. Neubner, 1908. — Thomas H. Dickinson (Greene-kiadásában, London 1909) hajlandó a darabot Rob. Greenenek tulajdonítani. — Még egy megjegyzés: Már rég észrevették, hogy a «Locrine» szerzője gyakran kiírja Spenser költeményeit.

IV.

Ha már most az egyes darabokról elég bőven előadott részletes fejtegetéseket, melyekben szándékosan az egyes műveknek inkább gyenge mint jeles oldalait emeltem ki, összefoglalva, végleges megállapodásra akarunk jutni, ill. felelni akarunk arra a kérdésre, hogy e Shakespearenek tulajdonított színművek csakugyan az ő műveinek tekinthetők-e: mindenekelőtt újra kell hangsúlyoznunk, hogy a III. folio a nagy angol mesternek tulajdonított színművek közül fölvette azt a hét darabot, melyek még Shakespeare életében vagy teljes névével vagy W. S. kezdőbetűkkel megjelentek. A kiadók eljárásának tehát kétségbe nem vonható objektív alapja van; de világos, hogy a W. S. jegyű darabok mégis már eleve rendkívül gyanusak, mert bajos belátni, hogy Shakespeare miért nem tette volna ki e színműveknél is, ha csakugyan az ő művei, teljes nevét, és nagyon is lehetséges, hogy a kiadók ravaszsága e betűkkel azt a vélekedést óhajtotta kelteni a közönségnél, hogy ez esetleg másod-, vagy harmadrangú írótól származó darabokban csakugyan William Shakespeare műveit kapja. Más oldalról azonban mégis föl lehet tenni, hogy a III. folio kiadói legalább annyit tudtak, hogy a Shakespeare színházában, esetleg más színpadon is előadott darabok közül melyeket tulajdonított a közvélemény a nagy mesternek. Hogy ez a közvélemény, többé-kevésbbé tudatosan félrevezetve, egyes esetekben tévedhetett is, mutatja a «Sir John Oldcastle» esete, melyet föntebb bővebben tárgyaltam.

A III. folio darabjai tehát — még egyelőre nem tekintve egyéb fontos momentumokat — származhatnak Shakespeare-től; ellenben semi esetre nem tekinthetők az ő műveinek:

I. «A víg ördög», «Szép Emma» és «Mucedorus», melyek talán csak a könyvkötő kegyelméből jutottak kapcsolatba a nagy költővel, a mit szintén már említettem. A British Museumban van ugyanis egy kötet, mely régebben II. Károly király birtokában volt. Erre a kötetre, mely a nevezett három színdarabot tartalmazza, nyomatta rá a könyvkötő: «Shakespeare Vol. I.» Kinek a megbízásából, esetleg saját tudakosságából tette-e, nem tudjuk. De tény, hogy e darabokat a XVII. században senki sem tulajdonítja Shakespearenek és maguknak e daraboknak jellegében sincsen semmi, a mi a nagy mesterre emlékeztetne, mert kétség-

telen. hogy ezek a színművek költői és drámai érték tekintetében mélyen alatta állnak még a III. foliótól fölvett gyöngébb színdaraboknak is.

Továbbá semmi esetre sem tekinthetők Shakespeare műveinek:

2. «Arden of Feversham», melyet csak 1770-ben és «A vádlott Paris», melyet először 1660-ban tulajdonítottak neki. Az előbbi igen gyöngé szerkezetű, de nem tehetségtelen írótól származó színdarab, melynek egyes elvitázhatatlan jó tulajdonságai még ma is megtévesztenek némely kutatót; az utóbbi izléstelenül dagályos hizelgés, mely költői érték tekintetében is alig jöhet szóba. Végre nem tekinthetők Shakespeare műveinek:

3. «Merlin születése», mely Rowley műve, és «A két nemes rokon», mely Fletchertől származik. A legjobb esetben megengedhető volna, hogy Shakespeare e két színdarabon kisebb-nagyobb módosításokat vagy javításokat eszközölt. De még a gyarló vagy Shakespeare emberi és költői jellegének semmi nyomát fel nem tűntető darabokkal szemben is a legnagyobb óvatosság ajánlatos, mert pl. ki hinné el, ha kétségtelen bizonyossággal nem tudnók, hogy a «Faust» és «Iphigenia» költője írta a «Bürgergeneral» cz. ízetlen laposságot vagy azokat a nagyrészt gyatra alkalmi műveket, melyeket udvari ünnepélyekre megírni kényszerült? És nem kisebb az örvény, mely «Bölcs Náthánt» vagy «Emilia Galottit» a fiatal Lessing első drámai alkotásaitól irodalmi és költői érték tekintetében elválasztja.

Tehát eleve elesnek a III. folióba föl nem vett darabok, «III. Edward» kivételével, melyet csak egy 1656. évi könyvjegyzék tulajdonít Shakespearenek. Ez a színmű az összes ál-shakespearei darabok közül a legértékesebb, legszebb, úgy hogy bátran föltehetjük vagy azt, hogy Shakespearenek e darab kidolgozásában nagy része volt, vagy azt, hogy a nagy írónak egy kiválóan tehetséges tanítványa vagy utánzója, a ki csodálatosképen ismeretlen maradt, írta. Shakespeare levégője egyetlen kétséges darabban nem üt meg oly elevenen bennünket, mint e vonzó költői alkotásban, melyet a Shakespeare-korabeli irodalom egyetlen kiváló munkásának sem lehet tulajdonítani, mert ily alkotásra egyikük sem képes.

Maradnak tehát a III. folio darabjai. Kérdés: írhatta-e Shakespeare ezeket a darabokat és vajjon mikor? E kérdés bizo-

nyos tekintetben azonos azzal a másik kérdéssel, hogy mikor kezdte meg a nagy mester írói működését?

Midőn Shakespeare 1593-ban, 29 éves korában, kiadta «Venus és Adonis» cz., Southampton grófnak ajánlott költeményét, e művét «leleménye első gyümölcsének» (*the first heir of my invention*) nevezi. Hogy ez a költemény nem lehetett Shakespeare első költői műve, legjobban bizonyítja Greene Robert ismeretes pamfletje (*A Groat's Worth of Wit, bought with a Million of Repetance*, Egy garasért ész, megvásárolva egy millió megbánással), mely már az előző évben, 1592-ben került a könyvpiazcra. Greene volt Shakespeare föllépése előtt a legnépszerűbb angol drámaköltő, a ki rossz szemmel nézte a «valóságos Johannes Factotum», az «emelkedő varjú»-nak gyors térfoglalását, mely az ő kisebb tehetségét teljes leszoritással fenyegette. Innen támadásának szenvedélyes, sértő éle. Tényleg tudjuk, hogy Shakespeare még 1593 előtt kétségbe nem vonható színművei közül legalább hét vagy nyolcz darabot már megírt és kiadott. Ezek: «Titus Andronicus», «VI. Henrik», «Tévedések vígjátéka», «Két veronai ifjú», «Felsült szerelmesek», «Makranczos hölgy», «Mind-en jó, ha jó a vége» és «Romeo és Julia». Az is valószínű Greene támadása alapján, hogy régibb darabokat javított, simított, esetleg átdolgozott, melyek azután valószínűleg az ő népszerű nevével kerülve színre, némileg följogosították Greenet ismeretes vádjára, hogy varjú, mely idegen tollakkal ékeskedik. Ha tehát Shakespeare 1593-ban azt mondja a «Venus és Adonis» előszavában, hogy ez a verses elbeszélés «leleményének első gyümölcse», ezzel vagy azt akarja mondani, hogy első műve a nagyratartott epika terén, vagy első munkája, melynek költői értéket tulajdonít, melyre súlyt helyez; mert tény, hogy a színműveket ez időben nem sokba vették és alig számították az irodalomhoz vagy épen a költészethez. E szempontból bizonyára figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a drámaírók, ha már nyomtatásban kiadták műveiket, nem tartották mindig érdemesnek, hogy szerzőkül is megnevezzék magukat. Így Shakespeare színművei is egészen 1598-ig mind névtelenül jelentek meg, sőt még később is egyes drámái, mint «VI. Henrik» 1600., «V. Henrik» 1600., 1602., 1608., «Titus Andronicus» 1600., 1611., sőt «Romeo és Julia» nemcsak 1599., de még 1609. is, pedig e kiadásokra bajos ráfogni, a mi egyes kiadványoknál bizonyos,

hogy t. i. jogtalanul, Shakespeare tudta és beleegyezése nélkül kerültek nyilvánosságra. A színházakról és színművekről uralkodó sajtószertű fölfogásra igen jellemző, hogy Sir Thomas Bodley, a világhírű oxfordi könyvtár megalapítója, 1596-ban, tehát az angol színpad és színiköltészet virágzó korában, erősen tiltakozik az ellen, hogy az általa alapított könyvtárba oly szemét («riffe-raffe») bevétessék, mint a milyen a színiköltészet termékei.

Tehát Shakespeare kétségtelenül nyomban Londonba érkezte után dolgozott már a színpad számára; de minthogy a III. folio darabjai mindenképen gyengébbek és kezdetlegesebbek, mint az angol fővárosban írt legelső színművei, melyekről biztos tudomásunk van: önkénytelenül felmerül e kérdés: nem írt-e, nem írhatott-e Shakespeare már Stratfordban is színdarabokat? ¹⁾ Ez a kérdés jóformán azonos e másik kérdéssel: látott-e Shakespeare már Stratfordban színi előadásokat? mert a világirodalomnak, sőt a mindennapi életnek tanúsága szerint is tudjuk, hogy az ily színi előadások, ha gyarlók is, felkeltik már a gyermekekben a színjátszás kedvét és csábítják őket színdarabok írására. Mind a két kérdésre kétségtelenül igennel felelhetni, mert Stratfordban 1569-től Shakespeare távozásáig, a rendelkezésünkre álló igen töredékes adatok szerint is, legalább húszszor játszottak különböző társaságok, és tudjuk, hogy ép Shakespeare atyja volt az, a ki 1569-ben mint polgármester (bailiff) Stratfordba édesgetett egy társaságot, a királyné- és Worcester grófét, melyet azután, a kor szokása szerint, nyilvánosan üdvözölt. Mint a polgármester fia, valószínűen ő is, mint pl. a kis Goethe, mint a polgármester unokája, ingyen járhatott a színházba, melynek előadásai képzeletére bizonyára a legnagyobb hatással voltak és színművek írására is izgathatták. Hogy már 20-dik éve előtt írhatott darabokat, kétségbe nem vonható, hisz tudjuk kiváló és nem kiváló költők, pl. Lessing és Schiller életrajzából, hogy azok már tíz és tizenkét éves koruk óta tettek kísérleteket a drámaírás terén. Ép ez első

¹⁾ Már Schlegel Vilmos állította 1808-ban és Tieck ismételte 1823-ban (*Vorschule* I. köt. XV. l.), hogy Shakespeare sokkal korábban kezdett a színpad számára írni, mint rendszeren felteszik. Szerinte Shakespeare az angol színpad 1580-ban meginduló virágzó korszakának egyik legrégibb költő-munkása.

kísérletei megerősíthették más okokból is megfogamzott azon elhatározásában, hogy szülővárosát elhagyva, Londonba menjen, hol első útja, úgy látszik, a színházhoz vezette. Már Shakespeare első komoly életírói hangsúlyozták, hogy az ifjú férj és apa bajosan sietett terv és czél nélkül a világvárosba, és lehetőknek tartották, hogy már Stratfordban vagy a színészkedésben, vagy a szindarabírásban tett kísérleteket, melyek alapján Londonban biztos kenyérre vélt számíthatni.

Tehát mindenkép megokolt az a feltevés, hogy Shakespeare már Stratfordban ismerte a színházat, látott szindarabokat és írhatott maga is színműveket, de hogy a III. folióban neki tulajdonítottakat csakugyan ő írta és már Stratfordban írta-e, azt sem bebizonyítani, sem megczáfolni nem lehet, azonban kétségtelen, hogy a kérdéses színművek jellege ily korai szerzőség mellett szól. Az oly darabok, mint pl. «Perikles» vagy «Locrine» teljességgel magukon hordják a tapasztalatlan és ügyetlen kezdség bélyegét. «Perikles» egy rendkívül népszerű históriának párbeszédekbe szedése, de oly gyermekes technikával, mely csak mosolyt kelthet. A cselekvény számos hézagát, melyeket a szerző a darabban feldolgozni képtelen volt, a prologus mondja el minden felvonás elején, sőt a szerző ú. n. «néma jelenetekben» is tünteti fel, a mi egyébként is a színpad gyermekkorára vall. «Locrine»-ban pedig, mely valószínűen sohasem került színre, egy lelkes gimnazista tömegesen elpuskázza az ókori mythológiának egész gazdag készletét, melyre Ovidiusból szert tett, és bőven idéz latin verseket, egyizben mindjárt hat hexametert, a nélkül, hogy naivságában ez idézetek lefordítását szükségesnek tartaná. A többi darabokat illetleg utalok fenti elemzésekre.

Az ál-shakespearei darabokkal szemben tehát hármas fel fogás lehetséges:

Első: a rideg visszautasítás, melynek hívei hallani sem akarnak arról, hogy Shakespearenek az I. folio (1623.) alapján általánosan elfogadott 36 darabján kívül még egyéb színműveket is írt. Ez álláspont védelmezői, a kik főleg régebben abból a téves alapfelfogásból indultak ki, hogy Shakespeare 1593 előtt nem írt színműveket, hanem legfeljebb idegen darabokat javított és színre alkalmazott, igen helyesen elvetik «Periklest» is, mert a kik «Periklest» Shakespeare művének tekintik, azok-

nak egyszerűen logikus kötelességük a többi gyanús darabokat is elismerni, mert «Perikles» ez ál-shakespearei színművek közt szerkezet és megokolás tekintetében kétségtelenül a legkezdetlegesebb és leggyermekesebb. Ez az álláspont világos és egyszerű, csak hogy hívei nem számítanak azokkal a történeti adatokkal, melyeket fent közöltem és tárgyaltam és melyeket, pl. csak az egy «Yorkshirei tragédiát» tekintve, még sem lehet egyszerűen nem-létezőknek nyilvánítani. Ez első felfogás hívei voltaképp csak esztétikai szempontoktól vezéreltetik magukat: a gyanús darabok, szerintök, nem méltók Shakespearehez, a ki sohasem írhatott, szerintök, ily gyenge műveket. Pedig ez okoskodás egyszerűen tarthatatlan, mert Shakespeare tényleg irt pályája kezdetén gyenge, igen kifogásos színdarabokat, ezek előtt pedig írhatott természetesen még gyengébbeket is. Sőt bátran állíthatni, hogy más nagy drámaköltőknél, pl. Schillernél vagy Goethénél, sokkal nagyobb az ellentét ez íróknak első és későbbi termékei közt. (V. ö. pl. a «Haramják» és «Messinai ara» cz. tragédiákat, melyek pedig egyazon tárgyat dolgoznak fel, vagy a «Laune des Verliebten» cz. jelentéktelen apróságot «Iphigenia» hámulatos művészetével vagy «Faust» feneketlen mélységével.)

A második álláspont hívei meghajlanak a III. folio tekintélye előtt, noha, sajnos, nem tudjuk, hogy kik voltak szerkesztői, mert nem alap nélkül teszik fel, hogy e nagy kötet szerkesztői mégis csak tudhatták, hogy mely darabok származnak Shakespearetól, esetleg melyeket tulajdonított neki koruk közvéleménye. Tényleg nem is tulajdonítanak neki e kötet kiadói más darabokat, mint a melyeket a könyvkiadók még Shakespeare életében tulajdonítottak neki és a melyek legnagyobb részt az ő színházában kerültek előadásra és melyek, ez alapokon, veszedelmes kockázat nélkül, neki tulajdoníthatók ne volnának. Hogy e darabok mind méltatlanok volnának Shakespeare nevére, csak oly kutató állíthatja, a kinek szemében Shakespeare első sorban a «Hamlet» és a «Szentivánéji álom» költője, és a ki elfelejti, hogy Shakespeare megírta «Titus Andronicust» és fiatalkori vígjátékait is, melyek a kétes darabokhoz igen közel állnak; sőt írhatott már darabokat Stratfordban is, hisz tényleg nagyon valószínű, a mit a legjelesebb kutatók egyike, Elze Károly, ismételve hangoztatott, hogy midőn a húsz éves, a

házasság jármában megkomolyodott ifjú Londonba megy, nem egyszerűen kalandornak indul útnak, hanem magával visz néhány drámát, melyeket már szülővárosában megírt és melyek közül az egyiket vagy a másikat a Stratfordban vendégszereplő színésztársaságok esetleg már elő is adták. Az esztétikai értékelés különben mindig többé-kevésbé alanyi jellegű, legkevésbé pedig akkor érdemel hitelt, mikor egy a priori megalkotott mértéket alkalmaz, egy írónak legremekebb alkotásaival méri egyéb munkáit és nem veszi figyelembe, hogy kevés költője van a világ-irodalomnak, a ki elsőrangú alkotások mellett gyengébb, sőt igen gyenge műveket, főkép fiatalabb éveiben és pályája kezdetén, ne írt volna.

Végre a harmadik párt középhelyet foglal el a ridegen elutasítók és a készségesen elfogadók közt: nem találják egyszerűen megvetendőeknek vagy semmibe sem veendőeknek a történeti és irodalomtörténeti adatokat, melyek Shakespeare szerzősége mellett szólnak, de nem is tudják esztétikai lelkiismeretükkel összeegyeztetni, hogy akár «Periklest», akár a «Tékozló fiút» vagy a «Yorkshirei tragédiát» mondjuk «Othello» vagy «A vihar» szerzőjének tulajdonítsák. Azért úgy vélekednek, hogy a III. folio darabjait nem Shakespeare írta ugyan, nem írhatta, mert nagyon gyenge alkotások; de midőn színházához előadásra benyújtották, annyit simított, javított, átdolgozott rajtuk, hogy részben legalább csakugyan kiválóká lettek és a kornak e tekintetben szelidebb felfogása szerint maga is tekintette őket saját munkáinak, valamint a kortársak is, ellenmondástól nem tartva s ily ellenmondást nem találva, tényleg neki tulajdonították. E felfogás hívei nézetüket első sorban arra alapítják, hogy e darabok főleg szerkezet és jellemzés dolgában, jóval kezdetlegesebbek ugyan, semhogy Shakespearétól származhatnának, de hogy még a leggyengébbekben is vannak egyes jelenetek vagy párbeszédek, mind komoly, mind vig jellegűek, melyek ezen darabok átlagos költői színvonalát erősen meghaladják és kiválóbb tehetségről vagy alkotó erőről tanúskodnak. Ebben igazuk van. Csakhogy következtetésük mégsem állhat meg, mert ily észjárással a világirodalomnak sok alkotását kellene két vagy még több szerzőnek tulajdonítanunk, egynek, a kitől a gyenge egész származik, és egy másiknak, a ki a sikerültebb részleteket írta. Hisz ép az a kezdőnek legfeltűnőbb

jellemvonása, hogy művészi szerkezetnek vagy mélyreható jellemeknek megalkotására még nem képes, míg fejletlen tehetsége egyes sikerültebb részletek megírására már elég erős. Czéltalan volna ez igazságra példákat felhoznom, hisz minden irodalom története, mondhatni minden lapon, kénytelen ez igazságot fejtegetni.

Ime, következtetéseim, melyekhez az ál-shakespearei daraboknak és a reájok vonatkozó gazdag irodalomnak komoly tanulmányozása alapján, az eddigi felfogásoktól sok tekintetben eltérő eredménnyel jutottam. Részemről hajlandó vagyok a III. folio darabjait — az «Oldcastle» helyébe esetleg «III. Edwardot» helyezve — mint Shakespeare első kísérleteit a színműírás terén elfogadni, mert irodalomtörténész létemre nem ignorálhatom egyszerűen a történeti adatokat, melyekkel sokan igen könnyedén vélnek elbánhatni, és nem vezéreltethetem magamat elfogúlt, merőben alanyi esztétikai szempontok által, melyeket éppen irodalomtörténész tehet legkevésbbé magáévá. De, ismétlem, bizonyításról nem lehet itt szó. Annyi bizonyos, hogy ezek az ál-shakespearei darabok (nemcsak a III. folióban közzétettek) nemcsak azért igen érdekesek, mivel az angol színpad virágzó fénykorának termékei, hanem első sorban azért, mivel, a mi el nem tagadható, Shakespeare-rel többé-kevésbbé kapcsolatosak. Azért igen óhajtandónak tartom, hogy e darabok magyarra is lefordíttassanak, — eddig, mint már említettem, csak «Perikles» jelent meg magyar fordításban — mire nézve legközelebb pozitív indítvánnyal is fogok fellépni. Addig pedig melegen ajánlom, hogy lelkes kutatóink terjeszszék ki figyelmüket Shakespearenek általánosan elismert és rendkívül sokat tárgyalt remekei mellett e gyanús, de ép azért behatóbb vizsgálatot igénylő termékekre is.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

PARERGA OPPIANEA

in tomo XXXIII huius ephemeridis p. 17 incohata continuantur.

- fol.84^r [V. 155.] *σιγῇ νευστάζοντες* πρὸς ἀλλήλους διανεύοντες· καὶ μετὰ νεύματος καλοῦντες <ἀλλήλους> *σιγῇ* στέλλονται· χρήσιμος γὰρ ἡ *σιγῇ* πᾶσι τοῖς ἀγρευούσι. ZUW^{msl}ū
- fol. 125^v [V. 157.] *λευκαίνουσιν*· ἐκ τοῦ παρεπομένου ἐλαύνουσι, κόπτουσι, τύπτουσιν εἶπεν. ZUW^b
- [V. 160.] *ὁμαιχιμῶσιν*· ὁμοῦ τὰς αἰχμὰς προβάλλονται· καὶ παρὰ τὸ ὁμοῦ τὰς αἰχμὰς πρὸς ἑαυτοὺς τίθεσθαι. ἢ ἀντὶ τοῦ ὁμοῦ μαχέσονται· μαχέσονται κατ' αὐτοὺς, οἱ μὲν τὰς γένους καὶ τοὺς δόδοντας, οἱ δὲ τὰ κατὰ τὴν χρεῖαν ὅπλα <παρασκευαζόμενοι>. ZUW^bū
- fol.88^v [V. 170.] || *σπερχόμενος*· κατεπειγόμενος ταῖς ὀξείαις καὶ καυστικαῖς καὶ φλογεραῖς ὀδύναϊς στενάζων καὶ δεινοπαθῶν. ZUW^ū
- [V. 172.] *ἀσπαλιεύς*· ὁ ἀλιεύς, παρὰ τὸ ἀσπάζεσθαι τὴν ἄλα, ἥγουν τὴν θάλασσαν. b
- [V. 174.] <ὅσόν τ' αὖ ἐρύσαι>· ὅσον ἀνθελκύσαι αὐτῷ δυνατόν. b
- [V. 177.] <προσυρηρότας>· ἀσχοὺς πεφυστημένους δεσμοῦσιν, ἵνα οἱ φελλοὶ περιπλέοντες σημείον ὣσι τοῦ κήτους, ἐὰν εἰς βάθος ἔστιν ἢ οὐ. ZU^bū
- fol.84^v [V. 181.] <λελαιομένους>· ἐπιθυμοῦντας τοὺς ἀσχοὺς τοῦ ἄκρου 116^r ἄκρου τῆς θαλάσσης, τουτέστιν ἄνω θέλοντας ἐπιπλεῖν· ὁ γὰρ ἀσχὸς ἐπιπλέει πεφυστημένος ὢν. b *λελαιομένους*· ἐπιθυμοῦντας· ἐπὶ τοῦ καμποῦς, ἢ τοῦ δρόμου τοῦ τέλους δηλονότι. ZU^ū
- [V. 185.] *ἐφ' αἵματόθεντι*· ἐπειδὴ σφιγγόμενοι πολλάκις αἶμα ἐκβάλλουσιν. ZU^bū

1. ευστάζοντες U. — ἀλλήλα Z. — 1. 2. Verba *σιγῇ*... στέλλονται om. h. — 2. ἀλλήλους ego inserui. — χρήσιμος γὰρ] ὅτι χρήσιμος ZUW^ū. — 3. ἀγρευούσιν W^ū. — 4. λευκαίνουσι Z, om. b. — περισπωμένου W, πορευομένου ZU. — ἐλαύνουσιν ZU^b, omissis verbis κόπτουσι, τύπτουσιν. — 6. Lemma om. b. — προβάλλονται Buss. προβάλλονται b, προβαλοῦνται ZUW. — Inde ab ὁμαιχιμῶσιν... προβάλλονται deest in ū. — Verba καὶ et πρὸς ἑαυτοὺς om. b, καὶ πρὸς ἑαυτοὺς (interpungitur in W) παρὰ τὸ ὁμοῦ τὰς αἰχμὰς τίθεσθαι [ita in codd. (excepto b)] post verba ἀντὶ τοῦ ὁμοῦ μαχ. sequitur. — 8. μαχέσονται] μαχίσονται UW (in W non interpungitur) μαχέσονται Zū; correxi. — Verba ἢ ἀντὶ τοῦ... 9 ὅπλα omittuntur in b. — γέν.ας ū. — 9. παρασκευαζόμενοι ego addidi. — 11. καὶ (ἢ W) στενάζων καὶ ZU^ū. — 14. Lemma ego inserui. — αὐτὸ b, αὐτῷ Vári. — 16. Lemma inserui. — πεφυστημένους, quod correxi, ZU^ū, ευστώντες b. — παραδεσμοῦσι b. — 17. ἵνα ὡς οἱ b. — 17. σ. ὡσι] σημείον ἔστι ū, σημειῶσι b. — ἐὰν τε ū. — 18. ἔστι ū, ἔστιν b. — 19. Lemma deest in b. — ἐπιθυμοῦντες b, emendavi. — 21. ἐπὶ Γάνι, ἀπὸ codd. — Verba ἀπὸ τοῦ... δηλονότι om. ū. — 21—25. An καμπῆς? Sed. cf. Pseudo-Cyriilli glossam: καμπτος flexushæcme tæcypys. — 22. πέλους U. — 23. Lemma om. b. — ἐπεὶ δὲ U. — πολλάκις σφιγγόμενοι b. — 24. -ουσι b.

[V. 188.] <μίμνειν> ἐνταῦθα σύναφον τὸ «ἐνερθεν». **h^{m1}** ἐπι-
 τρωπῶσιν ἐπιτρέπουσιν οὐ παραχωροῦσιν, ἀνακουφίζουσι γὰρ αὐτόν.
ZUbhmgli

[V. 190.] || ἄλλος ἄεθλος· τουτέστιν ἄλλος κάματος βιαζομένης **fol.89^r**
 ὑπὸ τῶν ἀσκῶν καὶ ἀνελκομένης καὶ ἀνθέλκοντι αὐτοὺς κάτω. **ZUWbū** **126^r**
 καθέλκων γὰρ ὁ θῆρ τοὺς ἀσκούς πονεῖ πόνον ἔνα, ἀνελκόμενος δ'
 αὐθις ὑπὸ τῶν ἀσκῶν πονεῖ καὶ ἕτερον. **hmg^l**

[V. 196.] ἄλλοτ' ἀνάγκη· ἄλλοτε ἀνάγκη στρέφεται, τουτέστιν
 ὑπ' ἀνάγκης τῶν ὀδυνῶν, ἄλλοτε δὲ ἐκὼν στρέφεται. **ZUWbū**

[V. 202.] || ταρασὸς ὀδόντων· γράφεται καὶ ἔχνος ὀδόντων, ἡ ἔν- **fol.89^v**
 τασις καὶ ἐγγράφαις τῶν ὀδόντων. τὸ ἔχνος ἡ πρίσις, ἡ σχίσις. **ZUbhmg³ū** **fol.54^v**

[V. 203.] ἐπειρήμενος δ' ἐκύτερθεν· ἐξ ἐκατέρου μέρους τῶν
 ἐλκόντων. **ZUbū**

[V. 206.] <βιαζομένοις> βιαζομένοις τοῖς ἀσκούσις. **b**

[V. 210.] ἀμβολάδην ἀναβαλλόμενον τῷ φουσίματι αὐτοῦ, ἄλλου **fol.85^r**
 ἐπ' ἄλλῳ γινόμενον. **ZUbū** **116^v**

[V. 211.] φαίης κε· νομίζει τις τοὺς ἀνέμους ὑπὸ τὸ ὕδωρ
 ἀποκεκλεισθαι. **ZUWb**

[V. 212.] ἀμφὶ δὲ πυκναί· περὶ δ' αὐτὸ ἢ περὶ τὸ φύσημα
 αὐτοῦ πυκναὶ στροφάλιγγες ἐν ταῖς δίναις ταῖς διύγρασις ἐλισσόμεναι **20**
 τὰ κύματα κυμαίνουσι καὶ ὥσανει κυρτοῦσιν· ἐν γὰρ τῷ ἄνωθεν κυρ-
 τοῦσθαι ὑποκάτω κοιταίνονται. **ZUWbū**

[V. 215.] <Ἰονίοιο> ὁ Ἰόνιος κόλπος αὐτὸς ἐστὶν ὁ Τυρρηγι-
 κός, ὃς εἰς Σικελίαν ἐστίν. Ἰόνιος δὲ ἐκλήθη διὰ τὸ περάσαι τὴν Ἰῶ
 τὴν Ἰνάχου. **hmg^l** <Ἀλλως> Ἰόνιον λέγει τοῦ Ἀδρίου τὸ πέλαιος. **25**
 τοῦ Ἰονίου δὲ πελάγους καὶ τοῦ Τυρρηγικοῦ μέσος ἐστὶν ὁ πορθμός,
 ὃν Χάρυβδιν Ὀμηρὸς φησιν **μ. 104**. **ZUWbhmgli**

1. Lemma inserui. — ἐνερθε codex. — Verba ἐπιτρωπῶσιν . . . παρα-
 χωροῦσιν omittuntur in **b**. — ἐπιτρωπῶσιν *ego*, ἐπιτρωπῶσιν **ZUū**, deest in
h. — 2. ἐπιτρέπωσι **ū**. — -ουσι καὶ omissio οὐ **h**. — οὐ om. **ū**. — συγχω-
 ροῦσιν **ZUū**. — ἔνα κουφίζουσι **b**. — 4. Lemma deest in **b**, item τουτέστιν.
 Pro sec. ἄλλος **ū** ἄλλα habet. — βιαζόμενος **b**. — ἀσκῶν ἀναγκῶν **ū**. — 5. In
W αὐτὴ? — 8. Lemma omm. **Wbū**. — 9. ὑπὸ **Wb**. — ὀδυνῶν **b**. — ἀλλ' ὅτε
b. — 10. Cf. schol. ad I. 431 scriptum. — Lemma deest in **b**. — Pro
 ἔχνος in **b** legitur ταρασὸς· ταρασὸς. — 10—11. ἡ ἔντασις καὶ desunt in **b**. — ἡ ἔν-
 τασις καὶ ὀδόντων **U**. — ἐγγράφαις] ἡ ἐγγάρα θείω **ū**, ἡ ἐγγράφαις **Zhb**, ἡ γά-
 ραις **U**. — τοῦ ἔχνου (ἔχνου **h**) **Zhū** ante τῶν ὀδόντων habent, item **b** τὸ
 ἔχνος. — Verba ἡ πρίσις, ἡ σχίσις solus **U** exhibet. — 14. Lemma inserui.
 — 15. φουσίματι *codd.* — Verba ἀναβαλλόμενον . . . αὐτοῦ desiderantur in **b**. —
 ἄλλου **b** (scilicet φουσίματος), ἄλλον *ceteri*. — 16. ἄλλῳ] ἄλλο **ū**. — Verbo γινο-
 μένου **b** addit ἀναβολάδην. — 17. Pro lemmate φαίης κε, quod solum **b** habet,
ceteri κε εὐθ' ὁ μὲν γιν (καθήμεν γιν) βορέαο habent. — νομίζει **ZUW**. — τις **fol.**
codd. — 19. Lemma deest in **ū**. — δ' ego pro *codd.* δέ. — αὐτὸ δὲ **b**. — **127^r**
 αὐτοῦ **ū**. — ἦτοι **ū**. — οὐστήμα *codd.* præter **b**. — 20. διύγρασις **b**. — ἐλιο-
 σσόμενους **ū**, ἐλισσόμεναι **UWb**. — 22. κοιταίνουσι **b**. — καὶ om. **b**. — 23. Lemma
 addidi. — 23. 24. τυρρηγικός **h**. — εἰς = πρὸς τὴν. — 25. Ἀλλως inserui.
 λέγουσι **hū**. — τοῦ om. **h**. — ἀδρίου **bh**, ἀνδρίου **ZUWū**. — 26. πελάγους **h**. —
 τυρρηγικοῦ **UWū**, τυρρηγοῦ **Z**. — μέρος **ZU**. — ὁ πορθμός ἐστίν **b**. — ἐστὶ **ū**. —
 27. ὁμηρος φησὶ χάρυβδιν **h**, ὁμηρος χαριβδιν (**l**) φησιν **b**. — φησὶ **ū**.

[V. 217.] *Τυφώνος* τῆς συστροφῆς τοῦ ἀνέμου. ἀπὸ τοῦ *Τυφῶνος* καλεῖ τὸν ἀνεμον· ἀπὸ γὰρ τῆς τοῦ *Τυφῶνος* καύσεως τὸ fol.90^r τοιοῦτον εἶδος τοῦ πνεύματος || ἀνεδόθη. **ZUW^{hmslū}**

[V. 219.] *περιστένεται*· ἀντὶ τοῦ ἡχεῖται, στενοχωρεῖται
5 πλημμυρουμένη. **ZUū**

[V. 221.] τὸ *γῶρος* πρὸς τὸ ἀμφιπρίτης σὺναπτε. **h^{msl}**

[V. 222.] *βέμβικας*· γράφεται καὶ *πέμφικας* πομφόλυγας, τὰ λεγόμενα βομβοκύματα, οἷονεὶ κοῦφα κύματα· ἡ συστρόφους ἔλικας. **ZUū**

10 [V. 223.] *ἰχθυόδων*· τῶν ἐπ' αὐτῇ τῇ ἄγρᾳ τοῦ κήτους ἰχθυόδων. **ZUū**

[V. 226.] *κατοχμεύσας* *πρυμναίους* *δεσμοῖς*· τουτέστι κατακοιμίσας· ἡ καταστηρίξας, καταδεσμεύσας. **ZUū** τὸ σχοινίον ἀπυδήση, ὡς ναὺς ὀρμίζων, ἵνα κάμη τὸ κήτος ἀνέλκων. **b**

15 [V. 227.] *παιφάσσοντα*· γράφεται καὶ <ἐπαίττοντα>, ἐμπλήσ-
sοντα· <λάβη κόρος>· ἦτοι ὅτε κάμη, ὅταν κορεσθῇ τῶν ὀδυνῶν, fol.85^v
ἀσκὸς ὅτ' ἀναιρεθῇ καὶ ῥέψῃ πρὸς τὰ τοῦ μόρου ζυγά. **ZUū**

fol.117^r [V. 240.] *μόχθω*· τῷ ὑπὸ τὸν ἀσκὸν γενομένῳ αὐτῷ. **U^b**

fol.90^v [V. 243.] || *αὐτμή*· ἡ βοή· βοή γὰρ κυρίως ἡ πνοή ἐστίν, ἀλλ' αἰσθησιν ἀντ' αἰσθήσεως ἔλαβεν· αὐτῇ δὲ ὁ ἦχος, ἐκ τοῦ αὐῶ, τὸ
128^r φωνῶ. **ZUW^{bhm³h^{mslū}}**

[V. 252.] *προβλήτος*· ἐξοχῆς ὄρους· ἡ ὑψηλῆς πέτρας προ-
βεβλημένης, ἐξεχούσης πέτρας. **ZUW**

25 [V. 256.] ὁ δ' . . . ἀκίδος βέλος· σημαίνει, ὅτι εἶδος ξίφους
ἡ ἀκίς· καὶ ἀντὶ λόγῃς εἶπεν ἀκίδα καὶ ἀκὴν, [ἀλκὴν <δὲ> ἐπὶ
sὸρᾶς κήτους· κυρίως γὰρ ἐπὶ λέοντος.] **ZUWū**

fol.86^r [V. 257.] *εὐκαμπῇ* *δρεπάνῃ*· λογχοδρέπανον. ἄρπη δὲ ἐστίν
ἡ μείζονα καὶ μακρὰν ἔχουσα τὴν λαβὴν. **ZUW^{bū}**

1. τυφῶνος **U**. — 2. κολάσεως **Z**. — τὸ omm. codd. præter **W**. — 3. τὸ πνεύματι **U**. — 4. περιστένεται *Buss.* habet περιστρέφεται codd. — 5. πλημμυρουμένη *ego*, πληρουμένη codd. — Scholium prius ad 209 fuit scriptum, deinde lectione mutata huc irrepsit. — 7. βέμβικας **U**. — βέβικας **ū**, βέβληκας *ceteri*, πέμφικας *ego*. — Cf. Hes. π.ε.μ.φ.ί.δ.ε.ς· πομφόλυγες. — πομφόλυγας **b**, πομφόλιγας **U**, πόμφυγας **ū**. — τὰ λεγόμενα] ὅπερ λέγομεν **b**. — 8. οἷονεὶ **b**. — ἡ . . . ἔλικας om. **b**. — 10. τῇ om. in **U**. — 12. 13. Scholium anteriori præcedit in **Zūb**. — Verba κατοχμεύσας . . . τουτέστι desunt in **b**. — κατακοιμήσας **b**. — 13. ἡ καταστηρίξας desiderat in **b**. — 15. ἐπαίττοντα *ego* inserui. — ἐμπλήσsοντα **U**, ἐκπλήσsοντα **ū**. — 17. **ZUū** cum. voce ἀσκὸς novum incipiunt scholium. — ὅταν ἀνερῆθῃ **ū**. — μορίου **ū**. — ζυγά **Z**. — 18. τῷ μόχθω τῷ **b**. — τῶν ἀσκῶν **b**. — αὐτῷ γενομένῳ **b**. — 19. Lemma om. **b**. — αὐτῇ **W**. — ἡ] ἀντὶ τοῦ **b**. — βοή γὰρ omm. **W^b**. — κυρίως γὰρ **b**, κυρίως δὲ **W**. — ἡ πνοή] αὐτῇ ἡ πνοή **b**. — 20. ἀντὶ **b**. — ἔλαβεν om. **h^{msl}**. — αὐτῇ . . . φωνῶ desid. in **b**. — αὐῶ **U^{hm³}** et **mslū**. — τῷ] τῷ **W**. — ἀπὸ pro ἐκ **h^{msl}**, τὸ φωνῶ] **h^{msl}** addit: αὐῶ δὲ τὸ ἀκούω. — 22. κατὰ (**Z** κατα) προβλήτος **ZU**. — 24. ὁ δ' omm. **ZUū**, ὁ δ' **W**. — ἀκίδα; **Z**, ἀκίδα **ū**. — ἕτι omm. **ZUū**. — 25. ἀκὴν omm. **ZWū**. — Verba ἀλκὴν . . . λέοντος ex scholio ad V. 264 orta et huc irrepta censeo. —

ἀλκὴν om. **U**. — 26. ἐπὶ **Z**. — 27. δρεπάνιν **Z**, δρεπάνων **b**. — λογχοδρέπανον **ū**, λουχοδρέπανον **b**, λογιχοδρέπανον **W**. — δὲ ἐστὶ **b**. — 28. [ἡ] μείζον **b**.

[V. 258.] ἀμφοτέρομον· ἀμφοτέρωθεν ἔχων κώπην, οἶονεϊ δίστομον. ZUWbū

[V. 259.] βριαρὲ γένους· ἡ τοῦ σιδήρου βριαρὰ γένους τὰς χεῖρας ἐφ' ὀπλίζει· ἡ τοῦ κήτους γένους ἐφ' ὀπλίζεσθαι ποιεῖ. ZUWhmgliū fol. 55r

[V. 263.] <νῆας ἐπεσσυμένους> τὰς τῶν ἀλιέων, ὅθεν αὐτὸν κακοῦσιν. b 117v

[V. 264.] || ἄκρη τ' ἀλκαίη· ἀλκαίη, τῇ οὐραία· ἄκρη, τῇ τῆς οὐρᾶς ἄκρα· κυρίως δὲ ἀλκαίη ἡ τοῦ λέοντος οὐρὰ παρὰ τὸ ἀλκὴν αὐτῷ ποιεῖν· ἐαυτὸν γὰρ τῇ οὐρᾷ μαστίζων εἰς ἀλκὴν ἐρεθίζεται. ZUWbhmgliū λαγαῖνω κυρίως τὸ σκάπτω. hmgli 10 129r

[V. 266.] ἀνδρῶν τ' ἡνωρέην· τὴν ἰσχυρὰν βίαν. <γνάμπτει> ἀνακάμπτει καὶ ἀνασπᾷ· ἡ ἀνακλᾷ, ἀναστρέφει. ZUWbū

[V. 273.] <λόφων> ἀπὸ μιλτοκαρῆνων· οἶονεϊ ἀπὸ τῶν λόφων τῶν μιλτοκαρῆνων, ὅ ἐστι μίλτον ποιοῦντων, μίλτον ἐχόντων ἐν ταῖς κορυφαῖς· ὅρη γὰρ εἰσι τὰ τὴν μίλτον ποιοῦντα· ἡ δὲ μίλτος βάμμα ἐστὶν ἀληθινόν, δι' οὗ αἱ πρῶραι τῶν νηῶν βάπτονται. ZUWbhmgliū 15

[V. 274.] ἰλὺς αἱματόεσσα· ὡς τὸ αἱματόεν τὸ ἐρυθρόν, αἱματόεσσαν εἶπε διὰ τὸ ἐρυθρόν τῆς μίλτου. ZUWbū

[V. 275.] <ἐρυθθαίνεται> ξανθίζεται, πορρῶρεται. b

[V. 276.] <λύθρος δ' ἔχει> ὥσπερ δ' αἷμα κατέχει τὴν θάλασσαν· λύθρος γὰρ τὸ μετὰ κόνεως καὶ κονιορτοῦ αἷμα. ZUWbū 20

1. ἀμφίστομον Z. περιστομον ū. — ἔχων ZUū. — κώπην sensu peculiari. — Pro ἔχων κώπην, οἶονεϊ b ἡκονημένον exhibet. — 1. 2. δίστομον ZUb. — 3. ἡ βριαρὴ h. — ἡ ἡ τοῦ UW. — ἡ ἡ [τοῦ σιδήρου] βριαρὴ γένους h. — 3—4. Verba τὰς... ἡ desiderantur in h. — 4. [γένους] ἐφ' ὀπλίζει h. — ποιεῖ τὰς χεῖρας πᾶσιν ἀπὸ σιδήρου h. — 5. Lemma inserui. — 7—8. Verba ἄκρη τ'... ἄκρα om. h, ἀκρη τ'... ἄκρη b. — ἄκρητ' Z. — τῇ ἡ τοῦ ū. — οὐραίω ū. — Pro τῇ alt., quod W om., ū ἡγουν ἡ exhibet. — 8—9. Verba κυρίως... ἐρεθίζεται om. b. — δὲ deest in hū. — 9. ἐρεθίζει W, ἐρεθίζει ZUū. — 10. Scholium anteriori praecedit in h. — 11. Lemma, item verba (15) τὴν... βίαν om. b. — τῇνωρέην Z. — Lemma ego adieci. — 12. ἀνακάμπει W, ἀνακάπτει Z. — καὶ ἀνασπᾷ ἡ desideratur in b. — ἀνακλᾷ ū. — ἀνακαλεῖ ū. — καὶ ἀναστρέφει ū. — ἀναστρέφει deest in b. — 13. λόφων ego addidi. — ἀπὸ μιλτοκαρῆνων omm. bh. — ἀπὸ τὸ ū. — 13—14. Verba οἶονεϊ... ποιοῦντων, quae desunt in h, in ceteris codicibus post (15) ποιοῦντα τὸν μίλτον (sic!) tradita sunt. — 14. ὅ ἐστι Z, ὅ ἐστι ū. — 14. 15. Verba μίλτον ἔχ... κορυφαῖς solus h habet. — Ex verbis οἶονεϊ... ποιοῦντα in b hoc tantum frustulum extat: ὅρη μίλτον ποιοῦντων· ἀπὸ λόφων μιλτοκαρῆνων. — 15. γὰρ omm. codd. praeter h. — εἰσι omnes libri praeter h. — Ordo verborum in ZUW: τὰ ποιοῦντα τὸν μίλτον, in ū: τὰ ποιοῦντα φέρουσα τὸν μίλτον. — το h, τὴν ego. — ἡ δὲ W, ὅ δὲ ceteri. — βάμμα h. — 16. πρῶραι codices. — νῆων recepi monente Sexto Empirico. Cf. ceterum Phryn. p. 170 (Lobeck). — 17—20. Scholia ad vss 274 et 276 in ZWū (et scholium ad vs. 275 in b) scholio anteriori praecedunt. — Horum scholiorum verborum ordo in ZUWbū hoc modo legitur: ἰλὺς (ἡ 275 ū) αἱματόεσσα· (lemma om. b) ὥσπερ (δὲ add. UWb) αἷμα κατέχει τὴν θάλασσαν· λύθρος (λυθρὸς ZU) γὰρ (δὲ U) τὸ μετὰ κόνεως (κονιορτοῦ Wb; καὶ κονιορτοῦ add. U). αἷμα· ὡς (τὸ add. ū) αἷμα δὲ τὸ ἐρυθρόν αἱματόεσσαν (αἱματόεσσα ū) (δὲ add. W) εἶπε διὰ τὸ ἐρυθρόν τοῦ μίλτου. — αἱματόεν et τῆς ego scripsi; lemmata ad vss. 275 et 276 ego addidi.

[V. 277.] ὡς τότε κητείοιο· . . . τὸ ἐξῆς· κητείου λύθρου πόρος πέφυρται. **ZU**

[V. 279.] ῥόον ἄντλου· ἄντλου τὸ ὕδωρ, τὸ ἐν τῷ ἐδάφει τῆς νηός, ὅπερ, ὡς εἰκός, δριμύτερόν ἐστι τοῦ θαλασσίου ὕδατος.

5 ZUW^{hmgli}ü

[V. 280.] <στάζουσ'> ἀπὸ τῆς ἀντλίας ὕδωρ αὐτῷ βάλλουσιν εἰς τὰ τραύματα, ἵνα ὀδυνηθῇ. **ZUWb^ü** ὁ δ' ἔλκεσι· ὁ δὲ ῥοὺς τοῦ
fol.91^v ἄντλου ἀναμειγνύει || τὴν ἄλμην τοῖς ἔλκεσι τοῦ θηρός, καθάπερ πῦρ·
δύναται δὲ καὶ ἄλμῃ γραφῆναι χωρὶς ὦ, ἵνα λέγῃ, ὅτι ὁ ῥοὺς μειγνύει
10 τοῖς ἔλκεσιν, ὥσπερ τι πῦρ, ἐν ἄλμῃ. **ZUWb^ü**

[V. 281.] <ῥψεν ἔλεθρον> τὸ ὀλέθριον αὐτοῦ ῥῥε μόριον ἢ ἀντλία. **b**

[V. 282.] ὡς δὲ Διός· καθάπερ δὲ ὁ Ζεὺς κεραυνοὶ νηά τινα πλέουσιν, εἴτα ἀπὸ τοῦ πυρός ὁ καπνὸς ἀναθρῶσκει, καὶ ἔτι μάλλον
15 ποιεῖ τοῦτον ἀναθρῶσκειν ἢ ὕδατῶδης φύσις, οὕτω καὶ τῷ κήτους τὰς πληγὰς αὔξει μάλλον τὸ ὕδωρ, ὅπερ ἐναπομένει νητὶ ἀπὸ τινος ὀπῆς εἰσερχόμενον καὶ μένον ἐκείσε καὶ ὄζον καὶ ἐπὶ τούτῳ θάσκει
fol.86^v ἐμβαλλόμενον ταῖς πληγαῖς. **ZUW^ü** | αἰθέριον πῦρ· ἀντὶ τοῦ ὥσπερ
δὲ ναὺς ὑπὸ τοῦ αἰθέρος πυρὶ καταφλεσχθῇ. **ZUW^{b^ü}**

20 [V. 284.] τὴν δ' ἔτι· τούτέστι τὴν αἰθαλῶδῃ ριπὴν τοῦ πυρός·
fol.55^v τὸ γὰρ | θαλάσσιον ὕδωρ κορύπτει, <ῥγουν> κινεῖ καὶ ταράσσει καὶ
fol. ἑξάπτει καὶ ὀπλίζει ἢ θάλασσα | ταύτην τὴν αἰθαλόεσαν ριπὴν τοῦ
130^r πυρός μιγγομένην τοῖς δεινοῖς πυρσοῖς· πλέον γὰρ ὑφάπτει ἢ θάλασσα
τὸ πῦρ. **ZUWb^ü**

1. <ὦ>ς **Z**, ὡς **U**. — κήτειο **Z**. — Lacunam *ego* indicavi. — Ad τὸ ἐξῆς cf. *Lehrs*, Die Pindarscholien (Leipzig, 1873) p. 43. — 3. Lemma *ego* dedi; **Z** ἄντλου ῥοὺς, **U** ἄντλου ὡς οὖς, **ü** ἄ. ῥοῖς, **W** ἄ. τὸν ῥοὺν habet. — **h** scholium ita exhibet: τοῦ ἐν τῇ πρύμνῃ τῆς νηός ὕδατος· ὅπερ ὡς εἰκός δριμύτερόν ἐστι τοῦ ἐν θαλάσῃ. — τοῦ ὕδατος, τοῦ **ü**. — 4. εἴπερ **Z**, ἥπερ **ü**. — δριμύτερον ἐστὶ **ü**. — 6. Lemma inserui. — τῆς om. **b**. — αὐτῷ solus in **b** extat. — 7. ἴν' ὀδυνῆθῃς **b**. — ἔλκεσιν **ZU^ü**. — 7—8. In **b** verba ὁ δ' . . . θηρός desiderantur. — 8. ἄλμην **ü**. — θηρός] πυρός **Z**. — καθάπερ] καθὰ **ZUW**, καθῶς **ü**. — πυρκαϊή **b**. — 9. δύναται . . . ἐν ἄλμῃ **b** omittit. — χωρὶς om. **W**, τοῦ ὦ **ZW**, τοῦ μ **ü**. — 10. τοῖς] τοῦ **ü**, sed deletum et suprascriptum τοῖς. — ἔλκεσιν **W**, λέγ **ü**. — ὥσπερ τὸ πῦρ **ü**. — 11. Lemma inserui. — 13. Scholium in **ZU^ü** sequenti succedit. — ὁ om. **Zü**. — κεραυνώσκει **W**. — νῆα τινὰ codd. — 14. πρὸς **ü**. — ἀναθρῶσκει, dein ἀναθρῶσκειν codd. — 15. τοῦτον ποιεῖ **W**. — codd. ἢ præter **ü**. — ὕδατῶδης **W**. — οὕτως codd. præter **ü**. — 16. ὅπερ] ὥσπερ **Zü**, in quibus hoc cum vocabulo novum scholium incipit. — ἐναπομένει **U**, ἐν ἀπομένει **Z**, ἐναπομένει **ü**; deinde interpungitur in **ZU**. — 17. ἐπὶ τοῦτο **Z**, ἐπὶ τοῦτο **ü**. — 18. ἐμβαλλόμενοι **U**. — Verba αἰθαλόεσαν . . . ἀντὶ τοῦ om. **b**. — 19. τοῦ om. **b**. — αἰθέριον **b**, αἰθέριος **ü**. — πυρός **b**. — 20. Verba τούτέστι et αἰθαλῶδῃ om. **b**. — τοῦ πυρός ριπὴν **W**. — 21—22. ἢ γὰρ θάλασσα ῥγουν τὸ θαλάσσιον ὕδωρ exhibit **b**. — κορύπτει *ego*; cf. Etym. M. 531, 16.: τὸ αὐτὸ ἐστὶ κορύσσω καὶ κορύπτω et Hesych.: κορύσσει· † κορύπτει [*lego* κορύπτει]. μάχεται. ταράσσει. αὔξει. καθοπλίζει; **ZUW** ῥάπτει, **üb** ἄπτει habent. — ῥγουν *ego* scripsi. — Verba κινεῖ . . . ἑξάπτει omm. **Zü**. — κινεῖ οὖν καὶ **Wub**. — 22. ταύτην] τούτέστι **b**. — 22—23. τοῦ πυρός desideratur in **b**. — 23. μιγγομένην **b**, συμμιγγομένη **Uü**. — ἐφάπτει **ü**. — 23—24. Verba πλέον . . . πῦρ desunt in **b**.

[V. 289.] ἤδη λευγαλέοιο· | ἤδη, τὸ λοιπόν· ὅτε παρὰ τοῖς fol.
προσθέρους τοῦ χαλεποῦ θανάτου ἢ μοῖρα φέρει. ZUWbū 118*

[V. 290.] ἀναψάμενοι· δεσμήσαντες σχοινίοις σύρουσιν εἰς τὴν
γῆν. ZUū

[V. 293.] νευστάζων· νεύων καὶ ἀποκλίνων πρὸς τὸ τέλος τοῦ κ
ὀλεθρίου μέρου. ZUWū <οἶνοβαρεῖων> καρηβαρῶν, ὥσπερ ἀπὸ
οἶνου, οἶνω βαρυνόμενος. ἤτοι μεθύων, τουτέστι πεπλησμένος θανάτου.
ZUW^hmgū

[V. 294.] παιήονα· ὕμνον ἐπινίκιον· ἢ δὲ λέξις 'Ομηρική·
λέγεται δὲ ποτε παιήων ὕμνος ἐπὶ Ἀπόλλωνος, ὅστις καὶ παιῶν λέ- 10
γεται. ZUW^hmgū <κυδαίνοντες> δοξάζοντες, ἢ μετὰ δόξης καὶ
χορείας ἀναπέμποντες πρὸς τὸν <θεόν> ὕμνον. ^hmgū || . . . οἱ δὲ με- fol.92*
γάλως τὸν παιήονα κυδαίνοντες ὑπὲρ τῆς νίκης. ZUWū

[V. 296.] ὀξὺν . . . νόμον· ἤγουν ὕμνον ἄδοντας· νόμος τῶν
μουσικῶς ὁ λεγόμενος ὀξύς διὰ τὸ μεγαλόφωνον τῶν ἁδόντων, καὶ ὁ 15
οὕτως ἄδων κατὰ τὸν ὀξὺν νόμον ἄδειν ἐλέγετο. ZUW^bh^hmgū
<ἐπειγομέναις> ἐπειγομένης τῆς ἐλάτης, τουτέστι τοῦ πλοίου. b

[V. 297.] εἰναλίοιο . . . ἄρορος· τοῦ θαλαττίου πολέμου, τουτέστι
ναυμαχίας. b

[V. 298.] ἀναψάμενοι· δῆσαντες τὰς ναῦς τῶν ἐναντίων, καὶ 20
τοὺς ἐμβατήρας αὐτῶν ἄνδρας αἰχμαλωτίζαντες, σύρουσιν εἰς τὴν
γῆν. ZUW^bh^hmgū νίκης δὲ παιήονα ναύμαχον τῇ εἰρεσίᾳ ἐξάκουστον
καὶ διαπρύσιον βοῶσιν, ὥσπερ οἱ ἐν ναυμαχίαις νικῆσαντες. ZUWbū

[V. 307.] αὐτ' εὐτύκτω <περὶ βωμῶν> τόπῳ ἱερῷ· ἢ ἀπλῶς τῇ fol.87*
ἐσχάρᾳ, τῷ μαγειρείῳ ἐνταῦθα. ZUū

1. Lemma om. b. — In ZUW post secundum ἤδη interpungitur. —
τὸ] τὲ U, τε b. — ὅτε om. b. — ὅτι ZUū. — παρὰ W, περὶ ceteri. —
2. τῶν χαλεπῶν θανάτου U. — μοῖρα ū. — 6—8. Lemma ego inserui. — In
ZUWū leguntur tantum hæc: μεθύων τουτέστι: πεπλησμένος θανάτου, quibus
ex verbis h μεθύων solum habet. — 9—10. Verba παιήονα . . . ποτε desunt
in h. — παιήονα W. — 10. τὸ παιήων h omisso ὕμνος. — ἀπόλλωνι codd.
præter h. — τίθεται ἕστις h. — πᾶν ū. — 11. Lemma ego addidi. — 12.
χορείας ego, χορᾶς h. — θεόν ego inserui. — Lacunam ego statui. — 12—13.
ἢ δὲ μεγάλη Z, ἢ δὲ μεγάλα ū. — μεγάλα U. — 14. Lemma om. h. — In
ZUū lemma est ὀξὺν ἐπειγομέναις, in W ὀξὺν tantum. — Verba ἤγουν . . .
ἄδοντας solus b habet omisissis reliquis. — 15. ναυτικός h. — ὀδόντων ū. —
ὁ omni. UW. — 16. ἄδων Z, ἄδων UWū. — Sed cf. Wilamowitz, Timotheos
(Leipzig, 1903.) p. 90. — 15—16. καὶ ὁ . . . ἐλέγετο deest in h. — ἔλεγε W. —
Lemma inserui. — 20. In b huic scholio sequens antecedit; lemma est:
νῆας ἀναψάμενοι. — Verba δῆσαντες et ναῦς om. b. — 20—21. ὀγιονότι καὶ
τὰς (l) ἐμβήτορας b. — ἐμβήτορας W, ἐμβιωτῆρας ū. — Inde ab ἄνδρας, quod
deest in h, reliqua desiderantur in b. — 21—22. σύρουσιν εἰς τὴν γῆν om.
h. — 22. νίκης de· νίκης δὲ U. — τῇ στή ū. — εἰρήνη W. — 22—23. ἐξά-
κουστον καὶ om b. — 23. διπλάσιον ū. — Pro ὥσπερ . . . νικῆσαντες b τουτέστι
νίκης; δὲ ὠδὴν ναύμαχον [sic est etiam legendum in Oppiano] τῇ εἰρεσίᾳ ἐξά-
κουστον βοῶσι habet. — ἐς ναυμαχίαν U. — 24. περὶ βωμῶν inserui. — 25.
Loco vocabuli ἐσχάρᾳ lacuna extat in U. τῷ μαγειρείῳ ū. Cf. ad locum
Rhode Psyche p. 33.

- [V. 314.] μεταπνεῖσαι <χαμά-οιο ποντοπόρου> ἀντὶ τοῦ ἀνα-
 πνεῦσαι τοῦ ποντοπόρου θανάτου. **U**ü
 fol. [V. 324.] <ἐρείπιον> | πτώμα· <καὶ> τὸ ἡμίπτωτον. **b**
 118v fol. [V. 326.] χαυλιόδοντας· χαυλιόδοντες νῦν οἱ ἔξω τοῦ στόματος
 131r κεχασμένοι ὀδόντες, παρὰ τὸ χαλᾶσθαι ἔξωθεν· λέγονται δὲ καὶ
 ζῶα χαυλιόδοντα, ὧν οἱ ὀδόντες τοιοῦτοι, ὥσπερ ὁ σὺς καὶ ὁ ἐλέφας
 καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον. **ZUW**h^mü
 fol.92v [V. 327.] τριστοιχεί· σημαίνει, ὅτι τριστοίχους τοῖς ὀδόντας
 ἔχουσι τὰ κήτη. **ZUW**
 10 [V. 330.] <ἐνισταμένην σχολόπεσσιν> ἐξέχοντας τοὺς πασσάλους,
 ἤγουν τοὺς πασσαλίσκους. **b**
 fol.87v [V. 332.] κεφαλὴν ἀπέλεθρον· πολυπέλεθρον. πέλεθρον δὲ
 μέτρον γῆς, ὃ καὶ πλέθρον λέγεται. **ZUW**h^mgl
 [V. 334.] ἤθρουν ἐν τραφεροῖσιν· ὁ μὴ ναυτιλλόμενος συν-
 15 εχῶς, ἀλλ' ἐν γῇ κάμνων, καὶ ἐν τοῖς ἤθρουν τῆς γῆς βραδύνων·
 καὶ ὥσανει διατρίβων πάρεστιν ἐν ταῖς ναυσί, τουτέστι ναυστολού-
 μενος. **ZUW**
 [V. 337.] φορβῇ· <τροφή> ἐν γῇ ἐτράφη, ἐν γῇ ἀποθάνω. **ZU**b
 fol. [V. 340.] ὀλίγον ὄρου· ὅμοιον δὲ τῷ «ὀλίγον τε διὰ ξύλον
 131v ἄιδος . . . ἐρύκει». ὁ γὰρ ἐκεῖνος ἔφη ὀλίγον ξύλον, εἶπε δὲ οὕτω
 τὴν νῆα, τουτέστιν οὗτος <τὴν νῆα> ὀλίγον ὄρου ἐκάλεσεν. **ZUW**
 fol. [V. 342.] οὐ γὰρ ἄλός· οὐ τοσοῦτον κακὸν ὁ θάνατος, οὐδὲ τὸ
 93r ἐν θαλάσῃ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τῶν κητῶν βρωθῆναι. **ZUW**b
 119r [V. 345.] <διερὸς μόρος> τὴν θάλασσαν λέγει. **b**
 25 [V. 350.] κῆτεα μὲν τοιοῖσιν· ἐνταῦθα τὰ κυρίως κήτη λέγει·
 οὕτως — ψῆσιν — ἀγρεύουσι τὰ μεγάλα κήτη. **ZUW**
 [V. 352.] <βαιοτέρων τὰ> μικρὰ κήτη <λέγει.> **b**

1. χαμ. ποντ. inserui. — ἀντὶ τοῦ deest in **ü**. — 3. Scholium cum
 schol. ad V 330 scripto in unum solum est contractum in **b**. — ἐρείπιον et καὶ
 inserui. — 4. χαυλιόδοντες **ü**. — Lemma om. **W**. — Verba χαυλιόδοντες νῦν
 om. **h**. — Cf. Hesychius s. v. — χαυλιόδοντας νῦν codd. — 5. κεχασμένοι
W, κεχασμένοι **U**, κεχαρισμένοι **Z**, κεχωρισμένοι **hü**. — παρα **W**. — χαλᾶσαι
ü. — ἔξωθεν **W**; ad lectiones cod. **W** cf. supra schol. ad Hal. I 170 et
 Etym. M. 807, 37; 493, 12. — 6. τοῦ σὺς καὶ ἐλάφου **hü**. — ὁ utrumque
 om. **W**. — ἐλέφας **W**, ἐλάφος **ZU**. — 8. τριστοιχεί **U**. — τριστοιχείς codd.,
 τριστοίχους (cf. Aristot. H. A. 501^a 27.) *ego*; τοὺς δὲ. *tr.* **U**. — 9. ἔχουσι τοὺς
 ὀδόντας **W**. — 10. Lemma *ego* addidi. — 12. καὶ κεφαλὴν **U**. — Verba
 κεφαλὴν . . . πολυπέλεθρον, deinde δὲ et ὃ desiderantur in **h**. — κεφαλὴν om.
W. — πλέθρον **ZU**. — 14. -οῖσι **UW**. — τραφερῆσιν **Z**. — μὴ] μὲν **Z**. —
 15. ἀλλ' καὶ **W**. — οὐκ ἐν γῇ **U**. — 16. παρὸ codd. — 16—17. ναυστοχούμενος **Z**,
 in **U** lacuna 13 litterarum. — 18. τροφή e *Buss.* inserui. — In **b** scholium
 ad vs. 342 scriptum scholio huic anteit; lemma vero φορβῇ desideratur. —
 ἀνετράφη **b**. — 19. δὲ τὸ **W**, τῷ **ZU**. — τε *ego*, καὶ **Z**, omm. **UW**. —
 διαξύλον **Z**, διαξύλον **U**; an ὀξύλον? — 20. ὃ **U**. — 21. τουτέστιν *ego*, τοῦτο
 codd. — τὴν νῆα inserui. — 22. Lemma om. **b**. — τόσον **U**. — κακὸς **b**. —
 οὐ δὲ **Z**. — 23. θαλάττῃ **b**. — τῶν deest in **b**. — 24. Lemma inserui. —
 25. Lemma om. **W**. — τὸ κυρίως κῆτος **Z**. — 27. Apud. *Buss.* um scholium,
 quod subsequitur ceteroquin in **b** scholium illud ad vs. 356 scriptum, ad
 μείονες [V. 354.] est relatum exhibito interpretamento εἰς μικρὰ τὰ κήτη,
b μικροῦ κοί^τ habet.

[V. 353.] τεύχε' ἔασι· τεύχεα τὰ κατὰ τὴν γρεῖαν ὅπλα. ZU

[V. 356.] αἰγιοδόρων || ἀψίδες κολοκύντης· τουτέστιν fol.
αὐτῇ ἢ κολοκύντος ἀντὶ τοῦ ἀσκού. ZUWb κολοκύνθα κοινόν, κολό- 132r
κυντα δὲ Ἀττικόν. hmg^l

[V. 359.] <τροπὸν> | αὐτὸν ἐπαρτέα· τὸν τροπωτήρα καὶ ἱμάντα fol.88r
ἐπιπρεμμένον δάκνει, καὶ οἱ ὀδόντες αὐτῆς ἐνέχονται διὰ τῆς ἀραι-
ότητος. ZUWb τρόπος παροξυτόνως τὸ ἦθος, τροπὸς δὲ ὀξύτόνως,
ὃν ἡμεῖς τροπωτήρα καλοῦμεν· ἡμᾶς δὲ ἐστίν, ὃ δηλοῖ τὸ «τροποῖς ἐν
δερματίνοισι.» [δ' 782; θ' 53] ZUW^{hmg^l} <ἐρεσμοῦ> κώπης· ἐρεσμός
δὲ κυρίως ἢ κωπηλασία. hmg^l

[V. 361.] ἀμφὶ δὲ σειρῇ· ἐν τῇ σειρᾷ, τουτέστι τῷ λώρῳ fol.93
ἐνεχόμενοι οἱ ὀδόντες ἅτε ἐν δεσμοῖς μένουσιν· ἀγκύλοι γὰρ ὄντες
κρατοῦνται. ZUWb^u

[V. 365.] ἐνὶ κίττει <μαργαίνουσι λαιμῷ> πλέονα τῶν κητῶν
ἀδηφαγέστερά ἐστιν. ZUWb^u

[V. 368.] <ἀναιδεῖν δ' ἀχάλινον> εἴπερ τὸν «δὲ» σύνδεσμον
οὗ θελήσεις εἶναι, στικτέον εἰς τὸ «ἔχοντες». h^m¹

[V. 369.] κυμαίνουσιν· αὔξουσιν, παροξύνουσιν, διεγείρουσιν.
ZU^{bū}

[V. 371.] <ἐδολίχσανθ' ἄλιεῦσιν> σχίζουσι τὰ δίκτυα καὶ 20
ἐξίσαιν οἱ ἰχθύες. ZUWb^u

[V. 373.] <ὀδεδοκήμενος> ἐπιτηρήσας ἐν τῷ βιβρώσκειν τοὺς
ἰχθύας πληροῦντας τὴν ἰδίαν ἐπιθυμίαν. U

(Budapestini.)

RUDOLPHUS VÁRI.

1. τεύχεα om. Z. — γρεῖαν U. — 2. αἰγιοδόρων om. W. — ἀψίδες·
ἀψίδες U, ἀψίδες ceteri. — κολοκύνται U, κολοκύνθαι Z. — 3. Toto pro scholio
in b hoc frustulum: ἀντὶ τοῦ ἢ κολοκύντη. — 5. Lemmati ego addidi τροπὸν. —
Om. lemma b. — τροπωτήρα W. — 6. ἐπιπρεμμένον τὸν τροπωτήρα καὶ ἱμάντα
om. δάκνει b. — καὶ (cf. *Lehrs Die Pindarscholien* p. 21.) omm. ZUW. —
αὐτοῖς Z, αὐτῷ U, αὐτὰ b. — ἐπέχονται (sic codd. præter W) αὐτὰ b. —
6—7. ἀραιότητος codd. præter W. — 7—8. h hæc tantum habet: τρόπος τὸ
ἦθος· τροπὸς δὲ ὀξύτόνως ἢ τροπωτήρ. — 8. τροπωτήρα W. — ἡμᾶς W. — τὸ δε
Z. — 9. δερματίνοισι codd. restitui. — Lemma addidi. — Interpretamentum
verbis τρόπος τὸ ἦθος κτλ. antecedit. — 11. Lemma om. b. — τουτέστι]
κυρίως W. — 12. ἀνεχόμενοι ZUW, ἀνισχόμενοι ū. — ἐν omm. ZUW^ū. —
ἀγκύλοι ū. — 13. καλοῦνται U. — Scholium in ū una cum scholio sequenti
subsequitur scholium ad vs. 399 scriptum. — 14. Lemma om. b, qui pro
eo (folio 119^v incepto) habet: μαργασύνῃ περὶ κυνῶν. — κίττει W^ū. — μαργ.
λαιμῷ addidi. — πλέον codd. — τῶν ἄλλων κητῶν ū. — κυνῶν b. — 15. ἀδὴ-
φαγέστερά (-ρα b^ū) ἐστὶ (ἐστὶν b, ἐστὶ ū) ZUW^ū. — 16. Lemma adieci. —
δε h. — 18. Lemma om. U^b. — αὔξουσιν, quod ū lemmati adjungit,
U vocabulo διεγείρουσιν, ceteri codd. omittunt. — διεγείρουσιν deest in b. —
διέγρουσαν ū. — 20. Lemma inserui. — Scholium in ZUW^ū cum scholio
ad vs. 365 scripto est consarcinatum. — σχίζουσι solus b, qui verba
σχίζουσι τὰ δίκτυα posterius (post schol. ad vs. 378 scriptum) repetit,
σχίζουσα W, σχίζοντες ZU^ū. — 21. ἐξίσαιν W. — 22. Lemma addidi. —
23. ἰχθύας πληροῦντες codex.

(Continuatur.)

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI LATIN KÖLTÉSZET TÖRTÉNETÉHEZ.

A XVII. században szélteben virágzó jezsuita latin költészethez a XVIII. század elején — s már az előző végén is — a magyarországi piaristák latin költeményei csatlakoztak. Míg azonban az előbbieket majdnem kizárólag hazai tárgyú műveket írtak¹⁾ — közel másfél évszázadig tanítottak már magyar földön — az idegenből jövő piaristák kezdetben idegen vagy általános tárgyak körében mozogtak, leggyakrabban a mesterkedő, kabbalisztikus költésmóddal találkozunk verseikben. Mösch és Szlavkovszky, az első piarista verselők nem többek ügyes versificatoroknál.²⁾

Am az új rendet hamar áthatja a magyar lélek s már Halápy Konstantin a század harminczas éveiben igaz költői és hazafias érzéssel éneкли «*Descriptio Hungariæ*» című elégiáját,³⁾ 1735-ben pedig megjelenik jelen dolgozatunk tárgya: Fiala Jakab «Szegedis»-ének négy könyve. E kis eposzban hazafias fölhevüléssel keresi Fiala Szeged eredetét, alapítását, igaz, hogy csak a mítoszok ködös világában.

Fiala Jakab (sz. 1697.) egyike volt a piarista rend legkiválóbb tanárainak. Az 1724/25-ik tanévre az új szegedi gimnáziumhoz a legjobb erőket küldik: Péchy Dezsőt (költő), Demény Lászlót (szónok) és Fiala Jakabot a költészet és szónoklat tanárának.⁴⁾ Ügyes módszere lehetett ez osztályok tanításában, a rendi történetírók följegyzése szerint kiváló tanítványokat nevelt,⁵⁾ a kik világos és kellemes magyarázatáért igen szerették.⁶⁾ Rendi tisztségekre is emelkedik: több ízben házi másodfőnök, s mint megválasztott rózsahegy-i házfőnök hal meg 1738-ban.

Írt lírai költeményeket,⁷⁾ iskoladrámákat szerzett és adatott elő Pesten⁸⁾ és Nyitrán,⁹⁾ azonban minden műve elveszett, kivéve a

¹⁾ L. Hegedüs István tanulmányát Képes Irod. tört. ³ I. 248—249. l.

²⁾ V. ö. Friedreich Endre dr.: Halápy Konstantin emlékezete. Temesvár, 1903.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Csaplár Benedek: Révai Miklós. I. k. 14—15.

⁵⁾ Kácsor Keresztély: *Virorum doctrina illustrium, qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariæ ab eiusdem Initiis ad Annum Dni 1779 exstitere*, kézirat, 65 l.

⁶⁾ Horányi: *Scriptores Scholarum Piarum* 785 l.

⁷⁾ Kácsor, i. m. 65 l.

⁸⁾ Prónai Antal dr.: A -piaristák színjátéka Pesten, Budapest, 1907, 102 l.

⁹⁾ Takáts Sándor dr.: Benyák Bernát és a m. közoktatás. Budapest, 1891, 105 l.

«Szegedis»-t. E mű 1735-iki kiadása Demény László szóncklataivalegyütt elent meg. Beer Ernő, vagyonosabb rhetor-növendék költségén, Koháry András gróf tiszteletére. «Ars orandi cum Szegediös Libris Quatuor quam ab Rhetorica et Poësi Szegediensi privatâ industriâ collectam venerationi Illustrissimi Domini Comitis, Domini Andreae Kohary de Csabrag et Sytnya, perpetui in Murány, Sacræ Cæsareæ Regiæque Majestatis unius Regiminis Desulteriorum Colónelli ejusdémque Sacratissimæ Majestatis Consiliarii, Camerarii, inclyti Comitatus, Hontensis Supremi, ac perpetui comitis obtulit Nobilis ac eximius Iuvenis Ernestus à Beer, Rhetor. Alumnus. — Anno MDCCXXXV.» A költemény teljesen rávall korára, tele van allegoriákkal és mitikus gépezettel, a klasszikusokban jártas szerző egyre-másra halmozza az ismeretes antik mítoszokat — ám ezek közül kivillan *egy-egy ősmondánk is*, és épen ez teszi a kis művet oly érdekessé.

Tartalma a következő: A költő nyári, meleg délután sétálni megy, s a Tisza partján találkozik egy öreg emberrel. Beszédbe elegyedik vele, s kéri, mondja el, mit tud Szeged eredetéről? Az öreg el is kezd. Egyszer, fürdés közben a homokos vizű Tisza rovására dicsérte a tiszta Marost. A Tisza istene kibukkan, megharagszik a beszédért és zivatart támaszt. Alig tud eljutni az enyhet adó Marosba. A Maros istene nyájasan fogadja és azzal jutalmazza meg, hogy elmondja Szeged eredetét. (I. k.) Inconstantia istennőnek nem tetszik az írás feltalálása, mert az írás megmarad és az emberek nem lesznek a jövőben olyan állhatatlanok. Elhatározza, hogy épen az írással támaszt egyenetlenséget az emberek közt. A szittyá országgyűlésbe becsempész egy pergamen-tekerceset; elcsodálkoznak, nem tudják mi lehet; végre Mars kinyilatkoztatja, hogy ne féljenek ők, a kik harczban oly bátrak, attól a kis írástól, és keressék föl az Olympuson Themist, az megfejti az írást. Fölkeresik: az írásban az van, hogy az egyiptomiak a legrégibb nép a földön, a szittyák eredetre messze elmaradnak tőlük. Ezzel akart Inconstantia vizsályt támasztani egyiptomiak és szittyák közt. Az istenek sem tudnak rajta megegyezni; végre Juppiter megparancsolja Pallasnak, hogy tudósokkal irasson a kérdésről könyveket. «Hinc tam multa doctæ iurgia pennæ.» (II. k.) Inconstantia boszús, nem éri be ezzel a végzéssel és olyan földrengéssel sújtja a szittyákat, hogy kénytelenek országukat elhagyni. De Mars bátorításul ledobja kardját, a mit úgy találunk meg, hogy a legelésző tehén lábát megsebzí, a véres nyomon a pásztor megtalálja, s elviszi a királynak. Örülnek a jó jelnek, s mindjárt jó a másik: vadászok egy fölvert, óriási szarvas nyomán gyönyörű vidékre bukkantak. (III. k.) A szittyák útnak is indulnak, útközben a vezér egy szörnyeteget legyőz — ismét jó jel! — Európában mindenütt győzve eljutnak Pannóniába, itt

városokat alapítanak, az elsők közt Szegedet. És Szeged lakói nem méltatlan utódai a hős szittyáknak. (IV. k.)

A mű vizsgálatakor fel kellett ötlenie a kérdésnek: a két ősmondai vonatkozású helyet honnan merítette Fiala? Mi volt forrása az istenkardja és csodaszarvas mondájára nézve? *Kácsor* Keresztélynek, Fiala életírójának megjegyzése útbaigazított. Midőn Fiala roppant emlékezőtehetségét dicséri, elmondja róla: «Bonfinium rerum Hungaricarum scriptorem . . . fere ad litteram sciverit, narraveritque . . . omnia memorabilia tanta accuratione, ac si ex ipsis scriptoribus legisset.»¹⁾

E nyomon elindulva, tényleg úgy találtam, hogy a két ősmondai vonatkozásnál, sőt az egész szittyá mítosznál Bonfiniból merít. A párhuzamos helyek könnyen bizonyítják:

1. Az isten kardjáról:

Bonfini: (I. Decas, I. k. Sambucus f. kiadás, 1680, 35. l.)

Hic enim apud Scytharum Reges olim servari solebat (gladius nempe Martis) quo quicunque potiretur, ei regnum sperare fas erat. Pastor quidam, quum suam buculam claudicantem offendisset, ut vulneris inveniret auctorem, demissi cruoris vestigia legit: at ubi ad sanguinei rivuli fontem pervenit, ubi bucula pascebatur, dum humi percontatur, Martis ense invenit, quem incauta bestia forte calcaverat. Effossum hunc protinus ad Attilam defert, qui ubi sacri numinis esse intellexit, fortunæ suæ admodum congratulatur.

Fiala: (III. 284—289; 295—300.)

Ecce gregis pecorum custos, festinus honorum
O felix sine nube dies! onus exhibet ense
Incauto quem calle premens late omnia fuso
Sanguine signarat vestigia, donaque Divum
Bucula prodiderat — — — — —
— — — cruentatæ signacula certa secuti
Telluris chalybem reperere, Deique flagello
Orbis Terrori, Scythi æque Duci et prope Mundi
Totius Victori, inopi ni numeris ergo
Exhibuere. Tuæ quis vatium gaudiamtis
Exprimat? — — — —

2. A csodaszarvasról:

Bonfini: (I. Decas, II. köt. id. kiad. 28. l.)

Quum Unni venatione victitarent, divino quodam prodigio ad emigrandum adacti sunt: nam quum venatores aliqui Mæoticæ paludis accolæ venatum forte proficiscerentur, ecce oblatam cervam

¹⁾ Kácsor, i. m. 65. l.

offendunt; quam cum concitatus per paludem insequi cœpiessent, usque ad eo potiundæ cervæ desiderio tracti sunt, ut hac duce, haud procul a Cimmerico Bosporo Mæotim congelatum (ut mea fert opinio) transmiserint, at ubi in Europica Scythia constitere cerva disparuit. Hi prospectam Regionem admirantur et probant, deinde in Asiam redeunt, rem suis ex ordine referunt.

Fiala (III. 314—322.)

Quod enim nos sacra Diana
Per nemorum celebrare plagas venabula cautis
Tendere fors cervis tulerit: jam præmia Ludi
Cepimus: invisæ cervam conspeximus omnes
Effugi a allecti [!] præda, donec per amœnam
Elapsi vallem cerva duce, proxima nobis
Regna teneremus, plano pulcherrima campo.

Kimutatható még Bonfini hatása a szittyák eredetéről szóló résznél: hogy Herculestől származnak: Fiala II. 64—72, Bonfini II. k. I. Decas, id. kiad. 20. l.; hogy az egyiptomiak régebbiekénélük: Fiala, II. ének egészen — Bonf. II. k. I. Decas id. kiad. 20. l.

E kis mű tehát érdekesen mutatja a magyarországi latinság korábbi időszakának hatását egy későbbire; a magyar történet latin írója megihletti a magyar város alapításának latin költőjét.

(Budapest.)

KELECSÉNYI JÁNOS.

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA.¹⁾

1. A gyermekre gondolk, a ki elindult a szivárvány felé. Arany János gyönyörű költeményében, a költő cél gondolatától ezúttal eltérve, a *szépnek* látom allegóriáját és úgy vélem, hogy a gyermek-lelkű, törődött »tamburás öreg úr« eljutott oda, a szivárványhoz. Egész élete, minden álma ez az utazás volt: az *egyszerű*, a *népies* útján a *széphez*.

Maga vágta az utat is magának. A kik nálunk előtte jártak, mind kerülő vagy rossz, de mindenesetre más úton akartak a szép megérzéséhez és megérettetéséhez eljutni. Tudnivaló, hogy mögötte a múltban, körötte a negyvenes évek világában sokan kezdtek utat taposni e cél felé, sokan keresték a szépnek magyarázatát. A német filozófiában is Baumgarten, Sulzer, Herder és mások után csak Kanttal jegezesedett ki annak első szabatosnak látszó meghatározása. Hozzánk ebben a formában még nem jutott el az, noha a mi eszté-

¹⁾ Az alábbiakban Arany összes műveinek, hátrahagyott iratainak és levelezésének együttes, 12 kötetes kiadását idézzük, kötet és lapszám szerint. A hol csak kötet és lapszám van, az erre vonatkozik.

tikusaink is többnyire német nyomokon jártak. Az első esztétikai törekvések nálunk ¹⁾ Bessenyei Györgyig nyúlnak vissza, a ki Voltaire nyomán a természet utánzásában, tehát a *természetesben*, látta a szépet. De már Sófialvítól Versegbyig írónk mind a németek tanítását fogadták el. Sófalvi Sulzerrel azt hirdeti, hogy *a szép a természet sokféleségében uralkodó rend*, tehát forma, mert a rendben nyilvánlik meg. E korszak (1772– 1825.) legkitűnőbb magyar esztétikusa, Szerdahelyi György Alajos, viszont rendszeres esztétikájában ²⁾ egészen Baumgarten nyomán vallja, hogy *a szép az érzékileg megismerhető tökéletesség*.

Arañy János álláspontjáról ítélve volt egy gyökeres hibája ez egész felfogásnak. Akárcsak utóbb Herbart (az elnevezés tulajdonkép itt filius ante patrem) intellektuális pszichológiai alapra helyezkedett, ismerésből akarta a szépet meghatározni. Ez annál különösebb, mert Baumgarten a lélek tevékenységeit már felosztja gondolkodásra és érzésre s az előbbinek tudományát logikának nevezi.³⁾ Ha ennek analogiájára az érzést a lélektanba sorolta volna és lélektani alapon fejté ki esztétikáját, Arañy álláspontjához érnénk, mely Kantéval együtt (és nem véletlenül együtt) érzelmi esztétika volt. De Baumgarten Leibnizet s talán Spinozát is jól ösmerte s ezért az esztétikát az érzelmek *logikájának* nevezte, épen, hogy a gondolkodással mindent megmagyarázhasson. Ezzel, úgy vélem, alig emelkedett Boileau felfogásán felül, a ki már a XVII. század közepén azt hirdeti, hogy fontolja meg kiki, mihez ért:

Az észt szeressétek. Akármiféle mű

Csak ész által lehet tartós fényű, becsű.⁴⁾

Pedig ezen már Lessing is túltett, a ki minket azért érdekel, mert Bajzaának mértékadó tekintélye volt. Lessing azt tanítja, hogy «a szép a különböző részek összhangzó hatása»,⁵⁾ formai hatás.⁶⁾ Tökéletes filozófiájú alapja Bajza költészetének; nem érdektelen vonása, hogy harmóniát, tehát érzelmi hatást is keres.

Mélyebben azonban — különösen költészetünkre — mindez nem hatott. Horatius, Pope tankölteményét is hiába fordítják vagy emlegetik, a XIX. század elején írónk csak érzik, tudják, hogy tanulniok kellene, hogy költészetünk esztétikai tudás nélkül szűkölködve nem fejlődhetik európai szintre. Kármán és Kazinczy emlegetik az ízlés fontosságát. Berzsenyi jól érzi, hogy esztétikai ismeretei gyarlóak, és csak Döbrentei jut messzebbre közülök, mert noha még Boileau esztétikai ész-imádását is megismerteti irodalmunkkal, kimondja, hogy nálunk a szépet nem érzik.⁷⁾ Ha ösmerjük Schiller hatását az erdélyiekre és

¹⁾ L. Radnai Rezső, Aestheticai törekvések Magyarországon 1772—1817. Budapest, 1889. — Az alábbiakra még l. Jánosi Béla, Az aesthetika története. Budapest, 1895. III. 461—480.

²⁾ Aesthetica, sive doctrina boni gustus. 1778. I—II.

³⁾ Lessing, Laokoon. Ford. Braun Zsigmond. II. kiad. Budapest, 1900. Bevezetés, 4. l.

⁴⁾ Boileau, A költészetéről. Ford. Erdélyi János. II. kiadás. Budapest, 1885. 9. l.

⁵⁾ Laokoon. Id. kiad. 202. l.

⁶⁾ U. o. 17. l.

⁷⁾ Radnai id. m. 249. l.

tudjuk, hogy Kazinczy Goethe-kultuszának analógiája Döbrentei Schiller-kultusza,¹⁾ minden további kutatás nélkül is elmondhatjuk, hogy e nagy magaslatnak Schiller esztétikája is alapja, nemcsak Herderé, mint e kor esztétikai törekvéseinek (Jánosi rövidebb áttekintését nem említve) egyetlen méltatója, Radnai gondolja.²⁾

Költőink közül azonban mindössze kettő van, a ki esztétikai ismereteinek hiányát pótolni is próbálja: Verseghy és Csokonai. Verseghy esztétikai tanulmányai — bár rendszeres esztétikája is volt — jórészt a zenei elem, a dallam szempontjából fontosak s így költészet dolgában főleg a verstanra szorúlnak; azok, a melyek már magasabb szempontokat keresnek, Sulzer ethikai alapra épített s ebben Schiller első fejtegetéseivel is megegyező tanait hirdetik.³⁾ Tegyük hozzá még egyet: Verseghy az esztétikus és Verseghy a költő két ember: esztétikai tanulmányait a Martinovics-összeesküvés megszakította, és mondhatni, Verseghy inkább zeneileg művelt, dallam és ritmus dolgában kiváló, mint öntudatosan szépet alkotó poéta. Az egyedüli, a ki felülemelkedik korán, a ki mélyebbre hat, mint Verseghy, sőt mélyebbre Kis Jánosnál, Kazinczy derék tanítványánál is (a ki ethikai alapon a szépből a jó külső színét keresi) — Csokonai, ki De la Harpe nyomán a költészet alaptételének mondja, hogy a *sűrre* kell hallgatni. (J'obéis à mon coeur.) A szenvedélynek kell engedelmessé válni. A költőnek a maga gyönyörűségére kell dalolnia. Ime zavartan néhány vonás Arany János esztétikájából. A legjelentősebbek egyike, az *eszmény* fogalma még nincs benne, de az egészhez mégis legközelebb jutott: az egyetlen, a ki Aranyt legalább megközelítette. Arany Jánosig nincs is több olyan öntudatos, a szépet megérző költőnk egy sem, mint Csokonai. Még a szellemileg Csokonaihoz legközelebb rokon Petőfi sem az, mert ez a negyvenes éveknek az *igazat* hirdető, de nem igazabb esztétikáján nőtt fel, azon, a melynek nálunk nem sokkal utóbb⁴⁾ Erdélyi János lett az apostola. A forradalmárok esztétikája volt ez,⁵⁾ az ifjú Németországi, nálunk a Petőfi izzó lelkületének, egyéniségének erős alapja; ennek *Ilegelé* a legközelebbi rokona és nem tartom véletlennek, hogy éppen a népdalgyűjtő és mindenképen demokrata Erdélyi János árul vele egy gyékényen. Ez utóbbinak teljesen Hegelt követő esztétikája szerint⁶⁾ (a melyről maga mondja, hogy az kivonat egy nagynevű író rendszeréből) *minden művészet középpontja az érzelmelek hozható isteni igazsága* — és Petőfi is azt írja Aranyhoz (1847. márcz. 31.) hogy *én az igazért a szépet is föláldozom* . . . A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám. (XI: 63.)

¹⁾ *Vitkorics* is Schiller nyomán jár *A játékszínről* írott dolgozatában. Radnai id. m. 208. l.

²⁾ Id. m. 249. l.

³⁾ *Császár Elemér*, Verseghy Ferencz élete és művei. Budapest, 1903. A 48. l. szerint: „Verseghynek mind a három æsthetikai értekezése majdnem szó szerinti fordítás Sulzer Theorie-jából.

⁴⁾ Új Magyar Múzeum. 1854. Szépirod. Figyelő. 1860.

⁵⁾ „Die Poesie müsse eine Poesie der Bewegung sein. Die Lyrik . . . das Ausströmen des Revolutionären.“ *Kunmer*, Literaturgesch. 1909. 209. l.

⁶⁾ *Erdélyi János*, Esztétikai előtanulmányok. Budapest, 1888.

Az Arany Jánosétól mindenesetre nagyon messze van ez az álláspont. A múltból, ismételjük, Csokonai rövidesen kifejezett, de jól átgondolt és, a mi fő, költészetében testté vált igéje az egyetlen ösvény, mely a *Toldi* költőjéhez elvezet; de tegyük hozzá, hogy Aranyé meg annál messzebbre visz. Baumgarten kiinduló pontjától — de úgy, hogy az esztétikát csakis az *érzések* világába teszi, és az érzések abszolút szempontjából ítéli meg, tehát lélektani létrán — majdnem oda emelkedik, a hova csak a legnagyobb modern esztétikusok egyike, Taine, jutott el. Taine mondja gyönyörű fejtegetésében, hogy a műalkotás alapja az eszmény, az eszme, erről szól a költő, de szívével beszél és vele legbensőbb érzéseit fejezi ki.¹⁾ Nem azt mondom evvel, hogy Taine álláspontja Aranyéval teljesen megegyezik, csak azt, hogy Aranyé az övének magaslatát megközelíti, sőt többet. Azt, hogy Arany Jánosunké az övénél is erősebb álláspont, mért egész költészete támogatja. Minél fejlettebb formában jelenik az meg az évtizedek során, annál öntudatosabb az esztétikai alapja.

A kis szalontai aljegyző egész tudásának Szilágyi István könyvtára az alapja. Petőfivel és Szilágyi Istvánnal folytatott első levelezésében még alig mer elveket hangoztatni; a népiességet is csak azért emlegeti (XI: 54.), mert Petőfi kiveszi belőle e vallomást:

... mi vagyok én, kérded. — Egy népi sarjadék,
Ki törzsökömmnek élek, érette, általa;
Sorsa az én sorsom s ha dalra olvadék;
Otthon leli magát ajakimon dala.

Ugyanez év nagypéntekjén még maga is Szilágyi véleményét kérdi a népiességről, mert ezt a mezőt még parlagnak látja. (XI: 38). Első olvasmányaiából, *Brunszvick*ből, a *Sármány király*ből, *Rontó Pál*ből, a *Peleskei nótárius*ból (XI: 375.), a *Hármas História*ból, az *Erből*ből, *Fortunátus*ból és Decsi *Ozmannagrafiájából* (IX: XXXVII.) «olvasott borura és derűre, mohón, systema nélkül, szaporán» (III. 434.), képzetvilága gyarapodott, de rendszeres tudása nem. A *Toldit* már régen megteremtette és Homeroszt gyakorta forgatja, mikor még a *Nibelungen-Nót*ot nem ismeri. (XI: 34.) Józan ízlése van, ezt Szilágyi is emlegeti, ennyi az egész.²⁾

A szabadságharcz után tanul csak igazán sokat. Egy évtized alatt a gyűjtött képzeteket megvilágítja az öntudat erős fénye, rendezi azt, a mit tud és mikor folyóiratai megindítja, különösen kritikáiban, finoman kicsiszolt aisthesis nyilvánul, sőt fejlett esztétikája is. Ezt sohasem foglalta teljes, tudományos, önálló rendszerbe, mint Szerdahelyi vagy Verseghy, de ezentúl mindig, mindenütt hangoztatta. Ez volt a biztos alap, a melyről két évtized minden költői, vagy irodalmi mozgalmát megítélhette. Széliden, de megingathatatlanul mondta ki ítéleteit; szinte mindig érezte, hogy ellenfelei alatt inog a talaj, míg ő erős

¹⁾ Taine, Az eszmény a művészetben. Ford. Harrach József. Budapest, 1905.

²⁾ 1854-ben pedig már a *Nibelungen-Nó*thoz hasonlítja Firdúsi művét. (XI: 257.)

alapon áll. Egész költészetéből kiérezzük ezt az erős öntudatot, melylyel érzésvilágán, tárgyán, eszméin, tehát költészetén is uralkodik. Gvadányi notáriusát azért dicséri, mert az művészi öntudatról tanúskodik (V: 237.), ellentétben régi költészetünkkel, melyet öntudatlan népiesség leng át (X: 15.). A megtélesnek ez a pontja megtéltetésének is alapja. Itt kezdődik Arany János igazi nagysága, nem is Arany *költészetének telje*, hanem Arany *művészete*. Esztétikai tudatosságának alkotóereje itt van fegőpontján. Eleddig magát a szót is csak ritkán emlegeti. Ezután a fogalmat is tisztázza s 1859-ben már a közönség esztétikai hangulatát csepi miltán (XI: 471.), s a tanulóknak *Bánk bánt* magasabb esztétikai szempontból taglalja (XII: 77.). Folyóiratának a szépirodalom esztétikai fejlesztése egyetlen célja; hogy ebben nem támogatja gárdája, azt keservesen panaszoja Tompának (XII: 201.), s hogy milyen magaslaton van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Szász Gerő költeményeinek bírálatában *szépérzetére* ismételtlen hivatkozik (X. 79., 81.), Szász Károlyéinak vizsgálatában pedig azt hirdeti, hogy a kor szereti költőjében ön esztétikai fejlettségének fokmérőjét látni (X: 91.).

1847 őszén majdnem egy napon írja Szilágyi Istvánnak (szept. 6.) és Petőfi Sándornak (szept. 7.), hogy *esztétikai elve az individualizálás*. De ez még csak vélemény. Több mint egy évtized telik el, mire (1863-ban) esztétikai *credoját* végérvényesen elmondhatja. E változásának leglényegesebb esztétikai szempontja, hogy *az igazi költészet eszményit* (X: 35.). Tehát ugyanaz az elv, a mit *Ars poetica*-jában is kifejt: hogy a szép a valónak eszményi mása. Ebben az értelemben hirdeti a folytonosság történeti elvét is, a mely a fejlődésnek, az irodalom életének alapja: hogy Petőfi utánzó is a szépet dicsőíteték, csak nem a Petőfiig conventionális formában: ezért ismeri el *elvben* ennek az iránvnak a létjogosultságát is. Mert az eszményinek tág köre van és minden megszokott szűk korlátot időnként letör. Ez volt Arany esztétikájának alapköve. Lássuk az épületet is.

2. Eunek középpontja a *szép* meghatározása volt.

A *szép* Arany János szerint a költészetnek és minden műnek egyetlen célja (V: 494., X: 260., X: 523.). *Forma*, a melylyel a jót és igazat kifejezzük, de a mely a lényeggel azonos. Így írja, Petőfi elemeit véve alapul, töredékes följegyzéseiben (X: 523.). Tehát *forma*: lényege pedig: az *eszményi*. És ebben a pontban emelkedik felül minden előzőjén. Az *igazat* (tehát a természetet is, de nem csak azt) *eszményíti*, vagyis *mindent*, a mi rossz, a mi sallang, levet róla, s megmarad a *jó*. Ez együttesen a *szép* objektive. Ez a külső meghatározás azért biztosabb Petőfiénél, mert Petőfi a természetet önmagáért tartja jónak, a jót önmagáért szépnek. A *jó* Petőfiének *mindig szép*. De Arany szempontjából a jó lényeg: a megtisztult igaz (a mely épen azért, mert megtisztult, kellemes vagy fenséges stb., s a szép az így létrejött *forma*). A jó-szép e szerint Petőfinél logikai tévedés. *Propter hoc a cum hoc helyett*.

Nem felejtettük el megmondani, hogy Aranynek a meghatározása ebben a formájában objektív. Pedig Kant óta, s ha a szép meghatározását filozófiai alpra akarjuk helyezni, szükség van az *en* fogalmával való kapcsolatra is. Mert hiszen Arany is, mint újabban

Taine, a szép érzetéről beszél.¹⁾ Az érzés mindig önérzet: a szépet szubjektív szempontból az *öntudattal* kell összekapcsolni. Ezt kétszerezsen teszi a költészet és a költő, a kinek az érzés nem kizárólagos tulajdona: hozzájárul még egy vonás: mással is tudja éreztetni a maga érzését.²⁾ Vegyük a két alkatot a szépnek objektív kellékeihez, s akkor Aranynak különböző levélbeli nyilatkozataiból és feljegyzéseiből ilyenformán állapíthatjuk meg a szép fogalmáról alkotott meghatározását: *A költészet célja a szép. A szép forma, a melyet a való-
nak eszményítésében érziünk és úgy éreztetünk meg, hogy azt más is
eszményinek érezze. Eszményi pedig minden való, vagyis igaz, a mit
megtisztítunk földi sallangjaitól, tehát jónak érziünk.*

Ez az alapja Arany esztétikájának, ez magyarázza meg további néhány nyilatkozatát, mikre evvel kapcsolatban hivatkoznunk kell. A szép — és ebben különbözik felfogása Kantétól — mindenkinek szép, a ki azt érezni tudja, a kivel a költő azt éreztetni tudja. A szépnek ez a hatása *erő*, a mely annál nagyobb, mennél több emberre tud hatni a költő, tehát mennél *egyszerűbb*. «Ha egyszerű, nem azért az, hogy fű fa által érthető legyen, hanem mert egyszerű eszközökkel *hatni tudó* erőnek a jele, s az egyszerű szép³⁾ annál szebb.»⁴⁾

Egy másik következtetése ugyancsak az előbbi tételekből ered. A jó és igaz tulajdonképen az, a mit morálisnak nevezünk. Ezért követeli Arany János (bár az erotikumot természetszerűleg nem zárja ki a szép birodalmából), hogy a költői mű *morális* legyen.⁵⁾ «A szép így marad harmóniában az igazzal és jóval, melyek nélkül megszűnik létezni.» (XII: 416.) Végül ugyancsak a fenti tételt magyarázza rövidesen a Bulesu Károly költeményeinek bírálatában is, (V: 494.), mikor azt mondja, hogy a költészet *jőczélja* a szép, *tárgya* az igaz is, jó is. Hogy miért és hogyan, azt *itt* nem fejt ki.

Íme a szép Arany János világában. Esztétikájának két új vonását nevezhetjük meg a Voltaire, Baumgarten és Sulzer nálunk gyökeret vert theoriával szemben: 1. hogy a költő *érzi* és érezteti a szépet; 2. hogy ez érzéshez és éreztetéshez *eszményítéssel* jut el. Lássuk e két alkatrészt egyenkint is részletesebben Arany felfogásában.

Már Szász Károly költeményeire vonatkozólag kifejti, hogy a költőnek nem a látottat, hanem az éreztet kell festenie. (X: 119.) Akkor szállja meg ihlet, ha érzésbe ringatja magát. (X: 98.) Tisza Domokosnak azt tanácsolja, hogy akkor legyen költő, ha az *ézés tengeréhez* jut. (I: 152.) A költőnek legszebb feladata akkor jut osztályrészül, ha nem is pillanatnyi érzéseit, hanem a közös érzületet fejezi ki. (V: 443.) Látjuk: a fő mindenképen, hogy a költő érezni tudjon. Mélyen és melegen: mint magáról mondja *Bolond Istókjában*.

¹⁾ A költő *érzi* a szépet. *Aisthesis*. IX: 74—75.

²⁾ *Levél egy úri hölgyhöz* (XII: 422.). Ez az, a mit Beöthy «*esztétikai közösség törvényének*» nevez. Megvan még Aranynak Szemere Pálhoz írt levelében is (XII: 147.), de nem ily szabatosan.

³⁾ L. Kazinczy ily című epigrammját.

⁴⁾ Millien, *Le Moisson* cz. könyvének bírálatában X: 260.

⁵⁾ Schiller esztétikájának fejlődésében is eleinte e morális elem kísért mint alapvető motívum.

Más emberektől éppen abban különbözik, hogy érzelmeit a szép formában (*hatályosan*.) tudja kifejezni, hogy az olvasóban is hasonlókat gerjeszsen. (XII: 422.) A ki nem érzést közöl (ha mindjárt »objektíven kezeli is» az érzelmeket XII: 92.), az nem költő, hanem filozofus: Bolond Istóknak

... (a min elbámulna Kant, Spinoza:
Észtafszerűbb volt verse, mint a próza. (III: 432.)

Sőt ennél is tovább megy: még a leíró költeménytől is azt követeli, hogy érzést keltsen az olvasóban. A *Téli estéék* meleg, derült világa, a mely Petőfi leírásában a legvonzóbb olvasmány, »rezgésbe hozza lelke húrjait.» Mert az igazi, benső érzelem nemcsak figyelmünket, hanem *szívünket* is leköti. (X: 111.)

Ide jut a költő az eszményítéssel. Mi hát ez az eszményi? A fogalom nem Arany Jánosnál jelenik meg először. Bajzáéknak, különösen pedig az Athenæum pesti körének, (mert az eperjesiek inkább közeledtek a népieshez) az eszményi valami *nem parasztit* jelentett, a népiessel ellenkezőt, valami úrit, finomat, légieset. Császár Ferenczéknek *eszményi volt* Kazinczy elvont világnézete, Szemere Pál lehelletyszerű szonettje, szóval minden, a mi emelkedettebb, a mi nem közönséges, a minék (az Arany János magyarázata szerint) az *átérzéshez* fejlettebb intelligencia kell. Ifjúkorában Arany törekvéseinek is ez az »eszményi« felfogás volt a célja; de csakhamar az kivetkőzött belőle; nem is sikerült neki — mint maga beszéli el (III: 441., 463.) — az efféle sohasem; gúnyosan emlékszik meg róla utóbb: »oly *eszményt* abból nem tud kinyalni, mint Császár, Kunoss.»

Nem ez az Arany János eszményije. Az ő legrégibb mintái: a népköltészet és Orczy Lőrincz népi felfogása. Tehát éppen ellentéte a Kazinczy, a Bajza ideáljának. Mikor Orczy Lőrincz a mezei nép boldogságát magasztalja, mikor a népnek is ünnepe van, nem hétköznapija, mikor a nép a testi-lelki nyomortól elfordul, s a lélek egy szebb világba, a költészetébe ring át: ez Aranynak eszményi. »A nép mindig eszményíti tárgyát.» (V: 506.) Ez a költőnek is első feladata.

A költő megtelik érzelemmel.¹⁾ Az érzelem hullámszik benne, ritmusos formát kap, dallamos kezd lenni, de még eszme nincs benne. Összefüggéstelen szavakban önti tehát dallamos formába érzelmét s azután törekszik e formához *illő*, vele harmóniában levő eszmét találni. (XII: 148.) Ennek az eszmének alapja valamely tárgy vagy valóság, szóval az igaz. E *való* alap és a költészetben kifejezett eszme közötti különbség az eszményítés, s egyúttal ennek mértéke is.

Arany János (és utóbb Taine) eszményének alapja tehát a *való*. De az eszmény nem maga a valóság, hanem a valónak költői eszmévé való átalakítása, a valónak a költő mély érzelmeivel való harmóniája, s az eszményítés e harmónia létrehozása. Éppen ez magyarázza meg, hogy mi a különbség Császár Ferenczék és Arany felfogása között is. Császár Ferenczék eszményi világa valami különös, valami nem közönséges, nem mindennapi, valami olyan, a miből éppen a mindennapiségnak teljesen hiányoznia kell. Arany János eszményének fő

¹⁾ Gúnyosan is így éneklí: »Tele vagyok, dallal vagyok tele.» (IV: 444.)

jellemvonása, hogy semmi rendkívüli, semmi kivételes, semmi különös még a való életből sem lehet az alapja. (X: 122.) Még az indus költészet meszeszerű világát is úgy magyarázza meg, hogy az indus lélek addig bámult a múltba, a tündéri képek, gyönyörű emlékek világába, hogy azt lassankint megszokta, az neki mindennapi lett, kezdte *valónak* látni.

A valót veszi tehát, az igazat a szépnek alapjául. Ennek az alapnak, az *egész és örök* (IV: 418.) igaznak, látszani is kell a munkán. Ez a látszat a valónak eszményített formája: *égi mása*. Miként a délibáb, 1. csak látszat, 2. mint délibáb megvan, látható valóság, 3. de az alapja való, konkrét igazság és 4. e konkrét igaz tárgy nélkül nem jöhet létre, ily látszat a költészet tárgya is. E látszatot sem lehet az igaz nélkül megcsinálni. Aranynak az *Ars Poetica*-jában kifejtett elve szerint tehát az eszményítés a költészetnek (tehát a szép megérzésének és megéreztetésének) eszköze. Az eszményítés motívumait pedig a következő sorok fejezik ki: *nem a való: annak égi mássa Lesz, a mitől függ az ének varázsa*. És pedig: 1. *Minden hazugság földön a mi szép*. Tehát minden szép csak látszat. 2. *Győzz meg, hogy a mi látszik, az való*. A délibáb is valóban meglevőnek, tehát valónak mutatkozik: 3. *... e látszatot Igaz nélkül meg nem csinálhatod*.

Minden látszatnak van is való alapja. A szívárványnak a nap, a délibábnak a torony, a hajó, a ház, a mely valahol csakugyan megvan.

4. *Azonban azt se véld, hogy a való
Kérugva jobb egészen láb alól,¹⁾
Hogy némi kőssa föllengésben áll
A hárs eszmény, vulgo: ideál.*

Miként a délibáb példája, ép úgy igazolja az eszményítést a másik, Arany János-idézte, közismert példa: a visítózó malacé. Maga a visítózó malacz a valóság. Ez nem kell a népnek. 1. A látszat, a «hazugság» kell: egy ember *utánozza*. 2. De úgy *utánozza*, hogy igaznak lássék. 3. Ezért az igazi malacz visítésát utánozza, az az alapja. 4. Tehát az igazi malacz nélkül nem ér semmit, azt ismernie kell. Íme az eszményítés módszere.

Legtökéletesebben az eszményítés természetesen a jellemre alkalmazható²⁾ s az igazi drámaírónak, a ki tehát a legnehezebb, legtökéletesebb műfajt műveli, leginkább van szüksége az Arany János értelmezésében vett eszményítésre. Ha a költészetten azt tanítja, hogy a regénynek és a drámanak (tehát azoknak az írásműveknek, melyeknek cselekvénye a jellemekből fejlődik) a való élet az alapja, mindig ilyen értelemben vett *alapra* kell gondolnunk: a regény és a dráma jellemei eszményített (persze nem a Jókai, hanem az Arany módjára eszményített) jellemek, a regény és a dráma a való élet eszményített képe. Erre tanít minket Arany elmélete a szépről. Ezért mondja ki törvényül: «Minden igazi költészet eszményi.» (X: 159.)

¹⁾ E két sor fejezi ki helyesen a Jámor-Császár-Kunoss-csoport eszményijét.

²⁾ Döbrentei tiltakozik «a jellem eszményítése ellen». L. Radnai id. m.

Fontos tétel ez, mert Arany János útját mutatja meg a *szép* felé. Miért akarta a szépet az *egyszerű* és a *népies* útján elérni? Mert 1. az *egyszerű* a legnagyobb ható erő a szép megéreztetésére, a leg-rövidebb, legintenzívebb, legközvetetlenebb. 2. mert a népköltészet mindig eszményít (1. főt) — minden igazi költészet eszményít — tehát világos következtetés, hogy a népköltészet igazi költészet.

Meg kell még állapítanunk, milyen viszonyban van ez az eszményítés a naturalista realizmussal és a Kazinczyék álklasszikus, affektált idealizmusával szemben. Elismeri-e Arany a realizmust és az idealizmust *szépnek*, tehát költői czélnak? Igenis, elismeri. A költészet mindig idealizál, de kétféleképen: úgy, a *hogyan* a modern értelemben vett idealisták és a realisták hirdetik. Egyik az általánosítás: mikor az eszmét és az egyént a *nemben* fejezzük ki. Ez az idealizmus. (X: 159.) A másik az individualizálás: mikor az eszmét és a nemet az *egyénben* fejezzük ki. Ez a realizmus. Mindkettőnek tárgya a való, czélja az eszmény. Csak a módszere, az útja más; de mindkettő költészet. — Ellenben *nem* költészet a (materialis, nem verista!) naturalizmus, a *mely* a nyomort hirdeti, a *mely* a valót rajzolja eszményítés nélkül; és *nem* költészet a Kazinczyék értelmében vett idealizmus, a *mely* a valót kirúgja az eszmény alól. «Ki az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítani, az felhő után kapdos, de nem költő.» (X: 159.)

A való eszményítésben e szerint közvetve benne van a költészet szempontjából a világrendben való megnyugvás gondolata. Tehát nem az elégedettségé, csak a belenyugvásé; azonban a nyomorba, «a balzsam nélküli szenvedésbe» nem lehet belenyugodni. A naturalizmus ezért nem költői irány. De abba, hogy az élet fáj, bele lehet nyugodni. Arany Jánost magát is kényszerítette rá az élet. A pesszimizmus tehát viszont igenis lehet a költészet felfogása is. Aranynek ilyen értelmű nyilatkozatai e szerint mind a *szépnek*, mint a költészet egyetlen czéljának magyarázatából következnek. Ezért ítéli el Hebbel *Mutter und Kindjét*, mint eposzt. (V: 510.) Ezért mondja, hogy a naturalizmus, tehát *az*, a mi *realnak* mondatik, kívül esik a költészet határán. (X: 519.) Ezért tűzi ki a Szépirodalmi Figyelő egyik czéljának, hogy a naturalizmusból kihataljunk. (X: 500.)

Mivel pedig a pesszimizmus megfér az eszményítéssel, (hiszen a pesszimizmus azt mondja: a valót eszményíteni kell, de én ez eszményített formával sem harmonizálok), azért ismeri el *Az ember tragédiáját* még azokkal szemben is kitűnő költői alkotásnak, a kik pesszimizmust látnak benne: «Óhajtanó ugyan, hogy a költői lélek teljes harmóniában legyen a világgal: de ha nincs, ki tehet róla.»¹⁾ (Ő maga nem is lát pesszimizmust *Az ember tragédiájában*.) Azért írta a *Nagyidai czigányokat* is és tekintette költői alkotásnak, noha felfogása pesszimista: «A *Czigányok* semmi egyéb, mint a pesszimizmus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni» — írja Szilágyi Istvánnak. (XI: 255.) És egyébkor is, nem

¹⁾ (X: 490.) Lélektanilag egyezik ez a felfogás Schillernek a szatiráról hirdetett felfogásával, mely szerint a pathetikus szatirát csak «ein herrschender Trieb nach Übereinstimmung» hozhatja létre. (Über naive und sentimentalische Dichtung.)

egyszer pesszimista: «Gyulai szokta mondani: fáj az élet... *nekem igazán fáj.*»¹⁾ Sőt költeményeiben is megtaláljuk e felfogást. (I: 118.)

Hányan vagyunk, kik a sorstól
Rongyot kapánk élet helyett,
Mégis, mivelhogy nincs különbség,
Hordjuk biz azt, a míg lehet.

Így illik bele Arany egész költői felfogása a *szépnek*, mint a költészet egyetlen főcéljának elméletébe. Következetességére, álláspontjának szilárdságára vall, hogy arra minden elejtett nyilatkozatában, minden sor írásában mindig vigyázott; igazára vall, hogy az mindig, minden magyarázatába illett is.

Megmutatta, *hogyan* lesz a valóból eszmény, *hogyan* származik harmónia a *való* és az *eszme* között, igazolta, hogy a költő célja a valónak eszményítésével elért szép.

3. Az igazi költeménynek Arany János szerint először a formája: a dallama, a ritmusa születik meg. Mikor ez (rendszerint nem eredeti) megvan, szülemlik az eszme, melyet első, homályos formájában Arany *neszmének* nevez. A neszme tehát, a hullámzó érzelemben rejtelkedő csíra, félig meddig zenei elemben ringatózik. Az eszme genesisének ez a magvarázata, a melyet Arany Szemere Pálhoz írt levelében fejt ki (XII: 149.), két szempontból nevezetes esztétikájában. Egyrészt megmagyarázza egyik legfontosabb elvét, azt, a melyet Petőfi és a népies irány követői legkevésbé vettek figyelembe, de a melynek Arany egész költészete a bizonyítéka: a külalak és a tartalom egyforma jelentőséget, azt a feltevést, hogy az eszme mindig ritmikus formában születik. Másrészt ez az elmélet az *invenczióra* mint a költői mű alkotásának egyik alapvető momentumára utal.

Hogy a költemény tökéletessége a külalak: a forma és a tartalom: az eszme teljes harmóniáján fordul meg, annak hangoztatását Arany sohasem mulasztotta el. Bulcsu Károly költeményeiben legnagyobb hibául az eszme és a kifejezés közti *kettősséget* rója fel. (V: 499.) Vojtina leveleiben a látható verset a költemény testének nevezi s mondja, hogy a költeményben ez az egyik dolog. De van egy másik is. (IV: 367.) *A poloskában* panaszodik, hogy sok verset írnak *prózában*. A magáról e tekintetben aligha pauzaskodhatott valaha. Egyetlen egyszer figyelmezteti Szilágyi a Petőfinek adott *Válaszra* vonatkoztatva, hogy a köntöst a belsővel egyenlő széppé kell tenni. (XI: 42.) De erre sem igen van szükség. Arany a néptől tanulta e harmóniát, tudatában van e genesisnek és annak, hogy az ő lelke e tekintetben is *költői* lélek. Egyik legbecesebb töredékében, melynek *A magyar népdal az irodalomban* (X: 14.) a címe, kimondja azt az egész világirodalomban sokat vitatott tételt, hogy *a formaérzék az egész emberiség tulajdona*. Ritmusérzéke mindenkinek van s aligha téved az, a ki ebben, mint pl. az analogia érzékében, biológiai okot lát. És e formaérzékkal magyarázza Arany másik nevezetes tételét is, hogy «a nép seholsem tanulja formáit; a mint a költemény eszméje megfogant: vele terem egyszersmind a benső forma egész tel-

¹⁾ Tompának írja. (XI: 360.).

fességében». Különösen szép példának tartja erre a *Szilágyi és Hajmási* balladát. Arany azt is jól tudta, hogy e harmónia megteremtésében a népdalnak ő maga sem maradt mögötte. Büszkén írja Csengery Antalnak (XII: 156.), hogy géniuszra nézve mások talán túlhaladták (az irodalomtörténet ezt a szerény állítását mindenestre kétségbevonja), de az ő érdeme, hogy sikerült a költészetben formát és tárgyat összhangzásba hozni. A tárgy invencziója s a forma születése tehát egy: itt nincs dualizmus, csak egység. A kettő egyesül a genesisben, egy az embryo is: a ritmusokból kialakuló neszme. Az invenczió tehát nem más, mint az eszme kialakulása, vagy inkább kibontakozása ritmusos formában. Mert absztrakt formában egyelőre nincs meg.

Es most térjünk vissza oda, hogy Arany szerint az érzelmekkel tele költőben a ritmus többnyire mint valamely régi népdal melódiája él, tehát nem új. Ép így csak ritkán új az invenczió is. A legtöbb költő utánzó: még csak nem is — mint Aristoteles gondolja — a valónak utánzója, hanem egyenesen egy másik költőé. Az epikusoknak hosszú láncolata Homerostól Zrinyiig — Arany szerint — egész eposzi *modort* hono-ított meg egymás utánzásával azért, mert az invencziójuk szegény volt. Néha sikerül a költőnek semmiből is teremteni: Gvadányi úgyszólván a semmiből tudott örökéletű alakokat alkotni. Egészeben azonban csak egy nagy inventor van: a nép. (V: 9.) Nem véletlenül, hanem azért, mert a nép a *sokaság*. Az eszme pedig lassan születik és nem egy ember fejében, hanem több generációban. Lassan csiszolódik annyira, hogy a felbukkanó tehetség felhasználhatja. Az *Irányokban* mondja ki Arany (V: 371.), hogy a költészetben többé-kevésbbé mindenki utánzó, a középszerűségek utánzója, a kik lehetővé teszik, hogy időnkint lángész is születessen. Mert a nagy elmék feltűnően ritkák. A teremő képzelet tulajdonképen csak az észrevett, megfigyelt régiekből rakja össze képzeteit. A költő nem teremt, csak alkot. (V: 7.) Még a nép fantáziája is csak ritkán eredeti, többnyire megtörtént eseményekből rakja össze képzeteit. Mondhatnók tehát, csak a műköltészetre nézve eredeti, mert az kapja mint újat a nemzedékeken át csiszolódott eszmét.

Mir most mi a kész költői műre nézve ez az eszme? Hogy Arany szemében mindenestre fontos kellék, azt az eddig tárgyaltakon, néhány bírálaton s azon a buzgalmon kívül, melylyel pl. a *Zrinyiász* híres jelentőségű alapeszméjét kikutatta, egy szubjektivebb megjegyzés is igazolja. Rosszul esik neki, hogy a *Nagyidai cigányokat* nem méltányolták, búsan panaszkodik a *Bolond Istokban* (II. é. 4. str.): «Ki gondolt arra, hogy van benne *eszme*, Czigányföldi érzés valami!» Vojtinával is azért csúfolja költőinket a II. levélben, hogy *úcska eszmét* próbálnak eredetinek feltüntetni. De egyebűnnen is tudjuk, hogy az eszmét, a mely a műben mint *alapeszme* jelen meg, fontosnak tartja: hiszen az eszme az, a mivel a költő eszményít. Az alapeszme több, mint a tanítómese tanúsága. Az alapeszme (mint közvetve elmondja [V: 521.]) alaphang, alapérzés, melyből az egész költői mű kifejlődik, a mely a költő lelkéből szűz frissességben fakadt. (V: 538.) Nem elvont tanulság, hanem a költemény egészétől, alkotatótól, felépítésétől elválaszthatatlan valami. Tehát mi? A költemény *élesztője* (X: 238.): a mely áthatja az egész süteményt: erőt, emelke-

dést, gömbölyűséget s úgy szólva életet ad neki.» Vagyis maga a költemény, a költemény lelke, talán vérkeringése. A tárgy lényege, valója, megvilágítása.

Az alapeszméből következik, hogy minden költői alkotásnak *egységesnek* kell lennie. Egy a genesise, egy a harmóniája (mert az összhang is egységes), egy az a közösség is (a Beöthy esztétikai közössége), a mely a szép érzetében költő és olvasó között van, egy a költői mű invenziója, csak egy lehet az alapeszméje is. A költői alkotásnak jellemző vonása tehát az *egység* is. Arany mindig nagy dolognak tartja az egységet is. Gondoljunk csak a *Toldi* főhősére akár a *Zrínyiász* (Zrínyi és Deli Vid), akár a *Zalán futása* főhősével (Árpád és Ete) szemben. Gondoljunk arra, a mit a trilógia egységéről mond a *Buda halálának* előszavában, vagy Tompához írt egyik levelében (XII: 217.), a hol elmondja, hogy a trilogia «három önálló, de összetartozó egész.» Garai Alajos Judit-eposzának (X: 134.) is Arany szemében az a legnagyobb baja, hogy nincs benne egység. Legjelentősebb azonban mégis a Gyöngyösi Istvánról rajzolt képben található állítása, hogy az alkotás egysége magas költői tulajdon, a mely (miként fönt már a formaérzékről is idéztük ilyenmő tételét) *benne van az emberi természet alapjában.* (V: 201.)

Ime a *nép*, mint a költői mű két legfőbb alkotórésze: onnan kapja a költő a ritmust és az egységet mint *formát*, az eszmét és az invenziót, mint *lényegét*. A *szép* theoriája után ez Arany Jánosnak a második legfőbb esztétikai eredménye.

Vonjunk le ebből is néhány következtetést. A legfontosabb, hogy ez magyarázza meg Arany népies irányát. Ezért volt az ő útja a *szép*hez a *népies*. Ezért hitte a Petőfi plagizátor Bernáddal (X: 258.) hogy a költészet, valahányszor elvénu, új erőt, ruganyosságot csak népi alapon nyerhet. Viszont a népköltészet felülmulhatatlan: elrontja az, a ki javítani akarja, legnagyobb az, a ki fölér vele. (X: 570.) Voltak, a kik nem osztottak Arany véleményében. Maga a kor sem. Szalontán a *János Vitéz*re azt mondták, hogy az is bolond, a ki az ilyent kinyomtatja, Császárs Ferenczék kézzel-lábbal küzdöttek ellene, sőt túlzásait Arany maga is kicsúfolja a *Poetai recept*ben. De ezekkel s az ilyen túlzásokkal szemben épen a népköltészet célját emlegeti: a népköltőnek nem szabad a durva néppel egyszerűvé lennie, hanem az egyszerűséget a költői fenséggel kell párosítania, vagyis a fenséges költői szépet úgy kell éreztetnie, hogy azt a nép is érezze. (XI: 38. és XI: 215.)

Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy Arany a népies korlátlan irányítója. Valahányszor népiesről beszél, mindig megköti annak tovagördülő kerekét egy elengedhetetlen kormányval: a *nemzeti* irányval. Mert az érzés csak akkor közös, ha a nép megérti költőjét: «vele érzésben és nyelvben rokon». (I: 138.) A népies tehát hirdethet *emberit*: hiszen forma és eszme közös emberi tulajdon, — de azért nem lehet kozmopolita. «Költő az legyen, mi népe.» (I: 413.) Fáj neki, ha a költő nem érez népével. (V: 484—485.) Hiszen ő maga, a ki gyakorta panaszkodik, hogy nem tud lírai költeményeket írni, a szabadságharcz idején egész kis csokornyai tüzes, lelkesítő riadót ír, szinte mámoros hangon. Eposzai mind *magyar életet* rajzolnak, a *Toldi* és a *Toldi estéje* leginkább. Balladáiban is, mint Pákh Albert-

nek írja (XII: 83.) skót minták után «magyar életet mert vázolni.» És Madáchban is csak azt sajnálja, hogy nem hatotta őt eléggé át a magyar nép ismerete, érzete.

(Vége következik.)

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

SCHINK ÉS GOETHE «FAUST»-JA.

Nagyon is igaza van Minornak, mikor *Faustról* szóló munkája bevezetésében¹⁾ kikél a modern «Faust-philologusok» ellen, kiknek szemében nincs nagy értéke és súlya az olyan *Faustról* szóló könyvnek vagy értekezésnek, melyben egy-egy jelenet időpontjáról, egy-egy részletkérdésről nem történik vitatkozás, s kik minden szót szinte szétdarabolva, sok mindent belemagyaráznak e költeménybe. Értekezésem is egy részletkérdést, Faustnak Mefisztóval kötött szerződését, és több apróbb dolgot tárgyal, de tárgyalásunk folyamán nyilvánvalóvá lesz e részletkérdés fontossága, és az apróbb megjegyzések is ebből a kérdésből fognak folyni. Látni fogjuk e jelenet létrejöttét, fejlődését, kutatni fogjuk létrejötte indító okait és azt, hogy mi adhatta meg Goethe *Faustjában* e jelenet illetén kompozíciójához a fő motívumokat. Először a szerződés-jelenet történetét adjuk.

Megvolt az *Urfaust*,²⁾ ki volt adva a *Fragment*. Az előbbi az 1774 körüli *Faustot* mutatja, az utóbbi Goethe összes munkáinak 1790. évi kiadásában a VII. kötetben adatott ki. Az *Urfaustban* levő huszonkét jelenetben semmiféle szerződésről, Faust és Mefisztó között, nincsen szó. Hogy Goethe akkoriban egyáltalában gondolt-e ilyesfélére, s ha igen, hogyan és mi módon gondolta — nem tudjuk. A *Faust-mondában* s a *Puppenspiele*ben lényeges elem az ördöggel kötött szerződés, az *Urfaustban* egy megjegyzés, egy utalás sincsen erre.

A *Fragmentben* van valami, a mi figyelemreméltó; míg ugyanis az *Urfaustban* a föld szellemével folytatott párbeszéd után következik a Wagner-Faust-jelenet, s ezt egy Mefisztó-Student-jelenet követi, melyhez az Auerbach-jelenet kapcsolódik, addig a *Fragmentben* a Mefisztó-Schüler jelenet ki van egészítve, bele van foglalva egy «keretbe», mint Minor mondja³⁾ [1770—1867 és 2051—2072 sorok]. Az «Und was der ganzen Menschheit . . .» [1770 s.] előtti gondolatjelek bizonyítják, hogy e résznek nem kell rögtön a Wagner Faust-jelenetet követnie, hanem közben lesz még valami. Goethe érezte, hogy kell valami megokolás-féle, kell valamelyes összekötő kapocsnak lennie Faust és Mefisztó között, hisz a mondában és mindenütt megvan; és mégis a

¹⁾ Minor J.: Goethe's Faust. Stuttgart 1901. I—II. B.

²⁾ Legkényelmesebben hozzáférhető most a *Die Meisterwerke der deutschen Bühne* cz. vállalatnak *Goethe's Faust* című kötetében, melyet Witkowski György látott el bevezetéssel és magyarázatokkal (Leipzig, 1908. M. Hesse). Az *Urfaustot* I. II. k. 317—364. lk. — V. ö. még *E. Schmidt Goethe's Faust in ursprünglicher Gestalt* (Weimar 1905).

³⁾ Id. m. I. 297. l.

dolog velejét, a Mefisztóval való határozott szerződést illetőleg, nem kapunk semmi bizonyos támaszpontot, mindössze egy helyen történik valamiféle czélzás, midőn Mefisztó az e részletet lezáró monológiában azt mondja:

... Und hätt' er sich auch nicht dem Teufel übergeben,
Er müsste doch zu Grunde gehn! [1866—1867 s.]

ez pedig semmit sem mond, mivel Goethe e kifejezést: «sich dem Teufel übergeben» többször is használja. A *Fragment*ben tehát csak két töredéket kapunk, melyek kapcsolatban vannak a szerződésjelenettel, a mennyiben a keret megadta a logikai kapcsolatot és megértést Faust és Mefisztó együttes bolyongásához, de a kérdés velejét, magát a szerződést illetőleg, nem találtunk semmit. E részlet 1789 július-szeptemberben keletkezett.

Annak okát, hogy a *Fragment*ből meglett a teljes «első rész», röviden összefoglalva három tényben találhatjuk meg. Az első ok: Schiller, ki mindenkoron azon volt, hogy az egész *Faust* létre jöjjön, ki erre mindig biztatta, kérte Goethét s kivel Goethe közölte is *Faust*ot illető nem egy tervét, gondolatát. A második ok: a korszellem; hiába, a felvilágosultak százada nem tudta megérteni és átérezni *Faust*ot, mit a *Fragment* oly hideg fogadása is bizonyít, de az új korszellem hatása aatt *Faust*ból romantikus tragédia lett. Feltűnik a romantikus drámák szükségképeni alakjai, részletei: a csodálatos, a meny, zene, prologus, és a romantikus ironia főleg Mefisztóban.¹⁾ A harmadik indító okot egyelőre általánosságban, bizonyos külső körülmények hatásának nevezzük. Így jött azután létre az első rész, mely Cottánál 1808-ban husvét után jelent meg, mint Goethe munkáinak VIII. kötete. Ekkor már a «grosse Lücke» ki van töltve, minden hiányzó részlet kész, a szerződés jelenete is.

A *Fragment*ben a Faust-Mefisztó-szerződés velejére vonatkozólag nem találtunk semmi lényegeset, s most a kész első részben megvan az egész «Pakt». — Ismerkedjünk meg e jelenettel. A szerződésről az első említés akkor történik, mikor a Mefisztóvá átalakult «Pudel» Fausttal beszélget s távozni készülve, kéri Faustot, hogy távolítsa el a Pentagrammát, mert törvénye az ördögöknek és szellemeknek, hogy csak ott mehetnek vissza, a hol bejöttek; erre mondja Faust:

Die Hölle selbst hat ihre Rechte?
Das find' ich gut, da liesse sich ein Pakt,
Und sicher wohl, mit euch, ihr Herren, schliessen?
[1413—1415 s.]

A tulajdonképeni szerződésjelenet, Mefisztó második megjelenésével kezdődik s a már a *Fragment*ben említett sorokkal: «... Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist...» [1770] folytatódik.

A titáni Fausthoz, kinek lelke tele van erővel, szenvedélyvel, kételyekkel, jön Mefisztó és meg akarja őt szabadítani kételyeitől; Faust nem érez magában elég erőt, inkább a halált kívánja; és mikor

¹⁾ L. bővebben és érdekesen kifejtve ezt a gondolatot Minor id. m. II. 37—42. lk.

Mefisztó czéloz arra a bizonyos husvétii éjjelre, mikor valaki még sem akarta a barna nedűt kiinni — elátkozza mindazt, mi az életet kedvessé, széppé teszi. A láthatatlan szellemek kara szól most közbe, s Mefisztó is bátorítja őt: ne bánkódjék, jöjjön ki az életbe, az emberek közé, ő szívesen fogja követni, mint szolgája; minden óhaját teljesíteni fogja, kielégíti minden kívánságát. Erre mondja Faust: «Werd' ich beruhigt je mich auf ein Faubett legen, so sei es gleich um mich getan» — s megkötik a szerződést.

Mit talált Goethe forrásaiban, a szerződésjelenetre vonatkozólag, a találtakon mennyit változtatott, mi a goethei benne? A legtöbb *Faust*tal foglalkozó munkában e kérdésekre nem igen találunk feleletet. Seliger Pálnak *Ein vergessener Faust-Dichter* czímen nemrég megjelent értekezése vet világot e kérdésre.¹⁾ Él a XVIII. század második felében egy író, Schink Frigyes János, ki 1804-ben kiadott egy művet, melynek czíme: *Johann Faust. Dramatische Phantasie, nach einer Sage des sechzehnten Jahrhunderts*. Von Johann Friedrich Schink. Erster (und) zweiter Theil. Berlin 1804.-²⁾ Ez is egyike azon sok Faustról szóló drámai költeménynek, melyben a XVIII. század tükröződik vissza; e század gondolatai, érzései, világnézete, mind együtt van e *Faust*ban, melyet Goethe is ismert, s mely Goethére hatással is volt. Schink a Faustjának célját a műve végén levő, a költő és az olvasó közt folyó párbeszédben mondja el. Az emberi akarat erejét mutatta be *Faust*jában, azt az akaratot, mely győzedelmeskedik mindenben, legyőzi a legerősebb szenvedélyeket is.

1791-ben írta meg Schink Faustját,³⁾ és két részlete már a könyvkiadás előtt is megjelent.⁴⁾ Az előjáték egy Kalvária-hegyen játszódik le, az utolsó állomás kápolnájában, hol a sátán az oltáron ülve fogadja az ördögök jelentéseit. A sátán megdicséri őket, de egyszerre csak megjelenik Mephistopheles s fennen hirdeti, hogy olyasvalamit csinált, a milyent még egyikük sem: «ein Geistermord». Faustól van szó; elmondja, hogy már eddig is ellene tört, s Faust most éppen menedéket keres a «fekete bűvészetnél». Az ördögök mind elátkozzák már előre Faustot és eltűnnek, mire megjelenik Ithuriel, Faust örangyala, és kijelenti, hogy az ördögök terve nem fog sikerülni. Bűvös könyvek között, hépsécsttel lezárt bűvös szavakkal teli írt irat az asztalon — így ül Faust wittenbergi szobájában. Hű szolgája, Eckard, hiába akarja visszatéríteni a jó útra, Faust az alvilági szellemekre bízta sorsát. Egyszer sétájáról haza érkező, egy savoyard [Mephistopheles] jön be hozzá és egy laterna mágikával megjeleníti a múlt gazdag, erőteljes Faustját, majd a jelen Faustját, a mint egy szírtén áll, s három alak: Schande, Mangel, Hunger, kapaszkodik kar-

¹⁾ Megjelent a «Zeitschrift für Bücherfreunde»-ban XII. évf. VIII. szám 316—327. l.

²⁾ A könyv már ritka, én a berlini királyi könyvtárban levő példányt használtam.

³⁾ L. 343. l.

⁴⁾ Megjelent a Berlinisches Archiv der Zeit und des Geschmacks-ban, még pedig a «Prolog zu einem dramatischen Gedicht: Doctor Faust» az 1795. év II. k. 451—465., a *Doctor Faust's Bund mit der Hölle* pedig az 1791. év II. k. 70. s k. lk.

jaiba, végül Faust jövő képét, mint a szellemvilág urát. Kevéssel utóbb egy pergament-írás jut kezébe, s ebben az áll, hogy Faust éjjel a Spesser-erdőben meg fogja találni a szellemvilág kulcsát. — Faust elmegy a megjelölt helyre s itt megkötí a szerződést Mefisztóval azzal, hogy:

Ich will dein sein, wenn du auf mein Herz
Nur ein entschiedenes *Laster* wälzen kannst. [124. o.]

Most megkezdődik a küzdelem Faust és Mephistopheles között. Faust majdnem minden tette előtt megfontolja azokat az óriási veszélyeket, melyeknek ki van téve ezen vagy azon tette, kalandja miatt, de benne erő, akarat van, meg akar küzdeni mindennel. — Először Wittenbergben találjuk őt, hol pazar fényességű lakomát rendeznek tiszteletére; Mefisztó a rektor leányának elcsábítása által akarja a fogadást megnyerni; Faust azonban győz, épen úgy, mint a többi megpróbáltatásokon, melyeken Leipzigban, meg Bécsben megy át; majd meg Mefisztó eléje varázsolja egy erdőben a természeti erők megismerésére, s a nők legszebbikét, kinek való képmását Olaszországban látja meg, egy herczeg fiatal feleségében; itt is győz Faust akaratereje, a mire egy ezüstfelhőben megjelenik Ithuriel s kijelenti, hogy Mefisztó tervei továbbra sem fognak sikerülni s visszaadja Faustnak azt, mi egyedül vezetheti ez embert az igazságra — az önmegismerést. Mefisztó szégyenkezve tűnik el, majd megjelennek Faust szülei és egy őt kísérő ifjú is, kiből Faust egy elhagyott kedvesének gyermekét, a saját fiát ismerte fel.

Schink *Faust*-ja elég jól van verselve, vannak szép részletei is, de semmi különösebb művészi értéke nincs. Tendenciáját erősen kiemeli, és az egyes részek között belső összefüggés nem igen van; az egyik szerelmi kalandot követi a másik kaland, s a két fő szerelmi befejezés, a wittenbergi és az olaszországi, majdnem azonosak, és ha Schink akarta volna, akkor Ithuriel még várhatott volna s Faust még egy-két vagy több szerelmi kalandon mehetett volna át.¹⁾

A Goethe és Schink *Faust*-ja közötti összefüggést először Pniower tárgyalta,²⁾ ő azonban csak Schink két említett töredékét ismerte s ezek hatását vizsgálja. Seliger említett értekezésében elég meggyőzően bizonyítja be, hogy Goethe nemcsak e töredékeket ismerte, hanem Schinknek 1804-ben megjelent könyvkiadású *Faust*-ját is; ezáltal azután nyilvánvaló, hogy a szerződés jelenete más részletekkel együtt 1804 után keletkezhetett. Az időpont meghatározását illetőleg, a legújabb kutatások eredményét összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a «grosse Lücke» kitöltésére vonatkozólag Pniower vélekedése [1797. év] nem fogadható el, s az időpont általában 1801 utánra tehető; tekintetbe véve azt, hogy, mint látni fogjuk, vannak részletek, melyek alapja csak az 1804-ben megjelent könyvkiadás lehetett, elfogadható talán az a vélekedésünk, hogy Goethe 1797-ben kapta meg az «összekapcsoló ideához» az *Anregung*-ot, de a «grosse Lücke» kitöltése sem történt egyfolytában, s így a kidolgozás elhúzódhatott 1804-ig is, a mikor azután a könyvkiadást elolvassa, újabb hatások lehetősége megvolt, s így az

¹⁾ V. ö. Seliger id. m. 319. l.

²⁾ Pniower O.: Goethe's Faust. Berlin 1899.

«Osternachtszene», a kórusokkal való részletek s a szerződés jelenete 1804 után keletkezhettek.¹⁾

Hogy Goethe már előzőleg ismerte Schink töredékeit is, azt mutatja a Xéniák között az 1797-ik évi Musenalmanachban a 272-ik distichon:

Schink's Faust.

Faust hat sich leider schon oft in Deutschland dem Teufel ergeben;
Doch so prosaisch noch nie schloss er den schrecklichen Bund.

Érdekes, hogy e Xenia a «Bund»-ra vonatkozik és ezt mondja oly prózáinak. A töredékbeli jelenet azonban nem teljesen azonos a könyvkiadás e jelenetével, s e Xenia nézetünk szerint határozottan a szerződésre vonatkozik és nemcsak általánosságban a költeményre, melynek ez a rugója; Goethe magát a szerződést tartja Schink e töredékében nagyon prózáinak, s e nézetet megerősíti e jelenet prózai, szinte groteszkszerűen hangzó szövege is.

Ha nem is e töredékben, de a könyvkiadásban meglévő szerződésjelenet s Goethe hasonló jelenete között, motívumok tekintetében van hasonlatosság. Schink Faustja (a könyvkiadás szerint) a Spesser waldba, egy keresztútra vezet. Ide jön éjjélkor a pergamentírás utasítására Faust. Megkezdődik a szellemidézés. Villámlás és mennydörgés közt jön Mefisztó; Faust parancsot ad neki, hogy fedje fel előtte mindazt, mit embernek nem adatott megtudnia. Mefisztó kész arra, hogy minden kívánságát teljesíti, ha lemond hitéről s megtagadja Istenét; Faust most már erre is hajlandó; ezek után megesketteti, hogy tizenkét esztendő letelte után a pokol uralmának adja át magát, mire Faust azt feleli:

Fast klingt es schrecklich. Doch mich schreckt es nicht.
Ich kenne mich und meinen freien Willen

Ja, ich will dein sein, wenn du auf mein Herz
Nur ein entschiedenes Laster wälzen kannst.

Kezet nyujtanak egymásnak s így meg van kötve a szerződés.

Faust szerződése az ördöggel, minden Faustot tárgyaló munkában (Pfíizer Faust-könyvében, a Puppenspielek-ben, Marlowenál stb. . . . Schinknél, Goethenél) megvan; e jelenet magva, veleje mindegyiknél ugyanaz a fővonások közösek Schink jelenetével. De Goethe és a többiek e jelenete között mélységes űr van. A többiekben egy meglehetősen prózai szerződésről van szó, mindkét fél tudja, hogy mit nyer: Faust sok gyönyört, dicsőséget, Mefisztó pedig bizonyos idő múlva megkapja Faust lelkét, ez meg az ő számára lesz öröm és dicsőség. Mily más ehhez képest Goethe e jelenete; nincsen szó időről s a vérrel való aláírás is csak irónikus színezettel történik; Faust szavaiban Goethenél benne van az akarati mozzanat is, hogy az élvezet sohasem elégítse őt majd ki.²⁾

¹⁾ Szinte csodálatosak Witkowsky szavai, a ki bizonyosra veszi, hogy Schink «elende» Faustja nem terelte Goethe figyelmét újból Faustjára, hanem egy belső ösztönzés készítette őt erre.

²⁾ «... Ein Genusstreben mit der Betonung des Unbefriedigtbleibens.» J. Volkelt: Zwischen Dichtung und Philosophie. München 1908. 29. l

Van azonban egy motívum, mely csak Schinknél meg Goethenél van meg. Máshol mindenütt a szerződő felek azt mondják egymásnak: «Te nekem tizenkét évig minden vágyamat teljesíteni fogod.» — «Te meg tizenkét év múlva az enyém vagy.» — Goethenél ellenben az van, hogy: «Werd' ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen . . .» — ez határozott feltétel; Schinknél pedig azt mondja Faust: «Ich will dein sein, wenn du auf mein Herz nur ein entschiedenes Laster wälzen kannst» — ez is határozott feltétel. A motívumok e közössége nem lehet véletlen; az nem változtat a dolog lényegén, hogy a feltételek mások; a tény az, hogy csak Schink és Goethe szerződésjeleneteiben van szó oly feltételről, melynek teljesítésétől függ Faustnak további sorsa.¹⁾ Ezek olyan kétségtelen tények, melyek Schink hatását bizonyossá teszik, de egyúttal még jobban kidomborítják Goethe e jelenetének nagyszerűségét. Mefisztó mindkét esetben bizonyosra veszi azt, hogy nyertes lesz, mert nem veszi számításba a körülményeket. E körülmények, melyek a szerződés jelenete köré, mint centrum köré csoportosulnak: a *kezdet* és a *befejezés*. Ezekről fogunk most szólni.

Az angyalok dicsőítik Istent . . . Mefisztó fogadást ajánl Istennek, s az Isten megengedi, hogy Faustot a saját útjai felé vezesse, mert hisz: «Ein guter Mensch . . .» Mefisztó nem fog győzni. Honnan ez égi jelenet? miért e transcendentalismus? Ez a kiinduló pont szükséges ahhoz a befejezéshez, melylyel a második rész végződik. Faustból, az élvezet emberéből, a tett embere lesz; eleinte minden élvezet, minden érzelem nála; sem a tudás, sem az élet nem elégítik ki, s ezért keresi az élvezeteket azzal a feltétellel, mint láttuk, hogy soha ki ne elégítsék. Még a Gretchen tragédiát is az élvezet vágya, a szenvedély, hozta létre, s csak később emelkedik Faust magasabbra, a második részben. Melyen megértve és átérezve fejti ki Volkelt azt, hogy mint alakítja át az antik világ szelleme Faustot, nemcsak esztétikai nézeteiben, hanem egész világnézetében [Helena]. A második rész negyedik jelenetében megihleti őt a «hohes Meer», s ettől fogva ott áll előttünk Faust, a tett embere: «Die Tat ist alles, nichts der Ruhm» [10. 188. s.]; de még nem teljességében az; a következő jelenetek mind tisztábbá teszik őt, mind önzetlenebbé, s lelki szeme előtt látja az önzetlen szociális munkálkodást. Ekkor elérte a legmagasabb pontot, melyet törekvéseiben, munkálkodva el akart érni, az ő fejlődésének menete lezárult. Lelki szemével látja a szabad népet, szabad területen munkálkodva — ezt látja ő előre, ő, ki a tökéletesség felé törekedett s munkája gyümölcseit most előre élvezzi. Ekkor mondja: «Verweile doch, du bist so schön». Mefisztó tévedt; Faust fejlődés-menete lezárult; az Isten tudta ezt előre, mert ő «des rechten Weges wohlbewusst»; s Faust eleget tett a szerződésnek, nem engedett, előre tört, munkálkodott s épen ezért, ha vétkezett is e földön, mégis vele van az isteni kegyelem. Az égi bekezdéshez megvan így az égi befejezés is. — Két dolog fontos a bekezdő és befejező égi jelenetben. Az első az, hogy Faust megmentetik, a másik pedig az égi jelenségek előfordulása és fontossága. A mondában Faust elkárhozik, mert hisz ő maga köti le lelkét, életét. Ezzel ellentétben felhangzik Lessing *Faustjában*, mint azt Blankenburg és Engel feljegyzéseiből tudjuk, ez a két gon-

¹⁾ V. ö. Seliger id. m. 326. l.

dolat: «Ich will Gott seinen Liebling rauben!» — «Ihr sollt nicht siegen!» — Ezekből a szavakból sok mindent ki lehet olvasni. Hogy az Itáliába induló Goethére e szavak oly hatással voltak, hogy belőlük tizenöt év múlva vagy még későbben a goethei prologus keletkezhetett — lehetséges, de nem valószínű, hogy csak ez volt az indító ok. Schink töredékében is megvan már a megmentés gondolata. Ithuriel kijelenti rögtön az ördögök eltávozása után, hogy Mefisztó terve nem fog sikerülni s ez meg is történik. Lessing mellett azt hiszszük, Schinknek is volt szerepe.

Az égi jelenségeket illetőleg ugyanezt mondhatjuk. Már Pniower kockázattalja erre nézve azt a feltevést, hogy Schink töredéke külsőleges hatással lehetett Goethére, s ha mások is a scenikai előzmények, mégis e töredék irányíthatta Goethe gondolatait a bibliai Jób történetére. Maga Goethe mondja ugyanis Eckermannal való beszélgetéseiben 1825 január 18-án: «Ha Faustom expositiójában található is némi hasonlóság Jób történetével, az egészen rendjén van, s engem e miatt inkább dicsérni kell, mintsem gáncsolni.»¹⁾ — Mint tudjuk, Lessing híres 17. «irodalmi levelében» található *Faustjának* egy jelenete, melyben a sátán az ördögnek azt a parancsot adja, hogy huszonnégy órán belül csábítsa el Faustot s hozza a pokolba. Az ördög a tudás vágya alapján akarja Faust lelkét megszerezni. Minor²⁾ azt hiszi, hogy Goethe Lessing által jutott a prologus gondolatára; Schink, mint láttuk, kidolgozta s kibővítette Lessing tervét, s így e kérdésre nézve is jogosan állíthatjuk azt, hogy e motívumot is — mert csakis e motívumról szólunk — Schink közvetítette Goethével. Seliger még tovább megy s direkt szövegbeli parallelhelyeket is említ, ezeket azonban célunkra való tekintettel, bár egy pár szóra s gondolatra vonatkozólag valóban megvannak, bátran mellőzhetjük.

Goethe és Schink között nemcsak ilyen külsőleges egyezéseket találunk. Van közöttük belső kapcsolat is, a belső hatásnak egy olyan módja, melyet legjobban ez a német szó «Anregung» fejez ki. Anregung-ot kaphat minden ember mindenkitől, egy könyv is hathat ilyen értelemben s az ilyen hatásnak lényege abban áll, hogy ez az Anregung-ot adó valami, abban, a kire hat egy új gondolat- vagy érzésfolyamatot idéz elő. Ilyen értelemben volt Schink Faustja hatással Goethe Faustjára, s azért érdekes és érdemes megismerni vele, mert ilyenkor tűnik fel aztán a gondolkodónak legjobban a genie nagyszerűsége, a ki egy-egy semmisnek látszó dologból, szóból, gondolatból egy nagyszerű munkát tud alkotni.

* * *

A szerződés jelenetével is kapcsolatban van és az említettem szempontból igen érdekes a *szellemek karának* kérdése. A *Faustban* három helyen hallatszik láthatatlan szellemek kara. Először a Studier-

¹⁾ Érdekes és talán figyelemreméltó, hogy a Faust második részének vége felé [11,809 s.] Mephisto maga használja fel a Jób történetét: «Hiobsartig, Beul' an Beule der ganze Kerl, dem's vor sich selber graut und triumphiert zugleich, wenn er sich ganz durchschaut, wenn er auf sich und seinen Stamm vertraut...»

²⁾ Id. m. II. 72., 73. l.

zimmer előtt, mikor a Pudel bent van Faustnál s ők kívül így szólanak: «Drinnen gefangen ist — einer!» stb. [1259 s. köv. s.]. Másodszor is mint Mefisztó alárendeltjei jelennek meg a «Schwindet ihr dunkeln Wölbungen droben! . . . stb.» részletkor s végül harmadszor a nagy átok után szólalnak meg: «Weh! Weh! du hast sie zerstört, die schöne Welt. . .» E karok eredetére s értelmére vonatkozólag nagyon is különbözők a nézetek. Az tény, hogy Mefisztó szolgálai ezek, az is tény, hogy szellemjelenségekkel, karokkal találkozunk másutt is, de az is tény, hogy a szerződés megkötésekor nem szól közbe a legtöbb esetben szellemi kar, mely mintegy hatással van Faust elhatározására és így a cselekmény menetére; Marlowe-nál van szó két angyalról, kik a jó, illetőleg a rossz útra akarják Faustot csábítani, de ezek nem Mefisztó társai, s nem hatnak be oly mértékben a cselekményre, mint ezek a kórusok.

E kórusokba véleményünk szerint nem szükséges mindenfelét belemagyarázni. A nagy átok utáni kórus értelmét sokféleképen magyarázták; e nézeteket röviden összefoglalja Witkowsky [id. m. 226—228. l.]. E kórus szavaiban magának a költőnek szavait látja, a ki, akárcsak a romantikus drámákban, hősét buzdítja, majd meg visszatartja, óvja, vele érez. Azt hiszszük, hogy a legtermészetesebb e szavakat valódi értelmükben venni s a leghelyesebb, ha e kórust szirénéneknek tekintjük, olyan értelemben, mint azt, közvetlenül azután Mefisztó is kifejti. A titánt, a Prometheust — mert erre vonatkoznak a kórus szavai — a titáni Faustot végre is megtöri a szirénének, enged s megköti a szerződést.¹⁾

Hogy Goethe e kórus megalkotásához az indító okot Schink *Faust*-jában találhatta meg, ezt már Pniower is észrevette [id. m. 47. s. k. l.]. Ott is vannak ilyen láthatatlan kórusok, az ördög kész szolgálai. S éppen a szerződés megkötése előtt is, mikor Faust a savoyard-jelenet után kész elmenni a Spesser-erdőbe, felhangzik az «Unsichtbares Chor von Geistern»:

Wohlgethan!
Künftiger Herrscher der Dämonen
Keck hinan,
Zu des Geisterreiches Thronen! etc. [108. l.]

Schink e motivumot valamelyik *Puppenspiel*-ből vehette, s viszont Goethére e gondolat Schink *Faust*-ja által hathatott először, annival is inkább, mivel ebben többször is fordulnak elő ily kórusok. Ez Minor véleménye is [id. m. 287.].

Láthatatlan szellemek éneklik e remek sorokat is:

Schwindet ihr dunkeln
Wölbungen droben! [1457. s. k. s.]

A «lustige zarte Jungen» elaltatják Faustot, s álmában a képzelhető legszebb világba vezetik, hol minden földi gyönyörűség eléje tárul. Napsugaras, életet lehellő természeti képek tűnnek fel szemünk előtt — e sorokat nem kell magyarázni, csak élvezni. Pniower szerint, ki ne

¹⁾ V. ö. K. Fischer: Goethe's Faust (Heidelberg) III. 366—367. l.

ismerné fel azt, hogy e remek versekhez Schink adta meg az indító okot. Az Archivban ugyanis, abban a jelenetben, a mikor a savoyard különböző képeket vetít a falra, a következők vannak: „Faust... erblickt sich bei einem Trinkgelage; junge Mädchen bekränzen ihn mit Blumen, eines von ihnen reicht ihm einen Becher...”. Seliger nem ezekben a részekben találja meg a motivum indító okát, hanem azokban a versekben, a melyek akkor hangzanak fel, mikor Mefisztó Wittenberg előtt tündéreivel Faustnak mintegy hangversenyt ad. Minor nem tartja valószínűnek, hogy akár Schink, akár valamely más író lett volna hatásai Goethére e sorok megírásakor, Wickhoff!) pedig utal arra a képre, mint forrásra, a melyet Goethe adott Philostratus nyomán.²⁾ De a kép olyan általános vonásai annyira közös kincsei a boldogságra vágyó emberi léleknek, hogy eredetét mi is céltalanannak tartjuk meglevő irodalmi alkotásokban nyomozni.³⁾

Végül még egy érdekes verstani sajátyságot emelek ki. A rövid daktikus dimeterekre czélzok,⁴⁾ melyeket Goethe már előbb is használt, így különösen a *Singspiele*ekben, de későbbi költeményeiben is így az 1804-ben a Wieland-Goethe *Taschenbuch*ban megjelent *Zum neuen Jahr* címűben. Ez a versforma megvan a *Faust*ban is, még pedig főleg a második részben, de az első részben is (így a „Schwindet ihr dunkeln» sorok; a husvéti jelenet karéneke).

E versmérték igen jellegzetes; rövid sorok, daktikus dipodiákkal s leginkább háromszótagos rímekkel; van azonban egy érdekes különbség a *Singspiele*ekben előforduló s a *Faust*ban levő ilyen versek között. A *Faust*ban ugyanis szinte specifikus színezetet nyert e versmérték, a tartalom is jellegzetes, és sokszor fordulnak elő főnévül használt melléknévek vagy igenevek. A *Lila* című *Singspiel*ben lévő ilyen sorok hasonlítanak legjobban a *Faust*ban lévőkhöz. Ez a jellegzetes versforma, mely előfordul több más írónál is, Schink *Faust*-jában szinte teljes tökéletességében megvan. Ha ezek szerint nem is lehet szó ebben az esetben hatásról, de érdekes és említésreméltó, hogy Schink is felismerte nemcsak azt, hogy e versforma mennyire illik a *Faust*hoz, hanem azt egyúttal nagy művészettel használta is a Wittenberg előtti jelenetben.

(Bécs.)

LABAN ANTAL.

¹⁾ Wickhoff e feltevésére vonatkozólag v. ö. Witkowsky II. 224. l.

²⁾ Goethe e sorai a weimari kiadás 49. l. kötetében vannak meg, még pedig az *Über Kunst und Altertum in der Rhein- und Maingegend* főcím és *Philostrats Gemähde und Antik und Modern* alcím alatt [147. s k. l.]

³⁾ Ha Wickhoff feltevését, mint nagyon valószínűt, elfogadjuk, akkor tekintetbe véve azt, hogy Goethe 1804 és 1805-ben behatóan foglalkozott Philostratus-szal, a szerződés jelene és a hozzá tartozó részletek megírásának időpontjául az 1804. év utáni időt tehetjük [l. előbb 698—699. l.]. Schink *Faust*ja s az említett sorok lebegthettek Goethe szemci előtt e részlet megírásakor.

⁴⁾ V. ö. Minor II. 121. és 171. o.; Seliger id. folyóirat 321. s k. l.

PINDAROS ELSŐ OLYMPIAI ÓDÁJÁNAK METRUMA.

Pindaros a görög chorikus lírai költészet legnagyobb mestere. Ilyennek ismerte ő maga magát. mikor költői nagyságának érzetében kimondta, hogy ő: *πρόφαντος σοφία καὶ Ἕλληνας*;¹⁾ ilyennek ismerték őt mások is, az ókortól kezdve napjainkig. Csodálták és utolérhetetlennek tartották költői művészetét. Tettek ugyan kísérletet többen, különösen a múlt században, hogy a nagy költőt kivonják a csodálásnak e megszokott homályából, s csodálás helyett próbálják megérteni és magyarázni. De e kísérlet csak részben volt eredményes: tudunk sokat Pindaros költészetéről, de biztosat csak keveset.

Vizsgálódásunknak, ha teljes eredményt akarunk elérni, a karnak az ismeretéből kell kiindulni; annak a karnak az ismeretéből, a mely Pindaros ódáinak az előadásánál nemcsak uiondta a szöveget, hanem énekelt és tánczolt is hozzá. Különösen szükségesnek tartom ez eljárást a metrum vizsgálatánál, mit feladatomnak tűztem ki ez értekezésemben. Mert a metrum szükségképen a legszorosabban összefüggött a zenével és a tánczczal; úgy volt megszerkesztve, hogy dalolni lehessen, úgy volt elrendezve, változtatva, hogy a kar a maga megállapított táncz-schémáit a szerint járhasa. A három művészet eme szoros összefüggése okozza, hogy egyiket a másik kettő nélkül teljesen megérteni nem lehet. Azért, ha Pindaros metrumait, közelebbről I. olympiai ódájának metrumát akarjuk vizsgálni és teljes eredményhez óhajtunk jutni, ismerni kell a metrummal összekötött dallamot és tánczot. Minthogy azonban a dallamnak csak az üteme az, a mi a metrumban benne van, és minthogy ez az ütem nem volt a dallamnak elválaszthatatlan sajátága, hanem olyan volt mindig, mint a költemény versmértéke, metruma, azért a dallamnak, a zenének az ismerete a metrum vizsgálatánál szerintem mellőzhető.²⁾ Nem így állunk a tánczczal, melynek kartáncz jellegénél fogva többféle, apróbb tánczfigurából kellett összetéve lennie. És e tánczfiguráknak meg kellett, hogy feleljen a metrum. A hogyan változtak egymásután a tánczfigurák, úgy változott a metrum. Ismernünk kell tehát feltétlenül a tánczot, hogy a metrumot megérthessük. A tánczról azonban kevés, itt biztosan alkalmazható ismeretünk van. Más útat kell választanunk. Vizsgáljuk csupán a metrumot magában; próbáljunk a metrumban megállapítani bizonyos szabályszerűséget, tánczfiguráknak megfelelő tagoltságot, csoportosulást és próbáljuk a metrumban található sajátságok és a tánczról való egyéb ismereteink alapján megalkotni a táncz képét, melyet az óda előadásánál járt a kar. Ha ezt megtettük, eltértünk bár látszólag célunktól, de most már előttünk állván a táncz képe, mintegy utólagos visszatekintéssel mélyebben látunk bele a metrum szerkezetébe.

A metrumnak a tánczczal való összekötése nem egészen új dolog. Christ³⁾ Pindaros-kiadásában az egyes ódákhöz írt magya-

¹⁾ Ol. I. 120.

²⁾ Az I. olympiai óda zenei tárgyalását l. Westphal, Metrik u. Rhythmik cz. művének és Aristoxenos kiadásának függelékeiben.

³⁾ Pindari carmina. Lips. 1896.

rázataiban mindenütt megemlíti, hogy hogyan tánczolhatott a kar az illető óda előadásánál, következtetve a metrumból és az alkalomból, a melyre a költemény készült. A metrumnak a tánczczal való összevetése azonban Christnél még nagyon általános, keveset mondó; a metrum és táncz összefüggésének részletesebb kutatása nélkül történik. Pedig a pindarosi metrumok kérdésének megoldásánál ez a részletesebb összevetés szerintem elengedhetetlen. Én ezt az eljárást tartom helyesnek, ezt követem.

Az elmondottakban vázolt előadásmód szerint vizsgálatomat kezdém a metrumon, s előbb is a metrum legkisebb alkotó elemein, a verslábakon Keresem, milyen verslábak alkotják az óda metrumát? mi ezeknek az időtartama és micsoda szabályszerűség mutatkozik a verslábak összekapcsolásában? Leggyakrabban előforduló versláb a trochæus és dactylus. Pl.:

μηχέθ' ἄλιον σκόπει
 — — — — —
 ἔλδεαι, φίλον ἦτορ
 — — — — —

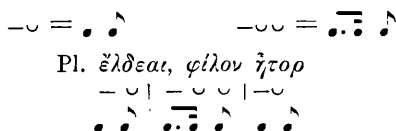
Ritkábban fordul elő a spondeus, az iambus és a creticus. Ez utóbbi csak a dochmiusnak e formájában (—|—) jön elő, kapcsolatban az iambussal. Pl.:

Ποσειδάων, ἐπεὶ
 — — — — —

Általában a trochæus- és dactylus-lábak alkotják az óda metrumát, melyek vegyesen, egymás mellett fordulnak elő. Leggyakoribb a trochæus, ez az alapláb, a mely tudjuk, hogy három mórás ($\overset{2+1}{\text{—}}\text{—}$). A dactylust rendszeren 4 mórás lábnak ($\overset{2+1+1}{\text{—}}\text{—}\text{—}$) veszik; tehát 4 mórás láb váltogatná a 3 mórás trochæust, mi ritmikai lehetetlenség. A ritmus épen abban áll, hogy a beszéd (λέξις) folyamában egyes részek egyenlő időközönként jobban emelkednek ki, jobban hatnak a fülre. Ezek a jobban kiemelkedő, nyomatékosabb részek az egyes lábak thesisai,¹⁾ hosszú szótagjai. Hogy egy trochæusokból és dactylusokból álló ritmus-sorban a thesisok egyenlő időközönként kövessék egymást, csak úgy lehetséges, ha e lábak isochronok. De ha a lábak időbeli terjedelmét két illetőleg egyenlők, nem lehetnek egyenlők a lábakat alkotó szótagok. A dactylusban jobban kell tagoltatnia a beszédnek, rövidebbnek kell lenni a hosszú, és rövidebbnek a rövid szótag időtartamának, mint a trochæusban. Gondoljuk úgy a dolgot, hogy a dactylus itt a trochæusból származott olyanformán, hogy a trochæus első hosszú tagja két nem egyenlő, külsőleg megint egy trochæust mutató részre bomlott, a mely részek csak együtt voltak oly időbeli terjedelműek, mint a trochæus hosszú tagja. Az így nyert láb, hozzávéve az eredeti trochæus rövid szótagját és csupán a szótagok hosszú és rövid voltát tekintve, megfelelt a dactylusnak (— — —), de azért csak

¹⁾ A *thesis* szót eredeti, a görögöknél használt értelemben veszem.

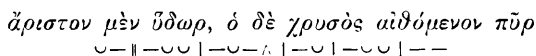
3 mórás volt. Ha le akarnók kottázní a 3 mórás trochæust és dactylust, így kellene azt tenni:

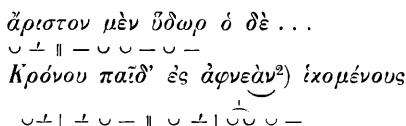
Így következtetünk csupán józan meggondolással. De e vélekedésünknek a bizonyítékát is megtaláljuk az ókori metrikusok egyikénél, Dionysiosnál,¹⁾ a ki említést tesz egy, a trochæussal egyenlő, tehát 3 mórás dactylusról, melynek hosszú szótagja megrövidült, irrationalis hosszúság.

Ép ilyen 3 mórás lábnak kell felvenni hasonló ritmikai okokból az egyes sorok végén álló spondeust is, melynek mindkét szótagja irrationalis hosszúság, egy móránál nagyobb, kettőnél kisebb. Az iambust 3, a creticust 5 mórás lábnak szokták felvenni, úgy hogy egy dochmius, mely a két utóbbi lábból van összetéve, 8 mórát foglal magában.

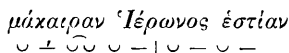
A trochæus és dactylus lábak időtartam tekintetében egyenlők, de hasonló ritmusúak is, mindegyikük eső. E hasonlóság útján könnyen összefűzhetők egy ritmus-sorban. A spondeus ugyan nem eső, de nem is emelkedő; a sorban nem váltja fel a trochæust, csak a sorok végén áll, mintegy nyomatékos befejezésül. Pl.

Az iambus, mint emelkedő láb, az eső trochæus és dactylus lábakkal nem alkothat szorosabb, összefüggőbb ritmus-sort. Ritkán is fordul elő, többnyire csak sor elején, mint felütés, vagy a dochmius kezdő verslába, pl.:

Ritmus-sort az iambus csak egy esetben, a strófa utolsó sorában alkot, a dochmius-szal kapcsolatban, mint e metrum iambikus külsejű végződésének folytatása

Miként az iambus, úgy a dochmius maga sem csatlakozik szorosan ritmikailag a trochæusokhoz. Összekötőlánczul ugyanaz a *ferde*

¹⁾ R. Westphal: Metrik u. Rhythmik 24. l.

²⁾ A kétmórás, tehát hosszú szótagot Pindaros gyakran két egy-mórás, rövid szótagra bontja.

ritmus szolgál, a mi a dochmiusban bent is megvan a két hosszú szótag összekapcsolásánál.

Ennyit a lábokról. A lábakon kívül vannak kisebb nagyobb terjedelmű ritmus nélküli részek egyes sorok elején, a melyek részint felütésül szolgálhattak s ezek rövidebbek, egy-két szótagból állanak, részint csak a ritmust megszakító, közbeszótt részek voltak. Ilyen a strófák nyolczadik sorának az elején található hét rövid szótag egymás mellett:

ὁθεν ὁ πολύφατος || ὕμνος ἀμφιβάλλεται:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ | — ○ — ○ — ○ —

A sorokat tehát általában a trochæusok és dactylusok alkotják. Sorok elején állhat az iambus s más határozottabb ritmus nélküli rész. A sorok végződhetnek spondeussal; de a legtöbbször catalecticusan végződnek, pl.:

μηκέθ' αἰλίου σκόπει:

— ○ — ○ — ○ —

E példában hiányzik az utolsó arsis. De az arsis nemcsak a sorok végén, hanem bent a sorban is hiányzik az ú. n. prosodiacus-féle tripodicus kolonok végén. Ilyen catalecticus, tripodicus kolon van ebben a sorban:

ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὁ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ

○ — || — ○ ○ | — ○ | — || — ○ | — ○ ○ | — —

Nem tekintve egyelőre a sorok bevezetésére szolgáló részeket, keressük, hogy a metrumot alkotó lábak hogyan csoportosíthatók, hogyan oszthatók be kolonokba? Mert a régi metrikusok kolonok szerint szokták csoportosítani a lábakat, a mely kolonok különféle kombinációjából állott elő aztán pl. egy pindarosi strófa. Ezek a kolonok magukban szorosan összetartották a lábakat, határozottan elkülönültek egymástól. Ezt az elkülönülést megkívánta a táncz is, a mely kartáncz volt, olyan táncz, melyet egy tömeg tánczolt, a miben tehát a jó rend volt a szép. Ez a jó rend úgy volt lehetséges, ha egyszerre járta mindenki ugyanazon tánczfigurákat. Ebből következik, hogy valamint minden egyes kolon, úgy minden egyes tánczfigura is, egymás mellett ugyan, de egymástól elkülönítve jelent meg. Ennek az elkülönítésnek a táncz és a metrum között fennálló szoros viszony-nál fogva, a metrumban is ki kellett fejezve lennie, vagy más szóval, az egyes tánczfiguráknak megfelelőleg a λέξις is kell, hogy osztható legyen szorosabban összetartozó részekre, kolonokra. Én legalább így következtetek s következtetésemet fogom is alkalmazni. Mielőtt azonban a kolonokra való osztásba kezdenék, lássuk e kérdés mai állását.

Első, a ki a pindarosi metrumokkal bővebben foglalkozott, Boeckh.¹⁾ Ő a pindarosi metrumok összevetéséből megállapított néhány kolont, de az egész ódát kolonokra nem osztotta. E helyett, figyelmen kívül hagyva a tánczot s csupán a metrumot véve tekintbe, metrikailag magyarázza az ódát. Abból indul ki, hogy a költő a

¹⁾ Pindari carmina. Berol. 1811.

hallgatók lelkének jobban megragadása céljából úgy szerkesztette költeményeinek a metrumát, hogy annak egyes részei jobban hassanak a hallgatóra, más részei kevésbé. Az ilyen jobban kiemelkedő részek az épen tárgyalt pindarosi ódában azok, a melyekben dactylus van. Az ilyen metrikailag jobban kiemelkedő részt, sort ő versus primariusnak, a mi megelőzi, eparchának, a mi követi, clausulának nevezi. Az I. olympiai óda 5 első sorát pl. így magyarázza:

Az első sor eparcha, élénkebb menetű, együtt van benne a dactylusos primarius ritmus a trochæusokkal; a második sor elején álló dochmius bővíti az előző eparchát s utána jön a versus primarius, mely csupa dactylusból áll; a harmadik, trochæusokból álló sor a clausulája a versus primariusnak; csakhogy ez a clausula Boeckh szerint igen erőtlen az előző sorok terjedelméhez képest, azért ezt követi a negyedik sorban az első sor második rendje (ordo = kolon), és végül az ötödik sorban a harmadik sorbeli clausula ismétlődik. Ez eléggé hízalgó magyarázat, különösen épen erre az öt sorra. Csakhogy pusztán a metrikára támaszkodik, eltekint az orchestikától, pedig a kettő között mondhatni ok és okozati összefüggés van s így helyesen megérteni a metrumokat csak a tánczczzal kapcsolatban lehetséges. Ha majd végig elemeztük a metrumot és megalkottuk a táncznak a képét, látni fogjuk, hogy min alapul tulajdonképen a Boeckh tétele.

Bergk ¹⁾ és Christ, ²⁾ a kik, miként Boeckh, kiadták Pindarost és magyarázták metrumait, szinten nem osztották kolonokra az ódák metrumait. Christ azt tartja, hogy minden verssor osztható lábakra, de nem minden verssor kolonokra. Igen, a monokolikus sorok nem oszthatók kolonokra, de a melyikben több kolon van, az osztható. Erre vonatkozólag jó tisztában lennünk az ókori dalköltők költési módjával. Pindaros ugyanis az ódák metrumának megszerkesztésénél nem alkotott sorokat, hanem csak kolonokat. E kolonokat aztán szorosabban fűzte egymáshoz, vagy lazábban. Ha nem volt szoros két egymásra következő kolon között a kapcsolat, akkor a cæsura a két kolon találkozásánál volt; ha azonban a két kolon szorosabban csatlakozott, akkor a cæsura nem a két kolon találkozásához esett, hanem előbb vagy utóbb. Úgy, hogy az egyes kolonokat szorosabban összekötő kapocs szerintem a szóközösség volt. Mikor aztán Pindaros költeményeit sorokra tagolták, egy-egy sort ott véltek végződni, a hol a cæsura mindig szövégződésre esett, a mely helyen állandóan meg volt a cæsura s nem csatlakozott szorosán egymáshoz a két szomszédos kolon. Így származtak a monokolikus, dikolikus, trikolikus sorok, a szerint, a mint egy, két vagy három kolont foglaltak magukban. Monokolikus sor pl. ez:

ἔλδεαι φίλον ἦτορ
|| — ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ||

dikolikus ez:

ἐλέφαντί παιδιμον ὦμον χεχαδμένον
∪ ∪ || — ∪ | — ∪ ∪ | — || — ∪ | — ∪ | — ∪
1 2

¹⁾ Poetae lyriici Græci, Lips. 1864. I. k.

²⁾ Pindari carmina, Lips. 1896.

Christ nem tagadja, hogy egyes sorok kolonokra oszthatók, hanem azért ezt nem teszi. Nehéz dolognak tartja, mert szerinte az egyes kolonok összefolynak; nem lehet megállapítani pl., hogy egy kolon a hetedik vagy nyolczadik szótagig terjed-e. De nem is fontos az, hogy hányadik szótagig terjed a kolon, mert lehet az teljes és catalectikus is; azt kell tudnunk, hogy a sorban hol kezdődnek a kolonok. Hogy a kolonok összefolyásáról itt szó sem lehet, azt már jeleztük, a mikor a metrumot a tánczczal kötöttük össze. Most lássunk a kolonok megállapításához.

Egy és ugyanazon kolon bizonyára több helyen fordul elő, a mint hogy a neki megfelelő tánczfigura többször ismétlődhetett. És vannak monokolikus sorok, vagyis oly kolonok, melyek sem az előző, sem a követő kolonhoz szorosan nem csatlakoztak s így a sorokra való tagolásnál külön sort alkottak. Ilyen monokolikus sor ez:

ἐλθεαι φίλον ἵτορ
— ◡ | — ◡ ◡ | — ◡

Íme egy kolon, mely igen gyakori az ódában. Előfordul mindjárt a strófa első sorában:

ἀριστον μὲν ὁδῶρ, ὁ δὲ χροσὸς αἰθόμενον πῦρ
◡ ◡ ◡ | — ◡ ◡ — ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — ◡

Ugyanitt találunk egy másik kolont is, melynek teljes alakja:

— ◡ ◡ | — ◡ | — —

Mind a két kolon tripodikus, mind a két kolon ugyanazon lábakat tartalmazza, csak a trochæus és dactylus helye változik bennük. E két hasonló kolon a karköltészetben oly nagy szerepet játszó prosodiacusra vezethető vissza, melynek tiszta alakja:

◡ ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — —

Ennek a prosodiacusnak az első, illetőleg a második dactylusa van trochæus-szal helyettesítve az egyik, illetőleg a másik kolonban. Tiszta prosodiacus ebben az ódában nem fordul elő, de azért ez is prosodiacus, vagy legalább is avval van egyenlő szerepe. Ezek gyakran fordulnak elő az ódában s ezek és bizonyára még a dochmiusok voltak a legfontosabb kolonok. Athenæus ¹⁾ Pindaros metrumai közül a prosodiacusokat mondja a legjobbaknak és az ezekhez hasonlókat (βέλτιστοι δὲ εἰσι προσοδιαχοὶ καὶ οἱ τοῦτοις ὅμοιοι.)

Ugyancsak a prosodiacusra vezetem vissza, a prosodiacus bővített alakjának tartom a strófa második sorában előforduló tetrapodikus dactylus-sort (◡ ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — —).

ἄτε διαπρέπει νυκτὶ μέγανρος ἔξοχα πλούτου
◡ ◡ ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — —

A most tárgyalt, háromféle kolonokat közös néven prosodiacusi kolonoknak nevezem a továbbiakban.

¹⁾ Ed. G. Kaibel. Teúbn. 1890. (XIV, 631.)

Külön kolonnak tekintendő a dochmius, melynek kétféle változata van; az egyik, melynek alakjai $\cup \cup \cup \cup$, a másik, melynek alakja: $\cup \cup \cup \cup$. Az előbbi sor elején használatos, sorban csak akkor, ha egy megelőző másik dochmiusból indul ki, mintegy annak a folytatása, pl.:

Κρόνου παῖδ' ἐς ἀφνεᾶν ἰχομένους
 $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$

Megtörténik a dochmius e formájánál, hogy a második hosszú szótag irrationalissá válik, rövidebb lesz, s ennek ellenében e szótag után egy újabb rövid szótag lép fel a dochmiusban, úgy hogy most már a dochmius alakja ilyen lesz: $\cup \cup \cup \cup \cup \cup$.

Pl. *ἐν εὐάνορι Λυδοῦ Πέλοπος ἀποικίη*
 $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup$

A dochmius utóbbi formája ($\cup \cup \cup \cup$), melyet hypodochmiusnak is neveztek, sorok végén szokott előfordulni, elvértve a sorban is, de sort nem kezd. Teljesen egyértékűnek vették időbelileg a dochmius előbbi alakjával, mindegyiket nyolcz mórás metrumnak tartották. Ilyen dochmius van a következő sor végén:

ἄλλο θαλπνότερον ἐν ἡμέρᾳ φαεινὸν ἄστρον ἐρήμας δι' αἰθέρος
 $\cup \cup$

A dochmius egyik mellékalakjának tartják általában a prosodiacusi kolonok egyikének ($\cup \cup \cup \cup \cup \cup$) catalectikus alakját ($\cup \cup \cup \cup \cup$), mely a sor belsejében szokott előfordulni. Erre azonban bizonyíték az ókorból nincs. Valahányszor leírják az ókori metrikusok a dochmiust, mindig csak egy alakjáról beszélnek, arról, melyet ma a dochmius alapformájának tekintenek ($\cup \cup \cup \cup \cup$). A hypodochmiust sem tartják dochmiusnak, nem lévén meg benne az a ferde ritmus, hanem csak a dochmiusszal egyértékű metrumnak. Azért én az előbb felhozott kólont ($\cup \cup \cup \cup \cup \cup$) a prosodiacusiak közé sorozom. E mellett szól a systemában való elhelyezése is, mint majd látni fogjuk. A prosodiacusi és dochmiusi kolonokat egy néven táncz-kolonoknak is nevezhetnének szemben a lépő-kolonokkal, mert ezek mindegyike egy-egy tánczfigurának felelt meg.

A kolonoknak egy harmadik faja az, a melyeket én lépő-kolonoknak fogok nevezni. Ezek a kolonok mind trochæusból állanak, verslábaik száma leginkább kettő vagy négy, de lehet három is. E kolonok legfőbb sajátága, hogy egy kólont sohasem fordul elő magában, hanem minden ilyen lépő-kolonnal párosul egy vele teljesen egyenlő nagyságú lépő-kólont. És ez egyenlő nagyságú kolonok vagy egymás mellett állanak vagy másféle kolonnal szét vannak választva. Hogy az egymás mellett lévő vagy egymáshoz legközelebb eső lépő-kolonok egyenlő nagyságúak, ez ismét csak a tánczczal áll összefüggésben. Ezek ugyanis megfeleltek a kar fel- s visszavonulásának; a mennyit előre ment a kar, ugyanannyit ment hátra felé. Erre azonban még bővebben fogunk kitérni.

Lépő kolonok vannak a következő sorokban:

dipod.	τοῦ μεγασθενῆς ἐράσσατο γαῖαχος
	— ∪ — ∪ — ∪ — ∪ ∪ — ∪ — ∪ — ∪
tripod.	Μηδ' Ὀλυμπίας ἀγῶνα φέρτερον αὐθάσσομεν
	— ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ ∪ — ∪ — ∪ — ∪ ∪
tetrapod. k.	μηκέθ' ἁλίου σκόπει
	— ∪ — ∪ — ∪ — ∪ — ∪

Van aztán még egy különleges dipodikus lépő-kólon az epodusban, a melynek csak az egyik verslába trochæus, a másik dactylus. (— ∪ ∪ — ∪). Külső alakját és a systemában való elhelyezését tekintve én ezt is lépő-kólonnak veszem, a dipodikus trochaikus lépő-kólon egy mellékalakjának. Az epodus negyedik sorában fordul elő:

Ποσειδάν, ἐπεὶ νιν καθαρῶν λέβητος ἔξελε κλωθῶ

— ∪ — ∪ — ∪ — | — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ | — ∪ — ∪ — ∪ — ∪ —

(Vége következik.)

(Debreczen.)

BOROS JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Marton Lajos: Magnus Aurelius Cassiodorius Senator isagogikai gyűjteménye. Újszövetségi irodalomtörténeti tanulmány. Pozsony, Wiegand F. K. könyvnyomdája, 1910. 8-r. 136. l. Ára 1-70 K.

M. Aur. Cassiodorius Senator (szül. 477—480 körül), az előkelő családból származó magasrangú államhivatalnok, miután nehéz és felelősségteljes állásokban nagy szolgálatokat tett hazájának, a szülőhelye, Scyllacium, szomszédságában fekvő Vivarium nevű birtokán kolostort építtet és abba vonul vissza, hogy innen kezdve minden tevékenységét gyakorlati irányú egyházi munkásságra kösse le. Ez az év (540) fontos datum a szerzetesség történetében. Cassiodorius, a ki élénken érezte, hogy mennyire hiányoznak a nyugaton oly tudományosan képzett papok, mint a minőket az antiochiai, alexandriai és nisjbisi világhírű theol. iskolák bocsátottak szárnyra, a Vivarium-kolostornak feladatául a magasabb színvonalú papképzést tűzte ki. E kolóniából, mint szerzőnk szépen fejtegeti, új irány, új szellem indul ki, mely a szerzetesi életnek is nagyobb tartalmat ad s művelődéstörténeti szempontból is kiválóan fontos. Mert míg Pachomius, Basilius, Cassianus és Benedictus szabályai majdnem teljesen a szemlélődő életre szorították a szerzeteseket, addig Cassiodorius a theol. és világi tudományok ápolását tűzte ki szerzetesei elé főcélul s ez a kezdeményezése tette később nyugat valamennyi kolostorát a zajtalan, de annál becsesebb tudományos munkálkodás fészkeivé.¹⁾ Ez Cassiodorius elévülhetetlen érdeme. Munkái: a *Chronica*, *De origine actuque Getarum*

¹⁾ L. a 7. lap, 2. jz. Cassiodorius és Benedictus találó összehasonlítása.

(Jordanes eredetije) s a Variarum libri XII. becses művelődéstörténeti források. De sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek a zárdai magányban írott könyvei: az Institutiones divinarum et saecularium litterarum, melynek első könyve a theologiai képzés és önképzés eszközeit ismerteti, második könyve a septem artes liberalis foglalatát nyújtja (ez utóbbit csak azért, mert szerinte mindennek gyökere a szentírásban van). A kolostorban írt munkái közül említendők még: de anima, de orthographia, hist. eccl. tripartita és a zsoldárkönyv magyarázata.

A bibliamagyarázat C. főstudiuma s az Institutiones I. k. 10. fejezetében hatféle segédeszközt ajánl szerzeteseinek, hogy ők is kellő jártasságot szerezzenek a biblia tudományos tárgyalásában és elégséges eszközök legyen annak megértéséhez és helyes értelmezéséhez. E segédeszközök (bevezetés, introductio, *εἰσαγωγή*) során második helyen őt író említ, kik az isagogikával foglalkoztak (introductores scripturae divinae) s kiknek tanulmányozása a biblia helyes megértésére vezethet. Ezek: Tyconius, Augustinus, Hadrianus, Eucherius és Junilius. Ezen isagogikusok életének és műveinek vizsgálata adja a következő öt fejezet tárgyát.

A donatista Tyconius [Afer] Liber de septem regulis cz. munkáját ismerteti szerzőnk először s kimutatja, hogy T. munkája inkább hermeneutika, mint isagogika, túlságos allegorizálásával pedig nagyon redukálja szabályai értékét. T. stílusa nehézkes és homályos, bár latinsága tiszta (36—37. l.). Marton tárgyalásában — s ezt a megjegyzést a következőkre vonatkozólag is teszem — a theologiai szempont az irányadó, a philologiai tárgyalás szegényesebb, sok adat, irodalmi utalás stb. hiányzik, a mi talán abban leli magyarázatát, hogy munkáját elsősorban is theologusoknak szánta s így inkább az egyes írók isagogikai elveit és módszereit akarta ismertetni, mint a velük összefüggő kérdések philologiai taglalásába bocsátkozni. Pl. kár, hogy Tyconiusra vonatkozólag nem használta fel Schanz (Röm. Litt. Gesch. 1904. IV., 1. 350—353. lk.) és Bardenhewer (Patrol.² 1901., 414—415. lk.) adatait, így a fejezet philologiai szempontból is alaposabb volna.

Augustinus de doctrina christiana cz. munkájának ismertetése a 3. fejezet tárgya (38—55. lk.) s e fejezetnek a magam részéről teljes elismeréssel adózom. Helyeslem, hogy nem ismerteti részletebben az Augustinus életére vonatkozó adatokat, mert Augustinus sokkal nagyobb egyéniség, élete s arról való adataink inkább ismeretesebbek, mint pl. Tyconius vagy Eucherius stb. élete. Ismét nagyon részletesen adja a de doct. christ. I—III. könyveinek tartalmát, találó kritikai megjegyzések kíséretében. Augustinus e műve szintén inkább hermeneutika, de mint ilyen, valóban «clavis atque ars rectae interpretandi rationis», kiválóan gyakorlatias; rendkívül gazdag anyaga, éles dialektikája és emelkedett hangja magasan kiemelik az e nemű kísérletek közül (55. l.). Az 55—81. lapokat Augustinus exegetikai munkásságának áttekintése foglalja el. Ennek az óriási terjedelmű munkásságnak áttekintése világos és eléggé részletes, a találó példák egész sorával illusztrált. Targyalja ebben a De Genesi c. Manichæos, De Genesi ad litteram, Quæstionum in Heptateuchum II. VII., Annotationes in Job, Enarratio in Psalmos, De sermone Domini in monte

stb., stb., s a de consensu evangelistarum II. IV. cz. exegetikai munkákat, kitér a Sermones ad populum, a Speculum s. a levelek exegetikai részleteire s végül arra az eredményre jut (79. l.), hogy Augustinus a gyakorlatban saját szabályait szegi meg, nincs elégséges nyelvismerete, philológiai s történeti érzéke s így leggyakrabban fantáziájának csapongását követi; nyelve is mutatja a növekvő barbarizmus erős hatását; a vulgarizmusoktól (afrikai latinság, Italia révén) még a grammatikailag s rhetorikailag kiválóan iskolázott Augustinus sem tudta stílusát tisztán tartani (81. l.). Hevesen ismeri fel szerző Augustinus stílusának sajátosságait, helyesen méltatja gazdag szókincsét, nyelvújítói tehetségét. Mint mondtam, a munkának ez a fejezete minden dicséretet megérdemel.

Hadrianus (+ 440 körül) *Εἰσαγωγή εἰς τὰς θείας γραφάς* című munkájának ismertetése kapcsán Goessling kimerítő műve alapján mindent elmond röviden a szerzőről, a mi elfogadhatót eddig a philol. vizsgáldás kiderített. H. munkája abból a szempontból fontos, hogy ez adta meg a bibliába bevezető tudománynak a nevet: isagoge, isagogika. E fejezet kapcsán ügyes excursusban szól (92. l. 1. jz.) a tropusok és figurák class. meghatározásairól és (94—96. lk.) az antiochiai exegetikai iskoláról.

Kevésbé megbízható philol. szempontból az Eucherusról szóló 5-ik fejezet (két részben), melyben a tudós lyoni püspöknek Formulæ spiritalis intelligentiæ és Instructionum II. II. cz. exegetikai műveit ismerteti, melyek közül különösen az Instr. II. könyvének „de gentibus”, „de locis”, „de fluminibus vel aquis” és „de idolis” cz. fejezeti min’én kezdetleges-égük, számos tévedésük és meglehetősen naiv etimologizálásuk ellenére is becses tudományos adalékok az antik ethnológiához, földrajzhoz és vallástörténethez. Marton itt, Eucherus életének ismertetésében, kissé felületes. Az idézett irodalom nagyon szegényes. Bähr, Teuffel-Schwabe és Nirschl neveit látom csak a 97. l. jegyzetében s Wotke editiójának címét a 98. l. 1. jz.-ben. A. Mellier és A. Guillaud műveit — úgy látom — nem ismeri (l. Bandenhewer: Patrol. 457. l.), sőt magának Eucherusnak műveit is hiányosan sorolja fel (Bardenhewer Patrol. 455. és 456-457., továbbá Schanz Röm. Litt. Gesch. IV, 1., 365!); a Passio martyrum Aganensium nem biztosan „tőle való”, hanem csak valószínűleg. Püspökké választásának időpontja nem 434, hanem újabb kutatók szerint 424. Ellenben helyesen állapítja meg Eucherus műveinek történeti értékét, mert mint valóságos bibliai lexikonok a kor műveltségének igazi fokrőri gyanánt tekinthetők.

A könyv utolsó fejezete Junilius Africanusnak: Instituta reglaria divinæ legis (II. II.) cz. művével foglalkozik. E fejezet megírásánál Kihn: Theodor von Mopsuestia und Junilius Africanus als Exegeten (Freiburg 1880.) cz. kitűnő és kimerítő munkája volt M. kalauza, s konstatom, hogy e fejezet philol. része is (115—121. l.) ügyes és kimerítő, világos összefoglalás. Junilius műve az első valódi isagogika s bár szír eredetije a nisibisi iskola terméke, Jun. fordítás tette mégis a Nyugaton valóságos tankönyvvé. Nagy elterjedtségét a Cassiodorius Institutióival való szembeszökő szellemi rokonsága is magyarázza. A fejezetet az edessai iskoláról szóló excursus és az isagogika s Aristoteles filozófiai rendszerének összefüggésére vonatkozó néhány igen találó megjegyzés rekeszti be.

Még egyetmást az első (M. Aur. Cass. Sen. theologiai munkáságáról) fejezetről. A 3. l. 2. jz-ben Ebert nagy irodalomtörténetének 1874. évi kiadását idézi, melyben E. Cass. születését 477-re teszi; e munka 2. kiadásában (1889. p. 499.) már a 480. évet veszi fel Ebert. Érdekes — a mit M. nem említ — hogy most meg Badenhewer (Patrol. 1901. p. 559.) veszi fel a 477. évet. Szerző egyébként kissé tulságosan szabadon használja Ebert idevágó fejezetét (Gesch. d. christlich. lat. Lit. 1889., 498—514. lk.), sok helyen szóról-szóra átveszi Ebert szövegét, a nélkül, hogy ezt idézőjellel jelezné, vagy legalább Ebert nevét zárójelben utánatenné! Nem szeretek párhuzamos helyeket összeállítani, nem is teszem; nem is mondom, hogy sok alkalmam volna rá M. munkáját illetőleg, de az a körülbelül 10 erősen egyező (lefordított) hely is szemet szúr¹⁾ ilyen munkában, melyről a figyelmes olvasó s íme a kritikus is szívesen konstatálja, hogy nagy szorgalom és sok, lelkiismeretes olvasás gyümölcse. Lépten-nyomon észrevehető, hogy mindegyik auctort pontosan elolvasta, alaposan ismeri, de egyszersmind kellő könnyedséggel ismerteti. Bár tárgyánál fogva nincs sok alkalmam eredeti nézetek felvetésére, mégis felcsillan imitt amott néhány (jól megokolt) eredeti vélemény. (P. o. 108. lap Tyconius és Augustinus hatása Eucherusra stb.)

A nagy fáradtsággal és elég alaposággal megírt munka örvendetes jelenség irodalmunkban, mely amúgy is eléggé szegény az óker. irodalomtörténetre vonatkozó művekben. Ezért a szerzőnek, bár munkája nagy részben a theologusokat is érdekli, mint philologus őszinte elismerésemet fejezem ki.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Budapest, Révai Testvérek, 1910. N. 8-r. 246 l. Ára füzve 4, kötve 6 K.

Rubinyi e könyvében két czélnek akar szolgálni: egyrészt Mikszáth Kálmán *egyéni nyelvének* sajátosságait kutatja, másrészt adalékot akar nyújtani a magyar *irodalmi nyelv* történetéhez; másképen szólva, mintegy Mikszáth egyéni szempontjára állva vizsgálni az irodalmi nyelv nagy mezejét, hogy ekkép írójának helyét kijelölje nyelvünk fejlődésében. A feladatot csak részben oldotta meg, még pedig csak igen kis részében. A testes kötet igen sokat ígér, az előszó is, a munka egésze azonban csak keveset vált be az ígéretből. Még Mikszáth egyéni nyelvének teljes képét sem kapjuk, annál kevésbbé viszonyát elődjeihez, kortársaihoz, saját nyelvjárásához. Voltaképen az egész munka nem egyéb, mint a stilsztika néhány fejezete, melyekhez a példák Mikszáthból vannak czédulázva; itt-ott egy kis grammatika, egy kis nyelvlélektan s igen sok ú. n. nyelvészeti, a melyet néhány ifjú óriás, a ki hallott már valamelyest nyelvről is, meg esztétikáról is, mint saját külön tudományát szeret árulni. Pedig erre is áll Salamon (nem pedig Ben Akiba) mondása, hogy: „Semmi

¹⁾ Szemet szúr még a 7. Japón egy tizenhatsoros körmondat, továbbá ezek: eretnekit (13. l.), megüresítették (26. l.), képesebb ember (44. l.), tantartalom (79. l.), Cassiodor (passim), minden összegyűjtethetett adatot (82. l.), Hadrián (93. l.), nemszereplés (116. l.).

új nincs a nap alatt. Hogy csak egy újabb ilyenfajta tanulmányra rámutassak, említtem *Edgar Allan Poe* gyönyörű értekezését: „The philosophy of composition”, mely valóban nyelvészeti; ezen alapszik az egész Verlaine-Baudelaire-féle költői nyelvelmélet, melynek mostanában nálunk mint újnak van nagy kelete. Pedig nálunk is már elég régi; Fogarasi János nyelvmetafizikája voltaképen ugyanez (kezdő nyelvésztekusoknak ajánlható); de írtak ilyeneket Salamon Ferencz Pázmányról, Arany János szerte sok értekezésében és bírálatában, meg mindazok, a kik Vörösmarty, Tompa, Arany, Petőfi stb. nyelvéről írtak. A könyv felénél többet a szótár foglal el, olyan Mikszáth-szótár-féle; sajnos, hogy csakis „féle”, mert az van meg benne, a mi a szerzőnek olvasás közben a szemébe ötlött, valóságos ötletes szótár. Az előszó megjelöl ugyan 3—4 elvet, a mely szerint készült, a szótár maga azonban ezeket az elveket nem nagyon követi: egy halmaz adat, betűrendben; de sem magyarázat, sem utalás, sem bármiféle tudományos készüllet. Szóval nem több, mint az az Arany-, meg Vörösmarty-, meg Jókai-szótár, a melyet még ma is várunk illetékes szaktudósainktól. Rubinyi könyve amúgy nem kellemetlen olvasmány, de nyomot nem hágy. Alkalmi czikk könyvalakban, sémme egyéb. Nagyon furesállom, hogy a kiadók Mikszáth Munkái-nak sorozatába iktatták.

(Veszprém.)

KEREKES EMIL.

Szoják Rezső: Kerényi Frigyes élete és költészete. Doktori értekezés. Breznóbánya, 1909. 8-r. 53. l.

Kerényi Frigyes, a negyvenes évek nem nagy tehetséggű, de kedvelt költőjét, Nemes Béla beható kutatások alapján ügyesen megírt dolgozata, a mely az Ország-Világ 1900-iki évfolyamában s azután különlenyomatként jelent meg, helyesen méltatta. Petőfi és Tompa derék barátjától az Uhlandéktól tanult erős formaművészetet és egy kis hangulatosságot elvitatni nem lehet. Németes szentimentalizmusával együtt ez köti őt Bajzáékhoz. De ennél többre becsülnünk őt nem szabad. Szoják Rezső dolgozata hiábavaló munkát végez, midőn Kerényi-nak új képét akarja megrajzolni. Életrajzához egyetlen egy új adata sincs, noha több mint negyven forrásmunkát sorol fel. S ez annál rosszabb, mert a „bibliográfiában” felsorolt munkák között *nincs* meg a főforrása: Nemes dolgozata. Pedig egészen annak a nyomán halad; még Kerényitől vett idézetei is, megtoldva vagy megkurtítva, ugyanazok. Forrását részletről-részletre átdolgozva ügyesen takargatja; de minden adat megtalálható Nemes könyvében s az „átdolgozás” nem sikerül úgy, hogy a forrás itt-ott ki ne csillajon:

Nemesnél:

(Kerényi) a szabadon gondolkozó Benczur József kezei alá került, ki — — — munkakedvet öntött az ifjúságba. — Az ősmagyar mondák, történeti elbeszélések és jellemképek nagy hatással voltak a fiúkra. Frigyes is lelkesedett.

Szojáknál:

— — a szabad gondolkodású Benczur József keze alá került, a ki nagy és benső lelkesedéssel magyarázott az ősmagyar mondákról, a magyar történelemről s a haza nagyjairól, a mi nemcsak érdekelte — Kerényit, de rajongó lelkesedéssel töltötte el stb.

Vagy másutt:

A Pulszkyék fényes estélyein egy leányarcz rövid időre leköti ugyan figyelmét, de igazi szerelemről szó sem lehet. — — —

A kit először énekel meg: szép, művelt, — de daczos és hideg és hozzá nem jó honleány. A költő dala nem hatja meg. — — —

Hanzó valóságos pajtásságra lépett gyámoltjával (Kerényivel) s a jó-barátság viszonya czímén csalta, fosztogatta alattomban.

A Pulszky-ház híres estélyein volt alkalma látni eleget, de nem tudott fölmelegedni. Hidegnek, érzéketlennek találta a társaság hölgyeit.

A kit először megénekel: szép, művelt, de daczos s a mi fő hiba: nem jó honleány. Nem hatja meg a költő epedő dala.

Gyámja, Hanzó ügyvéd valóságos pajtásságra lépett a könnyen hívó költővel s a jó barátság czímén hitegette, fosztogatta.

Sapienti sat. Érthetetlen, hogy a szerző az elhallgatott forrást ilyen bátran kiirogatja. Pedig ez még nem minden: két adatánál s névváltoztatás és a lengyelországi út dátumánál, még hangsúlyozza is, hogy ez az ő adata, jöllehet Nemes dolgozatában ezek is benne vannak. Annál érthetlenebb mindez, mert azt is észrevehetni, hogy főforrásának adatait nem egészen ellenőrzés nélkül veszi át; gyakran az eredetit is megnézi, az idézetet kibővíti s a forrásmunkát másképen jelöli meg: ha Nemes a *Pesti Hirlap* 1842. évf. 182. sz.-ról beszél, szerzőnk az 1842. szept. 29-iki számot emlegeti. Bizonyossága annak, hogy azt meg is nézte. Ennyi munkával pedig kár volt Nemest nyomou követni; ha sok újat nem is, de eredetit adhatott volna.

A mit Kerényi költészetéről mond, az Szójáknak egyéni nézete, de helytelen. Szerinte Kerényi jó költő, de nem ügyes verselő. Mi ma is csak az *Életrajzok* bírálatát fogadjuk el igaznak: „ő igen jó, igen csinos, igen ügyes versíró — de nem költő.”

A dolgozatnak van egy-két tárgyi tévedése is. Az *Erdei lakról* szóló jelentés a *Pesti Divatlap*-nak nem 1847., hanem 1845 július 17-iki számában jelent meg; Petőfi Kerényi mellett ennek nem 1844-iki, hanem 1846-iki verskötetét ért támadáskor tüntetett. Szóják dolgozata tehát semmivel sem viszi előbbre a Kerényi-irodalmat.

(Temesvár).

GÁLOS REZSŐ

Mészáros Gyula: Török Költők. Budapest. Kisfaludy-Társaság 1910. 8-r. 208 l. Ára 4 K.

A Kisfaludy-Társaság régen érzett hiányt pótol, midőn egy fiatal orientalistának alkalmat ad költeményfordításainak kiadására. Mészáros ama emberek közé tartozik, kiknek Magyarországon kelt ugyan a gyökerük, de lelkük keleten jár, keleten él és keleten álmódozik. Vonzza az emberi lélek költői nyilvánulása, s száraznak látszó tanulmányára, a török-tatár nyelvészet kutatására is, poétikus hajlamai bírták. Senki kortársai közül nem tudta magát annyira beleélni a török kelet lethargijába, melankolikus fatalizmusába mint ő.

Jelen kötete úgyszólván lényegesen bővített kiadása kised művének, melyet néhány évvel ezelőtt *Czipruslombok* czímen kiadott. Összegyűjtötte a török versirodalomból azokat a költeményeket,

melyek leginkább megfeleltek borongós kedélyének, misztikus sejtelmeknek, s lefordította őket. Legnagyobb részükön nem is látszik, hogy az irodalmi török nyelv szózagyrájából kerültek elő a gördülékeny, magyaros és szerfelett poétikus verssorok, melyek összefonva eléggé jellemző gyűjteményét alkotják a régi és az újabb török versirodalomnak.

Mészáros az Anthológiához előszót is csatolt, melyről azonban nem mondhatok annyi jót. Készültében nem is tartotta a tudomány követeléseit szem előtt. Első felében felhasználta *Gilbről* szóló dolgozatomat, (*Kel. Szemle*, 1906.) második felében Kúnos és Hammerből szedett néhány adatot nyújt. Az egész 64 lapra terjedő irodalmi ismertetés inkább a tárgyalat költők nomenclaturája mint irodalomtörténeti értekezés, a mit a szerző maga is elismer. A kötet célja a török poézisnak magyar szívekbe való átplantálása, s hiszem, hogy Mészáros célját elérte. Mindenkinek, a ki *magyarul* akar kelet csodavilágába tekinteni, a *Török Költők* olvasása sok élvezetet fog szerezni.

(Budapest.)

GERMANUS GYULA.

Dr. Borbély István: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Irodalomtörténeti tanulmány. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomda. 1909. 8-r. 80 l.

A XVI. és XVII. század hitvitázó irodalmáról rendszeres áttekintést nyújtó munkánk nincs; olyan is csak néhány, mely egy-egy körét, vagy egy egy nagy alakját emelné ki, világítaná meg. Borbély István már Heltai-monografiájában (1907) is ilyen feladatot tűzött ki maga elé. Kiváló úttörői vannak: Révész, Jakab Elek és a bámulatos szorgalmú Kanyaró Ferencz. Alig van kérdés, a mit ezek meg nem láttak, és legtöbb-zör meg nem fejtettek volna. Borbély ezeknek örökebe lép. *Heltaijának* még csak a szétszórt adatok összegyűjtése a célja, most ismertetendő munkájáé már az irodalomtörténeti szempont megjelölése és az anyagnak e szerint való csoportosítása is. Igaz ugyan, hogy a polemikus írók ilyenén vallás szeriut való elkülönítése nagyon könnyen előidézhethné az irodalomtörténeti szempontnak mellőzését, de Borbély ép Jakab Dávid-életrajzát tartván ebben a tekintetben szem előtt, nem feledkezik meg az unitáriusok ellenfeleinek jellemzéséről sem, és így bizonyos tekintetben többet ad munkájában, mint a mennyit ígér a címben. Az irodalomtörténeti szempont tartja vissza a polemikusok műveinek behatóbb tárgyalásától; megelégszik a viták történetének leírásával. Pedig sokszor lehetett volna a polemikusokra jellemzőbb vonásokat ép műveik tartalmából kiragadni. Nem feledkezik meg erről Borbély sem, de viszont nem is aknázza ki az iratokat ebből a szempontból kellőképen. ARANY TAMÁS raciona lizmusát talán semmi se jellemzi annyira, mint Melius művének (*Az Aran Tamás* ... 1561.) tizenhatodik ellenvetése (a paradicsomi kígyó); a Melius-Aranyvitának túlcsepését a religio határán a 36. ellenvetésből látjuk legjobban (a fejedelemnek törvény felett nem kell adót fizetni?); Aranynek az unitarizmusához való viszonyát érdekesen mutatja a 15. ellenvetés (kell-e hirdetni és tanítani a törvényt?), e viták kicsinyességéről pedig a 28. tájékoztat (koma vagy keresztleány házasa-

viszont olyan vitázókat is fölvesz, a kiktől irodalmi mű nem maradt reánk. Figyelme azonban kiterjed mindenre, és sűrű jegyzetei közt nem egyszer érdekes és fontos dolgokat vitat. Csak egyik jegyzetéhez fűzők megjegyzést: az ARANY TAMÁS (1561) 7. ellenvetésében említett «közbejáró Christufrol» cz. művet én a «*Christus közébe Jarasarol*» (1561) cz. prédikációgyűjteménnyel azonosnak gondolom. Stancarot czáfolja ebben is, hisz ezt olvasom a 20b. lapon: «igy czelekedéseis az ő személyeben à testben, külömb az Atyától es Szent Lelektől. Ezt nem akariac a Stankaristac eűekbe uenni». A magyarországi kereskedő és árusnépekhez intézett ajánlásából is ezt vélem kiolvasni. Annyi azonban bizonyos, hogy a Stancaristák terjedését Stancaróról szótában e könyvvel is igazollhatta volna Borbély.

Csak röviden akarom még áttekinteni e kis művet. Szól benne Stancaróról, Arany Tamás, Egri Lukács, Dávid Ferencz, Heltai Gáspár, Basilius István, Császmái István, Karádi Pál, Békés Gáspár és Hunyadi Demeter polemiáiról. A *Comoedia Válaszutina*-t az 1567. évi (decz. 4.) debreczeni zsinathoz kapcsolja (l. Bodnár), *Balassa Menyhért árultatása* szerzőjének pedig karádit vallja, igyekeztén leszámolni a szerzőség eltitkolásának nehézségével és Dézsinek szerintem is valószínű véleményével, hogy a mű töredékes, és hogy — a mit már nem vallok — nem Karádi műve. Borbély a sok eddig elhagyott méltatás után esztétikai szempontból nem is vizsgálja e darabot, és így — ha mulasztást követ is el — de legalább megmenekszik attól a frázisokkal, üres, de nagy mondásokkal, alap nélkül, ám nagy hangon odavetett hypothesis-szal iszapossá vált «üppedő talajtól, melybe Böszörményi¹⁾ doktori disszertációja annál inkább elmerült. Borbély jegyzeteinek sok és haladó olvasásról való tanuskodása méltán jogosít bennünket arra a várakozásra, hogy a XVI. század többi protestáns vitaközját ilyen ügyesen kiömböritott és sok megfigyeléssel készített képmásban fogja olvasóival megismertetni, mint azt ez a minden tekintetben méltánylandó és elismerésre méltó értekezése, melyet mi voltunk bátrak néhány megjegyzéssel kísérni, az unitáriusokkal tette.

(Budapest.)

ALSZKGYH ZSOLT,

KÜLFÖLDI IRODALOM.

D. Adolf Deissmann: *Die Urgeschichte des Christentums im Lichte der Sprachforschung*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1910. 8-r. 48 l. Ára 1 M.

A Licht vom Osten kiváló szerzőjének egy Grazban 1909 szept. 30-án tartott előadását tartalmazza ez a füzet, mely a szerző kedvelt témájával, az őskereszténység gyökereinek felkutatásával, foglalkozik. A főjellemvonása ennek a füzetnek az, hogy itt a semitizmus problémáját helyezi előtérbe, minthogy az őskeresztény görögség hellenisztikus alapjaival már a Licht vom Ostenben kimerítően foglalkozott.

¹⁾ Böszörményi Sándor: *A Balassa Comoediáról*. Bpest. 1909. 63 l.

A nyelv a történeti kutatás egyik fontos eszköze; a nyelvben valósággal viszátköröződik az emberiség története. A nagy világvallások klasszikus szövegeiben, így az evangéliumokban, az őskereszténység emez önvallomásaiban is rendkívül mély nyomokat hagytak a vallás ősi történetének változatos tényei. Az ebbeli kutatásban irányadó szempont, hogy az újtestamentum nyelve szorosan összefügg a hellenisztikus görög nyelvvel — a diadochok és a császárság világnyelvével — másik szempont az, hogy az újtest. görög nem egységes egész. Az ősker. szövegekben egymás mellett figyelhetjük meg a művelt irodalmi nyelv, a társalgási és a népnyelv elemeit. Ezt a felismerést a szerencsés véletlen folytán napfényre került cserép-, kő-, papyrus-szövegeknek köszönhetjük, melyeket szerző már említett nagy munkájában feldolgozott. Harmadik szempontja, hogy a semitizmus jelszavával is óvatosabban kell bánni, mert rendkívül nagy azon lexikális, stilisztikai és szintaktikai sajátosságok száma, melyek semitizmusoknak bélyegeztetnek, holott a népies görög világnyelvben is ép úgy megvannak.

A nyelvbúvárlat a semitizmust és hellenizmust jelöli meg, mint a kereszténység őstörténetének két főtényezőjét. Latinizmus, parsizmus nem alkotó elemek, csak a kulturális érintkezés nyomai a nagy vallási átalakulás korából. E kettő a legmarkánsabb. A semitizmusban rejlik a kereszténység eredete, a hellenizmusban első nagy lendülete s világtörténeti jelentősége. A semitizmusban született Jézus evangéliuma, a hellenizmusban élt és hatott az apostoli egyházközségek jámborsága: a Jézus-kultusz.

A semitizmus hatása legerősebb a tulajdonnevek terén, melyek az újtestam.-ban előfordulnak. Az őskereszténység vallástörténeti megértésére oly fontosak ezek, hogy egyedül ezekből rekonstruálni lehetne a ker. vallás őstörténetét — mondja D. kissé túlmerészen (8—9. l. jegyz.). Annyi azonban mindenesetre megállapítható az újtestamentumi görög nyelv alaposabb vizsgálatából, hogy az nem irodalmi, hanem vulgáris nyelv, származik pedig a hellenisztikus kor népnyelvéből. Így a biblia is valósággal hellenisztikus könyv. Sokáig azt hitték, hogy nagyon sok az új képzés az újtestamentumban, azonban bebizonyosodott, hogy ezek nagyrészt a hellenizmus fogalomsínkjéből valók; így az agape is. Az újtestamentum 5000 szava közt alig van 50 keresztény, vagyis specialiter biblikus újképzés (körülbelül 1%). De azért a kereszténység nagyon sok fogalmat bővített, tágitott, felmelegített, látott el új tartalommal. Így az újtestamentum nyelvének kutatása nemcsak a szókra, hanem azok tartalmára és jelentőségére, kapcsolataira is élénk világosságot vet.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Ludovicus Rosenmeyer: Quaestiones Tertullianae ad librum adversus Praxean pertinentes. Argentorati, apud C. J. Truebner, MCMIX. [Dissertationes philologicae Argentoratenses selectae. Ed. B. Keil et R. Reitzenstein. Vol. XIV, fasc. I.] — N. 8-r. VIII + 98. 1. Ára 3 M.

Tertullianusnak Kroyman-féle kiadása (CSEL XLVII, 1906. pars III.), mely folytatása a bécsi Corpus Scriptorum Eccl. Latinorum szűnára Reifferscheid és Wissowa által megkezdett editionának (CSEL XX, 1890. pars I.), az első érdemes és philologailag használható Tertullianus-kiadás. Kroymann volt az, ki a kódexek közül kiválogatta és kritikailag értékelte a legjobbakat: a Montepessulanust (M, 54) és a Paterniacensist (P, 439). E kódexeket Kroymann bámulatos philologiai éleslátással használta fel, sok jeles coniecturával számos helyet érthetővé tett. Az adv. Praxean egyike a legromlottabb szövegeknek a kódexekben. Rosenmeyer e munkában még Kroymann után is sok javítani valót talált, különösen pedig számos lacunát (Kroymann 600-at jelez), melyekre R. szerint nincs semmi szükség, mert nagy részük olyan természetű, hogy a szöveg a lacuna ellenére is kifogástalan értelmet ad.

A Cluniacensis (már elveszett) archetypusból származik az M 54 és a P 439, a két legjobb kódex, melyek közül az utóbbit maga Rosenmeyer is összehasonlította. Ezek mellett még a Florentinus (F) lectióit veszi tekintetbe és Beatus Rhenanus három editióját (1521, 1528, 1539); hasonlóképen sűrűn felhasználja Fr. Oehler 1853—54. évi kiadását is.

Először is az 5. fejezettel foglalkozik, melyben Tertull. a logos-tant adja elő. Bevezetésül a stoicismusról s a logos-tanról ad érdekes és velős összefoglalást a legjobb források (Harnack, Loofs, Heinze, Aall) alapján, majd néhány alapos elmélyedésre valló javítást közöl és okol meg. A 7—8. fejezetekhez adott javítások nyelvtani tudás alapos eredményei, míg a 14—15. fejezetek kritikai megbeszélését alapos interpretatio teszi még érdekesebbé. Általában csupa elevenség és erő jellemzi az egyes fejtegetéseket, mégis talán a 9—13. s a 3—4. fej. javításai magaslanak ki leginkább philologiai apparatusuk bősége s a bennük felhalmozott theologiai anyag ügyes és frappáns csoportosítása miatt (unitas, trinitas, monarchia). Általában az egész munka alapos és lelkiismeretes s ha szövegjavításai nem is fognak a Tertullianus-kutatók körében nagyobb emóciójt kelteni, annyi bizonyos, hogy sokban hozzájárult e fejtegetések szerzője az adv. Praxean elég szép számú homályos helyeinek megértéséhez. Javítani valót csak az 1, 6, 18, 20, 24 fejezetekben nem talált. A füzetet index locorum tractatorum zárja be.

Rosenmeyer munkája komoly irányánál és mélyreható módszeres vizsgálódásainál fogva méltó helyet foglal el a Keil és Reitzenstein által szerkesztett *Dissertationes Philologicae Argentoratenses* sorozatában. Hogy munkája komoly, számbavehető tudományos értékkel bír, arra biztosítékot nyújt a vállalat s a két nagytudományú és előkelő nevű szerkesztő, kiknek a mű ajánlva is van, s kik közül Reitzenstein több pontban maga is hozzájárult a szerző eredményeihez.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Albert Ippel: Der dritte pompejanische Stil. Ein Betrag zu seiner Geschichte. Inauguraldissertation... Bonn. Berlin, 1910. Nagy 8—r. 49. l.

A pompeji dekoratív falfestészetre vonatkozólag Mau kutatásai alapján a következő tételek mentek át a köztudatba és tettek szinte kánonszerű érvényességre szert: a disztítés első (márvány *incrustatiót* plasztikusan utánzó) stílusát a második először egyszerűen követi, de festés útján, később azonban egyre bonyolultabb architecturát varázsol a falakra (*építészeti stílus*); világosan meg nem határozható módon fejlődik a harmadik stílus, mely részben még nyilván a második stílus formakészletét használja, de játszi módon, *ornamentális* értelemben mindent átalakít a felismerhetetlenségig. A negyedik stílus ignorálja a harmadikat és a másodikhoz kapcsolódik. Ezzel szemben szerzőnk mindenekelőtt feleletet követel arra a kérdésre, hogy *mi az*, a mit a harmadik stílus ornamentális átalakításban ábrázol — mert hiszen minden ornamentum utánzata valami valóságban meglevőnek, és ez a valóság szerint itt is mindig *architectura*. Továbbá hangsúlyozza, hogy az egyes stílusok nem egységesek és nem egymásból egyenes vonalban fejlődöttek, hanem mindegyik több fajra oszlik, melyek egymással párhuzamosan fejlődtek különböző alapokból — vagyis különböző építészeti minták utánzásából. — Rövid ismertetéssel meg akarom mutatni, mily termékenyek e szempontok.

Ippel a harmadik stílus elemzéséből indul ki. E festett falak három főrésze oszlanak: alul falszék frízzel — ez nagyjában mindig egyforma; fölötte három osztású falfelület — itt többféle elrendezéssel találkozunk; legfelül apró, játékszerű építmények.

A falszék — melynek szerepét nem értettük, mert architectonicus szerepe nincs és disztítményei semmitmondók — a szerző talpraesett magyarázata szerint nem egyéb, mint a második stílus egy motívumának jelentését vesztett maradványa: ott u. i. az építmények lépcsőfokon állnak, vagy a padló egy részének alájuk festése által nyernek távlati mélységet — e motívumból lett a harmadik stílusban organikus jelentőség nélkül való disztítménycsik; az igazi falszék tehát tulajdonképen a fríz, melyet ez a csík feltölt a második sorba.

A főfelületen közepén mindenütt világosan ábrázolt *ædicula* látható; az oldalmezők különböző decoratiója szerint a harmadik stílusnak három főformáját különböztethetjük meg.

1. Az oldalmezők síma, disztített falfelületet tüntetnek fel. Ezt a legegyszerűbb elrendezést, melyben a középső *ædicula* dominál,

megpróbálták a *boscovale-i villa* falfestményeiből (Röm. Mitt. XVII. 186. s k. l.) levezetni, szerzőnk szerint helytelenül: e forma gyökere a *Farnesina* (Springer-Michaelis³ 404. s k. l. Helbig, Führer² II. 221.) falfestményeiben keresendő. A kapcsolatot egy tulajdonképpen már a harmadik stílushoz számítandó falfestmény (Mon. dell' Inst. XII. 23. Helbig ns. 1132) létesíti, míg mások (Mon. ibid. 18—19. Helbig 1129; 1131) ugyanolyan architecturának a második stílus világosabban értelhető formáiban tartott ábrázolását tüntetik fel. Található-e építmény, mely ezeknek mintájául szolgálhatott? Igen, — a prænestei «ap-sziszos terem» (R. Delbrueck, Hellenist. Bauten in Latium, Taf. XIV) belsejében a falfelület falszék fölött egészen hasonló tagozódást mutat.

2. Az *aediculát ornamentális csíkok* keretelik be, melyek pillérek-ből (ill. fenn epistylonból) keletkeztek, az oldalmezők hasonló kere-tezése természetesen hasonló eredetű; az egész tehát — a miről Mau azt mondta: als Ganzes stellt sie nichts dar — három fülkés való-ságos fal ábrázolása, mintája gyanánt olyan építmények szolgálhattak, mint Pompeiben a Casa dell'Ancora (reg. V, 10, 7) udvarának déli oldalfala (abb. 8.) — A középrész *pilléres keretben álló aedícula* — ilyen is van Pompeiben: Casa di C. Jucundo, reg. V, 1, 23—26., abb. 4.

3. Különös figyelmet érdemel a főfelületnek az a formája, melyben az oldalmezők fala át van törve úgy, hogy azon át a háttérbe nyomuló építményekre nyílik kilátás. Ezt a motivumot a *negyedik stílus* is használja; ez a stílus szintén nem egységes: egyik ága az architectura következetes utáztásával dolgozik (u. n. «scenarum frontes», Cube. Die römische scenæ fron., Berlin 1906.) — a másikban fő-do'log a felület díszítése, bár ez részben építészeti elemekből áll: az első a boscovalei díszítéssel rokon, a mely talán szintén színpadi dekorációkat ábrázol és világosan az *első stílushoz kapcsolódik*; a második azonban a *harmadik stílussal hozandó kapcsolatba*. A harmadik és negyedik stílus között egyéb rokonság is van: a falak leg-felső részén ábrázolt apró építmények mindkettőben ugyanarra az alapsémára vezethetők vissza, csak hogy a harmadikban az ornamen-tális feloldás messzebb megy. A negyedik stílus építészeti mintája ki-mutatható: egy petrai sziklahomlokzat (El-Hazne, Spr.-Mich. fig. 889.) nyilván ugyanolyan építményt akar ábrázolni, a milyen a festők szeme előtt lebegett; a görög hatás alatt álló indiai reliefek (az u. n. Gand-hara stélék) hasonló elrendezést tüntetnek fel. Mindez egészen vilá-gosan mutatja az utat, melyen a negyedik stílus hazáját a jutunk — ez az út a hellenisztikus kelet felé vezet. A petrai homlokzat gyökerét Antiochiában vagy Alexandriában keresték, a Farnesina valóságos egyiptomi villa (a Nilus vidékére utal alaprajza épen úgy, mint dekorációjának számtalan eleme, sőt szerzőnk szívesen megtenné Kleo-patra római házának), az első stílus hazája pedig Kis-Ázsia (nem Egyiptom!), a hol az incrustatiót az antik írók és a modern kutatás (Newton) egybehangzó tanúsága szerint már a Mausoleumon alkalmaz-ták. — A harmadik stílus hazája — mint a Farnesináé — Egyiptom. Egyes formák nem egy alapformából keletkeztek fejlődés útján, hanem alapjukban különbözők, mert különbözők építészetek mintái, és az egész stílus csak annyiban egységes, a mennyiben egységes *nemzeti* (egyiptomi) karaktere van. — Miután megállapítható, hogy a negyedik stílus korai

formájában *megelőzte* a harmadik stílust (de csak keleti hazájában, nem Itáliában), a kettőnek egymáshoz való viszonya így formulázható: közös alapon fejlődtek, de a fejlődés vonalát a negyedik képviseli, míg a harmadik a formák ornamentális feloldásával egy bizonyos ponton elágazik a fővonalától és rövid életű mellékvonalalatt képez.

A harmadik stílus *ornamentikája* a *mozaikdisztítésre* vezető vissza. A Casa dell'Ancora említett fala mozaikkal volt díszítve. Egy Nápolyban őrzött fontana (Anderson—Spiers, Archit. von Griechenland. u. Rom. p. 270. Fig. 141 A) három fülkének mozaikból kirakott rajzát tünteti fel — itt a pillérek ornamentális csíkokká, maguk a fülkék díszített felületekké váltak, mint a harmadik stílusban.

E stílusnak a felsorolt főformák mellett érdekes, eddig teljesen elhanyagolt *mellékformái* is vannak, melyek szintén önállóak: az építészeti mintát itt fából és nádból összeütött *kerti építmények* szolgáltatták (Abb. 10; 11).

Egy kisebb kitérésben szerzünk az ellen az újabban is hangoztatott felfogás ellen polemizál, hogy a *tájkép* sajátlagos *római* műfaj. A hellenizmus korának volt tájképfestészete; a Telephos-fríz és a «reliefképek» ennek csak halvány visszfényét adják ugyan, de hogy *annyi* tájképi elemet adnak, mutatja, hogy bőven buzgó forrásból kellett meríthetniök.

Ippel értékezésének szokatlanul magas niveauja és tág perspektívája megérdemelte, hogy részletesebben foglalkozzunk vele.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

A. Croiset: Les démocraties antiques. (Bibliothèque de philosophie scientifique.) Paris Flammarion, 1909. 8-r. 339 l. 3.50 fr.

E tanulmány tárgya elsősorban az athéniek alkotmány- és társadalomtörténete, célja, hogy e nép politikai kifejlődésében, jogi intézményeiben, erkölceiben s actióiban ama jellemző vonásokat megjelölje, a melyeknek alapján államformájukat demokracziának nevezhették. Croiset könyvét konkrét társadalomtudományi monografiának mondhatnók. Bevezetésében a szerző a szociológiai iskola túlzásaival szemben a történetírás sajátos jellegét hangoztatja: míg amaz általános, elvont törvényeket keres, emennek feladata éppen az egyéni, a konkrét tény elmondása. Ha a társadalomtudomány el is hanyagolhatja a faji különbségeket, az egyéni lángész hatását, a lélektani tényezőket: a történetírónak mindezzel számolnia kell, mert éppen ezek alkotják az egyes népek történetének különös sajátosságait, «személyes coefficients»-ét. Az athéni görögnek megvan a maga, történetelőtti időkből származó, lelki tulajdonságai: élénk képzelő, raczionalista, társaság- és művészetkedvelő stb. E talán részben szociális, de másrészt fizikai eredetű vonások a társas intézmények alakulását nyilván befolyásolták. Ez az eklektikus állásfoglalás nagyjában csak helyeselhető, ép így az a megjegyzés, hogy a történetíró feladata éppen az imponderabiliák művészi megéreztetése. Mégis, a mi a «faj»-nak a társadalmi fejlődésre való befolyását illeti, Croiset a priori dönti el a kérdést s érvei csupán dialektikusak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a probléma rendkívül szövevényes és csak hosszas szociológiai össze-

hasonlítások révén lehetséges meghatározni, mennyi a «faj»-nak irreductibilis befolyása a történeti eseményekre. Egyebekben, a mit általánosan «faji jelleg»-nek neveznek, sokkal inkább okozat, mint ok: valamint az egyén függvénye a társadalomnak, ép úgy az ú. n. «faji» racionalizmus, individualizmus, esztétikai szellem stb. ama társas intézmények és formák eredményei, amelyekben a faj vagy nép él. Nézetünk szerint sokkal helyesebb, ha az ellenőrizhetetlen «faji» tulajdonságokat mellőzve, pozitív társadalmi tényekben nyomozzuk az okokat. Például, ha Croiset elismeri, hogy a demokraczia egoizmus-hoz visz (p. 332), továbbá, hogy erősebb nevelési disciplinák alig állták útját az önös szellem kifejlődésének (chap. III. passim): nem látjuk be, miért kell töltetelnre valamely ős, a fajban rejlő individualista hajlamot? Az individualizmus a liberalis demokratikus állam visszhangja az egyén lelkében: az athéni társadalom integrációja gyengébb, nem tartja oly erősen össze az egyéneket, mint, teszem, a szigorú kényszerű, kisebb szabadságot engedő spartai államforma. Amott természetesen kifejlőhetik az individualizmus, a melynek túlzásai ellen «lakonizáló» bölcselők a spartaiak összeforrottabb társadalmát, egy Platon az egyént elnyomó kommunista államot tekinti eszményének.

A tanulmány öt fejezetéből négy az athéni, az utolsó a többi görög s a római demokracziát tárgyalja. Az athéni alkotmány és társadalmi élet elemzésének sorrendje valóban művészi. Először Athén politikai fejlődését olvassuk; ennek legfőbb mozzanatai: az ősi clánok synœkismusa, a miből az Eupatridák arisztokratikus köztársasága alakult. Míg ebben a politikai jogok a születéshez vannak kötve, Solonnal a demokraczia nagy lépést tesz előre az által, hogy a politikai helyzet a gazdaságtól tétetik függővé. A későbbi alakulás lényege a vagyoni előjogok folytonos megszorítása s a mind teljesebb közjogi egyenlőség felé való haladás. A kifejlődött alkotmányt s a közigazgatási intézményeket ismerteti a 2. fejezet. Jóllehet a rabszolgaság s a kis terjedelem révén az athéni alkotmány a mai népuralmaktól különbözik is, mindamellett az uralmon lévő kaszton belül az uralkodás ép úgy oszlott meg, mint a mai demokracziákban. Mindenben féltékeny egyenlőség, a hatalomnak szinte végtelenségig menő megosztása, örökös mozgás. Mind az Ötszázak tanácsában, mind a Heliaia-ban s a tisztviselők kijelölésénél megvannak a demokratikus vonások: sorshúzás, a mely az ambíciók s befolyások érvényesülésének útját állja, secták rövid ideig tartó szereplése, a nagy szám döntő uralma. A tisztviselők kollegiumok: így ellensúlyozzák egymás hatalmát; felelősséggel tartoznak. A szuverén hatalom az ekklesia, a hol a szónokoknak rendkívüli szerepök van: ezek a mi minisztereinknek megfelelő, önkéntes tisztviselők. A pénzügy terén demokratikus színezetű a liturgiák intézménye, a mely valóságos progressiv adórendszert helyettesített. Egy szép fejezetet szentel még Croiset az athéni politikai ideáljainak, főleg Perikles beszéde alapján, és ismerteti a kortársak ítéletét a demokratikus államformáról. A 3. fejezet ennek az alkotmánynak szellemét elemzi, az életet, az erkölcsiséget, a melyek az intézmények keretén belül találhatók. Szép képet kapunk az athéni görög lelkéről s látjuk, hogy az athéni polgár «természetes» tulajdonságait miképen módosítja a környezet s a nevelés. Az iskola, a vallás, a művészet, a tudomány s a mindennapi élet foglalkozásai a polgárok általános

műveltségét csiszolták, míg politikai képzettségre mind szert tettek a gyűléseken való részvételök, a pörösködések, a pártok révén. E fejezet még a szónokok gyöngge moralitását tárgyalja. Végre a negyedik a megoldásra kerülő problémákat, a bel- és külpolitikát adja eléünk. A belső békét az alkotmány kellőleg biztosította; az oligarcha-párt csak külső háború alkalmával mert fellépni. A mi a demagogiát illeti, a rabszolgaság intézménye lényegesen mérsékelte azokat a gazdasági bajokat, a melyekkel a mai demokrata államok küzdenek s a szocializmus nem jelentett folytonos veszedelmet. Az állami despotizmust a szövetkezés teljes szabadsága zárta ki. A külpolitika terén Athén mindig a demokrata pártokat erősítette. A Görögország egységesítésére kezdett imperialisztikus kísérletből meggyöngyölve került ki, népe a magánélet örömei felé fordult. A nemzeti, demokratikus politikának utolsó nagy képviselője Demosthenes.

Bizonyos, hogy az athéni műveltséget a demokratikus szabadság fejlesztette ki: a művészi alkotás terén az individualizmus áldással járt. Sokrates elítélése ellenére az is tény, hogy az egész ókorban Athénben volt legnagyobb a gondolatszabadság.

Az utolsó fejezetben a többi görög demokratikus alkotmányok kerülnek tárgyalás alá. Ezek nagyrészen az athéni mintát követték. Külön említést érdemel a mantineiai «parasztdemokraczia», a hol először jelenik meg a képviseleti rendszer. Rómát öt századon át arisztokratikus senatus kormányozta, mégis a valóságban a görögökhöz hasonló demokratikus evolúción megy keresztül. A születési előjogok helyét itt is a vagyoni foglalja el a centuria rendszer révén, a nép hosszú ideig küzd a vagyoni előjogok megdöntésére. A döntő mozzanat a néptribunság kivívása: mi sem jellemzi jobban a formalista és subtilis római szellemet, mint ennek a hatalomnak az eszméje, a mely lényegében negatív s mégis csaknem ellenállhatatlan.

Befejezésül Croiset levonja az ókori demokratikus alkotmányok történetének általános tanúságát: a hatalom a királyról a nemesekre, ezekről a gazdagokra szállva halad mindjobban a teljes egyenlőség felé. Ez a politikai átalakulások szigorú törvénye.

Ismertetésünk csak vázát adhatta Croiset könyvének s a részleteket mellőznünk kellett. Élvezetes olvasmányynya azonban e munkát is épen azok a tulajdonságok teszik, a melyekkel a nagynevű szerző egyéb művei is ékeskednek: mélyreható elemzések, szellemes, jellemző aperçuk, finom összehasonlítások s gyönyörű előadás.

(Budapest.)

NAGY DÉNES.

The Marzubán-náma. A book of fables originally compiled in the dialect of Tabaristán and translated into persian by *Sa'du-ldin-i Waráwini*. The persian text edited by *Mirzá Muham-mad Ibn 'Abdu-l Wakhbáb* of Qazwin. •E. J. W. Gibb Memorial. Volume VIII, Lejda; 1909. XVI, 309 l.

Sok tekintetben érdekes könyv a *Marzubán námeh*. Egyike a legrégebb eredeti, nem ind származású perzsa mesegyűjteményeknek. Magasarangú szerzője, *Marzubán Rusztem* fia, a szaszanida fejedelmi család sarja, a XI. században élt. Művét nem az irodalmi perzsa

nyelven, hanem szűkebb hazája tájnyelvén írta *This old Tabarī-origina*l — úgy mond *Broune* a szövegkiadás elé írt előszavában — *has long been lost, but it still existed about the beginning of the seventh century of the hijra (thirteenth of our era) when within a period of some ten or fifteen years, two independent versions of it were produced in Persian.* Ezek egyike *Sza'dud-din* fordítása 1225-ből, a másik valamivel régebb, mert fordítója *Mohammed ibn Ghāzi Szulejmán* sáh szeldsuk fejedeleme volt nagyvezírje, ki 1192—1204 ig uralkodott.

A mesegyűjtemény kétségtelenül magán viseli a népies jelleget. Többnyire kissé együgyű dajkamesék ezek tudományos reflexiókkal feleresztve. Jól felcizcomázta őket ékes arab idézetekkel és példabeszédekkel a perzsa átdolgozó. Az állatok szájába tudákos arab sententiákat ad nem egy helyen. Perzsa stílusa elég gondos és már régiségénél fogva is érdekes.

Kazvinī mindenütt gondosan kommentálja a nehezebben érzhető helyeket, bár néhol ő sem tudta az értelmet kihüvelyezni a romlott szövegből. Kiadása fontos adalék az oly kevésbé feldolgozott perzsa meseirodalom tanulmányához és a keleti folklóre kutatójának is rendkívül becses ez az eddig csak kivonatossan ismert mesegyűjtemény.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Félix Lacôte: *Essai sur Guṇādhya et la Br̥hatkathā*. Suivi du texte inédit des chapitres XXVII à XXX du *Nepāla-Māhātmya*. Paris, 1908. 335 l.

Az óriási terjedelmű óind irodalomnak egyik legérdekesebb, a valódi élettel legszorosabb összefüggésben levő része a meseirodalom. Nincs irodalom, melyre a mesék oly nagy befolyást gyakoroltak, mint a szanszkrit. Innen táplálkozik az eposzi költészet, a dráma s még a történet is. Az egyes vallásfelekezetek, a *dsainák*, a *buddhisták*, innen merítették épületes elbeszéléseikhez és értekezéseikhez az anyagot. A szent meséket, a dsátákat kivéve — a hol az eredeti népmese vallásos célból igazi valóságából többé-kevésbé ki van forgatva — nem maradt fenn régi mesegyűjtemény. Nagy népszerűségök volt az oka, hogy minden korban új meg új mezt öltöttek magokra. C'est le sort commun — úgy mond *Lacôte* — de ce genre littéraire chez tous les peuples: les fables ésopiques n'y ont pas échappé en Grèce; chez nous, Phèdre se survivait au moyen âge dans le Romulus. (Avant-propos.)

Csaknem az egész ind meseirodalom *Guṇādhya*-nak elveszett nagy művére a *Brihatkathā*-ra vezethető vissza. Eddig ennek az óriási terjedelmű mesekönyvnek csak két kasmiri szanszkrit átdolgozása volt ismeretes *Szomadēva* és *Ksemendra* tollából. Most egy harmadik versio került elő *Budhasvamin* verses elbeszélése a *Brihatkathā-slokaśaṅgraha*.¹⁾ A francia orientalista ebből a három átdolgozásból kísérli meg

¹⁾ *Budhasvamin Brhatkathā Clokaśaṅgraha*. Texte sanscrit publié avec notes critiques et explicatives et accompagné d'une traduction française par F. Lacôte. Paris, 1908. I—II.

Gunádhja elveszett mesegyűjteménye valószínű tartalmának meghatározását.

Az első fejezetben nagy körültekintéssel a *Brihatkathá* szerzőjének *Gunádhjának* életét igyekszik a legendákból kihámozni. Mert mint annyi nagysága az óind irodalomnak, *Gunádhja* is mesés alakká lett. Sokan a régebbi indológok közül, mint *Brockhaus*, *Wilson Lassen*, kétségbe vonták létezését. *Lacôte*, bár maga is beismeri, hogy «il est difficile dans la vie fantastique qui lui est attribuée, de délimiter l'histoire et la fiction» (Introd. 11. l.), történelmi alaknak és nem mesebeli túlvilági lénynek tartja. Minden képzelhető adatot összegyűjt, felhasználja a szanszkrit irodalom mellett a fölíratok tanúságát is. Eredetiben és francia fordításban közli *Gunádhjáról* szóló mondák közül a nepáli legendát (*La légende de Gunádhja* 21. l.). *Kathaszaritszágara* és a *Brihatkathámandsari* analízise mellett legérdekesebb része a könyvnek az, a hol az újonnan felfedezett ind mesekönyvet a *Slokaszangrahát* ismerteti. *Budhaszramin* tud írni, alakjai élnek.

A szerző saját szemével nézi a világot, leírásai meglepően szépek. Nyelve egyszerű, nem keresi a mesterkélt stílvirágokat. Minden sorából életöröm sugárzik ki. Épen nem pesszimista ember műve; olyané, ki ismerni óhajtja a társadalmat, és az emberek szenvedélyeit az igazsághoz híven rajzolja. *Lacôte*, talán kissé túlozva, a legszebb hindu regénynek tartja.

Pontos tárgymutató zárja be az érdekes könyvet, mely az ind mesekutatás folyton gazdagodó irodalmának kiváló terméke.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Két új Petőfi-fordítás: Alexander Petőfi poetische Werke in Sechs Bänden in deutscher Nachdichtung von *Ignatz Schnitzer*. Halm und Goldmann, Wien-Leipzig, 1910. 8-r. VI kötet. — Gedichte von Alexander Petőfi aus dem Ungarischen von *Ladislavs von Neugebauer*. Dritte, verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig, Max Hesse 1910. 8-r.

Schnitzer Ignác hatkötetes Petőfi fordítását azzal a megjegyzéssel bocsátotta forgalomba, hogy ő a költő összes műveit «átköltötte» német nyelvre. Ez azonban tévedés: körülbelül ugyanannyi költeményt, közöttük a legszebbekből is, kifejejtett p. o. *Bucsu, Föltámadott a tenger, Szomorú éj, Messze vándoroltam, Az utolsó virágok, Fölszedtem sátorfám, Nem csoda, hogy újra élek, Itt van az ősz, itt van újra* stb. stb. Ennél azonban mindenesetre szomorúbb az, hogy a lefordított, körülbelül 450 költeményt is nem egyszer félreértette. A sokat emlegetett durva hibákon kívül (*golyók — Störche*; «Kárhozottak és apáink» — «der Fluch der Väter»), nem egy tévedést sorolhatunk fel, nem is beszélve a magyar nyelv finomságainak meg nem értéséről. Így p. o. az *Egy telem Debreczenben* című költemény ismeretes cigány adomáját teljesen félreérti és ezt a két sort: «Mint a cigány, ki halóból néze ki — Jűj, be hideg van oda ki», így fordítja: «Und konnte nur, wie der Zigeuner sagen: Jaj, jaj, wie kalt ist's in Debreczin». Szinte úgy hihetjük, hogy azért volt szükséges a fordítást «Nachdichtung»-nak nevezni, mert másként nem volna magyarázata

annak, miért maradt ki p. o. a *Halálvágy*-nak 4. versszaka. A *Füstbe ment terv* két versszaka teljesen át van költve, mert a fordító kihagyta az eredeti két sorát: «Mig állni látszék az idő, Bár a szekér szaladt». Szeretek én-hez hozzá van költve egy egész strófa, Petőfi gondolata tovább fűzve, hogy az eredeti tömörségén átsegítse a fordítót. A *Rab-oroszlán* meg igen fényes példája az önkényes változtatásoknak. Először is ez a két sor: «Hagyjátok őt békében állani, Szentségtelenség háborítani», ilyen értelmezésben részesült: «Die Menge gafft, — Sie will ihn brüllen hören. Doch grausam war'es seine Ruh' zu stören». Ezután Schnitzer még lefordít hét versszakot az eredetit követve, azonban a tizediknél befejezi. Ez már szinte fáj, mert itt nem csak hat versszak marad el, hanem egyúttal a költemény értelme, minden szépségével egyetemben.

Ez épen a baj, e nélkül nem is jutna eszünkbe, ilyen aprólékos utánjárással keresni eltéréseket, ha nem épen ezek az eltérések mutatnának rá a nagyobb hibára, a Petőfítől való teljes eltérésre. Igaz, fordítani nem sorokat kell, nem szavakat, hanem az illető író, a maga egészében. Minden mű teljesen összeforrt, nemcsak költőjével, hanem a nyelvvel is, a melyen íródott, a szavakkal, kifejezésekkel és más nyelvben nem élő finomságokkal.

Petőfi azonban nem érdemli meg, hogy az átültetés következtében, harmadrangú német lírikussá legyen. Németül annnyival könnyebb verset írni és ő magyarul is jókat írt! Miért veszzenek el legszebb hasonlatai, képei és kedves hetykesége helyébe miért lépjen egy német parasztköltő faragatlansága, mint a *Borozo* című költemény fordításában?

Légvégül említem Petőfi jelszavának új német alakját, a melyet úgy véljük, elsősorban több gonddal kellett volna fordítania Schnitzernek.

Die Freiheit, die Liebe,
Tun beide mir not:
Mit Lust für die Liebe

Geh' ich in den Tod,
Doch opfr' ich auch sie,
Wenn die Freiheit bedroht.

Teljes Petőfi-fordításra nagy szüksége lenne irodalmunknak. A külföld napról-napra növekedő érdeklődéssel nézi a nagy költő alakját, és a német lapokban lépten-nyomon jelennek meg róla cikkek. Kíváncsiak voltak tehát, hogy a maga egészében láthatnak egész írói működését. A mint értesültünk, Schnitzer, a ki annyi kitartással és odaadással látott ehhez a nagy munkához, fordításának egy újabb kiadásán dolgozik, melyet olcsóbb és így a közönség számára hozzáférhetőbb alakban akar forgalomba bocsátani. Reméljük, abba felveszi majd a jelen kiadásból hiányzó költeményeket is és az egészet átjavítván, olyan valóban teljes német Petőfit ajándékozik az irodalomnak, a melyet lelkesedéssel fogadhatnak a nagy költő összes tisztelői.

Neugebauer László fordítása tulajdonképpen nem újság az irodalomban. Több mint harmincz éve tolmácsolja ő már Petőfit németül. 1877-ben jelent meg fordításának első kiadása, azóta bővítette és újra, meg újra átdolgozta. A második kiadás hét év múlva követte az első, azonban a második és jelenlegi harmadik között már egy negyed század telt el.

Nem akarunk összehasonlításokba bocsátkozni, csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy német lapok sokat írtak a két új Petőfi-fordításról, még pedig nagyon kiemelve Neugebauer átültetésének költői

értékét. Ez teljesen igaz. Természetesen vannak a Neugebauer fordításának hibái is, több helyen hiányzik a könnyedség, a rímek nem egyszer erőltetettek és több halvány, közönséges fordulat zavarólag hat, de azért az ő művében mégis benne van, él az igazi Petőfi. Németségén átérzik a magyaros zamat, legnagyobb lírikusunk nem lesz szerelmi dalaiban gyenge Heine, és ha csárdást tánczol, nem német parasztlégény, hanem éppen Petőfi Sándor mulat.

Különösen jól sikerült p. o. a *Befordultam a konyhára* fordítása, a *Pató Pál úr* és az *Ezerivel terem a ján a meggy*:

Am Weichselbaum eng Frucht an Frucht sich
Drängt —
Ein einz'ges Weib am meinem Halse
Hängt;
Doch wenn zuviel ich an der einen
Hab'! ...
Nicht währt's mehr lang — die bringt mich noch ins
Grab.

Az ilyen költeményeket természetesen nehezebb fordítani, mint a szerelmi dalokat, nem is mindig sikerültek Neugebauernek sem.

Majdnem tökéletesen szép németül is *Ha az Isten ehkép szólna hozzám*. Jól sikerültek az *Istrán öcsémhez*, *Egy gondolat bánt engemet* és a *Szeptember végén*. Azért idézzük éppen ezeket, mert az általánosan ismert költeményeket legnehezebb a magyar fülnek tetszetősen hangzó német nyelvre átültetni.

Neugebauer fordítói hűségére talán legjobb példa a következő két sor: «Mi a dicsőség? tündöklő szivárvány, A napnak könnyekben megtört sugára». Szerzőnk ezt így fordítja: «Was ist der Ruhm? Ein Regenbogenlicht; Ein Sonnenstrahl, der sich in Tränen bricht». Igen jól sikerült megőriznie a *Szülföldemen* című költemény hangulatát, melynek refrénjét így fordítja: «Maikäfer, goldenes Maikäferlein». Kár azonban, hogy a *Dalaim* nem egészen sikerült, mert ez a gyönyörű sor: «Dalaim, mik ilyenkor teremnek...» nem felel meg annak, hogy: «Dann o sind die Lie'ler meiner Kehle...»

A votum Petőfianumnak, a nagy költő legismertebb pár sorának, fordítása álljon itt is utoljára, a mely véleményünk szerint méltó tolmácsa az eredetinek:

Freiheit und Lieb' allein
Erfüllen mein ganzes Sein!
Für meine Liebe

Will ich das Leben,
Für die Freiheit
Meine Liebe geben.

(Budapest.)

ASBÓTHNÉ-FERENCZI SÁRI.

Karl Jagelitz: Über den Verfasser der Schrift de mortibus persecutorum. Berlin, Weidmann, 1910. [Wiss. Beilage zum Jahresbericht der vierten städtischen Realschule zu Berlin. Ostern 1910.] 4-r. 18. l. Ára 1 M.

A Lactantius neve alatt ismert munkák közül a kutatók eddig a de mortibus persecutorum cz. iratnak szentelték a legtöbb tanulmányt. Az érdekes röpirat (mert legtalálébban így nevezhetjük) az

egyetlen kézirat (Paris. 2627 = Colbertinus 1297 s. IX.) hagyománya szerint L. Cæcilius műve. Ezt a L. Cæciliust korán azonosították L. Cæc. Firmianus Lactantius szal, annál is inkább, mert ez a munka is, mint a bizonyosan L.-féle de ira dei: Donatusnak van ajánlva, s mert Hieronymus (vir. inl. c. 80.) szerint L. írt is egy „de persecutione” cz. munkát, szintén egy könyvben; feltűnő még, hogy a de mort. pers. szerzője 303-ban Nikomédiában szemtanúja volt a keresztényüldözés borzalmainak (de m. p. 52, 1; 1, 7; 35, 4; 48, 1), ugyanezen adatok pedig L.-ről is bizonyosak a div. instit. egyes nyilatkozatai alapján. Újabban nem is emelkednek hangok L. szerzősége ellen, s ha szerzőnk mégis L. szerzőségének bizonyításával foglalkozik, azért teszi ezt, mert Brandtnak, L. legújabb kiadójának tekintélyes véleménye, melylyel a de m. p.-t L.-től el akarja vitatni, nagyon is alapos és ismételt vizsgálatot és czáfolatot követel azok részéről, kik L. szerzőségét elismerik. Szerzőnk három ponton száll szembe Brandt véleményével: először is kronologiai adatokkal bizonyítja L. szerzőségét, miközben — elég szerencsétlenül — elveti az 50. és 51. fejezeteket, mint későbbi interpolatiókat, mert az ezekben foglalt kron. adatok kizárják azt a következtetést, hogy a mortis 314 elején keletkezett. Ez az operáció azonban nézetem szerint felesleges. E fejezetek is szerves részei az egésznek s hajlandóbb vagyok Harnack-kal a terminus ad quem-et 314 őszéig (október) kitolni, a mi mellett nyomós érvek szólnak. A munkának ez a része egyébként meglehetősen zavaros és felületes. További két pontja bizonyításának: a nyelvbeli egyezés L. egyéb műveivel és végül a munka szellemének és irányának azonosága a többi munkáéval. E pontokon bizonyítása — bár semmi újat nem hoz — áttekinthetőbb és szerencsésebb.

Jagelitz munkája nemcsak hogy nem vitte előbbre a Lact. féle „mortis” kérdését, de még összefoglaló ismertetésnek is gyenge és hiányos.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Dr. Samuel Krausz: Antoninus und Rabbi. (XII. Jahresbericht der isr. theol. Lehranstalt in Wien für 1909/1910.) Wien, 1910. 148. l.

Az ó-héber irodalom gyakran említi a nyugat híres fejedelmeit és uralkodóit, így Nagy Sándorról, egy Antoninusról, Hadrianusról stb. emlékszik meg. Ezek az elszórt töredékek első sorban philologiai, másodsorban folklorisztikus és utoljára történeti szempontból fontosak. Kísérleteztek ugyan az összes a római császárokra vonatkozó adatokat a héber irodalomban összegyűjteni, de csak a kezdő lépésig jutottak. Szerzőnk oly témával foglalkozik, mely majdnem egy egész évszázadon át foglalkoztatta a kutatókat, a nélkül, hogy sikerült volna a talányt megfejteni. Krausz alapos módszerének, éles megfigyelési képességének sikerült az, a mire elődei hiába törekedtek.

Az ó-héber irodalom 35-ször említi Antoninus császárt, a ki egy zsidó pátriarchával benső és szíves barátságban élt, vele vallásügyi kérdések fölött vitatkozott, katonai reformokat hozott be, a mennyiben Egyiptomban új kocsirendszert vezetett be, óriási miutagdaságot rendezett be Palæstinában, összeesküvést tervez a pátriarcha

segítségével és tanácsával. Ki volt ez az Antoninus? Sokan Antoninus Piusra, többen Marcus Aureliusra gondoltak, még Lucius Verust, Commodust, Septimius Severust, Caracallát és végre Elgabalt is hozták számításba. De minden kísérletnél annyi kérdés maradt válasz nélkül, hogy a tudósok sem hittek a megfejtésben. Szerzőnk szerint a héber irodalomban előforduló Antoninus, nem más, mint *Avidius Cassius*. A részletekbe menő bizonyítással kimutatja, hogy senkire sem illik úgy az egész összehalmozott anyag, mint az említett Avidius Cassiusra, ámbar az Antoninus név és megnevezés a római források szerint még kevésbé illik Avidius Cassiusra, mint pl. Septimius Severusra. De valódi okát, hogy miért nevezték a héber irodalomban Avidius Antoninusnak, úgy sem lehet megtudni. Krausz azonban most kimutatja, hogy Avidius Cassius Palästínában élt és pedig R. Jehuda, a fejedelem idejében és a többi adat is reá illik és róla szól. Nézetem szerint Krausznak sikerült bizonyításával a vitás kérdést eldönteni.

(Skotschau, Szilézia.)

MARMORSTEIN ARTUR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1910. október hó 12-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Jánosi Boldizsár*: Mutatvány Vergilius műveinek fordításából.
2. *Gragger Róbert*: Lenau és Fontane.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Cserép, Finály, Hornyánszky, Incze József, Székely, Váczy, Vértesy és Papp, mint jegyző.

1. Az elnök arról a nagy csapásról emlékezik meg, mely Katona Lajos alapító tagnak, az Egyetemes Philologiai Közlöny egykori szerkesztőjének, halálával a társaságot érte. A választmány meghatottan hallgatta a kegyeletes megemlékezést, elhatározta, hogy levélben fejezi ki részvétét a gyászoló özvegy előtt, s hogy gondoskodik emlékbeszédről, mely az elhunyt nagy érdemeit méltassa.

2. A pénztári jelentés szerint bevétel: 6962.41 K kiadás: 5963.02 K.

3. A társaság tagjai közül meghaltak: Lakatos József, Szamek György.

4. Új alapító tag: dr. Förster Aurél. Új rendes tagok 1910-től: Acsay Ferencz tanár (aj. Császár), Bittenbinder Miklós, főreáliskolai tanár (aj. Császár), Rakoczay Pál polgáriskolai tanár (aj. Binder), dr. Simai Ödön tanár (aj. Császár), dr. Szabó Dezső főreáliskolai tanár (aj. Császár) Várady Zoltán gyakorló tanár (aj. Láng); 1911-től Fóti József Lajos (aj. Cserhalmi), Pollner Arnold gyakorló tanár (aj. Láng), dr. Rédey Tivadar, múzeumi gyakornok (aj. Vértesy), Schäffer Mihály főgimnáziumi tanár (aj. Láng). Új rendkívüli tag: Trostler József bölcsezet hallgató (aj. Heinrich).

5. Dr. Goldziher Ignác tiszteleti tag levélben köszöni meg azokat az üdvözlő sorokat, melyeket születésének hatvanadik évfordulóján a társaság hozzá intézett.

6. A választmány a kedvezőbb pénzügyi viszonyokra való tekintettel elhatározza, hogy a philologiai repertorium az Egyetemes Philologiai Közlönyben ezután is eddigi terjedelmében jelenjék meg.

7. A Kolozsvári középiskolai tanárjelöltek segélyző egyesülete a Philologiai Közlöny ingyen példányát kéri a társaságtól. A választmány engedelmet ad az ingyen példány küldésére.

8. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Tobler Adolf. (1835—1910.) A román philológiának Gaston Paris és Mussafia halála óta egyik legnagyobb vesztesége Tobler Adolf halála. Hirschelben (Svájcz) született 1835. május 23. Atyja, Salamon, protestáns lelkész volt tőle örökölte a történelmi, irodalmi kérdések iránt való érdeklődést. Embrachban töltötte gyermekéveit, a gimnáziumot Zürichben végezte. Minden tárgyban kitűnő tanuló volt, kivéve a francziát. Zeneszerzői pályára készült és a verstanul való beható foglalkozásában ennek nyoma maradt. Bonnban ismerkedett meg Gaston Paris-szal, a kivel tartós barátságot kötött. Itt írta doktori értekezését: *Darstellung des lateinischen Konjugation und ihrer romanischen Gestaltung nebst Bemerkungen zum altprovenzalischen Alexanderlied* (Zürich, 1857, I. Germania II. k.). Két ízben járt Olaszországban: 1857—58. a vatikáni könyvtár kézíratait tanulmányozta Rómában, 1860. Firenzében tartózkodott. Tanulmányutját megszakította tanárkodása Hofwylben (1859—60); működését Solothurnban és Bernben folytatta. Két programmértekezése jelent meg ebben az időben: az egyik a francia igeragozást tárgyalta, a másik a *Chevalier au lion* eposzból közölt részleteket a vatikáni kézirat nyomán. Bernben egyetemi magántanár lett és 1867. meghívták rendkívüli tanárnak a berlini egyetemre, ugyanott 1870. *ordinarius* lett. Mint magántanár adta ki Bèze Th. értekezését: *De francicae linguae recta pronuntiatione* (1868). Ó-francia szövegkiadásai új irányt jelöltek: *Auberi* eposzból a vatikáni kézirat alapján közölt részleteket (1870), *Li dis dou vrai aniel fableau* (1871 és 1884) a kritikai kiadások mintaképe. Az artois-vidéki tájszólás legbehatóbb tárgyalása van ebben a munkában és az első kísérlet a szerző nyelvének rekonstruálására. Ugyanezt az elvet követte *Li proverbe au vitain* kiadásában (1895), de elejtette szent *Julianus (hospitator)* legendájának tanulmányozásánál (Arch. S. N. S. CI. k. 339. l.) és ma a szövegkritika inkább a kézirat betűjéhez ragaszkodik. Francia népdalokkal Haupt kézíratainak alapján (1877), olasz szövegekkel a berlini könyvtár Hamilton-gyűjteményének feldolgozásakor foglalkozott (*Sitzungsber. Berlin* 1883, 1884, 1886, ZRPh IX., Arch. glott. it. X. k.).

A francia nyelv szókincsének feldolgozását tekintette életcéljának. 1872. ó-francia szótár tervét közölte (Lit. Zentrabl., Rom.). Godefroy szótárának megjelenése után a kiadásról lemondott, de az anyagot tovább is gyűjtötte. Értekezéseinek négy kötetében főképp mondattani és jelentéstani kérdésekkel foglalkozott. A legbokrosabb kérdéseket fejtegette lélektani alapon és a legrégebb kortól a legújabbig terjedő irodalom adataira támaszkodva. A francia verstan egyik legjobb ismerője volt és könyve

Vom französischen Versbau alter und neuer Zeit (1880, 4. k. 1903, fr. ford. 1885) ma sem avult el, a miről többszörös kiadása tanúskodik.

A philologiai módszer elveit behatóan, széles körből merített példák alapján tárgyalta Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie* I. kötetében (2. kiad., 1904–06, 318. l.). A szövegekhez fűződő sokféle problémákat világította meg, a kritika céljául az író és a nemzet lelkének megértését tűzte ki. Az irodalomtörténeti kutatást is a philologia körére szorította, mert csak ennek módszere tanítható. Előadásaiiban ezekhez az elvekhez ragaszkodott és tanítványai híven követik.

Felesége halála 1908 októberben megrendítette, úgy hogy munkakörét az 1909–10 tanévben megszorította. Márcz. 18. tövékeny életét befejezte. Tanításával és munkájával emléket a román philológiában megörökítette.

K. L.

— Die Bürgschaft. Schiller «Kezesség»-ének tárgya tudvalevőleg a világirodalomnak igen kedvelt anyaga már az ókor óta, és «Német balladák és románczok» cz. könyvemnek II. kötetében, melynek harmadik kiadása ép most jelent meg, magam is fölemlítettem legérdekesebb földolgozásait. Legújabbán Wünsche Ágost két eddig ismeretlen keleti földolgozást ismertet (*Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung* 30. sz. 1910 júl. 30), melyek figyelmet érdemelnek. Az egyik az «Ezeregyéj» cz. világhírű arab mesegyűjteményben (395—397. éj.) olvasható. Egy fiatal beduin egy városon keresztül megy tevéjével, mely egy fának a szomszédos kertből az utcára hajló ágát rágdicsálja. A kert tulajdonosa, egy sejk, ezen úgy megdühödik, hogy egy nagy követ dob az állatra, mely holtan rogy össze. A beduin erre fölveszi ugyanezt a követ és oly erővel dobja vissza a sejkre, hogy az szörnyethal. Fiai Omar khalifa elé huzsolják a beduint, kit Omar, mert embert gyilkolt, halálra ítél. A beduin belenyugszik az ítéletbe, de három napi halasztást kér, hogy az atyjától reá bízott örökséget átadhassa öcsésének, kinek ez örökségről tudomása nincsen. A khalifa hajlik kérésére, ha kezeit állít. A beduin körültekint és találomra fölkér egy Abu Dsarr nevű embert, a ki készséggel vállalja a kezességet. Jellemző, hogy a beduin és Abu Dsarr nem ismerik egymást, soha nem is látták egymást. A határidő letelik, a beduin nem mutatja magát és Abu Dsarrt kiviszik a vesztőhelyre, mivel a sejk fiai nagy összegért sem akartak elállni az ítélet végrehajtásától. Végre az utolsó perczen megjelen a beduin és kijelenti, hogy elintézte ügyét, most kész meghalni. Általános megdöbbenés, mire a beduin a közönség kérdésére kijelenti, hogy azért tért vissza, nehogy azt mondják, hogy a hűség kiveszett a világból. Abu Dsarr meg kijelenti, hogy azért vállalta a kezességet egyelőtte teljesen ismeretlen emberért, nehogy azt mondják, hogy az erény kiveszett a világból. Erre a sejk fiai visszavonják panaszukat, nehogy azt mondják, hogy a jóság kiveszett a világból. Omar örömmel szabadon bocsátja a beduint, a panaszosoknak pedig fölajánl a kincstárból vérdíjat, de ezek visszautasítják az ajánlatot, mert tettükért csak az Isten arcát óhajtják látni. — A másik elbeszélés egy Menachem de Lonzano közölte

új-héber mese, mely a Schiller tárgyához annyiban közelebb áll, hogy a szereplő két ifjú régi fiatalkori barátok. Idők folyamában két országban laknak, melyek most háborút folytatnak egymás ellen. Ekkor az egyik meg akarja látogatni a másikat, de az ellenséges városban kémnek nézik, és a király nyomban megparancsolja kivégzését. Az ifjú itt is halasztást kér: sok ember adása neki, de nincsen erről okmánya, s ha most meghal, neje és gyermekei koldusbotra jutnak. Ezt a családi ügyet akarja rendezni. Barátja vállalt érte kezességet. De az ifjú késik és a kezest már viszik ki a piacra, hogy lefejeztessék. Ekkor az utolsó perczben megjelen az ifjú, hogy meghaljon. Megragadja a kardot és nyakára teszi, de ép így tesz barátja: mind a ketten meg akarnak halni. A király örömmel látja ezt a nemes vetélkedést és megbocsát nekik, mire arra kéri őket, hogy vegyék föl őt is lú barátságukba, mit ezek készséggel megtesznek. Az elbeszélés záró szavai: «Azért mondták bölcsseink: szerezz magadnak barátot!» — A két történet közül az első talán eredetibb és szebb, mert ebben az ifjak nem ismerik egymást és tisztá emberségből cselekszenek, a másíknak meg vonzó vonása, hogy mindegyik ifjú hajlandó meghalni, hogy barátját megmentse. Megjegyzem még, hogy az az arab népmese, melyet Gragger Róbert szóbeli hagyomány alapján e Közlönyben (XXXI. 1907. 268. l.) közölt, azonos az «Ezeregy éj» elbeszélésével. De azért nem merném oly határozottan, mint Gragger tette, e mesének keleti eredetét hirdetni. Hisz már Erwin Rhode fejtegette (a philologusok XXX. rostocki gyűlésén), hogy nemcsak az állatmese, de a novella körébe eső számos elbeszélés is a görögöktől került keletre, mely felfogáshoz újabb kutatások újabb bizonyítékokat szolgáltak. Hogy a «Kezesség» tárgya az «Ezeregy éj»-ben keleti, iszlámi erkölcsnek foglalátja, még nem bizonyít a mese keleti eredete mellett. Hyginus, a Schiller forrása, Augustus császár alatt élt és írt, tehát elég régi tanú.

h.

— Mikszáth és a Gesta Romanorum. A középkor híres mesegyűjteményei nem csak az irodalom tudományát foglalkoztatják, hanem eleven, ható erőt jelentenek még a közönségre is, a mint azt bizonyítják új kiadások és fordítások. (Az Ezeregy éjszaka csak mostanában jelent meg új francia fordításban). Kevésbbé szembetűnő az irodalomra gyakorolt hatásuk, egyes régi meséknek feltámasztása, pedig kétségtelen, hogy ez a hatás is működik folytonosan. Ennek egy példáját mutatjuk be e sorokban.

Mikszáth Kálmán egyik novellájának rövidre vont meséje a következő: Egy vidéki birtokosnak gyermekágyban meghalt a fiatal felesége, az apa elvitte Pestre a kis árvát, hamarosan újra megvőszült és nem sokára ismét született egy fia. Ezt is rögtön elvitte Pestre és felesége minden rimánkodása, átkozódása ellenére csak öt év múlva hozta őket vissza. A két fiú közt csak néhány hónap különbség lévén és egyébként is hasonlítván egymáshoz, az anya nem tudta, melyik az édes, melyik a mostoha fia, egyformán szerette hát őket. Az apa épen ezt akarta elérni, ezért neveltette házon kívül a gyermekeket, most tehát nem hajtott az anya könyörgésére, hogy világosítsa fel a gyerekek származásáról, és csak azt ígérte meg neki, hogy húsz éves korukban fölfedi a nagy titkot, melyik a saját fia. Történt azonban, hogy a férjnek egy betegségében az asszony addig erősködött, míg a férj rámondta egyik fiúra: Ez a tied.

És akkor egyszerre kitört az édes anyából a mostoha. A férj kénytelen volt kijelenteni, hogy csak ámitotta, azt vallotta sajátjának, a melyik előbb lépett a szobába. A szabadságharcz az iskola padjáról a két Gáthy fiút is elhívta honvédeknek. Az egyik el is esett, csak egy jött haza. Ekkor az anya maga kérte férjét, ne leplezze le előtte a titkot, mert látha épen az ő fia halt meg. (*Egy fiúnak a fele*, a *Tavaszi rügyek* című kötetben).

Ez Mikszáth novellájának száraz vázlata, lehántva a stílus és az írói művészet egyéb díszét, szépségét. De csakis ezt és legfőlebb még azt a kitérést, a melyben a szerző a saját kis fiáról beszél. Lássuk most a *Gesta Romanorum* egyik történetét, még pedig egész eredeti terjedelmében, mivel itt semmi írói dísz nem kell lefejtetni, úgyis csak a váz áll előttünk

„Pipinus király meg-házasodván, feleségétől szép fia született, de a' szülésben meg-holt az Asszony, azután más Feleségétől lőtt egy fia, és mindenik gyermeket fel-tartani messze földre küldi. Sok idő múlván a' Királynak második Felesége igen kívánta volna maga gyermekét látni, kinek kérésére a' Király a' gyermekeket haza hozattya; de mikor a' gyermekek haza érkeztenek, azok oly hasonlók voltanak egymáshoz, mind termetekben, mind személyekben, mind magok viselésében, hogy a' Királyné meg nem ismérhette, mellyik légyen az ő gyermeke. Végre a' királytól kezdi tudakozni, jelentse-meg néki az ő gyermekét. De arra nem vehette az Urát. Kin elkeseredik az Asszony és keservesen sír volt. Akkor a' Király megvigasztallya a' Feleségét és mondya: Ne sírj, mert ez a' te fiad. A' Király pedig a' meg-holt Feleségétől való fiát mutatta-meg néki, kin a' Királyné igen meg-örül, és kiváltképen kezdi minden gondviselését arra terjesztetni, a' maga fiára semmi gondot nem viselvén. Mellyet látván a' Király, mond a' feleségének: Valóban meg-tsalatkoztál, mert nem a' te fiad, a' kinek annyira kedvesz (sic). Kin el-bűsul a' Királyné, és újalag kezdi kérni néki a' Királyt, jelentse-meg igazán neki az ő tulajdon gyermekét. Mellyet semmiképen nem tselekedik a' Király, hanem mond Feleségének: Ne várd én tőlem azt, mert ha igazán megmutatnám néked, egyikre lenne gondviselésed, s a' másakra nem: hanem jó vigyázással nevelyed őket, ha fel-nevekednek, meg-mutatom akkor, nem léssen késő azután-is, eleget örvendezhetsz néki. Kihezsképest a' Királyné mindeniket egyarányú gondviseléssel neveli fel, akkor jelenti-megosztán a' Király, mellyik légyen a' fia és így nagy kedvesen éltenek holtig egymás között. (*Gesta Romanorum*. Fordította Haller János. Kolozsvár, 1695. Kiadta Katona Lajos, Budapest, 1900. Régi Magyar Könyvtár. 116. történet).

Látni való, hogy a két történet teljesen ugyanaz, de Mikszáth változtatott egyet-mást a forrásán. Nála pl. nem azt mondja az apa az anyának: Nem az a te fiad, a kinek kedvezel, mivelhogy ebben hallgatagon benne van, hogy tehát a másik az övé. Legtöbbet változtatott azonban a valóságosság, az elhíttetés végett. Ezért tette át a régi és idegen tárgyat saját korába és szülőföldjére, Nógrád megyébe. Mert habár ez utóbbi nincs is névszerint megnevezve, világosan reá utalnak az ilyen meghatározások: egy vidékünkbeli compossessor; az volt akkor a legesinosabb özvegy-asszony nálunk stb. Ezért történik ő nála királyi család helyett a középosztályban. E változtatásokkal a történet valóságos testvéri viszonyba jutott Mikszáth egyéb novelláival, melyek közül annyinak szolgáltatta tárgyát a szülőföld. Mennyire rajta van most a magyar föld és a XIX. század ize! Ki gondolná róla, hogy forrása közvetlenül a *Hármas Istória* volt! Ez a párhuzam ép úgy nem von le semmit Mikszáth érdeméből, mint a hogy nem kisebbíti azok Shakespeare, a kik forrásait rég el-felejtett krónikákban, olasz novellákban mutatják ki. A ki látni akarja, miben áll Mikszáth írói érdeme, olvassa el a G. R. száraz vázlata után az ő novelláját; hiszem, hogy igaznak fogja érezni Czuczor találó epigrammját a darab márványról és a szép szoborról, mely belőle készült.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

— Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. A régi magyar időmértékes verselők névsorának összeállításával s alkotásaik méltatásával 1781 óta többen foglalkoztak irodalmunkban. Legutoljára s a legteljesebb névsort nyújtva Négyesy László (*A mértékes magyar verselés története*. Budapest, 1892), a ki jól sejtette, hogy az antikizáló verselők névsora »bizonyynyal még ezután is gyarapodni fog» (29. l.), mert 1892 óta tényleg több új névvel gyarapodott a táblázat. Ezóta váltak ismeretessé a következők időmértékes versei:

PRÁGAI ANDRÁS szerencsi ref. lelkész, 5 distichon és 11 alkaioi strófa (*Irod. tört. Közl.* 1899: 101—104. l.); DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS, SZÉKELY ISTVÁN distichonjai, a legrégibb magyar Csizio (1462?) párverse (*Erdélyi Múzeum* 1899: 591—594. l.); az 1581-iki bártfai, az 1599-iki debreczeni, az 1609-iki keresztúri, az 1611-iki ugyanottani, (Szilády Áron szerint az ebből közölt versek Székely István kalendáriumából vannak átvéve s nem distichonok, hanem $4 + 4 + 4 + 1$), az 1626-iki csepregi, az 1626-iki fejérvári, 1630-iki csepregi, 1639-iki, 1641-iki, 1652-iki bécsi, 1658-iki váradi, 1660-iki sárospataki, 1662-iki kassai, 1675-iki helynélküli, 1679-iki kolozsvári kalendáriummal distichonjai; (*Irod. Közl.* 1900: 403—416. l.) KIS-MARTAI VESZELIN PÁL debreczeni ref. lelkész két distichona és két hexaméteri sora, SÉLYEI BALOG ISTVÁN fejérvári ref. lelkész egy distichona (u. o. 472—473. l.); MAGYARI ISTVÁN mértékes (és rimes) versei (u. o. 1903: 467—474. l.); KÖVESDI PÁL soproni ev. lelkész 4 distichonból álló verse (*EPhK.* 1903: 187—188. l.) A Négyesy munkájának megjelenése (1892) óta, vagyis 18 év alatt, mint a fentebbiekből látszik, 7 új névvel s 15 kalendáriummal (az ezekben található distichonok eredetének kimutatása még a jövő feladata) gyarapodott a névsor.

E névsor gazdagításához én ez alkalommal hat új névvel s egy-két kiegészítő adattal óhajtok járulni. Ezek a következők:

1. SZILVÁS-UJFALVI IMRE debreczeni ref. lelkész, kinek 1598-ban Debreczenben kiadott kalendáriumából 1909 nyarán a sárospataki ref. főiskolai könyvtárban egy könyvtáblában fedeztem fel 12 levélnyi töredéket, a melyen a következő eddig ismeretlen, itt betűhíven közölt distichonok olvashatók:

Május.

Örvengy füveknek, viragoknak, es madaraknak,
Meny az banyaban, vahgy (sic!) eret hol akarod.

Julius.

Ha most nem mivelz iöv telben kopog az allad,
Orvot tavoztas, tišta, io kannat igyal.

Október.

October mustert tölti ladadat aranyal;
Es tavali ködment veghre kerestet elő.

November.

Ely most lud huffal, hayts az forratot utanam,
Sertefeket hizlaly, bors az etekben legyen.

A januárra és márcziusra vonatkozók, egy pár helyesírási eltérésen kívül, teljesen egyeznek az 1599-iki debreczeni naptár megfelelő soraival. A májusi sorok azonban már eltérnek egymástól. Ezek azt 1598-ikiban nem oly döcögősek, mint az 1599-ikiban. Hogy ezeket a distichonokat a kalendárium szerkesztője: Ujfalvi Imre írta, azt Szilády Áron is valószínűnek tartja, sőt bizonyosra veszi. (*Irod. tört. Közlem.* 1900. 415—416. l.)

2. ALVINCZI PÉTER kassai ref. lelkész, a ki *Postilláinak* első részében (Kassa, 1633) a 674-ik lapon Cato eme bölcс mondását:

*Nam levius ledit quic quid previdimus ante,
Et previa minus ledere tela solent.*

így fordítja le:

Nem fanyarít nehezen valamit meg láthat az ember,
S — fel húzot kard — is, febre nem olyan erős.

Postilláinak második részében is (Kassa, 1634.) találunk magyar mértékes sorokat.

(141. lap): «Agostó Doctor . . . az rágalmazot ilyen verfel tiltotta el aßtalától.

*Quis quis amat dictis absentium rodere jamam:
Hanc mensam retitam, noverit esse sibi.*

azaz:

Hogy ha ki roß nyelvel, titkon mást rágh, Bidogat, Ból,
Aßtalom olyantól nagy tilalomba vagyon.

Dreßda vároßába az Saxoniai Hertzegh alabastrumból építetet aßtalan ilyen verfet olvaftam:

*Abfit ab huc mensa detractio, murmur & ira,
Sed cum leticia fumantur potus & esca.*

azaz:

Aßtalomat Bidaló, Bóláfal mord haragos nyelv
Ne illefe: de legyen, vigh öröm, étel, ital.

(536. lap): . . . az Pogány Sybillákis megh vallottak, mondván:

*Judicij fignum, tellus sudore madescet
E cælo Rex adveniet per secula futurus
Scilicet in carne preßens ut judicet orbem.*

azaz:

Itilet jele leß, föld kezd izzadnia Bórnyen,
Jó Király el menyból, ki vólt ez leßen öröcké,
Hogy maga képében mindét itilnie foghjon.

Hogy ALVINCZI PÉTER 1609-ben Debreczenben megjelent, de ma már egy példányban sem ismeretes vitairatában, («Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertől, küldetett színes öt Levelekre rend szerint valo Felelet») annak végén, háromnál több magyar distichon volt, melyekben Pázmány Pétert, az ő (t. i. Pázmány) neve betűinek fölcseréléséből alakított szójátékkal ócsárolta, — kétségtelenül igazolja:

3. PÁZMÁNY PÉTERnek Alvinczi most említett munkájára 1609-ben válaszul írt vitairata («Alvinczi Péter . . . feleletinek, rövid . . . megh rostálása»), melynek végén az Alvinczitől reá írott verseket magára Alvinczire «forgattya» vissza. «Ha téged akarnálak — úgymoud — rágal-mazni, az te-tőled én-ellenem szerzett magyar verseket, mellyek az könyv végén vadnak, így fordíthatnám igen könnyen reád:

Hogyha te nem láttál magyar ÁL NIÁL férfiat, ime
 ALVINCI Péter neve is azra mutat.
 Fordicsd ÁLVINCIt, s AL s NIÁLCIV jő ki belőlle,
 Olvasd irását, s ezzel is azra tanít.¹
 Semmire kellő tehát, mint NIÁLT s ÁLKúcsokat úgy tarsd
 Alvincit s könyvét, az ki belőlle tanúlsz etc.¹)

Pázmány eme soraiból világos, hogy Alvinczi sorai tulajdonképen ugyanezek voltak Pázmány ellen, azzal a különbséggel természetesen, hogy Pázmány a maga nevéből Alvinczitól csinált szójáték helyére az Alvincziéből készítettet illesztette be. Az Alvinczi verse azonban hosszabb lehetett, mert Pázmány 6-ik sora után az „etc.” áll.

Időrendben negyedik, de nem új név SZENCZI MOLNÁR ALBERTÉ, a ki a Kálvin János *Institutio Religionis Christianae* című világhírű nagy műve legelső magyar fordításának („A keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanitas”) czimlapján *Thury Pál* sajoszentspéterei, majd abaujszántói ref. lelkésznek, végül tolnai iskolaigazgatónak († 1574.) az *Institutiot* magasztaló következő híres distichonját, mely a Kálvin arczképe fölött áll:

Præter Apostolicas, post Christi tempora, chartas,
 Huic peperere libro secula nulla parem.

így fordította le:

Az szent könyvec után, kiket az nagy Apostoloc irtac,
 Ennél jób könyvet még soha senki sem irt.

(E magyar fordítás a Szcnczi Molnár Albert arcképe fölött áll.)

4. A negyedik új név a *Miklós Deáké*, a ki azért érdemel kiváló figyelmet a magyar időmértékes verselés történetében, mert ő írta magyar nyelven az első, eddig ismeretlen szonettet. Ez a *Miklós deák*, mint wittenbergi egyetemi hallgató 1677-ben írta szonettjét *Pilarik Ezsaiás* nevű honfitársának és barátjának (a későbbi mátéfalvai ev. lelkésznek) üdvözlésére. Gyöngye kísérlete (1 levél b oldal) így hangzik:

„Mágyar SONNET.

Mi Begény MAGYAROK bujdofunk, csufúlnak
 Balvány Nép, Poganyok kergetnek lam benünket.
 Ah Isten arvakat ne hagyel, bany meg minket!
 Mint Te bent hatalmat, mütattal PILARIKNAK
 A'kinek am Pallas fok hires munkaért,
 Magifteriomi, addot nemes tiűtetet.
 Bizd meg az Istenben, eő meg Begét tégedet
 Es vißba ad nekünk Égigét, neveért.

Miklos Deák.»

Nem igazi szonett, csak szonett-féle költemény. Csak a szonett első, nyolczsoros felét adja. (Rímképlete: *a b b a a b b a*). A sorok az első szakban 12, 13, 13, 13, a másodikban 12, 13, 13, 12 szótagúak. Annak a két ívrét alakú levélből álló 1677-iki wittenbergi nyomtatványnak — unicum a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában — melyben a fenti szonett-féle kísérlet olvasható, czíme „BONUM FACTUM”.

5. KAPOSSI SÁMUEL, leydeni egyetemi hallgató, később, 1689—1713-ig a sárospatak-gyulafehérvári kollégium tanára, 1686-ban Apáthi Miklós

¹) Pázmány Péter összes munkái. Magyar sorozat. II. kötet. Bpest. 1895. 689 lap.

honfiktársát és barátját (a későbbi debreczeni ref. lelkészt) ugyanazon év november hó 6-án tartott disputatiója *De Urim et Thummim* . . . Lugduni Batavorum (RMK. III. 3402. szám) alkalmából, a többek (héber, syr, görög, latin) között a következő magyar distichonnal is üdvözölte:

(*D₂b*): A' Fejedelmeknek fejedelme le iratik ebben
A' Munkaba; tehát fejedelmi dltsereti legyen.

6. APÁTHI MIKLÓS leydeni egyetemi hallgató, a későbbi debreczeni ref. lelkész, Nógrádi Benedek: *Disputationum Theologicarum De Fundamentalibus Fidei Capitibus Decima* . . . Lugduni Batavorum, 1686. cz. műve végén vitatkozó honfiktársát és barátját a következő két distichonból álló verssel üdvözölte:

(*C₂b*): A'ldott a te neved, SZERETET, HIT, fegyveredis most,
Mind itt, mind magadon, áldozik a te neved.
AZ HIT, melyet azért, Beretettel fenylő BARA'TOM
Fel vettél szabadon, Tsillagát adja neked.

E hat új név ismertetésével egyidejűleg még a Borsos István által (*Irod. tört. Közlem.* 1900: 472.) említett KISMARIAI VESZELIN PÁL debreczeni ref. lelkész 2 distichonát és 3 hexameteri sorát mutatom be, a melyek az ő *Kegyes es Istenes Beszelgetések* . . . Debreczen, 1633. cz. művében találhatók. A 21-ik lapon idézi a következő hexameteri sort:

Sic volo, sic iubeo, fit pro ratione voluntas.

S ezt egy distichonban így tolmácsolja:

Így legyen, így akarom: Mit? ki mit mondhat ez ellen?
Tetűsefem, kedvem nekem ez; így akarom.

A 126-ik lapon Palingenesius következő hexameteri sorait idézi:

*Pontifices nunc bella iuvant, sunt caetera nuge,
Nec pcepta Patrii, nec Christi dogmata curant.*

E két sor értelmét 3 hexameteri sorban így fejezi ki:

Az Papok az harczot Beretik most, minden hazuglag
Ez kívül ő nallok: az Atyaknak Bent végezefit
Meg pökik: az Chriftust f-tudományat femmire tartyak.

128. lap): *Sis fur, sis latro, sicophanta, & turpis adulter,
Calvinum ferias fulmine; magnus eris.*

azaz:

Legy lopo, legy tolvaj, parázna legy, es rut eretnek,
Sziggyad Calvinust: hidgyed így Urrá lehetz.

Az itt bemutatott mértékes versek áttekintésénél figyelmünket magára vonja az a körülmény, hogy ezek szerzői az egy Pázmány kivételével mind protestáns lelkészek, s ő is csak Alvinczi verseit írja át. Alvinczi, Kismariai Veszelin Pál, bizonyára a külföldi példák hatása alatt, szöttek prédikációikba distichonokat s a többiek is külföldi egyetemi hallgatókorukban ismerkedtek meg az ottan divatozó szokással, melynek aztán alkalomadtán szívesen hódoltak. Ha ezek a

dőczögös versek nem tekinthetők is egyebeknek próbálgatásoknál, kísérleteknél, mégis örvendetes, hogy fenti verselőink eme szereplésükkel a névsorban (lásd Négyesy-nél 29—33. lap) kitöltik az 1626 és 1637 (Alvinczi, Veszeli), továbbá az 1666 [Négyesy névsorában, mint Borsos István helyesen megjegyezte (Irodört. Közl. 1899. 104. l.) Szcenci Száki János neve előtt az 1695-ös évszám 1666-ra javítandó] és 1691 (Miklós deák, Apáthi Miklós, Kaposi Sám.) közötti hézagot.

(Sárospatak.)

HARSÁNYI ISTVÁN

— De rebus bellicis liber. *Schneider* könyve, a melyben ezt az ismeretlen korú és szerzőjű iratot kiadta (Anonymi de rebus bellicis liber, Text und Erläuterungen von Rudolf Schneider. Berlin. 1908. — V. ö. ism. EPhk. 1910. 60—62. lk.), nem maradt visszhang nélkül a tudományos világban. *O. Seeck*, a ki a Pauly-Wissowa realencyklopaediájának erről szóló cikkét írta, a Deutsche Lit. Zeitg.-ban (1908. 30. sz.) oly hevesen támadja *Schneider* fejtegetéseit és az azokból levont eredményeket, hogy *Schneider* álláspontját újabb értekezésben kénytelen megvédelmezni. (Vom Büchlein de rebus bellicis liber. — Neue Jahrbücher. 1910. [XXV.]. 327.—342. lk. — Megjelent különlenyomatban is.)

A kérdés mind az antik lövegek történetére, mind az egész tűzérség fejlődésére nézve elsörendű fontosságú. Mert ha továbbra is fennállhat a *Schneider* és *Schramm* előtt vallott felfogás, akkor nem tartható fenn az a tétel sem, hogy a tűzérség egyetemes történetében három korszak különítendő el: 1. A torziós lövegek korszaka az ókorban. (Kr. e. 400-tól a népvándorlásig). 2. Az emelős lövegek korszaka a középkorban. (Kr. u. IX. sz.-tól a puskaporos lövegek föltalálásáig). 3. A puskaporos lövegek korszaka. (Kr. u. XIV. századtól kezdődőleg).

Seeck külső érvekkel támogatja azt a véleményét, hogy ez a munka az ókorból származik. Az irat a kéziratokban együtt szerepel a *Notitia Dignitatum*-mal, mint ennek függeléke, s ebből, bár a legrégibb ismert kódexe a cod. Spirensis, a melyet a speyeri dóm könyvtárában *Petrus Donatus*, padovai püspök 1436-ban fedezett fel és a mely utóbb újra elveszett, későbbi időből származik, mégis a IX. és X. századra valló nyomok mutathatók ki. — Ez azonban még nem bizonyítja, hogy a de rebus bellicis liber is ezel egyidőben íródott. Hiszen a *Notitia Dignitatum* legjobb kódexe, a cod. Monac. 10291., e munkán kívül egy egész sorozat más munkát is tartalmaz, a melyekről maga *Seeck* is elismeri, hogy különböző időben keletkeztek s egymással nincsenek kapcsolatban.

Palaeographiai úton egyáltalában nem mutatható ki, hogy a R. b. a IX. században már megvolt. *Seeck*, mint egy mulatságos télelrértésből látható (*Arabum pro arabum*), a kéziratokat nem is látta, s csak egy hibás kiadás nyomán dolgozott. Szövegkritikával ép oly kevésbé érhetünk el eredményt; a fennmaradt négy kódex oly csekély eltérést mutat, hogy ezekből semminemű következtetést vonni nem lehet.

A könyv korának meghatározására tehát csak egy mód marad: maga a könyv tartalmának vizsgálata. Ezzel *Schneider* előtt két munka foglalkozott: *Panciroli* *Notitia Dignitatum*-kiadása (Venetiis, 1602.), a mely azonban épen a *ballisták*at nem tárgyalja, a másik *Köchly-Rüstow* műve (Gr. Kriegsschriftsteller. T. 410.—419.), a mely csak a *ballistákkal* foglalkozik s bár világosan nem fejezi ki, mégis sejteti, hogy a szerzők némi kétséggel viseltettek a munka ókori eredete iránt.

Az itt leírt *ballisták*, a melyeknek kódexbeli képét *Schneider* reprodukcióban közli, közös hajtóerővel rendelkeznek a melyet az aczell rugalmassága szolgáltat. A nyílvány fölött merőlegesen áll egy aczell, a melynek közepére van feszítve a húr. Ha a húr hátrahúzzuk, az íj begorbul és lövésnél a benne levő feszültség következtében eredeti helyzetét elfoglalni törekszik, s ezáltal a húr magával rántván a nyílat kiröpíti. Két

fajtája van: az egyik a *ballista quadrivotis*, a könnyebb löveg, a melynek megfeszítésénél egy vashorogra erősített kötéllel húzzuk hátra a hűrt, a másik a *ballista fulminalis*, a nehezebb löveg, a melynél a hátrahúzáshoz csigasor szükséges. — Anonymusunk tehát a torsiót egyáltalában nem ismeri.

Schneider ismertetett könyvében egy másik a munkában szereplő gépről kimutatta már, hogy nem származhatik az ókorból. Ez a lapátkerekkel hajtott hajó, a Liburna. Ugyanez áll a ballistákra is. Ammianus és Vegetius csakis torziós lövegeket említenek, az ő korukban tehát más milyenek nem voltak. El sem képzelhető, hogy az aránylag nagy tökéletességgű torziós lövegek mellett az itt leírt primitív konstrukciók is alkalmazásban lettek volna. Az is lehetetlen, hogy az aczél ilyen feldolgozása, a mely a XIV. század találománya, váratlanul feltűnt volna a IV. században, s ugyanakkor ép oly váratlanul el is tűnt volna. Mert a mint az ókorban, úgy a középkorban is ismeretlenek egészen a XIV. századig a lövegek, a melyeknél az új aczéljának rugalmassága szolgáltatotta volna a hajtó erőt.

Az ókor végén a népvándorlás forgatagában elpusztulnak a torziós lövegek s helyüket kizárólag az emelőslövegek, a kőhajító gépek, foglalják el, a melyeknél a hajtóerőt ellensúly nyújtja. Erre hiteles tanú *Aegidius Romanus*, a ki 1280 körül a *De regimine principum* cz. munkájában (III., 3., 18.) leírja az ő korában használatos összes lövegtípusokat s hozzáfűzi: «Nam omne genus machinae lapidariae vel est aliquod praedictorum vel potest originem sumere ex praedictis.» Nem szól nyíllövő gépekről *Marinus Sanutus* sem (1321.), a ki pedig korának legnagyobb hadi tudósa.

Schneider meggyőző érvelése ezek után nem hagyhat fenn semmi kétséget az iránt, hogy a szóban forgó munka nem lehet ókori eredetű, s ha értekezésével a tudós szerző a munka keletkezésének idejét pontosan nem is határozhatta meg — a mi elvégre nem is lehetséges, ha a munkában erre támogató pontokat nem találunk — megállapította még szilárdabbul a *terminus ante quemet*, a minek fontossága e kérdésben is szemelláthatólag igen nagy. Így már most végérvényesen leszámolhatunk azzal a balvéleménnyel, hogy a Kr. u. századokban a klasszikus ókor a torziókn kívül egyéb hajtóerőt is alkalmazott lövegeinél.

(Fogarasz)

LÁSZLÓ BÉLA.

— A syphilis szó eredete. A syphilis szó megfejtésén eddig minden etymologiai törekvés hajótörést szenvedett. Két éve John Knott, amerikai orvos csak annyit sejtett,¹⁾ hogy valami költői összefüggés útján jelölheti a vérbajt. Most végre Walter Pflug vizsgálódása²⁾ nyomán indulva Boll Ferencz, heidelbergi egyetemi tanár adja elfogadható magyarázatát a *Neue Jahrbücher f. d. klass. Altertum* cz. folyóirat f. é. 1. és 2. számában (72—77. és 168. lapokon), mihez csak néhány jelentéktelen módosító megjegyzésünk van.

Ezen betegségnek számos elnevezése³⁾ közül a syphilis nevet kimutathatóan először Girolamo Fracastoro, a híres veronai orvos és renaissance-költő használta egy már 1521 előtt elkészült, de csak 1530 ban megjelent tankölteményben, melynek címe: «Syphilidis sive morbi Gallici libri tres»⁴⁾ Az első könyv a betegség okaival és tüneteivel, a második a

¹⁾ The Origin of S. and the Invention of its name, New-York Medical Journal 1908. okt. 31. i. sz. 821. l.

²⁾ S. oder Morbus Gallicus, eine etymologische Betrachtung. Strassburg, 1907.

³⁾ Iwan Bloch a «Der Ursprung der S.» cz. művében (Jena 1901) 18 hasábot (297—305 lk.) tesz ki a nevek felsorolása.

⁴⁾ M. G. volt e kórnak körülbelül leggyakoribb neve.

prophylaxisall és terapiával foglalkozik, a harmadik végre a guajaka-fának, az «isteni gyógyítószer»-nek dicséretét tartalmazza. (Költőnk Hyacusnak és Huyacusnak nevezi.) A syphilis név csak ezen harmadik könyvben fordul elő. Az új világérsz fölfedezésére induló hajósok ugyanis megérkeznek Amerikába. De mint Odysseus társai egykor Helios marhája miatt, úgy bűnhődnek ezek a Napisten madarainak a megöléséért többek között ezen rettenetes új betegséggel is.¹⁾ A baj eredetét a benszülöttek ősz vezére beszéli el a jövevényeknek: Élt hajdan szigetükön egy király (Alcithous), kinek egy *Syphilus* nevű pásztora volt. Ez fellázadt a Napisten tisztelete ellen és királyának isteni tiszteletét hirdette, mert ennek nagy nyájai voltak, míg az égen csak egy kos, egy bika és egy kutya látható. A felbujtogatott népet utóléri a büntetés. A Napisten betegséget bocsat rájuk, mely először a pásztort, (kitől syphilis nevét kapta), majd a királyt és egész népet megtámadja. Ammerice nimfa adja azután — azon feltétel alatt, hogy visszatérnek isteneikhez — az addig ismeretlen guajaka-tát gyógyszerül.

Miként származott a betegség nevének formája a pásztornak betegsége előtt is viselt nevéből, arra nézve nem tartom szerencsésnek Boll föltevését, mely szerint a Syphilis szó eredetileg ad analogiam Aeneis, Thebais etc. a költemény tárgyát (címét) jelölte volna és csak később lett az eredetileg «*Syphilidis sive de morbo Gallico libri tres*» formában elgondolt címből a mai cím és a Syphilis, tisztán a morbus Gallicus közelsége miatt, a betegség nevévé. Ez ellen szól az erőltettségére nem tekintve az «ia» végű betegségnévek gyakorisága is, a mit Fracastoro, az orvos okvetetlenül jól tudott, hiszen sok ilyen műszó már az ókorból ered. (Csak Nikias vezér:5-ét emlitem Thukydidesnél.) Viszont az is igaz, hogy e meggondolással előtérbe lopózik a gyanu, nincs-e a Syphilus név a syphilisből «visszacsinálva» s nem kell-e az egész szép okoskodást sutba dobni s a betegség név előző lappangását feltételezve Boll lent következő szellemes Ovidius párhuzamát visszafelé alkalmazni, mint a melyet Fracastoro épen az érthetetlen szó megmagyarázására kutatott fel. De kövessük Boll okoskodását. A következő kérdés minden esetre az, hogy honnét vette költőnk a pásztor nevét, a mire Boll kétséget kizárólag megfelel. Ovidius *Metamorphosis*éinek VI. 146—312 soraiban olvasható a Nioba-monda, minek a Fracastoro-féle Syphilus monda világos utánzata. A mint Nioba gyalázza Letot, hogy csak egy fia és egy leánya van, úgy Syphilus Apollont, égi nyájának szegénysége miatt, s a mint Nioba magának követeli az égi tiszteletet, úgy követeli azt Syphilus az ura részére. Még az is igazolja a mintát, hogy Nioba gyermekeinek halálát már az ókorban pestisnek magyarázták, a mi ugyan a feltételeztem esetben sokkal fontosabb szerepre volna hivatva, mert világosan mutatná, hogy jutott a syphilis eredetét kereső költő a Nioba monda elég erőltetett átdolgozásának gondolatára. Azonban csak rá akartunk mutatni Boll érdekes megfigjtésének érzékeny pontjára, a nélkül, hogy a problematikus igazságot tovább kutatni megpróbálnók. A mi a nevet illeti — és ez a legfontosabb — kétségtelesen megvan a 231. sorban, Nioba egyik fiának Sipylusnak, sőt a Sipylus hegynek a nevében is (hol Nioba kővé váltan ül), mely név Ciofanus tanúsága szerint (l. Burmann Ovidius kiadásában) néhány régi kéziratban Siphylus alakban, sőt Bährens variánsai között (ad Prop. II. 20, 8.) «a

¹⁾ Főleg J. Bloch kutatásai teszik ma uralkodóvá azon tudományos meggyőződést, hogy a syphilist Amerikából hurezolták be. Költőnk úgy intézi a dolgot, hogy a felfedezők hajósoktól tudják meg, hogy — *prohi fata occulta Deorum!* — ugyanakkor Európában is már fellépett a kór. Persze csak azért, hogy a költői berendezés szerint a felfedezők lehessenek Európa megváltói!

Sipylo-hoz többek között «a Syphilo» alakban is előfordul. Ennek megállapítása, bárhogy álljunk is fenti kételyünkkel, Boll érdeme.

Az i és y betűk helyeseréje alig szorúl magyarázatra azok előtt, a kik ismerik e két betű kézirati sorsát. Hogy Fracastoro a Syphilus alakhoz ragaszkodott azt talán nem annyira a συφίλις-féle alakokra való gondolással, mint szerző véli, hanem egyesén a barbár képzésű *σφίλος-nak egy renaissance költő görög tudása előtt csábító kísértésével (σφαι ελος?) magyaráznám. Egy ily rosszúl képzett «beszélő» nevét a görög eléggé ellenőrzetlen nyelvtérületén feltétlenül megengedhetett magának a renaissance-költő.

Nem tudom, hogy ezek után teljesen osztozhatunk-e Boll véleményében, ki vizsgálódásával e szó eredetére vonatkozólag az aktákat lezártnak óhajtja tekinteni.

(Petrozsényi.)

MARÓT KÁROLY.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

**Balladák és románczok*, német. II. Magyarázta Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin, 1911. 8-r. 176 l. Ára 1-60 K.

**Boromísa* Jenő: Arany János mint esztétikus. Versecz, 1910. N. 8-r. 31 l. Ára 1 K.

Csüri Bálint: Az ige. (Nyelv. Füz. 63.) Budapest, Athenaeum, 1910. N. 8-r. 76 l. Ára 1 K.

Az értekezés három részben (Különböző vélemények az igeről, A metafora, Az ige mint metafora) az ige lényegét és fogalmi tartalmát állapítja meg. Vezető szempontjai: mivel a beszéd az emberi lélek legcsodálatosabb remeke, tehát lélektani úton kell hozzáférközni; mivel a szó önmagában nem, csak a mondatban fordul elő, megfejtését is csak a mondat alapján lehet adni. A nagy gondnal, a régi s az újabb nyelvpsychologiai irodalom fölhasználásával készült komoly, értékes munkának a metaforáról szóló része általánosabb érdeklődésre is számot tarthat.

**Gálos Rezső*: A magyar Simplicissimusról. Tanítványainak elmondja —. Temesvár, 1910. N. 8-r. 20 l.

**Gedő Simon*: Madách Imre mint lírikus. Budapest, 1910. 8-r. 32 l.

**Kardlerán Károly*: Az ember tragédiájának magyarázata. (A Magyar Közművelődés. I. k. 5. f.) Budapest, 1910. 8-r. 195—340 l. Ára 2 K. (A Gyakorló főgymn. egyesület kiadványa.)

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1910. K. 8-r. Számonként 30 fillér.

593—594. Bernard Shaw: Az orvos dilemmája. Komédia öt felvonásban. Ford. Hevesi Sándor. 117 l.

595. Nietzsche-aforizmák. (A Menschliches, Allzumenschliches-ből). Ford. Schöpplin Aladár. 63 l.

596. Gabriele d'Annunzio: Toto és egyéb elbeszélések. Fordította Bal a Ignác. 58 l.

Közlönyek Szepes vármegye múltjából. Lőcse, 1910. N. 8-r. II. évf. 3. sz. 129—192. l.

Recue de Hongrie. Budapest, 1910. 10. f. N. 8-r. 345—456.

A füzet tartalmából kiemeljük, mint tudományunkat érdeklőt, Salgó Ernőnek rövid megemlékezését Mikszáth Kálmánról és J. Ernest-Charlesnak bírálatát, melyben Goncourték akadémiáját és működését részesíti.

**Schiller*: Wilhelm Tell. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin, 1911. 8-r. 224 l. Ára 1-60 K.

Shakespeare-tár, Magyar. Budapest, 1910. III. k. 3. f. 8-r. 161—240 l. Ára 1-75 K.

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA.

(Vége.)

4. Már az eszményítésnél említettük, hogy annak főképen a drámaírónál s az epikusnál, tehát Arany János munkáiban is, nagy jelentősége van a jellemre nézve. A költészetnek a természet és abban az ember a két legközvetlenebb tárgya; az epikus és a drámaíró mindig emberi jellemből következő cselekvényt rajzol. Ennek eszményítése tehát épen úgy célja a költészetnek, mint a valónak minden eszményítése. Arany is minden költői műben elsősorban a jellemfestés iránt érdeklődik. Lehr Albert Arany *Toldijának* iskolai kiadásában két módját ismeri a jellemzésnek: a kívülről és a belülről való jellemfestést.¹⁾ Tegyük hozzá, hogy Arany is e kettőt különbözteti meg bírálataiban, de csak az utóbbit fogadja el helyesnek. A kívülről való jellemzésből — midőn a költő általános jellemvonásokat mond el valakiről — a költemény folyamán gyakran semmi sem fejlődik. (X: 55.) Garai Judit-eposza azért is gerincztelen, mert a jellemzés benne csak *leírás*. Hebbel eposzának Keresztélye mint jellem alig tesz többet a semminél. (V: 514.) E néhány megjegyzésből s abból, a mit Arany a *Bánk bán* jellemeiről mond, világos, hogy a jellemet a költői alkotásban két szempontból vizsgálta: 1. hogy a jellemekből fejlődik-e a cselekvény, tehát megfelel-e a jellemzés a cselekvénynek; 2. a cselekvényből alakul-e a néző vagy olvasó lelkében ennél fogva a jellem s megismerhető-e abból teljesen? Ez utóbbiból is következik, hogy a *leírt* jellemeket nem fogadta el jellemeknek és bizonyára nemcsak a való, hanem az eszményített jellemre is gondolt, midőn *Bolond Istókjában* azt írta: «A jellem az lassan, elrejtve virrad.» (III: 429.) A legtökéletesebb jellemfestést Katona *Bánk bánjában* találta meg; ennek jellemeit egyenkint végig akarta bonczolni. A rendkívül becses kísérletből csak két, de a legfontosabb rész készült el: Bánk és Gertrud analízise. Bánk bán lelkét minden állapotban megfigyeli s megmutatja, hogy a jellem csakugyan a cselekvényből ismeretes, mert a cselekvény a jellemekből fejlődik. Gertrud jelleme rá nézve azért is érdekes, mert azt már Vörösmarty homályosnak tartotta. De mert Gertrudnak főjellemvonását is megtalálja: a laza erkölcsben (V: 156.), ebből a cselekvény fejlődéséhez a Gertrud jelle-

¹⁾ Arany-Lehr, Toldi, 12. kiadás. 41. l.

méből induló fonalat is meglátja és egészen megvilágítja Bánk ellenfelének, Gertrudisnak, szerepét. A kevésbbé éles vonásokkal kiemelkedő, de azért kitűnően festett többi jellemet a három főszereplő (az eddigieken kívül Endre) *köré* gyűjti össze s hogy mennyire helyesen, azt leginkább az bizonyítja, hogy Lehrnek is mintája volt klasszikus Toldi-magyarázatahoz.

Nemcsak a jellemfestés módját, hanem a jellemzés irányát, vagyis az eszményítés fokát is két csoportban állapítja meg. Esztétikájához mérten ideálisnak és realisnak nevezhetnők azt, a mit Arany is a szokott poetikai műszókkal egyéninek és típusosnak mond. Ez a megkülönböztetés azonban teljesen beleillik esztétikájának ideális és realis fogalmába, úgy, hogy Arany az ő álláspontjáról nézve mindig *realis*, vagyis egyéni jellemet festett, de természetesen esztétikai álláspontját is figyelembe véve: *eszményített egyéni jellemet*. Felfogásának két vonását: hogy az igazi jellem *egyéni* és *eszményített*, az *Ars poeticában* megint jóformán *csak* a Bánk bán jellemeivel illusztrálja:

Tán nem *való*:

Szegény Tiborcz nem volt élő paraszt;
Bánk a nejevel megvénült falun,
Sohsem dühöngte többé a szarun,
Evett, ivott, míg végre elalún:
De mit nekem *valód*, ha ez esetben
Bánk törpe lesz?
Nekem *egész ember kell*,
— férj, nejeért a ki boszút áll,
S ember-, király- meg férjben az *egyén*.

A típusos jellemzést sohasem használja, bár — a hol ez leginkább helyén van — a *genre-képet* természetesen elismeri műfajnak. (X:105.) Mesében helyénvalónak találja, sőt — ha nem mondja is meg nyíltan — efféle keres abban a már említett *modoros* eposzciklusban is, mely a Homeros előtti lantosokkal, de legkésebb Homeroszal kezdődik s nálunk Zrínyiig tart.

Hogy — ismerve a jellemzés módját és irányát — e határokon belül *milyen* lehet Arany felfogásában a jellem, miféle jellemvonásokat fogad el, azt leginkább munkáiból állapíthatnók meg. Csak annyit említhetünk meg, hogy a jellemek Arany szerint *változatosak* legyenek, és mert az életnek eszményített másai, a magyar költő pedig legjobban a magyar életet ismeri, a magyar költészetben *magyarosak* legyenek. A jellemvonások *magyarosságának* kellékében rejlik az a követelmény is, mely Aranyt nemcsak munkáiban, főképen a *Toldi estéjében*, a *Jóka ördögében*, a *Nagyidai cigányokban* és a *Bolond Istókban*, hanem elméletileg is érdekelte: a humor. Mindenesetre a legnehezebb s az eddig megjelent fejtegetésekben megfejtetlen problémák egyike. Már ez a tudat is visszatart, hogy Arany humorával foglalkozzunk, de ismételjük, ez nem is feladatunk. Csak annyit említhetünk meg, hogy Szinnyei Ferencz idevágó dolgozatai ¹⁾ sem járnak egészen

¹⁾ 1. Arany humora. Budapesti Szemle, 1905. és különnyomatban. Budapest, 1905. 2. Arany János (Költők és írók). Budapest, 1909. 55. és 70. s köv. lk.

helyes úton, hiszen maga is elismeri, hogy «a humornak pontos és elfogadható magyarázatáról és definíciójáról szó sem lehet», és mégis beszél e homályos valamiről, sőt e bevezetésével ellentétben a Bolond Istók első strófáiban «a humor rövid és remek fejtegetését».¹⁾ találja meg. Nagy tévedés. Ismételten meg is czáfolja önmagát s ebben van igazsága: idézi Arany *Aisthesis* cz. költeményét, melyet Arany a nyelv törvényeire vonatkoztatva írt — s ezt alkalmazza a humorra is: a tudósok jobban *tudják*, hogy mi a humor, de a költő jobban *érzi*.

Arany valóban — költészete mutatja — jól *érezte*, mi az a magyaros humor, de *nem tudta*. Ám ennek is, mint mindennek, a mi útjába került, szeretett volna a végére járni. Ezért találkozunk munkáiban nagyon gyakran a humor szóval és fogalmával. Nem azt, hogy minek *mutatta költeményeiben*, csak azt, hogy minek *gondolta* dolgozataiban a humort, akarjuk az alábbiakban összefoglalni.

Hogy érezte, mi a humor, azt (munkáinak humorát állításunk legjobb bizonyítékául nem is említve) néhány elejtett mondata is igazolja. A humort nem egyszer helyezi fölébe a komikum egyéb vegyületeinek. Vida József humorát «mélységben nem elég emelkedett»-nek (XII:346.) mondja Szász Károlyhoz írt egyik levelében, bírálatában pedig Vida egyik költeményéről azt mondja, hogy az nem oly *magas*, hogysem a *humor* nevet elérné. (X:217.) Petőfi atyjában úgy, a hogy őt Petőfi megörökítette, humoros alakot lát; az ellen nincs kifogása, de nem helyesli, hogy — a mire Petőfinak lehetett alapja — azóta minden költő apja a fiának költészetében humoros, miként az anyja szentimentális. (X:81.) Töredékes gondolataiban (X:520.) Petőfi egyik költeményét, az *Ebéd után*, fejtegeti az eszménység szempontjából, s oda lyukad ki, hogy noha lényege reális, mégis a költemény eszményít, mert van benne «humor, tehát szép». A humort így a széppel egyenrangúnak ösmeri el és evvel közvetve azt is kimondja, hogy a humor is érzés dolga, a mit a legújabb kutatás vitat.

Ennyi az, a mi állításaiból félig meddig megállja a helyét. Elfogadhatóan Arany sem állapítja meg, mi a humor *lényege*. Beszél a helyzet humoráról (V:473.), keserű humorról, arra a gazdára gondolva, a ki az Ursten jégesőjével együtt verte a maga szőlejét (XI:107.) («ez aztán humor!»), a nyomorúságról azt mondja, hogy az humoros is lehet (IX:83.), a *kedélyek meghasonlásáról*, hogy az behozhatja (de «nem hozta be költészetünkbe») az *engesztelő* humort; (V:356.) ezek alapján s mert a humor elméletét is próbálja adni, mondhatjuk a föntit.

Elméletéből is kiemeljük, hogy a humor érzelmet fejez ki, érzelmet közöl, miként pl. a komikum. Ezt «elegyes darabjainak» előszava árulja el (IV:320.), a melyben azt mondja, hogy a *Bolond Istók* alkalmasnak látszott «mind subiectiv... *érzelmeim*, mind a közhangulat *humorának* kifejezésére». S hogy egyébként nem biztos az elmélete, azt a *Bolond Istók* 1., 3. és 6. strófája igazolja, mely szerint a humor «víg-szomorkás», «játszi nedv», «árnyék és napfény», «tréfa és komoly», «czukrozott epe». Oly elnevezések, mik nem jelentenek

¹⁾ Id. különnyomat 62. l.

ugyanegyvet. De körülbelül megmutatják, hogy Arany Jean Paul vagy legfeljebb Lazarus elméleténél tartott: a humor a tragikusnak és a komikusnak vegyüléke. Erre vall az is, hogy e humorban *engesztelődést* keres. tehát a két dissonans elem kibékülését. Ezért mondja, hogy pl. a világ dissonantiáit is az irányregény a humorban engeszteli ki. (V: 512.)

E nagy problémát tehát Arany János sem tudta megfejteni. De a fő, hogy a jellemmel magával, melynek a humor csak hatása, tisztában volt, tudta, hogy a jellemet és a cselekvényt szoros kapcsolat fűzi össze. S ezzel alapját adta az esztétika egy másik nevezetes fejezetének, a *műfajok elméletének*. A belvilág költészete tisztán érzelmi és gondolati költészet. A külvilág költészete *cselekvény* az alapja, melyhez jellemek szükségesek. Érzelmeit objektíve tekintette; épen ezért, noha «mélyen tudott érezni s melegen» — kevés lírai költeményt írt s a lírával esztétikai szempontból sem sokat bajlódott. Úgy vélte, hogy a költészet tárgya elsősorban a külvilág. De azért nem egy nyilatkozatában méltányolta a lírát is. Pl. «midőn a külső élet megszűnt, elfojtatott: a lélek önbelsejébe fordítja szemeit, ide pontosult minden életmeleg, a költészetnek sem vala egyéb menedéke, mint a belvilág, az egyén, legfőleg a család: tehát a líra — evvel magyarázza meg, hogy az ötvenes években fölendült a líra (V: 355.), s ezenkívül azzal, hogy Petőfi óta tudják költőink, hogy a dal formában születik. (V: 363.) Ezért érdekli, ezért foglalkoztatja Aranyt a líra is. De a genesisről szóló tanát is a líra támogatja. Szerinte a magyar született verselő: népdalai mutatják. A magyar zenében és a magyar tánczban, miként a népdalban «nagy lírai mozgalom», «tomboló rhythmus» van,¹⁾ a magyar dalformák a «a magyar nép lelkének primitív, sajátos, bár megfeythetlen nyilatkozásai, mint maga a nyelv». (X: 19.) De ennyi aztán az egész. Egyetlen elfogadható megjegyzése még az, mely a dal és az óda közti különbségre vonatkozik, hogy a lírai előadás *kellemes és jenséges* lehet. (V: 377.)

Maga is érezte, hogy nem született lírikusnak, terjedelmesebb elméletei is egyebüvé, nem a lírára tartoznak. Líráját zordonnak mondja, melyből az ifjúság heve s vele a szerelem érzése hiányzik. Józanság és higgadság kell élvezetéhez.²⁾ Ép oly túlzás mint a másik, Tompának írt szerény nyilatkozata (XI: 295.), hogy lírája «*hanytalan* madár, ritkán szól, akkor sem jól». Igaz azonban, hogy Arany János világa általában a jellemek, a cselekvény birodalma volt, szóval az eseményes költészet. Ennek volt ő igazi mestere. Az eposznak és a balládának gyakorlatban és elméletben, a drámának számunkra sajnos csak elméletben, mert egyetlen vígjátéka lappang.³⁾ Pedig a

¹⁾ (X: 18.) Ez az elmélet Hegel «*Poesie der Bewegung, Ausströmen des Revolutionären*»-jére emlékeztet.

²⁾ Levele Csengery Antalhoz. XII. 156.

³⁾ V. ö. levelét Szilágyi Istvánhoz: «Vígjátékot akarnék írni, ha tudnék. Egy jó mese kereng fejemben, talán megkísértem. Fogalmim a komikumról tisztulnak». (XI: 27.) — Pályázott is vele (eredménytelenül) az Akadémián. L. EphK. 1905: 822. I. Szilágyi pedig annyira becsüli Arany drámái tudását, hogy *Zrínyi* című művét szeretné vele átdolgoztatni. (XI: 35.)

drámának elméletben mestere volt. Mutatják Bánk-magyarázatai, sőt ezt mutatják *balladái* is. De két jelentős tétele egyenesen a drámára vonatkozik. Az egyik a *deus ex machina* alkalmazását támadja a drámában. Akkor írja ezt Arany, mikor a német végzettragédiákat vidéki színészeink még gyakorta adják, a francia romantika megépenséggel ontja rémes jelenetekben bővelkedő termékeit. Arany — mint esztétikájában mindig — e kérdésben is lélektani alapon áll, és nem érdektelenül: azt mondja, minél többet forgatja Shakespeare-t s ha-onlítja össze Bánk bánt és Macbethet, III. Richardot és Angelót, annál világosabban látja, hogy a remélve vagy félve várt hatáso-abb, mint a váratlan. (XI: 7.) A *Bánk bán* valóban szépen igazolja Arany véleményét.

A másik tétel szintén igazságot, ennél fontosabb igazságot fejez ki. A hindu drámával kapcsolatban jut e tételhez, melyben kimondja, hogy nemzeti dráma csak ott lehetséges, a hol nemzeti jellem fejlődött ki, s a hol ez a nemzeti jellem magába szította a nemzet múltjának minden *nagy és hőstes* emlékét, vagy jelenének minden ilyen vonását. (X: 173.) E tételének igazát érezzük, ha Körner *Zrinyijét* vagy a *Bánk bán* rengeteg számú német nyelvű feldolgozásait Katona *Bánk bánjával* összevetjük. Heinrich mondja,¹⁾ hogy amazokban nincs semmi magyar élet, s ha a cselekvényt Spanyolországba tennők át, a hősöknek spanyol nevük volna, úgy is megállnák helyüket, mint drámák. Arany tétele adja meg » magyarázatot hozzá: mert ezek nem *nemzeti drámák*, nincs nemzeti jellemük, miként a római vígjátékokban sincsen.

Drámai érzéke még e tételek megállapításánál is szebben mutatkozik *balladáiban*, sok kritikusunk felfogása szerint legnagyobb remekében. A ballada elméletét Greguss Arany balladáira építette fel, ezekből állapította meg. Annál inkább tehette ezt, mert a mi klasszikus ballada, a skót és a székely népballada, még számbajöhet, az Arany-nak úgyis mintája volt. A ballada elmélete tehát Greguss értekezésében is ipso facto Arany köveiből épült. Annál érdekesebb, hogy Arany maga nem osztozott Greguss véleményében, Szász Károlynak: »a ballada tragédia dalban elbeszélve» Gregusstól így tovafejlesztett meghatározását: »dráma dalban elbeszélve» sohasem említi s alig is fogadja el. A magyar nép tudvalevőleg *énekli* a balladáit. Énekének ritmusa pedig Arany szerint (X: 18.) veleszületett s a tánczritmussal azonos. A kis gyermekek tánczdalában (Lengyel László || jó királyunk) és a *Pannoniái ének* balladás részleteiben (Emlékezzünk || régiokról) ugyanez a ritmus. (X: 29.) A balladák eredetének ezt a hipotézisét Arany az angol Priortól tanulta ugyan, a ki nyíltan kimondja, hogy a régi dán balladák hajdan tánczdalok voltak (X: 151.), de kitűnően alkalmazza a magyar balladákra, melyek eredeti formáikban maradtak meg a nép ajkán, már t. i. ott, a hol megmaradtak. Arany formai jelleműnek látja a balladát. Arany-nál az a fő, hogy *ritmusos*, a magyar ballada *ősi magyar ritmusú* szépmű. »Balladáim fogalmazásakor — úgymond — az első, még homályos eszme felködlésénél már ott volt a *rhythmus*, a *dallam*, mely a *szülemelő* (tehát a még meg nem született) *eszme*hez társult.» Greguss csupán klimatikus különbségeket fogad

¹⁾ Magyar elemek a német költészetben. 7. és 14. l.

el. Arany a ballada genesisét, keletkezését a ballada jellemére nézve fontosnak tartja. Szerinte «a balladánál egy alaphangból fakad fel a forma... Feladatunk megkapni a balladai *tárgy* azon *magrát*, melyből az egész egy díszes virággá fejleszthető». Gregussnál a tárgy drámaisága a ballada főkövetelménye, s ez az elkülönítés alapja.

Csupán a ballada menetére nézve egyezik Arany és Greguss álláspontja, még pedig két dologban. Az egyik, hogy mindketten a ballada természetétől tudják be, hogy *nem az eseményt*, hanem annak tragikumát fejezi ki, tehát *nem a tényt*, hanem annak hatását az *érzelemre*. A másik, hogy a *leíró* elemet mindketten kiküszöbölik a balladából.¹⁾

Arany tehát ebben is elébevéágott korának. De még jelentősebb vonásokat adott azon a téren, a melyen nézetünk szerint a legnagyobb volt, az eposz terén, az eposz elméletéhez. Már a regényben is kompozíciót és jellemfestést keres (V: 207.), még többet követel természetesen a jóval megkötöttebb formájú eposztól.

Az eposznak a magyar irodalomban egy Aranynak nem kedves, megszokott formája volt, a mely Zrinyi alkotásában mutatkozik legteljesebben, de a legélesebben is. Ezt a formát (ezúttal a *forma* szóval sablont jelölünk) nevezte Arany eposzi modornak (mint már több ízben említettük) s ettől akarta irodalmunkat megszabadítani: rövidesen, nem akarta folytatni a hősi eposzoknak Zrinyiig (s azontúl a XIX. századig is) terjedő irányát, melyben efféle sablont állapít meg: (V: 15—17.) 1. Közös kompozíció. (V: 10.) 2. Propositio. 3. Invocatio. 4. Enumeratio. 5. Anticipatio. 6. A csodásnak vagy félsodásnak (V: 54.) vagy rövidesodásnak használata. (V: 17.) E modorosság Arany eposzaiban (gondoljunk a *Buda Halálára*) nincs meg. Arany nem tartozik a «ciklus»-ba, a «céh»-be. Ez volt működésének első esztétikai eredménye.

Hogyan reformálta a magyar eposzköltészetet? A válasz: a naiv eposz segítségével. Mikor a műeposz modorossága miatt kezd elkopni — egészen esztétikai felfogásának megfelelőleg — a nép-eposzhoz fordul s abból frissíti föl a műeposzt. Az első lépés e cél felé, hogy a műeposzt szembeállítja a naiv eposzszal s az *eposzi hitel* elméletére támaszkodva, melyre alább térünk rá, a magyar, hagyományos naiv eposzt keresi. (V: 338—339.) Már 1847-ben azt írja Szilágyinak (XI: 61.), hogy ha valaha népies eposzt írna, a fejedelmek korából venné tárgyát. Úgy véli utóbb is, hogy ott megtalálja, mert Béla király névtelen jegyzője krónikájának részletességében is az *eposz részletességét* látja. (V: 345.) És így jut rá arra az irodalomtörténeti jelentőségű eredményre, hogy nekünk is volt naiv eposzunk, mely még Mátyás király korában verses alakban élt.

Ennek részletezése nem tartozik ide. Fő, hogy a naiv eposzban keresi az eposz esztétikus formáját, az idegenek közül különösen a Nibelung-énekben és még inkább Firdúsi Sahnámejában. Ezeknek mintájára a következő új felfogást hirdeti az eposz elméletére nézve:

¹⁾ X: 130. — Greguss közismert értekezésére nem hivatkozunk részletenkint, csak utalunk az egészre: A balladáról. O. K. Budapest, 1886. Harmadik kiadás.

a) Az eposzban fontos a szerkezeti egység. De ne legyen az a hagyományos forma. Egyetlen magyar eposznak sincs kerek *egységes* szerkezete, Zrínyiét kivéve. Ez pedig merő utánczat. (XI: 257.)

b) Az eposznak is — mint minden költői műnek — eszményíteni kell a tárgyat s a tárgy esemenyi felfogásában egységnek kell lenni. A Széchy Mária történetében pl. csak ez az egy eszme van: «az isten a némbert szerelemre teremtette». (XI: 48.) Ha tehát valaki ezt a tárgyat eposzszá dolgozza fel, csak evvel az alapeszmével teheti. (Petőfi is — Arany elméletének ismerete nélkül — így dolgozta fel.)

c) Ennélfogva az eposz feladata nem az egyén anyagi erejének vagy harcznak és háborúnak a dicsóítása, hanem egy *eszmének* a kifejezése, mely vagy emberileg, vagy egy nemzetre nézve közös érdeket jelent. (X: 458.)

d) A modern kornak nincs hőse, a ki ilyen eszméért küzd,¹⁾ tehát nincs eposza sem. Ezért kell a múlt hagyományaihoz fordulni. És itt merül fel az eposzi hitel kérdése, melyet alább, mint Aranynek ismét egyik jelentős tételét, még megvitatunk.

A *Buda halála* mutatja, hogy az eposznak ez az esztétikai reformja Arany Jánosnak sikerült is.

5. Az eposzi hitel Arany költői alkotásaiban jelentős esztétikai szempont s szorosan összefügg azzal a törekvésével, hogy a klasszikus magyar eposzt megreformálja. Ezért, mint mondtuk, szembeállítja a naiv eposzszal, a népiessel s ebből akarja fölfrissíteni. A főkülömbőség a naiv- és a mű-eposz között tudvalevőleg az, hogy a naiv-eposzt keletkezésekor a nép hiszi a mű-eposzt olvasóközönsége nem hiszi, csak mint «látszatot» élvezi, jól tudva, hogy az fantázia terméke. De a modern népies költészetnek, melynek alapján Arany is állott, főczelja éppen az volt, hogy a szépet legfenségesebb formájában is a *népnek is élvezhetően* adja elő. E szerint a reform-eposz megalkotásának csak úgy volt értelme, hogy azt a nép is élvezhesse. A reform-eposznak népiesnek kellett lennie, tehát a naiv-eposzok *mintájára* és ezért kellett *így* megszületnie, olyannak kellett lennie, hogy a nép *higgye*, a mit a költő elbeszél. És itt merült fel az eposzi hitel fogalma.

«Nekünk nincs semmink — írja Arany Tompának. (XI: 416.) — Mythológiát csinálni kell, *régies-eposzt* csinálni kell». De hogyan? Mikor hiszi el a nép azt, a mit a költő mesél? Ha olyan elemekbe kapaszkodik, melyeket a nép már ismer; tehát ha az írásművek szokott irányát követi: az ismeretesből halad a kevésbé ismert s csak onnan az ismeretlen felé. Szilágyinak is így írja Arany (XI: 230.): «Felfogom a kort a históriából, úgy a mint birom, s a többit csinálom fejből».

Az a «história», a melyet a nép is ismer, a történeti hagyomány, a mondák világa. Forrásai a szájhagyomány, a krónikák és a régi történeti énekek. A nép ez utóbbiakat is (talán szintén csak szájhagyományból) jól ismeri, leginkább azért, mert (Arany a *Naiv-eposzunkról* cz. dolgozatában sejteti ezt így) a népnek régenté több

¹⁾ Ismeretes Arany felfogása Kossuthról.

hajlama volt a mondai és történeti költemények felé. Idővel a krónikások nagyon is józan, de naiv kritikája gátat vetett a mondák további fejlődésének. A nép azért továbbra is megőrizte hagyományait s ezekben találta meg Arany János is a népies eposz alapját, az eszközt, a melylyel elbeszélésének a nép körében hitelt szerezhet. Nem ezzel a czéljal, hanem csak tárgy szegénysége miatt, már az «eposzok kora» is ehhez a forráshoz fordult Arany észreveszi, hogy a krónikák részletessége eposztöredékekre vall. Ezért kapott a modern költészet e részletekben kész mesét eposzaihoz. (V: 347.)

A «forrást» tehát nem Arany fedezte fel. De annyira senkinek sem válhatott «forrásává», mint épen Aranynak, a ki önéletrajzában is azt mondja, hogy a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viselkedik. (IX: 50.) Meggyőződésén alapult e mondása. Tudta, hogy naiv, népies, a népnek valószínű eposzt csak akkor teremthet, ha mondai alapon áll. Ezt nevezi eposzi hitelnek. Tudja, hogy már ilyen célzattal is érezte előtte más is: Dózsa Dániel, a ki székelly eposzát, a Zandirhámot, ezért írta krónikák (az igaz, — de ezt még Arany sem tudta — hogy hamisított krónikák) hagyományai alapján.

Még nem nevezi nevén a fogalmat Arany, midőn Toldy Ferencz őt a *Toldi* «derekának» megírására buzdítja. Csak azt feleli neki, hogy hiányzanak a mondák hozzá, s «úgy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni, s több hitelt, nyomatékot vélek általok művemnek adni». (XI: 248.) Ezt 1851-ben írja, s úgy látszik, ekkor van benne kialakulóban a fogalom elmélete is, elnevezése is. Három évre rá egy Gyulai Pálhoz írott levelében (XII: 40.) fejti ki először e terminus technicus nevével együtt jelentését: «Nem tudom, benne van-e az esztétika szótárában e terminus: 'eposzi hitel', de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani . . . Nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész». Még szabatosabban mondja ki ez elvét a következő évben készült önéletrajzában: «Én az eposzt mondára, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani». A légből kapott eposzokból hiányzik «az, mit én eposzi hitelnek nevezek». A Zandirhám töredékes bíralatában pedig szembeállítja ezt a történeti hitellel s avval jellemzi az eposzi hitelt, hogy «ez nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e a nemzet, a nép tudalmában, emlékei-, s hitében». Ehhez *tapad* az eposzi hitel. A míg van hagyomány, addig az író nem költ semmit. (X: 308.) Ez az elv késleltette és szépítette a *Toldi Szerelmét*. De ugyanez az elv hozta létre a *Buda Halálát*, sőt mondhatni, ez az esztétikai fölfogás és a *Buda Halálának* terve párhuzamosan alakul ki Aranyban. A *Buda Halálában* pedig tökéletesen alkotta meg az eposzi hitelen alapuló, tehát a naivat utánzó népies eposzt. Olyan költői elbeszélést, mely nem alapult hagyományon, nem is írt. E helyett — hogy «légből» ne kapja tárgyát — a meséhez fordult. Ehhez nem kellett ritkán halászható monda.

A mese nem mellőzhető mozzanat Arany esztétikájában: ¹⁾ különösen az esztétikai közösség szempontjából érdekli. (V: 445.) A költő és

¹⁾ L. bővebben az Uránia 1910. 244. lapján megjelent dolgozatot: *Arany János és a népmese*.

hallgató közötti közösség (mit Arany *solidaritas* nak, közösségnél többnek nevez) ma is él a népmesében. Ennek birodalma a legváltozatosabb műfajokat mutatja. Azért nem elégszik meg Henszlmann osztályozásával (jelvi-, jellem- és bohózos mese), hanem még sokféle, pl. *babonás* mesét is megkülönböztet. Bizonyára Ipolyi nyomán (tudjuk, hogy ennek mythológiáját szívesen forgatta) a mesében ennél is többet: nem is mesét, hanem eposzi egykeget, eposzi szélességet, részletezést, bonyodalmat, szóval szabadabban dolgozott, de eposzi formát és mythikus nyomokat lát. Ma már meghaladott ez az álláspont. De a szerkesztet megfigyelése így is finom.

Tegyük hozzá végül, hogy költői népmeséivel is örök egy célját: a szépnek a néppel való megéreztetését, szóval nem leereszkedést a néphez, hanem a nép felemelését célozta, melynek maga is fia volt. Ezért írta a *Jóka ördögét*, az *Első lopást* a *Rózsa és Ibolyát*; emennek még neveit is a néptől vette, mert már megalkotása előtt is a *Rózsa meséjéről* tehát ismét szalontai meséről kérdezősködik Szilágyi Istvántól. Ilyen lehetett az a töredék is, a melyet Liliomról és Estikéről *Népmese* címmel találtak hagyatékában. (IX: 486.)

A mese kapcsán említsük meg, hogy Arany az allegóriát is nemcsak művelte, hanem magyarázta is; hangoztatta, hogy az allegória csak addig jó, míg allegória, míg nagyon meg nem magyarázzuk: *«A nagyon kimagyarázott allegória, mint az explicált élcz, elveszti minden élet.»* (X: 127.) A műfajt magát is sokra tartotta és Tompát nagyon becsülte, mert allegóriáiban a viszonyok szülte kényszerűség eredeti hajlammal találkozott. (X: 293.) Akárcsak magáról mondta volna.

Ezzel bemutatottuk Arany János esztétikájából mindazt, a mi nyomtatásban megjelent munkáiban megtalálható.

Megemlíjtük, hogy esztétikai tankönyvet is írt (*Széptani jegyzetek*), nagyobbára Purgstaller és Greguss nyomán.¹⁾ De nem volna teljes a végzett munka, ha azt még egy idevágó tökéletes alkotásával, a forma legnagyobb magyar mesterének verstanával, verselési technikájával rövidesen ki nem egészítenénk.

Arany felfogása szerint van valami, a miben a *mesterek* Homerostól Berangerig teljesen megegyeznek, s a mi a magyar költészetből eladdig hiányzott: az a *«benső»* forma, a mely tulajdonképpen (genesis-elmélete szerint) a tárggyal csaknem azonos. (XII: 157.) Ezért törekedett Arany a verselésnek is öntudatos művésze lenni. A versnek két lényeges vonását ismeri: a belső és a külső formai követelményt. Az előbbi a ritmus, az utóbbi a rím. Az előbbivel együtt születik a vers, sőt *ebből* születik, az utóbbin már lehet változtatni.

Mindkettővel részletesen foglalkozott Arany. Láttuk, hogy költői öntudatának alapja az a meggyőződés volt, a melynek physiologiai alapját még nem ismerhette, hogy a forma az egész emberiségnek közös tulajdona. De egész munkássága azt a felfogását is mutatja, hogy ez az emberiséggel veleszületett formaérzés a nemzeti jellem kapcsolataiban minden népénél más más formában nyilvánkozik. Balladáiról ugyan azt írja, hogy azok formáját nem teremtette, csak átültette a magyarba.

¹⁾ I. *Pap Károly*, Arany János irodalomtörténete. Budapest, 1911. 17—18. l.

(XII:157.) (Petz Geddeon pl. kimutatta,¹⁾ hogy az Ágnes asszony ritmusa Chamisso egy közismert költeményéből való). De ugyancsak azt is mondja, hogy azok a magyarban újak voltak magától értetődik, hogy kellett magyar ritmusnak is lenni. Valóban, a magyar népdalról szóló töredékéből már idéztük azt a tanítást, hogy az ősi magyar ritmus már gyermekénekeinkben, táncdalokban megvan. Egy program-értekezésében részletesen is kifejtette (V:273.), hogy mi a véleménye a magyar verselésnek erről a fontosabb, *belső* formájáról. Megállapította, hogy van *magyar nemzeti versidom*, megállapította annak metszeteit és ritmusát; az előbbi a zenei ütemmel azonosította s attól, hogy tartalmi szempontból mi van egy ütemen belül, tette függővé a ritmus tökéletességét. A ritmus *ezért* hordja magában a formát és az eszmét. Kitér a *magyaros* sorokra, főképen ütem szempontjából. Csak mindennek — a vers lelkének — megismerése és ismertetése után, a strófa-szerkezetek keretében, foglalkozik a rímekkel. A népi volt ebben is a forrása. «A költő, ha *nemzeti ritmust* kísérel meg, a *népi* nyelvhöz fordult, vagy a *régi*ek ősrzerű nyelvéhez, hol még a magyar versidom egészen otthonos vala». A mit a rímről, mint a költemény külső formájáról mond, azt kiegészíti azután az asszonánccról szóló kutatásaival. (V:327.) Ebben is tulajdonképen a magyar asszonánccról, népi adatok alapján beszél. Az asszonáncz használatának a magyarban két szabályát állapítja meg. I. Az asszonáncz hangzóinak azonosaknak kell lenniök. II. a mássalhangzóinak rokonoknak kell lenniök.

Mindkét értekezést (bővebben felesleges ismertetnünk őket, hiszen ezek alapját teszik a magyar verstannak) főképen *alaposság* jellemzi. Ezért is ezek megemlítése adat Arany nagy tudásához, mely törekvései örök czéljának, a *szép* megérzésének és *mindenkivel* való megérettetésének egyik feltétele volt. Mondjuk ki összefoglalásul, hogy Arany a költészetet minden formájában, minden tekintetben át tudta érezni, meg tudta érteni. És ezt a tudatosságát szorosan az esztétikához köti az a mozzanat, hogy mindezt a *szép* szolgálatára használta föl, azért akarta tudni, azért tudta és arra fordította e tudását, hogy a mi *szépet* élvezett, azt mások is élvezhessék.

6. Tagadhatatlan, hogy Arany egész esztétikája a *népi* költészet igaz megértésén, átérésén alapszik. Minden tételét arra építi s csak akkor fogadja el igazán érvényesnek, ha a népköltészet példája minden tekintetben szentesíti. A semmiből teremteni azonban Arany mondja — a költő sem tud. Csak téglából tud építeni. Ez a tudásra még inkább áll. Arany rendszerét is kész téglákból építi fel. A mit a szépről, az eszményítésről ír, azt maga alkotta, de a téglákat mások adták hozzá. Nem habozunk kijelenteni, hogy azok egyike, a kik esztétikai elveihez a fogalmakat megalkották, *Schiller* volt. Arany a német költőket mind jól ismerte és sokra tartotta. Goethe egyik balladájának utolérhetetlen fordítója, a *Hermann u. Dorothea*nak kedvelője, Hebbelnek egyik első méltánylója, a német romantikusoknak (a Shakespeare-fordítások kapcsán) jó ismerője, Chamissónak nem egyszer utánzója volt, Klei-
 tet is említi és Heine lírájára — bár nem szereti — nem egyszer utal.

¹⁾ EPhK. 1905:894.

Kétségtelen tehát, hogy Schillert is sokat forgatta. Leginkább kétség-telenné teszi ezt, hogy legfőbb esztétikai tételei Schillernek Kanton alapuló esztétikájával rokonok. E rokonságra, mint Arany esztétikai elveinek egyik forrására akarunk még az alábbiakban kitérni.

(Schillernél és Aranyánál) egyként külső kényszerűség, a szerkesztőség gondja az, a mi őket költői munkásságuktól elvonja s esztétikai, vagy részben (miként mindketten maguk mondják) „aesthetico-kritikai” tehetségüket kifejleszti. Csak kifejleszti, mert érdeklődés már előbb is van mindkettejükben ilyen tanulmányok iránt: mindkettő tudatos költő. Csakhogy Schiller esztétikai tudása lassan fejlődik ki onnan, mikor még a többé-kevésbé theologiai morál-ban látja a költészet célját, odáig, mikor Shaftesburytól Kanton át Goethe tanításait hirdeti.¹⁾ Ekkor már önálló esztétikai véleménye van; Kanttal egy alapon érzelmi esztétikát tanít.

Itt találkozunk fölfogása (mint az eddigiekből tudhatjuk) Arany Jánoséval. Csakhogy Arany János Schiller tanítását készen veszi át és (mondjuk meg) csak nagyon keveset tesz hozzá, némely dologban alig fejlesztí tovább. Aranynak sok tétele (miként Bajzáé Lessingben) egészen Schillerben gyökeredzik; főképpen ennek Bürger és Matthiisson költeményeiről írott bírálatait, melyek közül az előbbi Kölcséyneknek is forrása volt Csokonairól írt bírálatában és a naiv és szentimentális költészetről szóló értekezését tanulmányozta, mondhatni: tanulta szorgalmasan; de lapozgatta Schiller többi esztétikai tárgyú dolgozatait is és ezeknek is részben tanulmányaiban, részben (és még inkább) leveleiben sok nyomok van. E nyomokat, mint Arany esztétikai rendszerének „téglaít”, foglaljuk össze az alábbiakban.

Kantnak, Schillernek és Aranynak egész esztétikája azon épül fel, hogy a forma = lényeg. Erre építi Arany is azt az elvét, hogy a költői eszme ritmusosan születik, sőt a ritmus, mint túlhullámzó érzelem, már előbb megvan a költőben. Ez a genesis-elmélet lényegében megvan Schiller Matthiisson-bírálatában, a hol a művészi alkotás hatásáról mondja, hogy az a kedélyben bizonyos érzelmeket idéz elő és a kedélyt eszmék befogadására hangolja; a művészek közül a költő ezt az eszmét meg is adja. Már ebben az elméletben benne van a költészet céljának elnevéte is.

Schiller így mondja: „Sie bewirken dieses bloss durch die Form der Darstellung und stimmen das Gemüth zu einer gewissen Empfindungsart und zur Aufnahme gewisser Ideen”. „Der Dichter will die Einbildungskraft in ein bestimmtes Spiel versetzen, um bestimmt auf das Herz zu wirken . . . durch dieses Spiel der Imagination den Empfindungszustand des Subjekts zu bestimmen.” (Über Matthiissons Gedichte.)

Arany szerint is „Az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek: ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzelmeit a szép formában és oly hatályosan bírja kifejezni, hogy az olvasókban is hasonlókat gerjeszsen.” (XII: 422.)

Arany ezt a hatást mint tudjuk eszményítéssel akarja elérni. Kevésbé tudjuk azt, hogy miért? Schiller megmondja. Mert

¹⁾ Otto Pietsch, Schiller als Kritiker. Königsberg. 1908.

ha minden emberre hatni akarunk, akkor az egyéni érzés subjectiv mozzanatait le kell vetni. Ezen alapul Schillernél is, Aranynál is (ez utóbbi egész esztétikai elméletének alapja) az *eszményítés*. Ennek fogalmát Schiller is, Arany is nagyon hangoztatják. Mindkettejük (Schillertől ki nem mondott) felfogása szerint a szép 1. látszat (Schiller szerint tulajdonképen: das Schöne ist die Freiheit der *Erscheinung*.) 2. a valónak eszményített = idealizált mása. Az *eszményinek* a fogalmát Schiller először a Ráuber-ről írott önkritikájában említi, részletesebben azonban csak egy 1785. december 25-én Körnerhez írott levelében fejti ki. Itt hangsúlyozza először azt is, hogy a «Kunstgefühl» ítéleteiben gyakran biztosabb támasza, mint az elméleti tudás: ugyanaz a felfogás, melyet *Aisthesis* cz. költeményében Arany János is a magáénak vall. Ebben a levelében mondja, hogy különbség van *való* (wirklich) és *eszményi* (idealisch = kunstmässig ausgewählt) között s csak az utóbbival foglalkozhatik a költő. Arany János *Ars Poetica*-jában hirdetett elveinek tehát itt van az alapja. Körnerhez 1788 december 25-én írt levelében ismétli Schiller az «idealisierende Kunst» tanítását és Bürger költeményeinek hibájukul rója fel, hogy ennek az eszményítésnek (Idealisierkunst) semmi nyoma sincs bennük. Pedig ennek az eszményi felfogásnak már a *költő lelkében* kell érvényesülnie. A nagy német költőkről, Hallerről (a XVIII. sz. elejének népszerű költőjéről), Kleistről és Klopstockról is azt mondja, hogy

«durch Ideen rühren sie uns, nicht durch sinnliche Wahrheit, nicht sowohl, weil sie selbst Natur sind, als weil sie uns für Natur zu begeistern wissen». (Über naive und sentimentale Dichtung.) «Eine notwendige Operation des Dichters ist die Idealisierung seines Gegenstandes ohne welche er aufhört, seinen Namen zu verdienen». (Über Bürgers Gedichte.)

Arany szerint is:

«Minden igaz költészet ideál» (X:519)
 «Nem a való hát: annak égi mása
 Lesz, amitől függ az ének varázsa.
 Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet
 — — — — — a költészet
 Idea: eszme. stb.

S hogy eszményítés Aranynál is kiválasztás a valóból, azt bizonyítja a gyönyörű dunaparti kép (Állok Dunának szélén, a parton...), a kiválasztott természeti szépségek szembeállítás a utczai porral, német szóval, piszokkal.

«Bloss der Kunst des Ideals ist es verliehen den Geist des Alls zu ergreifen und dadurch wahrer sein als alle Wirklichkeit».

•Győzz meg, hogy a mi látszik, az való, akkor neved költő lesz...»

Az eszményítés elvéből következik Schillernél és Aranynál is az *ideálisnak* és a *realisnak* a megkülömböztetése.

«Idealisierung ist Erhebung des Individuellen und Localen zum Allgemeinen» (Über Matthissons Gedichte.)

Goethéről mondja Goethének 1794. aug. 23-án írt levelében:

Az ideát a nemben s az egyént is a nemben fejezvé ki; vagy az ideát az egyénben s a nemet is az egyénben: amaz a szűkebb értelemben vett eszményi, ez az egyéni (X: 159.)

„.... erzeugt immer Individuen aber mit dem Charakter der Gattung. •Das Schöne allein genießen wir als Individuum und als Gattung zugleich. (Über die aesthetische Erziehung des Menschen 27. Brief.)

És ugyancsak ebből következik, a mit a pessimizmusról mondanak: mindketten *harmoniót keresnek* a költő és a világrend között, ezt tartják helyén valónak a költészetben.

•Nur ein herrschender Trieb nach Übereinstimmung kann und darf jenes tiefe Gefühl... etc. (Über naive u. sentimentalische Dichtung.)

•Óhajtható, hogy a költői lélek teljes harmóniában legyen a világgal. (X: 490.)

Talán ezen alapszik is mindkettejüknek az a tanítása, hogy a költészet a valót idealizálja, de sohasem a különöst, a kivételeset. Épen ebben különbözik Arany felfogása Császár Ferenczékétől az eszményiről.

•Was Lessing irgendwo dem Tragödiendichter zum Gesetz macht, keine Seltenheiten... darzustellen, gilt noch weit mehr von dem lyrischen. (Über Bürgers Gedichte.)

•Vajjon a költő helyesen használja-e föl az igaz, de nagyon *reménytelen* momentumokat? Szerintem ép úgy téved, mint ha a költő az erkölcsi világból a nagyon kivételeset hajhássza. (X: 122.)

Az eszményítés kérdéséhez tartozik közös nézetük a naturalizmusról is: ¹⁾

•Naturalismus ist, das Affentent der Nachahmung. Es ist nicht zu übersehen, zu welchen Abgeschmacktheiten diese Verwechselung wirklicher Natur mit wahrer menschlicher Natur verleitet hat. (Über naive u. sentimentalische Dichtung.)

A Szépirodalmi Figyelő czélja, hogy elvégre kihatoljunk az *ontudat nélküli naturalizmusból*. (X: 500.)

Arany szerint a legtökéletesebb költészet a népi, mert az mindig eszményít. A *népies*, tehát *egyszerű* útján akar a széphez jutni. Schiller különbséget tesz *Pöbel* és *Volk* között (Bürger bírálatában) és a *Volksdichtung*-ot tartja igazi költészetnek. •Höchste *Simplicität* in Behandlung des Stoffes ez a főelve. Arany eposz dolgában a népiest a naivban látja és a magyar eposzt a naiv eposzok példájára reformálja *Buda Halálában*. •Naiv muss jedes wahre Genie sein — mondja Schiller (Über naive und sentimentalische Dichtung.) — oder es ist keines. •Die verwickeltesten Aufgaben muss das Genie mit anspruchloser *Simplicität* und Leichtigkeit lösen. •Aus der naiven Denkart fließt auch ein *naiver Ausdruck*. Ebből magyarázza a csodást a naiv-eposzban, a mit az eposzra nézve Arany is elfogad a *Zrinyi*

¹⁾ Schillerről már Kölcsey írja, hogy Schiller •a nem idealizált természetet a poezis köréből kirekeszti.

és Tassoról megkezdett tanulmányában. És itt szúrjuk mindjárt közbe, a mit viszont mindketten a véletlen, a deus ex machina szerepéről mondanak. Schiller egy Goethehez 1796 július 8-án írt levelében hangoztatja:

«Es kann geschehen, dass die Aufmerksamkeit mehr auf das Zufällige geheftet wird... Es kann geschehen, sage ich, und wissen wir beide nicht, dass es wirklich schon geschehen ist?»

«Eine poetische Erzählung» kann «der Hülfe des wunderbaren und überraschenden entbehren».

Arany Szilágyinak írja: «Boldog Isten, mi hatja meg ez urakat?... Deus ex machinák, milyenekkel ma akarnak némelyek hatást eszközölni?»

«Sokkal több érdeket gerjeszt a nézőben a rettegve vagy remélve várt, mint a váratlan». (XI: 7.)

Homerosban sem sok — Schiller szerint — a csodás. «Für Homer sind die Götter, wie er sie darstellt, Wirklichkeit».¹⁾ Egészen Arany János felfogása a naiv eposzról.

Végül a szép, mint érzés keretébe tartozik, hogy Arany szerint a költemény akkor születik, mikor mély érzések hullámanak az ember lelkében. Schiller is azt mondja Bürger költészetének bírálatában: «man muss erhöht empfinden». Ide tartozik, a mit a leíró költeményről is mindketten mondanak:

Die Landschaftspoesie hat die Kunst, die Natur «als Darstellung von Empfindungen» zu machen. Die Landschaftspoesie ist Darstellung des Empfindungsvermögens. (*Über Matthissons Gedichte.*)

Arany Szász Károly egyik leíró költeményéről mondja, hogy «nem hozza rezgésbe lelkem húrjait». Tehát érzést vár tőle. (X: 108.)

A líra két fajtát Arany a kellem és a fenség szempontjából csoportosítja. A *Zrinyi és Tassóban* (V: 22.) a fenség a szép magaslata, a kellem annak alacsonyabb színvonala. Mindez eszünkbe juttatja, a mit Schiller nem egészen így, de rokon kifejezésekkel a szép két alkatelemének gondol: *Anmuth und Würde*.

Ugyancsak a szép elméletében az igaz (a való) és a jó is szerepel. Bulcsu költeményeiben említi pl., hogy a költészet főcélja a szép, tárgya az igaz és a jó, ezek nélkül megszűnik lenni. Ezért mondja (XII: 416.), hogy alapvonásul minden nagy alkotásban «a mély morális érzetet» látjuk, az «erkölcsi alapeszmét». Irodalmunk fogyatkozásait erkölcsi és művészi vonásokban keresi. (X: 38—39.) Ezek az adatok is Schiller esztétikájáig nyúlnak vissza, a melynek egész fejlődése az erkölcsi eszméből indul ki és az eszményítés, tehát a művészi eszme felé tart. A nagy tömegnek nincs esztétikája. Schiller ezt Thümmel regényének népszerűségével bizonyítja: «Es wird mit grossem Vergnügen gelesen — da er nur solche Forderungen beleidigt, die aus dem Ideal entsprungen, die folglich von dem grössten Teil der Leser gar nicht aufgeworfen werden».²⁾ Arany Wenckheim egy szólására utalva (hogy a publikum a «németül gagyogás» helyett

¹⁾ Pietsch, id. ért. 135.

²⁾ *Über naive und sentimentale Dichtung: Elegische Dichtung.*

«németül ugatást» hallva jobban tapsolt volna), hozzáteszi, hogy «találó megjegyzés a közönség esztétikai hangulatára. (XI: 471.)

A költő célja a népet fölemelni: leszállni hozzá csak azért, hogy megnemesítse a széppel, melyben benne van a jó és az igaz.

«Der helle männliche Geist eingeweiht in die Mysterien des Schönen, Edlen und Wahren, steigt, steigt in dem Volke bildend hernieder». (*Über Bürgers Gedichte.*)

«A népköltészet célja emelni a népet föléle». (XI: 215.)

A mély-morális érzetre szükség van, mert «a szép így marad harmóniában az igazzal és jóval». (XII: 415.)

A jellem és a cselekvény kapcsolatát Arany szerint említettük. Ezt is Schillertől tanulta, a ki Goethe *Egmont*-jának bírálatában fejté ki, hogy a jellem megítéléséhez helyes álláspont (hogy t. i. művészileg használható-e), hogy beszéde és cselekedetei a dráma cselekvényével megegyeznek-e?

Schillertől tanulja a dráma nemzeti jellemének nehézségeit. A dráma nemzeti szelleme Schiller szerint (*Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*) «die Ähnlichkeit und Übereinstimmung in Meinungen und Neigungen, wo eine andere Nation anders meint und empfindet». Arany ennek föltételeit a hindu drámáról írt ismertetésében tűzi ki: nemzeti dráma ott van, a hol nemzeti jellem van, s a hol ebben benne van a nemzet minden nagy emléke. — A tragikumban mindketten nem a tényeket, hanem azok *hatását* keresik. (*Über Egmont.*)

Schiller hatásának képét még sok apró adattal egészíthetnők ki. Legyen elég még annyit megemlítenünk, hogy Schiller adott mintát Aranyak az analitikus kritikai módszerre; hogy ez így van, azt bizonyítja, hogy e módszer mindkettejükben tudatos. Közös adatuk, a mit a prózáinak látszó tárgy eszményíthetőségéről mondanak. (Aranyak a Petőfi *Ebéd után*-jára vonatkozó nyilatkozatára gondolunk.) Közös, hogy a forma és anyag egységét mindketten emlegetik [Arany (X: 160.), Schiller *Über Matthissons Gedichte.*] S végül Arany a költő céljában azt is látja, hogy jobb, ha egyéni érzések, tehát múlt érzemény helyett közérzületet fejez ki; Schiller is naturalisztikus álláspontra (tehát rosszra) helyezi azt a költőt, a ki pillanatnyi érzést dalol. (Momentane Verstimmungen. — *Über Bürgers Gedichte.*) — De Arany esztétikájának fölveiről így is láttuk, hogy azok Schillerben gyökeredzenek. Onnan kapta a téglákat, sőt mondhatni, a tervrajzot hozzá.

De hiszen ez egészen meg is egyezik mindazzal, a mit Arany a genieről és tudásról, s Arany óta az irodalomtörténet Aranyról s az igazi nagy költőről hirdet. A költő *születik* is, de *lesz* is: a nagy költő, mint Arany mondta, *nem terem*, hanem *alkot*. (V: 7.) Hogy pedig alkot-hasson, ahhoz *tudás* kell. Nem érdektelen, hogy Arany még ezt a felfogást is Schillertől tanulta, a ki Goethe azért tartja magánál nagyobbak, mert a *genieje* is nagyobb, *tudása* is mélyebb. Körnernek írja: «Er hat weit mehr Genie als ich und dabei weit mehr Reichtum an Kenntnissen.» Nem azt jelentette ez, hogy a költőnek költészetébe *tudományt* kell vinnie. (L. Arany *A Reggel* cz. satiráját, melyet egyúttal *Természetrész*-nek keresztel. [IX: 425.]) Csak hogy a költő általában «jól teszi, ha tanulja is a költő-mesterséget». Többre becsül ugyan

egy tudatlan költőt, mint egy költőietlen tudóst, de ezzel azt is mondta, hogy a tanult költőt még többre becsüli. Csokonairól büszkén hirdeti, hogy «nem tartozott épen a tudatlanok közé». És ide tartozik talán az az állítása is, hogy «pezsgő, szélesen kiterjedt, hagyományos művészi élet nélkül a génie megszületik ugyan, de meg is hal, a nélkül, hogy léteztéről valamit tudna a világ».

Arany csakugyan lángésznek *született*. Hogy művész *lett* is, azt a külföldön és nálunk egyformán pezsgő, hagyományos művészi élet keretében lángészével együtt tudásának is köszönhetette.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

JANUS PANNONIUS ERANEMUSA ÉS A LATIN KLASSZIKUSOK.

Érdemes-e foglalkozni annak a viszonynak a meghatározásával, melyben egy humanista költő az ókori irodalomhoz áll, a mikor szinte a priori nyilvánvaló a legszorosabb kapcsolat? Én azt hiszem, hogy a kutatás ezen iránya nem haszontalan. Meg vagyok győződve, hogy ily fajta problémák megoldásának nemcsak irodalomtörténeti, hanem művelődéstörténeti jelentősége is van. A klasszikus előzőihez való viszony minél pontosabb földerítése u. i. nemcsak a renaissance-költő egyéni eljárására, hanem a korszellemre is jellemző.

Különösen érdekes a befolyás mértékének a megvilágítása az olyan tehetségnél, mint Janus Pannonius, a ki egyszersmind igazi fia volt korának. Kísérletként egyik ismertebb munkáját, az Eranemust, vettem elő,¹⁾ és vizsgálódásaim több tekintetben váratlan eredménnyel jártak. T. i. megállapításaim — gondolom — egyrészt a költemény új felfogását és értékelését teszik lehetővé, másrészt létrejöttének körülményein kívül keletkezése idejére is következtethetünk belőlük.

Nem szándékozom az Eranemus bővebb fejtegetésébe bocsátkozni, de a felvetett kérdés szempontjából néhány megjegyzést el nem mellőzhetek.

Burckhardt a renaissance-kori műveltségről írva, erre az időre teszi a modern természetérzés ébredését. De azt el kell ismernünk, hogy kifejezése a külső természet ezen hatásának az emberi lélekre még hosszú időn keresztül kezdetleges marad. Érthető tehát a természeti leírás fejletlensége a renaissance költészetében is. A leíró elem az antik népek irodalmában huzamos művelődési folyamatok után érte el fejlettsége magaslátát, hogy a decadentia korában a maga túlhajtásaival elárasztja a költészet egész területét. — A descriptiv képeség azonban a humanizmus századaiban nem önálló, szerves fejlődés

¹⁾ *Hegedüs István az Irodalomtörténeti Közlemények* 1899. évfolyamában sikerült fordítását adja a költeménynek és néhány észrevételt is tesz rá, de a római költőkhöz való viszonyának a tárgyalására nem terjeszkedik ki.

eredménye, hanem eltanult készség. Az egyéniséget egyébként is hiába keresnők a költészetben; a legmegkötöttebb formalizmus nyomja el azt mindenütt; nem csoda tehát, hogy az esetleges leíró részletek sincsenek az egyéni élményekkel semmi összefüggésben, hanem a klasszikus helyek reminiscenciái és pl. azokban az eclogákban, melyeket Vergilius hatása alatt írnak, a természeti keret ép úgy az övé, mint a hogy a többi motívumok sem igen változnak. A költőknél, kiknek főtörekvésük a latin költői minták mennél tökéletesebb utánzása, a klasszikus költészet műfajai jutnak újra meg újra kifejezésre. Addig, míg Vergilius a költői törekvések czélpontja, az ő nevei uralkodnak a költészet egész mezején.¹⁾ A mint tehát nála a leírás járulékos elem gyanánt szerepel, az ekkori új-latin költők műveiben is mint ilyenét találjuk azt fel.

Vergilius bámulatosan finom természeti képei után már a római irodalom életében sok tekintetben nehéz volt újat adni az oly kiváló tehetségeknek is, mint Ovidius és Lucanus. Vagy átvették tehát az ő képeit, vagy, ha önállóságra törekedtek, mint pl. Lucanus, az eredetiséget inkább csak a szólasformáknak — gyakran nem szerencsés — átalakításában és egyes aprólékos vonások megváltoztatásában vagy túlterhelt rajzokban keresték, a mi legtöbbször a művészi hatás rovására történt. Nisard²⁾ Lucanus leíró részletei fősajátságául a «moral sentiment» hiányát emeli ki. Az emberi élet és lelkiállapotok kapcsolata a természet jelenségeivel, a mit Homerosnál és Vergiliusnál is találunk, az ő korában már eltűnt a költői alkotásokból. A cselekvény Lucanusnál nem egyszer azért van, hogy alkalom nyíljon egy hatásos leírás előadására. S ez a nála jelentkező irányzat kevéssel utóbb a leírásnak, mint külön genre-nak, a kiválására vezetett. — Mikor Vergilius uralma a humanizmus haladásával veszteni kezd kizárólagosságából, a leíró költészet mindjobban a decadens latin költészet befolyása alá kerül és annak a jellemvonásait mutatja. Ezen utóbbi fázisnak terméke a Szelek versenye és a származás csakugyan erősen rányomja bélyegét. Mindamellett — a mint látni fogjuk — Janus Pannonius e munkáját nem szabad pusztán mint az egykorú irodalom termékét megítélni.

Sajátságos egy mű ez az Eranemus! Feltűnő még a renaissance-költészet különösségei között is: leíró költemény rhetorikai formában. A megszemélyesített szelek — úgy szólván — egy törvényszéki tárgyalás keretében sorolják fel tulajdonságaikat, melyek alapján Aeolus kedvező döntését várják. Ha az ilyenfajta költemény nem áll is abban a korban egyedül, ez a forma melynek költőiségéhez különben is szó fér nem lehetett valami nagyon közönséges. S tán nem tévedek, mikor azt hiszem, hogy Janus nem az akkori költészetből vette az indítékot műve ezen szokatlan alakjának a megválasztására. Más irányban kell tehát eljárása nyitját keresnünk. De e kérdés megfjtéséhez csak az Eranemus klasszikus vonatkozásának megvilágítása után foghatunk.

Az Eranemus ifjúkori munkája Janus Pannoniusnak, a mit ő valószínűleg ferrarai éveiben mint Guarinus tanítványa írt. Ennélfogva, ha figyelembe vesszük, hogy a Guarinusnál szokásos grammatikai és

¹⁾ Georg Voigt: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums.

²⁾ Les poètes latins de la décadence.

rhetorikai kurzusokban mely klasszikus költők kerültek olvasás és tárgyalás alá, talán kezünkbe keríthetjük azokat a szálakat, melyek az Eranemust a római irodalomhoz fűzik. Guarinus fia, Baptista szerint¹⁾ atyja tanmenetében a költők sorrendje a következő volt: az első Vergilius, a kit utánzója Statius követ Thebaisával, utánuk Ovidius Metamorphosese és Fastija következik, majd Seneca tragédiái után sorban Terentius, Juvenalis, Plautus, Horatius és Persius. A többi költő a retorikára maradt s köztük különösen Lucanus, a ki — a mint már Quintilianus kifejezte inkább szónok, mint költő. Az érettebb növendékek Guarinus nyilvános előadásait is hallgatták az egyetemen, a hol ő két lectiót tartott; ezek egyikének tárgya Vergilius vagy egy hozzá közel álló más költő volt.²⁾ A tanulmány gerince különben nemcsak itt, hanem otthon is Vergilius, a kinek egyetlen szava sem maradt megbeszélés és megvilágítás nélkül.

A mondottakat szem előtt tartva ráterhetünk tulajdonképeni tárgyunkra: azoknak a klasszikus szövegrészeknek az ö-szeállítására, melyek az Eranemusszal rokonságban vannak. Első sorban természetesen azokat a helyeket igyekszem megállapítani, melyekre Janus Pannonius költeményében valamelyik részlet eredete nyilvánvalóan visszavihető, de utalni fogok azokra a párhuzamos helyekre is, melyek gyakran tán a tudat háttérében maradvá befolyásolhatták Janus Pannonius szólamainak alakulását és így a latin nyelvben való eruditójának a mértékére jellemzők lehetnek.

Az Eranemusnak a kilenczedik sorig terjedő bevezetése a klasszikus proömionok szokásos módorát mutatja és a conventionalis kifejezések egész csoportját foglalja magában. Így a második sort: *Pierio novus ardor inest evolvere cantu* — különösen az «evolvere» ige használatára nézve v. ö. Verg. Aen. IX. 528. *et mecum ingentis oras evoluite belli*; és Georg. IV. 509. A többször ismételt «*huc ades*» szólást v. ö. Georg. II. 39. *Tuque ades (scilicet) Maecenas*; u. o. 44. vers; megvan Ov. Fast. I. 6.³⁾ Az ötödik sorban: *et præsens juvenilibus annue cœptis* — emlékeztet Georg. I. 40. *audacibus adnue cœptis*; ugyanez Aen. IX. 625. Azonkívül v. ö. Metam. VII. 178. *Adiuvat et præsens ingentibus adnuat ausis*, a hol a «præsens» szó is azonos használatban fordul elő.⁴⁾ V. ö. még Fast. I. 15. A hatodik sorhoz: *et pelago titubantem dirige cymbam* — melynek különben a következő sorok csupán amplificatióját teszik — több klasszikus hely tartozik.⁵⁾ Legközelebb áll hozzá Fast. I. 4.: *Excipe pacato,*

¹⁾ De modo et ordine docendi et discendi cz. munkája. L. Ábel *Analecta nova*. 205. l. Baptista maga mondja, hogy ő atyja nevelési elveit és módszerét követi.

²⁾ Janus Pannonius panegyricusa Guarinusához az 585. verstől.

³⁾ Janus Pannonius *El. lib. II. 8. 210.*: *Inceptis aderit Calliopea tuis.*

⁴⁾ Ugyanebben az értelemben található még különben ez a szó Met. III. 658. és Met. XV. 622.

⁵⁾ A költői alkotásnak a tengerre bocsátott hajóról vett ezen képét egyébként még több helyen alkalmazza költőnk. Így Eleg. II. 8. 168.; u. o. 199. és 207—9. vers. A Marcellushoz írt panegyris elején a 15. sor-tól a 21-ig rajzolja a csónakról, tengerről, a kincseket hozó hajóról és a parton tapsoló tömegről vett hasonlatot.

Cæsar Germanice, vultu hoc opus et timidæ dirige navis iter; és Fast. I. 466. diriget in medio quis mea vela freto.¹⁾

A 10-től 23-ig terjedő sorok, melyek a költemény expositióját adják, az Aeneisen (I. 50—63.) alapulnak. Janus itt majd mindenik vonását felhasználja annak a képnek, melyben Vergilius Aeolus szeleinek a dühöngését festi. Legjobban bizonyítják egyébként a két részlet összefüggését az azonos vagy legalább hasonló kifejezések. A 12. sorban levő «vastum antrum» megegyezik az Aeneis (I. 52.) «vasto antro»-jával; csak az az eltérés, hogy Janusnak nem elég ez az egy kifejezés, hanem a 13. sorban utána veti: immanemque specum. A 13—4. verseknek Vergilius 52—4. soraitól való különbsége szintén csak a jelzők megváltoztatásában és néhány rokonértelmű szó fölcserélésében áll. Er. 13—4. . . . ventos ubi carcere sævo luctantes frenat, nodisque tenacibus arcet. Aen 53—4. luctantis ventos, tempestatesque sonoras imperio premit, ac vinclis et carcere frenat. — Er. 15—17. Atque ibi iudicio litem ut componeret omnem, protinus excelsa sublimis in arce resedit; sceptrâ manuque gerens, Tyrioque superbus in ostro. E soroknak megfelel Aen. I. 56—7.: . . . celsa sedet Aeolus arce sceptrâ tenens mollitque animos et temperat iras. A 17. sorban levő «Tyrio superbus in ostro» kifejezés nem más, mint Georg. III. 17.: Tyrio conspectus in ostro. — Az Er. 18—23. sorai a «litem componeret» kifejezésnek a kibővítését tartalmazzák.

A vers következő részére (24—39-vs.), mely az Eurus declamatióját foglalja magában, főképen Lucanus hatott, de párhuzamos helyek más költőktől is idézhetők. Lucanus világos nyomait találjuk fel a következő sorokban: Nubes ego flatibus atras exigo terrificis, Phœbique cadentis ad axes, cum licet extremos. et Hiberum pello sub orbem. (Er. 26—8) v. ö. Phars. IV. 62—3. Ille (scil. Eurus) suo nubes quascunque invenit in axe, torsit in occiduum Nabatæis flatibus orbem. (L. Er 31.) — Ugyancsak Lucanus állhatott Janus előtt a 29—30. sorok megírásánál is. Er. 29 30. Quæque coloratam tutantur nubila gentem Indorum, Ganges rapidis quas alluit undis, v. ö. Phars. IV. 64—7.: . . . et quas Gangetica tellus exhalat nebulas . . . quidquid defenderat Indos.

Az ízléstelenségig sokszor variálja Janus Pannonius a 36. sorbeli hyperbolát a szélről fölvert hullámok nagyságáról: Attollo vastos undarum in sidera montes, a mi némi változtatással előfordul még a 69., 105., 163., 169. és a 181. sorokban E túlzás közhely a klasszikusoknál. Így pl. megvan Aen. I. 103. fluctusque ad sidera tollit. Aen. VII. 529 30. Metam. XI. 497. — Er. 37. Pulso ferox scopulos et verbero litora fluctu. Ez a sor is többször ismétlődik a költeményben (70., 170 2. és 176. vs). Több hasonló helylyel találkozunk Vergiliusnál: Aen. I. 86., Aen. XI. 624—8., Georg. I. 334. (l. Er. 70!), Georg. III. 238—9., Georg. III. 261—2. (l. Er. 176.!). — V. ö. még Phars. V. 600. — Er. 38. Sed prius occiduis Titan se conderet undis — és 306. vs. Et Titan prono jam vergit in æquora plaustro. Mindkettő közhely az antik költészetben. (L. pl. Fast. II. 73—4.) De azt hiszem, hogy Janus főképen Seneca befolyása alatt használja «sol»-ra a Titan

¹⁾ V. ö. még Georg. II. 41. és 44—5.; aztán Georg. IV. 116. sqq. Fast. IV. 729. és végül Horat. Carm. IV. 15. 1. sqq.

nevet. Seneca drámáiban u. i. rendszeren ezt a szót találjuk a nap jelölésére. Pl. Herc. Oet. 491. ferens Titan diem lassum rubenti mergit oceano; és Herc. Oet. 785. dum lassa Titan mergit oceano juga.

Az Auster-leírásban (40—90. vs.) a 45. sor: Eripio densis lucemque polumque tenebris -- az Aen. I. 88. sortól származik: eripiunt subito nubes celumque diemque Teucrorum ex oculis. (Hasonló Aen. III. 198—9.) A 43—7. sorokban Janus a vergiliusi helyet amplificálja.

Auster beszédéből a 47—53. sorok a Metamorphosesben, az 53—66. a Metamorphoses mellett a Georgica-ban és a 72—88. Lucanus Pharsalia-jában gyökereznek.

47—53. Viden, ut mihi nubila frontem atra premunt, rorentque sinus, pennæque madescant, nox tegat horribilem vultum nimboque gravetur vestis et assidui fluitent e crinibus imbres. His ego cum manibus pendentia nubila pressi, tum magnus quatit astra fragor, tum densus ab alto verberat imber humum. Teljesen megfelel ennek Metam. I. 264—9. Emittitque Notum, madidis Notus evolat alis, terribilem picea tectus caligine vultum: barba gravis nimbis; canis fluit unda capillis; fronte sedent nebulæ; rorant pennæ sinusque. Utque manu lata pendentia nubila pressit, fit fragor: hinc densi funduntur ab æthere nimbi.

A zivatar leírásából (53—66.) a következő helyek különösen a Georgica I. 318-tól 334-ig terjedő részletével vannak összefüggésben: Er. 53. . . . tum concava flumina crescunt — v. ö. Georg. I. 326. et cava flumina crescunt. — Er. 57—8. collectaque nubila cœlo fœdam hyemem glomerant — v. ö. Georg. I. 323—4. et fœdam glomerant tempestatem imbris atris collectæ ex alto nubes. — Er. 58—9. fossæque cavæque lacunæ implentur — v. ö. Georg. I. 326. implentur fossæ et cava flumina crescunt. — Er. 63. Ingeminant nimbi v. ö. Georg. I. 333. ingeminant austri et densissimus imber. — Er. 64—65. v. ö. Georg. I. 330—1.

Er. 54—6. Et superant ripas, nullum tenet alveus amnem, perque vias camposque ruunt, ac templa Deorum cum domibus silvasque trahunt, pecudesque virosque — v. ö. Aen. II. 305., Georg. I. 325—6., Georg. I. 481—3. Janus mindenesetre gondolt az 54—6. sorok írásakor ezekre a vergiliusi helyekre, de a kifejezésekben inkább Ovidiust követi: Met. I. 285—7. Exspatiata ruunt per apertos flumina campos; cumque satis arbusta simul pecudesque virosque, tectaque, cumque suis rapiunt penetralia sacris.¹⁾ Az 54. sorban: nullum tenet alveus amnem — Phars. II. 217. visszhangzik: nec iam alveus tenet amnem nec retinent ripæ.²⁾

Er. 60. hibernique ruunt celsis e montibus amnes v. ö. Horatius Od. IV. 12. 3. fluvii hiberna nive turgidi -- és Statius Thebais VI. 347. amnibus hibernis minor est, minor impetus igni. — Er. 61. spes anni perit agricolis v. ö. Met. I. 273. longique perit labor inritus anni. — Er. 61—2. gemit excita tellus, fluminibusque vias pulsu tremefacta relaxat v. ö. Phars. IV. 115. concussaue tellus laxet iter fluviis.

¹⁾ Ovidius e helye maga sem más, mint vergiliusi, sőt részben (cumque suis rapiunt penetralia sacris) lucretiusi reminiscencia.

²⁾ Hasonló Lucanusnál Phars. VI. 272—6.

(L. még Georg. II. 331.) — Er. 65. perterritus orbis antiquum rursus Chaos impendere tremiscit — v. ö. Seneca Agam. 508. atrum rebus induci chaos — Thyestes 833—4. iterumque deos hominesque premat deforme chaos — Octavia 402. in cæcum chaos casurus iterum. — Phars. V. 634. extimuit natura chaos.

Er. 69. incubui pelago és 75. idem ego cum Libycis incumbo turbidus oris — v. ö. Aen. I. 84. incubuere mari. — Er. 70. ac turbine litora plangunt, pulsu saxa sonant — v. ö. Georg. I. 334. nunc nemora ingenti vento, nunc litora plangunt. — Er. 72. astra premunt tenebræ — v. ö. Agam. 514. premunt tenebræ lumina — Metam. XI. 521. cæcaque nox premitur tenebris — Phars. V. 628. nimbisque gravatus deprimitur (aër). — Er. 72. másik részét: nebulis latet obsitus aer v. ö. Luc. V. 627. latet obsitus aer infernæ pallore domus. — Er. 73. lux perit v. ö. Phars. V. 630. lux etiam metuenda perit. — Ugyanebben a sorban: et densi restinguunt fulgura nimbi — v. ö. Phars. IV. 77. nec servant fulmina flammæ, quamvis crebra micant. — Er. 74. accipiunt undæ summis in nubibus imbres — v. ö. Phars. V. 629. fluctusque in nubibus accipit imbrem.

Ugyancsak Lucanust (Phars. IX. 447—80.) kell szem előtt tartanunk, hogy a következő 75—88. sorok tisztán álljanak előttünk. A 76. sorban ezt mondja Janus Pannonius: Hic (scil. Libycis oris) propior quoniam et nobis est aptior æther; ennek magyarázata Lucanusban van (IX: 447—9.): nam litore siccò, quam pelago Syrtis violentius accipit Austrum et terræ magis ille nocens etc.

Er. 77—8. veritur omnis humus, fulvæ salit imber arenæ, in sublime volans, convexaque sidera lambit — v. ö. Luc. 455—6. et non imbriferam contorto pulvere nubem in flexum violentus agit — L. továbbá u. o. 461—2. vs. — Er. 79—80. Quid, quod equos simul atque viros cum fortibus armis, atque trabes rapio vacuas truculentus in auras... — v. ö. Phars. IX. 471—3. galeas et scuta virorum pilaque contorsit violento spiritus actu intentusque tulit magni per inania cæli. — Er. 81—2. atque diu magnum cæli per inane rotatos ignotis illido furens cum turbine terris. — E sorokban Janus Lucanus (IX. 474—80.) kivonatát adja: illud in externa forsan longèque remota prodigium tellure fuit... — Er. 84. ut paleas, stipulasque leves in nubila tollo : az összehasonlítás e második része Vergiliusra emlékeztet: Georg. I. 320—1. ita turbine nigro ferret hiems, culmumque levem stipulasque volantes.

Tehát a vihar dühöngésének e rajzánál Lucanus rendkívüli színei ragadják meg költőnk képzeletét és Vergiliust mintegy csak a szembeállítás kedvéért említi fel. Hasonlóképen, a míg Vergiliusnak elég ez: ventos æquante sagitta (Aen. X. 248.), Janus már így beszél (85—8.): præterea nostris est ocior impetus alis, quam jaculi, aut Partho teli erumpentis ab arcu...

A Zephyrus-részletre vonatkozólag előre kell bocsátanunk, hogy hosszabb összefüggő helyet nem igen találunk a klasszikusokban, mely vele szorosabb kapcsolatban állana. Ennek az okát pedig talán abban kereshetjük, hogy azon íróknál, kikben Janus Pannonius akkoriban írástos volt, alkalmoszerűleg beszótt tavaszi képek nagy számban kínálkoztak ugyan, de nagyobb terjedelmű leírás nem fordult elő. Így történhetett, hogy a költeménynek éppen ezen részében mutatkozik

Janus a legönállóbbnak. Mindamellett a kifejezések és fordulatok közül soknak az eredetije mutatható ki itt is, és megállapítható, hogy az előzőitől adott költői anyag nélkül költőnk jóval kevesebb színnel rendelkezne.

Er. 93. cui domus Hesperii premitur sub cardine cœli — es 145. vs. v. ö. Georg. I. 371.

A 94—103. sorokban Zephyrus az adynatonok egész tömegét ontja: Occiduis jam Sol oriatur ab undis, obruat Eoo flagrantem, gurgite currum, retro fluat Nilus, cursumque retorqueat Hister... Véleményem szerint ezekre Janus különösen Senecában talált példát, mert ennek a személyei szoktak ilyenekkel dobálózni (Herc. Oet. 80. Thyestes 784. és 824.).

A természet ébredését festő sorokban kiváltképen Vergilius szólamaí csengenek. Er. 107. atque satis largos cœlo demittere nimbos — v. ö. Georg. I. 23. quique satis largum cœlo demittitis imbrem. — Er. 111. latus ego vestio gramine campos — v. ö. Georg. II. 219. viridi se gramine vestit (scil. campus).

Er. 118—9. Palmes agit gemmas, omnis tum pullulat arbos, parturit omnis ager, tum pampinus induit ulmos — v. ö. Georg. II. 335. sed trudit gemmas... (Ecl. VII. 48., Fast. I. 152.); — Georg. II. 17. pullulat ab radice aliis densissima silva; — Georg. II. 330. parturit almus ager, — Ecl. III. 56. nunc omnis ager, nunc omnis parturit arbos; — Georg. I. 222. intextet vitibus ulmos.

Er. 129. Omnia tum florent, passim tum flumina circum — e versnek az első felét v. ö. Fast. I. 151. omnia tunc florent — és ugyanez Met. XV. 204. Itt nem annyira a szavak vagy a szólás egyezésére óhajtom a súlyt helyezni, hanem mint azon gyakori jelenség egyik esetét idézem, hogy Janusnál egyes szók és egész szókapcsolatok ugyanazon verstani helyzettel bírnak, mint a klasszikus szövegekben. Hasonló észrevételt tehetünk a sor második tagjára is, a melyben ugyanazt a stílusbeli figurát látjuk, a mit az Eclogákban (IX. 40.): varios hic flumina circum — szintén a sor második felében. Ez arra vall, hogy a költő emlékezetének a háttérében ezek a vergiliusi és ovidiusi versrészletek merültek fel. Egyébként a renaissance-költőknél közönségesen látjuk azt, hogy a klasszikusokéval azonos sorkezdetet és véget használnak.

Er. 130—1. Mellifer electis exercitus obstrepiat herbis, atque levi somnos hortatur inire susurro — v. ö. Ecl. I. 56. sæpes apibus depasta somnum suadebit inire susurro — v. ö. még Horat. Epod. 2. 28. — Er. 133—5. Arrident pratis virides in mollibus herbæ etc. v. ö. Met. XV. 204—5. florumque coloribus almus ridet ager. — Er. 137. Tum volucres dulci permulcent æthera cantu — v. ö. Fast. I. 155. et tepidum volucres concentibus aëra mulcent. Analog kifejezések: Fast. II. 116. és Aen. VII. 34. — Er. 138. Tum canor in fluviis auditur cygneus altis — v. ö. Met. V. 387. carmina cygnorum labentibus audit in undis.

Néhány horatiusi reminiscenciára is akadunk a költemény e részében: Er. 116. solvitur omnis humus v. ö. Hor. Carm. I. 4. 1. vs. solvitur acris hiems — és u. o. 10. vs. terræ quem ferunt solutæ. — Er. 120—1. nivibusque fugatis arboribus frondes redeunt et gramina pratis — v. ö. Carm. IV. 7. 1. sqq. Diffugere nives, redeunt iam gra-

mina campis arboribusque comæ. — Er. 136. mollesque sub arbore somni — v. ö. Epod. 2. 23. — Er. 139–40. v. ö. Epod. 2. 25. és 27. vs.

Még Claudianust, a római hanyatlás korának e legkiválóbb költőjét, kell emlitenünk, mint a kinek a hatása megcsillan az Eranemus e helyén. A De raptu Proserpinæ cz. híres költemény Zephyrus-leírásának néhány vonása tűnik fel a következőkben: Er. 113. Nam cum stillantes felici nectare pennas concutio rosei primo sub tempore veris — v. ö. De raptu Pros. 88. ille novo madidantes nectare pennas concutit. — Er. 119. . . . tum pampinus induit ulmos — v. ö. De raptu Pros. 111. hic pampinus induit ulmos. — Er. 142. . . . et glebas fecundo rore marito — v. ö. De raptu Pros. 88. et glebas fecundo rore maritat.

Boreas hosszú előadása (144–308.) majdnem összefüggő sorozata az antik költőkből: Vergiliusból, Ovidiusból és Lucanusból kölcsönzött daraboknak. S valóban itt leginkább nyílt alkalma költőnknek az átvételre és utazásra, mert a szelek között éppen a Boreas az, melynek a képe az ókori embert legerősebben ragadta meg és a költészetben legsűrűbb ábrázolásra talált.

Boreas oratióját kisebb tagokra osztva ezek mindegyikét Ovidius egy helyének (Met. VI. 690–2.) az amplificációjaként foghatjuk fel. A 152–9. sorokban u. i. Janus mintegy a római költő ezen mondatát részletezi: vi tristia nubila pello, — a 160–216-ban ezeket: vi freta concutio — végül a 217–268. sorok csírája a következő: nodosaque robora verto, induroque nives et terras grandine pulso.

Er. 152–3. v. ö. Georg. III. 196–7. — Er. 154–6. Vis atrox, iraque truces, animique minaces, et mixta sævus rabie furor, impetus ingens, sunt mihi pro telis; turbo est mihi fulminis instar. Janus itt a Boreassal tulajdonképen Met. VI. 687–8-t mondatja el: quid enim mea tela reliqui, sævitiam et vires, iramque, animosque minaces. — Er. 158–9. v. ö. Aen. XII. 367.

A tengeri vihar leírásában (160–215.) a humanista költő oly feladatot választ, a mivel a latin költők közül is sokan több-kevesebb sikerrel megpróbálkoztak.

Er. 169–2. At cum marmoreas pelago convertor ad undas, in morem quanquam stagni, placidæque paludis, prostratum sileat, undisque tacentibus æquor — v. ö. Luc. Phars. V. 434–5. æquora lenta jacent: alto torpore ligat ac pigrius immotis hæserè paludibus undæ. — L. még Phars. V. 442–3. és 452.

Er. 166–9. Quantus sidereos Atlas, qui sustinet axes, Parnasusque biceps, et Eryx, et Taurus et Othrys, quantus apex Aetnæ, aut nubes superantis Olympi, quantus Athos, tanti tolluntur in æthera fluctus. Ez a nagyítás, mikor a hullámokat az ókorban legmagasabbaknak ismert hegyekhez hasonlítja — hogy úgy mondjam — ez a konkrét formában megnyilatkozó képtelenség sérti az illuziót, sőt nevetségessé. A valószerűséget nem veszélyeztetni az ilyenféle vergiliusi átvitel: insequitur præruptus aquæ mons (Aen. I. 105.) vagy ez: neque ipso monte minor procumbit (Georg. III. 239–40.). Már Lucanus tovább megy, a mikor így beszél: quantus Leucadio placidus de vertice pontus despicitur, tantum nautæ videre trementes fluctibus e summis præceps mare (Phars. V. 638–40.). De nála a lehetetlenség

még sincs a költői elhíttetés rovására annyira élére állítva, mint Janus Pannoniusnál, mert a Leucas-hegy nem szerepelt a köztudatban a magasságbeli nagyság képviselőjeként, mint pl. a Janustól említett hegyek,¹⁾ másrészt ő ezt a túlzást oly meglepő formába burkolja, hogy annak a hatása alatt a lehetőség kérdése háttérbe szorul.

Er. 170. monstriferosque sinus agitans — v. ö. Phars. V. 619—20. mundumque coercens monstriferos agit unda sinus. (Georg. III. 238.) — Er. 170 1. v. ö. Georg. III. 238 9. — Er. 173 4. Tum supereffusus pulsata cacumina gurgis obruit v. ö. Phars. V. 615—7. . . . pulsatos æquore montes obruit illa dies, etc. — Met. I. 309—10. Obruerat tumulos immensa licentia ponti, pulsabantque novi montana cacumina fluctus. — Er. 175. Ac totum spumis fervet cudentibus æquor — v. ö. Georg. III. 237. fluctus uti medio cœpit cum albescere ponto, — ugyanez Aen. VII. 528.; Met. XI. 480. cum mare tumidis albescere cœpit fluctibus és u. o. 501. — Er. 176 7. simul æstuat imum vorticibus fundum et nigrantem ejectat harenam — v. ö. Georg. III. 240—1. . . . at ima exæstuat unda verticibus nigramque alte subiectat harenam. (Met. XI. 499.)

Er. 178—80. Tum quascunque mari deprendit in alto turbo rapax, illas aut fluctibus obruit ipsis, aut illidit humo, aut scopulis infigit acutis — v. ö. Aen. I. 110—2. . . . inliditque vadis etc. — Az «aut scopulis infigit acutis» kifejezés megegyezik Aen. I. 45. scopulorumque infixit acuto. (V. ö. még Aen. I. 108.) — Er. 181 5. Denique tam vasti surgunt in nubila fluctus, ut quoties summas conscendit pinus in undas, contingant celsi nubes carchesia mali, at quoties rursus subsidit hiantibus undis, tellurem fundo, atque imas contingat arenas — v. ö. Aen. I. 106—7. — Aen. III. 564—5. — Met. XI. 503—6. — Phars. V. 640—2. cumque tumentes rursus hiant undæ, vix eminet æquore malus. Nubila tanguntur velis et terra carina. — Er. 186—9. Sic superinfusus perit omnis fluctibus alnus, apparent laceræ tantum vestigia puppis, antennæ, fractique natant in gurgite remi et saturaturi phocarum corpora nautæ. — v. ö. az Aeneisben a hajótörés leírását (I. 118—23.): apparent rari nantes in gurgite vasto, arma virum, tabulæque et Troia gaza per undas . . . — Er. 190. Sæviti hiems, fundo pelagi furit æstus in imo — v. ö. Aen. I. 107. furit æstus harenis. — Er. 191—2. Sæpius Adriacas Aegæum transit in undas, transsilit Ionium, gurgis Tyrrhenus in æquor — v. ö. Phars. V. 612 4. non parva procellis æquora rapta ferunt: Aegæas transit in undas Tyrrhenum; sonat Ionio vagus Hadria ponto.

Abból a részből, mely a 193—215. versekben a vihartól felkorbácsolt tenger lakóinak és isteneinek a megdöbbenését rajzolja, látszik, mennyire ismerős Janus azokban a mesés országokban. Itt mintegy arról a mythologiai készültségről tesz tanúságot, a melyet főképen Ovidiusból merített. Versének ezen részletében (különösen a 193—7. sorokban) valószínűleg a Metamorphoses egyik helyének (I. 299—303.) az átalakítását, ellenképét adja, a mit azonban ő túlbajtott vonásokkal tesz kirívóbbá. De nem lehetetlen, hogy az egész kép csak analogonja az Eranemus 285—8. soraiiban előadottnak, a hol a földrengés az alvilág istenségeit ejti rémületbe.

¹⁾ L. pl. Ov. Met. I. 316—7. Luc. Phars. V. 75—8.

Er. 210--5. et ipse, cui totæ parent cum monstribus omnibus undæ, . . . non torvos summo vultus efferre profundo, non audet celeri volitare per æquora curru, etc. — v. ö. Aen. I. 124- 7. — Aen. V. 817- 26. és Met. I. 330. sqq. Janus Neptunusa a viharban teljesen ellentétesen viselkedik Vergiliuséval: csakhogy Boreas erejét nagyítsa, nem átalítja a tenger uralkodójának a hagyományos jellemét megrontani. A római költőnél Neptunus hatalma tudatában a nagy kavargásban is megtartja a nyugalmát és a hullámok fölé emeli fejét; a zavart okozó szeleket «quos ego»-jával rezzenti vissza és «dicto citius tumida æquora placat» etc. (Aen. I. 142. sqq.). A míg az Eranemusban: non audet celeri volitare per æquora curru — az Aeneisben: temperat æquor atque rotis summas levibus perlabitur undas . . . curruque volans dat lora secundo. (Aen. I. 146. sqq.)

A 219- 24. versek, melyekben Boreas a szárazföldön véghez vitt csodálatos hősködéseit adja elő, több olyan kifejezést tartalmaznak, melyek eredetüket elárulják. — Er. 219- 20. Principio totas ferus ab radicibus imis evello segetes, summumque per æthera verro — v. ö. Georg. I. 319- 21. quæ gravidam late segetem ab radicibus imis sublimem expulsam eruerent etc. — A «summumque per æthera verro» kifejezés közeláll a vergiliusi «verrantque per auras»-hoz (Aen. I. 59.). — 221. sor: et longos miseris cultoribus insero luctus — a 61. sor (spes anni perit agricolis) ismétlése, melynek forrásául a Met. I. 272.-t mutattuk ki. Er. 223- 4. Hinc nivibus terram, commixta grandine, pulso, efferus et passim canis exuro pruinis — v. ö. Met. VI. 692. Induroque nives et terras grandine pulso.

Boreas alakjának allegorikus leírásánál (225—7.) három klasszikus hely lehetett Janus szeme előtt: Sunt mihi concretæ glaciali frigore pennæ, barba mihi glacie, nivibus riget horrida vestis, cæsariem mihi grando tegit, frontemque pruinæ — v. ö. Met. VI. 703- 7. excussit pennas (scil. Boreas) . . . pulvereamque trahens per summa cacumina pallam verrit humum, pavidamque metu caligine tectus Orithyian amans fulvis amplectitur alis. — A képnek több vonása nem egyéb, mint saját Auster-leírásának (47- 51.) Boreasnak, a téli szélnek a természetéhez képest való átalakítása. Néhány részletben pedig Atlasnak az Aeneisben (IV. 246. sqq.) levő megszemélyesített rajzát követi: barba mihi glacie, nivibus riget horrida vestis — v. ö. Aen. IV. 251. et glacie riget horrida barba.

Érdekes sorok az Eranemusban a következők: Sæpius et ferrum, seu magnæ fragmina rupis verro per ærias tantis cum flatibus auras, ut mox dum mediis pendent sub nubibus, altos concipiant ignes, incandescentque volando. (231- 4) — Janus tehát itt mintegy a meteorok keletkezését akarja előadni. Vessük u. i. össze a nála mondottakat a klasszikusokból a hulló csillagokra vonatkozó következő helyekkel: Georg. I. 365—7. sæpe etiam stellas vento impendente videbis præcipientes cælo labi, noctisque per umbram flammæ longos a tergo albescere tractus.¹⁾ Ezt utánozza Lucanus (Phars. V. 561—3.) ad quorum (scil. ventorum) motus non solum lapsa per altum æra dispersos traxere cadentia sulcos sidera. — Látjuk ezekből, hogy az

¹⁾ Vergilius e sorokban Aratust követi, sőt esetleg Lucretius is (De rerum natura II. 206. sqq.) hatott rá.

ókoriak hite szerint a meteorok létrejötte és a szelek között okozati összefüggés áll fenn. Az Eranemus-beli hely megvilágítására még figyelembe kell vennünk néhány oly részletet a latin írókból, a hol a levegőben gyorsan mozgó tárgyak átmelegedéséről, sőt áttüzesedéséről van szó. Ilyenek pl.: Aen. V. 525-8. — Aen. IX. 586-9. — Met. II. 726. sqq. — Met. XIV. 824-6. (Lucr. VI. 306.) — Phars. VII. 513. — Hogy ezek a passzusok valóban befolyásolták Janus Pannoniust, kifejezésbeli egyezések is bizonyítják, mint pl. Er. 232. per aërias auras — v. ö. Met. XIV. 824. per auras tenues; Er. 233. mediis pendent sub nubibus — v. ö. Met. II. 726. æthere pendens — és Met. XIV. 826. medio cælo; Er. 234. concipiant ignes, incandescentque volando — v. ö. Met. II. 726. volat illud et incandescit eundo.

A tél leírása (235-53.) nagy mértékben emlékeztet arra a scythiai téli tájra, a mit Vergilius a Georgicában (III. 349-83.) állít elénk. A hasonlóság még egyes kifejezések teljes azonosságában is szembetűnő.

Er. 236. Concutio pennas, quarum jactatibus omnes — v. ö. Met. VI. 703. excussit pennas, quarum jactatibus omnis. — Er. 238. Horrendum saliens crepitat per culmina grando — v. ö. Aen. V. 458-9. quam multa grandine nimbi culminibus crepitant.

Er. 239-42. Canescunt montes, pereunt armenta gregesque et circumfusi horrent vallata pruinis. Non apro dentes, non crura fugacia cervo, non ursis densi prosunt in tergore villi — v. ö. Georg. III. 367-75. interea toto non setius aëre ninguit: intereunt pecudes, stant circumfusa pruinis corpora magna boum, confertoque agmine cervi torpent mole nova et summis vix cornibus extant. hos... frustra oppositum trudentes pectore montem comminus obruncant ferro... — A 241-2. sorokat Janus a Met. I. 305-6-ból veszi át: nec vires fulminis apro, crura nec ablato prosunt velocia cervo.

Er. 243-7. Astringunt subitæ, currentia flumina, crustæ, concreta glacie cursus frenantur aquarum, et jam ferratos plaustrorum sustinet orbes, qui ratibus longis fuerat prius hospitis humor. Dissiliit æs glacie, riget omnis frigore tellus. — v. ö. Georg. III. 360-3. concrescunt subitæ currenti in flumine crustæ, undaque jam tergo ferratos sustinet orbis, puppibus illa prius, patulis nunc hospita plaustris; æraque dissiliunt ultro vestesque rigescunt. (Georg. IV. 135-6.) Lucanusnál ez így van meg (Phars. V. 436-41.): sic stat iners Scythicas adstringens Bosporus undas cum glacie retinente fretum non impulit Hister, immensumque gelu tegitur mare: comprimit unda, deprendit quascunque rates, nec pervia velis æqnora frangit eques, fluctuque latente sonantem orbita migrantis scindit Mæotida Bessi.

Er. 249. nullæ remanent super arbore frondes — v. ö. Georg. III. 352-3. neque ullæ aut herbæ campo apparent aut arbore frondes — különösen az azonos sorvégzet tekintetében. — Er. 250. Tum silvis cadit omnis honos — v. ö. Georg. II. 404. frigidus et silvis aquilo decussit honorem. Hor. Epod. 11. 5-6. Hic tertius December... silvis honorem decutit. — A «honor» itt abban a jelentésben fordul elő, a mely Servius szerint Varro Argonautica-jában jelenik meg először. — Er. 250. it stridor in auras — v. ö. Aen. II. 418. stridunt silvæ.

A 253. sortól a 263-ig Janus a Boreastól kidöntött különféle fák katalógusát adja, mint a hogy a Zephyrus leírásában a virágokét. A felsorolásban szinte természetrajzi teljességre törekszik, mintha egyes fogalomkörök terén való szóbőségéről akarna tanúságot tenni. Anyagot a Georgica, Fasti és Metamorphoses nyújthattak neki; így pl. a Metamorphoses egyetlen helyén (X. 90–104.) 26 fanevet találhatott. A részlet megírására az indítékot azonban valószínűleg mégsem ezekben, hanem Statiusban kell keresnünk. Statius u. i. a Thebais VI. énekében (90–110.) az őserdő összes faneveit felsorolja, miket Archemorus, a megölt kígyó máglyájának a fohalmazására kívágnak. Mintegy összekötő kapocs a két passus között Statius 107. 8. sora: non sic eversa feruntur ismara, cum fracto Boreas caput extulit antro... S ezenfelül nem hiányzanak a két részletben egymáshoz hasonló kifejezések sem: Er. 253. Sternitur omnis humi vulsis radicibus arbos — v. ö. Theb. VI. 90. Sternitur extemplo veteres incidua ferro silva comas. — Az az íge, a mit Janus leginkább használ a ledőlés jelölésére — *procumbit* — megvan Statiusnál is és pedig mindkettőjüknel ugyanazzal a főnével alkot mondatot: *procumbunt piceae* (Er. 257. és Theb. VI. 200.). — Er. 251. Tum nemus inclinat, terramque cacumine tangit — v. ö. Statiusnál (VI. 205.): *acclinant intonsa cacumina alnus*. — Er. 268. fragor aethera pulsat — v. ö. Theb. VI. 388. subit astra fragor. — Er. 269–70. Ergo feræ silvis quæcunque vagantur opacis, diffugiunt passim — v. ö. Theb. VI. 197. fugere feræ nidosque tepentes abiliunt aves. — Er. 271. ... convulsæ saxa resultant — v. ö. Aen. V. 150. pulsatque colles clamore resultant és Aen. VIII. 305. ... collesque resultant.

Er. 272–5. Fragmina crebra ruunt laterum obstantesque ruendo in terram passim tanto cum turbine silvas provolvunt,¹⁾ quanto muralis pondere saxi moenia pulsa cadunt,²⁾ pulsu tremitt ultima tellus. — Janus itt valószínűleg Lucanus egy hasonlatát fordítja meg: at saxum (a faltörőkosnál) quotiens ingenti verberis actu excutitur, qualis rupes, quam vertice montis abscidit impulsu ventorum adiuta vetustas, frangit cuncta ruens. (Phars. III. 469–72.)

A 276–80. sorokban Boreas Orithyia elrablásával dicsekszik és kivonatban azt mondja el, a mit Ovidiusnál a Metamorphoses VI. énekében (679–721.) olvashatunk. Párhuzamos hely: Cum trepidam fulvis complexus Erechthida pennis corripui — Met. VI. 706–7. pavidaeque... Orithyia amans fulvis complectitur alis.

A 281. verstől a 288-ig terjedő részlet több klasszikus helylyel van kapcsolatban. A 281–2. sorok: idem ego rimosæ convexa foramina terræ cum subii et vacuis submisi terga cavernis — majdnem szószertint megegyeznek a Met. VI. 697–8. soraival: idem ego, cum subii convexa foramina terræ supposuique ferox imis mea terga cavernis. — Költőnk tehát Ovidius szavaival a régiek azon hitét fejezi ki, hogy a földrengést földalatti üregekben dúló viharok idézik elő.³⁾

¹⁾ L. Aen. XII. 684–9.

²⁾ L. Met. XI. 505–7.

³⁾ Ezt a nézetet hirdeti Lucretius is (De rer. nat. VI. 557. sqq.)

Er. 283. tum maximus intremittit orbis — v. ö. Met. VI. 699. totumque tremoribus orbem.

Er. 285—8. Subsidunt montes, pavet implacabilis Orcus, umbrarum trepidat, Stygia cum conjuge, rector, immissusque dies magno telluris hiatu, attonitos gelida terret formidine manes. E groteszk kép eredete a latin költőkön át Homerosra megy vissza. Az Iliasból (Y. 61. sqq.) veszi át Vergilius: non secus ac si qua penitus vi terra dehiscens infernas reseret sedes et regna recludat pallida, dis invisae superque immane barathrum cernatur, trepidant immisso lumine manes (Aen. VIII. 242—6.). Ez a vergiliusi passus Ovidiusnak kétszer adott ösztönzést: 1. Met. VI. 699., a hol Boreas mondja magáról: sollicito manes — és 2. bővebben kifejtve Met. V. 356—8. inde tremitt tellus et rex pavet ipse silentium, ne pateat latoque solum retegatur hiatu immissusque dies trepidantes terreat umbras. (Itt a földrengést nem a szél, hanem az Aetna alatt fekvő Typhoeus okozza.) Ugyanezzel a motívummal Lucanusnál ebben a formában találkozunk (Phars. VI. 742—4.): Tibi pessime mundi arbiter, immittam ruptis Titana cavernis et subito feriere die. (Erychto fenyvegeti így Plutót.) Nem hiányzik végül Statiusnál sem, a kinél Pluto szintén megretten a beözönlő napvilágtól (Thebais VIII. 1.). Janus Pannonius kifejezései, a mint látjuk, Vergiliuséihoz és Ovidiuséihoz állanak legközelebb. — Íme, egy költői motívum élete a latin irodalom különböző fejlődési fokozatain keresztül egészen annak a humanizmus korában történt újjászületéséig!

A szelek egymás ellen vívott küzdelmének a leírásában, a Proelium ventorum-ban (Er. 289—301.), Ovidius volt Janus eredetije. Több helyen egészen szószerint átveszi a Metamorphosesből (VI. 693—6.) a testvéreivel viaskodó Boreas rajzát. — V. ö. még ezenkívül vele Met. VIII. 339. és Met. XI. 435. — A 295—8. sorok az Eranemus néhány előbbi helyének az átalakítását tartalmazzák, miknek eredetijét már kimutattuk. — Er. 299—300. Tum coeli convexa tremunt, boar arduus aether,¹⁾ immensum, motisque labant compagibus axes²⁾ v. ö. Phars. V. 632—3. Tum superum convexa fremunt atque arduus axis insonuit, motaque poli compage laborant. — A 300. sor is mutatja, hogy a humanista költőknél egyes szavaknak gyakran ugyanaz az elhelyezése a hexameterben, mint a klasszikusoknál. Az Eranemusban lévő «motis» és «compagibus» szók verstani helyzete u. i. megegyezik a «laxis» és «compagibus» szavakéval az Aeneisben (I. 122.).

Feltűnő, hogy Janus a szelek összecsapásának bővebb tárgyalásától vissza tudja magát tartani, a mikor még több klasszikus hely is kínálkozott neki, így különösen Phars. V. 598—612., a hol Lucanus eleven, bár némileg erőltetett módon rajzolja a szelek harcztát, a mit a tenger vizére való hatásuk feltűntetésével tesz szemlélhetővé.

Miután a szelek egymásután megtartották laudatiójukat önmaguk fölött, Aeolus ítélete következik. De a befejezés majdnem

¹⁾ L. Georg. I. 324. ruit arduus aether — és Luc. Phars. II. 290. cum ruat arduus aether.

²⁾ L. Phars. II. 291. terra labet mixto coeuntis pondere mundi és Ecl. IV. 50.

ugyanaz, mint az az első kép, a melyből az egész költemény kifejtett; csupán valamivel több mozgalmasságot visz bele a költő.

Az újra előforduló és előbb fejtegetett helyeken kívül klasszikus *reminiscentia* itt: Er. 314. *pennas atque manus vincti post terga fuissent* — v. ö. Aen. II. 57. *Ecce manus juvenem interea post terga revinctum* . . . — Er. 329–32. *Non secus ac claustro meditantes praelia tigres* . . . *inceptaque praelia linquunt, non tamen exuta prorsus feritate quiescunt*. V. ö. Phars. I. 327. *utque fere tigres nunquam posuere furorem, quas nemore pavit . . . cruor armentorum*.

* * *

Egybevetéseink eredményeképen kimondhatjuk tehát, hogy Janus Pannonius e költeményének egyes mozzanatai, a benne található képek, sokszor aprólékos vonásaikban is, sőt a kifejezések nagy része a római költők nyilvánvaló befolyását mutatják. S a legtöbb esetben idézhetünk olyan közelálló párhuzamos helyeket, melyeknél, ha az átvétel teljes bizonyossággal ki nem mutatható is, valószínűleg a tudat alatti lelkifolyamatként végbemenő utánzással van dolgunk. Sokszor természetesen nehéz eldönteni, hogy a felhozható minták közül melyikkel van Janus Pannonius egy-egy helye genetikus összefüggésben, mert — a mint már említettük — a latin költészet descriptiv részletei is rendszeren rokonságban állanak egymással. Mint Guarinus tanítványának legbehatóbban Vergiliust kellett költőnknek ismernie, a kit mestere bizonyára a költészetben is követendő példának ajánlott neki. De fejlődésének e fokozatán ő inkább vonzódott Ovidius-hoz és Lucanushoz, a kiknek luxuriosus és mesterkéltséggel kifejezőmódja jobban megfelelt kiforrotlan ízlésének, mint Vergilius egyszerűbb művésze. S a két tényező: a tekintély irányítása és a hajlandóság közül majd az egyik, majd a másik győzedelmeskedett a helyek alakításában.

Janus Pannonius rendkívüli emlékezőtehetsége mellett ¹⁾ a klasszikus helyek roppant tömege állott rendelkezésére és tolt önkéntelenül is elméjébe, miközben költeményén dolgozott. Ennélfogva ő, a ki egyenlő tárgyról, ugyanazon a nyelven írt, még ha akart volna is, akkor sem tudott volna teljesen felszabadulni előzői hatása alól. És én azt hiszem, hogy nem is törekedett erre. Ha u. i. figyelembe vesszük egyrészt az Eranemus szerkezetbeli különösségét, mire dolgozatom elején rámutattam, másrészt szoros függését a klasszikus költőktől, akkor joggal vetődik fel a gondolat, hogy benne nem lehet pusztán költői *prätensió*val készített és eredetiségre törekvő alkotást látnunk. A vers azt a benyomást teszi, mintha oly tétel kidolgozását nyújtaná, melyben a szelekre vonatkozó latin költői helyek cento-szerű összeállítása lenne a feladat. Így Janus e munkáját a Guarinus *contubernium*-ában folyó élet termékének tekinthetjük: mintegy poetikai gyakorlatul szolgálhatott, mely arra volt hivatva, hogy szerzőjének a

¹⁾ Guarinus Baptista említi Bertuccio Jánoshoz intézett levelében, hogy ha egyes költők bármely részletét kérdezték tőle, ő azonnal, teljes készséggel, emlékezetből, mintha az illető helyeket írva látta volna maga előtt, minden segítség nélkül, képes volt felelni.

latin irodalmi olvasmány egy bizonyos körében való jártasságáról és a költői előadásban elért ügyességéről tanúságot tegyen. Hogy a ferrarai körben valóban szokás volt egy adott témáról verset készíteni és hogy maga Janus is foglalkozott ilyenekkel, azt Guarinus Baptista fentebb említett leveléből látjuk, a melyben ezt írja Janusról: «Jubebat a nobis proponi, de quo scribi vellemus, statimque sedentibus ac scribentibus nobis carmina ita continuato dictabat, ut sapius ille manuum nostrarum segnitie, quam nos eius ingenii tarditatem accusaremus». Nem tartozhatott-e az Eranemus is ezek közé a rögtönzött költemények közé? Ebben az esetben a gyors munka is részben érthetővé tenné, miért igyekszik az író oly kevéssé az eredetiségre.

Hegedüs említést tesz egy versezetről, a melyet Guarinus iskolájának egyik tagja az Eranemus keletkezésének idejében írt a folyók versenyéről, tehát költőnkével rokon tárgyról, és azt állítja, hogy a két költemény versenyezhetett egymással. E körülmény is bizonyára hozzájárulhat a mi álláspontunk igazolásához. Mindenesetre tisztábban látnánk az Eranemust illető kérdésekben is, ha vele a versenytárs munkáját egybevetnők és kiváltképen, ha az utóbbi klasszikus vonatkozásainak a természetét közelebbről ismernők.

Az Eranemus a kortársak sem tarthatták a kiforrott tehetség művének. Legalább is feltűnő, hogy míg többi munkáiról a legnagyobb magasztalással szólnak, erről csak az egyetlen Franciscus Durantus Fanensisenél találunk említést egy Janushoz írt versében: ¹⁾ «Qui cecinit ventos dictu sua iura tenentes, Aeolo et horrenda sceptrā tenente manu». E mellett szól tán az a körülmény is, mint a költemény kisebb elterjedtségének a jele, hogy az csak egyetlen codexben maradt fenn Firenzében, melyből Sambucus 1567-ben kinyomatta.

Hátra van még, hogy az Eranemus készülé-ének az időpontjára nézve tegyünk néhány észrevételt. Janus Pannonius 1447-ben lép be Guarinus contuberniumába és midőn 1451-ben nagybátyja kívánságára látogatóba hazatér, Guarinus azt mondja róla, hogy úgy beszél görögül, mintha a régi Athénben és úgy latinul, mintha a régi Rómában élne. Egy ily elismerő kijelentés után valószínűnek tarthatjuk, hogy ő ekkor már a Guarinusnál dívó grammatikai és retorikai kurzust elvégezte. Az előbb említett verselési gyakorlatok pedig a retorika idejére estek, a mint a Guarinushoz intézett panegyrisből kitűnik: «Declamare dehinc et carmina fingere monstras, dum matura suam crescat in arcem per certos evecta gradus...» (375. sqq.) Hogy Janus mennyire föléje emelkedett ebben a tekintetben is a közönséges színvonalnak, Baptista levelének következő passusai mutatják: «Vixdum a Pannoniis credebatur prima doctrinae fundamenta percipisse, et tamen quod in ea ætate incredibile fere existimari possit, poeta iam apud Italos habebatur». — Azután egy másik helyen ezt olvassuk: «exercitationis gratia animum ad scribendum appulit, infinitaque paucis annis carmina edidit et figmentorum subtilitate et resonantia et verborum elegantia et sententiarum copia varietateque figurarum ornatu referta». Első költői kísérletei az 50-es évek legelejéről származnak. Már 16 éves korában magára vonja a figyelmet epigrammaival. A ferrarai és mantuai örgrófok az ifjú Janussal zengetik

¹⁾ Ábel Adalékok. 145. l.

dicséretüket. 1452-ben írja meg a *Carmen pro pacanda Italia* t. — Ő, a kiben minden vonás a koraérett lángészre vall. iskolai éveiben tökéletes költő volt, különösen, a mi a költészet formai oldalát, az előadásbeli készséget illeti.

Az Eranemus keletkezésének az idejére vonatkozó vélemények általában megegyeznek abban, hogy Janus e művét a Guarinusnál töltött 6-7 éven belül írta. Sambucus az említett első kiadás bevezetésében ezt a kijelentést teszi: «quo carmine ventorum naturam ambitionis contentione elegantissime vix 19 annorum adolescens complexus est». E szerint tehát a költemény keletkezésének a dátuma: 1553. Hogy azonban honnan veszi Sambucus ezt az adatot, nem tudjuk. Teleki nem jelöli meg ily határozottan a keltet, hanem az Eranemust Janus azon művei közé sorolja, melyeket ő mint Guarinus tanítványa írt. Hegedüs a Beöthy-fele Képes Irodalomtörténetbe írt dolgozatában («Janus Pannonius és a humanisták») ezt mondja: «Bizonyára a fejlődő tehetség korában, midőn költészetének bő forrása fölfakadt, írhatta a szelek versenye című eleven rajzát». — A fordítás előtt pedig: «Azt hiszem, hogy Janus Pannonius Guarinus iskolájában írta e költeményt».

Nézetem szerint a költemény készüléseinek a korát közelebről is meg lehet határozni. Az auctorok, kiknek a hatása az Eranemusban jelentkezik, a következők: Vergilius, Ovidius, Lucanus, Seneca, Statius, Horatius és Claudianus. Közülük Lucanust és valószínűleg Claudianust a retorikai tanfolyamon olvasták. Ebből kitűnik, hogy a Szelek versenyt Janus semmiesetre sem írhatta retorikai tanulmányai megkezdése előtt. Így útmutatást kapunk a vers terminus post quem-jének elöntésére. Feltéve u. i., a mint hogy minden bizonynyal fel is tehetjük, hogy Janus a grammatikai kurzust két év alatt fejezte be, ez a határ 1449-ben állapítható meg. Sokkal bizonytalanabb a terminus ante quem megjelölése. Itt azt kell szem előtt tartani, minő klasszikus művek nem szerepelnek az Eranemus forrásai között, a melyekről föltehetjük, hogy Janus Pannoniusnak korán meg kellett velők ismerkedni. Elsősorban az tűnik fel, hogy az Eranemusban senmi nyoma sem kerül elő Lucretiusnak. Igaz, hogy Lucretius, a kit az itáliai humanizmus számára Poggio fedezett fel 1417-ben,¹⁾ nem tartozott a legelterjedtebb auctorok közé és nem is méltányolták őt annyira, mint a mai kor. De mégsem tehetjük fel, hogy Janus 1453-ig, a míg t. i. Guarinusnál tartózkodott, meg ne ismerkedett volna vele. Ugyanis ő 1451 után matematikai, fizikai és morálfilozófiai tanulmányokkal foglalkozott, a miknél Lucretiust nem mellőzhették akkoriban. Ha pedig ismerte Lucretiust, hogyan szabadulhatott annak megragadó képeitől (a vihar, a tavasz, a földrengés) az a Janus, a ki annyira rágaskodik a többi latin szerzőkhöz? Bizonyára a turbo-val, a forgószéllel is bővebben foglalkoznék a *De rerum natura* hatása alatt. Hasonlóképen az Eranemus korai keletkezése mellett bizonyít, hogy az ókori természettudományi szakmunkák (Seneca *Naturales quaestiones*) sem hatottak rá egyes jelenségek filozófikus, tudományos felfogá-

¹⁾ Ekkor küldte Niccolinak. L. H. A. J. Muuro. T. *Lucr. Car.* Vol. I. Introduction.

sában. Már pedig a fizikai tanulmányok során abban a korban főképen ezek szolgáltak forrás gyanánt. Tehát Janus Pannonius klasszikus eruditiójának a körét számbavéve, a Szelek versenye iratását rhetorikai tanulmányai idejére, pontosabban talán 1451-re tehetjük.

(Zalaegerszeg.)

PAIS DEZSŐ.

PINDAROS ELSO OLYMPIAI ODÁJÁNAK METRUMA.

(Vége.)

Az óda metrumában előforduló, fenttárgyalt kolonok következőképen foglalhatók áttekinthető rendszerbe.

I. Táncz-kolonok.

a) prosodiacusi kolonok.

1. $\text{—} \cup | \text{—} \cup \cup | \text{—} \text{—}$
2. $\text{—} \cup \cup | \text{—} \cup | \text{—} \text{—}$
3. $\text{—} \cup \cup | \text{—} \cup \cup | \text{—} \cup \cup | \text{—} \text{—}$

β) dochmiusi kolonok.

1. $\begin{array}{|l} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \\ \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \end{array}$
2. $\text{—} \cup \text{—} \cup \text{—}$

II. Lépő-kolonok.

dipodikus: $\text{—} \cup | \text{—} \cup \text{—} \text{—} \text{—} \cup \cup \cup | \text{—} \cup$

tripodikus: $\text{—} \cup | \text{—} \cup | \text{—} \cup$

tetrapodikus: $\text{—} \cup | \text{—} \cup | \text{—} \cup | \text{—} \cup$

Tagoljuk most a strófát a felsorolt kolonok szerint:

ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὃ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ
 ἄτε διαπρέπει νυκτὶ μεγάνορος ἔξοχα πλούτου·
 εἰ δ' ἄεθ' ἄλλα γάρθεν
 ἔλθει, φίλον ἦτορ,
 5 μηκέθ' ἄλιον σκόπει
 ἄλλο θαλπνότερον ἐν ἡμέρᾳ φαεινὸν ἄστρον ἐρήμας δι' αἰθέρος
 μηδ' Ὀλυμπίας ἀγῶνα φέρτερον αὐδάσομεν
 ὅθεν ὁ πολύφατος ὕμνος ἀμφιβάλλεται
 σοφῶν μητίεσσι, κελαδεῖν
 10 Κρόνου παῖδ' ἐς ἀφνεῖαν ἰχομένους
 μάκαιραν Ἰέρωνος ἐστίν.

$\cup \text{—}$

$\cup \text{—}$

$\text{—} \cup \text{—} \cup \text{—} \cup \text{—} \text{—}$

$\text{—} \cup \text{—} \cup \text{—} \cup \text{—} \text{—}$

5 $\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$

$\begin{array}{cccccccccccccccc}
\text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\
\text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\
\text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\
\text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\
10 & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\
& \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & | & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—}
\end{array}$

Az első sor iambikus felütéssel kezdődik s két prosodiacusi kolonból áll; a második sort egy dochmius és ama tetrapodikus prosodiacusi kolon alkotja; a harmadik sor egy tetrapod. lépő-kolon, a negyedik egy prosodiacusi kolon, az ötödik ismét egy tetrapodikus lépő-kolon. A hatodik sort egy két és egy három lábból, tulajdonképpen öt lábból álló lépő-kolon, egy prosodiakusi és záró dochmiusi kolon alkotja. A hetedik sor elején egy tripodikus lépő-kolon, utána egy prosod. kolon s végül egy dipod. catalectikus lépő-kolon áll. A nyolczadik sort egy hét rövid szótagból álló rész vezeti be s egy tetrapodikus lépő-kolon alkotja. A kilencedik sor egy dochmiusból és egy dipod. lépő-kolonból, a tizedik két dochmiusból, a tizenegyedik egy dochmiusból és egy dipodikus lépő-kolonból áll.

A könnyebb áttekinthetés kedvéért jelöljük most a prosodiacusi kolonokat: *t*-vel, a dochmiusokat: *d*-vel és a lépő-kolonokat: *l*-betűvel, ez előtt jegyezve azt is, hogy hány lábból áll, ilyformán: $2pl =$ dipodikus lépő-kolon. És írjuk le sorban egymás mellé e jegyeket, a kolonoknak megfelelően.

$$\begin{array}{l}
 t + t + d + t + \underbrace{4pl + t + 4pl}_{(2+3)pl} + \underbrace{t + d + 3pl + t + 2pl}_{(2+3)pl} + \\
 + \underbrace{4pl + d + 2pl + d + d + d + 2pl}_{(2+3)pl}
 \end{array}$$

Az aláhúzott ívek az egymásnak megfelelő lépő-kolonokat kötik össze. Az első tetrapodikus lépő-kolonnak megfelel egy tetrapodikus lépő kolon. A következő lépő-kolon öt trochæusból áll, tehát pentapodicus. E pentapodicus lépő kolonnak szintén egy pentapodicus lépő-kolon kell, hogy megfeleljen, a minthogy az is felel meg, csakhogy ez a neki megfelelő kolon szét van vonva egy közbevetett prosodiacusi kolon által egy tripodikus és egy dipodikus lépő-kolonra. Ép így szét van vonva az ezután következő tetrapodikus lépő-kolonnak megfelelő másik tetrapodikus lépő-kolon a közbevetett dochmiusok által dipodikus lépő-kolonokra. A lépő-kolonok e szétvonásának könnyebben megértése czéljából előre bocsátom itt, hogy e szétvont kolonok mind a két esetben a már előrevonult kar visszavonulásának a metruma, a mely, mintán két, illetőleg három lépést tett hátrafelé, közben tánczfigurát járt és csak azután tért vissza eredeti helyére. Épen azért, bár szét vannak vonva e kolonok részei — e szétvont részeket együttesen, mint egy kolont kell tekintenünk.

Érdekes, hogy úgy a prosodiacusi kolonok, mint a dochmiusok és lépő-kolonok száma hat.

Minthogy az antistrófa metruma azonos a strófa metrumával, az antistrófát nem kell így tagolnunk s rátérhetünk az epodusra.

Συρακόσιον ἵππογάρῃαν βασιλῆα. λάμπει δὲ οἱ κλέος
 ἐν εὐάνορι. Ἀνθοῦ Πέλοπος ἀποικία.
 τοῦ μερασθενῆς ἐράσσατο Γαῖοςχος
 Ποσειδῶν ἐπεὶ γιν καθαροῦ λέβητος ἔξελε κλωθῶ
 ἐλέφαντι φαίδιμον ὦμον κεκαθμένον.
 ἡ θανυρατὰ πολλὰ, καὶ πόσι καὶ βροτῶν χάρις ὑπὲρ τὸν ἀλαθῆ λόγον.
 δεδαυδαμένοι ψεύδεσι ποικίλοις ἐξαπατῶντι μῦθοι.

1. $\cup \pm \parallel \dot{\cup} \cup - \cup - | \pm \cup \cup - \cup - | \pm \cup - \cup \times$
2. $\cup \pm \pm \cup \cup - | \pm \cup \cup \cup \pm \cup \times$
3. $\pm \cup - \cup | \pm \cup - \cup \cup - | \pm \cup \times$
4. $\cup \pm \pm \cup - | \pm \cup \cup - \cup | \pm \cup - \cup \cup - \times$
5. $\cup \cup \parallel \pm \cup - \cup \cup - | \pm \cup \cup - \cup \times$
6. $- \parallel \pm \cup \cup - \cup - | \pm \cup - \cup - | \dot{\cup} \cup - \cup \cup - | \pm \cup \times$
7. $\cup \pm \pm \cup - | \pm \cup \cup - \cup - | \pm \cup \cup - \cup - \times$

Az I. sor = felütés + dochmius + prosod. kolon + dochmius.

A II. sor = dochmius (dactylikus) + tetrapod. lépő-kolon.

A III. sor = dipod. lépő-kolon + prosod. kolon + dipod. lépő-kolon.

A IV. sor = dochmius + dactylikus dipod. lépő-kolon + prosod. kolon

Az V. sor = felütés + prosod. kolon + dochmius

A VI. sor = felütés + prosod. kolon + dochmius + prosod. kolon +
 dipod. lépő-kolon.

A VII. sor = dochmius + prosod. kolon + prosod. kolon.

Írjuk egymás mellé itt is az egyes kólonokat jelölő jegyeket, miként a strófánál tettük:

$$d + t + d + d + \underbrace{4pl + 2pl + t + 2pl + d}_{2pl + t + t + d + t + d + t + 2pl + d + t + t}$$

A lépő-kolonok száma négy, melyek páronként megfelelők. Két lépő-kolon tetrapodikus, a másik kettő dipodikus. A tetrapodikus kolonok egyike szét van vonva két dipodikus lépő-kolourra.

A prosodiacusi kolonok száma nyolcz, a dochmiusoké négy. E prosodiacusi kolonok és dochmiusok csoportosításában is találunk szabályszerűséget, bizonyos symmetriát. Mellőzve a lépő-kolonokat, írjuk egymás mellé a prosodiacusok és dochmiusok jegyeit, úgy a hogy következnek, két sorban. a két pár lépő-kolonnak megfelelően. És kössük össze egy-egy ívvel a symmetrikusan megfelelő kolonokat

$$\begin{array}{c} \overbrace{d+t+d+d+t+d} \\ \underbrace{t+t+d+t+d+t+d+t} \end{array}$$

Egészben is hasonlít egymáshoz a két sor. Mindegyiknek a közepén dochmius áll, egyikben kettő, a másikban egy. A sorok mindkét vége felé váltakoznak t és d , a második sornak mindkét végén $(t + t)$ áll; ennnyivel nagyobb az első sornál.

Metrikailag végig tárgyaltuk a költeményt s elérkeztünk feladatunk második részéhez, hogy a metrumból s más, rendelkezésünkre álló forrásokból megalkossuk a kar tánczárak a képét. Nézzük először is, mi az a metrumban, a mi a tánczra alkalmazható. A metrumot a lábak alkotják, melyek azonosak az ütemekkel. A versláb és ütem (taktus) fogalma az ókori metrikusoknál teljesen összeesik, nevük is egy: *πούς*. Azt mondja Aristoxenos: ¹⁾ «*πάντες οἱ ῥυθμοὶ ἐκ ποδῶν συγγείναι*», vagyis, hogy az összes ritmusok lábakkból (ütemekből) állanak. Ugyanerre következtethetünk Aristoxenosnak egy másik, Psellusnál fennmaradt mondatából, mely így hangzik: «*Ὁ δὲ σημαίνονμεθα τὸν ῥυθμὸν καὶ γινώσκον ποιοῦμεν τῇ αἰσθήσει. πούς ἐστὶ εἰς ἣν πλείους ἐνός*», vagyis: a mivel ütemezzük a ritmust és érzékelhetővé tesszük, az a láb, egy láb, vagy több egynél. Ez utólagos toldalék nem egészen világos. Könnyen arra gondolhat az ember, hogy Aristoxenes azt akarná mondani itt, hogy az ütem nem szükségképpen egyenlő a lábbal, hanem állhat egynél több lábból is; szóval, hogy az ütem lehet nemcsak monopodikus, hanem például dipodikus is. Én azonban valószínűbbnek tartom a Westphal magyarázatát, a mely szerint ez aristoxenosi mondat értelme az, hogy egy taktussal (*πούς*) ütemezzük a ritmust, mindaddig, míg csak valami taktusváltás (*μεταβολή*) be nem áll. Ha valamely ritmusban ilyen taktusváltás fordul elő, akkor az illető ritmus több, helyesebben több fajta ütemből áll. És ha az éppen tárgyalt olympiai óda metrumát alkotó kolonokra gondolunk vissza, látjuk, hogy azok különböző terjedelműek, 2, 3, 4, 5 lábból állanak, következésképpen sem maguk a kolonok nem szolgálhattak ütemek gyanánt, sem a kolonnál kisebb, de több, mint egy lábból álló verslábkapcsolatok.

Ezek szerint az ütemet a metrumban a lábak alkották. Minek felelt meg a láb a tánczban? Megfelelt a lépésnek, és pedig a versláb nehezebb, nyomatékosabb része, a thesis, megfelelt a láb letévesésének, az arsis a láb felemelésének. A hány láb alkotta a metrumot, annyi lépésből állott a táncz. És mivel isochronok voltak a lábak — ezek alkották az ütemet — isochronoknak kellett lenniök a tánczot alkotó lépéseknek is, valamennyinek. Ezen egyenlő időközönkénti lépéseket csoportosította aztán a költő a maga művészi concepciójához képest. És e csoportosításnak, mint már értekezésem elején is czéloztam rá, kifejezést kellett találnia a verslábak csoportosításában, elrendezésében. Az óda metrumában meg is találtuk a verslábak ilyenképpen való csoportosítását, a kolonokat. Minden két-három-négy lábból álló kolonnak megfelelt egy ugyanannyi lépésből álló tánczschemá ²⁾ s valamint elkülönültek egymástól az egyes kolonok, úgy elkülönültek a megfelelő tánczschemák. A kolonoknak az óda metrumában három fajtát különböztettük meg, a prosodiacusi, dochmisi és lépő kolonokat, következésképpen az óda előadásakor járt

¹⁾ Arist. fragm. ap. Porphy. p. 256.

²⁾ *σχιματα* (= *σχήμα*) azokat a tánczfigurákat jelenti, a melyeknek az összetételéből állott az egész táncz, az *ὄρχησις*. Ezek tették alapját a táncznak, ezeket kellett megtanulni a tánczosoknak. Sokrates Xenophon Symposionjában (II, 16.) azon óhajának, hogy szeretné a tánczot megtanulni, így ad kifejezést: *μάθεμι τὰ σχήματα*.

táncz is háromféle tánczschémának az összetételéből állhatott, a prosodiacusi, dochmisi és a lépő tánczschémákból. Milyenek lehettek e tánczschémák? Milyen lehetett a prosodiacusi tánczschema? Erre vonatkozólag Athenæusnál¹⁾ találunk érdekes tudósítást. Előadja a különféle táncznemeket és ezek egyikéről így beszél: ἡ δὲ ὑπορχηματική ἐστιν ἐν ἣ ἄδων ὁ χορὸς ὀρχεῖται... ὀρχοῦνται δὲ ταύτην παρὰ τῷ Πινδάρῳ οἱ Λάκωνες, καὶ ἐστὶν ὑπορχηματικὴ ὀρχησις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν... βέλτιστοι δὲ εἰσι τῶν τρόπων οἷτινες καὶ ὀρχοῦνται. εἰσὶ δὲ οἷδε, προσοδιακοί, ἀποστολικοί (οὔτοι δὲ καὶ παρ' ἑνίοις καλοῦνται) καὶ οἱ τούτοις ὅμοιοι.

Hogy mik voltak az apostolicusok, mi volt a metrumok, nem találtam meg. De ismerjük a prosodiacusi kolonokat, a melyek előfordulnak a tárgyalt ódában és a melyek a legfontosabbak, tehát a tulajdonképpeni tánczfigurák voltak. Mint ilyeneket nem képzelhetjük, hogy másként tánczolta volna a kar, mint jobbra, illetőleg balra való elmozdulással, úgy hogy az egyik schemán pl. jobbra léptek hármat, a következőn vissza, balra léptek hármat s így tovább. Természetesen a négy lábból álló prosodiacusi kolonnak nem három-, hanem négylépéses tánczfigura felelt meg, de egyébként különbség nem lehetett a prosodiacusi tánczschémák között. Eredeti helyéről a kar oldalt nem igen távozható messzebb 3—4 lépésnél, a mire mutat az, hogy rendszeren minden egyes prosodiacusi kolon lépő, vagy dochmisi kolonok között áll; két prosodiacusi kolon egymás mellett csak a strófa elején és az epodus végén fordul elő. Hogy előre hátra nem tánczolhatták a prosodiacusi tánczfigurákat, következtethetjük abból, hogy az általam lépő kolonoknak nevezett részek előadása alatt vonult előre a kar, illetőleg hátrafelé. Már pedig a kétféle tánczschémának el kellett különülnie egymástól s ez leginkább irány tekintetében történhetett.

Az előre-hátra való vonulásnak a lépőkolonok felelnek meg. Ezek ugyanis trochæusokból állanak; a trochæusnak pedig már a nevében benne van a vonulás fogalma (τρέχω). Ezt a versmértéket használták a kar felvonulására a drámában. Egy aristophanesi scholionban a következő megjegyzés olvasható a trochæusról:²⁾ «γέγραπται δὲ τὸ μέτρον τροχαιὸν πρόσφορον τῇ τῶν διωκόντων γερόντων σπουδῇ. ταῦτα δὲ ποιεῖν εἰώθασιν οἱ τῶν δραμάτων ποιηταὶ κωμικοὶ καὶ τραγικοί, ἐπειδὴν ὁρομαίως εἰσάγωσι τοὺς χοροὺς, ἵνα λόγος συντρέχῃ τῷ δράματι.» — A színpadon tehát a siető felvonulás metruma volt a trochæus. Hogy ilyen vonulások a pindarosi kardalok előadásánál sem voltak mellözve, nyilvánvaló a drámai kar és a lírai kar szoros rokonságából is. Sőt, hogy nagyobb szerepe volt a kardalokban a felvonulásoknak, gondolhatjuk abból, hogy itt nem volt a kar egy helyre szorítva, nem vette el a kilátást a színész elől. Hogy a karra mily gyakran alkalmazták a trochæust, mutatja az is, hogy a trochæusnak χορεῖος neve is használatos.³⁾ Hogy a trochæus az egyszerű lépés üteme lehetett, vagyis hogy a trochæusokból álló lépőkolonok a kar fel- s visszavonulásának felelnek meg, következtethet-

¹⁾ Ed. G. Kaibel. Teubn. 1890. XIV. 631c—d.

²⁾ Ach. 240.

³⁾ Christ, Metrik d. Griech. u. Röm. 281. l.

jük e kolonok megalkotásában s elrendezésében nyilvánuló ama szabályszerűségből is, hogy minden egyes lépő-kolonnak, hozzá legközelebb egy ugyanolyan nagyságú lépő-kolon felel meg: ugyanis, amennyit vonult a kar előre, ugyanannyit vonult hátrafele.

A harmadik fajta kolon a dochmius, melynek metrikai ábrázolása: $\cup \cup | \cup \cup | \cup$. Három thesis foglalt magában, de az első és második thesis közül hiányzik az arsis. Az arsis e hiánya már mutatja, hogy a dochmiusi táncszchemának a lépései nem lehettek olyanok, mint a prosodiacusi, vagy lépő táncszchemák lépései, a mely schemáknak megfelelő kolonokban a thesisek között mindig megvolt az arsis. Christ¹⁾ metrikájában szól a dochmiusról és úgy képzei, hogy a tánczos az első hosszú szótagnál a bal lábát könnyen előretette, a következő hosszú szótagnál a jobb lábát utána húzta és a bal mellett topogva letette; a következő rövidnél azután a jobb lábát emelte fel, hogy azt a véghosszú szótagnál előre tegye. Ilyenformán gondolja Buchholz²⁾ is, hogy t. i. a bal láb könnyedén kilépett az első rövid szótagnál s utána a jobb láb az első hosszú szótagnál előre lépett; a dochmius következő hosszú szótagjánál ismét a jobb láb toppant le, azután a bal könnyedén a jobb mögé került s végül az utolsó thesisnél jobbra való elmozdulással a jobb láb lépett le a bal mellé.

Én nem gondolom ilyen bonyolultnak ezt a tánczfigurát. Itt kartánczról van szó, a hol a szépség a tagok együttes mozgásaiban, és nem az egyénnek minél bonyodalmasabb tánczlejtéseiben volt. Az óda komolysága sem engedett volna meg ilyen czifra tánczfigurát. Én egyszerűbbnek vélem a tánczschémát. Úgy gondolom, hogy miként három thesis van a dochmiusban, a megfelelő tánczschémában is három letoppánás lehetett. Kétszer lépett le a tánczos a bal és egyszer a jobb lábával, olyanformán, hogy a dochmius kezdő rövid tagjánál felemelte a bal lábát s az első hosszúnál az előbbi helyére ismét visszatette; a következő hosszú szótagnál azután a hirtelen felemelt jobb láb toppant le ugyancsak az eredeti helyére s végül a bal lábával toppantott még egyet a tánczos az utolsó rövid és hosszú szótagoknál. Az egész topogásszerű, egy helyben végzett tánczfigura lehetett. Hogy egy helyben tánczolták e kolonokat, kiolvasható a systemában való elhelyezésükből is, mit később fogunk látni.

A dochmiusnak e most tárgyalt formáján kívül van még az ú. n. hypodochmius ($\cup \cup \cup \cup |$), melyet a régiek teljesen egyértékűnek tartottak a dochmiusszal s bizonyára ugyanúgy is tánczoltak reá. A systemában mindkettőnek egyazon szerepe van; azért e kettőt én teljesen egynek veszem a továbbiakban.

Nyilvánvaló, hogy a kar tagjai kezük és egész testük mozgásaival kísérték tánczukat. Sőt voltak olyan részek az ódában, a melyekre egyáltalán nem tánczoltak lábbal, csak kézmozgásokat tehettek. Ilyenek a sorok elején álló, ritmus nélküli s részben felütésre szánt részek. Hogy milyenek lehettek e kézmozgások, biztosat nem mondhatunk s jelen esetben nem is áll érdekünkben. Bizonyára egyszerűek voltak s legkevésbé sem szolgáltak gestus gyanánt.

Most, hogy a kar egész tánczáról alkossunk képet magunknak,

¹⁾ Metrik. Lips. 1879. p. 435.

²⁾ Tanzkunst des Eurip. S. 154.

elméletét, a versus primarius, eparcha és clausula felvételét. Tudjuk, hogy ő a prosodiacusi tánczschemáknak megfelelő prosodiacusi kolonokat nevezte versus primariusnak, s a mi megelőzte, eparchának, a mi követte, clausulának.

A metrumnak a tánczczal való összevetése világosan állítja elénk a metrumot alkotó kolonokat, de mást is megmagyaráz. Minden egyes strófa, antistrófa és epodus egyenlő terjedelmű s egyenlő versmértékű. Miért van ez? Azért, mert egyazon táncznak felel meg mindegyik; például az összes strófákon a karnak ugyanazon része ugyanazt a tánczot lejtette. Aztán a strófa, antistrófa és epodus szintén csak a táncz szempontjából alkot oly szorosan összeharmonizáló systemát, hogy a költemény csakis epoduson végződhetik. Mindez mutatja a szöveg alárendeltségét. A költő nem ott végezte mondanivalóját, a hol épen legjobb vége lett volna, hanem úgy kellett azt berendeznie, hogy kitöltse a systemákat. A tartalomnak a metrum által való eme korlátozottsága ugyancsak magyarázza azt is, hogy miért választ Pindaros ódáinak a tárgyául egy-egy mythost. Ezt ugyanis a költő még a kidolgozás előtt elrendezhette; megállapíthatta, hogy mit fog elmondani az első, s mit a 2-ik, a 3-ik systemában. Megalkotta előbb a tánczot, azután a táncznak megfelelő metrumokat s csak ezek után rendezte mondanivalóit a systemák s metrumok szerint. Hogy miért éppen mythost választott az elbeszélés anyagául, azt is könnyű megértenünk. A mythost mindenki kedvelte és ismerte. Így a hallgatók valamennyire figyelemmel tudták követni s élvezhettek az előadást, a mi máskülönben, ha ismeretlen, előre nem várt dolgokat beszélt volna a költő, a szövegnek a metrum által való túlságos korlátozottsága, a zavaros szörend miatt nehéz dolog lett volna

(Debreczen.)

BOROS JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Kudrun. Hósköltemény. Középfelnémetből fordította *Körös Endre*. Kiadja a Kiskalud-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat, 1910. 268 l. Ára 4-80 K.

Több mint negyven éve, hogy Szász Károly magyar nyelvre fordította a Nibelung-éneket, s csak e hosszú idő leteltével jelenik meg most a németek másik nagy és híres nemzeti eposza is magyar köntösben. *Körös Endre*, a ki tudtommal — ezúttal első ízben próbálkozott meg egy nagyobb középfelnémet műnek magyarra fordításával, bizonyára elismerést érdemel már bátor vállalkozásáért is. *In magnis et voluissat est*, már pedig az ily műnek magyar nyelven való átültetése kétségkívül nagy és nehéz dolog nemcsak terjedelménél fogva (1705 versszak), hanem ama mélyreható külömbségnél fogva is, mely a középkori németiség és a mai magyar nyelv között természetesen fennforog, főleg ha figyelembe vesszük, hogy ott is, itt is *költői* nyelvről van szó. Hisz ama művek fordítása közben még a mai német fordítók is igen nagy nehézségekkel küzdenek, mert bár a szavakok hasonlóak, a jelentésbeli megfelelés rendszerint még sem teljes, a jelentésnek más-más árnyalata lép előtérbe, s főleg innen

van az, hogy ama német fordítások (pl. a Simrock-félék) sokszor oly idegenszerű, felemás hatást tesznek s nem mindig megbízható másai az eredetinek. «Es wird nichts anderes und kann nichts anderes werden — mondja róluk a nyelvi dolgokban oly finom érzékű Hildebrand Rudolf (*Vom Altdeutschen in der Schule* cz. cikkében) — als mehr oder weniger ein Mischmasch aus altem Deutsch und neuem Deutsch, jenes gibt der Übersetzer ungefährhem Verstehen und glücklichem Raten anheim, dieses hat von der Farbe und dem Duft des Originals so viel verloren, dass man das eben daneben lesen müsste».

Körös fordítása egészbenvéve kétségkívül kedvező hatást tesz; a fordító jól olvasható, élvezetes munkát adott, stílusa folyékony és magyáros, többnyire szerencsésen érezteti a középkori eposz naiv hangját s műven költői lendület ömlik el: mind oly sajátosságok, a melyek már eleve is hivatottnak tüntetik őt fel a műfordító munkásságára. Mi philologusok azonban természetesen nem érhetjük be ily külső jelességek dicséretével, nekünk a fordítás belső értékét is meg kell állapítanunk, ítéletet kell alkotnunk az eredetihez való viszonyáról s felelnünk kell arra a kérdésre, mennyiben tükrözteti vissza az eredetinek sajátosságait, mennyiben felel meg a hűség követelményeinek? Szó szerinti hűséget természetesen senki sem fog várni költői fordítástól: a philologus tudja azt legjobban, hogy egy megszabott versmérték keretén belül s a rímre is ügyelve lehetetlenség, hogy két merőben különböző nyelven valamely gondolatot ugyanannyi sorban és a sorokon belül majdnem ugyanannyi szótagban fejezzünk ki. A fordító kénytelen lesz emitt egy-két szót hozzátoldani, amott valamit elhagyni, de természetesen csak addig a határig, a míg az eredeti gondolat kárt nem szenved; mondhat többet vagy kevesebbet, csak *mást* ne mondjon. Ha e méltányos mértéket alkalmazzuk, megállapíthatjuk — a szóban levő fordítás különböző részeinek a középfelnémet szöveggel való egybevetése alapján — hogy Körös az eredetit egészben véve kellő hűséggel adja vissza; egész lapokat olvashatunk a nélkül, hogy e tekintetben komolyabb kifogást tehetnénk. Kevésbé jelentős eltéréseken természetesen nem fogunk fennakadni: ha pl. a 307. str. első sora (*Er sprach: «ich danke in's gerne, als ich des schulde hân»*) kimaradt a fordításban, ez azzal menthető, hogy Hagen köszönetéről úgy is szó volt már az előző versszakban; vagy ha a 975. strófában nem fejezi ki világosan, hogy Kudrun csak azért fogadta el Hartmut udvarias szolgálatát, mert az illendőséggel (*durch ére*) ellenkezett volna visszautasítása; nem nagy baj, ha pl. a 237. strófát kiegészíti egy gondolattal («Ez az ellenbe' félszet, köztük bizalmat ébreszt»), a mely nincs ugyan az eredetiben, de nem is ellenkezik a helyzettel, vagy ha ilyesmit szür közbe: «Hisz ismersz engemet» (247.); vagy ha Hettel népet «amúgy is fürgének» mondja (268.); ha a városbíró szavait ily üdvözlét-félével toldja meg: «Ég óvjon bennetek!» (294), ha a sátrakról azt mondja: «Selyemből volt a vászna, selyemből volt zsinóra minden egynek» (980.), holott az eredetiben nincsen szó a «selyemből való vászon»-ról stb. Természetesnek fogjuk találni, ha ily pótlások és elhagyások, melyek egy-egy verssornak teljessége vagy a rím kedvéért történtek, meglehetősen nagy számmal fordulnak elő a fordításban. Nem fogunk megütközni azon sem, ha ugyancsak gyakrabban előfordulnak csekélyebb jelentőségű pontatlanságok, ha pl. a

271. str.-ban a fordító Morungról állítja, hogy »pánczélrubát szedett ő», míg az eredeti ezt az ő kétszáz főnyi kíséretéről mondja, s ha viszont a 273.-ban a költő csak Iroltról beszél, a fordító pedig beleveszi Morungot is, vagy ha a fordítás Ludwig királlyal azt mondja: »Megkérem ime Kudrunt«, az eredetiben pedig fiára bizza a kérést (965. str., *bite imperativus*) stb.

Inkább érdemelnek már megrovást az eredetitől való jelentősebb eltérések, főleg olyanok, a melyek valami lélektani mozzanatot vagy valami középkori felfogást, szokást módosítanak; az eltérés tulajdonképi oka persze rendesen itt is valami nyelvi sajátásnak figyelembe nem vétele. A 340. versszak pl. így hangzik a fordításban:

Mondták agg Watenak most, hogy menjen a lány elé.
Bár ősz volt már a bajnok, szép Hilde érezé,
Hogy ártatlan szívével vigyázni kell magára,
Szerény illemtudással elébe ment Waténak a leányka.

Az *ártatlan szív* nem szerencsés fordítása a *kintlicher sin*-nek és egészen hamis motívumot töld be; azt hiszem, hogy a fordító itt Bartsch magyarázatát értette félre: »wie alt er war, so schien er ihr doch nicht ungefährlich«, pedig Bartsch ezt természetesen nem szívbeli dolgokra értette (ennek ellent mond a következő versszak is), hanem legfeljebb úgy, hogy a leány mintegy sejtí, mily veszedelem (az elrablás) fenyegeti az öreg részéről. Hogy a szívre való vigyázásról nem lehet szó, azt Martin magyarázata is mutatja: »sie hatte doch die Absicht den Anstand zu wahren, trotz ihrer jugendlich geringen Einsicht«. — A középkori felfogást nem híven tükrözteti vissza a 401. strófa fordítása, mikor Hilde Horand uráról kérdezősködik: »*mag er haben kröne oder hát er eigen lant?*«, a fordításban: »Saját földén uralgó koronás fejedelem?« Ama megkülömböztetésnek jelentősége van, a középkori fejedelem még nem okvetetlenül koronás fő is. Koronáról van szó a 990. str.-ban is: »*wiltu heizen künigin, ich wil dir gerne geben mine kröne*«, a fordító ezt, jogosulatlan toldással, úgy adja vissza, mintha Gerlind mindjárt most ajánlaná fel a koronát: »Te légy eztán királynő, a koronámat átadom, — fogadjad!«, pedig a koronát csak külön szertartással és — a mint a fordító is tudja, v. ö. 1606. str. — csak az egybekelés után lehet megkapni. Fontosabb mozzanatot hallgat el a fordítás akkor, a midőn az 1508. vsz.-ban elhagyja a *für eigen* kifejezést: a gőgös Gerlind királyné annyira megalázkodik, hogy *cselédül* borul le Kudrun lábaihoz. — Az 1563. vsz. 1. sorát (*sie gähten swaz si mohten* stb.) így fordítja: »Oly gyorsan, a mint lehet csak, hajóhaduk haladt«, pedig nem a hajóhad, hanem az előző versszak végén említett követek siettek. A legbosszantóbb és egyúttal legkomikusabb ilyenmő botlást azonban az 55. vsz.-ban követte el a fordító:

Egy vad griff a magasból leszállott hirtelen,
A melyet kedvtelésül nevelt a fejedelem,
Hej! a királyi házat ez sújtja most csapással,
Egyszerre elvesztíé kicsiny fiát a griffnek karma által.

Az ember első tekintetre nem hisz a szemének: azt tudjuk ugyan, hogy a középkorban nemcsak éneklő madarat, hanem seregélyt.

hollót, szarkát és papagályt, s a vadászat czéljaira sólymot és karvalyt is neveltek a háznál (v. ö. Weinhold, *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter*² I. 100.), hogy azonban Szigebant király azt a szörnyszerűséget, gyermekrabló griffinadarat, a mely röptében a napot is elborítja árnyékával, a maga házában «kedvtelésül» neveli, ahhoz mégis csak erős fantázia kell! Azonkívül az eposz maga is elmondja, hogy a griffet az ördög küldte követül «messze tájról», s látjuk, hogy távol vidéken saját fészke van. Az ellenmondást a fordító is érezte s mikor ezt a jegyzetek közt (255. l.) megállapította, ismételte tévedését: «ezzel ellenmondásban áll a következő vsz., mely szerint *Szigbant nevelte a madarat.*» Pedig mindezt elkerülhette volna, ha jobban megnézi az eredeti szöveget:

Ez was ein wilder grife, der kom dar geflogen.
daz im der küene Sigeant het ze liebe erzogen,
sîn grôz ungelücke mohte er dâ bi kiesien:
sinen sun den jungen muose er von dem starken grifen vliessen.
(ed. Bartsch 55. str.)

Világos, hogy a 2. sorbeli *daz* nem lehet a griffre vonatkozó névmás: hisz *der grife* hímnemű s az 1. sor végén pont van! A 2. és 3. sor nem egyéb, mint anticipáló körülírása a 4-nek, tehát: a mit S. király a maga örömeire felnevelt, abban t. i. kis fiában érte őt a nagy csapás: kis fiát kellett az erős griff által elvesztenie. Hogy a mondatoknak ilyen szabadabb elhelyezése a kfn.-ben mily gyakori volt, arról l. Paul, *Mittelhochdeutsche Grammatik*⁵ 376. §.

Sajnálunk kell azt is, hogy a fordítás olykor elhanyagolja a kfn. nyelvnek bizonyos, a mai némettel szemben jellemző sajátosságait. A fordító kétségkívül jól tudja, hogy egyes szóalakoknak kfn. jelentése nem egészen azonos a maival, olykor azonban nem ügyelt e különbségre kellőképen. Ismeretes, hogy pl. a kfn. *wol* még nem oly szintelen jelentésű, mint a milyen a mai alak lehet; mint a *guot* adverbiuma nem bizonytalanságot, hanem ép bizonyosságot fejez ki: *daz ist wol erkant* (2., 204. stb.) nem: «hisz tudjátok *talán*», hanem: ezt jól tudjuk, ez nagyon ismeretes; *milde* nem mindig «szelíd», hanem (főleg a fejedelmek dicséretére szolgáló jellemvonásul) «bőkezű», így kellett volna fordítani a 20. vsz.-ban; — *snel* jelentése még nem mindig a mai *schnell*-féle: *Môrunec der snelle* nem «a gyors lovag», 271. versszak; Hartmut sem a *gyors* lovag, 597. vsz., hanem inkább a derék, bátor, vitéz; — *ellende* a kfn.-ben még nagyon ritkán fordul elő a mai *elend* jelentésében, rendszerint idegen, «számkivetett»; így bizonyára csak idegen-t jelent a 602. vsz.-ban (*die ellenden geste*, nem «a megviselt csapat»); — *vriunt* nem mindig a mai *Freund* értelmében, hanem «rokon» is, pl. «szegény leánya szíve csak a barátúért dobog hevesen» (983.), helyesebben: rokonaiért, övéiért: — nagyon ismeretes, hogy a kfn. *mîn lip, dîn lip, sîn lip* a. m. *ich, du, er*, így a 612. vsz.-ban: *daz der helt guote immer sînen lip dar ûf dîrfe prisen, daz in mîn tohter minne*, nem: «bár bajlódjék vele, hogy felczifrázza testét (!), hogy őt lányom szeresse», hanem helyesen: hogy ne dicsekedhessék azzal, hogy leányom szereti (az egyszerű «sich rühnen» féle értelmezést adja, ép e helyre való utalással, már Lexer nagy szótára is); —

loben nemcsak «dicserni», hanem (a mit ma inkább a *geloben* fejez ki) «megígérni, beleegyezni» is, tehát a 362. versszakban: *daz lobete dô der alde Wate schiere* nem: «most érezé csak Wate úr magát jól», hanem: erre mindjárt ráállott Wate; — *behüeten* nemcsak mint az újfelnémet *behüten* «valamit őrizni», hanem a mai *verhüeten* és *sich hüten* értelmében is: így a 339. versszak *die minnlichen meide wol behuoten daz* rosszul van így fordítva: «Udvarhölgyek vigyáztak reá szünetlenül» (a *daz* neutrum nem is vonatkozik az előző sorbeli femin.-ra!), a vsz. igazi értelme különben azért sincs helyesen visszaadva, mivel a fordító a *gebære* («viselkedés, magatartás, fellépés») főnevet nem vette figyelembe stb. Igaz, hogy ezek és az efféle sajátságok (pl. az *ein* mutatónévmási jelentése az 1433. vsz.-ban: *ûf einem sande*) oly finomságok, a melyeknek más nyelven való érzetése egy kis fejtörésbe kerül, azonban ép az ily finomságokra való ügyelés szokta valamely idegen nyelvnek alapos ismeretét bizonyítani! Még kevésbbé menthető az, ha nemcsak valamely úfn. jelentésárnyalat, hanem egy egészen más, legfeljebb hasonló hangzású szó okozta a félreértést, ha pl. e sort: *ob wir Küdrunen vlęten drizic jár*, így fordítja: «*Nevelhetnök* mi Kudrunt bár harmincz éven at» (1017. vsz.). a *vlęgen* igénél nyilván az úfn. *pflęgen*-re gondolt (v. ö. *Pflęgemutter*, *Pflęgetochter*) pedig annak az úfn. *flęhen*. «könnyögni, kérlelni» felel meg.

Olykor, igaz, nem csupán a fordító hibás abban, hogy a kfn. alakot a mai német értelmében vette, hanem alighanem a Bartsch-féle jegyzetes kiadás, melyet az előszó szerint fordítása alapjául vett. Így Bartsch a kfn. *laere*-nek az úfn. *leer* értelmét tulajdonítja a 324. vsz.-ban (... *daz ie burgære gæben quot sô ringe. sie môhten eines tages werden lære*) és a jegyzetben «ausverkauft»-nak értelmezi, minthogy pedig a mondatban nincsen szó boltról, csupán kereskedőkről (*sie* természetesen a *burgære*-re vonatkozik), Bartsch ehhez a szóhoz, egészen önkényesen, azt jegyzi meg: «statt der von ihnen aufgeschlagenen Läden». Ebben már most fordítónk is követi: «Mint hogyha még azon nap kiárusítani óhajtnák a boltot». Pedig a *leer* melléknév a régi nyelvben személyre is vonatkozhatik s akkor «szegény, vagyon-talan» a jelentése, a nagy szótárak Luther bibliafordításában, sőt Schillernél is kimutatják ilyes használatát; a költő tehát azt mondja, hogy a kereskedők oly potom áron adták árujokat, mintha egy nap alatt szegényekké, koldusokká akartak volna lenni. A fordítót itt azonban legfeljebb azért lehet hibáztatni, hogy nem nézett meg más, újabb kommentárt is, pl. a Martinét, a ki e helyhez megjegyzi, hogy «*laere* heisst, auf die Person bezogen, mittellos». (*Kudrun*² 1902. 74. l.) De egészen más dolog aztán, mikor a helytelen fordításért való felelősségben nem oly tudós commentattal, mint a minő Bartsch, kell osztzkodnia, hanem — valamely modern német fordítással. Ez a körülmény a gyakrabban előforduló *koche* szó fordításában ötlött a szemembe. A szó jelentése Lexer szótára szerint: «breitgebautes Schiff mit rundlichem Vorder- und Hinterteil im Gegensatz zu den länglichen Galeeren» s hogy eposunk költője jókora hajót értett alatt. az főleg a 1120. és következő strófákból világos: ezeknek adataiból kiszámítható, hogy egy *koche*-ban négyszáznál több ember is elfért. A fordító többnyire — helyesen — hajónak, teherhajónak mondja,

így pl. a 257. vsz.-ban: «három teherhajót is ácsoltass, jót nekünk». Annál feltűnőbb már most, hogy a 276. strófában a *zwéne kocken* egyszerre «két kis bárkát»-vá lett, nyilván azért, mivel a Simrock-féle fordítás is e helyen «zwei kleine Barken»-t mond. Ép így 439. vsz.: az eredetiben egyszerűen *in den kocken*, a magyar fordításban «az apróbb csónakokból» = «aus den kleinern Booten» Simrocknál. Az eredetitől eltérő és az úfn. fordítással egyező hely több is van a magyar fordításban: pl. a 64. vsz.: *sie wären sumeliche von verren landen dar geriten*, — a kik messze földről oda lovagoltak, azok természetesen az 1. sorban említett hősök (*die recken*) — a fordító azonban a 3. sorban említett szövekre vonatkoztatja (pedig *riten* csak nem vonatkozhatik szövegre!): «távol vidékről kellett legtöbbet egykor *meghozatni*» — kétségkívül itt is az úfn. fordítás vezette félre: «Der Zeuge waren viele daher gebracht aus fernem Land». Vagy a 220. versszakban az eredetinek egyszerű a *da sprach er lachend* kifejezését ok nélkül túlozza a fordítás: «örömujjongva szólott» = «da sprach er frohlockend» Simrocknál. Vagy a 360. vsz.-ban az *erlachte* szó (*erlachen* felkaczagni, úfn.-ben «auflachen» adná vissza) ugyancsak ok nélkül ki van egészítve a fordításban: «Frute csak nevet *titokba* rajta» = «Frute lachte heimlich» Simrocknál. De nem folytatom az ily helyek felsorolását; ezeket sem említeném, ha nem óhajtánám a fordítót ebben a tekintetben is nagyobb gondosságra inteni. Elvben bizonyára nem lehet hibáztatni, ha valaki fordítás közben, főleg a szöveg nehezebb helyeinél, más fordításokat is figyelembe vesz, ennek azonban természetesen mindig kritikával kell történnie: hisz a modern német fordítások is tele vannak akár a rím és ritmus kedvéért, akár gondatlanságból elkövetett hibákkal, s bizony nincs értelme, hogy az eredeti helyett ezeket ültessük át magyar nyelvre. És minek a mankó, mikor az ember a maga lábán is megállhat? Pedig, hogy fordítónk igenis megállhat a maga lábán, azt munkájának akárhány helye bizonyítja, a hol hívebben és több szerencsével tolmácsolta az eredetit, mint a modern német fordítás, mint a hogy alkalmilag (pl. 654. jegyz.) ő maga is figyelmeztet Simrocknak egy «vaskos» tévedésére.

Csak röviden szólok egy-két oly helyről, a melynek a kéziratban található szövegezése nem ad kielégítő értelmet, s a hol aztán a kiadók coniecturák segítségével, a magyarázók különböző értelmezéssel iparkodtak a nehézségeket elhárítani. E helyek egy részéről a fordító is megemlékezik jegyzeteiben, s bizonyára nem volna méltányos, ha ép ő tőle kívánnók e vitás és kétes helyeknek az eddigieknél jobb értelmezését. Természetesnek fogjuk találni, ha ilyenkor Bartsch conjecturáihoz ragaszkodik (pl. 200., 246. vagy 749. vsz.), vagy ha az eltérő magyarázatok közül is a Bartschét követi (pl. 645. vagy 712. str.), alkalmilag a Martinét is (611. vsz.). Nem hibáztatjuk azt sem, ha ily helyeknél a szövegben rejlő nehézséget egy kis változtatással, simítással vagy toldással elleplezi, pl. a 733. vagy a 966. versszakban. Már kevésbbé helyeselhetők, ha ilyenkor a meglevő magyarázatoknál kevésbbé megokolt, tehát rosszabb értelmezést ad, így pl. az 1017. str. utolsó szavainak (*anders kan ir'z niemen an ertwingen*) értelmezésénél, mivel e szövegezést «logikátlanak» találta (264. l.) eltért a Bartsch-féle magyarázattól, nézetem szerint szükségtelenül; vagy ha a 288. vsz.-ban (a melyről különben Symons azt

mondta: «diese Strophe ist eine der schwierigsten unseres Gedichtes», *Beitr.* 9:94) a sokat magyarázott *lusterliche* szót «bitorló»-nak fordítja, a mi sem nyelvi, sem tárgyi szempontból nem okolható meg (v. ö. e helyre nézve Panzer, *Zeitschr. f. deutsche Philologie* 35:32.). És legkevesebbé helyeselhető, ha valamely vélt nehézséget mindjárt egész strófák áthelyezésével akar eloszlatni: így az alapúl vett Bartsch-féle kiadás 592. strófáját — nézetem szerint igazán kényszerítő ok nélkül — egyszerűen az 595. vsz. elé teszi: ehhez *fordítónak* kétségkívül nincsen joga.

Az eposz egészére és részeire vonatkozó magyarázatokat részint az előszóban, részint a könyv végén levő jegyzetekben adta a fordító. Az előszóban főleg az eposz egységének kérdésével foglalkozik és mint ahogy szerinte «a Kudrun-kérdés mai állásáról legalaposabb tájékoztatást Panzer Frigyesnek 1901-ben megjelent nagy tanulmánya nyújt», bővebben ismerteti Panzer *Hilde-Gudrun* című művének az egy-szerzőséget bizonyító argumentumait. Már most készséggel elismerjük, hogy Panzer értékes kutatásai *ebben* a tekintetben helyes eredményre jutottak, de azért mégsem szabad azt hinni, hogy könyve minden tekintetben a kérdésre vonatkozó *mai* tudományos felfogást tünteti fel s így tájékoztatóul alkalmas: hisz Panzernek több tekintetben merész feltevései sok ellenmondásra találtak, aztán meg a tudományos kutatás azóta (9 év óta) sem nyugodott: elég ha pl. Boer *Untersuchungen über die Hildesage* cz. két évvel ezelőtt megjelent tanulmányára utalok (*Zeitschrift für deutsche Philologie* 40. köt. 1908.), a hol — a nélkül hogy a Müllenhoff-féle elmélethez térne vissza — figyelemreméltó vizsgálatok alapján a költemény egyöntetű voltát tagadja és azt vitatja «dass die Einheit der Kudrun ein Phantom sei» (327. l.).

A jegyzetek — úgy látom — főleg Bartsch és Martin magyarázatai alapján készültek s jórészt helyesek és megbízhatók, fogalmazásukban azonban néhol több kritika lett volna helyénvaló. Pl.: «*Nifland*, Nebelland, valószínűleg a nibelungok országa az alsó Rajna mellett, Morung földjéhez tartozik» (257. l.), szószerint Bartsch magyarázata (*Niflant*, Nebelland, wol das Land der Nibelunge, am Niederrhein» stb. 382. l.), de kétségkívül helytelen: már Müllenhoff Livlandnak magyarázta és — a mint Martinnak a 211. vsz. hoz való jegyzete is mutatja — középkori kéziratokban elég gyakori a *Liflant* és *Niflant* felcserélése. A helynevek magyarázatában aztán több helyt épen Panzer fejtegetéseit kellett volna figyelembe venni: ez esetben a fordító pl. nem mondhatta volna (ismét Bartsch alapján), hogy Irland «a németalföldi terület egy része, ma is még Eijerlant» (255. l.), — Panzer idézetek alapján kimutatja, hogy «von der Lage Irlands hat der Dichter offenbar keinen Begriff» (101. l.); a híres Wülpensandról sem állította volna oly biztossággal, hogy az «sziget a Schelde torkolatánál» (262. l.), ha ügyet vet Panzer szavaira: «Es bleibt unklar, ob eine Insel oder ein Stück Strand darunter verstanden sei und völlig im Dunkeln liegt die politische Zugehörigkeit des Bodens» (107. l.). Mellőzve a többi jegyzetet, a mely vita tárgya lehet, még csak a *Kudrun* névről szólót említem: «A Kudrun nevet a kézirat felváltva Chudrun, Chutrun és Chutronnak írja. A bajor-osztrák másolók a *ch*-t mindig a *k* jelzésére használták. E szerint nem Gudrun, hanem helyesen Kudrun». (259. l.) E három mondat közül

egy sem kifogástalan. Az elsőben a névnek éppen csak a legritkább írásmódjait sorolja fel, a túlnyomó számtalan előforduló *au* diphthongusos alakokat (*Chaudrun*, *Chautrum* stb.) nem említi; a második mondat hangtani argumentációja fogyatékos (ha az a «mindig» igaz volna, akkor pl. a bajor-osztrák *machen*, *wachen*, *brechen* stb. alakok *ch*-ja is *k t* jelezne!); harmadszor pedig a *Gudrun* (*Gûdrûn*) alak is — mint egy más nyelvjárás alakja — egészen helyes, sőt nyelvészeti szempontból helyesebb, mint a szokásos *Kudrun* forma. A név első része ugyanis a régi *gund*- 'harcz', mely a *Gunther* névben is megvan. Már most az *n* kiesése bizonyos helyzetben törvényszerű az alsószászban és a frízben, de nem a felsőnémetben (itt inkább *Kundrunt* lehetne várni), alnémet alakban pedig a germ. *g* természetesen megmarad, sőt a fu.-ben sem jogosulatlan, a mint a *Gunther* alak mutatja, a melyet a Nibelung-énekekben — bár ez is osztrák területéről való — senki sem ír *Kunthernek*. A felemás *Kudrun* alakot lehet elvégre menteni a kéziratra való hivatkozással, de a *Gudrun* azért éppen nem szabad hibáztatni, a minthogy újabban — arra való tekintettel is, hogy a monda ep Északnémetországból jutott délre — a tudományos irodalomban mind gyakrabban használják ezt az alakot.

Körös fordítása egészben véve kétségkívül elismerést és méltánylást érdemel, elismerésünkkel azonban mégis inkább a nyelvvel bánni tudó stilsztánnak, a költői érrel megáldott írónak adózunk, mint az alapos philologusnak. Nagyon óhajtanédónak tartom, hogy e munkásságát a jövőben is az eddigihez hasonló lelkesedéssel, de még nagyobb gondnal és elmélyedéssel folytassa, hogy ne csak szép és élvezetes, hanem hűség és megbízhatóság tekintetében is lehetőleg kifogástalan műfordításokkal gazdagítsa irodalmunkat.

(Budapest.)

PETZ GEDRÖN.

Radó Antal: A fordítás művészete. Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Budapest, Franklin-Társulat, 1909. K. 8-r., 161. l. Ára 2-40 K.

Radó Antal derék könyvecskéje, tartalmából és hangjából ítélve, két egymásból következő célra törekszik. A szerző sok becses műfordítása közben szerzett tapasztalatait elméletté foglalja össze, az elméletből pedig rendszeres tanácsokat von le kezdő műfordítók számára. Az első szempont azért is érdekesebb és értékesebb eredményeket ad, mert hiszen Radó a műfordítás irodalmának is avatott ismerője. Kedvesen csevegő, könnyed formában, úgy mondhatni, okos könyvben oldja meg feladatát. Életpályáján, munka közben írt jegyzeteit szellemen szűri le könyve négy fejezetében, melyeknek különösen második és harmadika becses, az, a mely az anyagi, illetőleg az alaki hűség kérdését fejtegeti. Az előbbiben meg lehetősen orthodox az álláspontja. Némi magyarázat a szövegben, néha a kifejezések enyhítése, a mit megenged; a nyelv géniuszának nyilvánulásait pedig természetsszerűleg figyelemreméltónak mondja. Egyébként azonban még költőibb kifejezések használatát sem hagyja jóvá, ha azok az eredetiben nincsenek meg. Sokkal szabadabb a felfogása a műfordítás alaki hűsége dolgában. Ebben «az eredeti stílus jellege» a mértékadója. Vagyis: nyomós ok nélkül nem szabad a fordítónak pl. az eredeti versmértéktől eltérnie. De ilyen nyomós ok lehet az, hogy az eredeti versmérték az olvasónak

idegenszerű. Ilyenkor arra kell ügyelnie, hogy a választott új versformának ritmusa ugyanazt éreztesse a magyar lélekkel, a mit az eredeti kifejezett az illető nép lelkének. Ez a két pont a könyv sarkalatos tétele, mely köré Radó sok becses (de nem egy kicsinyes) megfigyelését rakja le. A mit bevezetésül (rövidesen: a fordítói ihletről, megértésről, s a költészet technikájáról) és befejezésül (a könnyedségről — ez talán a bevezető pontokhoz tartozik — a szabad fordításról s a tárgyválasztásról) mond, az többé-kevésbbé közhely, de közismert dolgoknak jó összefoglalása s helyénvaló a munka oktató célzatának szempontjából.

Mert van benne ilyen is. Természetesen kezdő fordítók számára, mert hiszen igazi műfordítóknak már nincs szükségük e könyvre. Mióta Arany János elkényeztette irodalmunkat, azóta fennen hirdetjük, hogy az igazi költő öntudatos költő, tanult költő. Arany a maga nemes példáját egy egész esztétikával alapozta meg. Még inkább megkívánhatjuk, a legtökéletesebb műfordítónk, megint csak Arany példája óta, hogy a műfordító is *tanult* költő legyen. Persze, hogy fődolog a lángész s annak nyilvánulása, az ihlettség; de azért a költői tudat is lényeges alkata a költői léleknek s különösen a műfordítóban. Ennek fejlődéséhez pedig, a kezdet nehézségeiben, jól forgatható segítség Radó könyve.

Az oktató cél szempontjából ítélve nagyon gyakorlatias ízü, tehát megfelelő, példákkal bőségesen szemléltető munka ez. Tudományos elméletben kicsinyesnek látszanék pl. a 9 : 4, 7 : 3 szótag arányának megállapítása (50. l.) a nyelvek rovidségének szemléltetésérg. Gyakorlati szempontból helyes a példa. Radó könyvét tehát csak úgy szabad megítélni, hogy kettős célját mindig szem előtt tartjuk. Munkáközben feljegyzett tapasztalatok; ezekből levont elméletek; ezekből következő tanácsok: íme a könyv genesise. — Mondtam, hogy Radó a műfordítás irodalmának is hivatott ismerője. A maga tapasztalataihoz jó segítséget választott Wilamowitz és — Arany János tanításában. Még csak azt akarom megjegyezni, hogy felesleges a műfordítóinkkal való nagy tapintatosság: például mind «Valaki» fordította. Én úgy gondolom, ezek a «valakik» mind helyt állnak munkájukért, akár neves poétáink, akár szürke «valakik» azok. «Tökélyben, hiányiban» (61. l.) minden munka a mesteréé.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Magyar Emil: Musset lírai költészete. Budapest, 1909. S-r. 103 l.

A romanticizmus jellemző sajátságainak s Musset ifjúkorának rövid rajza után a nagy költőnek azokat a műveit fejtegeti, melyekben a romanticizmust gúnyolja: jóllehet Musset kikezdi ezt az irányt, hatásától mégsem tud szabadulni. A *Nuit*k fejtegetése lelkiismeretes munkára vall, pontosan követi a *Lettre à Lamartine* eszmemenetét, találoán méltatja az emlék jelentőségét Musset költészetében, az *Espoir en Dieu*t is szépen tárgyalja. Utal a költő szellemének szírporkázó erejére, filozofijának, költészete külsejének s hatásának is szentel egy-egy fejezetet. Bonczolgatásai ügyességről s gondos tanulmányról tanuskodnak.

A dolgozat legnagyobb hibája terjengőssége. Az a főczélja, hogy

Musset lírai költészetét taglalja, mégis felesleges kitéréseket enged meg magának. Érthető, ha valaki nagy lírikusnak szentelt tanulmányában figyelemmel kíséri ennek a lírai érnek a csörgedezését az epikai és drámai művekben is, de az az eljárás, melyet Magyar követ, célzatosztásra és szerkezetérzékhányra vall. Magyar a legtöbbszor *önmagukért* fejtegeti M. epikai és drámai műveit. Igaz, *Rolla* elemzésében a líraiság kiemelése Magyar dicséretes törekvéseire vall, ez az azonban dicséretes kivétel is. A kalandozó kedv lomhán terpeszkedik el a munkán. A főcélra irányuló részeket csaknem ki kell hámoznunk, mert akár a tárgyalt mozzanatra, akár a pesszimizmusra. a genialitásra, a *débauche*-ra vagy a művészet céljára történő kitérgetéseire gondolunk, érezzük, hogy kizökkentünk a kerékvágásból. Nagy fogyatkozása az is, hogy Musset formahanyagságát nemcsak védi, hanem sajátos csúfírással-csavarással Musset igazi költő-voltát látja benne.

A forrásműveket felhasználja, de az olasz *Crugnola* művéről (*A. de Musset e la sua opera, 1903.*) nem vesz tudomást, pedig Crugnola Musset könyvei a legrészletesebb tanulmányok a szakirodalomban. Célzó ugyan Byron és Musset viszonyára, de arról nem értesült, hogy *Estère* 1907-ben Byronnak a francia irodalomra tett hatásáról nagyszabású művet írt. (*Byron et le romantisme français.*)

Stílusa elég folyamatos, könnyed, itt-ott lendületes is, de germanizmusai s idegen szavai kissé rútt szépséghibák. Elveti a súlykot, mikor Musset rátartós könnyelműségét *szemtelenységnek* minősíti [12. l. etc.]. Mennyivel irodalmibb Crugnola jellemzése Musset ifjúkoráról: «gioventù spensierata, baldanzosa» [II: 7.].

Noha a szorgalmat és fejtegető hajlamot nem tagadhatjuk meg Magyartól, műve mégis a kiforrotlanság hatását teszi az olvasóra. Elégge bizonyíthatják ezt azok a tényezők, melyekre utaltam, de igazolhatja mosolygásra gerjesztő szélmalomharca is: meddő törekvése, hogy *Brunetiére*-rel, *Montéquet*-vel, s *Arède Barine*-nel vitatkozzék.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Bölcsészeti doktori értekezés. Pozsony, 1910. Alkalay nyomdájára. 8-r. 99. l.

Mint hogy mi is valljuk Müller-Guttenbrunn felfogását,¹⁾ hogy a színház keletkezésének, fejlődésének kultúrhistoriai kutatása nem kevésbé érdekes, mint a drámai irodalom esztétikai története, méltányolni tudjuk azt a nagy anyaghalmazt, azt a sok fáradtsággal szerszerzett név- és cím-sorozatot, mely Heppner munkájának főresztét teszi. Nemcsak a cím-lap ígérte anyagot, a XVIII. század pozsonyi színészetének történetét, nyújtja, hanem az előző századok egyházi, iskolai és népi darabjait is áttekinti, figyelmesen kutatva fel mindent, a mihez idő és körülmény juttathatta. Igaz, hogy erősen látszik, hogy ezekre kevesebb gondot fordított; így elkerülte figyelmét, hogy a *Fatum Austriacum* is megvan a Nemzeti Múzeum könyvtárában, és

¹⁾ Zwischen zwei Theaterfeldzügen, 3.: Wiener Theatergründungen. Linz, 1902. 27. l.

Fejér György dolgozatairól tévén említést elfeledkeznek arról a Molière-fordítás-tudósításról, melyet a *Mindenes Gyűjteményből* először az Illei életrajzom, s azután Gragger közölt az *Irodort. Közl.* 1909. évf.-ban. A világi német színészet legrégibb adata Pozsonyból az 1477. évi, rendszeres előadások pedig csak a XVIII. században kezdődnek. Heppner ügyesen különíti el e színészet korszakait, mindig figyeli az esztétikai hatásokat is 1797-ig, a mikor a színészet történetének első fele bezárul. Nem feledkeznek meg a színészek más városokba rándulásairól sem, csak azt vethetjük szemére, hogy a bécsi színészethez való kapcsolatot nem csak egyes kérdések megfigyélésénél kellett volna elővennie, hanem az egész fejlődés történeténél megfigyelnie. Forrásmunkái között ott találjuk Bernáth, ifj. Szinnyi, Schönvitzky, Marsukovszky, stb. itt igazán nem használt műveit, de a bécsi színház sok értékes történetírója közül egyet sem találunk felsorolásában. A mi művének főrésze, a műsor összeállítása, így is teljes elismerést érdemel, de az esztétikai méltatást ép ez a hiány sokhelyt megnehezíti.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Otto Schmindtborn, Chr. Ernst v. Houwald als Dramatiker.

Marburg, 1909. 8-r. 116 l.

Ez a monográfia becses eredményénél fogva érdemel figyelmet. Houwald, a kinek költői működése alig pár esztendőre terjed (1817—1824), a XIX. századnak huszas és harminczas éveiben igen népszerű, nagyrabecsült író volt, a kinek színművei egész Németországban oly rendkívüli tetszésben részesültek, hogy még Börne és Tieck igen kedvezőtlen, részben gyűlöletes bírálatai sem sokat árthattak neki. Ma Houwald már csak az irodalomtörténetekben él tovább, ha ugyan ezt életnek nevezhetni, még pedig egy rossz hírű szakaszban, a mely a végzetdrámáról szól. Általános felfogás szerint e téves és részben nevetséges drámai fajnak három főképviseelője van német földön: Werner, Müllner és Houwald. Ez utóbbinak darabjait senki sem vizsgálta át újabban alaposabban (még Minor sem, a ki két könyvet is írt a végzetdrámáról), így tehát Schmindtborn érdeme, hogy Houwaldra vonatkozólag e felfogás tarthatatlanságát kimutattja. Ez tanulmányának legbecsesebb eredménye.

Valóban, Houwald nem írt végzetdrámákat, ismételve erélyesen tiltakozott a végzet szerepe ellen (a mit Müllner is tett!), sőt egyik legelső darabjában: »Seinem Schicksal kann Niemand entgehn« (1818) egyenesen, a Müllner-féle »Vétek«-re való célzással, gúny tárgyává tette a végzetet. Jó keresztény volt és csupa puhaság, meg-

hatottság, lírai kedély. Börne és Tieck. a kik bőszt ellenségei voltak, nem is mint végzetdráma-írók támadják, hanem darabjainak és alakjainak természetellenessége, igaztalansága és lírai locsogása miatt. Igaz, hogy Houwald darabjaiban is kedvelt, sokat használt szó a «végzet»; de ez nála csakis költői kifejezés, nem földöntúli hatalom, mely az embereket és sorsukat akaratuk ellenére mozgatja. Nincs nála sehol olyan végzet, mely előre meg van állapítva és kikerülhetetlen: sehol jövődölés vagy jóslás, mely a cselekvény folyamában érvényesül; sehol olyan átok, mely a fenyegető és bekövetkező veszedelmet okozza. Nem a végzet uralkodik darabjaiban, hanem igenis a vak véletlen, mely sokszor végzetszerű hatással van. A véletlennek e meglepő, sokszor a józan észszel ellentétes és ríktó valószínűtlenségével nem egyszer bosszantó szerepe és főleg darabjainak technikája okozták, hogy őt Werner és Müllner mellé állították és állítják még ma is, a kik tudnak róla.

Mert a végzetdrámának megvan a maga sajátos, jellemző technikája, melyet Houwald is szeret alkalmazni. Ennek csak néhány vonására emlékeztetek. A darab cselekvényét hosszú és néha bonyodalmas, de mindig sötét és bűnös cselekvény előzi meg, mely rég történt és most a darab folyamán kibontakozik. («Oedipus király» mintájára, Ibsennél is gyakori, de persze minden végzet nélkül.) Ez eleve borzalmas jellegűvé teszi a színdarabot, melynek tartalmát a borzalmas színhely még erősen fokozza. A szereplőket iszonyú sejtelmek, víziók, álmok gyöttrik, melyek a nézőt is aggodalommal és sötét sejtellemmel töltik el, annál inkább, mert a cselekvény maga is borzalmas; iszonyú dolgok történnek, hajmeresztő vétkek és bűnök. Egyik főjellemző vonása e daraboknak az ismeretlen «idegennek» szerepe, a ki váratlanul fellép, általános borzalmat okoz és akarva, nem akarva megindítja a lavinát, mely katasztrófára vezet. Mindezek a jellemző vonások megvannak Houwaldnál is és ezekkel hatott közönségére, mely őt bámulta; de sehol a végzet, és hiányzanak a végzetdrámák legkedveltebb motivumai: testvér-, apa- és gyermekgyilkosság, vérfertőzés és egyéb szörnyűségek, hiányzik a végzetszerű nap vagy eszköz (az átoksújtotta kés, gyilok, kard, stb.) is; de nagy szerepet játszanak nála is a gyermekek, kik a meghatottság könnyeit facsarják ki a nézők szemeiből. Szóval: Houwald darabjai külsőségekben tényleg nagyon hasonlítanak a végzetdrámákhoz, de valószínűleg nem azok, mert a végzet nem szerepel bennök mint előre megállapított sors és kikerülhetetlen hatalom. Ezt Schmidtborn helyesen és okosan kifejti, de egyebekben elég kifogást emelhetni dolgozata ellen. Hogy a «Messinai arát» ő is végzetdrámának tekinti, bizonyára egészen helytelen; hogy a végzetdráma eredetét és fejlődését

debet igen felszíniesen és nem is hibátlanul vázolja, legalább nem helyes; hogy hőstét, mint költőt, főleg mint drámaköltőt, még mindig túlbecsüli, szintén kifogásolható, de legalább érthető. Egyes állításait és ötleteit sem írhatnám alá. De ez mind mellékes; főfeladatát jól oldotta meg: kimutatta, hogy Houwald nem tartozik egy sorba Wernerrel és Müllnerrel, mert darabjai nem végzetdrámák.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Ludwig Couard: Altchristliche Sagen über das Leben Jesu und der Apostel. Mit einem Anhang: Jüdische Sagen über das Leben Jesu. Auf Grund der apokryphischen Evangelien und Apostelgeschichten, sowie des Talmud u. a. dargestellt von — Gütersloh, C. Bertelsmann, 1909. 8-r. VIII + 144. l. Ára 2 M.

Mint a cím is mutatja, szerző az öskeresztény apokrif irodalomba vezeti olvasóit, abba a csodás világba, melyben a naiv és mély-séges hitből fakadt szebbnél-szebb mondák születtek Krisztusról és az apostolokról. Couard könyve adja az apokrif iratok bő tartalmát s ezenkívül az egyes iratokra vonatkozó tudományos vizsgálódások leg-főbb eredményeit. Ez a körülmény felment a részletes ismertetés alól: a szakember, ki az apokrif irodalommal akar foglalkozni, új tudománvos irányokat, alapvető gondolatokat hiába keresne C. könyvében. Hogy mégis szentelek néhány sort a munkának, azt az a körülmény magyarázza, hogy ily teljesen és kimerítően összefoglalva seholsem tájékozódhatunk az apokrif-könyvek és tartalmuk felől, tehát sok esetben még az apokrif-irodalom óriási térségein kutató szakembernek is útbaigazítással szolgálhat. Mint népszerű olvasmány pedig egyenesen megbecsülhetetlen, mert megkíméli az érdeklődő olvasót attól, hogy hosszadalmas, gyakran unalmas beszédek, imádságok, himnuszok nagy tömegén kelljen átvergődnie, míg egy-egy mondat alaposan megismerhet. C. könyve csak a lényegesre szorítkozik, főczélja a monda teljes, összefüggő bemutatása. E czéljának pompásan meg is felel. Könyve első részében közli a Jézus-életére vonatkozó mondákat a Protevangelium Jacobi, az Evang. Thomæ, Ev. Ps.-Matthæi, Ev. de nativitate Mariæ, Historia Josephi Fabri lignarii, Ev. infantie Arabicum alapján, miközben alkalmat talál a Pilatus-acták (Ev. Nicodemi) részletes ismertetésére s nagyobb teret szentel az edessai Abgar és Krisztus, valamint ugyanezen Abgar és Tiberius állítólagos levélváltásának. A könyv második része az apostolokról szóló mondákat ismerteti (34—129. l.); ez könyvének gerincze, s ebből is különösen becsesek a Tamás, János, Péter és Pál-acták ismertetései. Olvasás közben a mi boldogult Katona Lajosunkra gondoltam: mennyi drága mondai kincs hever ezekben az actákban az összehasonlító mesetörténet részére még kiaknázatlanul. Ezt ő mind jól ismerte, úgy beszélgetés közben oda-odavetett egy-egy nagyon is találó párhuzamot; örök kár, hogy oly rövidre szabott a „sororum Fila trium . . . atra“.

Couard könyve olvasmánynak igen kellemes, tudományos szempontból pedig igen használható összefoglalás, mely Hennecke (Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung u. mit Einlei-

tungen 1904.) és Raffay (Újszövetségi apokrifusok, Pozsony, 1905.) fordításai mellett a vallásos legendák és mondák iránt érdeklődőknek igen melegen ajánlható. Ezeknek kutatásait kiegészítik: W. Bauer: Das Leben Jesu im Zeitalter der neutestamentlichen Apokryphen. (Tübingen, Mohr, 1909); R. Reitzenstein: Hellenistische Wundererzählungen, 1906); C. Schmidt: Die alten Petrus-akten, 1903. (Texte u. Untersuchungen, Neue Folge IX., 1.) és Schmidt: Acta Pauli, aus der Heidelberger koptischen Papyrus Handschr. Nr. 1. (Leipzig, 1904) s végül Dr. A. Drews: Die Petruslegende (Frankfurt a M., 1910.), mely azonban inkább a Péter személyével összefüggő legendás adatokat bonczolgatja s így már az összehasonlító vallástörténetbe vág.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

D. H. Lietzmann: Lateinische altkirchliche Poesie. Ausgewählt von —. Bonn, Marcus Weber, 1910. [Kleine Texte für theol. u. philol. Vorlesungen und Übungen 47—49. sz.] Ára 1.50 M.

Hézagpótló kis anthologia az egyetemi oktatás céljaira. Szempontja, hogy Prudentiusnak és Commodianusnak nagyobb teret enged, amannak azért, mert a legnagyobb keresztény költő, emennek, mert nagyon tanulságos. Mindenütt közöl a kritikai apparatusból is annyit, a mennyi épen szükséges. Ambrosius gyönyörű hymnusaiból 14-et ad, köztük az oly híres Aeternae rerum conditor kezdetűt. Közli Prudentius irodalomtörténeti fontosságú praefatióját s a Cathemerinon és Peristephanon egypár válogatott szép darabját. Commodianus Instructiones-éből 21-et, a legjellemzőbbeket, a Carmenből két kisebb, pár sornyi részletet s az eschatologikus részt (771—1060.) teljesen. Ezenfelül ad még néhány verses feliratot Bücheler: Carmina epigraphica (2. köt. 1895—1897.) alapján. A jegyzetekben jelzi a kiadást, melynek alapján a szöveget közli, valamint a legfontosabb irodalmat. Általában egyes kis gyűjtemény, mely méltóan sorakozik a Kleine Texte előnyösen ismert és népszerű füzetek közé.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

E. Diehl: Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes. Bonn, Marcus u. Weber, 1910. (60 l.) 1.80 M.

A Lietzmanntól kiadott «Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen u. Übungen» című gyűjteményes vállalatban több philologiai szempontból érdekes füzet jelent meg, így a 41—43. sz. Liebemann, Fasti consulares; a 44—46. sz. Menandri reliquiae; a 33—34. Diehl, Supplementum Lyricum; a 22—23. és 32. Staerk, Die jüdisch aramäischen Papyri von Assuan és Aramäische Urkunden stb.

A czímben idézett füzet az 56. sz. és e vállalat legújabb füzte. A kiadás alapjául szolgált a Zangemeistertől CIL IV. kötet (Berlin, 1871.), valamint Mautól és Zangemeistertől a CIL IV. kötetéhez kiadott Supplementumban (Berlin, 1909.) levő: Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculenses, Stabianae. Egyéb rokon anyag a CIL más kötetéből is szerepel benne.

Ez a gyűjtemény kimerítő képet ad arról a sok falfeliratról (*inscriptiones pictae* és *graphio scriptae* melylyel ifjak és öregek bánatuknak, örömüknek tréfásan vagy komolyan kifejezést adtak. Sok benne a nagyon is emberi (*lasciv*), mert az olyan irodalom, mely főleg az alsóbb néposztályoktól származik, természetesen nem nélkülözi a durvaságot. Erre czéloz a 668. sz. felirat szerzője, mikor azt mondja:

Admiror, pariens, te non cecidisse ruinis,
Qui tot scriptorum tædia sustineas.

Ezen feliratoknak a gyűjteménybe való felvételét *Diehl* nyelvi szempontokkal okolja meg és éppen a nyelvi szempont az, mely különös értéket kölcsönöz a gyűjteménynek.

A feliratok tartalom szerint a következőkre oszlanak fel: hősökre, császárokra vonatkozók; választási ajánlások; katonai és gladiatori feliratok. Üzleti ügyek; háztartás, bérbeadás. Jó kívánságok; üdvözetek; szerelem és szerelmi kalandok. Gyalázások. Utczai tilalmak. Költői idézetek *Ennius*ből, *Lucretius*, *Propertius*, *Vergilius*, *Ovidius*, *Seneca* és *Aesopus* műveiből. Sajátságos, hogy *Horatius*ból egy sincs.

Vannak benne latin feliratok görög betűkkel pl. a 90., 225., 406. etc. és görög feliratok latin betűkkel pl. a 284., 300., 654. A tartalomjegyzékben a 607-es szám nincs felsorolva, mely latinul így hangzik: *dia tuto pilo, manomae*. Görög betűkkel: *διὰ τοῦτο φίλῳ, μαίνομαι*. Hiányzik a felsorolásból a 281. és 282 sz. is: *Nica Gla-phyrine* és *Nicanor nica*.

Nyelvi szempontból több érdekes alakot találunk: *supstinet* = *sustinet* (671.) *cutius* (*citius*) 676. és *ibet* (*ibit*); *friat* = *fricat* (670.); *copo* = *caupo* (636.) *ancla* = *ancilla*; *opscultat* = *auscultat* (582.) *ruihundus* = *ruiturus* (774.); *epilimones* (*ἐπὶ λειμῶνος*) l. a 49. l. szójegyzékét is.

A feliratok közül érdekességre számot tarthat a *Pero* és *Micon* históriáját tartalmazó (670.); mely egy kép magyarázatául iratott. A kép azt ábrázolja, hogy *Pero* az ő atyját *Micon*t, a kit a keresztény-üldözések alatt Nero idejében éhhalálra ítélték, emléivel szoptatja. A felirat szövege így hangzik:

Quæ parvis mater natis alimenta parabat
Fortuna in patrios vertit iniqua cibos.
Aevo dignum opus est. Tenui cervice seniles,
Asp[ice, ia]m venæ lacte re[plente] tument].
[Languentem]q. simul voltu friat ipsa Miconem
Pero: tristis inest cum pietate pudor.

Érdekes a 683. sz. rejtvény is:

Zetema: Mulier ferebat filium similem sui,
Nec meus est nec mi similat, sed vellem esset meus.
Et ego volebam(m), ut meus esset.

Schenkl H. magyarázata szerint: *mulier* = *οὐρία* = *pecunia*; *filius* = *τόκος* = *fructus*. A 27. sz. egy elbizakodott szerelimestől származik, a ki ép úgy szembe száll *Venus*-szal, sőt meg akarja sebesíteni, mint *Diomedes* *Aphroditét*.

Egy másik (581. sz.) arról számol be, hogy a szerelmes mikép ösztökéli az öszvérhajcsárt, hogy jobban igyekezzék Pompeibe, stb.

Pontos név- és szójegyzék zárja be a magyarázatokkal ellátott feliratokat, melyet a feliratok *hangtani*, *alaktani* és *mondattani* sajátágainak tárgyalása követ.

(Losoncz.)

ENDREI GERZSON.

Emil Daniels: Das antike Kriegswesen. Leipzig, 1910. Sammlung Götschen, No 488. 146. l.

A gyűjtemény, a melynek legújabb számaként megjelent, előre sejteti, mit várhatunk e munkától. Nem önállóság a szónak abban az értelmében, a mely az eredeti kutatást is magában foglalja, czélja a szerzőnek, hanem az anyagnak lelkiismeretes összefoglalása a legjobb források felhasználásával. *Delbrück*: „Geschichte der Kriegskunst etc. 1908²” cz. munkája áll a szerző előtt, a ki azonban forrásával olykor ellentétbe is helyezkedik, bár a könyv összefoglaló természetének megfelelően polemikától lehetőleg tartózkodik.

Az ókor hadirégiségeinek philologiai tárgyalását hiába keressük e könyvben. A szempont, a mely szerint az anyagot tárgyalja, tisztára katonai, a mely nem az egyes, philologusnak talán érdekes adatok keresésével és rendezésével foglalkozik, hanem magasabb nézőpontra helyezkedve keresi azokat a kiemelkedő mozzanatokat, a melyek érthetővé teszik, hogy hogyan lett a két klasszikus nép hadviselésével a világ urává. Röviden szólva: az olvasó e könyvben az *ókori hadviselés történetének vázlatával* és nem ókori hadirégiségekkel ismerkedik meg.

Mindenütt a fejlődést kutatja, kezdve attól a ponttól, a mikor az athéniek hoplita-phalanxa a távoli harcra begyakorolt perzsa lovassereget rohamával Marathonnál megveri. Ez az a pont a hadtörténetben, a melytől kezdve pozitív ismereteket szerezhetünk. A polgárkatonaságból a további háborúk folyamán zsoldosereg, az egyoldalú phalanx taktikájából Epaminondas vezérsege alatt a ferde phalanx és a kapcsolt fegyvernemek taktikájának csírái fejlődnek, a mely utóbbi a makedón-korszakban éri el fejlődésének tetőpontját. Ez tette lehetővé Nagy Sándornak addig nem látott nagy területen és nagy erővel folytatott hadműveleteit.

A római hadsereg már kezdetben felülmúlja a görögöt az általános hadkötelezettség elvének szigorú keresztülvitelével és azzal az alkalmazkodó képességgel, a melynél fogva mindig képes volt taktikáját ellenfeleitől eltanult jobbal felcserélni. Az egytömegű phalanxot a manipulusok hármasharcvonala,¹⁾ majd mikor ez Cannanál olyan

¹⁾ *Hastati, principes, triarii*: a fölállításban az az elv érvényesül, hogy a kiknek elvesztésével a legkisebb kár éri a polgárságot és a kik a legalkalmasabbak a harcra, kerüljenek először harcra, míg a már gyöngébb családapák csak nagy veszedelem esetén vonuljanak elő. *Res ad triarios venit* tehát körülbelül annyit jelent, mintha ma azt mondanák, hogy a veszedelem oly nagy volt, hogy már a népfelkelést is fel kellett fegyverezni. (74--75. lk.) Régiségtanaink s az Ókori Lexikon is (s. v. *legio*) másképp mondják, de ez a valószínűbb magyarázat.

szörnyű vereséget szenvedett, előbb Fabius Maximus óvatos, védelemre szorító harczmodora, majd a második pún háború végén Hannibál taktikája váltotta fel, a mely tartalékról gondoskodott az esetleges oldal- és hátbatámadások elhárítására.

Különösen fegyelem tekintetében múlja felül a görög sereget a római. S bár ez itt kezdettől fogva igen nagy volt és rangra vagy származásra való tekintet nélkül súlyos büntetés várt akár a parancs vagy tilalom megszegőjére, akár az őrségi szolgálatban tanúsított legkisebb mulasztásra, megis különösen nagy hatása volt a zsoldossereg behozatalának.

Ezzel egyidejűleg született meg az első taktikai egység a cohors formájában. Mikor Marius ezt meghonosította, a legio már csak adminisztratív testté vált.

Világos képet nyerünk ezekkel kapcsolatban mind a görög, mind a római hadügyről szóló részben a had-eregszervezet fejlődéséről, a külön fegyvernemeknek, különösen az utász és élelmezési csapatoknak kialakulásáról, hivatásos altisztek és tisztek osztályának lassú megteremtődéséről. Mindezek a tényezők: fejlett szervezet, rendkívüli fegyelem, külön fegyvernemeknek kapcsolt taktikája, képzett tisztek és altisztek, s egy mindezekkel diszponáló hadvezéri lángész, szerezték Caesar hadjárataiban az antik hadviselés legnagyobb diadalait. Az utolsó (7.) fejezetben röviden annak okait fejtegeti még a szerző, hogy miért harczoltak a parthusokkal oly sokáig, a germánokkal pedig mindvégig sikertelenül a rómaiak, majd a *limes* leírásával és méltatásával befejezi művét, jelezvén, hogy e munkáját rövid időn belül a középkor hadügyéről szóló könyve fogja nyomou követni.

Világosság, áttekinthetőség és az anyagon való feltétlen uralkodás jellemzik a kis könyvet, a mely nemcsak értékes tanulságokkal szolgálhat az érdeklődőnek, hanem egyúttal kellemes olvasmány is.

(Fogarasz.)

LÁSZLÓ

Th. Zielinski: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. (2. kiad.)

Leipzig, 1908. (Teubner.) 8-r. VIII, 453 l. 7 M.

Abból a kis, százlapos füzetből, melyet Zielinski Cicero születésének kétezredik fordulója alkalmából 1897-ben kiadott,¹⁾ tíz év múlva vaskos kötet lett. Minden részében mélyítve, átdolgozva, bővítve új munkaként hat ránk Cicerónak ez a fényes apológiája.

A pétervári egyetem mélytudású és bámulatos olvasottságú tanára a modern művelődés három főszakára: a kereszténység elterjedésének, a renaissancának és a felvilágosodás és forradalomnak korára gyakorolt hatásában méltatja főleg Cicerót, a mellett megkapjuk Cicero írói működésének és filozófiájának kimerítő rajzát is.

A szónok pályáját tárgyaló fejezet minden sorából kiárad az a nagy szeretet, melylyel szerzőnk nem az államférfit, nem az író, de a hazáját imádó embert körülveszi. Életének három periódusát különbözteti meg. Az első a küzdelemé a jogtalanság (Sulla) ellen, a mely a római alkotmány egyensúlyát megbillentette, tehát a szó erejével való felküzdés kora. A másodikra esik Pompeius segítése, beune

¹⁾ L. EphK. 1897. 762 s. k. lk.

latta ugyanis az ideális állameszme megtestesítőinek, a Scipióknak és Catulusnak, az utódát, valamint az ő konzulsága, a mikor a demokrácia (Caesar) és anarchia (Catilina) támadásait veri vissza. Ez a virágzás kora. A harmadik a lassú, de feltartóztatlan hanyatlás kora. Míg Pompeius és a senatus versengenek, az alatt Caesar és Clodius szövetkeznek, s ekkor megy C. — szerencsére — ép oly rövid számkivetésbe, mint a milyen a szövetkezés volt. De már többé nem segíthet. A bekövetkezett események és családi gyásza miatt visszatér ifjúkori kedvelt tanulmányához, a filozófiához, a melylyel akkor sem csak magánkedvtelésből foglalkozik, hanem főleg azért, hogy tanításait polgártársaival az ő hasznukra saját nyelvükön közölje. Hogy ennél többet nyújtott, ez is egyik alapja későbbi hatásának. És még ezt is otthagytá, hogy Antonius-szal megküzdjön és éltét feladja. Mi pedig azon őszinte részvét hatása alatt, melylyel e kiváló férfiú utolsó korszakát festi, elfeledjük minden emberi gyengeségét s csak a hazafiság mártírját látjuk C.-ban, a kinek halálával elbukott a római alkotmány is.

A politikai ideál tehát C.-val elenyészett. De megmaradt az utódokra örökségképen a rá való emlékezés és irodalmi hagyatéka. Az elsőre nézve szerencséje, hogy nem volt közvetlen ellensége Augustus, a kinek szavai igen jellemzők reá. A császár ugyanis egyik unokáját rajtakapta, hogy C.-t olvasta. A fiú el akarta rejtteni a könyvet, de ő elvette tőle s mintán hosszabb ideig lapozgatott benne. e szavakkal adta vissza: Fiam, a szónak mestere ő s hazájának egyik hű fia. Hogy C. belekerült a legendába és históriába, csak annyiban érdekel bennünket, a mennyiben az itt reászórt rágalmakat megczáfolni és azok alól felmenteni igyekszik őt.

De ezektől legalább ment maradt másik öröksége, irodalmi hagyatéka. Rhetorikai művei alapján C. elsősorban úgy tekintendő, mint a stílusnak élő mintaképe elméletileg és gyakorlatilag. A stílus elméletéhez három műve szolgáltatja az anyagot. De *oratore*, *Brutus* és *Orator*. Ezekből vonja le a következő szabályokat: tárgyismeret, a műveltség magas foka (főleg jártasság a filozófiában), végül az universalismus, vagyis tudjon a szónok játszani az *ethos* és *pathos* teljes klaviatúráján. A gyakorlatra vonatkozólag maga C. ad útmutatást: «Értsen ahhoz a szónok, hogyan kell a hallgatóságot felvilágosítani, lebilincselni, megrázni; ezt az egyik jobban tudja, mint a másik, de a különbség nem a genustól, hanem a gradustól függ.» (De opt. gen. or. 3.) A cicerói stílus pompás jellemzése után festi a C. és az attikai és ázsiai, illetve rhodusi stílus képviselői közt levő *contactust*, a római *atticismust* és *asianismust*. Itt ismerkedünk meg C. követőivel is: Livius-szal, Senecával, Quintilianus-szal.

Az elméleti filozófia ismertetése az elveszett Hortensius-szal kezdődik, a melyben C. a filozófia tanulmányozására buzdít. Az *Academica* az ismeretelméletéről, a *De nat. deorum*, *De divinatione* és *De fato* a metafizikáról, a *De finibus* a szemléleti etikáról szól, a melynek két ága van: a kötelességekről és a legfőbb jóról szóló tan. A praktikus filozófia a praktikus etikával kezdődik a *De officiis* alapján. Folytatódik az öregség, fájdalom, halál (Cato. *Tusc. disp.* I—IV.), a barátság és dicsőség tanával (Laelius) s végződik azon erény magasztalásával, melyet önmagáért gyakorol az ember és a

mely önmagában leli a meglegegedettséget (Tusc. disp. V.). Itt igyekszik kimutatni, hogy Horatius mint filozofus C. tanítványa, csakhogy vele hosszú időre meg is szakad a sorozat.

Hogy Cicerót összeköthesse a kereszténységgel, röviden ismerteti a római filozofia történetét. Az a körülmény, hogy a dialogusait stílusmintának az iskolába felveszik, biztosítja C. további hatását. De mi köti össze őt a ker. világnézettel? E kérdésre világot vet Clemens Alexandrinus egy hasonlata, mely szerint azok, a kik a pogány filozofia ellen küzdenek, olyanok, mint Odysseus társai, mikor viasszal bedugják a fülüket, hogy ne hallják a szirének hangját. Mert ha meghallják, hatása alól nem szabadulhatnak. Ilyen Cicero. Nem mintha valami nagy haszna volna, de hozzáköt az anyaföldhöz; nála tehát az örök emberi az, a mi hat. Sajat szavaival tanuskodik mellette Hieronymus, kinek kedves olvasmánya Cicero s lépten-nyomon idézi.

De még sem ő az első, kire hatással van. Egymásután sorakoznak: Minucius Felix, Lactantius, Arnobius, Ambrosius, Augustinus. És itt esik szerzőnk abba a hibába, hogy tisztán C.-nak tulajdonítja azt a hatást, a mit az egyházatyák általában a pogány bölcsészetet gyakorolt, s a melynek C. csak tolmácsolója volt.

Ezután vázolja C. jelentőségét a kereszténységre nézve; szerepét a középkorban először Petrarcaig, majd Petrarca korában, a renaissance idején, előadván C. iratainak történetét, külső alakját, tartalmát és szellemét. Igen érdekes, de inkább ismertebb dolgok, miért is a részletezést mellőzöm.

Szerzőnk maga bevallja, hogy C. és a reformatorok közt alig van kapocs, az is inkább szellemi. Idézi Luthert, a ki C. filozofiját többre becsüli, mint Aristotelesét, mivel foglalkozott az istenség és egy isten fogalmával. Talán legtöbb köze van hozzá a socinianismushoz, mint a mely leginkább hajlik a humanizmushoz. Viszont az ellenreformáció nemcsak a reformációt, de a renaissanceot is támadó tanáiban legfeljebb annyi jelentőséget tulajdonít neki, a mennyt az egyházatyák meghagytak. Ennek ellenére az iskolákban előkelő helyet foglal el.

A következő kérdés az, hogy milyen hatást tett C. az angol felvilágosodásra (XVII. -XVIII. századi deismus, erkölcsbölcsészet), másodsor a francia felvilágosodásra, a melyet szükségszerűleg követ a forradalom. A deisták (Cherbury, Wilkins, Cudworth, Newton, Locke, Collins, Hume stb.) tana az istenről lényegében ugyanaz, a mi a C.-é (De nat. deor., Acad., De divin.). Sőt egyenesen hivatkoznak rá. A moralisták alapját szintén ő alkotja. Shaftesbury morálja nem egyéb, mint a C.-féle officium, csakhogy systemába szedve. A Hume-féle szociális erények, a jóakarat és igazságosság megtalálhatók C. kötelességtanában is, mint a szociális ösztön első hajtásai.

A mennyiben az angol felvilágosodás tanai a francziába teljesen átmentek, szerzőnk az ismétlések elkerülése végett nem e tanok anyagával foglalkozik, hanem a hangadó férfakkal. Első köztük Voltaire, a ki gyakran említi és védelmébe veszi Cicerót. Cicero egyike azon keveseknek, a kiktől V. soha nem mondott rosszat, leveleiben pedig a deismust egyenesen C. filozofijából származtatja. Montesquieu C.-ban az államférfit emeli nagyra mikor t. i. nem vett erőt lelkén a gyengeség. Mably ugyancsak C. leglelkesebb tisztelői

közé tartozik. «A polgár jogai és kötelességei» cz. művének eszmenete C. De legibus-án alapszik.

A francia forradalom a felvilágosodás apostolait nem találja életben, de helyükbe lépnek mások, a C.-kultusznak szinten továbbterjesztői. Ilyen Mirabeau, a girondisták, Condorcet és a Dantonisták, a kik C.-ban természetesen a szónokot becsülték, kivéve Rousseau-t, a Demosthenes hívét. Csakbogy a többi kiváló rómaival együtt bámulják és alkalmazzák saját viszonyaikra

Az utolsó fejezet C. beszédeinek igen fontos jelentőségét emeli ki: legfőbb forrásai a törvényalkotásnak. E tény tudományos értéket és kultúrtörténeti jelentőséget biztosít C.-nak. A francia ügyvédek minduntalan idéznek műveiből. A forradalom a törvénynek is reformkorszaka s az esküdtbírótság visszatér a római köztársasági esküdtszék hagyományaihoz s ezzel közvetve C.-hoz, mint a kinek művei e tekintetben az egyedüli kútforrások. Rövid visszapillantás fejezi be a munkát, melynek értékét nagymértékben növelik a tanulságos jegyzetek és excursiók.

Zielinski művének kiváló tudományos értéke kétségtelen. Szerző bámulatos olvasottsága, a tárgy tökéletes ismerete, a hős iránt való rajongó szeretet, fordultatos, választékos stilusa, szavainak meggyőző ereje sok ember lelkében helyreállítja Cicerónak annyszor sárbatüport nagyságába vetett hitet. S ha nem is követjük vakon minden szavát, de szívesen meghallgatjuk. Az antik kultúra minden barátjának el kell olvasni az antik szellem folyton megújuló hatásának ezen apologiáját, mely alkalmas arra, hogy Cicero ellenfeleit is méltányosabb ítéletre hangolja.

(Késmárk.)

GAÁL PÁL.

Edmund O. v. Lippmann: Chemisches und Alchemisches aus

Aristoteles. (Sonderabdruck aus dem Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik.) Leipzig, (F. C. W. Vogel) 1910. 100 l.

A jeles szerző, kinek kis tanulmányát Plinius kémiai ismereteiről annakidején e folyóirat XVII. évf. 75. lapján jeleztem, azóta Dioskurides kémiai és Platon kémiai és fizikai ismereteiről is tett közzé tanulmányokat, most pedig a klasszikus ókor leguniverzálisabb szellemét: Aristotelest ejtette útjába. Ilyfajta tanulmány alaposságának kettős készütség a feltétele: kémiai és philológiai, mely kellő mérvben vajmi ritkán egyesül egy emberben. Lippmann tanulmánya bizonyára mind a kémikust, mind a philologust ki fogja elégíteni. Azonban a mindkét szakmában laikus számára is érthető, igen világos és vonzó képet ad Aristotelesről, mint természettudósról. Rövid bevezetés és a nagy stagirita műveinek felsorolása s osztályozása után, a műveiben szétszórt anyagból mozaikszerűen elrendezve, összeállítja — az illető aristotelesi helyek pontos megjelölésével — elsőben is általános nézeteit a természet-kutatásról, azután speciális nézeteit a — legtagabb értelemben vett — kémikus-problémák legfontosabbjairól a következő beosztással: az elemek; a tűz; a levegő; a föld (ásványok, sók, érczek, stb. egyenkint); a szerves anyagok; az élő

lények. Ehhez aztán egy terjedelmes pragmatikus összefoglalást kapcsol, mely első fejezetében természettudományi szempontból kritikai méltatását adja mind az általános, mind a főbb részletkérdéseknek; második fejezetében érdekesen tárgyalja Aristoteles viszonyát az alkémiához s sajátos befolyását ennek kialakulására; harmadik fejezetében tömören fejtegeti Aristoteles hatását különösen a kémiára s óriási szerepét az emberiség szellemi történetében.

Aránylag szűk tudás-téren bámulatraméltón bontakozik ki előttünk az ókor leghatalmasabb elméje. Mindamellett, hogy — mint szerzőnk kifejti — Aristoteles lépten-nyomon vét az általa a mélyrehatolás csodálatos erejével felismert és felállított természettudományi elvek ellen, lehetetlen csodalattal meg nem hajolnunk ezen szellem-óriás előtt, a ki páratlanul sokoldalú tevékenysége alárendeltebb terén is, sok tekintetben tökéletlen s primitív természetismerete ellenére is két évezred tudományát táplálni bírta és számos természeti törvény felismerésében szinte odáig előrenyomult, a hova a modern tudomány, minő pl. az anyag megmaradásának elve, mozgás és energia összefüggése, lélek és test egymáshoz való viszonya, stb.

Ezen vázlatos megjegyzések talán elegendők, hogy philologusainkat és természetbúvárainkat a tanulmányra figyelmessé tegyék.

(Losoncz.)

GÄRTNER HENRIK.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908 1909.

19. Madarász Flóris dr.: Kritikai irányelvek. (Csisztercezi rendi egri fogimnázium. 3—19. l.) — Ez a komoly értekezés voltaképp a legújabb magyar irodalmi nemzedéknek felbolond termékei és főleg nem kevésbé bolond impresszionista kritikája ellen van irányozva, mely «a dekomponált agyvelő, a kificzamodott észjárás legzavarosabb, sőt legaljasabb megnyilatkozásait is» kimenteni, sőt felmagasztalni képes, a mi az irodalmi termékek megbocsúlése körül teljes fogalomzavarra vezet (4. l.). Az eszméknek e zűrzavarában szerző szerint tájékoztatással csak a kritika szolgálhat, «az igazi modern kritika, mely az irodalmi evolúció jelenségeivel szemben nem marad meg régi, merev szabályok sánczai között, azonban tisztában van azzal, hogy hol végződnek az idejökét múlt, iskolai elméletek és hol kezdődnek a korlátok, melyeket még a legnagyobb alkotó művészek is tiszteletben kell tartania» (u. o.). E czélra jellemzi szerző, egy kis visszapillantással a magyar kritika kezdeteire, a pedáns (iskolai), a természettudományi és impresszionista kritikát, kifejti az irodalomtörténet álláspontját és megállapítja a modern kritika szempontjait. E jól tájékoztató történeti áttekintésnél szerzőnk kizárólag francia kritikusokra hivatkozik, mivel, szerinte, «a kritikai módszerek francia földön érték el igazi fejlődésüket s így voltak irányító hatással a világirodalomra» (6. l.). A mihez sok szó férne. Vezérkönyve különben Szigetvári Ivánnak hecse, nem eléggé méltányolt műve «Az irodalomtörténet elméletéről». E tanulságos fejtegetések után meg-

állapítja szerző a modern kritika követelményeit: «először is szilárd esztétikai alapra kell helyezkednie» (15. l.), azután az írónak «a morállal ellenkeznie nem szabad» (16. l.), végre «az esztétikai és morális alap mellett, a kritikának nemzeti alapon is kell állnia» (17. l.). Világos, hogy e követelmények, bármennyire helyesek is «elvileg», oly sokféle, elágazó, sőt ellentétes magyarázatot tesznek lehetővé, hogy az ellentábor is elfogadhatja «elvileg», a nélkül, hogy irányán lényegest változtatni kénytelen volna. Értékesebbek, mint ez elvi megállapodásai, a szerzőnek részletes magyarázatai, melyekben igen sok okos és találó gondolat vagy ítélet található. Az egész dolgozat elolvasásra méltó, mert gondolkozásra ösztönöz és az irodalmi műveltség mélyítésére vezet.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

20. Német Gábor dr.: J. G. von Salis-Seewis költészete. Székfoglaló értekezés. (Budapesti ref. főgimnázium, 3 19. l.). — Szerző vonzó előadásban jellemzi (a költő életének vázlatos rajza után) Salis költészetét, melynek szerelem, vallásosság és szabadság kedvelt tárgyai. Inkább leíró, mint fejtegető előadását számos idézettel tarkítja, melyek kétségtelenné teszik, hogy a rokonszeuves német költőnek nem nagyszámú verseit alaposan áttanulmányozta. Helyesen mutat rá Haller és Rousseau hatására, a kik Salis gondolkodására és érzésvilágára nagy befolyással voltak. Sok felfedezni valója nem volt szerzőnknek, pedig két pontban kiegészíthette volna az eddigi tárgyalásokat; az egyik, ha mélyebben kifejtette volna, hogy mi az a szentimentalizmus, melyet oly sokszor említ, majd úgy, hogy Salist is vádolja vele, majd úgy, hogy kijelenti, hogy «Salis alapjában nem szentimentális természet» (17. l.). Ezt a kérdést legjobban úgy oldotta volna meg, ha behatóbban hasonlítja össze költőjét Matthiissonnal, a ki azzal még sincs sehogy sem jellemezve, ha azt állítja róla (19. l.), hogy «néha affektált». Feltűnő az is, hogy e két költőnek leíró költészetére ügyet sem vet, pedig irodalomtörténeti szempontból költészetőknek ép ez az fele a legfontosabb. És másodszor, ha kissé utánajár Salis hatásának a magyar irodalomra: helyesen figyelmeztet rá, hogy Kölcsey két helyen mily feltűnően találkozik Salis-szal; de ez talán nem elég; akadt volna hatásának több nyoma is. Hogy csak egy-két adatot említsek: Kazinczy 1794 márcz. 17. kelt levelében elragadtatással szól Salisról és lefordítja egyik kis versét («Tändelej»), mely talán legkevésbé hordja magán Salis költészetének jellegét; Kölcsey pedig 1811 decz. 6. Kazinczyhoz írt levelében maga mondja, hogy költészetére Salis is hatással volt. A 15. lapon a német idézetekben sok a sajtóhiba; így Schuhsucht e h. Sehnsucht, Tränen e h. Zählen stb. Az sem találó, ha az anakreonistákról (anakreontikusok csunya germanizmus) azt állítja, hogy költészetők azért nem volt maradandó, mert «mestérkelt, inkább csak philologiai tanulmányokon alapuló volt» (3. l.), mert sem az egyik, sem a másik nem volt, de igenis igaztalan játék volt szavakkal és formákkal, melyből hiányzott a szív heve és a tapasztalás melege. Ez rögtön felőlő, ha Goethe ifjúkori dalait nézzük, a ki szintén anakreonista volt költészete tárgyiban és alakjaiban, de sohasem dalolt arról, a mit nem érzett, át

nem élt, azért még e legelső dalai is megmaradtak. A dolgozat külföldben mind tárgyismeret, mind felfogás és előadás tekintetében dicséretet érdemel.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

21. Dékán Samu: Gellert meséi és elbeszélései. Székfoglaló értekezés. (Székelyudvarhelyi ref. kollégium, 3—29. l.) — Szerző részletesen tárgyalja Gellert meséit és költői elbeszéléseit, még pedig mind tartalom, mind előadás, nyelv és stílus szempontjából. Új eredményeket nem közöl, de megjegyzései helyesek és előadása vonzó. (Adhatott volna újat is, ha Gellert sok irányú hatását nemzeti irodalmunkra belevonta volna tárgyalásába.) Szerző nagyrabecsüli a költőt, méltán, de különösen tanító iránya miatt, mert műveivel «az emberiség boldogítására törekedett». Ki is mondja világosan, hogy «az ilyen költőt sokkal többre becsüli a legragyogóbb fantáziájú költőnél, mert ha Horatius szerint a költők vagy gyönyörködtetni vagy használni akarnak, akkor én az utóbbit elsőbbrendűnek tartom» (3. l.). És már előbb megjegyezte, hogy Gellert «nem szerzett ugyan magának olyan világra szóló dicsőséget, mint Goethe és Schiller, nem is szerezhette, mert sokkal szerényebb körben és szerényebb eszközökkel működött, mint azok, mindamellett az emberiségnek irodalmával és életével nagyobb hasznára volt». Nagyon helyeslem, hogy szerző nem nézi le, divatos jelszavak szerint, a tanító költészetet; de ma már mégsem lehet a tanító irányú költészetet legkiválóbbnak mondani, «mert az emberiség boldogítását célozza». Ez talán mégsem a költészet főfeladata? Szerző helyesen hangsúlyozza és tanulságos példákban is feltűnteti, mire már mások is figyelmeztettek, hogy Gellert költeményei első, folyóiratokban megjelent alakjukban szerkesztet, előadás és stíl tekintetében sokkal fogyatékosabbak, mint gyűjteményes kiadásukban, és keresi ennek okát. Abban találja, hogy idővel többektől tanult, első sorban Lafontainétól. Ez természetesen igaz, de a nagy francia költőt illetőleg, azt hiszem, inkább megfordítva áll a dolog: Gellert kezdetben szolgál (és persze nem nagyon ügyes) utánzója volt Lafontainének, kitől főleg bőbeszédűségét átvette; utóbb pedig önállóbb lett és eltávolította költeményeiből a francia mesternek túlságos utánzásából származott sallangot. Gellert, mint szerzőnk is tudja, tagadta, hogy Lafontainet utánozta; «ha tehát tudatosan nem utánozta is,» mondja a 29. l., «de mindenestre meglátszik rajta hatása». Helyesebben: Gellert pályája kezdetén tudatosan és nagyon is híven utánozta a francia költőt, de utóbb felszabadult a másolás alól és saját egyéniségét tudta érvényesíteni műveiben, melyekről azután méltán állíthatta, hogy nem Lafontaine-utánzatok. A dolgozat főleg az ifjúságnak kellemes és hasznos olvasmányul szolgálhat, csak ne volna a német idézetekben annyi sajtóhiba! Ugyanez értesítőben:

22. Bakóczi Károly: Kármán és Fannija. Székfoglaló értekezés. (U. o. 30—59. l.) — A figyelemre méltó dolgozatnak, ha nem csalódom, be nem vallott célja, hogy a «Fanni hagyományai» diva-

tos túlbecsülését kissé leszállítja. Eredménye talán szerzőnek e szavaiban fejeződik ki: «A Kármán fejlődése Fannival még nyilván nem befejezett. A mint Fanni nem tökéletes alkotás, úgy nem is írójának egyetlen, véletlenül szerencsés kockakvetése. Kármán életének rövid munkássága csak szárnypróbálgatás, az idegen hatás nyúga alól még nem szabadult ki. Hogy mit ad, ha lett volna ideje frói sajátosságának kifejtésére, nem tudni, de mindenesetre eredetibbet és mindenekfölött nemzetibbet alkot» (33. l.). Ezen higgadt ítélethez minden fenntartás nélkül hozzájárulhatunk, valamint azon megjegyzéseinkhez is, melyek Kármán prózájára vonatkoznak és ennek számos idegenszerűségére és germanizmusára rámutatnak (59. l.). Szerző a novellát, szerkezetét és jellemeit, természetesen összeveti «Wertherrel» és az «Új Heloizzel» és rámutat Kármán művének számos gyengeségére, melyek mellett azonban jeles oldalait el nem hallgatja. Hogy a 46. lapon megvédi Kármánt «az utánzás vádjától», talán czélzás Szabó Ferencnek «Fanni hagyományairól» írt érdemes tanulmányára (1904, 40. l.), mely Kármán novelláját a «Werther» szolgai utánzásának tünteti fel és melyet szerzőnk sohasem említ, míg Halász Ignác derék dolgozatát ismételve idézi. Kétségtelen, hogy Szabó Ferenc szörszálhasogató fejtegetéseiben kissé túlozza Kármán függőségét és önállótlanágát, de a dolog velejét nézve mégis igaz van, és Kármánt az utánzás vádja ellen nem lehet, de nem is szükséges megvédeni. Bakóczy értekezése különben figyelmet érdemel, mert gazdag találó és új megjegyzésekben, noha nem tagadhatni, hogy nagyszabású világirodalomtörténeti háttére néha kissé elhomályosítja helyes álláspontját. Ennek alkalmazásában és csakis ebben látom én a «Fanni hagyományai» kétségtelen túlbecsülését, mert Goethe és Rousseau munkái bizonyára a világirodalomnak koruk hangulatát remekül visszatükröztető nagyjelentőségű alkotásai, míg Kármán novellája csak egy tehetséges fiatal kezdőnek, minden önállótlanága ellenére is, a legszebb reményekre jogosító kísérlete az elbeszélő költészet terén. Még hazai irodalomtörténetünk fejlődésében sincsen nagy szerepe, mert kora nem ismerte fel tagadhatatlan érdemét és mélyebb hatást nem tett az írókra. Koraszülött volt, a mi sok derék költői alkotásnak a tragikuma.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

23. Pétergál Henrik: A «Heimatkunst» a legifjabb Németország költészetében. (Budapesti II. ker. főreáliskola, 16—29. l.) — Szerző lelkes tisztelője Gustav Frenssennek, kinek főművét («Jörn Uhl») szeretettel jellemzi. Ebben csúcsosodnak ki a Heimatkunst (Szülőföld költészete) fogalmára és kialakulására vonatkozó fejtegetései. Helyesen jellemzi a XIX. századi német költészet fejlődését Goethe halálától a XX. század elejéig. Rámutat az új irány első csíráira Gotthelfnél és Immermannnál (hivatkozhatott volna már a sváb költőkre is) és a század második felében nagy virágzásnak indult történeti regényben (Eckehard, Kampf um Rom stb.); de magában a realizmusban és naturalizmusban is, melyek igazságra, a való élet visszatükröztetésére törekszenek a milieu és az emberek rajzában, a mi a Heimatkunst egyik főeleme. «A Heimatkunst mondja helye-

sen) a XIX. század irányainak majdnem mindegyikéből tartalmaz magában valamit, de nem ismétlése a falusi történetnek, nem pusztán helyi vonatkozású irodalom» (22. l.). — de hát mi? E kérdésre nem felel szerzőnk elég világosan és határozottan, noha számos idézetet hord össze, melyekben a Heimatkunst hívei, munkásai és védelmezői ez új művészeti irány lényegét magasztalják és jelentőségét hirdetik. Pedig kétségtelen, hogy a Heimatkunst visszahatás a berlini költészet és a naturalizmus ellen, melyek nemzetközi jellegűek voltak és első sorban a világvárosi nemzetietlen életet és embereket rajzolták. Szerzőnk ezt a mozzanatot érinti is, de dolgozata jóval világosabb és tanulságosabb volna, ha ezt a pontot élesebben kidomborítja és a mint pl. Frenssen regényét nagy melegséggel jellemzi, ezzel szemben az ellentétes irodalomnak egy jellemző termékét, pl. Tovote vagy Kretzer valamely regényét is fejtegette volna. Ekkor élesen kiemelkedtek volna a két iránynak ellentétes vonásai és a Heimatkunst jellemző sajátosságai kellő világításban előtűntek volna. A költészetnek a szülőföld talajában kell gyökereznie, ez a Heimatkunst főkövetelése. De világos, hogy e követelés, ha szigorúan veszik, tartományokra szakítaná az irodalmat és «német» költészet helyett szász, westfaliai, pomerániai stb. költészet jönne létre (még a megfelelő nyelvjárási sajátosságokkal is), a mint maga «Jörn Uhl» is valóságos schleswig-holsteini költészet. Azért én ezt az irányt, mint minden visszahatást, csak múltó vagy átmeneti tünetnek tartom az irodalom fejlődésében, de igen hasznos tünetnek, mely megsemmisítette a nemzetközi naturalizmust és a dekadencia élettelen csinálmányait, és egy újabb, egészséges, de «német» költészetnek készíti elő talaját és egyengeti útját. Szerzőnk többet lát benne, a mi nem hiba, és minden esetre elismerést érdemel, hogy helyes és okos fejtegetéseivel a német Heimatkunst lényegére és főembereire fordította a magyar olvasónak is figyelmét, mert bármint vélekedjünk elméletileg ez irány jogosultságáról vagy jelentőségéről, tény, hogy termékei a legújabbkori német költészetnek legörvendetesebb, mert legegészségesebb alkotásai közé tartoznak. Nem ártott volna, sőt nagyon emelte volna a becses dolgozat értékét, ha szerzője kissé reflektált volna a Heimatkunst magyar termékeire is, milyenek Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond stb. munkáiban találhatók és szintén igen örvendetesebb, ha nincs is talán az az irodalomtörténeti jelentőségük, mely a megfelelő irányú német íróktól és művektől el nem vitatható.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1910 nov. 9-én *felolvasási ülést* tartott.

1. A nagy számmal megjelent tagok nevében Hegedüs István alelnök üdvözölte Heinrich Gusztáv elnököt abból az alkalomból, hogy a király a főrendiház tagjává nevezte ki. Az alelnök kiemelte, hogy a legfelsőbb kitüntetés hírére a társaság mély hálával és őszinte örömmel

fogadta, mert a kitüntetés oly férfit ért, kinek korszakalkotó szerepe van a magyar philologiai irodalom s a Philologiai Társaság történetében.

Heinrich Gusztáv elnök hálás szívvel köszönte meg a társaság megemlékezését; visszatekintve a magyar philologiai irodalom s a Philologiai Társaság fejlődésére, az elért eredmények okát a nemes cél mellett való kitartásban látta s az együttes, kitartó munkára buzdította a társaság tagjait.

2. *Findly Gábor* «A pilismaróti római castrum» című értekezését adta elő (vetített képek kíséretében).

3. *Vass Árpád* Longus, Daphnis és Chloe-jából az első könyv fordítását mutatta be.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Cserép, Förster, Gyulai, Herald, Hornyánszky, Karl, Simonyi, Székely, Vértesy, Zlinszky vál. tagok és Papp, mint jegyző.

1. A választmány az Egyetemes Philologiai Közlöny szerkesztőivé egyhangúlag újra Császár Elemért s Láng Nándort választotta meg; egyúttal a legnagyobb elismeréssel adózott a szerkesztőknek nagy érde-
meikért, odaadó munkájukért s a folyóirat magas szempontú vezetéseért.

2. A jelölő bizottság tagjai lettek Hegedüs elnöklése alatt Császár, Láng, Hornyánszky, Petz, Papp.

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Historia egy Pyramus nevű ifúról, es Thysberul, Kik egy máshoz való Szeretekért hálálokat nem ízánták. — Az Gilquardus és Gilmunda Hiltoria Nótájára. Nyomtatott 1745. Ezten-
döben. — E széphistoria említésére ráakadtam ugyan bibliográfiánkban, de rövid méltatására Toldy *Magy. Költ. Tört.*-én (2. kiad. 211. l.) kívül seholssem, pedig talán megérdemelné, hogy nagyobb irod. történeteink megemlékezzenek róla. Keletkezését tekintve a XVII. század költészetéhez tartozik: utolsó versszaka elárulja, hogy 1628-ban fordította egy ismeretlen deákbul magyarra. A 16 levélből álló könyvecske megvan a Nemz. Múzeumban és, a hol a nyáron ráakadtam, a nagykőrösi ref. gimn. könyvtárában. Pyramusnak és Thysbének keleti eredetű történetét ismeretlen szerzőnk Ovidius feldolgozása (*Met.* IV. 55—165.) után fordította, híven követve az eredetit, de kifejezésben igen eltérve tőle és gyakran megszakítva előadását elmélkedéssel, vagy oktatással. Szabad eljárását mutatja az is, hogy három részre osztotta az elbeszélést, utána pedig egy conclusiót csatolt. Észjárása olyan, mint a XVII. század verselőié: egészen józan, élesen megfigyelő, de képzelete élenkebb társaiénál: néhol egészen beleéli magát hősei helyzetébe, itt-ott érzelmesség van hangjában, s a mi egészen egyéni nála: szereti a természetet, úgy képzei, hogy részt tud az venni ifjú szerelmesek sorsában. De megvan ebben az íróban, ki mintha Balassa Bálint, és a népköltészet tanítványa volna, (erre mutatnak legalább az ilyen hangzású versszakok: «Ez kut mellett fel-nőtt egy szép szederj-fa, Bő gyümölcsefél meg-rakodott áldott fa, Ágaival ki-tergett mint Cedrus fa, Fejér gyümölcs terem rajta cfuda fa») az iskolamesterek bülcsekedése és tudásuk ragyogtatására való törekvése. Önállónak mondhatjuk előadásában; *Gismunda históriájának* hatása csak a hasonlatokban és a végsorokban látszik, de fontosabb ennél a conclusióban kifejezésre jutó tendenzia. Míg *Gismundában* Tankréd kegyetlensége ellen irányul a

célzat éle, addig itt az apák hibája csak annyi, hogy nem veszik komolyan az ifjak érzéseit. Az író inti is a szülőket: kísérik figyelemmel gyermekeiket, s ha elérkezik az idő, házasságkötésük meg őket, még pedig szívük szerint. A conclusio a «kisebb nemről» is beszél, bár a történetben említés sincs a társadalmi állásról; ebben is *Gismunda* hatását láthatjuk, vagy talán *Telamon* visszhangja volna? Meglehet; s e három történet már célzatánál fogva is mintegy összetartozhatnak, de a tárgy is hasonló: híven ragaszkodó szerelmesek mindháromban, kik elpusztulnak, mert kegyetlen apák érzésüknek ellenségei, de egy sír fogadja be hamvaikat. A fordító stílusáról és verseléséről megnehezíti az ítéletet, hogy szövege a számos másolás következtében megromlott. Kétségtelen, hogy kéziratban és talán nyomtatásban is igen elterjedhetett e kis mű, ha ismeretlen kiadója 117 évvel keletkezése után újra lenyomatta. Lehet, hogy szívesen olvasták Pyramus és Thysbe szomorú történetét a XVII. és XVIII. században (a nagykőrösi példányba birtokosa az 1794-iki évszámot jegyezte be), de mi ma mégis kénytelenek vagyunk kimondani, hogy stílusa nagyon darabos, verselése is kezdetleges (11 szótag 4, 4, 3). Az elsőre jellemző a szórendnek latinos felforgatása, a másodikra a rimelés nagy ügyetlensége. Ha a nyelvből a sok érthetatlenség és sajtóhiba ellenére is szabad következtetnem, akkor a fordítót székely embernek kell tartanom, ki talán az ifjúságot szerető és megértő, de tudós, erdélyi iskolamester lehetett. Írásra talán valamelyik ismerősének gyermekeivel szemben tanúsított magatartása indította (az tsalados hű Gazdának), vagy az ifjúságnak akart olvasmányt nyújtani? (Ifiak közt is olvasnia jóval.) Ez titok előttünk; annyit azonban kimondhatunk, hogy eddigi kutatásaink szerint Ovidius szép regényének ez az első feldolgozása irodalmunkban, közé s az újabb fordítások közé csupán Gyöngyösi elbeszélése esik, melyet a *Chariklia* XII. könyvébe szőtt bele a *Metamorphoses* e szorgalmas olvasója. Ismerte-e Gyöngyösi az 1628-iki feldolgozást? Nem valószínű. Gyöngyösi hangja itt is könnyed, folyamatos, kissé felületlen, hiányzik nála az ismeretlen fordító együttérzése a történet hőseivel, a lelki állapotok részletes leírása, a természetnek érzelmes részvéte — tehát, bár Toldy véleményét nem cáfolhatjuk a Névtelen munkájáról, mégis talán kijelenthetjük, hogy e kis mű megérdemli a helyet széphistóriáink sorában s azt, hogy Toldy pár sornyi bírálatából a «felketlenül» határozót kihagyjuk.

(Mezőtúr.)

BIRTÓ SAROLTA.

A Budapesti Philologiai Társaság könyvtárolmánya 1910 nov. 9-én 32 munkából állott (65 köt.-ben és 3 f.-ben) 979-47 K értékben. Az EPhK. XXXIII. évf. 784. l.-ján közölt kimutatás óta a könyvtár a következő művekkel gyarapodott:

Ajándék útján: a) Önálló művek: 18. *Osztern* Legálisan vád alá helyezett állatok. (Klly. Budapest, 1908.) [Szerző aj.] b) Folyóiratok: Erdélyi Múzeum 1909. évf. [Cserepéldány.] Listy Filologické XXXV. k. 1908. évf. [Cserepéldány.]

Vétel útján: b) Folyóiratok: 12. *Classical Review* XXIV. és *Classical Quarterly* IV. (1910) kötés nélkül 21 65 K. 13. *The Classical Philology V.* (1910) kötés nélkül 13-55 K. 14. *Studj Italiani di Filol. Classica V.* (1897), VI. (1898), XVI. (1908) 59-50 K.

A könyvtár a tagok használatára minden felolvasó ülést megelőzőleg nyitva van. Könyvet két hónapi időtartamra lehet kikölcsönözni. A visszakérésért 40 fill. fizetendő.

VARI REZSŐ,

a könyvtárosi teendőkkal megbízott I. titkár.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

- Ábel *Analecta* 762.
 accentus, görög 346. s k., 566. la-
 tin 420, zenei 570.
 acc. graecus 421.
 Achelis Thomas 236.
 Adler M. *Quibus ex fontibus Plutar-
 chus libellum «de facie in orbe
 lunae» hauserit* 374.
 Adonis-kultusz 57.
 Aegidius Romanus *De regimine
 principum* 742.
 ἀερότονον 403.
 Aesopus 797.
 agrarius communismus 297.
 ἄγων ἐν ἄστεϊ 292.
 Aietes-Hades 5.
 Aigeus 3.
 Ailianos 227.
 Alexander Aetolus *Apollo* 42.
Alkmeon 290.
 Ambrosianus-codex scholionjai 672.
 Ambrosius *Tituli* 99. 175.
 Ammianus Marcellinus 311. 345. 405.
 αἰπύς 124.
 Aischylos 2. 289. 323.
 áldozati formahibák 593.
 Alkiphron 109. 159.
 Alkman 1.
 Amoenus 99.
 Ammon-kultusz 57.
 angelologia 57.
 ἄγκων 124.
 Anonymi *de rebus bellicis* I. 61. 342.
 345. 741.
 antik lövegek 396.
 antik metrika 591.
 Antiphon a kínvallatásról 190.
 Antoninus 731.
 Apollon 63.
 Apollon-Delphinios miletosi szen-
 télye 598.
Apollon-hymnos 63.
 Apollon-Ptoios 286.
 Apollonios Rhodios 2.
Apotheosis 24. 28. 57. 97.
 Arevalus 98.
 Argonauta-monda 1. 9.
 Aristophanes 291. *Lysistrate* 561.
Béák 561. *Madarak* 63.
 Aristoteles 6. 320. 321. 348. 357. 567.
 599. 802. — II. διδασκαλῶν 290. —
 a kínvallatásról 190.
 Arkadios 572.
 Arkadios grammatikus 357.
 Arkosilaos 2.
 Arnobius 220.
 ásatások 285.
 asianismus 800.
 Asklepios-gymnasion, smyrnai 600.
 Asklepiodotes 227.
 ascofregus 60.
 Astydamas 290.
 Atargatis-templomok 594.
 Athena-Lemnia 123.
 Athenaeus 395. 709. *Deipnosophistae*
 IV. 75. 395.
 ἀσλευταί 599.
 atticismus 800.
 Augustus Ciceróról 800.
 Avidius Cassius 732.
 Augustinus 220. 593. *de civitate Dei*
 66. *de doctrina christ.* 712.
 Ausonius *Tetrarticha* 175.
 ballista 60. 340. 344. 345. 405. 741.
 Bárczay, *A hadügy fejlődése* 341.
 Bartal 137. művei 139. sk., 236.
 Bartal-Malmosi, *Latin nyelvtan* 59.
 βαρύ 566. 572.
 barytonon 356.
 βαρύτερον 572.
 barytonálás 353.
 Bászel 71.
 Bergk 62. *Poetae lyrici Graeci* 591.
 708.
 Bethe E. 589.
 Bion 63.
 Blass Friedr. 360. az accentusról
 349.
 Bocatius János 194. s k.
 Bódiss 66. *A pogány és ker. klasz-
 szikusok kérdése* 415.
 Boeckh, *Encyklopädie* 588. *Pindari
 carmina* 707.
 Boissier 218.
 Brewer 222.
 Brugmann 347.
 Burckhardt gör. művelődéstörténete
 189.
 Bücheler, *Carmina epigraphica* 796.
Byzantinische Zeitschrift 248.
 c-hangok 419.
 Caecilius, L. 731.
 Caesar 296. *bell. gall. VII.* 25. 406.
 Caesarangusta 24.
 Calagurris 24.
 Calendae 417.
 canossai díszváza 10.

- capitoliumi fasti-k 225.
 capitoliumi ünnepek 380.
 Cassiodorus Senator 711.
 catapulta 69. 340. 344. 400. 404.
Cathemerinon 24. 28. 96. 796.
 Cellotus 153. 379. 380.
 Chadzidhákisz 367.
 χαλκόνειον 403.
 charta bombycina 592.
 Chionides 291.
 choregos 599.
 Christ, *Pindari carmina* 708.
 chromatikus accentus 351.
 Chrysippos 8.
 Cicero 43. 57. 189. 394. 799. s k. *de nat. deor.* 220. *orator* 18. 576. *part. or.* 51. 191. — és Clodius 293.
 circumflexus 335.
 Claudianus hatása Janus Pannoniusra 767.
 clipeocentrus 66.
 Clodius 193.
 Clodius Macer denarja 603.
 Cluentius-féle pör 194.
 Cod. Ambrosianus I. 47. 673. — *Berolinensis* 167. 20. 181. — *Montepessulanus* 54. 721. — *Parisinus* 1661. 416. *Paris.* 8084. 95. *Far.* 2627. 731. — *Paterniacensis* 439. 721.
 coeducatio a görögöknél 599.
 cohors 799.
 Commodianus 20. 210. 220. 796.
 contorniaták 603.
Contra Symmachum 24. 28. 96.
 Cornelius Gallus 43. 45.
Corpus Scriptorum Eccl. Latinorum 721.
 Cube, *Die röm. scenae frons* 723.
 Cunobelinus-Cymbeline 603.
 currodrepanus 60.
 cymbalon 243.
 csodatörténetek 58.
 dactylus 705.
 daemonologia 57.
 Delbrück *Gesch. d. Kriegskunst* 798.
 Delbrueck, *Hellenist. Bauten in Latium* 723.
 Delos 286.
 Demetrios 124.
 demokrácia, antik 724.
 Demokritos ridens 76. 77.
 Demosthenes 358. 726.
Descriptio Hungariae 680.
 Deuticke 42.
 δεικταλός 288.
 Dikaiarchos 6.
Diktys 8.
 Diodorus Siculus 344.
 Dionysia 288.
 Dionysius Halicarn. 357. 574.
 Dionysios Skytobrachion 57.
 Dionysius Thrax 348. 570.
 diptychon 100.
 Diskobolos 123.
 Dittochaeon 95. 181. — kódexek lectiói 181.
 διττοχάιον 23. etymológiája 101.
 dochmius 706.
 Dodona 285.
 Dombart 20.
 •dono dare• 421.
 Dörfeld Wilhelm 306.
 Dressel, *Goldmedaillons von Abukir* 603.
 Droysen 55.
 Duden 124.
 Durantus Fr. 774.
 dynamikus hangsúly 346.
 Ebert 24. 67. 95. 171. 714.
 edictum Mediolanense 219.
 Eiricus 99.
 εἰσαγωγή 712.
 elegia in Messallam 409.
 Eleusis 286.
 ελευθεροί παῖδες 599.
 ἐναργής ἐπιφάνεια 57.
Enchiridion Amoeni 100.
 Engelmann Richard 236.
 enklisis 578.
 Ennius 9. 797.
 Epaminondas 228.
 ephebeia 599.
 ephebos 601.
 Epidauros 286.
 ἐπίδειξις 598.
 epigraphia 291.
 Epikuros 42.
 Ἐπιτρέποντες 112.
Eranemus 760.
 ἔρανοι 57.
 Erdélyi K., *Ker. latin és gör. szerzők* 415.
 érmek, antik 602.
 ἔρως 615.
 Euaretos 290.
 Eucherius 713.
 Eudemos-fóliat 597.
 Euhemerus 57. 221.
 euhemerismus 57.
 Euphoriion 8. 42. 44.
 Euphronios 289.
 Eupolis 291.
 Euripides 50. 109. 358. 561. — *Orestes* 290.

- εὐρύχαια 104.
 Eutychides 123.
 euthytonon 344. 345. 400. 407. —
 képe 343.
 εξαερίσμος 63.
 exeligmos 227.
 expiratorikus hangsúly 346. 420.
 fegyverek, régi 69.
Felix Bellator 307.
 ferde ritmus 706.
 feriae publicae et gentium 417. —
 singulorum 417.
 Ferrero 296.
 Fináczy, *Az ókori nevelés története*
 305.
 Fischl, *de nuntiis traqicis* 372.
 Finály H., latin-magyar szótára 143.
 Fortunatus 100.
 forum Romanum 225. 605.
 fölratok, latin 797.
 Fracastoro *Syphilidos libri tres* 742.
 Freund, *Triennium* 588.
 Gallus 42.
 Gardner, Percy 154.
 gastrophetes 398. 404.
 Gellius 394.
 Gennadius 23. 98.
 γενέσια 417.
 Γένος 118.
 Gercke A., *Gesch. d. Philosophie* 592.
 Gerhard Ed. 5.
 Gesta Romanorum 78. 644.
 gnosticismus 58.
 Gorgias 278.
 görög hadügy 227.
 görög-magyar szótár 72. 378.
 Gracchus 296.
 grammatikusok, latin 355.
 Gregorius püspök 99.
 Guarinus 761 s k.
 gymnasiarchos 599.
 gymnasionok 601.
 «habere in potestatem» 421.
 hadi gépek 60.
 Hadrianeum, epidaurosi 600.
 Hadrianus Εἰσαγωγή εἰς τὰς θείας
 γραφάς 713.
 hadviselés, antik 798.
Hamartigenia 28. 97.
 Hannibal taktikája 799.
 hastati 798.
 Hegedüs István 145. 760. 775. Me-
 nander fordítása 108.
 Heiberg, *Exakte Wissenschaften u.*
 Medizin 592.
 Heinze Max 236.
 Hekataios Αἰγυπτιακά 57.
 hellenisztikus görög nyelv 720.
 hellenisztikus iskolák 601.
 hellenizmus 55.
 Herakleitos 275.
Hermes-hymnos 62.
 Hermes gymnasium, athéni 600.
 Hera Akraia 3.
 Heraia 3.
 Herakleion, thébai 600.
 Herodianus 348. ed. Lentz 566.
 Herodotos 561.
 Heron 341. 400.
 Ἡρώς 118.
 Hesiodos 1. 44.
 hierokeryx 598.
 Hissarlik 124.
 ἱεραισμός 361. 572. 574. 576.
 Homereion 600.
 ἱεραικὸς φιλόλογος 601.
 Homeros 269. 569. 581. 601. 686.
 746. 753. 758. — Odysseia-fordí-
 tás 102.
 homerosi hymnosok 62. s k.
 ἱεραιονον 572.
 Honorius 26.
 Horatius 75. 394. 565. 684. 797. — és
 Janus Pannonius 764. s k.
 Hug *Symposion*-kiadása 277. 279.
 614. 615.
 humanizmus 761.
 Hyginus 735.
 ἵμνος 62.
 hymnos költészet, görög 160.
 hymnosok perikopéi 62.
 ἱποκριτική 372.
 ἱππασίς 291.
 ἱππυλος 124.
 iambus 706.
 ichtys-symbolika 595.
Ilias prooimion 63. színhelye 124.
 Ἰλιέων πόλις 124.
 individualizmus, antik 370.
 inf. histor. 422.
Inscriptiones Graecae 288. 292.
 Invictus 57.
 irodalom, görög és római 591.
 írói arcképek 603.
 Isis-kultusz 57.
 iskolai élet, görög 597.
 iskolai könyvtárak 601.
 iskolakötelezettség a görögöknél 599.
 isochron-lábak 705.
 Isokrates 572.
 Isyllos 63.
 Janus Pannonius 215. — *Eranemus*
 760. s k.
 jog, római 371.
 Josephus Flavius 406.
Journal of Roman studies 154.

- Junilius Africanus 713.
 Juppiter Capitolinus 381.
 Juvenecus 220.
 Juventus 74.
 Kaerst 55.
 Kallimachos-hymnuszok 63.
 Kallistratos 191.
 Kassai Gusztáv 137. 236.
 κλαυδίου 250. 368.
 Kemeses, Homeros fordítása 103.
 kódex-képek 342.
 κοινή 223. 347. 590.
 κοινή διάλεκτος 223.
 κοινὸν τῶν τεχνιτῶν 292.
 κολαζ 109.
 Kolchisi nők 2.
 kolonok 707. s k. 776.
 Kóndosz 318.
 Korkisch Erw., *de papyri, qua Phaedonis partes quaedam continentur, fide et auctoritate* 373.
 Köchly-Rüstow 61. 70. 340. 741.
 könyvtárak, iskolai 601.
 középkori görögség 247.
 közoktatási törvény, görög 598.
 κράτης 417.
 Kratinos 291.
 Kratylos 399. b. 566.
 krétai falfestések 123.
 Kretschmer 573. 598. *Gesch. der griech. Sprache* 347.
 Kroymann 721.
 κροσσόν 603.
 Krumbacher Károly 73. 137. 223. 236. — munkái 247. s k.
 Kybele-kultusz 57. 594.
 kyklikus eposzok 1.
 Kypselos-láda 9.
 Lactantius 220. 222. 393. — *de mortibus persecutorum* 730.
 latin költők invocatiói 159.
 latin vocalismus 420.
 latinság, afrikai 713. — classicus 58.
 Leenwen Menandros kiadása 110.
 Lefebvre-papyrusok 109.
 legio 799.
 λήκωτος 241.
 Lenaia 292.
 Lentz, Aug. 566.
 Leonidas-játékok 600.
 Lenkas-Ithaka 124. 134.
 lépő-kolonok 710.
 lexicographia latin 422.
 λήξ 707.
 liber septiformis 172.
 liburna 60. 742.
 Lietzmann H. 58. — *Kleine Texte* 796.
 limes 799.
 Lindsay 350. 419.
 Lipsius Justus 340. 406.
 Löbbecke-féle éremgyűjtemény 602.
 logos-tan 721.
 Lucanus és Janus Pannonius 761. s k.
 Lucretius 46. 775. 797.
 lucus Vestæ 225.
 ludi Megalenses 594.
 Ludwig Arthur 62.
 Lykaon 290.
 Lykeion, athéni 600.
 Lykurgos in Leocr. 191.
 Lysias 615.
 Lysippos Agiasa 123.
 manipulus 798.
 Manilius 100.
 mantineaiai csata 228.
 Marathon 228.
 marmor Parium 292.
 Mau August 237.
 Medeia 1.
 Medeia töredékek papyruson 6.
 Meineke 44.
 Menander 108. s k.
 Meyer Eduard 292.
 μέσος 474.
 Messalla 409.
 Meton-féle számok 63.
 metrika, antik 590.
 metrum és táncz 704.
 metrumok, pindarosi 707, 776.
 miletosi iskolai törvény 598.
 Mimnermos 1. 111.
 Minckwitz 8.
 Minius Iegius 603.
 Minucius Felix 159. 220. 302. 415.
 Mithras-kultusz 57.
 Mithra-vallás 595.
 μισοβάρβαροι 3.
 Mommsen 61. 296. 593.
 monangos 396. 404.
 mondat-accentus, görög 575.
 morbus gallicus 742.
 Mucius Scaevola 305. 593.
 Musaios, *Hero es Leander* 205. 206.
 Müller, *Handbuch d. kl. Altertumswissenschaft* 588.
 «Münzhuliche Denkmäler» 603.
 Mykene 285.
 mykene-krétai művészet 122.
 Myron Athena-Marsyas csoportja 123.
 mystikus irányzat 57.
 Némethy 409. *Euhemeri reliquiae* 57.
Vergilius élete és kora. 41.
 Neophron, *Medeia* 6.
 neoterikusok 43.
 νεοπότης 743.
 νίκαι Διονυσιακά 288.

- Nioba-monda 743.
 Nisard *Les poètes latins de la décadence* 761.
 νόμοι: 62.
 Nonnos 63.
 Norden E. 591.
Notitia Dignitatum 60. 741.
Octavius 220. 302. 415.
 Odysseia-fordítás 102.
Oidipus 290.
 ókori igazságszolgáltatás 189.
 Olympia 286.
 Olympieion, megarai 600.
 onager 70. 344. 345. 396. 405. 408.
 Oppianos-scholionok 672.
Oresteia 289.
 orvos, római 427.
 Ovidius 9. 57. 75. 266. 410. 625. 797.
 808. és Janus Pannonius 761. s k.
 ὄξύ 566. 572.
 ὀξύτερον 572.
 oxytonismus 351.
 oxytonon 355.
 ősi hangsúly 354.
 παῖδν 62.
 paidonomoi 598.
 palaeographia 591.
 palintonon 344. 345. 400. 401. 407.
 Panaitios 57. 593.
 Parmeniskos 3.
Parthenopaios 290.
 Patzner Fr. *de parataxis usu in Ciceronis epistulis praecipuo* 374.
 Paulinus Nolanus 175. 220.
 Pausanias 3.
 Pecz Vilmos 7. 589. 592.
Peliades 2.
 pergamoni gymnasium 600.
 Περιειρημένη 110. 115.
 Perikles 725.
 Περισπωμένη 567. 570.
 perisposimenon 355.
 Pernice E. *Privatleben* 592.
Peristephanon 24. 28. 97. 796.
 Pero és Micon 797.
 Πέρσαι: 289.
 Perseus elleni háború 296.
 Phaeton-papyrus 373.
Phaidros 276. 615.
 Pheidias Zeusának képe 603.
 Philo 58.
 φιλογυμνασταί 601.
Philoktetes 8.
 philologiai kézikönyv 592.
 Philologie, formale és Sach— 590.
 Philon 341. 403.
 Philonides 291.
 phonetika, görög 569.
Phrixos 290.
 Pindaros 2. 576. 591. — I. olymp. óda 704. 776. — scholion 4.
 Plataiai 228.
 Platon 264. 329. 348. 363. 567. 579. 599. — fordítások 276. 613.
 Plautus 404. — *Captivi* 388.
 Plinius *Nat. Hist.* 344.
 plumbata 60.
 Plutarchos 107.
 ποιητής 288.
 Poland, *Öffentl. Bibliotheken in Griechenland* 601.
 poliorketikusok 340.
 Polybios 227.
 polybolos 404.
 πολυβόλος καταπέλτης 403.
 polychromia 285.
 Polyuktos Demosthenese 123.
 Polythrus alapítólevele 600.
 πολύτλας 103.
 pompeji falfestés stílusai 722.
 pompeji fölíratok 796.
 Pontanus 54.
 Poseidonios 57. 227.
 Pöhlmann. *Gesch. d. ant. Komm. u. Socialismus* 370.
 Preller 5.
 prienei iskolai törvény 598.
 principes 798.
 Propertius 797.
 prosodia, görög 346.
 προσωδια μέση 574. — περισπωμένη 566.
 prosodiacus 709. 776.
 πρόξενος 601.
 Prudentius 171. 220. 796. *Dittochaeon* 20. s k. 95. s k. 171. s k. — irodalom 21. — művei 28.
 psephisma 601.
Psychomachia 29. 97.
 Ptolomaion 601.
 Quintilianus 356. 394. 761. — Menandrosról 108.
 rabszolga tanuvallomása 189.
 Reinach S. *Manuel de philologie* 588. — *A művészet kis tükré* 122.
 relief-képek 724.
 «res ad triarios venit» 798.
Rhizotomoi 2.
 rhodusi stílus 801.
 Robert (Carl) Menandros fordítása 110.
 Roma 605.
 római nevelés 304.
 római ünnepek nevei 417.
 római vallás 593.
 Romanos 246. 248.
 Roscius Amerinus pöre 193.

- rostra Julia 225.
 Sabazios-kultusz 57. — mysteriumok 594.
 Sallustius 55. 99. 160. — kéziratok 362. — repertorium 363.
 Sambucus 774.
 Σαπφίς 117.
 Sappho 565.
 sarkophag reliefek 9.
 Saturnalia 417.
 satyrdráma-verseny 290.
 Schanz GdRL 21. 42.
 Schliemann 285.
 Schneider Robert 237.
 Schneider Rudolf 60. 69. 341. 405. 741.
 Schramm antik löveg rekonstrukciói 341. 343. 407. 741.
 scorpio 396.
 Scylla- és Tereus-monda 42.
 Sedulius 99.
 Seneca 9. 775. 797. *Medea* 160. — és Janus Pannonius 763.
 Servius 770.
 sibylla-könyvek 594.
 Sichard, Johannes 99.
 Silenus 44.
 Simonides 1.
 sisciai csata 25.
 Sipylus 743.
 Skutsch 58.
 Sokrates elítélése 726.
 Sommer 419.
 Sophokles 2. 273. 291. 321. 323. 591. *Elektra* 732. 572. *Oedipus király* 808. σωτήρ 57.
 spondeus 706.
 Statius és Janus Pannonius 771.
 Steinthal az accentusról 566.
 stilisztika, latin 421.
 stoicismus 57. 721.
 Strabon 124.
 Στρατηγίαι καὶ πολιολογίαι διαφόρων πόλεων 342.
 Suidas 291.
 Sulla 297.
 Sulla-féle pör 194.
 Symmachus 24. 220.
Symposion 276.
 syncretismus 57.
 syncretisticus vallás-rendszer 57.
 syntaxis, latin 421.
 „syphilis” 742.
 Szamosi János 137. 237.
Szegedis 680.
 Székely István 74.
 színészek szobrai 287.
 színháztörténelmi emlékek 291.
 szociális erők a római történelemben 293.
 szocializmus, antik 370.
 Szokolov Feodor 237.
 Tacitus 56, *Ann.* fordítása 119.
 taktika-írók (görög) 227.
 τακταὶ τῶν ἐγκυκλίων 598.
 tanulók rangsorozása a görögöknél 601.
 Telephos-friz 724.
 tensa Capitolina 381.
 Tertullianus 219, 221, 302. *adv. Praxean* 721.
 Theoderich aranymédaillonja 603.
 Theokritos 46. 63. 71. 565. *Herakleitos* 62. *Adonis halálát sirató* nők 63.
Theristai 8.
 Thespis 292.
 Thévenot *Mathematici veteres* 340.
 Thewrewk Emil, ponori 145. 420.
 θίστροι 57.
 Thompson *Handbook of Greek and Latin palaeography* 591.
 thoraçomachus 60.
 Thukydides 358. hatása Sallustiusra 160.
 Tibullus 160.
 tichodrifus 60.
 Timokles 290.
 Timomachos Medeia-képe 9.
 Tiryns 285.
 Tocilescu 237.
 tormentum 70.
 tornaklubok, görög 601.
 torsiós lövegek 340.
 τοῦρται 603.
 tragédia fejlődése, görög 372.
 tragédia hírnökei, a. 372.
 tragédia-verseny 290.
 Traianus oszlopa 343.
 triarii 798.
 trochaeus 705.
Tusc. disp. 43. 46.
 Tyconius *Liber de septem regulis* 712.
 Tyrtaios 228.
 uralkodók kultusza 57.
 vándortanítók, görög 601.
 várharcz, antik 339.
 Vári *A class. phil. encyclopaediája* 589.
 Varro 57.
 vázaképek 601.
 Vedennius síremléke 343.
 Vercingetorix-stater 603.
 Vergilius 53. 63. 394. 797. — *eclogái* 44. 41. — *Catalepton* V. 241. — hatása Janus Pannoniusra 761. s k.
 Verrinae 421.
 vers-ictus 420.

viasztábla 601.
 Victoria-oltár 220.
 Vitruvius 311. 404.
 Vivarium-kolostor 711.
 Wackernagel az accentusról 346.
 Weil Henri 7. 237.
 Wendland P. 65. 591.
 Wescher *Poïorécétique des Grecs* 342.
 Westphal 420. *Metrik u. Rhythmik* 706.
 Wickhoff Ferencz 287.
 Wide S. *Gr. u. röm. Religion* 592.
 Wilamowitz 5. 7. Menandrosról 108.
 Wilhelm Adolf 287.
 Winckelmann 264. 268. 333. 275.
 Winter Fr. *Griech. Kunst* 592.
 Xenophon 363. *Anabasis* 228.
 zenei accentus 352. hangsúly 420.
 Zeus-fej, mylasai 123.
 Zeus-kultusz 285.
 Ziebarth, *Das griech. Vereinswesen* 56.
 Zielinski 67.
 ζῶον πολιτικόν — κοινωνικόν 56.

II. Magyar philologia.

Ady Endre 279. 413.
Ágis-kérdés 107. 208. 311.
 álharcz-motivum 550.
 Alvinczi Péter 738. 739.
 Anyos hatása Takách Juditra 106.
 Apáthi Miklós 740.
 Arany János 47. 156. 157. 215. 229.
 280. 304. 581. 584. 715. — *Épülo-*
gus 127. — esztétikája 683. s k.
 745. s k. — irodalomtörténete
 383. — műfordításai 191. — *Jóka*
ördöge forrása 381. — *Toldi szerelme*
 551.
 Arany László élete 226.
 Arany Tamás 717—719.
 Badics Ferencz 604.
 Bajza 605. 684. 689. 715. — *Hab-*
ledny 231. s k.
 Baksay Homeros ford. 103.
 Balassa 229. — *Füves kertecske* 607. s k.
 Bánóczi József 587.
 Barna Ferdinánd 313. 314.
 Bárótzsi 303.
 Bársony István 604.
 Batizi András 545.
 Batsányi hatása Sz. Szabóra 76.
 Bayer József 107. 433.
Bebecus-dráma 233. 234.
 Békesi Emil 313.
 Beniczky Péter 229.
 Beöthy Zsolt 47. 229. 233. 279. 280.
 365.
 Berzsényi 684. — hatása Takách
 Juditra 106.
 Bessenyei György 684. — *Ágis* 107.
 Binder Jenő 107.
 Bod Péter, *Athenás* 303.
 Bodnár Zsigmond 199. 608.
 Bogisich Mihály 217.
 Bonfini 207. — *Decas* 682.
 Bornemisza Péter 607. s k.
 Bulesu Károly 692. 758.
 Császár Elemér 54. 217. 685.
 Császár Ferencz 689. 694.
 Csengery Antal 81. 129.
 Csepreghy, *Piros bugyelláris* 557.
 Cserei Mihály 227.
 coccejanusok, magyar 367.
Comoedia Válásutina 719.
 csodaszarvas-monda 682.
 Csokonai 77. 382. 584. 685. — *Csikó-*
bőrös kulacs 75.
 Csúzy Zsigmond 240.
 Czeglédi István 718.
 Czuczor 736. — *Mátyás király* 428. s k.
 Dálnoki V. Gerzson 154.
 Dávid Ferencz 718. 719.
 Debreczeni Márton 303.
 Derecskei Ambrus 366.
 Dériné 389. 390. 555.
 Dessewffy Aurél 616. — József 158.
 Dézsi Lajos 383.
 Dózsa, *Zandirhám* 752.
 Döbrentei 158. 684.
 Dugonics 310. 311. 384. *Gyöm-*
gyösi (Tárházi) 108.
 Enyedi, *Gismunda* 37. 808. 809.
 Eötvös 586. — *Karthausi* 412. —
Végrendelet 127.
 Erdélyi János 68. 75. 685.
 Ernyey József 429.
Euryalus és Lucretia 37.
 Fabó Bertalan 314. 392.
 Fáy 216. 233.
 Fazekas Mihály 77.
 Fejér György, 793. — *Tisztsegre*
vágyódók 108. 238. 310. 311.
 Felméri Lajos 30.
 Ferenczy József 616.
 Fiala, *Segedís* 680.
 Fogarasi János 715.
Füves kertecske 607. s k.
 Gaal György 424. 425.
 Gaal József 604.
 Garai Alajos *Judit* 694. 745.
 Garay József 605.
 Gárdonyi 279. 807.
 Gellért-legenda 313 s k. 391. s k.
Gismunda 37. 808. 809.
 Gócs Ede 389.

- Greguss Ágost 71. 413. 749. s. k.
 Grünwald Béla 414.
 Gvadányi 686. 687. 693.
 Gyarmathy Sámuel 240.
 Gyergyai *Argirus* 283—294.
 Gyöngyösi István 215. 694. — *Charik-lia* 809. — *Rózsakoszorú* 229. 239.
 Gyöngyösi László 229.
 Gyulai Pál 16. 47. 82. 128—133. 231. 279. 280. 383. 384. 413. 547. 581. 692.
 Hajnóci Iván 77.
 Halápy, *Descr. Hung.* 680.
Halott vőlegény 204.
 Haraszi Gyula 77. 411.
Házi békesség 387.
 Heinrich Gusztáv 749.
 Heller Bernát 429.
 Heltai Gáspár 608. 719. — *Cancionale* 207. — *M. Krónika* 207.
 Henszlmann 753.
 Herczeg Ferencz 279.
 Horváth Czirill 367. 391. s. k.
 Horváth Endre 607.
 Horváth János 413.
 Horváth Timót, *Salamon meg fogadtatása* 388.
 időmértékes-verseléshez adatok 737.
 Igaz Sámuel 158.
 Illei 233. 793. — *Tornyos Péter* 54.
 Ilosvai 48. 610.
 Ipolyi 753.
 Iréne-tárgy 153. 154. 378. 379.
 iskolai dráma (XVIII. sz.) 54. 55.
 brassaiak 308—310. *Josephus venditus* 388.
 istenkardja-monda 682.
 Istvánfi, *Volter és Griseldis* 36. s. k.
 Jakab Elek 717.
 Jókai 130. 279. 430.
 Jósika 303. 304. 430.
Kádár Kata 199. s. k.
 Kanyaró Ferencz 367. 378. 717.
 Karácsonyi János 315. 392.
 Karádi, *Balassa árultatásáról* 719.
 Kármán 684. — *Fanni* 865.
 Katona Lajos 284. 391. 545. 736. 795.
 Katona, *Bánk bán* 745. 749.
 Kazinczy Ferencz 75. 76. 106. 303. 684. 685. 689. — *Ajánlás* 606. 607. — és Salis 804.
 Kazinczy Gábor 606. 607. — a Toldi-mondáról 610.
 Kelemen Ferencz 304.
 Kemény János 11. — *Önéletírás* 163. s. k. 255. s. k.
 Kemény József gróf 11.
 Kemény Sámuel 12. s. k.
 Kemény Zsigmond 118. 380. 610. — gyermekkora 10. s. k., 81. s. k. — *A vajongók* 161. s. k., 253. s. k. — *Özvegy és leánya* 161. 169. 259.
 Kerekes Ferencz 77.
 Kerényi Frigyes élete és költ. 715. 716.
 Kilényi Dávid 389. 390.
Királyurfi 205.
Kis Ilona 203.
 Kis János 685. — hatása Takách Juditra 107. — Sz. Szabó hatása ~ ra 76.
 Kisfaludy Károly 216. 559. 584. — *Mátyás deák* 232. 233.
 Kismariai Veszelin Pál 740. 741.
 Kiss Áron 608.
 Koháry István 229.
 Komjáthy Jenő 120. 121.
 Komlóssy Ferencz 555.
 Kónyi, *Democritos* 382. — *Waltron* 433.
 Kossuth Lajos 616.
 Kovasóczy 606.
 Kovachich Márton 426.
 Kovács Pál 215. 216.
 Kovács Sándor 386.
 Kölcsey és Salis 804.
 Kriza, *Vadrózsák* 200.
 kritika 803.
 Kugler Alajos 385. s. k.
 Kulcsár György 366.
 Lakos, *Hunyadi László* 386.
 Lánczy Gyula 313. s. k. 392. 393.
 Lázár Béla 107.
 Lehr, *Toldi-comm.* 745. 746.
 Lévy József 383.
 Madách 216. 581. 695. — *Ember tragédiája* 68. 69.
 Mailáth János gr. 426.
Megéttett János 204.
 Melius Péter 366. 717.
 Miklós deák 739.
 Mikszáth 279. 280. 364—366. 585. 586. 744. 807. — *Gesta* 735. — stílusa és nyelve 714. 715.
 Molnár Albert 157.
Molnár Anna 204.
 Molnár Sándor 81.
 Monoszlai András 366.
 Móricz Zsigmond 807.
 műfordítás 790. 791.
 Nagy Zsigmond 383.
 Nagybánai Mátyás, *Hunyadi János* 207.
 népballada, székely 71. 72.
Népköltési Gyűjt. 200. 203.
 Négyesy László 737.

- Orczy Lőrincz 75. 107. 215. s k. 689.
 Osváth János 391. 393.
 Ozorai Imre 718.
 ősmondák 681.
 Pázmány 229. 379. 715. 738. 739.
 Pákh Albert 81.
 Pállya, *Ravasz és Szerencsés* 54. 108. 238. 310. 311.
Pannoniai ének 749.
 Páriz, Pápai 157. 303.
 Péchi Lukács 718.
 Pécsi Simon 253. s k.
 Péterfy Jenő 103. 128. 279. 280. 414.
 Pethő Gergely 207.
 Petőfi Sándor 230. 281. 303. 312. 390. 396. 413. 580. 685. s k. 715. 716. 747. 751. — fordítások 728. 730. — képzete 52—54. — nyelve 239. 240.
 Petőfi István 281.
 Petrőczy Kata 154.
 Polgár Incze élete és *David presidense* 388.
 Püspöki János 367.
Pyramus és Thisbe (1628.) 808.
 Rádai Pál 230.
 Rákosi Jenő, *A fekete hajó* 647.
 Rákosi Viktor 303.
 Ráskay, *Vitéz Franciskó* 36. s k., 227. 412.
 ref. énekeskönyv 217.
 Révai 240.
 Reviczky 120. 413. 414.
 Riedl Frigyes 47. 229. 279. 391. 581.
 Rimai János 229.
 Rozsnyai, *Horologium* 382.
Rustan császár 616.
 Sajnovics 240.
 Salamon Ferencz 47. 413. 581. 715.
 Sándor István 240.
 Seprődi János 392. 393.
 Sibolti Demeter 608. 609.
 Simai, *Váratlan vendég* 54.
 Sófálvi 684.
 Sylvester János 604.
 Szabó Ferencz 806.
 S. Szabó József 233.
 Szabó Károly 30. 313. 314. 607. s k.
 Szabolcska Mihály 279.
 Szalárdi Miklós 608. 609.
 Szalárdi, *Siralmas krónika* 161. s k. 253. s k.
 Szász Károly 82. 215. 216. 687. 688. 749. 783.
 Szatmári Baka Péter 366.
 Széchenyi 414. 616.
 Széll Farkas 29. s k., 199. s k.
 Szemere Pál 689.
 Szenczi Molnár Albert 739.
 Szentes Reginald 233.
 Szentjóni Szabó László 75—77.
 Szentpétery Zsigmond 389.
Szép Julia 203.
 Szepsi Csombor Márton 197.
 Szeremley Császár Loránd 306.
 Szigetvári Iván 803.
 Szigligeti népszínművei 412. 413. — *Rózsza* 548. s k. — *Szökött katona* 76.
 Szilády Áron 607. 610. 737.
Szilágyi és Hajmási 203. 693.
 Szilágyi István 686. 691. 692.
 Szilágyi Sándor 687.
 Szilvás-Ujfalvi Imre 737. 738.
 színészet, pozsonyi 792. — soproni 385. s k.
 Szinnyi Ferencz 746.
 Szőnyi Benjamin 230.
 Takách Judit 106.
 Tárkányi Béla 604. 605.
 Taxonyi 379.
Telamon históriája 29. s k., 199. s k. 808.
 Teleki, *Fetronius* 5.
Teleki Éri 203.
 Temesvári Pelbárt 227.
 Thuri Etele 608.
 Tinódi, *Zsigmond krónika* 208.
 Tisza istene, a 681.
 Toldy Ferencz 29. 217. 283. 284. 383. 384. 413. 606. 610. 752. 808. 809.
 Toldi-monda 550. s k. 610. — oláh nyelvemlékben 157. 158.
 Tompa 605. 687. 715. — *Falusi órák* 106.
 Tóth Lőrincz 81.
 Turóczy krónikája 303.
 Ungaria, Michael de 226.
 Unitárius polemikusok 717—719.
 Vajda János 120. 279. 413.
 Váczi András 367.
 Váczy János 607.
 Vida József 747.
 Versegly 240. — mint esztétikus 684. s k.
 Vitkovics Mihály 685.
 Volf György 284.
 Vörösmarty 130. 326. 559. 581. 694. 715. 745. — *Salamon király* 387. — *Szép Ilonka* 231—233.
 Wesselényi Miklós 91.
 Zempléni Árpád 384.
 Zerffi Gusztáv 548. 549.
 Zoltán József 383.
 Zrinyi 693. 694. 746. 750. 751. — Pisában 379. 380. — *Siralmas panasza* 378. — *Szigeti veszedelem* 307.
Zrinyi Miklós és az ő barátai 387.

III. Germán philologia.

Adelung 108.

ál-Shakespearei darabok 671 s k. —

Arden of Feversham 626—628.665. — *Cromwell* 650—652. —III. *Edward* 629. s k. 665. —*Humphrey herczeg* 621. — *János**király* 620. — *Két nemes rokon*636. s k. 665. — *Lear királyról*621. — *Locrine* 661—663. —*Makrancos hölgy* 621. — *Merlin*641. 642. 665. — *Mucedorus* 631.s k. 664. — *Oldcastle* 652. s k. —*Paris* 625. 626. — *Perikles* 643.s k. — *Puritán özvegy* 656—658. —*Szép Emma* 635. 636. 664. —*Tékozló fiú* 647. s k. — *Víg ördög*632. s k. 664. *York- és Lancaster-**háczak* 620. 621. — *Yorkshirei**tragédia* 658. s k.

Alxinger 231.

Apollonius (tyrusi) 644.

Arndt 333.

Arnim, A. v. 337. B. v. 337.

Ast Frigyes 59.

Bartsch 789.

Beck Károly 217.

Bernard, R. 626.

Bernauerin, die schöne 201.Bissel J., *Icaria* 152. 379. 380.Bock Mihály, *Würz Gärtlein* 607.

s k.

Bodenstedt, F. v. 634.

Bodley, Th. 667.

Boer 789.

Bolte, J. 631.

Bouterweck, *Donamar* 273.

Börne 793. 794.

Böttiger 231.

Brandes 128.

Brentano, Cl. 263. 332. 337.

Brewer, Th. 634.

Browne 727. 792.

Bukner 596.

Burckhardt, J. 275.

Bürger 755. 756.

Byron 412.

Camden, W. 619. 620.

Capell, E. 629.

Carlyle 297.

Chamisso 754.

Chaucer 623. 640.

Claudius Mathias 75. — *Rheinwein-**lied* 431.

Coleridge 640.

Condell, H. 618. s k.

Davenant, Ch. 645.

Dehmel, Richard 225.

Delius, N. 628. 646.

Dilthey 326.

Disraeli 413.

Döring, H. 618. 658.

Drayton, M. 635. 653.

Dryden 297. 645. 647.

Eichendorff naplója 59, 423.

Elze, C. 662.

Falkener 297.

felvilágosodás, angol 801.

Fielding 128.

Fischer, Hermann 268.

Fischer, Kuno 266.

Fletscher, J. 636, 640. 641.

Freiligrath 331.

Frenssen 806 807.

Friesen, H. 634.

Gellert 75, 126. — meséi 805.

germán dialektusok, északi 570.

Gibb 222. 223.

Goethe 94. 263. s k., 323. 326. s k.,

364. 423. 561. 581. 667. 669. 685.

754. s k. 805. — *Faust* 50. 52.695. s k. — *Heidenröslein* 75. —*Iphigenie* 50. — levele GruberKároly Antalhoz 230. 231. — *Tasso*50—52. — *Werther* 125. 126. 806.

Gotthelf 806.

Gottsched 107. 108. 238. 310. 311.

Gower, J. 644.

Greene, R. 620. 632. 635. 646. 666.

Grillparzer 5. 430. — *Medeia* 9. 561.

Grimmelshausen, Simplicissimus

597.

Gryphius 378. 379. — *Catharina**von Georgien* 152. 153.

Hainbund 75.

Haller 756. 804.

Harrach József 71.

Hartmann 217.

Hauptmann 130.

Hebbel 338. 691. 754.

Heimatkunst 806. 807.

Heine 423. 730. 754.

Heinse, 325. 333. — *Ardinghello*

271. s k.

Hemminge, J. 618. s k.

Hempl György 611.

Henslowe 649. 651. 653.

Herder 75. 271. 336. 430. 683. 685.

Heywood, Th. 634. 635.

Hildebrand 784.

Hille, Peter 225.

Hoffmann, E. T. A. 423.

Hofmeyer 388.

Holbein, *Kronsteini harc-játék* 549. s k.

- Holinshed-krónika 623, 661.
 Hölderlin Frigyes 262. s k., 319. s k.
 Huch, Richarda, 334. 442.
 Humboldt, W. v. 270.
 Hume 298.
 Ibsen 130. 412. 587. 794.
 Iffland 231. 387.
 Immermann 423. 806.
 Jacobi 265. 269. 271. 333.
 Jean Paul 56, 273. 327. 422. 423. 748.
 Keller, Gottfried 225. 270. 332.
 Kleist, H. von 265. 754. 756.
 Klingsor 216.
 Klopstock 324. 327. 336. 756.
 Knight, Ch. 639. 640.
 kódex, Kalocsai kfnémet 425. 426.
 Kotzebue 231. — *Das Waldhaus*
 388. — *A bak öz* 389.
 Köffinger J. P. 426.
 Körner 217. — *Zrínyi* 749.
Kudrun 748 s k.
 Lange, Fr. A. 275.
 Lazarus 748.
 Lenz 265.
 Lenau 217. 225.
 Lessing 649. 662. 665. 684. 701.
 Leuthold, H. v. 338.
 Lily, *Euphuës* 632.
 Lodge, Th. 630.
 Loeben 59.
 Luther 125. 787. 801.
 Lüdemann 231.
 Magenau 264. 265.
 Marlowe 50.
 Martin, *Kudrun*-tanulm. 787. 789.
 Matthiesson 755. 804.
 Meres, F. 629.
 Meyer János 433.
 Meyer, R. M. 333. 596.
 Milton 297. 793.
 Minor 793.
 Moltke, M. 629.
 Munday 653.
 Musaeus 430.
 Musen-Almanachok 75.
 Müller-Guttenbrunn 792.
 Müller János 231.
 Müllner 793. s k.
 Nash, T. 626.
 Nattenhaus 379.
 Nestroy 595. s k.
 Neubner 618. s k.
 Neuffer 264. 265.
 Neugebauer László 729. 730.
 Neumayr 54.
 Nibelungen-Nót 686. 783. 790.
 Novalis 423. — *Heinrich von Ofter-*
dingen 273.
- Nowack 56.
 Opitz 336.
 Ossian 224.
 Pamer György 108.
 Panzer 789.
 Paul, H. 300. 786.
 Peele, G. 620. 626.
 Petz Gedeon 754.
 Pitschel 311.
 Pniower 698. s k.
 Poe, E. A. 715.
 Pope 684.
 Quistorp 108, 310. 311.
 Retzer 231.
 Rhode, E. 735.
 Richardson 126.
 Richtmann Mózes 587.
 romantika, német 422. 423.
 Rommel 596, 597.
 Rosenhagen, G. 425. 426.
 Rowley, W. 624. 646.
 runáírás 610. 611.
 Salis költészete 804.
 Scherer 262.
 Schiller 264. s k., 321. s k., 667.
 669. 684. 685. 697. 754. s k. 805. —
Die Bürgschaft 734. 735. —
Messinai ara 794.
 Schink, *Faust* 695. s k.
 Schlegel, A. W. 268. 332. 333. 649.
 660. 667. — Dorothea 266. — Fr.
 333. 334.
 Schmidt, Erich 75.
 Schnitzer 728. 729.
 Schröder, E. 75.
 Schubert 423.
 Schwarz poseni kormánytan. 432.
 Scott, Walter 128.
 Seckendorf 333.
 Seliger, *Ein vergessener Faust-Dich-*
ter 697. s k.
 Shakespeare 8. 52. 55. 262. 280. 281.
 617. s k. 749. 754. — *János király*
 631. — *Hamlet* 390. — *IV. Henrik*
 559. s k., 655. — *Makrancos hölgy*
 649. — *Windsori víg nők* 557. s k.
 Shelley 325.
 Simrock 788.
 Sinclair 333. 337.
 Skeat, W. W. 636.
 Smith, W. 651.
 Sonnenfels 239.
 Stäudlin, Gotthold 264. 333.
 Sterne 126.
 Stilling 315.
 Strauss, D. Fr. 339.
 Sudermann 130.
 Swift 297.

- Teetgen, A. 629.
természetérzék a német költ.
224. 225.
Tieck 273. 333. 334. 423. 618. s k.
793. 794. — *William Lovell* 272.
Ulmland 337.
Ulrici 618. s k.
Vincke, G. v. 628. s k.
Vischer, Fr. Th. 338.
Voss 275.
Wackenroder 423.
Waiblinger 268. 337. 338.
Walpole 298.
Waltzel 334.
Wanckhel 108.
Werner, R. M. 331.
Werner, Z. 332. 423. 793. s k. —
Vanda 430.
Wieland 126. 269. 275. 424. 425.
703. — *Agathon* 273.
Wilde, O. 130. 335.
Wilkins, G. 645. 661.
Wilson 683.
Windisch, K. G. 107.
Windelband 330. 336.
Wion 316. s k.
Witkowski 702.
Wülker 71.
Wünsche, A. 734.
Young 297. 324.
Zinkernagel, F. 271.
Zschokke, *IV. Henrik első szerelme* 231.
Laurière 414.
Le Jay 54.
Leopardi 587.
Livet, Ch. L. 64.
Herbelot 382.
Hugo Viktor, *Hernani* 44. — *Les misérables* 434. — *Századok legendája* 561.
Jicmanu Craiu 206.
Kraus F. X. 213.
Lafontaine 805.
Maeterlinck 130.
Maigron 128.
Malherbe 64. 65.
Manzoni 586.
A. M. Marinescu 206.
Maupassant 410. — *Yvette, Mont Oriol* 434.
Meyer-Lübke 300. 301. 350.
Mezières, A. 628.
Moldován Gergely 206.
Molière 65. 311. — *Urhatnám polgár* 54.
Montesquieu 297. 298. 801.
Mussat 410. 412. — *lirája* 791.
novela picaresca 597.
Paris, Gaston 733.
Petrarca 44. 801.
Rodet, H. 65.
Rousseau J. J. 65. 66. 75. 125. 126. 264. 273. 274. 297. 298. 324. 333. 411. — *Új Heloise* 801. — *társaság* 235.
Sand, George 410. 411.
Schuchardt Hugó 546.
Staelné 267.
Stendhal 120.
Sully Prudhomme 587.
Taine 71. 686. s k.
Texte, J. 298.
Tobler, A. 733.
Torre, A. de 78.
Vaugelas 64. 65.
Verlaine 715.
Vigny, A. de 127. 128. 586. 587.
Villon, F. de 154.
Voltaire 297. 311. 684. 686. 801.
Vulkanu József 206.
Zola 130.
Zyromski, E. 587.

IV. Román philologia.

- Aeneas Sylvius 430.
Anelulu si corbulu 206. s k.
Anelulu si nafram'a 206. s k.
Baudelaire 417. 715.
Bandello 379.
Baumgartner 71.
Beranger 753.
Boccaccio 44. 78. 623. 640.
Brunetiere 128. 792.
Calderon 50.
Chénier, A. 128.
Claus Antal 54.
Crugnola 792.
Dante 53. 581. — és Magyarország 214.
Destouches 311.
Donnay, Aristophanes hatása ~-re 561. s k. — *Lysistrata* 561. s k.
Faguet E. 75. 411.
felvilágosodás, francia 801.
francia nyelv 64. 65.
Galland 383.

V. Egyéb szakok.

- Ahlwardt, Wilhelm 236.
Ali Cselebi 382.
Ali Dsemali 382.
apokrif-irodalom 795.

- apostolokról szóló mondák 790.
 Assemanni 382.
 aszterabádi szójárás 299.
 Bacher Vilmos 587.
 Baumgarten 683. s k.
 Beethoven 326.
 Benfey 383.
 biblia 95. — magyarázat 712.
 Blau Lajos 587.
Brihatkatha 727.
 buddhisták 727.
 Budhaszvámin 727.
 Büchler Adolf 587.
 Croce, B. 585. 586.
 deisták 801.
 dsainák 727.
 Dselál ed-Din Rúmi 222.
 Fazlullah 298.
 Fichte 266. 271. 334. 336.
 Firdüsi, *Sahnâme* 756.
 Goeje, Michel 236.
 Gunádhja 727.
 Gül Baba 299.
 Haydn József 386.
 héber költők 282. 283.
 Hegel 264 s k., 322. 334. 337. 685.
 Helvetius 264.
 Herbart 266.
 Hitopadesa 427.
 hurufik szektája 298—300.
 Huzain Vaiz 383.
 idill 70. 71.
 ind meseirodalom 727.
 indiai reliefek 723.
 Jézus-kultusz 720.
 Jézus-mondák 795.
 Kant 264. s k., 333. 683. s k. 755.
 Kazvini 727.
 keleti művészet 122.
 kezesség-motívum 734. 735.
 Khalil Khalid 223.
 Krausz Sámuel 587.
 Ksemendra 727.
 Leibniz 265. 325. 684.
 Libussa-monda 429. s k.
 Loewe 423.
 Lombroso 414.
Mahrem nâme 299.
 Marzubán nâme 726.
 Mendelssohn 423.
 mesetörténet, összehasonlító 795.
 Mohammed ibn Gházi 727.
 Mozart 326.
 Nietzsche 275. 312. 338. 587.
 Noe bárkájának képe érmen 603.
 ókeresztény művészet 177.
 pancsatantra 382.
 parsismus 720.
 Perrochet, Alexandre 237.
 perzsa mesegyűjtemény 726.
 Purgstaller 753.
 Riza Tevfik 299.
 Schelling 264. s k., 334—336.
 Schleiermacher 266. 275. 334.
 Schopenhauer 586. 587.
 Schumann 423.
 semitizmus 720.
 Shaftesbury 325.
 Slokaszangraha 728.
 Spencer 53. 54.
 Spinoza 265. 272. 684.
 Sulzer 683. s k.
 szláv nyelvek accentusa 579.
 Szomadéva 727.
 talmud 417.
 testamentum (ó- és új-) jelenetei 172.
 Tolsztoj 93.
 török irodalom 222. — költők 716. 717.
 újtestamentum szókincea 720.
 vedák accentusa 569. — nyelve 351.
 Venetianer Lajos 587.
 Volkelt 328.
 Volkmann 215.
 Wagner, R. 323. 423.
 Weber 423.
 Wundt 300. 323.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910-ben.

I. A Társaság tisztségviselői:

Tiszteletbeli elnök:	<i>Ponori Theureux Emil</i>
Elnök:	<i>Heinrich Gusztáv</i>
Alelnök:	<i>Hegedüs István</i>
Első titkár:	<i>Vári Rezső</i>
Másodtitkár:	<i>Fapp Ferencz</i>
Pénztárnok:	<i>Cserhalmi Sámuel</i>
Ügyész:	<i>Bonta Károly</i>
Szerkesztők:	<i>Császár Elemér és Láng Nándor.</i>

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

<i>Binder Jenő</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Incze József</i>	<i>Riedl Frigyes</i>
<i>Findczay Ernő</i>	<i>Katona Lajos†</i>	<i>Schmidt József</i>
<i>Findály Gábor</i>	<i>Kempf József</i>	<i>Simonyi Zsigmond</i>
5 <i>Förster Aurél</i>	15 <i>Kuzsinszky Bálint</i>	25 <i>Székelly István</i>
<i>Griesswein Sándor</i>	<i>Maywald József</i>	<i>ifj. Szinnyei József</i>
<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Melich János</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Vértessy Jenő</i>
<i>Haraszti Gyula</i>	<i>Pecz Vilmos</i>	<i>Wirth Gyula</i>
10 <i>Herald Ferencz</i>	20 <i>Petz Gedeon</i>	30 <i>Zlinszky Aladár.</i>

VIDÉKIEK:

<i>Bászel Aurél</i>	<i>Dóczi Imre</i>	<i>Pauler Ákos</i>
<i>Bleyer Jakab</i>	<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Bódiss Jusztin</i>	<i>Gedeon Alajos</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Boros Gábor</i>	<i>Horváth Balázs</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
5 <i>Burány Gergely</i>	15 <i>Incze Béni</i>	25 <i>Révay József</i>
<i>Burián János</i>	<i>acsokvicsKálmán</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Kanyaró Ferencz†</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Dézsi Lajos</i>	<i>Karl Lajos</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Dombi Márk</i>	20 <i>Némethy Géza</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok:

Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Dr. Dörpfeld Vilmos, a német arch. int. I. titkára, Athén.
Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár, Budapest.

- 5 *Dr. Ludwigh Arthur*, egyetemi tanár, Königsberg.
Dr. Osthoff Hermann, egyetemi tanár, Heidelberg.
Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.
Samassa József, érsek, Eger.
Dr. Schuchardt Hugó, udvari tanácsos, Grác.
- 10 *Dr. Szász Károly*, min. tan., orszgy. képv. Budapest.
Dr. Ponori Theureuk Emil, udvari tanácsos, Budapest.
Dr. Vahlen János, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. Vámbéry Ármin, ny. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Wilhelm Adolf, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

†	József, Csász. és Kir. Főherczeg ö fensége	200	kor.	—	f.
†	Dr. Abel Jenő, volt egyetemi tanár	309	"	—	"
	Bayer József, áll. főgimn. tanár, Budapest	98	"	50	"
†	Dr. Bulenz József, volt egyetemi tanár	200	"	—	"
5	Dr. Császár Elemér, egyetemi m. tanár	200	"	—	"
	Czeizel János, áll. főreáliskolai tanár, Budapest	103	"	—	"
	Dr. Förster Aurél, tanár, Budapest	200	"	—	"
	Dr. Gyomlay Gyula, Eötvös-kollegiumi tanár, Budapest	120	"	—	"
†	Dr. Gyulai Fül, volt egyetemi tanár	200	"	—	"
10	Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató	34	"	73	"
	Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	200	"	—	"
	Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtítkára, Budapest	578	"	—	"
†	Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	200	"	—	"
†	Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	"	—	"
15	† Kalocsay Endre, volt gyakorlótanár	69	"	50	"
	† Dr. Katona Lajos, volt egyetemi tanár,	200	"	—	"
	Dr. Kertész Ármin, tanár, Budapest	75	"	—	"
†	Gr. Kun Géza	200	"	—	"
	B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	200	"	—	"
20	Dr. Némethy Géza, egyetemi tanár, Kolozsvár	200	"	—	"
†	Nagáll János, pergamoni püspök	200	"	—	"
	Dr. Pecz Vilmos, egyetemi tanár, Budapest	298	"	—	"
	Dr. Pintér Jenő, állami főgimn., tanár, Budapest	200	"	—	"
†	íjf. Dr. Reményi Ede, volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	"	—	"
25	Dr. Schmidt József, egyetemi m. tanár, Budapest	200	"	—	"
	Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	200	"	—	"
	Vikár Béla, országgyűlési gyorsíró, Budapest	200	"	—	"
	Összesen	7185	kor.	73	f.

Ezen az összegben 7500 K n. é. magyar koronajáradék kötvényt vásároltunk 7127/35 K árban, a fennmaradt 58/38 K készpénz a m. kir. postatakarék-pénztárban van elhelyezve.

Jegyzet. 1909 végén volt tiszteleti tag: 12, alapító: 24, rendes: 536, rendkívüli: 95, előfizető: 212, összesen: 879. Ma van tiszteleti: 14, alapító: 27, rendes: 571, rendkívüli: 72, előfizető: 217, összesen: 901.

Kelt Budapesten, 1910. november hó 30-án

Cserhalmi Sámuel
pénztárnok.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TAMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatokéi pedig dr. Császár Elemér címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

CSENGERI JÁNOS: Euripides Medeája	1
PAPP FERENCZ: B. Kemény Zsigmond gyermekkora. (I. közl.)	10
RÉVAY JÓZSEF: A Prudentius-féle Dittychæon. (I. közl.)	20
REICHARD PIROSKA: Telamon históriája. (I. közl.)	29

HAZAI IRODALOM.

Vergilius hatodik eclogája. HEGEDÜS ISTVÁN	41
Szinnyei Ferencz: Arany János. VÁCZY JÁNOS	47
Tasso fordítások. VÉRTESY JENŐ	50
Oláh Gábor: Petőfi képelete. HARTMANN JÁNOS	52
Szemelvények a XVIII. század iskoladrámáiból. ALSZEGHY ZSOLT	54

KÜLFÖLDI IRODALOM.

P. Wendland: Die hellenistisch-römische Kultur. RÉVAY JÓZSEF	55
C. F. W. Müller: Syntax des Nom. und Acc. im Lateinischen. INCZE BÉNI	58
Tagebücher des Freiherrn J. v. Eichendorff. WÉBER ARTÚR	59
Anonymi de rebus bellicis liber (ed. Schneider). LÁSZLÓ BÉLA	60
A. Ludwich: Homerischer Hymnenbau. HARSÁNYI FERENCZ	62
F. Brunot: Histoire de la Langue française III. BIRKÁS GÉZA	64
E. Champion: Rousseau et la Révolution française. CSÁSZÁR ELEMÉR	65

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Rózsa Vitál: Szent Ágoston «De civitate Dei» cz. munkája. RÉVAY JÓZSEF	66
Fr. W. Seraphin: Die Bedeutung der Antike. U. az	67
Farkas Pál; dr. Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata.	
KRISTÓF GYÖRGY	68
Nagy Balázs: A régi fegyverek fizikai szempontból. LÁSZLÓ BÉLA	69
Futó Jenő: Az idill eredete és fejlődése. CSÁSZÁR ELEMÉR	70

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság ülése 1909. decz. 9-én	71
† Krumbacher Károly. D. J.	73
«Juventus.» L.	74
Szentjóni Szabó László és a népiesség. GÁLOS REZSŐ	75
Válasz Bokornak. BINDER JENŐ	78
A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke	78
Programm-értekezések 1908-09.	79

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 tnyai terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ár: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmt Samu-hoz (Budapest, I. Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

TARTALOM.

PAPP FERENCZ: B. Kemény Zsigmond gyermekkora. (II., bef. közl.)	81
REVAY JÓZSEF: A Prudentius-féle Dittochæon. (II. közl.)	95

HAZAI IRODALOM.

Homeros Odysseiája, ford. Vértessy Jenő. HEGEDŰS ISTVÁN	102
Vadász Norbert: Dukai Takách Judit élete és munkái. CSÁSZÁR ELEMÉR	106
Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. GRAGGER RÓBERT	107
Hegedűs István: Menander redivivus. VÉRTESY DEZSŐ	108
Corn. Tacitus évkönyveiből, ford. Ozorai Lajos. KURTZ SÁNDOR	118
Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. KIRÁLY GYÖRGY	119

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hindu Tales, transl. by John Jacob Meyer. KÉGL SÁNDOR	120
Giulio Carotti: L'arte dell' evo antico. LÁNG NÁNDOR	121
A. Gruhn: Der Schauplatz der Ilias u. Odyssee. CSERÉP JÓZSEF	124
W. Nowack: Liebe u. Ehe im deutschen Roman zu Rousseaus Zeiten. BITZÓ SAROLTA	125
Maurice Masson: Alfred de Vigny. ELEK OSZKÁR	127

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXV. KÖZGYŰLÉSE.

Elnöki megnyitó beszéd. HEINRICH GUSZTÁV	128
Titkári jelentés. VÁRI REZSŐ	134
Emlékbeszéd Bartal Antal fölött. CSERÉP JÓZSEF	138
A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.	146
Jegyzőkönyv az 1910. jan. 15.-i választmányi ülésről.	150
Jegyzőkönyv az 1910. jan. 15.-i közgyűlésről.	150

VEGYESEK.

Az Irene-mondához. KLIMKÓ KÁROLY	152
Society for the promotion of Roman (Latin) studies	154
Verses «testamentum» (congé) a XVIII. századból. SZÁSZ BÉLA	154
Megjegyzések Váczy János bírálatára. SZINNYEI FERENCZ	156
Válasz Szinnyei Ferencz megjegyzéseire. VÁCZY JÁNOS	157
A Toldi-monda egy oláh nyelvemlékben. BACIU JÁNOS	157
Desewffy gróf a humorról. SZINNYEI FERENCZ	158
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	158
Budapesti és kolozsvári doktori disszertációk 1909-ben.	159

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 imnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Oserhalmt Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

1910. MÁRCZIUS.

XXXIV. ÉVFOLYAM.

III. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok
kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai**
dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

Loósz István: Adatok Kemény Zsigmond «A rajongók» című regényé- nek forrásaihoz. (I. közl.)	161
Révay József: A Prudentius-féle Dittochaon. (III., bef. közl.)	171
CSERMELYI SÁNDOR: Cicero a rabszolgák kivallatásáról	189
KEMÉNY LAJOS: Bocatius János	194
REICHARD PIROSKA: Telamon históriája. (II. bef. közl.)	199

HAZAI IRODALOM.

Révay József: Commodianus élete és kora. FODOR GYULA	210
Kaposi József: Dante és Magyarország. — Dante ismeretének első nyomai házánkban és a magyarországi Dante-kódexek. Cs. PAPP JÓZSEF	214
Beöthy Zsolt: Írói arcképek. GÁLOS REZSŐ	215
Heinrich Gusztáv: Magyar elemek a német költészetben. GÁLOS REZSŐ	216
Szűgyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. CSÁSZÁR ERNŐ	217
Böhm Dezső: Orcy Lőrinc élete és költészete. ALSZEGHY ZSOLT	217

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Gaston Boissier: La fin du paganisme. RÉVAY JÓZSEF	218
Franz X. Zeller: Die Zeit Kommodians. — H. Scheifler: Quaestiones Commodianæ. RÉVAY JÓZSEF	221
E. J. W. Gibb: A history of ottoman poetry. KÉGL SÁNDOR	222
Karl Krumbacher: Populäre Aufsätze. HENRICH ARNOLD	223
Julie Adam: Der Natursinn in der deutschen Dichtung. VASS BÉLA	224

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Dr. Horváth Gyula: A Forum Romanum hajdan és most. FINÁLY GÁBOR	225
Kolosvári Aladár: Arany László élete. KRISTÓF GYÖRGY	226
Pintér Jenő: Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. CSÁSZÁR ERNŐ	226
Kertész János: A görög gyalogság taktikája. GAÁL PÁL	227
Pronai Lajos: Gyöngyösi István Rózsakoszorúja. GÁLOS REZSŐ	229
Biró Lajos: Adatok a Petőfi-kultuszhoz. GÁLOS REZSŐ	230

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910. febr. 9-iki ülése	230
Goethe-nek Gruber Károlyhoz intézett válasza. BLEYER JAKAB	230
A «Szép Ilonka» keletkezése. KIRÁLY GYÖRGY	231
A magyar Bebecus-dráma. ALSZEGHY ZSOLT	233
Société Jean-Jaques Rousseau. RÁCZ LAJOS	235
A régi német kéziratok leltározása. GRAGGER RÓBERT	235
A philologia halottai 1909-ben	236
Megjegyzések Gragger Róbert bírálatára. BLEYER JAKAB	238
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	239

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdijai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

1910. DECEMBER.

XXXIV. ÉVFOLYAM.

X. FÜZET.

1110 EGYETEMES

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát dr. Láng Nándor (I., Paule-utca 4.), a modern philologiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér czímére (I., Paule-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

GÁLOS REZSŐ: Arany János esztétikája (II. bef. közl.)	745
PAIS DEZSŐ: Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok	760
BOROS JÓZSEF: Pindaros első olympiai ódájának metruma (II. bef. közl.)	706

HAZAI IRODALOM.

Kudrun, ford. Kőrös Endre. PETZ GEDEON	783
Radó Antal: A fordítás művészete. GÁLOS REZSŐ	790
Magyar Emil: Musset lírai költészete. ELEK OSZKÁR	791
Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története. ALSZEGHY ZSOLT	792

KÜLFÖLDI IRODALOM.

O. Schmidtborn: Houwald als Dramatiker. HEINRICH GUSZTÁV	793
L. Conard: Altchristliche Sagen über das Leben Jesu und der Apostel. RÉVAY JÓZSEF	795
D. H. Lietzmann: Lateinische altkirchliche Poesie. RÉVAY JÓZSEF	796
E. Diehl: Pompeianische Wandinschriften. ENDREI GERZSON	796
E. Daniels: Das antike Kriegswesen. LÁSZLÓ BÉLA	798
Th. Zielinski: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. GAÁL PÁL	799
E. O. v. Lippmann: Chemisches und Alchemisches aus Aristoteles. GÄRTNER HENRIK	802

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Madarász Flóris: Kritikai irányelvek. HEINRICH GUSZTÁV	803
Német Gábor: Salis-Seewis Költészete. HEINRICH GUSZTÁV	804
Dékán Samu: Gellert meséi és elbeszélései. HEINRICH GUSZTÁV	805
Bakóczy Károly: Kármán és Fánnya. HEINRICH GUSZTÁV	805
Pétergál Henrik: A «Heimatkunst» a legifjabb Németország költészetében. HEINRICH GUSZTÁV	806

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910. nov. 9-iki ülése	807
Historia egy Pyramus nevű ifjúról... BITZÓ SAROLTA	808
A Budapesti Philologiai Társaság könyvtárlománya	809
Név- és tárgymutató	810
A Budapesti Philologiai Társaság 1910-ben	823

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 iynyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

1910. NOVEMBER.

XXXIV. ÉVFOLYAM.

IX. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny**be szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai **dr. Lang Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** czírnére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

HEINRICH GUSZTÁV: Az ál-shakespearei drámák	617
VÁRI REZSŐ: Parerga Oppianeae (II. közl.)	672
KELECSÉNYI JÁNOS: Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez	680
GÁLOS REZSŐ: Arany János esztétikája (I. közl.)	683
LABAN ANTAL: Schink és Goethe „Faust”-ja	695
BOROS JÓZSEF: Pindaros I. olympiai ódájának metrumba (I. közl.)	704

HAZAI IRODALOM.

Marton Lajos: Magnus Aurelius Cassiodorius Senator isagogikai gyűjteménye. RÉVAY JÓZSEF	711
Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. KERÉKES EMIL	714
Szoják Rezső: Kerényi Frigyes élete és költészete. GÁLOS REZSŐ	715
Mészáros Gyula: Török költők. GERMANUS GYULA	716
Borbély István: Unitárius polemikuskok Magyarországon a XVI. sz.-ban. ALSZEGHY ZSOLT	717

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A. Deissmann: Die Urgeschichte des Christentums im Lichte der Sprachforschung. RÉVAY JÓZSEF	719
L. Rosenmeyer: Quaestiones Tertullianae ad librum adversus Praxean pertinentes. RÉVAY JÓZSEF	721
A. Ippel: Der dritte pompejanische Stil. CSERMELYI SÁNDOR	722
A. Croiset: Les démocraties antiques. NAGY DÉNES	724
The Marzubán-náma. KÉGL SÁNDOR	726
F. Lacôte: Essai sur Gupādhya et la Bṛhatkathā. KÉGL SÁNDOR	727
Két új Petőfi-fordítás (Schnitzer és Neugebauer-től). ASBÓTHNÉ-FERENCZI SÁRI	728
K. Jagelitz: Über den Verfasser der Schrift de mortibus persecutorum. RÉVAY JÓZSEF	730
S. Krausz: Antoninus und Rabbi. MARMORSTEIN ARTÚR	731

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910. okt. 12.-i ülése	732
Tobler Adolf. K. L.	733
Die Bürgschaft. h.	734
Mikszáth és a Gesta Romanorum. SZIGETVÁRI IVÁN	735
Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. HARSÁNYI ISTVÁN	737
De rebus bellicis liber. LÁSZLÓ BÉLA	741
A syphilis szó eredete. MARÓT KÁROLY	742
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	744

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 iynyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosaéhoz, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

1910. OKTÓBER.

XXXIV. ÉVFOLYAM.

VIII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér czímére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

CSÁSZÁR ELEMÉR: Katona Lajos	545
WEBER ARTÚR: Szigligeti 'Rozsá'-jának forrásai	548
VÉRTESY JENŐ: Donnay és Aristophanes	561
KERTÉSZ ÁRMÉN: A görög accentus physiologiája. II. bef., közl.	566

HAZAI IRODALOM.

Szilasi Vilmos: Platon. HORNYÁNSZKY GYULA	579
Hartmann János: Petőfi-tanulmányok. TOLNAI VILMOS	580
Dr. Kiss Ernő: Mikszáth Kálmán. KIRÁLY GYÖRGY	585
Haimann Henrik: Alfred de Vigny filozófiája és művészete. ELEK OSZKÁR	586
Dr. Blau Lajos: Bacher Vilmos élete és működése. MARMORSTEIN ARTÚR	587

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A. G.-E. Norden: Einleitung in die Altertums-Wissenschaft. DARKÓ JENŐ	588
Franz Cumont: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum.	
RÉVAY JÓZSEF	592
Dr. Fritz Brukner: Zwei unbekannte Stücke Nestroy's. GÁLOS REZSŐ	595
C. A. von Bloedau: Grimmschausens Simplicissimus. GÁLOS REZSŐ	597
Erich Ziebart: Aus dem griechischen Schulwesen. LÁNG MARGIT	597
Alfred von Sallet: Die antiken Münzen. CSERMELYI SÁNDOR	602

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1908—1909.

Sróff Gábor: Gaal József szépirodalmi munkásságának eszmei értékelése.	
CSÁSZÁR ERNŐ	604
Szentiványi Béla: Tárkányi Béla világi költészete. NYILASI LAJOS	604
Dr. Szabó Ignác: A virágok költője. NYILASI LAJOS	605

VEGYESEK.

Siklóssy László dr.: Róma. FINÁLY GÁBOR	605
Kazinczy «Ajánlás»-a. KELEMEN BÉLA	606
Bock Mihály «Füves kerteské»-jének magyar kiadásai. CZÓBEL ERNŐ	607
Kazinczy Gábor a Toldi-mondáról. PAIS DEZSŐ	610
Új adatok a runáíráshoz. BITTENBINDER MIKLÓS	610
Karl Brugmann: Der Gymnasialunterricht und die Sprachwissenschaft.	
HENRICH ARNOLD	612
Megjegyzések Pécsy Béla bírálatára. DERCSÉNYI MÓRICZ	613
Válasz Dercsényi Móricz «Megjegyzéseire». PÉCSY BÉLA	614
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	615

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosaéhoz, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

1910. JÚNIUS—JÚLIUS. XXXIV. ÉVFOLYAM. VI—VII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

BAYER JÓZSEF: Adatok a soproni magyar színészet történetéhez	385
HIMPFNER BÉLA: A Gellért-legenda énekes szolgálója	391
LÁSZLÓ BÉLA: Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában (II., befej. közl. 4 képpel)	396

HAZAI IRODALOM.

G. Némethy: De Ovidio elegiæ in Massallam auctore. FODOR GYULA	409
König György: Alfred de Musset. BIRKÁS GÉZA	410
Garzó Miklós: Alfred de Musset, az ember és a lírikus. BIRKÁS GÉZA	410
Szentgyörgyi László: Szigligeti népszinművei. ALSZEGHY ZSOLT	412
Elek Artur: Poe Edgár. ELEK OSZKÁR	413

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. P. Waltzing: Octavius de M. Minucius felix. RÉVAY JÓZSEF	415
H. Blaufuss: Römische Feste und Feiertage nach den Traktaten über fremden Dienst.	417
Fr. Stolz. — J. H. Schmalz: Lateinische Grammatik. 4. kiad. KERTÉSZ ÁRMEN	418
Edgar Istel: Die Blütezeit der musikalischen Romantik in Deutschland. SAS ANDOR	422

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910. máj. 11. és jún. 8-i ülése	424
Wieland és Gaal György? BLEYER JAKAB	424
A kalocsai középfelnémet kódexről. b. j.	426
Élő alakban megjelenő kincsek. NYUSZTAY ANTAL	427
Római orvos sírja Veronában. Cs. S.	427
Czuczor «Mátyás király»-ának forrása. WEBER ARTUR	428
Claudius «Rheinweinlied»-jének paródiája. GRAGGER RÓBERT	431
Az első pesti magyar előadáshoz. HEPPNER ANTAL	433
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	433
A magyar philologiai irodalom 1909-ben HELLEBRANT ÁRPÁD	435

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 imnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

HORVÁTH CZIRIL: A Gellért-legenda énekes szolgáltója	313
SAS ANDOR: Hölderlin Frigyes. (II., bef. közl.)	319
LÁSZLÓ BÉLA: Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában. (I. közl.)	339
KERTÉSZ ÁRMIN: A görög accentus physiologiája. (I. közl.)	346

HAZAI IRODALOM.

C. Sallustius Crispus összes munkái. Ford. Cserép József. KEMPF JÓZSEF	361
Várdai Béla: Mikszáth Kálmán. THÓTT REZSŐ	364
Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok. ALSZEGHY ZSOLT	366

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Τεσσαρακονταετηρίς τῆς καθ' ἡμετέρας Κ. Σ. Κόντου. PECZ VILMOS	367
H. Wolf: Geschichte des antiken Socialismus und Individualismus. HORNÝÁNSZKY GYULA	369
Th. Birt: Zur Kulturgeschichte Roms. GERÉB JÓZSEF	370
Dissertationes Philologæ Vindobonenses. KALLÓS EDE	372
Dr. Josef Szinnyei: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. MELICH JÁNOS	374

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910 április 13-iki ülése	377
Kanyaró Ferencz (1859—1910.) —YT	378
Az Irene-mondához. k.	378
Zrínyi Miklós Pisában. cs.	379
Domborművek a capitoliumi ünnepek köréből. Cs. S.	380
Adalék a «Jóka ördögé»-nek forrásaihoz. WEINER IMRE	381
A Pancsatantra egy másik török származékáról. BITTENBINDER MIKLÓS	382
Arany János irodalomtörténetéről. GÁLOS REZSŐ	383
A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke	384

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ivnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

1910. ÁPRILIS

XXXIV. ÉVFOLYAM.

IV. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTAK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TAMOGATÁSAVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TARSASÁG MEGBIZASÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

NÉMETHY, GEYSA: Ad quintum Vergilii Catalepton	241
DARKÓ JENŐ: Emlébeszéd Krumbacher Károly fölött	244
LOÓSZ ISTVÁN: Adatok Kemény Zsigmond «A rajongók» című regényé- nek forrásaihoz. (II. közl., vége)	253
SAS ANDOR: Hölderlin Frigyes. (I. közl.)	262

HAZAI IRODALOM.

Platon válogatott művei. III. köt. Symposion, Phaidros; ford. Dercsényi Móricz. PÉCSY BÉLA	276
Oláh Gábor: Irói arcképek. KIRÁLY GYÖRGY	279
Petőfi István versei; összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta Bajza József. ALSZEGHY ZSOLT	281
Patai József: Héber költők. I. FRISCH ÁRMIN	282
Gyergyai Albert: Historia egy Argirus nevű királyfőről és egy tündér szűz leányról; kiadta Balassa József. BITTENBINDER MIKLÓS	283

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Charles Diehl: Excursions archéologiques en Grèce. LÁNG NÁNDOR	284
Adolf Wilhelm: Urkunden dramatischer Aufführungen in Ath. KALLÓS EDE	286
G. Ferrero: Grandeur et décadence de Rome. SZABÓ DEZSŐ	293
J. Churton Collins: Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England. ELEK OSZKÁR	297
Textes persans relatifs à la secte des houroufis; publ. par C. Huart. KÉGL SÁNDOR	298
A. Dauzat: La vie du langage. GULYÁS PÁL	300
A. Elter: Prolegomena zu Minucius Felix. RÉVAY JÓZSEF	302

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Strauch Béla: Nagy-Szeben a magyar irodalomban. NYILASI LAJOS	303
Perényi József: Kemenes Ferencz. NYILASI LAJOS	304
Gavril Precup: Educatia la Romani. GERMAN ZAKARIÁS	304

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1910 márcz. 9.-i ülése	306
† Szeremley Császár Loránd. BAJZA JÓZSEF	306
Felix Bellator sive Thomas Erdődius. ALSZEGHY ZSOLT	307
Adatok az iskolai dráma történetéhez. GYÁRFÁS TIHAMÉR	308
Válasz Bleyer Jakab megjegyzéseire. GRAGGER RÓBERT és SZERK.	310
Beküldött könyvek.	312

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ár: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egy-egy füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdijai, a *Közlöny* meg nem kapott füzeinek megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.